

55676

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Somogyi Éva: Az osztrák liberálisok
és a dualizmus problémái

Litván György: Elmélet és gyakorlat Szabó Ervin
munkásságában

Kosáry Domokos: Modellalkotás és történettudomány

Szűcs Jenő: A kereszténység belső politikuma

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ,
KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS
MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, SOMLYAI MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Űri u. 51-53. – Telefon: 160-160

Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 44.- Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Somogyi Éva</i> : Az osztrák liberálisok és a dualizmus problémái az 1870-es évek második felében	1
<i>Láng Imre</i> : Keynes és a New Deal	33
<i>Lútván György</i> : Elmélet és gyakorlat Szabó Ervin munkásságában	70

KÖZLEMÉNYEK

<i>Jemnitz János</i> : Az angol Munkáspárt külpolitikai irányvonalához (1938: A „megbékéltetés” és „München” ellen)	90
---	----

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

<i>Kosáry Domokos</i> : Modellalkotás és történettudomány	117
---	-----

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

<i>Szűcs Jenő</i> : A kereszténység belső politikuma. IV. Béla király és az egyház	158
--	-----

VITA

<i>Bartha Antal</i> : „Ami nem az értelem szerint való, az rút”	182
---	-----

MŰHELY

<i>Ny. Sz. Derzsáluk</i> : Magyarok a szovjet partizánmozgalomban	185
---	-----

FIGYELŐ

A feudalizmusról és az eredeti jellegzetességekről. A Történelmi Szemle vita-ankétja (<i>Klanczay Gábor</i>)	202
Közelebb Eötvös Józsefhez (<i>Bényei Miklós</i>)	213
Mégegyszer Mohácsról (<i>Á. Rényi Zsuzsa</i>)	218
A Történettudományi Intézet hírei	219

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan, vita stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Tanulmányok

SOMOGYI ÉVA

Az osztrák liberálisok és a dualizmus problémái az 1870-es évek második felében

A Monarchia sorsát 1866 után nem lehetett csupán arra a nemzetre bízni (ti. az osztrák-németre), amely maga is a birodalomból kifelé tekintgetett. Ez a gondolat mint a kiegyezés indoka többször is felmerült a korabeli politikai érvelésekben éppúgy, mint a későbbi történeti munkákban.

A valóság azonban másként állt. Amikor a 48-as frankfurti parlament alkotmánytervezete értelmében választani kellett a német egység vagy az integer Habsburg Monarchia között, az osztrák-németeknek az a része, amelynek Frankfurtban szava volt, az integer Habsburg Monarchia érdekében lemondott a német egységről. Kétségtelen, hogy létezett egy olyan kispolgári szárny, amely a demokratikus Nagynémetország iránt áhított. Ám ha 48-ban nem ezé volt a döntő szó, 67-ben még kevesebb szerep jutott neki. A kiegyezést az osztrák parlamentben az a nagyosztrák liberális párt fogadta el, amely Schmerlingből és örököseiből állt: az osztrák-német bürokráciából, a nagypolgárságból és az alkotmányhoz hű nagybirtokosokból. Az pedig a forradalmi 48-ban sem volt a demokratikus, egységes nemzeti állam híve, a konzervatív konszolidáció 67-jében belső konfliktusát leküzdve döntött Ausztria, a Habsburg vezetésű soknemzetiségű Monarchia mellett. Egyébként is a Monarchia belső gondjai lettek égetőek számára, hiszen a német egység problémája már megoldódott szinte a feje felett, tevőleges részvétele nélkül.

A porosz háborúban elszenvedett vereség után, amikor Ausztria kiszorult a német szövetségből, amikor a Monarchián belül a konzervatív, nemzetfeletti arisztokráciára támaszkodó, a centralista birodalmi alkotmányt felfüggesztő Belcredi kormány volt hatalmon, az osztrák-német polgárság felismerte-elfogadta, hogy a dualista rendezés biztosítja nemzeti és társadalmi uralmi helyzetének fenntartását. Hiszen a dualizmus nem egyszerűen alkotmányosságot hozott a birodalom mindkét felében, hanem olyan alkotmányt, amely Ausztriában az osztrák-német polgárság feltétlen politikai hatalmát garantálta az ellene támadó konzervatív nemzetfeletti arisztokráciával szemben. Ha ez így volt, ha az osztrák-német liberálisoknak olyan eminensen szükségük volt nemzeti és társadalmi uralmi helyzetük fenntartásához a 67-es rendezésre, hogyan adódott, hogy olyan hamar meghaladták a dualista rendszert, olyan élesen szembefordultak vele, és más módon keresték nemzeti hegemoniájuk biztosítását? Ez a kérdés végigvonul Ausztria egész dualizmuskori történetén, s meghatározza az osztrák-német liberális polgárság politikai fejlődésének útját.

A jelen tanulmány a komplexum egyetlen kis részletét vizsgálja, azt, hogy az 1870-es évek második felében az osztrák liberális párt hogyan foglalt állást a dualizmus problémájával kapcsolatban. A témaválasztást az indokolja, hogy a liberális párt keretei

között jelentkező német nacionalizmus ezekben az években helyezkedik szembe először az 1867-es rendezéssel, annak bizonyos javítását sürgetve: és éppen a dualizmus-bírálatokban jelentkezik a német nacionalizmus új állam- és politikai koncepciója.

1. Liberális irányzatok

Az „ortodoxok”

Az a liberális párt, amely megkötötte a kiegyezést, az 1870-es években is megőrizte régi programját: ragaszkodását a liberális alkotmányosság elveihez és a Reichsratban képviselt királyságok és országok (amelyet az egyszerűség kedvéért Ausztriának nevezünk) centralizált berendezkedéséhez. E hagyományos felfogás szerint Ausztriában a németiség vezető szerepe különleges rendszabályok nélkül a történeti fejlődés, a németiség szellemi és anyagi produktumainak fölénye következtében érvényesül. Érdekeinek speciális védelmére nincsen szükség, hiszen az ellentmondana a liberális szabadversenyessé felfogásnak. Ebben az értelmezésben fontosabb számukra a „szabadságeszme” a nemzetinél. — Hiszen történeti tapasztalat, hogy a szabadverseny garantálja a soknemzetiségű Monarchia németisége politikai és gazdasági vezető szerepét. Herbst, a német liberális párt feje öntudattal és őszinte meggyőződéssel jelentheti ki: „Mint elfogadhatatlant utasítom vissza, hogy a nemzet a szabadság felett állna. A németiség és a haza nevében utasítom ezt vissza. . . Ezt mondom, pedig bizonyára nem vagyok rosszabb német, mint bárki más . . . Azonban én osztrák is vagyok, és ha a mi nemzetünk valóban hivatott arra, hogy az ausztriai nemzetek élén álljon, ahogy én ezt hiszem, akkor erre a munka gyümölcseként hivatott, és nem azáltal, hogy vezető szerepét proklamálja.”¹

A hagyományos felfogást képviselő ortodox liberálisok tisztában voltak azzal, hogy a nemzeti eszme, legyen az német, vagy más nemzetek *meghirdetett* nacionalizmusa, végzetes lehet a soknemzetiségű Monarchia számára, amit pedig létük biztosítékának tekintettek. Ragaszkodtak a Habsburg Monarchiához, úgy abban a formában, ahogy az az 1870-es években konszolidálódott. Így kell értelmezni Plener kijelentését: „kiváltképpen állami értelemben konzervatív párt vagyunk”² — ez az osztrák liberalizmus lényege: eszmében liberális, funkciójában annak a hatalmi viszonyoknak a konzerválója, amely a 70-es évek elején megszilárdult Ausztriában. Az óliberálisok konzerváló liberalizmusa a dualista Monarchia legfőbb biztosítója a birodalom nyugati felében. De voltak Ausztriában, akik más okból — mert a rációnak ellentmond, mert középkori előítéleteket táplál — már korán, az 1870-es években elutasították a megvallott-meghirdetett német nacionalizmust; akkor, amikor éppen csak feltűnt az első konzervatív társadalmi reformprogramokban, szociáldarwinista, antiszemita teóriákban. Azt féltették tőle, ami számukra

¹ Neue Freie Presse, 1873. máj. 19. Idézi: Diethild Harrington-Müller: Der Fortschrittsklub im Abgeordnetenhaus des Österreichischen Reichsrats 1873–1910. Wien-Köln-Graz. 1972. 25.

² Zachár József: Az osztrák-német liberális mozgalom (Alkotmánypárt) és a politikai hatalom 1861–1881. Bp. 1976. (kézirat) 645.

Ausztria különös voltát jelentette, azt a kultúrát, szellemi légkört, ami éppen azáltal volt sajátosan osztrák, hogy nemcsak német volt.³

A német liberálisok többsége biztonságban érezte magát az 1870-es évek Ausztriájában. A Hohenwart-kormány bukása után úgy tűnt, végleg legyőzték az arisztokrácia föderatív próbálkozásait. Ahogy az októberi diplomával, majd Belcredivel, úgy Hohenwarttal is sikerrel küzdött meg, s ebben a küzdelemben a dualista centralizmus, a két vezető „nemzet” együttműködése kiállta a próbát.⁴

Kezdetől túlzottan közönségesnek látták a türelmetlen fiatalokat. Az öregek arisztokratikusak voltak. Nemcsak azért, mert a liberális pártban a születési és hivatali arisztokrácia egy sor képviselője foglalt helyet, hanem a középrétegektől való tudatos elzárkózás következtében is. A választójogot rendkívül szűk körre korlátozó, s azon túl is a szavazatoknak eltérő súlyt biztosító, ún. kuriális választási rendszer következtében a liberális pártnak sem lehetősége, sem szüksége nem volt szélesebb társadalmi bázis teremtésére.

A liberális közélet a ritka Reichsrat- és Landtag-választásokat megelőző gyűlésekben merült ki. A születése pillanatában halódó egyleti élet akkor élénkül meg, amikor a fiatalok új tartalmú és hangvételű nacionalista jelszavakkal jelentkeznek.⁵ Az öregeket fölényes szellemi elzárkózás jellemezte. A neves liberális politikusok megszerkesztett szónoklatokkal léptek fel. A parlamenti vitákat intellektuális csatározásoknak tekintették, ahol az igazabb érveknek s az intellektuális fölénynek kell győznie. Nem tudtak és nem is akartak szót érteni a bécsi kisemberrel. Sajtójuk nem neki szólt, a Neue Freie Pressét sohasem olvassa a gürteli szatócs, vagy a prágai német hentes. Az osztrák liberális párt a keveseké maradt, s ezért súlyos árat kellett fizetnie.

Kik is voltak ezek a vezető liberális politikusok? – Néhány személyes pálya bemutatása talán közelebb hozhatja hozzánk e sajátosan heterogén csoportot.

A nyolc éven keresztül hatalmon levő liberális kormány (1871–79) feje Adolf Auersperg herceg a Hohenwart-kísérlet bukása után kapta császárától a megtisztelő feladatot. Előkelő, a birodalomnak számos államférfit adó csehországi német arisztokrata családból való. Bécsi korabarokk palotájában az arisztokrata szalonpolitikát sajátosan elegyíti a mindennapok szerényebb polgárius életvitelével. Ahhoz a generációhoz tartozik, amelynek számára a liberalizmus a természetes világnézet. Auersperg annak egy sajátos, „deutschböhmi” színezetét képviselte. Ismerte szűkebb hazája másik nyelvét is, s a nemzeti politikában hajlott az engedményekre; s nem akart gátat vetni a csehek gazdasági-kulturális fejlődésének. A 60-as évek viharos cseh Landtag ülésein közvetíteni próbált a két nemzet között. De a Gesamtstaat vezetése, – amelyet a németek alkottak, –

³Coronini liberális politikus mondja: „Ausztria a felvilágosult világpolgári szemlélet menedékhelye, és az a feladata, hogy a maradiságnak ellenálljon, amely vitathatatlanul abban áll, hogy a nemzeti érzést, amely oly természetes és szent, minden másnak fölébe helyezi, és a szellem modern irányzataival szemben egy kizárólag a születéstől függő privilégiumot tart fenn.” *Fritz Zeillinger: Staat und Gesellschaft in der Auffassung des Österreichischen Liberalismus*. Wien. 1848 (kézirat) 52.

⁴*Walter Rogge: Österreich seit der Katastrophe Hohenwart–Beust II.* Leipzig–Wien. 1879. 101–102. Adolf Auersperg levele Andrássyhoz 1876. jan. 14. *Paul Molisch: Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848 bis 1918.* Wien–Leipzig. 1934. 185–187.

⁵Az alsóausztriai helytartónak a belügyminiszterhez címzett az egyleti életről szóló beszámolóinak sora bizonyítja ezt. *Niederösterreichisches Landesarchiv, Wien (NÖLA) Präsidialakten.*

számára magától értetődően a németeket illette. Axiómának tekintette, hogy a német nyelv, mint általános közvetítő uralkodjék a közhivatalokban. A Hohenwart-kormány idején határozottan fellépett a tartományi autonómia kiterjesztése, az egység lazítása ellen. Ekkor és ezzel nyerte meg a németiség maradéktalan szimpátiáját.

Katonai pályafutás állt mögötte, amikor 1867-ben először lett tagja a csehországi tartományi bizottságnak. 1870-ben lépett állami szolgálatba, mint salzburgi tartományi elnök. Azt mondták, a katonai szolgálat alakította ki temperamentumos szenvedélyes, néha durva modorát, de lehet, hogy jellegzetes nemesi büszkesége a katonai szolgálatban éppúgy érvényesült, mint a polgári életben.

Nyolc éven át volt Ferenc József miniszterelnöke. Azokhoz, tehát a többséghez tartozott, akiket intim viszony a császárhoz nem fűzött, akikhez hatáskörükön túl tanácsért, véleményért a császár sohasem fordult. Auersperget nyolc évi kormányelnökség sem jogosította fel arra, hogy bukása másnapján az uralkodói audiencián politikai természetű megjegyzéseket tehesen.

Nem volt markáns politikai egyéniség. Mérsékelt liberális és centralista politikát követett akkor, amikor erre lehetőség nyílt: a császár számára úgy tűnt, a birodalma hatalmi helyzetét garantáló dualista rendszer csak egy ilyen – Ausztriában is liberális, német centralista-rendszerrel – tartható, amikor a németiség zöme úgy érezte, ez a politika hatalmának legbiztosabb formája. Így lehetett az Auersperg-kormány olyan hosszúéletű.⁶

Lasser belügyminiszter salzburgi nemesi család sarjaként a vormärzi alsó-ausztriai liberális reformmozgalomban indul, Kremsierben jelentős szerepet játszik. Az 50-es években állami szolgálatba lép. Az októberi diploma után igazságügy-, a Schmerling-kormányban közigazgatási miniszter. Hohenwart személyes politikai ellenfele. Auersperg benne kereste és találta meg azt a támaszt, aki gazdag tapasztalatait a kormány rendelkezésére bocsátotta. Sokak véleménye szerint ő volt a kormány igazi vezető egyénisége. Az Auerspergnek nevezett Lasser-kormány elnevezés ellenfelétől, Hohenwarttól ered.

Lasser a kormány legidősebb tagja volt, s talán ez is okozta, hogy egy korszakkal korábbi, tehát egy árnyalattal centralistább liberalizmust képviselt, mint minisztertársai. Schmerling tanítványaként a kormány tekintélyét akarta fenntartani, jól, azaz hatékonyan kormányozni, a képviselőháznak annyi befolyást engedni, amennyi az alkotmányosság folyamatos funkcionálásához, fennállásához szükséges. Széles homloka intelligenciájáról, arckifejezése roppant energiájáról árulkodott. A személyes érintkezésben begombolkozott, nehezen adta ki magát. Kevés személyes híve akadt, de tisztelték komolyságát, akaraterejét, cselekvési készségét.⁷

A Horst család a birodalomból vándorolt a Monarchiába. Az apa Erdélyben teljesített katonai szolgálatot. Ott, Nagyszebenben született fia, Julius 1829-ben. Tizennégyesztendő, amikor kadetiskolába kerül. Részt vesz az erdélyi harcokban Bem ellen. 1866-ban a Hadügyminisztériumban a katonai szervezési osztály vezetője lesz. Kuhn

⁶ Alois Czedik: Zur Geschichte der k. k. österreichischen Ministerien 1861 bis 1916. Teschen-Wien-Leipzig. 1917. I. 278–279. Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Aufzeichnungen des k. k. Statthalters *Erich Graf Kielmansegg*. Hrsg.: Walter Goldinger. Wien-München 1966. 186–198. *Ernst Plener*: Erinnerungen. II. Stuttgart-Leipzig. 1921. 10.

⁷ Karl Müllner: Freiherr Lasser v. Zollheim. Eine Biographie. Wien. 1962 (kézirat). *Plener*, II. 10–11. *Kielmansegg*, 205. *Czedik*, I. 251. Neue Freie Presse, 1879. nov. 19. *Josef Redlich*: Lasser und Schmerling (Nach ihren Briefen) in: Österreichische Rundschau 19. Wien. 1909.

mellett a modern hadseregszervezet kiépítésében, az 1868. évi véderőtörvény előkészítésében játszik szerepet. 1871-ben az Auersperg-kormányban honvédelmi miniszter lesz.

Horst nemzetfeletti katonai bürokrata. Mégsem kell idegenül éreznie magát a liberális kormányban. Igaz, a kabinet néhány tagja az akadémiái légióban küzdött, vagy kremsieri képviselő volt, amikor a 19 éves fiatalember a magyar forradalom ellen harcolt. De 48 a fiatalság távoli emléke, s Horstnak nincsen elvi nézeteltérése kollégáival.

Személyes magatartásában sem kell az ellentétet keresni a hadsereg egységét féltő katona s a politikus közt, aki 1880-ban elvi meggyőződésére hivatkozva kiválik az egyre jobbra tolódó Taaffe-kormányból, hogy aztán uralkodója felhívásának engedelmeskedve lemondjon mandátumáról elismerve, egy katona nem engedheti meg magának, hogy a miniszteri széktől megválva ugyanazon kormány ellen, melynek korábban tagja volt, opponáljon.⁸

Unger és Glaser jelentik az intellektuelek betörését a kormányba. Mindketten jogi professzorok, ismert jogtudósok, akik nagy tekintélynek örvendenek a bécsi liberális tudós körökben, abban a társadalmi szférában, amely a liberalizmus jellegzetes és leghűségesebb támasza, amely legtovább tart ki ez eszme mellett, s amelynek orgánuma a politikai hatalommal rendelkező Neue Freie Presse.

Glaser Csehországban született 1831-ben. A neves bécsi Schotten-gymnasiumban, aztán a zürichi és a bécsi egyetemen tanult. 1860-ban már a bécsi egyetem rendes professzora. A modern büntetőjog kialakításában szerez jelentős érdemeket. Az Auersperg-kormányban az igazságügyi tárcát kapja.⁹ Unger 48-ban résztvesz a bécsi egyetemi megmozdulásokban, a forradalom után Németországba megy. Kant városában filozófiát tanul, majd Bécsben jogi doktorátust szerez. Prágában, később Bécsben egyetemi katedrát kap. 1861-ben Fischhoffal közösen egy brosúrát adnak ki a magyar kérdés rendezéséről. Ekkor kezdődik politikai pályafutása. Igen korán, már 1861 márciusában az összbirodalmi centralizáció és a liberális alkotmányosság összeegyeztethetetlen voltát hirdeti. A korabeli osztrák liberalizmus elvi alapproblémája foglalkoztatja: a liberalizmus és az önkormányzat összefüggése, ill. az, hogyan élhet tovább Ausztria mint szabad centralizált állam. A 60-as években lehetőséget lát a helyi autonómia és a liberális-centralista állam összeegyeztetésére. Amikor 1869-ben a kormánypolitika szintjén kerül összeütközésbe a helyi autonómia a liberális centralizáció követelményeivel, amikor a német liberálisok túlnyomó többsége fenyegetőnek érzi a föderalista engedményeket, Unger is a szigorú centralizmus mellett dönt. Így méltó arra, hogy Auersperg kormányába hívja, s rábízza a tájékoztatási ügyeket („Sprechminister” lesz.)¹⁰

Végül ismerkedjünk meg a hagyományos ortodox liberális gárda két vezető egyéniségével: Plener és Herbst alakjával.

⁸ *Heinrich Friedjung*: Julius Freiherr von Horst Österreichischer Minister für Landesverteidigung 1871–1880. Wien. 1906. Horst lemond a miniszterségről: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHSa) Nachlass Horst K. 4. Két felirat az uralkodóhoz 1880. máj. 26. és 1880. jún. 12.

⁹ Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. II. Hrsg.: Leo Santifaller, Graz-Wien-Köln. 1959. Neue Freie Presse, 1885. dec. 27. *Josef Vesely*: Der Niedergang des deutschen Liberalismus in Österreich und seine Ursachen. Wien. 1959 (kézirat) 25–28. *Plener*, II. 11.

¹⁰ *Czedik*, I. 252–253, 297. *Kielmansegg*, 210. Neue Freie Presse, 1913. máj. 2. *Richard Charmatz*: Adolf Fischhof. Das Lebensbild eines österreichischen Politikers. Stuttgart-Berlin. 1910. 148–152, 247–248.

Ernst Plener 1841-ben Csehországban, Egerben (Cheb) született. Pozsonyban járt gimnáziumba, majd egyetemre Lembergben, ahová apját a hivatali szolgálat szolgáltatta. 1860-ban, amikor apja a Schmerling kormány pénzügyminisztere lesz, maga is Bécsben folytatja tanulmányait. Itt doktorál, azután Berlinben tanul egy ideig, ahol apja közvetítésével politikus körökben is megfordul. A párizsi szalonokban mint fiatalember élvezi, hogy egy nagyhatalom diplomáciai megbízottja. London rendkívüli hatást gyakorol rá. Figyelemmel tanulmányozza az angol parlamentarizmust, s az itt töltött évek ébresztenek benne bizonyos szociálpolitikai érdeklődést. 1873-ban 32 évesen Reichsrat képviselő, s az évtized végén a liberális párt többé-kevésbé elismert vezetője. Apja liberális centralista szellemében nevelkedett. A 70-es évek második felének politikai mozgalmában nagyjából osztja pártja általános nézeteit: ostromozza a tízévenként megújítandó gazdasági kiegyezést, az egyre növekvő állami kiadásokat. A párt sorsa szempontjából döntő kérdésben azonban nem tart a többséggel: támogatja Andrássy külpolitikáját. Úgy véli, csak az aktív balkáni politika óvhat az orosz előretörtéstől, az autokratizmus és a pánszlávizmus megerősödésétől.¹¹ Ezzel lesz az udvari körök számára személye elfogadhatóbb a párt élén, mint nagy vetélytársáé, Herbsté.

Eduard Herbst észak-csehországi cseh családból származik. Apja azonban már bécsi ügyvéd. Itt születik 1820-ban fia, Eduard. Mint politikustársai szinte kivétel nélkül, Bécsben jogot tanul. 27 évesen Lembergben, majd Prágában egyetemi tanár. 1861-ben Reichsrat-képviselő. Feladja a tudományos pályát, s kizárólag a politikának él. A Belcredikorszakban tesz szert politikai tekintélyre, a „polgárkormányban” igazságügyminiszter, a 70-es években vitathatatlan pártvezér. Egyénisége a kortársakat s az utókort egyaránt foglalkoztatta. Nagydarab, szélesvállú férfi, roppant mozgékony, kifejező arccal, fanyar, kesernyős, csípős modorral. Nyers volt és nem tanúsított megértést mások véleménye iránt. Műveltségét is kétségbe vonták. Tekintélyét azonban senki sem vitatta, pedig az nem nyugodhatott kizárólag politikai kíméletlenségen. Sőt azon sem, hogy a közigazgatás minden ágában járatos volt, hogy szorgalmát, lelkiismeretességét, jellemtisztaságát, anyagi feddhetetlenségét mindenki ismerte.

Úgy tűnik, a Herbstnek mindig felrótt tagadás szelleme nemcsak összeférhetetlenségéből eredt, vagy gondolkodásbeli hiányból, logikából, amely csak mások érveinek cáfolatára alkalmas. Herbst politikai pályafutásának során többször került abba a helyzetbe, hogy ő gátolta meg, hogy pártja a parlamenti játékszabályok szerint bizonyos politikai kompromisszumok árán politikai hatalomra kerüljön, vagy hatalmát megőrizze. Beust emlékiratai nyomán megmagyarázhatatlan szeszélynek, a felelősségtől való beteges viszolygásnak tűnik Herbst 1867-es magatartása, és sajátos módon, mások visszaemlékezései által megerősítve így ment át a köztudatba is.¹²

Pedig Beust tudta, hiszen Herbst neki írta meg, hogy az adott helyzetben, 1867 júniusában a kormányalakításra miért nem vállalkozik. „A jelenlegi kormány a birodalmi kormányból származik és most is mint birodalmi kormány tevékenykedik. . . . Mivel pedig a birodalmi kormány egyúttal e birodalomfél országainak és tartományainak kormánya,

¹¹ Neue Österreichische Biographie. II. 164. *Eduard Suess*: Erinnerungen. Leipzig. 1916. 251.

¹² *Friedrich Beust*: Aus dreiviertel Jahrhunderten. Stuttgart. 1887. II. 144. A kormányalakítási problémáról részletesebben: *Somogyi Éva*: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez). Bp. 1976. 203.

ennek azzal a fájdalmas következménnyel kellett járnia, hogy a birodalom érdeke lényegében e birodalomfél érdekével egybeesőnek és Magyarországgal szembeállónak tűnt. És úgy látszik, mintha minden koncesszió, amit Magyarország a birodalomnak tett, az örökös tartományoknak tett engedmény volna. Lajtán innen és túl ma is sokan így fogják fel. A valóság pedig teljesen homályban marad, az ui., hogy az örökös tartományokat nem fűzi más érdek a birodalomhoz mint az, ami Magyarországot, és éppen ezért nem kényszeríthetők a magyaroknál nagyobb áldozatokra.¹³

Nagyon keveset olvas ki ezekből a sorokból az, aki az unos-untalan emlegetett, melyik birodalomfél milyen mértékben járuljon hozzá a közös ügyekhez – vitát látja bennük. Herbst nem érezte azonosnak a Reichsratban képviselt királyságok és országokat (Ausztriát) a Habsburg-Monarchiával. Elismerte, hogy Ausztriának – az osztrák-német liberálisok által alkotmányosan vezetett nyugati birodalomfélnek – szüksége van a Habsburg nagyhatalomra, de nem, hogy érdekei azzal azonosak lennének. Ezt a különbséget ismereteink szerint Herbstnél világosabban akkor senki sem fogalmazta meg. Az érdekek különbözőségéből természetesen következik a birodalom érdekeivel időnként ütköző Ausztria fogalma, s az ellentmondás feloldhatatlan. Herbst személyesen megélte ezt a szükségszerűen a Monarchiához tartozás és a vele való érdekellentét konfliktusát, ami az egyszerű politikai taktika szabályai szerint magyarázhatatlan lépésekre készítette. De Herbst nem az ellentmondás szelleme, akinek egyetlen ténykedése az opposíció (ha bizonyára egyénisége is hajlott erre). Akkor játszik pozitív (vagyis alkotó szerepet), amikor előtérbe kerül, hogy ennek az általa képviselt Ausztriának szüksége van a Habsburg-Monarchiára: Belcredi és Hohenwart idején, amikor a „Monarchia” megvédi a német vezetésű Ausztriát. De 67-ben éppenúgy az ellentmondás szelleme, mint 78–79-ben, mert a Monarchia külpolitikáját: a balkáni hódítást, a szláv területek megnövelését, a külpolitika inparlamentáris kezelését az ő Ausztriája érdekei ellen valónak látja. Ebből a konfliktusból nincsen kiút, csak kibúvót lehet keresni. Herbstet vitatható taktikai húzásokba, saját pártja lejáratásának látszatába kergeti-menekíti.¹⁴

Egy új politika előfutárai: a nacionalista diákmozgalmak

Ezzel a generációval szemben, amelynek egyéni pályaképeiből is kitűnik, hogy 1848 ifjúkori alapélménye volt, az 1870-es évek elején fellép egy új nemzedék, amely már nem a Vormärz rendi gyűléseiből, és nem is a 48-as Akadémiai Légióból indul – legfeljebb annak emlékéből-mítoszából. Az új generációnak is az egyetem ad szellemi-eszmei indítást, az a diákélet és mozgalom, amely valamikor az ötvenes évek végén, az abszolutizmus lezárulásával éled újjá. Amikor az abszolutizmus ellen és a nemzeti törekvések kifejezése-

¹³ Molisch, Briefe 40–43.

¹⁴ Herbst személyiségéről: Elisabeth Wymetal: Eduard Herbst, sein Werdegang und seine Persönlichkeiten vornehmlich auf Grund seiner selbstbiographischen Aufzeichnungen. Wien. 1944 (kézirat) Plener, II. 6. Suess, 247, 410. Neue Freie Presse, 1892. jún. 26. Horst levele Pollaknak, a liberális újságírónak, amelyben az Auersperg-kormány bukását beszéli el 1898. máj. 5. Molisch, Briefe 211–212. Friedrich Schütz: Werden und Wirken des Bürgerministeriums. Leipzig. 1909. Fritz Fellner: Kaiser Franz Joseph und das Parlament. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs IX. Wien. 1956.

ként Pesten Kazinczy ünnepélyeket rendeznek, a bécsi és a grazi egyetemen Schiller születésének centenáriumáról emlékeznek meg. Megalakulnak az első német jellegű és szellemű diákszervezetek: Bécsben a Silesia Burschenschaft, az Akademischer Leseverein, Grazban az Orion szövetség. Csak éppen az a bizonytalan, hogy mit jelent a nemzeti törekvés a soknemzetiségű és a Német Szövetséghez tartozó Ausztriában. — A diákszervezetek a német egységet mindenek fölött valónak látják, a német egységet Ausztria nélkül is megvalósítandónak. 1866-ban a diákság egy részében olyan határozott a kisémet szellem, hogy Bécsben nem sikerül akadémiái szabadcsapatot szervezni a poroszok ellen, Grazban pedig a hatóságok erre már kísérletet sem tesznek. 1867 után újabb kisémet szellemű diákszervezetek jönnek létre: a grazi Arminia, a bécsi Teutonia és a Libertas. A német diákszervezetek alakulásuk pillanatától 48 örökösének érzik magukat: annak a forradalomnak hívei, amely 48-ban a Stephanskirchére a fekete-sárga lobogó helyett a német trikolor tüzte, amely német egységet akart: ezt, *csak ezt* jelenti számukra 48. És ezzel együtt eleve a liberálisok ellen lépnek fel, mert azok a nemzeti egységről lemondva is ragaszkodtak a soknemzetiségű Monarchiához, a decemberi alkotmány ellen, mert az a német egység adott formájával megbékülő osztrák államkoncepciót tükrözött.

Bár a diákság többsége továbbra is Nagyausztria híve marad, az 1870-es években tovább terjed a diákság körében a német irányzat. A Leseverein der Deutschen Studenten (1871) a nacionalista szellemű diákság átfogó szervezete lesz. A nemzeti élet központja Bécs, Graz messze elmarad mögötte. Prágában egy olyan irányzat, amely más akar lenni, mint egyszerűen német a csehekkel szemben csak 1871 után jelentkezik.¹⁵

A diákszervezetek német nacionalizmusát inkább romantikus lelkesedés jellemezte, tisztelet a nagy és erős Németország iránt, rajongás a korabeli német irodalom olyan képviselőiért, mint Victor Joseph Scheffel (1826–86), aki a historizmust elegyítette a „bursikóz” sörívő jókedvvel és a dél-német kedélyességgel.¹⁶ És korántsem volt határozott elképzelésük arról, hogyan lehet a németiség egységvágyát kielégíteni. A politikai elképzelések kialakulatlanok. Hiszen a bécsi Libertashoz tartozó Strecker még 1878–79-ben is azt vallja, hogy az Anschluss Ausztria szabadelvű fejlődése szempontjából hátrányos volna. S a diákszervezetekben feltűnnek olyan hangok is: egyesüljünk Németországgal, de ne Hohenzollern uralom alatt. Azaz a diákszervezetekben is él az „Einheit” és „Freiheit” antagonizmusa, amelyből nemcsak a valóságban nem mutatkozik kiút, hanem az elméletet is a teljes zűrzavar uralja.

Az osztrák történetírás azt hangsúlyozza, hogy a diákmozgalom előtte jár a nagypolitikának, és Schönerer fellépéséig nincsen jelentősebb kapcsolata parlamenti politikussal.¹⁷ Azt hisszük, hogy pl. a Deutscher Leseverein több mint diákmozgalom vagy a diákok és tanárok közös politikai szervezete. Kialakul egy sajátos hangulat az egyetemi

¹⁵ *Paul Molisch*: Politische Geschichte der deutschen Hochschulen in Österreich von 1848 bis 1918. Wien-Leipzig. 1939. 71–103. *Oskar Scheuer*: Die geschichtliche Entwicklung des deutschen Studententums in Österreich mit besonderer Berücksichtigung der Universität Wien. Wien-Leipzig. 1911. 247–276.

¹⁶ *Szerb Antal*: A világirodalom története. Bp. 1958. 663.

¹⁷ *Ingeborg Winkler*: Die deutschnationalen Bestrebungen und der Gedanke des Anschlusses der Deutschösterreicher an das Deutsche Reich von 1870/71 bis 1907. Wien. 1974 (kézirat) 174–195. Schönerer a szélsőséges Anschluss-párti német nacionalizmus vezetője az 1870-es évek végén válik politikai tényezővé.

városok diáksága körében, amely hat azokra is, akik már elhagyták a főiskolát. Az „Altbursche” bevett fogalom lesz. A diákszervezetek ülésein az „öregdiákok” tartják a politikai szónoklatokat, akik tanárok, tartományi hivatalnokok, üzletemberek lettek, de megőrizték fiatalkoruk nemzeti radikalizmusát. Az évek során egyre több neves ember lesz a diákszervezetek pártoló vagy dísztagja, közöttük Reichsrat meg Landtag képviselők is.¹⁸

Nem azt akarjuk mondani, hogy a 70-es évek elején jelentős német nacionalizmus lett volna Ausztriában, csak annyit, hogy az értelmiségtől nem volt idegen egy romantikus-rajongó olyan nemzeti gondolat, amely keletkezése pillanatában érzéketlen volt az aktuális és reális (reálisan megoldható) társadalmi politikai problémák iránt (mint az alkotmányos-liberális osztrák állam kiépítése), s valójában a Monarchia belső nemzeti problémái sem foglalkoztatták.

A napi politikát azonban nem az egyetemi ivók hangulata, hanem a nagypolitika realitása határozta meg; a Német Császárság megalakulása s a csehek megbékítésének Hohenwart-féle kísérlete: fenyegetés a dualizmus mint Ausztriában német hegemoniát biztosító liberális-alkotmányos berendezkedés ellen. A szituáció erősen emlékeztetett 1866 őszére: belül „a szlávoknak kedvező”, azaz centralizmus ellenes antiliberális kormány, s a nemzetközi politikában Ausztria német érdekeinek veresége. S a reakálás is hasonló: *német nacionalista hullám az osztrák-németség körében.*

A „neológ” liberálisok

A fiatalok (fiatal liberálisok, ifjúnémetek, s még egy sor egyéb névvel illetik őket) maguk mögött a Burschenschaftok zavaros emlékével, most lépnek az Életbe, s hamarosan önálló politikai tényezővé lesznek.

„Az államban egy gondolatnak kell uralkodnia. Ez pedig Ausztriában nem lehet egyszerre német, cseh, lengyel, szlovén, olasz; és osztrák sem lehet, mert az ehhez nélkülözhetetlen alap, az osztrák nemzet hiányzik. A vezérlő eszmének határozott nemzeti színezetet kell viselnie és mi németek kultúránk, számarányunk és történelmi múltunk következtében jogosnak érezzük követelésünket, hogy az állam nemzeti jellege német legyen.” Nincsen osztrák nemzet! Mi németek vagyunk — jelenti ki Göllicher 1871-ben a második német-osztrák pártkonferencián.¹⁹ A fiatalok, akiket képviselt, a decemberi alkotmány talaján álltak, a liberális intézmények hívei voltak, azonban az alkotmány legfőbb értelmét számukra az adta, hogy parlamenti többségüket garantálta, és az állam centralistá berendezkedése következtében a vegyes nemzetiségű területeken a németeket támogatta. Először voltak ők németek és csak aztán liberálisok, de a két fogalom még összeegyeztethető volt.

¹⁸ NÖLA Präsidialakten P₃ ad₃ No. 5826. 1877. okt. 12. A rendőrigazgató jelentése a helytartónak az olvasóegylet többéves tevékenységéről. Itt név szerint felsorolja azokat a politikusokat, akik az évek során állandó kapcsolatba kerültek a szervezettel. Ezek: Nikolaus Dumba, Max Menger, Carl Russ, Georg Schönerer, Eduard Sturm és mások. Az alsóausztriai helytartó a belügy-miniszterhez írt féléves jelentései az egyleti életéről a 70-es évek folyamán a diákszervezeteket és olvasóegyleteket a német nacionalista törekvések középpontjának tekintik. NÖLA Präsidialakten.

¹⁹ Harrington-Müller, 15. Göllicher a felsőausztriai fiatalok csoportjához tartozik. A pártkonferenciáról később még szólnunk.

A fiatalok programja három egymást követő német-osztrák pártkonferencián formálódott. A tanácskozásokat, — amelyekre a fiatalok szervezésében és kezdeményezésére került sor — az egész liberális pártot átfogó, éppen a párt egységét megteremtő szándék hívta életre, de a konferenciák menetét — jellegét a többségben levő fiatalok határozták meg.²⁰

Számukra egyetlen mindenekfelett álló érdek létezett: a német nemzeti. „Minden felmerülő kérdést elsősorban abból a szempontból kell megvizsgálni, hogy megfelele-e a németek jogainak és igényeinek.”²¹

Hasonló gondolatot fogalmaz meg, csak félreérthetlenebbül három év múltán a német-osztrák pártkongresszus. „Nem szabad hagyni, hogy látszólagos gazdasági előnyök, vagy szabadságjogok a német érdekek megsértésére csábítsanak.”²²

Az 1873 áprilisi tanácskozás ugyan elfogadja a meghirdetett nacionalista programot, ám az öregek határozottan szembehelyezkednek vele. Herbst, a májusi leplitzi csehországi német pártkonferencián mint elfogadhatatlant utasítja vissza, hogy a „nemzeti” a „szabadság” felett állna, s a csehországi pártértekezlet 1200 résztvevőjéből csak 40 teszi magáévá a fiatalok elképzeléseit.²³ Tulajdonképpen ekkor következik be az egyértelmű szakadás a liberális párton belül. Nem mondhatjuk, hogy végleges szakadás, hiszen az elkövetkező évek történetét is a fúziók és pártbomlások jellemzik. Végleges csak a párt-bomlást és -alakulást meghatározó alternatíva, ami között választani kell: „Freiheit” vagy „Nationlität”. Nem vagy-vagy formában kell dönten, csak a két elv primátusáról. A fiatalok is ragaszkodnak az alkotmányos elvekhez, számos kérdésben radikálisabbak is, mint az ortodox óliberálisok (egyházpolitika, választójog kiterjesztése). És számukra korántsem világos még, hogy a két elv egyeztethetetlen, ill. csak súlyos kompromisszumok árán egyeztethető. Bár ütközések már ekkor is mutatkoznak: a csehországi németek nem akarják a választójog kiterjesztését, a fiatalok sem, mert az ott egyértelműen cseh előretörést eredményezne.²⁴

A fiatalok is ragaszkodnak a dualizmushoz. Tisztában vannak azzal, hogy a dualizmus Ausztria hatalmi helyzetének és az osztrák alkotmányos berendezkedésnek egyaránt előfeltétele. De már korán, 1871-ben felmerül a dualizmus reformjának gondolata: a delegáció intézményének megszüntetése, minthogy az nem nyújt lehetőséget a közös ügyek alkotmányos ellenőrzésére.²⁵ És hangok hallatszanak a gazdasági kiegyezés periódicitása, „az ismételtlen visszatérő kényszerhelyzet” rendszere ellen.²⁶

A fiatalok nemcsak gondolkodásban, politikai felfogásban távolodnak el az ortodox osztrák liberalizmustól; egy másfajta politizálás igénye él bennük: kitörni a parlamenti klubok szorításából. Az 1868. évi egyesületi törvény után demokratikus és nacionalista színezetű szervezetek sora keletkezik. 1869 decemberében Josef Kopp ügyvéd Bécsben

²⁰ Harrington-Müller, 14–18. A három német-osztrák pártkongresszust 1870. máj. 22-én. 1871. febr. 26-án és 1873. ápr. 27-én tartották. A három kongresszuson elfogadott programokat publikálja Harrington-Müller, 157–163.

²¹ Az 1. német-osztrák pártkongresszus határozatát ld. 20. sz. jegyz.

²² A 3. német-osztrák pártkongresszus határozatát ld. 20. sz. jegyz.

²³ Ignaz Plener levele fiához 1873. máj. 18. *Nölisch*, Briefe 83–84.

²⁴ Harrington-Müller, 26.

²⁵ A 2. német-osztrák pártkongresszus határozatát ld. 20. sz. jegyz.

²⁶ A 3. német-osztrák pártkongresszus határozata, ld. 20. sz. jegyz.

megalapítja a Deutscher Verein-t. Ez a liberális németek első nagy nemzeti szervezete, gyűjtőpontja az öregekkel szembenálló aktív fiataloknak.²⁷

A Hohenwart elleni siker a szervezkedésnek újabb lökést ad. A Neue Freie Presse, bár a föderalista kísérletek ellen határozottan fellépett, a fiatalok számára túlzottan békülékeny. Olyan lapot akartak, amely a nemzeti eszmét és a haladó álláspontot egyaránt képviseli. 1870-ben a fiatal csehországi német képviselő, Karl Pickert szerkesztésében megjelenik a Deutsche Zeitung Bécsben. Később a politikus és történész, a sajátos életpályájú Heinrich Friedjung kerül a lap élére, de a fiatalok orgánuma nagyobb jelentőségre sohasem tesz szert. Okát kutatni most nincs terünk. Mégis az ifjak eszmei zűrzavarának jellegzetes forrása, történeti dokumentuma e lap. Nemzeti és demokratikus jelszavak keverednek itt az első antiliberális megnyilatkozásokkal: nagy leleplezésekkel gründolási csalásokról, még „szalonképes” antiszemita kitérőekkel.²⁸

Az 1873. évi választásokon létrejön az ortodox osztrák liberálisoktól most már nem csupán eszmeileg, hanem szervezetileg is elkülönült haladó klub, az első német jellegű liberális csoport az osztrák parlamentben. Vezetője Josef Kopp és az 1860-as évekből ismert Rechbauer. A liberálisok kb. 1/4-e, 57 képviselő tartozik a csoporthoz, főként az alpesi tartományokból városi választási kúriák küldöttei. A liberálisok többsége, 88 képviselő a Herbst vezette baloldalhoz tartozik. Az alkotmányhű nagybirtokosok az ún. centrum klubban gyülekeznek, s 53 mandátumot szereznek.²⁹ A baloldal és a centrum képviseli a hagyományos, „ortodox” liberális elveket, a haladó klub a fiatalok német nacionalizmusát. Az új klub megalakulása mégsem jelenti a fiatalok eszmei győzelmét. Hiszen ismeretes, hogy programjuk a teplitzi pártkonferencián vereséget szenvedett. Vezetőik, Knoll és Pickert Csehországban mandátumot sem szereznek. Más tartományokban, ahol ellentétük az öregekkel nem olyan heves, könnyebben érnek el választási eredményeket.³⁰ A haladó klub az első német nacionalista frakció az osztrák parlamentben — írja Harrington-Müller a párt történetével foglalkozó szép tanulmányában.³¹ Azt hisszük: jövőjében az. 1873-ban még csak egy a nemzeti érdekeket erőteljesen hangsúlyozó radikális csoport az osztrák liberalizmus *keretein belül*: frakció, amelyet elvi és egy sor személyes ellentét választ el az öregektől, frakció, amely megosztja, s így tovább gyengíti az osztrák liberális pártot, s amely egyértelműen mutatja az osztrák liberalizmus fejlődésének irányát: kiszakadást a politikai elzárkózásból, a nemzeti primátusát a szabadelvűséggel szemben, s a liberális politika korántsem egyértelműen progresszív bírálatát.³²

²⁷ Walter Gruber: Der Politiker Dr. Josef Kopp. Wien. 1949 (kézirat) 19–21.

²⁸ Julius Gierschick: Dr. Karl Pickert. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Böhmen. Leitmeritz. 1913. 7–13. Sigmund Mayer: Ein jüdischer Kaufmann 1831–1911. Lebenserinnerungen. Leipzig. 1911. 241.

²⁹ A. L. Hickmann: Reichsratswahlkarte aller 5 Kurien von Österreich, Wahlen in den Jahren 1873–1901. Wien. 1901.

³⁰ Paul Molisch: Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich. Jena. 1926. 84–87. Gierschick, 13–16. Eduard Pichl (Herwig): Georg Schönerer und die Entwicklung des Alldeutschtums in der Ostmark. Oldenburg-Berlin. 1938. I. 98–99.

³¹ Harrington-Müller. 16.

³² Figyelemre méltó jellemzést nyújt a haladó klubról és szerepéről a liberális párton belül a császárhoz intézett feliratában Auersperg miniszterelnök. HHStA Kabinettsarchiv, Direktionsakten K. 7. No. 11. 1873. nov. 20.

2. A gazdasági kiegyezés megújítása

Kiegyezési tárgyalások

Ismeretes, hogy 1867-ben Ausztria és Magyarország tízéves időtartamra kötötte meg a vám- és kereskedelmi szövetséget, s a vonatkozó megállapodások szerint öt év elteltével bármelyik fél a szerződés módosítását kérhette, ill. ennek elutasítása esetén felmondhatta azt. 1875 novemberében, amikor Ausztria Magyarországnak a fogyasztási adójövedelem arányos elosztására tett módosító indítványát elutasította, Tisza Kálmán magyar miniszterelnök élt a felmondás jogával.

A következőkben nem az 1875 végén megindult kiegyezési tárgyalásokkal, s ezeknek gazdasági vonatkozásaival kívánunk foglalkozni. Ezek a magyar történetírásból jól ismertek. Csupán azzal a kérdéssel, milyen felfogást képviseltek az osztrák liberálisok a gazdasági kiegyezéssel kapcsolatban közvetlenül, s a tárgyalások során hogyan alakult az egész dualista rendszerrel alkotott felfogásuk.

1876 január első hetében az osztrák kormány néhány tagja, Auersperg, Lasser belügy-, Pretis pénzügy- és Chlumetzky kereskedelemügyi miniszter tárgyalást folytatott magyar kollégáival Pesten. A tanácskozáson részt vett Andrássy külügyminiszter is.³³ Amikor a kormány tagjai visszatértek Bécsbe, a liberális párt három klubjának (a baloldalnak, a centrumnak és a haladó klubnak) képviselői felkérték őket, hogy amennyire lehetséges, adjanak felvilágosítást a pesti tárgyalások eredményeiről.

Itt nagy izgalom és ellenszenv uralkodott a magyar követelésekkel szemben – számolt be Auersperg császári urának –, ezért a kormány túlzott felelősséget vállalt volna magára, ha a párt által felajánlott mérsékelő befolyást egyszerűen elutasítja. Kezdetől fogva nyilvánvaló volt, hogy akár interpelláció, akár más formában megnyilvánuló bizalmatlanság csak nehezíti a kormány helyzetét a magyarokkal folytatandó tárgyalások során. Éppen ezért a miniszterek először a klubok vezetőivel próbálták megértetni, hogy pillanatnyilag nincsen módjukban a tanácskozásokról felvilágosítást adni, majd a klubokban közvetlenül is kifejtették nézeteiket nemcsak a magyar kérdésről, hanem általában a kormány helyzetéről a Házban, viszonyáról a pártokkal szemben. A haladó klub ülésén Auersperg azt javasolta, hogy a három liberális frakció és az urak háza kormánypárti tagjai válasszanak bizalmi férfiakat, akikkel a kiegyezési tárgyalások során állandó kapcsolatot tarthat. Általában az őszinteség látszatát kereste. Lasser is a kedélyeket megnyugtatóan mondotta: „Ahhoz, hogy Ausztria érdekeit határozottan és nyomatékosan megóvjuk, a kormánynak szüksége van a pártra, s a pártnak a kormányra. Önök tudják, hogy nem vagyok a 67-es kiegyezés híve, azt én csak mint Königrätz következményét fogadtam el, és nem vagyok népszerű Magyarországon. Ott sokakat kellemetlenül érintett, hogy én is Pestre utaztam a kormánnyal.” Azután bizalmat kért az elkövetkező hetekre: „Ezalatt az idő alatt nem lehet a legkisebb ellentét se közöttünk, csak így menthetjük meg az alkotmányt.” A tanácskozás során a liberális politikusok arról beszéltek, hogy Ausztria máris Magyarország adófizetője. Ha a kormány fellép a helyzet ellen, a párt maradéktalan támogatására számíthat.

³³ Rogge, II. 101–102.

Január 13-án tartották a Herbst vezette baloldali klub ülését, amelyen szintén megjelent Auersperg, Lasser és Pretis, aztán 17-én a centrumét. A tárgyalások Auersperg szerint teljes eredménnyel zárultak. A kormánynak sikerült az érdemi felvilágosításokat elkerülni, és jó kontaktust teremteni a liberális frakciókkal, megértetni és elfogadtatni velük, hogy az adott helyzetben a kormánynak és a pártnak kölcsönösen szüksége van egymásra.³⁴

Az urak háza tanácskozását viszont a centralista bürokraták (Schmerling), konzervatív és ultramontán politikusok (Schwarzenberg kardinális, Leo Thun, Rechberg) uralták. Ők kijelentették, hogy semmiképpen nem engedik, hogy a birodalom egységét még tovább lazítsák, mint ahogy az már 1867-ben sajnálatosan megtörtént, hogy veszélyeztettség a birodalom hatalmi helyzetét, hogy az örökös tartományokra az eddigieknél nagyobb terheket rójanak.

A kormány, látva az urak háza ellenzéki hangulatát, nem jelent meg tanácskozasain. Arra hivatkozott, hogy a tárgyalások adott pontján érdemi felvilágosítást úgy sem adhat. Ez a gesztus nyilvánvalóan ellentétben állt a két héttel korábban tett nyilatkozatával, hogy a kiegyezési tárgyalások során állandó kontaktust kíván fenntartani a parlamenti csoportokkal. A változást több tényező indokolta. Auersperg rossz néven vette, hogy az urak háza liberálisai együttműködtek a kormány és a decemberi alkotmány esküdt ellenségeivel, hogy az urak házában túlzottan kategorikus határozatot fogalmaztak, kifejezetten dualizmus ellenes éllel. Az elutasító magatartáshoz hozzájárult az is, hogy a magyar sajtó felháborodással fogadta a képviselőházi frakciókkal folytatott tanácskozásokat. Berlinben a Norddeutsche Allgemeine Zeitung azt írta, hogy Bécsben centralista-ultramontán-feudális koalíció formálódik és a magyar ókonzervatívok (Sennyey) máris készen állnak a vele való megegyezésre.³⁵ És volt még egy, az előzőknél nyilvánvalóan fontosabb tényező: az uralkodó, akinek egyáltalán nem tetszett Auerspergnek a parlamenttel folytatott alkudozása. A császár utasította a miniszterelnököt: már most keresnie kell az alkalmat, hogy egy hivatalos nyilatkozat formájában kijelentse, hogy törvényesen és az alkotmány szellemében a *két kormány* hivatott arra, hogy a függő kérdésben a megegyezés alapját megteremtse. A kormány tisztában van, ismeri feladatát és éppen ezért a szóban forgó tárgyalásokat saját felelősségére önállóan fogja továbbvinni és nem mulasztja el az osztrák érdekeket megvédelmezni.³⁶ Tehát míg a liberális párt Ausztria többletterhelése ellen hadakozik, s mint látni fogjuk, nagyobb beleszólást követel a közös ügyekbe, a közös uralkodó sokallja az alkotmányos tényezők súlyát, azok visszaszorítását sürgeti. A vihar azonban egyelőre elcsitul. Néhány hónap múlva létrejön az előzetes megállapodás a két kormány között, az ún. májusi pontozatok, amit az alkotmánypárt többsége 161 : 89 arányban elfogad.

³⁴ A liberális párt három frakciójával folytatott tanácskozásról Auersperg számol be az uralkodónak 1876. jan. 18-án kelt feliratában. HHStA Kabinettsarchiv, Geheimgakten K. 18. A tanácskozáson tanúsított határozott magatartását bizonyítja Andrássy Gyulához intézett levelében. 1876. jan. 14. Auersperg Andrássy szemrehányásaira válaszol. *Molisch*, Briefe 185–187. Lasser centralista attitűdjéről a kiegyezési tárgyalások során: *Heinrich Pollak*: Dreissig Jahre aus dem Leben eines Journalisten. Erinnerungen und Aufzeichnungen. Wien. 1898. III. 132.

³⁵ *Rogge*, II. 102–104.

³⁶ A császár leirata Adolf Auersperg miniszterelnökhöz. HHStA Kabinettsarchiv, Geheimgakten K. 19. 1876. jan. 19.

De azok, a haladó klub képviselői, akik a májusi pontozatok ellen foglaltak állást, június 25-én Wiener Neustadtban pártkonferenciára gyülekeztek. Tiltakoztak a két kormány megállapodásai ellen. Hangsúlyozták, hogy a magyarok fenyegetésétől – hogyha az osztrákok nem fogadják el kiegyezési javaslatukat, perszonálunióra fognak törekedni – nem riadnak meg. Schönerer javaslatát azonban, hogy a pártkonferencia a perszonáluniót, mint politikai programot hirdesse, a tanácskozás elutasította.³⁷

Kétségtelen, hogy ekkor a parlamenti ellenzéki politika mögött tömegmozgalom állt. Stájerországban már 1875 végén választói gyűléseken és napilapokban a kiegyezés revíziójáról, perszonálunióról jelentek meg cikkek. Walterskirchen Ausseeban, Foregger Cilliben, Heilsberg Mürrzuschlagban és Leobenben (mindnyájan a haladó klub tagjai) nyilvános választói gyűléseken perszonáluniót követeltek.³⁸ Alsó-Ausztriában különböző liberális színezetű egyletek határozatot hoztak: Ausztriát meg kell védeni Magyarországgal szemben a többletterheléstől. És nyilatkozatok születtek: inkább perszonáluniót, mint kiegyezést.³⁹ Nagyon jellegzetes az alsóausztriai helytartó beszámolója az 1876 második félévi egyleti életről. „A kiegyezést és a bankkérdést a legtöbb egyletben nagyon élénken tárgyalták, és nem lehet tagadni, hogy nagyon kedvezőtlen hangulat alakult ki Magyarországra. Minél baloldaliabb egy képviselő, annál leplezetlenebbül juttatja kifejezésre a perszonálunió iránti vágyát. Mégis azt hiszem, itt inkább szavakkal folyik a harc, nem világos fogalmakkal.”⁴⁰

Mi is a politikai és gazdasági tartalma ennek a váratlanul feltűnő dualizmus ellenes mozgalomnak, amely kezdetben komoly riadalmat kelt? – A miniszterelnök utasítja báró Kübeck stájerországi helytartót, hogy a hivatalos lapok még cáfolat formájában se reagáljanak a dualizmus ellenes megnyilatkozásokra. „Ilyen kényes természetű kérdéseket . . . csak szóban lehet feltenni és megválaszolni is. Kérem, hogy a Grazer Zeitungot egyelőre semmire se ösztönözze.”⁴¹

A kiegyezésnek volt egy harcos kis- és középiparos ellenzéke; amely védvámot akart és minden gazdasági bajért a magyarokat okolta. Ide tartoztak a bécsi demokraták: Steudel és Schrank, és egy sor haladópartí képviselő. Már 1874-ben komoly politikai mozgalom kezdődött a védvámok érdekében és az eddigi kereskedelmi szerződések felmondásáért. Protekcionista vámtarifát követeltek a bécsi és a tartományi lapok, ezt szorgalmazta a Nemzetgazdászok Társasága, amelyet német példára néhány fiatalabb képviselő: Max Menger, Neuwirth, Walterskirchen, Kübeck, Plener hívott életre.⁴²

De valószínűleg nemcsak közvetlen gazdasági oka volt a kiegyezés elleni felbuzdulásnak, függetlenül attól, hogy mennyiben voltak reálisak az Ausztria megnyomorítása miatt

³⁷ A wienerneustadti konferenciáról az alsóausztriai helytartó a belügyminiszternek. NÖLA Präsidialakten P4 ad 38. No. 3502. 1876. júl. 10. A konferencia előkészületeiről: P4 ad 38. No. 2983. 3158. 2200. Neue Freie Presse, 1876. jún. 26. *Gustav Kolmer*: Parlament und Verfassung in Österreich. Wien-Leipzig. 1903. II. 384–385. *Gruber*, 52–55. *Pichl*, I. 29–32.

³⁸ Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Verwaltungsarchiv Ministerratspräsidium, Presseleitung K. 7. No. 331/1875.

³⁹ Az alsóausztriai helytartó jelentése az egyesületekről és a nyilvános gyűlésekről 1875 második félévében és 1876 első félévében. NÖLA Präsidialakten P4 ad 38. No. 3052. 1876. júl. 10.

⁴⁰ NÖLA Präsidialakten P3 ad 3 No. 1660. 1877. ápr. 30.

⁴¹ Ld. 38. sz. jegyzetet. A Grazer Zeitung a stájer hivatalos lap.

⁴² *Rogge*, II. 213. *Plener*, II. 64–65. *Mayer*, 249–250.

felhangzó sirámok. Hamarosan az őszi képviselőházi ülészak megnyitása után, november elején Skene azzal a javaslattal lépett fel, hogy a liberális párt valamennyi frakciójából egyesüljenek azok a képviselők, akik a magyarokkal való kiegyezés alkalmával tiltakozni akarnak az Ausztriára háramló többletterhelés ellen. Ezt a csoportot Skene nagy hangon kormányképes oppozíciónak nevezte el.⁴³ Amikor november 17-én Skene a baloldali klubban előterjeszti javaslatát (a két birodalomfél viszonyát Ausztria javára kell módosítani, ellenkező esetben a teljes önállóságra fognak törekedni csak tíz ember támogatja, a haladó klubban azonban, ahol Walterskirchen lép fel a tervvel, azonnal 39 híve akad. Néhányan a centrum klubból is csatlakoznak a programhoz.⁴⁴

Plener emlékiratából tudjuk, hogy a javaslat egy Skene szalonjában tartott vacsorán alakult ki. Plener is Skenenél töltötte az estét, s a házigazda igyekezett rávenni őt a terv támogatására. Plener azonban úgy látta, hogy ez az akció a baloldaltól sokakat a haladó klubba vonna, amit Plener semmiképpen sem óhajtott volna.⁴⁵ Pedig így történt. Az ügy kapcsán novemberben sokan átlépnek a haladó klubba, s így az a kiegyezés bírálóinak heterogén gyülekező helye lett. Skenét követte Sturm, Schaup, Coronini meg Dubsy is. Az utóbbiak tulajdonképpen centralisták voltak, mégis csatlakoztak az esetleges Magyarországtól való elszakadás programjához, amit átmeneti megoldásnak tekintettek. De a haladó klubban gyülekeztek azok is, akik egy németebb osztrák politika érdekében támadták a dualizmust: még Schönerer is a klub tagja, és egy sor mérsékelt nacionalista. Tulajdonképpen rájuk vonatkozik a bécsi tartományfőnök megjegyzése, minél „baloldalibb” valaki, minél radikálisabb bizonyos nacionalista törekvésekben, annál inkább támadja a dualizmus adott rendszerét. És a haladó klubhoz vonzódtak azok a kis- és középiparos rétegek, amelyek számára a védvamos politika valóban létfeltétel volt.

A politikai felszínen pedig: elkeseredés Ausztria többletterhelése miatt, amiatt, hogy a kormány nem képviseli híven a sajátos osztrák érdekeket és a megalapozott panaszok a rendszer ellen, amely mindenkor a titkos kabinettárgyalásoknak kedvez. Hiszen a már létrehozott megállapodásokat nem lehet a divergáló érdekek nyilvános parlamenti harcának koncául vetni, s az uralkodó amúgyis sokallja az alkotmányos tényezők befolyását a két birodalomfél politikai életére.

A kiegyezési válság új szakasza novemberben tört ki a bankstatutummal kapcsolatban. A Nemzeti Bank kérdésében nyilvánvaló érdekellentét állott fenn Ausztria és Magyarország között, s ez ügyben nem mint sok egyéb esetben az uralkodói akarat, hanem a gazdaságilag erősebb fél döntött.⁴⁶

A magyar kormány már 1873-ban egy 25 millió forint alaptőkével bíró, a kormány felügyelete alatt álló pénzügyi intézet felállítását határozta el. A terv megvalósítására az 1873. évi válság következtében nem került sor. Sőt maga a válság azzal a tanulsággal járt, hogy a gyengébb magyar hitelrendszer számára előnyös, ha minél szorosabban összefonódik az

⁴³ Rogge, II. 213. Kolmer, II. 385–386. Harrington-Müller, 30–32.

⁴⁴ Rogge, II. 217.

⁴⁵ Plener, II. 71–72.

⁴⁶ A bankkérdés megítélésében alapvetően Szász Zoltán kéziratára támaszkodtunk, a készülő Magyarország Története VI. kötetének megfelelő fejezetére. Továbbá: Berchtold Sutter: Die Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867–1918. In: Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen. Hrsg.: Theodor Mayer. München. 1968. 71–111.

osztrák pénztőkével. Három év múltán, amikor a bankkérdés rendezése ténylegesen napirendre került, a magyar kormány már nem önálló magyar bankot követelt, hanem az Osztrák Nemzeti Bank átalakítását, a magyar érdekek arányos képviselését az osztrák bank keretei között. Itt természetesen nemcsak politikai presztízsvita folyt. A magyar kormány valóságos gazdasági érdekeket képviselt, arra törekedett, hogy a hagyományos és szorongató magyar hitelhiányt valamiképpen enyhítse.

Az 1876 májusi – már említett – megállapodások szerint sor került volna az Osztrák Nemzeti Bank dualizálására, ami sok egyéb pont mellett, mint nagyon lényegeset, jelentette a hitelben részesülés 30 : 70%-os arányát. A megállapodások szerint a bankkérdést a kiegyezés egész ügyétől elválaszthatatlanul kellett kezelni. A junktimhoz Tisza ragaszkodott, mert, „bár a májusi megállapodások alapján létesítendő osztrák-magyar banktársulat létrehozása az ország jogos aspirációinak nem felel is meg, de miután az ország joga feladva nincsen (ti. az önálló bankra), és emellett hitelérdekei biztosíttatnak, igen sokak előtt éppen ez nyújt az ország államgazdasági érdekeinek szempontjából kárpótlást a vám és kereskedelmi szövetség és az arra alapított vámtételek sok olyan pontjáért, mely a különleges magyar érdek szempontjából méltán hátrányosnak nevezhető.”⁴⁷

Csakhogy amikor november 21-én a Neue Freie Presse részletes kivonatot hozott a bankstatutum tervezetből, Bécsben szinte bomba robbant. A három liberális frakció egyöntetűen elutasította azt, s felvilágosítást kért a kormánytól: végleges-e a tervezet, s a kormány álláspontját tükrözi-e. A liberális politikusok november 27-én találkoznak Pretis osztrák pénzügyminiszterrel, aki írásos válasszal jelent meg a képviselők előtt. Az előre fogalmazott, tehát megfontolt szöveg szerint a statutum tárgyalási alap, amit még a bankigazgatóság elé kell terjeszteni. Pretis már tudta, hogy a Nemzeti Bank sem fogadta el, s ezért maga sem lépett fel határozottan a statutum mellett – holott abban a két pénzügyminiszter már megegyezett –, hanem kilátásba helyezte az új tárgyalás megindítását, ami más eredménnyel zárulhat majd.⁴⁸

Pretis nyilvánvalóan meghajolt pártja s az osztrák bankkörök óhaja előtt. Nem valamifajta erkölcsi igazságszolgáltatás okán érdekes az osztrák kormány eljárásával foglalkozni, hanem azért, mert a bankkérdés mutatta, uralkodói támogatással a háta mögött milyen pontig függetleníthette magát az osztrák gazdasági és politikai tényezők érdekeitől és politikai állásfoglalásától.

Ugyanis Tiszának december 17-én az uralkodóhoz intézett felterjesztéséből tudjuk, „hogy az osztrák miniszterek a május 2-i jegyzőkönyvbe a megállapodások egy részének természetét megváltoztatva megjegyzést írtak be akkor, amikor e jegyzőkönyv többé a magyar miniszterekkel nem közöltetett”. E bejegyzések alapján mentette fel magát – nyilvánvalóan külső nyomás hatására – az osztrák kormány a kiegyezési törvények junktima s a bankkérdésre vonatkozó megállapodások alól, ami méltán keltett felháborodást Pesten. Ugyanakkor az a tény, hogy a kormány adott szavát éppen az osztrák belső tényezők hatására félig-meddig visszavonta, osztrák liberális körökben az ellenállást sarkallta, az egységes pártfellépés eredményességét bizonyította, s így újabb lökést adott a

⁴⁷ Tisza felterjesztése az uralkodóhoz, amelyben egyébként már ekkor felveti lemondásának lehetőségét. HHStA Kabinettsarchiv, Geheimakten K. 18. 1876. dec. 17.

⁴⁸ Rogge, II. 263–264. Plener, II. 73–75.

dualizmus ellenes megnyilvánulásokhoz. Annál is inkább, mert a bankkérdésben a baloldali klub is hajthatatlannak bizonyult. Herbst és Plener egyaránt elutasították a bank dualizálásának tervét, nemcsak anyagi, hanem elvi megfontolásokból is: a kiegyezés olyan kevés egységes intézményt hagyott – mondotta Plener –, hogy ami maradt, azt feltétlenül védelmezni kell.⁴⁹ A bankkérdésben végül is 1877 márciusában létrejött megállapodás az uralkodó szorgalmazta kompromisszum terméke volt.⁵⁰ S a légkör, amelyben született, alkalmas az első határozott dualizmusellenes program meghirdetésére.

Támadások a delegációs rendszer ellen

Ismeretes, hogy a kiegyezésnek eredetileg, tehát 1866–67-ben talán legvitatottabb eleme a delegációs rendszer volt: az ellentétek e vonatkozásban látszottak a legélesebbnek éppen azon két fél között, amelynek az új szisztéma következtében bizonyos fokig együtt kellett működnie: a két alkotmányos testület, a két vezető politikai párt, az osztrák és a magyar liberálisok között.

A kiegyezés magyar ellenfelei attól tartottak, hogy a delegáció végül közös parlament lesz; az osztrákok lopva remélték, hogy belőle „valami jobb” fejlődhet. És nem volt megalapozatlan az állandó aggodalom, hogy a delegációs rendszer éppen a birodalom legfontosabb ügyeiben nem biztosítja az alkotmányos ellenőrzést; s a fenntartás azzal a jogi abszurditással szemben, hogy a delegáció alapvető alkotmányos jogokban (a közös költségvetés jóváhagyása stb.) szélesebb hatáskörrel rendelkezik, mint az azt kiküldő országgyűlés. Az ellenérveket szaporíthatnánk.

Mégis a delegáció intézménye a kiegyezést követő évtizedben jól-rosszul funkcionált, ha főként az abszolutizmussal kapcsolatos balsejtések indokoltak bizonyultak is. 1876–77-ben a gazdasági kiegyezés megújításával kapcsolatban a legnagyobb szenvedélyek ismét a delegáció körül lángoltak fel. Sturm, a haladó klub képviselője 1877 májusában a parlamentben javaslatot tett a delegáció megszüntetésére.⁵¹ Az indítványt finansziális szempontokkal indokolta: a hadikiadások fokról fokra nőnek, s a delegációk a gyakorlatban alkalmatlanok arra, hogy e folyamatnak gátat vessenek. Sturm kerülte, hogy javaslata politikai következményeivel foglalkozzék. Nagyon is hangsúlyozta, hogy a fennálló törvények alapján akarja „kielégítő módon biztosítani az osztrák népképviselőt jogos befolyását a közös ügyek kezelésére, különösen a külpolitika vezetésére és a hadiköltségvetés rögzítésére.” Sturm eleve leszögezte, hogy a kormánynak nincsen igaza, ha e javaslatban *centralizmusra* való törekvést, vagy a *perszonálunió* meghirdetését véli felfedezni. A két óvás igencsak összetartozott. A korábbiakban láttuk, a haladó klub programjaiban és a politikai köztudatban-hangulatban a két ellentétesnek látszó gondolat együtt-egyszerre szerepelt: egyfelől a perszonálunió átmenet, amely éppen a kapcsolatok szorosabbá tételének szükségességét fogja bizonyítani Lajtán innen és túl, ráadásul olyan program,

⁴⁹ Plener, II. 76. Pollak, III. 161–166.

⁵⁰ A bank átalakult Osztrák-Magyar Bankká, élén a főtanáccsal és az uralkodó által kinevezett egymást váltó osztrák és magyar kormányzóval. Bevezették a kétnyelvű bankjegyet. A magyar kormány az Osztrák Nemzeti Banktól felvett 80 millió forint abszolutizmuskori osztrák államadósság 30%-ának visszafizetését garantálta, cserében a magyar kincstár megkapta az üzleti költségek és a részvények kielégítése után fennmaradt bankjövedelem 30%-át.

⁵¹ Kolmer, II. 431–432. Plener, II. 48–50. Harrington-Müller, 67.

amely egy táborba gyűjtheti a dualizmus régi és új ellenfeleit: a hagyományos centralistákat és a fiatal, a kapcsolatok lazítását sürgető német nacionalistákat.

Sturm javaslatát a liberális párt egy általános pártgyűlésen elvetette (102 : 58 arányban). A haladó klub viszont szorgalmazta, terjesszék a képviselőház elé, hogy legalább a róla folyó vita demonstrálja a delegáció népszerűtlenségét és azt, hogy nem megnyugtató a Magyarországhoz fűződő viszony.⁵²

A parlamenti vitából csak két ellenérvet emelnénk ki: Plenerét, aki igen világosan leszögezte, hogy a delegáció minden hibája ellenére eszköz a hadsereg közösségének, a birodalmi egység „e maradékának” fenntartásához, és Herbstét, aki a régi kiegyezés melletti érvet ismételte félreérthetetlen megfogalmazásban: „ha ezt az intézményt megintgatjuk, az egész kiegyezést romboljuk szét, azt pedig a németek érdekében óvunk, számukra a kiegyezés nyújtotta vezető szerepet a továbbiakban is biztosítanunk kell.”⁵³

Sturm javaslata „érdekes politikai epizód” volt — írta Ernst Plener —, olyan nézet, amely ismét és ismét felmerül az osztrák politikai közgondolkodásban. De maga a parlamenti javaslat önmagáért alig érdemelte figyelmet. Bennünket az foglalkoztat, hogy mi a mélyebb tartalma Sturm indítványának. Hiszen hangsúlyoztuk, 67-ben is sok irányból érték támadások a delegációs rendszert: a birodalmi centralizációt és az önálló magyar országgyűlés létét egyaránt féltették tőle; az alkotmányos-liberális politikusok az abszolutizmus mentsvárát, mások éppen az alkotmányosság garanciáját látták benne (ti. a közös ügyek delegációs kezelése kizárja az osztrák alkotmányosság egyszerű szüneteltetését, ami 1865-ben Belcredi alatt még megtörténhetett).

Mit jelentett hát ekkor, 1877-ben a delegáció elleni támadás? Sturm indítványa és a körülötte zajló szokásos érdektelen parlamenti vita aligha adhat választ kérdésünkre. De 1877 nyarán megjelent Bécsben egy huszonöt éves névtelen fiatalember brosúrája. A bécsi kereskedelmi akadémia irodalom-történelem és földrajz szakos tanára, Heinrich Friedjung írása: *Der Ausgleich mit Ungarn. Politische Studie über das Verhältnis Österreichs zu Ungarn und Deutschland*, amely hetek alatt három kiadást ért meg.⁵⁴

Az 1870-es évek közepén egy bécsi külvárosi kávéház hátsó szobájában rendszeresen találkozott néhány fiatalember: költők, természettudományok iránt érdeklődők, muzsikuskok. A tarokk-szobában Viktor Adler játszott Pernestrofferrel, néha végigdübörgött a söröző kicsiny szobáin Schönerer; Mahler és Hugo Wolf ütött egy ócska zongorát, s rajongott Wagnerért, Friedjung történelmi előadást tartott alkalmi közönségének. A társaságot összekötő kapocs a nagy Németország iránti tisztelet, a felfokozott nemzeti érzékenység-érdeklődés.⁵⁵ Friedjung már prágai diákévei alatt kapcsolatba került a nacionalista diákszervezetekkel. Később Prágával együtt a Germania Burschenschaftot is elhagyta, de amikor Berlin után Bécsben tanári állást vállalt, rendőri szervek figyeltek fel magatartá-

⁵² A Sturm-féle javaslat a liberális párt konferenciáján: *Neue Freie Presse*, 1877. márc. 15., 18., 19.

⁵³ A Sturm-féle javaslat parlamenti vitája: *Neue Freie Presse*, 1877. máj. 17., 18. Pollak, III. 166.

⁵⁴ *Erich Zailer*: Heinrich Friedjung. Unter besonderer Berücksichtigung seiner politischen Entwicklung. Wien. 1949 (kézirat).

⁵⁵ *Max Emers*: Victor Adler. Aufstieg und Grösse einer politischen Partei. Wien-Leipzig. 1932. A későbbi szociáldemokrata Adler és Pernerstorfer ekkor még a német nacionalizmushoz vonzódott. *Kurt Blaukopf*: Gustav Mahler. Bp. 1973. 37–51.

sára: államellenes nézeteket hirdet, német szellemével megmértelyezi a diákságot – jelentette a bécsi rendőrigazgató.⁵⁶

Az első nyilvános politikai fellépésének, értekezése megjelenésének pontos körülményeit nem ismerjük; életrajzírója szerint az írást a bécsi Deutscher Verein és a linzi Liberaler Verein támogatta – tehát az nem egy magános fiatalember magának való nézeteit tükrözte.⁵⁷ Felépítésében és gondolati rendszerében rokonságot mutat 1866–67 német szellemű osztrák politikai röpiratirodalmával,⁵⁸ csak Friedjung felhasználhatta a kiegyezést követő évtized politikai tapasztalatait is. Az ő felfogásában, ahogy a 67-es nemzedékében is, a német és a magyar kérdés szorosan összefügg egymással, olyannyira, hogyha megkísérli a tárgyalás rendjéért a kettőt egymástól elválasztani, minduntalan szinte észrevétlenül az egyik témáról a másikra siklik át.

1867-ben mi – írja Friedjung – Poroszország dicső felemelkedésével fajunk bukását helyeztük szembe. Valójában akkor mondott le Ausztria németországbeli vezető szerepéről, amikor a kiegyezést elfogadta. Hiszen hogyan tudott volna vonzerőt gyakorolni a delegációs törvény elfogadása után a porosz ellen még harcban álló demokratikus és föderalista német törekvésekre? Königrätz súlyosan érintette nemzeti öntudatunkat, de a csapás, amit mi önmagunkra mértünk a kiegyezéssel, még Königrätznél is súlyosabb volt. „Amióta a centralizmust feladtuk Ausztriában, mióta e mellett még Németországtól is elszakadtunk, és a német gondolatot csak mellékesen tartjuk fenn, azóta ingadozunk, azóta nincs hazánk.”⁵⁹ (Kiemelés S. É.)

Olyan tudat, sőt olyan állampolgárság, hogy osztrák-magyar, nem létezik. Aki osztrák polgárnak érzi magát, az akarva-akaratlanul Nagyausztria fantomját kergeti, egy téveszmére pazarolja erejét. — Itt ismét a liberális Kaiserfeld 1860-as évekbeli gondolatai csengenek vissza: törekedjünk önismeretre. A centralizált Nagyausztria ábránd, ne kergesünk elérhetetlen célokat. Csakhogy Friedjung nem – mint Kaiserfeld tette – a kiegyezés, hanem annak revíziója érdekében int az önvizsgálatra. „Ahhoz az Ausztriához tartozunk, amely egy évezreden keresztül Németország része volt, s amely sohasem élhet erős, egészséges életet másként, mint az anyaországgal való bensőséges kapcsolatban. Magyarország számunkra idegen állam.”⁶⁰

A német liberális gondolatból indul ki Friedjung: Ausztriának a demokratikus és föderalista német törekvésekre kell vonzerőt gyakorolnia a porosz abszolutizmussal szemben. És a fiatal historikust a 48-as osztrák liberalizmus dilemmája foglalkoztatja: a Németországhoz, vagy a Habsburg-birodalomhoz tartozás problémája. Az a tény, hogy Ausztriának és Magyarországnak a 16. századtól közös uralkodója volt, elválasztotta az osztrák-németség fejlődését a némettség egészétől, a Habsburg-hatalom a németségtől idegen szellemet táplált. Friedjung 1877-ben *látzólag* a német egység 48-as demokratikus megoldása mellett foglal állást. Csakhogy ez üres teória. A német egység megvalósult –

⁵⁶ A bécsi rendőrigazgató a helytartónak. NÖLA Präsidialakten P3 ad 3 No. 2246. 1879. febr. 6.

⁵⁷ Zailer, 18.

⁵⁸ Robert A. Kann: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Graz-Köln 1964. II. 145.

⁵⁹ Heinrich Friedjung: Der Ausgleich mit Ungarn. Politische Studie über das Verhältniss Österreichs zu Ungarn und Deutschland. Leipzig. 1877. 14.

⁶⁰ Friedjung, Der Ausgleich 18.

antidemokratikus módon, s Ausztria részvétele nélkül. Amit Friedjung megőrzött 48 programjából, az a társadalmi tartalmától megfosztott nemzeti.

És az ebből következő, a praktikus cél: ha már nem létezik centralizált Nagyausztria, akkor le kell vonni a jogi konzekvenciákat, perszónáluniót kell teremteni a két ország között. Erre nemcsak azért van szükség, hogy erőinket ne pazaroljuk egy már nem létező dologra, hanem azért is, mert Németországhoz való viszonyunk így egyértelműbb lesz. „Csak az a párt tud hazánkba friss életet lehelni, amely nemzeti szempontból kormányoz, amely szövetséget teremt Németországgal, amely a nemzetiségeket féken tartja, s a vitát Magyarországgal úgy rendez, hogy a két államot egymástól elválasztva függetlenül kormányozzák, s akkor természetesen az erősebb fél maga határozza meg a másik cselekvéseit.”⁶¹ Pillanatnyilag nincsen ilyen párt, de nyilvánvaló, hogy Friedjung a haladó klubot látja alkalmasnak arra, hogy idővel az itt megfogalmazott célokért fellépjen.

Friedjung konkrét követelése: a delegáció intézményének és a hadsereg egységének megszüntetése. „Ezek lennének azok az intézkedések, amelyek valóra válthatnák azt a gondolatot, amelynek számunkra, osztrákok számára politikai axiómává kell válnia, ti. hogy meg kell szakítani a kapcsolatot Magyarországgal és belső egységet kell teremteni Németországgal.”⁶²

Az idézet talán nyilvánvalóvá teszi Friedjung dualizmusellenességének valódi tartalmát, és általában, a kiegyezéssel szembeni elleni támadások mélyebb, lappangó értelmét is. Tartalma alapvetően más, mint 1867-ben volt. Most már nem az ellen a dualizmus ellen hadakoznak, amely feladja az összbírodalmi centralizációt és gátolja az alkotmányosság mind teljesebb kiépítését. Friedjung, reálisan, az „összbírodalmat” (Gesamtmonarchie) illúzióként tekinti. Arról viszont, hogy a dualista rendszer abszolutisztikus elemeket őriz, meg sem emlékezik. A hagyományos osztrák liberális államkoncepció ellen támad, az ellen a felfogás ellen, amely 1866–67-ben kénytelen-kelletlen eljutott az alkotmányos bírodalmi centralizáció vágyalmától egy liberális dualista állam realitásáig; az ellen az állam ellen, amely szerinte a németiség hegemoniáját sem Ausztria nemzeteivel, sem a dualista partnerrel szemben nem biztosítja kellőképpen.

Az a fiatal német értelmiség, amelyhez Friedjung is tartozik, még sok kapcsolatot érez – külsőségekben – negyvennyolccal: ők koszorúzzák a bécsi októberi felkelés hőseinek sírjait, ők emlékeznek Frankfurtra. Együvértartozásukat a nemzeti felfogás biztosítja és a nemzetileg nem eléggé érzékeny öregek (óliberálisok) bírálata. E kritikától rövid út vezet a programszerűen antiliberalis német nacionalizmushoz. Friedjung négy esztendő múlva a kiegyezésről írt brosúráját is felhasználva elkészíti a linzi program első szövegvariánsát. 1877 azonban még határ, ahonnan nemcsak az antiliberalis nacionalizmusba vezet út.

Az eszmei fejlődés e lehetőségének felvillantása azonban nemcsak a dualizmusban való összetartozásunk okán érdemes stúdium számunkra. E régió korabeli történetében nem ritka jelenség ez: a mindenfajta ellenzéki nemzeti való levezetése. Legfeljebb Ausztriában a demokratikus nemzetitől az antiliberalis nacionalizmusig vezető út különféle okok következtében egyértelműbb, mint más országokban, története ezért esettanulmánynak, vagy modellnek is tekinthető.

⁶¹ Uo. 28.

⁶² Uo. 71–72.

3. Az okkupáció

Nem Andrássy politikájának belső visszhangjáról kívánunk írni. Az okkupációs politika ausztriai fogadtatását a magyar történetírás is behatóan tárgyalja. Wertheimer, aki szemrehányást tesz az osztrák liberálisoknak, hogy értetlenül álltak Andrássy törekvéseivel szemben, újabban Zachar, aki még kéziratoss disszertációjában a krónikás pontosságával kíséri nyomon az osztrák parlamenti frakciók külpolitikával kapcsolatos lépéseit.⁶³

Általánosan elfogadott, hogy az osztrák liberálisok az okkupáció, az egész Andrássy-féle külpolitika elleni magatartásukkal a maguk sírját ásták meg. Az uralkodó sohasem bocsátotta meg, hogy ennyire beleártották magukat a külpolitikába, s ráadásul az udvari törekvésekkel ellentétben érvényesítették befolyásukat. Ellenállásuk közvetve és közvetlenül a liberális kormány bukásához, s azt követően a párt választási kudarcához vezetett. Vitathatatlan, hogy a liberális párt a balkáni politika elleni tiltakozásban morzsolódott fel. Mégis úgy véljük, mélyebb okát kell keresnünk annak, hogy 1878–79-es esztendő olyan végzetes lett az osztrák liberalizmus történetében. Talán többről volt szó, mint egy ügyetlen taktikát folytató politikai párt parlamenti-választási vereségéről. Hiszen a magyar liberálisok is elleneztek a balkáni hódítást, a magyar liberálisok is az integer Törökországért léptek fel, Magyarországon is volt kormányválság, pártbomlás, tiltakozások, fenntartások; a magyar szabadelvű párt mégis kiheverte a kiegyezési tárgyalásokat követően az okkupációs viharokat is.

Ismeretes, hogy az osztrák liberálisokat 1876 óta élénken foglalkoztatta a balkáni politika, s hogy nagy részük kezdettől ellenezte Bosznia és Hercegovina meghódítását. Magatartásukat a takarékoság, a háború ellenesség motiválta, félelem attól, hogy a Monarchia olyan konfliktusokba keveredhet, amelyhez nincsen kellő ereje. Liberális megfontolások vezették őket, amikor szót emeltek a külpolitika abszolutisztikus vezetése ellen, amikor kétségbe vonták, hogy a Monarchiának joga lenne idegen területek meghódítására. S legfőképpen nem akarták növelni a birodalom szláv lakosságát, s az okkupáció következményeként a közös ügyek számát. 1876 októberében 112 képviselő nevezetes interpellációt terjesztett a képviselőház elé Herbst és társai aláírásával: vajon mindent megtett-e a kormány, hogy, ha a keleti válsággal kapcsolatban háborúra kerülne sor, a Monarchia megőrizze a maga számára a békét és gátat vessen idegen terület megszerzésére irányuló törekvéseknek.⁶⁴

A liberális pártnak egy kisebbsége (Plener, Suess és még néhány ember) azonban már ekkor elutasította a doktrínának ítélt külpolitikai koncepciót. „Tudom, hogy a Monarchia jelentős pontján, ti. Pesten vannak olyan politikusok, akik még fegyverrel is hajlandók lennének Törökországot fenntartani. Azt gondolom azonban, ezek a magyar politikusok többségét sem alkotják, ezek túlhajtott magyar politikát folytatnak. Ez a politika bosszú Világosért és hála Kutahiaért, de ez nem *osztrák* politika.”⁶⁵ Az érdemi vita mégsem a magyarokkal folyt. Plener és elvbarátai nem Ugron Gábort akarták megnyerni, hanem azokat az osztrák liberálisokat, akik nemzeti megfontolásból helyez-

⁶³ Wertheimer Ede: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. Bp. 1913. III. 202 skk.

⁶⁴ Kolmer, II. 418–421.

⁶⁵ Ernst Plener: Reden von (Dr. Ernst Freiherr von Plener). Stuttgart-Leipzig 1911. 35.

kedtek szembe az összbirodalom politikájával. Suess, a neves bécsi geológia professzor, a liberális párt egyik nagy tekintélye így emlékezik vissza az 1878-as év eseményeire:

„Nekem és az én barátainak az volt a véleményünk, hogy egy párt, amely ilyen nehéz időben nem elég erős ahhoz, hogy külön érdekeit az állam nyilvánvaló érdekeinek alárendeltje, elveszti jogigényét a politikai vezetésre . . . Akkor a német ügy árulójának tekintettek, pedig engem is sötét gondok emésztettek a némettség sorsa miatt.”⁶⁶ Talán mesterkéltnek tűnik az 1870-es években a némettség és a birodalom érdekeinek ilyen ütköztetése – ahogy Suess teszi? – Már Herbst 1867-es magatartásával kapcsolatban megkíséreltük érzékeltetni azt a sajátos kettősséget, amely az osztrák-némettség helyzetét-világnezetét jellemezte, s amit Suess nagyon világosan fogalmazott meg. *Osztrák* patrióták voltak, egy nagyhatalom vezető nemzete, és egyben németek is. A Monarchia 1870-es évekbeli külpolitikájával kapcsolatos magatartásuk e kettős helyzetből való konfliktusukat veti fel teljes mélységében.

Az Auersperg-kormány természetesen támogatta Andrássy, azaz a dinasztia külpolitikáját. E tényt az 1878 őszi kormányválság idején maga a külügyminiszter hangsúlyozta.⁶⁷ Ám az „összmonarchiai” érdekeket védő politikájával véglegesen elveszítette saját pártja többségének támogatását. Így 1878 nyarán, aztán őszén ismét kénytelen benyújtani lemondását.

Az uralkodó látszólag változatlanul ragaszkodott ahhoz, hogy a parlamenti többségből alakítson kormányt. Októberben audiencián fogadta a vezető liberális politikusokat: a ház elnökét, Rechbauert, a pártvezér Herbstet s az Andrássy hívének tekintett bécsi geológia professzort, Eduard Suesst.⁶⁸ Az új kormány megalakításával az eddigi pénzügyminisztert, Pretis bárót bízta meg.

Pretis feltételesen – Herbsthez írt levelének fordulata szerint –, „a császár iránt érzett kötelességtől vezettetve, s a rendszer iránti odaadásból” elfogadta a megbízatást. A végleges döntést a liberális párt magatartásától tette függővé.⁶⁹ Minisztériumába tanácskozársra hívta a képviselőház és az urak háza liberális politikusait, s elmondotta nekik, hogy az uralkodó egy „kiemelkedő képviselő” tanácsára kormányalakítással bízta meg. A kijelölt kormány nem akar annexiót és az okkupációt is felfüggeszti, mihielyt az okkupált tartományokban a nyugalom helyreállt, s mihielyt az okkupáció költségei megtérültek.⁷⁰ Pretis nagyon szerény volt: hiteljövahagyást és a véderő törvény egy esztendővel történt meghosszabbítását kérte. „A majd háromórás tanácskozás, amelynek középpontjában a

⁶⁶ Suess, 289–290.

⁶⁷ 1878 októbere táján mondta az uralkodó Sennyey bárónak Pesten: „Ön mindig Andrássy politikájáról beszél, ne felejtse el, kedves báró, hogy ez az én politikám.” Rogge, II. 443–444. Andrássy a császárnak. Kísérőlevél Pretis 1878. okt. 23-i felterjesztéséhez. HHStA Kabinettsarchiv, Geheimakten K. 18. 1878. 27. „Meg kell még jegyezmem, hogy ha valakinek joga lenne arra, hogy ne azonosítsa magát az okkupációs politikával, ez Tisza úr volna, akit végül is sikerült meggyőzni, de aki nem szűnt meg e politikával szemben ellenvetést tenni; míg a kk. kormány az okkupáció mellett foglalt állást, legalábbis arra az esetre, ha az elkerülhetetlenné válik.”

⁶⁸ Wertheimer, III. 205. Plener, II. 128–130.

⁶⁹ Pretis levele Herbsthez. 1878. okt. 15. Molisch, Briefe 207–208. Pretis Herbstet a kormányba való belépésre szólítja fel. Ezt Herbst elutasítja, de támogatásáról biztosítja az új kormányt. Levele Pretishez 1878. okt. 17. Molisch, Briefe 208–209.

⁷⁰ Plener, II. 129. Neue Freie Presse, 1878. okt. 23., 24.

boszniai kérdés állt, a nézetek teljes bizonytalanságáról, a liberális párt felmorzsolódásáról győződött meg” – jelentette Pretis császári urának.⁷¹

A haladó klub tagjai nemcsak a külügyminiszter ellen léptek fel, hanem azok ellen is, akik rész vettek a gazdasági kiegyezésben. A baloldal Herbst vezetése alatt, nem szolt Pretis programja ellen, „a meghasonlás azonban, amely a kormány iránti magatartásukban mutatkozott, mihelyt a kül- vagy a belpolitikáról esett szó, semmi esetre sem teszi megítélhetővé, milyen értéket tulajdonítsunk a kormánynak ígért támogatásuknak”.⁷²

A visszaemlékezések egyenesen arról számolnak be, hogy „Herbst álnokul viselkedett” Pretissel szemben.⁷³ A pénzügyminisztériumi konferencián hirtelen, nála szokatlan indulattal fejtette ki nézetét: befejezett ténynek (ti. az okkupációnak) sem kell feltétlenül tartósnak lennie. Aggódik a jövő miatt, nem lát garanciát az okkupáció további kiterjesztése ellen. A helyzet javulása csak Andrassy visszalépésével képzelhető el. Ha Pretis azonosítja magát Andrassyval, jöllehet belpolitikai kérdésekben egyetért vele, mégsem támogathatja. Ez a hang felbátorította az okkupáció ellenségeit, akik aztán egymás után szólaltak fel Andrassy és Pretis ellen; Pretis maradéktalanul alávetette magát Andrassy vezetésének, már a magyarokkal való gazdasági kiegyezés alkalmával sem védte kellőképpen az osztrák érdekeket.⁷⁴

A konferenciát követő napon Pretis visszaadta megbízatását. 1879 februárjáig az Auersperg kormány viszi az ügyeket, mint gyakorlatilag parlamenti támogatással nem rendelkező hivatalnokkormány.

Hálás téma Herbst szerepét vizsgálni a Pretis akció kudarcában, szokásos állhatatlanságát. Hiszen ő volt a „kiemelkedő képviselő”, aki a császárnak Pretist ajánlotta, akire Pretis a pénzügyminisztériumi tanácskozáson hivatkozott, s ő volt az is, aki felszólalásával a kedélyeket felkorbácsolta, az opozíció szelepét megnyitotta. Herbst október elején még elégedetten tért vissza a császári audienciáról Prágába – írta Plener. De amint az Andrassy elleni sajtótámadások mind hevesebbek lettek, Herbst is aggodalmaskodni kezdett. Azt mondta, hogy „Pretissel nem fog menni a dolog”. Plener elbeszélésének hitelt adhatunk, csak nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy más események is hatottak Herbst magatartására. Az okkupáció heteiben egész Ausztriában felbolydultak a kedélyek. A konzervatívok, akik már egy esztendeje megpróbálták visszatálatni az udvari körökhöz, egyre határozottabban léptek fel a mindig oly hatásos, az uralkodónak oly kedves „államfenntartó” szerepben. Hohenwart, mint az osztrák állameszme védelmezője kiáltotta a parlamentben az okkupációt elutasítóknak: „Uraim, tépjék szét ezt a papírt és intézzenek egy feliratot Öfelségéhez, amelyben késznek mutatkoznak arra, hogy Ausztria

⁷¹ Pretis felterjesztése az uralkodóhoz. HHSStA Kabinettsarchiv, Geheimakten K. 18. 1878. okt. 23.

⁷² Uo.

⁷³ Horst levele Heinrich Pollak újságíróhoz. 1898. máj. 5. *Molisch*, Briefe 211–212. Ugyanígy ír *Carl v. Stremayr*, az Auersperg-kormány kultuszminisztere, majd az Auersperget követő átmeneti kormány miniszterelnöke. *Erinnerungen aus meinem Leben*. Wien. 1899. 58–59. Hasonló elkeseredés szól Carneri, a kiváló liberális tudós leveléből Karl Grün professzorhoz. 1879. júl. 31. Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung 141/20.

⁷⁴ *Suess*, 289–290. *Plener*, II. 129–130.

adott szavát beváltásák.”⁷⁵ – És ez éppen Hohenwart, Andrassy egykori személyes ellenfele.

Máris bekövetkezett volna az, amitől a liberálisok leginkább tartottak, hogy a szláv terület megnövekedése javítja a szlávok, s ami számukra egyet jelentett, a konzervatívok helyzetét, vagy valóra vált volna a nagy idealista Fischhof jóslata? – „Kétségtelen, hogy Bosznia megszállása által, ami tulajdonképpen szemérmes birtokbavétele ennek a tartománynak, olyan szituáció keletkezik, amelynek belpolitikai változáshoz kell vezetnie, hacsak nem akarjuk, hogy a területnövekedés veszedelmes legyen számunkra.”⁷⁶

A német liberális kormány a szlávok és a konzervatívok ellenében vezette Ausztria belső ügyeit. Ám amikor a parlamenti többségben levő liberális párt megvonta támogatását saját kormányától, amikor összeütközésbe került a dinasztia külpolitikájával, saját – 1867 óta vitathatatlan és vitatlan – államfenntartó szerepét tette kétségessé, s ezzel a napi taktikától teljesen függetlenül belpolitikai fordulat lehetőségét teremtette meg; a liberális párttal szembenálló politikai erők, a konzervatív és szláv politika útját egyengette. Vagy másként fogalmazva: az okkupációs politika, s az ezzel kapcsolatos belpolitikai válság a *dualizmust*, a két nemzet uralmán épülő alkotmányos rendszert *nem*, de az osztrák-németiség belső uralmi helyzetét valóban veszélyeztette.

Az új orientáció néhány mozzanatát jeleznénk, annak tudatában, hogy e vonatkozásban további kutatásokra van szükség. És 1878–79 politikai fordulata meg is érdemli a kutató figyelmét, hiszen a liberális kormány bukása nemcsak az osztrák belpolitika fordulata, hanem az egész Monarchiáé, s a belső történések részletesebb feltárása bizonyára Andrassy lemondásához is új motívumokkal szolgálhat.

A liberális párt megelégnélő oppozíciója a kiegyezési tárgyalások, majd a keleti krízis folyamán a másik tábor politikai szervezkedését indította el. Már Traub, a jeles cseh polgári történész publikálta *Helfertnek*, 48 konzervatív historikusának, a föderalista politikusnak az uralkodóhoz intézett felterjesztését. *Helfert* 1877 októberében figyelmeztette császárárt, hogy a küszöbön álló háborúban végzetes lehet, ha a csehek szembenállnak a birodalommal, s a biztosan bekövetkező eseményekért a felelősség Auersperg kormányát terheli. „Minthogy a németek hűtlensége egyre nyilvánvalóbb – írja –, a fennálló rendszer tarthatatlan, változásra van szükség.”⁷⁷ *Helfert* nem a magányos kísérletező. Konzervatív politikusok kapcsolatot keresnek és találnak a császári kabinetirodával. 1877 novemberében merül fel először a terv, hogy a magyarbarát, tehát cseh és konzervatívellenes trónörökös Prágába utazzon cseh arisztokratákkal tárgyalni. Clam-Martiniz elvbarátai előtt kijelenti Prágában, hogy az udvari párt szóvivőitől tudja, az uralkodó várja és kívánja, hogy a csehek feladják passzivitásukat és teljes loyaltást tanúsítsanak.⁷⁸

1878 nyarán, amikor valóban sor kerül Rudolf prágai útjára, ezt „feudális körökben eminensen politikai jelentőségűnek tartják”. „Ezt az eseményt a történeti és a német

⁷⁵ „... das Wort einzulösen, das im Namen Österreichs gegeben wurde” – ez az okkupáció vállalását jelentette. Hohenwart beszédét közli: *Kolmer*, II. 448.

⁷⁶ *Charmatz*: Fischhof 322–323.

⁷⁷ *Hugo Traub*: K pádu Auerspergova Kabinetu. In: *Český Časopis Historický*. XXIX. Praha. 1923. 139–167.

⁷⁸ A prágai rendőrigazgató a helytartónak. Státní Ústřední archiv v Praze (SÚA) Presidium mistodržitelství tajne (PMT) 1878–79. K. 14. 1878. jún. 1.

nemesi párt egyesülésének kell követnie, annak a pártnak a konszolidációjához kell vezetnie, amely évek óta a korona legszilárdabb támaszának mutatkozott.”⁷⁹

A konzervatív arisztokrácia, amelynek sohasem szakadtak meg az udvarhoz, az udvari párthoz fűződő kapcsolatai, a zavaros-bizonytalan hetekben konzervatív fordulat előmozdítására vállalkozott. Elméletileg természetesen nemcsak a konzervatív politika nyitányát jelenthette a liberálisoknak a dinasztiai kiélesedett konfliktusa. Az ócsehek vezető politikusa, Rieger 1878 júliusában levélben fordult a neves osztrák publicistához, Adolf Fischhofhoz, hogy működjenek együtt a német-szláv megbékélés ügyében. Rieger utalt arra, hogy az okkupáció milyen nagy jelentőségű a szlávok számára, s úgy vélte, éppen a szláv tartományok meghódítása kedvező alkalmat teremt Fischhof nagy eszméi megvalósítása számára. Rieger Fischhofnak „Österreich und die Bürgerschaften seines Bestandes” c. 1869-ben megjelent munkájára utalt. Rieger úgy vélte, éppen Fischhof hivatott arra, hogy egy széles körű autonomista mozgalmat indítson, amely minden oldalon a békülékeny hangulatot segíti elő, és ha ez kezdeti sikereket ér el, a korona közvetítésére is számíthatnak.⁸⁰

Ilyen előzmények után került sor Fischhof emmensdorfi házában a konferenciára, amelyen a nemzetek közti megbékélés tervét készítették elő. A tanácskozáson befolyásos újságírók vettek részt: Alexander Scharf, a Wiener Sonn- und Montagszeitung kiadója, Michael Etienne, a Neue Freie Presse tulajdonosa és mások, továbbá természetesen Rieger, lényegében az egész cseh nemzeti mozgalom képviselőjében. Október 31-én publikáltak egy nyilatkozatot, amelynek a cseh-német kiegyezés bázisául kellett szolgálnia. Az ún. emmensdorfi memorandum egy nemzetiségi törvényt szorgalmazott, amely minden tartományban védi a nemzeti kisebbség jogait, széles körű helyi önkormányzatot biztosít, választójogi reformot vezet be. A konferencia szervezői úgy gondolták, hogy a tanácskozás szelleme hat majd a liberális politikusokra, csehekre és németekre egyaránt.

Etienne-ről úgy tudták, Herbstre is képes hatni. Mielőtt Fischhofhoz utazott, valóban találkozott is vele. Herbst érdeklődött a tanácskozás iránt, de a soronkövetkező delegációs ülésre hivatkozva a személyes részvételt elutasította. Pár nap múltán azt írta Etienne-nek, hogy a prágai eseményekre tekintettel nem vehet részt egy ilyen megbeszélésen. Az történt, hogy Prágában új hidat avattak, amit a németek Rudolf trónörököséről, a csehek a történetíróról és nemzeti politikusról, Palackýról akartak elnevezni. Ez a nemzeti vetélkedés hullámát verte fel Csehországban. Herbst sem akart lemaradni a felbuzdulásban. Kijelentette, hogy nem lehet egy olyan néppel megegyezni, amely vonakodik Prága új ékességének a trónörököséről nevet adni.⁸¹

Egy pillanatra elgondolkozathat bennünket a kicsinyesnek tűnő nemzeti perpatvar, (amihez azért a kor kutatója hozzászólt) és főként az, hogy a nagy tapasztalatú cseh politikus egyetlen embert talált a német liberálisok között, akihez a megbékélést szorgal-

⁷⁹ A prágai helytartó a belügyminiszternek. SÚA PMT. 1878–79. K. 14. 1878. aug. 6.

⁸⁰ Rieger Fischhofhoz intézett kezdeményező levele, amit továbbiak követtek 1878. júl. 25. *Charmatz*: Fischhof 319–322. A Rieger-Fischhof levélváltásáról: Neue Freie Presse, 1878. szept. 11., továbbá a prágai rendőrigazgató a helytartónak SÚA PMT. 1878–79. K. 14. 1878. szept. 1.

⁸¹ Az emmensdorfi tanácskozásról: *Charmatz*: Fischhof 324–334. *Josef Samuel Bloch*: *Erinnerungen aus meinem Leben*. Wien. 1922. I. 57–58.

mazó levelét írhatta, a teljes visszavonultságban élő emmensdorfi orvost, akinek nemzeti föderációt hirdető 1869-es munkája már igazi felháborodást sem váltott ki a hegemoniáját féltő németiség körében. Rieger nem volt naív, a cseh konzervatív Anton Ottokar Zeithammer a cseh klubban a következőképpen magyarázta Rieger akcióját: „Rieger számára egy pillanatig sem volt kétséges, hogy Dr. Fischhof, aki politikai tevékenységet csak mint író ember fejt ki, nincsen abban a helyzetben, hogy a szláv-német megbékélésért praktikusán tehessen valamit. Nem is az volt Rieger írásának célja, hogy Dr. Fischhofot aktív beavatkozásra bírja, hanem hogy rajta, mint a népek megbékélésének ügyében elkötelezett német publicistán keresztül a nyilvánosság előtt demonstrálja, hogy a cseh pártvezetők valóban meg akarnak egyezni a németekkel. E készség kinyilvánítására az a vitathatatlan tény adta az alkalmat, hogy a korona bár elhatározta a rendszerváltozást a szlávok javára, mégis habozik az új rendet érvényre juttatni, mert előtte lebeg a csehek abszolút kibékíthetlensége, és az az aggodalom, hogy a csehek elnyomásának a németeket veti oda, s elidegeníti őket a dinasztiaától.”⁸²

Mi sem akarunk a Rieger-Fischhof találkozónak túlzott jelentőséget tulajdonítani. Demonstráció volt, nem több, mégpedig két irányba. Rieger bizonyítani akarta, hogy a csehek hajlandók a német liberalizmussal való megbékélésre, és arra is, hogy császáruk hű alattvalói legyenek; – tüntető készség a liberális megbékélésre és a dinasztiaival való egyezkedésre. Rieger személy szerint, s az ócseh politika egésze ezt a közvetítő-köztes szerepet vállalta.

Herbst a hídavatás konfliktusra hivatkozva visszautasította a tárgyalást. Lépésének, mint az egész konferenciának szimbolikus jelentését érezzük. Herbst szembekerült Andrassy, azaz a dinasztia külpolitikájával: mert azt liberális és német meggyőződésével összeegyeztethetetlennek tartotta. Oppozíciója az osztrák liberális kormány bukásához vezetett. Hiszen amikor a liberálisok megvonták támogatásukat a dinasztiaától (sőt *már az előtt*), az uralkodó felkészült a konzervatív fordulatra.⁸³ Csakhogy Herbst elköveti a hibát, hogy egyszerre utasítja el a dinasztia birodalmi politikájának támogatását, s a megbékélésre hajló szláv nemzeti erőkkkel való együttműködést. Ez pedig végzetes lépése az osztrák liberalizmusnak. Nem azért, mintha abban az esetben, ha Herbst aláírja a Rieger-Fischhof fogalmazta emmensdorfi memorandumot, a Monarchia demokratikus föderalista állammá alakult volna. Herbst az osztrák-németiség reálisan létező konfliktusára, a német nemzeti és az osztrák birodalmi érdekek antagonizmusára eszmeileg a német érdekek primátusának hangoztatásával válaszol; a német érdekek olyan védelmével, amely egyre kevésbé hajlandó a békülékeny engedményekre, amelyekre pedig a hagyományos liberális birodalmi felfogás, minden konzervatizmusa ellenére, sőt éppen a birodalom konzerválásának igénye következtében bizonyos készséget mutatott.⁸⁴ Elméletileg, az eszmei fejlődés szempontjából végzetes Herbst és a német liberális többség

⁸² A prágai rendőrigazgató a helytartónak. SÚA PMT. 1878–79. K. 14. 1878. szept. 1.

⁸³ Érdemes figyelni arra, hogy hányszor ismétlődik ez a jelenség az osztrák politikában. Schmerling még győzködik a parlamentben a liberális frakciókkal, amikor Ferenc József dolgozószobájában Belcredi az alkotmány felfüggesztéséről tárgyal. A liberális többségű parlament még megajánlja Andrassynak a rendkívüli hitelt a keleti politikára, amikor az udvar mind sűrűbben fogadja a konzervatív politikusokat.

⁸⁴ Gondoljunk arra, hogy az 1867. évi decemberi alkotmány „valamennyi, a tartományokban szokásos nyelv egyenjogúságát elismeri”.

állásfoglalása. Fischhof a legendás öreg bölcs marad, akihez a bajban az okos tanácsért fordulnak, hogy a tanácsot meghallgatva és feledve mindenki a maga választotta úton haladjon.

1878 októberében a kormány végül is a parlament elé terjesztette a berlini szerződést, amelynek alapján ezt megelőzően a nyári napokban sor került Bosznia és Hercegovina okkupálására. Herbst javaslatot tett, hogy a képviselőház az adott viszonyok között járuljon hozzá a szerződéshez, ugyanakkor jelentse ki, hogy a követett külpolitikát nem tartja a Monarchia érdekében állónak; az okkupáció már eddig is óriási áldozatokat követelt, s a jövőben is súlyos terheket ró majd az államháztartásra, s folyton zavart idéz elő a birodalom államjogi viszonyaiban. Herbst indítványa felemás volt, fenntartással vett tudomásul bevezetett tényeket. A haladó klubbeli Sturmé viszont csatakiáltás: utasítsuk el a berlini szerződést! Végül mindketten kisebbségben maradtak, s a képviselőház 1879 január 29-én a berlini szerződést üdvözlő feliratot fogadott el 154 : 112 arányban. A szerződés mellett szavazott a liberális pártból a centrum klub, néhány a baloldali klubhoz tartozó képviselő; továbbá a lengyel klub és az egész jobbpárt. A német liberálisok többsége Herbst vagy Sturm mögé sorakozott.⁸⁵

Ezzel tulajdonképpen véget is ért a liberális pártnak 1875-ben a gazdasági kiegyezés megújításával kezdődő próbátétele, s a tanulság levonására hamar vállalkozniuk kellett. Hiszen a nyáron sorra kerülő választások maguk követelték az elnyúló belpolitikai válság összegezését.

4. A liberálisok választási veresége

A liberális párt vezetői tisztában voltak azzal, hogy a szétforgácsoltság milyen veszélyes a párt számára. 1879 áprilisában központi választási bizottságot szerveztek a csehországi liberális politikus, Dr. Schmeykal elnökletével, aki éppen ezekben az években, amikor Herbst tekintélye jócskán megcsappant, tett szert mind nagyobb elismerésre. Az összetartozás manifesztálásának igénye ellenére a frakciók külön programot is fogalmaztak. A párton belül korántsem csak az okkupációs politika megítélésében mutatkoztak különbségek, nemcsak a 112-ek emeltek óvást, nehogy „Boszniának és Hercegovinának a birodalmi képviselőlet előzetes jóváhagyása nélkül végbevitt okkupációját tovább terjesszék”.⁸⁶ Az egész választási agitációban váratlanul nagy helyet kapott a Magyarországhoz való viszony kérdése. És hiábavaló volt az opportunus és lojális liberális vezetők minden próbálkozása a megbékéltetésre, egyes tartományi bizottságok önállóan és radikális programmal léptek fel.

A haladó klub stájerországi csoportja követelte a Magyarországhoz fűző államjogi és gazdasági viszony alapos reformját, valamint a nagybirtokos választási kúria megszüntetését. Kaiserfeld ezt a javaslatot a kétségbeesés programjának nevezte. Hiába hivat-

⁸⁵ 110 német szavazott Herbsttel és Sturmmal, 42 ellene. *Suess*, 292. *Plener*, II. 139. *Franz Krones*: Moritz von Kaiserfeld. Sein Leben und Wirken als Beitrag zur Staatsgeschichte Österreichs in den Jahren 1848 bis 1884. Leipzig. 1888. 401.

⁸⁶ *Neue Freie Presse*, 1879. máj. 9. *Harrington-Müller*, 33.

kozott párthíveinek jobb belátására. A klub grazi konferenciáján a radikális program szerzett többséget.⁸⁷

Az alsóausztiai párthíveket július 8-ra St. Pöltenbe hívták össze. A szervező, a fiatal liberális Josef Kopp megpróbálta a nemzeti programot a liberalizmus keretei közt tartani. Így kerül szembe a konferencián nagy hangon handabandázó Schönererrel, aki általános választójogot, perszonáluniót követelt, s azt vallotta, hogy mindenütt a német nacionalista gondolatnak kell uralomra kerülnie. Kopp ijedten hátrította el a Schönerer érveket: az okkupációs politika persze helytelen volt, a delegációs törvényt módosítani kell, de a német nacionalizmus „a régi államfenntartó egységprogram feladását jelenti . . . és semmi sem veszélyesebb, mint olyan jelszavakat írni a párt zászlajára, amelyeknek hatását pillanatnyilag nem tudjuk felmérni”.⁸⁸

Más tartományokban is együtt követelték a kiegyezés reformját és a nagybirtokos kúria választási privilégiumának megszüntetését. A két követelés összekapcsolása talán bizonyos magyarázatot igényel. Ismeretes, hogy a Magyarországhoz való viszony lazítását német nacionalista csoportok követelték. Ehhez a programhoz azért csatlakozott a nagybirtokosok választási privilégiuma felszámolásának követelése, mert a német liberális nagybirtokosok (az ún. centrum klub) általában támogatták a kormányt a kiegyezési tárgyalások, majd az okkupációs viharok idején is – azaz, nem csatlakoztak a bizonyos liberális körökben megerősödő német nacionalista irányzathoz. Éppen ellenkezőleg 1879 tavaszán egy sor tartományban választási kompromisszumot kötöttek szláv nagybirtokosokkal: így Cseh- és Morvaországban, ahol a közös lista fő agitátora Richard Belcredi egykori miniszterelnök volt.

Pedig a cseh nagybirtokosok választási felhívásában a „cseh királyság államjogi helyzete” kitétel szerepelt, meg olyasmi, hogy az alkotmány „nem kizárólagos forrása a közjognak”, hanem amellett figyelembe kell venni „a történeti jog és a nemzeti igazságosság más jogi momentumait és igényeit is”.⁸⁹ Igaz, ennél konkrétabb követeléseket nem tartalmazott a Clam-Marinitz meg Lobkowitz fogalmazta felirat. Ezt a német nagybirtokosok némi habozás után magukénak ismerhették el.

A cseh tartományokban létrejött választási kompromisszumnak rendkívüli jelentőségét érezzük, és nem egyszerűen azért, mert az első kúria gyakran a mérleg nyelvének szerepét játszotta az osztrák parlamentben.

A haladó klub agitációja az első kúria ellen nyilvánvalóan *konzervatív találkozássra* sarkallta a cseh és német nagybirtokot. S az együttműködés most – nem úgy mint Hohenwart idején – az alkotmány platformján született meg: annak hangoztatásával, hogy a decemberi, a dualista-liberális alkotmány érinthetetlen. Nem esik szó az 1871-es Alapcikkelyekről, sőt éppen a konzervatívok azok, akik a dualizmust védelmezik a fiatal német nacionalisták „árulásával” szemben, s ők adnak hangot „Ausztria egész lakos-

⁸⁷ A bécsi rendőrigazgató jelentése. HHStA Ministerium des Äussern, Informationsbüro K. 112. No. 1252/223. 1879. jún. 14. A bécsi német nagykövet jelentése: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (PA. AA.) I. AA. 1. No. 70. Bd. 3. 1879. júl. 14. *Plener*, II. 154. *Vesely*, 95.

⁸⁸ *Deutsche Zeitung*, 1879. jún. 9. A St. pölteni gyűlés lefolyásáról: NÖLA Präsidialakten P8 ad 788. No. 4766. 1879. jún. 19. *Molisch*: Geschichte der deutschnationalen Bewegung 106–108. *Gruber*, 72–73.

⁸⁹ A bécsi német nagykövet jelentése a csehországi választásokról. PA. AA. I. AA. 1. No. 70. Bd. 3. 1879. jún. 30.

ságában élénken élő vágnak a szembenálló nemzetek megegyezésére”.⁹⁰ Ez a magatartás egy új politika lehetőségét teremti meg, leszámolást egy korábbi axiómával, azzal, hogy a dualizmus Ausztriában is csak liberális kormánnyal tartható fenn. Egyszer csak kiderül, a változhatatlan dualizmus konzervatív koalícióval is, vagy éppen csak így tartható, a konzervativizmus nem eleve föderalista és nem eleve dualizmus ellenes, mint ahogy ez 1865-ben, vagy 1871-ben még látszott.

Ez nem teóriákat kedvelő történész következtetése. 1879. június 30-án a bécsi német nagykövet jelenti Berlinbe: itt most valami egészen új történt, más, mint Belcredi vagy Hohenwart idején, ami a radikálisok hibáján kívül kétségtelenül az új miniszterelnök, Taaffe ügyes taktikájának tudható be.⁹¹

A választási eredmények nem okoznak nagy meglepetést. A liberálisok 1873-hoz viszonyítva 49 mandátumot veszítenek.

A liberálisok mandátum vesztesége az 1873. évi
választásokhoz viszonyítva⁹²

Tartomány	I. kúria	II. és III. kúria	IV. kúria	Összesen
Alsó-Ausztria	2	—	1	3
Felső-Ausztria		1	1	2
Stájerország			2	2
Karintia			1	1
Krajna		3	1	4
Tirol		1		1
Csehország	10		1	11
Morvaország	9		1	10
Galícia			13	13
Bukovina	1		1	2
Összesen:	22	5	22	49

A Grazból és St. Pöltenből meghirdetett program, hogy szüntessék meg az I. kúriát, Cseh- és Morvaországban a német nagybirtokosokat a konzervatív táborba vezette. Csupán e két tartomány nagybirtokos kúriájában a liberálisok 19 mandátumot veszítettek. Ezen túl általában gyengítette a liberális pártot a nemzeti radikalizálódás. Tulajdonképpen nemzeti program volt a „német üggyel” szemben közömbös nagybirtokosok elleni támadás éppúgy, mint a kiegyezés reformjának gondolata. A radikalizálódó nemzeti program a pártot frakciókra és tartományi csoportokra bontva belülről emésztette. Taaffe miniszterelnök – császári felhatalmazással – „minden törvényes eszközt” felhasznált a

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

⁹² PÁ. AA. I. No. 70. Bd. 3. 1879. júl. 14. A táblázatból szembeötlő a liberálisok veresége Galíciában. A 13 mandátum elvesztése részint abból származik, hogy a liberálisokat támogató ukránokkal szemben a választásokon a lengyel konzervatívok törnek előre, másrészt abból, hogy a zsidók, akik 1873-ban még az ukránokra szavaztak, 1879-ben a lengyeleket támogatták.

választások konzervatív irányú befolyásolására. És a konzervatívoknak, a hivatalos támogatáson túl, hatékony érve is akadt a fiatal német nacionalisták, sőt a 112-ek elleni érvelésben: éppen ők, a német érdekekről fecsegők nem hű fiai a hazának, hiszen osztrák patrióta nem léphet fel hazája nagysága, tekintélye és területe megőrzése-megnövelése ellen.⁹³ A nagyfokú széttagoltság, a vezetők egyenetlensége, a belső acsarkodás, a hivatalos politika agitációja a liberálisok ellen bizonyára nem egy mandátumot szerzett a konzervatív koalíciónak.

Amikor a választási eredmények depresszív hatása alatt a nyár végén a liberális képviselők Linzbe konferenciára gyűltek, úgy tűnt, megkísérelik levonni az elmúlt esztendő tanulságait. A mintegy hetven résztvevő közös nyilatkozatot fogalmazott. „Tekintettel az új választások teremtette politikai helyzetre, valamint arra az aggodalomra, amit a kormány összetétele⁹⁴ és eddigi tevékenysége váltott ki, a felelősségre, amit a liberális és alkotmányos intézmények és Ausztria német lakossága érdekei megőrzéséért éreznek” a Linzben összegyűlt liberális képviselők kijelentik, hogy az alkotmányt fenn kell tartani és csak ezen belül lehet a nemzeti igényeknek teret engedni; meg kell teremteni az államháztartás egyensúlyát nagyarányú takarékoság, a hadi kiadások csökkentésének segítségével; a választási gyűlések során felmerült gazdasági igényeket figyelembe kell venni.⁹⁵

A konferencia az államjogi alapok sérthetatlensége mellett foglalt állást, ami valójában tiltakozás volt az esetleg felmerülő föderalista törekvésekkel szemben. Tehát hagyományos liberális felfogást képviselt. Nem esett szó a dualizmusról, a delegációk megszüntetéséről, s az okkupációról sem. Ezt a programot a liberálisok minden árnyalata elfogadhatta, az nem zárta el a Taafféval való egyezkedés lehetőségét. Végül mégis döntő lépésre szánták el magukat a linziek: ha a liberális pártnak miniszteri tárcát ajánlanának, azt a párt egyetlen tagja sem fogadhatja el. Hogy ez akkor már szélmalom harc volt, mert Taaffe egészen más úton járt – Suess így ítélte meg. Mások azt mondták, hogy nem szabad minden hidat felégetni . . .⁹⁶

A konferencia nem állíthatta helyre a liberális párt egységét. Kopp határozottan leszögezte, hogy hű marad azokhoz az elvekhez, amelyek alapján őt képviselővé választották.⁹⁷ 1879. október 9-én alakult újjá a haladó klub 54 képviselőből Kopp vezetésével. Az új haladó klubhoz a 112-ek egy része is csatlakozott. A többiek megalakították a liberális klubot a régi baloldali klub és baloldali centrum maradék embereiből, 91

⁹³ Az uralkodó már februárban elmondja a bécsi német nagykövetnek, hogy Taaffera, az akkor még belügyminiszterre nagy szüksége van. Az ő feladata, hogy a választásokat konzervatív irányba terelje. PA. AA. I. AA. 1. No. 70. Bd. 2. 1879. febr. 25. „Úgy hírlík, a kormány minden alkotmányos eszközzel befolyásolja majd a választást” – jelenti Reuss Bécsből. PA. AA. I. AA. 1. No. 70. Bd. 2. 1879. máj. 12. Taaffe személyes befolyásáról szól az 1879. júl. 14-i jelentés is. Ld. a 87. sz. jegyzet.

⁹⁴ 1879. febr. 15-én Dr. Karl von Stremayr, az Auersperg-kormány volt kultuszminisztere veszi át a kormány vezetését, belügyminisztere Taaffe gróf lesz. A választások után, aug. 14-én Taaffe lesz a kormány elnöke.

⁹⁵ Deutsche Zeitung, 1879. szept. 1.

⁹⁶ A bécsi német nagykövet jelentése a linzi képviselőgyűlésről. PA. AA. I. AA. 1. No. 70. Bd. 3. 1879. szept. 1. Molisch: Geschichte der Deutschnationalen Bewegung 109–110. Gruber, 74–76. Suess, 298–300.

⁹⁷ Gruber, 77.

képviselővel. A két frakció azt azért elhatározta, hogy „az állami egység, a szabadság és a jogok azon kérdésében, amelyek az alkotmányban vannak lefektetve” együttesen járnak el.⁹⁸

Hiába a vádaskodások, s az osztrák-német politikában ritkább magaemésztések. A választások, s az azt előkészítő gyűlések alpesi nagyvárosokban, s morva községekben egyaránt bizonyították: a liberális osztrák-németség egy része megvallotta, sőt hirdette, nem érzi jól magát a dualista Monarchiában (ebben a maga teremtette rendszerben). S az elmúlt esztendő még egy, az előzőnél nem kisebb tanulsággal jártak: a nemzeti program – gondoljunk a grazi és a St. pölteni I. kúria elleni kirohanásokra, Schönerer általános választójog-követelésére – társadalmi radikalizmusban (vagy álradikalizmusban) juthat kifejezésre.

Hogy mindez csak kezdet? – Igen, így van. De itt, 1879-ben látjuk egy döntő fordulat kezdetét. A dinasztia számára világos lesz, hogy a 67-es dualista rendszer német liberális kormány nélkül is tartható. Az osztrák-német liberálisok pedig a dinasztiával, Ausztria más, feltörekvő nemzeteivel való folytonos kompromisszum kényszerűségéből egyetlen menekvést látnak, a német nacionalizmust. Hogy ez mennyire igaz menekvés, hogy társadalmi-nemzeti hegemoniájukat jobban biztosítja-e, mint a hagyományos osztrák patriotizmus (minden megalkuvásával), azt a következő évtizedek döntenek el. A liberális kormány 1879-ben megbukik, a liberális párt nem. Az osztrák liberalizmus a vezető hivatalokban, a diplomáciai szolgálatban, a sajtó és a kultúra különböző területein szinte változatlanul őrzi pozícióit a dualizmus egész korszakán át. Nem a liberalizmus bukik meg, csak az a liberális gondolat, amely 1873-ban még pártot toborzott és amely olyan magától értetődőnek tűnt: „Mint elfogadhatatlant utasítom vissza, hogy a nemzet a szabadság felett állna... ha a mi nemzetünk valóban hivatott arra, hogy az ausztriai nemzetek élén álljon... akkor erre a munka gyümölcseként hivatott, és nem azáltal, hogy vezető szerepét proklamálja.”⁹⁹

Е. Шомоди: Австрийские либералы и проблемы дуализма во второй половине 70-ых гг. XIX в. (Резюме)

Автор статьи изучает тот вопрос, каким образом немецкая буржуазия в Австрии, которая осознала и приняла к сведению в 1861 г., что в Габсбургской Монархии только система дуализма обеспечивает сохранение ее национального и социального господствующего положения, выступила против существующего строя империи со середины 70-ых гг. XIX в.

Либеральная партия немецкой буржуазии 70-ых гг. XIX в. не была единой. Ортодоксальные-либералы настаивали на старой либеральной программе, на дуализме, равно как и на том понимании, что в Австрии руководящая роль немецкой национальности осуществляется без всяких правил, в последствии исторического развития, превосходства духовных и материальных продуктов. Они провозглашали, что декларированный национализм может быть гибельным для многонациональный Монархии. Но выступившее 70-ых гг. XIX в. молодое поколение, либералы-неологи объявляли первенство национальной идеологии над либераль-

⁹⁸ Pa. AA. I. AA. 1. No. 70. Bd. 4. 1879. nov. 3. A bécsi német nagykövet szerint a liberális klub vezetője Eduard Suess professzor. A jelentés figyelemre méltónak tartja, hogy egyik klub programjában sem szerepel a grazi és a St. pölteni határozat két legfontosabb pontja: a nagybirtokos kúria és a delegáció reformja. Ld. továbbá: Harrington-Müller, 31–35. Zachar, 629–631.

⁹⁹ Ld. az 1. sz. jegyz.

ными правами. В 1873 г. они основали самостоятельный парламентальный клуб, так называемый прогрессивный клуб, в рамках либеральной партии.

Во второй половине 70-ых годов XIX в. произошли два значительных политических события, в ходе которых очевидно обнаруживались различия во взглядах двух либеральных фракций. Во время переговоров по экономическому соглашению молодые выступили за ликвидацию системы делегации; они хотели осуществить персональную унию с Венгрией, чтобы таким образом подготовить более тесное соединение с Германией. Оккупация Боснии-Герцеговины создала противоречие в рядах либеральной партии, которое вело наконец к падению либерального правительства.

Автор статьи придает большое значение политическому перевороту 1879 г. Приход к власти и укрепление консервативного правительства после выступления молодых либералов против дуализма, доказывает, что дуализм можно сохранить и при помощи консервативной коалиции или даже только таким образом, дуализм не требует либерального управления обеих сторон Монархии, как это призывалось в первое десятилетие дуализма и в Цислейтании и Транслейтании.

É. Somogyi: The Austrian Liberals and the Problems of Dualism in the Second Half of the 1870's
(Abstract)

The article discusses the problem of how the Austrian-German bourgeoisie, having realized and acknowledged in 1867 that the dualist system alone is able to secure their ruling position in national and social respect in the Habsburg monarchy, turned against the existing order in the empire from the middle of the 1870's.

The liberal party within the Austro-German bourgeoisie was not homogenous in the 1870's. The orthodox liberals stuck to the old liberal programme, the dualism, and to the concept of the leading role of the Germans in Austria being justified by historical development and the cultural and material superiority of the Germans, and no special decrees and orders were necessary to maintain it. They believed that the proclamation of nationalism might be fatal to the multi-national monarchy. The new young liberals of the 1870's, however, advocated the primacy of the national thought over the liberal rights of freedom. In 1873 they formed an independent club within parliament, the so-called „progressive club” in the framework of the liberal party.

In the second half of the 1870's two significant political events occurred, in the course of which the differences of the two liberal factions were openly demonstrated. During the discussion of the economic compromise the young politicians stood for the abolition of the system of delegates, and wanted to create a personal union with Hungary, making by this a closer union with Germany attainable. The occupation of Bosnia-Herzegovina also created a serious disagreement within the party leading finally to the fall of the liberal government.

The author attributes great significance to the 1879 turn in political life. The existence and growing strength of the conservative government coming to power after the anti-dualist attack of the young liberals proves that dualism can be maintained also by means of a conservative coalition (or probably exclusively in this way), it does not presuppose liberal government in both parts of the monarchy, as it had been believed on both sides of the Laitha river in the first decade of dualism.

LÁNG IMRE

Keynes és a New Deal

A Roosevelt-korszakkal foglalkozó irodalom egyik visszatérő vitakérdése a New Deal és a közgazdasági gondolat összefüggése, egymásrahatása, ok-okozati viszonya. A kérdés középpontjában a New Deal és Keynes munkásságának kapcsolata áll.

A kérdés pontosabban úgy fogalmazható meg, hogy milyen hatással voltak Keynes állásfoglalásai, a gyorsan változó viszonyok következtében módosuló tételei a New Deal intézkedéseire, illetőleg miként tükröződik az 1933-ban inaugurált amerikai gazdaságpolitika Keynes gondolati rendszerében. Az összefüggések elemzése azonban nem korlátozható a New Deal szakaszaira. A vizsgálódásokat ki kell terjeszteni az 1933 előtti előzményekre, s főként az 1939 utáni időszakra is, hiszen Keynes tevékenysége összeforrott a második világháború utáni világgazdasági rendezést megalapozó munkálatokkal, amelyek középpontjában az amerikai gazdasági külpolitika aspirációi álltak. E tanulmány az előzményekkel és a 30-as évek problematikájával foglalkozik, hangsúllyal a New Deal gazdasági külpolitikájára.¹

Keynes mindenkor Anglia gazdasági problémáiból indult ki. Ezekre kereste a megoldást, s az angol valóság elemzésének talaján formálódott a polgári közgazdasági gondolatot több vonatkozásban megújító elméleti rendszere. Miközben azonban a hazai problémák gyökereit kutatta, a megoldások alternatíváit felvázolta és azokért többnyire csaknem egymagában küzdött megmerevedett hivatalos álláspontok és szűk érdekek ellen – világméreteken gondolkodott. Mivel az angol gazdaság egyensúlyi problémáit a tőkés világgazdaság működésével összefüggésben elemezte, vizsgálódásaiban szükségszerűen központi szerepet kapott az első világháború következtében világ-hitelezővé vált Egyesült Államok gazdaságpolitikájának hatása a tőkésgazdaságokra, mindenekelőtt a második helyre szoruló Anglia gazdasági állapotaira.

I.

1. Az amerikai világgazdasági pozíció Keynes korai írásaiban

Keynes az Egyesült Államok mind nyomasztóbbá váló gazdasági fölényéből adódó problémákkal elsőként a világháború örökségeként kapott kormányközi adósságok és jóvátételek bonyolult konstrukciója kapcsán kerül szembe. 1921-ben írt cikkében rámu-

¹A második világháború kitörésével kezdődő időszakkal és Keynesnek az ún. háború utáni tervezésben betöltött szerepével „Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a II. világháborút követő években” c. munkám foglalkozik. (Bp. 1970).

tat,² hogy az amerikai háborús kölcsönök visszafizetési kötelezettsége erőforrásait meghaladó terheket ró a volt antant-államokra, s a hitelező merev álláspontja — amely a közös ellenséggel vívott harcot üzleti vállalkozásként fogja fel — a tőkésvilág nagymérvű egyensúly-zavarainak forrása, ugyanakkor az amerikai gazdaságra is káros következményekkel jár, mert az adósországok kénytelenek korlátozni az Egyesült Államokból származó árubehozatalukat. Éles szavakkal pellengérez ki a rövidlátó, paradox amerikai gazdasági külpolitikát („nagy nemzetek gyakran követnek el olyan ostobaságokat, amiket egyéneknek nem néznénk el”), amely különféle finanszírozási módszerekkel erőlteti az exportot, ugyanakkor az import korlátozásával megnehezíti a hitelek visszafizetését, s azt az illúziót táplálja, hogy egyensúlyi állapot alakítható ki tartós exporttöbblet mellett. A cikk megírásának időpontjában rendkívül nyomasztó volt az exporttöbblet (Keynes közel évi 3 milliárd dolláros értéket említ).³ A későbbi években csökkent ugyan, de fennmaradásával az amerikai külgazdasági kapcsolatok állandósult, strukturális vonásává vált. Keynes a 20-as évek elejének viszonyai között kimutatja, hogy az Egyesült Államoknak hatalmas kölcsönöket kell a tőkésvilágba szivattyúznia a gazdasági kapcsolatok egyensúlyhiányának időleges elleplezése érdekében, de a kölcsönáramlás csak átmenetileg hidalhatja át a nehézségeket, mert a folyamat természetellenes. A kölcsönök kamatait ugyanis csak újabb kölcsönökből tudja fedezni az adós, a kialakult mechanizmus tehát addig működésképes, amíg az amerikai tőkés hajlandó megvásárolni az európai kötvényeket. Keynes tisztán látja, hogy ez az állapot törekeny, mert nélkülözi a reális alapokat, a kölcsönáramlás el fog apadni, s az amerikai export-offenzíva és importkorlátozás nyomán előállt nemzetközi egyensúlyhiányt a háborús kölcsönök megfizetési kötelezettsége az elviselhetetlenségig élezi. Keynes bebizonyítja, hogy az Egyesült Államok önérdekei ellen cselekszik: megfosztja magát követeléseinek realizálásától, mert adósait megakadályozza abban, hogy megszerezhessék a törlesztésekhez szükséges fizetési eszközöket, ugyanakkor az amerikai exportőrök, farmerek szintén kárvallottjai a washingtoni gazdaságpolitikának. Mi tehát a megoldás? Keynes már 1921-ben azt ajánlja, amire sem a 20-as, sem a 30-as évek Amerikája nem lesz hajlandó: az export-import arányok módosítását és a háborús kölcsönök törlesztését. Ha az Egyesült Államok nem akar évente ajándékot juttatni Európának — írja —, akkor többet kell vásárolnia és kevesebbet eladnia. (Az arányok módosulásának két útját látja: a tőkésvilágból az Egyesült Államokba átáramló arany áremelő hatást fejt ki, s így a viszonylag gyorsabban növekvő amerikai árak gátlólag hatnak az Egyesült Államok árukivitelére, vagy — alternative — az európai valuták további értékcsökkenése szorítja le a minimumra az adósországok árubehozatalát az Egyesült Államokból.) Keynesnek azonban nincsenek illúziói sem az amerikai gazdasági külpolitika fordulata, sem a háborús kölcsön-ügy méltányos rendezése tekintetében.

Keynes 1921-ben írt cikke Cassandra-jóslat. A helyzet mit sem változik a 20-as évek folyamán. Az Egyesült Államok elutasítja az 1922 augusztusi Balfour-jegyzéket, amelyben a brit kormány felajánlotta, hogy lemond volt szövetségesei javára az Angliának járó

² John Maynard Keynes: War Debts and the United States. Essays in Persuasion. London 1931. 52–62.

³ Az amerikai exporttöbblet 1920-ban 2 949 535 000 dollár, 1921-ben 1 975 883 000 dollár volt. Ld. Historical Statistics of the United States 1789–1945. A Supplement to the Statistical Abstracts of the United States. Washington 1949. 244.

német jóvátételről és a velük szemben fennálló háborús eredetű követeléseiről, ha az Egyesült Államok eltekint az angol kormányadósságoktól. Keynes egy 1928-ban írt cikke⁴ már jóval türelmetlenebb hangvételű. 1923-ban végzett számításait idézve megállapítja, hogy az Egyesült Államokkal létrejött törlesztési megállapodásban Anglia hatvan évre olyan fizetési kötelezettségeket vállalt, amelyek fedeznék egy-egy havonta létrehozandó új egyetem, kórház, kutatóintézet stb. alapítási és elhelyezési költségeit, vagy lehetővé tennék az angol népesség felének korszerű lakásokban való elhelyezését. E kötelezettségek — írja — nincsenek összhangban azokkal a kijelentésekkel, amiket az amerikaiak a háborúba való belépésükkor vagy azt követően tettek. Keynes itt a háború folyamán betöltött szerepére utal, amikor a brit pénzügyminisztérium képviselőjeként módja volt tájékozódni a szövetségesközi pénzügyi tárgyalások motívumairól és az ott elhangzott megállapítások intencióiról. Ezek ismeretében kockáztatja meg azt a kijelentést, hogy Amerika talán még nem mondta ki a végső szót. Az óvatosan megfogalmazott remény azonban éles kontrasztot mutat a cikk komor hangvételével és a felsorakoztatott tényekből kirajzolódó kiábrándító képpel; a remény hangoztatása inkább csak retorika.

Ismeretes, hogy Keynes élesen ellenezte Anglia visszatérését az aranystandardra és a font sterling aranyparitásának a háború előttivel azonosan történő megállapítását. Az angol kormány 1925-ben hozott döntését elhibáztattnak, bizonytalan kimenetelű külföldi — elsősorban amerikai — folyamatokra számító hazard lépésnek, a pénztőke érdekeit szolgáló katasztrófa-politikának tartotta. A font-stabilizáció kapcsán Keynes az angol és az amerikai gazdaság összefüggésének más oldalával kerül szembe, mint korábban. A stabilizáció alapjául szolgáló hivatalos álláspont ugyanis az volt, hogy az amerikai árszint emelkedni fog; a brit kormánykörök az Óceánon túli áremelkedések nivelláló hatásában bíztak. Keynes kimutatja, hogy e várakozások beteljesülésének elmaradása esetén súlyos helyzet áll elő az angol nemzetgazdaságban, a viszonylag magas angol árszínvonal miatt súlyosbodik az exportra dolgozó iparok piacproblémája, gazdasági pangás következik, állandósul a defláció mint az árszínvonal leszorításának politikája, amely elkerülhetetlenül kielezi a munkaerő-foglalkoztatási helyzetet. A font-stabilizáció másnapján írt tanulmánya⁵ valóságos gúnyirat, amely megsemmisítő bírálatát adja a Churchill pénzügyminisztersége idején végrehajtott, súlyos következményekkel terhes lépésnek. A nemzeti presztízs-szempontokkal és ingatag gazdasági érvekkel operáló kormány a City tapsai közepette túlértékelt valutát kreált; a túlértékeltség mértéke mintegy 10 százalékos volt. Keynes gyenge lábakon állónak tartja az amerikai árszint emelkedéséhez fűzött reményeket (amelyek szerint rövidesen egyensúlyba kerül az angol és az amerikai árszint, s ezzel eltűnik az angol export világpiaci hátránya), mivel az Angol Bank kamatlábpolitikája nem segíti a nagyon várt amerikai fejlemények bekövetkeztét, sőt azok ellen hat, gátolva az aranystandard árnivelláló működését. Az Angol Bank ugyanis a font-stabilizáció sikere érdekében magasan tartotta a leszámítolási kamatlábat, a nagyobb kamatjövedelem Londonba csábította az amerikai tőkét, s így az Angliába beáramló arany oda özönlött és ott érvényesítette árfelhajtó hatását, ahol amúgy is viszonylag magasak voltak az árak. Keynes a folyamat megfordítását ajánlja: a magas kamatlábbal előidézett hitelmegszorítás felváltását az „olcsó pénz”-politikával, aminek következményeként megindul az arany vissza-

⁴J. M. Keynes: i. m. 66–73.

⁵J. M. Keynes: *The Economic Consequences of Mr. Churchill. Essays in Persuasion.* 244–270.

áramlása, elősegítve ezzel az angol árszint csökkenését, illetve az amerikai árak emelkedését. Keynes a font-stabilizációnál érvényesült rövidlátó, a nemzeti szempontokat semmibe vevő pénzpoltikát veszi célba, azt a szemléletet, amit a City-érdekek határoztak meg, s amely a londoni pénzpiac korábbi világközpont szerepét a külföldi tőke számára vonzó magas kamatlábbal és a stabil font által teremtett biztonság-érzettel vélte visszaállíthatónak. E szemlélet hajlandó volt feláldozni az olcsó hitellel ösztönözhető belső gazdasági fellendülést és az exportra dolgozó ipar érdekeit, s nem habozott támadást indítani az angol munkásság életszínvonala ellen. Keynes tisztán látja, hogy a City-érdekek képviselőiben cselekedett kormány és a monopolizáció számára – a remélt amerikai áremelkedés elmaradása esetén – csak egyetlen alternatíva áll nyitva: a munkabérek leszorításának politikája. Az alternatíva megvalósulásának két útját vázolja fel: az Angol Bank hitelkorlátozásai következtében az ipar bérleszorításokkal kikényszeríti az önköltség csökkenését, hogy az exportárakat versenyképessé tegye, vagy ugyanez történik a munkásság beleegyezésével. Az 1925–31 közti időszak – az „aranystandard-kényszerzubbony”, tehát a font-aranyparitás fenntartásának korszaka – a munkásság életszínvonala elleni támadás alternatívájának megvalósulását hozta magával, s ezzel Keynest igazolta.

Az angol nemzetgazdaság funkcionálásának kérdései Keynes 1936 előtti írásaiban alapvetően valutáris, pénzpoltikai problémákként jelennek meg; a világgazdaságban végbemenő folyamatok nyomásának levezetését segítő nem-monetáris gazdaságpoltikai alternatívák alárendelt szerepet játszanak elméleti rendszerében. A 20-as évek fejleményei, mindenekelőtt a viharos amerikai prosperitás és az Egyesült Államok világgazdasági térhódítása azonban arra figyelmezteti Keynest, hogy fontolóra kell vennie az Anglia helyzetét védelmező nem-monetáris gazdaságpoltikai eszközöket is. Ebben az irányban hatott a font 1925. évi stabilizációja is, amely a font túlértékeltsége következményeként zöld utat nyitott Anglia árubehozatala előtt. A viszonylag olcsóbbá vált külföldi áruk elleni védekezés ügye tehát akuttá vált. Mivel a kormányzat mereven ragaszkodott a font rögzített aranyparitásának fenntartásához, a valutáris megközelítés (azaz a font leértékelése) kizárt volt. Ezért Keynes figyelme a kereskedelem-poltika felé fordul, de kereskedelem-poltikai nézeteiben csak vontatottan jut el az adott helyzet követelte állásponthoz. Keynes a 20-as években még következetesen a szabadkereskedelem platformján áll, tagadja a protekcionizmus foglalkoztatottság-növelő hatását. Ez az álláspont azonban nem abszolút. Keynes elismeri ugyanis, hogy a protekcionizmus a vámfallal védett iparokban – a külföldi áruk versenyképességének csökkentése révén – hozzájárulhat a foglalkoztatottság növeléséhez. Ugyanakkor hozzáteszi, hogy a protekcionista intézkedések elleni külföldi megtorlás folytán visszaesik a kivitel, csökken a foglalkoztatás az exportra dolgozó iparokban, nemzetgazdasági szinten tehát nem származik előny a protekcionizmusból.⁶

A világgazdasági válságnak kellett eljőnnie, hogy Keynes változtasson kereskedelem-poltikai nézetein, s azokat az angol nemzetgazdaság védelmezését célzó elméleti rendszerébe illessze. Anglia ekkor az aranystandard béklyóinak szorításában él; úgy tűnik, hogy az arany megingathatatlan szilárdsággal ül trónusán. Az adott helyzetet kényszerűen tudomásul vevő Keynesnek le kell mondania arról, hogy Anglia a valutapoltika változtatásával próbál szembeszállni az Egyesült Államokból átáramló válsággal, azaz a font-leérté-

⁶ Vö. *Randall Hinshaw: Keynesian Commercial Policy. Ld. The New Economics. Keynes' Influence on Theory and Public Policy.* Ed. by Seymour E. Harris. London (1949). 315–316.

kelés importdrágító hatására támaszkodva védekezik az amerikai áruk ellen. A valutáris megoldás makacs elutasítása a kormány részéről arra készteti Keyneset, hogy vizsgálat alá vegye a védekezés kereskedelempolitikai útjának lehetőségeit. Ez szabadkereskedelem-eszményének revízióját követeli meg. Keynes első ízben az 1930-ban megjelent „*A Treatise on Money*” című művében teszi meg a protekcionizmus elfogadása felé vivő lépést. Ezzel kihívja maga ellen az ortodoxia híveinek haragját, akik gyakorta emlegetett következetlensége megnyilvánulásként fogják fel a protekcionizmus vállalását. Valójában nem következetlenségről van szó, hanem arról, hogy Keynes mindenkor érzékenyen reagált az adott helyzetre, és nem habozott változtatni korábbi álláspontján, ha az új megközelítés célszerűbbnek ígérkezett az elérni kívánt állapot, az angol nemzetgazdaság stabilitása szempontjából.

Keynes a protekcionizmus hatásának vizsgálatát az Egyesült Államokban kirobbant válság viszonyai között végzi el. Vizsgálódásai arra figyelmeztetik, hogy ha Anglia nem fejt ki ellenállást a válsággal szemben, akkor valósággal importálja a deflációs nyomást. Exportja ugyanis a külföldi kereslet válság okozta visszaesése következtében csökken, importja viszont a válság által lenyomott külföldi árak miatt nőni fog, fizetési mérlege tehát kedvezőtlenül alakul. Arany áramlik ki az országból, aminek kamatláb-emeléssel esetleg gátat lehetne vetni, de a hitelmegszorítás másfelől a hazai beruházásokat és a foglalkoztatást fogja vissza. Ilyen körülmények között a fizetési mérlegre nehezedő nyomást mérséklő manővernek – a „drága pénz”-politika alkalmazásának – a belgazdaság látná kárát. E gondolatmenet vezeti Keyneset arra az elhatározásra, hogy belső hitelexpanzióval kombinált mérsékelt vámvédelmet propagáljon egy 1931 márciusban közzé tett cikkében.⁷ A kész- és félkészárúkra 15 százalékos, az élelmiszerekre és a nyersanyagokra 5 százalékos vám kivetését ajánlja, kivéve az export-árak alapját képező nyersanyagokat, amiket vámmentesen javasol behozni. Keynes az intézkedés átmeneti jellegét hangsúlyozza; javaslata szerint a vámvédelem hatályát vesztené, amint a világpiacon árak ismét elérik az 1929-es szintet. A vámfallal megvalósított importkorlátozás hasznát egyfelől a vámmal védett hazai iparban növelhető foglalkoztatásban, másfelől abban látja, hogy az elért megtakarításokkal fedezni lehet a belső fellendülés folytán fokozódó import terheit. A megtakarításokkal azonban további ambíciózus tervei vannak. Azt ajánlja, hogy London folyósítsa ezekből kölcsönöket is a külföldnek, mert így visszaszerezhetné a nemzetközi hitelpiacon elfoglalt korábbi vezető szerepét, amit kellő tapasztalat híján más ország nem képes betölteni. A célzás címzettje félreismérhetetlenül a new yorki pénzpiac. Keynes javaslata tehát a bel- és a külgazdaságra egyaránt kiterjed, elemei azonban éppen ezért bizonyos mértékig ellentétes tendenciákat hordoznak. A vámvédelem hatékonyságát ugyanis veszélybe sodorhatták a belső hitelexpanzióval ösztönzött fellendülés előidézte fokozott importigények. Másfelől kérdéses volt, vajon a fokozni javasolt külföldi hitelnyújtások nem terhelik-e túl a fizetési mérleget, aminek egyensúlyban tartása volt a közvetlen cél.⁸

⁷ J. M. Keynes: *Proposals for a Revenue Tariff. Essays in Persuasion.* 271–280.

⁸ Roy Harrod, Keynes életrajzírója, pasztikus képet rajzol arról, hogyan közölte vele Keynes 1930-ban tervét. Bár Harrod látta, hogy a terv szükségmegoldás, arra kérte Keyneset, hogy álljon el attól. Keynes megnyugtatta, hogy a válság akkori szakaszának lezárultával megszüntethető a vámvédelem. Harrod ezt Keynes páratlan rugalmassága bizonyítékeként értékeli. Vö. R. F. Harrod: *Keynes, the Economist. The New Economics.* 70–71.

A program gyakorlati próbájára nem került sor. 1931. szeptember 21-én az angol kormány felfüggesztette az aranystandard működését. Keynes az új helyzetben, a Times szerkesztőjéhez intézett szeptember 28-i levelében⁹ visszavonja vámtarifa-javaslatát, illetőleg a vámok jelentőségét most már másodlagosnak ítéli. Új állásfoglalása azon a megfontoláson alapul, hogy a font értéksökkenése hatékonyabban szolgálja majd a külkereskedelmi forgalom egyensúlyi zavarainak mérséklését, mint a vámemelés, mert az utóbbi károsan befolyásolhatta volna az exportérdekeket. (A később bekövetkező versenyszerű leértékelések romboló hatását akkor még nem lehetett előre látni.) Keynes az aranystandard feladásától nemcsak azt várja, hogy az angol áruk a legolcsóbbak között lesznek a világpiacon, hanem azt is, hogy London visszaállítja pénzügyi szupremáciáját, mivel a brit birodalom országai és a kívül álló államoknak több mint a fele együtthalad majd Angliával a valutapolitika terén. A feladatot a font vezető szerepén alapuló életképes nemzetközi valutapolitika kialakításában jelöli meg. Ezt nem helyettesítheti az általa korábban felvett vámpolitika. Keynes a vámpolitika terén leírt vargabetű után visszatér a monetáris politika szférájába.¹⁰

2. Az aranystandard-problematika

Keynes a 20-as években – Seymour Harris, a neves amerikai közgazdász szóhasználatával élve – „egy ember-forradalmat” vívott az aranystandard ellen, aminek működésével szemben mélységesen bizalmatlan volt. Cikkeiben, tanulmányaiban pejoratív jelzőkkel illeti a tőkés gazdasági rend fő mechanizmusát. Közülük talán a legkifejezőbb az a megállapítás, hogy az aranystandard immár barbár relikvia lett, utalva ezzel arra, hogy a világháborút követő időszak alapvetően megváltozott körülményei között az aranystandard-mechanizmus nem töltheti be többé korábbi szerepét. 1923-ban publikált tanulmányai egyikében – amin jól érezhető, hogy a font-stabilizációt megelőző viták és polémiaiak nyomása alatt íródott – leplezetlen vehemenciával fogalmazott elemzését adja az aranystandarddal kapcsolatos illúziók tarthatatlanságának. A világháború után – úgymond – az arany értékét többé nem a természet esetlegességei és az egymástól függetlenül cselekvő hatóságok, egyének megítélése határozza meg, hanem csaknem kizárólag az amerikai Federal Reserve Board pénzpolitikája, az arany értéke tehát mestersegesen megállapított. Keynes éles szavakkal aposztrofálja az Egyesült Államokat, amiért szükségleteit meghaladó mennyiségű aranyat importál (ti. az adósállamok kénytelenek áruszállításaik akadályozása miatt arany-transzferekhez folyamodni), hogy azután a felesleget biztos pincékben tartva kivonja a forgalomból.¹¹ „Az aranyérték jövőbeni stabilitásába vetett bizalom attól függ tehát – vonja le a következtetést –, vajon az Egyesült Államok eléggé ostoba-e ahhoz, hogy az általa nem akart aranyat továbbra is elfogadjon, és

⁹ J. M. Keynes: A Letter to The Times. Essays in Persuasion. 286–287.

¹⁰ A valuta értéksökkenése az export könnyítésével egyidőben az import drágítása, tehát korlátozása irányában hat. A világ gazdasági válság ezt úgy módosította, hogy Anglia a világpiacon áresések miatt olcsóbban tudott külföldön vásárolni.

¹¹ Keynes arra az amerikai gyakorlatra céloz, amelynek rendeltetése az infláció visszafogása volt. Az Egyesült Államok pénzügyi szervei a külföldről beáramló arany egy részét „sterilizálták”, így ez a hányad nem szolgált alapul a belső hitelexpanzió számára.

elégge bölcs-e, hogy ha már elfogadta azt, fenntartsa rögzített értékét . . . Ez az állapot kevésbé vonzó azon országok számára, amelyek még abban a helyzetben vannak, hogy megválasszák jövőbeni értékmérőjüket.” A célzás természetesen Angliára vonatkozik, amely a tanulmány megjelenésének időpontjában még nem döntött az aranystandardra való visszatérésről. Keynes szerint az arany maga is „irányított pénzzé” változott a világháború után. Érvelése a kiszámíthatatlan – az aranystandard által közvetített – külföldi folyamatok nyomásától megszabadított „irányított valuta” koncepciójának elfogadtatásán munkál. Az irányított valuta bevezetését szükségyszerűnek mondja a papírpénz és a bankhitel modern világában, mivel az aranyra válthatóság sem változtat azon a tényen, hogy maga az aranyérték is központi bank-döntések függvénye. Ha viszont Anglia visszatér az aranystandardra, e lépés azon eltolódás miatt, ami a világ aranykészletének megoszlásában az Egyesült Államok javára végbement, elkerülhetetlenül az amerikai Federal Reserve Board kezébe tenné le az angol árszint szabályozását, s Anglia túlzott függőségbe kerülne a Board politikájától és kívánságaitól – fogalmazódik meg Keynes fő aggálya.¹²

1925 februárjában, közvetlenül a font-stabilizációval kapcsolatos angol kormánydöntés meghozatala előtt, valósággal drámaivá forrósodik a hang: „Az aranystandard . . . célja a City és a Wall Street merev összekapcsolása . . . Az Egyesült Államok hatalmas és szakadatlan crescendóban él. A hatalmas ingadozások, amelyek munkanélküliséget és nyomort hoznak ránk, eloszlanak odaát az általános fellendülés közepette. Az olyan ország, amelynek gazdasági tevékenysége évről évre néhány százalékkal nő, nem kerülheti el és megengedheti magának az átmeneti zavarokat. Ez volt Anglia helyzete a 19. század nagy részében . . . Ma más a helyzetünk. Fejlődésünk, ha van egyáltalán ilyen, lassú ütemű, s gazdasági struktúránk hibái – amiket figyelmen kívül hagyhattunk, amíg előre száguldottunk és amilyeneket az Egyesült Államok ma is figyelmen kívül hagyhat – napjainkban fatális súlyúak. Az 1921-es visszaesés súlyosabb volt az Egyesült Államokban, mint Angliában, de 1922 végére gyakorlatilag helyreállt az amerikai gazdaság. Az angol gazdaság még 1925-ben is egy milliónyi munkanélkülit hurcol magával. Az Egyesült Államok a következő években megélhet ugyan ipari és pénzügyi viharokat, de ezek alig fogják érinteni az amerikai gazdaságot. Mi azonban, ha osztozunk azokban, csaknem megfulladhatunk.”¹³

Keynes diagnózisa pontatlannak bizonyul. Az 1929 októberében kipattant világgazdasági válság legsúlyosabban érintett áldozata az amerikai gazdaság volt. Nem a 20-as évek elején rövid ideig tartó recesszió ismétlődött meg. A „hatalmas, szakadatlan crescendo” tört meg, s felszínre került az amerikai gazdaság valamennyi strukturális ellentmondása. Az amerikai epicentrumú világválság elmélyülésével, tartóssá válásával egyre inkább úgy tűnt: voltaképpen a 20-as évek amerikai prosperitása volt az intervallum. Keynes legsötétebb feltevései váltak valóra az Egyesült Államokból a tőkésvilág többi részébe transzponálódó válságról. Most már nem arról volt szó, hogy a londoni City az amerikai prosperitás pénzügyi központja, a Wall Street járszalagjára kerül és a Federal Reserve Board szabja meg a defláció hínárjában vegetáló angol gazdaság működési lehetőségeit. Az angol gazdaságnak az Egyesült Államokból kigyűrűző világválság közepette kel-

¹² J. M. Keynes: *Alternative Aims in Monetary Policy. Essays in Persuasion.* 199–212.

¹³ J. M. Keynes: *The Speeches of the Bank Chairmen. Essays in Persuasion.* 233–234.

lett létét biztosítania. Új feltételek mellett, változatlan aktualitással, azonos célt hordozóan merült fel a Keynest hosszú évek óta foglalkoztató kérdés: hogyan függetlenülhet Anglia a külföldről érkező folyamatok nyomásától.

Úgy tűnt, hogy az 1931 szeptemberi döntés megnyitja az utat a függetlenülés felé. Keynes mértéktartóan, saját korábbi erőfeszítéseit alig említve, derűlátóan üdvözlí az aranystandard felfüggesztését, amit a gazdaság egésze számára előnyösnek ítél. Az adott időpontban egyedül a monetáris politika kínál vizsgálódási lehetőségeket. A gazdaságpolitika egyéb szféráiban még csak éreleődik a fordulat.

Keynes nem triumfál, amikor úgy látja, hogy a tőkésvilág jelentős része követni fogja az angol példát. Akkor sem triumfál, amikor megállapítja, hogy a font és a példáját követő többi tőkés valuta értékcsökkenése folytán előállt helyzetben azok az országok lesznek a kárvallottak – elsősorban az Egyesült Államok és Franciaország –, amelyek megmaradtak az aranystandardon. Ezek az országok – úgymond – Midas királyként kénytelenek lesznek eltűrni az átkot: exportjuk kiszáradását. Ez saját tetteik kikerülhetetlen következménye lesz: vámfalukkal meggátolták háborús eredetű és más követeléseik árúban történő kiegyenlítését, elragadták a világ aranykészletének jelentős részét, megszűntek kölcsönöket nyújtani. A keynes-i elemzés szerint ilyen körülmények között egyetlen választási lehetősége van a világ többi részének: az aranystandardon maradt országokból származó áruk vásárlásának megszüntetése, annál inkább, mivel ezen országok valutáinak túlértékeltsége folytán megfizethetetlenek exportra kerülő áruik. Ezt a megoldást azonban – bár a terhek az aranystandardon maradt államokra hárulnak – Keynes nem tartja kielégítőnek, mert úgy látja, hogy a világ nem élhet prosperitásban az amerikai gazdaság fellendülése nélkül. Abban reménykedik, hogy az aranystandardhoz ragaszkodó országok tanulnak a keserű leckéből, és új fejezet nyílik a világ monetáris politikájában.¹⁴

Keynes természetesen tisztában van azzal, hogy a font megváltozott pozíciója folytán lehetségesse válik új monetáris politika önmagában nem oldhatja meg az angol gazdaság problémáit,¹⁵ mint ahogy az amerikai áruktól való elzárkózás sem számolhatja fel a tőkésvilág gazdasági egyensúlyzavarait. Keynes az Egyesült Államok talpraállítását avatja a tőkegazdaságok tartós prosperálásának alapvető feltételévé. E felfogásban az amerikai áruk elleni védekezés – szükséges, átmeneti rossz, ami haladéktalanul véget ér, amint megváltozik Washington magatartása. Keynes a kormányközi tartozások és jóvátételek egyéves fizetési haladékat deklaráló 1931 júniusi Hoover-moratóriumra céloz, amely óta – úgymond – „az Egyesült Államok elnöke álmát alussza”, holott az azóta történt jelentős események megérdemelnék figyelmét. Ironiája – kimondatlanul – a köztársaságpartí kormányzat azon álláspontját veszi célba, amely szerint a válság előbb-utóbb kifutja magát, s a mélypont után szükségszerűen, érdemleges állami beavatkozás nélkül megindul a talpraállítás folyamata a laissez-faire doktrína értelmében. Keynes tárgyalásokat sürget az aranystandardon maradt államokkal, együttműködést helyez kilátásba, sőt megcsillantja annak a lehetőségét is, hogy Anglia követőivel együtt visszatér egy „drasztikusan megreformált aranystandardhoz”, feltéve, hogy az aranystandard hívei vállalják a szükségszerűen szigorú feltételeket.

¹⁴ J. M. Keynes: *The End of the Gold Standard. Essays in Persuasion.* 288–294.

¹⁵ Anglia röviddel az aranystandard felfüggesztése után leszállította a leszámítási kamatlábát. Ezzel rátért a gazdaság fellendítését célzó „olcsó pénz”-politikára.

Keynes előtt egy megváltozott amerikai gazdasági külpolitika távlatainak kontúrjai rajzolódni látnak. Olyan gazdasági külpolitikáé, amely feladja az amerikai érdekek kizárólagos szolgálatát, és a tőkésvilág egészének érdekében álló, hosszú távú gazdaságpolitikai koncepciót valósít meg. Ebben a felfogásban háttérbe szorulnak a nemzetgazdaságok pillanatnyi, közvetlen érdekei (ezek jegyében fogalmazódnak meg az amerikai áruk defenzív jellegű kizárására vonatkozó elgondolások), s átadják a helyüket a kompromisszumokon alapuló kölcsönös előnyöknek, a tőkésvilág harmonikus fejlődését előrehajtó nemzetközi együttműködésnek. A tőkésvilág egészének érdekeit szolgáló távlati elgondolás Keynes értelmezésében nem zárja ki az új viszonyokhoz igazított, módosított aranystandard létjogosultságát.

3. A gazdasági függetlenülés igénylése a 30-as évek elején

A világgazdasági környezet, amelyben Keynes az új monetáris politika lehetőségeit latolgatja, merőben ellentétes volt az általa felvázolt eszményi képpel, de távlatilag sem ígérte annak megvalósulását. Világszerte a centrifugális erők hatottak. Nem mutatkoztak jelei annak, hogy a tőkés világgazdaság strukturális egyensúlyzavarait nemzetközi együttműködéssel kísérlik meg mérsékelni a tőkésállamok. A gazdasági elszigetelődés az 1931-es pénzügyi válságot követően új vonásokkal bővült és a nemzetgazdaságok állandósult létformájává vált. E tendenciát a világpolitikai folyamatok is támogatták; a fasiszta államok a gazdasági elzárkózás legkiélezettebb formája, az autarkia útjára léptek. A tőkés világgazdaság dezintegrálódásának jelentős lökést adott a valutáris és kereskedelmi korlátokkal körülvett angol befolyási övezet létrejötte. Az Egyesült Államokban 1933 tavaszán kezdetét vette a belgazdaságpolitika elsőbbségét megvalósító New Deal; a Rooseveltt-kormány szakított az aranystandarddal, aminek hatóköre a Franciaországból, Belgiumból, Hollandiából, Svájcban és néhány más országból álló ún. aranyblokkra szűkült. 1933 derekán úgy tűnt, hogy a Keynes által felvázolt eszményi kép a tőkésérdekek nemzetközi tárgyalások útján történő harmonizálásáról, a tőkés világgazdaság konszolidálásáról – utópia.

A világszerte érvényesülő elzárkózási tendencia a londoni valutáris és gazdasági konferencia kudarcával, 1933 nyarán tetőzött. A világkonferencia lefolyása félreismertetetlen bizonyítékot szolgáltatott arról, hogy a tőkés világgazdaságban az autonóm, mások rovására végrehajtott állami szabályozó intézkedések jelentik a realitást, és a gazdasági elszigetelődés elleni filippikák hatástalanok az üléstermek falain kívül. A konferencia a gazdasági kapcsolatok liberalizálása, a nemzetközi kereskedelmet béklyózó kereskedelmi és valutáris akadályrendszer lebontása jegyében ült össze. Összehívásában jelentős szerepe volt az Egyesült Államok köztársaságpárti kormányának, de az új, demokratapárti adminisztráció sem tagadta meg az előd kezdeményezését. A Nemzetek Szövetsége égisze alatt ülésező konferenciának azonban rövidesen tapasztalnia kellett, hogy Rooseveltt nem osztja Hoover nézeteit a válság okairól és megszüntetésének lehetőségeiről. Az új elnök az okokat nem a világgazdasági kapcsolatok megbomlásában és az aranystandard működésének felfüggesztésében, tehát nemzetközi tényezőkben látta, hanem a hazai viszonyokban kereste. Ebből következően a gyógyulás útját is e viszonyok megváltoztatásában, elsősorban a hazai árszínvonal gyorsütemű emelésében jelölte meg. E koncepcióban nem volt

helye a nemzetközi együttműködésnek, sőt Rooseveltt a londoni konferencia célkitűzéseiben, főként a három vezető tőkés valuta ideiglenes árfolyam-stabilizációjára vonatkozó tervezetben egyenesen a New Deal sikerét és az aranytól megszabadított „irányított dollár” megteremtését veszélyeztető manővert látott. Miután ismételt elutasította az amerikai valutáris akciószabadság korlátozásaként felfogott londoni terveket, saját delegációjának tevékenységét is dezavualva, kemény, leckéztető hangnemű üzenetet küldött a konferenciának. A „bombaüzenet” néven hírhedtté vált július 2-i üzenet megpecsételte a konferencia sorsát. A gazdasági kapcsolatok liberalizálásának platformja az elsőbbséget kapott valutáris rendezés zsákutcája következtében kudarcot vallott. A legnagyobb hitelező-ország együttműködési készségének hiánya szétrombolta a nemzetközi megegyezéshez fűzött papirosszagú illúziókat, s megmutatta, hogy teljességgel hiányoznak a liberalizálás feltételei.¹⁶

A tőkegazdaságok folyamataira mindenkor gyorsan reagáló Keynesnek természetesen állást kellett foglalnia 1933 nyarának eseményeiben. Tevékenysége nem korlátozódott elvi állásfoglalásokra. Segítséget nyújtott az amerikai delegációnak egy nyilatkozat kidolgozásában, aminek célja a Roosevelt-üzenet hatásának mérséklése volt. A nyilatkozat kidolgozásának időpontja – július 4-e éjjel – és a szöveg magyarázkodó hangneme arról tanúskodik, hogy készítői érzékelték a Roosevelt-üzenet keltette általános méltatlankodás közvélemény-formáló erejét, s a New Deal-valutapolitika indítékainak feltáráásával remélték csökkenteni a konferencia zsákutkába jutása miatt fellobbant szenvedélyeket. A szöveg azonban ugyanolyan intranzigens volt, mint a Roosevelt-üzenet. A hazai árszínvonal emelésére irányuló erőfeszítések feltétlen elsőbbségét szögezte le, kifejtve, hogy a dollár értékcsökkenése még nem érte el a kívánt mértéket, a három vezető valuta ideiglenes árfolyam-stabilizációjának terve tehát mesterséges, irreális, a hazai problémák orvoslását célzó intézkedéseket gátló lépés lenne, s a dollár külföldi valutákhoz viszonyított értéke sem az adott helyzetben, sem távolatlag nem bír érdekel az Egyesült Államok számára.¹⁷ A nyilatkozat tehát – csakúgy, mint a magyarázni kívánt Roosevelt-üzenet – a valutáris akciószabadság manifesztumának tekinthető. Egyértelmű bizonyítékot szolgáltatott arról, hogy Washington a gazdasági talpraállítás fontos emelőjének tartotta a valutapolitikát, amelynek feladata a dollár értékcsökkenésével párhuzamos belső árszínvonal-emelkedés gerjesztése.

A londoni konferencia idején Keynes nézetei látszólag már teljesen új útra tértek az egy évtizeddel korábban vallott szabadkereskedelem-eszményhez képest. A liberalizálást zászlajára író konferencia tárgyalásait időfecsérlésnek tekinti Keynes. Felismeri, hogy a 19. századtól örökölt ortodoxia nem nyújthat megoldást a tőkegazdaságok bajaira; szerinte a liberalizmus jegyében elítélt kereskedelmi és valutáris korlátok nem a bajok okai, hanem következményei.¹⁸ A konferencia azonban megrekedt a valutáris kérdéseknél, ezért Keynesnek elsősorban ezekben kellett állást foglalnia. Hangja disszonáns az általános méltatlankodás közepette; magasztalja a Roosevelt-üzenetet és az elnök bátorsá-

¹⁶ A londoni világgazdasági konferencia lefolyására nézve ld. „A Roosevelt-kormányzat első évének gazdaságpolitikai dilemmája” c. tanulmányomat (Századok, 1974/1. sz. 136–185).

¹⁷ A nyilatkozat szövegét ld. *Raymond Moley: After Seven Years*. New York, London (1939). 419–421.

¹⁸ Vö. *R. F. Harrod: The Life of John Maynard Keynes*. New York (1951). 442.

gát. „Roosevelt elnöknek nagyon igaza van” – ezt a címet hordja a Daily Mail július 4-i számában publikált Keynes-cikk, amely lelkesült igénylése az amerikai valutapolitikai kísérletnek. Keynes nem mondja ki, de cikke mellett bizonyít, hogy a New Deal kísérletében saját elgondolásaival rokonvonásokat mutató törekvéseket lát.

1933 nyara határkövet jelez Keynes gondolkodásában. Az év fejleményei számvetésre, nézetváltozása folytán egyfajta – szavaival élve – szellemi leltárkészítésre készítenek. A két pólus: a 19. századi szabadkereskedelem-eszmény és a „nemzeti önellátás” terminusával meghatározott gazdasági függetlenülés. Más szóval: a nemzetközi munkamegosztás és a gazdasági elszigetelődés alternatívái. A számvetés nem könnyű. Olyan doktrínával kell Keynesnek leszámolnia, amely egy évtizede még alapigazságot jelentett számára. Mint azt a New Statesman and Nation 1933. július 8-i és 15-i számában megjelent, „Nemzeti önellátás” című terjedelmes cikkében kifejti,¹⁹ a szabadkereskedelmet nemcsak doktrínaként, de – neveltetése folytán, osztozván a felfogásban honfitársai zömével – mindenkor csaknem az erkölcsi törvény részeként tisztelte.

Keynes elégedetlen korábbi eszményével, amely szerinte teljességgel alkalmatlanná vált a kor problémáinak megoldására. Kemény szavakkal illeti „a dekadens nemzetközi, de individualista kapitalizmust”, amit sikertelensége miatt már nemcsak hogy nem szeretnek, de kezdenek megvetni is. Teljes a kiábrándultság, ám a kivezető út sokfelé ágazik, az irány nem meghatározott, világszerte kísérletezés folyik, és nem lehet tudni: melyik kísérlet lesz eredményes. Azt azonban tisztán lehet látni, hogy a világ az atyák „gazdasági internacionalizmusának” eszményétől – tehát a nemzetközi munkamegosztás tételétől – eltérő irányban halad; a kor áramlatai már nem ítéltetők meg az idejétmúltá hit maximái szerint. Keynes arra a következtetésre jut, hogy a nemzetközi munkamegosztás többé nem jár olyan előnyökkel, mint valaha; növekvő tapasztalatok bizonyítják, hogy a nemzetközi specializációnak csak akkor van már létjogosultsága, ha azt a klíma, a természeti erőforrások, a népesedés, valamint a kulturális és szakértelembeli színvonal nagymérvű eltérései indokolják, de egyre nő azon termékek száma, amiket a legtöbb országban immár csaknem azonos hatékonyságú tömegtermelési eljárásokkal lehet előállítani. Mindinkább csökken tehát az önellátási törekvések gazdasági hátránya.

Keynes a műszaki haladás nyomán feltáruló perspektíva lehetőségeit latolgatja makroökonómiai szemléletével. Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a „gazdasági internacionalizmus”, amely az áru és a tőke szabad áramlását feltételezi, az anyagi jólét lényegesen alacsonyabb fokára kárhoztatja Angliát, mint aminőt egy másik rendszer lehetővé tenne. A „gazdasági internacionalizmus” rendszerében ugyanis – írja – a pénzügyi erők működésének hatása világszerte úgyszólván egységes szinten tartja a kamatlábat, holott Angliában az elkövetkező harminc év folyamán a minimumra kellene süllyednie annak. Erre azonban nincs lehetőség a 19. századi eszményeken alapuló rendben.²⁰

Milyen legyen az a másik rendszer, ami megvalósítja a kamatláb kívánatos szintre csökkenését, s ezzel a műszaki haladás előrehajtó erejének kibontakozását? Keynes nem

¹⁹ J. M. Keynes: National Self-Sufficiency. The New Statesman and Nation, 1933. júl. 8. 36–37, júl. 15. 65–67.

²⁰ Keynes itt a gazdasági fejlődést segítő „olcsó pénz”-politikára utal, amely autonóm módon állapítja meg a leszámítolási kamatlábat, és másodlagosnak tekinti a külföldi tőkére gyakorolható vonzerőt.

ad világos választ erre a kérdésre, s bár odáig megy, hogy a magánvállalkozási struktúra fenntartását a kívánt irányban való haladás ellen ható tényezőként fogja fel, természetesen a tőkésrend keretei között maradva vázolja fel koncepcióját. Az Egyesült Államok és Anglia kísérletezéseire utal, mint olyan országokra, amelyek nagyjából megtartják a régi modellt, ám a felszín alatt egy „új gazdasági terv” megvalósítására törekcsenek. Keynes nem említi, de a cikk megírásának időpontja valószínűsíti, hogy a New Deal első intézkedései impresszionáltak. 1933 nyarán már megkezdődött az amerikai mezőgazdaság és ipar talpraállítását célzó két alapvető fontosságú New Deal-törvény végrehajtása,²¹ s ez erőteljes állami beavatkozásra biztosított lehetőséget a termelés és elosztás megszervezésében. Ez az, ami megragadja Keynes gondolatvilágát. Éles gúnyval illeti a pénzben kifejeződő gazdasági eredményesség – a gazdasági tevékenység célszerűsége ismérvének – 19. századbeli túlhajtását, a „kifizetődő dolgok” utáni hajszát. Mégsem tűzi célul a profiton alapuló tőkegazdaság radikális reformját. A *tőkésállam* tevékenységében igényli a fordulatot, az állami funkciók újraértelmezéséért száll síkra. Nem az egyén mentalitását uraló profit-beállítottságot akarja megváltoztatni, hanem az állam feladataiban időszerű fordulatért emel szót. Meg kell szüntetni – írja – azt a koncepciót, amelynek értelmében a pénzügyminiszter egy afféle részvénytársaság elnöke. A megváltozott funkciójú állam hatáskörének ki kell bővülnie; az állam egyik fő feladata az legyen, hogy eldöntse: mit kell odahaza termelni és mit kell cserélni a külfölddel.

Keynes a „másik rendszer” ürügyén az angol érdekeknek jobban megfelelő gazdasági mechanizmus kikísérletezését sürgeti. A 19. századi liberális eszmények kudarcából azt a következtetést szűri le, hogy a tőkésállamnak kísérletezési szabadsággal kell rendelkeznie, ez pedig akkor lehetséges, ha minél jobban függetlenül a külföldi változások és folyamatok nyomásától. E függetlenülés a nemzeti önállóság és a gazdasági elzárkózás politikáján keresztül valósulhat meg. Keynes kiadja a jelszót: az eszmék, a tudomány, a művészetek, az utazás – természetüknél fogva nemzetközi dolgok, de az áruk gyártójának odahaza, amennyire ez ésszerűen lehetséges, és mindenekelőtt legyenek a pénzügyek nemzetiék. Rokonszenve azoké, akik a minimálisra csökkentik a nemzetek közötti gazdasági kapcsolatokat. De figyelmeztet, hogy a változás lassú folyamat, nem valósulhat meg – úgymond – hirtelen forradalommal; csak a szekuláris irány jelölhető meg.

Keynes gondolatmenetének tendenciája a fogalmazás bonyolultsága, homályai, a felvázolt kép elnagyoltsága ellenére félreismerhetetlen. A tőkésállam gazdasági beavatkozásának elismertetéséért tör lándzsát, hogy azután a megváltozott szerepkörű végrehajtó hatalom tevékenységének oltalma alatt zavartalanabban, nagyobb biztonsággal funkcionálhasson a tőkésrend, mint annak előtte. Keynes tényként veszi tudomásul a tőkés világ-gazdaság széttöredezését, s mivel a világpiac dezintegrálódási folyamata során veszélyek fenyegetik a tőkegazdaságokat, az állam természetes jogává avatja a határokon kívülről érkező impulzusok kivédését. Eleve elhárítja azonban azt a vádat, hogy magáévá teszi mindazt, ami a gazdasági elszigetelődés jegyében szerte a világon történik. Cikke élesen szovjetellenes, gyanakvással fogadja a német gazdasági törekvéseket, de korainak tartja még azok megítélését, lenézéssel ír Mussoliniról. Nem hirdet teljes elszakadást a 19. századi eszményektől. Nemzeti önállóság-koncepciója nem kialakult még, csak fő irányát

²¹ Agricultural Adjustment Act (AAA); National Industrial Recovery Act (NIRA). Az AAA 1933. máj. 12-én, a NIRA 1933. jún. 16-án lépett hatályba.

vázolja. A cél: mentesülés azon külső folyamatok hatásától, amelyek károsan befolyásolják a tőkésállam gazdasági egyensúlyát, visszafogják a gazdaság stabilizálódási folyamatát. Keynes a sajátos angol állapotoknak legjobban megfelelő gazdasági módozatok kikísérletezési szabadságát követeli. E szabadság elengedhetetlen feltétele: a kísérletezés színtere nem lehet külső folyamatok kényének kiszolgáltatott.

Keynes a nemzeti önellátás programját hangoztatva elsősorban a pénzügyek terén sürgeti a függetlenülést. Ez teljes összhangot mutat szemléletének korábban említett fő vonásával, azzal, hogy a nemzetgazdaság funkcionálásának kérdései 1936 előtti írásaiban alapvetően monetáris megközelítésben jelennek meg. De nemcsak e szemléleti mód determinálja az idézett cikkben kifejtett álláspontot. 1933 fejleményei, főként a New Deal dollárpolitikája meggyőző bizonyítéka annak, hogy a tőkésállamok figyelmének homlokterében a valutapolitika állt, s a valutáris kapcsolatok rendezetlensége kiélezettebben jelentkezett ezekben a hónapokban, mint 1931 óta bármikor.

4. A New Deal-intézkedések keynes-i értékelése, 1933–34

1933 hátralevő hónapjaiban sem változott a helyzet. A valutáris kérdések az amerikai fejlemények miatt továbbra is központi szerepet játszottak. A Roosevelt-kormány a New Deal első félévi mérlegének megvonásakor kénytelen volt megállapítani, hogy a júliusig tartó fellendülés megtorpant, sőt visszajára fordult. Kiújult a farmer-elégedetlenség a kongresszusban erősödött az infláció követelése. Az ipari és bankkörök viszont kezdtek sokallni az állami beavatkozást; mind határozottabban sürgették a hagyományos gazdaságpolitikára való visszatérést. A válaszút elé került kormány valutapolitikája revíziójára kényszerült; a gazdaságpolitika szférái közül egyelőre erre irányultak a leghevesebb támadások. Döntenie kellett: helyt ad-e a múlt századi populista hagyományokat élesztgető szélsőséges inflációpártiak papírpénz kibocsátását és az ezüst monetáris célokra való felhasználását sürgető követeléseinek,²² vagy enged a Roosevelt által „gazdasági royalistáknak” nevezett ultrakonzervatív erőknél és aranyalapon stabilizálja a dollárt. A kormány végül is mindkét alternatívát elvetette. Az állami beavatkozás új útjait keresve, az árszínvonal közvetlenebb és hatékonyabbnak ígérkező befolyásolása mellett döntött. Ezúttal – akárcsak 1933 tavaszán – ismét a New Deal valutapolitikai inspirátora, George Warren professzor nézetei érvényesültek. Warren azt javasolta, hogy a kormány vásároljon naponta változtatandó, fokozatosan emelendő áron aranyat, s ily módon gyorsított ütemben idézze elő a dollár értékcsökkenését. A javaslat azon az elméleti megfontoláson alapult, hogy az áruárak az aranyár emelkedésével, illetőleg a dollár értékcsökkenésével azonos mértékben nőnek. Warren nagyon egyszerűnek tűnő folyamatot ígért: a dollár értéke csökken, mert a kormányzat aranyvásárlásai – a termelés és a pénz forgási sebességének változatlan nagysága mellett – növelik a pénzmennyiséget, ami viszont árfelhajtó hatást idéz elő. (Meg kell jegyezni, hogy a dollár külső értéke az érvényben levő aranyexport-tilalom következményeként jelentősen esett a nemzetközi pénzpiacon.) A

²² Az AAA ún. Thomas-kiegészítése felhatalmazást adott a kormánynak papírpénz kibocsátására és az ezüst monetáris célú felhasználására. A Roosevelt-kormány azonban nem élt a felhatalmazással.

minden újat és kipróbálatlant szívesen fogadó Rooseveltt magáévá tette a javaslatot, amely kedvelt tétele, az irányított dollár megvalósulásának perspektívájával biztatott. A döntésben mindkét szélsőség hívei megtalálhatták nézeteik bizonyos elemeit. A farmer-érdekek nevében fellépő inflációpártiak elégtétellel vehették tudomásul, hogy a kormány nem enged azoknak a nézeteknek, amelyek a pusztító deflációval asszociált aranystandard visszaállítását sürgették. A konzervatív körök viszont az arany szerepének előtérbe kerülésétől a dollár majdani stabilizálását remélhették.

Roosevelt 1933. október 22-i rádióbeszédében bejelentette az aranyvásárlási programot. A célt olyan árszínvonal kialakításában jelölte meg, amely lehetővé teszi az elkövetkező generáció életében is stabil vásárló- és adósságfizető erővel bíró dollár megteremtését.²³ Az új valutapolitikai kísérlet friss tápanyagot adott Keynes számára, aki kezdettől fogva fenntartásokkal vegyes elismeréssel figyelte a New Deal első intézkedéseit. Magatartását leginkább úgy lehet jellemezni, hogy rokonszenvvel vizsgálta a Roosevelt-kormány kezdeményezéseit, az aranystandard felszámolását, a belső árszínvonal emelésére és a munkanélküliség leküzdésére irányuló erőfeszítéseket; a célokkal és a fő irányvonallal való egyetértése azonban nem zárta ki, sőt feltételezte a New Deal bírálatát. A New Deal-kísérletekben Keynes mindenekelőtt a nemzeti önellátás-konceptiójával azonos irányú gazdaságpolitikai törekvéseket üdvözölt. Impresszionálták az amerikai intézkedések, amelyekkel a Roosevelt-kormány hátat fordított a laissez-faire doktrínájának és gyakorlatának, nem törődve a hazai és a nemzetközi ortodoxia felháborodásával. A New Deal igenlése a londoni konferencia idején érte el zenitjét; innen a Roosevelt-üzenet kapcsán írt cikkének szinte eksztatikus hangvétele. 1933 őszétől kezdve azonban sokasodtak aggályai a megvalósítás módozatait, sorrendiségét, a lépések elméleti megalapozottságának hiányosságait illetően. Bírálata a New Deal-alapkonceptió sorsának féltéséből fakadt.

Keynes írásai ezekben a hónapokban sajátos elegyét mutatják a New Deal nemzetközi jelentőségére, jövőt formáló előrehajtó erejére utaló, bizakodó hangú megnyilvánulásoknak és a minél szembeötlőbb következetlenségek kemény hangú bírálatának. Az előbbire példaként említhető Roosevelthez intézett 1933 decemberi levele: „Ön példaképe mindazoknak, akik a különböző országokban ésszerű kísérletekkel akarják megjavítani az állapotokat, s ezt a fennálló társadalmi rendszer keretében óhajtják tenni. Ha kudarcot vall, világszerte háttérbe szorul az ésszerű változás gondolata... De ha győz, mindenütt új és merész módszereket fognak kipróbálni, és az Ön hivatalba lépése egy új gazdaság szakaszának kezdetét jelzi majd.”²⁴ Keynes kifejezően határozza meg a New Deal rendeltetését, mintegy előre megválaszolva az amerikai gazdaságpolitika majdani szélsőséges ellenzékének denunciacióit, amelyek szerint a demokratapárti kormányzat a kollektívizmus, a szocializmus útjára tereli az Egyesült Államokat. A New Deal a tőkés társadalmi rend keretein belül maradva munkált fő célján: az amerikai kapitalizmus megújulásán.

A keynes-i bírálat éle a New Deal első évében mindenekelőtt a valutapolitika alapjául szolgáló Warren-tétel ellen irányul, téveszmének minősítve azt a feltevést, hogy az aranyár és az áruárak között matematikailag kimutatható viszony áll fenn. A Warren-

²³Roosevelt beszédét idézi *John Morton Blum: From the Morgenthau Diaries. Years of Crisis, 1928–1938. Boston 1959. 68.*

²⁴Idézi *R. F. Harrod: The Life of John Maynard Keynes. 447.*

teória Keynes szerint a mennyiségi pénzelmélet „nyers” közgazdasági doktrínájának hatását tükrözi. A keynes-i elemzés helyteleníti azt a felfogást, amely a gazdaság bajait a pénzmennyiségre vezeti vissza, s annak emelésével véli orvosolhatónak a bajokat. Nem a pénzmennyiség, hanem a kiadások volumene a döntő – figyelmeztet Keynes, azzal a szellemes hasonlattal élve, hogy a sovány ember nem húzik meg, ha bővebb övet vásárol.²⁵

Keynest meglehetősen irritálta a dollárárfolyam ingadozása. Azon a véleményen volt, hogy ezen az úton nem lehet eljutni az általa propagált irányított valutához. 1933 december végén érkezettnek látja az időt a valutapolitikai bizonytalanság felszámolására, mivel – úgymond – a Roosevelt-kormány akciói lejáratják az Egyesült Államokat és megzavarják az üzleti világot. Az amerikai valutapolitikai manőverekben sorrendiségi problémát is lát. Elemzése szerint a dollár leértékelésének akkor kell bekövetkeznie, ha már siker koronázta a belső árszintemelési törekvéseket, és nem fordítva. Keynes helyteleníti a dollár-leértékelés mindenhatóságába vetett hitet; a fő amerikai cél – a belső árszínvonal emelés – elérésének útját elsősorban a nemzeti vásárlóerő fokozásában látja, amit a kölcsönökkel finanszírozott állami közmunkák gerjesztenek. Meg kell jegyezni, hogy eltúloztának tartja az áremelés hangsúlyozását is. Az amerikai gazdaság 1933 őszén észlelt visszaesését a közmunkák nem kielégítő növekedésének tudja be, az állami közmunka-politika következetesebb alkalmazását sürgeti. E felfogásban már a deficit spending-politika, az állami költségvetés egyensúlyának megbontása játssza a fő szerepet; Keynes a kölcsönökkel finanszírozott közmunkákat avatja a gazdasági talpraállás fő emelőjévé. A Roosevelt-kormány azonban ekkor még nem jut el a deficit spending-politika vállalásáig. Az elnök ingadozik; erősen kötik a konzervatív költségvetési politika hagyományai. Túlságosan közel volt még az 1932-es választási kampány, amelynek során a demokrata párt a költségvetési egyensúly, az állami takarékoság mellett kötelezte el magát. A NIRA az előirányzott 3,3 milliárd dolláros közmunka-program fedezetét a kivitelezendő projektumokból származó bevételekben jelölte meg. A törvény ezen előírása a költségvetési egyensúly tiszteletbentartásának szemléletét tükrözte, de egyben gátolta is a közmunka-program kibontakozását. Keynes bírálata éppen e visszasságot teszi szavá.²⁶ A deficit spending-teória tehát előtte járt az amerikai valóságnak.

Keynes az amerikai gyakorlatot figyelve nemcsak a torlódó napi eseményeket vizsgálja és figyelmeztet azok következtetlenségeire, tévedéseire. Érzékeli az Óceánon túli változások távlati kihatásait is. Megpróbálja különválasztottan elemezni a gazdaság helyreállítását célzó rövid távú lépéseket, s az amerikai gazdaság és társadalom megújulását előirányzó reform-törekvéseket. 1933 vége felé fokozódnak aggályai a helyreállítási és reformintézkedések arányai, sorrendje, egymásrahatása tekintetében. Tudatában van annak, hogy az amerikai társadalmi-gazdasági struktúra több vonatkozásban nagyon időszerű reformokra szorul, de a hangsúlyt a gazdaság helyreállítására helyezi. Attól tart, hogy a reform megingatja az üzleti világ bizalmát, gyengíti a magántőke együttműködési kész-

²⁵ J. M. Keynes: *Mr. Roosevelt's Experiments. The Dual Policies. Reconstruction and Recovery.* The Times (London), 1934. jan. 2.

²⁶ A NIRA előírása azon a felfogáson alapult, hogy az állami közmunka-kiadások megteremtik saját fedezeti forrásukat. Egyes nézetek szerint a kormány a tervezett megtakarításokat is fel akarta használni. A New Deal későbbi bírálói e felfogást Roosevelt következtetlenségei közé sorolták, mert a depresszió idején – úgymond – a kormánynak előlegeznie kell a kiadásokat. Vö. S. E. Harris: *Keynes' Influence on Public Policy. The New Economics.* 17.

ségét a fellendülés előmozdításában, holott a tőke közreműködését elengedhetetlennek ítéli az amerikai tőkésrend megszilárdítása szempontjából. Úgy látja, hogy a Roosevelt-kormány egyazon időpontban túlzottan sok irányban tevékenykedik, intézkedéseiben keverednek a rövid távon érvényes és a hosszú távon beérő elgondolások, kevés energia jut az azonnali megoldást igénylő feladatokra, megoldásukat visszaveti az elhamarkodott reform-igyekezet. Elismeri, hogy az ipari helyreállítási törvény jelentős mértékben hozzájárulhat a társadalmi problémák megoldásához, de kétségbe vonja a NIRA szerepét a gazdasági talpraállásban. A New Deal első kilenc hónapja szerint az a mérleget mutatja, hogy Rooseveltnél túl sokat törődik a reformmal és keveset a gazdaság megélénkítésével.²⁷

Mit mutat ez a gondolatmenet? Keynes az adott helyzet magától értetődő konzekvenciájaként a gazdasági talpraállítás előmozdításában látja a kormány közvetlen feladatát. Közgazdaságilag megalapozott, helyesen rangsorolt gazdaságpolitikai intézkedéseket kér számon a New Dealtól, amelynek politikájával alapvetően rokonszenvezik, de elmarasztalja a reform siettetése miatt. Keynes gondolkodásában racionális szükség-szerűségként (tehát leszűkítetten) jelentkezik a reform. Felfogásában azért szükséges a reform, mert a kapitalizmus megváltozott viszonyai változást követelnek a tőkegazdaság funkcionálásában, de az átalakulási folyamat időt vesz igénybe, előfeltétele a talpraállítás sikere. A gazdasági talpraállítás és a reform viszonyát latolgató elemzés megvilágítja a reform helyét Keynes gondolkodásában. Szerinte az amerikai társadalmi-gazdasági struktúrát részben módosító reformra annyiban van szükség, amennyiben az elősegíti, hogy a tőkegazdaság zavartalanabban funkcionáljon, és igazodhassék a laissez-faire állapotokat meghaladott kapitalizmus természetéhez. A reform által előidézendő változások jelentőségét és időszzerűségét tehát a tőkegazdaság megújulásának szükség-szerűségén keresztül érzékeli. A reformot nem a társadalom fejlődését előrehajtó emelőnek ismeri el, hanem olyan intézkedés-sorozatnak, amely eltakarítja az útból a tőkés megújulást segítő erők érvényesülését gátló, idejétmúlt gazdaságpolitikai nézeteket és gyakorlatot, s ezzel szabad levegőhöz juttatja a dolgozósobák csendjére kárhoztatott közgazdasági gondolatot is.

Keynes 1934 elején három alternatívára hívja fel a Roosevelt-kormány figyelmét a valutáris bizonytalanság felszámolása érdekében. Az első alternatívát a dollár arany-paritásának csökkentésében és rögzített árfolyam kialakításában – tehát lényegileg az aranystandardra való visszatérésben – jelöli meg. E variánst azonban azért nem látja járható útnak, mert nem állna összhangban az árszínvonalra vonatkozó elnöki ígéretekkel. Második alternatívaként egy távlatilag létrehozandó stabil árszínvonalat előírányzó amerikai-angol valutáris megállapodás megkötését veti fel. Ezt azonban szintén nem tartja kivitelezhetőnek, mert ez a megoldás a font sterling jelentős értékcsökkenésének amerikai jóváhagyását feltételeznél; az amerikai egyetértés a washingtoni törekvések ismeretében nem látszott valószínűnek. Végül harmadik lehetőségként a dollár-árfolyam ellenőrzését, az árfolyam-ingadozásoknak valuták, illetve arany vételével-eladásával történő keretek között tartását ajánlja, oly módon, hogy az amerikai kormány fenntartaná a jogot az árfolyam változtatására, ha ezt a fizetési mérleg állapota vagy a hazai és a külföldi árszintek közti eltolódások indokolják. Ezt a megoldást átmenetileg a legjobbnak véli.²⁸

²⁷ J. M. Keynes: Mr. Roosevelt's Experiments. The Times, 1934. jan. 2.

²⁸ Uo.

Az 1934. január 31-én végrehajtott dollár-devalváció egyik alternatívát sem alkalmazta következetesen. A Roosevelt-kormány leértékelést fogantatosított ugyan, de nem állapított meg rögzített árfolyamot, tehát nem tért vissza az aranystandardra. Nem jött létre stabilizációs megállapodás sem Angliával; erre csak 1936-ban került sor. Keynes jól látta, hogy az amerikai kormánysszervek egyik fő aggálya a font esetleges további értékcsökkenése volt, ami washingtoni megítélés szerint – a dollár értékének emelkedésén át – keresztezhetne volna a New Deal-törekvéseket. A dollár-devalváció leginkább a harmadik alternatívára hasonlított. Washington azonban nem átmeneti megoldásként tartotta fenn az árfolyam-változtatás jogát, mint azt Keynes javasolta, hanem bizonytalan ideig érvényes alapelveként deklarálta a változtatásra vonatkozó akciószabadságot, állandósítva tehát a bizonytalanság állapotát.²⁹ A dollár-devalváció voltaképpen elegye és torzója volt a keynes-i javaslatoknak, bizonyítékul szolgálván arról, amit a New Deal-lel kapcsolatban sűrűn emleget a polgári irodalom, hogy tudniillik az amerikai gazdaság-politikában a közgazdasági elmélet töredékesen érvényesült, s egyes elemei gyakorlati megfontolásokkal keveredtek.

Keynes a dollár-leértékelést a helyes irányban tett lépésként értékeli. Még a törvény hatálybalépte előtt, a kongresszusban vitatott javaslat ismeretében, gyors elemzést készít a devalváció várható kihatásairól, s azokat általában, főként a közvetlen jövőt illetően, derűlátóan ítéli meg.³⁰ A fő pozitívumot abban látja, hogy Roosevelt csökkentti az amerikai valutapolitika folytán előállt bizonytalanságot, s megtalálja a középutat az ortodoxia és a szélsőséges infláció között. Ugyanakkor tisztában van azzal, hogy az amerikai kormány akciója új helyzet elé állítja a vezető tőkésállamokat, s rajtuk múlik, tudnak-e élni a washingtoni kezdeményezés lehetőségeivel. Azt ajánlja, hogy a tőkésvilág reagáljon pozitívan az amerikai fejleményekre és vegye tudomásul, hogy a jövőben Washington szabja meg az aranyarat. Ez – így az érvelés – nemcsak amerikai érdek, hanem a tőkés világé is, hiszen az aranyár emelkedése növeli a központi bankok aranykészleteinek névleges értékét, s e készletek alapul szolgálhatnak a tőkésországok expanzionista hitelpolitikája számára. Keynes tehát a dollár-leértékelés által nyújtott alkalmat is felhasználja arra, hogy felhívja a figyelmet az olcsó pénz-politikára, a belső hitelkiterjesztés gazdaságfejlesztő lehetőségeire. De érvelése túlmutat a belgazdaság szféráján. A dollár-leértékelés aktusában megújuló lehetőséget lát egy amerikai–angol–francia valutáris konferenciára, amelynek célja ezúttal már nem a régi típusú aranystandardra való visszatérés és rögzített aranyparitások kialakítása, hanem ideiglenes kezdő paritások megállapítása lenne; ezektől csak a belső árpolitika vagy a kereskedelmi mérleg kedvezőtlen alakulása esetén lehetne eltérni. Ez a koncepció a valutáris megbékélés felé mutat, amihez csak 1936-ban jutnak majd el a nyugati tőkésállamok. Keynes már 1934 elején tisztán látja, hogy a valutáris megegyezés elsősorban az aranyblokk-országok érdeke lesz, mert nem fogják tudni fenntartani a dollárhoz és a fonthoz viszonyítottan túlértékelt

²⁹ A dollár aranytartalmát 40,94 százalékkal csökkentették a leértékeléskor. Az elnök már az AAA-ban felhatalmazást kapott maximálisan 50 százalékos leértékelésre, de Roosevelt 1933-ban még nem élt e jogával. A devalvációkor bejelentett akciószabadság fenntartása a fennmaradt kb. 9 százalékra vonatkozott.

³⁰ J. M. Keynes: President Roosevelt's Gold Policy. The New Statesman and Nation, 1934. jan. 20. 76–77.

valutájuk aranyparitását. Keynes a nyugati tőkésvilágra kivetítve vázolja fel a dollár-leértékelés várható következményeit; 1934–36 fejleményei diagnózisa helytálló voltát bizonyították.

A dollár-leértékeléssel kapcsolatos állásfoglalás abban a sokat vitatott kérdésben is eligazít bizonyos mértékig, vajon Keynes a gazdasági elszigetelődés vagy a nemzetközi gazdasági együttműködés apostolának tekintendő-e. A polgári irodalom többé-kevésbé egyetértésre jutott abban, hogy Keynes a 20-as és a 30-as években alapvetően a gazdasági függetlenülés platformján állt, a külföldi folyamatok nyomásától való függetlenülés politikáját vallotta, a nemzetközi gazdasági együttműködés hirdetésére a második világháború első éveiben tért át, amikor formálódni kezdett benne a Nemzetközi Klíring Unió 1943 tavaszán nyilvánosságra hozott koncepciója, de már az 1936-ban megjelent Általános elméletben is célzott a gazdasági kapcsolatok normalizálására. Van olyan álláspont is, amely szerint Keynes voltaképp mindig a gazdasági együttműködés és a szabadkereskedelem meggyőződéses híve volt, csak a körülmények késztették e szemlélete átmeneti feladására; az ezzel ellentétes hiedelmek forrása nézeteinek félreértésében keresendő. Vizsgálódásaink szempontjából kevés jelentőséggel bír Keynes eszmei fejlődésének szakaszokra bontása, polarizálása, illetőleg a gondolkodásbeli folyamatosság, következetesség kimutatásának erőltetése. A tárgyalt időszakban keletkezett Keynes-írások tanulmányozása arról győz meg, hogy az elemzések ekkor sem korlátozódnak Anglia állapotaira, ezeket világgazdasági összefüggésekben vizsgálják. A kiindulópontot természetesen az angol nemzetgazdaság bajai képezik, az elemzések célja az, hogy kiutat lehessen találni e bajokból, de a szemlélet mindenkor világgazdasági horizontú. Ez vonatkozik az 1933 nyarán megjelent „Nemzeti önellátás” című cikkekre is, holott a polgári irodalom általában ebben látja kulminálni Keynes gazdasági elszigetelődést propagáló nézeteit. Anglia áll ugyan a vizsgálódás középpontjában, a páciens mégis valójában maga a tőkésállam, amelynek ki kell kerülnie a zsákutcából, ahová a keynes-i elemzés szerint a liberális elvek juttatták. Ez azonban nem történhetik hermetikus elzártságban.

Keynes a dollár-leértékelésben a Roosevelt-kormány tevékenységében nagyra tartott kísérletezést látja, olyan kísérletet, amely az aranystandardtól való elszakadás, tehát a világgazdaságban érvényesülő árszint-nivellálódástól való függetlenülés talaján megy végbe. Azonban a washingtoni döntés után nemcsak a leértékelés amerikai kihatásait mérlegeli, hanem a világgazdasági következményeket is. A várható fejlemények elemzése kiterjed a nyugati tőkésvilág egészére. Az amerikai akciótól természetesen elsősorban az angol nemzetgazdaság helyzetének jobbrafordulását várja. Elégtétellel állapítja meg, hogy a font helyzete a dollár-leértékelés után viszonylag védett, s jóval kevésbé sebezhető, mint a francia franké vagy a többi aranyblokk-ország valutájáé. Szemlélete nem az autarkiaát hirdető izolacionistáé, ugyanakkor nem is a világgazdasággal való elválaszthatatlan összefonódottságot, a világgazdasági kapcsolatok prioritását valló régivágású liberálisé. Nem azt tekinti természetes állapotnak, amikor a tőkés gazdaság a lehetőségig teljes elszigetelődést valósítja meg, de azt sem, amidőn a nemzetgazdaság a külföldről érkező hatásokhoz igazodik, azok függvénye, és átveszi a világgazdasági változások ritmusát. Keynes azt tekinti az adott világgazdasági helyzetben helyesnek, amikor a hazai feltételek szabják meg a tőkésvilághoz való kapcsolódás intenzitását, irányát és jellegét.

Keynes 1934 elején már túljutott a New Deal megítélésében azon a stádiumon, amit túlnyomóan az amerikai kísérletek iránti lelkesedés jellemezett. Továbbra is lankadatlan

érdeklődéssel figyeli az amerikai fejleményeket; a tévesnek vagy időszerűtlennek tartott intézkedések bírálata nem a szkepszis felülkerekedésének a jele. Ha borúlátás nem is, de bizonyos fokú türelmetlenség tapasztalható ekkori megnyilatkozásaiban. Miközben arról igyekszik meggyőzni rádióhallgatóit, hogy „a világ egyik vezetője elméleti tanácsok alapján foganatosít nagyhorderejű intézkedéseket”, ami elsőízben történik így,³¹ nem titkolja aggályait sem. Elégedetlen az amerikai közmunka-program méreteivel és eredményeivel, ugyanakkor kifejezésre juttatja azon meggyőződését, hogy a kormányzati közmunkákkal kapcsolatos kiadások a magántőke normális tevékenységének hiányát pótló rendkívüli intézkedésnek tekintendők. A New York Times 1934. június 10-i számában közzé tett elemzésében a következőképpen fogalmazza meg álláspontját a magántőke és az állami közmunkák viszonyát illetően: „Az újjáépítés problémája akként jelentkezik számomra, hogy vajon milyen hamar tér magához a normális magánvállalkozói tevékenység, s az átmeneti időszakban milyen mértékben, milyen módon és mennyi ideig célszerű támaszkodni a kormányzat rendkívüli kiadásaira?”³² A fogalmazás egyértelmű: az állami közmunka-tevékenységnek kiegészítő, hiánypótló szerepe van, a kormányzati kiadások rendkívüli jellegűek és csak addig indokoltak, amíg a magántőke újból vissza nem foglalja korábbi hadállásait. De kiolvasható belőle az is, hogy a magántőkének mielőbb el kell foglalnia helyét a nemzetgazdaság rendszerében. Ezt azonban a keynes-i elemzés szerint gátolja a hatékony kereslet nem kielégítő mértéke, a meglévő kapacitások elégségesek, s a magántőke csak akkor fogja bővíteni ezeket, ha erőteljesebb keresletet észlel, amit már nem lenne képes kielégíteni a meglévő állótőkével. A kereslet növelésére az adott viszonyok között, amikor megriasztják a magántőkét a számára ismeretlen kockázatot jelentő reform-törekvések is, csak az állami közmunka-program alkalmas. Keynes úgy véli, hogy az amerikai kormánynak legalább egy évig havi 400 millió dollárra kellene emelnie nettó kiadásait, hogy a gazdaság megélénküljön.³³ Az anticiklikusan ható kormányzati közmunkákat azzal a megfontolással sürgeti, hogy az állami kiadások a tartós fellendülés, a teljes foglalkoztatottság felé hajtják majd az amerikai gazdaság hajóját, és a magántőke újból kedvet kap a beruházásokra.

Keynes az említett New York Times-cikket azt követően írta, hogy az Egyesült Államokban látogatást tett, s ott módja volt Roosevelttel és a New Deal több irányítójával találkozni. Az elnökkel folytatott megbeszélése sok találgatásra adott alkalmat; híresztelések kaptak lábra a keynes-i elmélet és a New Deal-gyakorlat közti szoros kapcsolatról. A polgári irodalom különböző módon emlékezik meg a Roosevelt-Keynes találkozóról. Roy Harrod idéz az elnök egyik leveléből, amelyben Roosevelt arról ír, hogy hosszasan elbeszélgetett Keynes-szel és nagyon megnyerte a tetszését a neves brit közgazdász. Harrod később megpróbált tájékozódni az elnökhöz közel álló személyiségeknél, vajon Keynes valóban mély benyomást gyakorolt-e Rooseveltre. Nem tudott egyértelmű véle-

³¹ Seymour E. Harris: John Maynard Keynes. Economist and Policy Maker. New York – London 1955. 192.

³² Alan Sweezy: Declining Investment Opportunity. The New Economics. 429.

³³ Uo. – Keynes becslése szerint, figyelembe véve a multiplikátor-hatást, ilyen mérvű kiadások 25–30 százalékkal növelnék a nemzeti jövedelmet. Harris: i. m. 151. – A multiplikátor azt mutatja meg, hogy a beruházás fokozása esetén a beruházásváltozás hányszorosával nő meg a nemzeti jövedelem.

ményeket kapni, de általában az a kép alakult ki, hogy Keynes nem volt nagy hatással az elnökre.³⁴ Frances Perkins, Roosevelt munkaügyi minisztere arról számol be az elnökről írott művében, hogy Roosevelt a következőket mondta neki Keynes látogatása után: „Beszéltem a maga Keynes barátjával. Hatalmas mennyiségű számot adott át nekem. Inkább matematikusnak hittem, mint közgazdásznak.” Keynes gratulált Perkins asszonynak a New Deal eredményeihez, majd óvatosan hozzátette, hogy azt hitte, az elnök tájékozottabb közgazdasági kérdésekben.³⁵

A személyes élmények és egyéni érzelmek által befolyásolt kortársi visszaemlékezéseket fenntartással célszerű kezelni. Ahhoz, hogy tárgyilagos képet lehessen alkotni Keynes és a New Deal viszonyáról és nagyobb biztonsággal közelítsünk a valósághoz, célravezetőbbnek látszik néhány fontos New Deal-intézkedés, illetve az alapjukat szolgáló megfontolások és a keynes-i gondolkodás egybevetése. Ennek végrehajtásánál messzemenően tekintettel kell lenni arra, hogy a korszak erőteljes sodrású volt, meggyorsult az amerikai fejlődés, amely gyakran produkált váratlan fordulatokat. Ismételten kiéleződött a kormányzat és a konzervatív ellenzék, illetve egyes érdekcsoportok közti küzdelem a politika és gazdaságpolitika alapkérdéseiben. Az ellenzék akcióira a Roosevelt-kormány gyors irány- és módszerváltoztatásokkal reagált, átmenetileg defenzívába szorult, hogy azután más módszerekkel, új fronton indítson ellentámadást az eredeti célokért. E lüktető dinamizmussal átfűtött korszak szüntelenül termelte az azonnali döntéseket követelő helyzeteket és dilemmákat, amikre a kormányzat a pillanatnyi szükségszerűség nyomása alatt általában kompromisszumokkal válaszolt. Ilyen helyzetekben nem állhatott rendelkezésre kész recepteket nyújtó közgazdasági gondolat. Az elméleti megalapozottság tehát eleve nem lehetett erőssége a New Deal-intézkedéseknek. A közgazdasági gondolkodás és a New Deal-intézkedések viszonyát talán úgy lehet jellemezni, hogy inkább eseti, véletlenszerű, töredékes egyezésekről volt szó, semmint arról, hogy a kormány következetesen törekedett valamely elmélet valóra-váltására. A Roosevelt-kormány a New Deal megvalósításában az 1933 márciusával megindított folyamat tapasztalataira támaszkodva, többnyire jó realitásérzékkel haladt előre, miközben a megtett intézkedésekben elméleti megfontolások is közrejátszottak. Az elmélet nem annyira meghatározója volt a New Deal-intézkedéseknek, mint inkább általánosította, szintézisbe foglalta a belőlük leszűrhető következtetéseket. A közgazdasági elmélet és a New Deal viszonyában nem lehet egyértelmű ok-okozati összefüggést kimutatni.

II.

Az előzőekben vázolt fejlődési folyamatot a keynes-i elméleti konstrukció néhány elemének és a New Deal-intézkedéseknek szembesítésével kívánom a gazdaságpolitika egyes területeire vonatkozóan megvilágítani.

³⁴ *R. F. Harrod: The Life of John Maynard Keynes.* 448–450.

³⁵ *Frances Perkins: Franklin Delano Roosevelt.* Zürich (1947). 218. (Németül.)

5. Valutapolitika

A dollár-leértékelést – mint erre már utaltam – nem lehet a Keynes által 1934 januárban ajánlott megoldások következetes alkalmazásaként felfogni. De ugyanez mondható el az amerikai valutapolitika más fejleményei és a keynes-i elmélet fejlődéstörténete során keletkezett egyéb írásokban kifejtett nézetek egybevetése alapján. Az 1923-ban megjelent „A Tract on Monetary Reform” című munkájában Keynes arról a konfliktusról ír, amely a külföldi árszínvonalak ingadozása esetén a belső árszínvonal-stabilitás és a valutaárfolyam-stabilitás biztosítása között fennáll. A modern polgári közgazdasági gondolat képviselői közül elsőként hívja fel a figyelmet erre a konfliktusra,³⁶ és – szemben az ortodox nézetekkel – a hazai árszínvonal-stabilitás biztosításának elsődlegessége mellett foglal állást. Ennek érdekében a valutáris stabilitás (azaz: az aranystandarddal együttjáró rögzített árfolyam) feláldozását propagálja. Az említett konfliktus a keynes-i gondolatmenetben a nemzeti érdekeket szem előtt tartó autonóm valutapolitika és az aranystandard révén közvetített külföldi folyamatoknak való kiszolgáltatottság dilemmájaként jelenik meg. Keynes az aranystandardra való visszatérés körüli angliai viták közepette fogalmazza meg tételét, így az természetszerűleg főként Anglia dilemmáját tükrözi. Mégis, az egy évtizeddel későbbi amerikai valóság ismeretében bizonyos egyezés mutatható ki a keynes-i tétel és a New Deal megfontolásai között. A Roosevelt-kormány is a belső árszínvonal elsődleges fontosságát tartotta szem előtt; e megfontolás jegyében tért rá 1933 tavaszán, az aranystandard felszámolását követően, a dollár-árfolyam lebegtetésére. Az árfolyam-stabilitás feláldozása tehát egybevágott Keynes 1923-ban képviselt álláspontjával. Lényeges eltérés volt azonban, hogy Keynes az árfolyam kiigazíthatóságáért, tehát rugalmas árfolyampolitikáért, nem pedig az árfolyam szabályozatlan lebegéséért szállt síkra. Az 1933-as amerikai valutapolitika fő vonása éppen az utóbbi volt. Az 1934-es dollár-stabilizáció megszüntette a lebegést, így az amerikai gyakorlat közelebb került a keynes-i tételhez. Az árfolyam későbbi kiigazíthatóságára vonatkozó akciószabadság fenntartása a kormány részéről a rugalmas árfolyampolitika tételére emlékeztetett.³⁷

A keynes-i életmű egy másik jelentős alkotása, az „A Treatise on Money” 1930 december végén jelent meg, tehát az angol kormány által 1925-ben – aranyrúdstandard formájában – visszaállított aranystandard funkcionálásának időszakában. Keynes ekkor már kész tényként kénytelen tudomásul venni az aranystandardot, bár az arany majd hatéves uralmának súlyos következményei igazolni látszottak korábbi torúlító megállapításait és előrejelzéseit. Az adott körülmények között kilátástalannak ítéli a frontális támadást a konzervativizmus erői ellen. Feladja azt a korábbi tételt, amit az aranystandardra való visszatérés előtti állapotban, annakidején, megvalósíthatónak tartott. E tétel értelmében előbb meg kell teremteni a nemzetközi aranystandardnak való kiszolgáltatottságtól megszabadult, független nemzeti valutarendszereket, ezek lehetővé teszik majd a valuták árfolyamainak szükség szerinti változtatását, s a végcél e rendszerek

³⁶ Vö. *Arthur I. Bloomfield: Foreign Exchange Rate Theory and Policy. The New Economics.* 297–298. – Bloomfield e konfliktus felismerésében Irving Fishert, a neves amerikai közgazdászt is úttörőként említi.

³⁷ Ld. a 29. sz. lábjegyzetet.

összekapcsolása egy szabályozottan működő nemzetközi rendszer keretében. Most Keynes – tudomásul véve az adott angol helyzetet – arra a konklúzióra jut, hogy ezúttal magának a nemzetközi aranystandardnak a szabályozását kell célul tűzni. Létre kell tehát hozni egy nemzetek feletti hatóságot, amelynek feladata az arany értékének szabályozása, miközben az e hatóság égisze alatt összekapcsolódó nemzeti valutarendszerek fenntartják a jogot a hazai valuták aranyértékének kb. 2 százalékos változtatására.³⁸

Az 1930 végén megjelent „Treatise” tehát magas fokú nemzetközi koordinációt irányoz elő a nemzetközi aranystandard funkcionálásának fenntartása mellett. A nemzeti valutáris önállóság jelentősen leszűkül e felfogásban (a koncepció nemzetek feletti hatóság létrehozását irányozza elő!), s központi szerephez jut benne az arany, ami Keynes korábbi nézeteit figyelembe véve határozott változást jelez. Ez a koncepció nem lehetett a majdani New Deal inspirálója. Keynes megbékélni látszik az arannyal, sőt mintha bizonyos illúziókat is táplálna annak változó és változtatható szerepét illetően.³⁹ Bár-hogyan is volt, az autonóm valutapolitikát háttérbe szorító új állásponttal Keynes fel-függesztette a 20-as években vívott harcát az arany despotikus uralma ellen. A hangsúlyt most már az új típusú nemzetközi valutáris koordinációra helyezi, aminek letéteményesét a nemzetek feletti szervben látja. Új koncepciója realitásokat felismerő, de ugyanakkor irreális. Reális annyiban, hogy Keynes érzékeli: a világgazdasági válság körülményei között a centrifugális erők érvényesülnek, a függetlenülésre törekvő tőkésállamok valutáris rendszerei tehát nem fognak harmonikusan működő nemzetközi rendszerre összekovácsolódni. Ilyen körülmények között illuzórikus lett volna az autonómiáért küzdő rendszerek kooperációs készségére bízni a kívánatosnak tartott cél elérését. E felismerés juttatja el Keynest a nemzetek feletti szerv gondolatához. Ezzel azonban az irreális ingoványos talajára téved. A világgazdasági válság elején, amikor még csak bontakozóban volt a mindenki harca mindenki ellen, csaknem utópikus volt a tőkés világgazdasági harmónia letéteményesének felfogott nemzetek feletti szerv létrehozásának terve. A terv irreálisán mitsem változtatott az a tény, hogy Keynes voltaképpen azért vetette fel az aranystandard megreformálását, mert úgy látta, hogy a tőkésvilág nem mond le az aranyról. E felismerés ellenére sem volt visszhangja tervének, amely osztozott a 20-as években keletkezett többi Keynes-javaslat sorsával: nem szolgált alapul a tőkésállamok gazdaságpolitikájának.

1933 márciusában, a világgazdasági konferencia küszöbén cikksorozat jelenik meg Keynes tollából a Times hasábjain, amit azután kibővítve „The Means to Prosperity” címmel külön is publikál. A szűkszavúan fogalmazott, kis terjedelmű pamflet szerzője eszmei fejlődésének új állomását jelzi. Keynes továbbfejleszti a „Treatise”-ben felvázolt koncepciót, átfogó javaslatot téve egy új nemzetközi rendszerre. A javaslat, amely alapelveket tartalmazó vázlatnak tekinthető, s amit a szerző a Londonban összeülő világgazdasági konferenciának ajánl megvalósításra, a második világháború éveiben érlelődik részletesen kimunkált elaborátummá. A világ Nemzetközi Kliring Unió létrehozására tett javaslatként ismeri majd meg.

³⁸ Vö. R. F. Harrod: *The Life of John Maynard Keynes*. 411.

³⁹ Egy másik 1930-ban megjelent cikkében Keynes arról ír, hogy az arany autokratából alkotmányos királlyá lesz, így talán elkerülhető a köztársaság kikiáltása (azaz az arany detronizálása). Ld. J. M. Keynes: *Auri Sacra Fames. Essays in Persuasion*. 181–185.

Ez az első alkalom, hogy Keynes olyan, világméretekre tervezett koncepcióval lép a nyilvánosság elé, amely új nemzetközi monetáris rendszer megteremtésével javasolja megoldani a tőkésvilág bajait. (A „Treatise” más jellegű munka; elméleti megközelítése folytán inkább a szakmai körök számára íródott.) Kiindulópontja a tőkésvilág fő gondja: hogyan lehet előmozdítani a gazdasági talpraállást és az árak emelkedését. A válasz: kölcsönökkel finanszírozott állami kiadások emelőjével kell megindítani a tőkés-gazdaságok vérkeringését, s ez az árak emelkedését és a foglalkoztatási helyzet javulását idézi elő. A keynes-i koncepció szerint az adott körülmények között lényegesen nagyobb pénztartalékokra van szükség a kívánatos világ-árszínvonal biztosításához, mint amilyenek a nemzetközi hitelvilágot ért csapások előtt, korábban kellettek volna. Ez a tartalék-többlet nem teremthető elő hagyományos módon, tehát a pénzügyileg erős államok által közvetlenül nyújtott kölcsönök útján. Keynes szkeptikus az ilyen kölcsönökkel szemben, amik volumene amúgy sem lenne elégséges a világgazdaság megélénkítéséhez. Másrészt kizártnak tartja, hogy a szóba jöhető országok – az Egyesült Államok és Franciaország – hajlandók lennének kölcsönök nyújtására. A világ számára szükséges tartalék-tőkét, ami lehetővé teszi, hogy a tőkésországok előmozdítsák az állami közmunkákat, nemzetközi forrásból kell előteremteni. Keynes javaslata egy nemzetközi hatóság létrehozására irányul, amely a dollár aranytartalmában kifejezett névértékű bankjegyeket bocsátana ki, maximálisan 5 milliárd dollár értékben. A hatóság tagországai a válság előtti utolsó évben birtokolt hivatalos aranytartalékaik értékének alapján megállapított kvótájuk mértékéig, állami kötvények ellenében szerezhetnék meg a nemzetközi bankjegyeket, amiket köteles lenne minden tagállam arany-egyenértékként elfogadni. A tagállamok így módon jelentősen megnövelnék tartalékaikat, s ez ösztönzőleg hatna a közmunkákra. De Keynes további szerepet is szán a nemzetközi bankjegyeknek. A világgazdasági válság idején bevezetett kereskedelmi és valutáris korlátok felszámolását, a nemzetközi tőkepiac újjáéledését, az államközi adósságügy méltányos rendezését, a költségvetések egyensúlyának helyreállítását, nemzeti fejlesztési programok megindítását – voltaképpen az áru és a tőke forgalmának liberalizálását és a tőkés gazdaságok talpraállását várja tervezete megvalósulásától. Meghirdeti az aranystandardra való „minősített” visszatérést, amin azt érti, hogy a tagállamok kötelesek lennének ugyan nemzeti valutájuk de facto-paritásának megállapítására az aranyhoz képest, ám ezek időnként módosíthatók lennének a nemkívánatos külföldi árszínvonal-változások hatásának ellensúlyozása érdekében, illetve bizonyos belgazdasági körülmények esetén.⁴⁰

Keynes olyan időpontban bocsátja közre tervezetét, amikor a tőkésvilág már túljutott a gazdasági válság mélypontján. A meginduló talpraállás talaján mind hangosabban hallatják szavukat a konzervativizmus felbátorodó erői, amelyek a „normálishoz” való visszatérést sürgetik, értve ezen az 1929 előtti állapotokat, mindenekelőtt az arany uralmát. Keynes olyan reális alternatívát akar a világ elé tárni, amely megvédi a tőkésrendet az idejétmúlt rendszer megismétlődő veszélyeitől, ugyanakkor átmenti az ortodoxia által eszményített múltból az aranyat, megfosztva azt „autokrata” attribútumaitól. Keynes azért ajánl „minősített” visszatérést az aranystandardra, nehogy a hagyományos standard változatlan visszaállításával kísérletezzenek az ortodoxia hazai és külföldi erői. Javaslata kompromisszum, amely új utakat tár fel, miközben nemcsak a

⁴⁰ J. M. Keynes: *The Means to Prosperity*. London 1933.

konzervatív köröket igyekszik vonzani, hanem a gazdasági béke hívei előtt is megcsillantja a nemzetközi gazdasági kapcsolatok liberalizálásának délibábját. Korai, tehát időszerűtlen javaslata – amely újszerű módon kapcsolja össze a világgazdaság új alapokra helyezendő monetáris rendszerének alapkérdéseit a tőkés belgazdasági problémákkal – nem kaphatott helyet a világgazdasági konferencia napirendjén. Sem hazája, sem a nyugati tőkésvilág reményegeként felfogott Egyesült Államok hivatalos körei nem méltatták figyelemre – egyelőre.

Joggal vetődik fel a kérdés: hogyan egyeztethető össze az imént vázolt koncepció Keynes azon magatartásával, amit a londoni világgazdasági konferenciához intézett Roosevelt-üzenet kapcsán tanúsított? ⁴¹ Emitt a „minősített” visszatérést propagálja az aranystandardra, bizonyos fokig korlátozza a tőkésállamok akciószabadságát, újítusú valutarendszert irányoz elő, amelynek működését egy soha nem volt nemzetközi hatóság szabályozná. (Keynes ezúttal már nem beszél nemzetek *feletti* szervről, miként a „Treatise”-ben, a terminus szuverenitást sértő kicsengése miatt.) A Roosevelt-üzenetet magasztaló Keynes-cikk viszont a szélsőségig vitt autonóm valutapolitikát folytató amerikai kormányzatot kiáltja ki a jövő hordozójának, amiért kettévágja az ortodoxia pókhálóját, új utakat keres, és nem törődik a nemzetközi méltatlankodással. Hogyan egyeztethető össze az ellentétes szellemű két megnyilatkozás, amelyek egymáshoz nagyon közel eső időpontokban láttak napvilágot? Melyik Keynes való arculata? A kérdéseket szaporíthatnók.

Egyértelmű válasz nem adható. A polgári irodalom megkerüli ezt a kérdést; mellőzi a „The Means to Prosperity” és a Roosevelt-üzenet kapcsán írt cikk szembeállítását. Keynes állásfoglalásainak fordulatairól szólva általában megelégszik azzal, hogy utal a gyakori nézetváltozásokra, amiket a keynes-i életművel foglalkozó polgári közgazdászok többnyire érdemül tudnak be, magasztalva a rugalmasságot, az adott helyzetekhez való gyors alkalmazkodási készséget.

A magyarázatot – úgy vélem – abban a háttérben kell keresni, amiben a két megnyilatkozás napvilágot látott. Az átfogó koncepcióvázlatot akkor publikálja Keynes, amikor még nem ült össze a londoni világgazdasági konferencia. Keynes minden alkalmat felhasznál az adott szituáció gazdaságpolitikai tartalmának megvilágítására, a várható fejlemények elemzésére, s megújuló javaslataival arra törekedett, hogy befolyásolja az irányító posztokon levők gondolkodását, vállalva a népszerűtlenség ódiumát. A világgazdasági konferencia által nyújtott lehetőséget sem hagyhatta kihasználatlanul. A konferencia tárgyalási anyaga a tőkésvilág gazdasági kapcsolatainak valamennyi alapkérdését átfogta, a napirend a „normális” állapotok visszaállítására irányuló törekvéseket tükrözött. A képviselt országok között ott voltak az aranyblokkhoz tartozó államok, amelyek a konferencia fő hangadóinak számítottak, és az arany szerepének megerősítése mellett emeltek szót. Anglia nem kívánta ugyan feladni valutáris függetlenségét, de erős konzervatív nyomás nehezedett kormányára az arany érdekében. Keynes feltehetőleg abból indult ki, hogy az ortodoxia ellensúlyozásának az a leghatékonyabb módja, ha olyan tervet terjeszt elő, amely magáévá teszi a konzervatív álláspont egyes elemeit, s ezekre támaszkodva átfogó, új utakon haladó javaslatokat tesz a tőkésvilág bajainak orvoslására. Amikor azonban zsákutcába jutott a konferencia, nem fordult a kudarc előidézőjének

⁴¹ Vö. a 41–43. oldalon írottakkal.

kikiáltott Roosevelten. Nem csatlakozik a bűnbak-keresők népes táborához, mert úgy látja, hogy a konferencia csődjéért nem a New Deal-szemlélet a felelős, hanem az a tény, amit úgy fejez ki pamfletjében, hogy a kegyes határozatokat kedvelő konferenciák jelenségeket siratnak, de nem nyúlnak magához a betegséghez. Jól tapint rá ez a megállapítás arra az akkor közkeletű meggyőződésre, amely a következményeket okként felfogva, a következmények elleni harcban látta a gyógyulás útját. Keynes természetesen nem a monopolizációs fejlődés törvényszerű menetét, a tőkésrend strukturális válságát ismeri fel, amikor elítéli a jelenségek okként való kezelését. Szemléletének elismeretéseért küzd, amellyel tényként veszi tudomásul a magárahagyott tőkegazdaság életképtelenségét, s az állami beavatkozásban látja azt az emelőt, amely a regenerálódás útjára tereli a nemzetgazdaságot, feltéve, hogy az általa ajánlott gyógymódot alkalmazzák a tőkésállamok. Keynesnek látnia kellett, hogy a nemzetközi valutáris koordinációt propagáló tervezete ugyanazon okból nem időszerű 1933 derekán, amiért a „Treatise”-ben kifejtett, elgondolás sem válhatott a tőkés gazdaságpolitika alapjává. A tőkésállamok a világgazdasági válság éveiben uralkodóvá lett nemzeti függetlenülési politikát követték, s ha 1930 végén – tehát még a pénzügyi összeomlás előtt – még csak kezdeti ismeretek álltak rendelkezésre e téren, 1933 nyarán már a válság többéves tapasztalatai bizonyítottak amellett, hogy a „nemzeti önellátásnak” az adott körülmények között nincs reális alternatívája. 1933 derekán még távolibbnak tűnt a keynes-i javaslat megvalósíthatósága, mint 1930/31 fordulóján. A konferencián elhangzottak a gazdasági kapcsolatok liberalizálásáról aligha minősülhettek másnak, mint retorikának; megvalósításuk számára nem értek még meg a feltételek. A realitás az autonóm gazdaságpolitika volt. Keynes nem hozta volna közelebb koncepciója megvalósulását, ha a New Deal támadja, amelynek valutapolitikája közelebb állt hozzá, mint bármely más tőkésállamé.

Mindamellet – sajátos kettősséggént – tovább munkált Keynes gondolatvilágában a nemzetközi valutáris koordináció lehetősége. Mint erre már utaltam, 1934 elején amerikai-angol valutáris megállapodásra tesz javaslatot, bár tisztában van azzal, hogy ez az út a két fél kölcsönös bizalmatlansága és rivalizálása miatt járhatatlan. 1935 októberében ismét szót emel a fontosabb valuták stabilizációja mellett. E javaslata ateintetben rokon az 1933-as koncepcióval, hogy ezúttal is a valuták árfolyamainak ideiglenes megállapítását és az ún. kezdő paritások későbbi korrigálhatóságát ajánlja, a fizetési mérlegek mélyreható egyensúlyhiánya esetén. Ez ismét kompromisszum, amely az aranystandard rögzített árfolyam-ismérvét az árfolyamváltoztatás jogával kombinálja. A kompromisszum még közelebb kerül azonban a konzervatív állásponthoz, mert a változtatás indokának – a fizetési mérleg egyensúlyhiányának – előzetes ellenőrzését javasolja.⁴²

Keynes akkor tette ezt a javaslatot, amikor már érelődőben volt a New Deal valutapolitikájának ártértékelése és módosítása. Morgenthau pénzügyminiszter 1935-től kezdve fokozott figyelmet szentelt a francia frank és az angol font árfolyamalakulásának, és másként nyúlt a három vezető tőkés valuta árfolyam-stabilizációjának kérdéséhez, mint azt korábban tette. A dollár helyzetét egyre inkább a külföldi valutáris fejlemények függvényeként értékelte. Szkeptikussá vált a Warren-tétellel szemben, és elutasította az aranyár újabb emelésére irányuló követeléseket, mert a magasabb aranyár – úgymond –

⁴² Vö. Bloomfield: i. m. 299–300.

még jobban kifosztaná az aranystandardon álló országokat, leértékelésre kényszerítené őket, ami a dollár felértékelődésére vezetne, veszélyeztetve ezzel az amerikai áruk versenyképességét. Elgondolása középpontjába egy amerikai-francia „stabilizációs antant” került, amihez később az angolok is csatlakoznának. Mint ezt a francia nagykövetnek kifejtette, az Egyesült Államok és Franciaország a világ aranyának nagyrésztét birtokolja, erre támaszkodva rákényszeríthetnék Angliát a csatlakozásra.⁴³ Az amerikai pénzügy-miniszter nézetváltozása a New Deal fokozatos – a külpolitikai helyzet által is ösztönzött – kifelé fordulásának, pontosabban: a külgazdasági kapcsolatok nagyobb mérvű figyelembevételének volt a megnyilvánulása. Morgenthau 1935. május 13-án bejelentette, hogy az Egyesült Államok nem fog akadályt gördíteni a valutáris stabilizáció elé, ha erre már megértek a feltételek. Ez nem kerülhette el Keynes figyelmét.

A hosszas huzavona után 1936 szeptemberében aláírt amerikai-angol-francia hármass valutáris megállapodás (Tripartite Monetary Agreement) létrejötté első lépés volt a tőkés gazdasági együttműködés felé vezető úton. A megállapodás azonban aligha fogható fel Keynes ambiciózus elgondolásai megvalósításaként. Kötelezettségeket nem tartalmazó gentleman's agreement volt a dollár, a font sterling és a francia frank árfolyam-stabilitásának a központi bankok együttműködésével történő biztosítására. Kifejezésre juttatta ugyan a nyugati tőkésállamok egymásrautaltságának és a valutapolitikai koordinációban rejlő lehetőségeknek kezdeti felismerését, de a magasabb fokú együttműködésre való átmenet megalapozásának a hiánya, általában a távlatok mellőzése folytán nagymértékben elmaradt a megállapodás a keynes-i koncepciótól. Az aláíró nyugati tőkésállamok még csak próbálgatták az együttműködés összeegyeztetését akció-szabadságukkal, amit egyikük sem volt hajlandó feláldozni. E szemlélet távol esett a keynes-i értelemben vett nemzetközi valutáris koordinációtól, amely a nemzeti szuverenitás egyrészének a létrehozandó nemzetközi hatóság részére történő átengedését feltételezte, hogy azután amaz a tőkésrend egésze érdekében fejtsen ki konszolidáló tevékenységet. E szemléletig nem juthatott el a nyugati tőkésállamok valutapolitikája a 30-as években. A szemléletváltozás csak a második világháború éveiben következett be, a háború során végbement erőviszony-eltolódás nyomására. Az 1936-os megállapodást ösztönző Egyesült Államok valutapolitikája sem állt közelebb a keynes-i elgondoláshoz a nemzetközi együttműködés vállalása tekintetében, mint a többi aláíróé. Sőt, elmondható, hogy a megállapodás washingtoni értelmezése – az ún. „24 óra-politika” és az aranyszállítások kölcsönös kötelezettsége – a gazdasági függetlenség feletti örökös tendenciáját erősítette a többi aláíró államnál, s gazdaságpolitikájukban egyfajta defenzív magatartást konzervált az amerikai aranypolitikának való kiszolgáltatottságuk miatt.⁴⁴ Az aranyblokk a megállapodást követően szétesett, tagjai követték Franciaország példáját, és csatlakoztak a valutáris együttműködéshez. Keynes 1934 január elején tett megállapításai beigazolódtak az aranyblokk jövőjét illetően.

⁴³Blum: i. m. 132. – Az Egyesült Államoknak 1934-ben 4 866 millió, Franciaországnak 3 218 millió dollár értékű aranytartaléka volt. Ezzel szemben Angliának csak 938 millió dollár értékű arany volt a birtokában. (A dollár 1933 előtti paritásán számított értékek.) Ld. World Economic Survey, 1934–35. League of Nations. Geneva. 1935. 250.

⁴⁴A „24 óra-politika” és az aranyszállítási kötelezettség nem szerepelt a hármass megállapodásban. Ezt Washington később – kiegészítő nyilatkozat formájában – közölte az aláírókkal. Elfogadása tehát egyfajta kényszer alatt történt, mert a létrejött megállapodás értelmezéseként kellett

6. Kereskedelempolitika

Az amerikai kereskedelempolitika és a keynes-i gondolkodás összefüggéseinek vizsgálatánál előre kell bocsátani, hogy a par excellence kereskedelempolitika viszonylag korlátozott szerepet játszik Keynesnél. A kereskedelempolitikai megfontolások a 20-as évektől a tőkés gazdaságok – elsősorban az angol nemzetgazdaság – egyensúlyi problematikájával összefüggésben jelennek meg gondolkodásában. Mint erre már utaltam, Keynes lényegében csak a világválság fejleményeinek nyomására jut el odáig, hogy kétségbe vonja a szabadkereskedelmi doktrína érvényét a 20. század megváltozott viszonyai között. A kereskedelempolitika a világpiaci folyamatok kivédését szolgáló eszközzé, egyben a nemzetgazdaság fejlesztésének emelőjévé válik elméleti rendszerében. Ezekről az évektől a kereskedelempolitikai megfontolások a valutapolitika alternatíváiként jutnak szerephez a keynes-i gondolkodásban. A valutapolitika alternatíváiként akkor, amikor nincsenek meg a feltételek a helyesnek tartott valutapolitika érvényesítésére. A mindenkori helyzet realitásaihoz igazodó keynes-i elmélet 1931 tavaszán frappáns példát szolgáltat a kereskedelempolitika ezen „árnyék”-szerepéről, amidőn az aranystandard tényét tudomásul vevő Keynes vámok bevezetésére tesz javaslatot, majd az aranystandard félévvel később történt feladása után visszavonja azt, mivel az új helyzetben úgy véli, hogy az aranystandard felfüggesztése hatékonyabban szolgálja majd Anglia érdekeit, mint a korábban ajánlott vámok rendszere.

Az angol kormány 1932 tavaszán az Import Duties Act elfogadásával protekcionista jellegű kereskedelempolitikát vezet be, majd az év derekán kialakítja Ottawában a brit birodalmi preferenciális vámrendszert. Keynes tudomásul veszi az angol kereskedelempolitika fordulatát, csakúgy, mint annakidején az aranystandardra való visszatérést. A kész tények elfogadása azonban mást jelent 1932-ben, mint 1925-ben. A font aranyalapon, a világháború előtti aranyparitással történt stabilizációját Keynes súlyosan elhibázott lépésnek tekinti, amit nem szűnik meg bírálni, majd – számolva a befejezett tényekkel – változtatott koncepciót dolgoz ki. Az 1932-ben bevezetett birodalmi protekcionizmust viszont nem helyteleníti. A szabadkereskedelem-eszménynek hátat fordított Keynes a gazdasági válság éveiben világszerte kiépült protekcionista erőrendszerben egyrészt a világpiaci folyamatoknak való kiszolgáltatottság mérséklését segítő eszközt, másrészt olyan falat lát, amely mögött kibontakozhat az új keresése. A keynes-i elemzés most azokra a tapasztalatokra hivatkozik, amelyek azt bizonyítják, hogy a laissez-faire kapitalizmus fetise, a nemzetközi munkamegosztás az új piacok meghódítását célzó „gazdasági imperializmus” gyakorlatként jelentkezik, és szorosan hozzákapcsolja a tőkésállamot a külföldi országok fluktuáló gazdaságpolitikájához.⁴⁵ Ezért hatókörét korlátozni javasolja; a tőkésállamnak akciószabadságra van szüksége a külföldről érkező impulzusok kivédéséhez.

tudomásul venniük. Lényege az volt, hogy Washington naponta állapította meg: mely országok jogosultak amerikai arany vásárlására. Az elbírálás alapja az volt, hogy a partnerek megfelelő áron és feltételekkel felajánlanak-e aranyat megvételre az Egyesült Államoknak. Az aranyszállításoknak így elvileg kölcsönösnek kellett lenniük. Következésképp nem változhattak a világ-aranyelosztás egyenlőtlenségei.

⁴⁵ J. M. Keynes: National Self-Sufficiency. The New Statesman and Nation, 1933. júl. 8. 37.

Keynes különbséget tesz az abnormis viszonyok, a „kemény tények” hatására bevezetett korlátozások és a gazdaságpolitika szerves részévé vált szabályozók között. Az előbbieket ártalmasnak tartja, felszámolásukat sürgeti. De indokoltnak minősül szemléletében a nemzeti gazdaságpolitika állandó eszközeinek szerepét betöltő szabályozók alkalmazása.⁴⁶ Nem részletezi ezeket. Így nem állapítható meg: mit tekint ésszerűnek a nemzeti erőforrásokkal való okszerűbb gazdálkodás érdekében, és mit minősít a rendellenes állapotok káros nemzetközi kihatású, megtorlást kiváltó következményeinek. Keynes tehát a tőkésállam számára ésszerűen lehetséges mértékű gazdasági függetlenülést sürgeti; a nemzetközi munkamegosztást nem zárja ki, de részleges trónfosztásáért tör lándzsát.

Az, ami az Egyesült Államokban a Roosevelt-kormány hivatalba lépését követő hónapokban történt, tendenciájában egyezett a keynes-i szemlélettel. Az amerikai mód-szerek azonban részben eltértek Keynes receptjétől és az európai gyakorlattól. A New Deal gazdasági külpolitikája nem élt az Európa egyes részein alkalmazott valuta-korlátozások, klíring-megállapodások, többes árfolyamok fegyverével, s ugyanez vonatkozott a Keynes által ésszerű keretek között indokoltnak tekintett nem-vám jellegű kereskedelmi korlátokra (pl. kvóták). A vámemelés eszközét – amiről Keynes hasonló módon vélekedett – szintén nem alkalmazta a Roosevelt-kormány. Erre nem is volt szükség, hiszen a hivatali előd már csaknem prohibitív hatásúvá élezte az amerikai vámfalat 1930-ban. A külföldi folyamatok hatásának mérséklését az aranystandardról való letéréssel oldotta meg Washington. Ennyiben viszont összhangban volt az amerikai gyakorlat Keynes eredeti álláspontjával.

Az amerikai gyakorlat tendenciájának és Keynes felfogásának egyezése addig tartott, amíg a Roosevelt-kormány az amerikai értelmezésű elszigetelődést érvényesítette gazdaságpolitikájában. Amikor azonban 1934-től megkezdődött a New Deal kifelé fordulása, konfliktus keletkezett az amerikai kereskedelempolitika és a keynes-i szemlélet között. Az 1934. június 12-én hatályba lépett kereskedelmi törvény (Reciprocal Trade Agreements Act) a kereskedelmi kapcsolatok liberalizálásának jegyében jött létre.⁴⁷ A törvény végrehajtásáért felelős külügyminisztérium „új szabadkereskedelem” eljövételét hirdette, amely visszahelyezi trónusára a 19. század kereskedelempolitikai doktrínáját: a legnagyobb kedvezmény elvét, s újból kibontakoztatja a valamennyi tőkésállam számára előnyös nemzetközi munkamegosztást. De Keynes már levonta a tanulságokat a nemzetközi munkamegosztás működéséből. A laissez-faire kapitalizmus eme eszménye könnyűnek találtatott elemzésében, s íme most a tőkésvilág legerősebb országa ennek restaurációjára készül. Keynes felfogásában a nemzetközi munkamegosztás az erősebb érdekeinek érvényesülésével, gazdasági behatolásával asszociálódott. Most azt kellett tapasztalnia, hogy a Hull külügyminiszter nevével összekapcsolt kereskedelempolitikai koncepció az amerikai árukivitel növelésének céljával indul a megvalósulás útján, holott az

⁴⁶J. M. Keynes: *The Means to Prosperity*. London 1933. 30–31.

⁴⁷A kormány a törvényben felhatalmazást kapott a vámok legfeljebb 50 százalékos csökkentésére. A törvény végrehajtása keretében folytatott kétoldalú tárgyalásokon Washington attól függően adott vámgengedményeket, hogy milyen mértékű vámcsökkenéseket tudott elérni az amerikai áruk számára.

Egyesült Államok kereskedelmi mérlege régóta krónikusan aktív volt.⁴⁸ A húszas-harmincas évek tapasztalatait szintetizáló Keynes nem békülhetett meg a liberális elvek amerikai restaurációjával, hiszen ezek valóraváltása – tehát a kereskedelmi forgalmat gátló korlátozások rendszerének lebontása – szükségszerűen magával vonta volna a tőkés-államok gazdaságpolitikájának szerves részévé vált kereskedelempolitikai szabályozó eszközök felszámolását is; a tőkésállamok többé nem védekezhettek volna az „egyenlő lehetőségek” jelszavával operáló gazdasági túlerő expanziója ellen.

A harmincas évek eseményei bőséges tanulsággal szolgáltak a nemzetközi kereskedelem való arculatáról. Keynes az Általános elmélet egyik kiegészítő jegyzetében rámutat, hogy az országok a hazai foglalkoztatottság fenntartása érdekében kétségbeesett erőfeszítésekkel rákényszerítik áruikat szomszédaikra, korlátozzák árubehozatalukat, hogy exporttöbbletetre tegyenek szert, miközben saját munkanélküliségi problémájukat a szomszéd rovására igyekeznek megoldani. Ebből az állapotból – úgymond – akkor lesz kiút, ha a nemzetek belgazdaságpolitikájukkal már megvalósították a teljes foglalkoztatottságot. Csak ekkor juthat majd ismét érvényre a nemzetközi munkamegosztás és újulhat meg a nemzetközi kölcsön-áramlás, mert már nem hatnak azok a gazdasági erők, amelyek valamikor szembeállították az egyes országok érdekeit.⁴⁹ Az exporttöbblet erőltetésének elítélése már korábban jelentkezik Keynesnél. Egyik 1932-ben megjelent tanulmányában találóan „koldulás a szomszédomtól”-politikának nevezi azt a gyakorlatot, amidőn a tőkésállam partnerei rovására próbálja exportpiacait bővíteni, miközben visszafogja importját („beggar-my-neighbour policies”).⁵⁰

7. Állami közmunka- és beruházási politika

A keynes-i beruházáspolitikai koncepció és a New Deal gyakorlata közti kapcsolat vizsgálatánál abból a tényből célszerű kiindulni, hogy a világgazdasági válság hatására több tőkésországban – köztük az Egyesült Államokban – egyre inkább felismerik az állami közmunkák programjának mint a foglalkoztatási helyzet javítását segítő emelőnek szerepét. A világgazdasági válság és az azt követő évek fejleményei valósággal kikényszerítik a közmunka-programok rendszerre fejlesztését, s e folyamat gerjesztésében sokkal inkább a mindennapok súlyos realitásainak jut döntő szerep, semmint a közgazdasági gondolatnak. Az utóbbi közvetett hatása és e hatás továbbgyűrűzése tekintetében a Keynes-szel foglalkozó polgári irodalom többnyire feltevésekre szorítkozik.⁵¹ Tény azonban, hogy mire véglegesen megformálódik a keynes-i koncepció, az Egyesült Államokban már folyik a közmunka-program megvalósítása.

⁴⁸ Az exporttöbblet a 20-as években (eltekintve az abnormisan magas 1920–21. évi értékektől) évi 375 és 1037 millió dollár közt ingadozott; a 30-as évek elején 225 és 477 millió dollár volt a két szélső érték. Ld. *Historical Statistics of the United States 1789–1945*. 243–244.

⁴⁹ J. M. Keynes: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London 1936. 24. fejr. 382–383.

⁵⁰ J. M. Keynes: *The World's Economic Crisis and the Way of Escape*. London (1932). 74.

⁵¹ Ld. pl. R. F. Harrod: *The Life of John Maynard Keynes*. 448–450; Benjamin Higgins: *Keynesian Economics and Public Investment*. *The New Economics*. 468–470.

Az állami közmunka-program finanszírozása viszont az a terület, amely arról tanúskodik, hogy a New Deal csak megkésve jut el a közmunka-finanszírozás Keynes által javasolt módszerének tudatos érvényesítéséhez a költségvetési politikában. Keynes az államkölcsonök növelésében látja a finanszírozás fő forrását, s ez a költségvetési deficit tudomásulvételével jelent egyet. Mint erre már utaltam, a Roosevelt-kormány kezdettől fogva felismeri ugyan az állam szerepét a foglalkoztatottság javításában, de a New Deal kezdeti szakaszán még erősen hat a költségvetési egyensúly követelménye. Ezt szavakban még akkor is vallja a kormányzat, amikor a közmunka-program kibontakozásával már nyilvánvaló, hogy új útra kell térni a költségvetési politikában. A Roosevelt-kormány azonban inkább szükséges rossznak, semmint a gazdasági talpraállást segítő, tudatosan vállalt gazdaságpolitikai eszköznek tekinti a költségvetési hiányt. Az elnöki hivatal gazdasági tanácsadó-testületének egyik tagja a 40-es évek végén publikált tanulmányában azt írja, hogy a Roosevelt-kormány csak az 1937/38. évi gazdasági válság hatására jutott el a Keynes által javasoltakkal összhangban álló deficit spending-politika következetes alkalmazásához, s a kölcsönökkel finanszírozott közmunkák politikája valószínűleg akkor is megvalósult volna, ha a közgazdászok egyetlen sort sem írnak a deficit spendingről.⁵²

Keynes hosszú utat tett meg, amíg eljutott annak a felismeréséig, hogy az állami beruházások munkálnak a leghatékonyabban a foglalkoztatási helyzet javításán. Korábbi munkái közül az „A Tract on Monetary Reform”-ban még kizárólag a monetáris politika játssza a foglalkoztatás motorjának a szerepét. A „Treatise”-ben már megjelenik az állami közmunka-tevékenység. Ekkor még csak végső megoldásként tartja számon Keynes ezt a tevékenységet, arra az esetre, ha a monetáris politika, azaz a kamatláb csökkenése nem hozza meg a gazdaság fellendülését.⁵³ A fontválság küszöbén, 1931. augusztus 15-én megjelent cikkében már azt írja, hogy a kormány által felvett kölcsön „természet adta gyógyszer”, amely válság idején meggátolja a termelés megbénulását; a kölcsönrel közmunkákat kell finanszírozni.⁵⁴ Egy rádióelőadásában grandiózus tervről szól, London egyik részének lebontását és újjáépítését propagálja, ami foglalkoztatást biztosít a könyöradományokon tengődő munkanélkülieknek.⁵⁵ Az Általános elmélettel zárul a foglalkoztatási helyzet javítását elősegítő módszerek mérlegelésének folyamata. A monetáris politika visszavonul. Keynes valószínűtlennek tartja, hogy a kamatlábbal kapcsolatos bankpolitika önmagában képes lesz a beruházások optimumának a biztosítására. Fogalmazása kategorikus: „A beruházások átfogó szocializálása bizonyul majd az egyetlen eszköznek, amely biztosítja a megközelítőleg teljes foglalkoztatottságot.”⁵⁶ E felfogásban központi szerepet kap a közmunka-politika, amely immár nem a válságból való kilábalás emelője, hanem a gazdaságpolitika szerves része, tehát a folyamatos gazdasági tevékenység alapvető szabályozója. Az állam felelőssége fokozódik „a beruházások közvetlen szervezésében”.⁵⁷

Az előzőekből kitűnik, hogy az állami közmunkapolitika keynes-i koncepciójának evolúciós folyamatában bizonyos állomások figyelhetők meg. Az érlelődést meggyorsítja a

⁵² Gerhard Colm: Fiscal Policy. Uo. 450–451.

⁵³ J. M. Keynes: A Treatise on Money. London 1930. II. köt. 376.

⁵⁴ J. M. Keynes: The Economy Report. Essays in Persuasion. 161.

⁵⁵ J. M. Keynes: Saving and Spending. Uo. 153–154.

⁵⁶ J. M. Keynes: General Theory. 378.

⁵⁷ Uo. 164.

világgazdasági válság és az azt követő néhány év, de a koncepció gerincét képező célkitűzés – a foglalkoztatási helyzet javítása – már a válság kezdetén tisztázott, tehát jóval előbb, mintsem a Roosevelt-kormány az állami politika rangjára emelte volna a közmunkák programját. A deficit spending pedig – az 1931 derekán írt cikk végletes megfogalmazásában – már akkor erénynek minősül Keynesnél, amikor az Egyesült Államokban még a konzervatív költségvetési politika sérthetetlenségét valló köztársaságpárti kormányzat van hivatalban. A deficit spending azonban utat tör magának, s a New Deal során, főként annak második szakaszában, elválaszthatatlanul összefonódik az anticiklikusan ható beruházási és közmunka-tevékenységgel. A szövetségi kormányzat kiszélesülő funkciói között döntő helyet kap a hatékony kereslet gerjesztését célzó közmunka-politika; polgárjogát a világgazdasági válság rombolása és az annak következményeként végbement eszmei földcsuszamlás biztosítja. A válság tapasztalatai súlyos tényekkel bizonyítják a laissez-faire állameszményének tarthatatlanságát, az állam benem-avatkozását hirdető liberális nézetek anakronizmusát, a kapitalizmus egyensúlyra törekvő, harmonikus fejlődését valló közgazdasági gondolat csődjét. Keynes teóriája a hitelét veszített eszmények és nézetek romhalmazán hatol előre. A laissez-faire-t búcsúztató szavai, amik a húszas évek derekán hangzottak el, új értelmet kapnak a harmincas évek illúzióromboló, kijózanító valóságának fényénél, s valójában most találnak fogékony talajra. Azt fogalmazza meg Keynes, amit a munkanélküli tömegek kilátástalan helyzetük ellen lázadva követelnek. Annak a torz eszmevilágnak a száműzését sürgeti, amely a válsággal akarja elvégeztetni az árak és a költségek közti – prosperitás idején keletkezett – aránytalanságok kiküszöbölését, s amely a munkanélküliséggel együttjáró bércsökkenéseket a profit növelésének és az egyensúly helyreállításának eszközeként fogja fel. A liberális felfogásban az állam az egyensúly irányában ható tendencia gátlója – nincs tehát szükség akadályozó tevékenységére. A nélkülöző amerikai milliók saját tapasztalataikon mérhették le, hogy a Roosevelt-kormány felfogása az állam funkcióiról szakítást jelent az előd szemléletével, a szövetségi kormány nem hagyatkozik többé a „kemény tények” kiegyensúlyozó szerepére, hanem talpraállást ösztönző új emelőkkel próbálkozik, s beépíti azokat a gazdaság mechanizmusába, köztük a közmunka-programot.

Az állami közmunka- és beruházási politika keynes-i koncepciója két vonatkozásban mutat túl a belgazdaság szféráján és kapcsolódik a gazdasági külpolitikához. Az egyik Keynes azon tétele, amely szerint a teljes foglalkoztatottság hazai megteremtése után nyílik csak meg az út a gazdasági kapcsolatok liberalizálása felé.⁵⁸ A másik a nemzeti közmunka- és beruházási politikák összehangolása. Keynes az 1933-ban megjelent „The Means to Prosperity” című tanulmányában veti fel a kérdést, és erőteljesen hangsúlyozza a kölcsönökkel finanszírozandó, megnövelt közmunkák nemzetközi koordinációját. Kifejti, hogy csak akkor vezethetnek sikerre belátható időn belül a világ-árszínvonal emelését célzó erőfeszítések, ha több ország nagyjából egyidejűleg valósít meg közmunkákat, mert csak ilyen módon kerülhető el, hogy a fizetési mérlegekre nyomás nehezedjék.⁵⁹

⁵⁸ Vö. a 61. oldalon írottakkal.

⁵⁹ J. M. Keynes: *The Means to Prosperity*. 24. – Keynes e munkájában vezeti be a multiplikátor-elméletet.

Keynes a tőkésrend stabilitása szempontjából nagy horderejű követelményt fogalmaz meg. Tanulmányának megjelenése időpontjában azonban hiányoztak a feltételek a nemzeti közmunka-politikák nemzetközi összehangolása számára. A nemzetközi atmoszféra nem volt alkalmas olyasfajta állami tevékenységek világméretű koordinációjára, amelyek még nemzeti keretek között is csak bontakozóban voltak. Mindamellett a keynes-i elgondolásnak megvolt a maga aktualitása.

Keynes tisztában volt azzal, hogy a közmunka-program hatására fokozódnak majd az importigények, ami a fizetési mérleg megterhelését vonja maga után; ez viszont odavezet, hogy a tőkésállam visszariad a közmunkáktól. Azért foglal állást a tőkésállamok közmunkapolitikájának koordinációja mellett, mert azt feltételezi, hogy ha több ország egyidejűleg valósít meg közmunka-programot, a fizetési mérlegek megterhelései egymást kölcsönösen semlegesítik, azaz kiküszöbölődik negatív hatásuk. Keynes nem fejt ki részletesen javaslatát, de gondolatmenetének logikája jelzi, hogy miként képzei a párhuzamos közmunka-programok által gerjesztett folyamat menetét: a tőkésállamok egyidejűleg foganatosítják intézkedéseiket, így valamennyinél jelentkezik a megnövekedett importigény, s ezt csak az egymás közti áruszállításokkal lehet kielégíteni. (Keynes valamennyi tőkésállamot bevonja tervébe, s feltételezi, hogy az világméreteken valósul meg.) Ami tehát az egyik országnál megnövekedett behozatalként jelentkezik, az a többinél fokozott kivitelt jelent. Más szóval: a közmunkák révén előállt importnövekedés nem járhat a fizetési mérleg megterhelésével, mert a keynes-i séma szerint a tőkésállam megnövekedő importjának fedezetét fokozódó exportja teremti elő. Keynes e gondolatmenettel eljut a gazdasági kapcsolatok kiegyensúlyozásához. Felfogása a kor gyakorlatának ellentéte: a már említett „koldulás a szomszédomtól”-politikával vitázik, s a 30-as évek gyakorlatával szemben az import-növekedés vállalására ösztönöz.

Keynes alapvetően az Egyesült Államok potenciáljára építi tervét, mint ahogy elméleti rendszerének nemzetközi vonatkozásait mindenkor az amerikai gazdaság állapotaival és fejlődési irányzataival összefüggésben vizsgálja. Amikor a közmunkák nemzetközi összehangolását sürgeti, mindenekelőtt az amerikai közmunka-program kiszélesedésére számít, és ennek kapcsán remél jelentős importbővülést az Egyesült Államokban. Ez adja tervének aktualitását a New Deal első évében. A közmunka-programok nemzetközi koordinációjának tétele mögött tehát elsősorban a magas szinten stabilizált amerikai gazdaság és a teljes foglalkoztatottság kívánalma húzódik meg. E felfogásban a tőkésrend konszolidációján munkáló stabilizátor szerepe jut az Egyesült Államoknak.

Az amerikai fejlemények kevés reménnyel tölthették el Keynest. A New Deal képtelen volt a foglalkoztatási probléma megoldására; még a második világháború kitörésekor is 8 millió körül volt a munkanélküliek száma az Egyesült Államokban.⁶⁰ A közmunka-program nem kapcsolódott a kereskedelempolitikához. A külön utakon haladó washingtoni kereskedelempolitika nem töltötte be a neki szánt nivelláló szerepet; lényegileg a Keynes által helytelenített módon törekedett a fő cél, az export bővítésére. Az import fokozása e fő célnak rendeltődött alá. Ha nem is deklarálódott egyértelműen az exporttöbblet célja, sőt időnként homályos kijelentések hangoztak el hivatalos részről a

⁶⁰ Historical Statistics of the United States 1789–1945. 65.

gazdasági kapcsolatok egyensúlyáról,⁶¹ az amerikai realitás a „koldulás a szomszédomtól” gyakorlatára emlékeztetett. Amikor pedig bekövetkezett az 1937/38. évi válság, az Egyesült Államok az importkorlátozás politikájára tért át, ami a világ-összimportot mintegy egyharmaddal csökkentette.⁶²

A közmunka-programok nemzetközi koordinációja nem lehetett a tőkésállamok gazdaságpolitikájának megoldandó feladata a 30-as évek viszonyai között. Keynes sem veti fel többé a gondolatot az évtizedben. Tételének racionális magva – a teljes foglalkoztatottság biztosítása – a második világháború utáni világgazdasági rendezés előmunkálatainak lesz egyik központi kérdése, hogy azután a negyvenes évek végén meghiúsult ún. havannai charta szövegében újból megjelenjék a nemzetközi összehangolás gondolata. Nincs azonban többé szó közmunka-programok koordinálásáról. Ez a kíváncsi a második világháború utáni zilált nemzetközi gazdasági helyzetben – ha lehet – még irreálisabb volt, mint a 30-as években. Mindössze egy ajánlás jellegű szöveg került a chartába, amely a nemzeti foglalkoztatási politikákkal, irányzatokkal és problémákkal kapcsolatos információcserét tanácsolta a létrehozandó nemzetközi kereskedelmi szervezet majdani tagállamainak, oly módon, hogy az információk cseréje az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa égisze alatt valósuljon meg. Egy másik ajánlás a nemzeti keretek között megvalósított intézkedések összehangolt akciókkal történő kiegészítésére hívta fel a tagállamokat.⁶³ A világkereskedelmi szervezet azonban nem jött létre, aminek fő oka éppen az volt, hogy az új lendületet vett amerikai protekcionizmus erői elutasították az Egyesült Államokra háruló gazdasági külpolitikai kötelezettségeket. A Truman-adminisztráció a havannai charta dezavualásával arról tett tanúbizonyságot, hogy nem hajlandó nemzetközi kötelezettséget vállalni a tőkésvilág gazdasági konszolidálásának érdekében végrehajtandó kereskedelempolitikai fordulatra, jóllehet hegemon szerepe konzekvenciájaként ezt várták az Egyesült Államoktól partnerei. A foglalkoztatási helyzet javítása nemzeti feladat maradt, mint ahogy a 30-as években is az volt. A nemzetközi harmonizálás keynes-i gondolata a második világháború után sem valósulhatott meg.

*

Keynesnek nem adatott meg, hogy irányító poszton váltsa valóra gazdaságpolitikai koncepcióját.⁶⁴ A tárgyalt időszakban egyetlen alkalommal kerül a politikai hatalom közelébe. 1928 telén a liberális párt a következő év parlamenti választására készül; Keynest felkérlik, hogy vállaljon képviselő-jelöltséget liberális párti programmal. 1929 tavaszán pamfletet bocsát ki a liberális párt, amely – címe is jellegzetes: „Le tudjuk

⁶¹ Francis B. Sayre külügyi államtitkár például azt a kijelentést tette 1935-ben, hogy a kereskedelempolitika célja az amerikai kivitel fokozása, valamint a kiviteli többlet mérséklése. Idézi *Arthur M. Schlesinger, Jr.: The Coming of the New Deal*. London, Melbourne, Toronto (1960). 248.

⁶² *Review of World Trade*. League of Nations. Geneva. 20–21.

⁶³ *Havana Charter for an International Trade Organization*. (Washington 1948.) 30–32.

⁶⁴ Ide nem értve az első világháború előtti és alatti éveket. Keynes 1915–19 között a brit pénzügyminisztériumban teljesít szolgálatot, majd a párizsi békekonferencián a pénzügyminisztérium képviselőjeként, illetve a Legfelsőbb Gazdasági Tanácsban a miniszter helyetteseként tevékenykedik. Ezek az évek – amelyek posztjáról való lemondással zárulnak – még nem elhatározóak későbbi fejlődése szempontjából.

küzdeni a munkanélküliséget” – Keynes közmunkákkal kapcsolatos nézeteit tükrözi. Keynes sajtókampányt indít Lloyd George támogatására, és üzletemberek gyűlésén védi foglalkoztatási programját. A kormány „fehér könyv” kiadását tartja szükségesnek, amely a keynes-i programmal vitázik. A választáson a liberálisok elenyésző kisebbségben maradnak. Keynes előtt bezárul a politikai szereplés kapuja. Tagja a miniszterelnök által 1930-ban létrehozott gazdaságpolitikai tanácsadó testületnek, de a küzdőteret számára az elkövetkező években elsősorban a szakmai fórumok jelentik. A gazdaságpolitika irányítói számára a keynes-i elmélet – opposíció, ami nem érvényesíthető a gazdaság-irányításban. Annak tekintik az ortodox közgazdasági gondolat képviselői is, akikkel (köztük a napjainkban Nobel-díjban részesített Friedrich Hayek professzorral) Keynes éles vitákat folytat. A közmunkákról folyó elméleti vita nagyon is gyakorlati jelentőségű; az ortodoxia képviselői kétségbe vonják a közmunkák szerepét a foglalkoztatási helyzet javításában.⁶⁵

*

Az elmondottakkal azt kívántam bizonyítani, hogy a vizsgált témakörök vonatkozásában nem lehet közvetlen és egyértelmű összefüggést kimutatni a keynes-i elméleti rendszer és a New Deal között. Még kevésbé lehet azt állítani, hogy az amerikai gazdaságpolitika következetesen alkalmazta Keynes tételeit. Sem a New Deal nem valósított meg „tisztán” keynes-i gondolatokat, sem Keynes nem fogta fel modellként az amerikai gyakorlatot, bár több vonatkozásban impresszionálták a New Deal törekvései és intézkedései. Valójában változó intenzitású, áttételekkel, az elmélet és a gyakorlat közti szükségszerű ütközésekkel és fáziseltolódásokkal bonyolulttá tett kölcsönhatásról lehet beszélni. Ennek során a keynes-i elmélet közvetve – a Roosevelttől közvetlen környezetében működő tanácsadó testület, az ún. agytröszt tagjain és más szakembereken keresztül – bizonyos mértékig megtermékenyítőleg hatott a New Dealre. Másfelől Keynes élénk figyelemmel kísérte a New Deal-intézkedéseket, amelyek némelyikében nézeteivel rokon elemeket fedezhetett fel. Az amerikai kísérleteket azért részesítette megújulóan bírálatban, mert azokban – következtelenségeik, ellentmondásosságuk, kellő elméleti megalapozottság nélkül végrehajtott rögtönzéseik, olykor helytelenített módszereik ellenére – a tőkésrend konszolidálásán munkáló erőfeszítéseket látott. Hozzátehető, hogy e kísérletek az Egyesült Államokban folytak, abban az országban, amely Keynes fel fogásában központi szerepet kapott a tőkegazdaságokra gyakorolt impulzusok révén.

A keynes-i elmélet és a New Deal kapcsolata – egyezések és eltérések szövevénye. Tanulmányozóját gyakorta csábítják egyértelműnek tűnő egyezések, hogy azután ezeken keresztül leegyszerűsítetten szemlélje az elmélet és a gyakorlat kapcsolatát. Az alaposabb vizsgálódás azonban rávezeti, hogy e kapcsolat valójában sokkal összetettebb, semhogy a New Deal-intézkedéseket a keynes-i tételek közvetlen derivátumaként lehetne kezelni. Mégis, a tényleges, valamint a látszat-egyezésekre alapozott egyszerűsítés valóban támaszkodhat egy alapvetően fontos tényre, s így van bizonyos létjogosultsága: Keynes azokat a súlyos gondokat fogalmazta meg elméletében, amik az utca emberét gyötörték a 30-as

⁶⁵ Keynes és a liberális párt viszonyára nézve l. *R. F. Harrod: The Life of John Maynard Keynes.* 395–397.

években. A tömeges munkanélküliség, nyomor, árzuhanások, megvásárolhatatlan áru-feleslegek, a gazdaság „vak erőinek” való kiszolgáltatottság pusztító éveiben a tőkésvilág nélkülöző milliói a maguk módján arra kerestek választ, amit Keynes elméletileg vetett fel és vizsgált. Seymour Harris ezt úgy fogalmazza meg, hogy az utca embere — anélkül, hogy tudatában lett volna a forrásnak — olyan érveket használt, amiket Keynes tett közhellyé.⁶⁶ A valóságot — úgy vélem — inkább a következő fogalmazás közelíti meg: az utca emberének a mindennapok kegyetlen realitása adta a szájába azokat a szavakat, amik Keynes gondolkodásában elméletileg tükröződtek vissza. De nemcsak az utca emberének követeléseiről volt szó. A New Deal-irányítók megnyilatkozásainak is keynes-i „kicsengése” volt, de ez nem annyira a brit közgazdász elméletének ismeretéből következett, mint inkább abból, hogy Keynes tételei adekvát módon fogalmazták meg a mindennapok „közhelyeit”. Az ipari újjáépítés rövidéletű szerve, a National Recovery Administration első vezetőjéről, a túlfűtött aktivitású Johnson tábornokról aligha tételezhető fel, hogy ismerte Keynes elméletét. Mégis, Keynes módjára fogalmazott, amikor kijelentette, hogy mivel egyetlen milliomos sem képes napi negyven dollárért sonkát és tojást vásárolni, a válságból az a kivezető út, ha minden amerikai számára lehetővé teszik, hogy naponta ötven centet költsön sonka és tojás vásárlására.⁶⁷

A New Deal és a keynes-i elmélet aszinkronitását talán Keynes 1938. február 1-i, Roosevelthez intézett levelén lehet a legtisztábban lemérni.⁶⁸ A levél, amely az Egyesült Államokat sújtó 1937/38-as válság vége felé íródott, féltő aggodással vegyes kiábrándultsággal vonja meg a New Deal mérlegét. A tömör mondatokból éles kritika csendül ki, amely a New Deal-teljesítményeket immár néhány év történelmi távlatából szemléli. Keynes nemcsak a New Deal jövőjéért aggódik, hanem a demokratikus országok — úgymond — „progresszív ügyét” is félti, mert a New Deal kudarc csapást mérne azokra a külföldi törekvésekre is, amelyek inspirátora az amerikai példa. A levél szerzője elnézést kér, amiért bírálatában túllépi a megengedett határt, de szókimondó megállapításai „egy lelkesült jóakarótól” származnak, aki elfogadja azt a nézetet, hogy a tartós beruházásoknak egyre inkább állami irányítás alá kell kerülniük, aki rokonszenvezik az amerikai mezőgazdasági politikával, ragyogónak tartja a tőzsde megrendszabályozását, fontosnak tekinti a kollektív bérszerződéseket és egyetért a bér- és munkaidő szabályozással.

Ha egyetértés van a célok és a tett intézkedések tekintetében, nem lehet-e akkor a keynes-i elmélet és a New Deal-gyakorlat egyezésétől beszélni? Ha nem, akkor hol van az aszinkronitás gyökere?

A választ megadja az idézett Keynes-levél.

Keynes szemügyre veszi az amerikai gazdaság talpraállását előidéző fő tényezőket. Ezek a következők: az amerikai hitelrendszer problémáinak megoldása, olcsó hitelek biztosítása; a munkanélküliek segélyezési rendszerének kialakítása; állami köz-munkapolitika; a fogyasztási javak iránt megnőtt kereslet kielégítéséhez szükséges beruházások; a gazdasági talpraállás továbbgyűrűzése. E tényezők együttes hatása azonban elmaradt a várakozásoktól, amiket a jövőbeni kereslet túlbecsüléséhez vezető téves

⁶⁶ S. E. Harris: Keynes' Influence on Public Policy. The New Economics. 18.

⁶⁷ Uo. 16.

⁶⁸ Idézi S. E. Harris: John Maynard Keynes. Economist and Policy Maker. New York, London 1955. 194–196.

optimizmus táplált. A keynes-i bírálatból kitűnik, hogy a felsorolt tényezők nem kapcsolódtak össze egymás hatását felerősítő módon, nem alkottak tehát szerves egységet az amerikai gyakorlatban. A bajok mozzanatai: a hitelezés megjavítása önmagában nem gerjeszthetett megfelelő keresletet; a munkanélküliek segélyezésének hatása kimerült a foglalkoztatottság javulásával, többé nem munkált tehát kedvezően a gazdaság előrelendítésén; a közmunkákat drasztikusan csökkentette a kormányzat az elmúlt évben; az egyéb beruházások nem hatottak ösztönzőleg, amint elakadt a fellendülés üteme; a talpraállás továbbgyűrűzésének az lett volna a feltétele, hogy a gazdasági gépezet szüntelenül kínálja az új lehetőségeket, de a folyamat visszajára fordult.

Keynes a bajok góciát az építkezés, a közszolgáltatások és a közlekedés terén szükséges és lehetséges nagymérvű beruházások elmaradásában jelöli meg. Nem menti fel a felelősség alól a Roosevelt-kormányt, amiért példátlanul nagy lehetőségeket hagyott kihasználatlanul és túlságosan sok értékes időt vesztegetett el.

A levél hanghordozásán a körülmények nyomása érződik: a tőkésvilág az Egyesült Államokból kiáramló újabb világgazdasági válság kirobbanásától tartott. A nemzetközi politika alakulása azonban más irányt szabott a fejlődésnek. A második világháború érlelődése új lehetőségeket teremtett az Egyesült Államok számára, amely immár nem a New Deal viszonyai között kereste a megoldást az amerikai gazdaság bajaira.

*И. Ланг: Кейнс и Новый Курс (New Deal)
(Резюме)*

Джон Мейнард Кейнс исходил из проблем Англии в разработке своей теоретической системы, но его взгляды основывались на горизонте всемирной экономики. Таким образом он должен был считаться с последствиями в масштабах мировой экономики американского экономического потенциала. В оформлении его теории во все время играло значительную роль функционирование американской экономики. Перед 1929 годом он ищет использующего в экономической политике теоретического ответа на вопросы, выходящие из экономического преимущества в процветающей Америке. Между 1929–1933 гг. исследует возможности защиты против кризиса, ходящего из США, а после 1933 г. изучает альтернативы интерденденции капиталистического мира. Автор в статье проследует оформление теории Кейнса в свете произведений о опубликованных в 20-ых и 30-ых гг. Автор показывает позиции Кейнса в альтернативах военных долгов, репараций, стабилизации фунта в 1925 г., экономического становления и консолидации, свободы торговли и протекционизма, монетарного и коммерческо-политического подхода, стандарда золота и управлении валюты, международного сотрудничества и национальной ауторхии.

Кейнс сочувствует Новому Курсу, и в нем видит стремления показывающие черты близкие своим взглядам. В то же время он подвергает критике противоречивые распоряжения, без нужной научной основы. С конца 1933 г. его сомнения размножились. Он недоволен темпом обновления, считает неудовлетворительными общественные работы, возражает против неуверенности, исходящей из экспериментов, он считает слишком быстрыми стремления к реформам, ошибочной политику доллара. В середине 30-ых гг. показывается своеобразная двойственность в его взглядах. Он ищет разные пути и методы свободы экономического выступления капиталистического государства, и в то же время он подчисляет шансы международной гарманизации внутренне-экономических акций. Эта двойственность составляет две неразделимых стороны его концепции.

Статья сопоставляет теорию Кейнса по восточной, коммерческой и инвестиционной политике с Новым Курсом. Автор устанавливает, что в последнем можно найти целый ряд

элементов взглядов Кейнса, что приводит исследователя к тому, чтобы признать Новый Курс производным теории Кейнса. На самом деле связь Нового Курса и теории Кейнса является текстовой схожестью и расхождением. Под давлением моментальных ситуаций Вашингтон оперировал при помощи компромиссов; в его очерченных ситуациях осуществлялись и фрагменты теоретических позиций. Теория не была определяющим моментом, а более обобщала, синтезировала опыт американского праксиса. В отношении экономической мысли и Нового Курса не можно показать однозначные взаимосвязи причины и последствия.

I. Láng: Keynes and the New Deal

(Abstract)

In developing his theoretical system John Maynard Keynes was considering British problems, yet his thinking covered the international economy. Thus, he had to take into account world economic consequences of the American economic potential. The ebb and flow of American economy played an important part throughout the evolution process of his theory. Prior to 1929 he was looking for theoretical answers, for economic policy purposes, to questions posed by the economic predominance of the United States, living then under the conditions of prosperity. Between 1929 and 1933 his analysis was concentrated on possibilities of withstanding the pressure of the depression emanating from America. After 1933 he was examining the alternatives of world economic interdependence. The paper follows the formation of Keynesian theory, as reflected by works published in the twenties and thirties. It presents Keynesian views on the alternatives of war debts, reparations, the 1925 stabilization of sterling, economic recovery and consolidation, free trade and protectionism, monetary versus commercial policy approach, gold standard and managed currency, international cooperation and national self-sufficiency.

Keynes was in sympathy with the New Deal whose efforts seemed to bear resemblance to his views. At the same time, he criticized the controversial American measures, for lack of proper theoretical foundation. As from the end of 1933, Keynes' reservations were growing. He was dissatisfied with the progress of recovery, found public works insufficient, blamed the experiments for causing uncertainty, considered reform endeavours as premature, condemned the dollar policy. His mind was moving in two directions toward the middle of the thirties. He was looking for ways and means of economic freedom of action for the capitalist state. On the other hand, he was pondering on the chances of international harmonization of national economic measures. In fact, he was examining two inseparable sides of his concept.

The paper compares monetary, trade, and investment implications of Keynesian theory with the New Deal. It states that several elements of Keynes' views may be found in New Deal measures, so that their student is inclined to consider the New Deal as a derivative of Keynesian theory. In fact, the relation between the New Deal and the theory of Keynes should be considered as a fabric of accord and difference. Under the pressure of given situations Washington had to resort to compromises, yet fragments of theoretical considerations played a role in the decisions, too. Theory was hardly determining the course of the New Deal, it was rather generalizing and synthesizing the lessons drawn from American practice. No unequivocal causality may be detected between economic thought and the New Deal.

LITVÁN GYÖRGY

Elmélet és gyakorlat Szabó Ervin munkásságában*

Szabó Ervin már csaknem hatvan éve nincs az élők sorában, de halála óta alig múlt el év a róla való megemlékezés nélkül, s nem múlt el évtized, hogy kommunista, szociáldemokrata vagy radikális oldalról ne indult volna nagyobb szabású kezdeményezés alakjának, eszmei hagyatékának felelevenítésére vagy felülvizsgálatára. Az 1919-es Tanácsköztársaság elhatározza összegyűjtött művei kiadását, szobrát a május elsejei ünnepen Marxé és Engelsé mellé állítja. A húszas évek elején jelenik meg és indítja el a viták első hullámát nagy posztumusz történeti munkája. 1928-ban halálának és az őszirózsás forradalomnak tízéves fordulója ad alkalmat arra, hogy különböző oldalról kíséreljék meg történelmi távlatban felmérni munkásságát és a két forradalomhoz való viszonyát. 1931-ben a Társadalmi Szemlében folyik vita a magyar munkásmozgalomban elfoglalt helyéről. A KMP „bolsevizálása”, majd népfrontpolitikájának kialakítása a vele és eszméivel való folytonos vitában megy végbe. 1937-ben a szlovákiai Magyar Nap indít cikksorozatot emlékének felidézésére. 1943-ban – halála negyedszázados évfordulóján – az új erőforrások után kutató Szociáldemokrata Párt rendez nagyszabású megemlékezés-sorozatot. A negyvenes évek végén ismét elsősorban a szociáldemokrácia tűzi zászlójára nevét, forradalmi hagyományokat keresve. Az ötvenes évek derekától viszont kommunista oldalról irányul újra a figyelem eszmei örökségének demokratikus és morális mondani-valója felé. Alakja, műve és hagyatéka az utolsó évtizedben már számos – részben fiatal – kutató folyamatos érdeklődésének tárgya lett. Szabó Ervin tehát nem hagyja magát elfelejteni, öröksége eleven, termékenyítő és nyugtalanító, áttöri az évfordulós megemlékezések szokványos kereteit.

Valójában már életében is – rövid, két évtizedes pályafutása során – növekvő érdeklődést és tiszteletet ébresztett maga iránt. A magyar s részben a nemzetközi szocialista mozgalom és tudományos progresszió már a század első éveitől, de különösen 1903 óta tisztában volt Szabó Ervin értékével. A pártban és a mozgalomban nem kapta meg az őt megillető helyet – ami persze rajta is múlt –, de még ellenfelei is elismerték, hogy fejtel magasodik ki a szocializmus hazai vezérkarából. Pártonkívüli, rendhagyó helyzetében is a magyar szocializmus „szellemi vezére” maradt az itthoni és a külföldi

*A tanulmány anyaga jelentős részben Szabó Ervin levelezésére épül. Szabó levélhagyatékát a Párttörténeti Intézet Archivuma őrzi (729. fond), az idézett levelek zöme itt található, s így ezekre a jegyzetben csak dátummal utalok, részletesebb forrásmegjelölés-nélkül. A forrás megjelölése tehát csak más gyűjteményekben őrzött leveleknél válik szükségessé. A levelezés 1904-ig terjedő részének minden jelentős darabja a közelmúltban nyomtatásban is megjelent: Szabó Ervin levelezése. I. kötet. Bp. 1977. Kossuth. Szerk. Litván György és Szűcs László (a továbbiakban: Levelezés).

közvélemény szemében. Ez fejeződött ki – többek között – a moszkvai Szocialista Akadémia tagjává történt megválasztásában és temetésében is, amelyet a budapesti munkásság és értelmiség tömeges demonstrációja tett emlékezetes és jelképes eseménnyé.

Ha azonban a Farkasréten gyülekező gyászolóknak vagy a gyárak pár perces munkaszünetet tartó munkásainak feltették volna a kérdést: ki volt, mit jelentett számukra az, akit temetnek, valószínűleg ellentmondó vagy bizonytalan válaszokat adtak volna. Egyesek a nagy könyvtárszervezőt, a művelődni vágyóknak szellemi otthont és táplálékot nyújtó művelődéspolitikust, mások a forradalmi szocializmus hazai vezéralakját gyászolták benne. Sokan voltak, akiknek emlékezetébe Marx és Engels műveinek magyar kiadásával írta bele a nevét, s akadtak, akik éppen az ortodox marxizmus felett gyakorolt bírálataért tisztelték. Mintha nem is egyetlen emberről lett volna szó. A nagyon eltérő válaszokban talán csak egy mozzanat lett volna közös – mint ahogy ez minden sírbeszédben, nekrológban, emlékezésben is visszatérő motívum: Szabó Ervin morális igényességének és példájának kiemelése.

A személyéhez fűződő eltérő, sőt ellentmondó képzetek nem tájékozatlanságból vagy műveletlenségből eredtek. Ő maga szolgáltatott rájuk okot. Az egyéniségében és szerepében feszülő belső ellentmondások nemcsak az ő számára tették igen nehézé az életet, hanem barátai, tanítványai, tisztelői, majd az utókor méltatói és kritikussai számára is az életmű elhelyezését. (Egyben persze megkönnyítve ennek egyoldalú kisajátítását is.)

Magyarországon ő volt az első tudományosan képzett marxista, – de az első tudatos „revizionista” is (noha nem a szó bernsteini értelmében). A század első két évtizedében ő volt a szélső forradalmiság megszemélyesítője, – de egyszersmind az a szocialista, aki nemcsak személyes kapcsolataiban, hanem mentalitásában is legközelebb állt a liberális demokráciához, s mindinkább ennek keretében és fórumain fejtette ki tevékenységét. Ő volt az oroszországi szocialista mozgalmak legjobb hazai ismerője, legfőbb méltatója és gyakorlati segítője – aki azonban a szocialista modellt és iránytmutató példát nem keleten, hanem nyugaton, a francia-olasz szindikalizmusban és az angol-amerikai szakszervezeti mozgalomban kereste. Az osztályharc „fanatikusa” volt a politikában, de a Társadalomtudományi Társaság alelnökeként és fővárosi könyvtárigazgatóként a tudomány és a művészet „öncélúságának” elvi alapján állt.

Halmozni lehetne a hasonló ellentmondásokat, s ráadásul mindez nem egy könnyen befolyásolható, csélcscsap személyiség következtetlenségeiként jelentkezett, ellenkezőleg: egy mély társadalmi gondolkodó szigorú, szuverén egyénisége adott súlyt ennek a képletnek, s foglalta egységbe a látszólag legkiáltóbban ellentmondó elemeket is. Olyannyira, hogy élete utolsó éveiben ezt az együtttest már el is tudta fogadtatni környezetével, s bizonyos fokig önmagával is.

Maradt azonban egy ellentmondás, amelyet se önmaga, se a magyar szocialista mozgalom, se szűkebb és tágabb környezete számára nem tudott megnyugtató módon megoldani, s ez az elmélethez és a gyakorlathoz való viszonyában jelentkezett. Alighanem ebben rejlik Szabó Ervin életének és munkásságának legsajátosabb és legfájdalmasabb vonása. Életéé, mert a tudós könyvtáros és szociológus, vagy akár a szocialista teoretikus szerepe, amelybe politikai, személyes és egészségi okokból mindinkább „beleszorult”, sohasem elégítette ki teljesen. És munkásságáé, mert elméleti útkereséseinek és eredményeinek sohasem volt (és lett) számottevő gyakorlati hatása és folytatása a szocialista mozgalomban.

I.

Arról, hogy Szabó Ervin — nem a külső kényszerűségeket, hanem legbensőbb hajlamait tekintve — voltaképpen a tudományos vagy a gyakorlati-mozgalmi tevékenységhez vonzódott-e inkább, még legközvetlenebb baráti körében is sok vita folyt. E kérdésben kezdettől fogva, s természetesen Szabó halála után is bizonytalanság uralkodott.

A bécsi baráti kör egyik tagja, Gisella Schäfer filozófia szakos diáklány írja a Budapestre visszatért Szabó Ervinnek 1899. március 19-én: „Mikor elutazása előtt Tyeplov úrral (Szabó orosz forradalmár barátjával — L. Gy.) beszéltem, azt mondta, szeretné tudni, mi lesz Önnel, és ő úgy gondolja, hogy Ön a pesti szociáldemokrata mozgalomban fog munkálkodni . . . [viszont] az én véleményem szerint Ön érzelmeiben és hajlamaiban nem szociáldemokrata. Szerintem Ön, mint minden jó ember, szánalmat érez a nyomorban élők iránt, de a politikánál jobban vonzza a filozófia. . . . Ön azt írta az anyjának, hogy szíve szerint anarchista, [de] Ön maga is úgy vélekedik, hogy az anarchizmus a mi majmaink, pardon, embertársaink körében még korai lenne.”¹

Hét évvel később Dienes Valéria írja a már beérkezett, ismert szocialista teoretikusnak: „Ma éppen magára nézve volt nézeteltérésünk Palival (Dienes Pál — L. Gy.), én azt mondtam, hogy maga kiváltképpen gondolkodó és nem aktív szerepet fog az embergyülekezetek nagy masinájában. Nem tudom, kinek volt igaza.”²

Úgy látszik, Szabó egész élete nem volt elég a vita eldöntésére, legalábbis erre vall legközelebbi barátjának, Jászi Oszkárnak egy önkéntelen önellentmondása, amely talán a legélesebben világít rá erre a kettősségre. 1920-ban, halott barátja posztumusz munkájához írt bevezető tanulmányában, Jászi így jellemzi Szabót:

„forradalmár hitvallása mindig erősebb volt benne, mint tudományos törekvése. Bár szerette és nagyon tudta élvezni a tudományos igazságokat, mégis azokat inkább csak szellemi muníciónak tekintette az emberiség szabadságharcában . . . Tanulmányait mindig az a szempont vezette, hogy új fegyvereket szolgáltasson a munkásság osztályharcának.”³

Nyolc évvel később viszont ezt írja róla:

„A könyvtáros és az elméleti kutató mindvégig erősebb maradt benne, mint a pártpolitikus és az agitátor.” Bár itt is hozzáteszi: „Az ember érezte, hogy könyvtár-organizációs művészete neki szellem-erkölcsi bataillonok szervezése volt az osztályuralom erődítményeivel szemben.”⁴

Jászi nyilván mindkét megállapítást igaznak érezte, aminthogy a maga módján mindkettő az is volt. De csak a kettő együtt adja a teljes igazságot.

Szabó Ervin kistermetű, törekeny egészségű és idegzetű, fiatal kora óta sokat betegeskedő ember volt, kifejezetten rossz előadó és szónok. Rendkívüli akaraterejével és szorgalmával bámulatos munkateljesítményekre kényszerítette magát, ezekért viszont súlyos letörésekkel és betegségekkel fizetett, amíg — élete utolsó évtizedében — meg nem

¹ Levelezés, 45–46.

² 1906. júl. 14.

³ Szabó Ervin és életmunkája. In: *Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban*. Bécsi Magyar Kiadó. 1921. 15.

⁴ Ha Szabó Ervin nem hal meg . . . Századunk, 1928. 530.

tanulta mérsékelni munka- és tettvágyát. Alkat és szerep ellentmondása már ebben megnyilatkozott.

Pedig nem volt önáltató természet, s tisztában volt saját alkatával és ennek következményeivel. A fővárosi könyvtárnoki állás elfoglalása előtt, 1904 elején, amikor ajánlója és jövődő hivatalfőnöke, Kőrös József, mintegy írásos biztosítékot kért arra nézve, hogy a közismert szocialista megmarad az elmélet síkján, „és nincs szándékában oly szerepet vállalni, mint ez a szocialista pártok politikai vezéreinek nemcsak joga, hanem kötelessége is”,⁵ Szabó így nyugtatta meg: „Lehet, hogy ha éreznék magamban képességet a fórumon való szereplésre, akkor élne bennem a vágy is, hogy ezen tehetséget érvényesítsem. De mivel úgy érzem, hogy teljesen híjával vagyok mindannak, ami a tömegek politikai vezérévé, agitátorrá képesíthetne, meg vagyok győződve, hogy mélyen tisztelt Igazgató Úr nem fog abba a helyzetbe kerülni, hogy mulasztást vehessenek szemére. A szocializmus szolgálatára irányuló vágyaim egyelőre kimerülnek abban a munkában, amelyet ezen mozgalom tudományos vizsgálatának szentelek.”⁶

Lehetne ezt holmi semmire sem kötelező, formális nyilatkozatnak is tekinteni – ha Szabó Ervin nem tartotta volna be. De ő – nyilvános ténykedésében – élete végéig tartotta magát a liberális városigazgatás megszabta keretekhez, nem lépte át a fővárosi tisztviselőnek engedélyezett politikai határokat: pártfunkciót nem vállalt, pártrendezvényeken, gyűléseken nem szerepelt, pártjellegű írásait továbbra is névtelenül vagy álnéven publikálta. Elméleti, tudományos munkáiban viszont – ez ellen nem lehetett formai kifogást emelni – nyíltan hirdette forradalmi szocializmusát.

Az idézett levélben csupán az „egyelőre” szócska árulkodik arról, hogy írója nem tekinti véglegesnek és teljesen kielégítőnek életének ezt a berendezését. Életének minden figyelmes tanúja tisztában volt ezzel az elégedetlenséggel. Dienes Valéria egy keserű kifakadására emlékszik vissza: „Én nem könyvírásra születtem – én cselekvésre születtem!” Duczynska Ilona szerint is – bár ő csak utolsó éveiben ismerhette – Szabó „egész életében boldogtalan szerelmese volt a cselekvésnek, és életfogytiglan rabja a gondolatnak és az íróasztalnak”.⁷

Megengedhetetlen leegyszerűsítés lenne azonban kizárólag külső körülményekre, fizikai adottságaira vagy egzisztenciális okokra visszavezetni próbálni azt aényt, hogy Szabó Ervin nem gyakorlati szervezője, politikai vezéralakja, hanem kimagasló teoretikusa lett a magyar szocialista mozgalomnak, mégpedig előbb e mozgalom „hivatalos”, szociáldemokrata főágának, később ellenzéki elágazásainak, s hogy a kétfajta tevékenységet nem tudta, azaz *mind kevésbé* tudta összekapcsolni. Többtényezős folyamatról van szó, amelyben szerepet játszott Szabó Ervin egyéni, szellemi-pszichikai alkata, a korabeli szocialista mozgalom állapota, s amelyben olyan általánosabb problémák is tükröződnek, mint pl. az értelmiség és a munkásmozgalom, a marxizmus és a mozgalom, a marxizmus és a tudomány viszonya.

Az ifjú, pályakezdő Szabó Ervin szellemi felkészülése és ambíciói – amennyire ezek közvetett adatokból rekonstruálhatók – még egyszerre mutatnak a tudomány és a

⁵ Levelezés, 436.

⁶ Uo. 438.

⁷ Elhangzott a Magyar Televízió 1977. aug. 27-i emlékműsorában.

politika irányába. Az ungvári gimnáziumi évek után 1895-ben a budapesti tudományegyetem állam- és jogtudományi karára iratkozik be, ami az akkori Magyarországon a legszokványosabb választásnak számít egy szegény és tehetséges fiatalember esetében. Szabó azonban a jog iránt a legcsekélyebb érdeklődést sem mutatja. Az egyetemi tananyagból csakis a politikai tudományok és, főként, a közgazdaságtan foglalkoztatja, valószínűleg ezért is megy ki 1898-ban egy évre a bécsi egyetemre, ahol ez utóbbiakat a pestinél jóval magasabb színvonalon tanították. „Karl Menger és von Philippovich tanárok közgazdasági, von Juraschek és von Inama-Sternegg statisztikai szemináriumainak munkálataiban vettem részt” – írja önéletrajzában,⁸ felsorolva e tudományágakban készített első dolgozatait. Ekkori témaválasztásai, majd gyors specializálódása a könyvtár-tudományra és a társadalomtudományok könyvészetére már rendszerező, elmélyedő és az aprólékos bibliográfiai munkában is örömét lelő tudósalkatra vallanak. Ugyanakkor, mint Jászi is észrevette, mesterien értett ahhoz, hogy ezt a másodlagos, egy forradalmárhoz igen kevésbé illő „ról-ről” tudást sokféleképpen is értékesítse a gyakorlati mozgalom számára. Tevékenységének ez a vonulata megszakítatlan volt egész felnőtt életében.

A szocialista eszmekör és mozgalom felé tett első lépéseit illetően – adatok hiányában – feltételezésekre vagyunk utalva. Bizonyos, hogy nem mozgalmi, hanem eszmei oldalról közeledett a szocializmushoz, s valószínű, hogy az első ilyen irányú személyes ösztönzéseket budapesti egyetemi éveiben, itteni nagybátyja, Pollacsek Mihály (Polányi Károly és Mihály apja) házában, az orosz származású „Cecil néni” modern és sokszínű szalonjában kapta. Legkésőbb az 1898–99-es bécsi évben már meggyőződéses és viszonylag képzett szocialistának számít, aki heves levél-vitába sodródik a tolsztojánus-anarchista Schmitt Jenő Henrikel a szociáldemokrácia eszméinek és vezetőinek (!) védelmében,⁹ s mohón szívja magába az emigráns Samuel Klatschko, az aktív forradalmár Pável Tyeplov és sűrűn érkező más honfitársaik által közvetített „orosz” szocializmus levegőjét. „Az orosz forradalmároktól – Jászi szerint – nemcsak számos eszmét és taktikai nézőpontot vett át, de valahogyan megtanulta tőlük a fiatalságra hatás művészetét is: a titkos összefügetek, előkészületek, szervezkedések éjjeli s kissé sejtelmes technikáját.”¹⁰ A legfontosabb azonban, amit nem csupán „megtanult”, hanem egy életre magáévá tett e környezetben, az akkori orosz mozgalom *etikája* volt, a „narodnyicsesztvo” hőskorának e legjobb öröksége.

Ekkori olvasmány-élményei, amelyekről még két évtizeddel később is pontosan be tud számolni, sajátágosan támasztották alá ezt a mentalitást:

„Bécsben, az egyetemen ismerkedtem meg Nietzschével, illetve először »Schopenhauer als Erzieher«-jével. S ez – mondhatom – forradalmi átalakulásokat idézett bennem elő. Ehhez kapcsolódtak – minden ellentétességük mellett mégis valami misztikus összefüggésben – Emerson és Tolsztoj. Amikor a szakstúdium komoly ideje kezdődött, Marx és Engels kisebb, főképp bölcséleti és szociológiai értekezéseinek hatása alatt állottam; de individualisztikus hajlamaimat ébren tartották Kropotkin és Lavrov. E furcsának látszó épület betetőzéséhez főként a francia Georges Sorel és az olasz Vilfredo

⁸ Curriculum vitae. In: Szabó Ervin Válogatott írásai. Bp. 1958. 21–22.

⁹ Levelezés, 38–39., 41–42.

¹⁰ Szabó Ervin és életmunkája. 14–15.

Pareto segített. Grünwald Béla Régi Magyarországa-nak köszönhetem, hogy elméleteimet magyar anyagon mindig ki tudtam próbálni.”¹¹

A fiatal Szabó Ervin szellemi felkészülése tehát sajátos irányú volt, s mindjárt kezdetben eltért azoknak a magyar, sőt általában közép-európai nemzedéktársainak útjától, akik a szocialista mozgalmon belül ismerkedtek meg a Kautsky által közvetített ortodox marxizmussal és a természettudományi materializmus különféle iskoláival, vagy akik – mint később barátai, Jászi, Somló és társaik – a nyugati szociológiai iskolák valamelyikéhez csatlakoztak. A Szabó által képviselt ideológiai képlet fő jellegzetessége a marxizmus, az anarchizmus és a Nietzsche-féle hőskultusz egymásmellettsége – mindenestre a marxizmus dominanciája mellett. (1899-ben „Nietzsche és a szocializmus” címen készült tanulmányt írni egy német folyóiratba.)¹² Szükségtelen bizonygatni, hogy ez a képlet – elemeiben is, és még inkább együttesében – nem a passzív szemlélődés, hanem az elszánt cselekvés filozófiája volt.

A Bécsből hazatérő Szabó Ervinben tehát a szó mélyebb értelmében fel sem igen merülhetett az elmélet és a gyakorlat, a tudomány és a politika közötti *választás* szükségességének tudata. Orosz elvtársainál is azt látta, hogy az ideológiai, a propagandisztikus és a szervezőmunka jól megférnek egymással egy-egy vezető fáradhatatlan tevékenységében. S ami az orosz szocialista mozgalomban szinte kötelező hagyománynak számított, a magyarban a kezdetleges körülmények parancsa volt. Itt még fejletlenebb volt a munkamegosztás, s a párt néhány „írástudó” vezetőjére százféle gyakorlati feladat is hárult a lapszerkesztés, cikkírás, oktatás mellett.

Szabónak legfeljebb gyakorlati problémái lehettek: hogyan találja meg a kapcsolatot a párttal, és a maga szaktudományával, milyen munkát vállaljon a szocialista mozgalomban, milyen megélhetést keressen – s mindezt úgy, hogy egyszerre élhessen tudományos hajlamainak és forradalmi cselekvésvágyának. Igen jellemző, hogy a pályakezdés életbevágó ügyeiben bécsi orosz barátaitól, Tyeplovtól és Klatschkotól kért levélbeli tanácsot. Az első a magyar szocialista mozgalomnak akkor külföldi szemmel is legígéretesebb ága, a földmunkásmozgalom felé irányította, az idősebb és tapasztalt Klatschko viszont határozottan lebeszélte egy felkínált szakszervezeti állás elfogadásáról: „ágyútölteléknek Ön túl jó, ahhoz viszont, hogy vezér és apostol legyen, aki az élre áll és termékeny talajt terem a posvány helyén, – ehhez hiányzik az egészsége, de hiányzik számos lelki tulajdonsága és – egyelőre még – a programba vetett feltétlen hite is.”¹³

Úgy látszik, Szabó Ervin már fiatal korában tisztában volt saját alkatával, mert úgy találta meg a nekivaló szerepet, hogy elkerülte a kitérőket és zsákutcákat. Az akkori Magyarországon, ahol nála lényegesen jobb helyzetből induló fiatal értelmiségiek is hosszú évekig kényszerpályákon bolyongtak, ő – tehetséggel, szívóssággal és szerencsével – néhány hónap alatt túljutott az indulás nehézségein. Már 1899-ben megtalálta az utat a párthoz és annak „veterán” értelmiségi csoportjához (Krejsi Rezső, Engelmann Pál, Lóránt Richárd, Brill Richárd), hamarosan a *Népszava* cikkírója, majd munkatársa, a párt új, fiatal vezető gárdájának tagja lett. Ugyanakkor Krejsi segítségével 1900 elején könyv-

¹¹ Szabó Ervin vallomása olvasmányairól. Könyvek könyve. Összeáll. Kőhalmi Béla. Bp. 1918. 206–208.

¹² Lásd Levelezés, 67.

¹³ Uo. 70.

tárosi állást kapott a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamaránál, s csakhamar országosan is elismert, sőt nemzetközi méretűvé nőtt bibliográfusi tevékenységét a szocialista mozgalom és a bontakozó magyar társadalomtudomány javára kamatoztathatta.¹⁴

II.

Az induláskor tehát, úgy tűnik, Szabó Ervin a lehető legszerencsésebben oldotta meg tudományos és mozgalmi-politikai ambícióinak összeegyeztetését, s értelmiségi mivoltában a magyar munkásmozgalomba való beilleszkedését.

Anyagilag független maradt a mozgalomtól, így annál szabadabban és teljesebben azonosulhatott vele.

Megtalálta a hazai szociáldemokráciában azt a helyet, ahol adottságaival, képzettségével a legtöbbet használhatott, ahonnan, szívós munkával, megkísérelhette e mozgalom sekélyes eszmei és kulturális színvonalának megemelését, s ahol – a magyar mozgalom némileg még káotikus hőskorában – viszonylagos szellemi függetlenségben, önállósággal dolgozhatott. Ő volt a párt ifjú „tudósa” és propagandistája, a *Népszava* elméleti és kulturális „rovatának” vezetője, a munkások irodalmi-művészeti nevelését szolgáló Népszava-naptárak szerkesztője, számos agitatív, leleplező-mozgósító röpirat („Hol az igazság?”, „A magyar szabadság”, „A diákokhoz”, „A magyar jakobinusok”) névtelen szerzője. Írásaiban nem kisebb feladatra vállalkozott, mint hogy emancipálja, felszabadítsa a munkásságot a hivatalos-nacionalista történet szemlélet, a nemzetiségekkel szembeni sovinizmus, a bombasztikus vagy szentimentális álművészet – egyszóval az uralkodó ideológia – befolyása alól, s szinte a semmiből kísérelje meg kialakítani vagy legalább megalapozni a marxista álláspontot a magyar történelem és irodalom, a korabeli kultúra, tudomány és művészet, s általában a hazai közélet számos alapvető kérdésében. Ekkori írásai természetesen nem tudományos, hanem publicisztikai és ismeretterjesztő jellegűek, sokat merít bennük a nemzetközi szocialista irodalom érv-készletéből és formuláiból, de színvonalukkal, tiszta logikájukkal és szenvedélyes átéltségükkel kiemelkednek környezetükből.

A naptárak szerkesztőjeként ő irányította a párt még szegényes, de éppen bontakozni kezdő kulturális munkáját. Jó irodalmat, a kor színvonalán álló művészetet közvetített a magyar munkásoknak, ápolgatta az ekkor még általa is lehetségesnek és kíváncsnak tartott „szocialista művészet” első hazai hajtásait. Ő vette pártfogásba a „szocialista diákok” ezidőben induló mozgalmát, művelődési körét, kiadványsorozatát. Megújuló folyóirat-alapítási kísérletei viszont kudarcba fulladtak, s megghiúsult az a terve is, hogy a német és osztrák szociáldemokrácia segítségével nagyszabású szocialista könyvkereskedést és kiadványállatot létesítser Budapesten. Ebben és sok más ügyben – Victor Adlerrel tárgyalva, Kautskyval levelezve – a párt „külügyminisztereként” működött, s még inkább az lett egyre sokasodó orosz kapcsolatai révén az 1905-ös forradalom előestéjén. Mint a magyar párt „orosz specialistája”, ő tájékoztattott a *Népszavában* s másutt a cárizmus elleni szabadságharc fejleményeiről, fogadta a Budapesten átutazó

¹⁴ Szabó Ervin indulásáról részletes képet ad *Soós Pál* most megjelent munkája: *A pályakezdő Szabó Ervin politikai és kulturális törekvései*. Bp. 1977. Akadémiai Kiadó.

orosz szocialistákat, ő tartott kapcsolatot az Orosz Szociáldemokraták (Külföldi) Szövetségével, s szervezte előbb az ökonomisták, majd az eszerek és mensevikek Nyugat-Európában nyomtatott sajtójának és pártkiadványainak folyamatos átcsempészését az orosz határon.

Mindez csupán tömör vázlata e három esztendő (1900–1902) lázas mozgalmi tevékenységének. Ekkori nemzetközi levelezése a tudományos információk és könyvek cseréjének, recenziók kérésének és küldésének szakadatlan és bővülő folyamatáról tanúskodik, s ez már összefügg tevékenysége másik, bibliológusi és bibliográfusi féltekéjével. A kereskedelmi kamarai könyvtár rendezésén és a decimális rendszer itteni – Magyarországon első – alkalmazásán, majd a Fővárosi Könyvtár átvételén és újjászervezésén túlmenően már 1900-ban megkezdí a nemzetközi közgazdasági és szociológiai irodalom rendszeres bibliográfiai feldolgozását a Közgazdasági Szemlében. Ebből nő ki néhány év múlva – a brüsszeli Nemzetközi Bibliográfiai Intézet égisze alatt – a *Bibliographia Economica Universalis* három évfolyamot megért sorozata. E túlságosan is nagyigényű vállalkozás ahhoz mindenesetre eléggé sikeres volt, hogy a korabeli szocialista tudományosság egyik „intézményévé” avassa Szabót, akihez Amerikától Szibériáig szinte minden országból fordultak adatokért és cikkekért, s aki a század első évtizedében mintegy tucatnyi szocialista és szociológiai folyóirat (*Die Neue Zeit*, *Dokumente des Sozialismus*, *Sozialistische Monatshefte*, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, *Le Mouvement Socialiste*, *Critica Sociale*, *La Lupa*, *The International Socialist Review* stb.) munkatársa lett. Másrészt ez a nemzetközi és szakirodalmi tájékozottság képesítette őt arra, hogy a hazai szocialista munkás- és diákszervezetek, olvasókörok, tanfolyamok legfőbb tanácsadója és gyakori előadója legyen.

Igényes szellemét azonban nem elégíti ki ez a kevésbé alkotó jellegű tevékenység. 1902–1903 fordulóján „pályamódosítást” hajt végre. Felhagyja a bibliográfiai munkával, hogy erejét „a szocializmus elméleti művelésének szentelje”,¹⁵ s kilép a *Népszava* szerkesztőségéből, hogy ettől kezdve – haláláig – egyik szerkesztője legyen a magyar szociológia épp ekkor radikális irányba forduló folyóiratának, a *Husadik Századnak*. Mindkét lépés a gyakorlattól az elmélet felé irányul. A személyes indítékok között egy taszító és egy vonzó hatás regisztrálható.

A taszító hatást addigi környezetének szűkössége, nivótlansága váltotta ki. Beleértendő ebbe a hazai tudományos élet addig megismert része, különösen pedig a szociáldemokrácia itthoni vezérkara, de talán már a szocialista diákok lelkesen köréje csoportosuló, ám kevés igazi tehetséget és perspektívát ígérő társasága is.

Levelezéséből kiderül, hogy már 1899 nyarán, majd – komolyabb formában és keserűbb érzelmi háttérrel – 1901 tavaszán felmerült benne a terv, hogy külföldre menjen, „mindent otthagyn”. Bár maga is bevallja: „Értelmünk nemigen tudja megmondani, mit kell tennünk, hogy önmagunk maradjunk. Gyakorta érezzük: ezt kell tenned, még ha az életedbe kerülne is . . . nem találunk rá észokot, ám ezret ellene, de ha nem tesszük meg, gyakran már igen hamar be kell látnunk, hogy nagy bünt követtünk el önmagunk ellen.”¹⁶ Mégsem tette meg, noha fölényes nyelvtudása és gyorsan növekvő

¹⁵ Lásd Mandello Gyula 1902. dec. 11-i levelét. Levelezés, 245.

¹⁶ Levél Aline Klatschkohoz, 1901. ápr. 29. Levelezés, 126.

bibliográfusi hírneve révén legalábbis német nyelvterületen valószínűleg érvényesülhetett volna.

A magyar szociáldemokrácia belső szellemével, politikai gyakorlatával és vezetésével Szabó Ervin kétségkívül kezdettől elégedetlen volt, erre azonban sem korai írásaiban, sem 1902 előtti levelezésében nincsenek közvetlen utalások.¹⁷ A párt és a mozgalom kialakulatlan, gomolygó ösköd-állapotában nyilván nem a vitát, hanem a pozitív munkát és erő kifejtést tartotta szükségesnek és helyénvalónak. Bármily visszataszító lehetett is számára a pártvezetés akkor még nagyhatalmú „betegpénztári” szárnya, egy Goldner Adolf vagy Izrael Jakab, mellettük már ott voltak s biztatóan erősödtek az egészségesebb, jórészt fiatalabb elemek: Garami, Weltner, Buchinger, akik ugyanolyan elégedetlennek mutatkoztak a fennálló viszonyokkal. Megvolt hát az alapos remény, hogy mintegy természetes fejlődéssel – és intenzív propaganda- és nevelőmunkával – néhány év alatt az utóbbiak kerekednek felül, s a forradalmi szocializmustól merőben idegen elemek szinte automatikusan kiszorulnak a vezetésből. Ami, ha a vártnál vontatottabban is, jórészt meg is történt, időközben azonban kialakult és megszilárdult egy részben új, de határozottan reformista szellemű s a rossz hagyományokkal radikálisan szakítani képtelen vezető csoport. Szabó ellenzéki sége voltaképp akkor kezdődik, amikor az „újak” kezdenek apránként hozzáidomulni a „régiekhez”. 1902 őszén, majd telén, Weltner Jakab két levelében nyer először, de ekkor már ismételtlen s mintegy hivatalosan megfogalmazást az a tény, hogy Szabónak „bizonyos dolgokban más nézete van”, mint a pártvezetőség tagjainak, s hogy – bár nagyra értékeli munkáját – lényegében kívülállónak számít mind a pártvezetőség, mind a saját szemében.¹⁸

Sokasodtak és sűrűsödtek tehát az ellentétek, de a Népszavától való kiválása a jelek szerint békésen és közös megegyezéssel történt. Megmaradt a Népszava-naptárak szerkesztőjének, a párttal együttműködve kezdte hamarosan szerkeszteni Marx és Engels válogatott műveit, s ezeken túlmenően is sokféle hivatalos kapcsolata, érintkezése volt még néhány évig a párt és a szakszervezetek vezetőivel, különféle szerveivel. A pártvezetőség bizonyára szívesen adta hozzájárulását ahhoz, hogy a pártlapnál már nehezen kezelhető, „önállósodása” és szellemi fölénye miatt kényelmetlen Szabó Ervin ezentúl a haladó társadalomtudományi folyóiratnál szerezzen előretolt hadállást a szocializmusnak.

A pillanat a másik oldalon is kedvező volt. A *Huszádik Század* szerkesztő bizottságában éppen 1902 végefelé zajlott le az első komolyabb konfrontáció a konzervatív módon liberális és a radikális-demokratikus elemek között, s ez egyértelműen Gratz Gusztáv szerkesztő vereségével és Jásziék radikális csoportjának győzelmével végződött. Ekkor határozták el, hogy a folyóirat profiljába tartozó egyes szakok szerkesztésével ún. referenseket bíznak meg, s ezek alkotják majd, a szerkesztővel együtt, a tulajdonképpeni szerkesztő bizottságot. „Ilyen referensül a bizottság egyhangúlag Jászi Oszkárt a

¹⁷ Korábbi életrajzi vázlatomban (Szabó Ervin. Bp. 1974. Akadémiai K. Életek és korok, 48.) Kautsky 1899. ápr. 14-i leveléből arra a téves következtetésre jutottam, hogy Szabó már ekkor nyilvánosan bíráltni akarta a magyar pártviszonyokat és -vezetőséget. A körülmények gondosabb elemzése arra vall, hogy a Neue Zeit-ben az ekkor fellépett s az osztrák párt által is támogatott Mezőfi-Engelmann-féle ellenzék ellen irányuló cikket akart elhelyezni, tehát éppen a hivatalos pártvonal védelmében lépett porondra.

¹⁸ Levelezés, 236, 244.

sociológiára, Wildner Ödönt az irodalom és művészetre nézve bízta meg, a socializmus irodalmának és mozgalmainak regisztrálására vonatkozólag pedig a bizottságon kívül álló Szabó Ervint jelölte ki.”¹⁹ A megbízás egy folyamatosan szélesedő tevékenység kiindulópontja lett. Szabó, Jászi, Somló, Wildner és mások levelezéséből kiderül, hogy Szabó Ervin 1903 januárjától haláláig a folyóirat egyik tényleges – időnként hónapokon át egyedüli – szerkesztője, arculatának formálója lett.

A harcos publicisztika műfaja természetesen ezután is része maradt Szabó Ervin sokrétű tevékenységének, de erősen háttérbe szorult a tudományos, a tudomány-szervezői és szerkesztői munka mellett. Hogy mennyire átgondolt, tudatos lépésről volt itt szó, az abból is kitűnik, hogy Szabó ugyanekkor a szakmai oldalon is végrehajtotta ugyanezt a fordulatot. 1902 decemberében bejelentette Mandello Gyulának, a Közgazdasági Szemle szerkesztőjének, hogy beszünteti a folyóiratban 1900 óta megjelenő közgazdasági és szociológiai bibliográfia készítését. Mandello kérése és kedvezőbb feltételek kilátásba helyezése sem ingatták meg abban a meggyőződésében, hogy munkaidejét és erejét más feladatra kell összpontosítania.²⁰

Teljesen helyénvaló tehát az „életterv-változtatás” kifejezés, amelyet Somló Bódog egyik levelében²¹ olvashatunk Szabó ekkori fordulatára vonatkoztatva. E fordulatnak éppen Somló és Jászi – Szabó új barátai – voltak legközelebbi tanúi és részben kiváltói. Személy szerint elsősorban ők képviselték számára az elméleti munka, a tudomány, az elmélyedőbb, kulturáltabb és teljesebb élet vonzó hatását. Somlónak írta 1903 júniusában: „sokat köszönök nektek, neked és Oszkárnak . . . Titeket megismerve fődöztem föl újra lassan lelkem eltemetett vágyait, elfojtott tehetségeimet, a színesebb és gazdagabb tájakat, amelyek látóköromet valamikor kijebb tólták.”²²

Szokatlan és paradox megoldásnak tűnik, hogy egy forradalmár az őt langyosságával ki nem elégítő mozgalmi szférából egy polgárián haladó, de kifejezetten nem-szocialista jellegű értelmiségi körbe tegye át működésének súlypontját. Bármint értékeljük ugyanis ezt a lépését, mindenképpen tény, hogy következményeiben elhatározó volt egész további életére és tevékenységére. 1902 végén természetesen még nem tudhatta, miként alakul majd viszonya az MSzDP-vel, de ekkor teremtett magának olyan *mozgalmon kívüli* bázist, ahová elveinek fenntartásával mindig visszavonulhatott, s ahová a szervezett munkásmozgalomtól való fokozatos elidegenedése mértékében mindinkább vissza is vonult. Itt megkapta a teljes szellemi függetlenséget s azt a tekintélyes fórumot is, ahonnan eszméit legalább az értelmiség java részéhez eljuttathatta, s ahol termékeny, szabad viták elindítója és részese lehetett. Ámbár végeredményben sokat vesztett cselekvési lehetőségeiből, alkatának, úgy látszik, már ekkor is jobban megfelelt a napi harcoktól és kompromisszumoktól távolabb álló tudományos környezet, mint az országos politikába mind jobban belebonyolódó szocialista vezérkar légköre. Tény, hogy míg ez utóbbihoz fűződő viszonya mindinkább elmérgesedett, addig a HSz körével – egy Jászival 1905-ben lezajlott éles polémiát leszámítva – soha nem volt komolyabb konfliktusa. (Ami persze

¹⁹ A Huszadik Század szerkesztő bizottságának körlevele. OSzK Kézirattár, An. 2408/6. sz. Közli Pók Attila: Néhány dokumentum a Huszadik Század történetéből. Századok, 1974. 1187–1206.

²⁰ Lásd Mandello id. levelét.

²¹ 1903. jún. 19. Levelezés 289.

²² Levelezés 287.

abból is adódott, hogy e körrel a reakció elleni közös harcon túl nem is kellett azonosulnia.) „Isten látja lelkemet — írta 1908-ban Kunfinak —, én legkevésbé lelkesedem a magyar intellektuelekért. De amikor meggyőződésem, hogy a magyar munkásság kulturális fejletlensége nélkülözhetetlenné teszi intellektuelek közreműködését, akkor igen hamar tudok válaszolni azok közt, akik ilyen közreműködésre aspirálnak. Te jól tudtad eddig, s jól tudod ma is, hol kell őket válogatni.”²³

1903-ban némileg eltávolodott tehát — jóllehet felemásan s főleg nem végleges szándékkal — a gyakorlati mozgalomtól, de jobban rátalált önmagára, a rá szabott sajátos szerepre, legalábbis a következő néhány évben.

III.

A következő mintegy két és fél év (1903–1905) a legtermékenyebb és legeredményesebb időszak volt Szabó Ervin elméleti munkásságában. Erre az időre esik — csak a legfontosabbakat említve — a szocializmusról és a materialista történetfelfogásról tartott két nagysikerű előadása a Társadalomtudományi Társaságban, a nemzetközi munkásmozgalom irányzatairól és új jelenségeiről írt két nagy áttekintése a *Huszedik Században*, ekkor készült Pártfegyelem és egyéni szabadság c. tanulmánya és Hogyan módosítsuk a pártszervezeti szabályzatot? c. röpirata, s ezeitől indította útjára nagy vállalkozását, Marx és Engels műveinek első magyar nyelvű válogatását, amelynek első kötete 1905 elején jelent meg. Ekkor alkotta tehát legismertebb, „klasszikus” műveit, amelyeket egy igazi chef d’oeuvre-rel, a marxizmus és a modern nyugati szociológia szintézisével s ezzel az új század korszerű marxizmusát megteremtő munkával akart megkoronázni. E torzóban maradt könyvének „Az osztályharc elmélete és gyakorlata” címet szánta.

Ha a pályakezdő Szabó Ervin annakidején arra vállalkozott, hogy a pártsajtóban népszerű és világos formában ismertesse meg az osztályá szerveződő munkássággal a marxizmus álláspontját a társadalom, a politika és a kultúra alapkérdéseiben, az alig 3–4 évvel idősebb ifjú teoretikus bonyolultabb feladatot tűzött maga elé s oldott meg fényesen: a marxizmus kezdetei meghonosítását a magyar társadalmi gondolkodásban, tudományos értékeinek meggyőző felmutatását, első hazai szembesítését az elméleti szociológiával, első alkalmazását a magyar történelemre, a társadalomkutatásra, sőt, magára a munkásmozgalomra is.

Ezzel és párhuzamos szerkesztői, nemzedék-szervezői tevékenységével — természetesen egyfelől Jásziék, másfelől a szociáldemokrata vezetők és ideológusok legjobbjainak segítségével — sikerült részben áttörnie a munkásmozgalom és a progresszív értelmiség között húzódó falat. A magyar szociológia fórumait megnyitotta a marxizmus hazai és külföldi képviselői előtt, a „szociológusokat” pedig rászoktatta a munkássajtóba való írásra, a munkásoktatásban való rendszeres közreműködésre. Ahol erre mód nyílt, emberileg is közel hozta egymáshoz régi és új baráti körének tagjait.

Eközben folyamatosan bővültek nemzetközi tudományos és mozgalmi kapcsolatai osztrák, német, francia és olasz teoretikusokkal, orosz, lengyel, román és szerb forra-

²³ A hagyatékban talált, el nem küldött levél dátuma: 1908. nov. 25.

dalmárokkal, amerikai munkásvezetőkkel, publicistákkal és könyvtárosokkal, a brüsszeli Nemzetközi Bibliográfiai Intézettel, a szocializmus és a szociológia jelentős európai folyóirataival és műhelyeivel. Elméleti és gyakorlati tevékenység itt szinte szétválaszthatatlanul fonódik egybe.

Szinte természetesen adódott tehát számára a „magyar Kautsky” szerepe. Az ideológus, propagandista és organizátor egyszemélyben való egyesítésének orosz modellje helyett, amit fel kellett adnia, egy másik modell: „a párt *szellemi* vezéréé”, aki nem avatkozik bele a gyakorlati vezetésbe és a napi ügyekbe, de örködik a párt politikájának tisztasága felett, állást foglal minden elvi kérdésben. Szabóból azonban hiányzott Kautsky olümposzi harmóniája és kompromisszum-készsége, s a már ekkoriban mutatkozó szemléleti eltéréseken túlmenően — azoktól persze nem függetlenül — legalább két alkati vonásban is különbözött a német párt teoretikusától. Egyrészt erősebb volt benne az igazi tudományos véna, a *de omnibus dubitandum* hajlama és kényszere, az új jelenségek és az új, nemcsak marxista és szocialista elméletek és tudományos eredmények iránti érdeklődés s fogékonyság. Másrészt erősebben élt benne a gyakorlati cselekvésre szólító morális parancs, ami a vérbeli forradalmárt teszi. Ez a két vonása akadályozta meg, hogy megtartsa s akár élete végéig — bizonyára rengeteg gyakorlati haszonnal — betöltse a párt vezető teoretikusának tiszteletreméltó szerepkörét.

Az első vonás arra készítette, hogy ne adja fel könyvtárosi munkáját, továbbra is őrizze meg egzisztenciális és szellemi függetlenségét a párttal szemben is, gyökeréig végiggondolja a párt funkciójának, felépítésének és politikájának egész problematikáját, s gyakorlati aggályokra való tekintet nélkül ki is mondja véleményét, amely mind alapvetőbb kérdésekben tért el a hivatalos pártfelfogástól. A második vonás azt diktálta, hogy a felismert igazságot tettel is megpróbálja érvényesíteni. A kettő együtt tehát — félig-meddig szándéka ellenére, de legalábbis szándékát meghaladó mértékben — visszakényszerítette a gyakorlat területére. A kettő együttes következménye volt, hogy Szabó csaknem egy évtizeden át a párton belüli ellenzéki csoportosulásoknak nem csupán fő ideológusa, hanem tényleges irányítója is lett.

Ily módon már az 1903-as „pályamódosítás” sem lehetett következetes. A korábban is vezetése alatt álló szocialista diákcsoportból szinte folyamatosan nőtt ki az első ellenzéki frakció, amelynek magva a rendszerint az ő lakásán ülésező „forradalmi bizottság” maradt. Ő irányította a pártvezetőség korrump elemeinek kibuktatásáért folyó taktikai pozícióharcot, az ellenzék tagjainak fellépését a pártkongresszusokon — amelyeken ő maga sohasem vett részt —, az ellenzék orgánumának szánt *Világosság* átvételét, szerkesztését, majd a pártszervezeti szabályzat módosítására irányuló hosszú hadjáratot (amivel az ellenzéki tevékenység számára igyekezett szabadabb teret teremteni). E munkát — megváltozott viszonyok között — az 1907–8-as ellenzékkel, majd a párton kívül helyezkedő szindikalista propagandacsoporttal is tovább folytatta. A visszaemlékező Jászi szerint „minduntalan átsiklott a gyakorlati politikai tevékenység terére. Rengeteg időt és energiát fordított a hivatalos szocialista párt ellenzékének nemcsak elméleti vezetésére, hanem gyakorlati irányítására is. Sok kellemetlen taktikai epizód (mely a hivatalos klikket minduntalan irritálta) a Szabó Ervin ideológiai konyhájából került ki.”²⁴

²⁴ Ha Szabó Ervin meg nem hal . . . Id. hely.

Jászi nemcsak utólag helytelenítette barátja e gyakorlati erőfeszítéseit (amelyeket azzal magyarázott, hogy Szabó nem volt teljesen tisztában „egyénisége természetes korlátjával”). Ez a vita végigvonult barátságuk kezdeti korszakán, s levelezésükben is lecsapódva egyike a legérdekesebbeknek, amit nagy társadalmi feladatra készülődő fiatal értelmiségiek elmélet és gyakorlat, tudomány és politika témájáról valaha is folytattak.

Jászi már 1903 tavaszán ezt írja: „Mindig valami rejtélyes meg-nem-felelőséget láttam benső és külső tevékenységeid között. Nem tudtam felfogni . . . hogy a lélek és az elme olyan lendületessége mellett, mint amilyen a Tied, be tudja tölteni életedet az organizáció munkája, mely amilyen hasznos, áldásos és tiszteletre méltó, éppoly körülhatárolt, szürke és nyomott . . . Erősen impulzív és energikus természetek hosszadalmasnak, szürkének és bizonytalannak tartják a tudomány és a művészetek útját. Oly erős a vágy a nagy, mozgó, dübörgő élet közvetlen formálására. Oly erős, hogy elfeledjük, hogy ahhoz az intellektuális horizont bizonyos korlátoltsága, az érzelmek állandó túltengése és az idegrendszerünk finomságainak félretétele szükséges. Ha csak egy is hiányzik a feltételek közül, szükségképp beáll a csömör egy vagy más irányban. *Nálad mind a három feltétel hiányzik.* Ez az oka, a genezise, a magyarázata annak a krízisnek, melynek tegnap szomorú tanúja voltam. És ilyenkor persze felede, hogy a munka, melyet végeztél, hasznos, termékeny és ami fő: helyettesíthetetlen volt. . . . most fellázadnak ellened lelked ama mély és erős hajlandóságai, melyeket száműztél. Pedig ezeknek csak úgy lehet élni, ha kizárólag őket szolgálod. A Múza nem tűr idegen istenségeket. Az idegrendszer egyirányú, túl nem hajszolt munkája a teremtő munka első kelléke. — Mit tégy tehát? Oda jutottunk, ahonnan tegnap elindultunk. Meg kell tenni a végleszámolást. Vagy intellektuális élet, vagy agitáció. A kettőt nem lehet összeegyeztetni. Teljes boldogság nincs számunkra. Ez bizonyos. A politikai és az intellektuális vágyak szerencsétlen vegyülete ezt lehetetlenné teszi.”²⁵

Egy évvel később Jászi ismét visszatér a témára, megállapítva: a köztük támadt intellektuális meghasonlás „a tudomány és a politika kérdése, bármily formába öltöztessük . . .”: „míg én egyre inkább távolodtam a politikától, Te egyre közelebb jutottál hozzá. S engemet bánt ez a felemás szerep — melyet pár év előtt én is megkezdettem s hajlandó lettem volna játszani. Vagy, vagy! Vagy az ember kiáll és pártot szervez. Vagy félrevonul és az ideológiának és a napi politikától távol álló gyakorlati mozgalmaknak él. De a csendes dolgozószobából beleavatkozni a vezetőségért versengő félművelt emberek dolgaiba — ez, engedj meg fiam, fájdalmas látvány. . . . Hát a tudományos problémáknál csakugyan fontosabb Neked, hogy Csizmadia, Vágó, László és ne Bokányi-Groszmann uralkodjanak!”²⁶

1905-ben viszont, amikor előtte is ott áll „a kegyetlen dilemma, mely elől nem lehet kitérni: Vagy Politika. Vagy Tudomány” — inkább az ellenkező oldalról bírálja a pártkongresszuson vereséget szenvedett ellenzék vezérét: „Kívülről nem lehet átgyúrni egy pártot. Az embernek be kell állni a harc közepébe, és kikergetni a kufárokat. Amíg ezt nem tehetjük, hiábavaló minden.”²⁷ S még élesebb fogalmazásban, Somló Bódognak:

²⁵ 1903. ápr. 30. Levelezés 283–284.

²⁶ 1904. júl. 7. és 17. Levelezés, 538–544.

²⁷ 1905. ápr. 2. és 27.

„anonyme nem lehet politikát csinálni, mint Ervin hitte. Ki kell állania annak, aki akar valamit, nem pedig holmi szervezeti szabályzatocskákat átdolgozni”.²⁸

Jászinak ebben feltétlenül igaza volt, s valószínűleg abban a későbbi, már finomabban megfogalmazott ítéletében sem tévedett, hogy Szabó rossz taktikus volt, alkalmatlan a párton belüli harcokra: „Sokan hajlandók voltak benne gyakorlati politikust és forradalmárt látni, holott ő mindig a Jövő ideológiai előkészítője maradt. És nem is lehetett más, mivel rendkívül szenzitív, kifejezetten arisztokratikus, a legfinomabb esztétikai nüanszokra is érzékenyen reagáló természete képtelen lett volna gyakorlati küzdelemre a szakszervezeti bürokráciával és a kávéházi törzsasztalok vezérkarával szemben.”²⁹

Szabó Ervin azonban nem adta fel könnyen a cselekvés és a mozgalomban vitt gyakorlati szerep lehetőségeinek reményét. Elképzelései kitűnnek egy 1904 végi leveléből, amelyben Victor Adlertől kér Jási számára Jaurès-hez szóló ajánlólevelet ezzel a kommentárral: „Ő a jövődöbéli magyar Jaurès . . . Utazásának nem utolsósorban az a célja, hogy a politikai pályára felkészüljön. És ha azután – előreláthatóan – ő lesz a legveszélyesebb ellenfelem a magyar szocialista táborban: akkor is mindig őszinte ember marad. És ma a barátom.”³⁰ A magyar Jaurès-vel csak a magyar Guesde szállhatott volna eredményesen szembe, tisztán elméleti ember nem. Erre vall az a terv is – nem tudható, de itt nem is lényeges, mekkora volt a realitása –, hogy 1905 tavaszán Szabó vegye át a napilappá alakuló *Népszava* szerkesztését.

Az 1905-ös pártkongresszusig tehát Szabót mindenesetre foglalkoztatta a gyakorlati mozgalomba való visszatérés lehetősége. A kongresszus idejére – miután hívei között kiosztotta a szerepeket – tüntetően vidékre utazott „pihenni”. Ott szerzett tudomást az ellenzék vereségéről, s csaknem pontosan ezzel egyidőben kezdődött másfél éves, szinte teljes téltelenséggel járó betegeskedése.

A betegség – vagy a vele járó töprengés – határozott törést okozott mind elméleti, mind gyakorlati pályafutásában. Számot vetve lehetőségeivel és gyenge egészségi állapotával, 1907 elején, Drezdában lábadozva és már a hazatérésre, újra munkába állásra készülődve, megírja Dienes Valériának, aki ekkoriban legbizalmasabb barátai közé tartozott, hogy lemond könyvének befejezéséről, s a még hátralevő tíz évében – kísértetiesen pontos jóslat volt! – már csak kisebbfajta rész-feladatokra vállalkozik.³¹ Végképp elmaradt tehát a modern társadalomtudomány és a modern munkásmozgalom tanulságainak tervezett nagy szintézise, a vakmerő kísérlet a XX. század marxizmusának megteremtésére, s Szabó mindinkább önálló, rendszerré sűrűsödő nézetei nem összefüggő, rendszeres kifejtésben, hanem jobbra szétszórtan, kisebb-nagyobb tanulmányokban, cikkekben, sőt recenziókban nyertek megfogalmazást.

Hasonló töredezettség jellemzi 1907 után Szabó Ervin gyakorlati-mozgalmi szereplését is. Továbbra is támogatja, tanácsokkal látja el és, ha kell, tekintélyével védi az ellenzéki csoportokat és törekvéseket, de még annyira sem törekszik általános eszmei és szervezeti hadjáratba vezetni s egyesíteni az összes potenciális ellenzéki elemeket, mint

²⁸ 1905. máj. 6. OSzKK Levelestár.

²⁹ Ha Szabó Ervin meg nem hal . . . Id. hely.

³⁰ Levelezés, 633.

³¹ Lásd Dienes Valéria 1907. febr. 23-i és márc. 5-i leveleit.

1904–5-ben tette. „Ervin végleg felhagyott az aktív pártpolitikával, s mint a párt Kautskyja szerepel” – közli Jászi Somló Bódoggal.³²

A mondat első felében foglalt közlés alighanem elsőkézből szerzett információon alapult. A Kautsky-hasonlat azonban elkésett. Szabó ekkor már nem Kautsky, inkább egy baloldali árnyalatú Bernstein szerepét töltötte be a pártban. Sőt, helyzete egyre tartatatlannabbá válván, útja – az elmélet és a gyakorlat síkján egyaránt – már kifelé vezetett.

IV.

Eddig elmélet és gyakorlat arányairól, elsőbbségi problémáiról volt szó Szabó munkássága kapcsán. E ponton már érinteni kell elméletének és gyakorlatának *tartalmi* kérdéseit és viszonyát is.

Mindkettőben – kezdettől fogva, de erősödő tendenciával – félreismerhetetlen egy anarchisztikus vonás. Bakunyin, Lavrov, Kropotkin vagy az egyéni terror orosz hősei iránti rokonszenve ezt éppoly nyilvánvalóvá teszi, mint a saját körében meghonosított konspiratív összjövedelek gyakorlata. E rokonszenv egyik forrása éppen az lehetett, hogy az anarchista típusú mozgalomban elmélet és gyakorlat között sokkal rövidebb az út, közvetlenebb a kapcsolat – egészen a „rövidzárlatig” –, mint a szociáldemokráciában. Szabadabb teret kap az egyéniség, több működési lehetőséget az értelmiség, mint a német „stramme Disziplin” alapján szervezett, a napi politikai érdekeknek megfelelően irányított pártban. Szabó már 1903–4-ben az egyén történelmi (és mozgalmi) szerepének, általában a szubjektív elem (eszmék, erkölcs, egyéni akarat és heroizmus) lebecsülését kérte számon Kautskyn s az általa képviselt ortodox marxizmuson,³³ a gondolat, a kisebbségi vélemény és a cselekvés szabadságát védte a centralizmussal szemben – elméletben és gyakorlatban egyaránt. Ideológiája és tevékenysége itt teljes összhangban volt egymással.

A párt útján való cselekvés – akár bizonyos engedmények árán – addig volt lehetséges Szabó Ervin számára, amíg az MSZDP, immár országos politikai tényezőként, alá nem rendelte egész politikai taktikáját és propagandáját a választójogi küzdelemnek. Szabó nem a parlamenti képviselőt s még csak nem is az államhatalom megszerzésében látta a párt feladatát, hanem egyszerűen a munkásosztály forradalmi szellemű nevelésében. „A munkásság öntudatát kifejleszteni – ez a szocialista pártok legeredményesebb taktikája. Ezzel érték el eddig is legnagyobb sikereiket. Ezt kell gyakorolni a jövőben is. Ez... az egyetlen pártelv, amely a társadalmi fejlődés magasabb törvényeivel föltétlenül összhangzásban van. Amely párt ezzel ellentétbe jut, annak vagy szervezete rossz, vagy szelleme hamis, vagy mindkettő beteg: mindenképpen tűzre való az!” 1904-ben írta le ezt a figyelmeztetést.³⁴ 1905-ben megismételte,³⁵ mert még reménykedett abban, hogy visszatérítheti a pártot eredeti – lényegében XIX. századi – missziójához, amelyen belül

³² 1907. jún. 3. OSzKK Levelestár.

³³ Levelezés, 420–421. Vö. Heller Ágnes: A szükségszerűség árnyékában. Történelmi Szemle, 1971. 356–405.

³⁴ Pártfegyelem és egyéni szabadság. Szabó E. Válogatott írásai, 187.

³⁵ Hogyan módosítsuk a pártszervezeti szabályzatot? Bp. 1905.

az ő ideológiai, történelmi, kulturális felvilágosító feladata is adva volt. 1907-re azonban felismerte, s „A szocializmus átalakulása” című cikkében³⁶ ki is mondta, hogy a szociáldemokrácia, mint politikai párt, nem alkalmas erre a szerepre: adott formájában nem az osztályharc, hanem az osztályegyeztettség szerve, amely csak a demokratikus, nem pedig a szocialista átalakulás vezére lehet. Ez a felismerés, majd szindikalista elméletének kikristályosodása (1908) értelmetlenné tette a párton belüli harc további folytatását, s néhány hónapon belül a párttal való szakításhoz vezetett.

Ezzel az elméleti fejleménnyel Szabó lényegében egész hátralevő életére elvágta a maga számára a politikai-mozgalmi cselekvés lehetőségét. 1909–1910-ben még megpróbálkozott ugyan egy forradalmi szindikalista csoport és mozgalom felnevelésével, de sokkal okosabb és tisztánlátóbb volt annál, hogy igen hamar észre ne vette volna a palánta életképtelenségét. Üvegázi kísérlettel pedig természetesen nem foglalkozott.

A szindikalizmus még Nyugat-Európában is járhatatlan útnak bizonyult. Magyarországon kétszeresen az volt. Szabó Ervin, miközben a „közvetlen cselekvés” jelszavával a párttól független közvetlen utat keresett a munkássághoz, nemcsak ebben vallott kudarcot, hanem még meglevő és potenciális értelmiségi híveit is elvesztette. A pártellenzék tagjai, de még a hozzá sok személyes szállal is kötődő régi tanítványai sem követték – egy-két nem jelentős kivétellel (Mérő Gyula, Pór Ödön) – szindikalista útkeresésében. Még kevésbé csatlakoztak hozzá a pártban vagy annak periferiáján működő, s a pártvezetéssel többé-kevésbé elégedetlen marxista értelmiségiek, hiszen – leszámítva az általa javasolt irány kalandos voltát – a „tisztá munkásmozgalmat” követelő szindikalizmus még csekélyebb szerepet kínált az értelmiségnek, mint maga a szociáldemokrata párt. A szocialista munkások pedig, ha egyáltalán eljutott hozzájuk Szabó Ervin szava (vagy 1910-ben éppen hozzájuk intézett szindikalista kiáltványa)³⁷ még kevesebb indítást érezhettek arra, hogy a kitaposott, bevált – vagy annak látszó – útról ismeretlen és kockázatos ösvényekre térjenek át.

A szindikalizmus jelszava nemhogy az összes lehetséges ellenzéki elemek és csoportok egyesítésére nem volt alkalmas, de – mivel az ellenzék összefogására hivatott egyedüli tekintélyétől indult ki – még jobban szétzilálta az ellenzék sorait, évekre megbénította tevékenységét, s közvetve megerősítette a pártvezetőség helyzetét.

Szabó tehát elméletileg és gyakorlatilag egyaránt igen rossz helyzetbe került szindikalista zászlóbontásával. Elméletének sebezhető pontjaival és gyakorlatiatlanságával pompás támadási felületet nyújtott. Ekkori munkáit és nézeteit nemcsak ellenfelei, Garami és Böhm Vilmos tudták meggyőzően bírálni, hanem a vele rokonszenvező szocialisták, így Kunfi, Rónai és mások is mintegy rákényszerültek erre.³⁸ De nem keltett kedvező visszhangot még a *Huszedik Század* igazán nyitott és hozzá szellemileg közel álló körében sem. Jászi a *Világban* bírálta pesszimizmusát,³⁹ Leopold Lajos pedig közös folyóiratukban a „politika aszkétái”-nak nevezte el a szindikalistákat, cikke végén

³⁶ A Budapesti Napló Album-naptára. 1907. 52–53.

³⁷ A szindikalizmus. Kiáltvány Magyarország munkásaihoz. Bp. 1910.

³⁸ Pl. Garami: A tőke és a munka harca. Szocializmus 1910–11; Böhm V.: Szindikalizmus az íróasztalnál. Vas- és Fémmunkások Lapja, 1909–1910; Kunfi: Szocialista irodalom. Szocializmus 1906–7; Rónai Z.: Szocialista problémák. Huszedik Század 1912.

³⁹ Forradalmi könyvek. Világ, 1911. júl. 23.

veszedelmesen személyes és lélektani területekre is betörve: „A munkásmozgalom igyekezzék politika nélkül megélni. Kedves jelszó a lelki szegényeken kívül a békességes embereknek is. Őszintén szólva, Szabó tanulmányáig nem tudtam, hogy magyar szindikalisták is vannak. De tudtam és tudom, hogy nagy sereg ember jár-kel sorainkban, aki lesi a jelszót, hogy a cselekvés verejtéke és férfias felelőssége elől megugorják. Szabó Ervint nemes múltja, hűséges életének nagy munkája magasan kiemeli ez ingadozó sorokból. De ami nála logikus és bátor gondolatjárás utolsó vasszeme, követői leg-többjénél nagyhajú különcködéssé, felelőtlen fecsegéssé, a helytállás elől való dezertálássá fog alacsonyodni. . . . Az élet pedig elsűvít e magányosok fölött, s egyforma sietséggel takarítja el »közvetlen cselekvéseket« és közvetett semittevéseket».⁴⁰

Szabó Ervin higgadt, tárgyilagosan érvelő választ adott az érdemi kérdésekre, a „pszichologizálást” viszont elutasította: „hogyan személyes érzéseinkkel hogyan reagálunk objektív megismeréseinkre: rendszerint nem a közönség dolga. Leopold Lajos barátom beállítása után azonban – úgy érzem – tartozom annyival e folyóirat közönségének, hogy megmondjam: azelőtt sem szerettem a politikát, mégis igyekeztem részemtel minden jó akcióból kivenni. Ezután sem lesz másként.”⁴¹

Valóban így lett, de ez mégsem tekinthető a korábbiak egyenes folytatásának. 1910 végén a szindikalista kísérlet kudarcának felismeréséből s a tanulságok könyörtelen levonásából újabb „életterv-változtatás” következett. „Minden gyakorlati mozzanatom – írta egy ekkori cikkében – folytonos dezillúziók, állandó kijózanodások tanyája, mert nagyon ritkán esik meg, hogy győztes mozzanatom is úgy valósíthatná meg céljait, ahogyan azokat kitűzte. Ezért kell, hogy akadjanak olyanok, – ha kevesen is –, akik távolabbi nagy célokért lelkesedni tudnak, s azokat a tömegek szeme előtt kitárni elég bátorsággal bírni; . . . akik ezáltal állandó ösztökélői a ma tömegmozgalmainak, a mindennapi kiábrándulásokból a holnaphoz vezető híd, a holnap, a holnapután zászlóhordói.”⁴²

Így jelölte ki saját jövőbeli szerepét, de ami az aktivitás fokát illeti, ez a meghatározás még meglehetősen általánosságban mozgott. Talán maga sem tudta még, milyen intenzitással fog a „távolabbi nagy célra” mutatni: néma próféta-szoborként-e vagy „ösztökélő” agitátorként. Hamarosan ez is eldőlt, lényegében az előbbi alternatíva javára. „Mit csináljak kérdésekkel – írta 1913-ban –, amelyekről tízszer, hússzor szoltam, semmi más eredménnyel, mint hogy végül azt mondhattam magamnak: mire való mindez? Lett ezekből a szavakból valaha tett? Honnan tudjam, igaz-e, amit írok? Hol állhatják ki szavaim igazságuk próbáját? Magyarországon nem. Messzebb meg nem hathatnak. Várjunk hát, amíg ide is megjön ezeknek a próbáknak az ideje. Addig pedig beszéljünk másról, próbáljunk ki mást, talán kevésbé fontost, bizonyára kevésbé húsba és vérbe vágót, de nem kevésbé igazat és jót. Ne akarjunk orvost játszani, ahol nem tudunk segíteni.”⁴³

Ez tehát további eltávolodást jelentett, immár nemcsak a közvetlen gyakorlattól, hanem a gyakorlatot közvetlenül befolyásoló elmélettől is. Maradt, mint „nem kevésbé igaz és jó” cselekvés: a Fővárosi Könyvtárnak társadalomtudományi műhelyé és köz-művelődési központtá történő – hatalmas munkát, sok harcot és nagy céltudatosságot igénylő – kiépítése, a Társadalomtudományi Társaság irányítása, s mellette a szociológia

⁴⁰ A politika aszkétái. Huszadik Század 1909. II. 312.

⁴¹ Uo. 417.

⁴² Kellenek-e forradalmárok? Társadalmi Forradalom, 1910. dec. 24.

⁴³ Cím nélkül. Nyugat, 1913. II. 65.

és a magyar történelem kérdéseivel való elmélyült foglalkozás, végül némi publicisztika, de itt is többnyire megmaradva a kulturális és művészeti témák körében.

Az átalakulás szembetűnő. Az 1910-es évek Szabó Ervinje tekintélyes könyvtár-igazgató és szociológus, a főváros kulturális életének egyik büszkesége. Ugyanakkor, noha „időszerűtlen” eszméit hallgatással teszi mintegy zárójelbe, továbbra is köztudottan az itthon ismert „legszebb forradalmiság” képviselője. Jászi, amikor jó két évtizeddel később kérdést intéztek hozzá, így magyarázta ezt az ellentmondást: „Szabó »politikával« a fórumon sosem foglalkozott szindikalista elvi intranzigenciájával. Hisz a szindikalizmus még ma is utópia (Spanyolország kivételével). A mi időnkben archi-utópia volt. Nem volt kellemetlen senkinek, legfeljebb néhány szoci vezérnek. Szabó tehát gyakorlati politika helyett inkább foglalkozott a szocialista fiatalság balszárnyának oktatásával, mely a forradalom alatt döntő szerepet játszott a Galilei Körben.”⁴⁴

A tízes években mindketten messzire jutottak ifjúkori vitájukban elfoglalt egykori álláspontjuktól. 1904 nyarán írta neki Jászi: „Mikor Te így szólsz: 'Mert minden eszménél, minden igazságnál van erősebb valami: az az eszme, amely az emberek lelkében már él, az az igazság, amelyet már elfogadtak. S nagyon túlbecsüli őket, aki úgy véli kiírhatni belőlük a régit, hogy egyszerűen, mereven, ridegen elébük állítja az új igazságot' – akkor Te belőled nem a tudós szól többé, hanem a *politikus*, aki gyakorlati eredményeket akar elérni. . . . Igenis, a tudósnak *egyetlen tisztje*: az ő igazságát hirdetni, tekintet nélkül azokra a balhiedelmekre, melyek a koponyákba már befészkeltek magukat – igen: mereven, a legkisebb koncesszió nélkül.”⁴⁵

A szerepek időközben felcserélődtek. Nyilván mindkettőjüknél a mélyebb hajlamok érvényesültek. Jászi politikus lett, aki nem győzte újra és újra figyelmeztetni a progresszió doktrínérjeit a nemzeti, vallási és egyéb „balhiedelmek” társadalmi realitására és tekintetbe vételük fontosságára. Szabó Ervin pedig – külső és belső kényszernek engedve – fokozatosan kiszorult a gyakorlati, majd az elméleti politikából, s igazságait (és tévedéseit) a magányos tudós vagy próféta szerepében hirdette, „mereven, a legkisebb koncesszió nélkül”.

Az érett Szabó Ervin igazi nehézsége ugyanis nem az elméleti és a gyakorlati tevékenység összeegyeztetése volt. Ekkorra, ha resignáltan is, már tudomásul kellett vennie, hogy fizikuma, temperamentuma és idegrendszere akkor is alkalmatlanná tennék bármilyen gyakorlati-politikai szerepre, ha taktikai érzéke meglenne hozzá. (Valószínűleg ez sem volt meg.) A politika, reálisan nézve, számára csakis a politikai *elméletet*, a cselekvésnek irányt mutató *ideológiát* jelenthette. Ennek magas szintű műveléséhez minden adottsággal rendelkezett – kivéve egyet: a pártérdekek, vagy, szélesebben véve, a mindenkori politikai szükségletek figyelembevételének képességét. Gondolkodói alkata a mindent megkérdőjelező tudósé volt. forradalmárként viszont nem mondhatott le arról, hogy eszméivel befolyásolja a cselekvést, alakítsa a világot. Konfliktusa tehát a tudomány és a (széles értelemben vett) politika összeütközéséből fakadt.

Szabó Ervint a forradalmi cselekvés lehetőségétől elsősorban saját elméleti fejlődése fosztotta meg. A gyakorlat elvesztése révén viszont új elméleti lehetőségeket nyert. A mozgalmától való eltávolodásának mértékében lett igazi tudós és jelentős társadalmi gondolkodó.

⁴⁴ Levél Kemény Gáborhoz. Oberlin. 1938. márc. 6. Columbia Egyetem, New York. Butler Library, Jaszi Papers.

⁴⁵ Levelezés, 542–543.

1909-ben állapította meg először, a Max Weber és Werner Sombart szerkesztése alá került *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* színvonala előtt tisztelegve: „úgy látszik, a szocialista párthoz tartozás nem kedvez a szocializmus tudományos megismerésének. Ami különben a dolog természetéből folyik. Ha távolról sem tartja is valaki, hogy a tudományos működés a környezettől, az osztályhelyzettől, a neveléstől stb., szóval objektív külső tényezőktől független lehet, mégis el kell ismernie, hogy lehetséges *voraussetzungslose Wissenschaft*, objektív tudomány olyan értelemben, hogy a kutató nem előre megállapított eredménnyel nyúl kérdéséhez, hanem látásának azokkal az öntudatlan korlátozósaival ugyan, amelyeket az említett, akaratától független, objektív tényezők okoznak, de azzal a szándékkal – tudatos akaratla tehát –, hogy kutatásának fonalát külső körülmények nem bolygatják, hanem csak a dolgok igazsága fogja vezetni.”⁴⁶

E sorok a párttal való szakításának idejében íródtak. Három évvel később, a Társadalomtudományi Társaság feladatairól tartott ismert beszédében nem kevésbé határozottan, de már körületekintőbben fogalmazta meg álláspontját: „A funkciók elkülönítéséről van szó... Ha társadalmi szükségszerűség hozta létre az alapvető közös társadalmi érdek kielégítésére a különbözőződött társadalmi funkciókat, ugyanezen érdek tovább is csak úgy nyerhet kielégítést, ha az egyes társadalmi funkciók okuk, causájuk irányában működnek, vagyis létezésük oka egyúttal céljuk is. Mert más célokra a társadalom más szerveket alkotott.”⁴⁷ Más céljai és más törvényei vannak tehát a tudománynak és mások a politikának, s a kettő csak *végeredményben*, az „alapvető közös társadalmi érdek” szolgálatában találkozik.

Ezzel az elhatárolással Szabó egyfelől elutasította a politika igényét, hogy a tudományt a maga szolgálatába hajtsa. Másfelől viszont, *mint tudós*, lemondott arról, hogy a politikát – s benne a szocialista mozgalmat – eszméivel közvetlenül befolyásolja. Keserű lemondás lehetett ez, de bizonyára ebben található a magyarázata az 1910 utáni Szabó Ervin ideológiai visszafogottságának. A háború kataklizmája hozta meg számára azt a késői „elégtételt”, hogy önmaga által is időszerűtlennek hitt eszméi – így a „közvetlen cselekvés”, a munkásdemokrácia, főként pedig az antimilitarizmus – egy pillanatra mindennél realisabbá és az igazi történelemalakítás eszközeivé váltak. Utolsó éveinek sokat bíralt „moralizálása” pedig, amelyben elmélet és gyakorlat, tudomány és politika benne feszülő ellentétét oldotta fel, s amelyet – maradandó értékű, sokszor profétikus erejű felismeréseivel együtt – kora és a közvetlen utókor igazában nem értékelhetett, az idő múlásával „fejtődik meg” és lesz mind időszerűbbé.

Д-р. Литван: Теория и практика в деятельности Эрвина Сабо

(Резюме)

Сто лет тому назад в 1877 году родился Эрвин Сабо. Он стал самой крупной, но в то же время самой противоречивой фигурой венгерского социалистического движения начала XX века. Самым значительным противоречием его деятельности до конца своей жизни остались нвнесность и нерешимость в его отношении и теории и практике, к науке и политике. Он имел однако интенсивные тяготение и стремление и революционной деятельности и к

⁴⁶ Német és francia szocializmus. Huszadik Század, 1909. I. 294.

⁴⁷ A Társadalomtudományi Társaság földadatai. Huszadik Század, 1912. II. 461. 468.

научной углубленности. В начале своей деятельности (1900–1902 гг.) по примеру русских революционеров, с которыми он познакомился в Вене, он связывал друг с другом почти все виды теоретической и практической работы: одновременно он был и библиотекарем и библиографом, был пратийным теоретиком и одним из редакторов партийной газеты „Нэпсава“, работал пропагандистом и агитатором, организатором и воспитателем социалистического студенческого движения. Но с 1903 года он вынужден был отказаться от такой всесторонности, чтобы всю свою энергию сосредоточить на распространение марксизма в Венгрии, на разработку теории социализма и социологии. Все значительней стала противоположность между ним и руководством партии, потому он готов объединять оппозиционные социалистические элементы, но эта его новая практическая работа не привела к непосредственным успехам. После 1907 года, когда его синдикалистские взгляды вошли в систему, для него невозможными стали как теоретическая, так и практическая работа в Социалдемократической партии или по линии партии. Он замкнулся в круг Общества Общественных Наук и журнала „Хусадик Сазад“ (Двадцатый Век), одним из руководителей которых был Э. Сабо. Он был директором Столичной Библиотеки, которая стала современным институтом общественного образования и одним центром образования по общественным наукам. Он и в дальнейшем развертывал многостороннюю, в том числе и публицистическую деятельность, но второе, и вместе с тем последнее десятилетие своей творческой жизни он провел под знаком сознания принципиального различия науки от политики и сознания того, что они непосредственно не могут влиять друг на друга. В последние годы он занимался этим противоречием как моралист социализма; он работал над вопросами социализма с человеческой стороны, над моральными проблемами. Таким образом старался он развязаться он эти противоречия.

Gy. Litván: Theory and Praxis in the life-work of Szabó Ervin

(Abstract)

Szabó Ervin, born one hundred years ago, in 1877, was the most outstanding, and at the same time the most controversial figure in the Hungarian socialist movement in the early twentieth century. The most conspicuous contradiction of his activity was that he was not able to solve the problem of his relationship towards theory and praxis, science and politics throughout his life. He was equally willing and apt to act as a revolutionary and to pursue scientific activity. In the first years of his activity (1900–1902) he combined all forms of theoretical and practical work, just like the Russian revolutionaries he came to know in Vienna: he was librarian, bibliographer, the theoretician of the party, editor of its newspaper called *Népszava*, propagandist, organizer and teacher of the socialist movement of the students. From 1903 on he was obliged to give up this manysidedness in order to be able to concentrate all his energies to the propagation of socialism at home, and to the theoretical study of socialism and sociology. His strengthening disagreement with the leadership of the party made him organize the socialist elements in the opposition, but this renewed practical, political activity brought him no immediate success. From 1907 onwards, after his syndicalist views had been formed into a system, all theoretical and practical activity became for him practically impossible either within the Social Democratic Party or in any form by its means. He retired to the circles of the Society for Social Science (*Társadalomtudományi Társaság*) and to those of the review *Huszadik Század*, a leader of which he was, and developed the City Library into a modern institution of public education, into one of the most important collections in the field of the social sciences as its director. He continued to pursue a manysided activity – political essay-writing among others – but he concluded in this second (and at the same time last) decade of his activity that science and politics were basically different in principle and there could not be a direct interaction between them. He relieved this contradiction by studying the moral, humane aspects of socialism as its moralist in his last years.

JEMNITZ JÁNOS

Az angol Munkáspárt külpolitikai irányvonalához (1938: A „megbékéltetés” és „München” ellen)

Az angol Munkáspárt tevékenységével a magyar marxista történetírás nem túlságosan sokat foglalkozott. Abban a nagy témakörben, amely hosszabb ideje leköti a közvélemény érdeklődését: a fasizmus, a fasizmus elleni harc és a II. világháború közvetlen előzményei – vitathatatlanul lényeges pont a nemzetközi munkásmozgalom reagálása, s ezen belül pedig aligha lehet figyelmen kívül hagyni az angol Munkáspárt reagálását.

E tanulmányban adott válaszok bizonyos fókig „vázlatszzerűek” lesznek, amelyeket az új kutatások bizonyára pontosítani fognak. Mégis – mivel tapasztalataink szerint e témakörben az újabb történeti irodalomban nem egy leegyszerűsítő értékelés szinte közzsájon forog – ezek az adalékok, támpontok is hasznosak lehetnek.

A tanulmány elé még egy „kimentést” kell illeszteniünk. A teljesebb áttekintést nyilvánvalóan legalábbis 1933-nál kellene kezdeni. Ezt követelné meg az egyetemes történelem periodizációja. Ami az angol Munkáspárt belső történetét illeti, a nyitó dátum pedig 1935 kellene hogy legyen. A két dátum közötti eltérés nem tükröz ellentmondást. Míg 1933 után a párt élén még a pacifista G. Lansbury állt, akinek személyét, politikai elképzelését és gyakorlati politikáját néhány bekezdésben aligha lehet bemutatni, éppen ezért ezt a korszakot és problémát egyszerűbb volt ezúttal teljesen érintetlenül hagyni. Lényeges viszont az 1935-ös fordulat, amikor a Munkáspárt vezetésében teljes fordulat állt be. A párt vezetését ekkor vette át a „fiatal” triumvirátus (Attlee – Bevin – Morrison),¹ méghozzá éppen azon az alapon, hogy a fasizmus elleni harcra fel kell készülni, s Lansbury pacifista, mindenféle fegyverkezést tagadó politikája csődbe vinné az országot, az angol és nemzetközi munkásmozgalmat.

A következő periódust nyilvánvalóan a spanyol polgárháború nyitja meg. Ez a kérdés viszont annyira összetett, hogy tulajdonképpen ugyancsak egy önálló tanulmányt igényel. A Spanyol Köztársaság elbukásában köztudottan igen jelentős szerepet játszott a „benemavatkozási” politika, s e politikát ha L. Blum is hirdette meg, a politika igazi kikovácsolói az angol konzervatív körök és a londoni Foreign Office volt.² S itt, ezen a

¹ Clement Attlee, a pártnak Lansbury utáni parlamenti, politikai vezére, már 1929-ben a kormány tagja; Ernest Bevin, a szállítómunkás szakszervezet vezetője, s az 1920-as évektől az angol szakszervezeti mozgalom egyik legbefolyásosabb egyénisége, Herbert Morrison a Munkáspárt rátermett szervezője volt.

² A „benemavatkozási” politika megszületése külön történeti vitatéma. A francia szocialisták többek között a londoni kormány felelősségét hangsúlyozták, az angol munkáspártiak Blum kezde-

ponton a nemzetközi politika szempontjából is fontos az angol Munkáspárt reakciója, amit nem lenne szerencsés néhány tömönddal elintézni.

Pusztán csak a fő összefüggések érzékeltetésére – bizonyos leegyszerűsítéssel járó kockázatot vállalva – itt ezúttal csak annyit szögezhetünk le, hogy az angol Munkáspárt részéről elhangzó válasz kettős volt. Egyfelől támadták az angol kormányt és a hamishazug „benemavatkozási” politikát, s a közvéleményt is igyekeztek felrázni, bizonyos korlátozott anyagi segínyt is adtak. Másfelől viszont ez nemcsak hogy nem volt elég, hanem ugyanakkor a lényegi probléma megkerülését, illetve a követelmények előtti meghátrálást jelentette. Mindez már 1936 őszén, majd újra 1937-ben a Munkáspárt konferenciáin felvetődött, ahol a pártvezetés legrobusztusabb és legoffenzívebb tagjai a baloldali ellenzéknek azt a követelését, hogy a Munkáspárt sürgesse a Spanyol Köztársaság nyílt megsegítését azzal utasították el – illetve azzal zsarolták meg az egész konferenciát és a párttagságot –, hogy ez háborút jelentene, s Anglia nem készült még fel a háborúra.³

Ez nem jelentette azt, hogy Bevin és Attlee elfogadták a N. Chamberlein-féle „megbékéltetési” politikát. Ők ténylegesen úgy vélték, hogy a fasizmussal való összeütközés elkerülhetetlen lesz, s erre fel is kívántak készülni. De 1936–1937-ben ezt az összecsapást még igyekeztek elnapolni. (Megint más kérdés, hogy e politika mennyiben volt indokolt, s hogy 1936-ban az antifasiszta tábor erőviszonyai nem lettek volna-e jobbak, mint 1938–1939-ban. Mindenesetre tény, hogy a Munkáspárt vezetői arra számítottak, hogy a fegyveres felkészülés révén az antifasiszta blokk ereje nő majd meg.)

Az 1936–1937-es év ilyen szempontból átmeneti, előkészítő periódusnak tekinthető, ami azért egyúttal számos keserves tanulságot is kínált, nemcsak azoknak, akik a Munkáspárt baloldalán eleve határozottabb antifasiszta szolidaritást és akciókészséget sürgettek, hanem a párt vezetőinek is.

ményezését, illetve azt, hogy a francia kormány belső nehézségei, a komoly jobboldali ellenzék miatt Blum nem tehetett mást, ráadásul kezdetben Blum is illúziókat táplált az irányban, hogy a német-olasz intervenciót sikerül megállítani. C. Attlee jóval későbbi nyilatkozatában is azt hangsúlyozta, hogy Blum hitt abban, hogy e „politikát jóval hatékonyabbá lehet tenni” (*Francis Williams: A prime minister remembers. The war and post-war memoirs of the Rt. Hon. Earl Attlee. London, 1961* 14). Ezzel szemben a baloldali labourista G. D. H. Cole azt hangsúlyozza: 1936 novemberében Jean Longuet vezetésével francia pártdelegáció érkezett Londonba, hogy az angol lehetséges támogatásról tájékoztódják – de csak homályos ígéreteket kapott. (*C. D. H. Cole: A History of Socialist Thought. Vol. V. Socialism and Fascism. 1931–1939. London, 1960*, 80, *G. D. H. Cole: A History of the Labour Party from 1914. London, 1948*, 329.) Az igazság az, hogy a Labour Party nem volt egységes, s a pártvezetés politikája is az idők folyamán változott. Ennek 1936 folyamán megfigyelhető mozzanatai, vitái azonban külön elemzés tárgyát képezhetik, márcsak azért is, mert a szereplők visszaemlékezései között is jelentősek az ellentmondások. Erre többek közt jó példa W. Citrine-é, aki szintén inkább a franciák felelősségét húzza alá (*Lord Citrine: Men and Work. An autobiography. London, 1964*). A kommunista A. Hutt egykori ismert standard munkájában ugyancsak London és a labourista vezetők felelősségét hangsúlyozta (*The Post-War History of the British Working Class. London, 1937*, 289–291). Az angol-francia szocialista pártközi tárgyalások ebből a szempontból is rendkívül fontosak, s a hivatalos rövid közlemények mellett a különféle önéletrajzi írások, a sajtó mellett többek között H. Dalton naplójegyzetei is gazdag forrásmagyarat kínálnak ehhez a korszakhoz (*London School of Economics – a továbbiakban LSE – Dalton Diaries*). *F. Brackway: The life of Jewett. London, 1946*.

³ Labour Party Annual Conference Report, 1936 31, 160–174; *Alan Bullock: The Life and Times of Ernest Bevin. London, 1960*. I. köt. 586–587 és *Ralph Miliband: Parliamentary Socialism. New York, 1964*, 239–240; *A. Hutt: i. m.* 291.

Ilyen előzmények után érkezett el az 1938-as esztendő, amikor az angol kormány külpolitikája és a munkáspárti ellenzék külpolitikai elképzelései még jobban elváltak egymástól mint valaha, amikor tényleg valami új született – amiről a magyar nyelvű történeti irodalomban szinte csak Majszkij memoárjában olvashatunk.

1938 tavasza – a belső politikai ártérékelések korszaka

1938 márciusában Hitler „lenyelte” Ausztriát. Az Anschlussnak olyan angol politikai, parlamenti vetülete is volt, február 23-án a munkáspárti Henderson tett fel interpellációs kérdéseket Ausztriával kapcsolatban Chamberlainnek, aki a spanyol problémákhoz hasonlóan ezúttal is kitért a válasz elől, haladékot kért.⁴

Március 10-én, a fenyegető Anschluss árnyékában, a növekvő német nyomással számolva Henderson megint azt kérdezte, szándékozik-e az angol kormány lépéseket tenni, s támogatást adni Schuschniggnek a 9-én bejelentett népszavazás megtartásához – a kérdésre Chamberlain megintcsak nem adott választ.⁵

Mindez ismeretes módon a 24. órában történt. Másnap Hitler átadta az ultimátumot, hogy a március 13-ra kiírt népszavazást megakadályozza, s ugyanaznap bekövetkezett a náci Seyss-Inquart kinevezése osztrák kancellárrá és az Anschluss. Március 14-én Chamberlain már csak a bekövetkezett tényeket regisztrálhatta az angol parlamentben (jelezvén, hogy az angol kormány, s jelesen Halifax külügyminiszter csak március 10-én! szólalt meg ez ügyben, hogy a népszavazás megtartását az angol kormány helyesli).⁶ Chamberlain szavai azonban hatalmas vihart kavartak. Tulajdonképpen az osztrák Anschluss talán minden eddiginél erősebb fényben világította meg a megbékéltetési politika kudarcát, s az ugyanaznap felszólaló Attlee ezt meg is fogalmazta: „úgy tűnik, ez az esemény felborította azt a kártyavárat, amit a miniszterelnök épített”. Visszautalt Eden február 21-i szavaira, aki a spanyol fejlődés tanulságai nyomán jelentette ki, hogy Anglia nem kockáztathatja meg még egyszer, hogy kész tények elé állítsák – s íme ez mégis bekövetkezett.⁷

Az Anschluss azonban további veszélyes folyamatok árnyékát vetítette már előre, s a munkáspárti vezetők erre már ekkor, március 14-én reagáltak is. Többek között Henderson, aki felvetette, hogy Abesszínia, Spanyolország, most pedig Ausztria után arra számíthatnak, hogy a következő áldozat Csehszlovákia lesz. Éppen ezért – mondta – „a kormányhoz fellebbezек, foganatosítson akciót, mielőtt túl késő lesz”.⁸ Vagyis az Anschluss jelentőségét a munkáspártiak jól exponálták, amikor akciókat és garanciákat követeltek a kormánytól. A parlamenti vetület természetesen ezúttal is csak egy terület

⁴ Parliamentary Debates. Commons. 1938, 332. köt. 331–332. Megjegyzendő, ekkor a spanyol szocialista párt lapja, az El Socialista szintén még abban bízott, hogy a Munkáspárt meg tudja változtatni a kormány külpolitikáját. (1938 márc. 9.) Az Anschluss nyugati „elfogadását” a lap úgy értékelte, hogy London és Párizs egy tál lencséért adták el Ausztriát (márc. 12–13.).

⁵ I. m. 332. köt. 2121.

⁶ Az angol kormány diplomáciai lépéseit itt nem érinthetjük. Annyit azonban jelezünk kell, hogy Chamberlain bejelentése ezúttal is félrevezető volt.

⁷ I. m. 333. köt. 53–56.

⁸ I. m. 333. köt. 771–772.

volt. A munkáspárti sajtó állásfoglalásairól itt nem adhatunk képet – csupán egyetlen orgánumot, a Munkáspárthoz rendkívül lazán kapcsolódó *New Statesman and Nation* idézhetjük. E lap tükrében megállapítható, hogy a lap szerkesztői 1938 januárjában még nagyon is indokolatlan rózsaszínű ábrándokat tápláltak a jövőt illetően, amikor a spanyol köztársaságiak területi győzelmében bízva azt hitték, hogy Franco előretörését végképp feltartóztatták.⁹ De ezek a remények nagyon rövidéletűek voltak s már februárban a helyzet megváltozásáról, a nagyarányú német-olasz haditechnikai felpumpálás nyomán beinduló újabb támadásról cikkeztek,¹⁰ s ugyanakkor február második felében több cikk foglalkozott Ausztria helyzetével, már korán jelezték, hogy Ausztria igazi ura Hitler lett.¹¹ Március 5-én a szerkesztői összefoglaló már úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Ausztria elveszett. A sokféle aggasztó cikk után a koratavaszi igazi általános összefoglaló helyzetértékelés márcsak az Anschluss másnapján jelent meg.

Ennek a cikknek már címe is szándékosan riasztó volt: „Öt perc múlva tizenkettő.” A cikk alapgondolata már az volt: el lehet-e kerülni az általános európai háborút. Hiszen új helyzet állott elő. Kétségtelennek ítélte már, hogy a Spanyol Köztársaság ügye elveszett, s Ausztria elnyelése után biztosra vette a lap, hogy Hitler Csehszlovákia felé is kinyújtja majd a kezét – annak ellenére, hogy Csehszlovákia sorsáért a Szovjetunió és Franciaország garanciát vállalt. S itt vetődnek fel – írta a szerkesztőségi cikk – az új kérdések: mindenekelőtt az, támogatja-e ezen a vonalon London a francia kormányt. Chamberlainnek ezúttal színt kell vallania. Elképzelhető persze, hogy Chamberlain kész feladni Közép-Európát, Franciaországot is és vállalni, hogy Nagy Britannia másodrendű hatalommá süllyedjen a náci uralta Európában – de akkor ezt Chamberlainnek nyíltan meg kell mondani. Tovább – hangsúlyozta a *New Statesman* – ebben a kérdésben nem lehet hallgatni. Márcsak azért sem, mert világos garanciavállalás visszahat Közép-Európa országai kormányainak, mindenekelőtt az ingadozó lengyel kormány állásfoglalására.¹²

Vagyis a Munkáspárt vezetőinek parlamenti állásfoglalásai mellett a munkáspárti sajtóban is hasonló cikkek jelentek meg, amelyek az Anschlusst európai összefüggéseiben mutatták meg, s előre figyelmeztettek, hogy láncreakció indult meg – s nem szabad Hitler előtt visszavonulni, meghajolni.

Alig egy hónappal az osztrák Anschluss után Dalton egy angol konzervatív ellenzéki külpolitikai szakértővel tárgyalt, aki hangsúlyozta, hogy a kormány külpolitikáját egy négytagú kamarilla irányítja és a gyakorlati irányításból Edent és Vansittart-t teljesen kiszorították. Eden lemondása csak ennek a következménye. A konzervatív pártban ugyan heves viták folytak ekörül, de végeredményben mintegy 20–40 képviselőre gondolhatnak, akik a konzervatív pártból is készek arra, hogy a Chamberlain-féle kormánypolitika ellen forduljanak. Ez a szám ugyan nem lebecsülendő, de mégis feltűnő, hogy milyen kevesen voltak tisztában a tényleges nemzetközi helyzettel.¹³

A konzervatívoknak ez az általános felkészületlensége szöges ellentétben állt a Munkáspárt vezetőinek már felvázolt politikájával, állásfoglalásaival. S itt mintegy az

⁹ *New Statesman and Nation*, 1938. jan. 15.

¹⁰ *Uo.* 1938. febr. 12, 26.

¹¹ *Uo.* 1938. febr. 19, 26.

¹² *New Statesman and Nation*, 1938. márc. 19. Az ILP lapjaira vö. F. Brackway: *The life of Jewett*, 346.

¹³ *LSE Dalton Diaries*.

eltérést ismét aláhuzandó, idézhetjük Bevin februári nyilatkozatát. Annak a Bevinnek, aki 1936 őszén a pártkonferencián még a pillanatnyi „megbékéltetők” mellé állt, bár már akkor is érzékeltette, hogy a fasisztákkal a leszámolás valószínűleg bekövetkezik. 1938 februárjában – tehát még az Anschluss előtt – a Record hasábjain világosan nyomtatásban leszögezte: „azok, akik abban hisznek, hogy a háborút valamiféle csoda révén el lehet kerülni, homokra építenek. A magam részéről az első naptól, hogy Hitler hatalomra került, meg voltam győződve, hogy amikor a pillanatot elérkezettnek látja, háborút indít majd a világban. S abban sem hiszek . . . , hogy bármiféle lehetőség nyílne a Hitlerrel és Mussolinival való kiegyezésre.”¹⁴

Bevinnek pedig köztudomásúlag rendkívül nagy, s egyre növekvő súlya volt a munkásmozgalomban, olyannyira, hogy Chamberlainnek is többször tárgyalnia kellett vele ezekben a hetekben. Bevin a fasiszta hatalmak és a nemzetközi helyzet megítélésében azonban nem változtatta meg véleményét, s állásfoglalása nem volt egyedi.¹⁵

Ezekben az 1938 tavaszi hetekben a Munkáspárt vezetői folytatták tájékoztató megbeszéléseiket. A tájékoztató tárgyalásokhoz tartozott, hogy április 8-án a Munkáspárt vezetőihez tartozó, a munkáspárti „árnyékkormány” külügyminisztere, H. Dalton Kingsley Martinnal, a New Statesman and Nation befolyásos publicistájával és szerkesztőjével tanácskozott. K. Martin szerint az adott pillanatban katonailag mind Nagy-Britannia, mind Franciaország gyenge és ezért engedményeket kell tennie. Ezzel magyarázta az angol kormány olyan törekvéseit is, hogy Olaszországot elszakítsa Berlintől – mégpedig úgy, hogy Abesszíniában, majd Spanyolországban engedményeket tett javára. Az ő véleménye szerint, ha az adott pillanatban a háború kirobban, „akkor elveszítjük”. K. Martin maga jegyezte meg, hogy véleménye nyilván keresztezi mind „a brit imperialisták” véleményét (itt feltehetően a Churchill-csoportosulásra célzott), mind pedig a Left Book csoportot (ez utóbbi a Munkáspárt baloldalára támaszkodó laza szervezet volt, amely népszerű sorozatban riasztott a fasiszta veszélyre, s az elkerülhetetlen háborúra készítette fel a közvéleményt), mivel ez utóbbi „hajlik a fasizmus elleni háborúra”.¹⁶

K. Martin értékelésében előkelő helyet foglalt el Oroszország, annak várható magartartása, amiről viszont azt állította, hogy „az egyelőre nagy talány”. Dalton ehhez naplójában hozzáfűzte: „Ezzel egyetértettem. Ez a legnagyobb rés valamennyiünk ismeretében. Mit *tehetnek* és mit *fognak tenni*” (Dalton eredeti aláhúzása – J. J.).

Nem érdektelen az sem, ahogyan Dalton ezt a beszélgetést és K. Martin személyét jellemezte. K. Martinról az írta: „rendkívül emocionális, nem állhatatos”, értékítéleteit általában megkérdőjelezte, de ezúttal mégis hozzátette: „mégis nem kevésbé nyugtalanított” az, amit elmondott.¹⁷

Dalton aggályait rendkívül „sarkítottan” fogalmazta meg Kingsley Martinnal kapcsolatban. Ugyanis, ha a szerkesztőnek ilyen kételyei, ingásai, félelmei voltak is – ezek a lap nyomtatásban megjelent cikkein alig látszottak. Olyannyira így volt ez, hogy

¹⁴ Alan Bullock: The Life and Times of Ernest Bevin . . . 624.

¹⁵ Ehhez az általános hangulathoz bizonyító adalék: Citrine memoárjában feljegyzí, hogy 1938 tavaszán fejezte be családi óvóhelyének felépítését – vagyis a háborút ő is már annyira elkerülhetetlennek ítélte (lényegében ő is 1933-tól) (Lord Citrine: Men and Work . . . 348).

¹⁶ LSE Dalton Diaries.

¹⁷ Uo.

Chamberlain-nek már idézett jelentős március 24-i külpolitikai expozéjával kapcsolatban, amely a tavaszi új helyzetről a kormány hivatalos véleményét összegezte, a lap megállapította, hogy a brit kormány teljesen ostoba rövidlátó módon olyan színezetet kíván kelteni, mintha „nem történt volna semmi”.¹⁸

A szerkesztőségi állásfoglalás mellett a lap ugyanezen számában jelent meg Kingsley Martinnak egy olyan írása, amely egyáltalán nem árulkodott arról, hogy a „megbékélési politikát” elfogadta volna. Sőt éppen ellenkezőleg azt fejtegette, hogy új, kritikus nemzetközi helyzet alakult ki, s az új feltételek között európai és nemzeti érdek, hogy a Chamberlain-kormányt mindenképp megbuktassák. Kingsley Martin utalt arra, hogy a brit kormány a jelek szerint „kiárúsítja Európát”, aminek vége csak az lehet, hogy Nagy Britannia magára marad. Ezúttal Kingsley Martin írása címének megfelelően az első között próbált az új körülményeknek megfelelő programot adni: megállapította, hogy az ország érdekeinek megfelelő külpolitikai irányvonalat csupán az ellenzék kínál. De azon túl, hogy ennek az ellenzéknek törzsét a Munkáspárt és a szakszervezetek alkotják, itt hivatkozott a liberálisok állásfoglalásaira is, s ezen túlmenően szükségesnek tartotta a konzervatív ellenzékkel való együttműködés kialakítását – és így egy széles Chamberlain-ellenes „nemzeti ellenzék” kiformálását.¹⁹

Ez a gondolat az év őszén, a még nagyobb katasztrófa, a müncheni válság idején már nagyobb meghallgatásra talált (hogy azután 1940-ben a nemzeti koalíció meg is szülessen a végveszély óráiban), de a gondolat nem véletlenül 1938 tavaszán született meg. S nem csupán a New Statesman szerkesztőségi szobáiban, hiszen ezt tanúsították Dalton említett tárgyalásai is.

De a szélesebb egység megvalósítása igen vontatottan haladt előre. S ebben a legjelentősebb bénító fék nyilvánvalóan a konzervatív ellenzékiek félelme, bátortalansága volt. A New Statesman is Eden lemondása kapcsán jelezte az országos felháborodást, s azt, hogy ha Eden akarná, valóban politikai fordulatot, kormányválságot tudna előidézni, s megbuktathatná Chamberlaint²⁰ – de azután kiderült, hogy erre 1938 februárjában Eden egyáltalán nem gondolt, ami a munkáspártiak sorában – mint jeleztük – nagy csalódást keltett. Egy komoly lehetőség kihasználatlanul maradt.²¹

De ugyanakkor az említett antifasiszta „nemzeti egységfront” keretei fokozatosan kezdtek összeállni és feltöltődni, aminek egyik jele éppen ekkor az volt, hogy Kingsley Martin programadó írásával egyidejűleg jelent meg J. M. Keynes állásfoglalása Chamberlain kormányának politikája ellen, márpedig Keynes nemcsak tudományos tekintély volt, hanem azt is jelezte, hogy a pártonkívüli értelmiségiek is ebben az alapkérdésben a kormánnyal szemben a munkáspárti ellenzék mögé állnak.

Ami pedig a lap és szerkesztőjének megtántorodását illeti, ez nem volt abszolút, hiszen ezzel ellentétes szellemű cikkek is megjelentek áprilisban a New Statesman

¹⁸ New Statesman and Nation, 1938. márc. 26.

¹⁹ Kingsley Martin: What ought we do? (Mit kellene tennünk?) New Statesman and Nation, 1938. márc. 26.

²⁰ New Statesman and Nation, 1938. febr. 26.

²¹ Ezt a gondolatot, a koalíció létrejöttének lehetőségét húzta alá Attlee is kései visszaemlékezésében, megismételve, hogy Eden „visszautasította, hogy valami hatékonyat tegyen a kormány ellen”, s a lehetőség így akkor nem lett valósággá (Francis William: A prime minister . . . 20).

hasábjain. Április elején ugyanis a lap szerkesztőségi kommentárja nemcsak üdvözölte a Munkáspárt spanyol-kérdésben kiadott kiáltványát, amely a köztársasági kormányt sújtó embargó feloldását sürgette, hanem a kiáltványt bátortalannak is minősítette, megjegyezte, hogy messzebb kellene menni, világosabb programot, alternatívát adni, s azt követelni, hogy London adjon nyílt támogatást a francia kormánynak, hogy az segítséget adhasson Madridnak.²²

A Kingsley Martintól szerzett értesüléseket, feltételezéseket egyébként Dalton hamarosan több vonatkozásban is ellenőrizhette. Április 11-én Citrine-nel, az angol szakszervezetek főtitkárával (aki 1928-tól 1945-ig egyúttal a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség elnöke is volt) találkozott, aki az elmúlt napokban Chamberlainnel tárgyalt. Ez megerősítette Anglia és Franciaország katonai, főként légügyi elmaradását a „tengely” mögött. Citrine egyébként szintén pártolta az erőteljesebb fegyverkezés gondolatát – anélkül azonban, hogy ez a munkások, a munkaviszonyok rovására történék.²³

Április 12-én Dalton újra Vansittarttal találkozott. E beszélgetésből egyébként az is kiderült, hogy Eden és a Churchill-csoport között milyen lényeges eltérések voltak, hogy Eden maga is „ejtette” Vansittart-t, aki ekkor arra készült, hogy a párizsi követséget fogja átvenni. (Ez Eden javaslata volt, erről Eden ír önéletrajzában.) Szerinte Eden a tehetségesebb embereket félreállította, továbbá megjegyezte, hogy Edenben a franciák sem bíznak. Két ország kérdése vetődött még fel ezen a beszélgetésen. Az egyik ismét Oroszország volt, s Vansittart hangsúlyozta, hogy nem szabad megengedni Oroszország elszigetelését. A másik Olaszország volt, s Edennel szemben ő úgy vélte, hogy Olaszországot el lehet szakítani Hitlertől.²⁴

A csehszlovák válság, a müncheni periódus

Már a korábbi, 1938 tavaszi időszak is felveti a kormány és a Munkáspárt közötti éles különbséget, a müncheni periódus azonban új lényegi változásokat hozott minden vonatkozásban. Az eltérés ekkor nyílt politikai ellentétté változott, s ebben a periódusban a Munkáspárt és a konzervatív ellenzék viszonya is módosult, a Munkáspárt ténylegesen alternatív politikai ellenpólussá lett.

A cseh „kérdés” még 1938 tavaszán felszínre került, nem utolsósorban Hitler és a náci vezetők brutális megnyilatkozásai és az Anschluss nyomán.²⁵ A fokozódó nyugtalanság miatt különböző országokban és szinteken reagáltak a jelentkező válságra.

A Szocialista Munkásinternacionálé Végrehajtóbizottsága 1938. május 29–30-án Brüsszelben tartotta azt az ülést,²⁶ amelyen már külön referátum foglalkozott Csehszlovákia sorsával. A határozati javaslatot e „kérdésben” az angol küldöttség terjesztette elő a cseh és német szociáldemokrata párttal egyetértésben. A javaslat így hangzott:

²² New Statesman and Nation, 1938. febr. 26.

²³ LSE Dalton Diaries.

²⁴ LSE Dalton Diaries – A New Statesman and Nation egyébként a munkáspárti vezetők parlamenti nyilatkozataival egybecsengően elítélte az angol–olasz egyezményt (1938. ápr. 23.).

²⁵ A cseh dráma bevezetője 1937 őszén Halifax berlini látogatásához kapcsolódik – amire itt nem térhetünk ki. Az Anschluss idején elhangzott reagálásokat részint már idéztük.

²⁶ Május 19-én rendkívül heves, véres incidens nyomán éleződött ki újra a „Szudéta-válság”.

„A Szocialista Munkásinternacionálé Végrehajtóbizottsága mélységesen aggódik a Csehszlovákia határán beállott súlyos helyzetért.

Az a nyugodt határozottság, amellyel Csehszlovákia népe meghozta a szükséges lényeges intézkedéseket, hogy a törvényes rendet fenntartsa és ha kell, szembeszálljon az invázióval, mindazon népek csodálatát kiváltotta, amelyek készek arra, hogy megvédjék saját függetlenségüket.”

Majd ugyanennek a határozati javaslatnak egy későbbi passzusa visszautalt az elmúlt hetekben előállott súlyos háborús válságra és a következő tanulságokat szűrte le: „Az elmúlt események bebizonyították, hogyha a békét fenn akarják tartani, akkor már most a legnagyobb erőfeszítést meg kell tenni a kollektív biztonság védelmére a nagyhatalmak, a Népszövetség tagjainak vezetésével. Ezt meg kell tenni, ha európai örökségünket, a civilizációt és a demokráciát meg akarjuk védeni a teljes megsemmisüléstől, amely a náci Németország részéről fenyegeti, amely könyörtelenül tör a világuralom megszerzésére.”²⁷

A Szocialista Munkásinternacionálé Végrehajtó Bizottsága azért is foglalkozott Hitler új keleti igényeivel, mert az ülésen megjelent Niedzalkowski, a lengyel szocialista párt egyik vezetője, aki érzékeltette, hogy Hitler politikája tetszik-nem tetszik, Lengyelországot is a Hitler elleni koalíció részévé fogja tenni. Niedzalkowski rávilágított, hogy Beck maga németbarát, de a lengyel vezérkar jó része nem, s a lengyel katonai vezetők elutasítják azt a gondolatot, hogy Felső-Sziléziáról lemondjanak Németország javára.²⁸

A Szocialista Munkásinternacionálé említett brüsszeli ülésével egyidejűleg a Munkáspárt vezetői e napokban újra megszólaltak a parlamentben. Attlee már néhány nappal a brüsszeli találkozó előtt, május 23-án megjegyezte, hogy a cseh válság megoldását csak úgy lehet elképzelni, hogy az a cseh nép sérelme nélkül történjék meg.²⁹ Egy héttel később, már a brüsszeli találkozó, s újabb kedvezőtlen hírek tudomásulvétele után kiélezett interpellációt intézett a miniszterelnökhöz, hogy az angol és francia kormány nem gyakorol-e olyan nyomást Prágára, amelynek lényege, hogy engedményekre próbálja kényszeríteni.³⁰ Az interpellációra ekkor maga Chamberlain válaszolt — tagadóan, aminek a munkáspárti vezetők nem adtak hitelt, miként Hitler szándékait illetően sem voltak illúziók.

Később, július közepén pedig Dalton Vansittart közvetítésével közvetlenül is tárgyalt Forster danzigi gauleiterrel, akinek Dalton kijelentette: a Munkáspárt az angol-német meg egyezést helyesli, ezt szorgalmazza, de amennyiben Németország megtámadná Csehszlovákiát, akkor ők amellett lépnek fel, hogy Nagy Britannia is fogjon fegyvert Csehszlovákia védelmében.³¹

A következő hetekben már teljes erővel hatott az az elsőrendű angol diplomáciai nyomás, amelyre Attlee — mint láthattuk — már június 1-én rákérdezett. Közben ugyanis Prágába érkezett Lord Runciman, akinek missziója, tevékenysége egyértelműen ebben az irányban hatott, s Chamberlain N. Henderson berlini angol követ útján személyes találkozót kért, javasolt Hitlernek.

²⁷ The Labour Party Conference, Report, 1939, 28–29. A Népszava 1938. jún. 5-én az ülésről csak átfogó ismertetést adott, az elfogadott határozatokat nem közölte.

²⁸ LSE Dalton Diaries. (Niedzalkowski később maga vállalta is ezt a harcot.)

²⁹ Parliamentary Debates, Commons, 1938 336. köt. 824–826.

³⁰ Uo. 2020–2202.

³¹ LSE Dalton Diaries.

A kulisszák mögötti tárgyalásoknak és a különböző aggasztó híreknek természetesen megvolt a maga sajtóvisszhangja. Ehelyütt megint csak a *New Statesman* idézzük. Július utolsó negyedében a lap szerkesztőségi kommentárja már aláhúzta, hogy Ausztria és Spanyolország lenyelése után Hitler Csehszlovákia bekebelezésére törekszik. A cikk a berlini reményekkel magyarázta a szudétanémetek agresszivitásának fokozódását. E kommentárnak volt azonban egy mozzanata, amely külön figyelmet érdemel: aláhúzták ugyanis, hogy Berlinben minden jel szerint számítanak Chamberlain jóindulatára, vagyis mintegy szövetségesüknek tekintik az angol kormányt a cseh kérdésben.³²

Július utolsó napjaiban a lap véleménye méginkább kifejeződött. Runciman említett útja előtt úgy ítélték: a misszió nehéz lesz, a siker attól függ, hogy Hitlerrel érzékeltetni kell, ha erőszakhoz nyúl, akkor kirobbantja a háborút, s ekkor Anglia Franciaország és Csehszlovákia oldalára áll. Másfelől viszont azt is jelezte a lap, hogy minden egyéb problémát diplomáciai úton megoldhatónak tart – kompromisszumok révén is. Az engedékenységgel egyidejűleg azonban a kommentár megint aláhúzta, hogy az angol kormány külpolitikája változatlanul hibás körben mozog: egyfelől indokolatlanul optimista látszatot kelt, másfelől elködösíti mind a valóságot, mind pedig saját politikai akcióit, felfogását.³³

Az elkövetkező hetekben, augusztus első kétharmadában a lap szerkesztői mintha „megnyugodtak” volna. A heti szerkesztői kommentárok ugyan kitértek a Runciman-tárgyalásokra, érzékeltettek nehézségeket, de alapjában bíztak a kompromisszum elérhetőségében – a már korábban jelzett elvek alapján. A fordulat a *New Statesman*-nél augusztus végén, a helyzet kiéleződése nyomán következett be, ekkor jelent meg az a nagy port és sok jogos kritikát kiváltó kommentár, amely azt szögezte le, hogy „a cseh határ stratégiai értéke nem lehet ok a világháborúra”. A lap ezúttal a leghevesebben sürgette a diplomáciai tárgyalásokat, miközben hozzáfűzte „nem garantálhatjuk a status quo-t”.³⁴

A *New Statesman* ilyen sorai, elhibázott ítéletei nyilvánvalóan igazolták Dalton már idézett áprilisi naplófeljegyzését a Kingsley Martinnal folytatott beszélgetésről, amelyben Dalton az utóbbi nem elég szilárd és következetes vonalvezetését bírálta – lévén, hogy a Munkáspárt vezetői a hasonló, lényeges területfeladások lehetőségét sehol fel nem vetették, ellenkezőleg a fasiszta agresszió visszaszorítását sürgették.³⁵

³² *New Statesman and Nation*, 1938. júl. 23.

³³ *Uo.* 1938. júl. 30.

³⁴ *New Statesman and Nation*, 1938. aug. 27.

³⁵ Megjegyzendő, a *New Statesman* ezen idézett elhibázott cikke sem jelentette azt, hogy a lap Chamberlain mögé állt volna – mégha egy kardinális kérdésben ezt is tette. Ugyanis ugyenebben a cikkben a lap szerkesztői megismételték korábbi megállapításukat: a jelek szerint Berlinben Hitler és a legszűkebb környezete nem hiszi el, hogy egy Csehszlovákia elleni támadás világháborút váltana ki, s hogy Anglia ekkor Franciaország mellé áll. – S a lap irányvonalát nem szabad pusztán az augusztus 27-i cikk alapján megítélni. Szeptember 3-án nagyobb belső aláírás nélküli cikk jelent meg a lapban, amely erőteljesen sürgette az angol-francia-szovjet együttműködés kialakítását, s figyelmeztette Berlin urait, tévednek, ha az ellenerővel nem számolnak, s felvetette, hogy ez a demokratikus koalíció nagyobb nyomást gyakorolhatna Hitlerre. Szeptember 10-én pedig egyéb külpolitikai mozzanatok mellett ilyen értelemben utalt a szakszervezeti évi kongresszus határozatára, amely ugyancsak határozottabb ellenállást követelt Hitlerrel szemben. (Megjegyzendő, a spanyol szocialisták augusztus folyamán és szeptember elején többször hivatalosan is megkeresték az angol Munkáspártot és eltökélt ellenállást sürgettek a hitleri agressziós politika ellen.)

Az előzetes baljós jelek után a válság igazán csak szeptember elején lépett fel. Szeptember 5-én Dalton felkereste Vansittart-t, aki Hitler nürnbergi beszéde után rendkívül izgatott volt, úgy vélte, hogy a német katonai körök és Hitler elszánták magukat az akcióra, miközben elképzelhetetlennek tartják, hogy London és Párizs ténylegesen megvédjék Csehszlovákiát.

E hírek valóban aggasztóak voltak, s a katasztrófa méretei csak fokozódtak. Szeptember 14-én Dalton a Munkáspárt vezetőinek (Attlee, Morrison, Greenwood – Greenwood a Munkáspárt főtitkárhelyettese) társaságában meghallgatta Liddel Hart katonai szakértőt, az angol hadseregfejlesztés helyzetéről, elmaradásáról. Mind ezen, mind pedig az előző, a Vansittarttal való beszélgetésen előkelő helyet foglalt el megint az a kérdés, hogy milyen a Szovjetunió erőnléte, mennyire lehet erre támaszkodni. E probléma később, a krízis tetőzésekor ismét visszatért. Ugyanezen a napon értesültek a Munkáspárt vezetői arról, hogy Chamberlain Hitlerhez repült.

Chamberlain hazatérésekor nyomban felvetődött, hogy az ellenzék vezetői felkeresik a kormányelnököt és tájékoztatást kérnek tőle a sorsdöntő kérdésekről. Mikor ez a találkozó már a „levegőben lógott”, Vansittart volt az, aki felkereste Daltont és közölte: a leglényegesebb kérdés az, hogy a csehek védekezhessenek, s a Szovjetunió is benne legyen a garantáló egyezményben. Vansittart hangsúlyozta: „örültség lenne megpróbálni azért kiszorítani a Szovjetuniót Európából, hogy Németországot kiengeszteljék.” Vansittart Daltonnal együtt megegyezett abban, hogy Hitlert szükség esetén a kétfrontos háborúra kell kényszeríteni, s csak azt nem értették, hogy ezt a felelős angol politikusok közül milyen sokan nem látják be.³⁶

A következő napok eseményeiről, pontosabban a Munkáspárt magatartásáról Majszkij is megemlékezik – méghozzá ezúttal kifejezetten a Munkáspárt javára. A visszaemlékezésben e napokról ez áll:

„Szeptember 14-e és 24-e között a munkáspártiak eléggé tevékenyek voltak: 14-én a Munkáspárt vezére, Attlee találkozott Chamberlainnel, 18-án munkáspárti küldöttség kereste fel Chamberlaint, 21-én Attlee és helyettese, Greenwood ismét találkozott Chamberlainnel, 22-én újabb munkáspárti küldöttség kereste fel Halifaxet...” Ez utóbbi találkozókról Dalton feljegyzései alapján részletesebb összefoglalót is adhatunk. Jellemző viszont, hogy Majszkij e találkozásokról, a Munkáspárt erőfeszítéseiről és végeredményben ekkori politikájáról milyen összefoglaló értékelést adott: „A munkáspártiak minden alkalommal követelték, hogy Anglia és Franciaország lépjen fel közösen a Szovjetunióval Csehszlovákia védelmében, Chamberlain azonban nem volt hajlandó erre.” Majszkij a továbbiakban hivatkozott arra is, hogy a Munkáspárt a tiltakozó nagygyűlések egész sorozatát rendezte meg a kormánypolitika ellen „Chamberlain azonban olyannyira hajthatatlan volt, hogy a brit kormány mindent figyelmen kívül hagyva, tovább haladt a katasztrófához vezető úton. A határozottabb fellépést a munkáspártiak nem kockáztatták meg.”³⁷ Azt, hogy Majszkij „határozottabb fellépés” alatt mire gondolt – sajnos ehelyütt nem fejt ki. A tömegtüntetéseken és a parlamenti vitákon túl ugyanis csak tényleges tömegmozgalommal, sztrájkokkal lehetett volna kísérletezni, illetve odáig elmenni, hogy a

³⁶ LSE Dalton Diaries. E kérdést München másnapján, amire még visszatérünk, a parlamentben a munkáspárti vezetők többször fel is vetették.

³⁷ I. M. Majszkij: Egy szovjet diplomata . . . 300–301.

parlamenti többséggel rendelkező kormányt parlamenten kívüli eszközökkel befolyásolják politikájának megváltoztatására és végső esetben e kormány forradalmi jellegű megbuktatását is vállalják. E gondolat felvetődésére Citrine-t már idéztük. De arra semmilyen forrás nem nyújt bizonyítékot, hogy a forradalmi, avagy csak antiparlamentáris radikális akciók hívei ehhez elég erősek lettek volna vagy, hogy ezt a lépést tervezték.

A sikertelenségre sokféle magyarázat lehetséges. A leglényegesebb ezek között az, hogy Chamberlain a közvélemény tekintélyes részénél még valóban úgy tűnhetett fel, mint akinek sikerült megőriznie a békét, s Chamberlain és a clivedeni klikk az ellenzékét valóban úgy tüntette fel, hogy az ellenzék felülkerekedése egyértelmű lenne a háború azonnali vállalásával. S Chamberlain konzervatív ellenzéke is úgy vélekedett, hogy e politika – Macmillan szavaival élve – Münchenig „népszerű volt”.³⁸

A helyzetet bonyolította, hogy az angol katonai vezetők, többek között Ironside tábornok, az angol hadsereg főparancsnoka is úgy vélte, hogy az adott körülmények között Chamberlain politikája a helyes, s őt támogatták. Szeptember 16-i naplófeljegyzésében ezt olvashatjuk: „Örültség lenne, ha a csehek kedvéért tennénk ki magunkat a megsemmisítésnek.”³⁹ Pár nappal később, az angol-francia megalkuvás, megtörés bekövetkezte idején pedig Ironside ismét Chamberlainnek adott igazat, s szeptember 22-i naplófeljegyzésében Churchilllel vitatkozva ezt írta: „nem tehetjük ki magunkat a német támadásnak. Egyszerűen öngyilkosságot követnénk el.”⁴⁰

A naplófeljegyzések jól tükrözik az angol politikai és katonai vezetők hangulatát. Nem szabad megfeledkeznünk azonban arról, hogy éppen a már említett többszöri bizalmas tárgyalások folytán ezek a „legbelsőbb” naplójegyzetek nem voltak igazán rejtett titkok. Az állásfoglalások lényege, rugói ismertek voltak, s éppen ezért ismert volt az is, hogy az ellentétek áthidalhatatlanok, a kormánypolitika és az ellenzék politikája üti egymást. S itt újra hangsúlyoznunk kell, hogy ellenzék alatt itt most a szélesebb értelemben véve gondolunk az ellenzékre. Az ellenzék törzsét nyilvánvalóan a Munkáspárt képezte, de Macmillan is úgy emlékezik vissza e napokra, hogy már rendszeres kapcsolatban állt a munkáspártiakkal, elsősorban Daltonnal, mivel a kormánnyal szemben a nemzetközi helyzet alapkérdéseiben egyet értettek.⁴¹ De a közeledés folyamat volt, s a szorosabb összefogás, az akciók összehangolásának kényszerű szükségessége valójában csak München után, a müncheni megrázkódtatás eredményeként történt meg. Hiszen olyan ellenzéki konzervatív antihitlerista politikusok is, mint Duff Cooper, aki nem egyszer bátrabban fogalmazott és lépett fel a parlamentben, mint Eden – csak München másnapján vált ki a kormányból.⁴²

Az angol politikai helyzetet, illetve a konzervatív ellenzék pillanatnyi „fejlődési szakaszának” helyét érzékeltetve visszatérhetünk alaptémánkhoz, a Munkáspárt politikájának megvilágításához.

Szeptember 18-án Attlee felkérésére Dalton felkereste a Párizsból Londonba érkezett Nečas csehszlovák szocialista népjóléti minisztert, aki hangsúlyozta, hogy ők nem

³⁸ *Harold Macmillan: Winds of Change. 1914–1939, London. 1966. 548.*

³⁹ *R. Macleod: The Ironside diaries. London. 1962, 61.*

⁴⁰ *I. m. 62.*

⁴¹ *H. Macmillan: Winds of Change . . . 551–552.* Macmillan írásából kitűnik, hogy e csoportosulás a Runciman-missziót elhibáztattnak ítélte.

⁴² *Duff Cooper: The Second World War. London. 1939, 20–33.*

tehetnek engedményt Hitlernek és éppen ezért harcolniuk kell. Dalton a maga részéről utalt a blackpool-i munkáspárti-szakszervezeti konferencia határozatára, aminek szellemében a Munkáspárt felszólította az angol kormányt, „hogy az csatlakozzék a francia és szovjet kormányhoz és figyelmeztesse Hitlert, s amennyiben az mégis támadna, álljon ellen neki. Ez lényeges, mert a mi akciónk Franciaországtól függ. Amennyiben Franciaország nem tesz semmit, mi sem mozdulhatunk.”

Dalton információjára Nečas a következő felvilágosítást adta: Daladier mozgósítani akart, de Bonnet politikáját négy más miniszter is támogatta, akik Daladier-t meg akarták buktatni. Lebrun köztársasági elnök végül mindkét politikus távozása ellen lépett fel. Blum és a szocialisták a „kemény” politika híveit támogatták. (Itt Nečas szavai közé Dalton közbeszúrta saját észrevételét: „Más információk nyomán kétlem, hogy ez teljesen igaz lenne.”) A beszélgetés e feljegyzés szerint azzal ért véget, hogy Dalton elismerését fejezte ki a cseheknek bátorságukért.

Másnapra, szeptember 19-re összehívták a pártválasztmány ülését, ahol a vezetőség három tagja számolt be a Chamberlainnel – erre visszatérünk – ő a Nečasszal való tárgyalásról és ketten arról, hogy mit tapasztaltak Párizsban (az utóbbiak Jean Longuet temetése alkalmából voltak Párizsban). A Párizsban jártak tájékoztatója így hangzott: minden párt, politikai csoport véleménye megoszlik a háború és a népszavazás kérdésében, kivéve a kommunista pártot, „amely kész a háborúra”. Az információ néhány lényeges ponton helyesbítette Nečas előző napi tömör összefoglalóját. Eszerint a szocialista párt vezetőségében „komoly véleményeltérés volt, de Blumnak sikerült az egységet megteremtenie. Kérdéses volt, hogy Blum 100%-ig kész volt-e a Csehszlovákiáért való harcra”. Blum oldalán egyébként F. Adlert, De Brouckère-t és egy másik belga szocialistát is láttak.

Párizsból nézve a helyzetet, eléggé aggasztó volt. Chamberlain péntek este érkezett vissza Berlinből, s másnapig nem adott magáról életjelet, a francia követ hiába kereste fel Halifax külügyminisztert. Blum szerint a francia kormány kezdetben harcrakészebb volt, később az angol kormány magatartására vált engedékennyé. Blum angol munkáspárti politikusnak kijelentette: „ha a háború a csehek visszautasítása következtében megkezdődik, sem a francia parlament, sem a francia nép többsége nem támogatná, hogy Franciaország hadba lépjen”. Erre Lathan angol munkáspárti politikus rákérdezett Blumra: „Vajon nem köti-e önöket szerződés a csehekkel”, amire Blum egy vállrándítással azt válaszolta: „Igen, de . . .” s amire Lathan közölte, hogy a Munkáspárt változatlanul a blackpool-i konferencia határozatainak alapján áll, s azt várják, hogy a francia szocialisták is odahatnak, hogy megkeményítsék kormányuk ellenállását – erre Blum kijelentette: „ez a szándékuk” és nagyra értékeli az angol Munkáspárttal való kapcsolataikat.⁴³

Ha a francia kormány, sőt Blum álláspontja aggasztó is volt, az angol munkáspárti küldöttek Párizsból más hasznos értesüléseket is hoztak. Egyfelől megerősítették, hogy a szovjet kormány változatlanul kitart a Csehszlovákiának nyújtandó fegyveres segítség mellett (amit Chamberlain Londonban kódósítani igyekezett), másfelől a francia vezérkarban aláhúzták, hogy a fegyveres ellenállás valóban lehetséges lenne. Közölték továbbá, hogy a francia kommunisták erősen angolelленesek a londoni kormány magatartása miatt.

⁴³ LSE Dalton Diaries. (Blum szocialista, szakszervezeti pacifista ellenzékére nagy francia memoár- és feldolgozó irodalom jelent meg.)

A Párizsból visszatért munkáspártiak végül megállapították, hogy a francia munkásmozgalmon belül Blum befolyása az események hatására csökkent – a kommunisták javára, akik az elszántabb ellenállást hirdetik.⁴⁴

Dalton még ezen a napon felkereste Vansittart-t is a Külügyminisztériumban, aki közölte vele, hogy egyre nehezebb helyén maradnia, s csak azért marad, nehogy ellenfelei kerüljenek helyére.

S itt vissza kell térnünk a három munkáspárti vezetőnek (Citrine, Morrison, Dalton) Chamberlainnel és Halifax-szel történt szeptember 19-i megbeszélésére. E találkozón Chamberlain részletesen beszámolt Hitlerrel való tárgyalásáról, s olyan értékelést adott, hogy végül is sikerült neki Hitlert visszavonulásra bírnia. Mind Dalton, mind Citrine beszámolójából kiderült, hogy a munkáspárti vezetők nemcsak, hogy ellenkező véleményen voltak, hanem ennek hangot is adtak. Az ellentétek így megint világosan megmutakoztak, a munkáspártiak az engedmények helyett a még folyó tárgyalásokat illetően „keményebb” ellenállást követeltek meg a miniszterelnöktől.⁴⁵

A cseh válság tovább mélyült. A Munkáspárt vezetői találkozót kértek Chamberlaintől, aki fizikai állapotára való hivatkozással szeptember 21-én ezelől kitért. Halifax pedig, mikor végül fogadta őket, közölte, hogy csak félórát tud szakítani számukra. Dalton ekkor nyomban kijelentette, hogy az kevés lesz, s delegáció másik tagja, W. Citrine hangsúlyozta: „Ki kell fejeznünk szegyenérzetünket és felháborodásunkat azért, ami történik, s az angol kormánynak ebben játszott szerepéért.”

A delegáció tagjai különféle kérdéseket tettek fel Halifax külügyminiszternek, amire ő így válaszolt: Anglia nem vállalt semmiféle kötelezettséget Csehszlovákia mellett Németország ellen, avagy Kína mellett Japán ellen. Franciaországnak voltak kötelezettségei, de nekik nem. Ami pedig a Szovjetuniót illeti, a moszkvai angol követség információja szerint a Vörös Hadsereg nem ütőképes, a hadsereg gyenge, csak a légierő harcképes. Erre Dalton megkérdezte Halifax-et, hogy a moszkvai követ megkereste-e a szovjet kormányt. Halifax kitérőleg válaszolt, hogy nem tudja. Dalton nem tágított, újra rákérdezett: „Nem gondolja-e, hogy szükséges lenne ilyen instrukciót adni neki?” Erre Halifax nemmel válaszolt. Dalton pedig így reagált erre: „Levonjuk majd saját következtetéseinket arról, hogy milyen rátermettséggel irányították az angol diplomáciát ezekben a sötét napokban” – Halifax-et aziránt is meginterpellálták, hogy London gyakorolt-e nyomást Párizsra a visszavonulás érdekében, amire Halifax kitérően válaszolt. Dalton azzal zárta a rövid informáló beszélgetést, hogy „szégyellik, hogy angolok”.⁴⁶

Ebben a légkörben született a munkáspárti, illetve baloldali értelmiségi körökben tisztelt Tawney professzor cikke – amely a befolyásos Manchester Guardianben jelent meg szeptember 22-én. Tawney így írt: „Arra szólítanak fel, hogy fogadjunk el minden megállapodást, amit csak a kabinet előterjeszt, mert ellenkező esetben Hitler úr repülői minden előzetes figyelmeztetés nélkül bombázni fognak bennünket . . . Minden épelméjű ember fél a háborútól” – de ha a továbbiakban is meghátrálnak minden erőszakos lépés előtt, „akkor Nagy Britannia és Franciaország jobban tenné, ha már előre is bejelentnék,

⁴⁴ *Lord Citrine: Men and Work . . .* 361–366. A munkáspártiak ilyen erőfeszítéséről Macmillan is elismerően szólt később (*Macmillan: Winds of Change*, 557).

⁴⁵ LSE Dalton Diaries.

⁴⁶ Uo.

hogy a jövőben elfogadják a diktátoroknak bármilyen követelését és akkor az európai civilizáció becsukhatja a boltját néhány évszázadra... Az a politika, hogy minket egyenek meg utoljára, ami jelenlegi politikánkat meghatározza, érthető, de hiábavaló: Így is, úgy is megesznek majd, s nem kérdeznek majd meg az időpontról, hogy mikor kerül sor a ceremóniára.”

Tawney cikke az általános munkáspárti hangulatot kitűnően tükrözte. A Munkáspárt teljes lendülettel követelte a fasiszta diktátorok követeléseinek visszautasítását, vagyis az antimünchenista politikát. Az angol kormány és az angol Munkáspárt azonban változatlanul ellentétes irányban kereste a kibontakozást. Jellegzetes módon másnap, szeptember 22-én Chamberlain a Rajnához utazott, hogy Hitlerrel találkozzék,⁴⁷ s ugyanaznap öttagú munkáspárti delegáció (köztük Citrine, Dalton és Gillies, a Munkáspárt nemzetközi titkára) újabb tájékozódás végett Párizsban utazott. A párizsi megbeszélésekről Dalton naplófeljegyzést készített. Mindjárt aznap találkoztak a francia szocialista párt vezetőivel (a tárgyaláson közülük Blum, Auriol, Dormoy, P. Faure, Grumbach és Zyromski vett részt, tehát a különböző áramlatok csakúgy, mint a nemzetközi ügyekben felelős, járatos vezetők), de a megbeszélésen ott volt F. Adler és De Brouckère, valamint a cseh Winter is. Először az angolok számoltak be saját tevékenységükről: hogyan sürgették a parlament összehívását, a parlamentben milyen interpellációkat intéztek, s Attlee Greenwood társaságában (az utóbbi ekkor helyettese) többször felkereste a miniszterelnököt, hogy hatni próbáljanak rá. Ami pedig a jövőt illeti, a következő napokra a Munkáspárt gyűléseket hívott össze, tüntetéseket szervezett. Mindehhez Dalton hozzáfűzte: e határozatokat a Munkáspárt vezetősége egységesen hozta, s a pártvezetőségben, illetve a választmányban nem mutatkozott semmiféle számottevő ellenzéki kisebbség, amely e politikát megkérdőjelezné. S ezek után tették fel a kérdést, hogy mit szándékoznak tenni és mit tettek eddig a franciák.

Dalton naplója ehelyütt így folytatódik: „Blum kijelenti, hogy a parlament összehívását itt is felvetették, de a kommunisták a kezdeményezést e téren oly módon tették, hogy ez őt meglepte. Ő kétszer is beszélt Duclos-val és figyelmeztette a veszélyre.”⁴⁸ A parlamenti vita ugyanis inkább meggyengítené és nem erősítené a kornianyt, ugyanis a parlamentben Flandin és Caillaux csoportosulása erősödnék meg.” Hozzáfűzte, hogy a kormányválság most nagyon súlyos lehet. Továbbá megjegyezte, hogy az utóbbi hónap során a csehszlovák válságban a döntés Párizsból átkerült Londonba. És ezután Blum kijelentette „most véget kell, hogy vessünk azoknak a gyalázatos kísérleteknek, hogy e kormányok a felelősséget egymásra áthárítsák”.⁴⁹ Blum ezt követően visszatekintett a néhány nappal korább megkezdődött folyamatra. Megállapította, hogy szeptember 15-én Daladier még hajlott arra, hogy „keményebb” magatartást tanúsítson, de ezt követte a Chamberlain-Hitler találkozó Berchtesgadenben, amiről nem értesítették és egy napos várakozás után Londonban kész helyzet elé állították. Ezért nem csupán francia „sérelmet” jelzett, hanem azt is, hogy világosabb, határozottabb magatartást is várnak Londontól.

⁴⁷ A találkozó izgalmas részéről magyar nyelven vö. *I. M. Majszkij: Egy szovjet diplomata...* 301.

⁴⁸ Vö. Duclos önéletrajzával. *Jacques Duclos: Harcaim, emlékeim*, Bp. 1974, 314–319.

⁴⁹ LSE Dalton Diaries, id. forrás.

Blum beszámolt arról is, hogy előző nap, szeptember 21-én Churchill is felkereste és több mint pesszimista nyilatkozatot tett az angol kormányról kijelentvén: „Az angol kormány nyilatkozata csak azt jelenti, hogy csak akkor kapcsolódunk harcba, amikor a háború már elveszett.” A megbeszélésen egyébként Dalton feljegyzése szerint még külön bizalmas Dalton-Blum eszmecsere is sor került, amikor mintegy egyeztettek visszaigazoltak különféle információkat. Dalton beszámolt arról, hogy mit mondott Chamberlain Attleennek a franciák gyengeségéről, továbbá Bonnet kijelentéséről, hogy a Szovjetunió sem kész kötelezettségei teljesítésére. Erre Blum nyomban helyesbített és kijelentette: „Bonnet teljesen elvesztette a fejét.”⁵⁰

Az angolok ezután a francia légierő helyzetéről igyekeztek tájékozódni. Blum szerint Daladier még két héttel korábban kijelentette, hogy a francia és angol légierő együttesen nem gyengébb a németnél, az olasz pedig gyengébb az orosznál. De más becslések is közkézen forognak, s az angolok elmondták, hogy Chamberlain mennyire gyengének tekinti a francia légierőt.

A délutáni tárgyalás közben Blum hirtelen közölte, hogy üzenetet kapott, miszerint Daladier jegyzéket küldött Londonba, hogy amennyiben német csapatok vonulnak Csehszlovákia területére, azt háborús oknak tekinti. Ezt követően Blum a tárgyalóktól elbúcsúzott, hogy a Populaire szerkesztőségébe menjen, s megírja a másnapi vezércikket. Dalton – a naplója szerint – még fülébe súgta „bátorság”, amit Blum örömmel fogadott. Dalton aznapi végleges személyes benyomásait így összegezte: „az a véleményem, hogy az utóbbi napokban bizonyos megkeményedés tapasztalható a francia szocialista pártban, s az egységtörekvések is felerősödtek.”⁵¹

Ugyanezen a napon Citrine és a delegáció egyik tagja a CGT vezetőivel tárgyalt – ahol hasonló impressziókat szereztek, a tárgyalás eredményes volt, s szintén azt észre vételezték, hogy a CGT egysége is megszilárdult.⁵²

Másnap Dalton Phipps párizsi angol követtel tárgyalt, s a követ sokkal inkább vele, mint külügyminiszterével és a kormány elnökével értett egyet. Phipps szerint ugyanis a háború elkerülhetetlen, de semmi jóra nem számított. Szerinte a háború első menetében a rossz felkészülés miatt a franciák és angolok veszíteni fognak, a mérleg csak később áll majd helyre. Hozzáfűzte, hogy 1933–1936 között kellő energikus fellépés esetén még megfékezhetnék volna Hitlert, de most, 1938 őszén már késő. Végül ő ismertette Daltonnal Herriot kijelentését, aki szerint a Vörös Hadseregben végrehajtott „tisztogatás” nem bénította meg úgy a Vörös Hadsereget, mint ahogy ezt egyesek hiszik – s itt Herriot a francia nagy forradalom példáira is hivatkozott, ahol hasonló mozzanatok bekövetkeztek, de ezek sem vezettek teljes tehetetlenségre.

Szeptember 23-án még a következő mozzanatok történtek. Az ismert angol politikai és katonai szakértő Liddel Hart telefonon felhívta Daltont és jelezte, hogy Berlinben katonai mozgósítást észlel. Dalton erről értesíti Morrisont, Greenwood főtitkár-helyettes pedig Halifax-et keresi fel, aki kijelenti, hogy az adott pillanatban 51–49 a háború javára és hogy a Genfben szeptember 7. óta bekövetkezett szakítás után az angol

⁵⁰ LSE Dalton Diaries.

⁵¹ LSE Dalton Diaries.

⁵² A munkáspárti küldöttek Párizsban a Star szept. 22-i sz. szerint P. Reynaud igazságügy-miniszterrel is tárgyaltak.

követ végre megkereste Litvinovot és tárgyalásba bocsátkozott vele (vagyis bekövetkezett az, amire a Munkáspárt oly erőteljesen hosszabb ideje szorította a Chamberlain-kormányt – de ez a lépés Halifax és Chamberlain részéről csak „tárgyalás” volt – s nem a tényleges politikai irányvonal módosítása), továbbá közölte, hogy Csehszlovákia mozgósított.⁵³

Szeptember 23-án Dalton és a munkáspárti küldöttség már visszatért Londonba. Míg Greenwood Halifax-tól szerzett értesüléseket és neki tolmácsolta a Munkáspárt álláspontját, Dalton szeptember 24-én újra Vansittart-t kereste fel. Vansittart közölte vele, hogy a Külügyminisztérium fiataljai körében nagy a felháborodás a godesbergi megállapodás miatt, (amelynek értelmében Prága tudta nélkül átengedték Németországnak a Szudéta-vidéket) s arra panaszkodott, hogy Chamberlain az olyan tanácsadókra hallgat, mint H. Wilson és N. Henderson – akik tökéletesen rossz, hamis politikát diktálnak az országnak.⁵⁴

Aznap este Dalton Jan Masarykot, Csehszlovákia londoni követét kereste fel. Masaryk elmondta, hogy Beneš az angol-francia nyomásra, s szintén Chamberlain tanácsadóira panaszkodik.

Szeptember 25-e az ingadozások jegyében telt el. A nap délelőtti óráiban Dalton még úgy vélte, béke lesz a csehszlovákok visszavonulásának árán. Később mégis úgy vélekedett, hogy a csehek mégsem engedhetnek. Ekkor újra felkereste Masarykot, s arról érdeklődött, nem kínált-e az angol és francia kormány több támogatást – de Masaryk pesszimista és kijózanító maradt. Aznap este még feltelefonálta Attlee-t is, akivel másnap délelőttre tűzte ki megbeszélését.

Kora reggel azután Dalton találkozott Attleeevel, akinek átadott egy jegyzéket, hogy azt nyújtsa át Chamberlain-nek, amikor délelőtt még találkozik vele az angol-francia miniszteri tárgyalás szünetében. Attlee habozott e döntésnél, de Greenwood szintén az erőteljes fellépést pártolta, s a jegyzéket ezt követően átnyújtották.

Aznap, szeptember 26-án délutánra összehívták a Munkáspárt szélesebb pártválasztmányát, ahol határozatot fogadtak el, hogy a párt nyílt üzenetet intéz a német néphez. A tervezetet azután Dalton és Noel Baker elvitte a londoni francia követségre, hogy a követség útján a Radio Luxemburg még aznap este a német adásban sugározhassa. A pártvezetőség politikáját egyébként a pártválasztmány, illetve a parlamenti bizottság ülésén, néhány pacifista ellenszavazatot (köztük Lansburyét) nem számítva, megerősítették.

Ugyanitt határozatot hoztak, hogy a parlament külpolitikai vitájában Dalton, Greenwood és Morrison mondjon beszédet, továbbá a Daily Herald vonalvezetését is megvitatták, s bírálták, hogy túlságosan megértő a németek iránt, s keményebb hangvételt követeltek meg a laptól.⁵⁵

Ami a pacifista kisebbség (valójában ténylegesen törpe minoritás) véleményét illeti, azt jól tükrözi az a levél, amelyet szeptember 26-án, a válság forrpointján Lansbury küldött el Benešnek. A levél így szólt: „Kedves Dr. Beneš. A világ békéje most azon dőlhet el, hogy vállal-e további áldozatokat, utat enged-e további követeléseknek, amelyek mögött fegyveres erőszak fenyegetése áll.” A továbbiakban Lansbury Krisztus

⁵³ LSE Dalton Diaries.

⁵⁴ LSE Dalton Diaries.

⁵⁵ LSE Dalton Diaries.

példájára hivatkozott, idézte a bibliát („aki téged arcul vág...”), hogy azután így folytassa: „Az általános háború a lehetséges rosszak közül a legrosszabb”, s ebből olyan következtetést vont le, hogy a német feltételek elfogadása lenne a legnagyobb államférfiúi tett, s megkövetelte volna, hogy Beneš államférfiként „legyen barátságos az agresszorokhoz, mert ez lenne a krisztusi út”.⁵⁶

Ez a pacifista felfogás⁵⁷ azonban – mint jeleztük – a Munkáspárt köreiben már nem talált s nem találhatott visszhangra, s a Munkáspárt változatlanul antifasiszta szellemben, a keményebb kitartásra próbálta szorítani az angol kormányt.

Október elején a válság újabb bonyodalmakhoz vezetett. Október 2-án Dalton Masaryk révén meglehetősen bonyolult ellentétekről, összeszövődésekről kapott hírt. N. Henderson berlini angol követ figyelmeztette eszerint Chamberlaint, hogy Masaryk a konzervatív antifasiszta ellenzékkel „szűrte össze a levelet” a kormány ellen. A hírekről értesülve Masaryk felkereste Halifaxet, de Halifaxtól nem kapott választ. Ekkor Vansittart utódához, Cadogan külügyminiszterhelyetteshez fordult, aki csak annyit üzent vissza „baráti tanácsként, legyen óvatos”.⁵⁸

E müncheni napok azonban új jellegű ellentéteket támasztottak, s az angol kormány helyzete valóban bizonytalanabbá vált, mint korábban hitte. Ekkor ugyanis összeült a parlament és október 3-án megkezdődött a külpolitikai vita, amelynek középpontjában természetesen a müncheni egyezmény értékelése állott. Ekkor a Munkáspárt véleményét elsőként H. Dalton foglalta össze. Dalton gondolatmenete a következő volt: Elsőként a Mein Kampfra hivatkozva bizonyította, hogy Hitler európai és világ-hegemóniára törekszik. Mindjárt hozzátette, hogy a jelen időszakban persze számára az a legkedvezőbb, ha Nagy Britanniát semlegesíteni tudja – amíg nem kerül még kedvezőbb politikai és stratégiai helyzetbe. A továbbiakban rámutatott a kormány súlyos politikai tévedésére, ha elhiszik, hogy ez volt Hitler utolsó területi követelése. Hiszen gyakorlatilag máris Közép-Kelet-Európa ura, rátette kezét a román olajra és a magyar búzára. „Attól félek – hangsúlyozta –, hogy nem kell sokáig várnunk és Hitler úr először a szomszéd országoknak diktál majd, azután Európának, majd a Brit Birodalomnak és végül az egész világnak.”⁵⁹

Dalton a továbbiakban kitért a Runciman misszió szerepére, a nyugati kormányok Prágára gyakorolt nyomására – elítélő értelemben. Majd hozzányúlt e kor angol külpolitikájának egyik neuralgikus pontjához: az angol-szovjet kapcsolatokhoz, illetőleg e

⁵⁶ LSE Lansbury Collection. 16. köt. Lansbury politikájához tartozik, s természetesen magyar szempontból nem érdektelen, hogy a levél elküldése előtt Lansbury Budapesten járt, s Horthy is fogadta, aki ezúttal pontosan azt mondta, amit a hiszékeny, krisztusi ábrándjai miatt eltévedt Lansbury hallani akart. Minderről Lansbury ekkor, szeptember legelején nyílt memorandumot írt és terjesztett, amelyben Horthy békeszándékait hangsúlyozta s eléggé szerencsétlenül visszhangozta Horthy érveit, hogy reméli, Nagy Britannia nem lép háborúba francia nyomásra az igazságtalan békeszerződések területi rendezéseinek védelmére (uo.).

⁵⁷ A nagy külpolitikai vita előtt, a parlament őszi ülészakának megnyitásának napján, szeptember 28-án Lansbury és Maxton már kedvezően nyilatkozott az angol kormány „békeeredményeiről” (P. D. 339. köt. 27–28), de elszigetelődtek.

⁵⁸ LSE Dalton Diaries. Cadogan ugyanakkor naplójában október 1-én megrökönyödéssel és felháborodással jegyezte fel, hogy Hitler valósággal hipnotizálta Chamberlaint, s ez utóbbi Halifax-et. *The Earl of Birkenhead: The Life of Lord Halifax*. London. 1965, 399.

⁵⁹ Parliamentary Debates, Commons, 1938 339. köt. 140.

kapcsolatoknak nem-létéhez. Felvetette, hogy miként történhetett, hogy e sorsdöntő napokban a jelek szerint szeptember 8. és szeptember 23-a között a brit külügy-minisztérium és a londoni szovjet követség között „nem volt semmiféle kapcsolat”, s mindjárt azzal folytatta: miként maradhatott ki a Szovjetunió a müncheni tárgyalásokból. Hiszen mégiscsak furcsa, hogy bár Csehszlovákia területén valóban három millió német élt, ezzel szemben viszont 10 millió szláv — akiknek sorsával a jelek szerint nem törődtek. Majd igen élesen így fogalmazott: „Az országban nyilvánvalóan vannak olyanok, akik érdemesnek és jó üzletnek tartják a Szovjetunió kiszorítását Európából, annak érdekében, hogy Németország kedvében járjanak. Részemről az ilyen kísérletet egy őrült külpolitikájának tartanám . . . Végül is a Szovjetunió nem fenyeget minket, míg Németország nagyon komor fenyegetés, s amennyiben félelmünk beigazolódik, s ha a háború minden ellenkező erőfeszítés ellenére bekövetkezik, akkor vajon nem lenne-e előnyös, hogy a Vörös Hadsereg a mi oldalunkon harcolna, ahelyett, hogy semleges lenne?”⁶⁰

Beszédének befejező részében erre a gondolatra Dalton még egy ízben visszatért, talán még erőteljesebben fogalmazva kijelentette: a konzervatívok között vannak olyanok, akik inkább elveszejtenék Angliát, semmint hogy elfogadják a Szovjetunió szövetségét.⁶¹ A stratégiai vereség már amúgyis bekövetkezett — s befejezőként e helyzet felismerésére idézte Tawney komor jóslatot tartalmazó állásfoglalását.

Dalton szavai után a kormány részéről Sir S. Hoare belügyminiszter emelkedett szólásra, s rövid válaszában egyetlen gondolata az volt, hogy Chamberlain és a kormány megmentette a békét — vagyis olyan következtetést igyekezett levonni a parlamenttel és a közvéleménnyel, hogy az ellenzék lenne az, amely háborúba vinné az országot.

E hamis, szándékosan torz beállításra a másnap folytatódó vitában Morrison válaszolt. Hangsúlyozta, nem a Munkáspárt az, amely háborút akar, ők még a fasiszta államokkal is elfogadnák a „békés együttélést” — ha ez egyáltalán lehetséges lenne. De nyilvánvalóan nem lehetséges. Majd rámutatott, míg a konzervatívok köréből egyesek a munkáspártiakat vádolják, hogy ideológiai háborút folytatnak a fasiszta hatalmak ellen, ugyanezek nyilvánvalóan ideológiai megfontolásból kiszorítanák a Szovjetuniót a nemzetközi politikai életből, mert nem tetszik nekik ezen ország politikai és gazdasági rendszere, noha a Szovjetunió nyilvánvalóan békepolitikát folytat és a Népszövetség megerősítésének híve. Morrison ugyanekkor rendkívül élesen vádolta Chamberlaint, hogy németországi tárgyalásain megijedt Hitler fenyegetéseitől, s ennek következtében áldozta fel Csehszlovákiát.⁶²

A külpolitikai vita még harmadnap, október 5-én is folytatódott. Greenwood megismételte a Dalton és Morrison által már elmondottakat, újra aláhúзва, hogy mennyire megbocsáthatatlan rossz külpolitikai vonalvezetésre utal, hogy a müncheni tárgyalásokból kihagyták a Szovjetuniót. Greenwood már visszatért a kormány tagjainak a parlamenti vitában elhangzott felszólalásaira — s megjegyezte, hogy ezek valamennyien hallgattak erről a lényeges pontról, hogy e mulasztás miért következett be.⁶³

⁶⁰Parliamentary Debates. Commons. 339. köt. 142.

⁶¹I. m. 144.

⁶²Parliamentary Debates, Commons, 339. köt. 173–174.

⁶³I. m. 356–359.

Az október 6-i vitában felszólalt Cripps és Noel Baker, majd Ellen Wilkinson. Wilkinson megint azt taglalta, hogy amennyiben sikerült volna létrehozni Nagy Britannia, Franciaország és a Szovjetunió szövetségét, akkor Hitler visszariadt volna az agresszív politikai célkitűzések erőltetésétől.⁶⁴

A munkáspárti vezetők gondolatmenete világos volt – s mai szemmel még megámadhatatlanabbnak tűnhet. Akkor a külpolitikai vita végén a felszólalásokra Chamberlain válaszolt, s jellegzetes módon újra csak a háború és béke kérdését állította a központba, így egyúttal újra Hoare-t megismételve azt sugallva, hogy a béke megőrzése kizárólag az angol kormány erőfeszítéseinek köszönhető – amit az ellenzék merevsége veszélyeztet. Így a kormány és a Munkáspárt ellentéte München kapcsán nem változott, talán csak fokozódott.⁶⁵

A parlamenti külpolitikai vita teljes „kifutásának”, pontosabban a munkáspárti vezetők felszólalásainak ismertetésével a kronológiai rendet bizonyos fokig megzavarjuk, mivel a parlamenti vita első napján, október 3-án még valami igen lényeges történt. Október 3-án ugyanis az ellenzék egyik ismert, befolyásos tagja, H. Macmillan felkereste Daltont és közölte vele, hogy a közeljövőre esedékes általános választásoknál a konzervatív párt vezetői úgy döntöttek, hogy törlik a listáról azokat, akik a kormány külpolitikája ellen szavaznak, avagy csak tartózkodnak a szavazástól. Macmillan egyúttal megkérdezte, a Munkáspárt mikor terjeszti a ház elé a maga külpolitikai összefoglalóját, s hozzátette, hogy W. Churchill (vagyis a konzervatív ellenzék vezetője) előzetesen szeretne ezzel megismerkedni, s még az ülés előtt Attlee-vel és Daltonnal találkozni.⁶⁶

Még aznap, október 3-án este Dalton Macmillan társaságában elment a konzervatív Brendan Bracken képviselő lakására, ahol Churchill és Eden is jelen volt. Mivel az utóbbiak elhatározták, hogy a külpolitikai vitában ők is fel akarnak szólalni, tájékozódni kívántak a Munkáspárt elképzeléseiről. Általánosságban helyeselték a kollektív biztonság gondolatának aláhúzását. Így a tények, a körülmények kényszerítő hatására ekkor történt meg a Munkáspárt és a konzervatív ellenzék összefogása, pontosabban a hallgatólagos elismerésből és külön-külön együttthaladásból ekkor lépett e két csoportosulás az aktív együttműködés új fázisába.

Mindezt, s ennek felismerését egyébként Dalton feljegyzései is kitűnően bizonyítják. Dalton szerint ezen a tárgyaláson a kollektív biztonság problémáinak megvitatásánál a konzervatívok beterveztettek egy olyan megszövegezést, amely így hangzott: „National Unity and Strength” (Nemzeti egység és erő), amire Dalton megjegyezte „ez nem a mi szóhasználatunk”. Churchill erre ezt válaszolta: „ez az a szóhasználat, amit valamennyiünknek meg kell tanulni”.

Az esti megbeszélésen újra felmerült a parlamenti szavazás problémája, s eszerint Churchill azt hangsúlyozta: nemcsak bátraknak kell lenniük, hanem győzteseknek is. Dalton egyébként saját személyes kommentárként megjegyezte: Churchill „sokkal rokon-

⁶⁴I. m. 500–510: 525–526.

⁶⁵I. m. 545. – Megjegyzendő, furcsa jelenség volt, de e külpolitikai vitában néhány – teljesen elszigetelt – munkáspárti politikus is, doktriner pacifista meggyőződésük alapján a müncheni „békés megoldás” támogatójaként szólalt fel (*G. Lansbury és J. Maxton*: i. m. 90–94, 193–197). Maxton szavait Chamberlain a maga válaszában dicsőően fel is idézte.

⁶⁶LSE Dalton Diaries.

szenvesebb, mint Eden és a többi elkenő. Ő tényleg kemény és a mi nyelvünket beszéli”.⁶⁷

Ezen a megbeszélésen arról is szó esett, hogy a konzervatív pártvezetőség és retorziója mintegy 20–30 konzervatív képviselőt érinthet, s felvetették hajlandó-e a Munkáspárt ezeket a választáson támogatni. Dalton válasza így hangzott: előre most nehéz lenne határozott ígéretet tenni, de ha a dolgok így haladnak, akkor e támogatásról tényleg beszélhetnek később.

Ez a perspektíva merőben új jelenség volt. Az angol politikai tradíciók eddig csak olyan esetekről tudtak, amikor liberálisok, vagy konzervatívok támogattak munkáspárti jelölteket. Ez volt az első eset, amikor ellenkező fordulat történt, s méghozzá pont Churchill volt az, aki a Munkáspárt segítségét kérte! S a helyzet groteszk ironiája, a Munkáspártban éppen a baloldali szellemi feje, a néhány évvel korábban a pártból kizárt, a balfélé, a kommunisták irányába is kaput nyitni akaró S. Cripps⁶⁸ volt az, aki október elején már kidolgozott programot terjesztett a Munkáspárt vezetőség elé, hogy a Chamberlain ellenes konzervatív ellenzékkel szorosabb szövetséget kössenek, s ennek a szövetségnek melyek legyenek a lényegi pontjai, feltételei. Cripps három ilyen lényegi feltételt nevezett meg. Ezek:

1. A demokratikus szabadságjogok védelme

2. A kollektív biztonság szavatolása

3. A gazdasági élet állami ellenőrzése. Cripps jelezte Daltonnak, hogy a szocialista követelések megvalósításától ezúttal ő is elállna, hogy a konzervatív ellenzékkel ténylegesen szót érthessenek.

A Cripps-Dalton megbeszélés második felében Dalton ismertette azt a bizalmas megbeszélést, amire október 3-án Bracken házában került sor. Cripps megjegyezte, hogy szerinte hat aláírással (a Munkáspárttól Attlee, Morrison és Dalton – a konzervatív ellenzékben Churchill, Eden és talán Amery) közös felhívást kellene kibocsátani – aminek nagy hatása lenne. Dalton megkérdezte, arra gondol-e, hogy az indítványt egyszerűen a pártvezetőség jóváhagyása nélkül adják ki. Amire Cripps válasza: nem szükséges, a pártvezetőséget szerinte meg lehet nyerni ennek az ügynek. Egyébként úgy vélte, „új és kétségbeesett helyzettel állnak szemben. A Munkáspárt egyedül sohasem győzhet. A régi Népfront-eszmét halottnak itéli, de ez az új megoldás sokkal nagyobb lehetőségeket ígér.” „Cripps azt sürgette, hogy a tárgyalásokat még a hét végén kezdjék meg. Az újabb sürgetésre Dalton megint némiként kitérően válaszolt. Egyfelől azt vetette fel, nem lehet tudni, hogy a konzervatív ellenzékben ki is csatlakoznék hozzájuk, másfelől azt hangsúlyozta, hogy a szakszervezeteket is meg kell hallgatni, mert „nélkülük semmiként sem léphetnének”. Cripps újra bizakodóan nyilatkozott arról, hogy a szakszervezeteket is meg lehetne győzni. Dalton ezt elismerte, megállapította, hogy mindent friss szemmel újra meg kell vizsgálni, s végül is szerinte is meg lehet kísérelni a szűkkörű értekezlet megrendezését.”⁶⁹

⁶⁷ LSE Dalton Diaries.

⁶⁸ Cripps e törekvéseire, a Kommunista Párt, a Független Munkáspárt és a Cripps-Bevan vezette Szocialista Liga közös fellépésére magyarul lásd *Jemnitz János*: Tom Mann (Bp., 1970), angolul *G. D. H. Cole*: History of the Labour Party from 1914, 347–358, valamint *M. Foot*: Aneurin Bevan . . . 278–288. *J. T. Murphy*: New Horizons. London. 1941.

⁶⁹ LSE Dalton Diaries . . . Id. forrás.

A Cripps-Dalton megbeszélésnek volt még egy, talán még bizalmasabb, s félig-meddig váratlan, teljesen intern mozzanata. Cripps felvetette Attlee alkalmatlanságát a Munkáspárt vezetői funkciójára. Cripps Morrisont javasolta Attlee helyére, s a helyzet annál ellentmondásosabb volt, mert ezt annak a Daltonnak mondta el, aki maga is hajlott erre a megoldásra. Senki sem vonta közben kétségbe Attlee jóindulatát, alkalmatlanságát abban látták, hogy nem elég támadóképes. Mint Cripps megjegyezte: bár az a beszéde, amit a parlamentben elmondott,⁷⁰ kétségtelenül „jó volt”, mégis Attlee úgy viselkedett, mint egy „megrémtült nyúl”. Dalton Crippsnek is nyíltan megmondta, hogy ő annak idején Morrisont javasolta pártvezérnek, de mikor Cripps visszakérdezett, hogy ezt a javaslatot most miért nem lehetne megvalósítani, Dalton nyomban leszögezte, erre a pillanat teljességgel alkalmatlan, s ő ezt magának Morrisonnak is megmondta – hiszen a tömegek szemében Attlee nem követett el semmiféle hibát, ha nem is tudja őket kellően lelkesíteni –, ez kevés ok a leváltásra.

A megbeszélésről és a Cripps-tervről ezek után Dalton beszámolt Attleenek és Morrisonnak. Dalton szavai szerint Attlee meglehetősen „félénken” igent mondott a tervre, hozzátéve „Igen, azt hiszem, nagyon hasznos lehet”, s Morrison szintén támogatta az elgondolást. Ezután októberben felkereste Macmillant, s közölte, hogy Attlee, Morrison és ő kész tárgyalni a konzervatív ellenzékkel az együttműködésről. Ismét Dalton naplóját idézzük: Macmillan „nagyon megkönnyebbültnek látszott, de kijelentette, hogy csoportjukban most bizonyos nehézségek mutatkoznak, Eden és néhányan mások nagyon mérsékeltek és a mindenkivel való egység kialakítása mellett érvelnek, míg Winston és Duff Cooper⁷¹ Chamberlain fejét követelik”. Mindezek alapján Macmillan úgy vélte, jobb lenne várnia, amíg az ellenzék saját sorain belül megegyezik. Ezzel Dalton is egyetértett, de megjegyezte, hogy ami őt illeti, ő sokkal inkább rokonszenvezne Churchilllel, mint a mérsékeltekkel való egységfronttal, bár – mondta: „nem látom tisztán, miként tudunk Winstonnal egy közös programot kialakítani”.⁷²

Dalton és Macmillan az október 8-i bizalmas megbeszélés végén azzal vált egymástól, hogy a kölcsönös tisztázás után egy hét múlva folytatják újra tanácskozásukat. Az október elejei tárgyalásoknak hátterében persze ott állt egy szörnyű katasztrófa: szeptember 29–30-án megtörtént a müncheni kapituláció, ami teljes megrázkódtatást váltott ki, s mind a Cripps-Dalton, mind a Dalton-Macmillan találkozó már ennek másnapján jött létre, sőt azután, hogy a parlamentben elhangzott Attlee már érintett beszéde, lefolyt a nagy külpolitikai vita – amelyen azonban Chamberlain „békét hozó” külpolitikáját végül is 366–144 arányban jóváhagyták, s így a „kisebbségben” maradtak egyszerűen újjá kellett, hogy értékeljék, mit tudnak ténylegesen tenni a kormánypolitika ellen.

Mindenki rendkívül türelmetlen, izgatott volt. Dalton már október 10-én táviratot kapott Crippstől, aki az után érdeklődött, mire ment a konzervatív ellenzékkel. Másnap Dalton beszámolt Crippsnek a tárgyalásokról, s Cripps is belátta: az adott pillanatban nem juthatnak messzebb. Ezt Dalton kiegészítette azzal: annál kevésbé, mert az ő soraikban is akadnak ingadozók.⁷³

⁷⁰ Az okt. 3–5-i vita során elhangzott beszédére utal.

⁷¹ Duff Cooper akkor még haditengerészeti miniszter volt, a müncheni válság idején mondott le, a parlamentben elsőként bírálta nyíltan Chamberlaint.

⁷² LSE Dalton Diaries.

⁷³ LSE Dalton Diaries. A doktriner ellenzékre vö. *F. Brackway*: i. m. 349.

Október 11. más eseményeket is hozott. Majszkij is említést tesz arról, hogy az angol kormány egy tagja, Lord Wintherton nyilvános beszédben próbálta indokolni, miért kellett Nagy Britanniának és Franciaországnak belemennie a müncheni egyezménybe, s itt utalt arra, hogy a Szovjetunió sem kívánt eleget tenni kötelezettségeinek. Erre Majszkij még aznap tiltakozott Halifax külügyminiszternél, s egyúttal sajtónyilatkozatot is közzé tett, amelyben cáfolta az állítást, s Litvinov nyilatkozatára hivatkozott, amely tökéletesen világosan leszögezte, hogy a Szovjetunió igenis hajlandó megvédelmezni Csehszlovákiát. Majszkij könyvében megjegyzi „a munkáspártiak interpelláltak a parlamentben. Magát a miniszterelnököt kényszerítették válaszra. Chamberlain-nek pedig, bármennyire kellemetlen is volt számára, meg kellett cáfolnia Winthertont . . .”⁷⁴

Majszkij beszámolóját október 11-ről Dalton naplója alapján még néhány mozzanattal ki lehet egészíteni. Az utóbbiból ugyanis kiderül, hogy ezen a napon a londoni szovjet követségen Dalton felkereste Majszkijt, aki részletesen informálta Daltont a müncheni szerződés aláírásának előzményeiről, visszament egészen a kora szeptemberi napok eseménysorozatáig, s ennek alapján kiviláglott, hogy Bonnet milyen tudatosan vezette félre angol tárgyalópartnereit is a szovjet kormány szándékairól – amikor Bonnet a neki átadott szovjet jegyzékekből pontosan ismerhette az igazságot a szovjet kormány álláspontjáról s a kötelezettségek vállalásáról. Ami pedig az újonnan kialakult helyzetet illette, Dalton ezt jegyezte fel: „Majszkij azt mondta, hogy ami a szovjet kormányt illeti, azt hiszi, nem fog semmiféle drámai lépést tenni. Várni fog körülbelül egy hónapot és figyelni fogja a fejleményeket. A szovjet-francia egyezmény most már nem ér egy garast sem, de ezt valószínűleg jobb nem nyilvánosságra hozni, mivel ez csak mégjobban felbátorítaná Hitlert. A francia-szovjet egyezmény nem-kívánt gyermek volt Franciaországban.”⁷⁵

A beszélgetés a továbbiakban arról folyt, hogy vajon mit tesz majd ezután Hitler. Majszkij hangsúlyozta, hogy minden bizonnyal a Nyugat ellen fordul majd, mert az angol és francia politikusok sokkal jobban elveszítik az idegeiket.

Másnap, október 12-én Dalton újra Macmillannel találkozott, aki közölte vele, hogy a konzervatív ellenzék helyzete október 8. óta nem sokat változott. Dalton Macmillant idézte: „nagyot csalódott Edenben és nem tudja, hogy miben mesterkedik”. A parlamentben óvatos beszédet mondott, s sok követője van, akik nem akarnak gyorsabban haladni nála. Churchill külön vált, Cassandra-jóslatokat mond, de meglehetősen magányos s Duff Cooper az, aki megkísérli a konzervatív ellenzék összefogását.⁷⁶

Ennél az október 12-i beszélgetésnél megint meglevenedett valami a történeti múltból, hogy azonnal visszajára is forduljon. Macmillan vetette fel, hogy tulajdonképpen egy fordított 1931-re gondolt. Tudvalevő, hogy 1931-ben MacDonald és két miniszter-társa szakadt ki a Munkáspártból, most a fordított fordulat úgy vetődött fel, hogy Churchill, Macmillan s esetleg Eden lépett volna hasonló útra. Egy új „nemzeti kormány” megalakításának gondolata vetődött fel a munkáspártiakból, liberálisokból és a konzervatív ellenzékiekből – Chamberlain és külpolitikája ellen. Dalton higgadtan megjegyezte, hogy ennek megvalósítása aligha képzelhető el néhány nap alatt, s a sikerhez az is kellene, hogy a konzervatív ellenzékiek ne csak tartózkodjanak a szavazásnál, hanem a kormány

⁷⁴ I. M. Majszkij: Egy szovjet diplomata . . . 312. Parliamentary Debates 341. köt. 479.

⁷⁵ LSE Dalton Diaries.

⁷⁶ Uo. Vö. Duff Cooper: The Second World War. 43–82.

ellen is merjenek szavazni. Ezzel Macmillan egyetértett és szűkebb hatos értekezlet összehívását javasolta (Attlee, Morrison, Dalton – Churchill, D. Cooper és Macmillan –, vagyis tényleg a későbbi háborús koalíció tagjai!) annak megbeszélésére, hogy milyen módon vezessék a támadást a kormány ellen. Macmillan négy ilyen területet jelölt meg:

1. Münchenre visszatekintve a múlt kérdései. Annak aláhúzása, hogy Hitler mindent elért, amit akart, a megjelölt biztosítékok viszont a cseheknek nem érnek semmit.

2. A követendő külpolitika.

3. A hadseregnek, s külön a légierőnek elmaradása, illetve ezért a kormány felelősége.

4. A külkereskedelmi kapcsolatok visszaesése a kelet-európai országokkal. (Ezt Macmillan azért is napirendre kívánta tűzteni, hogy az ellenzék számára megnyerje a pénzvilág rokonszenvét is. Macmillan rendkívül gorombán és tömören jellemezte ekkor Chamberlaint. Mint politikust „teljesen lehetetlennek” nevezte, s így folytatta: „teljesen ostoba és ugyanakkor magabiztosan azt hiszi, hogy igaza volt. Tökéletesen félreismerte Hitlert és Mussolinit, valamint szándékaikat.”⁷⁷

Másnap, október 13-án Macmillan a következő kiegészítő levelet küldte Daltonnak: „Kedves Dalton, Tegnap beszéltem Winstonnal. Nagyon örülne, ha találkozhatna Önnel vagy bármelyik kollégájával a lakásomon. Anthony Edennel is beszéltem ma reggel. Noha rokonszenvezik az ötlettel általában – jelenleg nem kíván részt venni ilyen megbeszélésen.” Macmillan ezután újra Duff Cooper bevonása mellett érvelt, s megint felvetette, hogy a megbeszélést esetleg el kell halasztani, „amíg a körülmények megváltoznak”. Addig is azonban hasznosnak vélné, ha néhányan beszélnének Churchilllel, mivel még a tájékozódás is gyümölcsöző lenne mindkét fél számára. A levél végén Macmillan még egyszer visszatért Eden magatartásának magyarázatára, megjegyezvén, hogy őt „nem keserítette el” Eden kitérése, szerinte pusztán arról van csak szó, hogy „nem akar bonyolult helyzetbe keveredni”.⁷⁸

Dalton egyhetes késéssel (az okra ő maga utalt a levélben) október 20-án ezt válaszolta: „Köszönöm levelét. Konzultáltam néhány barátommal mielőtt a választ megírtam, s következtetésem, hogy annak alapján, amit írt, jobb, ha a további megbeszéléseket elhalasztjuk addig, amikor a parlament majd összeül. Nem kétlem, hogy közeli vitát fogunk követelni a honvédelem, a külpolitika, a kereskedelem és a munkanélküliség kérdésében. A kormány konzervatív kritikusai, úgy vélem, aligha mulaszthatják el, hogy a vitában valamennyi kérdésben közös frontot alkossanak velünk . . . Egyetértek Önnel abban, hogy az események sokkal gyorsabban haladhatnak, mint azt néhány barátjuk gondolná.”⁷⁹

Dalton levelére Macmillan október 24-én csak ennyit írt válaszként: „Sok köszönet október 20-i leveléért. Úgy hiszem, a jelenlegi körülményeket illetően igaza van.”

A müncheni fázis ekkor végképp lezárult. A politikai utócsatározásokhoz tartozott viszont, hogy szinte a parlamenti szócsaták utójátékaként, a közvélemény felrázására, de egyúttal az esetleges választás előkészítésére a képviselők „kiszálltak” választási körzetekbe, ahol nagyobb beszédekkel fordultak választóikhoz. Dalton Leeds-ben október 15-én a beszédében a következőket mondta: „A nemzetet olyan megrázkódtatás érte az utóbbi néhány hétben, amelyre 1938 óta nem volt példa . . . A nemzeti kormány fennállásának

⁷⁷ LSE Dalton Diaries . . . id. forrás.

⁷⁸ LSE Dalton Miscellaneous III Box.

⁷⁹ Uo.

hetedik évében a szakadék szélére kerültünk, amire bűnös módon felkészületlenek voltunk.” Dalton kitért a katonai erőviszonyokra, az angol felkészülés elégtelenségére, majd megállapította: „1931-től az angol külpolitikát felháborítóan rosszul vezették, s napjainkban a demokráciára mindenütt óriási veszélyek leselkednek . . . Óriási erőfeszítésre van szükség, ha azt akarjuk, hogy e veszélyeket elhárítsák . . . Mr. Chamberlain a Brit Nemzetközösséget új és rettenetes veszélyeknek szolgáltatta ki. Bűnösen rosszul értékelte a külföldi diktátoroknak mind a személyét, mind a szándékait, valamint Európa gazdasági és stratégiai erővonalait.”⁸⁰

Két héttel később, október 29-én Dalton Durhamben ezt mondta: „amikor a jövő héten összeül a parlament, a kormányt elítélik majd azért a kudarcáért, hogy egyfelől biztosítsa Európában a békét, másfelől hathatós előkészületeket tegyen az ország védelmi felkészültségének előkészítésére. Mr. Chamberlain maga ismerte be, hogy az országot a szakadék szélére vezette, miután az egyik lehetőséget a másik után hagyta ki a kollektív védelem valóban hatékony rendszerének megszervezésében . . . Nem lehet benne bízni. Újra a szakadék szélére vezethet, s legközelebb már nem lesz egyetlen baráti szövetségünk sem.”⁸¹

Az októberi politikai csatározások természetesen ezúttal sem kizárólag a parlamentben, a gyűléseken, illetőleg a kulisszák mögötti bizalmas tárgyalásokon folytak, a sajtó szintén fontos fórum volt. A szeptemberi válságos napokban, amikor a kormány vezetői többször találkoztak a Munkáspárt küldötteivel, s külön megkérték őket a bizalmas tájékoztatások „zár alatt való tartására”, akkor ezekről a tárgyalásokról nem sok szivárgott ki. Október derekán, amikor a müncheni kapituláció befejezett tény lett, a parlament külpolitikai vitája lezárult, s közben a konzervatív ellenzékkel folytatott tárgyalások is bizonyos eredményt hoztak, H. Dalton volt az, aki a parlamenti szószék után a sajtóban is nyilvánosan „kipakolt”.

Cikkének elején Churchillnek az októberi parlamenti vitában elhangzott szavait idézte: Ha a tárgyalások eredménye Csehszlovákia „kiárúsítása” volt, akkor nem érti, mi volt a magyarázata az eddigi nemzetközi válságoknak, hiszen ezt a „kiárúsítást” akkor hamarabb is megtehették volna — s Dalton hangsúlyozta, ebben egyetért Churchill-lel.⁸² Miközben e cikkben a nyilvánosság előtt hangsúlyozottan Churchillre és Duff Cooperre hivatkozott (ami a bizalmas tárgyalások ismeretében felettébb érthető) Dalton újra rendkívül élesen összefoglalta mondanivalóját a kormány vétkesen rossz külpolitikájáról, de a nyilvánosság előtt először ismertette a kormánnyal folytatott bizalmas tárgyalásokat, hangsúlyozva, hogy ők a kormányt bátrabb politika folytatására buzdították, tiltakoztak Csehszlovákia feldarabolása és kiárúsítása ellen, s idézte a szeptember 21-i tárgyalásról saját keményen bántó kifakadását, amit Halifax-nek mondott, hogy „szégyellik, hogy angolok”. Dalton megismételte, hogy Chamberlaint tekintik felelősnek a kudarcért, mert egyfelől elszabotálta az angol-francia-szovjet szövetség kialakítását, másrészt mert soha nem volt hajlandó világosan kötelezettséget vállalni Csehszlovákia védelmére, vagy akár Franciaország megsegítésére és így nyitva hagyta az ajtót a hitleri agresszió számára.

Dalton e cikkében persze már nem elégedett meg a múlt reprodukálásával és a bűnös megjelölésével. De a „jelen” helyzet, s a várható fejlemények ezúttal tényleg

⁸⁰⁻⁸¹ LSE Miscelleneous. Box III.

⁸² H. Dalton: The Crisis in Retrospect. New Statesman and Nation, 1938. okt. 15.

mélyen a múltban gyökereztek. Végeredményben — hangsúlyozta — ugyanis Hitler és a fasiszta hatalmak megerősödtek, a nyugati demokráciák pedig meggyengültek. A helyzet így kedvezőtlenebbre fordult — s itt az ideje, hogy a követelményeket újra átgondolják.

A lapnak ugyanezen számában az akkoriban rendszeresen Párizsból tudósító A. Werth írt nagyobb összegező cikket München francia utóhatásáról, hogy Daladier és a kommunisták végképp szembe kerültek, a Hitler előtt behódoló, mintegy „prekollaboráns” sajtó és közvélemény ekkor a francia kommunistákat nevezte (mint Nagy Britanniában a clivedeniek a Munkáspártiakat) „háborúpártinak”, s a parlamenti vita során Daladier ekkor már a jobboldalra támaszkodott s a vitában a szocialisták is tartózkodtak a szavazástól. Vagyis München Párizsban nemcsak külpolitikai kapitulációt, hanem belpolitikai jobboldali földcsuszamlást is jelentett — amit az angol munkáspártiak keserűen vettek tudomásul.

S ha október 15-én a New Statesman szerkesztőségi kommentárja leszögezte: „Csehszlovákia megszűnt független államként létezni”, akkor a hónap végén, október 29-én már ennek bizonyítékait sorolhatta: a kommunista párt betiltását, a szakszervezetek gleischaltolását. Mindezt a lap egy további hírrel egészíthette ki: mint ahogy várható volt, Hitler nem elégedett meg a Münchenben kicsikart sikerrel; máris tovább lépett, s a Memel-vidékre emelt igényt. Vagyis újból kiderült az egész Chamberlain-féle „megbékéltetési” politika teljes csődjé.

A müncheni korszak azonban, ha októberben véget is ért, a csehszlovák kérdés mégsem került le a politikai harcok napirendjéről, hiszen mindenki átérezte, Hitler nem éri majd be a Szudéta-vidék bekebelezésével. Így azután s a várható fejleményeknek elébbemenve Attlee november 1-én már olyan interpellációt intézett a kormányhoz, hogy München után az angol kormány milyen intézkedéseket tett a Csehszlovák Köztársaság védelmében, s történt-e valami lényeges előrehaladás etéren az angol-francia-szovjet közös akció, garancia megteremtésére.⁸³

Attlee és a Munkáspárt vezetői persze tisztában voltak vele — hogy nem történt.⁸⁴ A kérdésekkel viszont nyomást kívántak gyakorolni a kormányra. Miként Attleennek még ugyanebben a beszédében feltűnt még egy gondolat: hogy a kormány a gazdaság frontján készüljön fel a háborúra, illetve a gazdasági szankciók segítségével próbáljon nyomást gyakorolni a fasiszta hatalmakra.⁸⁵ Vagyis München után a Munkáspárt valóban inkább mint korábban, már a háború elkerülhetetlenségével számolt.⁸⁶ Ami Csehszlovákia sorsát

⁸³Parliamentary Debates. Commons. 341. köt. 63–66.

⁸⁴Chamberlain szavai ezt világosan érzékeltették, aki válaszában újra Hitler és Mussolini ígéreteire hivatkozott (uo. 79–80).

⁸⁵Parliamentary Debates 341. köt. 69–71.

⁸⁶A cseh válságra visszaemlékezve Attlee később megjegyezte, hogy ő maga is megfordult Prágában, Benešsel is tárgyalt, de Beneš túlságosan bízott személyes rátermettségében, diplomáciai ügyességében, s abban, hogy végül is minden nehézségből sikerül majd kiverekednie magát. Ugyanezen válsággal kapcsolatban Attlee visszamenőleg is elsősorban Chamberlaint hibáztatta a kellő segítség megtagadása miatt. Ugyanis nem kételkedett, hogy Litvinov valóban a kollektív biztonság és a Népszövetség megerősítésének alapján állt, s politikáját — mint Attlee megjegyezte — egy ideig nyilvánvalóan Sztálin is támogatta. Ez a politika azonban éppen annak következtében módosult, mert Londonnal és chamberlain-i politikával szemben jogos gyanakvás jelentkezett (*Francis Williams: A prime minister remembers...* 17). Attlee hangsúlyozta, hogy ő még Chamberlain berchtesgadeni útja előtt találkozott Chamberlainnal s előre figyelmeztette, ne tulajdonítson Hitler szavainak nagyobb

illette, a munkáspártiak e münchen utáni periódusban később is több kísérletet tettek arra, hogy a kormányra pressziót gyakoroljanak az ország megsegítésére. Így Attlee-n kívül még Dalton ugyanezen november 1-i vitában már egy ízben felvetette a határok garantálásának ügyét.⁸⁷ November 14-én Shinwell firtatta a parlamentben, hogy a cseh kormányt nem kényszerítették-e a müncheni egyezmények aláírására.⁸⁸ Noel Baker pedig ugyanezen a napon olyan interpellációs kérdést tett fel a kormánynak, hogy vajon meg vannak-e elégedve az új cseh-német határral, majd amikor erre Chamberlain igenlően válaszolt, Noel Baker megjegyezte, hogy az új határok még a nemzetiségi elveknek sem felelnek meg, hiszen számtalan olyan területet is Németországhoz csatoltak, ahol túlnyomóan cseh lakosság él.⁸⁹

November 9-én a „király beszédének”, vagyis az újabb kormánynyilatkozatnak parlamenti vitája során tulajdonképpen újabb nagyobb külpolitikai vita kezdődött. E vita során hangzott el egyebek között Lloyd George nagy beszéde is, amelynek során leszögezte: München bizonyára csak része volt egy hosszabb folyamatnak, de míg Chamberlain és munkatársai azt hiszik, hogy ez kedvező folyamatot indított el, szerintük csak veszélyekre számíthatnak. Ugyanebben a beszédben élesen a kormány szemére vetette ismét azt is, hogy tarthatatlan szempontok miatt a Szovjetuniót távol tartották a tárgyalásoktól – egyszerűen azért, mert „Hitler így akarta”.⁹⁰

A november 9-i vitában a Munkáspárt álláspontját ezúttal S. Cripps foglalta össze. Megjegyzendő, Cripps az ellenzék vezérszónokaként hamarabb kapott szót, mint Lloyd George. Cripps leszögezte, hogy a kormány politikája aláásta a Népszövetséget és megbocskáthatatlan módon negligálta az orosz szövetséget. Megállapította, hogy a kormány egy ideig a néptömegek előtt elleplezhette tényleges politikáját, „de az utóbbi néhány hét eseményei megrázólag ráébresztették őket a való helyzetre, s arra, hogy a kormány elárulta az európai demokráciákat”.

Cripps kitért arra, hogy a kormány ebben a helyzetben csupán egyetlen – már a szeptember-októberi vitákban is hangoztatott – érvet ismételgetett: azt, hogy a Munkáspárt politikája háborúra vezetne. Ez azonban az igazság eltorzítása. A valóságban Angliában mindenki békét akar, de a kérdés éppen az, hogy milyen eszközök biztosíthatják ténylegesen a békét. Hiszen az események éppen eléggé bebizonyították, hogy a Chamberlain-kormány „megbékéltetési” politikája nem elégítette ki Berlint és Rómát és nem vette elejét az újabb agresszióknak. Cripps ehelyütt külön kitért a spanyol tanulságokra is, majd azt firtatta, milyen konkrét segítséget kínál az angol kormány a japán agresszió ellen harcoló Kínának. S ugyancsak nem a tegnapi, müncheni vétkes hibákat, hanem a jelen feladatait elemezte, s a kormány magatartást hibáztatta, amikor az India vonatkozásában megmutatkozó bűnös nemtörődömség, nagyhatalmi nacionalizmus vesztes következményeire figyelmeztetett.⁹¹ Cripps tehát a Chamberlain-kormányától valóban minden tekintetben eltérő külpolitikát követelt meg, amelynek gerincében valóban a kollektív biztonság szavatolása állt.

jelentőséget. Ami viszont a müncheni tanulságokat illette, Attlee aláhúzta, München fordulópontot jelentett számukra, ezután ugyanis még világosabban, egyértelműbben számoltak a háború elkerülhetlenségével (i. m. 18).

⁸⁷ Uo. 79.

⁸⁸ I. m. 341. köt. 476.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Parliamentary Debates, Commons, 341. köt. 169–179.

⁹¹ Parliamentary Debates, Commons 341. köt. 132–142.

S ezután november folyamán a már említett cseh témájú interpellációk mellett a munkáspárti képviselők több ízben felvetették Spanyolország sorsát is. Mindez kapcsolatban állt Chamberlain bejelentett római útjával – s így méginkább érthető volt, hogy a munkáspártiak egyfelől az olasz csapatok kivonására követeltek biztosítékokat, másfelől arra, hogy az angol kormány nem ismeri el a Franco-kormányt, s erre Rómában sem vállal semmiféle kötelezettséget. Ez ügyben Noel Baker és A. Henderson intézett november 16-án és 21-én interpellációt a kormányhoz.⁹² De a munkáspártiak nem kaptak feleletet, majd később, közvetlen a római út előtt, amikor egy hónappal később, december 14-én E. Wilkinson és E. Shinwell újra felvetette ugyanezt a kérdést, Chamberlain maga válaszol, negatív értelemben, jelezvén, hogy semmiféle előzetes kötelezettséget nem hajlandó vállalni.⁹³

A decemberi viták során újra felvetődött természetesen Csehszlovákia sorsa is. December 12-én Wedgwood Benn „kérdezett rá” az angol kormányra, hogy az angol garancia érvényes-e még Csehszlovákia új hatáira,⁹⁴ amire határozott igenlő választ kapott, de ebben a munkáspártiak nem bíztak, nem bízhattak.

Mindez hamarosan ki is derült, mivel a következő héten az új külpolitikai vita során, december 19-én a munkáspárti „árnyékkormány” designált külügyminisztere, H. Dalton leszögezte, hogy Münchenben Chamberlain véleményével szemben nyilvánvalóan Hitler és a fasiszta hatalmak érték el sikert. Azóta pedig Hitler már be is terjesztette új igényeit a Memel-vidékre, s nyilván sor kerül majd Danzigra és Csehszlovákia fennmaradt részére, majd Ukrajnára is. Mindezzel számolva, az új törekvéseket világosan látva Dalton azt követelte a miniszterelnöktől, hogy mondja le római útját, amennyiben pedig mégis oda utazna, adjon előre biztosítékot, hogy nem ismeri el a Franco-kormányt.⁹⁵

Az élehangú munkáspárti támadások azonban ismeretes módon nem tudták megváltoztatni a kormány külpolitikáját – de a támadások jól tükrözték, mennyire állandóak és élesek voltak a külpolitikai természetű ellentétek, s ezek végeredményben változatlanul így maradtak egész 1939 őszeig, a háború kirobbanásáig. Természetesen itt nem szabad megfeledkezni arról, hogyha a Munkáspárt a kormány politikáját ezekben a hetekben, hónapokban nem is tudta megváltoztatni, fellépései mégis hatottak a közvéleményre és végeredményben nehezen felbecsülhető, de nyilvánvalóan igen jelentős része volt abban, hogy az angol közvéleményt mégsem érte végül is váratlanul a fasiszta hatalmakkal való háború vállalása.⁹⁶

⁹² I. m. 845, 1325.

⁹³ I. m. 342. köt. 1962.

⁹⁴ I. m. 342. köt. 1587.

⁹⁵ Parliamentary Debates, Commons, 2503-2516.

⁹⁶ Ami a november-decemberi munkáspárti sajtót illeti, a New Statesman and Nation reagálásai változatlanul egybecsengtek a parlamenti nyilatkozatokkal, a lap továbbra is hevesen bírálta a kormány politikáját. Így a november 5-i belső szerkesztőségi cikk újra leszögezte, hogy Chamberlain egész külpolitikai koncepciójának lényege, hogy változatlanul, mindennek ellenére megbízik Hitlerben, Hitler ígéreteiben, Hitler békeszándékaiban. Később, november 12-én arra figyelmeztetett, hogy Franco új általános támadása csak olasz katonai segítséggel indulhatott el. November 26-án pedig arról írtak, hogy Berlin és Róma láthatóan az angol-francia ellentétek elmélyítésén fáradozik, miközben Párizsban a megalkuvók behódoló befolyását kívánják növelni. A lap decemberi cikkei e törekvések jelenlétét méginkább megerősítették.

Elmélet és módszertan

KOSÁRY DOMOKOS

Modellalkotás és történettudomány

A történészek kisebb-nagyobb szakmai újításai, a módszerek, eljárások terén, rendszerint valamilyen konkrét munka: kutatás vagy nagyobb tanulmány írása közben születnek és fejlődnek tovább. Vagyis elsősorban adott problémák megoldásának keresésével, tényleges igényekkel függnek össze. Elméleti, módszertani kifejtésük, bővebb fogalmazásban, inkább csak ezután szokott sorra jönni. S egyben lehetőségeik, esetleges buktatóik pontosabb körvonalazása, megvitatása is, amely persze aztán újabb ösztönzést adhat mindazoknak, akiket alkalmazásuk, vagy éppen továbbfejlesztésük érdekel.

A történeti modell kérdése, úgy tűnik, elérkezett abba a stádiumba, amelyben időszerű lehet külön foglalkoznunk elméletével, módszertanával. A modellalkotás ugyanis ma már a történettudományban sem tartozik a váratlan és meghökkentő újszerűségek közé. S itt nem is a távolabbi előzményekre gondolunk, amelyek, ha elég buzgón nyomozzuk őket, már elég régen felfedezhetők. Voltak, ha nem is sokan, akik a múlt században is alkottak olyasmit, amit ma modellnek neveznénk. De szükségtelen most ily messzire visszamennünk. Elég az utolsó negyedszázad külföldi szakirodalmára utalnunk, amelyben egyre gyakrabban találkozhatunk tudatos modellalkotási kísérletekkel, sőt bizonyos velük kapcsolatos elméleti kérdések felvetésével is. S az utóbbi évek során idehaza is történtek már időnként kísérletek történeti modellek alkalmazására. Ideje tehát közelebről, tudatosan végiggondolnunk: helyesen jártunk-e el, hol tartunk e téren, és merre, hogyan haladhatunk tovább.

Előbb azonban még néhány rövid, általános megjegyzést szeretnénk előrebecsátani.

A mai magyar történetíráson belül, amely immár majdnem egy nemzedék óta a marxizmus iskolájában nevelkedett, aligha szükséges bővebben bizonygatnunk az elméleti megközelítés és rendszerezés nagy jelentőségét és szerepét szakmánk területén. Némileg furcsa rekvizitumként csodálkoznánk körül az olyan antikvárius ízlésű kutatót, aki a pusztá empiriánál maradv a történelmet egyedi, kis jelenségek vagy éppen kuriózumok többé-kevésbé összefüggéstelen halmazának tekintené. Nyilvánvaló azonban, hogy az olyan általános, elvont, spekulatív elmélkedéstől, amelynek a történelmi folyamatok objektív valóságához már távolról is alig van köze, szakmai munkájuk közben, nem egészen indokolatlanul, zömmel mai történészeink is tartózkodni szoktak. E szakmai óvatossággal a jelen sorok írója is messzemenően egyetért. Sőt bevallja: ezt idegenkedéssel, vagy éppen jó adag gyanakvással tetézi meg, ha netán történészek szakmai igénnyel fellépő szövegeiben oly absztrakt fogalmi játékkal találkozik, amelynek síkján egy-egy állításnak már ellenkezője is éppúgy igaz. Éppen ezért tartja viszont szükségesnek most külön jelezni, hogy az alábbiakban, mostani témájának elemzése során, helyenként

elkerülhetetlenül érintenie kell olyan elvont elméleti kérdéseket is, amelyek a történész szakmai körétől első pillanatra meglehetősen távolinak tűnhetnek. Szeretné külön jelezni, hogy ezt, ha messzibb nekifutással is, konkrét szakmai cél érdekében, és nem azért teszi, mintha a témát kényelmes általánosságokban akarná feloldani. E fejtegetések ugyanis részben a rendszerelmélet, a kibernetika és más – nem is társadalmi – tudományok mai modell-fogalmának jellemzőihez, ismeretelméleti, filozófiai kérdéseihez kapcsolódnak. S ezek felmérése nélkül ma még a történeti modell szerepe és funkciója sem körvonalazható, tekintve, hogy a történettudomány saját modellalkotási elmélete és módszertana ma még meglehetősen kidolgozatlan.

E fejtegetések során többször idéznünk kell különböző szerzők véleményét. De nem azért, hogy ezekkel, a történeti modellek nemzetközi irodalmával foglalkozzunk tulajdonképpen kérdésünk helyett. Az irodalmi példákra, a teljesség minden igénye nélkül, inkább csak azért hivatkozunk, hogy segítségükkel jobban megvilágíthassuk: miként alkotható és mire használható a modell a történettudományban.

Végül pedig talán nem egészen fölösleges kutatóinkat attól óvnunk, hogy egy-egy módszertani újítást divatként felkaroljanak. Az újítások, a jobb segédeszközök, ha valóban beváltak, munkánkat hasznosan elősegíthetik. Mint a szerelőét az ügyesebb, praktikusabb szerszámok. Tévedés volna azonban bármelyik ilyen segédeszközt ezentúl egyedül üdvöztőnek, olyannak képzelnünk, amely a többi, lassan már szinte a történesszel együtt, mind pótolni tudja. Egyidőben, külföldön, a kvantitatív módszernek volt helyenként ilyen divatja. Az, hogy ezentúl a történelemben is sok mindent mennyiségiel, számokkal mérhetünk, az igen jelentős és öröndetes újítások közé tartozott. De azt már hibásan következtették ebből egyesek, hogy a történelemben a mai matematika eszközeivel minden fontosabb jelenség számszerűen mérhető, illetve, hogy csak az a fontos jelenség, ami így mérhető. Vajon a történelem azzal válnék igazán tudománnyá, ha a számsorokon kívül kiszitálnánk belőle minden más elemet? Rész-igazságot a teljessel akkor is csak a valóság súlyos megcsonkítása árán azonosíthatunk, ha a szóban forgó rész-igazság fontos, vagy éppen nélkülözhetetlen. Ez áll a modell ügyére is. Használjuk, ha kiderül róla, hogy valóban használható. De egy percig se higgyük, hogy megtaláltuk benne a mindenén átsegítő, nagy panacéat.

Empíria, elmélet, modell

A tapasztalati anyag, az empíria kezelésének szabályait, bizonyos előzmények után, fokozatosan, a XIX. század történettudománya dolgozta ki. E szabályok zömmel ma is érvényesek. Éppen azért ebben a vonatkozásban, ha nem is minden vonatkozásban, ma is sok tanulsággal forgathatjuk azokat a XX. század eleji módszertani „bevezetéseket”, amelyek a források elemzésére, kritikájára, az adatok kibontására, ellenőrzésük technikájára tanítanak.¹ Az empíria kezelésének módszerei, eljárásai, segédeszközei, amelyek azóta is fejlődtek, finomodtak, számunkra is nélkülözhetetlenül fontosak. Ezek szakmai munkánk és haladásunk alapfeltételei közé tartoznak, ma talán még inkább, mint korábban. Minél messzebb vezető összefüggéseket próbálunk ugyanis a forrásanyagból rekonstruálni,

¹ E. Bernheim: *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*. Leipzig. 1908.

annál szükségesebb, hogy szigorúan ellenőrzött, megbízható adatokkal dolgozzunk. A kezdeti pontatlanságok, amelyek eleinte, látszólag nemigen okoznak lényeges eltéréseket, bizonyos távolság után egymásra halmozódnak, megsokszorozzák önmagukat és súlyosan eltorzítják a végeredményt. Ma talán még körütekintőbb, még pontosabb alapoásra van szükségünk, mint korábban. S a divatos „népszerűsítő”, „történeti” publicisztika bizonyos kinövésai ellen is rendszerint azért kell a „szaktörténésznek” hadakoznia, mivel ezek szerzői azt képzelik, hogy rájuk a szakma területén sem kötelezők az empiria kezelési szabályai, s így ők szabadon módosíthatják a múlt egykori valóságát olyanná, amilyenné szeretnék. Szabadon, sőt gátlástalanul és – tegyük hozzá – büntetlenül. A történeti tudat torzítása ugyanis oly áttételes, lassú folyamatokon át megy végbe, hogy egy-egy résztvevője nem érhető tetten oly közvetlenül, mint a kuruzsló, ha páciense meghal, vagy az ál-mérnök, ha épülete összedől.

Az empiria szakmai módszerei tehát ma is, mindig rendkívül fontosak. Csak önmagukban még nem elegendők.

Részben már azért sem elegendők, mivel a forrásoknak ugyan jelentős, de mégsem egészen teljes körére vonatkoznak közvetlenül. A XIX. századi történetírás elsősorban a politikai eseménytörténetre irányította figyelmét. Illetve, pontosabban, a francia Annales-iskola szóhasználatával, a történelmet elsősorban eseményekben kifejeződőnek, eseményekre korlátozottnak (*histoire événementielle*) fogta fel. Az események pedig általában a rövid időtartamú jelenségek közé tartoznak. S ha csak ilyenekre figyelünk, többé-kevésbé homályban maradnak az adott események vagy akár eseménysorok közvetlen körén kívül eső jelenségek. Főként a hosszúlejárátú (*de longue durée*), tartós, esetleg jónéhány nemzedéken áthúzódó tendenciák, amelyek egy-egy konkrét forrásszövegben külön-külön éppen ezért rendszerint nemigen tükröződnek.² A *longue durée* jelenségei meglétének, szerepének felismerése már bizonyos, az empiria szintjét meghaladó absztrakciót igényel, bár persze e jelenségeknek is van forrásbázisuk, amelyre azután megint az empiria szabályai érvényesek.

Az empiria módszerei azonban magukban véve akkor sem elegendők, ha továbbfejlesztve sikerül őket korábban elhanyagolt területekre is kiterjesztenünk. A régi felfogás szerint persze csak egymás mellé kell helyeznünk a forráskritikával megszűrt adatokat, a „tényeket” és azok maguktól beszélni kezdenek. Egy jeles francia medievista, Louis Halphen, módszertani bevezetésében még 1946-ban is így nyilatkozott: „Elég, ha valamiképpen vitetni hagyjuk magunkat a dokumentumoktól, amelyeket egymás után olvasunk, amint rendelkezésünkre állnak, hogy lássuk: mint rekonstruálódik előttünk szinte automatikusan az események láncolata”.³ Igen, ha például olyan, viszonylag egyszerű politikai eseménysorról van szó, amely a forrásszövegekben közvetlenül tükröződik, és ha e szövegeket képzett, gyakorlott történész veszi szemügyre, hiszen az „automatikus” rendezést, lássuk be, mégis ő végzi el, és nem a puszta forrásanyag. Általában azonban nem egyszerűen a „tények” beszélnek, hanem a történész beszél helyettük, illetve részben rajtuk keresztül, hiszen a fontosabbnak ítélt tények kiemelését, a sok közül, és körvona-

² Fernand Braudel: *Histoire et sciences sociales. La longue durée*. Annales, 1958, 725–753. Itt újabb kiadását idézzük: *Écrits sur l'histoire*, Paris. 1969, 41–83.

³ Louis Halphen: *Introduction à l'histoire*. Paris. 1946, 50.

lazását is ő végzi el. Vagyis az „események láncolatának” rekonstruálásában már benne van az ő absztraháló, szelektáló tevékenysége is.

A régi felfogás tehát tévedett, midőn a forrásadatokat egy összefüggő mozaikkép széthullott darabjainak képzelte, amelyeket elég gondosan megkeresnünk és megfelelően újból egymás mellé illesztenünk, hogy a kép, a kirakós gyermekjátékokhoz hasonlóan, ismét, magától összeálljon. A valóságban ugyanis a „mozaikdarabok” nem történeti képünknek széthullott részei, hiszen e kép korábban nem létezett, ezt csak most próbáljuk létrehozni, hanem a múlt egykori, de már letűnt objektív valóságának ilyen vagy olyan lecsapódásai, hagyatékai, nyomai. S vajon próbálhatjuk-e ezekből, ezeket összerakva, magát az egykori valóságot eredeti formájában, méreteiben, minden egységében és sokféleségében újrateremteni? Éppoly kevésbé, mint ahogy a csillagász sem magát a naprendszer, a biológus sem saját tudományának tárgyát, hanem annak csak olyan képét, vetületét hozza létre, amely az objektív valóságot az absztrakció különböző szintjein, tudományos igénnyel tükrözi, visszaadja, megismerhetővé teszi, anélkül, hogy teljesen azonos volna vele. Ez így magától értetődőnek tűnik. Ha azonban az említett, hagyományos módszertani álláspontra gondolunk, akkor mégis úgy látjuk: e magától értetődőt világosan ki kell mondanunk.

Mindebből az következik, hogy az empiria a történetírás számára inkább csak az elemeket, az anyagot szedi össze, szűri át és teszi felhasználhatóvá. A történeti rekonstrukcióhoz olyan további módszertani elvek és segédeszközök is szükségesek, amelyek már nagyrészt túlmennek az empiria szabályain. Itt már az absztrakció, a nagyobb összefüggések felismerése, az összehasonlítás, a szelekció és a rendező elv alkalmazása is a feladatok sorába lép.

E feladatok megoldásában az empiriával szembenálló, másik póluson, az elméletnek jut fontos szerep. Az empirián túlmenő kérdések megoldásához az elmélet ad a történésznek elvi útbaigazítást, támpontokat. Az már az elmélettől függ, hogy milyet. S azt is mindjárt hozzátehetjük, hogy valamiféle „elmélet”, ha nem is átgondolt, összefüggő egészként, sőt esetleg nem is tudatosan, valamilyen mértékben minden történetírásban érvényesült és érvényesül az antikvitástól a „Gesta Dei per Francos” középkori időszakán át napjainkig. Még azoknál a szerzőknél is, akik szigorúan a konkrét adatokhoz ragaszkodva elutasítottak maguktól minden „spekulációt”, vagy akiknek eszébe sem nagyon jutott, hogy elvi kérdésekkel foglalkozzanak. Alapjában véve ugyanis már fogalomhasználatukban, értékrendjükben, szelekciós szempontjaikban benne volt, akarva-akaratlanul, saját koruk és társadalmuk, pontosabban: társadalmi osztályuk szemlélete, amelyet magától értetődően, úgy vettek alapul, mint természetest vagy általános emberit. Nyilvánvaló azonban, hogy sokkal messzebbmenő, hatékonyabb, tudatosabb és igényesebb szerepet vihet e vonatkozásban az olyan összefüggő, átfogó elmélet, mint a marxizmus, a történelmi materializmus, amely a társadalmi fejlődés általános mozgástörvényeit fogalmazza meg. Ez annyira nyilvánvaló, hogy a történészek, ha olykor – bevallva, vagy nem bevallva – mégis bizonyos nehézségeket tapasztaltak az elmélet és az empiria összekapcsolása terén, azokért elsősorban a dogmatizmust okolták, mint amely megmerevítette, alkotó tevékenységében gátolta az elméletet. Hogy a dogmatizmus ezt tette, az aligha vitatható. Sőt hozzátehetjük, hogy az empiria szabályait sem mindig tartotta tiszteltben, hiszen nemcsak a jelent, hanem a múltat is voluntarista módon, saját adott politikai taktikájától függően próbálta mindenkor módosítani. Ez valóban súlyos többlet-nehézségeket oko-

zott. Helytelen volna azonban *minden* saját szakmai nehézségünkért a dogmatizmust tenni felelőssé, olyanért is, amely, ha eléggé odafigyelünk, saját erőnkől megoldható, sőt amelynek megoldása elsősorban magukra a történészekre vár.⁴ Ez a nehézség abból adódik, hogy a legjobban, leghelyesebben megfogalmazott elmélet és a legpontosabban felmért empiria közt is, a dolgok természetéből adódóan és *minden* tudományban van egy bizonyos távolság, amelyet külön segédeszközök nélkül néha nehéz, ilyen segédeszközök beiktatásával viszont esetleg mindjárt jóval könnyebb áthidalni. A filozófia az általános és az egyedi közé beiktatja a különöst, mint kategóriát. A kérdés tehát az, hogy a tudományok területén találunk-e olyan módszertani megoldást, amely az általános elmélet és az egyedi empiria közé, „különösként” beiktatható és amely így megkönnyíti az elmélet és az empiria összekapcsolását.

Nem ok nélkül beszéltünk tudományokról általában. V. A. Štoff leningrádi filozófus a modellalkotás filozófiai vonatkozásairól írt művében⁵ elsősorban a természettudományok területén figyelt fel e kérdésre, bár a társadalomtudományok felé sem vont határt. Štoff az elmélet és az empiria közé, összekapcsolásuk megkönnyítése céljából, a *modellt* helyezte el. Érdemes okfejtését röviden megismernünk, ha nem is speciálisan a történettudományról ír.

Modellalkotás és filozófia

Az objektív valóságot mind az elmélet, mind a modell valamilyen egyszerűsített, absztrahált formában tükrözi. De mégsem egyformán. Štoff szerint az elmélet az ítéletek olyan összessége, amelyben a valóság általános, törvényszerű összefüggései tükröződnek. A modell viszont ezeket az elmélet által meghatározott összefüggéseket konkrét alakzat formájában fejezi ki, megvalósulásukat tipikus helyzetekben és struktúrákban mutatja be. Vagyis a valóságot valamivel közelebből, egy-egy adott, szemléletes rendszerben tükrözi.⁶

A modell — olvassuk tovább — az absztrakció olyan, külön fajtája, amely az elvont és a konkrét megismerésbeli egységét testesíti meg.⁷

Az elmélet, a hozzá kapcsolódó rész-elméletekkel együtt, általános absztrakciók megfogalmazására törekszik. Ezekről az absztrakcióktól a konkrétum felé a modellek, illetve további, kiegészítő rész-modellek segítségével haladhatunk, amelyek ugyan bizonyos fokig még mindig általánosak, de amelyek már mindenkor valamilyen adott struktúrát, összefüggést reprodukálnak. Olyat, amely más struktúráktól különbözik. S olyan rendszerben, amelynek elemei egymással, adott összefüggések keretében, meghatározott viszonyban állnak.⁸

A tükrözést és az absztrahálást természetesen nemcsak modellek végezhetik, hanem a megismerés más eszközei is, bár nem egészen azonos módon. Vannak azonban olyan

⁴ Glatz Ferenc: Kérdések a történettudomány elméletéről és módszeréről, in: Történetelméleti és módszertani tanulmányok. Gondolat 1977.

⁵ V. A. Štoff: Modellierung und Philosophie. Berlin. 1969.

⁶ Uo. 28–29.

⁷ Uo. 176.

⁸ Uo. 190–192.

megismerési folyamatok, amelyek modellek nélkül nemigen végezhetők.⁹ Ilyen mindenekelőtt az interpretálás, amely a jelenségek, a valóság magyarázatával együtt a modellnek éppen fő funkciója.¹⁰ Az interpretálás kétirányú. Egyrészt az elméletet, másrészt a jelenségeket kell úgy interpretálni, hogy egymáshoz jobban, közelebbről kapcsolódjanak. E két, egymással ellentétes irányú megismerési folyamat összefüggését, találkozását jelzi, középen, a modell, amely így hidat alkot az elmélet és a valóság, az empiria között, mint a kettő összekapcsolásának eszköze. A modell ugyanis, mint konstrukció, olyan struktúrát mutat be, amely az elméletnek már konkrét testet ad, de amely ugyanekkor még megőrzi közeli hasonlóságát a valósággal.¹¹

Szándékosan emeltünk ki Štöff könyvéből mindenekelőtt ily általános megállapításokat. Egyrészt azért, mivel gondolatmenetünkhöz éppen ezek kapcsolódtak közvetlenül. Másrészt azonban azért is, mivel ezek, ezen a szinten, már nemigen hordják magukon azon természettudományok tojáshéját, amelyek vizsgálatából kikeltek. Most már azonban meg kell kísérelnünk azt is, hogy egy fokkal közelebb jussunk a modell fogalmához és fajtáihoz.

Egy amerikai szerzőnő alighanem találóan jegyezte meg, hogy e kérdésre: mit értünk pontosan modellen, tíz modellalkotó legalább ötféle eltérő választ fog adni. Saját válasza viszont már kevésbé tűnik találónak.¹² Ő ugyanis a modell fogalmából legszívesebben kizárna mindent, ami nem „a törvények vagy elméletek izomorfiját” (hasonlóságát) fejezi ki. Ilyesmire egyébként inkább matematikusok hajlamosak, akik leginkább az olyan teóriát nevezik modellnek, amely egy másikhoz strukturálisan hasonlít. Ilyen formális jellegű, izomorf teóriamodell-lel, persze nem e név alatt, már Leibniz is próbálkozott.¹³ A fizika, biológia és más természettudományok viszont a modell fogalmával ehelyett inkább olyan, a kutató által kialakított struktúrát jelölnek, amely a valóság egy részét szkematizált, egyszerűsített és szemléletes formában adja vissza. A fizikusok, midőn a XVIII. században mechanikai modellekkel ábrázoltak optikai vagy elektromos jelenségeket, vagy pedig ma planétamodell segítségével érzékeltetik az atom szerkezetét, olyan modellfogalmat alkalmaznak, amely különböző, más fizikai természetű elemekből álló, de hasonló struktúrával bíró rendszerek analógiáján alapul. Innen nézve tehát a modell nem teória, hanem inkább tárgya a teóriának. Így alighanem valamivel közelebb járnak az igazsághoz azok a szerzők, akik szerint a modell „olyan rendszer, amelyben egy elmélet megerősítést nyer”.¹⁴

⁹ Uo. 195–196.

¹⁰ Uo. 228.

¹¹ Uo. 236–237.

¹² *Mary Brodbeck*: Models, meaning and theories. In: Symposium on Sociological Theory. Ed. by L. Gross. New York. 1959.

¹³ *N. Bourbaki*: Ocserki po isztorii matematiki. Moszkva 1963, 63.

¹⁴ *P. Suppes*: A Comparison of the Meaning and Uses of Models in Mathematics and Empirical Sciences. In: Concept and the Role of the Model in Mathematics and Natural and Social Sciences. Proceedings of the Colloquium sponsored by the Division of Philosophy of Sciences of the International Union of History and Philosophy of Sciences organized at Utrecht, January 1960, by H. Freudenthal. Dordrecht. 1961, 163–176. — *A. Tarski*: Contribution to the Theory of Models. In: Proc. of K. Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam. Vol. LXII. Nr. 5. ser. A. 1954, Vol. LXIII. Nr. 1. ser. A. 1955. A formalisztikus koncepciókkal szemben a valódi modell fontosságát hangsúlyozza a neves amerikai filozófus *W. Sellars*: Empirism and Philosophy of Mind. Minneapolis. 1956.

Ha egy fogalom kezd divatba jönni, nemegyszer használják más, közelálló, de mégsem azonos fogalmak helyett is. Štöff, aki a modell-fogalom fejlődésével és meghatározásaival bőven foglalkozik, kifogásolja, hogy újabban olykor tükröződés, izomorfia, absztrakció, hipotézis, vagy éppen teória helyett is modellről beszélnek, holott a tudományos megismerést az nyilvánvalóan nem sokban viszi előre, ha egy-egy elfogadott, használható terminust egyszerűen egy másikkal cserélnek fel, amely még hozzá nem egészen ugyanazt jelenti.¹⁵ Štöff így egyebek közt leszögezi, hogy a teóriát *nem* nevezhetjük modellnek, még kialakuló, erősen hipotetikus állapotában sem. Helyteleníti például Heisenberg nyilatkozatát is arról, hogy ő az elemi részecskékről szóló elméletének kidolgozása közben eleinte egyszerűbb modell-változatokkal próbálkozott. A fogalmak pontos elbírálására és tisztántartására irányuló törekvés persze helyes és indokolt. De itt azért annyit talán megjegyezhetünk, hogy ha a modellt olyan közbenső alakzatnak, vagy éppen hídnek fogjuk fel, amely az egyik irányban az elmélethez segít eljutnunk az empiriától, akkor nehéz kategorikusan megtagadnunk tőle, hogy szerepe lehet az elmélet előkészítésében is. Helytelennek tartja továbbá Štöff, indokoltan, ha egyesek a modellt egyszerűen valamiféle „csontváznak” tekintik az elmélet testén belül, vagyis minden tartalomtól elvonatkoztatva olyan elvont, formalisztikus rendszernek csupán, amelynek absztrakt elemeit, a természetes nyelvi kifejezés pontatlanságainak elkerülése érdekében, lehetőleg szimbólumokkal, tehát meghatározott értelmű jelekkel, mesterséges nyelvi eszközökkel jelöljük.¹⁶ S ugyancsak helytelennek tekinti azt is, ha a modell terminusát minden további nélkül, szinonimaként, egy matematikai szkéma, leírás, vagy kvantitatív elmélet jelölésére használják.¹⁷ Ez – mondja Štöff – főleg olyan tudományokban fordul elő, amelyekben, mint a szociológiában, a közgazdaságtanban vagy éppen a nyelvészetben és a pszichológiában, csak nemrég kezdtek matematikai módszereket alkalmazni, de egyszerre mindjárt túlzott buzgalommal.¹⁸ A modell ugyanis sohasem pusztán formális jellegű, hanem mindenkor tartalmi is. A valódi logikai-matematikai modellek a logikában és a matematikában is a deduktív teóriák, a formális rendszerek *interpretálásának* eszközei.¹⁹ Štöff egyébként nem ért egyet azokkal, akik szerint a modellnek lényegesen más a szerepe a matematikában, mint a természettudományokban. Alapvetően ugyanis mindkét modellforma, a maga módján, összekötő szerepet visz az elmélet és az objektív valóság között.

Adjunk külön hangsúlyt a valóságnak itt. Štöff ugyanis vitázni kénytelen azokkal is, sőt különösen azokkal, akik kétségbevonják, hogy fogalmaink, módszertani segéd-eszközeink csakugyan az objektív valóságot tükrözik. Nemcsak félszázad előttiekkel, mint E. Cassirer, akik szerint csak az emberi tudat tárgyasítja a benyomások káoszát olyan eszközök segítségével, mint a nyelv, a mítosz, a művészet vagy a történelem; ezek ugyanis szerinte nem az objektív valóság tükrözői, hanem inkább az ember alkotásai az objek-

¹⁵ V. A. Štöff: i. m. 22–24.

¹⁶ Uo. 26.

¹⁷ P. E. Lazarsfeld (ed.), *Mathematical Thinking in the Social Sciences*. New York. 1954. J. G. Kemeny – J. L. Snell: *Mathematical Models in the Social Sciences*. New York. 1962.

¹⁸ V. A. Štöff: i. m. 24.

¹⁹ Uo. 34–36.

tívációs folyamat során.²⁰ A neopozitivizmus képviselői, akik pedig a mai polgári filozófiában viszonylag a legtöbb érdeklődést mutatják a modell iránt, általában szintén inkább csak arra tekintik azt alkalmas eszköznek, hogy az érzékelt sokféleséget megpróbáljuk valamiképpen rendezni és önkényes, axiomatikus elméletekkel összekapcsolni.²¹ Ezek tehát kétségbevonják, hogy a modell a maga módján tényleg az objektív valóságot tükrözi. A „tények” szerintük alapján véve tudati tények. Külvilág persze szerintük is létezik, de a megismerés nem egészen azt tükrözi, a modell többé-kevésbé csak szükséges fikció, az elmélet logikai struktúrája az objektív valóságával nem egyezik. Ezzel szemben Štöff természetesen a marxista ismeretelmélet alapján állva azt hangsúlyozza, hogy a maga szintjén és a maga módján mind az elmélet, mind a modell az objektív valóságot, annak tényleges összefüggését tükrözi.²²

A modellnek egyik fontos funkciója éppen ez. Nyilvánvaló, természet szerint, hogy a modell és tárgya: a valóság közti viszonyt nem azonosság, hanem hasonlóság jellemzi csak.²³ Ami egyben azt is jelenti, hogy nincs és nem is lehetséges abszolút mértékben pontos modell. Szükséges azonban, hogy megközelítően pontos legyen, mert ha túl egyszerű, megnöveli saját hibaforrásait.²⁴ Azt egyetlen modelltől sem követelhetjük meg, hogy az abszolút igazságot fejezze ki — ez esetben ugyanis tárgyával: a valósággal tökéletesen azonosnak kellene lennie, ami — mint már láttuk — lehetetlen. De a jó modell nem is csak relatív igazsággal szolgál, hanem a relatív és az abszolút igazság dialektikus egységét adja.²⁵ S amíg az elmélet deduktív magyarázatot nyújt, a modell közvetettet, hipotetikus.²⁶

Mindennek alapján Štöff így határozza meg a modell fogalmát:

„Modellen olyan, ideálisan elképzelt, vagy materialisan megvalósított rendszert értünk, amely a kutatás tárgyát visszatükrözi vagy reprodukálja, és úgy tudja képviselni, hogy tanulmányozása e tárgyról új információt közöl velünk.”²⁷

Valami formában minden modell a valóságot tükrözi. De igen sokféle modell alkotható aszerint, hogy milyen eszközökkel, miképpen, milyen feltételek közt, minő tartalommal, a valóság melyik részét tükröztetjük vele. Sokféle még akkor is, ha nem sok értelme van különbséget tennünk „egész” és „rész” modellek között. A „rész” is figyelhető ugyanis önmagában, és az „egész” is csak rész, kisebb vagy nagyobb, az objektív valóságon belül.²⁸

²⁰ E. Cassirer: *Philosophie der symbolischen Formen*. III. *Phänomenologie der Erkenntnis*. Berlin. 1929, 522.

²¹ R. B. Braithwaite: *Models in Empirical Sciences*. In: *Logic, Methodology and Philosophy of Science*. Stanford. 1960.

²² V. A. Štöff: i. m. 68–98.

²³ V. A. Štöff: i. m. 163.

²⁴ Uo. 184.

²⁵ Uo. 272–273.

²⁶ Uo. 225.

²⁷ Uo. 32. Az új információ nyújtását már előzőleg is hangsúlyozta K. D. Wüstneck: *Zur philosophischen Verallgemeinerung und Bestimmung des Modellbegriffs*. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1963/12.

²⁸ V. A. Štöff: i. m. 47.

Végül zárjuk le mindezt azzal a skémával, amely szerint Štoff osztályozni próbálja a tudományos modelleket.²⁹

I. Matriális modellek.

- a) Matematikailag hasonló modellek. Idetartoznak a részint strukturális (izomorf), részint pedig funkcionális (izofunkcionális) analógián alapuló modellek. Az utóbbiak sorában szereplő kibernetikai modellek egy része azonban gondolati modellnek is tekinthető.
- b) Fizikailag hasonló modellek. Idetartoznak a mechanikai, dinamikai modellek, valamint például a hajó- vagy repülőgép-modellek.
- c) Térbelileg hasonló modellek. Idetartoznak bizonyos kémiai modellek, de a ház- vagy várostervek is.

II. Gondolati modellek.

- a) Jelrendszer-modellek. Ezek nem hasonlóak a vizsgált objektummal, de mégis szemléletesek. Különösen olyan tudományágakban fontosak, amelyek igen általános összefüggéseket és struktúrákat kutatnak (pl. matematika, logika).
- b) Képi (ikonikus) modellek.
- c) Vegyes képi és jelrendszer-modellek. Így: grafikonok, térképek, kémiai struktúra-formák, molekula-modellek.

Talán jó, ha az olvasónak most már néhol vitázni, kérdezni vagy kiegészíteni volna kedve. Ez azt jelzi, hogy e látszólag igen távoli fejtegetések valamiképpen a történelemnek is felkelthetik figyelmét: helyeslését vagy ellenkezését egyaránt. S a történelem figyelni kezd arra, hogy a messzi üzenet bizonyos vonatkozásban neki is hasznos lehet. A modell, ha végiggondoljuk a mondottakat, nagyon is olyasféle, az elméletet az empiriával összekapcsoló, módszertani segédeszköznek tűnik, amelyet szükségesnek láttunk a történettudományban. De vajon mennyiben használható, alkalmazható, s egyáltalán alkalmazható-e a társadalomtudományokban és speciálisan a történettudományban egy olyan megoldás, amelyet a fentiekben mégis csak elsősorban a természettudományok és a matematika ismeretelméleti problémáinak vizsgálata nyomán körvonalaztunk? A történelemnek tudnia kell, hogy természettudományi elvek, eredmények óvatlan átültetéséből mennyi konfúzió és baj származott. Elég a szociáldarwinizmusra, vagy az olyan „organikus” felfogásokra gondolnia, amelyek a társadalmat egyszerűen biológiai szervezetnek tekintve nemegyszer nagyon is retrográd törekvéseket támogattak. Štoff, igaz, megnyugtató afelől, hogy a modell nem egy bizonyos tudomány saját, külön kutatási módszerének tartozéka, hanem ismeretelméleti kategória.³⁰ Arra is figyelmeztet viszont, hogy mindeddig még nem sikerült összehasonlító elemzést végezni a modellalkotás és a modellek specifikumáról a különböző tudományokban, így a társadalomtudományokban, pedig a szociológiai, közgazdaságtani, nyelvészeti kutatásokban, sőt újabban az esztétikában is egyre gyakrabban alkalmaznak modelleket.³¹ A történelem tehát jól teszi, ha nagyon óatosan és körültekintően, állandóan ellenőrzi, hogy ezen az úton meddig haladhat tovább.

²⁹ Uo. 48. Az alapvető mozgásformák, illetve a viszonyított jelenségek természete szerinti osztályozásra ld. előzőleg: *Horváth Imre*, A modellalkotás mint tudományos kutatási módszer. Magyar Filozófiai Szemle, 1965, 161–191.

³⁰ Uo. 51.

³¹ V. A. Štoff: i. m. 329–330.

Kibernetika, rendszerelmélet

Az új alcím pedig már-már riasztó. Mintha azzal fenyegetné a historikust, hogy ez az út mind messzebb viszi saját honától, egyre ismeretlenebb, veszélyes tájak felé. Biztassuk azzal, hogy ha a kerülő után a hegyre végül mégis felér, onnan ismét közelről láthatja megszokott otthonát? Vagy közöljük vele, hogy ha meredekebb kaptatókhoz nem szokott, akkor valóban jobb visszafordulnia? Bízunk rá: válasszon tetszés szerint.

Egyébként is: ha a történelemnek, mint valljuk, a múlt egészét a maga totalitásában kell átfognia, akkor a tudománytörténet s azon belül a tudományok történetének felvázolása, ha nem is művelésük, ugyancsak a történész-feladatok közé tartozik.

A valóságban persze e rövid kitérő csak arra szolgál, hogy megnézzük: az absztrakció minő fokán, milyen feltételek közt alkalmazhatnak különböző tudományok hasonló eljárásokat. A baj ugyanis, úgy tűnik, rendszerint abból származott, ha bizonyos absztrakciós hasonlóság alapján magának a valóságnak, az empiriának igen eltérő részeit képzelték azonosnak. Holott az absztrakciótól az empiria felé haladva a hasonlóság nem fokozódik, hanem ellenkezőleg: egyre csökken.

A tudományok fejlődése, amióta a skolasztikából sorban kiváltak, önállósultak és mindig új ágakat hajtottak, a specializálódás felé haladt. Ez a folyamat ma is folytatódik, elkerülhetetlenül, hiszen a specializált tudás nélkülözhetetlen, s a polihistorok kora rég lejárt. Az utóbbi időben azonban már bizonyos kételyek s egyben bizonyos összekapcsolódási, integrációs próbálkozások is mindinkább felmerültek, persze nem hátralepve, hanem új igények magasabb szintjén, tovább haladva. Ha ugyanis a specializált tudás túlságosan is csak a maga szűk körére korlátozódik, és nem kap más, közeli vagy akár távolabbi ismeretágaktól bizonyos lényeges közléseket, akkor ez végül magát a tudomány fejlődését lassíthatja meg. Van, aki a kölcsönös közlések és tudomásulvételük hiányát oly aggasztónak tartja, hogy felveti: „nem válik-e végül a tudomány befalazott remeték gyülekezetének birtokává, akik különböző, sajátos nyelveken mormolnak maguknak valamit, amit csak ők értenek”.³² De találhatnánk elszigetelődési tüneteket egy-egy szaktudomány szűkebb területén belül is.

A specializált tudás, ismételjük, a haladáshoz elengedhetetlen. De funkcióját a specializált tudás is akkor tudja jól betölteni, ha nem izolálja magát, ha tisztában van a maga helyével, a nagyobb szektorokon, az egészen belül és tudomást vesz az egésznek is bizonyos alapvető, közös problémáival. Szükséges tehát, hogy egy-egy tudományág művelője legalább lényegre szorítókozó közléseket kaphasson más területek kutatóitól is.

Ennek a törekvésnek főleg a kibernetika fejlődése adott nagy lökést. A kibernetika, mint ismeretes, az automatikus vezérléssel és a kommunikációval foglalkozó tudomány, amely a komplex rendszerek irányításával, szabályozásával kapcsolatos logikai és matematikai összefüggéseket tárja fel, illetve határozza meg. Ez dolgozta ki az elektronikus számítógépek és más automatikus berendezések működési elveit. Alapjait, a

³² *Kenneth E. Boulding: General Systems Theory: The Skeleton of Science. In: Management Science 1956. Magyarul: Az általános rendszerelmélet a tudomány csontváza. In: Rendszerelmélet. Bp. 1969, 97.*

második világháború után, az amerikai Norbert Wiener (1894–1964) vetette meg.³³ A kibernetika volt az első olyan interdiszciplína, amely, átvágva egy sor hagyományos határvonalat, több különböző tudományág területén haladt keresztül. A híradástechnikán és elektronikán kívül kiterjedt a fizika, a biológia, a fiziológia (különösen az idegrendszeri fiziológia), de bizonyos fókig a közgazdaságtan és a szociológia területére is. Vagyis önálló rendszerek általános törvényszerűségeivel foglalkozik, függetlenül attól, hogy technikai rendszerről, élő organizmusról vagy esetleg társadalomról van szó.

A kibernetika által vizsgált, önszabályozó rendszereket a visszacsatolási mechanizmus (feedback) irányítja. Ez abban áll, hogy a rendszer, illetve a gép kimenetelelől valamiféle „információ” visszavezetődik bemeneteléhez, és így szabályozza, megfelelő egyensúlyban tartja az egész gép működését: ha kell csökkenti, illetve fokozza. Ilyen a gőzgép régi, XVIII. század végi, Watt-féle vezérlő berendezése, forgókaron lebegő golyókkal, amelyek túl nagy nyomás esetén felemelkedve kinyitják, majd normális szintre visszaesve ismét zárják a szelepet. Ilyen továbbá, hogy modernebb példát idézzünk, a fűtést automatikusan azonos hőfokon tartó termosztát vagy az automatikus rakéta-vezérlés berendezése is. Önszabályozó, visszacsatolós folyamatokról azonban nemcsak ember-alkotta gépek, hanem élő szervezetek esetében is beszélhetünk. Az, hogy ez utóbbiaknál a tartós, állandó gépalkatrészek anyagát változó, cserélődő sejtek helyettesítik, a működési folyamat lényegét alapvetően nem változtatja meg. A kibernetika az ilyen rendszerek működését mint egységes fogalommal, az „információval” határozza meg, amelyet kvantitatíve, matematikailag mér. Az információ tehát eszerint a rendszerek szervezetének, strukturáltságának mértéke, valamint a szervezet és stuktúra fennmaradásának mértéke is más rendszer vagy rendszerek eltérő behatásai között.

Bennünket azonban itt elsősorban az érdekel, hogy a kibernetika az önszabályozó, visszacsatolós rendszerekről *modellt* dolgozott ki, amelyet a valóság igen különböző területein próbált alkalmazni. A modellalkotás a kibernetika legfőbb, legalapvetőbb módszereinek egyike. Ez már abból is kitűnik, hogy Wiener a modellek tudományos szerepéről egy matematikus munkatársával együtt írt tanulmányát³⁴ három évvel *azelőtt* tette közzé, hogy a kibernetika tulajdonképpeni alapelveit kifejtő munkája megjelent. E tanulmány szerint a világ, a valóság egyetlen érdemlegesebb része sem olyan egyszerű, hogy absztrakció nélkül felfogható, érthető volna. Így tehát mindenütt a valósághoz hasonló struktúrájú, de a valóságnál egyszerűbb modellekre van szükségünk.

Nagyrészt éppen a kibernetika ösztönző hatása nyilvánult meg abban, hogy a modell-fogalom azóta nemcsak az olyan, régóta modellekkel dolgozó tudományokban nyert új jelentőséget, mint a fizika, hanem mindinkább behatolt olyan különböző más tudományokba is, mint a biológia, a közgazdaságtan, vagy éppen a nyelvészet. Sorra láttak napvilágot az olyan tanulmányok, amelyek a kibernetika és az információelmélet

³³Norbert Wiener: *Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine*. New York 1948; bővítve: 1961. Az utóbbi német fordítása: *Kybernetik. Regelung und Nachrichten-übertragung in Lebewesen und Maschine*. Düsseldorf. 1963, Reinbeck bei Hamburg 1968. *Uő.*: *The Human Use of Human Beings. Cybernetics and Society*. Boston. 1950; = *Mensch und Menschmaschine*. Frankfurt – Berlin. 1952. Vö. A kibernetika klasszikusai. Bp. 1965.

³⁴A. Rosenblueth–N. Wiener: *The Role of Models in Science*. *Philosophy of Science*, vol. 12, 1945, nr. 4.

tanulságait elemezték a biológia és az orvostudomány,³⁵ a pedagógia és a lélektan,³⁶ valamint általában a társadalom területén.³⁷ Külön tanulmánykötet mutatta be, több kiadásban, a kibernetika „híd”-szerepét a különböző tudományágak között.³⁸ Érthető tehát, hogy a kibernetika a tudományok összekapcsolására irányuló, ún. rendszerelméleti kutatásoknak is nagy lökést adott.

A rendszerelmélet kezdeményezője, egy kanadai tudós, egyébként Ausztriába kivándorolt, magyar szülők fia, Ludwig von Bertalanffy, tulajdonképpen a biológia szakembere, akit főleg biológiai modellek alkotása foglalkoztatott. Az általa létrehozott Általános Rendszerkutató Társaság és annak Évkönyve, a *General Systems Yearbook*, igen különböző szakterületek képviselőit fogja össze.³⁹ Bertalanffy úttörő tanulmánya⁴⁰ azt hangsúlyozta, hogy ha minden tudományágban hasonló általános szempontok bukkannak fel, tekintet nélkül arra, hogy tárgyukat élettelen dolgok, élő szervezetek, vagy éppen társadalmi jelenségek képezik, akkor ezekkel az igen különböző területeken jelentkező hasonlóságokkal, izomorf törvényekkel egy új tudománynak, a rendszerelméletnek kell foglalkoznia. Az izomorfia vizont „alapvető jelentőségűek” a modellek „tudományos alkalmazása szempontjából”. Bertalanffy éppen a kibernetika példájára hivatkozva hangsúlyozza a modellek fontosságát. Nemcsak a már közhelynek számító fizikai, műszaki modellekét. „Napjainkban – írja – a tudományos haladás mindenütt nagyrészt attól függ, hogy mennyire állnak rendelkezésre megfelelő modellkonceptiók. Az általános rendszerelmélet fontos eszközzé válik a modellkonceptiók alkalmazásában és az alapelvek egyik szférából a másikba való átvitelének megkönnyítésében és ellenőrzésében. Nem kell majd többé ugyanazokat az alapelveket kétszer vagy háromszor felfedezni egymástól elszigetelt, különböző területeken.”⁴¹

Bertalanffy a modelleket az általuk nyújtott magyarázatok, értelmezések szintje szerint próbálja osztályozni. Az első, a legalsó szint a látszólagos hasonlóságoké, az analógiáké. A második a logikai homológiáké, amelyek esetében eltérő tényezők mozgását izomorf törvények szabják meg, mint ahogy például a folyadék áramlását és a hőátadást egyféle törvény fejezi ki. Végül pedig a harmadik a tulajdonképpeni magyarázaté, amely a jelenség saját faktorait, feltételeit elemzi és mutatja be. Egy másik tanulmányban pedig ugyanez a szerző, ismét visszautalva a kibernetikára, azt fejtegeti, hogy önszabályozó rendszerekkel a világ igen különböző területein találkozunk, és hogy az önszabályozás elve jól alkalmazható a laboratóriumi meg a klinikai munkában, sőt – szerinte – különösen „a társadalmi rendszerek és kultúrák tanulmányozásában”.⁴²

³⁵ V. D. Moiseev: *Fragen der Kybernetik in Biologie und Medizin*. Berlin. 1963.

³⁶ H. Brauer: *Kybernetische Probleme in Pädagogik und Psychologie*. Berlin. 1963.

³⁷ G. Klaus: *Kybernetik und Gesellschaft*. Berlin. 1964.

³⁸ Helmar Frank (hrsg.), *Kybernetik – Brücke zwischen den Wissenschaften*. 29 Beiträge namhafter Wissenschaftler und Ingenieure. Frankfurt am Main. 1966.

³⁹ *Rendszerelmélet. Válogatott tanulmányok*. Bp. 1969. Bevezető, 16.

⁴⁰ Ludwig von Bertalanffy: *Problems of General Systems. General System Theory. A New Approach to Unity of Science. Human Biology, XXIII*. 1951. Magyarul: *Az általános rendszerelmélet problémái*. In: *Rendszerelmélet*. Bp. 1969, 25–38.

⁴¹ Uo. 32.

⁴² Ludwig von Bertalanffy: *Towards a Physical Theory of Organic Teleology. Feedback and Dynamics. Human Biology, XXIII*. 1951. Magyarul: *A szerves teleológia fizikai elmélete felé*. In: *Rendszerelmélet*. Bp. 1969, 76.

Mindebből pillanatnyilag elég csupán azt a tanulságot levonnunk, hogy a kibernetika és a rendszerelmélet nemcsak nyomatékosan aláhúzza a modellek fontosságát, hanem azt is megengedhetőnek, sőt ajánlatosnak tartja, hogy ilyen módszertani megoldásokat az absztrakció megfelelő szintjén a tudományok egymástól átvegyenek. Amiből viszont, ha okfejtésünk helytáll, az következik, hogy Štoffnak a modellről nyújtott általános jellegű elvi, ismeretelméleti megállapításai – talán az osztályozási skémát kivéve – alapjában véve a történettudomány modelljeire is érvényesek. A történeti modell is az elmélet és az empiria összekapcsolásának, a kétirányú interpretációnak eszköze. Módszertanának közelebbi kifejtését azonban ez természetesen nem pótolja még.

S ezzel le is zárhatnánk e szakaszt, ha nem ütné meg fülünket itt-ott egy-két sajátos mellékszöveg, éppen a történettudománnyal kapcsolatban. Így például a rendszerelmélet egyik neves kutatója, aki egyébként szellemesen állítja fel az elméleti rendszerek ranglistáját, bonyolultságuk szerint, a statikus struktúráktól (az anatómiáktól) az egyszerű dinamikus rendszereken (az óraműveken), a kibernetikai, önvezérlő rendszereken és a többlépcsős, biológiai rendszereken át, legfelső szinten, a társadalomig, illetve annak modelljéig,⁴³ egy másik írásában⁴⁴ éppen a társadalmi fejlődés kutatóiról tesz különös megállapításokat. Szembeállítja ugyanis a rendszerelmélet híveit, akik mindenütt a hasonlót, az általánosíthatót, az áttekintést keresik az „afféle keménygalléros történészek”-kel, akik szerinte, éppen ellenkezőleg, mindig a sajátos, furcsa, egymással össze nem függő, egyedi jelenségek iránt érdeklődnek.

Valljuk be: sok optimizmust a tudományok közti szorosabb kapcsolat megteremtését illetően aligha ébreszt, ha e törekvés egyik legjelesebb exponense, ily magabiztosan, és ily tájékozatlanul, a mai történettudományt mondjuk a száz évvel korábbival s annak sem legjobb változatával véli azonosíthatónak. Az efféle vélemény persze, ha jól körülnézünk, nem egyedi és nem is csak természettudósok sajátja. Sőt talán nem is elsősorban az övék. S olykor már nem is bírálat csupán, hanem a történelem helyének önkényes kijelölése, hátralökése. Eszerint ugyanis a történelem valóban, egyszerűen ide: a kuriózum-vadászat elavult kategóriájába tartozik, és oda *kell* visszatorolni, tekintet nélkül arra, hogy többet óhajtó és máris jóval tovább jutott történészek, itt vagy ott, hosszú évtizedek óta, egészen mást tesznek és akarnak.

E fenyegetéssel a történész, ismételjük, nem is annyira a természettudományok, mint inkább a közelebbi szomszédok: más társadalomtudományok bizonyos törekvései részéről találkozunk.

Időtleníthetők-e a társadalomtudományok

Hazai fogalomhasználatunk a történettudományt – helyesen – a társadalomtudományok közé sorolja. Így azután számunkra – legalábbis egyelőre – kissé talán meglepő, hogy a családon belüli vita így kiéleződhetik. Az amerikai tudományos világban

⁴³ Kenneth E. Boulding: i. m.

⁴⁴ Kenneth E. Boulding: General Systems as a Point of View. In: M. D. Mesarovic (ed.), Views on General Systems Theory. New York – London. 1964, 25–38. Magyarul: A rendszerelmélet mint szemléletmód. In: Rendszerelmélet. Bp. 1969, 113–130. Az idézett hely: 115–116. Találókban írja viszont (uo. 124), hogy „a hamis analógiákkal a társadalomtudományokban van a legtöbb bajunk, és ugyanakkor a helyes analógiáktól itt remélhetjük a legtöbbet”.

azonban például az utóbbi évtizedekben kifejezetten vita, olykor ellentét formáját vette fel a történettudomány és a vele szembeállított „társadalomtudományok” (social sciences) párbeszéde. A vita főleg körül folyt, hogy a történettudománynak mennyiben kell, ha kell, az utóbbiaktól „konceptiót” (concept), elméletet, valamint kvantitatív módszereket átvennie.⁴⁵ A vitának az a része, amely a régi típusú, „idiografikus” eseménytörténet „konceptualizálása”, pontosabban elméleti korszerűsítése körül zajlott, számunkra ezúttal kevésbé érdekes. Ez a kérdés ugyanis szerintünk már jó ideje eldőlt. S ezt a feladatot a történettudomány, ahol még szükség van rá, megfelelő feltételek közt más, rokon tudományok különösebb segítsége nélkül, saját erejéből is elvégezheti. A vita másik része viszont arra figyelmeztet, hogy például a kvantifikáció már említett, túlzó, egyeduralmi igényeit sem annyira a matematikusok, mint inkább bizonyos közgazdasági és szociológiai irányzatok hirdették meg a történelemmel szemben. Persze nem minden ilyen kvantifikációs törekvés mutatkozott ily túlbuzgónak. Volt, amely csak arra utalt, hogy modern technikai, számítógépes, statisztikai eljárásokkal a források a korábnál intenzívebben kiaknázzhatók, ami valóban vitathatatlan.⁴⁶ De kisebb vagy nagyobb mértékben mégis érezhetően érvényesült az a tendencia, amely nem elégszik meg azzal, ha a történettudomány, ahol s amennyire csak lehet, a valóban fontos kvantitatív módszert is alkalmazni kezdi. E tendencia hívei ugyanis hajlamosak azt hinni, hogy a történelemben *csak* azok a problémák fontosak, amelyek visszamenőleg számszerűen is megfoghatók. Ugyanakkor viszont a matematikus Norbert Wiener, a kibernetika már említett megalapítója, külön szükségesnek tartotta helyteleníteni azok eljárását, akik az egzakt tudományok speciális módszereit akarják kiterjeszteni a társadalomtudományokra, így a történettudományra is. „Társadalomtörténeti kutatásaink ugyanis – írta, – legyenek akár statisztikai, akár dinamikai jellegűek, sohasem lehetnek egy-két tizedesnél pontosabbak, vagyis, röviden szólva, sohasem nyújthatnak nekünk olyan mennyiségű igazi, jelentős információt, amely kezdene megfelelni annak, amelyet a természettudományoktól elvárni szoktunk . . . Itt sok olyasmi van, amit, tetszik, vagy nem tetszik, a hivatásos történész »nem tudományos« [= nem egzakt, nem számszerű] elbeszélő módszerére kell hagynunk.”⁴⁷ E megjegyzés, benyomásunk szerint, nem a történelem „hátraszorítására” irányul, hanem inkább arra figyelmeztet, joggal, hogy a történelem empiriája más jellegű, vagyis hogy bizonyos absztrakciós szinten alul (mint mi mondanánk) nem lehet a természettudományok módszereivel megközelíteni.

A történettudomány és a „társadalomtudományok” (sciences sociales) vitája kibontakozott a francia tudományos életben is. De kissé más pozíciókból és más kérdések

⁴⁵ Vö. *Edward N. Saveth: The Conceptualization of American History.* In: E. N. Saveth (ed.), *American History and the Social Sciences.* New York. 1964, 3–22. Előzőleg: *Richard Hofstadter: History and the Social Sciences.* In: Fritz Stern (ed.), *The Varieties of History.* New York. 1957.

⁴⁶ Vö. *Lance E. Davis – J. R. T. Hughes – Stanley Reiter: Aspects of Quantitative Research in Economic History.* *The Journal of Economic History* 1960, 539–547. Új kiadása: *E. N. Saveth: i. m.* (1964), 449–457.

⁴⁷ *N. Wiener: i. m.* (1968), 201–202. Vö. *Arthur Schlesinger Jr.: The Limits of Social Science.* In: E. N. Saveth, i. m. (1964), 536. – Az ökonometria például, egyik exponense szerint nem más, mint „a way of studying history – a very systematic way . . . The econometrician tries to piece together the fundamental aspects of economic behavior by looking at the interrelationships of the quantitative magnitudes generated historically.” *L. R. Klein: A Textbook of Econometrics.* Evanston. 1956.

körül. Itt ugyanis az Annales-iskola történész hívei, akik maguk is jó ideje és igen határozottan túlhaladtak az *histoire événementielle* korlátain, mozgékonyabban, az aktív védelem módszeréhez folyamodtak. Annyival is inkább, mivel nem szorítkoztak a pusztá önvédelemre, hiszen ők e szomszédos tudományokat „embertudományok” (*sciences de l'homme*) név alatt szerették volna egymással összehangolni, közös platformra hozni, és ezért különösen figyeltek arra, ami ezek területén végbement. Mindenekelőtt azt kifogásolták, hogy e „társadalomtudományok” – ahogy erre már utaltunk – a történelmet „tegnapi”, régi színvonalára szeretnék minden áron, elszánt igyekezettel visszanyomni, holott az azóta messze tovább haladt.⁴⁸ Azután pedig azt, hogy bizonyos újabb „társadalomtudományi” tendenciák, bár elvileg elfogadják, hogy a szinkronikus vizsgálat mellett diakronikus, vagyis másidejű, tehát történeti vizsgálat is elképzelhető, a valóságban azonban mégis megkerülik, kikapcsolják a történeti elemzést és magyarázatot, amelyet alapiában véve szükségtelennek, vagy éppen haszontalannak képzelnek. Ami azt jelenti, hogy a történeti időtől, a folyamattól függetleníteni, vagyis időtleníteni próbálják önmagukat.

Az időtlenítés egyik módjával azok a közgazdászok, szociológusok, etnológusok, etnográfusok kísérleteznek, akik például egy-egy mai városi, falusi vagy távolabbi primitív törzsi közösség adott helyzetét körvonalazzák, kérdőívek, részletes felmérések, helyi komplex vizsgálatok és az empiria más módszerei útján. Vagyis a jelen szocio-ökonomia fotográfiáját akarják úgy elkészíteni, hogy a múltba, az előzményekre nem, vagy csak futólag, igen kevésbé tekintenek vissza, mivel azt hiszik, hogy azok ismerete nem sokat segíthet nekik, legfeljebb a lényegről terelné el figyelmüket. Ez azonban a valóságban azt jelenti, hogy pusztán rövidlejáratú jelenségeket tudnak regisztrálni, és a hosszulejáratú folyamatokat, amelyek a múltból kiindulva esetleg a jelenen is túlvezetnek, éppúgy nem képesek megfelelően megragadni, mint az ugyancsak rövid időkkal dolgozó, régi típusú eseménytörténet a maga területén.⁴⁹ Ezzel azután önmagukat fosztják meg mindattól, amivel egy-egy történetileg tartós struktúra, egy-egy történeti modell vizsgálata segítheti elő a közelmúlt és a jelen megértését is. Vagyis a kép elég lényeges összefüggések szempontjából akkor is többé-kevésbé hiányos marad, ha egyébként az empirikus felmérés megfelelően pontosra sikerült. Más kérdés azután, hogy időnként a szociológusok is megpróbálják valahogy a hátsó ajtón, a történeti adatok nyersanyagát a maguk hatáskörébe „visszahozni”, de megfelelő szakmai ellenőrzés nélkül, többé-kevésbé illusztratív, kiválogatott példák felsorakoztatása céljából.⁵⁰ Alapiában véve ez is a történettudomány „kiiktatásának” egyik nem különösebben igényes módszere.

Az időtlenítés másik, korszerűbb, igényesebb és ezért talán veszélyesebb módja az, amelynek segítségével az etnológus vagy a szociológus „egyszerűen túllép az időn”, azt képzelve, hogy egy új, „kommunikációs tudomány” égisze alatt „szinte időtlen struktúrák matematikai formuláját kapja meg”.⁵¹ Ezt az új tudományt Claude Lévi-Strauss

⁴⁸ F. Braudel: i. m. 55.

⁴⁹ Uo. 57–59.

⁵⁰ Ilyen törekvésekkel szemben hivatkozzunk olyanokra is, amelyek őszintén igyekeztek a történettudományt összehangolni a szociológiával: Werner J. Cahman – Alvin Boskoff (ed.), *Sociology and History. Theory and Research*. New York. 1964.

⁵¹ F. Braudel: i. m. 56.

próbálta létrehozni a „strukturális antropológia” kitágításával egyebek közt a nyelvészet és a matematika felé.⁵²

Strukturalizmus és történelem

A strukturalizmus egyidőben, divatja tetőfokán, olyanféle igénnyel lépett fel, hogy mindenféle tudományban, így a történelemben is alkalmazásra kerüljön.⁵³ Látszólag emellett szólt, hogy a történelemben is beszélünk struktúrákról, a strukturalizmus pedig, a maga sajátos módszerével, kifejezetten struktúrák megállapítására irányul. Vajon alkalmazható-e ez a módszer a történeti struktúrák meghatározására is?

A válasz, előre mondjuk, az, hogy alkalmazható. Az indoklást és vele az újabb kitérőt azonban sajnos nem kerülhetjük el.

A történelemben struktúrán bizonyos jelenségek olyan, tartós jellegű összefüggését értjük, amely hosszabb időn át érvényesül, folytatódik, csak lassan változik, míg végre átalakul, eltűnik. A struktúra ebben az értelemben összhangban van azzal, amit az alapról és felépítményről és a társadalmi fejlődés mozgásáról tudunk, és éppen e mozgás

⁵² Claude Lévi-Strauss: *Antropologie structurale*. Paris. 1958. Vö. *Les mathématiques et les sciences sociales*. *Bulletin International des Sciences Sociales* (Unesco), VI. N° 4. (C. Lévi-Strauss tanulmányával is.)

⁵³ A strukturalizmus nagy irodalmát itt nem részletezhetjük. Az egyik összefoglaló: Jacques Ehrmann (ed.), *Structuralism*. New Haven. 1966. Yale French Studies 36–37. A kiterjedt irodalomból hadd idézzünk itt csupán néhány, közelebből idevágó mozzanatot. Lucien Sebag: *Marxisme et structuralisme* (Paris. 1964. 119–121; magyarul: *A történelem és a strukturalista elemzés*. Helikon, 1968, 95–100) a marxista elemzés bírálata közben hangsúlyozza ugyan, hogy a történész által nyújtott információkat nem szabad elhanyagolni, de ő maga ilyesmit állít: „ami a XVII. században zendülés lett volna, forradalomná válik 1789-ben. Miért? Mert létezik egy olyan nyelv, amely lehetővé teszi a vezetőknek, hogy harcuknak radikális irányt adjanak.” A változás tehát mindössze a „nyelv”, vagyis az ideológia megjelenésében állt, és nem a francia burzsoázia felemelkedésében, amely ezt is lehetővé tette? Vajon ez nem a történész által nyújtott információk mellőzése? Az École Pratique kiadta a genetikus strukturalizmus vitájának (1959) anyagát: *Entretiens sur les notions de genèse et de structure*, Paris 1965. A strukturalista elemzés adaptálásával próbálkozott M. A. Barg, A strukturalis analízis a történettudományban (Világtörténet, 1965, 7–8. sz. eredetije: *Voproszű Filozofii* 1964/10). Ezzel szemben ugyancsak szovjet részről már Sz. Kon: *Geschichtsphilosophie des 20. Jahrhunderts* (II. Berlin. 1964, 135. sk.) hangsúlyozta, hogy Lévi-Strauss tulajdonképpen szembefordul a történelmi materializmussal. R. Garaudy: *Marxisme du XXe siècle* (Paris. 1966) a strukturalizmust olyan filozófiának fogja fel, amely nem a lét, hanem a viszony alapkategóriájával dolgozik. A francia marxista L. Sève: *Méthode structurale et méthode dialectique* (Pensée, 1967, 135. sz.) szerint magát a strukturalista módszert annyira áthatja a vele kapcsolatos ideológia, hogy a marxizmus nem fogadhatja el. Magyar részről a Helikon, Világirodalmi Figyelő különszámban (1968/1) adott áttekintést a strukturalista irányzatokról, szemelvényekkel, Miklós Pálnak főleg a módszert körülbekentően elemző bevezetésével. A strukturalizmust viszont vele szemben is filozófiai irányzatnak, méghozzá a társadalom egészének megragadására alkalmatlan irányzatnak nevezi többi találó megfigyelés kíséretében, Kelemen János: *Strukturalizmus kontra antropológia* (Magyar Filozófiai Szemle 1969, 467–493), és uő.: *Mi a strukturalizmus?* (Bp. 1969.) Makkai László: *Strukturalis történeti szemlélet és strukturalizmus*. Századok 1969, 1126–1130; az Annales-iskoláról szóló vita keretében. Ugyancsak marxizmus-ellenes irányzatként elemzi ezután Mérei Gyula: *Strukturalizmus, strukturalista elemzés, marxizmus* (Párttörténeti Közlemények, 1970. 3–57), majd Elekes Lajos: *A történelem felfogása korunk polgári tudományában* (Bp. 1975, 297 sk.).

bizonyos, sajátos megnyilvánulási forma-változatait képviseli. Beszélhetünk gazdasági struktúráról, mint például az elmaradt országok agrár-jellegű gazdasága esetében. Beszélhetünk társadalmi struktúráról is, mint például, ha a kelet-európai parasztság, vagy a viszonylag népes lengyel és magyar nemesség viszonyait vizsgáljuk a késő feudalizmus korában. Beszélhetünk politikai struktúráról is, amilyen, hogy még mindig e témakörben maradunk, a fentiekkel összefüggésben a késő rendiség politikai struktúrája volt ugyanitt. De beszélhetünk struktúráról, tartós összefüggésről a művelődésben is, – elég, ha a latin nyelv, a klasszikus hagyományok, vagy akár az arisztotelészi világtkép tartós uralmára gondolunk, legalábbis Newtonig. A történeti struktúrák, mint különböző jellegű és időtartamú, de végül mégis mulandó összefüggések körvonalazása fontos elemét képezi a történeti modellalkotásnak is.

Ezeket a struktúrákat a történeti folyamat egészének fő irányvonalának figyelembevételével ma már saját történeti eljárásainkkal, így az összehasonlító módszer, az identifikáló absztrakció és a modellalkodás segítségével különösebb nehézség nélkül körvonalazni tudjuk. Megtehetjük ezt, e módszerek helyett, a strukturalizmus segítségével is?

A strukturalista elemzés módszere Lévi-Strauss mint fő exponens szerint az alábbi műveletekből áll:^{5 4}

1. „A tanulmányozott jelenséget határozzuk meg két vagy több, reális vagy feltételezett terminus közti viszonyban”.

2. „Készítsünk táblázatot a terminusok közt lehetséges permutációkról”.

3. „E táblázatot tegyük az elemzés általános objektumává”, úgy, hogy „a kezdetben tekintetbe vett, empirikus jelenség csak egyik lehetséges kombináció a többi közt, amelyek teljes rendszerét előre el kell készíteni”.

Aggódalmaink máris nőni kezdenek. Először is pusztán formalisztikus eljárással, mint láttuk, nem lehet történeti struktúrákat és modellt rekonstruálni. Azután a történelemben nem állandó, időtlen, hanem tartósságuk ellenére időben mégis limitált, változó jelenségekről van szó. Továbbá a történelmi fejlődés mozgásformái nem mindig és nem kizárólag struktúrákban jelentkeznek, és a történelmi folyamatban nemcsak a struktúrák lehetnek fontosak. Hol van hát a határ, ha ilyen egyáltalán elképzelhető, egyazon szakmán belül, a kétféle módszer hatásköre között? Végül pedig: mi lenne, ha gazdasági vagy akár politikai jellegű, történeti struktúrák összes „lehetséges” kombinációjának „teljes rendszerét” próbálnánk elkészíteni, méghozzá „feltételezett” terminusok határai között, ami kaput nyithat esetleges önkényességnek is? A strukturalis elemzés bizonyos területeken igen hasznos lehet. De a történelemben aligha. A történeti modellalkotás e formalisztikus, körülményes és e téren végső fokon meddőnek ígérkező eljárás helyett sokkal realisabb és célravezetőbb módszerekkel végezhető. Aki a történettudományban a strukturalista elemzés segítségével próbálna előre jutni, félünk: előbb-utóbb alighanem olyan helyzetben találhatná magát, mintha forgó mókus-ketrecben mozogna: hiába igyekszik, mindig egy helyben marad.

Aligha véletlen, hogy maga Lévi-Strauss, akinél pedig fáradhatatlanabb invencióval és fantáziával egyetlen strukturalista sem rendelkezik, sosem próbálta saját módszerét

^{5 4} Claude Lévi-Strauss: *Le totémisme d'aujourd'hui*. Paris. 1962. Talán szükségtelen külön kiemelnünk, hogy Lévi-Strauss módszere, ha egyesek össze is vetik a hegeli dialektikával, a valóságban egészen más, mint a marxista dialektika.

diakronikus jelenségekre, a történelemre, illetve közelebbről: a fejlettebb társadalmakra alkalmazni, hanem megmaradt a statikus életű primitív törzsek vizsgálatánál. Sőt úgy tűnik, hogy ő, egyes követőitől eltérően, a történettudományt nem is annyira átalakítani, mint inkább megkerülni akarta, mint valami olyan régi utat, amelynél már jobbal, korszerűbbel rendelkezünk. Lévi-Strauss kissé nehezen megfogható utalásai a történelemre ugyanis olyasmit sugallnak, mintha szerinte a történettudomány és a strukturális antropológia ugyanazt tenné, de kétféle: diakronikus, illetve szinkronikus úton. Az antropológus – írja Lévi-Strauss – a történelmet „olyan stúdiumnak tekinti, amely a sajátjának kiegészítője. Az egyik időben, a másik térben tárja fel előttünk a társadalmak sorát. S a különbség még kisebb, mint látszanék, mivel a történész a letűnt társadalmakról oly pontokon igyekszik képet adni, amelyek azok számára egykor a jelent képviselték, míg az etnográfus mindent megtesz, hogy rekonstruálja azokat a történeti fokozatokat, amelyek megelőzték a társadalmak jelenlegi formáját.”⁵⁵

E megfogalmazással azonban nem lehet egyetérteni. A történettudomány nemcsak időben vizsgálja a társadalmakat, hanem természetesen térben is. Az „antropológus” pedig, ha történeti folyamatokat kezd rekonstruálni, akkor vagy maga is a történész funkcióját látja el, vagy pedig helytelenül, dilettáns módon jár el. De ez még korántsem minden. Lévi-Strauss ugyanis azt is állítja, hogy a történelem mint a múlt eseményeire való emlékezés, a gondolkozó ember jelenének, és nem múltjának alkotja részét. Majd ehhez a megállapításhoz – amelyben van bizonyos rész-igazság – hozzáteszi, hogy az ember számára minden felidézett tapasztalat jelenidejű, mint ahogy a természeti tájban is egymás mellett vannak jelen ősi és újabb geológiai képződmények, vagy növényfajták. Szerinte a történelem, „ahogy a geológus és a pszichoanalitikus látja”, a „történészek történelmétől” eltérően arra irányul, hogy időben „életkép módján” öntse formába a „fizikai és pszichikai univerzum bizonyos alapvető sajátságait”. A múlt eseményei tudatunkban szerinte csak mítoszként élnek tovább, amelynek egyik fő jellemzője, hogy az események időrendje benne irreleváns, és amelynek sajátos logikáját, a „mytho-logikát” strukturalista elemzéssel kell rekonstruálni. A kör ezzel mégis bezárul. S talán már szükségtelen is mondanunk, hogy mégis csak határozottabban különbséget kell tennünk a múlt, a történeti folyamat objektív valósága, vagyis a történettudomány tárgya, illetve azon mód között, hogy e valóság tudatunkban – nyilvánvalóan ott sem pusztán mítoszként – tükröződik.

Mindezek után alighanem célravezetőbbnek ígérkezik, ha nem a strukturalista elemzést alkalmazzuk a történelemre, hanem megfordítva: a történeti elemzést a „strukturális antropológiára”, egy újabb, kis tudománytörténeti kitekintéssel. Így a dolgok mindjárt világosabban elrendeződnek.

A strukturalizmus, a svájci Ferdinand de Saussure (†1913) kezdeményéből, eredetileg a nyelvtudomány területén bontakozott ki. A XX. század harmincas éveiben ennek a mind jelentősebb, szinte domináns szerephez jutó, nyelvészeti irányzatnak egyik legfontosabb központja a prágai nyelvészeti iskola volt. Ennek fő alakja, Roman Jakobson 1939 után egy ideig Stockholmban talált menedéket, majd, még a második világháború alatt, New Yorkban folytatta tevékenységét. Arra, hogy ez az irányzat a nyelvészetben mily

⁵⁵ Claude Lévi-Strauss: *The Savage Mind*. London. 1966. 256–264.

fontos pozitívumot képviselt, hadd idézzem egy nemzetközi hírű, kitűnő nyelvtudós, egykori Eötvös kollégiumi évfolyamtársam és régi barátom, a sajnos már 1973-ban elhunyt Lotz János véleményét.⁵⁶ E vélemény illetékességét külön aláhúzza az, hogy Lotz, mint a stockholmi egyetem magyar intézetének vezetője, már Svédországban kapcsolatba került Jakobsonnal, majd pedig az ő javaslatára kapott meghívást 1947-ben New Yorkba, a Columbia egyetemre, először vendégtanárként. Jakobson és Lotz közös tanulmányt is írt utóbb a mordvin népdalok versrendszerének axiomatikájáról. Lotz szerint a nyelvi hisztorizmus irányzatának „igaza van abban, hogy a nyelv történelmi valóság, és a szinkron állapotok csak a történelmi folyamatban léteznek”. Ugyanakkor azonban az is világos, hogy „a történelem folyamán állandóan léteznek nyelvi állapotok, amelyekben bizonyos belső összefüggések vannak”, és amelyek „fényt vetnek a rendszerre magára”. S ezeket vizsgálja a strukturalizmus. „Az utolsó fél század lényeges pozitív gondolatai” a nyelvészetben „a strukturalizmustól származnak”. Ilyenek például: „(1) a variánsok mögött az egységek keresése a nyelvi funkciókban; (2) az egységek közötti összefüggések, viszonyok, az oppozíciós rendszerek kutatása; (3) a nyelvi összefüggések pontos és kifejtett leírása; (4) az emberi nyelvre vonatkozó, általános érvényű megállapítások. Ezek mind olyan maradandó eredményei a strukturalizmusnak, amelyeket a hagyományos nyelvészet alig érintett.”

Ugyanakkor viszont Lotz kifejezésre juttatta a nyelvészeti strukturalizmussal kapcsolatos fenntartásait is. „Nem fogadom el a strukturalizmusban vallott dualizmust struktúra és matéria között, a struktúrának valamilyen idealizált egzisztenciát igényelve, például a fonémának a beszédhanggal szemben vagy a szintaktikai struktúrának a jelentéssel szemben... Nem fogadom el a strukturalizmusnak antipszichológiai és antinyelvészeti változatát sem, mely csak a tiszta »formát« tekinti a nyelvészet jogos tárgyának... Ugyancsak elutasítom mint grammatikai modellt a strukturalizmuson belül az amerikai formalizmust... A nyelv nem forma, és a szemantikai viszonyítás nem utólag csatolható a formához, hanem eleve adva van a nyelvben.” – „A strukturalizmus általában, ha a hegeli dialektika szemszögéből nézzük a nyelvészet történetét, antitézisnek felel meg, oly iránynak, amelyben egyes problémák hangsúlyt kapnak mások rovására, és szintézissel, pluralizmussal fog folytatódni – véleményem szerint – a közeljövőben.” Lotz egyébként azt is hangsúlyozta, hogy „a nyelv egyedi valóság a világmindenségben”, és így „a nyelvtudomány is eltér minden más tudománytól”. Ezért „illúzió azt hinni, hogy egyszerűbb tárgyú tudományok, mint a fizika vagy matematika, módszereikkel a nyelv teljes leírásának prototípusát adhatnák”. A valóságban ugyanis a matematikai, logikai stb. modellek a „nyelv teljességét nem tudják leírni”, a matematikai logikából a nyelvészek inkább csak „bizonyos technikai fogásokat, leírási módszereket” tanulhatnak.

E higgadt és kiegyensúlyozott szakvélemény kiemeli a strukturalizmus pozitívumait a nyelvészetben, de ugyanakkor figyelmeztet bizonyos túlzásaira, sőt részben arra is, hogy a nyelvtudomány és más tudományok módszerei nem cserélhetők fel egymással minden további nélkül. Ez az álláspont nemcsak semmi nehézséget nem okoz a történettudománynak, hanem – mint személyes tapasztalatból tudjuk – a történeti modellalkotás

⁵⁶ Lotz János: Szonettkoszorú a nyelvről. Bp. 1976, 5–6.

elveivel jól összehangba hozható.⁵⁷ A bajok, mint rendszeren, most is ott kezdődnek, ahol valaki a hasonlóságot identitásnak, a részigazságokat pedig teljeseznek képzei, és így a hibák halmozódását idézi elő.

Jakobson szerint⁵⁸ a kisgyermek, az emberi test felépítése következtében, az alaphangokat (fonémákat) a hangenergia (tömörség – szórtság), illetve a hangmagasság (alacsony – magas frekvencia) ellentétpárjai szerint tudja megkülönböztetni. Így alakul ki az $u \leftarrow a \rightarrow i$ magánhangzós háromszög (vocalic triangle), illetve a $p \leftarrow k \rightarrow t$ mássalhangzós háromszög (consonant triangle). A fonémák közti komplex oppozíciós rendszerek a különböző nyelvekben mind ezek sokirányú továbbfejlesztéséből jönnek azután létre. Jakobson fő elméletének fontosságát (az általános és ezért közös fonetikai jelenségek disztinktív jellegéről) az újabb strukturalista nyelvészet is elismeri, bár ugyanakkor már túl egyszerűnek és így helytelennek tartja az ő elemzésének mereven bináris formáját, mivel úgy látja, hogy a beszédhang és a szemantikai jelentés kapcsolatát sokkal bonyolultabb mechanizmus hozza létre, mint az a számjegyek nyomtatásával működő, elektronikus számítógép-modell, amelyből Jakobson alapján véve kiindul.⁵⁹

Mindez ide csak annyiban tartozik, hogy Lévi-Strauss elsősorban innen, Jakobson-tól, a nyelvészettől vette át a strukturalizmust, az oppozíciós háromszögek, a bináris ellentétek és a számítógép-modell elméletét, vagyis azzal együtt, ami a nyelvészetben helytállónak bizonyult, azt is, ami a nyelvészetben sem bizonyult egészen helytállónak. Lévi-Strauss eredetileg jogot és filozófiát végzett a párizsi egyetemen. 1934–1937 között Saõ Paulóban szociológiát tanított, majd 1938/39-ben Közép-Brazíliában járt egy expedícióval. A háború alatt, a francia összeomlás után, 1941-ben sikerült New Yorkba jutnia, ahol a New School of Social Research munkatársa és így Jakobson kollégája lett. Első olyan tanulmánya, amelyben a nyelvészeti strukturalizmust már az antropológiára próbálta alkalmazni, Jakobsonék „New Yorki Nyelvészeti Köre” folyóiratának hasábjain, 1945-ben látott napvilágot.⁶⁰ Ezt követte, pár év múlva, már Párizsban, a „rokonság elemi struktúráiról” írt munkája (1949),⁶¹ majd önéletrajz-szerű könyve, a *Tristes tropiques* (1955), amely magyar fordításban is hozzáférhető,⁶² valamint az elméletét összefoglaló „strukturális antropológia” (1958), amelyet fent idéztünk. Már a Collège de France „szociális antropológia” tanszékének betöltőjeként (1959-) tette közzé tanul-

⁵⁷ Az 1970-es évek elején Lotz, akkor a washingtoni Center for Applied Linguistics igazgatója, felkért a magyar nyelvújítás történeti modelljének kidolgozására a nyelvi standardizáció általános modelljén belül, és egyben felhívta figyelmemet az újabb külföldi szociolingvisztikai irodalomra. Megbeszéléseink során, a tanulmány készítése közben is, világosan kitűnt, hogy a történeti modelltől vallott nézeteink egymással összhangban állnak. Eredményeimet, miután Lotz közbejött halála miatt a tervezett formában, külön nem láttak napvilágot, rövidítve beillesztettem a XVIII. századi Magyarország művelődéséről írt munkámba (s. a.).

⁵⁸ R. Jakobson – M. Halle: *Fundamentals of Language*. The Hague. 1956. Vö. Sziklay László: A cseh strukturalizmus, *Kritika*, 1968, 3. sz.; és *uő.*: A prágai iskola. *Kritika*, 1966. II. sz.

⁵⁹ Noam Chomsky: *Syntactic Structures*. 1957.

⁶⁰ Claude Lévi-Strauss: *L'analyse structurale en linguistique et en anthropologie*. Journal of the Linguistic Circle of New York, 1945. I. 2.

⁶¹ *Les structures élémentaires de la parenté*. Paris. 1949.

⁶² Szomorú trópusok. Bp.

mányait a mai totemizmusról és a „vademberi gondolkozásról” (1962),⁶³ majd pedig 1964-től kezdve vaskos köteteit a mítoszokról.

Lévi-Strauss tulajdonképpen „antropológiai”, vagyis etnológiai tanulmányaival itt nem kell közelebbről foglalkoznunk. Elég annyit megjegyeznünk, hogy szakmai bírálói szerint ezek nem annyira empirikus megalapozottságúak, mint inkább váratlan, ötletes, gondolatébresztő okfejtésük, asszociatív gazdagságuk miatt keltenek, méltán, feltűnést. Az olvasó, aki e rendszerint szellemes, olykor kápráztató fogalmi játékot követni tudja, néha mintha már olyasmit gyanítana, hogy bűvészmutatvány szemtanúja. Az esetleges aggodalomról azonban, hogy talán vele is játszanak, végső fokon éppúgy az olvasó tehet, mint arról, ha olykor netán valóban ez történik vele.

Lévi-Strauss legjobb angol kritikusa, Edmund Leach, aki az angol „funkcionalista” etnológia, közelebből a lengyel származású B. Malinowski (1884–1942) iskoláján nevelődött, bár azon már részben túlhaladt, éppen az alapos, elmélyült, helyi vizsgálatok hiányát veti szemére, amelyek nélkül egyetlen kis, törzsi közösségről sem állapítható meg, hogy miként „funkcionál”.⁶⁴ Az a kutató, aki nem folytat ily hosszabb megfigyelést, hajlamos lesz olyan, futó benyomások, közvetítés, tolmácsolás alapján kialakított első modellekkel dolgozni, amelyekről csak tartós ellenőrzés során derül ki, hogy mennyire tévesek, mennyi bennük a szubjektív feltételezés vagy éppen előítélet. Leach szerint Lévi-Strauss nem kezeli kellő kritikával forrásanyagát, amelyben mindig azt találja meg, ami logikai konstrukcióinak éppen megfelel, túl könnyen általánosít, s az ellenpéldákat, bármily számosak, egyszerűen figyelmen kívül hagyja. Így Freud nyomán egész elméletet épít fel arra, hogy az incestusz minden társadalomban tabuként tiltva volt, ami természetesen nem igaz. A rokonsági fokok elnevezésének rendszerében, amely a funkcionalisták szerint a mindenkori társadalmi feltételeket tükrözi, ő mindjárt az emberi gondolkodás egyetemes érvényű jellemzőit akarja felfedezni.⁶⁵ A sort folytatnunk szükségtelen. Nem e részletek érdekelnek, bár az empiria ily fölényes kezelése bennünk, történetekben, valljuk be, eleve bizonyos aggodalmat ébreszt.

Az elmélet, a sok részlet mögött, alapjában véve a strukturalista nyelvészet azon megállapításából indul ki, hogy az ember a beszéd alapjául szolgáló hangelemeket, a fonémákat, bináris ellentétek segítségével különbözteti meg egymástól. Az emberi agy tehát, feltehetőleg, sajátos módszerként, bináris ellentétekkel dolgozik más téren is. A külvilág, a tér és az idő kontinuumát, folyamatosságát, érzékszerveink stimulusainak rendezése és értelmezése során, részekre, szeletekre, színekre, formákra, eseményekre vágja szét. S ha valamit alkot, például történelmet ír, akkor is ezt az eljárást követi. Így azután az emberi kultúra termékei ugyanezt a struktúrát és egyben azt a módot tükrözik, ahogy a külvilágot érzékelni tudjuk. A bináris ellentétekből az emberi agy mátrix algebraát csinál. A kultúrákban a közös készletekhez tartozó, lehetséges struktúrák egy-egy algebrai változata érvényesül. Végső fokon tehát a kultúra az emberi agy mechanizmusát tükrözi.

⁶³ Claude Lévi-Strauss: *La pensée sauvage*. Paris. 1962; angol változatban: *The Savage Mind*. London. 1966. (A francia és az angol cím nem egészen fedi egymást!) A társadalomtudományoknak modellek alkalmazását ajánlja, saját értelmezésében, *uő.*: *Critères scientifiques dans les disciplines sociales et humaines*. Aletheia, 1966, 4. sz.

⁶⁴ Edmund Leach: Lévi-Strauss. London. 1970.

⁶⁵ E. Leach: i. m. 19–20, 95–96, 403.

Így azután Lévi-Strauss nem is habozott a magánhangzós háromszög mintájára megalkotni például az élelem háromszögét (főtt \leftarrow nyers \rightarrow rothadt), amely aztán éppúgy tovább bonyolítható.

A strukturalizmus megállapításai azonban, mint láttuk, mégis csak a nyelvi jelenségekre vonatkoztak. Érvényüket Lévi-Strauss úgy próbálta kiterjeszteni, általánosítani, hogy valami formában „nyelvnek” (langage) minősített egy egész sor más, különböző megnyilvánulást is. S ennek alátámasztása érdekében a társadalmat olyan kommunikációs rendszernek fogta fel, amelyen belül az emberek nemcsak szavakkal, a verbális nyelv útján, hanem másként: magatartással, szokásokkal, ajándékokkal is jelt adnak egymásnak, kommunikálnak egymással. Ily módon a ruhától a lakáson át az ételekig és a társas érintkezés ilyen vagy olyan előírásáig minden valami jelentéssel, kóddal bír, vagyis a langage, a nyelv szerepét tudja játszani. A szavak és a társas érintkezési formák vagy az ajándékok mind jelek, s egyben mind információk.

Így jutunk el a „struktuális antropológia” másik nyilvánvaló – bár ritkábban észrevett – forrásához, a kibernetikához. A társadalom, mint önvezérlő kommunikációs rendszer, amelyben a verbális és nem verbális „nyelvi” jelek továbbítják az információt: ez a „modell” a kibernetika nélkül még Lévi-Strauss fantáziájából sem születhetett volna meg. Ne felejtsük: New Yorkban vagyunk, ahol Jakobson is, Wiener is éppen akkoriban működött. A találkozás, témában, térben és időben, túl feltűnő ahhoz, hogy pusztán véletlen legyen. A kérdés csak az, hogy ez a nyelvészetre épült „szociálwienerizmus” nem rejt-e magában, az egykori szociáldarwinizmushoz hasonlóan, kisebb-nagyobb hibaforrásokat.

Kommunikáció, Lévi-Strauss szerint, minden társadalomban több szinten történhetik, a nőktől kezdve a javakon és szolgáltatásokon át a kifejezett üzenetekig. Nézzük meg például azt a különös metamorfózist, amelynek során a nők is „nyelvvé” alakulnak át. Lévi-Strauss szerint a „házassági szabályokat és rokonsági rendszereket” úgy kell felfognunk, „mint valamiféle nyelvet”, amely a kommunikációt szolgálja egyének és csoportok között. Az, hogy az „üzenetet” itt a nők alkotják, akik a klanok, családok közt „cirkulálnak” és nem a szavak, mint a tulajdonképpeni nyelv esetében, szerinte „semmiképpen nem változtat azon a tényen, hogy a két esetben tekintetbe vett jelenség *identikusan ugyanaz*”.⁶⁶ De hát hogyanne változtatna! Már hogy volna ugyanaz! A részbeni hasonlóságot, a bizonyos mértékű analógiát aligha lehet ily egyszerűen teljes azonosság-nak, identitásnak minősíteni. A nők, főleg exogám házasság esetén, valóban képviselhetnek bizonyos „jeladást” és „üzenetet” is. Bizonyos fokig valóban elláthatnak ilyen funkciót is. De ettől még nem válnak nyelvvé, szavakká, és ha elmentek, általában ott is maradnak, nem „cirkulálnak”, mint a szavak. Nyilvánvaló, hogy mégsem *csak* üzenetet képviselnek. S többé-kevésbé ugyanez áll a minden további nélkül ugyanígy „nyelvvé” átminősített más jelenségekre: ajándékokra, szolgálatokra, szokásokra, függetlenül attól, hogy ezeknek mind valóban meglehet a maga jeladási funkciója is. Aki a sok sziporkázás, a sok érdekes megfigyelés és ötlet között a tényleges gondolatmenetet még követni tudja, az sorozatosan ily elemi zökkenőre, hibákra bukkan. Az exogámiát illetően például – amelyet egyszerűen az incestusz-tabu másik oldalának tekint – Lévi-Strauss valami olyanféle szociáldarwinista elméletet követ, amelyet a múlt századi angol antropológus

⁶⁶ Claude Lévi-Strauss: *Anthropologie structurale*. Paris. 1958, 69.

Edward Tylor képviselt, és amely szerint a törzsek politikai szövetségkötések céljából adták át asszonyaikat, másként erősebb ellenfeleik kiirtották volna őket. Tehát a külpolitikai számítás megelőzte volna az emberi gondolkodás oly ősi, egyetemes attribútumát, amilyennek Lévi-Strauss, az elemi rokonai struktúrák között, a feleség-nővér megkülönböztetést tekinti? De még ha hajlandók is volnánk, mint nem vagyunk, ezeken a buktatókon szó nélkül átsiklani, vajon hová jutnánk tovább? Lévi-Strauss az emberi gondolkodás, az emberi szellem (*esprit humain*) egyetemes, időtlenül érvényes jellemzőit keresi. S mivel a mai emberben, a mai társadalomban ezeket már sok kulturális mozzanat elfedi, az eredeti, „egyszerűbb” modellt a primitív törzsi életben, az ősi, vad állapotú emberben próbálja felfedezni. S annak is tudatalattijában, amely a bináris ellentétekkel dolgozó, sajátos alap-logikát és az ezen épülő struktúrákat állítólag még zavartalanul, ösztönösen működ-teti. Persze elkerülhetetlen megint közbeszólnunk: ha az emberi kultúra (mint fent láttuk) Lévi-Strauss szerint mindig, ma is agyberendezésünk állítólag bináris működését tükrözi, akkor hogyan takarhatja el ezt ez a kultúra, minél fejlettebb, annál inkább? S egyáltalán: az emberi agy funkcionálása szabja-e meg egyszerűen a kultúrák jellemzőit, vagyis az ezek alapjául szolgáló gazdasági-társadalmi folyamatokat is? A valóságban azt sem bizonyítja semmi, hogy az emberi gondolkodás mindig bináris oppozíciókkal dolgozik, illetve, hogy *csak* azokkal dolgozik. Ez még a vad állapotú törzseknél sem bizonyítható, nem szólva arról, hogy bárminő sajátos logika náluk még kevésbé érvényesülhetne emócióktól, szorongásoktól, represszióktól stb. mentesen, semlegesítve, úgy, hogy matematikailag kezelhető legyen. De feltéve, bár meg nem engedve, hogy a vad állapotú ember tudatalattija csak bináris ellentétekben működik, és így a külvilágot, a természetet – Lévi-Strauss szerint – csak tökéletlenül adja vissza: akkor miért kell most, modern tudományos módszer címén ezt a tökéletlent újra előtérbe hoznunk, visszaesve arra a szintre, amelyről, ha volt ilyen, az ember, ha igaz, nagy nehezen valamennyire már kiemelkedett? Más kérdés ugyanis az, hogy az ősi, tudatalatti logika, amennyiben volt ilyen, miként működött. És egészen más kérdés megint az, hogy ma milyen logikával és módszerekkel végezhetünk tudományos vizsgálatot. Az ember kitalálhatta a folyamatosan gördülő kereket, bár ő maga két lábon, lépegetve jár. Vajon ok ez most arra, hogy gépkocsiját lépegetővé szerelje át?

A kép, főleg a XVIII. század specialistáinak, egyre ismerősebb. Újra felbukkan a rousseau-i józan vadember, ahogy a Collège de France tanszékén, Párizs vibráló életének közepén ma elképzelik. Ez a nyomorúságtól, portól, pizsoktól, éhségtől, félelemtől mentes vadember olyan, bináris ellentétekre épülő, szigorú matematikai logikával rendelkezik, amelyet mi, szegény mai emberek, mindennapi tudatunkkal, valljuk be, néha alig tudunk követni, viszont amilyenek alapján a mai elektronikus számítógép működik. A számítógépet persze valóban így *kell* felépítenünk, mivel a számítógépnek *nincs* öntudata, és másként nem is működhetik. Vajon nem ez adta a mintát, valami módon, az új vadember tudatalattijához? Egykor, a XVIII. század első felében, La Mettrie, a newtoni mechanika nagy felfedezései nyomán, az embert is mechanikai modellnek, óraműnek képzelte. Két évszázad múlva Lévi-Strauss, a kibernetika felfedezései nyomán, az ember modelljének a bináris ellentétekkel dolgozó, elektronikus computert tekinti. Vagyis, magasabb szinten és más feltételek között ugyanazt a hibát ismétli meg. Ez történelmileg érthető és megmagyarázható. De ezzel történelmet sem megérteni, sem megmagyarázni nem lehet.

Még pontosabban: még akkor sem lehetne, ha fenti kifogásaink sorra mind eliminálhatóknak bizonyulnának, ami meglehetősen valószínűtlen. Arra ugyanis mindazon, a mienknél nagyobb megértés ellenére, amelyet a francia történészek honfitársuk iránt tanúsítanak, már Braudel rámutatott, hogy a „strukturális antropológia” nemcsak egészen kicsiny, primitív mikro-társadalmakkal, hanem ugyanakkor olyan végtelen hosszú időtartamokkal dolgozik, amelyek az embert és a történelmet alapjában véve időtlenítik.⁶⁷ Ily módszerrel, végső fokon, csak olyan általánosságokra juthatunk, amelyek alapjában véve vajmi keveset mondanak. A történelem pedig, tudjuk, hosszabb vagy rövidebb, de nem végtelen időtartamú folyamatokkal, struktúrákkal, jelenségekkel dolgozik. A történelmet a fejlődés, a változás, az átalakulás vagy éppen a haladás is érdekli. Sőt talán éppen elsősorban az.

Összehasonlítás és absztrakció

A történelmet tehát nem lehet megkerülni. A történettudományt sem lehet a szomszédból kínált, időtlen modellekkel helyettesíteni. Sőt tévednek a maguk módján azok a történészek is, akik, ha nem is szakmájuk helyett, de azon belül, bizonyos korlátok között, szintén próbálkoznak időtlen vagy majdnem időtlen modellek alkalmazásával. Rendszerint úgy, hogy egy jelenséget, magyarázatát keresve, valamilyen adott szituációra vezetnek vissza, és felteszik, hogy az emberek, ha bárhol és bármikor ilyen szituációba kerülnek, ugyanúgy viselkednek, tehát a szituáció időtől és tértől mintegy függetlenül, mindig ugyanazt produkálja. Ezért beszélünk ilyenkor szituációs modellekről.

Jellemző példa erre az a modell, amely a határvidék (frontier) történeti szerepéről szóló, Turner-féle tézisére épült. Azzal a régebbi felfogással szemben, amely az amerikai politikai gondolkodás és intézmények eredetét Angliára, vagy éppen ősi, germán hagyományokra vezette vissza, F. J. Turner az amerikai politikai fejlődés saját, autochton vonásait hangsúlyozta. Ennek alátámasztására viszont feltételezte, hogy szoros összefüggés állt fenn az amerikai politikai demokrácia és a nagy, nyugati határvidék között. Ez utóbbi ugyanis olcsó földet és szabadabb mozgást adott, biztonsági szelepként, az új települőknek, akik azután mindinkább elszakadtak a keleti partvidék és egyben Európa hagyományaitól.⁶⁸ Hozzátehetjük, hogy ezt a feltételezett összefüggést azután utóbb mások megpróbálták általánosítani, kutatva különböző határvidékek ilyenféle funkcióját a világ más részein is.⁶⁹ Turner elméletének azonban számos amerikai bírálója akadt. Ezek kimutatták, hogy általában nem a nincstelenek költöztek nyugatra, hogy az elszegényedett farmerek esetében inkább éppen a keleti városok működtek biztonsági szelepként, valamint hogy a nyugatra települt pionírok mindenütt siettek a keleti politikai intézmé-

⁶⁷ F. Braudel: i. m. 72–73.

⁶⁸ Frederick J. Turner: *The Significance of the Frontier in American History*. Madison. 1894; *uő.*: *The Frontier in American History*. New York. 1920.

⁶⁹ Speciálisan a magyar Alföldre próbálta ezt alkalmazni Werner J. Cahnman – A. N. J. Den Hollander: *The Great Hungarian Plains: A European Frontier Area*. In: *Comparative Studies in Society and History*, III/1, 2, 1960–1961, 74–88, 155–169. Hollander előzőleg 1947-ben, külön munkát szentelt, holland nyelven, a magyar Alföld települési formáinak, amelyeket főleg Györffy István kutatásai nyomán írt le, itt is beszélt már az Alföld „európai határsáv” jellegéről, de főleg arra hivatkozva, hogy itt keleti és nyugati elemek találkoznak. Általában az európai expanzió egész történetére alkalmazza: *Walter P. Webb: The Great Frontier*. Boston, 1952.

nyeket új helyükön is meghonosítani. Hatalmas síkságok, erdők akadtak más kontinensen is. Miért éppen Amerikában produkáltak volna polgári politikai demokráciát?

Újabban két szerző mégis megkísérelte, hogy Turner „téziséből”, jobb alapozás után, modellt, sőt „előrejelző” (predictive) modellt alakítson.⁷⁰ Szerintük ugyanis mégis csak volt bizonyos összefüggés az amerikai fejlődésben a határvidék és a politika közt, sőt ez az összefüggés általánosítható. A közügyek irányításában való közös részvétel, vagyis a politikai demokrácia ugyanis ott alakul ki, ahol újonnan megalakult közösségeknek életberendezésük problémáit, külső, központi irányítás híján, saját maguknak kell megoldaniuk; s ha e közösségek nagyjából homogén jellegűek, vagyis nem rendelkeznek saját, eleve kialakult kész vezetési struktúrával, akkor annak hiányát sokaknak kell együttesen pótolniuk. Ily esetben ugyanis őket könyörtelenül arra kényszeríti az élet, hogy közös erővel oldják meg azt, amit mindenképpen meg kell oldani.

Íme a már-már időtlen szituációs modell. Hiszen az eredmény olyan helyzetből következik, amely elvileg bárhol, bármikor előfordulhat. A valóságban azonban ez a modell így csak azért időtlen, mert kimaradt belőle egy fontos tényező: az az ember, aki nemcsak „az ember” általánosan, immanens jellemzőivel, hanem ugyanakkor mindig adott társadalmaknak is produktuma. Az marad, költözzék bárhová. S az eredeti társadalom indításait, az ott szerzett készségeket, véleményeket, pozitív vagy negatív értelemben, viszi magával akkor is, ha attól többé-kevésbé elszakad, és ha kezd új hagyományokat kialakítani. Akkor is, ha valamit ugyanúgy, de akkor is, ha valamit esetleg másként, jobban akar megvalósítani. Az új tapasztalatok súlya mindinkább nőni fog. A kiindulást azonban a hozott tapasztalatok lehetőségi körén belül kell keresnünk. Kiszakadt, elvándorolt telepések, néprészek és nagy területek valóban lehettek s voltak sokféle, különböző időkből. De vajon feltehetjük-e, hogy a IX. századi pásztortársadalmak fiai a sztyeppén ugyanazt a megoldást, politikai formát produkálták szorult helyzetükben, mint a polgári forradalmon már átesett, angol társadalom leszármazottjai az Újvilágban? Aligha, ha csak össze nem tévesztjük az Engels-féle katonai demokráciát a polgári politikai demokráciával. Vagy, még mindig az Újvilágban maradva, azok a francia telepések, amelyek a XVIII. század első felében még éppen nyugatról, a „szabad” vadon felől vették körül, hatalmas félkörívben, az angol kolóniákat, vajon szintén a politikai demokrácia bölcsői voltak? Benyomásunk szerint sokkal inkább a francia abszolutista állam távoli, kissé módosult lecsapódásai, bár ugyancsak kezdődő, saját tradíciókkal. A problémák könyörtelen nyomására megoldást kereső közös erőfeszítéseket is kissé eltérő módokon lehet biztosítani. Esetleg úgy, hogy előbb, bármi áron, megteremtik a helyi hierarchiát. Ezeket az eltéréseket csak akkor nem vesszük észre, ha magától értetődően általános emberinek, tehát időtlennek tekintjük magát a polgári politikai demokráciát, amely pedig nagyon is hosszú történeti fejlődésnek volt produktuma. Bizonyos hasonló vonások persze valóban adódnak magából a „szituációból” is. Ezek azonban az absztrakciónak csak jóval magasabb szintjén körvonalazhatók, mint amelyen ez a Turner-féle tézisre épült modell mozog. Ha viszont ezt a modellt a kihagyott tényezővel kiegészítjük, akkor annak időtlensége megszűnik, absztrakciós szintje pedig arra megy vissza, amelyről az amerikai politikai fejlődés XVIII–XIX.

⁷⁰ Stanley Elkins–Eric McKittrick: A Meaning for Turner's Frontier. *Political Science Quarterly*, Sept. 1954, 321–353; = *uők*, *Thurner Thesis: Predictive Model*. In: *Saveth*; i. m. (1964), 379–399.

századi története valóban megközelíthető. A szituációs modellnek tehát az a fő hibája, hogy túláltalánosít bizonyos tanulságokat, amelyek minden tényező figyelembevételével, az absztrakciónak valamivel alacsonyabb szintjén, modellalkotásra valóban használhatók.

Minél széleskörűbb érvényt akar valaki egy modellnek biztosítani, annál magasabb absztrakciós szinten kell azt megalkotnia. Egy amerikai szociológus például megfigyelte,⁷¹ hogy Pierpont Morgan és társai, a vezető amerikai üzletemberek, másként nyilatkoztak meg „befelé”, egymás között, és másként „kifelé”, a nyilvánosság előtt. A közvéleményt ugyanis arról biztosították, hogy mindenkor az ő sikerüktől függ az egész nemzeté. E megfigyelést azután a szerző megpróbálta általánosítani. Szerinte ugyanis minden uralkodó osztály mindenkor ilyenféle ideológia segítségével igyekezett presztízsét, kiváltságos helyzetét az esetleges fenyegetésekkel szemben megvédeni, a római vagy az angol birodalomban egyaránt. Valami igazság természetesen van e megállapításban. Nyilvánvaló azonban, hogy a modell érvényesítési körének kiszélesítésével együtt egyre emelni kell az absztrakció szintjét. Az amerikai modellből el kell hagyni egy sor helyi specifikumot ahhoz, hogy általában a polgári társadalmakra vonatkozzék. S még további elemeket, több lépcsőben is, ahhoz, hogy elérje a feudális társadalmakat, és hogy végül csak az maradjon benne, elvileg, ami az osztálytársadalmakban általában mind megtalálható, — s ez már csak kevés lesz és meglehetősen általános.

Azt is hozzátehetjük, hogy viszonylag szűkebb körű problémák nagyon magas szintű, általános modellizálásával kísérletezni már csak azért is célszerűtlen, mivel olyankor végeredményben néhány általánosságon, szinte közhelyen kívül szinte minden kihull a szűrőn. Ilyen magas absztrakciós szintű modellalkotásra alapjában véve csak az olyan, valóban átfogó jellegű és tematikájú probléma alkalmas, mint például az alap és felépítésmény viszonyáé, — mert hiszen amit erről tudunk, az tulajdonképpen maga is modell, de oly magas szintű, hogy már közvetlenül az elméletbe megy át.

A konkrét, adott vagyis kevésbé általános történelmi folyamatok, összefüggések, struktúrák modellizálása, tényleges sikerrel, inkább az absztrakciónak kevésbé távoli szintjén, az empiriához valamivel közelebb történhetik, — bár még így is végtelen sok változatban. Ezen a szinten, vagy inkább szinteken viszont egyszerre használhatóvá válnak a többi társadalomtudomány által kínált, különböző modellek is, feltéve, hogy már azok sem időtlenek, hanem ugyancsak a tér, idő és az absztrakció hasonló szintjén mozognak a maguk témakörén belül. S így tud mindjárt helyreállni, vagy talán inkább: létrejönni a társadalomtudományok közti rokon együttműködés. Az időtlen modellekkel a történelem nem tud mit kezdeni, azon túlmenően, hogy esetleg, mint láttuk, védekeznie kell ellenük. Az időben, térben konkretizálható modelleket viszont annál jobban alkalmazni tudja. A *take off*, a bizonyos évi rátát állandóan meghaladó gazdasági növekedés, amely, konkrét történelmi folyamat velejárójaként, Angliában a XVIII. század végén, másutt később vette kezdetét, vagy esetleg még azóta sem, olyan közgazdasági modellt nyújt, amelyet a gazdaságtörténetben ma már általában alkalmazni szoktunk, attól függetlenül, hogy esetleg nem fogadjuk el szerzőjének minden általános, elméleti megállapítását.⁷² Hogy az „időtlenesség” gyakorlati szempontból is mennyire nehezíti a társadalomtudományok közti

⁷¹ Sigmund Diamond: *The Reputation of the American Businessman*. Cambridge, Mass. 1955.

⁷² W. W. Rostow: *Process of Economic Growth*. London. 1953. Vö. uő.: *The Interrelation of Theory and Economic History*. *The Journal of Economic History*, 1957, 509–523.

együttműködést, azt egy másik, hazai példával is érzékeltetni tudjuk. A magyar néprajztudomány, gondos munkával, gazdag folklór anyagot gyűjtött össze. Ennek nagy tömbjeivel azonban a történész vagy az irodalomtörténész nehezen kezdhethet bármihez mindaddig, amíg a mese-hagyomány, a balladák vagy a lírai dalok zöme — hogy folklorista szerző szavait idézzük⁷³ — évszázadokkal csúsztatható előre-hátra, nem egyszer úgy, hogy szinte a honfoglalástól 1848-ig nincs biztos fogódzónk. A régi, hagyományos paraszti szinten, a szóbeli műveltségén lejátsszódó folyamatok ugyanis, bár igen lassan változnak, mégsem időtlenek, hanem történeti jellegűek, és ezért emléktanyagok is jobban tagolható jelen állapotánál. Éppen modell-alkotási kísérletek jelezték újabban, hogy például a balladák a XIV. századnál nem lehetnek régebbiek, vagy hogy a személyes líra a hivatásos irodalomban, az uralkodó osztály művészetében is csak a XV–XVI. századtól kezdve jelentkezik, a folklórban tehát még utóbb. Ilyen modellek birtokában majd a történész is eredményesebben közelítheti meg a széles néprétegek művelődésének történetét.

Az időtlenítésben rejlő hibát nemcsak akkor követjük el, ha egy-egy modellt túlzottan általánosítunk, hanem más változatban akkor is, ha bizonyos, külsőleges, látszólagos hasonlóságok alapján olyan, időben és térben meghatározottabb, de egymástól mégis távolosó jelenségeket próbálunk közös nevezőre hozni, amelyek alapján véve más történeti folyamatok és összefüggések tartozékai. Az antik világban is voltak gazdag vállalkozók. De ennek alapján antik „kapitalizmusról” beszélni csak a történelmi fejlődés félreértésével lehet.⁷⁴ Az antik és az újabkori polgári társadalmak persze egyaránt az emberiség történelmi fejlődésének részei. De egymáshoz mégsem látszat-hasonlóságok alapján, közvetlenül, hanem csak az absztrakciónak sokkal magasabb szintjén, a nagy folyamat egészen belül, közvetve kapcsolhatók. Nemegyszer megpróbáltak különböző alapokon létrejött, látszólag hasonló felépítményi jelenségeket is azonosként kezelni. Ilyen az a hamis általánosítás, amely, mondjuk, a humanizmus erkölcsi fogalmának megjelenési formáit különböző korokban akarja felfedezni, a humanizmus, mint adott időben, helyen, adott feltételek között létrejött, konkrét történeti, ideológiai jelenség helyett. Vagy pedig amely ugyanígy valaminő történet feletti, józan, felvilágosult értelem megnyilatkozásait próbálja egymás után itt is, ott is megkeresni és egy szálla fűzni, mint a felvilágosodás történetét, holott a felvilágosodás nagyon is időhöz, adott feltételekhez kötött fejezete volt Európa történetének.⁷⁵ Az volt még akkor is, ha többen hajlandók benne az európai történelem egy olyan, korábbi elemeket is kumuláló, hosszúlejárátú trendjének megnyilvánulásait felfedezni, amely végső fokon, más, ellenkező tendenciákkal szemben, az ember anyagi és szellemi felszabadítására irányul. Hiszen mint jelenségcsoport akkor sem időtlen, hanem a társadalmi mozgás adott feltételeit tükrözi. S ma már az is nyilvánvaló, hogy például a felvilágosult abszolutizmus a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet terméke volt a fejletlenebb európai perifériákon. Vagyis egy adott fejlődési szakaszhoz kapcsolódott, és nem volt valami olyan, időtlen jelenség, amely — egyes historikusok szerint⁷⁶ — újra meg újra felbukkant az ókortól napjainkig.

⁷³ Voigt Vilmos: Modellálás a folklórisztikában. Etnográfia, 1969, 347–430.

⁷⁴ Salvioli: Der Kapitalismus im Altertum. Stuttgart. 1912.

⁷⁵ Vö. Mátrai László: A magyar filozófia haladó hagyományainak kérdései a felvilágosodás korában. A MTA II. oszt. Közl. 1954, 285–313.

⁷⁶ Michel Lhéritier: Le rôle historique du despotisme éclairé particulièrement au XVIIIe siècle. Bulletin du Comité International des Sciences Historiques, I. 1929.

A modellalkotás műveletének lényeges része az absztrakció, közelebből az identifikáló absztrakció. Ennek segítségével tudjuk ugyanis kimutatni, hogy a felületi sokféleség, a változó részletek, a látszólagos eltérések mögött milyen jelenségek bírnak hasonló struktúrával. Az absztrakció eredményeként a modell kiszűri magából a járulékos, mellékes jelenségeket és az identifikált lényeges összefüggéseket rekonstruálja. Ami viszont azt jelenti, hogy a történeti modellalkotás útja, az identifikálással együtt, az összehasonlító módszeren át vezet. Nem meglepő, hogy a történeti modellalkotás kérdéseit szakmai oldalról az a francia történetírás kísérte a legmozgékonyabb figyelemmel, amelyben az összehasonlító módszernek, főleg a francia-belga Henri Pirenne, majd pedig Marc Bloch óta olyan nagy hagyománya volt. Pirenne kezdeményező fellépését, az 1923-i brüsszeli nemzetközi kongresszuson⁷⁷ már egy fél évtized múlva követte Marc Bloch programja az európai társadalmak összehasonlító történetéről.⁷⁸ Bloch szerint az összehasonlítás azt jelenti, hogy „eltérő társadalmi környezetekből kiválasztunk két vagy több jelenséget, amelyek között első pillantásra bizonyos analógiák látszanak, leírjuk fejlődésük görbéit, megállapítjuk a hasonlóságokat és a különbségeket, és lehetőség szerint megmagyarázzuk ezeket is, azokat is”. Történelmi szempontból tehát „az összehasonlításnak két szükséges feltétele van: a megfigyelt tények bizonyos fokú hasonlósága – ez magától értetődik – és környezetük bizonyos fokú különbözősége”, vagyis túl kell tekintenünk az országhatáron, és figyelembe kell vennünk egy-egy országon belül is a táji, helyi eltéréseket. Az összehasonlító eljárásnak viszont, folytatja Bloch, kétfajta alkalmazása lehetséges, „a célba vett vizsgálat területe szerint”, és ezek „alapelvükben és eredményükben egyaránt teljesen eltérők”. Az első eset az, hogy „olyan társadalmakat választunk vizsgálatunk tárgyául, amelyek olyan távol vannak egymástól időben és térben, hogy az egyes jelenségek között megfigyelt hasonlóságokat nyilvánvalóan nem magyarázhatják sem a kölcsönhatások, sem a közös eredet”. Marc Bloch itt elsősorban az akkori idők neves etnológusa, James Frazer híres munkájára, az *Aranyágra* utalt, amely éppen az ilyen, a föld négy sarkából, a legkülönbözőbb kultúrákból összegyűjtött adatok, kisebb-nagyobb hasonlóságok összeállításán alapult.⁷⁹ Bloch udvariasan elismeri e vállalkozás érdemeit, de azután a történelem nevében mégis sietve egészen más irányba fordul. Az ilyen távoli összehasonlítás ugyanis szerinte végül mindig csak ugyanarra a konklúzióra jut, s ez „az emberi gondolkodás alapvető egységessége vagy, ha úgy tetszik, az emberi intellektus erőforrásai-

⁷⁷Henri Pirenne: De la méthode comparative en histoire. In: Comptes-rendus du IIIe Congrès International des Sciences Historiques: Bruxelles, 1923. Posztumusz kötetében is uő.: Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle. Paris – Bruxelles. 1936. Vö. Dominique Kosáry: Sur quelques problèmes d'histoire comparée. Revue d'histoire Comparée, 1943, 3–32. Witold Kamieniecki: O metodzie porównawczej w historii. Kwartalnik Historyczny, 1948, 3. sz.

⁷⁸Marc Bloch: Pour une histoire comparée des sociétés européennes. Revue de Synthèse Historique, 1928, 15–20. Magyarul: Az európai társadalmak összehasonlító történetéről. In: Marc Bloch: A történelem védelmében. Válogatott művek. Bp. 1974, 66–101. Vö. W. H. Sewell: Marc Bloch and the Logic of Comparative History. History and Theory, 1967, 208–218. György Ránki: Problems of Comparative History. Neohelicon, 1974/1–2, 39–63, és kny. M. Hroch: Összehasonlító módszer a marxista történetírásban, a módszer alkalmazásának lehetőségei és korlátai. Világtörténet, 1977, 27. sz.; eredetije: Československý Časopis Historický 1972, 631–647.

⁷⁹James Frazer: The Golden Bough. London. 1890. Magyarul: az Aranyág. Bp. 1965. A bizonyos fokú párhuzam ellenére Frazer és Lévi-Strauss antropológiája egymástól lényeges pontokban eltér.

nak egyhangúsága, meglepő szegénysége az egész történelem folyamán és különösen az őskorban”, midőn az ember – ahogyan Frazer fogalmazza – „ősi” nyersségében kidolgozta a maga „életfilozófiáját”. Ez lényegében véve egybevég azzal, amit fent a nagyon általánossá emelt absztrakciókról próbáltunk megállapítani. Ezzel szemben Bloch határozottan „az összehasonlító módszernek egy másfajta alkalmazása” mellett foglalt állást, és annak bevezetését javasolta Nyugat- és Közép-Európa középkori társadalmainak vizsgálatában. Ez a pontosabb, tudományosan megalapozottabb eljárás abból áll, hogy „szomszédos és kortárs társadalmakat állítunk egymással párhuzamba, amelyek szüntelenül befolyásolják egymást, amelyeknek fejlődésére, éppen közelségük és egyidejűségük folytán, ugyanazok az okok hatnak, és amelyek, legalábbis részben, közös forrásból erednek”.

A lényeggel teljesen egyetértve, megfogalmazásához, kelet-közép-európai ország történéseként, talán kissé más szavakat választanánk. Mi ugyanis itt, mint érdekelt felek, nagyon figyelünk arra is, hogy alapjában véve ugyanazon fejlődés jellemzői Európa perifériáin, keleten, de északon és olykor délen is, bizonyos időbeli eltolódással és kissé más, helyi változatban bukkantak fel. Számunkra éppen ezért természetes, hogy Európában a fejlődés kissé eltérő lépcsőinek, vagyis aszinkron jelenségeinek egyidejűségével számolhatunk. S éppen ezért talán helyesebb, Európa egészét tekintve, nemcsak kortársakról és közvetlen szomszédokról beszélnünk, hanem inkább arról, hogy az összehasonlítás legfőbb alapelveinek – akkor is, ha modellt alkotunk, vagyis az izomorfíát keressük, – az adott történelmi folyamat alapvető azonosságát tekintjük. Tehát azt, hogy az egymással összehasonlított jelenségek vagy összefüggések, ha nem is egészen kortársak és nem is közvetlenül szomszédosak, lényegében véve ugyanazon történelmi fejlődési folyamat produktumai legyenek és izomorfíájuk is ebből, és ne külsőleges, látszólagos, esetleg csak véletlen hasonlóságból következék. Összevethetjük például a feudális társadalom fejlődésének jellemzőit Franciaországban, Angliában és némi késéssel Lengyelországban. Összevethetjük a kapitalizmus elemeinek felbukkanását Angliában, majd utóbb, esetleg jóval később és más változatban, másutt. De összevethetjük egy adott időszakon belül mondjuk a fejlődés némileg más lépcsőjén mozgó francia és lengyel feudális társadalmat is, hiszen a fejlődés maga lényegében véve ugyanaz. Hozzátehetjük, hogy ha van már részleges vagy teljes modellünk a feudalizmusról és a kapitalizmusról, az absztrakció egy fokkal magasabb szintjén ezeket is össze tudjuk egymással hasonlítani, mivel ezek is egy nagy fejlődési folyamat egymást követő szakaszait tükrözik. A lehetőségek köre látszólag így bizonyos fokig korlátozott, bár gyakorlatilag még ezzel együtt is szinte kimeríthetetlen. De a modellalkotás csak ilyen összehasonlító eljárás segítségével lehet tudományosan megalapozott. Csak az így készült modell tudja az elmélet és empiria közti kapcsolatot a „különösség” szintjén megteremteni. Ha egymástól lényegileg távolálló folyamatok produktumait próbáljuk ilyen vagy olyan különleges, látszólagos hasonlóságok alapján „összehasonlítani” valóban használható modellek helyett nagy általánosságokat kapunk, vagyis visszakanyarodunk az „időtlenítés” fent elemzett hibáihoz.

Modellen tehát a történettudományban olyan, gondolatilag kialakított, elméleti rendszert értünk, amely a múlt objektív valóságának kisebb vagy nagyobb részeit a maguk összefüggéseiben, egyszerűsítve, vizsgálati célra reprodukálja.⁸⁰ E rendszer elemei egymás-

⁸⁰ Ennek korábbi megfogalmazása: *Kosáry Domokos: A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben. Történelmi Szemle, 1974.*

sal, az adott összefüggések keretében, meghatározott viszonyban állnak. A modell megalkotása az összehasonlító módszer alkalmazásával, a lényeges összefüggések identifikálása és megfelelő szintű absztrakció útján történhetik, úgy, hogy hídát alkosson az elmélet és az empiria közt, mint azok összekapcsolásának és kétirányú interpretációjának eszköze. A modell tanulmányozása, az összefüggések vonalainak segítségével nemcsak rendező elvül szolgál a megalkotásakor elhagyott sok, látszólag széteső részjelenség helyére illesztéséhez, hanem a vizsgálat tárgyáról új információk szerzését is lehetővé teszi. Új információt részint azzal tud nyújtani, hogy bizonyos meglevő, de hiányos adatokból, ha azok megfelelően helyükre illenek, éppúgy következtetni enged hiányzó adatokra is, mint ahogy művészettörténészeink a faragott gótikus ablakívet adott esetben a töredékek hajlásából rekonstruálni tudják. Részint pedig azzal tud új információt nyújtani, hogy rendszerével azonnal figyelmeztet arra, hogy egyik vagy másik elemével, vagy azok meghatározott összefüggésével kapcsolatos korábbi feltételezések valahol tévesek, hiányosak, sőt azt is jelzi, hogy a megoldást milyen irányban kell keresnünk.

Néhány modell a feudalizmusról

Mindig megnyugtató azt látnunk, hogy valami új és helyes törekvés olyan elemeket bontakoztat tovább, amelyek már benne rejtettek és verifikálódtak korábbi tapasztalatainkban is. „Mindannyian modellekkel dolgoztunk, ha nem is nagyon tudatosan”⁸¹ – tekint vissza az előzményekre Fernand Braudel, mint a francia Annales-iskola élén Marc Bloch utóda –, mindjárt utalva arra, hogy elsőnek Marx alakított ki „igazi társadalmi modelleket”.⁸² Ma még persze történelemszeink modelljei – szerinte – meglehetősen kezdetlegesek és csak „ritkán jutnak el az igazi tudományos szabály szigorúságáig”. De azért többé-kevésbé mégis használhatók. E modellek végtelenül sokfélék lehetnek: egyszerűek és komplexek, kvantitatívok és kvalitatívok, statikusak és dinamikusak, mechanikaiak és statisztikaiak.⁸³ A kutatásnak azonban mindenkor újra meg újra össze kell vetnie a modellt a társadalmi realitással, szüntelen ingajaratban a kettő között. A modell így „kísérlet a struktúra megmagyarázására”, de egyben eszköz is „egy adott struktúra szilárdságának és életének ellenőrzésére, összehasonlítására, verifikálására”.⁸⁴ Éppen ezért viszont a modell érvénye csak arra az időre szól, amíg az általa reprodukált struktúra fennmarad. Ha az megváltozik, modelljét is újjal kell helyettesítenünk. Mindez azonban – teszi hozzá – csak néhány töredékes, bevezető gondolat a modell elméletéhez, amelynek kidolgozásában – szerinte – a történészeknek kell élen járniuk.⁸⁵

Maradjunk ezúttal mi is Braudel szűkebb témakörénél és próbáljuk meg, tanulságos példaként, a feudális kori és még közelebbről a feudális gazdasági struktúrák néhány újabb modelljét szemügyre venni. Választásunk nem véletlenül és nem is pusztán speciális érdeklődésből esett erre a témakörre, hanem főként azért, mivel az utóbbi évtizedekben

⁸¹ F. Braudel: i. m. 91

⁸² Uo. 80.

⁸³ Uo. 64–65.

⁸⁴ Uo. 71–72.

⁸⁵ Uo. 67.

talán éppen itt folyt történeti modellalkotás a legtevékenyebben. Ennek okát egyrészt a feudalizmus és főleg annak gazdasági problémái iránt megnőtt érdeklődésben fedezhetjük fel, amelyre alább még visszatérünk. Másrészt és még inkább pedig abban, hogy leginkább az újabb gazdaságtörténetnek sikerült felhalmoznia, a kvantitatív módszer segítségével is, a modellalkotáshoz szükséges és felhasználható eredményeket. Ez utóbbi összefüggés olykor egyéni életművekben is tükröződik: E. Labrousse, a gazdaságtörténet kvantitatív módszereinek egyik úttörője, előbb az árak és jövedelmek alakulását vizsgálta a XVIII. századi Franciaországban, azután külön az 1774–1791 közti depressziót, majd pedig ebből kiindulva kidolgozta a francia forradalom, sőt forradalmak gazdasági feltételeinek modelljét.⁸⁶

Braudelnek a II. Fülöp-kori Mediterráneumról írt, immár klasszikus munkájában⁸⁷ modellnek tekinthető, saját véleménye szerint, az itáliai városok XVI–XVIII. századi fejlődési ciklusának bemutatása, a kereskedelmi tőkefelhalmozás, vagy mint ő nevezi: *capitalisme marchand* nagyobb modelljén belül, amely persze maga is még a hagyományos, a mi szóhasználatunkkal: feudális rendszeren belül helyezkedett el. Modellnek tekinthető, valamivel tágabb, a XV. századig visszamenő időkeretben, Braudel és F. Spooner közös referátuma is az 1955-i római nemzetközi kongresszuson a nemesfémek pénzügyi és gazdasági szerepéről.⁸⁸ Ugyancsak a „kereskedő kapitalizmus” modelljét körvonalazta a XVI–XVIII. századi Nyugat-Európát, főleg Franciaországot illetően F. Mauro francia történész,⁸⁹ aki Labrousse-ék elemzéseit próbálta továbbfejleszteni. Mauro a gazdaság-szabályozó mechanizmusok három szintjét különböztette meg. Az egyik, a legfelső közülük az általános történyszerűségéké, a másik az adott gazdasági-társadalmi rendszeré, a harmadik pedig egy meghatározott struktúráé ezen belül. Ezzel alapján véve azt is érzékeltette, hogy különböző szintű absztrakciókra van szükség. Tulajdonképpeni modelljének fő jellemzőit pedig az alábbiakban fedezte fel: (1) a mezőgazdaság mennyiségi túlsúlya; (2) e mezőgazdaság tendenciája a stagnálásra; (3) magasfokú kommercializáció, amely nagy lehetőségeket nyújt a kereskedelemnek; (4) kereskedelmi aktivitás, amely kihat a mezőgazdasági és ipari vállalkozásokra is; (5) a kereskedelmi tőke fokozatos behatolása a termelésbe.

⁸⁶ Ernest Labrousse: *Esquisse du mouvement des prix- et des revenus en France au XVIIIe siècle*. I–II. Paris. 1933; *uő.*: *La crise de l'économie française à la veille de la Revolution française*. Paris. 1944; és *uő.*: *Comment naissent les révolutions?* In: *Communications. Congrès Historique de 1848*. Paris. 1948.

⁸⁷ Fernand Braudel: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris. 1949, 264.

⁸⁸ Fernand Braudel – Frank Spooner: *Les métaux monétaires et l'économie du XVIe siècle*. In: *Rapports au Congrès International de Rome*. IV. 233–264. Braudel egyébként néha, főleg bíráló recenziókban, kissé talán túl tágan értelmezi a modell fogalmát. Így például szövegében a régi, feudális világ valamiféle konzervatív modelljének nevezi azt, ami inkább csak Nyugat-Európa XI–XVIII. századi világának konzervatív, kissé nosztalgikus koncepciója Otto Brunner munkájában: *Neue Wege der Sozialgeschichte*. Vorträge und Aufsätze. Göttingen. 1956; *vö. F. Braudel: Sur une conception de l'histoire sociale*. *Annales*, 1959, 308–319; és *Écrits*, 175–191.

⁸⁹ F. Mauro: *Pour une théorie du capitalisme commercial*. *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1955, 117–121; és *uő.*: *Théorie économique et histoire économique*. In: *Recherches et Dialogues Philosophiques et Économiques IV*. Paris. 1959, 45–75. *Cahiers de l'Institut de Science Économique Appliquée*, no. 79.

A feudalizmus gazdaságtörténete iránti érdeklődés, sajátos, de érthető módon, nagyon is mai, égető világgazdasági problémáktól kapott jelentős impulzust. Azok a közgazdászok, akik a Harmadik Világ „fejlődő”, elmaradt országainak mindinkább előtérbe jutó problémáit, nehézségeit vizsgálták, általában a „preindusztriális” társadalmak gazdaságát elemezték. De nemcsak más világrészek jelenében, hanem Európa múltjában is találhatók „preindusztriális” társadalmak, amelyek pontos tanulmányozása, a hasonló vonások miatt esetleg a jelen szempontjából is tanulságos lehet. Ezzel összefüggésben azután felbukkant a feudalizmus fogalmának térben és időben egyre szélesebb értelmezése. Egy amerikai tanulmánykötet Európán kívüli, távoli társadalmakra is kiterjesztette a feudalizmus összehasonlító vizsgálatát.⁹⁰ De lengyel marxista történészek is előadták, hogy míg a rabszolgatársadalom stádiumát, mint Grekov kimutatta Pokrovszkival szemben, nem találjuk meg előzményként mindenütt, és míg a kapitalizmus – egyszeri spontán előfordulását kivéve – a már létező kapitalizmusok nyomása alatt terjedt el a világban és nem tudják empirikusan megállapítani: elterjedt volna-e enélkül is, addig különböző társadalmakban egymástól függetlenül, külön kialakult, különböző feudalizmusokat ismerünk.⁹¹ Mi, magyar történészek pedig, nem egészen alaptalanul, például török feudalizmusról szoktunk beszélni, amely a magyar feudalizmussal való XV–XVII. századi közvetlen érintkezés hatásaitól függetlenül is létezett, és attól eltérően, olyan, kezdetlegesebb szintet képviselt, amelyen még voltak rabszolgák, és nem voltak rendi szabadságok. Mindez látszólag ellentmond fenti megállapításunknak arról, hogy lehetőleg olyan jelenségeket kell összehasonlítani, amelyek lényegében véve egyazon nagyobb történelmi folyamat megnyilvánulásai, még hozzá olyanok, amelyek időben és térben nem állnak túlságosan messze egymástól. Nézetünk szerint azonban mégsem mond ellent akkor, ha megint gondosan megkülönböztetjük egymástól az absztrakció megfelelő szintjeit. Először is a „preindusztriális” jelző magában véve csak viszonyítást fejez ki egy iparilag fejlettebb állapothoz, és nem valaminő saját, pozitív tartalmat jelöl. Jelölheti persze az európai feudális társadalmakat, amelyek a megállapított szabályok szerint összehasonlíthatók és amelyekből megfelelő absztrakciós szinten modellt alkothatunk, tudva persze, hogy e feudalizmuson belül is igen különböző fokozatok találhatók. Jelölhet más társadalmakat is. Mindezekről megállapíthatja, hogy messziről nézve vannak esetleg olyan hasonló vonásaik, mint viszonylag fejletlen mezőgazdaság predominanciája, valamint az adott társadalmon belül a függési, alárendeltségi viszonyok ilyen vagy olyan változata. E vonások kiemelése és modellírozása azonban már csak az absztrakció olyan, magasabb szintjén történhetik, amely kiszűri a speciálisan európai vagy japán vonásokat, vagyis az emberiség történetének még szélesebb, általánosabb folyamatát veszi alapul. S még általánosabb absztrakcióra van szükség ahhoz, hogy az együttesbe bizonyos szempontokból beleérthessük a mai „preindusztriális” társadalmakat is, amelyek egyébként igen sokban különböznek is az egykori európai feudalizmustól, egyebek közt esetleg például abban is, hogy saját, belső fejlődésük nem torkollott kapitalizmusba. Amivel persze nem azt akarjuk mondani, hogy ez nem lehetséges, hanem csak azt, hogy meghatározásaink,

⁹⁰ Igaz viszont, hogy Európán kívül csak Japánban mutatott ki „igazi” feudalizmust. R. Coulborn (ed.), *Feudalism in History*. Princeton, 1956. Az összefoglaló tanulmányt a kötet szerkesztője írta e címen: *A comparative study of feudalism*. Kritikai észrevételek O. Latimore tollából: *Past and Present* no. 12, 1957 nov., 48–57.

⁹¹ Így W. Kula, alább id. munkájában, 3.

fogalmaink alkalmazásával mindenkor tekintetbe kell vennünk az absztrakció különböző szintjeit, vigyázva arra, hogy ugyanazt a fogalmat ne használjuk egyszerre több, eltérő méretű és szintű tartalom jelölésére.

E fenntartások ellenére azt kell mondanunk, hogy a mai „preindusztriális” viszonyokat elemző közgazdászok által készített modelleket nem egy esetben a történész is haszonnal tanulmányozhatja, ha közben figyel az absztrakciós szintek eltéréseire. Ezek a modellek ugyanis részint speciális módszerekkel, részint, mai társadalmakat figyelve, olyan „élő” forrásanyagokkal dolgoznak, amilyenel a történész természet szerint nem rendelkezik. S így esetleg segíthetnek a feudalizmus jobb megértésében is. Akadt francia közgazdász, aki a kvantitatív pénzülmélet verifikálását kísérelte meg a mai fejletlen társadalmak vizsgálata során.⁹² A legelterjedtebb modellt viszont e téren egy angol közgazdász, W. A. Lewis dolgozta ki,⁹³ aki e társadalmak gazdasági rendszerében két szektort különböztetett meg: egy fejlődőt, kommercializáltat és egy stagnálót, hagyományosat. A kettőt szerinte egy sor társadalmi intézmény sokáig kedvezőtlen egyensúlyban tudja tartani, a fejlődés útja azonban az, hogy az első szektor végül elnyeli a másikat. E fontos megkülönböztetést, némi finomítással, átvette tőle a neves lengyel gazdaságtörténész, Witold Kula is, midőn a XVI–XVIII. századi lengyel gazdasági struktúra modelljét készítette el.⁹⁴ Kula árnyaltabbá tette Lewis kissé merev megállapításait a másik szektor által nyújtott munkaerő, valamint a mezőgazdasági kisüzem termelése kérdésében is. Ahhoz ugyanis, hogy a másik szektorban rejlő munkaerő valóban, felhasználhatóan rendelkezésre álljon, előbb az agrárnépességet erősen immobilizáló, hagyományos falusi közösségeknek is fel kell bomlaniuk, vagyis különbséget kell tennünk mobil és immobil munkaerő között. S a mezőgazdasági kisüzem sem stagnált teljesen, mint Lewis állítja, hanem csekély mértékben, néha mégis túllépte az egyszerű újratermelést és így lehetővé tett valami szerény kis emelkedést. Mindent összevéve azonban kétségtelen, hogy itt a feudális kor története hasznosítani tudta a mai fejletlen társadalmak gazdasági modelljének bizonyos tanulságait.

Kula munkájának nem csekély pozitívuma, hogy a lengyel marxista történetírás elvi-szakmai szempontjait, amelyeket világosan, határozottan, de ugyanakkor minden dogmatizmust elutasítva képvisel, alkotó módon és magas szinten szóhoz juttatta a feudalizmusról folyó, nagy, nemzetközi tudományos párbeszédben.⁹⁵ Hiszen Mauro fent idézett XVI–XVIII. századi nyugat-európai, francia modelljének – tanulságait is felhasznál-

⁹² *Alexandre Chabert*: Structure économique et théorie monétaire. Paris. 1956.

⁹³ *W. A. Lewis*: Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. „Manchester School”, May 1954, 139–191; és *uő.*: Theory of Economic Growth. London 1955. Vö. *P. T. Bauer*: Lewis' Theory of Economic Growth. American Economic Review, 1956, 632–641.

⁹⁴ *Witold Kula*: Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise, 16e–18e siècles. Paris. 1970. A könyv első, lengyel változata: Teoria ekonomiczna feudalizmu. Warszawa. 1963.

⁹⁵ *W. Kula*: i. m. (1970), 4 szerint a szovjet történészeknek az ötvenes években folytatott, idevágó vitái, amelyek sztálini „útmutatások” nyomán a feudalizmus „alaptörvényét” próbálták megkeresni, e téves kiindulásuk ellenére is hoztak bizonyos eredményeket, – mint ahogy Kolumbusz is hibás földrajzi elképzelésből indult ki, de mégis a valódi Amerikát fedezte fel. Kula szövegét azonban itt ki kell egészítenünk a szovjet szakirodalomnak legalább néhány olyan újabb figyelemreméltó termékével, amelyet alább, a 105. jegyzetben idézünk.

nálva — mintegy kelet-európai megfelelőjét, vagy mondjuk így: kontrasztját készítette el, kiegészítésül ahhoz a képhez, amelyet a történetírásnak az egykorú európai gazdaság egészéről kell nyújtania. A francia Annales-iskolához fűződő kapcsolatain túlmenően az eredményei által kiváltott érdeklődést is jelezte, hogy könyvének átdolgozott, francia kiadása Párizsban, Braudel előszavával látott napvilágot. Braudel kiemelte a vállalkozás fontosságát. A gazdaságtörténet — mondotta — csak úgy válhatik igazán érthetővé, ha az egymást követő gazdasági rendszerekről sorra ilyen, minél pontosabb modellekkel rendelkezünk, amelyek időben és térben reálisan meghatározottak és jól megalapozottak. Persze Kula valóban csak a lengyel viszonyok konkrét elemzését végezte el, egy rövid utalásban további vizsgálatokra bízva annak megállapítását, hogy eredményei mennyiben alkalmazhatók például Magyarországra, vagy esetleg Oroszországra is. Bizonyos azonban, hogy az ő részletes okfejtése segítséget nyújt az egykorú Kelet-Közép-Európa valamivel általánosabb modelljének kidolgozásához is.

Kula a lengyel modell segítségével a feudalizmus gazdasági rendszerének általános „teóriáját” akarta megközelíteni. Mi inkább különböző méretű és szintű modellekről beszélünk mindkét esetben. Egy-egy gazdasági rendszer „teóriájának”, Kula szerint, azokat a törvényszerűségeket kell meghatároznia, amelyek a termelési többlet arányát (termelőerők) és felhasználását (elosztás, fogyasztás, beruházás) szabályozzák, még pedig egyrészt a „rövid lejáratú dinamika” (népesség változása, háborúk stb.), másrészt a „hosszú időtartamú dinamika” feltételeinek megfelelően.⁹⁶ Ez áll a feudalizmus esetére is s így ehhez igazodik a könyv szerkezete. A feudalizmus, Kula meghatározása szerint, olyan, „főleg agrár-jellegű, közepes termelőerőkkel rendelkező, gyengén kommercializált, korporatív társadalmi-gazdasági rendszer, amelyben a nagybirtok az alapvető termelési egység: a paraszti kisüzemek, amelyek azt körülvesszik, neki vannak alárendelve gazdaságilag és jogilag”. A XVI–XVIII. századi lengyel modell főbb jellemzőit pedig Kula az alábbiakban adja meg: (1) a mezőgazdaság nyomasztó túlsúlya; (2) az a tény, hogy a föld nem árucikk, — főleg a nemesség földtulajdon-monopóliuma miatt, de részben azért is, mivel a kamat a mezőgazdaság jövedelméhez képest túl magas; (3) a mezőgazdaság termelőerőinek megoszlása a falu és az úri majorság között; (4) a társadalmi és földrajzi mobilitást (főleg a parasztokét) gátló, intézményes akadályok (jobbágyság); (5) a parasztok kötelezettsége súlyos szolgáltatásokra, robotra; (6) a kézműves és ipari termelésnek részint a nagybirtok, részint a korporatív testületek (céhek) keretében folytatódása; (7) olyan jogi megszorítások hiánya, amelyek a nemesség gazdasági döntéseinek szabadságát korlátozzák; (8) a nemesség törekvése luxuscikkek fogyasztására; (9) gazdaságilag fejlettebb országok létezése közlekedési szempontból elérhető távolságban Lengyelországtól; (10) minden állami beavatkozás (protekcionista vám stb.) hiánya a gazdasági életben. Kula hozzáteszi, hogy a sort persze még folytatni lehetne, további feltételekkel, amelyek azonban szerinte éppúgy nem módosítanának már a modellen, mint ahogy olyan mozzanatok külön megemlítése sem, mint a városok földbirtoka vagy a jobbágytalan kiskemesség, és, kivételként, szabad parasztok léte volt.⁹⁷

Nem szükséges itt részletesen végigkísérnünk annak igen tanulságos vizsgálatát a könyvben, hogy e kereten belül a gazdasági élet miként működött. Messzemenően

⁹⁶ Uo. 5.

⁹⁷ Uo. 14–15.

elismerjük az elemzés minden pozitívumát. Végül is azonban egyre nő valamilyen hiányérzetünk. Ez a modell ugyanis így kissé statikusnak tűnik. A történésznek persze, tudjuk, nem könnyű „dinamikus” mozgó modellt alkotnia. De a tényezők, a tendenciák mozgását és az állapotok változását, időben egymást követő metszetek készítésével is, valamennyire mégis jelezni tudja. Igaz, a XVI–XVIII. századi lengyel viszonyokat tekintve itt sok tekintetben persze maga az eredeti valóság is stagnálónak tűnik. De talán mégsem ennyire. S bár hosszú életűnek bizonyult, mégis csak végetért, sőt valahogy létre is jött, méghozzá egy már kialakult feudalizmuson belül. A feudális gazdasági rendszer Lengyelországban sem a XVI. században alakult ki, hanem jóval korábban. Már évszázadok óta fennállt, midőn a XV–XVI. század fordulóján, bizonyos fokig módosulva új szakaszba lépett, abba, amelyet a magyar gazdaságtörténészek kutatásai alapján a kelet-európai „elkanyarodással” összefüggő, az itt élő népek történetébe külön beiktatódó késő feudalizmusnak nevezünk.⁹⁸ Kula modellje tehát a lengyel késő feudalizmus gazdasági rendszerét rekonstruálja, de nem vizsgálja közelebbről, hogy ebben az előző, ugyancsak feudális struktúra milyen tényezők hatására, milyen feltételek közt, mennyiben módosult. Vagyis alapjában véve a keletkezéskor figyelmen kívül hagyja a feltételek megváltozásával, az elmozdulással kapcsolatos kérdéseket. Pedig ha figyelembe vesszük a gazdasági kapcsolatok megerősödését a kontinens nyugati és valamivel elmaradottabb keleti részei közt, azt a megkísértő vonzást, amelyet az iparilag valamivel fejlettebb országok piaca a keleti agrárországok kivételére gyakorolt, és amelyet ez utóbbiakban, az akkori erőviszonyok közt, érthető módon elsősorban a feudális birtokosok tudtak kihasználni, akkor máris felfedezhetjük azt a tényezőt: a külső piacot, az európai gazdaság egészén belül, amelynek kibontakozása, majd további alakulása a nyugat-keleti egyenlőtlen munkamegosztás és egyben a lengyel modell sorsára is kihatott. Elég a XVI. század agrárkonjunktúrájára, a magas terményárakra, vagyis a lengyel export jövedelmezőségére utalnunk, azután a XVII. század nagy depressziójára, amelyből csak a XVIII. század hoz majd lassú felemelkedést. E faktor szerepe egészen 1806-ig kimutatható, midőn végül, Kula megállapítása szerint,⁹⁹ a napóleoni kontinentális zárlat következtében — legalábbis Anglia vonatkozásában — megszakadt és régi formában 1815 után sem állt helyre többé, különféle okokból, amelyek közt a Kula által említett angol gabonavám, meg az orosz, majd amerikai gabona versenye mellett az első időköt illetően a francia háborúkat követő agrárválságot is megemlítenénk.

A könyv első kiadásának egyik gazdaságtörténész-bírálója azt hiányolta, hogy Kula nem mutatja meg eléggé az új elemek felbukkanását, növekedését a hagyományos rendszeren belül, vagyis azt, hogy a modell így tulajdonképpen sehová sem vezet.¹⁰⁰ A francia változat e kérdéssel, regisztrálva a bírálatot, már valamivel bővebben foglalkozik. Tíz újabb pontban foglalja össze, hogy a XIX. század közepén — még mindig a feudalizmuson belül — miben különböztek már a lengyel gazdasági viszonyok a korábbi, XVIII. századi

⁹⁸ Vö. Pach Zsigmond Pál: *A nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVIII. században*. Bp. 1963.

⁹⁹ W. Kula: i. m. 144.

¹⁰⁰ A. Mączak: O przydatności modeli ekonomicznych na przykładzie wiejskiej gospodarki feudalnej (= A gazdasági modellek hasznáról: a feudális mezőgazdaság példája). Kwartalnik Historyczny, 1963.

modelltől. Ilyen különbség például, hogy a XVIII. század végéig a nemesség gazdasági tevékenysége során minden pénzkiadást kerülni igyekezett, – most már viszont beruházásokra kölcsönt is felvett. Vagyis a birtok értéke a XVIII. század végéig méreteivel állt arányban, – most már inkább a beruházásokkal, annyira, hogy a földesúr hajlandó inkább egy részt eladni, ha a kapott összegből a megmaradt részt modernizálni tudja. Azután: a XVIII. század végéig a bér munka viszonylag drága volt, a XIX. század közepére viszont olcsó lett Lengyelországban. A sor persze még folytatható. Kula szerint azonban a kutatás jelen helyzetében még nem lehet pontosan megállapítani, hogy ezek az egymással összefüggő változások milyen tényezők hatására, mikor, milyen sorrendben következtek be. Csak annyi bizonyos, hogy nagyjából 1780-1850 között történt a fordulat.¹⁰¹

Ami a kérdés lényegét illeti, Kula kifejti, hogy egy adott rendszer gazdasági modellje tulajdonképpen olyan, egymással összefüggő egyenletek rendszere, amelyek paramétereiből, függő és független változókból indulnak ki. A paraméterek ismeretében az egyenletek segítségével le tudjuk vezetni minden független változónál a függő változókat. Nyilvánvaló azonban, hogy a rendszer működése, kumulatív hatásával, fokozatos változást idéz elő a paraméterekben. Egyenlet-rendszerünk addig marad érvényes, amíg a paraméterek lényegileg változatlanok maradnak, illetve csak oly kis mértékben mozdulnak el, hogy az rugalmasságukat még nem feszíti túl. Így például a XVI–XVIII. századi Lengyelországban a birtokos, mint láttuk, nem vett fel beruházásra kölcsönt, mivel a kamat – ha változott is – drágább volt, mint amit a birtok hozhatott. A modellben azonban az a tendencia is benne rejtett, hogy a birtok jövedelmezőségének viszonylagos állandóságával szemben a kamat végül csökkenni fog. Ez a két trend valamivel 1825 után metszette egymást. Ezzel a paraméter már túl nagyot változott, s ez a modell szerkezetét is kikezdte. De hasonló metszőpontot kapunk akkor, ha a munkaerő kérdését vesszük szemügyre. A XVI–XVIII. századi modell szerint a nagybirtok azért jövedelmező, mert ingyen munkaerővel, robottal dolgozik; ha bér munkával dolgoznék, nem volna rentábilis. Midőn azonban az olcsó munkaerő megjelenik, át lehet térni annak egyébként is korszerűbb, kifizetődőbb alkalmazására. Ez is azt jelenti, hogy a modell megváltozik.¹⁰²

A gazdasági jelenségek variabilitása részben csak véletlen ingadozást, részben azonban kumulálódást, tendenciát rejt magában, amely hosszú időtartamon át érvényesül. A fejletlen gazdasági rendszerekben elsősorban a rövidlejáratú „eredmények” (jó termés stb.) mutatnak szembetűnő ingadozást, a lassú, kumulatív tendencia sokkal kevésbé észrevehető. Látnunk kell azonban, hogy az egyszerű konjunkturális – pozitív vagy negatív – jelenségek is csak részben állnak reverzibilis mozzanatokból (pl. hogy rossz évek után helyreáll a normális termelés); részben van kumulatív, irreverzibilis hatásuk is, mint ahogy a rossz évek, Labrousse szerint, Franciaországban mindig növelték a feudális járadékot. Az irreverzibilis elemek felhalmozódása így végső fokon magától is megváltoztatja a struktúrát, amelynek helyén új keletkezik s arról új modellt kell készítenünk.

E felfogás szerint tehát – folytatja Kula¹⁰³ – az ideális modellnek tartalmaznia kellene a rendszer azon elemeit is, amelyek végül a rendszer felszámolására fognak vezetni. Saját, lengyel modelljét illetően azonban ennek lehetőségét kissé kétségesnek

¹⁰¹ W. Kula: i. m. 138–140.

¹⁰² Uo. 141–143.

¹⁰³ Uo. 144–146.

tartja. Először is azért, mivel úgy látja, hogy a régi rendszer letűntét alapján véve olyan külső tényezők idézték elő, amelyek a modellben nem voltak előreláthatók: az agrártermények külföldi piacának elzáródása és a nyugati ipari forradalom.

Az 1820–1860 közti időszakot már kétségtelenül a kapitalizmus feltételeinek kialakulása jellemzi. De mennyiben a régi modellnek valaminő spontán továbbfejlődéseként? Vajon a régi modell – még mindig Kula szerint –, ha tovább funkcionálhat s ha közbe nem lépnek külső tényezők, magától is elvezetett volna Lengyelországban a kapitalizmushoz? Általában: a kapitalizmus, az ipari forradalom, amely Angliában született, kialakulhatott spontán módon, az első kapitalizmus növekvő nyomása nélkül máshol is?

A kérdésre visszhang ezúttal magyar oldalról érkezett. Makkai László legutóbb egy nagyvonalú és érdekes tanulmányban¹⁰⁴ körvonalazta az európai feudalizmus modelljét, különös tekintettel éppen azokra az eleve benne rejlő tendenciákra, amelyeknek a kapitalizmushoz kellett vezetniök. Pedig ő a feudalizmusnak nemcsak késői szakaszáról, hanem elsősorban éppen kialakulásáról beszél. Arról az első időszakról, amelyben – mint a francia G. Duby nyomán¹⁰⁵ megállapítja – az új földesuraság kialakulása és kettős = gazdasági és politikai hatalomátvétele, a „feudális struktúrák létrehozása” az antik világ lehanyatlása után végbement. Vagyis arról, amely az eljövendő kapitalizmustól legtávolabb eső állomása volt a feudalizmus hosszú történetének. Makkai ennek ellenére úgy látja, hogy megalkothatjuk az európai feudalizmus „olyan modelljét, amelyben uralkodó momentumoknak a kapitalizmus felé mutató tendenciákat tekintjük”. – „Minden olyan momentum, amely a tendenciákat gátolja vagy azokkal egyenesen szembefordul, kívül kerül a modellen, azzal a feltételezéssel, hogy egy más, az európai feudalizmust megelőző modellből származik, az európai feudalizmus fejlődésébe bekapcsolódó társadalmak hozománya.” Vagyis alapjában véve a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése is, Európa nyugati és keleti része közt, a feudalizmuson át ezekre az „eredeti jellegzetességekre” mennek vissza. „Végsofokon” ezek a lemaradás forrásai.

Makkai szerint ugyanis a feudalizmus igazi, „tisztá” modellje, amely leginkább tartalmazza a kapitalizmus felé vezető tendenciát, az „antik” és a „barbár” elemek találkozásából és megfelelő arányú vegyülékéből keletkezett. Ahol a keveredési arány nem volt egészen megfelelő, mert túl sok vagy túl kevés volt akár az antik, akár a barbár alkotóelem, ott, ennek következtében, a feudalizmus modelljét már kezdettől fogva nem „tisztá”, hanem többé-kevésbé torzult forma jellemezte s így a benne rejlő, kapitalista irányú tendencia is lefékeződött.

¹⁰⁴ Makkai László: Feudalizmus és eredeti jellegzetességek Európában. Történelmi Szemle, 1976. 257–277 és kny. Bp. 1976.

¹⁰⁵ G. Duby: Guerriers et paysans, VII–XIIe siècle. Premier essai de l'économie européenne. Paris. 1973. Figyelmet érdemel azonban itt a feudalizmus keletkezéséről és tipológiájáról szóló és az antik elem szerepét is érdemben mérlegelő, újabb szovjet irodalom is: Z. V. Oudaltzova–E. V. Goutnova: La genèse du féodalisme dans les pays d'Europe. Moscou 1970., XIII. Congrès International des Sciences Historiques (irodalommal) és a kialakulás tényezőin túlmenően a „területi kontaktuszónák” szerepét is vizsgálva uő.: Z. V. Udal'cova–E. V. Gutnova: K voproszu o tipologii feodalizma v Zapadnoj i Jugo-Vosztocnoj Evrope. Jugo-Vosztocsnaja Evropa v épochu feodalizma. Kisinev 1973., 12–23. E tanulmányokra és eredményeikre Bartha Antal volt szíves figyelmemet felhívni.

Nem szükséges itt részletesen nyomon kísérnünk a szerző nagy elmeéllel felépített okfejtését. S lényegében véve el is fogadhatjuk belőle azt, hogy az európai feudalizmus modelljében valóban benne van az önmaga túlhaladásához, a kapitalizmushoz vezető, eleinte rejtett, utóbb megerősödő tendencia, sőt azt is, hogy az antik elem megléte, aránya már az indulásnál befolyásolta a modell alakulását. Makkai álláspontját csak abban nem tudjuk osztani, hogy ő ezt a tendenciát olyan eleve beprogramozott, változhatatlan menetű tendenciának tekinti, amely más, külső tényezőktől nem befolyásolva csak a maga menetrendjét követi. Kula statikus modelljét, végein a kérdőjelekkel, most, másik véletként, így követi a vas-fátumként eleve elrendeltetett, predesztinációs modell.

Nézzük meg ugyanis Európa nyugati részét. Makkai szerint a „tisztá” feudális modell szülőföldje a „Karoling-birodalom francia-német törzsterülete” volt, itt volt az összeolvadó két elem aránya a legjobb, itt figyelhető meg leginkább „a modellban foglalt tendencia kibontakozása”. A valóságban azonban, mint közismert, a kapitalista fejlődés élére mégsem ez került, hanem Németalföld nyomán, azt is megelőzve Anglia, amely a középkorban, mint ismeretes, Európa kissé elmaradt és félreeső peremvidékei közé tartozott. Makkai e nyilvánvaló ellentmondást úgy próbálja feloldani, hogy bizonyos szabad paraszti elemek továbbélésére utal. Ez azonban igen kevésbé meggyőző. Szabad parasztok voltak például Tirolban is. Az angol kapitalizmus látványos nekilendülésének, az angol feudális modellben rejlő — és francia-német megfelelőjénél esetleg, ha igaz, gyengébb — kapitalista tendencia ily mértékű felgyorsulásának magyarázatát alighanem inkább más, világpiaci tényezők hatásában kell keresnünk. De térjünk át Európa keletére, közelebbre Magyarországra. A hazai kapitalizmus késői, hiányos kibontakozását, a lemaradást történetírásunk, nemesi eredetű magyarázattal, jóideig a XVIII. századi osztrák „gyarmati” gazdaságpolitikára vezette vissza. Erről azonban a közelebbi vizsgálat során kitűnt, hogy minden alárendelő igyekezet mellett sem fojthatta meg azt a magyar manufaktúra-ipart, amely a valóságban korábban nem létezett, hanem éppen ezután kezdett nagy nehezen kibontakozni. Így hát a lényeges okot időben valamivel hátrább kellett keresnünk. S ezt meg is találtuk a késő feudális „elkanyarodásban”, a második jobbágyság rendszerében, amely a XVI. század elejétől kezdett kibontakozni. Persze mint láttuk, bizonyos fokú fejlődési egyenlőtlenséget, már előzőleg, ez a magyarázat is feltételezett. Most azonban Makkai új magyarázata nemcsak még egy pár évszázaddal korábban próbálja a döntő okot felfedezni, hanem egyszersmind azt is felteszi, hogy a modellben eleve, a hazai feudalizmus kezdete óta benne rejlő tendencián, a maga születési hibáival, alapjában véve semmi további fejlemény lényegesen nem változtathatott. Adataink azonban arra vallanak, hogy például a XIII–XIV. században meggyorsult, a XVI–XVII. században pedig lelassult, vagy éppen visszaesett a fejlődés! Mégsem volt hát elkanyarodás, második jobbágyság, vagy pedig a XVI. századi agrárkonjunktúra és a nyugat–kelet közti egyenlőtlen munkamegosztás is, mint magban az eljövendő almafa, a modellben eleve benne volt? Vajon XIX. századi gazdasági lemaradtságunk, a hazai kapitalizmus késése akkor dőlt volna el egyszersmindenkorra, végleg, fátumszerűen, midőn őseink, nem bírván megszerezni a több antik elemmel kecsgettető Lombardiát, visszafordultak és jobb híján, időszámításunk 900. esztendejében, elfoglalták a szerényebb Pannóniát, vagyis a Dunántúlt? Vajon a történelem ellentmondásos, fékező-gyorsító tendenciái, bonyolult kölcsönhatásai ezer éven át a pusztá külső dekoráció szerepét vitték csupán, amely az eleve elrendelésen mitsem változtathatott?

Példáinkat a feudális kori gazdasági modellek közül válogattuk itt. Lényegében véve Makkai modellje is ezek közé sorolható, bár ő bizonyos fokig figyelembe vesz más, szélesebb összefüggéseket is. Sőt röviden, de találóan, arra is utal, hogy a feudalizmusnak „tisztán gazdasági vagy tisztán politikai modellizálásból” olykor félreértések származhatnak. Ez kétségtelen. Azt is hozzátehetjük, hogy tapasztalatunk szerint a leghasználhatóbb modellek éppen azok, amelyek nem pusztán a gazdasági vagy a politikai szférára korlátozódnak, hanem bizonyos gazdasági, társadalmi, politikai vagy éppen művelődési jelenségek egymással való, meghatározott összefüggéseit rekonstruálják. Így saját munkánk során, hogy csak egy példát idézzünk, igen tanulságosnak találtuk a XVIII. századi lengyel és magyar nemesi-rendi struktúrák, a sokban hasonló késő feudális gazdasági-társadalmi viszonyok, valamint bizonyos, ugyancsak hasonló politikai és kulturális törekvések összehasonlító vizsgálatát. Ennek eredményeként ugyanis körvonalazni tudtuk a kelet-közép-európai felvilágosult rendiség politikai modelljét, nemcsak Lengyelországban, hanem, a lengyel párhuzam segítségével, Magyarországon is, ahol erről adataink, a felvilágosult abszolútizmus uralmából érthetően, szórványosabban maradtak.¹⁰⁶

Gondolati kísérlet és modell

Még egy kérdésünk hátra van, amely azonban látszólag egy kézlegyintéssel elintézhető. Igaz ugyanis az egyik oldalon, hogy Štöff szerint a gondolati modellel kísérlet is végezhető.¹⁰⁷ A másik oldalon azonban tudjuk, hogy a történelem irreverzibilis, vele kísérletezni nem lehet.

Valóban nem lehet. A történeti modellel sem úgy, mint a fizikában vagy a kémiában. Kérdés azonban, hogy nem lehet-e, sőt kell-e bizonyos korlátok között, szigorított szabályok szerint. Ha ugyanis például azt vizsgáljuk, hogy Kula fent idézett lengyel feudális gazdasági modellje időben előre vagy hátra meddig illik a viszonyokra, vajon nem valami kísérlet-félét végzünk? Néha még az is előfordulhat, hogy szinte kísérleti megfigyeléssel ellenőrizhető: miként viselkedik két, alapvetően hasonló modell, amely tulajdonképpen egy magasabb modell két helyi változataként is felfogható, eltérő külső behatások között. Ismét a lengyel és magyar felvilágosult rendiségre gondolunk. A két modell-változat hasonlóságát ugyanis alapvetően a késő feudális nemesi-rendi struktúráké idézte elő. A lényeges különbség viszont helyzetükben az volt, hogy a magyar modell esetében a fő külső hatóerő, a Habsburg felvilágosult abszolútizmus, fel akarta számolni a hagyományos rendi politikai struktúrát és ideológiát. A lengyel esetében pedig a fő külső hatóerő, az orosz cári hatalom, éppen ellenkezőleg, konzerválni akarta ezt a rendi struktúrát és a velejáró, hagyományos anarchiát. Talán ennyi is elég, pedig kereshetnénk többet is, ahhoz, hogy ne elégedjünk meg, válaszként, a türelmetlen kézlegyintéssel, hanem szenteljünk némi figyelmet a gondolati kísérlet feltételeinek és szabályainak a történeti modell esetében is.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Kosáry Domokos: Felvilágosult abszolútizmus – felvilágosult rendiség. Történelmi Szemle, 1976, 675–720.

¹⁰⁷ V. A. Štöff: i. m. 239–240.

¹⁰⁸ Vág Ottó: A neveléstörténet néhány elméleti kérdése. Bp. 1969, 56–58. A modellalkotás, kísérletezés bevezetését ajánlja, sőt a szóbeli fogalmazás pontatlansága miatt „sémák” (körök, négyze-

A gondolati kísérlet Štöff szerint szubjektív annyiban, hogy a kutató gondolataiban megy végbe. De mégis van, lehet objektív tartalma is, akkor, ha eszköze valóban szabályszerűen megalkotott gondolati modell, és ha szüntelen figyelembe veszi, egyik oldalon, a szaktudomány empiriáját, illetve az elmélet általános törvényszerűségeit a másikon. A művelet során tehát szerinte először jön (1) a gondolati modell megfelelő kialakítása; ezt követi (2) azon feltételek gondolati, idealizált felépítése, amelyek a modellre hatnak; továbbá (3) a feltételek lehetséges behatásainak és azok várható következményeinek tudatos és tervszerű, kombinatív végiggondolása, mégpedig úgy, hogy itt (4) közben az egész műveleten át pontosan figyelembe vesszük mind a megfelelő szaktudomány tényanyagát, mind az elméletet, minden megalapozatlan fantáziálás és önkényeskedés elkerülése érdekében.¹⁰⁹

Ha mindezt következményeivel együtt végiggondoljuk, történeti vonatkozásban, kiderül, hogy az utolsónak látszó forduló után egy még messzebb, túlzottan is messze vezető út visz tovább a determináltság, valószínűség és véletlen problémájához a történelemben. A feltételek, hatásuk és elképzelhető következményeik kombinatív elemzése visszamenőleg, a múltra vonatkoztatva ugyanis végső fokon elkerülhetetlenül ahhoz a kérdéshez vezet, hogy mindennek, ami történt, kikerülhetetlenül, pontosan úgy kellett-e történnie, vagy pedig voltak esetleg, szűk vagy kevésbé szűk határok közt, bizonyos alternatív lehetőségek is. S ideérve már nem is csak arról kell döntenünk, hogy mi magunk neki merjünk-e vágni a történeti modellel való „kísérletezésnek”, hanem sokkal inkább arról, hogy miként foglaljunk állást egy meglehetősen elterjedt szokással kapcsolatban. Világosan kell ugyanis látnunk, hogy a múlttal való visszamenőleges „kísérletezés”, sőt nemegyszer kalandos játék az „alternatívákkal”, papíron, fekete betűkkel, tőlünk függetlenül is régóta folyik. A kérdés csak az, hogy kell-e, lehet-e, mint ráolvasást az orvostudománnyal, vagy mágiát a természettudománnyal, ezt a hajlamot meg a történettudománnyal valahogy megszüntetni, szublimálni, tudatosan jobb mederbe terelni. Ne bízzuk el túlságosan magunkat: megalapozatlan történeti kísérletezések több-kevesebb nyomával, nyilvánvaló elvi-szakmai hiányosságok következményeként, olykor a szakirodalom határmezsgyéin is találkozunk. Olyan elképzelésekben, mint hogy a mohácsi csata mintegy félreértésen alapult, hiszen a magyar-török viszonyoknak állítólag volt egy békés – alávetettség nélküli – alternatívája is; hogy a késő feudalizmus rendszerén belül is volt lehetőség, hajdúszabadságok megadása útján, a jobbágyságból kivezető, szabad paraszti út szélessé nyitására, – holott éppen Kula-féle, fenti modellből is nyilvánvaló, hogy a feudális nagybirtok az adott gazdasági feltételek közt bémunkával sem, hanem legnagyobb részben csak ingyen jobbágyrobottal működhetett, és hogy a hajdúszabadság csak kivétel maradhatott, amely egyébként sem függetlenítette a feudalizmustól a szabad, kiváltságos elemeket, ellenkezőleg, betagolta őket a kiváltságosak legalsó rétegébe. Ilyen téves alternatíva-keresés annak feltételezése is, hogy a 48-as szabadságharc elbukása nélkül a korábbi falusi fonó-szövő iparból angol színvonalú textilipar nőhetett volna ki. Az

tek) alkalmazását, sőt végső fokon a „matematikai modellezés” bevezetését is a neveléstörténetben és általában a „történeti tudományokban”. A javaslat utóbbi részével kapcsolatos, nagy fenntartásainktól eltekintve, magát a modellalkotás felvetését helyesnek tartanánk, ha bővebb kifejtéssel, konkrét történeti példákkal párosulna.

¹⁰⁹ V. A. Štöff: i. m. 241–244.

Annales-iskola francia gazdaságtörténészei, midőn az 1968-as budapesti konferencia alkalmával ezt a feltevést megemlítték nekik, első pillanatra szinte el sem akarták hinni, hogy komolyan beszélünk. A többi példát, pedig van még, nem kevés, hagyjuk el, a nevekkal, címekkel együtt, mivel nem hibák vadászatával, hanem bizonyos módszertani tanulságok keresésével foglalkozunk.

Ilyen körülmények között talán ajánlatos lesz a gondolati modellel való „kísérletezés” műveleti szabályait a történeti modell esetében még egy ötödik, lényeges ponttal megtoldanunk. Valahogy így: minden kimutatható, jelentősebb tendenciának, összehasonlításul, fel kell mérnünk valószínűségi arányát. A történelem ugyanis különböző, gyakran egymásnak ellentmondó tendenciákkal dolgozik. Ezek többféle lehetőséget, de rendszert erősen eltérő valószínűségeket képviselnek. A történelem pedig általában a legnagyobb valószínűség irányában halad. Még pontosabban: olyan irányban, amely különböző tendenciák eredője, és amelyben legnagyobb valószínűséggel a legerősebb tendencia érvényesül. Ezzel válaszolhatunk a determináltság, a mozgás és a küzdelem lehetőségei, valamint az esetleges alternatívák kérdésére is. Valódi alternatívákról, mint egyenlő lehetőségekről, külön jelölés nélkül, csak egyenlő valószínűségek esetén beszélhetnénk, — minden más esetben az „alternatíva” mellőzhetetlen tartozéka a valószínűség arányának jelölése is. Ha erre nem vagyunk képesek, ne próbáljunk „kísérletezni”.

A történeti modellt, összhangban a szakirodalommal, gondolati modellnek neveztük. Nyilvánvalóan az is. De vajon a gondolati modellel való „kísérletezés” csak egy szál kutató saját gondolatvilágában folyik, úgy, hogy szabályainak megtartását csak ő maga, gondolatban ellenőrzi és így a végeredményt, mely elének kerül, ki tudja, mennyi szubjektív elem: tévedés, elfogultság torzítja el? Hiszen a modellt is, a „kísérletezés” lefolyását is egészében papírra vetjük, leírjuk, sőt esetleg diagrammokkal is kísérjük. Így tehát eljárásunkat, midőn nyilvánosságra hozzuk, minden hozzáértő kutató, bármelyik szakember lépésről-lépésre végigkísérheti, ellenőrizheti és tetszés szerint megismételheti. S ily módon éppúgy kiszűrheti az esetleges tévedéseket, szubjektív hibákat, mint esetleg történeti irodalmunk más termékeiből. A történeti modell tehát innen nézve olyan gondolati modell, amelynek szabályszerű felépítése és működtetése, az általa végezhető „kísérleti” eljárással együtt, — s ehhez a tendenciák valószínűségi arányának jelzése is elengedhetetlenül hozzátartozik, — írásban rögzítve, elvben az egész szaktudomány által, akárhány kutató ismételt gondolati eljárásával, akkor vagy utóbb, bármikor ellenőrizhető.

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

SZÜCS JENŐ

A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla király és az egyház

A tatárdúlás első hónapjaiban, IV. Béla Zágrábban, majd Csázma mellett kelt segélyt kérő leveleiben (1241. máj. 18., 1242. jan. 19.) bukkan fel írott formában első ízben az a sok évszázados jövőjű kép, hogy Magyarország a kereszténység „fala” (*murus*), védőtornya vagy „bástyája” (*antemurale*), mely ha ledőlne – ahogy utóbb az 1250 őszi programnyilatkozat jellegű levélben áll – „megnyílna az ellenség számára a kapu (*aditus*) a többi katolikus hitű térségek felé”. A képalkotást természetesen közvetlenül a tatár veszedelem aktualitásából elvont képzet mozgatta („ostrom”), de egy belsőbb lényeg volt hivatva kifejezni, hiszen a fal, torony, kapu csakis valamely nagyobb építménnyel („várral”) való funkcionális viszonyban nyer értelmet. A szimbólum lényege, hogy a magyar állam, *regnum Hungariae* egy nagyobb egység szerves része, ezen belül hivatott sajátos funkciót betölteni. E nagyobb egység neve IV. Béla leveleiben az „egész kereszténység” (*tota Christianitas*) vagy „keresztény nép, társadalom” (*populus Christianus*), földrajzi kategóriában „egész Európa” (*tota Europa*). A funkció a keresztény hit védelmében (*defensio fidei Christianae*) áll bármiféle ellenséggel szemben, éspedig egyfajta határvidéken; innen a „fal” képze.

E fogalmak egyike sem egészen azt jelentette azonban, mint manapság. Az ellenség a metafora születése idején természetesen a tatár volt, de már utóbb – egyebek közt megint csak az 1250 őszi levélben és később is – a „kereszténység ellenségei” között a „hitetlenek különféle fajtái” gyűjtőfogalom alatt felsoroltatnak például az oroszok, a bolgárok, a boszniai „eretnekek” is. Főként a nagy egyházszakadás (1054) után egészen általános jelenség, hogy a nyugati keresztény világ csak önmagát foglalta par excellence a *Christianitas* fogalma alá. A pogányokon kívül a görög rítusú keresztények – „szkizmatikusok” – és a bogumil „eretnekek” is kívül kerültek e gyűjtőfogalmon, egyaránt „megtérítendőek” voltak, mi több, „ellenségnek” minősültek. Ehhez igazodott a geográfiai szemlélet is. IV. Béla leveleiben Európa a kereszténység szinonímája; olykor egyazon mondaton belül a *contra totam Christianitatem* és *contra totam Europam* fordulat cserélgetése csak a stiláris változatosságot szolgálja. E keresztény Európa nemcsak a mongol birodalommal áll szemben, hanem fogalmilag élesen elkülönül „ama régióktól, melyek Kelet felől határolják országunkat”. A konkrét felsorolásban azonban a déli orthodox hitű régiók is ott vannak a fogalmilag kirekesztettek sorában. Nemcsak IV. Béla, hanem az egész akkori Nyugat szemléletében „Európa” keleti és déli határai rendszerint képletesen valahol Lengyelország és Magyarország határai mentén húzódtak. Ahogy „Európa határait” (*Europae fines*) az 1250-i levél dél-nyugaton Dél-Franciaországban húzza meg, ahonnan IX. Lajos keresztshada eltávozott, másfelől a dél-keleti „falnak” a

magyar királyság határait tekinti. Akik e térségen belül uralkodnak, azok számítanak „Európa keresztényei fejedelmeinek”, a keleti végeken saját maga, a magyar király.

A keresztény hit spirituális közösségének és evilági lakossága (*Christicoli*) geográfiai keretének e *pars pro toto* értelmezésében IV. Béla természetesen azért osztozott kortársaival, mert a hitbeli közösség evilági intézményi szervezete, a Római Szentegyház, *Sacrosancta Romana Ecclesia* ezt írta elő. A konkrét politikai és geográfiai adottságokban és hadi szituációban fogant „fal”-metafora voltaképpen ugyanazt fejezte ki, mint a több évszázados múltú és elterjedtebb másik kép: minden római keresztény és keresztények bármiféle közössége – ilyen értelemben minden ország, állam is – „tagja” egy eleven organizmusnak, egy misztikus „testnek”, melynek „feje” spirituális értelemben Krisztus (*membrum – corpus – caput*), evilági „helytartója” viszont (*vicarius Christi*) a pápa. Ahogy az emberi testben a tagok engedelmeskednek a fejnek, úgy tartoznak engedelmességgel a misztikus közösséget „megtestesítő” egyház főpapjának a tagok – köztük minden keresztény fejedelem is. Ez a kiindulópontja a kereszténység belső politikumának.

Ami a kiindulópontot és az alapelveket illeti, IV. Béla miben sem különbözött nyugati keresztény kortársaitól. A pápai udvarra – mint az előző fejezetekben láthattuk – ő is úgy tekintett, mint „valamennyi keresztény udvar urára és mesterére”. A római egyház szervezetét ő is úgy fogta fel, mint amelyet Isten „erős sziklára (petra) kívánt alapítani, ezért . . . egyedül Péterre (*Petrus*) és utódaira bízta kormányzatát, hogy mindazok, akik igazán ez egyház fiainak vallják magukat, úgy engedelmeskedjenek neki, mint tagok a fejnek és kellő időben bizton kapjanak kölcsönös vigasztalást . . .” (1242). A nyilatkozatok végighúzódnak a király egész uralkodásán, nagy hangsúllyal a dinasztikus ősök – a „szent királyok” – hagyományaira és sajátos keresztény missziójára, mely kezdetben a pogány magyarság, utóbb a szomszédos „hitetlenek” térítésében állt. „Mi az igaz hit szeretetét és a római apostoli szentegyház iránti őszinte odaadást szüleinktől és szent őseinktől úgy örököltük, hogy az százsoros termést hozott, s messze keletre bocsátotta szét szárait . . .” (1266). Felfogásában azonban, éppen mert őszinte volt, őszintén élt a hit az univerzális egyház mint organizmus – „test” – működési mechanizmusában: minthogy a fej és tagok egymásra vannak utalva, kölcsönösen segíteniük is kell egymást. Így nyer hangsúlyt már a tatárjárás idején az iménti idézetben a „kölcsönös (*invicem*) vigasztalás”. Nem egyéb ez, mint az a kétoldalú működési elv, melyet a külpolitika kapcsán már volt módunk megismerni. A magyar királyság magára vállalja az érdekszférájába eső „szkizmatikusok és eretnekek” megtérítését, ennek fejében elvárja a pápaság kézzelfogható segélyét az állam védelmében; így kapcsolódott össze például Bosznia és a tatár kérdés. A magyar királyság gondoskodik szövetségesről a „határos keleti régiókban” (melyek kívül esnek a fenti értelemben vett „Európán”), sőt igyekszik népeiket megnyerni Róma számára, minek fejében viszont ugyancsak segélyt vár a tatárok ellen; így kapcsolódott össze Danilo halicsi fejedelemsége és a keresztény politika. A magyar király, mint a kereszténység fejedelmeinek egyike, elismeri a Szentszék fennsőbbségét, de Krisztus vikáriusára mint „egyetlen és végső védelmezőre” (*ad unicum et ultimum protectorem*) tekint (1250); ennek jegyében folyt IV. Béla egész diplomáciája a tatár kérdésben. E kölcsönös működési elv azonban – mint láttuk – sehogy sem akart az ideális normák értelmében funkcionálni. Részben ebben, de korántsem egyedül csak ebben rejlettek a kereszténység belső politikumának sajátos problémái.

Az egyház és az államok viszonyát egy elvontan ideális szférában elrendezte már Szent Ágoston, aki azonban az egyházat még elsődlegesen a hívők spirituális és misztikus értelemben vett közösségének fogta fel, mely gyakorlati szempontok miatt megtűri a „másik” *civitast*, az evilági államot. A probléma kezdettől ott jelentkezett, hogy e „két *civitas*” a valóságban „kölcsonösen elvegyülve” (*invicem permixtae*) létezett, miként már Szent Ágoston megfogalmazta, az egyház pedig elnyerte a maga nagyon is evilági szervezeti, hierarchiáját, birtokait. Hogy kisebb-nagyobb surlódásokon kívül a középkor első századaiban mégsem került sor krónikus konfliktushelyzetre az egyház és az államok közt, annak az a magyarázata, hogy egyfelől a káotikus politikai viszonyok közepette, királyságok bukása, felbomlása, újjászerveződése századaiban az egyház őrizte a folytonosságot, az uralkodók általában bizton számíthattak a püspökökre hatalmuk fenntartásában, másfelől viszont maga az egyház mint univerzális szervezet és feje, Róma püspöke még gyenge volt annak megakadályozására, hogy az uralkodók hatalmukat érvényesítsék saját országuk egyházszervezetével szemben. Gelasius pápának az V. század végén felállított „két kard”-tana több-kevesebb mértékben realizálódott: isten Péternek és utódainak a „spirituális kardot” adta, a „világi kard” azonban isten rendeléséből az uralkodóké. A fordulat VII. Gergely pápa (1073–1085) reformjai nyomán következett be, miután a római egyház a maga megújított, hierarchikus intézményi jellegében megerősödött szervezete és materiális hatalma alapján új módon igényelte „Krisztus helytartójának” szerepét az egész nyugati keresztény világban. A jogcím kettős volt. Egyrészt az új értelmezésben isten nemcsak a lelkiekben (*in spiritualibus*) adott át minden hatalmat Péteren át utódainak, hanem a „kardot” a világ dolgaiban is (*in temporalibus*) neki adta át, csak minthogy a kard forgatása méltatlan lenne a pápához, azt hűbérül át bocsátotta a világi uralkodóknak. Másrészt az eddiginél hangsúlyosabb teoretikus és – a megszilárdított egyházszervezet révén – praktikus következményekkel járt az a régi dualisztikus szemlélet, melynek értelmében a keresztény társadalom olyan univerzális egység, mely nyelvekre, népekre, országhatárookra való tekintet nélkül alapvetően két „rendre” (*ordo*) tagolódik: egyháziakra és világiakra (*clerus et populus*). Róma az egyes királyságok politikai kereteit és alattvalóit is e kettősségben szemlélte, melyen belül a *clerus* – az egyházszervezet – vonatkozásában a szuverenitást közvetlenül magának igényelte. Ezt nevezték az „egyház szabadságának” (*libertas ecclesiae*). A valóságban persze az egyházi és állami viszonylatok – egy más értelemben, mint ahogy Szent Ágoston gondolta – „kölcsonösen elvegyülve” léteztek, hiszen az egyháznagyok tagjai voltak a királyi tanácsoknak, világi méltóságokat is betöltöttek, a püspökségek világi szervezeti keretek is voltak, az egyház a kancelláriától a hadszervezeten át a helyi igazgatásig mindenütt jelen volt az államok struktúrájában. A gregoriánus alapokon tehát Rómának kettős jogcíme is volt az államok ügyeibe való közvetlen vagy közvetett beavatkozáshoz, amit elsősorban az gyengített, hogy egyidejűleg maga a keresztény univerzalizmus is két ágra hasadt, s a másik ágon a „Szent Római Birodalom” császárai e jogokat nemcsak vitatták (sőt részben maguknak igényelték), hanem seregeikkel minduntalan Rómába vonultak és sanyarú helyzetekbe hozták Róma püspökét. Megjegyzendő, hogy a római egyház e nagy súlynövekedése nem volt feltétlenül és minden körülmények közt káros az államok szempontjából, főként akkor nem, ha az állam gyenge volt, belső anarchia bénította a királyság erejét. A helyi feudális hatalmasságok az egyház birtokait és pozícióit is fenyegették – „zsarnoki módon” tiporták az „egyház szabadságát” –, következésképpen a pápaság ilyen esetekben rendszerint a királyi

hatalom mellé állt. Az ifjú IV. Béla például szövetségesre lelt III. Honorius pápánál, aki II. Endre birtoktékozlásaival szemben a „magyar korona és az ország becsülete” védelmezőjeként lépett fel (1220). A pápai befolyás akkor vált veszélyessé és károssá, ha valamely keresztény monarchia éppen erősödőfélben volt, saját egyházát is ennek szolgálatába igyekezett állítani. Ilyen esetben már az uralkodó minősült az „egyház szabadságát” tipró *tyrannus*nak.

Magyarországot a kettéhasadó keresztény univerzalizmus nagy konfliktusai közvetlenül alig érintették, mert a magyar királyság – egy-két korai és efemer epizódtól eltekintve – nem volt császári hűbér. Az egyetemes kereszténységgel való viszonyában tehát a felsőbbség kérdése egyedül a pápasággal való kapcsolatban merült fel, mely a XI. század utolsó harmadában kovácsolta ki azt a teóriát, hogy mivel Szent István II. Szilveszter pápától kapta a koronát, egyidejűleg a felhatalmazást is, hogy „apostoli legátusként” szervezze meg a magyar egyházat (aminek semmi történeti alapja nem volt), következésképpen a magyar királyok az Apostoli Szentszék jóvoltából bírják hatalmukat. VII. Gergely idején fogalmazta meg a pápai kúria első ízben a fikciót, hogy Szent István „hűbérként” felajánlotta országát a Szentszéknek (1074). Az igény ebben a szélsőséges formában ugyan majd csak IV. Béla halála után nyer majd újabb formális megfogalmazást (1279), de hogy a magyar király hatalmának forrása a pápai *auctoritas*, a XII–XIII. század fordulója körüli időben axiómának számított Rómában, ami az „egyház szabadsága” védelmének jogcímével együtt (különösképpen, ha olyan harcias főpap képviselte itthon, mint Róbert érsek), a közvetlen beavatkozások sorának forrása volt 1220–30 táján. Mindazonáltal a tatárjárás éve e téren kizárólag negatívummal szolgált; egyedül azt exponálta, hogyan bénítja meg a keresztény univerzalizmus két ágra hasadása a keresztény politika legbelsőbb lényegét, magát a „kereszténység védelmét”. A Muhi csatából Dalmácia felé menekülő IV. Béla a váci püspököt, Báncsa Istvánt Zágrábból küldte el követeként mind IX. Gergely pápához, mind II. Frigyes császárhoz (1241. máj. 18.), a kereszténység mindkét „fejéhez” segítségért. A követnek nem kellett két utat megtennie, egy csapásra oldhatta meg a dolgot, mert a császár éppen Róma előtt táborozott seregeivel, hogy térdre kényszerítse az öreg pápát. Az adott erőviszonyok diktálták, hogy a végszükségben – mint láttuk – a király követe útján kényszerűségből ezúttal a kereszténység világi fejének ajánlja fel országát hűbérül, azzal a feltétellel, hogy amúgy is mobilizált erőiből segélyhadat küld. A segítség elmaradását a pápaság természetesen azzal indokolta, hogy az „egyház eltiprója” szorongatta, a császár viszont, aki szintén nem küldött egy száz katonát sem Magyarországra, a hűbéri ajánlatot egyszerűen ütdőkártyaként fogta fel, hogy azon frissiben a bíborosokhoz írt levelével nyomást próbáljon gyakorolni a pápára: íme, már a magyar király is „hatalmunk alá vetette magát . . .”

Az egyetemes egyházzal való viszonyában már az ifjú IV. Bélát két határozott vonás jellemezte, azon túl, hogy természetesen alávetette magát a kor értéknormáinak, mindig is hangsúlyozta, hogy „önmagunkat mindig az egyház ájtatos és engedelmes fiainak tudtuk” (1242), s – mint korábban láttuk – talán valamennyi elődjénél tudatosabban és ideologikus szinten választotta példaképének Szent Istvánt, az „apostoli királyt”, nyúlt vissza hatalma szimbólumaként az apostoli kettős kereszthez. Az egyik vonás, hogy mind belsőleges vallásossága, mind komolyan felfogott térítő missziós hivatástudata az akkor még egészen új szerzetesrendhez, a dominikánusokhoz vonzotta, bennük találta meg támaszát (ő volt egyszersmind a rend magyarországi elterjedésének első tevékeny fel-

karolója); a másik, hogy már egészen korán másként képzelte el az állam keresztény funkcióját és viszonyát az egyházhoz, mint Róma.

Már erdélyi herceg korában (1226–1228) megtalálta a szoros kapcsolatot a dominikánus rendhez annak az akciónak a keretében, hogy a déli Kárpátokon túl, a havasalföldi részekben nomadizáló pogány kunokat megtéríti és egyben a magyar állam befolyása alá vonja. Személyesen vonult ki Róbert érsekkel mint pápai legátussal és dominikánus hittérítőkkal a Havasalföldre. A kunok egyik vezérét, Barc nevűt állítólag 15 000 emberével meg is keresztelték, felállították e térség számára a székekelyekre, románokra, kunokra kiterjedő milkói kun püspökséget (1228), élén Theodorikkal, a dominikánusok már évek óta Magyarországon működő perjelével. A mongolok mozgódásáig úgy látszott, hogy a Kárpátokon túli „Kunországra” Béla herceg és a dominikánusok közös akciója békés úton terjeszti ki a keresztény magyar állam befolyását. A herceg atyjával együtt ünnepélyes, aranybullával megerősített oklevélben biztosította a kunokat, hogy népi szokásaikat, „szabadságaikat” a megtérés után is megtarthatják. Ugyanebben a közös akcióban fogant a Volga-vidéki, baskíriai „Nagy (azaz: ősi) Magyarország” felfedezésére indított két dominikánus expedíció, Julianus barát jól ismert két útja (1235–36, 1237), mely vállalkozásokat karöltve mozgatta a „régí magyarok” iránt feléledő érdeklődés és a friss katolikus missziós elhivatottság tudata. Hasonlóképpen kapta meg a dominikánus rend missziós területnek Boszniát (1233), ahol Freiburgi János lett a püspök. A kunoknak – mint tudjuk – a történelem fordulata más utat rendelt, a Volga-vidéki magyar népcsoportot a tatár hullám elseperte, a boszniai bogumilok körében János püspök kudarcot vallott, de a király kapcsolata a dominikánusokkal tartósan bizonyult. Az ő hatásuknak tudható be a Béla egész életét átható bensőséges vallásosság, ahogy évtizedek múltán (1260 körül) maga a király vallott erről, visszaemlékezve éppen az említett János fráterrel való „jámbor beszélgetésekre”, különösképpen kiemelve, hogy egykori lelkiatyjának „legfőbb törekvése volt a nyomorultak közé vegyülni és a betegek betegségét magáévá tenni; prédikációjának igéje, melyet mézzel folyó beszéddel adott át hallgatóinak, a Szentlélek ajándékával jeleskedett . . .”

Az egyház világi javait viszont nem kímélte a király, miután trónra lépve hozzáfogott a „felesleges és haszontalan adományok” kemény kezű visszavételéhez. „Nem lelki zavarodottság és meghökkenés nélkül értesültünk – írta hozzá intézett levelében IX. Gergely pápa (1236. jan. 16.) –, hogy királyi magasságod a Római Egyház szentségét megsértve és megbecstelenítve kinyújtotta kezét az egyházak és szerzetesrendek javai felé.” Az ifjú uralkodót azonban nem zavarták a pápa kemény szavai, hiszen épp az előző évben hirdette meg országos jelleggel és az addigiaknál „keményebb kézzel” (*validiori manu*) a birtokrestaurációt. Biztosai jelentős mennyiségű adományt állítottak vissza egyházaktól, szerzetesrendektől a várakhoz, nem kímélve magát az esztergomi érsekséget sem. Nem kizárt, hogy a fiatal IV. Bélát e téren bátorította és inspirálta II. Frigyes császár nápoly-szicíliai királyi minőségében 1220 után megindított szekularizációs kísérlete Szicíliában. Ez annál is inkább elképzelhető, mert ezidőtájt, pontosan a konfliktus kiéleződésének évében IV. Béla kapcsolatban állt a Staufer uralkodóval, szimpátiával kísérte abbeli igyekezetét, ahogy európai koalíciót próbált összekovácsolni a pápa és a guelf (welf) beállítottságú lombard városok ellen, a fejedelmek szolidaritásának szükségességét hangoztatva. IV. Béla a császár megpendített hűbérúri igényeit kereken visszautasította ugyan, de az ügyben mellé állt, sőt az iménti pápai dorgálás után másfél évvel (1237. júl. 5.)

Zólyomból nem kevésbé erélyes hangú levélben szólította fel IX. Gergelyt, hogy ne akadályozza a keresztieshad ürügyén a birodalom megújítását, mert a császársággal való szüntelen viszály nem használ a kereszténység ügyének, Európa többi királya sem veszi jó néven, hogy a pápa szüntelenül beavatkozik a fejedelmek világi jogaiba! Az első „kemény leütések” a pápasággal szemben Béla király klaviatúráján már nem sokkal uralomra jutása után hangzottak fel egymás után.

Koncepcióját aztán a következő évben vázolta fel, miután megjelent udvarában a pápai legátus, Salvi perugiai püspök azzal a megbízással, hogy bírja rá a magyar királyt, haladék nélkül indítson hadjáratot a „szkizmatikus” II. Iván Aszen bolgár cár (1218–1241) ellen, aki ezidőtájt legveszélyesebb ellensége volt Rómának a Balkánon. Az Aszenida-dinasztia e tetterős és harcias sarja máris kiépítette balkáni hegemoniáját és bolgár fennhatóság alatt képzelte helyreállítani a kereszties politika által törzsében leigázott (és „latin császársággá” alakított), egyébként részállamokra hullott bizánci császárságot. IV. Béla politikája azonban egészen más hangnemre volt hangolva, mint a pápaságé. Nem foglalkoztatta különösebben az árulásban és vérben fogant nyugati keresztény lovagállam sorsa Konstantinápolyban, annál inkább a magyar királyság érdeke, hogyan tehet szert befolyásra a Balkánon. Itt két „szakadár” szövetségese is volt. Az egyik éppen maga a bolgár cár, akihez sógorság fűzte (nővérének, a már elhunyt Máriának férje volt) s akinek főként Kálmán nevű – az előzőekben már megismert – örökösében, a későbbi cárbán (1241–1246) tartotta számon Béla azt az eszközt, mellyel majd Bulgáriát Magyarországhoz fűzheti. A bolgár cár szövetségese, a már ugyancsak megismert görög Vatzes III. János, Nicea császára (1222–1254) szintén sógora volt Bélának (felesége, Laszkarisz Mária királyné nővérének férje). A magyar királyság balkáni politikája éppen nem Róma irányvonalához igazodott. IV. Béla tehát minden igyekezetét latba vetette, hogy lebeszélje a pápai legátust IX. Gergely türelmetlen terveiről, sőt ismét Zólyomból expedált levelében (1238. jún. 7.) a pápa elé terjesztette igen figyelemreméltó érvelését.

Mindenekelőtt udvarias formában megtagadta a bulgáriai hadjáratot azzal, hogy a „baráti és rokon szövetséget” nem töri meg, az különben is ésszerűtlen lenne, hiszen a cár „annyira engedelmeskedik nekünk mindenben, hogy inkább alattvalónak, mint barátnak tekinthető; ha megtámadnók őt, minden barátunk és rokonunk, aki csak van a római területen, szembefordulna velünk”; egyébként Nicea császára is „a maga megtámadásának vennie” a támadást. Ez azonban az ügynek csak aktuális oldala volt. Végeredményben IV. Béla természetesen aspirált a déli területekre, csak éppen másként, mint a pápa, s elő is terjesztette saját tervét. Eszerint majd később („mihelyt hozzájutunk”) csakugyan elképzelhető, hogy „elfoglaljuk Bulgáriát és Aszen többi földjét, és ha isten is úgy akarja, alávetjük azokat lelkiekben az apostoli széknak, földiekben pedig a mi hatalmunknak”. Ehhez azonban az szükséges, hogy a pápa teljesen szabad kezet adjon neki, Bélának és kapcsolja ki az ügyből Róma beavatkozásának még látszatát is. „Ha az Apostoli Szentszék követével együtt szállnánk meg e részeket, annak lakosai azt hihetnék, hogy a földi hatalomra nézve is nem nekünk, hanem a római egyháznak akarjuk őket alávetni, ettől pedig ők annyira irtóznak, hogy még azok is mindhalálig védekezni igyekeznének, akiket különben harc és ellenállás nélkül tudnánk megnyerni” – szól a figyelemreméltó érvelés. Még figyelemreméltóbb a terv pozitív oldala. A király előrukkol a javaslattal, hogy a pápa őt magát nevezze ki pápai legátusnak, ruházza fel egyházmegyék kialakításának, püspökök kinevezésének és plébániák kijelölésének jogkörével – „hiszen mindez boldog emlékü

elődünknek, Szent Istvánnak is meg volt engedve”. Tudnunk kell, hogy mindez a valóságban, István király korában nem „megengedve” volt, mert annakidején még az erős uralkodók természetes módon püspökségeket is alapító egyházszerzők voltak. A gregoriánus reform lényege e téren éppen abban állt, hogy az egész egyházszervezetet és a missziós tevékenységet kiemelte az „evilági” autoritások – királyságok – keretei közül és közvetlenül a pápa alá rendelte, aki hatáskörét kinevezett legátusok útján gyakorolta, ezek pedig nem is lehettek mások, mint Róma által kiküldött egyháziak. Amidőn az ifjú Béla Szent István példájára hivatkozva önmagát képzelte el „apostoli legátusnak”, nem egyszerűen arról volt szó, hogy egy anakronisztikusnak és irreális ábrándnak minősülő ötlettel játszott, hanem lelki szemei előtt körvonalazódott valami, amit – ez esetben még csak a missziós küldetés kereti közt – államegyházi törekvésnek szoktunk nevezni, kifejlődése azonban majd csak a kései középkor fejleménye. Egy nem Rómából, hanem Fehérvárról szervezett, egyedül a magyar királyság erőiből toborzott, magyarországi dominikánusok és ferencesek prédikációira alapozott kereszteshadjárat tervét terjesztette elő, kérve a pápai engedélyt a kereszt hordozására a had előtt és ugyanarra a bűnbocsánatra, „amelyben a Szentföld megsegítésére menők részesülnek”, nem különben kérve a pápát a kereszteshadjáratok esetében szokásos kiközösítő ítélet ünnepélyes kihirdetésére, csakhogy ez esetben speciálisan „minden hűtlen, valamint ellenünk és Magyarország ellen összeesküvő fejére”.

Az egész terv, mind a maga reálpolitikai vonatkozásaival, mind irreális kereteivel elsődlegesen IV. Béla személyisége és csírázó egyházpolitikai felfogása szempontjából érdemel figyelmet, hiszen a pápa természetesen megtagadta a teljesítését. Egy uralkodó szólal meg itt, aki mélyen keresztény és az „egyház hű fia”, de már az egyházpolitikát nagyon határozottan az államérdeknek alárendelten képzei el és egyebekben is jelentős árnyalatokban másként fogja fel egyház és állam viszonyát, mint a pápai kúria. A király ekkor harminckét éves volt; a tatárjárás és összes következménye Rómával való viszonyában is még előtte volt.

A király viszonyát az egyházhoz a tatárdúlás évében és azt követően alapvetően két körülmény határozta meg. Az egyik, hogy dalmáciai megalázó futásában „hű báróinak” már személyesen megismert csoportján kívül ott volt környezetében Rómából már visszatért követe, Bánca István váci püspök (a tatárok visszavonulása után majd első esztergomi érseke), alkancellárja, Benedek fehérvári prépost (a jövő kancellárja, előbb kalocsai, majd a második esztergomi érsek), az udvarában nevelkedett Türje Fülöp, a neves Dénes bán unokaöccse, dömösi prépost (utóbb zágrábi püspök, majd sorban a harmadik esztergomi érsek és királyi kancellár), a francia Bertalan pécsi püspök (majdani követe a Szentszékenél), Hontpázmány Achilles, a tatárjárás utáni fehérvári prépost és királyi alkancellár – „és még igen sok főpap”, ahogy Tamás főesperes számbavette „Magyarország maradékainak színe-virágából” az egyháziak körét a spalatoí bevonulás idején. Ott vonult a király oldalán, legbelsőbb híveinek csoportjában ama személyi körnek a törzse, amely az eljövendő két évtizedben majd átveszi a magyar egyház kormányzatát, de egyidejűleg a kancellária vezetését is, bonyolítja majd a diplomáciát és tölt be különféle egyéb „állami” funkciókat. Az egyik körülmény tehát abban adódott, hogy az ország „reformációjában” eleve és természetes módon nélkülözhetetlen volt a magyar klérus. A másik körülményt az határozta meg, hogy sem II. Frigyes császár, sem kilátásba helyezett Konrád fia ujját sem mozdította a tatárvész közepette, bebizonyosodott, hogy a kereszténység evilági

„fejére” nem lehet számítani, s akkor már mihamarabb szabadulni kellett a hűbéri ajánlat esetleges következményeitől, ugyanakkor azonban a várhatóan megismétlődő tatár veszély elhárítása az „egész kereszténység”, „egész Európa” valaminő segítése nélkül el sem volt képzelhető. Mindez egyértelműen jelölte ki a minden eddiginél határozottabb római orientációt. Különben is az idős IX. Gergely pápa, akivel már régóta nem volt éppen harmonikus a viszony, időközben meghalt (1241. aug. 22.), s egy rövid kormányzatú pápa után remélni lehetett, hogy Szent Péter székének új betöltője, IV. Ince megválasztása (1243. jún. 25.) kedvező fordulatot hoz. A király követei – elsőként a tatárjárást követő rendszeres követjárásban – már a választási konklávé idején Rómában várták, hogy kieszközölhessék a soha meg nem valósuló kereszteshadjárat-ígéretnek sorában az első bullát (1243. júl. 21.).

Az új pápa csakugyan komolyan kezdett foglalkozni a kereszteshadjárat dolgával, energikusan hozzá is fogott az egyetemes egyház helyzetét felmérő és a kereszteshadat előkészítő zsinat előkészületeihez, mely Lyonban zajlott le (1245), csak éppen – mint már láttuk – a tatár frontról legfeljebb megnyugtatót célzó ígéretnek formájában esett szó. Az egész keresztény világpolitikát, most már a renitens és kitagadott császárt kikapcsolva, a pápa és a „legkeresztényibb király”, IX. (majdani Szent) Lajos szövetségében az újabb szentföldi vállalkozás, s a mögötte húzódo kereskedelempolitikai célok kötötték le. Béla király követei, köztük is elsősorban a már szinte állandó követnek mutatkozó francia származású pécsi püspök, Bertalan, ezekben az években a távoli Franciaországban, Lyonban voltak kénytelenek érvelni és könyörögni (1245 nyarán, 1246/47 telén). Az eredményt a külpolitika fordulatait bemutató fejezetünkben már részleteiben végigkövethettük; lényegét maga IV. Béla sokkal lakonikusabban foglalta össze: „csak szavak . . .” Ahogy mélyült IV. Béla csalódása és kiábrándulása, úgy figyelhető meg stílusos fordulatokban is a hangnem crescendoja a pápai udvarral folytatott diplomáciai levelezésben. A pápai politika feletti „csodálkozás”, „meg nem szűnő csodálkozás” (1250, 1253) kifejezésre juttatását követi – mint mindjárt látni fogjuk – a pápa valósággal elméleti kioktatása (1253), majd a szárazon lakonikus összegzés („semmiféle megfogható . . .” a Szentszéktől csaknem két évtized óta), sőt olyan vádló hangnem, melyet a pápai válaszevlél már „zúgolódásnak” minősít (1259), hogy előbb-utóbb a királyi követek már „vakmerően” merészeljenek beszélni a szentatya színe előtt (1264). A kiábrándulásnak volt persze egy nagyon is pozitív következménye: az egész külpolitika megismert átfordulása a reáliák felé 1246 és 1250 közt.

A diplomácia végrehajtó közegei, a király követei – elsősorban a Szentszéknél – természetes módon az egyháziak közül kerültek ki, de a kereszténység sajátos belső politikuma korántsem korlátozódott arra a keresztény „belügyből” hovatovább tisztán „külpolitikává” fejlődő diplomáciai manőverezésre, amit már alkalmunk volt kifejeletében megismerni, s lényegét tekintve nem egyéb volt már, mint a keresztény univerzalizmus gyakorlati csődje. Legalább ekkora, ha ugyan még nem nagyobb volt a tét abban a vonatkozásban, hogy a római hierarchiába tagolt magyar egyház energiáit mennyiben tudja az uralkodó a belső országos reformmunkálatokban hasznosítani. Minden, aminek írásbeli vetülete volt, és csaknem minden, ami intellektualizmust igényelt, egyszersmind az egyházzal függött össze, vagy legalábbis hatékony közreműködése nélkül nem volt elképzelhető – egy olyan szervezettel, amely elvileg csak korlátozottan, meghatározott vetületekben tartozott a király autoritása alá. Ahol a király többé-kevésbé szuverén úrnak

érezhette magát a gyakorlatban, az az udvarában élő egyháziak – világi papok és szerzetesek – gyülekezete volt, a királyi kápolna testülete. Tagjait a „király klerikusainak” (*clerici regis*) nevezték. A misézés, gyóntatás, liturgikus cselekmények feladatkörüknek csak kisebb részét tette ki; valójában ők alkották a király legközvetlenebb tisztviselői karát, sőt közülük a legképzettebbek, a párizsi, bolognai egyetemeken tanulak voltak az udvar „jogásza”, akikre az uralkodó kormányzati, igazgatási és diplomáciai feladatok elvégzésében mindig biztonsággal számíthatott. Ők látták el az udvar valamennyi írásbeli teendőjét, hiszen a kancellária még a tatárjárás ideje táján sem különült még el zárt keretekkel, szakosodott hivatalként, hanem a király „familiáris” klerikusai közül hol ez, hol az jegyezte a királyi tanácsban a határozatokat, fogalmazta meg és állította ki a kancellár (a gyakorlatban egyre inkább az alkancellár) irányítása alatt az okleveleket. E testület nem volt valami népes, vagy két-három tucatnyi személyből állt, akik nem tartózkodtak valamennyien állandó jelleggel az udvarban, hiszen javadalomként préposti, kanonoki, főesperesi stallumokat bírtak, ad hoc királyi megbízatásokban is gyakran járták az országot; szerepükre még visszatérünk.

E közvetlen – mondhatni – tisztviselői törzsgárdán kívül azonban a királynak szüksége volt az egész magyar egyházi hierarchia támogatására, mindenekelőtt a főpapságra, a püspöki karra, élén – mint már ekkor nevezték – „Magyarország primásával”, az esztergomi érsekkel (aki rendszerint egyben a főkancellári méltóságot is viselte), hiszen megillette őket a hely a királyi tanácsban, súlyos szavuk volt az országos ügyekben, de végrehajtó közegekként is fontos szerepköröket töltöttek be. Ezt leginkább az országos birtokrendezés (1254–1258) munkálatai idejéből ismerjük. Egy-egy vidéken valamely országos főméltóság (nádor, országbíró, tárnokmester, bán stb.) mellett a másik kiküldött bíró (*iudex delegatus*) rendszerint a helyileg illetékes megyéspüspök volt. A pozsonyi részeken például a nádorral együtt Vince nyitrai püspök, a Dunántúl észak-nyugati vidékén, az egész győri egyházmegye területén Amadé győri püspök irányította a munkálatot, aki mellesleg e tevékenysége közben szentelte fel késő-román építészetünk remekét, a jáki templomot (1256); segédje a birtokrendezési akcióban a rábaközi főesperes volt. Részt vett a munkálatban személyesen Benedek esztergomi érsek is a maga egyházmegyéjében, a Dráván túl meg Türje Fülöp zágrábi püspök volt Gutkeled István bán bírótársa. Tétény Pál veszprémi püspök később (1268) a Dunántúl középső sávjában tevékenykedett. Ez lehetett a szabály az egész országban, kivéve a király saját „uradalmi” körzetét, a zólyomi és szepességi részeket, ahol viszont már korábban (1249) az imént vázolt szűkebb tisztviselői törzsgárda egyik neves tagja, a királyi klerikusok közül királynéi kancellárrá emelkedő (egyházi javadalma szerint fehérvári örkanonok) Ákos nembeli Ákos mester tevékenykedett a Balassa-ös zólyomi ispánnal együtt. A munkálat hivatali szakértelmet igényelt, hiszen aprólékosan egybe kellett vetni a való állapotokat a tatárjárás előtt készített jegyzékekkel, el kellett bírálni a birtok jogcímét igazoló oklevelek hitelét, vitás ügyekben dönteni kellett, a rögzített birtokhatárokat írásba kellett foglalni. Minderre javarészt csak a beosztott egyháziak voltak alkalmasak. Amikor utóbb Ákos mester, már budai prépostként a trencsényi Bolondóc birtokviszonyait vizsgálta felül (1255), egy pristaldus és egy jegyző kísérte. Az előbbi idézte meg a feleket, az utóbbi végezte el a határjárásokat és az írásos teendőket. Hasonló par excellence „állami”-igazgatási teendőket számos egyéb területen végeztek egyháziak. Láttuk az esztergomi érsek emberének szerepkörét a pénzverés ellenőrzése körül. A szlavóniai pénzreform kapcsán meg is

ismerjük István bán e célra kiküldött emberét (*homo bani . . . ad hoc specialiter deputatus*) a pekreci kamarában: Benedek mester zágrábi kanonok volt (1256).

Kulcsfontosságú kérdés volt tehát, kik töltik be a főpapi székeket, különös tekintettel arra, hogy a püspöki karnak csaknem fele, a két érsek is – mind az ifjú Béla kipróbált híve – holtan maradt a muhi csatatéren. Az ügy fontosságát jól mutatja, hogy a király még Trauból 1242 tavaszán elküldte követét Rómába, hogy – a pápai szék üresedésben lévén – a bíborosoknál szorgalmazza különösképpen az elesett két érsek és a győri püspökség székének betöltését. Nem is várta be az elhúzódó római döntéseket. Ami a primási széklet illeti, a király közvetlenül a tatárok kivonulása után, még Dalmáciából küldött üzenete útján utasította az esztergomi káptalant, hogy jelöltjét, a volt váci püspököt és római követét, Bánca Istvánt válassza meg érsekké, aki már 1242 májusától több mint egy éven át, a pápai kinevezésig, „választottként” töltötte be az ország első egyházi méltóságát. Mert azért a királynak megvoltak a maga legális eszközei, hogy befolyásolja a magyar egyházszervezet kulcspozícióinak összetételét, jóllehet a kánonjog szerint a püspök a székeskáptalan választásából (*electio*) és a pápa megerősítéséből (*approbatio*) nyerte el méltóságát. A királynak mindenekelőtt „ajánlási” joga (*propositio*) volt. Az egri püspökség utóbb megerősített kiváltságai (1271) értelmében a király három jelöltje közül kellett megejteni a választást. Az uralkodó erején, határozottságán és hatalmán múlt aztán, hogy a gyakorlatban, Béla idején, a jelölt rendszerint egyetlen személy volt: a király valamely kiszemelt megbízható híve. Másrészt a királynak hozzájárulási, beleegyezési joga (*consensus*) volt a választás eredményével kapcsolatban. Végül a pápához való felterjesztés (*postulatio*) kapcsán a királynak módjában volt megválasztatott jelöltjét protezsztálni a római kúriánál. Az erőviszonyokon múlt tehát, hogy az államérdek mennyire érvényesült.

Nem egészen úgy áll a helyzet, az „egyház szabadságának” kuriális teóriája ellenére sem, hogy az uralkodó számára adva volt egy Rómából irányított és szervezett hierarchia, mellyel vagy szerencséje volt, vagy sem, vagy fel tudta használni a kormányzat és a diplomácia támaszaként, vagy pórul járt. Sok minden az uralkodón fordult meg, hogy a viszonylatot megfordítsa: azokat segítse hozzá egyházi javadalmakhoz, akikről eleve tudta, hogy kormányzati támaszai lesznek. Ebben a kései középkorban kifejlődő egyházpolitikai manőverezésben Béla király már a XIII. század derekán mesternek bizonyult. A primási méltóság betöltésére a nagy műveltségű és Rómában is közkedvelt Bánca István püspök eleve adva volt. A Muhi csatamező egyik kiemelkedő szereplője és hősi halottja, Ugrin kalocsai érsek megürült helyére viszont már fiatalon – fehérvári prépostként – főkancellárrá kinevezett (1240) bizalmas munkatársát, Benedeket választtatta meg a király, nem sokat törődve a megerősítés hosszadalmas római procedúrájával. Éppen Benedek további pályafutása fogja majd mindennél szemléletesebben megmutatni a királyi politika motívumait. De jól szemléltetik ezt egyéb esetek is az első évekből. Miután a győri káptalan megejtette választását, felterjesztette a király jelöltjét, az addigi erdélyi püspököt, Arnulfot Rómába, IV. Béla a supplicatiót támogatva a szokásos alkalmassági ismérvek (betöltött kánoni kor, tiszta erkölcsök, műveltség) felsorolása után ezzel az érveléssel ajánlja a megerősítést: „Előkelő szülőktől származik, sok rokona és atyjafia van országunk hatalmasainak körében, akiknek tanácsával és segítségével a püspökség, mely egy viszályokat támasztó nép szomszédságában terül el, s mindeddig szüntelen háborúk és beütések között hánykolódott, fellélegezhet és felépülhet” (1245. szept. 7.). Az osztrák

határszéli zavarokról van szó (Moson, Sopron, Vas megye a győri egyházmegye területe volt) és egy évvel az osztrák háború előtti időről; a püspökségre való alkalmasság döntő argumentuma az országvédelem, az állam érdeke! Egy másik ifjú híve, a dalmáciai kíséret körében már említett Türje Fülöp esetében, aki a dömösi prépostság javadalmával már a királyné kancelláriáját vezette (1246–1248), de még mindig nem érte el a kánoni kort, nem töltötte be a harminc évet, a király kieszközölte a zágrábi káptalannál a választást (1248), majd a felmerült kifogásokat és ellenkezéseket is követői útján szívósan leszerelte, hogy végül is megszerezze a pápai megerősítést. Ügyes diplomatájáról volt szó, aki már az előző években Csehországban és Bajorországban volt követ, utóbb is „fontos küldetésekben a Római Kúriánál és Itália távoli részein, s más országokban sok ízben saját költségén, kitéve magát az időjárás viszontagságainak, a tenger és az utak veszélyeinek és egyéb kényelmetlenségeknek, valamennyi rábízott ügyünket sikerrel intézte . . .” Ha viszont valamelyik káptalan nem tartotta be az illetet, nem igazodott az „ajánlásnak” nevezett utasításhoz, a király éktelen haragra tudott gerjedni. Ez következett be a megüresedett veszprémi püspökség betöltésekor (1245), amikor a káptalan a királyt meg sem kérdezve püspökké választotta egyik kanonoktársát, Zelandot, ráadásul Báncsa István érsek szintén a király tudta nélkül jóvá is hagyta a választást. A király azon nyomban IV. Ince pápához fordult, erélyesen és méltatlankodva tiltakozott királyi jogainak megsértése miatt. Mint-hogy orvoslatot nem kapott, „méltatlankodását” (*indignatio*) nem késett éreztetni a renitens káptalannal, több birtokától megfosztotta, a sérelmet nem feledte, még halála előtt egy évvel is (1269) felhánytorgatta.

A legnagyobb és leginkább figyelemreméltó konfliktus 1252 és 1254 közt robbant ki a legfontosabb ügyben, az esztergomi érsekség betöltése kérdésében. Mindenekelőtt érdekes és talányos a tatárjárás utáni idő első érseke, a már több ízben említett Báncsa István sorsa. A jelek szerint az előkelő nemzetség e sarja korából kimagasló műveltségű főpap volt, az első azok között, akik tudatosan törődtek a szellemi utánpótlás nevelésével is, külön nevelőt, bizonyos Besenyő Mátyás mestert tartott unokaöccsei mellett, majd miután ezek ifjúvá értek, a bolognai egyetemen taníttatta őket. 1265–1271 közt négy unokaöccse volt az egyetem diákja. Az érsek régi híve volt Bélának, de egyben Róma különös kegyét is bírta. Ki tudja, vajon nem e kettősségben rejlik-e a magyarázata annak a feltűnő ténynek, hogy az érseknek kijáró főkancellári méltóságot a tatárjárást követő kormányzati felállásban eleve nem ő kapta meg, hanem – szokatlan módon – az ifjú fehérvári prépost, Benedek, aki aztán Béla jóvoltából hamarosan kalocsai érsek lett. Feltűnő továbbá az imént említett veszprémi eset. Hogy István érseket eleve sértődöttsége készítette-e a Béla „méltatlankodását” kiváltó lépésre, a káptalani választás jóváhagyására a király megkérdézése nélkül, vagy a király netán épp emiatt és ezt követően nehezteltette meg rá, ma már nem dönthető el. Úgy látszik azonban, hogy helyzete egyre kényelmetlenebb volt itthon, ezzel párhuzamosan egyre kegyeltebb lett Rómában, mert megtörtént az a kivételes eset, hogy IV. Ince pápa 1252 október-novemberében Rómába hívta, bíborossá nevezte ki és megtette a Róma melletti prenestei egyház püspökének. A magyar prelátusok közül első ízben ilyen magas egyházi méltóságba emelkedett Báncsa István csakugyan Rómába költözött, de azért nem akart lemondani hazai javadalmáról sem, kieszközölte tehát, hogy a pápa tartsa meg az esztergomi egyház élén, az érsekség adminisztrátorának minőségében (1252. dec. 30.).

E ponton robbant ki a konfliktus. Időközben ugyanis IV. Béla előterjesztette az esztergomi káptalannak megválasztásra első számú hívét, kancellárját, az akkor már évek óta a kalocsai egyházat kormányzó Benedeket. A választás annak rendje és módja szerint egyhangúan lezajlott már 1252 végén, mire híre jött a pápa és az új bíboros közös tervének. Erre föl expedáltatta IV. Béla azt a jóformán értekezés számba menő hosszú levelét a Nyulak szigetéről (Margit-sziget) Rómába (1253. máj. 11.), mely nemcsak mint kancelláriai remeklés érdemel különös figyelmet, hanem főként azért, mert nem egyéb, mint a király egyházpolitikai elveinek összefoglalása. Felhangzik természetesen újból a pápai döntés feletti „csodálkozás” motívuma, a felháborodásé („a várt vigasz helyett sérelem, a remélt öröm helyett szomorúság ér bennünket” – akárcsak három éve a tatár ügyben), de nem ez a lényeg. A levél jogászai érveléssel veszi védelmébe a káptalani választás törvényességét (*legimitas*), jó ügyvédi fogással úgy állítva azt be, mint amellyel „mintegy ihletésre” egyetért „az ország egész klérusa és (világi) népe”; rámutat, hogy „miként jog szerint illik”, a választás elnyerte a királyi jóváhagyást (*consensus regius*). Ez azonban az argumentumoknak csak közvetlen egyházjogi rétege.

A következő, mélyebb rétegben a levél most már elméleti szinten fejtegeti a magyar egyház fejének funkcióját és – a királyság szemszögéből tekintett – alkalmassági elvét. „Mert az esztergomi érsek egyházi és világi előkelőink között az első, aki nekünk tanáccsal és segítséggel tartozik segédkezni (*nobis consilio et auxilio . . . debet assistere*) országunk minden fontos és titkos ügyében, akinek tehát jelenlétét aligha tudjuk nélkülözni, akárcsak rövid időre is” – szól az érvelés, majd folytatódik azzal, hogy erre a szerepre éppen Benedek alkalmas. Éppen azért érdemelte ki az egész ország beleegyezését (*approbatio*), mert arra hivatott, hogy ne magán-, hanem közszerepben (*non in privato sed in publico*) jeleskedjék, („mint a fény a gyertyatartóban, mindenki javára világítson . . .”), azaz „az esztergomi egyház élén, mintegy középen állva, minden képességét körös-körül a közjóra (*utilitas publica*) fordítsa”. Ott „hasznosabb tanácsadó, eredményesebb gondozó, előrelátóbb gazda lehetne”, mint a kalocsai érsekség élén. A végső érv e szférában: „A közjót méltán a magánügy elébe kell helyezni” (*utilitas publica private sit merito preferenda*). Ezzel kerekedik ki az értekezés második rétege. A „közjó (vagy: közhaszon)” az a fogalom, amellyel a kor az államérdeket fejezte ki. Már maga a frazeológia is az ezidőtájt Európa-szerte felvirágzó államelmélet és politikai publicisztika fogalmi kontextusát idézi, de még azelőtt, hogy a skolasztika, Aquinoi Szent Tamás révén az utoljára idézett axiómát kánonná emelte volna. Azzal rokon gondolatmenet ez, mint amit alig később az esztergomi érsekség kiváltságait megerősítő oklevél arengája fejt ki az állam és egyház kölcsönös viszonyát illetően (1256. dec. 16.). A magyar egyház feje, primása koronázza meg a magyar királyt és az egyház eszközeivel, isten nevében, mintegy helyetteseként (*vice Dei*) támogatja őt, miközben „az irántunk és a szent korona iránt hűtleneket egyházi fenytékkel készteni és kényszeríti a hozzánk és a szent koronához való engedelmességre”. Ennek fejében viszont a királyi hatalom tartozik megvédeni az egyházat világi jogaiban. A különbség annyi, hogy az előbbi fejtegetésben explicit módon és egyértelműen hangsúlyt nyer az egyházfő – végeredményben az egész magyar egyház-szervezet – világi, kormányzati („állami”) funkciója, az egyház szerepének abból a szemszögéből való felfogása, amit ma államrezonnak mondunk.

De a fejtegetésre ráépül még egy fontos harmadik réteg is, mely most már egy további dimenzióban, Róma és a magyar királyság viszonyában hivatott leszögezni a IV. Béla által vallott elvet. Nemcsak formai tekintetben volt törvényes az eljárás (*legitime factum*), a pápa intézkedése viszont („ne vegye rossz néven Atyaságtok e beszédet . . .”) „sérelnes és zavarba ejtő”, hanem az utóbbi elvi és elméleti tekintetben is jogtalan volt. „Mert bár a hatalom teljességénél fogva (*ex plenitudine potestatis*) mindent megtehettek, hatalmatokról e tekintetben mégis le kell mondanotok, miként maga isten — akinek helyettesei vagytok a földön — sem él mindenben hatalma teljével, hanem feltételes módon (*potencia condicionata*), jöllehet hatalma teljes (*potencia absoluta*). Ti is tehát csak azt tehetitek meg — hogy fiúi bizalmassággal szóljunk —, amit jog szerint tehettek (*quod de iure potestis*); nem illő, hogy onnan származzék a jogtalanságra alkalom, ahonnan a jogok erednek!” Ne bocsátkozzunk most bele az egykorú hatalomelméletből kölcsönzött terminusok taglalásába; a lényeg itt, hogy a „feltételes” (korlátozott) és „abszolút” hatalom ellentétpárját, melyet az egykorú államtan a világi monarchiák kormányszata vonatkozásában kezd ez időben elméletileg taglalni, a király és jogászai sajátos és eredeti fordulattal „Krisztus helytartósága” dimenziójába vetítik és kioktatják a pápát, hogy az ő hatalma sem abszolút, hanem korlátozott. S miért? Mert ha a pápa a már megejett és teljes mértékben törvényes jelölést nem fogadná el: „olyan látszatba kerülnétek, mint akik nemcsak nekünk, hanem az isteni akaratnak is ellenszegültek, minthogy az egész klérus, az előkelők és a nép, szegények és gazdagok, a nagyoktól a kicsinyekig egyaránt akarják és kívánják, hogy tisztelendő Benedek atyánk legyen az esztergomi egyház atyja és pásztora, márpedig — hogy laikusán, azaz népiesen szóljunk — a nép szava isten szava (*vox populi, vox Dei*), a tömeg véleménye pedig a prófécia erejével bír!” Tudnunk kell ehhez, hogy a frazeológia megintcsak a kor államtanában gyökerezik, annak is abban az irányzatában, amely az „alkotmányos monarchia” keretén belül az uralkodó hatalmának korlátozását a római jogból átvett „nép”, *populus* akaratában jelölte meg, az utóbbin gyakorlatilag az uralkodó kormányzati partnereit, az egyházi és világi nagyokat értve. A gondolat azonban közvetlenül nem volt átfordítható a pápaság és a magyar királyság viszonyára, a kettő nem lévén „alkotmányjogi” kapcsolatban. Így jött létre az isteni akaratot képviselő „közvélemény” motívuma, melynek megsértése „jogtalanság”, *iniuria*, hiszen magát istent sérti. Valójában a „nép” itt sem jelent egyebet, mint a felső kléruson kívül egy társadalmi kört, melynek megjelölése egyébként magában a levélben is több ízben *principes regni nostri*, az alább említendő folytatásban *barones et ceteri homines regni nostri*: az országbárok, előkelők, kormányzati férfiak. Azáltal, hogy valamennyien helyeselték a káptalan választását és a király jóváhagyását, olyan akaratot testesítenek meg — a magyar királyságét —, mely korlátot szab a pápai hatalomnak: ez a mondanivaló elvi lényege.

A példás logikával, három érvcsoportra felépített elméleti fejtegetéshez képest már alárendeltek a szokványos — a tatár kérdésben is mindig elősorolt — történeti és aktuális argumentumok, miszerint a pápának tekintettel kellene lennie egyrészt „szent őseink fáradozására a keresztény hit elültetésében és gyarapításában”, másrészt ennek napjainkban való folytatására, arra a meg is nevezett tényre, hogy Halics fejedelmét épp az imént „hívtuk vissza az apostoli szentszék iránti engedelmességre”, követek már el is juthattak Rómába. Mátyás királyig nem volt magyar uralkodó, aki ilyen eréllyel és ilyen logikával merészelte volna kioktatni a pápát a magyar egyháznak a király által kijelölt helyéről az

államon belül. A kortársak közül is egyedül II. Frigyes római korrespondanciájával vehető egybe e hang. Mert hiszen nem is annyira önmagában az egyedi eset érdekes itt, hanem az, hogy halvány körvonalaiiban — a kor szabta szorosabb korlátok közt — ugyanaz a koncepció kezd már felvázolódni, éspedig elméleti igénnyel, mint majd a XV. században: az „államegyház” gondolatának csírája. Ami pedig az egyedi esetet illeti, a király szívósának bizonyult. Még az év folyamán egy második, majd egy harmadik levelet küldött Rómába (1253. okt. 11.), miután a pápa is megmakacsolta magát, s most már újra kinevezte nem is adminisztrátorrá, hanem ismét érsekké Báncsa Istvánt és megparancsolta az esztergomi káptalannak, hogy hamarosan visszatérő hívének feltétel nélkül engedelmeskedjék (1253. jún. 9.). A király őszi levele már nem „értekezés”, nem logikai-stiláris kancelláriai műretek, hanem türelmetlen és lakonikus közlés („íme, röviden és közönségesen, s mégis őszintén beszélünk . . .”). Tartalma abból áll, hogy vegye tudomásul a pápa, amit „isten a tanúnk, az igazság szavával mondunk és biztosítéku hozzáteesszük, hogy sem mi, sem az esztergomi káptalan, sem a bárók és országunk többi embere semmi más megoldásba nem egyezünk bele, és ha bárki, akármiféle méltósággal ékesedik is, még ha angyal is lenne, egyebet sugallna, ne adjatok hitelt neki . . .” A lezárásnál sem képzelhető el lakonikusabb: „Egyebeket a követek, akiket fogadjatok atyáink.” Az időközben hazatért Báncsa Istvánt itthon rideg és fagyos hangulat fogadta, valóban senki sem ismerte el, a legutolsó levéllel Rómában megjelenő követeknek pedig sikerült meghajlítani a pápát. IV. Ince végül is a Lateránban kiállította a Benedeket érsekké kinevező bullát (1254. febr. 25.).

Ami itt közvetlenül az elmergesedő viták középpontjában állt, az a királyi egyházpolitika kulcskérdése volt, az uralkodó főkegyúri joga. A probléma végighúzódik IV. Béla uralkodásán és viszonyán a soron következő pápákkal. A IV. Sándornál (1254–1261) 1259 őszén megjelenő követ, Pál pozsonyi prépost nemcsak a tatár ügyben adta elő királyának már megismert rezignált történeti visszapiantását, azzal az összegzéssel, hogy íme, évtizedek óta „az Apostoli Szék az ország szükséghelyezeteiben szándékosan közönnyel viselkedett” (*voluntarie tepuisse*), hanem egyben közvetítette a király további szemrehányását is, hogy a pápa javadalmak önkényes betöltésével „nagy mértékben sújtja az ország egyházait”. A pápa ígéretet is tett, hogy e téren „mértékletet” tart, „hogy ez ügyben semmiféle jogos zúgolódás indoka ne maradjon” (1259. okt. 14.). A zágrábi püspökség megüresedése (1262) kapcsán kiobbant konfliktus aztán több mint négy évig húzódott, két pápát, IV. Orbánt (1261–1264) és IV. Kelemen (1265–1268) foglalkoztatott. Ezúttal ugyan már nem valami dicső motívum mozgatta a királyt, hanem az udvar masszív arisztokratizmusa, mely tiltakozott a pápa jelöltjének, Timót zalai főesperesnek alacsony származása miatt. IV. Béla mindenesetre elvi kérdésnek fogta fel az ügyet, sorozatosan tiltakozott, követek sorát küldte Rómába. Egyik követe, Demeter esztergomi főesperes már olyan szokatlanul „vakmerően” merészt beszélni a pápa előtt, hogy IV. Kelemen — mint közölte a királlyal — csak az iránta való türelemből hallgatta végig az „ékesszóló és tapasztalt férfiút, aki érti, hogyan adjon elő szépen csúfságokat és illendőségbe burkolva illetlenségeket”, de az országnagyok ez ügyben küldött levelét már felolvasni sem engedte (1266. jan. 21.). Megjegyzendő, hogy az alacsony származásán kívül a fő ellenérv ezúttal is „állami” szempont volt: a király állítása szerint a pápa jelöltje nem alkalmas tanácsadónak (*defectus consilii*). A király viszont, a követ visszatérte után felháborodottan tiltakozott, hogy a pápa odáig jutott, hogy „gyors büntetéssel nyíltan

fenyeget, nem kímélve sem méltóságot, sem személyt” (1266. ápr. 28.). Nem hámozható ki ma már, mennyire volt jogos a király szkepszise a jelölt kormányzati képességeit illetően, annyi azonban tény, hogy a pápai agresszivitás megerősödött IV. Kelemen idején. A zágrábi ügyben kereken kijelentette, hogy a királynak a „lelkiekhez” (értsd: az egyházszervezetchez) semmi köze, majd legátusa a bécsi zsinaton (1267) Magyarországot is érintő rendelkezéseket hozott, bármiféle királyi befolyást, jogalapot kétségbe vonva a püspökségek betöltésében. IV. Béla viszont keményen és következetesen ragaszkodott 1263-ban világosan kimondott alapelvehez: „A kezünkben levő kormányhatalommal egybeforrt kötelességünknek tartjuk, hogy Isten szent egyházainak gondját viseljük, mint Magyarország valamennyi egyházának kegyurai” (*tamquam universarum ecclesiarum regni Hungarie patroni*).

A harc a főkegyúri jog kérdésében másfél évszázadon át nem dőlt el a királyi udvar és a pápai kúria közt; aki azonban e téren Zsigmondot és Mátyást megelőzve nem egyszerűen csak előfutárnak számított, hanem az államérdeket a legtöbb esetben érvényesíteni is tudta, az éppen IV. Béla volt. A birtokrendezés során sem volt különös tekintettel az egyházi javakra, holott IV. Ince pápa a két érseket igyekezett a király ellen hangolni (1254). Ugyanazzal a mérséklettel és tapintattal járt el e téren is, mint a világi birtokosokkal szemben. Az 1241. évi statusquot tekintette mércének, de ebből ismételt pápai felszólításra sem engedett, a pannonhalmi monostornak több vitatott földet nem bocsátott vissza, az ausztriai heiligenkreuzi apátságtól is visszavétetett több „jogtalannak” minősült nyugat-magyarországi várföldet (1256).

A római kúriával való diplomáciai hadakozás egy további, önmagában is érdekes körülményre irányítja figyelmünket. Kik voltak a király követei? A tatárjárás évében, mint láttuk, az utóbb sok bonyodalom forrásává vált Bánca István még váci püspök korában. A következő, akinek kinevezését is ismerjük (1250. nov. 11.), szintén püspök volt, az említett francia Bertalan, a pécsi szék betöltője. Minthogy akkoriban már hosszabb ideje tartózkodott „nem messze a pápai udvartól”, nem kizárt, hogy a hely- és nyelvismerettel rendelkező főpap ezekben az években a király állandó követe volt, ott sejtethetjük őt a Lyonban tárgyaló korábbi követségek tagjai közt (1245, 1246/47). Nem is tért már vissza, lemondott püspökségéről (1251) és Burgundiában keresett egyházi javadalmat, a magyar király viszont azzal jutalmazta, hogy – nyilván követi fáradozásaiért – a pécsi püspökség jövedelméből évi 200 márka nyugdíjat utaltatott ki számára. Utána már csak egy püspököt ismerünk, aki különösen súlyos ügyben, a cseh Ottokárral kötendő béke dolgában (1254), majd még több ízben megfordult Itáliában és másutt, Türje Fülöpöt. Ő azonban már az ifjabb nemzedék tagja volt, királyi klerikusként és dömösi prépostként kezdte a tatárjárás körüli időkben, a királyné kancelláriája vezetésén és csehországi, bajorországi követségeken (1246–1248), hivatali megbízásokon át emelkedett a zágrábi székbe (1248–1261), s onnan az esztergomi érsekséggig (1261–1272) ívelő egyházi karrierje már mindvégig Béla király személyes pártfogásának köszönhető. Egyébként az ötvenes években a püspökök követi sorának vége szakad. Az ismert névsor így alakul: Smaragd mester pozsonyi prépost (1254), Pál mester pozsonyi prépost (1259), majd Sixtus mester komáromi főesperes és esztergomi kanonok. Az utóbbi személyében jelenik meg az első, ezúttal már bizonyosan állandó római követ, aki megszakitás nélkül csaknem hat éven át képviselte a magyar királyságot a pápai udvarnál (1258–1264). Utódként lép fel aztán a pápa előtt a „vakmerően” beszélő Demeter

mester esztergomi főesperes (1264), akinek azonban nyilván ebből kifolyólag nem volt tanácsos maradnia, ezért helyébe megint csak éveken át állandó követként László mester esztergomi főesperes lépett (1265–1270).

Az új követi gárda közös nevezője hármas. Valamennyien a királyi klerikusok (*clerici regis*) fentebb vázolt tisztviselői karából kerültek ki, előbb és utóbb is – hogy úgy mondjuk – ez az „állami” címük. Valamennyiük titulusa „mester” (*magister*), ami viszont – mint látni fogjuk –, egyházi státusukat és egyben képzettségi szintjüket jelöli. Végezetül egyházi javadalmait tekintve részben a hierarchia felső, de nem püspöki rétegéhez (prépostok), részben a hierarchia jól javadalmazott középrétegéhez (kanonokok, főesperesek), az egyházi elithez tartoztak. Javadalmait kifejezetten királyi tisztviselői minőségükben, udvari klerikusokként nyerték el a király gondoskodása folytán, vagy a királyi alapítású és közvetlen királyi kegyuraságot élvező pozsonyi káptalanban, vagy a Béla uralkodása alatt 1252 után egymást felváltó két esztergomi érsek és királyi kancellár, Benedek és Túrje Fülöp jóvoltából Esztergomban, akik már azért is teljesíthették a királyi mindenkori kívánságát a javadalmak osztogatásában, mert mindketten azonos pályán emelkedtek fel a királyi klerikusok közül – az egyik a fehértvári, a másik a dömösi prépostságból – a magyar egyház csúcsára. A római követek esetében e minőségük szabályos hivatali pálya közbülső állomása. Megelőzően az udvar klerikusai voltak, hazatértük után viszont három esetben egészen szabályszerűen következett be, hogy már a következő évben egyházi javadalomként elnyerték a legfontosabb királyi prépostságot, a fehértvárit, egyidejűleg átvéve a királyi kancellária tényleges vezetését, alkancellárrá léptek elő: Smaragd (1255), Pál (1260) és Demeter (1268). Sixtus mester pályája azért nem követi ezt a szabályosságot, mert Rómából hazatértekor tartósan Beic Farkas viselte az egybekapcsolt fehértvári préposti és alkancellári méltóságot, diplomataként viszont Béla halálának évében (1270) újra előlép, nem is akármilyen minőségben, ő lesz az Anjou Károly nápolyi királyságába utazó magyar követség vezetője. Hazatérte után ő az esztergomi olvasókanonokságot nyerte el javadalomként és Túrje Fülöp érsek kancellárja lett (1264–1268). László mester viszont már azért nem követhette a szabályosnak látszó pályát, mert amikor hazajött, Béla király meghalt, és új kormányzati mechanizmus vette kezdetét. Villantsuk fel még a pályák következő állomását is. Smaragd mester a következő fokon kalocsai érsek (1257), majd István ifjabb király főkancellárja lett, Pál mester a továbbiakban veszprémi püspökké és a királyné kancellárjává lépett elő (1263). Demeter megmaradt a fehértvári prépostság élén haláláig (1277), Sixtus mester pályájának további ívelését viszont alighanem az akadályozta, hogy minden műveltsége és diplomáciai érzéke sem tudta eltörölni születésének azt a szégyenfoltját, hogy egy alsópap „ágyasságából” látta meg a napvilágot. Az utolsót, a sorban legfiatalabb László mestert Béla elhunytá szintén megakadályozta ugyan a magasba ívelő egyházi és hivatali karrierben, ezzel szemben hátrahagyott egy végrendeletet (1277), amely e csoport összetartozását egy negyedik fontos ismérvvel bővíti. A kor viszonyaihoz képest kiemelkedően gazdag könyvtára volt, melyből a teológiai, történeti és liturgikus könyveken túl különös figyelmet érdemel valóságos jogi szakkönyvtára. Birtokában volt egyebek közt a római jog egyetlen kötet híján teljes sorozata, ami e korban nagy ritkaságnak számít, a *Corpus Iuris Civilis* öt kötetben (a teljes *Digesta* három kötetben, a *Codex* és az *Institutiones*), a Kánonjog gyűjteményei Johannes Teutonicus és Bernardus *Apparatus*ával, Goffredus de

Trano *Summaja*, valamint a nagy bolognai glosszator, Azo 1200 körül írt *Summaja*, összesen tíz kötetnyi jogi „standard irodalom”.

Egy értelmiségi elit reprezentáns képviselői lépnek itt elénk, akik pályájukat, életsorsukat tehetségükön kívül Béla királynak köszönhették, ennek fejében egész életpályájukon a királyt – az államot – szolgálták kifejezetten intellektuális munkakörökben, királyi klerikusokként, követekként, a kancellária vezetőiként, hogy magas – olykor legmagasabb – egyházi méltóságokba emelkedve majd a magyar egyházi hierarchia és a királyság jóviszonyának garanciáivá váljanak. Sixtus mester több évi római követségének lényegét a királyi oklevél, mely különben jutalmul egy birtok adományát tartalmazza Esztergom megyében (1264), ekként foglalja össze: „Miután a római kúriához küldtük követünként, ott a királyi méltóság becsülete és országunk jó állapota érdekében (*pro regie dignitatis honore et bono statu regni nostri*) leküzdvé ellenfeleink és ellenségeink veszedelmes gyűlölködését, megküzdve az időjárás viszontagságaival és számtalan egyéb kényelmetlenségekkel, sok éven át bocsátkozva bele fáradságos viták küzdelmébe, hűséggel és bölcsen védelmezett bennünket és koronánk jogait (*nos et iura corone nostre*), miközben sok egyéb ügyünket is és az ország dolgait, melyeket az említett kúriában előmozdítandó rábíztunk, dicséretre méltó módon és haszonnal képviselt . . .” Tudnunk kell, hogy a kor egyetlen szóval nem tudta kifejezni e fogalmat: „állam”. A körülírások egyik tipikus fogalmi kísérlete e kettősség: a királyi méltóság becsülete (*regie dignitatis honor*) és az ország „statusa” (*status regni*). Az oklevél azt mondja ki, hogy a követ a pápai udvarban a magyar államot, az államérdeket képviselte eredménnyel, s bizonyos szinten oly színvonalon, csak éppen több diplomáciai érzékkel, mint utóda, Demeter mester, jóllehet – mint láttuk – még róla is kénytelen volt elismerni a felháborodott pápa, hogy „ékeesszó és tapasztalt” férfiú, érti a módját a jogászi csűrész-csavarásnak („szépen előadva a csúfságot, illendőségbe burkolva az illetlenséget”). Túrje Fülöp diplomáciai küldetéseinek is az a summázata, hogy minden rábízott ügyet „koronánk becsületét csúcspontra emelve” (*ad cumulum honoris corone*) híven és okosan intézett el, sőt utóbb, már az öreg és ifjabb király közti küzdelmekben mintegy belső diplomataként „koronánk derűsebb állapota érdekében és országunk integritását és boldogságát szolgálva önmagát közvetítőként, sőt mintegy pajzsként és falként vetette közbe”, hogy a belső békét létrehozza.

Az államnak a kor intellektuális színvonalán mozgó képzett értelmiségiekre volt szüksége, nem egyszerűen csak – a külszolgálatban – ékeesszójú szónokokra vagy – a belső igazgatásban – olyan klerikusokra, akik képesek egy oklevelet megfogalmazni vagy egy birtokelhatárolást fogantatni, (hiszen ilyenek azért jócskán akadtak a hiteleshelyeken), hanem mindenekelőtt a kánonjogban, de lehetőleg már a római jogban is jártas jogászokra. Ezt a jártasságot az itthoni egyszerű káptalani iskolákban már igazában nem lehetett megszerezni, de a külföldi egyetemek közt sem Párizs volt már ekkor e téren az élvonalban, hanem Bologna és Padova. A sok évi diákoskodás azonban igen költséges dolog volt. Bologna fennmaradt *Memoriali* című városkönyve, melybe a 20 lírán felüli adásvételeket jegyezték be, telve van eladósodott, kölcsönöket felvevő, gyakran tankönyveiket is pénzzé tevő tanulókkal – köztük a fennmaradt 1265–66, 1268–1271. évi kötetekben már magyarokkal is. Hogyan juthatott ki valaki Bolognába római és kánonjogot tanulni? Ha mecénása volt vagy már olyan önálló és tekintélyes javadalma, amely lehetővé tette a tanulást. A nagy nevezetiségek, nagybirtokos bárók már megengedhették

volna maguknak, hogy csemetéiket kiküldjék valamelyik egyetemre, ők azonban egyelőre effélét nem ambicionáltak. Maradt tehát mecénásnak néhány műveltebb főpap, akik már saját egyházkormányzatukban felismerték a képzettség előnyeit, és a király. Az említett kötetekben 36 magyar tanuló neve bukkan fel különféle ügyletek kapcsán. Már első pillanatra szembeötlő a főpapi unokaöccsök száma. Már említettük, hogy Báncsa Istvánnak (az ekkor már régóta Rómában élő bíborosnak és püspöknek) négy unokaöccse tartózkodott ezekben az években Bolognában. Közülük István már az 1260-as évek végén kalocsai érsek, majd V. István kancellárja, Orbász a 80-as években Kun Erzsébet kancellárja lesz. De a korábbi követek és királyi klerikusok közül már szintén jó ismerős Túrje Fülöp, ekkoriban már esztergomi érsek is két unokaöccsét, az ugyanonnan megismert egykori klerikus, Pál veszprémi püspök is, sőt az alacsony származása miatt kálváriát járt Timót zágrábi püspök is egy-egy unokaöccsét taníttatta. Ám ezek az unokaöccsök is, a többiek is többségükben már mint tanulók egyházi stallumokat viseltek, nem is akármilyeneket. Akadt köztük már két prépost is, épp az említett Orbász (pozsegai) és István (pozsonyi), rajtuk kívül tizennégy kanonok (csak Esztergomból hatan, egyébként Kalocsáról, Veszprémből, Egerből, Zágrábból, Pozsegából, Csázmáról) és hat főesperes (Somogy, Pécs, Gömör, Nona és Kamarca, a mai Komarnica) szerepel a sorban: a többi *scolaris* esetében többnyire csak az egyházmegyét ismerjük, ahonnan jöttek. Nem úgy állt ugyanis a helyzet, hogy kimentek az ifjak tanulni Bolognába, majd képzetten hazatérve itthon javadalmakat kaptak, hanem megfordítva: már meglevő értékes egyházi javadalmaik biztosították egyetemi tanulmányaikat. Akkoriban félig-meddig már felnőtt fejjel tanultak a magyarok Bolognában. S kiktől kapták javadalmaikat? Elsősorban – közvetlenül vagy közvetve – a királytól, aki felismerte, hogy képzett jogászokra van szüksége és tehetséges klerikusainak kanonoki, főesperesi javadalmakat biztosított, régi hivatalnokait, egyházi főméltóságait is erre ösztönözte; a felsoroltak közül Fülöp érsek és Pál püspök például két-három évtizede ide tartozott. Ők egyébként már saját érdeküket felismerve is hajlottak erre, legtehetségesebb papjaikat és – gyermekük legálisan nem lévén –, unokaöccseiket látták el javadalmakkal és küldték egyetemre. Ez volt az elit-értelmiség kiképzésének e korban a belső mechanizmusa és sajátos protekcionista rendszere. E kezdetek IV. Béla nevéhez fűződnek, az ő uralkodása utolsó évtizedében rajzolódnak ki forrásszerű élességgel a rendszer körvonalai.

Bizonyos azonban, hogy a kezdeteket nem az utolsó évtizedre kell tennünk, végül is merőben véletlen, hogy a bolognai kötetek éppen az 1265 utáni évekből maradtak fenn, s tartották fenn – szintén esetleges ügyek kapcsán – három tucatnyi magyar tanuló nevét. Gondoljunk csak vissza a római követek körére és megismert életpályájukra, de akárcsak az 1253. május 11-i margitszigeti levél – „értekezés” – gondolati anyagára és fráziskincsére. Ilyen írást, ezzel a gondolati építkezéssel és specifikus *terminus technicus*okkal egy hazai káptalani iskolát végzett klerikus semmi esetre sem lett volna képes megszerkeszteni. Jellegzetes római jogi szakkifejezések sora bukkan fel már az 1240–50-es évek fordulója után az oklevelekben. Nyitra privilégiumában (1248) a hagyományos terminológia („nagyobb” és „kisebb” ügyek) helyett a „polgári és büntetőügyek” (*causae „törvények császársága” legum imperatrix* testesül meg (1244), a váci gyűlést követően formában való megjelölése, az a római jogi motívum, hogy az uralkodói autoritásban a „törvények császársága” *legum imperatrix* testesül meg (1244), a váci gyűlést követően (1255) a római jogi *suum cuique* centrális eleme és hasonlók már önmagukban is

árulkodók. De egyébként is természetes, hogy nem az 1265. évben toppantak be váratlanul a magyarok Bolognába, hiszen már a rektorválasztást szabályozó végzésben (1265. márc. 11.) intézményesült szervezetként tűnik elő az Alpokon túli tanulók *universitas Ultramontanorum* tizenhárom „nemzetének” egyikeként a *natio Ungarorum*. Közép-Kelet-Európát egyébként ezen kívül csak a német és a lengyel „nemzet” képviseli. Ennek legalábbis egy-két évtizedes előzménye kellett, hogy legyen. A véletlen folytán megismert magyarok közül egyébként Mihály zágrábi kanonok már 1265-ben a kánonjog doktora (*doctor decretorum*), Tamás meg 1268-ban már mindkét jog doktora (*doctor legum*). A többiek egy része is azért adogathatta el tankönyveit, mert már tanulmányait befejezve hazafelé készült. A *Memoriali* tehát önmagában is arra mutat, hogy a tanulók már legalábbis az ötvenes években kezdték megindulni Magyarországról Bolognába, ha ugyan nem korábban. S vajon nem azért emlegetik-e István bíboroson kívül (aki végül is mint bíboros méltán lehetett közismert Itáliában) oly ismerősként például Türje Fülöp érseket, Pál püspököt, az unokaöccsök mentorait, mert egykor, még az előző vagy azt megelőző évtizedben, maguk is — mint tudjuk, akkor még ők is királyi klerikusok, préposti javadalommal — tanulókként ismert személyek voltak Bolognában? Igen valószínű, hogy az elit-képzés királyi protekcionizmusa már az 1240–50-es évek fordulóján kezdődött el.

Erre egyébként további támpontunk is van, amely egyben IV. Béla egyházpolitikájának egy újabb aspektusával azonos, összefüggéséinél fogva azonban pontosan ide vág. A katolikus egyház szervezetében a szerzetesrendeken kívül, a világi papság körében a tulajdonképpeni szellemi központok a káptalanok voltak, ahol iskolák is működtek. A gyakorlati lelkészi teendőktől mentesülve, különben is nagyobb településeken, többnyire városokban lakva, egymás közti kommunikációs lehetőségek közepette, elsősorban a kanonokoknak volt módjuk olvasásra, elmélkedésre, ismereteik gyarapítására, míg a lelkészkedő alsópapság — akár csak az 1279. évi budai zsinati határozatok tükrében — e korban általában még igen műveletlen volt, épp hogy olvasni tudott és ellátta a liturgikus teendőket. Annak, hogy a kanonokok egyfajta szellemi elitté váljanak, természetesen anyagi feltételei voltak, minél nagyobb részesedés a tizedjövedelmekből, prebendákból, külön ház, háztartás. A káptalanok kezdeti monasztikus jellegű közös élete már a XIII. század első évtizedeiben véglegesen felbomlott, a kanonokok önálló háztartást vivő urakká váltak, szolgálkkal, fogattal, nem ritkán külön egyéni birtokkal. A püspöki városokban és a társaskáptalani székhelyeken a prépost palotáján kívül a „kanonoksorok” a legelőkelőbb házak együtteseit alkották. Az anyagi emelkedésben velük tartottak a főesperesek, miután általában a székeskáptalan tagjai közé léptek. Az erős és anyagiakban jól dotált középréteg kiemelkedése természetesen erős feszültséget teremtett a „kanonok urak” és a lelkészkedő plébánosok, az alsópapság közt, ami az egyházi jövedelmek elosztásában, mindenekelőtt a legjelentősebb, a tizeden való részesedésben csúcsosodott ki. Az egyházmegye tizedjövedelmének régi szokás szerint háromnegyede a püspököt, negyede a káptalant és a papságot illette, csakhogy ez utóbbi elosztása mindig vitás volt. A vita a XIII. század első felében azon zajlott, hogy a tizednegyed fele, harmada vagy negyede illetti meg a lelkészkedő papságot, azaz — minthogy ma már nehezen jár rá a fejünk e régi számolási módra — az egész tizedjövedelem 12,5 vagy 8,33 avagy 6,25 százaléka. Ami nem kis különbség. Róma ez esetben az alsópapság pártját fogta, azt tartva szem előtt, hogy a káptalanok egyre nagyobb részesedése miatt a papság színvonala

alászáll, egyre több köztük a tudatlan ember. Így foglalt állást a negyedik lateráni zsinat (1215), majd ennek értelmében például a veszprémi püspök ki is mondta, hogy a tized és hívek felajánlása (*oblatio*) negyedén a két fél fele-fele arányban (12,5 – 12,5 százalék) részesedjék. Más kérdés, hogy Veszprémben is, egyebütt is inkább a kétharmad-harmad (16,66 – 8,33 százalék), sőt még rosszabb arány érvényesült a papság rovására, ama két végtel között ingadozva, hogy IV. Ince elvben az egész negyedet a papságnak juttatta volna (1245), IV. Sándor pápa szerint viszont (1255) sok helyütt csak valami egészen „silány és vékony” rész jutott annak. A küzdelem éppen IV. Béla uralkodása idején, a tatárjárás után élesedett ki egyfelől a kanokok és főesperesek, másfelől a papság közt, eladdig, hogy a győri egyházmegyében sorozatos tettelességekre került sor, kölcsönösen károkat okoztak egymásnak, lázadó plébánosok elvesztették egyházukat. Az ügy a király elé került (1255), aki döntését a főpapok és bárók véleményének meghallgatása után mondta ki. Döntése egyértelműen a kanokok és főesperesek javára szólt, megerősítve ezeknek már több évtizedes törekvését: a tizednegyed osztozási elvét háromnegyed – negyed arányban (a teljes tized 18,75 – 6,25 százaléka) a káptalanok javára és a papság rovására tolta el. Igaz, hogy ennek fejében viszont a hívek „oblációját” és egyéb helyi jövedelmeket, temetési pénzeket és hasonlókat viszont egészében a plébánosok javára ítélte. Maradtak ugyan a továbbiakban is eltérések az egyes egyházmegyék közt, a jelek szerint azonban a királyi döntés nyomán mégiscsak az lett a norma, hogy az alsópapság kénytelen volt beérni a tized „tizenhatodával” (6,25 százalék). Az egyházi elithez tartozó középréteg és a plébánosok anyagi helyzete közt az olló szélsőségesen kinyílt, a lateráni zsinat elvi határozatához képest a kanokok és főesperesek javadalma csak a tized vonatkozásában éppen duplájára emelkedett.

A szituáció talán első pillanatra különös, de nem meglepő a király már megismert politikai elveinek ismeretében. Az egyházi társadalom szférájában ugyanaz következett be, mint mondjuk a világi szektorban a várjobbágytság esetében. A király támogatta a hadra kész, tehetős birtokos elemet, egyengette útjukat a nemesség felé, a többséget meg szenvtelenül hagyta a szociális süllyedés lejtőjén. Vagy emlékezzünk akár csak arra a jellemző intézkedésére, ami már szintén az egyházat, csak éppen annak hadakozó rétegét érintette, ahogy kiválasztotta a tihanyi apátság harcosainak „nagy és haszontalan sokaságából”, 130 főből a 12 katonailag leginkább hasznos főt, megerősítve őket régi szabadságukban, a többi beosztotta az egyszerű szolgálónép közé (1267). Ezt a felfogást ismertük meg akárhány vonatkozásban és neveztük „szelektív” politikának. Még ha modern szempontból visszas is, az értelmiségi „hadképesség” e korban éppoly rideg anyagi-szociális szelekciót kívánt meg, mint a reális hadimesterség. Ami az egyházi középréteg és alsópapság viszonyát illeti, kétségkívül a pápaság álláspontja volt szociálisabb, mert szeme előtt (*in spiritualibus*) a lelkipásztorkodás anyagi és szellemi színvonalának emelése lebegett. A király más – „racionálisabb” – szempontból (*in temporalibus*) fogta fel a kérdést, mert az egyház struktúráját az államhaszon (*utilitas publica*) felől szemlélte. Az állam szempontjából felhasználható intellektuális réteget természetesen nem a nagy tömegében tudatlan falusi plébánosok közt, hanem a műveltebb – és még képzetesebb tehető – kanokok és főesperesek körében kereshette és találta is meg. Éppen azokban a javadalmakban, amelyeket – mint láttuk – kedvelt klerikusainak juttatgatott sorra-rendre, s amelyek lehetővé tették, hogy adott esetben a legjobbak már egyetemre is jussanak, majd akár diplomáciai küldetésekből, akár a kancelláriában,

bizottságokban kifejtessék képességeiket „a királyi méltóság és az ország státusa érdekében”. Ők voltak ugyanis, akiknek a „mester”, *magister* cím kijárt. Nemcsak azoknak persze, akik egyetemet végeztek, hiszen ez még mindig igen-igen szűk kör volt, hanem általában a műveltebb, kápolnájavadalmakkal rendelkező egyháziaknak, az 1255. évi viszálykodás kapcsán egyértelműen a székeskáptalan tagjainak (*magistri, canonici videlicet ecclesie cathedralis*) szemben az egyszerű papokkal (*sacerdotes*). Ilymódon hajlik vissza tehát a látszólag kicsinyes és méltatlan marakodás a nagyhatalmú püspökök által az egyház összes „többi” tagjának juttatott negyedén, az egész tizedügy mint egyházpolitikai részkérdés a megismert római követekig, tágabban a király klerikusaiig, még tágabban az értelmiség tartalékáig, mint Béla király határozott elemeiben jelentkező – s kereteit tekintve természetesen az egyházpolitikába zárt – sajátosságos „értelmiség-politikája”.

A magyar klérusról egészében véve nem valami üdítő képet tükröz majd Béla halála után a budai zsinat (1279). A főpapság egy része tobzódott a feudális pompában, arany és ezüst gombok, függők, különféle ékszerek felaggatásában és a lovakban aránytalanul nagyobb kedvét lelte, mint a misézésben vagy elmélkedésben, könnyen hajlamos volt belekeveredni erőszakos cselekményekbe, „vérengzésbe”. Az alsópapság sem vetette meg a kardot, bárdot, sem az „ágyasokat”, sem a bort. Nem volt ritka, hogy a pap borkimérést rendezett be házában, ahol „tisztességtelen és gyanús személyek” fordultak meg. A plébánostól még legfeljebb annyit követelhettek meg, hogy legyen legalább egy liturgikus kézikönyve, manuáléja – és így tovább. Nem állt egyedül – bár feltehetően kirívó esetnek számított – Jób pécsi püspök (1254–1279), az előkelő Záh nemzetség tagja, ráadásul rövid ideig előzőleg királyi alkancellár (1251–1252), aki ellen az volt a vád, hogy állítólag saját anyjával és nővéreivel rendezett orgiákat egyháza temetőjében, a botrányos paráznságon kívül simonia, gyújtogatás, emberölés terhelhette volna a lelkét, ha törődött volna vele, egy ízben a somogyvári apát kezeit hátrakötözve, lábát a hasához, a gúzsbakötött szerencsétlen ellenfélt egy lóval vonszoltatta a porban, majd börtönbe vetette. E homályos háttérből azonban határozott kontúrral emelkedik ki IV. Béla idejében egy művelt és képzett csoport, néhány főpap és jóval többen az egyházi elit középrétegéből, fókuszában a királyi udvar kisugárzó hatásával. Ha a budai zsinat a főesperesektől általában megkövetelhetette már, hogy jártasak legyenek a kánonjogban és a *septem artes* körében is otthonosan mozogjanak, az alighanem éppen a megelőző évtizedek eredménye. Működött már a majd Béla halála után kibontakozó anarchiában (1276) vandál módon feldúlt veszprémi stúdium, ahol jogot is tanítottak, sőt éppen IV. Bélára valló módon oly módon, hogy a főhelyet az „ország jogai megőrzésének” oktatása foglalta el (*cultus iusticie ad regni iura conservanda obtinuit principatum*), sőt már kezd bevonulni a püspöki alkalmasság kritériumai közé is a „nemes vérből” való származás mellé a jogtudományban való jártasság, ahogy első ízben az egri püspökség korábbi kiváltságainak írásba foglalásakor bukkan elő (1271). A reformkirály kezényoma megannyi helyen ott van korának magyar klérusán.

Ő maga viszont, ami a lelkieket illeti, kitartott szívéhez közel álló dominikánusai mellett. Bizonyos értelemben ez is „politikai” kérdés volt, amennyiben például a dominikánusok dolga volt az ország belsejében még évtizedeken át úgyszólván idegen testként élő, nomadizáló – „kőborló” – és hol itt, hol ott súrlódásokat okozó, de mégis fontos politikai és hadi erő képviselő kunok térítése. A király nem kis mértékben rózsás színekben ecsetelte a passauai püspök előtt, hogy „ezek a kunok a Szentlélek kegyelméből

nyert reménységben megtagadva pogányságuk tévelygéseit az egyedül üdvözítő igaz hit világosságára tértek . . . ; a katolikus hithez szilárdan ragaszkodva a domokosrendi testvéreket és más szerzeteseket, akiknek üdvösséges tanácsait hallgatják s beveszik, állandóan maguk között tartják és őket mint lelki atyákat teljes odaadással és szeretettel veszik körül . . . ” (1260). Inkább ábránd és propaganda diktálta védőbeszéd volt ez még ekkor, mint valóság, amivel a király a pápaság és a környező klérus vádjait próbálta elhárítani, védelmezve egyben saját politikáját és feledtetni próbálva a kunok iszonyatos évtizedes dúlásait az ausztriai és a morva vidékeken. Tény ellenben, hogy ha valaha, valahonnan egyáltalán várható volt a kunok beillesztése a keresztény és feudális világba, az a dominikánus rend volt. De a királynak a rendhez való vonzalma távolról sem merült ki politikai szempontokban. Őszinte lelki kapcsolat volt ez – mint láttuk – az ifjúkor óta. A király kérésére már a tatárjárás után engedélyt adott IV. Ince pápa a rend fehérvári perjelének, hogy a királyi udvar gyóntató atyái dominikánusok legyenek (1243. júl. 13.). A király gyóntatója a hatvanas évek elejéig csakugyan mindig dominikánus fráter volt, egy időben bizonyos Romanus (1254). A „prédikátor rend” testvérei közül sokan szerves tagjai voltak a fentebb vázolt udvari kápolna testületének (csak 1260 után következik be szerepcsere a másik koldulórend, a ferencesek javára), sőt az elsődlegesen tisztviselői feladatokat ellátó világi papokkal, a király klerikusaival szemben a lelkészi teendők főként rájuk hárulhattak. Egy esetben, amikor az udvar éppen Zólyomlipcsében tartózkodott, egy oklevél felsorolja e „testület” épp jelen levő tagjait (1263. aug. 3.). Ott volt Türje Fülöp érsek és kancellár, Bejc Farkas fehérvári prépost és alkancellár, valamint a *clerici regis* csoportjából Mutmér szepesi prépost, Demeter barsi, László honti főesperes, Felicián fehérvári kanonok (négyen közülük az előbbieik alapján személyes ismerőseink), rajtuk kívül hét domonkos és ferences testvér.

Az épülő új Budán előkelő helyet kapott a domonkosok rendháza, a főtemplom csaknem közvetlen északi szomszédságában, oly módon, hogy a kolostor egyben be is illeszkedett az erődítésrendszerbe, a templom (melynek tornya, az ún. „Miklós torony” ma is áll a Hess András téren) keletre nyúló szentélye egyben bástya szerepét töltötte be. Itt tartották meg már 1254 májusában a rend egyetemes nagykáptalanát, itt zajlott le egyidejűleg a kis István és a kunok „fejedelmének” leánya, Kun Erzsébet házassága. De a király egy másik gyermeke még bensőségebb kapcsolattal fűzte Bélát a rendhez. A közeli „Nyulak szigetén” (Margitsziget) épült fel Buda falaival párhuzamosan az az apácakolostor, ahová a Dalmáciában született (1242. jan. 27.) tíz éves Margitot tizenhét társával együtt Veszprémből felhozták (1252). A kolostort a király és királyné közös költségén építették fel, a királynéi udvarház szomszédságában emelkedett, ahol maga Béla kíséretével gyakran és szívesen tartózkodott, sőt ezekben az években éppen ez volt kedvenc lakhelye e tájékon, az „ország közepében”. A szomszédság és a tatárveszedelem elhárításának fogadalmi záloga bent, a kolostor falai közt szinte szimbolikusan fejezte ki a király politikai és vallási devóciójának összhangját. Mert az apácakolostor ugyan kezdetben ágostonos regulát követett, gondnoka a megismert Ákos mester (ekkor már óbudai prépost) volt, az apácák lelki gondozását azonban a domonkosok látták el, ők határozták meg belső szellemét és indították el Margitot a bensőséges misztika akkor még egészen újnak számító útján. A dominikánus atmoszféra még inkább hódított, miután a kolostor szomszédságában saját rendházuk alakult meg (1259). A királynak tehát bőven volt alkalma – mint ifjúkorában lelkiatyjával, Freiburgi Jánossal – „jámbor beszélgetésekre”.

Nem jutott el az askétikus misztika afféle belső tűző rajongásáig, mint leánya – ez karakteréhez sem éppen illett, még kevésbé országmegújító aktivitásához –, de ahhoz igen, hogy a kötelező külsődleges formalitások mögött a vallás bensőséges élményét keresse, amit ezidőtájt leginkább „Krisztus szegényei”, a koldulórendek voltak képesek kifejezni és terjeszteni.

Ügyszólván családi vonás volt ez e korban az Árpádok közt, elsősorban persze a nőknél. Példának ott lehetett már testvérnénje, Lajos thüringiai gróf húsz éves korában megözvegyült Erzsébet néneje, aki zsenge korában már Assisi Szent Ferenc szellemének bűvöletébe került és haláláig (1231) a távoli, Lahn melletti Marburgban harmadrendi apácaként az askézis rajongásában gondozta a betegeket, belpoklosokat, hogy nemsokára az egyház szentté nyilvánítsa (1235). A tatároktól kapott sebeibe belehalt Kálmán testvérenek özvegye, Salome a szomszédos Lengyelországban szintén a minoriták női szerzetébe, a klarissza apácák közé lépett (1245). De saját leányai közül is, a legkisebb Margiton kívül még a „politikai házasságok” két eszköze, Kinga és Jolánta is ugyanezt az utat járta meg. Az idősebb Kinga, mint láttuk, lengyel herceg férje révén Krakkóba került, ahol – néhai nagynénje, Árpádházi Szent Erzsébet példáján – betegápolással, a szegények gyámolításával, önkéntes alázatosságával tűnt ki, megözvegyülése után klarissza apáca lett. Ő alapította a szandeci kolostort (1280). Jolánta a másik Bolesław, Gniezno hercegének felesége ugyanígy élt a lengyel érsekség székhelyén, hogy férje halála után (1279) ő is a klarisszák közé lépjen. Béla külföldre szakadt vérei közt már nem a domonkos, hanem a ferences szellem hódított.

IV. Bélát a koldulórendekhez alighanem belső hitbeli és jól megfontolt politikai szempontokon túl specifikusan egyházi megfontolások is vontatták, ami részben magyarázhatja azt is, hogy az egyházi elit és az egyszerű lelkészkedő világi papság vitájában miért ítelt oly szenvtelenül az utóbbiak rovására. Az új rendek a lelki gondozásban is sikeresebbek és rátermettebbek voltak, mint a plébánosok. Ahol templomukat, kolostorukat felépítették, a plébániatemplomok helyett hozzájuk kezdett vonzódni a nép. Nemcsak azért, mert „Krisztus szegényei” külső megjelenésükben, durva csuhájukban, mezítlábasan eleve rokonszenvet keltettek a szegények közt, hanem mert értettek olyasmire, amihez kevés plébános. Mindenekelőtt a prédikációhoz. Egy átlagos pap ekkoriban legfeljebb monoton módon misét celebrált, keresztelt és temetett; a prédikáció nem volt szerves része az egyházi cselekményeknek. A domonkosok (nevükben is: „prédikátor testvérek”) és a minoriták valami újat hoztak a monotóniába, le tudták kötni és szavakba tudták formálni az emberek transzcendens igényeit. Ezen túl érdemlegesebben foglalkoztak a gyóntatással, valóban látogatták és ápolták az elesetteket és betegeket, belső eszközökkel toborozták a híveket. Olyannyira, hogy el is hódították a híveket a plébánosoktól. Európa-szerte éles konkurrencia harc bontakozott ki a XIII. század dereka táján a világi papság és a koldulórendek közt – a hívekért és persze nem kis mértékben az anyagiakért is. Nem volt mindegy, hogy az oblációk hova folynak be. IV. Ince pápa 1245 őszi körlevelet intézett számos európai egyházmegyéhez, köztük külön az esztergomi érsekhez és a veszprémi püspökhöz, mely ezt az általános problémát taglalja: igen sok az olyan főpap, de mások is, akik „vak irigységtől vezérelve” különféle módokon és ürügyekkel zaklatják és próbálják megbénítani a két koldulórend működését. Meg akarják tiltani, hogy gyóntassanak, hogy az oltári szentséget templomaikban őrizték, hogy misézzenek, hogy egyáltalán templomaikban harangozzanak és temetőik legyenek, sőt

kényszerítik a híveket, hogy gyónni, misét hallgatni, temetkezni csak a plébániákhoz forduljanak, erőszakkal elveszik a prédikátor és minorita testvéreknek felajánlott oblációkat – és így tovább. A konfliktus alapja és motívumai teljesen világosak minden további nélkül érthető, hogy Magyarországon IV. Béla király a koldulórendek mellé állt.

Ám vonzalma 1260 körül hirtelen és határozottan sok évtizedes kegyenceitől, a domonkosoktól a ferences testvérekhez fordult át – aminek motívuma legalább olyan érdekes, mint kezdettől való vonzódása általában a koldulórendekhez. Gyóntatói közül elmaradnak a dominikánusok, hogy feltűnjék egy Pál nevű minorita, aki egyébként Rómában is megfordult követeként (1265). Már a fiával való kibéküléskor (1263) négy ferences tartózkodott az oldalán. Utóbb nápolyi követe is egy ferences testvér, Adorján (1270), feltehetően a néhány évvel későbbi magyarországi provinciális. Mi több, a király élete vége felé belépett a terences rend világi testvérközösségébe (*confrater*), egy templom felszentelésénél állítólag ő vitte a fehér zászlót. Halottas ágyán utolsó kívánsága volt, hogy – megtörve a régi dinasztikus kultuszt, a fehérvári királyi temetkezést, az ősi bazilikát, ahol példaképe, Szent István hamvai is nyugodtak – a ferencesek templomában temessék el Esztergomban. A fordulatban vele tartott idős neje, Mária királyné is. Leányuk, az utóbb szentként tisztelt krakkói Kinga életírója közli a tényt, hogy Mária előbb a dominikánusokat, utóbb a ferenceseket kedvelte, amit természetesen Kinga imáinak hatásával magyaráz. A fordulat oka egészen máshol rejtett. Emlékezhetünk, hogy a Přemysl Ottokárral való kölcsönös kibékülés (1260) egyik fontos zálogául kínálkozott a margitszigeti zárda lakója, Margit királylány, akinek kezét a cseh király megkérte. Margit legendájából tudjuk, hogy Béla minden igyekezetével megpróbálta rábírní a tizenhét éves apácánövendéket a házasságra, hivatkozott a kötelező gyermeki engedelmessegre, kilátásba helyezte a pápai felmentést. Az akadály – saját belső vallási lelkiismeretén, egykori fogadalmán túl – nem is volt oly nagy, hiszen a szűz nem volt még felszentelve, ami kánonjogilag csakugyan megghiúsította volna az ügyet, mert a *consecratio* alól még a pápa sem adhatott felmentést. A tét viszont Béla szemszögéből nagy volt, mert most már a legkomolyabban akarta dokumentálni szövetségi hajlamát Ottokárral. Margit azonban türelmes alázattal, de határozottan ellenállt, kijelentette, hogy Istennek inkább hivatott engedelmeskedni, mint szüleinek, inkább késsel elcsúfítja arcát, de a kolostort el nem hagyja. Majd sebtiben bekövetkezett a felszentelés a dominikánus provinciális közbenjárására, ami végképp becsapta az ajtót nemcsak Ottokár előtt, hanem az előtt is, hogy Béla legfiatalabb – s immár utolsóként hajadonnak maradt – leányával bármikor is bármit kezdjen sokágú házassági politikája kikerekítésében. Margit ellenállása őszinte belső devócióból fakadt, a sürgős felszentelés ötlete viszont már szinte bizonyosan a dominikánus rendfőnöktől származott, hiszen Margit aligha volt tisztában az egyházi jogi kibúvóval. A felszentelés mindenestre a dominikánusok szigeti templomában következett be, demonstrálva a tényt, hogy a rend provinciálisa szembe merészelt szegülni a király akaratával – az „államérdekkel”. Ezt követően tűnnek el a domonkosok a király környezetéből, kolostoraik eddigi feltartóztathatatlanul tűnő gyarapodása is elakad, Szent Domonkos prédikátor testvérei helyébe mindenütt Assisi Szent Ferenc „kisebb testvéreinek” családja lép. IV. Béla király karakterébe alig világíthat be bármi is élesebb fénycsóvával, mint hogy vallási devóciójának átfordulása mögött is az államérdek motívuma húzódik meg.

BARTHA ANTAL

„Ami nem az értelem szerint való, az rút.”

(L. Feuchtwanger)

László Gyula fordultatos nyilatkozatában (TSz., 1976. 1–2. 246–249) szóvá tette őstörténeti népszerűsítésünk gondjait. Aggódva állapította meg, hogy a magyar nép sumér eredetének teóriája, amelyiket az emigráció bocsátott útjára, itthon is tömegeket hódít. Közli elgondolásait, mit lehetne tenni annak érdekében, hogy az olvasók rádöbbenjenek, tévhit fogságába kerültek. Szabad vitára gondol a sumér eredet fikciójának híveivel; nagyközségünk érezze, komolyan vesszük a szemben álló felet és győződjék meg, jó szándékú emberek vitatkoznak.

Jegyzetem elején méltatom László Gyula állásfoglalását a „kettős honfoglalás” problémájában. Megállapítja, feltevésnek és nem eredménynek tartja. Olvasóit ismételtelen arra inti, ők is tekintsek feltevésnek.

A továbbiakban László Gyula gondolatai által kijelölt úton haladok tovább, helyenként párbeszédet folytatok velük.

Előre bocsátom, a magyar őstörténetben való jártasság nem kiváltsága a hazai tudósoknak. Nyugati országban élő magyar származású vagy idegen tudós keze alól kerülhet ki szakszerű magyar őstörténeti mű. Ennek egyetlen feltétele, a tudományos megközelítés iránti lojalitás.

Időközben a László Gyula által szóvá tett helyzet jó irányban változott. Pusztai J. (Valóság 1975. 12. 50–60. l.), ezt követően Komoróczy G. nagyszerű könyvében (Sumér és magyar?), majd cikkében (Valóság, 1976 10., 102–107) mutatták ki a sumér eredet alaptalanságát. Kiderült, közös gondok foglalkoztatják és késztetik megnyilatkozásra a szakértőket.

László Gyula hivatkozásai bizonyítják, a magyar őstörténetírásban hagyományai vannak a szemléletek összezapásának. Felemlíti: annak idején a Habsburg uralomnak „jól jött” a halzsíros finnugor rokonság a nemesi magyar büszkeség ellenében. Megjegyzem, a honfoglalással és a kalandozással járó harcok még ennél is jobban kézre játszottak a magyar-ellenes hangulatok és teóriák szításának. Ezért inkább azt állítanám előtérbe, hogy a magyar őstörténetírás haladó és konzervatív történelemszemléleti irányzatok megütközésének régi színtere. Néha ugyanazon szerző életművében mindkét fő irányzat keveredése lelhető fel. A történelemszemléleti viták, esetenként aktuális politikai nézetkülönbségeket is tükröztek. László Gyula, akárcsak az őstörténet többi művelője, nem szereti, ha tárgyunk a rendeltetésével összeférhetetlen törekvések eszközeként kerül felhasználásra. Sajnálatos, amikor a magyar őstörténetnek problematikus nyitott kérdései, nehezen ellenőrizhető vonatkozásai, és a mindezeknél fogva fennforgó hiányos magyarázatok szinte kivédhetetlenül kerülnek újkori mítoszok és a belőlük kisarjadó reakciós eszmék érveibe. E fejlemény jól ismert a leszerepelt turanizmus példáján.

Az utóbbi időkben a képzeletet megragadó őstörténeti felfedezések hírei érkeznek, kiváltképpen a Közel-Keletről. E felfedezések feldolgozása és a valamennyire is szilárd eredmények elérése sok szakágazatnak évekre, sőt évtizedekre ad elfoglaltságot. Ha pedig az előzetes népszerűsítésben nem eléggé hangsúlyos az óvatosságra intés, szárnyakat kap a dilettantizmus és a magyar őstörténet délibábját kergeti a Közel-Keleten. Holott az ottani országok őstörténetének semmi közvetlen kapcsolata a magyar őstörténettel nincs.

A magyar nép sumér eredetének fikciója nem újdonság. Életre keltésében az új őstörténeti felfedezések, kétségen kívül, közrejátszottak. A valóban új mozzanata, hogy reakciós magyar emigráns körök galvanizálták életre. S alighanem kerülő úton jut hozzánk irodalma. Az import hangsúlyozásával

nem szándékozom kisebbiteni a hazai, zajos hívek készséges szolgálatait és közreműködését a koholmány feltámasztásában.

László Gyula nyilatkozata nem vezeti el az olvasót ahhoz a szellemi forráshoz, ahonnan a sumér származás teóriája és módszere ered. A lelőhely körüljárása érdekében idézek Badiny Jós F. „Káldeától Ister-Gamig. A sumir őstörténet” címet viselő könyvéből. „Nemzetünk – az alig 10 millió magyar – pusztulóban van. Az emigrációk „csak magyarul beszélői” itt nem számítanak. Ezek a régi Hazának és az új hazájukban is csak terhet jelentenek és sem ide – sem oda nem sorolhatók. Majd eltűnnek – miután egy ideig kellemetlenkedtek az otthoni és az emigrációs magyar köröknek is. A Feltámadásban csak az otthoni magyar ifjúság ereje és az emigráció apostolainak szava a fontos. Az otthoni magyar ifjúság élni akarása, fajtisztaságra való törekvése – tehát, hogy magyar fiú magyar lányt vegyen el és magyar lányok csak magyar fiúnak adják oda magukat – ez a jövőnk. A szabad földön szabadul beszélő apostoloknak pedig hirdetni kell a Magyar hagyományokat.” (134–135) E kancsali eszmefuttatást rögvést követően kohol egy 1000. október 9-én (!!) kelt rendeletet, amellyel I. István király a rovásírás használatát betiltotta. A „fajtisztaság” fogalmát, „a magyar örökséget elsajátító Izrael népe” (134) és „a Torah engedelmeivel kreált és meddőített Mária-kultusz” (228) kitételek minősítik. Felvilágosít, hogy Jézus nem zsidó, hanem sumir-káld-subar (ősmagyar) népből származik, első követői is magyarok voltak (216). Feldereng benne: eszméinek a szabad föld sem igazán jó, mert nyugaton nincs barátja a magyarnak, mindenki összefog a felsőbbrendű magyar nép kiirtására (70).

Nem egy kivételesen patalogikus esetről időztem el. Az idézet, a suméros irodalmat átszövő lényeket adja vissza, az értelem-ellenességét. Alkotó részei; nemzethalál vízió, fellengzősség, koholmányok és jobboldali (itt fasiszta) aktuál politikai állásfoglalások, tetejükben érzélgős manipuláció a hazafisággal. A „Szittyakürt”, ősmagyarkodó címet viselő nyilas lap, szalagcímes vezércikkben (15. évf. 8. szám) tudtul adta, hogy a magyar nép sumér származása bizonyított és név szerinti méltatásban részesíti a suméros szerzőket – köztük hazai nevek is találhatók. Szép kis elismerés! Persze, a nyilas lap a sulykot alaposan elveti, amikor a díszes társulat minden tagját egy véleményen levőnek tünteti fel. Közös lényegüket illetően azonban alighanem közel jár az igazsághoz; a magyar őstörténet, akár ennek suméros rögeszméje, valamennyiük kezében csupán a kíváncsiságot felkeltő közeg, reklámfogás, a reakciók aktuál politikai vélemények terjesztéséhez, a hazai tudomány és művelőinek szidalmazásához. Tárgyilagosságuk ritka pillanataiban az ő értelmükben is felötölhet, hogy belső huzakodásaiknak és propagandájuknak tárgya, a sumér eredet, oly távol áll a tudományos nyelvtörténeti hasonlításoktól és a magyar őstörténettől, mint Makó Jeruzsálemtől.

A nyilas lapocskának egy dolog felől sikerült meggyőznie, nem jó szándékú emberek állnak velünk szemben. E meggyőződésemben még László Gyulának sem sikerül megengatnia.

Bárhol is találkozom velük, így László Gyula cikkében is, zavarba ejtenek az ilyen általánosítások „közvéleményünk”, „közönségünk”, „nagyközönségünk”. Amit analitikusan, az adott helyzethez illeszkedve, nem látok át, az elbizonytalanít. Tudom persze, hogy ezek a dolgok léteznek. Amit nem tudok: László Gyulának állt-e rendelkezésére felmérés? Én nem rendelkezem ilyennel, ezért nincs lehetőségem általánosítást a valósághoz viszonyítani. Mégsem gondolom, bárkit is megtéveszttek, amikor azt a véleményemet hangoztatom, hogy a sumer eredet áltudományos irodalma idehaza egy speciális irányultságú csoport érdeklődését csigázta fel. László Gyulának azért sem sikerült eloszlatnia bizonytalanságomat, mert nem azt írja, amire gondol, a következő megállapításában: „közönségünkbe tudatformáló erőként hatolt be az emigráció őstörténeteszemlélete.” A *szemlélet* fogalmának a helyzetre nem illő alkalmazását érzékelem.

A nyugaton élő magyarok körében a sumér származás nagy népszerűségnek örvend. A tőlük kapott levelekből azonban arról értesülök, hogy vannak, akik az emigráció suméreskedő áltudományát és történelemszemléletét illetően fenntartásokkal élnek vagy elutasítják azokat. Tudatlanságom nem engedi az általánosítást abban a vonatkozásban, hogy mekkora az így vélekedők aránya a nyugaton élő magyarok körében.

Itthon az emigráció propagandájának áltudományos őstörténeti csomagolása szerzett híveket. Abban mégsem kételkedem, ha valahol – László Gyula szavaival élve – „szellemi feszültség” létezik, úgy a sumér származás hazai hívei és apostolai érezhetnek ilyesmit, akiket az emigráció történelemszemlélete kínos helyzet elé állít. Gondolom, hogy pl. Padányi V. eszmefuttatása a háborús bűnös német tábornokok ártatlanságáról vagy a könyvpusztításról, köreikben nem aratott osztatlan sikert. Úgy gondolom ezért, hogy tudatformálóként az emigráció történelemszemlélete még e sajátos irányult-

ságú olvasók közt sem ért el áttűtő sikert. Mert elfogadása esetén nemcsak a haladás híveitől, hanem az emberiség konzervatív, tisztességesen gondolkodó részétől is elszigetelődnének. Elképzelhetőnek tartom, akadnak emberek itthon, akikben az emigráció történelemszemlélete is megértésre talál. Számukra a sumér fikció frissítő tápanyag reakciós érzelmeik élesztéséhez.

A tisztánlátás és -láttatás érdekében hivatkozom a sumér teória szemléleti lényegére, amelynek csupán burkolatát készítették áltudományos östörténetből.

Nem csatlakozhatom László Gyula elgondolásához, aki szerint komoly kötetet érdemelne az ügy, amelyben szeretettel kellene írunk. Tudományágunk iránti szeretet és a demokrácia érdekei attól óvnak, hogy koholmányok készítőit egy percig is komolyan vegyük. Az östörténeti dilettantizmus feneketlen bugyrából mindig elő lehet varázsolni egy östörténeti „csoda kacsát”, repülni ugyan nem tud, de ezt rá lehet fogni, és így a vitatkoztatásnak vége nem lenne. Komoróczy Gézával értek egyet, aki megjegyezte, a tudományos sumerológianak nem feladata a képtelenségek cáfolása. A magyar östörténet szakértői sem tervezhetnek, hol a turáni, hol pedig a sumer származás cáfolása jegyében.

Készséggel csatlakozom László Gyula azon véleményéhez, amikor örömtelenül ismerem be, nem vagyunk eléggé mozgékonyak, és ezen változtatnunk kell. Engedelemmel megemlítem egy fontos alapelv sokoldalú népszerűsítésének – időszerűségét. Nevezetesen: a történelem kutatója csak azt ismerheti meg, amiről a történés üzenetet hagyott hátra. Az üzenet minősége pedig a levonható következtetések minőségét szabja meg. Korhű adatsorok hiányában vagy ambivalens adatok birtokában, feltevések és ötletek keresik a megoldásokat. Ezek értékes gondolati eredmények, de nem bizonyítékok. A bizonyíték nehéz fajsúlyú fogalom, az östörténetben ritkább vendég, mint a természetben a fehér holló. Érthetővé kell tennünk az östörténetünket olyan fokon, amilyen a legújabb korok történetét ismerjük, soha meg nem ismerhetjük. Egy másik előtérbe került feladat: az alapvető okok feltárásával kell rámutatnunk, hogy kivétel nélkül, minden nyelvcsalád népeinek igen jelentős fejlődésbeli különbségek alakultak ki. Tapasztaljuk ezt az uráli népek körében is. Az egyenetlen történelmi fejlődés törvényének működéséből következően, az ősmúltban már megjelent különbségek sem a nemzeti megdicsőülés, sem pedig a kisebbségek eszméjének megalapozásaként számításba nem jöhetnek. Ez a helyzet östörténetünknek uráli forrásait illetően is.

Elégedetlenek, minden igyekezetünk ellenére, mindig lesznek, akik találnak okot áltudományos légvárak építéséhez. Az irracionalizmus, a délibáb üzés, nehezen kezelhető tünet. E kóros tünetre nézve László Gyula szemléletes példákat említ. Óvása ellenére, hogy a „kettős honfoglalás” feltevés, akadtak, akik „a magyarság ellenségének” nevezték az ellene érvelőket. Tartok attól, hogy az adott és a hasonló eseteket László Gyula félreismerésből minősíti a „nemes honszerelem” egészséges állapotának. Annak „nyomorult torzképe” a helyes kórisme, amit Széchenyi István már 1846-ban körülírt. (MTA. Evkönyvei 8. köt. 31. l.) A beteges tünetek izolálásának és gyógyításának érdeke megkívánja az állapot körülírását. Érzésem szerint, a gyógyítás nem teljesen tartozik a történettudomány hatáskörébe.

Ide vágó kijózanító megállapítást tesz László Gyula, amikor leszögezi: a régészet szakértelmet tételez fel. Hozzá teszem, vonatkozik ez a történeti nyelvhasználat és az östörténet művelésére is.

Egy helyreigazítást kell tennem. László Gyula szóvá teszi, hogy szerinte, a készülő Tízketetes Magyar Történet nem vesz tudomást „az emigrációnak tömegekbe hatoló tanairól”. A kérdéses mű illetékes része pontosan olyan arányban foglalkozik a sumér származás ötletével, amennyit megérdemel. E vonatkozásban bővítés szükségét nem látom be, ilyet nem tervezek, mert hatalmas optikai csalódást okoznék vele. Ezért is túl erősnek találok a „tömegek” fogalom alkalmazását. Megragadom az alkalmat, hogy megköszönjem László Gyulának a közérthetőség számon kérését. Mentségemül hozom fel: östörténetünk földrajzi körülményeiből, no meg a tudomány fogalomkészletéből következően, az idegen eredetű szakkifejezések használata elkerülhetetlen. Helyükbe magyar szavakat állítani értelmetlen és megtévesztő lenne – ráadásul ilyeneket találni sem lehet.

Megjegyzéseim végére maradt az egyetlen bírálat. László Gyula különböző szakértőknek szán feladatokat a sumér eredet rögzítésének megcáfolásában. Önmaga számára viszont nem hagyott fenn feladatot. Ennek kapcsán hivatkozom szép gondolatokban gazdag tanulmányára, amelyben László Gyula önmagáról állapítja meg, lassacskán „valamiféle jelképi” alakot vesz fel (Tiszatáj 1976. 10. szám, 26). És tovább fűzve a gondolatsort megjegyzi, nem ismer rá arra a képre, amely róla formálódik más emberekben – mégis állítom – a jelkép követésre méltó.

NYIKOLAJ SZTYEPANOVICS DERZSALUK

Magyarok a szovjet partizánmozgalomban (Adatok)

1941. jún. 27-én a horthysta Magyarország önként belépett a Szovjetunió elleni háborúba, a magyar csapatok elindultak a szovjet–német frontra.

M. I. Naumov, a Drogobicsi terület Szkole városa határőr egységének vezetője ezt jegyzi fel a magyar hadseregről: „A magyarok . . . támadásba mentek át, de nagyon bizonytalanul, félve a Vörös Hadseregtől. A Kárpátok völgyeiben történő összecsapások és a súlyos veszteségek után, melyeket egységeik elszenvedtek, egy helyben topogtak. Csak amikor a németek Lvov alá értek és bekerítés fenyegetett bennünket, akkor kaptak csapataink visszavonulási parancsot.”¹

A magyar csapatoknál az első naptól kezdve, hogy szovjet területre léptek, már találkozunk magyar katonáknak szovjet oldalra történt átállásával. Így pl. már 1941. jún. 29-én önként megadta magát a 10. honvéd határőrzászlóalj 1. századának közkapitánya, Abelovszki István a Vörös Hadsereggel való első találkozáskor Torna faluban (a Kárpátokban).² Hamarosan Moszkvába küldték, később elvégezte a Moszkva melletti Krasznogorszkban az antifasiszta iskolát, majd aktívan részt vett a magyar hadifoglyok közötti propagandamunkában. A Moszkvában működő Bizottság javaslatára 1944-ben a kijevi partizániskola (Különleges Rendeltetésű Iskola – SON) hallgatója lett Szvjatosinóban (Kijev), s ezt az iskolát 1944. okt. 12-én fejezte be. Itt az egyik magyar alosztályt vezette. Azután a magyar antifasiszták Sztanyiszlavszkij Csoportjával együtt harcolt.

A magyar katonák átállását a Vörös Hadsereg oldalára, vagy a partizánok közé azonban sok tényező akadályozta. Különösen a háború kezdeti időszakában. Így a Horthy-rendszer több mint 20 évi szovjetellenes propagandája, az orosz nyelv nem-ismerete is. Nem kis mértékben közrejátszott az is, hogy a horthysta tábornokok igyekeztek elszigetelni a hadsereget a Szovjetunió megszállt területein kibontakozó nagyméretű partizánmozgalom és a szovjet lakosság hatásától. Ezt a célt szolgálta 1942 februárjában a megszálló alakulatoknál kiadott hadparancs, mely szerint a magyar katonáknak tilos érintkezésbe lépni a helybeli lakossággal, s e parancs megszegéséért agyonlövés jár.³

Az első összeütközések a partizánokkal, különösen 1942 elején, megmutatták, hogy a magyar katonák nem szívesen bocsátkoznak ilyen harcba.

Ezt tanúsítja a 44. magyar ezred parancsnokának, Pulisz alezredesnek 1942. április 26-i hadijelentése, egy partizánokkal lefolyt összecsapás után. „16 katona puska nélkül maradt. Volt ágyúnk és nagy mennyiségű lövedékünk. Az ágyú nem működött, amikor pedig kezdtünk hátrálni, a lövedékek eltűntek. A katonák a kihallgatáson nem vallották be, hová tették a lövedékeket.”⁴

¹ Az Ukrán Kommunista Párt KB mellett működő Párttörténeti Intézet Párt-archívuma (a továbbiakban: UKP KB PTI P-a) f. 166, op. 3, d. 70, l. 112.

² UKP KB PTI P-a. Az USzSzR Legfelsőbb Tanácsa Elnöksége mellett a Volt Partizánok ügyeivel foglalkozó Bizottság archívuma, a továbbiakban: VPBa. (1970-ben adták át az UKP KB PTI P-a-nak) f. 1, op. 14, d. 908, l. 385. .

³ UKP KB PTI P-a. VPB a f. 1, op. 14, d. 22, l. 317. Horváth Miklós: A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Bp. 1959. 324.

⁴ UKP KB PTI P-a. f. 62, op. 5, d. 80, l. 83.

Hasonló jelentést tett egy másik magyar tiszt. Nagy János, a 35. gyalogsági ezredből ugyanerről az 1942. április 26-i összecsapásról: „A katonák megtagadják a harcot a partizánokkal. Nincs mit tenni. A lovakat nincs mivel etetni. A partizánok erősen lövöldöznek.”⁵

A 2. hadseregtörzs parancsnokának jelentése arról szól, hogy a 108. és 118. magyar gyalogsági hadosztályok, amelyek a partizánok elleni harc feladatával tartózkodtak 1942 áprilisában a szumszki és csernyigovi területen, „felváltásukat és hazairányításukat követelik”. „A 36. ezred morális állapota (108. hadosztály – szerző) (csernyigovi terület) alacsony. A partizánok ellen harcolni nem akartak. Elítélik Hitlert, hogy belevitte őket ebbe az értelmetlen háborúba.”⁶

Erre a helyzetre való tekintettel a német parancsnokság megerősítette a magyar hadseregben működő – a magyar katonák között – kémeinek felügyeletét, továbbá parancsba adta – mint azt a 47. ezred egyik zászlóaljának parancsnoka. Körmendi ezredes 1942 májusi parancsában mondja –: „hogy le kell tartóztatni mindenkit, aki ilyen (ti. háborúellenes – szerző) beszélgetéseket folytat, és a) a bujtogatókat ki kell végezni, b) ki kell végezni a meghátrálókat, c) el kell fogni és ki kell végezni a dezertőröket”.⁷

Az intézkedések ellenére továbbra is előfordult a magyar egységekben, hogy megtagadták a partizánok elleni fellépést. Ilyenkor a németek fegyveres erővel kényszerítették őket a parancs teljesítésére.

A partizánmozgalom Brjanszki törzskarának vezetője, Matvejev elvtárs például az USPD-be (a Partizánmozgalom Központi Vezérkara, amelyet 1942. május 30-án hoztak létre a partizánegységek hadműveleteinek vezetésére és koordinálására) küldött 1942. augusztus 1-i jelentésében ezt írja: „A megszállók és a policajok részegen bocsátkoznak a partizánok elleni harcba. Mivel a partizánoknál erős ellenállásra találunk, pszichikai rohamokat hajtanak végre, miközben az első vonalban a policajok, a második vonalban a magyarok, a harmadik vonalban a németek jönnek. . . . Ha az első vonal teljesen megsemmisül, a magyarok nem állják a partizánok előretörését, hanem lefekszenek, a németek pedig tüzet nyitnak rájuk, fegyverrel kényszerítve őket az előrenyomulásra.”⁸

A brjanszki erdőkben nagy méretűvé vált a partizánmozgalom. A partizáncsoportok és -osztatok a háború kezdeti időszakától harcban állottak a német és magyar megszálló erőkkel. Már ezekben a harcokban sok magyar honvéd került át a partizánok oldalára. A partizánokhoz átvált katonák eleinte kétirányú feladatot láttak el. 1. A horthysta csapatok között propagandamunkát végeztek, segítséget adtak Földes Pálnak az ellenségre vonatkozó adatok összegyűjtéséhez; 2. a partizánok soraiban fegyveresen is harcoltak a fasiszták ellen.

Ennek bizonyítására elegendő, ha megvizsgáljuk a Kovpak-osztag állományába tartozó magyarok tevékenységét.

Sz. A. Kovpak csapata 1942 május-júliusában 70 napos hadműveletet vezetett az Orlovi terület déli kerületeibe és a Szumszki terület északi kerületeibe. E hadművelet során nagyszámú dokumentumokat szerzett meg, amelyek a magyar egységek szétzúllásáról, a partizánok elleni harctól való félelmükről tanúskodnak. Pl. egy magyar század parancsnoka így ír a zászlóaljparancsnoknak szóló jelentésében a Lukasenka tanyán 1942. április 17-én lefolyt csata eredményéről: „A partizánok ellen harcolni nem lehet. Jobban vannak felfegyverezve nálunk, jól ismerik a környéket, hozzászórtak a hóhoz, a vizekhez, ezért vissza kell húzódnunk. Ugyanakkor a partizánoknak remek ágyúik vannak.”⁹

1942 májusában Kovpak elfogta a 3. zászlóalj 33. gyalogsági ezred parancsnokának, Bánhegyinek a rádiógramját: „Jelentem, hogy a zászlóalj, amelyik Komáromból indult el, miután megtett 550 km-t, eltűnt, mintha a föld nyelte volna el. . . . ide a magyar egységek nem fognak megérkezni. Miután megálltak egy állomáson, reggelre csak az üres vagonok maradtak ott. A katonák teljes felszerelésükkel együtt megszöktek. Váltásunk tehát nem érkezett meg. Kérem a német parancsnokságot, hogy a magyar hadsereg által elkövetett mulasztás miatt küldjenek német egységeket a leváltásunkra. Leromlott katonáimmal nem tudom tovább feltartóztatni a partizán erők előrenyomulását,

⁵ Uo. f. 105, op. 1., d. 1, l. 142–143.

⁶ Uo. f. 62, op. 5, d. 80, l. 90, 91.

⁷ Uo. f. 62, op. 5, d. 80, l. 88.

⁸ Partyizani Brjanscsini. Tula. 1970. (Dokumentumkötet a Nagy Honvédő Háború Brjanszki partizánvidékének anyagaiból.) 201–202.

⁹ Uo. f. 166, op. 3, d. 48, l. 210.

mivel súlyos veszteségek érték bennünket, s a megmaradt katonák pedig félnek a felfegyverzett partizánoktól. Félek, hogy katonáink fegyvere ellenünk fordulhat, ha nem küldjük őket haza.” Aláírás: Bánhegyi őrnagy.¹⁰

A kovpakisták elfoglalták a szumszki területen a Szeredino Budszi kerületben Sztaraja Hutát, azután a Szaburov egység harcosaival együttműködve harcokat kezdtek Szuzenka városáért, a 135. német ezred és a 105. magyar hadosztály 1. zászlóalja ellen. Ennek következtében – mint jelentették – „mintegy 200 magyar katona kényszerült megadni magát. Nagyobb részük letette a fegyvert, ezeket elengedték, a többiek a partizáncsoportoknál maradtak. Az egyik katona tagja volt a KMP-nak, és átadta iratait a partizánoknak.”¹¹

Ezen harcok idején a Szuzemkai kerületben az egyik magyar zászlóalj meztagadja a partizánok elleni harcot a sebesültek és a fogságbaesettek nagy száma miatt. A német parancsnokság repülőgépeket vetett be a zászlóalj ellen, bombázta őket és légítűzet nyitott rájuk. Sokan megsebesültek. „Csapataink a sebesült magyarok egy részét összeszedték és most nálunk vannak gyógykezelés alatt . . . A magyarok közül egyesek (10 fő) átálltak a mi oldalunkra és most a Vorosilov nevű osztagban vannak, s a partizánokkal együtt harcolnak a policájok és a magyarok ellen. Nem harcolnak rosszul.”¹²

A kovpakisták május 15-én elfoglalták a Saliginszki kerületben a Vargol nevű falut, valamint Sztaraja és Novaja Sarnyivkát. E hadműveletek során fogságba esett több mint 100 magyar katona.¹³ A csapat törzskarának ülése után, május 16-án úgy döntöttek, hogy a maradási szándékát kijelentő 100 közül csak 30-at tartanak meg a csapatban. Május 26-án a Putyivlért vívott ütközet idején még újabb néhány ember állt át a partizánokhoz.¹⁴

Visszatérve a 70 napos hadműveletből a kovpakisták újra felszabadították 1942. júl. 29-én Sztaraja Hutát, szétverve eközben a 47. ezred 3. magyar zászlóalját. Az Ukrán Kommunista Párt KB Párttörténeti Intézetének levéltárában egyes adatok szerint a partizánok ebben az összecsapásban 60 magyar katonát ejtettek fogságba: öten közülük maguk keresték fel a partizánokat géppuskájukkal, teljes felszerelésükkel együtt.¹⁵ Más adatok szerint ebben a csatában 25 magyar esett fogságba, s igen nagy veszteségeik voltak.¹⁶

Sz. A. Kovpak partizáncsapatja törzskarának vezetője, G. Ja. Bazima ezt írta a magyar katonák júl. 29-i Sztaraja Hutában történt átállásáról: „Gondos felülvizsgálat után egy részüket – az idősebbeket – a hadtápbá osztottuk be fogatosoknak, a fiatalok pedig fegyveresen harcoltak közös ellenségünk, a fasiszták ellen.”¹⁷

Az Sz. A. Kovpak vezette partizánegység dokumentumaiból kiderül, hogy valamennyi magyar katona (aki júl. 29-én Sztaraja Hutában megadta magát), kijelentette: a partizánokkal együtt szeretne harcolni a „közös ellenség”, a német hódítók ellen.

Ezek a katonák aktívan részt vettek 1943 április-májusában Kovpak portyázásában a kijevei kerületben. P. Voronyko ukrán költő, aki részt vett ebben a portyázásban, azt írta: „Jól harcoltak (ti. ezek a magyar katonák – szerző), s mivel az egyéves együttlét alatt már kölcsönösen összeszoktak a partizánokkal, a kovpakisták már el is felejtették, honnan és hogyan kerültek be a csapatba”.¹⁸ 1942 augusztusában Kovpak feljegyezte: „Van most 25 fogoly magyarunk és ruszinunk, akik kategorikusan

¹⁰ Uo. f. 62, op. 1., d. 9, 1. 36–37; *Brecsak I. M., Klovov V. I., Ruszak A. V.*: Pid praporom internacionalizmu (Zarubiznsni antifaisztiv partizanszkij borotbi na Ukraini 1941–1944.) Kijev, 1970. 106.; *Reprincev F. Sz.*: Vengerszkije antifaisztiv partyizanszkij borbe szovetszkogo naroda (1941–1945.) Kijev. 1966. Kandidátusi disszertáció, AN USzSzR, 79.

¹¹ UKP KB PTI P-a. f. 166, op. 3, d. 70, 1. 30.

¹² Partyizani Brjanscsini. Szbornyik dokumentov i matyerialov. Brjanszk, 1962. 2. köt. 149.

¹³ UKP KB PTI P-a. f. 166, op. 3, d. 49, 1. 17.

¹⁴ *Reprincev F. Sz.*: Bojova szpidruznicty radjanszkij ta ugorszkij partyizanov (1942–1945); *Ukrainszkij isztorscnij zszurnal*, 1975. 2. szám, 72.

¹⁵ UKP KB PTI P-a. f. 166, op. 3, d. 49, k. 25.

¹⁶ Uo. f. 166, op. 3, d. 48, 1. 8.

¹⁷ *Bazima G. Ja.*: Szlidami velikogo rejdu. Kijev, 1959. 157.

¹⁸ *Voronyko P.*: Partyizanszkij general Rudnyev. Kijev. 1946. 61.

megtagadták, hogy visszatérjenek egységükhöz: inkább itt meghalunk – jelentették ki.”¹⁹ Egyikükről, Turóczi Gáborról így mondott véleményt a legendás partizán Sz. A. Kovpak: „Gábor a partizánegységben gyakran vett részt felderítésben. Minden megbízatást időben teljesített, és lelkiismeretesen. Az ő nevéhez fűződik jó néhány csapatszállító és fegyverszállító szerelvény felrobbantása. Az ukrainai portya idején (1942 okt.-nov. – szerző) a magyarok szinte minden összecsapásban részt vettek.” Különösen kitűntek a magyar utászok. Az ellenség erős tüze alatt is időben hajtották végre az átkeléseket. Turóczi lett ennek a részlegnek a parancsnoka. Amikor az egység a Dnyeperhez közeledett, részlegével felderítésre ment. Harci feladatának teljesítése közben fogták el a németek. Két hétig igyekeztek belőle értesüléseket kiszedni a partizánokról. Mivel egy szót sem tudtak belőle kiszedni, 1942. nov. 28-án a horthysta hadbíróóság halálra ítélte. Elvesztése mélyen érintette a partizánegységet.²⁰

Már 1942 nyarán felmerült a partizán vezetőkben az a gondolat, hogy meg kellene alakítani a nemzetközi partizánosztagot. Erről írt Jemljutyin, a brjanszki partizánerek akkori főparancsnoka: „1942 szeptemberében Moszkvában voltam, s a Kominternnél Dimitrovvval tanácskoztam. Ő támogatta a mi terveinket, hogy megalakítsuk a nemzetközi partizánsoportot. Ezzel az elképzeléssel azok a magyar elvtársak is egyetértettek, akikkel ott beszélgettem.”^{21 22}

A megvalósítást meggyorsították 1942 őszének eseményei. 1942 október végén a Kovpak és Szaburov egységek egy nagyszabású támadással megsemmisítették az ellenség közlekedési és szállítási vonalait Szuzemka, Nyegino és Silinka körzetében.

1942. okt. 22-re virradó éjjel a Dzerzsinszkij nevét viselő és a Bugyonnij és Rudnyev nevét viselő partizánosztagok rajtaütést hajtottak végre a Silinka nevű falu magyarokból álló helyőrségén. 43 embert ejtettek fogságba. 41 közkatonát és 2 tisztet. Köztük volt Névai László, Major István, Kende Béla, Kádár Vilmos és mások. Fogságba esett Gellér István, Kőrösi Andor és Fogarasi Ferenc orvos is, akik azután a Dzerzsinszkij és „Szovjethatalomért” partizán csapatok orvosai lettek. – A foglyok nagyon izgultak, hogy kivégzik őket. Még enni sem ettek. Két nap múlva átálltak. Közülük tízen a Dzerzsinszkij csapatban maradtak.²¹ 1942 nov. elején 20 embert átvett a Kovpak egység, és kettesével-hármasával szétszórta őket az egység különböző osztagaiba.²² A többiek más csapatokba kerültek. Dr. Kósa Rezső és dr. Komáromi Ferenc még aznap éjjel Moszkvába repült.

1942 végén a brjanszki területen létrehozták a nemzetközi osztagot. Ennek magvát azok képezték – kb. 20 ember –, akik korábban a Cskálov-osztagnál voltak. Az osztag parancsnoka dr. Fáy István, komisszára pedig Névai László lett.

A Dzerzsinszkij nevét viselő csapat komisszára V. A. Andrejev szerint a magyarok közül sokan azonnal propagandatevékenységbe kezdtek: Pl. Névai László és Földesi Pál röplapokat, felhívásokat írtak magyar nyelven honfitársaiknak. Még egy brosúrát is kiadtak magyar nyelven. Cikkeik jelentek meg a „Partizanskaja Pravda”-ban, a Szaburov egység sajtóorgánumban. A Vörös Hadsereggel történt egyesülés után Névai László a Szovjet Hadsereg soraiban küzdött a Brjanszki erdőktől Bécsig, Prágáig, s mint a Vörös Hadsereg századosa részt vett Magyarország felszabadításában. A háború után Budapesten aktívan részt vett a népi demokratikus rend győzelméért folytatott harcban. Ma a jogi tudományok doktora; egyetemi tanár.

A nemzetközi osztag eredményes munkáját bizonyítja, hogy létszáma 1943 őszén meghaladta a 90 főt. 1943 első felében a brjanszki partizánok véres harcokat vívtak a mintegy 50 000 főnyi fasiszta erőkkal szemben. A Vörös Hadsereggel történő egyesülés után, 1943 szeptemberében a magyar partizánokat Orel városába irányították. E városban a felszabadulás tiszteletére ünnepi gyűlést tartottak. Ezen a találkozóan a magyar partizánok képviselőit dr. Fáy István és Névai László vett részt.

A háború azonban még nem ért véget. A Kovpak egység tovább küzdött Nyugat-Ukrajnában. Az 1943 nyarán tartott ún. „Kárpáti portya” alkalmából 8 magyar partizánt küldtek haza. 1944 elején a partizánok megvalósították utolsó portyájukat. 1944. április 20-án itt halt hősi halált Tóth József

¹⁹ UKP KB PTI P-a. f. 62, op. 5, d. 80, l. 84.

²⁰ *Iyemlyutin, B. R.*: 600 dnei i necsej v téla vraga. Moszkva. 1972. 227–228.

Kovpak Sz. A.: Vid Putivlya do Karpat. Kijev. 1973 164; Fegyverrel a fasiszmus ellen. Bp. Zrínyi Kiadó. Bp. 1968. 55.

^{21 22} *Iyemlyutin B. R.*: i. m. 126–127.

²¹ *Andrejev V. A.*: Narodnaja vojna. Moszkva. 1956. 339.

²² UKP KB PTI P-a. f. 62, op. 5, d. 80, l. 84.

őrnagy. Tóth József a háború alatt igazi internacionalista hazafiként küzdött a szovjet és a magyar nép szabadságáért.

A háború egész időszakát tekintve a Kovpak egység soraiban több mint száz magyar antifasiszta harcolt. Az osztag története 1944 áprilisában végződik, amikor is a kovpakisták egyesültek a Vörös Hadsereggel.

Szaburov parancsnoksága alatt

A Brjanszki erdőkben tevékenykedett a második legnagyobb partizáncsapat, O. N. Szaburov vezetésével. Már 1942 telén és tavaszán a partizánok védelme alatt állt a Trubcsevi, Suzemkai, Braszovki, Navlinszki és Vigonyicki kerületek szinte minden községe az Orlovi területen, és a Suzemkai terület Szeregyino-Budszki és Hilsanszki kerületei.

1942 elején a brjanszki erdőkben a Könyők (Lokotszki) hadművelet végrehajtása közben állt át A. N. Szaburov egységébe Major István, a 102. gyalogsági hadosztály 42. magyar ezredének egyik századparancsnoka. Nem tudván, hol tartózkodnak a partizánok, lányok segítségével jutott az erdőbe. Számolva azzal az eshetőséggel is, hogy német vagy magyar járőrrel találkozik, szeszt (alkoholt) ivott. Major István a Kommunisták Magyarországi Pártjának tagja, illegális kommunista szervezetet irányított az ezredben. A tevékeny szabotázsakciók miatt, amelyeket csoportjával végrehajtott, gyanúba került. Börtönbe csukták, a Vinnyicki terület Bergicsev nevű városában, ahol helyőrségük állomásozott. Egységét hamarosan átirányították a Brjanszki erdőkhöz, s őt kiengedték a börtönből. Amint a Brjanszki vidékre értek, átállt Szaburovékhöz.²⁴ A partizánok megbízásából ismét visszatért ezredébe felderítésre. A partizánok előzetes értesítést kaptak tőle egy ellenük 1942. máj. 15-re tervezett támadásról, és a Szaburov egységbe átdobott kémekről. Aktivitása felkeltette ismét a német besúgók gyanakvását, és figyelni kezdték minden lépését. A másodszori gyanúbaesés és letartóztatás egyenlő lett volna a halállal. Ezért Major István 1942. máj. 20-án véglegesen átment a partizánokhoz.²⁵

A partizán osztagban Major István hamar megtalálta a partizánokkal a közös nyelvet. Az ő kezdeményezésével vezették Szaburov partizánjai Jampol városának (Szumszki terület) elfoglalására irányuló hadműveletüket, hogy ott megsemmisítsék a mérgező lövedékeket. A németek ugyanis szovjet hadizsákmány lövedékeket Németországba küldtek, s ott megtöltötték őket mérgező gázokkal, és utána visszaszállították. Magyar egységeknek kellett átadniuk a partizánvidékek elleni bevetésre. A németek kettős célt követtek ezzel: megsemmisíteni a partizánokat, másrészt elhárítani magukról a gázok alkalmazása miatti felelősséget, hiszen a lövedékek szovjet gyártmányúak voltak, s ráadásul magyar katonáknak kellett volna kilőni őket. Szerencsére Major István a magyar katonákkal folytatott beszélgetésekből mindezt megtudta. 1942. jún. 28-án a partizánosztagok időben elfoglalták Jampol állomást és megsemmisítették ezeket a lövedékeket.²⁶

Szaburov partizánosztaga Kovpak osztagával együtt 1942. október 26-án közös portyát hajtott végre Belorusszia déli részén. Ugyanez év november 28-án a Milasevici területben (Belorusszia) és a Zsitomiri terület északi részén hajtottak végre akciókat. Az osztag fokozatosan átnyomult a Roverszki terület kerületeibe. 1943 júniusában az osztag nehéz helyzetbe került. Poleszja mocsaras területén az egyik Szaburov csoportot bekerítették, s a bekerítésben volt Major József is: „A fegyvert ekkor Major vette át, és kiadta a parancsot, hogy a mocsáron keresztül vágott ösvényen mentsék a sebesülteket, addig ő tartja a németeket. Majornak már mindkét lábát átlőtték, a sebesültszállítók őt is el akarták vinni, de ő kijelentette, hogy addig, amíg az utolsó sebesültet is ki nem mentették a gyűrűből, a géppuskát ő nem hagyja el. Ezután még körülbelül egy óra hosszan át tartotta tűz alatt a németeket. Ezalatt a szovjet sebesülteket sikerült elszállítani, de mire a partizánegység megérkezett, Major már a lövedékek sokaságától átluggatott testtel borult fegyverére és előtte 46 fasiszta hullája hevert.”²⁷ – Így írt a

²⁴ Szaburov O. M.: U tjazski roki. Kijev. 1973. 68; Szaburov O. M.: Vidvojevovana veszna. Kijev. 1972. 216–217.

²⁵ Uo. 69.

²⁶ Szaburov O. M.: U tjazski roki. Kijev. 1973. 70.

²⁷ Fegyverrel a fasizmus ellen. 53.

„Partizán” c. újság (az Ukrajna jobb partja és Belorusszia északi része partizánegységeinek sajtóorgánuma) 1943. évi 2. számában a magyar antifasiszta hősi tetteről. „Harcostársaink visszaemlékezése szerint Major József azt mondta, hogy a boldog életért, a hitleri rabtartók és kapitalisták nélküli Magyarorszáért harcol, s esküszöm, hogy addig pusztítom a fasiszta gazembereket, amíg a kezemmel a géppisztolyt irányítani tudom, amíg a szemem lát.”²⁸

Major nemcsak rettenthetetlen felderítő és harcos volt, hanem lelkes agitátor is. A „Partizanszkaja Pravda” által 1943. május 27-én kiadott röplapon Major J. azt írta: „Magyarország fiai, magyar katonák és tisztek! A ti helyetek mellettünk van, azok mellett, akik Hitler ellen harcolnak. Álljatok át hozzánk!” – ezekkel a szavakkal fejezi be honfitársaihoz intézett felhívását.²⁹

Hősi halála előtt Borisz Gud osztagában harcolt Major József. Hősi helytállásáért megkapta a „Honvédő Háború Partizánja” kitüntetés első fokozatát. Ezt a kitüntetést átadták Major testvéreinek, Emmának és Sándornak a háború után.

„A legutóbbi ütközetben századunk majdnem teljesen megsemmisült. Az oroszok ellentámadása olyan erős volt, hogy az egész századból nem maradt több, 6–7 embernél. Az ezredben csak az elesettek száma meghaladta az 500 főt. Megadták magukat: Károlyi Nándor, Vas Béla, Tóth András, Gergely György, Herengor Lajos, Mezsig József és mások.”³⁰ A röpcédula hátoldalára magyar és orosz nyelvű menetlevél (igazolvány) volt nyomtatva arra az esetre, ha megadják magukat a Vörös Hadseregnek vagy a partizánoknak.

A novemberi röplapon pedig „Benneteket meghalni hajtottak ide” címmel a magyar és német katonák egyenlőtlen helyzetére mutatnak rá. Majd így folytatódik a röpcédula: „Tudjuk, hogy nem akartok meghalni a németekért, hanem önmagatokért, családotokért, hazátokért szeretnétek élni. Egyhangúan ezt állítja a mi oldalunkra állt minden magyar katona.” A röpcédula azzal fejeződik be, hogy a szovjet és a magyar nép között nincsen ok a háborúra. A partizánok megmutatják, hogy a fasiszmus közös ellenségünk és felhívják a magyarokat, küzdjenek velük együtt ellene.³¹

A rölapokon Szaburov partizánjai szemléletesen ábrázolták Magyarország nehéz helyzetét 1943 tavaszán. Az egyik „Minden magyar katonának és tisztnak” címzett röplapon így írnak a partizánegységben tartózkodó magyarok segítségével: „... Családodtól a hitleristák elvették a kenyeret, a húst; a feleséged, a gyerekeid, apád és anyád éheznek. A fasiszta hóhérok nehéz éhhalálra ítélték őket... Fordítsátok fegyvereiteket a fasiszták ellen. Ne vegyetek részt az ukránok; beloruszok, és oroszok és a Szovjetunió más népei elleni háborúban... Értsétek meg, hogy egyetlen közös ellenségünk van – Hitler és rabló hadserege. Tehát a fasisztákat kell megsemmisíteni...”

Üssétek a fasisztákat minden erőtökkel. Harcoljatok velünk együtt a szabadságért; a magyar nép és a Szovjetunió népeinek függetlenségéért.”³²

Egy másik röplapon ezt olvashatjuk: „Ha élni akartok s szeretnétek visszatérni a szülőföldre, álljatok át hozzánk! Ne szolgáljátok a fasiszta rablókat! Várunk benneteket!”³³

A 2. magyar hadsereg Voronyezs alatti veresége után e hadsereg maradványait a Zsitomiri területre irányították. Az Ovrucs-Korosztveny-Zsitomir vonalra, 1943. április 16-ra – az adatok szerint – kb. 30 ezer magyar katonát, tisztet vontak itt össze.³⁴

Ukrajna partizánegységei elé az USPD a fasiszta megszállók elleni harc egyik alapvető feladatá-ként a magyar csapatok felbomlasztását tűzte ki. Szaburov egységét 1943 március végén négy önálló osztagra bontották szét, s ezek az osztagok arra kaptak megbízást, hogy a német csapatok elleni harci tevékenység mellett folytassanak a magyar katonák között agitációs tevékenységet.³⁵

A „Partizanszkaja Pravda” c. újság (ez Szaburov 4 osztagból álló partizáncsapatának újsága volt), 1943. márc. 17-én arról ír, hogy „Magyarországon a kenyérfejadagot napi 125 grammra korlátoz-

²⁸ Sevcsenko F. P.: idézett cikk Novaja i novejszaja isztorija, 1961, 2. sz. 94.

²⁹ UKP KB PTI P-a. f. 56. op. 1, d. 1002, l. 1.

³⁰ UKP KB PTI P-a. f. 56. op. 1, d. 492, l. 1.

³¹ Uo. d. 491, l. 1.

³² Uo. f. 65, op. 1, d. 86. l. 43.

³³ Uo. f. 65, op. 1, d. 86, l. 150.

³⁴ UKP KB PTI P-a. f. 62, op. 5, d. 55, l. 118.

³⁵ Radjanszka Rovenscsina. Lvov. 1962. 139–140.

ták, a lakosság állatait elhajtják. Voronyezs alatt a 13 magyar hadosztályból 10 megsemmisült. És Hitler újabb ágyútöltekeket követel. Térjete vissza hazátokba, szervekdedjete partizánosztagokba! Gyűjsátok meg az össznépi háború lángját a hitlerizmus ellen!”³⁶ Egy másik röplapon, ugyanebben az időben, a partizánok egyenesen felszólítják a magyar katonákat: „Ne harcoljatok tovább a németekért! Menjetek haza! Mentséte meg Magyarországot a kirablástól!”³⁷

1943 májusában a „Hazáért” elnevezésű osztag kiadott egy röplapot, amelyen kifejtették a partizánok céljait, feladatát a német megszállók elleni harcban, s hogy „Hitler benneteket (ti. a magyar katonákat – szerző) testvérháborúba küldött a békés szovjet lakosság ellen. Magyar katonák! Mi nem akarjuk a ti büntelen véreteleket ontani. Emlékezzete 1943 márciusára és az áprilisi napokra, amikor a Vörös Hadsereg által szétvert egységeite a frontról elkínzott, éhes rajokban, csoportokban térte vissza. Vártunk benneteket, elvettük a fegyvereteke, de egy magyar katonát se öltünk meg, vagy vetköztettünk le.”³⁸

Ugyanebben a hónapban a 21. magyar gyalogsági hadosztály 40. gyalogsági ezrede 3. zászlóaljának 9 katonáját azzal vádolták, hogy „kapcsolatban álltak a lakossággal és a partizánokkal Visnyenka és Gyebine falvakból a Rovenszki terület Osztrozsi kerületéből”.³⁹ Valójában e katonák felléptek a partizánok elleni harc parancsának teljesítése ellen, s miután közölték ezt az elhatározásukat e falvak lakosságával, azok haladéktalanul továbbították ezt a partizánoknak. E katonák neve: Bródi Mihály, Kovács Mihály, Bulinó László, Grigor Demeter, Daubó (Dobó) Mihály, Birák Elek, Losák Mihály, Bulai (Budai) György, Morfiné (?) Ferenc.⁴⁰

O. N. Szaburov egységének és a területi pártbizottság titkáranak, V. A. Begmának a Rovenszki területre való érkezésével 1943 januárjában a partizánháború újult erővel lángolt fel. Az agitációs munka erősítése céljából V. A. Begma és más partizánosztagok parancsnokai is kéri az USPD-t, hogy küldjenek az osztagokba nyomdai berendezést és magyar betűtípusokat, mivel a meglevők nem felelnek meg magyar nyelvű röplapok nyomtatására. A szerkesztési munkával az osztagban levő magyar antifasiszták foglalkoztak. A kérést teljesítették.⁴¹

Ezután a rovenszki partizánok agitációs tevékenysége jelentősen megnövekedett. 1943 decembereében a „Cservonély prápor” („Vörös Zászló” – az Ukrán Komm(b) Párt illegális területi bizottságának és a partizánmozgalom területi törzskarának újságja, amely 300–500 példányszámban jelent meg)⁴² röplapon fordult a magyar katonákhoz és a Horthy-hadseregben levő kárpát-ukránokhoz. A partizánok mindenekelőtt széles körű meggyőző tényanyagon tájékoztatnak a Vörös Hadsereg front-sikereiről, az USA és Anglia afrikai győzelmeiről. Továbbá a magyar katonákat tájékoztatják arról, hogy egész Európa lángol a fasiszta leigázók elleni partizánharctól: Franciaországban, Lengyelországban, Jugoszláviában, Csehszlovákiában, Dániában a nép fegyvert fogott, s hazájuk sorsát maguk a dolgozók döntik el.

A horthysta rezsimet csak fegyveresen lehet megdönteni. A röplapon a partizánok közlik, hogy sok magyar átvált hozzájuk. Majd így folytatják: „Magyar és ruszin elvtársak! ... Ha meg akarjátok őrizni életeteke hazátok javára, és segíteni akartok népeteknek megszabadulni a német rablókától – bátran, fegyverrel a kezetekeben álljatok át hozzánk. Váll váll mellett fogjuk kiveni az emberiség ellenségeit – a német fasiszta söpredéket. A Rovenszki terület egyesült partizánosztagainak parancsnoksága.” E röplap példányszáma 10 ezer volt, s elolvashatta az Ukrajna jobbparti területén tartózkodó majdnem minden magyar katona.⁴³

³⁶ UKP KB PTI P-a. f. 56, op. 1, d. 990. l. 1.

³⁷ Uo. f. 56, op. 1, d. 786, l. 1.

³⁸ Uo. f. 56, op. 1, d. 873, l. 1.

³⁹ Uo. VPBa. d. 23, N. 890, 56.

⁴⁰ Reprincev F. Sz.: i. m. 128.

⁴¹ UKP KB PTI P-a. f. 62, op. 5, d. 55, l. 149.

⁴² Naukovi praci z isztorii KPRSz. Vipuszk 76, KCU, Kijev, 1975. 73.

⁴³ UKP KB PTI P-a. f. 56, op. 1, d. 854, l. 1.

A „Cservonély prapor” c. újság nyomdájában 1943 márciusától 1944 februárjáig kinyomtattak és terjesztettek összesen 2700 példány újságot, 600 különböző felhívást, 900 különböző röplapot a helyi lakosságnak, a lengyeleknek, a magyar és a német katonáknak.⁴⁴

Arról, hogyan hatott a partizánok politikai felvilágosító munkája a magyar katonákra, tanúskodik az a példa, amelyet az újság főszerkesztője, G. I. Beszkromnij (aki a rovenszki partizánokhoz V. A. Begnával együtt érkezett 1943 januárjában) mondott el.

1943 decemberében a Kotorszkij nevű partizánosztagnak át kellett kelnie a Goriny nevű folyón (Rovenszki terület). A hidat egy magyar különítmény őrizte. A partizánok írásban engedélyt kértek a hídon való átkelésre. A magyar katonák így feleltek a partizánok levelére: „átkelhettek, nem fogunk löni. Csak ne bántsatok bennünket”. 3 napig tartott az átkelés. A magyarok „nem vették észre”,⁴⁵ lehetővé téve ezzel a partizánoknak, hogy szabadon megvalósítsák támadásukat.

Fjodorov osztaga

Szaburov partizánosztagai – melyek 1943–44-ben a Rovenszki területen tevékenykedtek – szoros kapcsolatban álltak a szomszédos Volinszki területre 1943 nyarán érkező nagy partizánegységgel, melynek élén O. F. Fjodorov állt.

O. F. Fjodorov osztaga az Ukrán K(b)P KB és a területi pártbizottság 1941. júl. 13-i határozata alapján jött létre.

O. F. Fjodorov partizánjai már 1941 őszén megkezdték hadműveleteiket. 1941 decemberében az osztag egyik diverziós csoportjának parancsnoka, G. V. Balickij a Csernyigovi terület Holmenszki kerületének Szamonyigi nevű falujában egy összecsapás során fogságba ejtett két magyar kézi géppuskás katonát.⁴⁶ A foglyok az osztagban maradtak. Hamarosan egyenjogú harcosaivá lettek Fjodorov egységének.

Nem a legjobb viszonyban álltak a magyar katonák a németekkel sem. O. F. Fjodorov így mesél az 1942. febr. 22–23-i egyik összecsapásról, amely Jelinovo falu mellett ment végbe a Csernyigovi területen. A németek a súlyos áldozatok ellenére is folytatták a támadást. „A policájakat és a magyarokat kergették a tűz alá, ők maguk pedig ezek holttesteit mögé rejtőzve nyomultak előre.”⁴⁷

1942. márc. 11-én Ivanovci faluban egy magyar zászlóaljjal történő összecsapásban a partizánosztag harcosai arra figyeltek fel, hogy az egyik magyar géppuskás őket támogatja tüzével. Mjad meg is adta magát Fjodorov osztagának. A neve nem maradt fenn, mivel nehéz napokban került az osztagba, és ugyanez év nyarán el is fogták a hitleristák. Egyszerűen csak Misának hívták. Az osztagban tartózkodása alatt a többi átállt magyar katonával együtt magyar nyelvű röplapszövegeket állított össze s tanította banni a zsákmányolt fegyverrel a partizánokat.⁴⁸

A Kovelj-Szarni vasúti főútvonalon romboló feladattal érkező partizánok a magyar őrségtől származó papírlapokat találtak a következő szöveggel:

„Partizánok! Az emberek harcolnak – ez az ő dolguk, de mi közülük van ehhez a lovaknak? Nem muszáj lelőni a magyarokat, amikor szénáért mennek.

Tegyetek így: » ne vegyetek észre bennünket, mi sem veszünk észre benneteket « ”.⁴⁹

O. F. Fjodorov erről az esetről beszélve elmondja, hogy azután, hogy ilyen petíciót kaptak, a partizánok „hiába dugtak két helyen is a sínek közé kis rudakat . . . mintha aknáknak lennének a talpfára állítva . . . A magyarok sem veszik észre – és kész! Többször kipróbáltuk.”⁵⁰

⁴⁴Uo. f. 69. op. I. d. 2, I. 130.

⁴⁵Fegyverrel a fasizmus ellen. 50; Ukrainszka RSzR u Velikij vitcsiznjanij vijni. Kijev. 1968. 2. köt. 120; *Sevcsenko F. P.*: idézett cikke 98; UKP KB PTI P-a. f. 166, op. 3, d. 71, I. 9.

⁴⁶Uo. f. 166, op. 3, d. 59, I. 40.

⁴⁷*Fjodorov O. F.*: Pidnilnij obkom die. Kijev. 1971. 390.

⁴⁸Fegyverrel a fasizmus ellen. 53; *Sevcsenko F. P.*: idézett cikke, 94; *Brecsak I. M.*: Klokov V. I., Ruszak A. V. i. m. 131.

⁴⁹*Brecsak I. M., Klokov V. I., Ruszak A. V.*: i. m. 11.

⁵⁰*Fjodorov O. F.*: Osztannja zima. Kijev. 1972. 190.

1944 elején A. F. Fjodorov és A. N. Druzsinin arról tettek jelentést az USPD vezetőjének, Sztrokaacsonak, hogy az 1943. dec. 19-én Luckba érkezett magyarok egy része nem fogadta el a karórépából és káposztából álló vacsorát, s kijelentették: „Éhesek vagyunk, nincs erőnk harcolni”. „E kijelentésekért néhány magyart letartóztattak. A magyarok megtagadták, hogy lelőjék őket.” Ekkor a német parancsnokság büntetőosztagot küldött, amely elvégezte aljas munkáját: 15 magyar katonát kivégeztek.⁵¹ Sok magyar a törvénytársaság láttán már csak azért is állt a partizánokhoz, nehogy kivégezzék a fegyelem legkisebb megsértéséért is.

Fjodorov egységében 1944 januárjára létrejött a magyaroknak egy külön csoportja azokból, akik 1942–43 folyamán álltak át a partizánokhoz. Az ilyen csoportok feladata az volt, hogy:

„... propagandatevékenységet folytassanak az ellenséges háterszágban maradt földjeik között, s a határhoz érkezéskor menjenek át Magyarországra területére az ottani partizánharc megszervezése céljából.”⁵²

Naumov partizánosztágában

M. I. Naumov csapata a Csernyigovi területen és a Brjanszki erdőben azzal a feladattal tevékenykedett, hogy a Voronyezs alól 1943 telén ide visszavonuló magyar csapatokat bomlassza.

1943. febr. 4-én hajtották végre első harci portyájukat a Szumszki terület déli részén. A Harkov-Szummi országúton összecsaptak egy 470 fős magyar zászlóaljjal. A Naumov osztag 45 perc alatt megsemmisítette a 350 ellenálló katonát, 120-at pedig fogságba ejtett. Az összecsapásról készült feljegyzés így ír a magyar katonákról: „Mindannyian (ti. a magyar foglyok – szerző) piszkosak, sárosak voltak, nagy zsákokat cipeltek a vállukon, éhesek voltak, a lábukon bocskor, amit a nagy vasalt bakancsokra húztak rá, báránybőrben, paraszti ruhában voltak, sokan egyszerűen kikészítetlen birkabőrt terítettek magukra, a hátukon és mellükön a köpeny alá toll volt tömködve, mindenféle módon igyekeztek a kemény orosz tél ellen védekezni.”⁵³

Ugyanezen portya során 1943. febr. 13-án a Szumszki terület Mezinovka nevű falujában Naumov szétverte a 21. magyar ezred törzskarát, fogságba ejtve közben 70 katonát. Nagy részüket hazaengedték, egy részüket pedig felvették az osztagba.⁵⁴

Naumovék ugyanakkor antifasiszta plakátokat készítettek orosz, ukrán, cseh, magyar nyelven (összesen 170 darabot), s azokon a Vörös Hadsereg sikereiről, a magyarországi, csehszlovákiai helyzetről írtak. E plakátok közül sok került a magyar katonákhoz⁵⁵ s jelentős részben meg is tartották azokat. Ennek is része volt abban, hogy a Kocsemazov egység egyik csoportjánál 1943 febr. végén géppuskásszakasz és lövészszázad alakult azokból a volt magyar katonákból, akik kijelentették, hogy vörös partizánok akarnak lenni.⁵⁶

Érdekesek azok a leírások, amelyek a *Doni vereség után felbomlott magyar hadseregről* készültek. „... A magyar fasiszta hadtestek megszűntek hadsereg lenni. Elveszítvén helyüket a sorban, elfeledve egységük, zászlóaljuk számát, senki által nem irányított százezres tömeggé váltak, s vonultak nyugat felé a Voronyezsi és Kurszki terület sztyeppej útjain”⁵⁷ – írta az egység parancsnoka, M. I. Naumov.

A „Halál a fasizmusra” elnevezésű partizánosztág parancsnoka, P. I. Petrijek, aki Naumov egységéhez tartozott, azt írja: „A magyarok és olaszok szétbomló hadserege szüntelen áradatként hömpölygött nyugat felé... Ha rájuk támadtunk, az esetek többségében vissza se lőttek. Csak a tisztek, akik tudták, hogy számukra nincs kegyelem, menekültek be az erdőkbe, vagy egy faluba, pisztolyukból lövöldözve ránk. Naumov emberei Szecs falu mellett az országúton az egész szekérkara-

⁵¹ UKP PTI P-a. f. 64, op. 1, d. 11, l. 2.

⁵² Uo. f. 62, op. 1, d. 1, l. 144.

⁵³ UKP KB PTI P-a. f. 166, op. 3, d. 67, l. 316–317.

⁵⁴ Uo. d. 67, l. 316.

⁵⁵ Uo. f. 66, op. 1, d. 1, l. 112.

⁵⁶ Naumov M. I.: Sztyepnoj rej. Perm, 1969. 69.

⁵⁷ Uo. 71.

ván fegyvert, lőszert, magyar és olasz élelmiszert zsákmányoltak, gépkocsikat, tankokat gyűjtöttek, vagy robbantottak fel.”⁵⁸

Ugyanarról, illetve a partizánok és a visszavonuló magyarok viszonyáról jelentésében Hunyadvári József alezredes, a 47/II zászlóalj parancsnoka így ír: „a visszavonuló magyar katonákkal találkozáskor a szovjet partizánok lefegyverezték őket, beszélgettek velük, majd elengedték őket, barátságosan kezert szorítva velük, mondván: „Nem fogunk bántani benneteket, menjetek haza Magyarországra.”⁵⁹ Elbúcsúztak tőlük, és a közeli erdőkben eltűntek.

A visszavonuló magyar katonák nem akartak és nem is tudtak harcolni a partizánok ellen. P. Sz. Harcsenko (M. I. Naumov egységének egyik harcosa) jegyezte meg, hogy 1943 márciusában, amikor Novaja Szecs faluban egy ott elhelyezkedett magyar egységre találtak, az ellenállás nélkül megadta magát. „Itt – folytatja P. Sz. Harcsenko – szereztem magamnak egy magyar puskát. Mintegy 30–40 magyart fogtunk el ebben a faluban. Általában nem tanúsítottak ellenállást. Elfogtuk őket és Sevcsenkovo majorba mentünk.”⁶⁰

1943. ápr. 22-én a brjanszki partizánok, köztük Naumov osztagai is, azzal a felszólítással fordultak a 102. magyar hadosztályhoz, hogy szüntessék be az ellenállást és adják meg magukat. Ez a hadosztály a Braszovszki terület Lokoty nevű településén tartózkodott korábban. A németek, érezve a helyzet feszültségét Brjanszkban, maguk települtek át Lokotyba, s a magyar csapatokat átdobták a Navlinszki kerületbe a legveszélyesebb pozíciókba, ahol a partizánok gyűrűjébe kerültek. Sok magyar katona felismerte ezt a helyzetet, s mielőtt elhagyták volna Lokotyot, szétrombolták a lakóházakat. Később ennek a hadosztálynak a katonái közül sokan, nem látva más kiutat, megadták magukat.

Egy másik magyar hadosztály, a 108-as egyik napról a másikra az élvonalban találta magát, szemtől szembe a Vörös Hadsereggel. A magyar katonák nem tanúsítottak ellenállást. 1250 ember adta meg magát. Egyik részük a Vörös Hadsereg, másik részük a partizánok fogságába került. Az Ulicében (Szevszki kerület) elhelyezett magyar zászlóalj pedig teljes létszámban megadta magát.⁶¹ A partizánok fogságába esett magyar katonákat mind átadták a Vörös Hadsereg egységeinek.

Miután Sz. A. Kovpak egységében létrehozták a magyar antifasiszták csoportját, ugyanilyen csoportot létrehoztak M. I. Naumovnál is.⁶²

Mint a kijevi levéltári anyagok tanúsítják, emellett csak M. I. Naumov partizánegysége több mint 50 ezer darab röplapot adott ki és terjesztett az ellenséges hadsereg bomlasztása céljából.⁶³ Csak a magyar katonák és tisztek között 1943. máj. 29-től 1944. ápr. 30-ig – közel sem teljes adatok szerint – kb. 5–7 ezer röplapot terjesztettek. Egy részük a magyar antifasiszták közvetlen együttműködésével készült. Egy részüket pedig repülőgépek hozták a szovjet határszágából.

A Nagy Honvédő Háború harmadik szakaszára az Ukrán KP KB-a hadművelleti tervet fogadott el a partizánosztagok számára az 1944 január-márciusi időszakaszra. N. I. Naumov számára ez volt a harmadik hadművellet s az előíranyozta a benyomulást Nyugat-Ukrajnába. 1944 tavaszán az egység a Vörös Hadsereg előrenyomuló alakulataival egyesült. Naumov egységéből azután a háború utolsó szakaszában mintegy 150 embert dobtak át ejtőernyővel Csehszlovákiába és Magyarországra.⁶⁴

Malikov partizánjai

Az Ukrán K(b)P KB-nak a nyugat-ukrajnai partizánmozgalom fejlesztésére vonatkozó határozattal küldték a Zsitomiri területre azt a szervezőcsoportot, amelynek tagjai Prokopenko, Sz. P. Malikov, Kudakov és Sztjepanov voltak. Ők álltak az élére a helyi osztagoknak, amelyekből egy egységes

⁵⁸ UKP KB PTI P-a. f. 166. op. 3, d. 67, l. 42.

⁵⁹ *Karsai Elek*: „Országgyarapítás” országvesztés. A nürnbergi per és Magyarország. II. rész 1939–1945. Bp. 1962. 139–140.

⁶⁰ UKP KB PTI P-a. f. 166. op. 3, d. 69, l. 85.

⁶¹ Partyizani Brjanszcini. Tula. 1970. 319.

⁶² UKP KB PTI P-a. f. 66, op. 1, d. 5, l. 154.

⁶³ Uo. f. 166. op. 4, d. 70, l. 297.

⁶⁴ Uo. l. 305. A csehszlovák és a magyar nép partizánharcában Naumov egységéből részt vettek: Velicsko P. A.: Kuznyec Ja. M., Asztalhoz. Ljah A. K., Rimocs, Lunyevszkij.

partizáncsapat nőtt ki. Vezetője Sz. F. Malikov lett. 1942 november-decemberben a csapat még csak a Szlovicsanszki és a Luginszki kerületekben (Zsitomiri terület) tevékenykedett.⁶⁵

Ez időben 1942. nov. 2-án átalált hozzájuk 6 szlovák – Belokorovicsi állomáson –, élükön Sztefan Kascakkal, magukkal hozva 2 könnyű gépfegyvert, 4 puskát, kézigránátokat, töltényeket. Ebben az időben szlovák és magyar katonák között végzett agitációs munka hatására a partizánokhoz átalált még 14 szlovák és 20 magyar.⁶⁶

1943. ápr. 1-től kezdve Malikov megnövekedett partizánegysége kiszélesítette tevékenységi területét. A Zsitomiri terület említett két kerületén kívül a partizánok aktívan harcoltak az Ovrucszi, Korosztjisevszki, Volodarszko-Volinszki, Baranovszki, Jemilcsinszki, Olevszki, Drunszki kerületekben. Ez lehetővé tette a partizánok számára, hogy teljes képet adjanak az ezen a vidéken tartózkodó magyar csapatok morális állapotáról.

Prokopenko az USPD-nek a következőképpen ír a magyarokról: „A magyaroknak két kategóriájuk van: Vannak a policájok, akiket a németek a partizánok ellen vetnek be . . .”, „A magyarok másik kategóriája, akik most jöttek meg a frontról egy kicsit észhezértítették, majdnem a felüknek fegyvere sincs, mind éhesek. Házról-házra járva a lakosságtól kéregetnek kenyeret. A magyarok bemehetnek a házakba enni, akár a fegyverüket is otthagyják. Az egyik faluban történt ez az eset: bement két magyar az egyik házba, ettek ott, s amikor mentek el, otthagyták a két puskát. A házigazda mondja nekik: vigyék innen, ők pedig azt felelték, nem, itt hagyjuk. L. T. Bugajenko – egyik csapatparancsnok Malikov egységében – az egyik faluban elfogott 30 magyart, 27-et elengedett, hármat pedig magával vitt az osztagba. Ezek voltak a Donnál.”⁶⁷ Prokopenko ez utolsó mondata azt a változást is kifejezi, ami a magyar katona tudatában végbement, a 2. magyar hadsereg Voronyezs alatti veresége után. „Ezek – folytatja – nem akarnak harcolni a németekkel, se a partizánokkal. Így beszélnek: . . . haza akarunk menni.” Majd befejezésül Prokopenko hozzáfűzi: „A magyarokkal kapcsolatban nincs értelme vállalkozni a legkisebb műveletre sem. Ők már úgyis szétzilálódtak.”⁶⁸

A magyar csapatok harci értékéről, harci szelleméről szólnak az alábbi esetek is. Egyszer a Malikov egység egyik osztagparancsnoka, P. M. Sarapcsuk (a Szuovorov osztag parancsnoka) azt a feladatot kapta, hogy szerezzen élelmet az egész egység számára. Osztagával bement Klocski faluba, amely Lugini és Korosztjeny kerületi központok között fekszik. A lakosságtól megtudták, hogy a közeli falvakban a magyarok összeszedik az élelmiszert. A partizánok elhatározták, hogy elveszik tőlük az összeszedett élelmiszert. A magyarok harc nélkül átengedtek 7 kocsit élelmiszert.⁶⁹ Amikor a partizánok az erdők irányába vonultak, szemben velük feltűnt egy gépkocsi 9 magyar katonával. Ők is harc nélkül megadták magukat a partizánoknak, Sarapcsuknak nem volt mit kezdeni a foglyokkal, elengedte hát őket. Az egységnek parancsba volt adva, hogy a foglyokat engedjék el, miután lefegyverezték őket.⁷⁰

Malikov egységének egy másik osztaga, a Kotovszkij nevét viselő, április 16-án azt a feladatot kapta, hogy robbantsa fel a Korosztjeny-Kovelj vasúti hidat Putyikovicsi falu mellett. A hidat egy mintegy 45 fős magyar alakulat őrizte. Ennek ellenére a partizánok nyíltan fogtak hozzá a harci feladat teljesítéséhez. Egy részük biztosította a Korosztjeny felőli oldalról a hídfeljárók védelmét. Másik részük kezdett a folyókon közeledni, nem messzire a hídtól. A magyar őrség, látván ezt a képet, részben kezdte elhagyni állásait, a többiek pedig eldobva mindent szétfutottak. Egyetlen lövés nélkül felrobbantották a partizánok a hidat.⁷¹

Sz. F. Malikov egysége 1943. május 1-re 1272 főből állt, közülük 852 ukrán, 241 orosz, 88 belorusz, 91 egyéb nemzetiségű.⁷² A következő hónapokban a létszám tovább növekedett, és az

⁶⁵ UKP KB PTI P-a. f. 67, op. 1, d. 1, l. 4.

⁶⁶ Brezsak I. M., Klovov V. I., Ruszak A. V. j. i. m. 53.

⁶⁷ UKP KB PTI P-a. f. 116, op. 3, d. 72, l. 33.

⁶⁸ Uo. l. 34.

⁶⁹ Uo. l. 70.

⁷⁰ Uo. l. 71.

⁷¹ Uo. f. 116, op. 3, d. 74, l. 100.

⁷² Uo. f. 67, op. 1, d. 1, l. 48.

átszervezés idejére – 1944. ápr. 10-^{re} az akkor már Scsorsz⁷³ nevét viselő Zsitomiri partizán hadosztály 3900 fős volt, köztük 2813 ukrán, 658 orosz, 104 belorusz, 154 egyéb nemzetiségű.⁷⁴ Ez utóbbiak nemzeti összetételéről, illetve az egységhez tartozó magyarok pontos számáról pontos adataink még nincsenek. Többet tudunk azonban az egyes részletekről.

V. Vigovszkij, a Zsitomir vidék partizánmozgalmának egyik résztvevője, Malikov partizánegységnek tagja rámutatott, hogy a partizánok oldalára átalált magyar katonákból, szlovákokból, jugoszlávokból alakították meg az I. F. Filkov vezette nemzetközi századot. Ebben a században 15 magyar antifasiszta volt, többségükben olyanok, akik a fasiszta munkatáborokból szöktek meg. A következő elvtársak voltak a partizánok között: Matu János – aki 1943 márciusában szökött meg a Zsitomiri terület egy fafeldolgozó kombinátjában dolgozó büntetőszázadból, Kovács Imre, Kővágó Ferenc, Pavlos József, Papp Mihály, Tokaji Mihály – akik ugyanez év május 15-én csoportosan szöktek meg egy büntetőzászlóaljából; Pálffy István – aki augusztus 10-én állt be az egységbe; a többiek – Borsic János, Virág Antal, Megyeri István, Tóth Zsigmond, Faragó András, Őri Pál és mások, látva a német parancsnokság embertelen bánásmódját, az erejüket meghaladó gyötrő munkát, határozták el, hogy együtt álljanak a partizánok oldalára. Szökésük előtt a helyi lakosság körében megtudakolták, hogyan lehet a leggyorsabban elérni a partizánok osztagait. Előfordult, hogy szökés közben a magyar katonák, nem ismerve a partizánok tartózkodási helyét, német járőralakulatok kezébe vagy a helyi községi rendőrség kezébe kerültek. Tudva ezt, jól előkészítették szökésüket. 1943. aug. 21-én szöktek meg a Leszovsinszki koncentrációs táborból (a Zsitomiri terület Krosztyenszki kerülete), ahol a faanyag feldolgozásán és elszállításán dolgoztak.⁷⁵ Később őket különböző osztagokba – a Dzerzsinszkijről, Sztálinról és másokról elnevezett osztagokba – irányították, amelyekben egészen a háború befejezéséig harcoltak.

Összesen 18 hónapig tevékenykedett Malikov egysége az ellenség hátában. Ez idő alatt, 1942 szeptemberétől 1944 áprilisáig megsemmisítettek 7781 németet, 4250 magyar, román és más nemzeti-ségű ellenséges katonát. Fogságba ejtettek 973 embert.⁷⁶ Közülük sokan az osztagban maradtak egészen a Vörös Hadsereggel történő egyesülésig.

Grabcsak osztaga

1942. okt. 14-én az USPD parancsára alakították meg A. M. Grabcsakkal az élen azt a szervező csoportot, amelynek feladata a helyi partizáncsoportok irányítása volt a Korosztjenszki, Malinszki kerületekben (Zsitomiri terület) és Turcsinkán.⁷⁷

Kijelölt körzetébe érve Grabcsak osztaga gyorsan növekedett a helyi lakosság soraiból, s az erdős vidéken már meglevő kisebb partizáncsoportokból. Fokozatosan kezdtek áramlani soraiba a magyar katonák, sőt tiszték is.

1943. ápr. 24-én önként átalált fegyverével együtt Tóth István altiszt. Egy katonát is magával hozott: Sarkizjan (Sárközi?) Jánost. Ismerték egymást és látta a katona antifasiszta beállítottságát, ezért javasolta neki, hogy álljanak át együtt a partizánok oldalára. Az beleegyezett. Amikor az osztag őrszemeivel találkozott, Tóth István felmutatta a partizánosztagtól származó, a korábban megszerzett röplapot, amelyen oroszul és magyarul rajta volt az a belépési engedély. A partizánosztág parancsnokságával folytatott beszélgetés során Tóth István kijelentette, hogy „a magyarok átállnának önökhöz (ti. a partizánokhoz), csak félnek, de Önök és a Vörös Hadsereg ellen nem fognak harcolni”.⁷⁸

A magyar járőrök, ha meglátták a partizánokat, eltűntek a vasúti pályáról, nem bocsátkoztak velük harcba. Pl. a Sepetovka-Novograd-Volinszkij vasúti vonalon teljesített szolgálatuk közben a magyarok „az aknákat rakó partizánok láttán visszafordultak, mintha nem vették volna őket észre, azután pedig, hogy a partizánok elmentek, felszedték az aknákat, s vitték a parancsnokhoz kitünteté-

⁷³ 1944. jan. 15-én Sz. F. Malikov partizánegységét átalakították egy hadosztályt alkotó 3 ezredé. Ezen a napon vette fel a N. Scsorsz nevet. – UKP KB PTI P-a. f. 67, op. 1, d. 1, l. 143.

⁷⁴ UKP KB PTI P-a. f. 67, op. 1, d. 1, l. 169.

⁷⁵ *Brecsak I. M., Klovov V. I., Ruszak A. V.*: i. m. 127. Lásd: *Reprincev F. Sz.*: i. m. 126.

⁷⁶ UKP KB PTI P-a. f. 67, op. 1, d. 1, l. 176.

⁷⁷ Uo. f. 62, op. 1, d. 6, l. 85, 84.

⁷⁸ Uo. f. 88, op. 1, d. 1, l. 359, 62, 138.

sért, vadul lövöldözve közben jobbra, balra a bokrokra”.⁷⁹ A partizánok levélben kezdték követelni a magyaroktól, hogy ne szedjék fel a lerakott aknákat, mert ellenkező esetben tüzet fognak nyitni azokra, akik az aknához közelítenek. Megegyeztek abban, hogy akkor lenne ajánlatos lerakni az aknákat, amikor a vasúti pályatesten ez a magyar alakulat nem teljesít járőrszolgálatot. A partizánok elfogadták ezeket a feltételeket.

Nagyon jól sikerült a magyar katonáknak és tiszteknek a kapcsolatteremtés a Zsitomiri terület Malin város partizánjaival. A partizánok a magyar zászlóaljaktól fegyvert és információkat kaptak a büntetőkülönítmények átcsoportosításáról, megtudták a jelszókát.⁸⁰

Később ennek a katonacsoportnak a hatására a magyar zászlóaljban létrejött egy antifasiszta csoport, a zászlóalj bomlasztásának céljával. Mindig időben értesítették a partizánokat a német és magyar különítmények támadásáról. Megjegyzendő, hogy ez a zászlóalj egyetlen lövést nem adott le a partizánokra, sohasem bocsátkozott harcba velük. Először is azért, mert jóelőre értesítést kapván a partizánok az ellenfél erőinek odaérkezése előtt időben elhagyták a kijelölt körzetet; másodsor, mert a magyar katonák nem akartak harcolni a partizánok ellen. Továbbá Malin körzetében tartózkodott egy szlovákokból álló egység, amelyet Antal Jan vezetett. Közöttük is működött egy antifasiszta csoport, amely támogatta a magyarok háborúellenes, antifasiszta kezdeményezéseit.⁸¹

A fentebbi esetekből – mint a korábbiakból sem – nem vonhatjuk le természetesen azt a következtetést, hogy minden magyar egység megtagadta a harcot a partizánok és a partizánokat támogató békés lakosság ellen. Ez távolról sem lenne igaz. Az is előfordult, hogy a magyar katonák és a partizánosztagok közötti ütközetben mindkét oldalon folyt a magyar vér. Ez elszomorító, és mutatja, hogy milyen bonyolult volt a magyar nép helyzete a második világháború éveiben.

1943. aug. 23-án a partizánok értesítést kaptak arról, hogy a németek magyar katonákkal együtt felgyújtották Sztolbi és Makroje falvakat, és Szoljanka faluhoz közelednek.⁸² Grabcsak egysége haladéktalanul közbelépett, hogy a békés lakosságot megvédjék.

Ebben a németek és magyarok ellen vívott súlyos ütközetben – miközben az egységgel együtt kitört a bekerítésből – esett el a magyar antifasiszta Sarkizjan (?) János, aki hősie batorsággal fedezte társai visszavonulását.⁸³

Az elesett magyar antifasiszták helyére újak jöttek a Horthy-hadseregéből a partizánok közé. 1943. november 17-én Grabcsak egységébe 3 magyar katona jött: Vojtek Béla, Klein Béla, Rapport Gyula (?).⁸⁴ 1943 végére a magyar antifasiszták száma jelentősen megnőtt, s létrehoztak belőlük, úgy mint 1943 januárjában Kovpak egységében is, egy külön magyar csoportot.⁸⁵

Grabcsak osztaga ez időre 1037 főre nőtt, s osztagból partizánegységgé alakult.⁸⁶ Grabcsak partizánjai is – mint a partizánalakulatok általában – készítettek antifasiszta rölapokat. Működésük ideje alatt 119-féle rölapot nyomtattak ki, kb. 4 ezer példányszámban.⁸⁷ Ebből kimondottan csak magyar katonák számára magyar nyelven 4-et készítettek.⁸⁸ A magyar nyelvű rölapok szövegezésében, elkészítésében és terjesztésében természetesen elsősorban a magyar antifasiszták vettek részt.

1944. május 10-én A. M. Grabcsak egysége fegyverrel átkelt a Pripjaty folyón, s harcok árán ment a Vörös Hadsereg elébe. Az USPD parancsnokának, T. A. Sztokacsnak a parancsára az osztagból 25 embert elvittek az USPD mellett működő iskolába, ahol előkészítették őket más magyar és szlovák antifasisztákkal együtt a Magyarország, illetve Csehszlovákia területére történő átdobásra.⁸⁹

⁷⁹ Uo. I. 88.

⁸⁰ *Opanaszjuk O. E.*: Krov i fata. Kijev. 1967. 152–151.

⁸¹ Radjanszka Ukraina (újság). 1966. márc. 23.

⁸² UKP KB PTI P-a. f. 88, op. 1, d. 1, l. 236.

⁸³ Uo. f. 88, op. 1, d. 1, l. 237–239.

⁸⁴ UKP KB PTI P-a. VPBa. Grabcsak A. M. partizánegysége személyi állományának névjegyzékei. I. köt. 136.; II. köt. 114; III. köt. 257.

⁸⁵ Ukrainszka RSzR Velikij ... 2. köt. 242.

⁸⁶ UKP KB PTI P-a. f. 88, op. 1, d. 1, l. 21.

⁸⁷ Lisztivki partijnogo nignilja i partizanszkih zagonir Ukraini u roki Velikoi Vitscsznjanoi vijni. Kijev. 1969. 318.

⁸⁸ Uo. I. 358.

⁸⁹ UKP KB PTI P-a. f. 88, op. 1, d. 1, l. 308, 309.

Kisebb partizánegységek harcai a magyar csapatokkal

Közülük az egyik „Gyágyá Petya” fedőnevű A. P. Brinszkij parancsnoksága alatt a brjanszki erdőkben, majd Beloruszia területén működött. A Pripjatyi mocsarak környékén a megszálló egységek-ből megszökött dr. Gellér István és dr. Kovács István 1944 elején csatlakozott hozzájuk. Az osztagban azt a feladatot kapták, hogy folytassanak rendszeres felvilágosító munkát a magyarok között. Számos kiküldésük után tapasztalták, hogy a magyar katonák között a háborúval szembeni elégedetlenség egyre nőtt, s közülük sokan csatlakoztak a partizánokhoz. Így például a Cskálov osztaghoz, amely Brinszkij egységétől északra tevékenykedett, 30 magyar katona csatlakozott. A Beloruszia déli részén tevékenykedő Szuvorov csoporthoz 1943. szeptember 26-án a Kiss Gyula vezette 21 tagú csoport állt át. 1944 májusának végén a „Csernyák” partizáncsoporthoz 16, egy másik belorusziai partizáncsoport-hoz Csepiga százados vezetésével pedig 9 magyar honvéd csatlakozott. Ebben az időben más belorusziai partizáncsoportokban is harcoltak magyarok. Például az „Igor” csoportban, az 1. sz. moldáviai partizánbrigádban, a „Csapajev”, a 99. számú és a „Poljeszje” brigádban és még számos egységben. Számos magyar partizánt vetettek be a „Nagy Földről” Belorusziába. Közük Bauer Tatjánát, Zoci Tivadart, Simon Ferencet és másokat. A belorusziai partizánok között közel 100 magyar antifasiszta harcolt.

A szovjet területen tartózkodó partizánosztagek koordinálták tevékenységüket a velük szomszédos osztagokkal, gyakran végeztek közös hadműveleteket is. Ebből is következik, hogy az egy-egy partizánosztagra vonatkozó levéltári anyagokban találhatunk híreket a szomszédos osztag tevékenységéről.

Így pl. a *Bozszenko* nevű *partizánosztag* 1943. márc. 1-i jelentésében ezt olvashatjuk: „Az ellenséges csapatok morális állapota rossz. Márc. 1-én Olevszkbe (Zsitomiri terület – a szerző) érkezett egy magyar alegység, azzal a feladattal, hogy a policiával együtt kezdjenek hadműveletet Grabcsak partizánosztaga ellen. A magyarok megtagadták a feladat teljesítését. Ezért lefegyverezték őket és táborba zárták valamennyiüket.”⁹⁰ Egy másik jelentésből megtudjuk, hogy Szaburov osztagába átalált fegyverével együtt 5 magyar katona 1943 nyarán.⁹¹

Az osztag irataiban találunk jó megfigyeléseket is az együtt harcoló magyarok és németek viszonyára vonatkozóan. Pl. Lubni város parancsnokának (Poltvai terület) 1942. febr. 24-i parancsában az 5. paragrafusban ez áll: „A magyar katonáknak tilos elvenni a szarvasmarhát, ruhaneműt, stb. a békés lakosságtól, a tiszteknek és a német katonáknak joguk van elvenni bármit, amire szükségük van”. Miután a német csapatokat szétverték a Volgánál, a magyar hadsereget pedig Voronyezs alatt, a „szövetséges” katonák közötti viszony még tovább romlott. A Kalinkovicsevszki kerület Bolsije Avtoki nevű falujában bement egy házba egy magyar tiszt. Két német katona tartózkodott akkor ott. A magyar tiszt enni kért. A német katonák előbb kiabálni kezdtek vele, majd rávetették magukat, összeverték és kikergették a házból.⁹²

A Bozszenko osztag 1943 márciusából származó további jelentései is arról szólnak, hogy a magyarok végképp elvesztették hitüket a hitleri hadsereg győzelmében. A magyarok sajnálják, hogy belerántották őket ebbe az értelmetlen háborúba. Azt beszélik, „otthon kellett volna maradnunk, így mindenképpen orosz földön kell elpusztulnunk”.⁹³

A Voronyezs alatt vereséget szenvedett magyar csapatok „rendezetlenül vonulnak vissza a Zsitomir-Korsztyeny-Ovrucs vonalhoz” – olvashatjuk az osztag egyik feljegyzésében, majd a továbbiakban ez áll: „A nem magyar származású katonáktól (ruszinoktól, szerbekből, szlovákoktól, horvátoktól) elvették a fegyvert. Munkaszolgálatos csapatokba gyűjtötték őket össze”,⁹⁴ hogy veszélytelenséget biztosítsák.

A Bozszenko osztag egy rölapja közli az egyik ilyen átalált magyar katona elbeszélését: „A német parancsnokság a magyar egységeket veti be az oroszok halálos tüzelése alatt álló legveszélyesebb

⁹⁰ Uo. f. 62, op. 5, d. 80, l. 36, 61; d. 84, l. 27.

⁹¹ Uo. f. 62, op. 5, d. 84, l. 37.

⁹² Uo. l. 10.

⁹³ Uo. l. 11.

⁹⁴ Uo. l. 12.

helyeken. Amikor ezt az aljasságot megértettük, a katonák sok csoportja megtagadta a harcot, és követelte a hazatérést. A németek kivégzésekkel akartak bennünket megijeszteni, de a tisztek egy csoportja által támogatott katonák kijelentették, hogy fegyveresen fogják megvédeni jogaikat és életüket. A német parancsnokság utasítására egyes magyar alegységeket a közeli hátszágba vezényelték át. Ott a katonákat és tiszteket lefegyverezték, egészségügyi szerelvényekre rakták és »sebesültként« hazairányították Magyarországra. Nekem és egy kisebb csoportnak sikerült megszöknünk. Úgy döntöttünk, hogy egyenként megyünk át a frontvonalon és megadjuk magunkat.⁹⁵

Azok, akik már 1943 tavaszán jöttek a szovjet-német frontra, nem akartak harcolni Hitler oldalán. Az Ovrucs-Korosztyeny-Zsitomir vonalon a vonatmegállóban a katonaszállító vonatok peronjain gyakran hangzottak el párbeszéd, melyeknek a partizánok fültanúi voltak, s melyekben arról esett szó: a legfontosabb az, hogy „minél előbb elszakadhasanak Hitlertől”⁹⁶, hazatérhessenek Magyarországra, a családjukhoz. Az orosz mezőkön a katonák nagyon is ráébredtek, hogy nekik itt nincs keresnivalójuk. A Zsitomiri területre a frontról érkező magyar katonák rosszul öltözöttek voltak. Az élelmiszerellátásuk is rossz volt. Sok esetben a katonák éheztek. A fegyverzetük helyzete sem a legjobb volt. Sokan közülük még Voronyezs alatt eldobták a fegyverüket, nem volt rá senki képes, hogy megakadályozza ebben őket. „Géppuskájuk szinte nem is volt, puskájuk is csak 5–6 emberre jutott egy” – így jellemzik a Bozszenko osztag partizánjai 1943. márc. 27-én a magyar hadsereg állapotát.⁹⁷ A katonák lényegében a helyi lakosságtól szereztek be táplálékukat. S ez természetesen nem sok ételmet jelentett, különösen ebben az évszakban. Odáig fajult a helyzet, hogy katonai felszerelésüket, néha még a fegyverüket is kenyérré cserélték.

Ezért aztán sokan keresték a kiutat ebből a helyzetből. Egyesek hallgattak, mások a haladéktalan hazatérést követelték, megint mások a szovjet partizánok oldalára való áttámaszkodást kerestek kiutat, felhasználva minden kínálkozó alkalmat.

A partizánokhoz áttérni a vasúti pályatest őrzésére rendelt szolgálat közben volt a legkönnyebb. Ha megjelentek a partizánok, feltartották a kezüket, s elég volt néhány szót tudni oroszul, hogy a partizánok tudtára adják: át akarnak állni. Az USPD-nek szóló egyik jelentésben pl. a Bozszenko osztag azt írja, hogy 1943. július 28-án az osztag partizánjai kénytelenek voltak magukkal vinni öt magyar katonát, akik az osztagba kéredzkedtek. A vasúti pályatest őrzésére rendelt védelem, minden fegyverével és felszerelésével együtt a partizánok oldalára került.⁹⁸

A Bozszenko osztag egy másik jelentéséből, amely 1943. augusztus 11-én kelt, ugyanilyen képtárral élénk: A partizánok szigorú utasítást kaptak, hogy robbantsák fel az Irsa folyó 60 méter hosszú hídját, amelyen a németek erősítést küldtek Kijev körzetébe. A feladatot a partizánok már azon a napon, hogy a parancsot kapták, teljesítették is. A magyar hídőrség ugyanis, 11 ember, ahogy a partizánok a hídhoz közelítettek, eldobta fegyverét, s az osztag elé ment. Rövid megfontolás után a partizánok befogadták őket és együtt tértek vissza az erdőbe.⁹⁹

A Bozszenko osztagában levő magyar antifasiszták igen nagy munkát végeztek, az ellenséges erők hadmozdulatainak felderítésével, adatszerzéssel. Nemegyszer magyar katonai egyenruhában beszélgettek a frontra tartó magyar katonákkal. Voltak olyan esetek, amikor behatoltak a magyar egységek elhelyezkedési területére, hogy rölapokat szórjanak szét, megtudják a jelszókat; megszereznek a szükséges információkat.

A Zsitomiri területre vonatkozó levéltári anyagokban találkozhatunk még egy partizánosztaggal, a Zsukov nevével. A harcaikról valló dokumentumok sok jellemző apróságot mondanak el a kerületben tartózkodó magyar hadsereg állapotáról.

A vereséget szenvedett 2. magyar hadseregből 1943. márciusában 10 ezer katonát Ovrucs város körzetében helyeztek el.¹⁰⁰ 1943. márc. 24-én az osztagból 8 partizán véletlenül összetalálkozott egy 22 fős magyar katonacsapattal. A magyarok kérték, hogy ne lőjenek rájuk, kifejezésre juttatták, hogy

⁹⁵ Brecsak I. M., Klovov V. I. Ruszak, A. V. i. m. 116, 117.

⁹⁶ UKP KB PTI P-a. f. 62, op. 5, d. 80, l. 36.

⁹⁷ Uo. d. 84, l. 24; f. 62, op. 5, d. 80, l. 68.

⁹⁸ Uo. f. 62, op. 5, d. 84, l. 5.

⁹⁹ Uo. f. 67, op. 1, d. 1, l. 77.

¹⁰⁰ UKP KB PTI P-a. f. 62, op. 5, d. 55, l. 122.

ők nem akarnak harcolni. Lerakták fegyverüket, azután engedélyt kaptak, hogy visszatérjenek segítségük tartózkodási helyére.¹⁰¹

Egy 1943. júl. 28-i jelentésben megemlítik, hogy a „németek büntetőosztágot hoztak létre magyarokból, litvánokból, csehekből, s az elmúlt napokban Korosztjenybe szállásolták be őket, mint megbízhatatlanokat”.¹⁰²

Ugyanezen a napon közölték a Zsukov osztag partizánjai, hogy a Zsitomiri területre szállítottak a németek 5000 magyar és osztrák zsidót, akiket korábban az aknamezők aknálanítására használtak fel a fronton. Most pedig az a feladatuk, hogy átvágják a drótkadályokat, védelmi vonalakat építsenek. „Táborokban tartják őket a szabad ég alatt – írják ugyanebben a jelentésben –, rendkívül rossz egészségügyi körülmények közepette. Silányan táplálkoznak, mindenféle hulladékot is megesznek, aminek következtében igen magas közöttük a járványok – elsősorban a tifusz – miatti elhalálozás.”¹⁰³

Aktív partizántevékenység bontakozott ki a Zsitomiri területtel szomszédos Kamjanyec-Podolszki területen is.

1942 júniusában a Mihajlov nevét viselő Szlavuti illegális csoportból (amely nevét a csoport első vezetőjéről vette fel, aki a német fasiszták elleni harcban esett el) megalakult egy partizánosztag A. Z. Oduhával az élen. Ez az osztag gyorsan gyarapodva 1943 augusztusára már 430 fős lett.¹⁰⁴ Velük harcolt egy magyar utász is, aki 1943. március 10-én állt át a partizánokhoz, Sepetovka körzetében. Zentai Árpád volt a neve. Régi, edzett tagja volt a munkásmozgalomnak, részt vett már 1919-ben is a Tanácsköztársaság harcában. A magyar kommunista Zentai Árpád frontra érkezésekor mindjárt kapcsolatot teremtett a partizánokkal. Neki köszönhető, hogy a szovjet partizánok állandó összeköttetésben tudtak állni a Szlavut-Sepetovka közötti vasútvonal magyar őrségével. E révén a partizánok elérték – mint beszámolójukban írják –, hogy a magyar járőrök „elnézően viseltettek az általuk végrehajtott diverziós akciókkal szemben és nem igyekeztek különösebben akadályozni bennünket”.¹⁰⁵

Igaz viszont, hogy a partizánok nagyon aktív tevékenységére ezen a vasúti szakaszon felfigyeltek a németek, s gyanították, hogy ebben részük van a magyaroknak, s német egységekkel váltották fel őket.

A magyar egységekre az agitáció a doni vereségek után jobban hatott. S különösen jobban, mint a németekre. A Kamjanyec-Podolszki terület partizánosztagainak tevékenységéről szóló beszámolója szerint 10 ellenséges helyőrséget bomlasztottak szét. Közülük 2 magyar, 3 policáj, 5 kozák helyőrség volt. Az átállást a partizánokhoz speciálisan erre felállított besúgó és ügynök hálózattal igyekeztek megakadályozni. Ennek következtében sok volt a kivégzés, letartóztatás. Így pl. a kerületi központ Pluzsnojében háborúellenes kijelentések miatt és veszélytelenítés céljából a németek lefegyvereztek és letartóztattak 95 magyart. Osztrog városában is volt hasonló eset. (Ennek ellenére tudunk arról, hogy az e város térségében tevékenykedő Kirov nevét viselő osztagba 1944 márciusától a Vörös Hadsereggel történt egyesülésig 143 magyar katona és tiszt állt át.)¹⁰⁶ Az A. Z. Oduha egység átszervezésének napjára az összlétszám 4100 fő volt, köztük kb. 30 magyar.

A magyar antifasisztáknak a szovjet nép partizánmozgalmában való részvételének kérdése bizonyos fokig elhomályosult a történettudományban mind Magyarországon, mind a Szovjetunióban.

Az első feltárási kísérletek alapján az Ukrán K(b)P KB mellett működő Párttörténeti Intézet levéltári anyagai, a Hadtörténeti Intézet levéltári anyagai, továbbá a történeti szakirodalom és a partizánmozgalom résztvevőinek megállapításai alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a Nagy Honvédő Háború első periódusában (1941. június 22.–1943 február elejéig) Ukrajna ideiglenesen megszállt területein a szovjet partizánok oldalára áttért s az osztagok állományába vétetett mintegy 100 magyar katona és tiszt.

¹⁰¹ Uo. d. 80, l. 35, 67, d. 55, l. 126.

¹⁰² Uo. d. 80, l. 19.

¹⁰³ Uo. l. 18.

¹⁰⁴ Uo. f. 96, op. 1, d. 1, l. 175.

¹⁰⁵ Uo. l. 389.

¹⁰⁶ Uo. f. 97, op. 1, d. 1, l. 195.

A fasiszta csapatok Sztálingrád alatt elszenvedett vereségétől s a 2. magyar hadsereg doni vereségétől számítva Ukrajna teljes felszabadulásáig az Ukrajna területén működő partizánosztagokba több mint 170 magyar katona és tiszt állt át.

Nem teljes szovjet és külföldi források adatai szerint az ukrajnai partizánmozgalomban több mint 20 európai ország képviselői vettek részt: legnagyobb számban a lengyelek (több mint 5000). Emellett 800 cseh és szlovák és több mint 300 magyar antifasisztát tartanak számon az ukrajnai partizánegységek névjegyzékeiben.¹⁰⁷

Megállapítani a háborús években a partizánokhoz átvált magyar antifasiszták pontos számát igen nehéz. Hiszen a partizánosztagok szinte állandó mozgásban voltak, hol Ukrajna, hol Beloruszia területén folytatva hadműveleteiket. Az átvált magyarok összeszámlálásához legjobb az átváltás időpontját venni alapul. Az átváltás időpontja és helye szerint számoltuk össze a szovjet nép partizánharcába bekapcsolódó magyar antifasisztákat.

Ilyen alapon folytatott kutatásaink szerint a háború egész ideje alatt összesen több mint 400 különböző időpontban átvált magyar katona és tiszt vett részt a németek elleni harcban a szovjetunióbeli partizánok között. Ugyanakkor azonnal meg kell azt is jegyeznünk, hogy a partizánok közé átvált magyar katonák összlétszáma a valóságban a partizán csapatokban harcolók számánál ennél jóval több volt. De a partizánharc körülményei között nem adódott lehetőség arra, hogy a magukat megadó átváltni kívánó magyar katonákat ennél nagyobb arányban felvegyék az osztagba. Miután lefegyverezték őket, vagy elengedték, vagy átadták őket a Vörös Hadsereg egységeinek.

Azok a magyarok, akik részt vettek a szovjet partizánmozgalomban, nemcsak a hitleri Németország felett aratott győzelemhez járultak hozzá, hanem a partizánosztagokban szerzett tapasztalataikat jól hasznosíthatták a Magyarország felszabadításáért, demokratikus átalakításáért folytatott harcokban is.

¹⁰⁷ Ukrainszka RSZR u Velikij . . . Kijev. 1969. 3. köt. 124.; *Brecsak I. M., Klovov V. I., Ruszak A. V.* i. m. 120.

A feudalizmusról és az eredeti jellegzetességekről (A Történelmi Szemle vita-ankétja)*

A vita elején *Makkai László*, a megbeszélésre kerülő tanulmány szerzője mondott bevezetőt, melyben először a történettudományos modellezés problémájára tért ki. Hangsúlyozta, hogy saját, „keletkezés-szemponútú” feudalizmus-modelljét korántsem tartja egyedül lehetséges rendszerezési formának. Számos más szempontból is készíthető modell a tanulmányban érintett problémákról. Ezek közül kettőt emelt ki: a „klasszikusnak” számító, tulajdonformák szerinti modellezést – ide sorolhatók Tőkei Ferenc munkái – és azt a gazdasági mechanizmus szerinti modellt, amelynek kidolgozására a közelmúltban a francia Guy Bois tett kísérletet a „Crises du féodalisme” című könyvében. Makkai igen fontosnak ítéli Guy Bois úttörő próbálkozását, mely a feudális gazdasági mechanizmus modelljét a következő szavakkal foglalta össze: „kis egyéni termelés hegemoniája a termelőeszközöknek e hegemonia által feltételezett fokán + a földesúri szolgáltatás, amelyet politikai eredetű, azaz gazdaságon kívüli kényszer biztosít”. Ez a modell szerinte igen jól összeegyeztethető saját keletkezés-szemponútú modelljével, s ezt Makkai példákkal is alátámasztotta. Mindamellet elismerte azt a hiányosságot, hogy a feudalizmus gazdasági mechanizmusa nem derül ki az ő modelljéből, amelyet a jövőben talán ilyen irányba kellene továbbfejlesztenie. (Igaz, Guy Bois kísérletén kívül az egész feudális gazdasági mechanizmusról még nem is született ilyen modell, hiszen a lengyel Kula népszerű munkája, „A feudalizmus gazdasági elmélete” csak a kelet-európai robotoltató késő-feudalizmusra vonatkozik.)

Makkai László ezek után két olyan problémakört emelt ki a tanulmánya által érintettek közül, amelyek szerinte is „sebezhető pontok”, vagy legalábbis támadhatóak. Az egyik ilyen vitatott állásfoglalás az, hogy a szabadparaszttság nem tartozik a feudalizmus modelljébe, sőt, egyenesen ismérve a nem-feudalizmusnak. A másik pedig a cikk azon alap gondolata, hogy a kapitalizmus nem valamiféle „külső stimulus” hatására alakult ki a feudalizmusból, hanem éppen a feudális modell autochton fejlődésének eredménye.

A szabadparaszttságról alkotott véleményét Makkai először formációelméleti megfontolásokkal, az antik és az ázsiai termelési módban betöltött szerepük eltéréseinek felvázolásával indokolja (szembehelyezkedve a szovjet Djakonov álláspontjával, aki az antik Mezopotámia esetében jogtalannak tartja az ázsiai termelési mód fogalomkészletének használatát). Ezután a feudalizmus történelméből hoz fel néhány példát arra, hogy a szabadparaszttság fennmaradása vagy újra megjelenése korántsem minden körülmények között pozitívum. Magyarországon például a XVII. században volt a szabadparaszttság „virágkora”, de ez nem valamiféle gazdasági jólét, hanem épp ellenkezőleg, a fizetésképtelenség tünete. A zsoldoskatonák fizetésére való képtelenség kényszerítette a földesurakat jobbágyaik egy részének a felszabadítására, hajdúvá tételére. A katona-paraszttság pedig a barbár társadalmak öröksége, a feudalizmus mindig is a felszámolására törekedett. A feudalizmus kialakulásának idején ez letelepítés és jobbággyá tétel formájában történt, a későbbi maradványok előtt pedig két út állt: vagy angol módra a yeoman-agrárproletár polarizáció irányába fejlődnek, vagy pedig – mint a svájci szabadparaszttság – zsoldosokká válnak. A szabadparaszttnak nincs helye a feudalizmus modelljében.

*A Történelmi Szemle szerkesztősége 1977. II. 11-én tűzte vitára Makkai László Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában c. tanulmányát, mely folyóiratunk 1976. 1–2. számában jelent meg. – A szerk.

Hasonlóan vélekedik Makkai – kitartva eredeti álláspontja mellett – az allódiúmról, a földesúri réserve-ről, ami szerinte a rabszolgaság maradványa. Térnyerése mindig azzal jár, hogy a „normál jobbágyság” kötelékénél súlyosabb kötelékek kötik a jobbágyot a majorsághoz. Itt persze különbséget kell tenni az allódiúm megerősödésének két útja között: az angliai mezőgazdaságban a majorság bérmunkás-üzemmé alakul, s ezzel megteremti a kapitalista átalakulás egyik fontos előfeltételét, Kelet-Európában viszont az allódiúm megerősödése a „második jobbágyság” kialakulásához vezet. E második, negatív tendenciának a magyarázatára Makkai László Wallerstein könyvének („The Modern World System”) érveit idézi fel: ha egy meginduló kapitalista gazdaságba bekapcsolódik egy elmaradottabb feudális rendszer, az szükségképpen torzulásokat, „deviáns” jelenségeket szül az utóbbiban, a fejlettebb modellhez közelítés helyett számos esetben épp az elmaradottabb társadalmak retrográd tényezőit kelti új életre. Így érthetjük meg az újkori amerikai rabszolgaságot vagy a kelet-európai második jobbágyságot. Hogy ez utóbbi jogosan idézi fel a rabszolgaság asszociációját, azt e történelmi párhuzam mellett jól alátámasztják az olyan konkrét vizsgálatok is, mint pl. Varga Jánosé, aki kimutatta, hogy a XVI–XVII. századi magyar paraszt kötődése nem földre, hanem személyre vonatkozik; erről tanúskodik a személyi eladáskor nagy száma. A teljesen meg nem emésztett barbár rabszolga-maradványok újjáéledésével van itt dolgunk, szögezi le Makkai.

Kitart tehát a tanulmányban leírtak mellett: mind a szabadparaszt, mind az allódiúm sokkal inkább a feudális rendszer valamilyen hiányosságáról árulkodik, mint egy „klasszikusan” fejlődő feudális modellről. Hasonlóképpen ragaszkodik ahhoz a másik alap-megállapításához, hogy a feudalizmusnak nincs szüksége „külső stimulusra”, hogy kialakulhasson belőle a kapitalizmus. Erre itt két érvt hoz fel. Az egyik: a már cikkében is középpontba állított középkori város. Makkai szerint egyedül ez a jogilag szabad kereskedő- és kézműves-közösség – mely a feudális kori parasztság logikus „szekréciója” – lesz arra képes, hogy a város-falu munkamegosztás keretét a kapitalista termelési mód irányába tágítsa ki (három lépcsőben: agrár-kézműipari csere a faluval: városi kereskedő-vállalkozó által megszervezett falusi háziipar: proletárrá tett és munkásként a városba kényszerített falusi parasztság). A másik, hogy az eredeti felhalmozás – tanulmányában sajnálatos módon figyelmen kívül hagyott – központi jelentőségű folyamata szintén a feudalizmus *belső* fejlődésének az eredménye, minthogy elválaszthatatlan a középkori város gazdasági szerepétől, s a feudalizmus évszázadai folyamán egymást követő felhalmozási hullámok sokaságából tevődik össze.

„Külső stimulusok” persze számos esetben érik a feudális gazdaságot, de az ekként nyilvántartott „nagy felfedezések”, a technikai fejlődés lendülete, vagy a megújuló természettudományos gondolkodás Makkai szerint valójában nem „külsőek”, hanem éppen a feudalizmus *belső* fejlődése által lehetővé tett eredmények (a természettudomány példájával élve: a középkor folyamán valóban döntő jelentőségű az arab hatás, de a modern természettudomány az arab hatásokat rég magába építő skolasztika önmeghasonlása nyomán jön létre). A kapitalizmust megelőző európai történelemben nem lelhetünk olyan „külső” tényezőt, amely más irányba mozdította volna el a fejlődést, mint amelyet az európai feudalizmus *belső* mechanizmusainak az alakulása szabott meg.

Végő érveként Makkai ismét Wallerstein könyvére hivatkozik, amely Európa kivételes lehetőségeit abban látja, hogy egyedül itt nem sikerült világbirodalmat – „world empire”-t – teremteni, és éppen ezért sikerülhetett világgazdaságot, „world economics”-t létrehozni. Vagyis egyedül a feudális széttagoltság feltételei, a kis egységek, régiók, országok harca volt képes kitermelni azt a *belső* rendszert, amelyben a kapitalizmus kibontakozhatott. A kapitalizmus az európai feudalizmusból és csak abból alakulhatott ki.

A vitában felszólalók egy jelentős csoportja a bevezetőben is érintett *szabadparasztság* problémájával foglalkozott. *Tőkei Ferenc* azért nem tartja szerencsésnek a szabadparasztság kizárását a feudalizmus modelljéből, mert ezzel figyelmen kívül hagynánk a genezisz – Makkai által oly fontosnak tartott – szempontját, mármint azt, hogy belőlük keletkezett a jobbágyság. *Tőkei* szerint úgy kellene újrafogalmazni a modellt e kérdésben alkotott értékelését, hogy az érett, a kifejlett nyugat-európai feudalizmus felszámolja ugyan a szabadparasztságot szociológiailag, történelmileg, de nem számolja fel, mint olyan alapot, ami még visszatérhet, mint pl. a XIV. század Angliájában. Engelsnek a német történelemmel kapcsolatos okfejtései szerint a kelet-európai fejlődésben a második jobbágyság jelenségét szintén megelőzi egy olyan korszak, amelyben a parasztok viszonylag igen szabad státuszt élvezhettek.

A középkori parasztság történetének az eddiginél alaposabb feltárása érdekében Tőkei szerint az európai *faluközösségek* történetének, forrásainak feldolgozásával lehetne tenni az egyik legfontosabb lépést, hiszen e téren Tagányi óta alig történt valami. Kellő forrásalap nélkül nem mutatható ki, miben különböztek a középkori, újkori európai faluközösségek pl. ázsiai megfelelőiktől, s így nem kapnak elég megalapozást még az olyan érdekes összehasonlítási kísérletek sem, mint amilyenekkel legutóbb Gunszt Péter próbálkozott. E faluközösségek megismeréséhez igen nagy segítséget adna, ha történetük, működésük, „tulajdonviszonyok szempontjából vett lényegük” feltárását egy interdiszciplináris – elsősorban a néprajzosok közreműködésére építő – és akár nemzetközi kutatómunka venné kézbe.

Abban a megállapításban, hogy a kora-középkori szabadparasztság nem része a „tisztá” feudális modellnek, Szűcs Jenő inkább kronológiai-modellezési nehézséget lát: ez esetben a feudalizmus egy igen hosszú – a VI-tól a IX. századig terjedő – korszakának a viszonyai kirekednek a modellből. Csatlakozik ehhez az észrevételhez Kristó Gyula is, hangsúlyozva, hogy a szabadparasztság egész Európában megfigyelhető, nyugaton a XI., keleten pedig még a XIII. századig is. Jónás Ilona felhívja a figyelmet arra, hogy a X–XIII. század viszonyai között még igen nehéz felmérni: akár Nyugat-Európában is mikor és meddig létezett szabadparasztság, mi volt a jelentősége. A XII. században mindenesetre még igen jelentős számú szabadparasztsággal kell számolni nyugaton, ők adták az irtásföldek megműveléséhez a legjelentősebb munkaerőt. Amikor pedig teljesen eltűnik a kora-feudális szabadparasztság, addigra már kezd kialakulni a fejlettebb feudális viszonyok új típusú szabadparasztsága.

Egy későbbi hozzászólásban Szűcs Jenő ismét kitért a szabadparasztság és a földközösségek problémájára. Bolla Ilona kutatásaira hivatkozva hangsúlyozta a különbséget a jobbágyságot történelmileg megelőző szabadparasztság és a feudalizmusban másodlagosan kialakuló új szabadparasztság között. E második társadalmi rétegnek a „libertas”-ai ugyanis mindig egy bizonyos függőségi rendszeren belüli szabadságot jelentenek, vagyis szabadságuk jóval korlátozottabb, mint a kora-feudalizmus önellátó szabadparasztszáé. (Hasonló óvatosságot igényel Szűcs Jenő szerint a feudalizmusban fellelhető földközösségek vizsgálata, amelyeknek *semmi köze* az ősközösségi földtulajdon valamilyen továbbbővülő formájához, hanem a feudális „szabadság” irányába elindult parasztság, tehát a „telken ülő” és telek-tartozékokkal rendelkező parasztszók újonnan képződött faluközösségének belső szervező tevékenysége szüli őket.) Amennyiben kivételek mégis akadnak, ezek a „szigetek” – mint például a jelentős szabadparaszti réteggel rendelkező Svájc, Tirol vagy a skandináv országok – joggal maradtak ki Makkai László modelljéből, hiszen épp a modelltől való eltérésük, vagyis a sziget-jelleg a fő jellemző vonásuk.

A hozzászólások egy másik nagy csoportja Makkai *feudalizmus-modelljének érvényességi határait* vizsgálta. Az egész feudalizmusra kidolgozott modell-lel azokat a problémaköröket szegezték szembe, amelyek a modell jelenlegi formájában nem kapnak elégséges magyarázatot, ellentétben állnak annak logikájával. Számos olyan javaslat is elhangzott, amely a modell keretein belül, de további magyarázó tényezőkkel kibővítve látja csak megoldhatónak a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető sokévszázados átalakulási folyamat kielégítő magyarázatát.

Kosáry Domokos szerint a problémák a modell egészének szerkezetéből adódnak, nevezetesen abból, ha elfogadjuk, hogy a feudalizmus „tisztá modellje” (mely magába foglalja a középkori városok harmonikus fejlődését és ezen keresztül az ellentmondásmentes kapitalista átalakulás lehetőségét) az antik és a barbár elemek „megfelelő arányú” találkozásából jön létre, ez a megfelelő arányú találkozás pedig a karoling birodalom centrumában valósul meg. Délen, Keleten és Északon viszont – ahol e két tényező aránya nem volt megfelelő – torzító jellemzők, hátrahúzó tendenciák, „eredeti jellegzetességek” jelentkeznek. Makkai szerint végső soron ezek az eredeti jellegzetességek a felelősek az egész későbbi fejlődés ellentmondásaiért, a kapitalizmusra való áttérés nehézségeiért, felemás voltáért. Hogyan vet számot ez a modell – hangzik Kosáry első aggodalma – Anglia és Hollandia történelmi útjával? Anglia ugyanis nehezen sorolható az antik és barbár elemek megfelelő arányú találkozásának esetei közé, s a XV–XVI. századig inkább perifériának számít az európai feudalizmus rendszerében, amit nemcsak a lenéző hangvételű források, de pl. az alkotmányjogi tipológiák is alátámasztanak, hiszen itt a karoling centrum három kúriás rendszere helyett fennmaradtak a perifériákra jellemző, archaikusabb rendi önkormányzat intézményei. Mi indokolja tehát, Makkai modelljén belül, hogy épp ezen a peremvidéken alakult ki először a kapitalista gazdaság?

Kosáry „kettes és hármas számú aggodalma” is a peremvidékek problémájához kapcsolódik. A déli, keleti és északi peremvidék szerinte nem válik szét elég világosan a modellen belül, megnyugtatóbb

volna konzisztensebb jellemzésük, amelyből választ kaphatnánk olyan alapvető kérdésekre, hogy pl. miért alakult ki második jobbágyság az egyik peremvidéken, és miért nem a másikon. A XVI. századtól kezdve pedig számolnunk kell e három mellett egy negyedik, egy atlanti-amerikai periféria létevel is, mely gazdaságilag kulcsfontosságú szerepet játszott e kor vezető – angol, holland, spanyol – hatalmainak fejlődésében. A peremvidék és az ehhez kapcsolódó eredeti jellegzetességek problémaköre a tanulmányban szép magyarázatot ad az itáliai városfejlődés elsiertt virágzására és az azt követő refeudalizálódásra. Felvethető azonban, hogy a Makkai modelljében egész más kontextusban említett délnémet városok szintén igen hasonló fejlődési pályát jártak be. Ha a modell terminológiájánál maradunk, akkor így lehetne összegezni a délnémet városok kettős szerepét, kétarcú fejlődését: Kelet-Európa felé ők képviselik azt az iparosodó Nyugatot, amelynek gazdasági nyomása hozzájárul a kelet-európai fejlődés torzulásainak, eredeti jellegzetességeinek a továbbéléséhez, másrészt pedig az összeurópai gazdaságban a délnémet városok XVI–XVII. századi pályafutása inkább az eredeti jellegzetességeik miatt fejlődésük delelőjére túl korán érkezett és ezért hanyatlásnak induló itáliai városok sorsával rokon.

Kosáry „négyes számú” aggálya magával az eredeti jellegzetességek fogalommal kapcsolatos. Ez szerint egy „predesztinációs történelem” veszélyét hordja magában. Szemben azzal a – szintén sok ellenvetésre alapot adó – tradicionális felfogással, amely Kelet-Európa XVI–XVII. századtól kezdve igazán szembeötlő lemaradását egy politikai vagy egy gazdasági gyarmatosítás következményének igyekszik feltüntetni (az előbbi inkább a magyar, az utóbbi inkább a lengyel történetírásban lelhető fel, különösen Malowist írásaiban), Makkai modellje szerint hovatovább már a honfoglalás pillanatában eldőlt, hogy Kelet-Európában a kapitalizmus majd csak megkésve és torzulásokkal alakulhat ki. A Nyugat- és Kelet-Európa között a XVI. századtól kezdve megfigyelhető alapvető különbségek sem az egyik, sem a másik értelmezést nem bizonyítják egyértelműen. Az „eredeti jellegzetességek” mellett e sokévezredes fejlődés magyarázatából nem kapcsolhatjuk ki az *egyéb* mozzanatokat sem.

Szűcs Jenő szerint Makkai a „modell – eredeti jellegzetességek” kettősségének megalkotásával kitűnő fogalmi eszközt teremtett egy központi történetírói kérdés, az európai történelem egysége és ezen belül a nyugat- és kelet-európai struktúrák egymáshoz való viszonya pontosabb leírásához. Magához a modellezés létjogosultságához nem fér kétség, a kérdés inkább az, hogy lehet-e modellbe foglalni a feudalizmust, leírható-e *egyazon* struktúrával az európai történelemnek az V. századtól a XVII–XVIII. századig terjedő, szinte másfélvezredes időszaka anélkül, hogy az időtávolság növekedésével mind csökkenő számú közös struktúraelemre épülő meghatározást nem tágitjuk túlzottan általánossá. Fontos lenne, hangsúlyozza Szűcs Jenő, ha a vita során tisztáznák struktúra és formáció viszonyát, nézete szerint ugyanis a feudalizmus nem egy, hanem több struktúrából tevődik össze.

Ha pedig Makkai egy modellbe foglalta össze az európai feudalizmust, kérdés, hogy amit felállított, az a feudalizmus modellje-e? Makkai három „struktúra-szabályozó elemet” emel ki: a földesuraságot, a földesurak között feldarabolódott államiságot és a katonáskodás problémáját. Ez a modell azonban ilyen formában csak a X–XIII. század közötti időszakra érvényes, és még itt is igen komoly térbeli megszorításokkal. Még akkor is, ha a modell három alap-eleméhez hozzászámítjuk mindazokat a további tényezőket, amelyeket ezek logikusan feltételeznek, vagy amelyek e viszonyrendszer közvetlen termékei: a fejlődő agrártechnikát, a növekvő mezőgazdasági termelékenységet, az egységesülő feudális jobbágyságot stb. (Itt felvethető még az a probléma, hogy jogos-e a központi modelltényezők közül akár kezdetben is kihagyni a várost, hiszen a modellben leírt viszonyrendszer teljes kialakulásához – a mezőgazdasági áruterelésre alapozott feudalizmushoz – *már* nélkülözhetetlen a fejlődő városgazdaság jelenléte.)

Az a tény pedig, hogy a tanulmányban olvasható feudalizmus-modell egy időben és térben lehatárolt viszonyrendszeren alapuló absztrakció, problémát jelent a tanulmány gondolatmenetének egésze szempontjából. Míg ugyanis Makkai a *keletkezés* aspektusából kívánt modellt felállítani a feudalizmusról, illetve, belőle eredeztetve, a létrejövő kapitalizmusról, az általa kidolgozott modell történetileg nem érintkezik azokkal a formációkkal, amelyekkel kapcsolatba hozza. Az antik modell és a dolgozatban található feudalizmus-modell között található több mint félévezredes időszakot rabszolga-gazdaság jellemzi, a Makkai által kiemelt katonáskodási rendszer pedig éppenséggel nem érvényesül, hiszen a VII–VIII. században még túlnyomórészt szabad parasztokból tevődtek össze a hadseregek, s a Frank birodalomban már kialakulófélben levő lovagság mellett még a IX. századig fennmarad a „homo francus”-ok szabad rétege. Hasonló a helyzet a modell kapitalizmus felé mutató időbeli vetületével. A

XIV. századtól kezdve a földesuraság már nem szabályozó tényező: gazdaságilag a város, politikailag pedig a feudális megosztottságon győzedelmeskedő állam váltja fel ebben a szerepben. A katonáskodás terén pedig a zsoldoshadseregek terjedésével először gyakorlatilag, majd a XV. századtól kezdve már elvileg is megszűnik az az „oltalmazói” kötelezettség, amely a lovagi funkciók vállalására készítette a földesurakat. Az antikvitás és a kifejtett feudalizmus közötti időszak, valamint a feudalizmusból a kapitalizmus felé való átmenetet jelentő korszak leírására új, a tanulmányban megfogalmazott-tól jelentősen eltérő modellekre lenne szükség – foglalja össze kifogásait Szűcs Jenő.

Makkai tanulmányának gazdag gondolatköre szerinte lehetőséget ad egy ilyen irányú továbbfejlesztésre, és ennek körvonalait Szűcs Jenő meg is kíséri felvázolni az általa említett első, „kora-feudális” időszakkal kapcsolatban. Itt fogható meg ugyanis a nyugat-európai fejlődés specifikuma. Európának erre a régiójára hosszú évszázadokon át az antik, germán és barbár „eredeti jellegzetességek” szimbiózisa a jellemző, amelyek azután a IX–X. századra fokozatosan eltűnnek, egymást kioltják, olyannyira, hogy semmi sem marad meg belőlük. Helyüket ekkor foglalják el a „par excellence” feudális viszonyok, a feudalizmus „tisztá modellje”. Ami itt figyelmet érdemel: egy rendkívül hosszan elnyújtott és mélyen tagolt fejlődés hozza létre a kifejtett feudális viszonyokat, VI–VII. évszázad, dezintegrációk és integrációk sora. (Ezzel kapcsolatban elegendő két vetületre utalni: 1. a területi kiterjedés szempontjából az antik-mediterrán civilizáció és városgazdaság teljes szétbomlásától a Mediterráneum fokozatos visszahódításáig, az antikétől gyökeresen különböző alapokon újra fellenülő városgazdaságig; 2. a politikai keretek terén pedig a középkor kezdetének teljes dezintegráltságától a „tisztá modell” kezdetén megjelenő új integrációs formákig, a fiatal monarchiáig ível e fejlődés.) Külön magyarázatot igényel, még mindig ezen a kora-középkori struktúrán belül, hogy minek köszönhető az ezredforduló környéki dinamika, mely képes volt arra, hogy az egész európai fejlődés súlypontját hallatlanul rövid idő alatt a Mediterráneum keleti feléből nyugati felébe, majd még nyugatabbra, a francia és flandriai részekre helyezze át. Ennek a dinamikának (melyben elsősorban a városiasodás üteme érdemel figyelmet) az eredményeként jön létre az a rendkívüli külső és belső expanszió által jellemzett időszak, amit Marc Bloch „második feudális korszaknak” nevezett.

Valóban imponáló az az ütem, ami a második feudális korszak demográfiai, gazdasági, kulturális fellendülésében megfigyelhető: jogos Makkai tanulmányának azon alapgondolata, hogy az itt létrejött struktúra magában hordja önmaga meghaladásának lehetőségét, az eljövendő fejlődés számos „csíráját”. Mégsem feledkezhetünk meg arról, mondja Szűcs Jenő, hogy ez a viszonyrendszer merőben feudális. Kapitalizmus csíráiról itt még csak olyan értelemben beszélhetünk, mint amilyen értelemben e korszak megfogalmazza a „contrat social” és a „népszuverenitás” elméletét – feudális kontextusban, feudális értelemben. Ez a társadalom kész önmaga tagadására, de csak önmaga fenntartása érdekében. Ez a feudalizmus valóban a kapitalizmus elengedhetetlen feltétele, „infrastruktúrája”, de a kapitalizmust belőle – Szűcs Jenő szerint – levezetni nem lehet. Ehhez először a késő-feudalizmus – új, s ha tetszik, „külső” tényezőkkal is számoló – modelljének kidolgozására lenne szükség.

H. Balázs Éva – noha őt Makkai tanulmányában inkább a komparáció problémái ragadták meg – szintén az itt olvasható feudalizmus-modell hiányzó elemeiről beszélt hozzászólásában. Szerinte egy ilyen modell semmiképpen sem korlátozódhat a gazdasági-társadalmi viszonyokra, magába kell foglalnia az eszmei-ideológiai kérdéseket is. Hogyan „pottyanhatott ki” a modellből – különösen ha e kérdések ilyen kiváló ismerője készítette, mint Makkai – a feudalizmus leírásánál az egyház, a második jobbgátság tárgyalásánál pedig a reformáció? A modell meghatározó tényezői sorában említést érdemelt volna a feudalizmusban oly központi szerepet játszó jog is, mely az országos szinttől egész a családi szintig áthatotta a társadalom életét. A nemesség családi viszonyainak tekintetbe vétele egyébként a „katonáskodó lovag-földesúr” Makkai által felrajzolt képen és funkcióján is módosított volna: gyakorta megfigyelhetünk itt egy olyan családi megosztást, hogy csak az egyik fiú megy el lovagnak, a másik gazdálkodik a családi birtokon, a harmadik pedig esetleg klerikusi, papi pályát választ.

Ezenkívül, jegyezte meg H. Balázs Éva, ha fejlődési modellekben gondolkodunk, igen fontos azt is számításba vennünk, hogy a közép-európai modellt a történelem folyamán sokan *rombolták*. Anélkül, hogy a tatár, a török és a Habsburg „csapások” eltűlésének hagyományos hibájába esnénk, a gazdasági-társadalmi fejlődés útját hosszú évszázadokra kirajzoló modell mellett látni kell azokat a hatásokat is, amelyek megtörik, más irányba térítik ezt a fejlődést. Végezetül a *géohistoire* problémaköréről ejtett néhány szót H. Balázs Éva. Sajnálatos, hogy Makkai László, Braudel egyik legjobb hazai ismerője, nem juttatta kellő súlyú szerephez a földrajzi tényezők meghatározó erejét. Pedig a tanul-

mányban több helyen is érintett délnémet, de részben a magyar fejlődésre is kitűnő magyarázó elemeket ad egy földrajzi tényező: a kontinentalitás, a tenger hiánya.

Mínt hogy Makkai modelljében a földrajzi elem inkább a kulturális hagyományok kontextusában kerül említésre, Jónás Ilona és Várkonyi Ágnes is a gazdasági fejlődést determináló földrajzi tényezőket hangsúlyozták: Jónás Ilona a talaj minőségét, az erdők kiterjedését, a kereskedelmi útvonalak fontosságát, Várkonyi Ágnes pedig – az általa közelebből ismert XVII–XVIII. századi problematika jegyében – az energiaforrások és az ipari nyersanyagok tulajdonának fontosságát.

Várkonyi Ágnes kitért még felszólalásában több olyan kérdésre, ami Makkai modelljének a kapitalizmus felé mutató részét érinti. Ahhoz ugyanis, hogy a modellen belüli belső mozgást modellezni lehessen, szerinte is több modellalkotó elem bevonása lenne célszerű. A gazdaságföldrajzi tényezők közül a XVII–XVIII. században – tehát még a feudalizmus modelljén belül – két ilyen elem megemlítése feltétlenül szükséges: az egyik az állam gazdasági-politikai szervezőmunkája (hazánkban is jól megfigyelhetjük, milyen nagy mértékben beavatkozik a XVII–XVIII. századi állam a földesúri gazdálkodás vagy a paraszti közösségek életébe), a másik pedig a munkaerő kérdése, ami igen fontos a második jobbgység megértéséhez: ebben az időszakban a robotgazdaság a mezőgazdaság mellett egyben az egyre gyakoribbá váló ipari tevékenység legjelentősebb munkaerőforrása is. (Említést érdemel még, hogy a kapitalizmusra való átmenet folyamatában Makkai talán túl egyoldalúan helyezte a hangsúlyt a városi iparra, Magyarországon például igen jelentős volt a kapitalizálódó nagybirtok szerepe az ipar fejlődésének megindulásában.)

Zimányi Vera ahhoz a vita során felvetődött problémához fűzött megjegyzést, hogy a tanulmányban a „tisztá modell” és a perifériák középkori képletét találhatjuk, s ez a középkori képlet nem alkalmas a kialakuló kapitalizmus eltérő elrendezettségű súlypontjainak a magyarázatára. Ha egy statikus metszeten képzeljük el a modell leírta helyzetet, valóban ez a kép kerekedik ki belőle, de lehetséges egy dinamikusabb, a fejlődés során áthelyeződő központokkal számoló megoldás is, bár ez talán nem kapott elég hangsúlyt a vitatott tanulmányban. Felhívja a figyelmet Wallerstein ezzel kapcsolatos felfogására, amely az európai gazdaságtörténet modelljét a fejlődési góccok, a centrum valamint a félperifériák és perifériák váltakozó viszonyára alapozza, ahol a centrum több esetben is áthelyeződik egy korábban félperifériának számító területre.

Ránki György hozzászólása először a modellezés különböző lehetőségeivel foglalkozott. Egy tisztán tulajdonviszonyokon alapuló modellt, mint uralkodó modellt ő nem tudna elfogadni; a feudalizmus esetében is szükség van arra, hogy a modellező ne csak a termelési viszonyok, hanem a termelőerők fejlődésével is számot vessen, és modelljének kiindulópontjává a két tényező dialektikáját tegye. Egy tulajdonviszonyokon alapuló és a termelőerők fejlődését nem kellő mértékben figyelembe vevő modell érvényessége szükségszerűen lesz időben és térben limitált: a történelmi mozgásokat csak egy olyan dinamikusabb modell képes leírni, amely a fejlődés különböző lépcsőfokain újra és újra felteszi azt a kérdést, hogy a termelőerők fejlettségének egy meghatározott szintjén kialakult tulajdonviszonyok hogyan válnak inadekváttá a termelőerők fejlődésének egy újabb szintjén, meddig képesek részleges alkalmazkodással vagy erőszakkal tovább fennmaradni e feszültség ellenére is stb. A termelőerők fejlődését már a feudalizmus idején is jól nyomon követhetjük, ha ott a jelentősebb kvantitatív változások csak évszázados léptékben érzékelhetők is.

Ezzel az általánosabb elméleti problémával függ össze Ránki György hiányérzete Makkai egyébként igen gondolatgazdag modelljével kapcsolatban: bizonyos gazdasági faktorok nem kellő figyelembevételre. Érdemes lenne itt fokozottan figyelni az utóbbi években, a *növekedés* problémája körüli viták során született közgazdasági irodalomra, amely igen érdekes új megállapításokat tett a feudalizmusról is. Kiemelkedő jelentőségű a közgazdaságtan egyik „élő klasszikusa”, Domar cikke, amely a „manorial system” szerepét vizsgálja a XVI. századi orosz feudalizmus viszonyrendszerében. Utalni lehet azonban a közelmúlt egyik jelentős monográfiájára, a North és Thompson által írt „The Rise of Western Civilisation”-ra is, amely a „neoklasszikus” közgazdasági elmélet alapján a „manorial system” felbomlását, majd pedig a refeudalizációs folyamatot a népesség és a föld viszonyának az alapján vizsgálja. E központi termelési tényezőket – s itt harmadikként ide kell sorolnunk a tőkét is – egymáshoz való arányukat, valamint azt a hatást, amit ennek az arálynak a változása gyakorol a tulajdonviszonyokra: mindezt feltétlenül tekintetbe kell vennünk, ha modellt dolgozunk ki a feudalizmusra.

Végül pedig arra a problémára tért ki Ránki, hogy a feudalizmus „sui generis” fejlődéséből jön-e létre a kapitalizmus. Számára nem az jelent problémát, hogy a feudalizmus nem termel-e ki számos jelentős, nélkülözhetetlen előfeltételt a kapitalizmus létrejöttéhez, hanem hogy a feudalizmus – mindezen előremutató tényezőkkel együtt – elegendő előfeltétel-e a kapitalizmus kialakulásához. Azért is merülhetett fel a „predesztinációs történelem” vádja Makkai modelljével kapcsolatban, mert az a kép, amit ő a középkori történelemről fest – vagyis a töretlenül fejlődő modell és a változatlanul fennmaradó eredeti jellegzetességek rendszere – nem veszi figyelembe azokat a lehetőségeket, amelyek egy új tényező megjelenéséből adódnak, s így nem számol a kívülről érkező „lökések” hatásával. (Ezt a problémát *Kristó Gyula* úgy fogalmazta meg, hogy nagyobb súlyt kellene fektetni a modellen belüli struktúrák, valamint a modell *igazodni* képességére.) Ezért van az, hogy – mint pl. Kosáry Domokos nehezményezte – ebből a modellből nem derül ki, miért vehette át a karoling birodalom területeitől Anglia és Németalföld a vezető szerepet a kapitalizmus kialakulásakor, de éppily kevésbé magyarázható meg e modell keretein belül pl. a spanyol birodalom felemelkedésének és hanyatlásának a problémája. A XVI. századi Európa új gazdaság-politikai erőviszonyai csak olyan új tényezők történelmi megjelenésével magyarázhatók, amelyek a XV. századig semmilyen szerepet nem játszottak Európa gazdaságában és ettől az időszaktól kezdve a világ gazdaság átalakulásaihoz igen jelentősen hozzájárulnak ezek a „kívülről” érkező hatások (1. Amerika felfedezése és gyarmatosítása; 2. a centrum áthelyeződése az USA-ba; 3. Japán növekvő részvételével egy többközpontú, differenciáltabb világ gazdaság kialakulása).

A harmadik jelentős kérdéskör, amelyet számos hozzászólás érintett, a *Kelet-Európa fogalom*-hoz kapcsolódott. *Bartha Antal* számos fenntartásának adott hangot a vitatott tanulmány Kelet-Európa-ra, különösen Oroszországra vonatkozó gondolataival kapcsolatban. Makkai modelljének „első nukleusai” e tárgyban „nem kikezdhethetetlen ténymegállapítások”. A tanulmány forrásairól szólva Bartha nehezményezte, hogy Makkai nem veszi kellőképp figyelembe a szovjet historiográfia eredményeit – pl. Porsnyev munkásságát, vagy Udalcov és Gutneva feudalizmus-modelljét. Egyébként pedig – szerinte – nehezen eldönthető, mely ponton válnak külön Pirenne, Duby, Bloch és Grekov gondolatai a szerző saját megállapításaitól. Számos következtetést is hibásnak tart Bartha, amit Makkai ennek a szakirodalomnak az alapján levon: az ázsiai termelési mód kérdésében ő például a Makkai által bírált Djakonovnak ad igazat; tévesnek érzi azt a Grekovra hivatkozó állítást is, amely a „holop”-okat a rabszolgákkal teszi egyenlővé. (A „holop” szó ugyanis nem rabszolgát, hanem csak függő embert jelent, a „zapudnik” szó jelenti a nagybirtokon szolgáló adórszolgát. A rabszolga terminus egyébként nem is nagyon alkalmas az orosz függő parasztság számtalan különböző kategóriájának a leírására.)

Ha Makkai László ilyen jelentős szerepet tulajdonít az agrotechnikának a feudalizmus modelljének a kialakulásában, akkor – veti fel Bartha – miért fejlődött ki alacsonyabb társadalmi szervezettség Kelet-Európában, amikor itt a középkor első évszázadaiban nagyon magas szintű ekotechnikát figyelhetünk meg? Nem ért egyet Bartha Antal azzal sem, hogy Makkai rokonságot állapít meg a szláv és a keleti türk nagybirtokrendszer között – a türk birtokrendszer igen efemer jelenség volt Kelet-Európa történetében, s így semmiképpen sem hasonlítható a keleti szláv területeken kialakult birtokviszonyokhoz. Nem tartható szerinte a kelet-európai *tápláltatási* (na kormlenije) és a közép-európai *szolgáltatási* rendszer között feltételezett analógia sem. A „na kormlenije” fogalom ugyanis nem egészen azt jelenti, amit Makkai mond, hanem kifejezetten a földbirtoklás egy formájának tekintendő – ez kiderül az egykorú orosz forrásokból, évkönyvekből.

Magával az „eredeti jellegzetességek” fogalmával kapcsolatban, amelyek a tanulmányban és a vita során is gyakran olyan értelemben szerepeltek, mint magunkkal hozott negatív sajátosságok, arra hívta fel Bartha Antalt a figyelmet, hogy a magyarok számára a kazár kaganátus politikai szervezetében való részvétel történetesen igen szerencsésnek mondható. A legújabb régészeti bizonyítékok mind arra utalnak, hogy a kazár kaganátus – ha nem is tekinthető feudális államnak – megindult a korafeudális fejlődés útján. Gazdasági, politikai és kulturális szempontból egyaránt kora Kelet-Európjának legmagasabb szintre eljutott államalakulata volt.

Orosz István szóvá tette, hogy a modellben a feudális termelés alapjaként szereplő „üzemi struktúra” (vagyis a földesúr-rabszolga, később pedig a földesúr-jobbágy viszony) nem vet számot a kelet-európai fejlődés sajátosságaival: egyforma utat rajzol ki – a földesúri magánkezelésű gazdálkodás középkori fölszámolódását – a nyugati „tisztá modell” és a más téren érvényesülő eredeti jellegzetességekkel terhes kelet-európai fejlődés számára. Valóban felszámolódik a „réserve” Kelet-Európában?

Magyarországon, Lengyelországban és Csehországban igen – Oroszországban viszont nem. Orosz István szerint még a tanulmányban foglaltaknál is erősebb hangsúlyt kellene adni annak, hogy ez az orosz fejlődés az igazi kelet-európai modell, melynek fő jellemzője, hogy a földesúri önkezelésű gazdaság intézményéhez kapcsolódó *szolgaság* – és ebből a szempontból mindegy, hogy a „holop”-ot rabszolgának vagy szolgának nevezzük – változatlanul fennmarad az egész középkoron keresztül, hogy amikor a XVI. században kialakul Oroszországban egy egységes jobbágyság – a kelet-európai második jobbágyság megfelelője –, akkor ez a holop-réteg ebbe olvadjon bele. Közép-Európa viszont – szemben Oroszországgal – egészen a XV. századig a nyugat-európai fejlődés útját járta, ha némi késedelemmel is, és csak a második jobbágyság kialakulásával süllyedt bele abba az állapotba, amelyből Oroszország soha nem is mozdult ki. Ugyanezt a véleményt képviselte *Kristó Gyula* is, kiegészítve annyival, hogy a majorsági gazdálkodás ideiglenes háttérbe szorulása Közép-Európában csak a közép-kelet-európai modellen belüli különbség.

Szűcs Jenő Kelet-Európával foglalkozó hozzászólásában Makkai egyik legjobb megállapításának nevezte azt, hogy létezik egy autochton kelet-európai fejlődés, amely a maga autochton útját Oroszországban járja be, másutt pedig csak számos változással, módosulással lelhető fel. Ennek a változásnak a X–XII. században még nem láthatjuk a jeleit Kelet-Európában – vagyis a frank birodalom utódállamaitól keletre – akár a római, akár a bizánci kultúrkörhöz fűződő országokról legyen is szó: ezekben az országokban ugyanis a frissen kiépült feudális struktúra mindenütt a szolgáltató-szolgálati államra, vagyis valamilyen barbár kísérethez hasonló berendezkedésre van felfűzve. 1200 körül viszont – mint Makkai is kiemeli tanulmányában – robbanásszerű változás következik be, ami egy-másfél évszázad alatt átformálja egész Közép-Kelet-Európa arculatát, nem érinti meg viszont Oroszországot. Ez a változás abban áll, hogy a „tisztá” feudális modell legkülönbözőbb elemei megvalósulnak ebben a régióban: előtérbe kerül a földesuraság, a nagybirtok, mint strukturális szervező elem, kiépülnek a hűbériség, a nemesség társadalmi intézményei, kialakul a szabad, kommunális, európai értelemben vett városi létforma, a szabadparasztság, a rabszolgaság és a számtalan különböző helyzetű paraszti réteg egységesedése folyamán létrejött jobbágyság stb. A gazdasági-társadalmi változásokkal párhuzamosan kulturális értelemben is ezidőtájt teljesedik ki ennek a régióknak az „európaizálódása”, e korban alakul ki a középkor *Occidens*-fogalma (amely akkor a római kereszténység világával volt egyenlő). Közép-Kelet-Európában mindezek az átalakulások hallatlanul rövid idő alatt játszódtak le, ellentétben azzal a rendkívül hosszú és mélyen tagolt strukturális változással, amely nyugaton eredetileg létrehozta ezeket a gazdasági-társadalmi szerkezeteket.

Éppen ebből a felgyorsult átvételből adódik, hogy az átvett intézmények hiányosan, némiképp torzított, anorganikus formában lelhetők fel ebben a régióban, és erre kitűnően használható az eredeti jellegzetességek Makkai által kidolgozott fogalomköre. Közép-Kelet-Európában van szabad városi polgárság (délre és keletre nincs!), a városfejlődés tömeges hordozói azonban mégsem ezek, hanem azok a félig paraszti városok, amelyek földesúri függés alatt állnak: Magyarországon a mezővárosok, Lengyelországon pedig a „lengyel jogú városok”. Hűbériség szintén létezik ebben a régióban (délre és keletre nincs!), de nem fogja át annyira a társadalom uralkodó rétegét, nem tölti be azt a társadalom-szervező szerepet, amit nyugaton.

Ezzel kapcsolatban *Bartha Antal* megjegyezte, hogy szerinte igencsak ajánlatos valamiféle „biztonsági-óvatossági fékrendszert” beépíteni az olyan érvrendszerbe, amely kimondja, hogy Kelet-Európában nem létezett hűbériség. Számos, a Kijevi Nagyfejedelemséggel foglalkozó szovjet történész éppen valamilyen hűbériséghez hasonló vazallusi függőségi rendszer létezésével magyarázza, hogy a számtalan egymással marakodó tartomány mégsem hullott teljesen szét. A „senior”-tól való függés, a kijevi nagyfejedelmi cím szimbolikus értéke még akkor is fontos maradt, amikor pl. a nagyfejedelem tényleges hatalma és vagyona már elenyésző volt. Tehát, ha mindez ma még nem is dönthető el végérvényesen, egy Kelet-Európával foglalkozó modellnek jeleznie kell, hogy a hűbériség egykori léte e területen még nyitott kérdés.

Válaszolva, *Szűcs Jenő* hangot adott annak a véleményének, hogy az Oroszországban található viszonyokat nem tekinthetjük hűbériségnek. Ez a feudális függés egy egyszerűbb, primitívebb formája, a *kisértviszony* (Gefolgschaft), amelyet a kényszer ereje tart össze, és korántsem rendelkezik hasonló intézményekkel, mint a hűbériség. A fogalmi tisztázás végett leszögezi *Szűcs Jenő*, hogy csak az a speciális függési rendszer hűbériség, ahol fegyverképes szabadok egymással önkéntesen, szerződészerűen,

törvényes formák között személyi kapcsolatra lépnek; ennek lehet – többek között – tárgyi feltétele a hűbértartok. Ha pontosabban meg akarnánk fogalmazni, miben keresendő a magyarországi hűbéri viszonyok „eredeti jellegzetessége”, jó példát találunk a familiaritás intézményében: ez részben szerződésen alapuló személyes hűbéri kapcsolat, részben viszont megőrzi a korábbi kíséretviszonyból a kényszer primitívebb szokásait is.

A XIII. századi felemás, de ütemét és kiterjedését tekintve igen jelentős közép-európai átalakulások az egységes kelet-európai modell megszüntetéséhez vezettek – foglalja össze hozzászólását Szűcs Jenő. Ekkor jön létre Közép-Kelet-Európa és a „par excellence” Kelet-Európa új megosztottsága. És ezzel a közép-kelet-európai régióval legalább olyan külön tényezőként kellene a modellnek számolni, mint pl. a déli vagy a skandináv perifériával, mert ennek a perifériának is sajátos útja van az európai feudalizmus történetében: a középkor egy jelentős szakaszában mindinkább közeledik e régió a centrumot jelentő francia modellhez, hogy azután a XVI. századtól kezdve ismét a kelet-európai területekkel képezzen szorosabb egységet.

Vargyas Lajos a folklór és különösen a balladák kutatásának területéről sorolt fel néhány bizonyítékot Közép-Kelet-Európa XIII–XIV. századi „elfutására”. A gazdasági-társadalmi fejlődésben ekkor lezajlott változások kulturális regisztrálására kitűnően alkalmas terület a ballada-műfaj terjedésének története. A ballada ugyanis a 14. században születik, épp a korabeli Európa gazdasági „centrumában”, az észak-francia és vallón vidékeken, hogy onnan Angliába, Hollandiába, Németországba, Magyarországra, Csehországba, Lengyelországba, Horvátországba és Szlovéniába terjedjen tovább. A ballada diffúziója pedig igen érzékeny indikátor az adott területek társadalmi fejlődésére, mert pontosan körvonalozott társadalmi problematikát hordoz: a paraszti nagycsalád bomlásának tragédiáit. Érdekes megfigyelni, hogy a nyugati országok mellett a magyar terület az egyedüli, ahol a ballada maga teljességében ábrázolja ezt a problémarendszert. A szomszédok tőlünk veszik át a balladamotívumokat, meghozza úgy, hogy félreértik, elsikkasztják azok társadalmi mondanivalóját, a ballada gondolataiban tehát jelentős „romlás” figyelhető meg. Ez a kulturális jelenség alátámasztja azt a gazdasági-társadalmi modellt, amely szerint a ballada elterjedésének a pillanatában, a XIV. században a magyar viszonyok jobban megközelítették a nyugat-európaiakat, mint a tőlünk délre vagy keletre élő népek társadalmi-kulturális viszonyai.

A folklór nemcsak a balladák terén, de egész hagyománykincsünk (tánc, dallam- és ritmusképletek, műfajok stb.) összetételével, történelmi rétegeivel is ékesen tanúskodik a magyar történelem különböző periódusainak dinamizmusáról vagy stagnálásáról. Nem véletlen, hogy a középkori magyar folklór anyagának legjelentősebb része XIV. századi eredetű. És ezek a XIV. századi folklórkincsek talán még egy pontos bizonyítékot adnak a gazdasági-társadalmi fejlődés Makkai által rajzolt képéhez: minden jel arra mutat, hogy épp ebben az időszakban történt meg a magyarság „magával hozott” kulturális hagyományainak és a nyugati, vagy összeurópai folklórelemeknek az összeolvadása, egybe-ötvozódése.

*

A vita végén *Makkai László* megköszönte a hozzászólóknak modellje „szélesítését és elmélyítését”. Leszögezte azonban, hogy ha a viták során felvetődött problémákat mind meg akarná oldani, akkor nem egy tanulmányt, de egy könyvet kellene írnia a feudalizmus modelljéről – és erre egyelőre még nem vállalkozik. Ebben a cikkében és az itt olvasható modellben mindent *egyetlen* problémának rendelt alá: annak a gondolatnak, hogy a feudalizmusból magától értetődően következnek, csak belőle következnek, és csak az következnek – a kapitalizmus.

Tematikusan összegezve a felvetődött kifogásokra adott választát, először a modell túlzottan szűk érvényességét, hiányzó alkotóelemeit felvető hozzászólásokra tért ki. Egyetért Szűcs Jenővel, hogy az általa kidolgozott modell valójában csak a XI–XIII. századra és elsősorban az észak-francia és flandriai területekre érvényes. Annak a szükségét is jól látja, hogy a feudalizmus-tanulmányában átfogott – több mint ezer évre legalább három-négy különböző modellt kellene kidolgozni, vagy méginkább egy olyan dinamikus modellt, amely – Várkonyi Ágnes szavait használva – azonos marad és mégis változik. Társadalomtudományaink fogalmi rendszerének fejlettsége, filozófiai megalapozottsága jelenleg még nem teszi lehetővé egy ilyen modell megalkotását – mint ezt cikkében bővebben is kifejtette. Csak statikus metszetek megrajzolására vagyunk képesek, amelyeket trendvonalak kijelöl-

sével köthetünk össze az utána következő fejlődéssel. Ezért szorítottott ő is arra, hogy a lehetséges és történelmileg érvényes modellek közül kiemelje annak a területnek és időszaknak viszonyait, ahol a feudális modell a legtisztább formáját öltötte. Ami a modell szektorális kibővítését illeti, mélységesen egyetért azokkal, akik a jog, az egyház, az állami, vagy akár a technikatörténet hiányát fájalták. (Az egyház kérdéskörében a vitán említettekén kívül igen fontosnak tartja Tőkei Ferenc gondolatát a holtkéz-problémáról: az egyházi holtkéz-föld tartaléka mind az uralkodó osztálynak, mind az elnyomottaknak; biztosíték-szelep, hogy a feudális társadalom működni tudjon.)

Szektorálisan, regionálisan és időben a modellek hosszú sorát lehetne létrehozni. Ő azonban nem öncélúan dolgozta ki a vitatott modellt – mondja Makkai –, hanem egy hosszú évek óta érlelődő, a kapitalizmus eredetével kapcsolatos gondolat alátámasztására, e kérdés pontosabb felvetésére. Ehhez pedig nem volt szüksége a fent hiányolt tényezőkre. Ennek a problémának a magyarázatához a parasztság kiemelése látszott legcélszerűbbnek. Annak a parasztságnak, amely szekréción módon létrehozta a középkori várost, amely pedig semmilyen más módon nem tud újra behatolni a faluba, mint gazdasági eszközökkel – ez szerinte a „punctum saliens”. Természetesen mindez kiegészítendő még – mint bevezetőjében is említette – az eredeti felhalmozás gazdaságtörténeti jellemzésével. (Ezt a marxi alapokon csak nemrégiben dolgozta ki a már említett Guy Bois. Marx ugyanis, noha hangsúlyozta e folyamat gazdasági elemeinek fontosságát, a konkrét kidolgozás folyamán, a Tökében az erőszakos jelleggel foglalkozott csak részletesebben.)

Mindezzel természetesen csak a kapitalizmus előfeltételeiről kapunk képet, s nem arról, amit Ránki György is hiányolt a hozzászólásában, hogy mi volt az a döntő lökés, az a minőségi ugrás, amelynek következtében a feudalizmusból létrejött egy új termelési mód. Ránki György úgy gondolja, hogy ez a lökés a XVI. században megjelent nagyszámú új, „külső” tényezőnek köszönhető – Makkai ezzel egy másik „ötletet” állít szembe. A minőségi ugrás szerinte azon a ponton következik be, amikor felbomlik a középkori város és megjelenik az újtípusú kereskedőpolgár, aki már nem védelemnek, hanem béklyónak tartja a középkori város kötöttségeit, kiváltságait. Ilyenek a Fuggerek, akik elárulják Augsburgot, és ilyen az angol kora-újkor polgárság, amely a céheket kikerülve, lehetőleg likvidálva elvonul a falura és a falusi jobbágyságot céhmentesen dolgoztatja. Ez a polgár – a burzsoá – már gyökeresen különbözik a középkori céhes polgártól. Ez az újtípusú emberfajta lesz csak képes arra, hogy egy minden korábbi mértéket túlszárnyaló gazdasági-politikai expanzióval birtokba vegye most már nemcsak Európa (melybe szintén csak ekkor kapcsolódik bele Oroszország gazdasága gabona-termelésével), hanem az egész világ területét, létrehozza a világgazdaságot. Makkai szerint ez az az irány, amelyben tanulmánya gondolatvilágát tovább kellene fejleszteni, amennyiben az bővítésre szorul.

A „predesztinált történelem” vádjával kapcsolatban Makkai László leszögezte, hogy e predesztináció kérdésére csak egyetlen becsületes válasz létezik: *igen is meg nem is*. S ha már erre a kérdéskörre terelődött a szó, felhívta a figyelmet, hogy ezt a dialektikus gondolatot – más kontextusban – már a kora-középkori teológia berkeiben is fellelhetjük: a 451-es Chalcedóni zsinaton például Leó pápa a következő tétellel zárta le a Krisztus isteni avagy emberi természetéről folyó vitákat: Krisztus személyében összekeverhetetlenül és szétválaszthatatlanul található meg az isteni és az emberi természet. Bár az adott esetben a döntés kényszerének elkerülése szülte – zseniális megfogalmazás, mely rátapint a dialektika magvára. És kitűnően alkalmazható a kapitalizmus kialakulásának kérdéskörére is: a feudalizmusból a kapitalizmusba tartó fejlődés során, a XVI. század környékén összekeverhetetlenül és szétválaszthatatlanul lelhetők fel mindazok a tényezők, amelyek még feudálisok és amelyek már kapitalisták. Megkülönböztethetők, de nem választhatók el egymástól. Ez az a bizonyos késő-középkori polgár, aki még városának polgára, de már szembefordult saját városával – ez a tagadás tagadásának kulcsállapota.

A szabadparasztság problémájával kapcsolatban és a földközösség kérdésében a Szűcs Jenő által elmondottakhoz – amivel teljesen egyetért – csak egy rövid kiegészítést érez szükségesnek. A kora-feudális katona-paraszt és a feudalizmus során felszabadított paraszt közötti különbség lényege szerinte abban áll, hogy az előbbi az ősközösségből átöröklődött *Gemeinfreiheit* hordozója, a későbbi libertások viszont már nem ebből a Gemeinfreiheit-ből származnak. E fontos szétválasztást megtéve azonban szerinte is (mint ez számos hozzászóló, így Kristó Gyula és Tőkei Ferenc véleményében is hangot kapott) csak igen alapos, a forrásokat újrazvizgáló rész-kutatásokkal lehet előre lépni.

Végül a Kelet-Európa fogalomhoz fűzött megjegyzésekre reagált Makkai, kiemelve ismét, hogy Oroszország az autochton kelet-európai fejlődés képviselője, és mi is ehhez a modellhez tartozunk. A holop-réteggel és a kíséretviszonnyal kapcsolatos álláspontját néhány konkrét adattal illusztrálta, és hozzátette, hogy nem vitatja, létrejött Kelet-Európában is egyfajta feudális függési rendszer ebből a kíséretviszonyból, ennek azonban épp az a sajátossága, hogy a kíséretből keletkező feudális uralkodóosztály először *kollektív* kizsákmányolóvá válik – mint Oroszországban a na kormlenije, Magyarországon pedig a várrendszer keretében.

Klaniczay Gábor

Közelebb Eötvös Józsefhez. Eötvös József művei (Szépirodalmi Kiadó – Magyar Helikon, Bp. 1972)

A mai történeti kutatás a legnagyobbaknak kijáró figyelemmel fordul Eötvös személye, sokoldalú munkássága felé. Az érdeklődés nem véletlen, és nem valami sajátos rokonszenv megnyilvánulása. (Bár ez utóbbi sem elhanyagolható tényező, mert Eötvös egyénisége, tiszta jelleme kivételes vonzerőt gyakorol.) Eötvös József pályája az 1830–1871 közötti évtizedekre esett. Ennek az átmeneti korszaknak ő az egyik legtevékenyebb munkása, a polgári átalakulás programjának egyik kidolgozója, menetének egyik – bár sosem első számú – irányítója. Majdnem minden fontos akcióba bekapcsolódott; szinte alig akad olyan politikai, gazdasági, irodalmi, kulturális kérdés (büntetőjogi kodifikáció, zsidóemancipáció, vallás- és szólásszabadság, jobbágyszabadítás, irányköltészet, népoktatás, akadémiai reform, iparosítás, államszervezet, kiegyezés stb.), amelynél ne találkoznánk a nevével.

Eötvös életművével több tudományág is foglalkozik, eltérő intenzitással és eredményességgel. Külföldön elsősorban a történészek érdeklődnek iránta: a feltűnően magas számban megjelenő könyvek és cikkek szerzői szinte kivétel nélkül a polgári liberális politikust és ideológust állítják középpontba. (S. B. Vardy művének már a címe is elárulja ezt: *Baron Joseph Eötvös: The political profile of a liberal Hungarian thinker and statesman*. Bloomington-Indianapolis, 1969. 327 p.) Eötvös politikai munkásságáról nyugaton, burzsoá történészek írták a legerjedelmesebb és legátfogóbb tanulmányokat. Ezek között kétségtől a másik magyar származású amerikai tudós, Paul Bödy házaspártól és a maga nemében egyedülálló összefoglalása (*Joseph Eötvös and the modernisation of Hungary 1840–1870*. Philadelphia, 1972. 134 p.) a legértékesebb, de a nyugatnémet Johann Weber monográfiája (*Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage*. München, 1966. 156 p.) is úttörő jellegű. Az itthoni, marxista Eötvös-kutatást az irodalomtörténészek alapozták meg. Sőtér István már 1953-ban nagymonográfiát írt; ennek új, lényegesen átdolgozott változata 1967-ben látott napvilágot. Az irodalomtörténeti megközelítés mindmáig dominál, ám színvonalas nevelés-, eszme-, jog-, sajtó- és politikatörténeti dolgozatok is születtek. Különösen sok közlemény jelent meg – sok-sok új információval – Eötvös halálának 100. évfordulója alkalmából; köztük a Szépirodalmi Kiadó Ábránd és valóság (1973) c. tanulmánykötete. Az utóbbi tíz évben megnyugtatóan tisztázódott Eötvös helye a magyar irodalom (főként a magyar regény) történetében. Egyre többet tudunk eszmei fejlődéséről, gondolatainak és tetteinek eszmetörténeti gyökereiről: megtörtént olvasmányainak számbavétele (Bényei Miklós: *Eötvös József olvasmányai*, 1972), javarészt feltárt a francia felvilágosodáshoz és a korabeli szocialisztikus tanokhoz való viszonya, többen is írtak liberalizmusának forrásairól, így pl. Fenyő István az Edinburgh Review hatásáról (*Eötvös József és a Budapesti Szemle* – Ábránd és valóság). Történetszemléletéről R. Várkonyi Ágnes impozáns historiográfiai munkájában (*A pozitivisták történetszemlélete a magyar történetírásban*) olvashatunk tömör áttekintést. Nizsalovszky Endre a jogösszehasonlító módszer egyik úttörőjeként méltatta (*Eötvös József és – a „jövő zenéje”* – Ábránd és valóság). Jelentős mértékben bővültek Eötvös politikai elképzeléseire, magatartására vonatkozó ismereteink: számosan elemezték centralista programját, 1848 őszi távozásának okait; Antall József több cikkben is értékelte a kiegyezés előkészítésében játszott szerepét; Szabad György centenáriumi előadásában politikai pályaképet vázolt fel; a korábbi részfeldolgozások után Felkai László nemrég (1972) kandidátusi értekezést készített közoktatásügyi tevékenységéről stb. A történettudomány szempontjából is oly fontos forráspublikációk közül két füzetet emelnénk ki. Nizsalovszky Endre fedezte fel és

közölte (1967-ben) Eötvös Szalay Lászlóhoz írt baráti leveleit, amelyek többek között a nyugat-európai utazásról, a centralista *Pesti Hírlapról*, az *Uralkodó eszmék* fogadtatásáról tartalmaztak addig ismeretlen adalékokat. Eötvös reformkori nézeteit – főleg a jobbággykérdéssel és a népoktatási ügyvel kapcsolatos álláspontját – helyezik élesebb megvilágításba a *Fenyő István* által felderített Pesti Hírlap-beli cikkek; ezeket a már ismert *Teendők* c. sorozattal együtt a Petőfi Irodalmi Múzeum tette közzé (*Eötvös József kiadatlan írásai*, 1971).

A felsorolt példák is bizonyítják, hogy a hazai történeti kutatás több irányból közeledik Eötvös József szerteágazó munkásságához. Az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején ellentmondásos helyzet alakult ki: az Eötvös-kutatás kiszélesedett, elmélyült és rendszerezőbbé vált; az elért eredmények viszont szűk körben (az érintett tudományágak művelőinek körében) maradtak. Jellemző tény, hogy a felszabadulás óta csupán két regénye – *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* – jelent meg újra (igaz, ezek többször is), továbbá néhány verse és egy-két novellája különféle antológiákban; ugyanakkor pl. a sűrűn idézett *Karthaust* több mint 40, az *Uralkodó eszmék*et 70 évvel ezelőtt adták ki utoljára. Ezen az áldatlan helyzeten kívánt változtatni a Szépirodalmi Kiadó, amikor elhatározta, hogy közreadja Eötvös József műveit. Célja kettős volt: egyrészt lehetővé tenni, hogy a mai olvasókönység megismerhesse Eötvös alkotásait – ennek érdekében összegyűjtette minden fontosabb írását és beszédét, az idegen nyelvűeket magyarra fordíttatta; másrészt segítséget kívánt adni a szövegek értelmezéséhez, megértéséhez – ezért íródtak a bevezető tanulmányok és némely kötetben a jegyzetek. A Kiadó jeles Eötvös-kutatókat, a korszakkal foglalkozó irodalomtörténészeket bízott meg a kötetek sajtó alá rendezésével és a bevezetők megírásával. A sorozat gondozását a Magyar Helikon vállalta, így az a tartalomhoz méltó külső formában, szép tipografizálással, gondos kivitelen láttott napvilágot.

A tizenkét kötetre tervezett sorozat 1972-ben indult meg. Azóta már túljutott a felén: eddig hét kötetet adtak ki. Először a különösebb filológiai előmunkálatokat nem igénylő szépirodalmi alkotások jelentek meg: együtt *A karthausi*, a versek és a drámák, majd külön-külön *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben*, aztán újra együtt *A nővérek* c. regény és az elbeszélések, regénytörödékek. Ezek a korábbi szövegkiadások ismétlései; mindössze három új verssel bővült az anyag, kimaradt viszont Eötvös első nyomtatásban megjelent műve, *A kritikus apotheosisa* c. jelenet. Az első és második kötethez *Weber Antal*, a harmadikhoz *Sötér István*, a negyedikhez *Kulin Ferenc* és *Kerényi Ferenc* írt előszót. A következő kötetekben már számos, eddig kiadatlan, sőt ismeretlen szöveget, dokumentumot találunk. Eötvös emlék-, ünnepi és politikai beszédeit *Fenyő István* gyűjtötte egybe, *Arcképek és programok* címmel. Nem kevesebb, mint 18 beszéd ezúttal jelenik meg először kötetben: köztük jónéhány főrendi- és képviselőházi felszólalás (pl. a büntetőjogról, a vámkérdésről, a városi ügyről, Ausztria és Magyarország viszonyáról, a közigazgatási szervezetről); a Pest vármegyei közgyűlési vitákban (1845, 1847) elhangzott hozzászólásai az adminisztratív rendszer ellen, illetve a főispánok bírói hatásköréről); s nem utolsósorban az Országos Iparegyesület közgyűlésein (1864, 1867) mondott két elnöki megnyitó (itt fejtette ki iparpolitikai koncepcióját). Műfajilag és tartalmilag is szorosan kapcsolódik az előzőhöz a *Mezei Márta* által összeállított *Kultúra és nevelés* c. kötet, amely az irodalomról, a vallásszabadságról, a kulturális életéről és a népoktatásról, köznevelésről szóló – vagyis a művelődéspolitikai – beszédeket és írásokat öleli fel; természetesen a híres 1870-es miniszteri jelentést is. Első ízben olvashatunk 17 országgyűlési beszédet, egy 1848-as rendeletet (a középiskolai oktatásról), továbbá a népnevelési egyletekkel kapcsolatos tervezetet és cikket. Hiányzik viszont Eötvös 1839. december 30-i főrendházi „szűzbeszéde”, valamint a másnapi és 1840. január 4-i – ugyancsak a vallásszabadság (nevezetesen a reverzálisok) ügyével foglalkozó – felszólalása. (Ezeket *Ferenczi Zoltán* publikálta az Egyetemes Philológiai Közlöny 1913-as évfolyamában, *Stuller Ferenc* kéziratos országgyűlési újsága alapján.) Komoly filológiai teljesítmény *Oltványi Ambrusé*: felkutatta Eötvös szét-szórta megjelent és kéziratban levő leveleit, megállapította kronológiájukat, s bő tárgyátörténeti, életrajzi jegyzeteket fűzött hozzájuk. Terjedelmi okokból válogatnia kellett: kereken 350 levél (vagy levéltörödékek) szövegét közli, közülük 68 most lát napvilágot először nyomtatásban. Mivel a levelek Eötvös egész életútját végigkísérik, valamennyi pályaszakaszának vizsgálatához fontos adalékokat szolgáltatnak. *Oltványi* megítélése szerint a kimaradt darabok forrásértéke jelentéktelen. Ezt azonban kérdésesnek találjuk: pl. a Mommsen 1857-es erdélyi utazásáról tudósító (Egyetemes Philológiai Közlöny, 1930) vagy a Székely Néplap ügyében Székely Ádámhoz intézett levél (az OSzK Kézirat-tárában) semmiképp sem sorolható a jellegtelenek közé. Sajnálatos módon nem kapott helyet a

gyűjteményben a Francovich Alajos fiúemlékéhez a fiúemlékérdésről 1865–1867 között írt négy német nyelvű levél sem. (*Fest Aladár* tette közzé őket az Akadémiai Értesítő 1912-es évfolyamában.)

A sorozat kötetéből egy nagyszabású, gazdag életmű bontakozik ki előttünk, amelynek egyre világosabban látszanak belső összefüggései is. A bevezető tanulmányok tovább finomítják, teljesebbé teszik a korábbi években kialakított Eötvös-képet; munkásságának eddig ismeretlen vagy homályban maradt értékeire, oldalaira hívják fel a figyelmet. *Fenyő István* esszéjében például kimutatja, hogy Eötvös korának nemcsak egyik legjelentősebb politikusa és írója volt, hanem egyik legnagyobb szónoka is, aki Cicerótól és Demoszthenészről tanulta a szónoki művészet mesterfogásait. Levelei – különösen a Szalay Lászlóhoz és a fiához írottak – a magyar levéltudomány kimagasló alkotásai közé tartoznak; egyikük-másikuk valóságos gyöngyszem. Művelődéspolitikai programja és gyakorlati munkássága – miként azt *Mezei Márta* megjegyzi – európai méretű. Majdnem mindenki kiemeli gondolkodói nagyságát, rendkívüli műveltségét és széles látókörét. Utalnak arra is, hogy világképe, társadalom- és történelemszemlélete a kor uralkodó ideológiai irányzatainak, szellemi áramlatainak (felvilágosodás, romantika, német filozófia, utópista szocializmus, liberalizmus stb.) ismeretében formálódott ki; *Fenyő István* behatóan vizsgálja Guizot és Hegel hatását. Eötvöst a polgári liberalizmus következetes képviselőjének tekintik, akinek eszménye, célja a szabadság, jogegyenlőség és jólét társadalmi. Eszmerendszerének jellemző vonásai: az egyetemesség, a korszerűség, a történetiség és a kollektizmus. Emberiség-távlatokban gondolkodott; szerinte a magyarság fennmaradása, jövője is elsősorban attól függ, képes-e felzárkózni a fejlettebb nemzetekhez, az egyetemes emberi haladás élvonalához. Meggyőződése volt, hogy a fejlődés problémáit, a jelen és jövő gondjait csakis összemberi keretben, a népek, nemzetek összefogásával lehet megoldani. Egész tudatos életében a megoldás módjait kereste; műveiben a kor igazán jelentős, fő kérdéseivel foglalkozott: az emberi élet célja, az egyén és a társadalom viszonya, a társadalmi fejlődés menete, a forradalmak szerepe, a feudalizmus felszámolása, a polgárosodás meggyorsítása, a politikai demokrácia megvalósítása, az európai egyensúly, a nemzetek, nemzetiségek egyenjogúsága stb. A történelmet egységes, összefüggő folyamatként szemlélte; úgy vélte, a múlt determinálja a jelent, s ezen keresztül a jövőt is, így a történelmi törvényszerűségek feltárása hasznos tanulságokkal szolgálhat, útmutatást adhat a politika számára. Ezért fordult a Dózsa-féle parasztháború felé, ezért tanulmányozta a reformáció korát és a francia forradalmat, ezért tervezte évtizedeken át egy nagy művelődéstörténeti szintézis megírását. A társadalmi haladás célját az emberi boldogság megteremtésében, az egyéni szabadság kiteljesedésében látta. Alapvető, előremutató gondolata, hogy az egyes ember és a társadalom szabadsága, az egyén és a közösség boldogulása elválaszthatatlan egymástól. Ezt kívánta igazolni saját tevékenységével, magatartásával is. *Fenyő István* a közösségi ember modelljét látja benne: „Ami az eötvösi mű elvitathatatlan sajátja, s őt leginkább jelenünk előkészítőinek sorába emeli, az a korszerű nemzeti társadalom működéséhez elengedhetetlen kollektivitástudat felébresztése és annak meggyökereztetésére irányuló törekvése...”

Eötvös életének egyik vezérmotívuma a felfokozott küldetéstudat és a cselekvés-vágy. „Használni akarok: ez emberi hivatásunk” – hangzik *A karthausi végtanulsága*, s még 1868-ban is így okította fiát: „úgy vagyok meggyőződve, hogy az egyénnek kötelessége az emberiség boldogításáért tőle telhetőleg működni.” Viszonylag fiatalon, az 1830-as évek végén felismerte hivatását: dolgozni a polgári Magyarország, a liberális társadalom létrehozásáért, az alkotmányos, parlamentáris állam kiépítéséért, a magyar nép anyagi és szellemi felemeléséért. Ettől kezdve – miként *Oliványi Ambrus* írja – „életének... a polgárosodásért, az alkotmányosságért, a kultúra és civilizáció terjesztéséért folytatott küzdelem az alapvető tartalma”. E feladatnak szentelte sokoldalú tehetségét, e célt szolgálta íróként, szónokként, publicistaként, politikusként, akadémiai elnökként, miniszterként stb.

A tanulmányíróknál erős hangsúlyt kap politikai munkásságának, nézeteinek három kulcsfontosságú eleme: viszonya Ausztriához, a nemzetiségekhez és a forradalomhoz. Természetesen, ezek a témák Eötvös íásaiban és beszédeiben is tetemes helyet foglalnak el. Magyarország sorsát nemzetközi összefüggésben vizsgálta. Úgy gondolta, hogy az adott időszakban az európai egyensúly fenntartása és a pánszláv (orosz) veszély elhárítása megköveteli egy nagy, erős közép-európai állam létét. Szerinte ez az Ausztria-vezette Habsburg-birodalom lehet, de csakis egy alkotmányosan szervezett, liberális birodalom. Ennek lett volna szerves alkotórésze a belügyekben önálló, polgári Magyarország, nemzetiségi területeivel együtt. Akárcsak kortársai, Eötvös is az egységes magyar nemzetállam koncepciójából indult ki, a politikai autonómiát vagy az esetleges különválást károsnak tartotta. Mégis messze

felülemelkedett a korabeli átlagon: ellenezte a nemzetiségi elnyomást, elítélte a nacionalizmust, méltányos, tapintatos nemzetiségi politikát ajánlott. A nemzetiségi kérdés megoldását az egyéni szabadság és jogegyenlőség elvének kiterjesztésében, garantálásában látta. A szabadság, jogegyenlőség és jólét államát reformok útján kívánta megvalósítani. Forradalomellenessége közismert; ez a szembenállás azonban nem merev. Nem vitatta, hogy a forradalmak hozzájárulnak a történelmi haladáshoz, s nem tagadta jogosultságukat sem. (Szép példája ennek a Dózsa-regény.) A forradalmat mégsem helyeselte, végső eszköznek tekintette, a forradalmi módszereket elutasította. Felfogása szerint megfelelő jogszabályokkal, az államszervezet módosításával, a tömegek jogos igényeinek kielégítésével stb., azaz ésszerű reformokkal a forradalmak megelőzhetők; s csak így biztosítható a zökkenőmentes, egyenletes fejlődés.

Még a múlt században ragasztották rá Eötvösre és centralista társaira a címkét: a valóságtól elszakadt álmodozók, ideákat kergetők, doktriner gondolkodók, politikusok. Sokáig tartotta magát ez a vélemény, csak az utóbbi években kezd eltűnni a szakirodalomból. Most *Mezei Márta* fogalmazza meg legnyomatékosabban, hogy Eötvös politikai tevékenységét a realizmus jellemezte: „azt keresi, ami valóra váltható, a cselekvő politikus normái irányítják, céljai érdekében akarja egyeztetni ideáljait a lehetőségekkel.” Ő is, *Oltványi Ambrus* is rámutat, hogy Eötvös látszólagos és tényleges kudarainak oka nem szubjektív természetű, hanem egy feloldhatatlan, objektív ellentmondásban rejlik: programja következetesen polgári jellegű, ugyanakkor a meglevő társadalmi bázis nem polgári színezetű. Sok mindent megsejtett ebből, mert bár szívósan küzdött eszményei valóra váltásáért, hajlandó volt a kompromisszumokra is. Ezért mondott le 1845 végén az ellenzéki többség nyomására a centralista eszmék propagálásáról, ezért csatlakozott Deákhhoz a kiegyezés előkészítésének utolsó szakaszában, ezért módosította népoktatási törvényjavaslatát stb. Ha viszont elvei feladására kényszerült volna, inkább félreállt; ez történt 1848 szeptemberében is, amikor már végképp nem látott lehetőséget arra, hogy az Ausztriával való ellentéteket békésen kiegyenlítsék, hogy létrejöjjön a polgári, alkotmányos birodalom; amikor már a forradalmi eszközök alkalmazása elkerülhetetlenné vált.

Korábban szokás volt Eötvös tevékenységének, pályájának egyes területeit, szakaszait elszigetelten szemlélni, sőt szándékosan szétválasztani. Különösen irodalmi és politikai, még inkább 1848 előtti és utáni munkásságának egysége, illetve különálló volta körül folyt sok vita. A kérdés fontosságát mi sem bizonyítja jobban, hogy arra szinte mindegyik bevezető tanulmány szerzője kitér. Mind többen helyezkednek arra az álláspontra, hogy Eötvös életműve egységes egész, a reformkori és a későbbi Eötvöst nem választja el szakadék egymástól. Ezt leghatározottabban *Fenyő István* mondja ki: „a reformkor politikusai közül épp Eötvös tartozik azok közé, akiknek törekvéseiben viszonylag még a legkevesebb változással találkozunk.” Nagyon érdekesen – és meggyőzően – érvel *Kulin Ferenc* is. Ő azt sem fogadja el teljes mértékben, hogy Eötvös írói pályáján 1848 törést jelentett, hogy írói ihlete, művészi ereje megapadt. (*Sőtér István* állította ezt monográfiájában.) A színvonalcsökkenés tagadhatatlan, de *A nővérekben*, az elbeszélésekben és a regénytörödékekben – akárcsak reformkori műveiben – szintén lényeges társadalmi tendenciákat (a nemesi osztály pusztulása, a parasztság polgárosodása, a kapitalizmus kibontakozása stb.) ábrázol, kritikai éllel. Sőt, képes újat is hozni: *A nővérekben* megteremtí a felesleges ember hazai típusát (Káldory Adorján személyében). Mintegy halvány jelzéseként, félig kimondott gondolatként ott van egy-két tanulmányban (*Weber, Oltványi, Mezei*) az is, hogy Eötvös igazi pályafordulata – ha egyáltalán kell ilyesmiről beszélni – nem 1848, hanem inkább 1839–41. A nyugat-európai élmények feldolgozása, a pályakezds bizonytalanságainak leküzdése után ekkortájt tudatosodik benne küldetése, életcélja, ekkor formálódik ki világnézete, ekkor válik liberális gondolkodóvá. *A karthausi* (főként az 1840–41-ben befejezett 3–4. rész), a főrendiházi beszédek, a *Szegénység Irlandban* és *A zsidók emancipációja* c. esszék, valamint a *Kelet népe és Pesti Hírlap* c. vitairat jelzik ezt a belső változást; az utóbbiakból már egy kész program, a polgári átalakulás mindvégig követett programja rajzolódik ki. A feltevés, mely szerint a szóban forgó két-három esztendő Eötvös életútján szakaszhatár, még igazolásra szorul. Kíváncsian várjuk, a sorozat további darabjai hoznak-e új érveket.

A sorozatból még hat kötet van hátra. Már nyomják a *Vallomások és gondolatok* c. összeállítást, amely Eötvös naplójegyzeteit és aforizmáit tartalmazza; itt jelennek meg először az ifjúkori feljegyzések és a soha el nem készült művelődéstörténeti szintézis töredékei. Az előző Eötvös világnézetének néhány alapvető, meghatározó jegyét emeli ki. Ezután lát napvilágot *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* c. hatalmas állam- és társadalombölcseleti munka – két

kötetben – és a publicisztikai írások (az újságcikkek, a politikai esszék, a magyar és német nyelvű röpiratok stb.) gyűjteménye – az eredeti tervtől eltérően három kötetben. Már most is megállapítható, hogy a hamarosan teljessé váló sorozat elérte, eléri kitűzött célját. Az olvasóközönség érdeklődéssel és megértéssel fogadta; a tények rácáfoltak azokra a túlzó jóslatokra, amelyek szerint Eötvös a ma embere számára „olvashatatlan”, élvezhetetlen. A színvonalas bevezető tanulmányok nemcsak felhasználják és összegezik az eddigi kutatások eredményeit, hanem több ponton tovább is fejlesztik, kiegészítik azokat. A sorozat rendkívül fontos állomás az Eötvös-kutatás történetében. Bár irodalomtörténeti jellege nyilvánvaló, jelentősége messze túlnyúlik e tudományág határain; megkönnyíti az Eötvössel kapcsolatban felmerülő összes problémakör, ezen keresztül a XIX. századi magyar történelem, nevelésügy, jogfejlődés stb. számos kérdésének vizsgálatát. Újból ráirányítja a figyelmet Eötvös életművére; ismételten előtűnnek a kutatás fehér foltjai. Még mindig elég keveset tudunk pl. gazdaság-, tudomány- és egyházpolitikai, valamint egyesületi munkásságáról; éppen ezért a legközelebbi teendők egyike politikai tevékenységének részletekbe menő feltárása, majd egy összefoglaló marxista monográfia megírása. Folytatni kell eszmevilágának kutatását is; sürgető igény pl. történet-szemléletének behatóbb vizsgálata, történeti jellegű írásainak, töredékeinek, olvasmányainak feldolgozása és értékelése. *Weber Antal* felveti a kritikai kiadás gondolatát is. Ebben közölni lehetne a most mellőzött leveleket, fogalmazványokat, vázlatokat, szövegrészeket (pl. *A falu jegyzője* 1845-ös, első kiadásában szereplő, de később kihagyott részleteket) stb. is. Mivel a kritikai kiadás több tudományág (köztük a történettudomány) szempontjából is szükséges és hasznos lenne, megvalósítása remélhetőleg belátható időn belül napirendre kerül. Elkészítéséhez kitűnő alapot nyújt majd a Szépirodalmi Kiadó mostani sorozata.

Bényei Miklós

Még egyszer Mohácsról

Nemzeti ízlésünk nagy temetője Mohács – juthatnak könnyen eszükbe a Mohácsra kirándulóknak elferdítve – és sajnos jogosan aktualizálva a költő sorai.

A mohácsi síkon, a csata feltételezett színhelyén a Baranya megyei tanács emlékhelyet létesített.

Az emlékhely az ésszerűtlenség és a giccs sajátos ötvözete. Egyik része egy építészeti monstrum. A bejárat egy gótikus ívű kőbe illesztett kapu, amely azonban mégsem tölti be a kapu funkcióját, mert magában áll. Ettől néhány méterre, két félkör alakban, egy másik kő-monstrum építmény helyezkedik el: egy kőfal, amelynek egyetlen rendeltetése, hogy a pénztárnak és az illemhelynek keretétül szolgáljon. A pénztárban kapható képeslapokon az itt feltárt tömegsírokról készült fényképek láthatóak, a toiletteben található papírra pedig a következőt nyomtatták: „Mohács, történelmi emlékhely.”

*

Remélhetőleg nem szorul külön kommentárra, hogy egy régészeti szakfolyóiratban közölhető fénykép épségben és romjaiban ráncmaradt csontok halmazát ábrázolva miért válik ízléstelenné, ha üdvözlétül küldendő képeslapra kerül; a toilette papírjának feliratával pedig, úgy véljük, otrombasági rekordot állítottak.

De mindez még csak a kezdet. A virágokkal és koszorúkkal borított tömegsír mögött a csatamezőn fából faragott kopjafák és harcosok szobrai ijesztik el – jobb híján utólag – a törököt és a késő utódokat. Hiába tudjuk meg a Tájékoztatóból, hogy a szobrok a megyei művésztelep alkotóinak művei. Függetlenül attól, hogy ezeknek a faragásoknak egyenként van-e művészi értékük, vagy sem, az egész látvány nem egy tragikus kimenetelű csatára emlékezteti a nézőt, hanem cirkuszi látványosságra, vagy bábszínházi figurák raktárára.

Komolyra fordítva a szót: ahelyett, hogy a megkoszorúzott tömegsírra egy puritán emlékmű, vagy felirat hívna fel a figyelmet, s a helyszínen a legújabb feltárásokat és tudományos munkákat népszerűsítő kiadványokat árusítanak, óriási költséggel egy monstrum építményt és egy tragikomikus panoptikumot létesítettek.

Bár vitathatatlanak tartjuk, hogy a „mohácsi emlékhely” helyrehozhatatlan giccs, mégsem kizárólag az ízlésrombolás ellen tiltakozunk. Elsősorban az ellen emeljük fel szavunkat, hogy a történelmi megemlékezést olcsó látványossággá degradálják. Ez lejárátását jelenti mindannak, aminek szellemében mementót kellett volna állítani: a múlt tudományos feltárásának és a kegyeletnek, a mohácsi csatamezőn elesetteknek, a nemzet történelmi emlékezetének.

Árvayné Rényi Zsuzsa

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET HIREI

(1977. január 1–december 31.)

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából

az MTA Történettudományi Intézetének igazgatósága és pártvezetősége tudományos ülészeket rendezett november 4-én. Előadások: *Menyhárt Lajos* – a Kossuth Lajos Tudományegyetem oktatója – „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom az újabb szovjet történeti irodalomban”, *Ormos Mária* „A francia vezérkar intervenció-terve és megvalósítása Ukrajnában 1918–1919”, *Jemnitz János* „Október előzményeihez – Október visszhangja a nemzetközi munkásmozgalomban 1917–1918”, *Hajdú Tibor* „A proletárdiktatúra lenini elméletéről”.

A Magyar Tudományos Akadémia, a Párttörténeti Intézet, a Politikai Főiskola és a Társadalomtudományi Intézet által szervezett központi rendezvényen az Intézet részéről *Mucsi Ferenc* igazgatóhelyettes tartott előadást október 26-án „Februártól Októberig. A polgári demokratikus forradalom továbbfejlesztése szocialista forradalommal” címmel.

Intézeti viták, munkaértekezletek

Február 11-én a Történelmi Szemle szerkesztősége vita-ankétot rendezett *Makkai László* „Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában” c. tanulmányáról.

Február 14-én a Történetírás Története Osztály megvitatta *Á. Rényi Zsuzsa* „A felvilágosult történetsszemlélet a magyar történetírásban” c. munkabeszámolóját.

Jelenkortörténeti Osztályunk február 23-án megvitatta a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében készült „Közép- és délkelet-

európai szocialista országok jelenkori társadalmi-politikai fejlődésének vázlata” c. kéziratot.

Június 17-én került sorra a szakmai-ideológiai továbbképzés keretében *Kosáry Domokos* „Modellalkotás és történettudomány” c. tanulmányának vitája.

Október 7-én az Intézet új- és legújabbkori történeti osztályai vitát rendeztek „A magyar mezőgazdaság története a XIX–XX. században 1849–1949” c. tanulmánykötetről.

December 9-én más intézetek munkatársainak meghívásával vitatták meg *Ránki György* „Jegyzetek a társadalomtörténetről” c. munkáját.

Az új magyar szintézissel kapcsolatos munkálatok, eredmények

Október 31-én ülést tartott a Magyarország Története I–X. szerkesztőbizottsága, s megvitatta *Glatz Ferenc* „A Magyarország története” munkálatairól” c. előterjesztését és határozatot hozott a munkálatok további ütemezéséről.

Az Intézet Igazgatósága február 14-i, március 7-i, március 21-i, június 20-i és december 23-i ülésén a kötetfelelősök bevonásával tárgyalt a munkálatok állásáról és a soron levő feladatokról.

A III. kötet kollektívája két alkalommal tartott vitailést az év folyamán. Október 3-án *Makkai László* „Magyarország művelődéstörténete 1600–1686” és *Hegyi Klára* „A török hódoltság a XVII. században” c., november 14-én pedig *Pach Zsigmond Pál* „Európa a XVI–XVII. században” és *R. Várkonyi Ágnes* „A török kiűzése 1683–1687” c. kézírata került megvitatásra.

Szeptember 30-án a IV. kötet szerzői megvitatották *Ember Győző* „Magyarország története 1711–1765” c. kéziratát.

három alkalommal ülésezett. Június 27-én a Jelenkortörténeti Osztály távlati fejlesztési tervéről, a magyar történeti kronológia munkálatairól, a minősítések tapasztalatairól és az intézeti működési szabályzatról tárgyaltak.

Október 7-én a Ránki György ügyvezető igazgató, valamint a kiküldött munkabizottság által készített javaslat alapján került megvitatásra a „Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása” c. akadémiai kutatási főirány tervezete.

November 28-án az Igazgatói Tanács és a pártvezetőség együttes ülésen vitatta meg az „MSZMP KB tudománypolitikai irányelvei megvalósításának tapasztalatai és időszéri feladatai” c., június 28-i politikai bizottsági állásfoglalást.

Munkatársaink részvétele hazai tudományos rendezvényeken

„Szakmai kritika és értékrend a filozófiai és a történeti tudományokban” címmel tartott előadást május 5-én *Hanák Péter* a Magyar Tudományos Akadémia Közgyűlésének keretében.

A Párttörténeti Intézet, a Történettudományi Intézet és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szabó Ervin születésének 100. évfordulója alkalmából tudományos emlékülést rendezett augusztus 18-án. Az Intézet részéről *Mucci Ferenc*, *Litván György* és *Jemnitz János* tartott előadást.

A budai Egyetemi Nyomda jubileuma alkalmából rendezett ülésszakon *Mayer Mária* és *R. Várkonyi Ágnes* vett részt.

Glatz Ferenc „Domanovszky Sándor helye a magyar történettudomány történetében” c. akadémiai felolvasó ülésére november 18-án került sor.

A december 7-én *Ady Endre* születésének 100. évfordulója alkalmából megrendezett tudományos ülésszakon *Hanák Péter* „A radikális publicisztikától” az „Új versekig”, *Mucci Ferenc* „Ady, Vészi József és a Budapesti Napló” és *Szabó Miklós* „Közéleti elkötelezettség és művészeti korszerűség egysege Ady költészetében” címmel tartott korreferátumot.

December 7-én a *Ráday Pál* születésének 300. évfordulójára rendezett tudományos ülésen *Benda Kálmán* előadást tartott „Ráday és a szatmári béke” címmel.

Négy munkatársunk szerzett akadémiai doktori fokozatot 1977-ben.

Január 7-én zajlott le *L. Nagy Zsuzsa* „A liberális polgári pártok a bethleni konszolidációban 1921–1931” c. értekezésének vitája.

Tilkovszky Lóránt február 16-án védte meg „A német 'népcsoportpolitika' és Magyarország 1938–1945” c. disszertációját.

Május 10-én került sor *Kosáry Domokos* „Művelődés a XVIII. századi Magyarországon 1711–1790” c. értekezésének megvitatására.

Gonda Imre június 7-én védte meg „A közép-európai császárságok bukása. A Kettősszövetség a világháború utolsó éveiben 1916–1918” c. disszertációját.

Új könyvek

Megjelent *Gonda Imre* „Verfall der Kaiserreiche in Mitteleuropa” c. könyve.

A Gondolat Kiadó adta közre *Gonda Imre–Niederhauser Emil* „A Habsburgok. Egy európai jelenség” c. munkáját.

Napvilágot látott *Györffy György* „István király és műve” c. könyve.

Heckenast Gusztáv szerkesztésében megjelent az 1972. évi Dózsa-konferencia előadásainak anyaga „Aus der Geschichte der ostmittel-europäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert” címmel.

„Szerette az igazságot” címmel jelent meg a *Jemnitz János* és *Litván György* által írt Károlyi Mihály életrajz.

Kovács Endre „Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon” c. munkáját a Magvető Könyvkiadó jelentette meg.

A Kossuth Kiadó a Népszerű történelem sorozatban adta közre *L. Nagy Zsuzsa* „Szabadkőművesség a XX. században” c. monográfiáját.

A Kossuth Kiadó gondozásában került az olvasóközönség elé a *Litván György* – és *Szücs László* – által szerkesztett „Szabó Ervin levelezése” c. forráskiadvány első kötete.

„Történelemszemlélet és történettudomány” címmel jelent meg a Kossuth Kiadónál *Pach Zsigmond Pál* tanulmánykötete.

Az Akadémiai Kiadó a Korunk Tudománya sorozatban jelentette meg *Ránki György* „Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai” c. könyvét.

Az Akadémiai Kiadó adta ki *Berend T. Iván*—*Ránki György* „East Central Europe in the 19th and 20th centuries” c. munkáját.

Nemzetközi kapcsolataink

Április 24–30. között zajlott le Londonban az első hivatalos magyar–angol történész tanácskozás, amelyre *Pach Zsigmond Pálnak*, az MTA alelnökének, az Intézet igazgatójának vezetésével hat tagú magyar delegáció utazott ki. Angol részről a konferencia szervezője a Brit Történészek Nemzeti Bizottsága és az Institute of Historical Research, University of London volt. A résztvevők a XV. század végétől a második világháborúig terjedő időszak néhány kérdését vizsgálták, elsősorban olyan témákat, amelyekkel mód nyílt az angliai, ill. nyugat-európai és a magyar, ill. közép-kelet-európai gazdasági, társadalmi, politikai fejlődés összehasonlító vizsgálatára. Angol részről *J. W. Evans*, *A. R. Bridbury*, *C. A. Macartney* és *T. C. Smout*, magyar részről *Pach Zsigmond Pál*, *Juhász Gyula* és *Ránki György* tartott előadást. *Arató Endre* és *Makkai László* – akik betegség miatt nem tudtak kiutazni – előadását *Niederhauser Emil* referálta. A hivatalos tudományos programon kívül, de ahhoz kapcsolódva *Ránki György* is tartott referátumot.

Május 16–17-én került megrendezésre Moszkvában a Szovjet–Magyar Történész Vegyesbizottság tudományos ülése a szocializmus építésének kérdéseiről. A magyar delegáció tagja volt: *Mucsi Ferenc*, *Orbán Sándor* és *Mayer Mária*. *Pach Zsigmond Pál* két előadását *Mucsi Ferenc* olvasta fel; *Orbán Sándor* a konferencia harmadik témaköréhez kapcsolódva tartott előadást.

Az École des Hautes Études en Sciences Sociales és az MTA Irodalomtudományi Intézete, valamint Intézetünk október 10–14. között művelődéstörténeti konferenciát rendezett Tihanyban. *G. Duby*, *F. Furet*, *J. Revel*, *R. Mandrou*, *A. Soboul*, *M. Ozouf*, *A. Burguière*, *J. Goy*, *Le Roy Ladurie* és *Köpeczi Béla*, *Kosáry Domokos*, *H. Balázs Éva*, *Benda Kálmán*, *Lackó Miklós*, *Sziklay László*, *Ferenczi László*, *Sőtér István*, *Voigt Vilmos* előadása került megvitatásra. Október 14-én aláírták az EHESS és a Magyar Tudományos Akadémia 1978–1980. évi együttműködési megállapodását.

*

A Sorbonne-hoz kapcsolts Institut National d'Études Slaves január 12–16-i nemzetközi konferenciáján *Hanák Péter* és *Lackó Miklós* előadást tartott.

Február 3-án *Glatz Ferenc* „Magyar történeszek a századfordulón Bécseben” címmel tartott előadást a bécsi Collegium Hungaricumban.

Jemnitz János részt vett a varsói Központi Párttörténeti Levéltár ülésén, melyen megvitaták a linzi nemzetközi munkásmozgalmi konferencia referátumait.

Április 13–16. között Louvain-ban tartotta ülését a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtó Bizottsága. Az ülésen részt vett *Pach Zsigmond Pál*, az Intézet igazgatója.

Április 22–28. között került sorra a F. Datini Intézet IX. Tanulmányi Hete, melyen *Granasztói György* előadást tartott.

Április 27-én került sorra *Benczédi László* „A magyar nemzettudat a XVI–XVII. században” c. előadása a nantes-i magyar napok keretében.

A május 11–15. közötti bécsi várostörténeti konferencián részt vett *Ránki György* ügyvezető igazgató.

Az Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen május 23–28-i nemzetközi kollokviumára *Ádám Magda* kapott meghívást.

Június 7–10. között Moszkvában tartotta évi rendes ülését a Nagy Októberi Szocialista Forradalom Története Nemzetközi Témabizottság. A magyar tagozatot *Vida István* képviselte.

A Vichy-kormány történetéről rendezett párizsi, júniusi kerekasztal-vitán részt vett *Boros Zsuzsa*.

Az American Council of Learned Societies nemzetközi konferenciát tartott Bellagio-ban június 28. és július 3. között, melyre meghívást kapott *Puskás Julianna*.

Június 28. és július 7. között került megrendezésre Párizsban – az 1978-as edinburgh-i nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus egyik szekciója előkészítéseként – a „Paraszti szolgáltatások, dézsmák, földesúri járadék és az agrártermelés változása a preindusztriális korszakban” c. nemzetközi konferencia, melynek munkájában részt vett *Zimányi Vera*.

A radenci nemzetközi kultúrtörténeti kollokviumon *Stier Miklós* és *Vörös Károly* képviselte az Intézetet.

Makkai László előadást tartott az augusztusi edinburgh-i tudománytörténeti konferencián.

Franciaországi egyezményes tanulmányútja befejeztével *Márkus László* októberben Brémába utazott, s előadást tartott a Deutsche Presseforschungnál.

Györffy György „A magyarországi kancellária fejlődése a XIII–XIV. században” címmel tartott referátumot a szeptember 9–23. között Francia-

országban megrendezett V. Nemzetközi Diplomataikai Kongresszuson.

A szeptemberi linzi nemzetközi munkásmozgalomtörténeti konferenciára *Mucsi Ferenc* és *Jemnitz János* utazott ki.

Szeptember 21–24. között Finnországban tartózkodott *Ránki György*, s előadásokat tartott a helsinki egyetemen.

Leszczynski Szaniszló születésének 300. évfordulója alkalmából nemzetközi konferencia zajlott le szeptember 30. és október 2. között Leszno-ban. *Benda Kálmán* „Leszczynski Szaniszló és II. Rákóczi Ferenc politikai kapcsolatai” címmel előadást tartott.

Incze Miklós részt vett a Jugoszláv Történet-szek Szövetségének VII. Kongresszusán, mely Novi Sad-ban került megrendezésre, október 3–7. között.

A NOSZF Témabizottság Lengyel Tagozatának októberi ülésén *Orbán Sándor* referátumot tartott „Lenin és a magyar agrárkérdés” címmel.

Makkai László részt vett és előadást tartott Arnoldshainban az október 24–28. között sorra került „Studienwoche Ungarn” rendezvénysozort keretében.

A felvilágosult abszolutizmusról készülő nemzetközi tanulmánykötet szerkesztőbizottsága Bécsben ülésezett október 27–30. között. Az ülésen részt vett *Kosáry Domokos*.

A XVII–XVIII. századi függetlenségi harcok témaköréből november 7–11-én Prešovban megrendezett nemzetközi konferencia munkájához előadással járult hozzá *R. Várkonyi Ágnes* és *Benczédi László*.

Bécs polgármesterének meghívására *Hanák Péter* részt vett és előadást tartott a november 14–19. között megrendezett „Wiener Europa-gespräch” c. konferencián.

„Ausztia kétszer – 1918 és 1945 után” címmel hangzott el *Ormos Mária* előadása a novemberi rouen-i kollokviumon.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet társadalomtörténeti kérdéseiről rendezett konferenciát a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete november 29. és december 3. között Moszkvában. Az Intézetet *Hanák Péter* és *Vörös Károly* előadásokkal képviselte.

Mucsi Ferenc a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásáról, *Litván György* pedig Szabó Ervinről tartott előadást a bécsi Collegium Hungaricumban novemberben, ill. decemberben.

Litván György részt vett és felszólalt az Amerikai Történelmi Társulat decemberi dallas-i ülésén.

December 17-én Törökországba utazott *Barta Gábor*, *Haraszi Éva* és *Hegyi Klára*. Megbeszélést folytattak a Török Történelmi Társulat vezetőivel.

*

Hajdu Tibor december 1-én Angliába utazott tanulmányútra.

Öt munkatársunk járt Ausztriában. Az Intézet és az Österreichische Ost- und Südsteuropa-Institut közötti megállapodás keretében *Fejes Judit* három, *Katus László* két hetet töltött kinn. *Benczédi László*, *Glatz Ferenc* és *Somogyi Éva* a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként tartózkodtak Bécsben 1–1 hónapig.

A Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében *Hanák Péter*, *Somogyi Éva*, *Hegyi Klára*, *Solymosi László*, *Várkonyi Ágnes*, *Puskás Júlia*, *Granasztói György* és *Sándor Pál* kapott 2–2 hetes kiküldetést.

Franciaországban *Jemnitz János* (CNRS ösztöndíjjal) és *L. Nagy Zsuzsa* (az MTA–EHESS egyezmény keretében) folytatott levéltári kutatásokat.

Akadémiai egyezményes keretben *Soós István* 3 hetet töltött Lengyelországban, *Fejes Judit* pedig 2 hetet az NDK-ban.

Orbán Sándor február 4-én érkezett haza az NSZK-ból DAAD-ösztöndíjas tanulmányútról. *Várady Géza* 6 hónapot töltött az NSZK-ban a mainzi Institut für Europäische Geschichte ösztöndíjával.

Györffy György Olaszországban tartózkodott október 31. és november 28. között MTA–CNR egyezmény keretében.

Pók Attila 2 hetet töltött a Szovjetunióban a két akadémia közötti egyezményes megállapodás keretében. Az örmény–magyar tanulmánykötet munkálatairól folytatott megbeszéléseket június 5–11. között Jerevánban *Ránki György* ügyvezető igazgató, *Ormos Mária* és *Balassa Ákosné*.

Puskás Julianna augusztus 25-én utazott az Egyesült Államokba, ahol 4 hónapot töltött a minnesotai egyetem ösztöndíjával.

*

Akadémiaiközi megállapodás alapján 2–2 hetet töltött Budapesten *M. Bur Markovszka* és *B. S. Primov*.

A Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében 2–3 hetes tanulmányúton tartózkodtak hazánkban a következő kutatók: *P. Cicay*, *D. Cierna*, *L. Deák*,

E. Jakesová, L. Juck, P. Hapák, P. Horváth, I. Kotulic, M. Krasnovská, K. Kucerová, R. Marsina, M. Podrimavsky, J. Popély, P. Ratkos, J. Sopko, V. Sedláč, A. Spiesz, M. Suchy, K. Vadkertyová, A. Vantuch, J. Vozár, M. Vyvíjalová.

Franciaországból három vendéget fogadtunk: *C. Beutler* és *G. Haupt* EHESS-, *I. Hunyadi* CNRS-egyezménnyel volt Budapesten.

Jugoszláviából négy kutató járt Magyarországon tanulmányúton: *D. Lukač, I. Kampus, S. Pecinjacki, Z. Secanski.*

H. Donath, a varsói Szocialista Országok Története Intézet tudományos munkatársa szeptember 5-én kezdte meg 4 hetes tanulmányútját. *J. Dowiat*, a Történeti Intézetből október 3-án érkezett.

M. Stern, J. Roesler, A. Tinschmidt, H. Wolter NDK-beli kutatók 2–3 hetet töltöttek Budapesten a két akadémia egyezménye keretében.

G. Urso az olasz–magyar kulturális csereegyezmény alapján október 1-én kezdte meg 4 hónapos tanulmányútját.

A Román Tudományos Akadémia *A. Radutiu, G. Cipaianu, F. Costin, S. Retegan, D. Károlyi* számára biztosított budapesti tanulmányutát.

Svédországból is fogadtunk vendégeket. A lundi egyetem néhány fiatal kutatója május 30-án ellátogatott az Intézetbe.

Három szovjet kutató járt Budapesten egyezményes keretben. *G. Pingirjam* januárban, *A. I. Puskas* júniusban kezdte meg tanulmányútját. *V. B. Barhudarjan*, az Örmény Tudományos Akadémia Történeti Intézetének igazgatóhelyettese novemberben volt az Intézet vendége.

*

I. Sz. Miller, a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének osztályvezetője január 10-én érkezett az MTA különmeghívottjaként Budapestre. Itt-tartózkodása során megbeszélést folytatott az Intézet Igazgatóságával „A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdései Magyarországon” címmel készülő közös kötet munkálatairól.

Szeptember 8-án a Szovjet–Magyar Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság ülésén résztvevő szovjet történészek látogatást tettek Intézetünkben. *V. Vinogradov*, a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet igazgatóhelyettese előadást tartott „A délkelet-európai országok történeti problémái a XIX–XX. század fordulóján” címmel.

Jürgen Kocka, a bielefeldi egyetem professzora akadémiai különmeghívottként érkezett októberben Budapestre 5 napos látogatásra. 21-én előadást tartott Intézetünkben az NSZK-ban folyó társadalomtörténeti kutatásokról.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Е. Шомоди:</i> Австрийские либералы и проблемы дуализма во второй половине 70-ых годов XIX в.	1
<i>И. Ланг:</i> Кейнс и Новый Курс (New Deal).	33
<i>Дь. Литван:</i> Теория и практика в деятельности Эрвина Сабо.	70

СООБЩЕНИЯ

<i>Я. Емниц:</i> К внешнеполитической линии английской Рабочей партии (1938 год: Против „примирения” и „Мюнхена”)	90
---	----

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

<i>Д. Кошари:</i> Создание моделей и историческая наука	117
---	-----

РАБОТЫ, НАПИСАННЫЕ В ХОДЕ ПОДГОТОВКИ НОВОГО СВОДНОГО ТРУДА ПО ВЕНГЕРСКОЙ ИСТОРИИ

<i>Е. Сюч:</i> Внутренняя политичность христианства. Король Бэла IV и церковь.	157
--	-----

ДИСКУССИИ

<i>А. Барта:</i> „Все, что не разумное является отталкивающим.”	182
---	-----

ТРИБУНА ИСТОРИКА

<i>Н. С. Держалук:</i> Участие венгров в советском партизанском движении.	185
---	-----

ОБЗОРЫ

О феодализме и об оригинальных характеристях. Обсуждение журнала „Тортенелми Семле” (<i>Г. Кланицаи</i>)	202
Ближе к Йожефу Этвешу (<i>М. Бэнеи</i>)	213
Еще раз о Мохаче (<i>Ж. А. Рени</i>)	218
Известия в Институте Истории ВАН.	219

CONTENTS

ARTICLES

<i>É. Somogyi</i> : The Austrian Liberals and the Problems of Dualism in the Second Half of the 1870's	1
<i>I. Láng</i> : Keynes and the New Deal	33
<i>Gy. Litván</i> : Theory and Praxis in the Life-Work of Ervin Szabó.	70

SHORTER CONTRIBUTIONS

<i>J. Jemnitz</i> : Contribution to the British Labour's Foreign Policy (1938: Against „Appeasement” and „Munich”)	90
--	----

THEORY AND METHODOLOGY

<i>D. Kosáry</i> : Models in History	117
--	-----

PREPARATORY STUDIES OF THE NEW SYNTYESIS OF HUNGARIAN HISTORY

<i>J. Szűcs</i> : Politics in Christianity. King Béla IV and the Church	158
---	-----

FORUM

<i>A. Bartha</i> : „Every insanity is but attractive.”	182
--	-----

WORKSHOP

<i>N. S. Derzhaluk</i> : Hungarians in guerilla war in the Soviet Union	185
---	-----

OBSERVER

On Feudalism and its Original Characteristics. Debate Organized by the Történelmi Szemle (<i>G. Klaniczay</i>)	202
We have come closer to József Eötvös (<i>M. Bényei</i>)	213
Mohács Reconsidered (<i>Á. Zs. Rényi</i>)	218
News of the Historical Institute of the HAS	218

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>É. Somogyi</i> : Die österreichischen Liberalen und die Probleme des Dualismus in der zweiten Hälfte der 1870er Jahre	1
<i>I. Láng</i> : Keynes und das New Deal	33
<i>Gy. Litván</i> : Theorie und Praxis in der Tätigkeit Ervin Szabós	70

BEITRÄGE

<i>J. Jemnitz</i> : Zur außenpolitischen Richtlinie der englischen Arbeiterpartei (1938: Gegen „Befriedung“ und „München“)	90
--	----

THEORIE UND METHODOLOGIE

<i>D. Kosáry</i> : Modellgestaltung und Geschichtswissenschaft	117
--	-----

DIE VORARBEITEN ZUR NEUEN UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE

<i>J. Szűcs</i> : Das innere Politikum der Christenheit. König Béla IV. und die Kirche	158
--	-----

DISKUSSION

<i>A. Bartha</i> : „Was nicht dem Verstand entspricht, ist häßlich“	182
---	-----

WERKSTATT

<i>N. S. Dershaluk</i> : Ungarn in der sowjetischen Partisanenbewegung	185
--	-----

BEOBACHTER

Über den Feudalismus und die originalen Charakteristiken. Enquete in Geschichtswissenschaftlichen Institut (<i>G. Klaniczay</i>)	202
Näher zu József Eötvös (<i>M. Bényei</i>)	213
Noch einmal über die Schlacht von Mohács (<i>Zs. Á. Rényi</i>)	218
Nachrichten des Geschichtswissenschaftlichen Instituts	219

TABLES DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>É. Somogyi</i> : Les libéraux en Autriche et les problèmes du dualisme dans la deuxième moitié des années 1870	1
<i>I. Láng</i> : Keynes et le New Deal	33
<i>Gy. Litván</i> : Théorie et pratique dans les oeuvres d'Ervin Szabó	70

COMMUNICATIONS

<i>J. Jemnitz</i> : Sur la tendance de la politique extérieure du Labour Party (1938: Contre „la réconciliation” et contre „München”)	90
---	----

THÉORIE ET METHODOLOGIE

<i>D. Kosáry</i> : Modélisation et science historique	117
---	-----

TRAVAUX PRÉPARATOIRE DE LA NOUVELLE SYNTHÈSE HISTORIQUE DE LA HONGRIE

<i>J. Szűcs</i> : Le roi Béla IV et l'Église	158
--	-----

DÉBATS

<i>A. Bartha</i> : „Ce qui est contre la raison, c'est laid”	182
--	-----

ATELIER

<i>Ny. Sz. Derzsaluk</i> : Les Hongrois dans la guerre de partisans de l'URSS	185
---	-----

OBSERVATEUR

Sur le féodalisme et sur les caractères originaux. Le débats de Történelmi Szemle (<i>G. Klaniczay</i>)	202
Plus proche d'Eötvös József (<i>M. Bényei</i>)	213
De nouveau sur Mohács (<i>Zs. A. Rényi</i>)	218
Les nouvelles de l'Institut des Sciences Historiques	219

1828–1978
MEGJELENT
AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1977. XII. 23. Terjedelem 19,95 (A/5 ív)
78.5309 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 44,— Ft

1 szám ára: 14,— Ft

Index szám: 25.812

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 14,- Ft

Előfizetési ára egy évre: 44,- Ft

INDEX: 25.812
ISSN 0040-9634

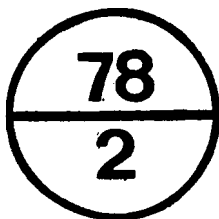
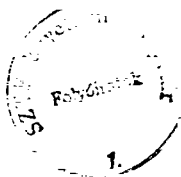

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Berend T. Iván—Ránki György: Gazdasági
elmaradottság és külkereskedelem Európában

Granasztói György: A történész és a mérés

Eric Hobsbawm: Észrevételek a marxizmus
és nacionalizmus viszonyáról

Eötvös József: Naplójegyzetek

Glatz Ferenc: Trianon és a magyar
történettudomány

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ,
KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS
MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, SOMLYAI MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Üri u. 51–53. — Telefon: 160–160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 44.— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Mickun Nyina*: Kinek az érdekeit fejezte ki a Mesta? 229
Berend T. Iván — Ránki György: Gazdasági elmaradottság és a külkereskedelem szerepe a
XIX. századi Európában 253
Bur Márta: A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel a XVIII. században 281

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

- Granasztói György*: A történész és a mérés — egy modell korlátai 314

FIGYELŐ

- Eric Hobsbawm*: Észrevételek a marxizmus és nacionalizmus viszonyáról 330
Kövér György: Az orosz obszina történetéhez (Áttekintés a hetvenes évek szovjet szak-
irodalmáról) 338
Bölöny József: Sacra Regni Corona 355

• NAPLÓ

- Eötvös József*: Naplójegyzetek. 1870. augusztus 6. — 1870. november 30. (*Czegle Imre*) 364

MŰHELY

- Glatz Ferenc*: Trianon és a magyar történettudomány 411

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan, vita stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

MICKUN NYINA

KINEK AZ ÉRDEKEIT FEJEZTE KI A MESTA? *

A vélemények e kérdésben megoszlanak. Julius Klein amerikai gazdaságtörténész, a Mestáról szóló — sajnos egyetlen — monográfia szerzője¹ azt írja, hogy a Mesta a közepesen gazdag juhtenyésztők szervezete volt, melyhez a szegény pásztorok jelentős rétege tartozott.² A történészek többsége osztja ezt a nézetet. Közülük megemlíteném például Cardenas-t és Carande-t.³ A kiváló spanyol történétíró, J. Vicens Vives viszont velük ellentétben úgy véli, hogy a Mestában már a XV. században „a legvagyonosabb hűbérurak uralkodtak”.⁴ Amint láthatjuk, a két nézet szöges ellentétben áll egymással.

Felvetődhet azonban a kérdés: egyáltalán miért foglalkozunk ezzel a témával, miben áll e téma jelentősége? A kérdésre R. Carande ismert spanyol történész szavaival válaszolhatunk: „A spanyol gazdasági életnek egyetlen jelensége sem gyökeredzik olyan mélyen a múltban, mint az állattenyésztés. Egyetlen jelenség sem volt ehhez hasonlóan folyamatos jellegű, nem nyomta rá ennyire bélyegét az ország politikai és szociális életére, ... nem nyújtott ilyen termékbőséget.”⁵

Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy itt nem csupán, sőt, nem is annyira az állattenyésztés egészéről van szó, hanem inkább a juhtenyésztésről. A kapitalizmus fejlődésének hajnalán a gyapjú hatalmas szerepet játszott, s igen magas ára volt a világpiacon. C. Trasselli, midőn arra a szerepre emlékeztetett, amelyet napjainkban a „fekete arany”, az olaj játszik, teljes joggal írta: „Megállapíthatjuk, hogy a gyapjút, azt az elsődleges

*A Mestára vonatkozóan részletesebben ld. pl. N. Mickun, A Mesta szerepe a XVIII. században. Századok, 1964. 1–2. sz.; Uő. A merinó juhok transzhumálása a XVIII. századi Spanyolországban és a Mesta pásztorai. Agrártörténeti Szemle, 1972. 3–4. sz.; A Mesta szerepéről a XVIII. századi Spanyolország történetében. Voproszi Isztorii, 8. sz. 1968; Uő. A Mesta társadalmi lényege és a parasztság kizsákmányolása Estremadurában a XVIII. században. (Szocial'naja szucsnoszt' Mestü i ékzszipropiacija eju kreszt'jansztva v Észtremadure v XVIII. v. Lásd a Szocial'no-ékonomiczeszkie problemü isztorii Iszapnii c. kötetben. Moszkva, 1965.)

¹Julius Klein: The Mesta; a study in Spanish economic history, 1273–1836. Harvard economic studies, vol. XXI. Cambridge. 1920.

²I. m. 61–62.

³F. Cardenas: Historia de la Propiedad territorial en España. Madrid. 1875–1876. T. I–II, R. Carande: Carlos V. y sus banqueros. Madrid, 1943; új kiadás 1965.

⁴J. Vicens Vives: Manual de la Historia económica de España. Barcelona, 3 ed., 1964. 235–236.

⁵R. Carande: Carlos V. y sus banqueros. Madrid. 1943. 47.

terméket, amely a rendkívül széles területeket behálózó kereskedelemnek az alapját képezte, úgy írjuk le, mint 'a középkor fehér aranya'.⁶

A világgiacon különösen magasra értékelték a Spanyolországból származó finom merinó gyapjút. Nagyon korán, már a XII–XIII. században megkezdődött és évszázadokon át folytatódott a spanyol merinó gyapjú kivitele Itáliába, Flandriába, majd később Angliába, Franciaországba és más országokba. Palacio Atard hiteles tanúsítása szerint „egészen a XIX. század elejéig a gyapjú alapvetően fontos export-termék volt”.⁷

Felvetődik a kérdés: magában Spanyolországban milyen szerepet játszott a merinó gyapjú és milyen szerepet játszottak a gyapjú tulajdonosai? Vicens Vives meggyőződése szerint Kasztília egész gazdasági struktúrájának az alapját egyetlen termék, a gyapjú képezte.⁸ A gyapjúkereskedelem a kasztíliai gazdasági élet gerincévé vált. Már az 1300-as évekre Kasztília a nemzetközi gyapjúpiac legerősebb hatalmává lett.⁹

A merinó juhállomány nagyobb részét, pontosabban szólva csekély kivételtől eltekintve az egész merinó juhállományt nem hajtották ki állandó jelleggel ugyanarra a legelőre, hanem ősztől kezdve a meleg időjárású, dús déli és dél-nyugati legelőkön tartózkodtak, tavasszal pedig, amikor elérkezett a forró időszak s a fű kiszáradt, áthajtották a juhokat a Sierra kellemesebb éghajlatú, s friss fűvel borított, hegyi legelőire. Ősszel megismételték a juhok áthajtását, de az ellenkező irányban.¹⁰

A merinó juhhal rendelkező gazdák szövetségbe tömörültek, az ún. Mestába, amely – számos történetíró meggyőződése szerint – a XIII. században alakult, első kiváltságlevele megjelenése idején,¹¹ jöllehet már a Mesta létrejötte előtt is szokásban volt Kasztíliában a juhok terelése.¹² Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy Vicens Vives nézete szerint nem ismeretes a Mesta keletkezési ideje.¹³

⁶ Carlo Trasselli: La lana como materia prima. The Journal of European economic history, vol. 4. No. 3. winter 1975. Roma.

⁷ V. Palacio Atard: El comercio de Castilla con el puerto de Santander en el siglo XVIII. Madrid. 1960. 21.

⁸ J. Vicens Vives: Aproximación a la Historia de España. Madrid. 1970. 230 (Első kiadás 1952).

⁹ Vö. Manual de la Historia económica . . . 231–232.

¹⁰ A juhok vándorlegeltetéséről bővebben ld. az Agrártörténeti Szemlében megjelent, fentebb említett cikket.

¹¹ Memorial ajustado del Expediente de Concordia que trata el Honrado Concejo de la Mesta con la Diputación General del Reyno y provincia de Estremadura ante el Ilustrísimo señor conde de Campomanes, del Consejo y Cámara de S. M. su primer Fiscal, y presidente del mismo Honrado Concejo. t. I–II. Madrid. 1783. (A továbbiakban: Memorial de Concordia) t. I. Privilegios copiados del archivo del Honrado Concejo. Privilegio 1, l. 140.

Az adott forrás – széleskörű és gazdag dokumentumgyűjtemény a Mesta történetére vonatkozóan nem csupán a XVIII. században, hanem a korábbi évszázadokban is. Az első kötet 411 hasábot, azaz 822 oldalt tartalmaz. A második kötet XVII + 349 hasábot, azaz 698 oldalt. A 2. kötet végén néhány, számunkra felbecsülhetetlen értékű statisztikai táblázat található, ezek egy részén alapszik a jelen tanulmány is. A szövegben részletesen ismertetjük ezeket a statisztikákat. Szükségesnek tartjuk hozzáfűzni, hogy ezt a hallatlanul gazdag forrásanyagot eddig senki sem dolgozta fel komolyan.

¹² F. Cos-Gayon: La Mesta. Revista de España. Madrid, 1869. t. IX. No. 35. 340.

¹³ J. Vicens Vives: Manual . . . 123–124.

A Mesta rendkívül sok kivételes privilégiummal rendelkezett, s ezek a törvény erejével bírtak. E privilégiumok felhatalmazták a Mesta tagjait arra, hogy elfoglalják a nekik tetsző legelőket, még akkor is, ha azok elkerített legelők voltak, ún. dehesák, a díjszabás ugyanakkor erősen csökkentett bérleti díjat szabott ki számukra. Az elkerített legelőket különösen magasra értékelték, mivel a Mesta által keresztülvitt törvény értelmében gyakorlatilag tilos volt a földek elkerítése: ehhez a kasztíliai tanács – mint az országban a legfelsőbb hatalmi szerv – tagjainak 2/3 része együtt adhatta csak meg az engedélyt. A vonatkozó törvény egyébként kimondta, hogy ilyen jellegű engedélyt csak rendkívüli esetekben szabad kiadni. A Mesta tagjai a közösségi tulajdonban lévő legelőkre ugyanúgy kihajthatták juhaikat, mint a közösség tagjai, s ez nem egyszer oda vezetett, hogy a közösség tagjai kiszorultak a legelőkről. A XVI. század végétől érvénybe lépett az a törvény, amely megtiltotta a szűzföldek felszántását, megbénítva így a földművelést. A kortársak különösen terhesnek ítélték az ún. „posesión – jogot”. (A posesión spanyolul birtokot jelent.) E jog értelmében, ha a Mesta valamely tagja ilyen vagy amolyan úton-módon szert tett egy telekre, arra örök időkre jogot szerzett, méghozzá az eredeti bérleti díjért, de egyes esetekben ingyen is.

Ha figyelembe vesszük azt a szerepet, amelyet a gyapjú játszott mindenekelőtt Kasztília gazdasági életében, majd a kasztíliai koronához tartozó valamennyi területen (amelyek együttesen 77,1%-át alkották¹⁴ az egész spanyol monarchiának), akkor az a kérdés, hogy kinek az érdekeit is szolgálta a Mesta s mi is volt szociális tartalma, igen fontos jelentőségűvé válik a Mesta megértése szempontjából.

Az adott kérdésben elfoglalt álláspontunktól függ aztán, hogy miképpen értékeljük azt az elkeseredett harcot, amely Campomanes¹⁵ megbízható híradása szerint hat évszázadon keresztül folyt a spanyol földön.¹⁶ a mezőgazdasági népesség két olyan csoportja között folyó harc volt-e ez csupán, melyek közül az egyik földműveléssel, míg a másik állattenyésztéssel foglalkozott, amint számos XIX. és XX. századi szerző állítja, avagy pedig arról volt szó, hogy a feudális legfelsőbb rétegek által irányított Mesta tagjai jelentős mértékben – sőt, egészen a kisajátításig fokozva – elnyomták a mezőgazdasági lakosság széles rétegeit.

A Mesta szociális lényegének a megértéséhez azonban nem csupán ez a probléma fontos. Nem csak, sőt, nem is annyira az a fő kérdés, hogy magán a Mestán belül milyen volt a különböző társadalmi rétegek egymáshoz viszonyított számbeli aránya. Ugyanis nem az egyik vagy a másik réteg tagjainak száma dönti el a Mesta társadalmi jellegét, hanem az, hogy elsősorban kinek az érdekeit fejezte ki, kinek volt legtöbb haszna a privilégiumokból. Ahhoz, hogy megérthessük ezt a kérdést, nem utolsósorban tudnunk kell azt, hogy melyik társadalmi réteg rendelkezett a vándor-legeltetési juhnyájak döntő többségével. Az adott problémát a XVIII. századra vonatkozóan kívánjuk megvizsgálni, tekintve, hogy csak az adott korszakra vonatkozóan rendelkezünk megbízható adatokkal.

A Mesta kortársai, a XVIII. századi szerzők teljesen egyértelműen meghatározták annak társadalmi tartalmát. Így pl. Jovellanos, a XVIII. sz. végének – a XIX. sz. elejének

¹⁴ J. Nadal: La población Española (Siglos XVI a XX.). Barcelona, 1966. 21.

¹⁵ Campomanes – ismert spanyol közgazdász, felvilágosító és államférfi.

¹⁶ Gabriel García Badell y Abadía: Introducción a la historia de la agricultura española. Madrid. 1963. 7.

ismert felvilágosult gondolkodója — a spanyolországi agrártörténet kérdéseiben elismert tekintély — „a hűbérurak és szerzetesek tanácsának” nevezi a Mestát.¹⁷ Kifejezetten utal arra, hogy a Mesta a gazdag juhtenyésztőket egyesítette, továbbá, hogy a hatalmas földbirtokosok tulajdonosai voltak a hatalmas nyájak tulajdonosai is.¹⁸

F. Bourgoing — kinek a véleménye rendkívül fontos volt, mert mint külföldi nem függött sem a Mesta híveitől, sem ellenfeleitől, — a következőképpen jellemzi a Mestát: „Ez a hatalmas nyájak birtokosainak a szövetsége, gazdag kolostorok, spanyol grandok, gazdag magánszemélyek szövetsége. . .”¹⁹

A Cortesek anyagaiban is számtalan alkalommal találkozunk olyan utalásokkal, amelyek szerint a vándor-legeltetéssel tartott juhok tulajdonosai a legfelsőbb feudális réteg képviselői. Így pl. Estremadura képviselője, Golfín kijelentette, hogy a vándor-legeltetéses nyájak gazdái „általában Spanyolország grandjai”.²⁰

Amint látjuk, a Mestát kortársai teljesen egyértelműen úgy jellemezték, mint a gazdag állattenyésztők szövetségét. Hasonlóképpen írt néhány történétíró a XIX. és a XX. sz. fordulóján. Így pl. M. Colmeiro munkájának 1863-ban megjelent első kiadásában a Mestát „a gazdag állattenyésztők és pásztorok gögös és félelmet keltő csoportjának” nevezi.²¹ Vicens Vives úgy véli, hogy már a XV. században „a hatalmas hűbérurak játszották a vezető szerepet” a Mestában.²² Állítását arra alapozza, hogy az adatok szerint négy hatalmas kolostor és a feudális urak nagy nyájakkal rendelkeztek, ezeket hozza fel példának. Végeredményben az általunk idézett kortársak és történétírók is csupán általános jellemzést nyújtottak a Mestáról, s állításukat nem támasztották alá semmiféle statisztikai bizonyítékkal. Talán csupán — mint Bourgoing és Vicens Vives — az egyes magasrangú Mesta-tagok állatállományáról közöltek mennyiségi adatokat.

Éppen ez nyújtott lehetőséget Julius Kleinnek arra, hogy számos statisztikai forrásra és azokból vett idézetekre hivatkozva a következő végeredményre jusson: „A Mesta a közepesen vagyonos juhtenyésztők szervezete volt, amelyhez a szegény pásztor-elem jelentős rétege tartozott a korai években, s meglehet, hogy a XVI. század második felében és azt követően jelentéktelen tendencia figyelhető meg a koncentráltabb birtoklás irányában. A Mesta azonban hosszú-hosszú történetének a folyamán soha semmilyen tekintetben sem alkotta a gazdag tulajdonosok kombinációját.”²³

Miként jutott J. Klein erre a következtetésre? Klein elismeri, hogy a Mesta-tagok között voltak egyes gazdag juhnyáj-tulajdonosok is, azonban szerinte „a Mestához tartozó juhok döntő, túlnyomó többsége a kisbirtokosok tulajdona volt, akik évről évre

¹⁷ G. M. Jovellanos: Informe de la Sociedad económica de esta corte al Real y Supremo Consejo de Castilla en el Expediente de Ley Agraria, extendido por su individuo de numero el Sr. D. Gaspar Melchior de Jovellanos a nombre de la Junta encargada de su formación y con arreglo de sus opiniones. Madrid, 1795 (a továbbiakban: Informe), 47.

¹⁸ Uo. 45–46, 50.

¹⁹ F. Bourgoing: Tableau de l'Espagne moderne. Paris, 1807. t. I., 117.

²⁰ Diario de sesiones de las Cortes Generales y Extraordinarias, 1810–1813. (A továbbiakban: Cortes) t. VII. 5102. 1. az 1813. április 23-i ülés.

²¹ M. Colmeiro: Historia de la economía política de España. Madrid. 1965. 758–759 (első kiadás 1863).

²² J. Vicens Vives: Manual. . . 235.

²³ Julius Klein: The Mesta. . . , 61–62.

maguk vándoroltak a cañadákon át²⁴ oda-vissza”, terelgetve a maguk több száz juhát.²⁵ Ezek az emberek alkották a Mesta alapját és tartalmát (life and sinews).²⁶

Milyen bizonyítékokat hoz fel Julius Klein állításának az igazolására? A Mesta XVIII. századi szociális összetételére vonatkozó alapvető végkövetkeztetése és a legfőbb bizonyíték, amelyre támaszkodik, a következőkben foglalható össze: „Még ebben a késői időszakban is (hosszvetőlegesen 1740-ben) az országban található merinó juhok több mint 75%-a hosszvetőlegesen 40.000 – nyájjal rendelkező – serranos, vagyis hegylakó tulajdonában volt, s a nyájak állománya kevesebb volt 5.000 darabnál. A fennmaradó 20–25% kb. 60 nemes és madridi egyházi személy tulajdonában volt.”²⁷

Ezután hatalmas lábjegyzet következik, amely az „Expediente de 1771” szavaival kezdődik. (Julius Klein lerövidítve így nevezi azt a forrást, amelyet mi „1771-es Memorial”-ként²⁸ jelölünk.) Ebből az következik, hogy a fentebb idézett adatok innen származnak. Ebben a forrásban azonban csupán egyetlen helyen, Campomanes „Válasz”-ában található hasonló, bár nem azonos számok. Julius Klein nyilvánvalóan megváltoztatta azokat.

Campomanes megállapításaira később visszatérünk. Itt csupán annyit jegyeznénk meg, hogy választ 1770-ben írta.

Az említett betoldásban J. Klein még a következőket írja: „Ld. továbbá a Mesta irattárát (1708–1746); a juhok után kirótt királyi adókról szóló beszámolókat, amelyek tartalmazzák a tulajdonosok nevét és nyájuk nagyságát. . .”

A Mesta irattára nem áll rendelkezésünkre, de Klein a lábjegyzetben így ír: „Hasonló számadatokat (vagyis az „1771-es Memorial”-ból és a Mesta irattárából merített adatokhoz hasonlókat) találhatunk azokban a jegyzékekben, amelyeket a Mesta ellenfelei bocsátottak Campomanes rendelkezésére 1780–83-ban. Ld. „Concordia de 1783” (vagyis „Memorial a Megállapodásról”) 156. l., 161. l., valamint a kötet végén található táblázatok.”²⁹

Amennyiben a „Memorial de Concordia”-ban – Klein szavaival élve – ahhoz hasonló számok találhatók, mint amilyenek a Mesta irattárában is találhatók, akkor ezek a jegyzékek bátran helyettesíthetik a számunkra hiányzó Mesta-irattárát. Annál is inkább, mivel a „Memorial de Concordia”-ban található jegyzékek rendelkezésünkre állnak. Vegyük tehát elő ezeket a jegyzékeket, mindenekelőtt a részletes adatokat tartalmazó táblázatokat, amelyek a második kötet végén találhatók, s amelyek – Klein szavai szerint – szintén tartalmazznak hasonló adatokat.

²⁴ A cañadék juhok számára szolgáló speciális átjárók.

²⁵ Julius Klein: The Mesta. . . 60.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. 61.

²⁸ Mi lerövidítve idéztük „Memorial de 1771” annak a nagykiterjedésű forrásnak az elnevezését, amelynek eredeti címe – a kor szokásának megfelelően – rendkívül hosszú. Ez a forrás 560 oldalból áll. Alapvető tartalma: a Mesta kártevéseinek kivizsgálása Estremadurában, ahova összesen a szervezet tagjainak a tulajdonában álló nyáj nagyobbik részét áthajtották. A forrás végén helyezkednek el az ún. „Válaszok” (Respuestas), azaz Moñino végkövetkeztetései (Moñino – az eljövendő Floridablanca gróf, az ismert felvilágosító és politikus) és Campomanes összegezései az egész, rendkívül átfogó és értékes anyagról.

²⁹ Uo. 61.

Először is, nem hagyatkozunk Klein azon utalására, hogy a jelzett táblázatokat „a Mesta ellenfelei bocsátották rendelkezésre”, hanem megkíséreljük kideríteni, hogy kik és miként állították össze azokat. Erről bőven esik szó a „Memorial a Megállapodásról” első kötetében.

Az egyes állattenyésztők tulajdonában lévő állatok számát feltüntető jegyzékeket tehát maguk a tulajdonosok állították össze, nem pedig a Mesta ellenfelei, amint azt Klein állította. Az pedig teljességgel vitathatatlan, hogy az állattenyésztők csökkenteni igyekeztek juhaik számát.

Most áttérhetünk maguknak a jegyzékeknek a leírására és elemzésére. Ezek táblázatokból állnak, amelyeket a „Memorial a Megállapodásról” 2. kötetéhez csatoltak. Az első négy táblázat a Sierra négy területére (partidas) Soria, Cuenca, Segovia, León osztva jellemzi a Mesta-tagok helyzetét és jószágaik számát. Minden egyes táblázat négy oszlopot tartalmaz: 1) a körzet (quadrilla) megnevezése, 2) a körzetben található állattenyésztők száma, 3) a körzetben ténylegesen található trashumante³⁰ hajtott jószág száma, 4) a körzetben található estante³¹ (istállózott) jószág száma. Az utolsó rovat több részre oszlik, annak megfelelően, hogy milyen fajta jószág található a körzetben: juh, kecske stb.

A Sierra különböző részeit tükröző táblázatok felépítéséről akkor nyerhetünk leginkább képet, ha idézzük az egyik körzet adatait. A Soriához tartozó San Pedro Manrique körzetet választjuk, amelyet egyébként is jellegzetesnek tartunk.

1. táblázat

Soria terület állattenyésztői és állatállománya

Quadrilla (körzet)	állat- tenyésztők	juh	kecske	szarvas- marha	ló, őszvér	jószágállomány a téli legelőkön
San Pedro Man- rique	Trashumante					10.420
	46	12.558	239	55	55	
	Estante					
	223	10.565	1987	41	158	

El kell mondanunk, hogy a vándorlegeltetési nyájaknál a kecskék és a tehenek a pásztorok táplálkozását szolgálták, az őszvéreket holmijuk szállítására használták, a lovakat pedig a pásztorok a maguk számára tenyészthették, mintegy részbeni fizetség fejében.

Hasonlóképpen állították össze a másik három terület táblázatait is. Cuencában 14 quadrilla volt, Segoviában 45, Leónban 22.

A Mesta vándorlegeltetési állatállományát ténylegesen csupán a „trashumante” rovat tükrözi. Igen jellemző a sierrai állattenyésztők helyzetére, hogy pl. Soriában, a 61

³⁰ Trashumante – vándorlegeltetési jószág.

³¹ Estante – állandóan egy helyen tartott jószág, amelyet egy és ugyanazon legelőn tartanak.

körzetből 16-ban az állattenyésztők egyáltalán nem rendelkeztek vándorlegeltetési juhhal.

Az ötödik táblázat címe: „Madrid állattenyésztői és jószágállománya”. A korábbiaktól eltérően ez a táblázat név szerint felsorolja az állattenyésztőket és feltünteti jószágaik számát. Az „estantes” rovat hiányzik és csupán a trashumante-jószágot tüntetik fel. A jószágállomány beosztása hasonló az előző táblázatokéhoz, csupán még egy rovat szerepel itt: a nyári legelőkön legeltetett jószág száma.

Hasonlóképpen épül fel a 6. sz. táblázat, amely az ún. „szétszórt” jószágállományt és tulajdonosaikat tartalmazza, vagyis azokat a személyeket, akik különböző helyeken éltek. A 7. sz. táblázat az egyházi testületek állattenyésztését tükrözi: szerepelnek a táblázatban a kolostorok nevei, valamint a tulajdonukban lévő jószág mennyisége.

Mielőtt áttérnénk a táblázatok elemzésére, tisztáznunk kell, hogy a táblázatokkal kapcsolatos munka folyamán miként tudjuk megállapítani a juhtenyésztők vagyoni és szociális helyzetét. Teljesen magától értődik, hogy olyan kritériumot kell találnunk, amelyiknek a segítségével a gazdag juhtenyésztőt különválaszthatjuk elsősorban a közepes vagyónú juhtenyésztőtől. A kritériumnak egyébként összhangban kell állnia a korabeli értékelésekkel, azaz a források alapján kell megválasztani. Ilyen módon újabb nehézséggel találjuk szemben magunkat: amint láttuk, a táblázatokban nem csupán a juhok számát tüntetik fel, hanem a kecskék, a szarvasmarhák, a lovak stb. számát is. Számításba kell-e vennünk ezeket is a kritérium meghatározásakor? Tudjuk, hogy a nagy, vándorló nyájakban voltak lovak és öszvérek is. Vajon kinek a tulajdonában voltak ezek az állatok? A. Cano utal arra, hogy minden nyájban volt 1–2 ló, amely a gazdái volt, s ezen kívül öszvér a vezető pásztor számára.³² Viszont a pásztorok is tarthattak lovat a nyáj mellett, s ezért nincs lehetőségünk arra, hogy megállapítsuk, kinek a tulajdonát képezte ez a fajta jószág. Nem ismeretes továbbá előttünk, hogy kinek a tulajdonát képezték azok a kecskék és tehenek, amelyek rendeltetése az volt, hogy eledelt szolgáltatassanak a pásztorok számára. A kis nyájak esetében, amelyeket maguk a tulajdonosok hajtottak egyik legelőről a másikra, a jószág természetesen a saját tulajdonuk volt. Ami a nagy nyájakat illeti, nincs semmi értesülésünk arról, hogy kinek a tulajdonát képezte a bennünket érdeklő jószág. Ilyen módon lehetetlen minden esetben megállapítani, hogy a bennünket érdeklő jószág-fajta kinek a tulajdonában állt. Megkíséreljük tisztázni azt, hogy ez a tény milyen mértékben zavarja a számítások pontosságát, mivel természetesen pontosságra törekszünk. Az adott kérdésre az az összefoglaló táblázat ad választ, amely ugyanabban a forrásban minden egyes jószág-fajta összes számát tartalmazza.³³ Ha elvégezzük a szükséges számításokat, megtudjuk, hogy a merinó juhok kivételével, amelyek 2.223.982 drb-t tettek ki, 1780-ban 156.162 drb volt az egyéb vándorlegeltetési jószág. Nem kétséges, hogy ha ilyen viszonylag csekély volt a nem-juhok aránya (a merinó juhoknak mindössze 7%-a), akkor ez nem gyakorolhatott valamennyire is jelentős befolyást az állatállomány tulajdonjogi megoszlására. Éppen ezért ezt a mennyiséget nyugodtan elhagyhatjuk számításainkból.

³² A. Cano: *Noticia de la Cabaña Real de España*, escrito por el P. Mtro Alonso Cano en 1762. Biblioteca General de Historia, Ciencias, Artes y Literatura, publicada por una Sociedad. Madrid, 1834. 15–17.

³³ *Memorial de Concordia*, t. II. 161.

Mi is szolgáljon hát alapul annak a kritériumnak a megválasztásánál, amelynek segítségével a nagy juhtenyésztőket megkülönböztetjük elsősorban a középső kategóriától, mivel ugyanis ez az az alapvető kérdés, amelyet meg kell oldanunk a Mesta szociális összetételének a meghatározása során.

Julius Klein, mint láttuk, az 5000 juhot tartja kritériumnak, azonban semmivel sem bizonyítja határozottan ennek jogosságát. Miből kell tehát nekünk kiindulnunk a kritérium meghatározásánál?

Számunkra vitathatatlanak tűnik, hogy a közepes méretű juhtenyésztést meghatározó alapvető kritérium – a ráfordított munka, vagyis az a tény, hogy a juhtenyésztő saját maga, bérmunkás segítségével nélkül látja el a nyáját. Canotól megtudjuk, hogy egy 1000 darabból álló nyáját 5 pásztor legeltetett.³⁴ A nyírás idején kisegítő munkaerőket vettek fel. Következésképpen Julius Klein kritériumáról – azaz 5000 juhról – szó sem lehet, mivel ekkor a nyáját 25 pásztornak kellett volna legeltetnie.

Cano kritériumából kiindulva egy pásztorra 200 drb juh esik. Minden jel szerint tehát ez az a norma, amely a közepes méretű juhtulajdon felső határa. Nehogy azonban abba a hibába essünk, hogy csökkentsük az egy közepesgazdagságú juhtenyésztőre eső juhek számát, növeljük meg ezt a mennyiséget 300 darabra.

A források igazolják feltevésünket. Feltételezhetjük, hogy ez az a maximális juh-mennyiség, amellyel az a juhtenyésztő rendelkezett, aki maga foglalkozott a nyájával. Természetesen ez a norma bizonyos mértékig feltételes, azonban nagyjából és egészében elfogadhatjuk. Amennyiben ennél több juhról van szó, abban az esetben olyan juhnyájtulajdonos áll előttünk, aki nem maga foglalkozik a jószággal, hanem pásztorokat vesz igénybe, akik egyik legelőről a másikra hajtják a jószágot. Azaz ilyen esetben jómódú, gazdag juhtenyésztővel van dolgunk.

Azt javasoljuk, hogy a juhnyájtulajdonosokat a következő kategóriákra bontsuk: 300 juhig – kis- és közép-tulajdonosok, 301–1000 juhig – jómódúak, 1001–10.000 juhig – gazdag juhtenyésztők, több mint 10.000 juh esetében – a leggazdagabbak.

Miután tehát megegyeztünk a fentebb ismertetett kategóriákban, hozzákezdhetünk a táblázatok feldolgozásához. Azzal a táblázattal kezdjük munkánkat, amely a Sierra négy részét mutatja, s amelyek mindegyikében találkozhatunk a jószágtartás mindkétféle alapformájával, azaz a vándorlegeltetéssel (*trashumante*), valamint a helyhez kötött, istállózottal (*estante*). Amint fentebb már említettük, mi csupán a Mestára jellemző vándorlegeltetési juhtenyésztés elemzésével foglalkozunk.

A táblázat – amint arra már utaltunk – adatai összesítő jellegűek, amelyekhez úgy jutottak, hogy az egyes sierrai juhtenyésztőkre vonatkozó, több ezer oldalt kitevő adattömeget összesítették.³⁵

Miképpen állapíthatjuk meg tehát, legalább megközelítő pontossággal, a sierrai juhtenyésztők vagyoni helyzetét?

Arról van tudomásunk, hogy egyesek közülük, akiknek a nevét, sajnos, nem ismerjük, hatalmas nyájakkal rendelkeztek.³⁶ De általában ahhoz, hogy megismerhessük

³⁴ *Cano*: i. m. 15–16.

³⁵ *Memorial de Concordia*, t. II. 162.

³⁶ *Memorial de Concordia*, t. I. 342–343.

az egy juhtenyésztőre eső juhok legalább hozzávetőleges számát, csupán egy út vezet: az egyes körzetekben található juhok számát osztani kell a körzet birtokosainak a számával. Mint minden átlageredmény, az így nyert szám is csupán hozzávetőleges és nem pontos lesz, azonban így is teljes mértékben alkalmas arra, hogy a számunkra olyannyira szükséges általános képet megadja a tanulmányozott kérdéstről.

Ezen túlmenőleg mindenhol voltak olyan körzetek, amelyekben csupán egyetlen juhtenyésztő volt, ami lehetőséget nyújt számunkra ahhoz, hogy teljesen pontos adatokkal rendelkezünk.

Miután ismertettük a statisztikai adatok feldolgozásának módszerét, hozzáláthatunk a táblázatok tanulmányozásához. Elsőnek a León-ra vonatkozó táblázatot vesszük elő.

LEÓN

Az összes juhtenyésztő	887
Az összes juh	341.788
Az összes körzet	22
Ezek közül nincs vándoroltatott jószág	5 körzetben
Tanulmányoznunk kell	17 körzetet

Tökéletesen pontos adatokat egy körzetre vonatkozóan kapunk, ahol csak egy juhtenyésztő van: Valdeburon körzete. Itt a tenyésztő 310 juhhal rendelkezik.

Következésképpen az átlag-számítást 16 körzet esetében kell elvégeznünk.

2. táblázat

León 16 körzetében a juhok átlagos mennyisége

körzet	1–300	301–1000	több mint 1000
	a juhok száma átlagban		
körzetek száma	4	7	5
juhtenyésztők száma			
az adott csoportban	643	187	56
a juhok száma az adott csoportban	98.317	96.687	146.474

Ahhoz, hogy csoportosítani tudjuk León valamennyi körzetét — s nem csupán azokat, amelyekkel kapcsolatban megállapítottuk a juhok átlagos mennyiségét —, ide kell számítanunk azokat a juhokat is, amelyek az általunk fentebb különválasztott Valdeburon körzetében voltak, azaz 310 db-ot, s ezt a mennyiséget a megfelelő csoporthoz kell sorolni.

Itt a juhok száma:

A 301–1000 átlagos juhmenyiséggel rendelkező körzetek	7	96.687
A 301–1000 pontosan meghatározott juhmenyiséggel rendelkező körzetek	1	310
Az összes körzet, ahol 301–1000 db juh volt	8	96.997

Összesítsük az általunk nyert adatokat egyetlen táblázatban, miközben a pontos adatokat „plusz” jelzéssel különböztetjük meg az átlagosaktól(+). (A továbbiakban egyébként táblázatainkat e módszer szerint fogjuk összeállítani, anélkül, hogy erről előzetesen szólnánk.)

3. táblázat

A juhok mennyisége León 17 körzetében

Körzetek a juhok számával:	1–300	301–1000	több mint 1000
a körzetek száma	4	7 (+1)	5
a juhtenyésztők száma az adott csoportban	643	187 (+1)	56
a juhok száma az adott csoportban	98.317	96.687 (+) 310 96.997	146.474

Elemezzük most a fenti táblázatot. Szemünkbe tűnik, hogy a kis- és közepes vagyonú juhtenyésztők – akiknek a száma több mint két és félszerese a jómódú és gazdag juhtenyésztőkének – (643 : 244) – hozzávetőlegesen két és félszer kevesebb juhhal rendelkeznek, mint az utóbbiak. Vitathatatlan továbbá a juhtulajdon növelésére irányuló tendencia. A legtöbb juhhal 56 gazdag tulajdonos rendelkezik.

Végezzük el most hasonló elvek alapján a másik három sierrai terület statisztikai adatainak az elemzését is.

S O R I A

Az összes juhtenyésztő	3.415
Az összes juh	559.133
Az összes körzet	61
Körzet, ahol nincs vándoroltatott jószág	23
Tanulmányoznunk kell	38 körzetet

Teljesen pontos adatokat öt körzet vonatkozásában kapunk, amelyekben egy-egy juhtenyésztő van.

4. táblázat

Soria 33 körzetében a juhok száma összesen.^{3 7}

A juhok átlagszáma körzetenként	1–300	301–1000	több mint 1000
A körzetek száma	22 (+2)	7 (+2)	4 (+1)
A juhtenyésztők száma az adott csoportban	3 198 (+2)	158 (+2)	54 (+1)
A juhok száma az adott csoportban	307.002 (+) 350	106.520 (+) 730	136.730 (+) 7.801
	307.352	107.250	144.531

Ha ezt a táblázatot elemezzük, észrevevesszük, hogy itt a kis és közepes juhtenyésztés dominál, amennyiben az adott csoporthoz tartozó juhok száma meghaladja a két másik csoporthoz tartozó juhok mennyiségét. Utalnunk kell továbbá a juh-tulajdon terén megmutatkozó bizonyos polarizálódásra: a legkevesebb juhkal a – táblázatunk szerinti – közepesen jómódú tulajdonosok rendelkeznek.

C U E N C A

Az összes juhtenyésztő	533
Az összes juh	158.551
Az összes körzet	14
Ezek közül vándorlegeltetési jászág	12 körzetben

Olyan körzet, amelyre vonatkozóan pontos adatok találhatók a juhtenyésztésről: 2.

Mindkét körzetben igen nagyméretű juhtenyésztés folyt. Egy körzet esetében (Alconjate), ahol 38.457 a juhok száma, nincs feltüntetve a juhtenyésztők száma, azaz itt átlagot nem számíthatunk.

Ilyen módon a juhok mennyiségére vonatkozó átlagos számításokat 9 körzetre vonatkozóan kell elvégeznünk.

^{3 7} Emlékeztetni szeretnénk itt arra, hogy azoknál a körzeteknél, ahol pontos adatokkal rendelkezünk, ezeket a pontos adatokat zárójelben közöljük s a zárójel mellett egy „+” jel áll.

5. táblázat

A juhok mennyisége Cuenca körzeteiben

A juhok száma körzetenként	1–300	301–1000	több mint 1000
A körzetek száma	7	—	2 (+2)
A juhtenyésztők száma az adott csoportban	510	—	21 (+2)
A juhok száma az adott csoportban	41.710	—	73.140 +(5.244) <hr/> 78.384

Amint láthatjuk, az a polarizálódás, amelyről Soria esetében szóltunk, Cuenca-ban már a közép-rétegek teljes eltűnéséhez vezetett. Itt már csak nagy-tulajdonosokkal találkozunk.

S E G O V I A

Az összes juhtenyésztő	3.335
Az összes juh	418.240
Az összes körzet	45
Vándorlegeltetési jóság	28 körzetben

Megjegyzendő, hogy az egyik körzetben hat olyan állattenyésztő van, akiknek a vándorlegeltetési nyájában nincs juh. Ezek szarvasmarha-tenyésztők.

Olyan körzet, amelyikre vonatkozóan pontos adatok találhatók a juhtenyésztésről, egy van. Itt 180 a juhok száma.

Következésképpen a juhok számára vonatkozó átlagszámítást Segovia 27 körzete esetében kell elvégeznünk.

6. táblázat

A juhok mennyisége körzetenként Segoviában

A juhok száma körzetenként	1–300	301–1000	több mint 1000
A körzetek száma:	19 (+1)	7	1
A juhtenyésztők száma az adott csoportban:	3.183 (+1)	189	15
A juhok száma az adott csoportban:	255.572 + 180 <hr/> 255.752	147.225	15.263

A fenti táblázat adatai arról vallanak, hogy Segoviában a kis- és közepes méretű juhtenyésztés volt az uralkodó, s mennyiségi tekintetben utána következtek a jómódú gazdálkodók.

Az alábbiakban megnézzük, miként oszlott meg a Sierrában a juhtulajdon.

7. táblázat

Összesítő táblázat a juhtulajdon megoszlásáról a Sierra négy vidékén^{3 8}

A juhok száma	1–300		301–1000		több mint 1000	
A terület neve	juh- tenyésztő	juh	juh- tenyésztő	juh	juh- tenyésztő	juh
León	643	98.317	188	96.997	56	146.477
Soria	3.200	307.352	160	107.250	55	144.531
Cuenca	510	41.710	—	—	23	78.384
Segovia	3.184	255.752	189	147.225	15	15.263
Összesen	7.537	703.131	537	351.472	149	384.655

Amint láthatjuk, a juhtulajdonosok számát illetően a Sierrában a kis- és közép-tulajdonosok domináltak. Egyidejűleg megfigyelhető a juhtulajdon koncentrálódására irányuló vitathatatlan tendencia: annak a 149 főnek a birtokában, akik egyenként több mint 1000 juhkal rendelkeztek, összesen több, mint feleannyi juha volt, mint a 7.537 kis- és közép-juhtulajdonosnak együttvéve (384.655 : 703.131).

Térjünk most át a 6. sz. jegyzékre, amely az egyházi testületek birtokában lévő, vándorlegeltetési juhok számát tartalmazza. (A tárgyalás megkönnyítése érdekében a jegyzékek ismertetésénél nem tartjuk magunkat az eredeti számozás szerinti sorrendhez.) Itt az „estantes” rovat hiányzik, következésképpen ezek a testületek csak árutermelő jellegű merinó juhtenyésztéssel foglalkoztak. A jegyzék adatai szerint ezek közül az Escorial kolostornak 27.506 drb juha volt, a Guadalupe kolostornak 26.553 drb, a Paular kolostornak 29.294 drb. A jegyzék által felsorolt kilenc testület összesen 120.839 drb juhkal rendelkezett. A jelek szerint az egyházi testületek voltak a leghatalmasabb juhtenyésztők.

Térjünk most vissza ahhoz a táblázathoz, amely az ún. szétszórtan élő állattenyésztőket tartalmazza, azaz azokat, akik különböző vidékeken éltek. Ez a táblázat 23 főt tartalmaz, akik összesen 63.584 drb juhkal rendelkeztek. Itt az „estantes” rovat hiányzik, következésképpen csak a merinó juhokat tenyésztőket foglalja magában. A sierrai területeket felölelő táblázattól eltérően ez a táblázat név szerint jelöl minden egyes állattenyésztőt és kimutatja a tulajdonában lévő jószág számát. Ebben rejlik a táblázat hallatlan előnye.

A felsorolt személyek között nincs sem kis-, sem közép-juhtenyésztő.

Térjünk át most az utolsó táblázatra: „Madrid állattenyésztői és jószágállománya”. Madridban összesen 43 fő állattenyésztő volt, akik összesen 561.847 drb vándor-

^{3 8} Kihagytuk a számításokból a cuencai terület alconjatei körzetének 38.457 drb juhát, mivel nem tűntetik fel tenyésztőik számát, s ebből következőleg nem tudtuk kiszámítani, hogy átlagosan hány darab juh esik egy juhtenyésztőre.

legeltetéses juhhal rendelkeztek.³⁹ Az országban ekkor összesen 2,223.982 darab juh volt, azaz a madridi állattenyésztők az ország vándorlegeltetéses juhállományának mintegy negyedrésszével rendelkeztek.

Ennek megfelelően az egy tenyésztő tulajdonában lévő jószág mennyisége rendkívül nagy volt. Egyetlen tenyésztőnek sem volt 1000 darabnál kevesebb juha. A leghatalmasabb nyáj 42.948 darabot számlált (de Campo-Alange grófnő tulajdona).

Megjegyzendő, hogy sok dokumentum tanúskodik arról, hogy a valóságban a gazdag juhtenyésztők még ennél is sokkal több juhhal rendelkeztek. Így pl. Llerena corregidorja, de Valde-Loro őrgrof kijelentette: „a hatalmas majorátusokkal és tőkével rendelkező poderosos olyan elkerített birtokokat mondhatnak sajátjuknak, amelyeken 10.000 – 60.000 juhot tarthatnak”.⁴⁰ A general-sindic arról írt, hogy a „poderosos” és a gazdag kereskedők gyakran 40, 60 és 80.000 darab juhot tartanak.⁴¹

Mind ezek, mind sok más dokumentum nem hagynak kétséget az iránt, hogy a gazdag juhtenyésztők, akiknek – mint láthattuk, az összes többi jószágtulajdonossal együtt – felajánlották, hogy maguk határozzák meg nyájuk létszámát, nem a valóságnak megfelelő adatokat vallottak, hanem jelentősen csökkentették juhaik számát. Ezt a jelenséget kétségkívül az váltotta ki, hogy mind erőteljesebbé és mind kitartóbbá váltak azok a követelések, amelyek a vándorlegeltetéses nyájuk csökkentését és a privilégiumok mérséklését tartották kívánatosnak.

Nem meglepő éppen ezért, hogy az a jószágmennyiség, amely a táblázat adatai szerint egy főre esik, olyannyira erősen különbözik attól a mennyiségtől, amelyet – mint fentebb láthattuk – a kortársak adtak meg. Következésképpen fel kell tételeznünk, hogy az az összesített mennyiség is, amely az általunk vizsgált táblázatban szerepel, kevesebb a ténylegesnél. Ebből viszont az következik, hogy az ország állattenyésztésén belül egészében véve jelentősen nagyobb az igen nagyméretű juhtenyésztés aránya annál az adatnál, amelyet hivatalosként közöltek.

Annak érdekében, hogy az 5. jegyzéknek megfelelően tisztázhassuk, milyen mértékben koncentrált a juhtenyésztők tulajdona, különítsük el a nagy nyájakkal (1000–10.000 juh) rendelkező tulajdonosokat azoktól, akiknek a nyája 10.000 darabnál több juhot számlált. Az utóbbi csoport tagjait összegezve a leggazdagabb állattenyésztőknek nevezzük.

8. táblázat

A madridi juhtenyésztők és juhok megoszlása csoportonként

Gazdag juhtenyésztők	Juh 1000–10 000	A leggazdagabb juhtenyésztők	Több mint 10 000 juh
A juhtenyésztők száma	A juhok száma	A juhtenyésztők száma	A juhok száma
21	111 659	21	450 278

³⁹ A madridi juhtenyésztők juhait – éppen úgy, mint a többi merinó juhot – a Sierrából a déli legelőkre hajtották, majd onnan vissza.

⁴⁰ Memorial de 1771, 113.

⁴¹ Memorial de 1771, 180.

Amint láthatjuk, a leggazdagabb juhtenyésztők, akiknek a száma megegyezik a gazdag juhtenyésztők számával, több mint négyszer annyi juhkal rendelkeztek, mint a gazdag juhtenyésztők.

Most pedig összesítjük az általunk ismert adatokat egyetlen táblázatban.

9. táblázat

Összesítő táblázat a Mesta juhtenyésztőiről és juhairól 1780-ban (4 csoportban)

vándorlegeltetéses juh: 2 223 982

Számítási alap: 2 185 525 juh⁴²

vándorlegeltetéses juhkal rendelkező tenyésztő: 8299

A jegyzék neve	kis- és közép- 1–300		jómódú 301–1000		gazdag 1001–10 000		leggazdagabb több mint 10 000	
	te- nyésztő	juh	te- nyésztő	juh	te- nyésztő	juh	te- nyésztő	juh
Sierra 4 területe	7537	703 131	537	351 472	150	384 652	–	–
„szétszórtak”	–	–	5	3 476	17	49 239	1	10 869
Madrid tenyész- tői	–	–	–	–	21	111 569	22	450 278
Testületek	–	–	–	–	4	14 856	5	105 983
Összesen:	7537	703 131	542	354 948	192	560 316	28	567 130

Amint a táblázatból láthatjuk, kis- és középjuhtenyésztés (1–300 drb juh) kizárólag a Sierrában található, a jómódú (301–1000 drb) úgyszintén, ha figyelmen kívül hagyjuk a „szétszórtakat”, azaz azt az 5 állattenyésztőt, akik összesen viszonylag szerény juhállománnyal rendelkeztek, 3476 darabbal. A leggazdagabb juhtenyésztők (a „szétszórtak” között található egyetlen fő kivételével) a madridiak és a testületek sorából kerültek ki. A táblázat ezenkívül tanúskodik a juhtenyésztés egyre koncentráltabb jellegéről.

Miután elemeztük a Mesta juhtenyésztőit felölelő összes jegyzékeket, hozzáláthatunk egyik alapvető feladatunk elvégzéséhez, azaz a Mesta-tagok vagyoni differenciálódásának minél pontosabb meghatározásához. E célból elsősorban azokhoz a pontos adatokhoz folyamodunk, amelyekről eleve tudjuk, hogy nem túlozzák el a gazdag juhtenyésztők vagyonát, hanem könnyen elképzelhető az, hogy inkább kevesebbnek tüntetik fel. Ezek a táblázatok a következők: „Madrid állattenyésztői”, „A szétszórtak”, a „Testületek”. Adjuk össze az adatokat, kivonva a juhok összes számából azt a 3476 darabot, amely olyan „szétszórtak” tulajdonában volt, akik 1000 darabnál kevesebbel rendelkeztek.

⁴²Egyetlen körzetnél, Alconjate-nál, amelyben 38.457 drb juh volt, nem tüntetik fel a juhtenyésztők számát, s ezért ezt az állományt nem vonhattuk be számításainkba.

10. táblázat

A gazdag juhtenyésztők az 5., 6. és a 7. táblázat szerint

A táblázat megnevezése	A birtokukban levő juh mennyisége
Madrid juhtenyésztői	561 847
„Szétszórtak”	60 108
Testületek	120 839
Összesen	742 794

A fentiek alapján tehát megbízható adatunk van arról, hogy a 2,223.982 juhból, amennyi a jegyzékekben található, nem kevesebb, mint 742.794 db, azaz több mint egyharmad, a gazdag madridi juhtenyésztők, a „szétszórtak” és a testületek kezén volt.

Ezek a számok azonban nem foglalják magukban a gazdag sierrai juhtenyésztőket, pedig – mint tudjuk – ilyenek ott is voltak. Kísérjük meg most bevonni őket is a számításba.

11. táblázat

A fentiek értelmében az 1780-ban a	
Mesta tulajdonában álló össz-juh-mennyiségből	2 223 982 db
kivonjuk Alconjate körzet juhait,	– 38 457
mivel a tenyésztők száma nem ismeretes:	
figyelmén kívül hagyjuk a 301–1000 juhhal	
rendelkező 542 juhtulajdonos állatait:	– 354 948
számolnunk kell összesen:	1 830 577 db-bal
E mennyiségből a több mint 1000 juhhal bíró	
gazdag tenyésztőké volt az 5., 6. és 7. táblázat	
szerint	742 794 db
a több mint 1000 juhos sierrai tenyésztőké:	384 652 db
Összesen:	1 127 446 db

Következésképpen a számításainkban szereplő juhoknak több mint 50%-a a gazdag juhtenyésztőké volt. Más szóval: 7537 kis- és közép-juhtenyésztő (akik egyenként 1–300 db juhhal rendelkeztek) összesen 703.131 juhot mondhatott magáénak; 211 olyan juhtenyésztő és 9 olyan testület, amely külön-külön több mint 1000 juhhal rendelkezett, összesen 1,127.446 db juhot birtokolt.

Mi azonban 542 fő „jómódu” juhtenyésztőt figyelmen kívül hagyunk, akik pedig 354.948 db juhhal rendelkeztek. Az a juhmennyiség, amelyik az ő tulajdonukban volt – összevetve azoknak a juhoknak a számával, amelyek a másik két leggazdagabb csoport birtokában voltak – viszonylag csekély, azonban módszertani szempontból mégis helytelen volna egyszerűen kihagyni a számításból ezt a csoportot.

A számok arról tanúskodnak, hogy a XVIII. században a Mesta tagjainak többsége kis- és közép-juhtenyésztőkből állott. Ugyanakkor ezek a számok arról is vallanak, hogy

az adatok kétségkívül hozzávetőleges jellege ellenére (hisz azokhoz átlagszámítások útján jutottunk) a juhállomány nagyobbik része, több mint 50%-a csekély számú személy, azaz a gazdag juhtenyésztők kezén volt. (A juhtenyésztők különböző csoportjainak az elemzését alább végezzük el.)

Még egy kérdés vár tisztázásra ahhoz, hogy többé ne kelljen visszakanyarodnunk Julius Klein munkájához: Miként történhetett az, hogy Julius Klein elsősorban Campomanes véleményére alapozza végkövetkeztetéseit?

Julius Klein a következőképpen „interpretálja” Campomanes adatait. „Ebben a késői periódusban (hozzávetőlegesen 1740 táján) a spanyolországi merinó juhoknak több mint 75%-a az 5000 főnél kisebb nyájakban 40.000 serranos, avagy 'hegylakó' tulajdonában volt. A fennmaradó 20–25% csekély számú, hozzávetőlegesen 60 nemes ember és a madridi papság gazdag képviselőinek a birtokában volt”.⁴³

Campomanes azonban először is semmit sem ír arról, hogy ezek a számok 1740-re vonatkoznak. Az általunk idézett „Válasz” aláírásának kelte: 1770. Másodszor: s ez *rendkívül lényeges*, Julius Klein semmivel sem bizonyítja, hogy az 5000 drb juh az a kritérium, amely a közép-juhtenyésztőket elválasztja a gazdagoktól. Sem Campomanesnél, sem a Julius Klein által idézett, vagy nem idézett dokumentumokban nem találtuk semmiféle megerősítést annak, hogy a 40.000 serranos nyája általában elérte az 5000 darab juhot. Ellenkezőleg! A fentebb idézett táblázatok azt bizonyítják, hogy sok ezer serranos nem rendelkezett 300 juhnál többel.

Campomanes viszont miért ír 40.283 vándorlegeltetési juhtenyésztőről, amikor a valóságban számuk csak alig haladta meg a 8000 főt? Hosszas keresés után sikerült találnunk egy olyan dokumentumot, amelyik fényt vet az adott kérdésre. Ez pedig a Mesta könyvelősege által 1765-ben összeállított elszámolásról szóló beszámoló, amely a Mesta-tagok által fizetett 4 maravedi-nyi adóról szól. A beszámoló elmondja, hogy „összesen 40.339 az állattenyésztők száma, 56 Madridból (azaz ebből a 40.339-ből, N. M.) a többiek a quadrillákhoz tartoznak; a különféle jószág száma 4,747.663 db; ebből 936.113 darab a madridi állattenyésztőké, a kolostoroké és más vándorlegeltetéké; ami a serranost illeti, azoknak 3,811.550 db vándorlegeltetési és istállózott jószáguk van megkülönböztetés nélkül. . .”⁴⁴

Nem kétséges, hogy Campomanes a Mesta könyvelőségéből merítette adatait. Ha vesszük a könyvelőség által említett 40.339 fő állattenyésztőt s ebből levonjuk a madridiakat, akkor megkapjuk azt a számot, amelyet Campomanes idézett, azaz a 40.283 főt. Figyelembe kell venni azt is, hogy Campomanes 1770-ben írta „Választ”, vagyis még a juhtenyésztők és a juhok teljes számát tükröző táblázatok elkészítése előtt. A Campomanes rendelkezésére bocsátott adatok csak a Mesta tagjairól s azok juhairól szóltak, s nem tartalmaztak semmiféle utalást arra, mennyi a vándorlegeltetési és mennyi az istállózott. Ilyen jellegű magyarázat csak 1783-ban látott napvilágot a „Memorial a megállapodásról”-ban. Campomanes véletlen tévedése viszont hibaforrássá vált számos olyan történész számára, akik tőle szerezték ismereteiket a Mestáról.

*

⁴³ Julius Klein: i. m. 61.

⁴⁴ Memorial de Concordia, t. II. 156–157.

Meggyőződésünk szerint nem elégedhetünk meg a fentebb nyert végkövetkeztetésekkel. Nem csupán azt kell tisztáznunk, hogy ki rendelkezett a juhállomány nagyobbik részével, hanem azt is, hogy elsősorban kinek, mely szociális rétegnek az érdekeit fejezte ki a Mesta, kinek volt elsősorban haszna a Mesta privilégiumaiból. E célból megkíséreljük kideríteni — még ha olyannyira nehéz is —, hogy valójában kik is voltak azok a juhtenyésztők, akiket mi kis-, közép-juhtenyésztő és gazdag juhtenyésztő címmel látunk el. Ezt megállapítani nehéz, mivel a neveket is feltüntető jegyzék csupán a 65 madridi juhtenyésztő esetében van, továbbá a „szétszórtak”-ról.

Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy milyen szerepet játszottak a kis- és közepes-juhtenyésztők a Mestában. Ennek érdekében a 9. sz. táblázathoz fordulunk. Az első rubrika 7537 kis- és közép-juhtenyésztőt tartalmaz. Differenciálásukra egyelőre nincs lehetőség. Ez a rubrika tartalmazza a juhhal rendelkezők túlnyomó többségét, több mint 90%-t.⁴⁵ Ők a merinó juhoknak majdnem 1/3 részével rendelkeztek. Kik hát ezek a névtelen és ismeretlen juhtenyésztők, akiknek a nevében a Mesta állandóan fellép, kijelentvén, hogy a sierrai szegények érdekeit képviseli, azokét, akik az ő védelmezése nélkül, a privilégiumok nélkül el is pusztulhattak volna? Valójában milyen helyzetben is élnek?

Fel kell tételeznünk, hogy bizonyos mértékig ez a juhtenyésztő csoport is felhasználta a Mesta privilégiumait. Egyidejűleg azonban az általunk felkutatott nagy számú dokumentum váratlan fényben tünteti fel ezt a kérdést. Az egyik — s számunkra rendkívül értékes — dokumentum magától a Mestától származik. Ez egy részlete annak a válasznak, amelyet a Mesta intézett V. Painohoz annak jelentésével kapcsolatban, s amelyben a Mesta megkísérelte megcáfolni az ellene felhozott vádakát. „A hatalmas nyájak tulajdonosai — írja a Mesta — képesek arra, hogy elviseljék a nehéz év által okozott károkat. Ők Spanyolországban aktív gnyapjúkereskedelemmel foglalkoznak, saját költségükön külföldre szállítják a gnyapjút, együtt azoknak a szegény juhtenyésztőknek a gnyapjújával, akik szerény számú jószágából állnak össze a mayoraliák. A napi áron vásárolják fel tőlük a gnyapjút és ezzel hozzásegítik a pásztorokat ahhoz, hogy fedezni tudják kiadásait.

Ennek eredményeképpen a királyságban marad az a jövedelem, amely egyébként a külföldi felvásárlók és bizományosok kezébe kerülne. Ilyen módon nagyrészt elkerülük azokat a magas kamatokat, amelyeket a legelőbérléshez, a pásztorok alkalmazásához, s az egyéb kiadások fedezéséhez (pl. juhnyírás, gnyapjúmosás stb.) szükséges előlegezett tőke után fizetnének.”⁴⁶ Ugyanez a forrás hírt ad arról, hogy „egyéb áruktól eltérően a gnyapjúért, ha nagy mennyiségben adják el, magasabb árat fizetnek, mint a kisebb mennyiségekben eladottért”.⁴⁷ Következésképpen a gazdag juhtenyésztők olcsón felvásárolták a kis-juhtenyésztőktől a gnyapjút, majd a nagy mennyiségű gnyapjút lényegesen magasabb áron adták nagyban tovább. Ezt alátámasztja Balthasar Romero Masegosa is, Alcantara alcalde-mayorja: „A poderoso — írja —, aki csak a saját érdekeit nézi, hasznot húz magának a szerencsétlenek nyomorából, sőt, még fokozza is nyomorukat, s közben úgy tesz, mintha segítene rajtuk; ugyanis kihasználva inségüket, mérsékelt vagy alacsonv áron

⁴⁵ Uo. 164.

⁴⁶ Memorial de 1771, 70.

⁴⁷ Uo. 144.

megvásárolja tőlük gyapjújukat, ilyen módon növeli saját gyapjú-bálái mennyiségét, majd a lehető legmagasabb áron, extra-áron adja tovább.”⁴⁸

A gazdag juhtenyésztők nem csupán a „független” kis-tenyésztők gyapjóját vásárolták fel, hanem saját pásztoraikét is. Ez a fizetés egyfajta formája volt – a pásztorok jövedelme igen alacsony lévén. A pásztoroknak a legelő-használat fejében fizetniök kellett gazdáiknak. Ezenkívül – Alonso Cano tanúbizonysága szerint – a pásztorok kötelesek voltak átadni gazdáiknak saját juhaik gyapját. A gyapjú értékét a gazda kifizette számukra, azonban nekik maguknak kellett fedezni a juhtenyésztesssel kapcsolatos költségeket.⁴⁹ Ha pedig a bizonyos mértékig független juhtenyésztők kénytelenek voltak leszállított áron eladni a maguk által termelt gyapjút, akkor elképzelhetjük, hogy milyen keveset fizettek a gazdag juhtenyésztők azért a gyapjúért, amelyet a teljes mértékben tőlük függő pásztoroktól vettek meg.

Mivel pedig forrásaink tanúsága szerint a pásztorokat kivétel nélkül a Sierra lakosai közül toborozták, azok a statisztikában természetesen úgy szerepelnek, mint a Mesta tagjai és kis-juhtenyésztők.

A felvásárlók, mint ismeretes, gazdaságilag mindig alárendeltségi viszonyba kényszerítik azt, akitől felvásárolják munkája termékét. Campomanes kijelenti, hogy „a sierrai kis-tenyésztők ki vannak szolgáltatva a leggazdagabbak kényének-kedvének; azok reájuk erőszakolják saját akaratukat, akkor is, ha ezek a gazdag juhtenyésztők a sík vidékről valók, s akkor is, ha Sierra-beliek.”⁵⁰ A kis juhtenyésztőknek a gazdag juhtenyésztőktől való függését az is előidézhette, hogy ezen utóbbiak magukhoz ragadták a legelőket. A gazdag juhtenyésztők nem csupán reáerőszakolták a szegényekre saját akaratukat, hanem, amennyiben az a gazdagoknak előnyösebb volt, teljes mértékben tönkre is tették őket. „Az ősi privilégiumok – írja Moñino –, amelyek célja a szegény serranos megsegítése volt, sok testület és a Sikságról származó poderosos meggazdagodásának az eszközévé váltak.”⁵¹ A mindenüket elvesztő juhtenyésztők kénytelenek voltak beállni pásztorok a gazdagokhoz, akik – mint az alcantarai alcalde-mayor leírja – „nem hagynak a szegény serrano számára más létezési módot, mint azt, hogy ellássa a jószágot, a tartomány helyi lakóinak pedig nem hagynak más kiutat, mint azt, hogy műveljék azt a hitvány földet, amelyet a gazdag juhtenyésztők meghagytak nekik, mert számukra nem volt kifizetődő”.⁵²

Ilyen módon a kis- és közép-juhtenyésztő vagy legalábbis jelentős részük erősen függött a gazdag juhtenyésztőktől, akik elnyomták és tönkretették őket. Az apró nyájakkal rendelkező tenyésztők vagy pásztorokdtak a gazdag juhtenyésztőknél, vagy teljes mértékben függtek tőlük, mint a gyapjú felvásárlóitól.

Az általunk vizsgált kategóriák két utóbbijába (301–1.000, 1.001–10.000) sorolt juhtenyésztőkről el kell mondanunk, hogy nem csupán a kis- és közép-juhtenyésztők, hanem a jómódúak, sőt, részben a gazdag juhtenyésztők is szenvedtek a leggazdagabbak elnyomásától, lévén függőségben azoktól. Erről egy igen érdekes dokumentum

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ A. Cano: Noticia de la Cabaña Real de España en 1762. Madrid, 1834. 15.

⁵⁰ Memorial de Concordia, t. I. 343.

⁵¹ Memorial de 1771, Respuestas, 7.

⁵² Memorial de 1771, 144.

tanúskodik; egy bizonyos Matias Gomez és 69 juhtenyésztő társának nyilatkozata. E juhtenyésztők vándorlegeltetéses tenyésztéssel foglalkoztak, Soriába valók voltak és a 2–3000-nél kevesebb juhhal rendelkező sierrai juhtenyésztők nevében nyilatkoztak. Leírják, hogy mind a Síkságról való, mind a sierrai gazdag vándorlegeltetők önkénye miatt a lehető legrosszabb helyzetbe kerültek, szerencsétlenekké váltak, szegény emberekké. . . A gazdagok önkénye sokukat teljesen nincstelenné tette.

A gazdag juhtenyésztők, akik arra kényszerültek, hogy a leggazdabbaktól albérletben béreljenek legelőt, szintén függőségbe kerültek. Magától értetődik, hogy nem csupán a 2–3000 db juhhal rendelkező tulajdonosok kerültek hasonló helyzetbe, hanem a kisebb nyájjal rendelkezők is, amilyeneknek ők magukat feltüntetni igyekeznek. Az sem kétséges, hogy az adott csoporthoz tartozó juhtenyésztők jelentős része – hogy mekkora része, az, sajnos, számunkra nem ismeretes – függőségben volt a leggazdagabb juhtenyésztőktől s egyre inkább közeledett a tönkremenéshez.

Ilyen módon a gazdag juhtenyésztők társadalmi-gazdasági tekintetben nem alkottak egységes egészet, hanem jónéhány rétegre bomlottak s ezen rétegek közül a leginkább tehetősek, azaz a leggazdagabb juhtenyésztők, gazdasági téren alárendelték maguknak a náluk kisebb nyájjal rendelkezőknek legalábbis egy részét.

Mindezek következtében nagyon sok kis- és középjühtenyésztő, de gazdag is kisebb vagy nagyobb mértékben függő viszonyban volt a leggazdagabbaktól.

Éppen ezért bátran állíthatjuk, hogy a Mesta a leggazdagabb juhtenyésztők érdekeit képviselte.

Kik is voltak ezek az igen gazdag juhtenyésztők? Talán a számunkra már ismert nemes emberek voltak? Madrid állattenyésztői? Vagy talán a burzsoázia képviselői? A kérdés teljes mértékben megalapozott, mivel a XVIII. században, mint ismeretes, nem csak jelentős nemesi, hanem polgári magántulajdonnal is találkozhatunk.

A kérdésre számos dokumentumból tudjuk meg a választ. Így pl. a llerenai corregidor, de Valde-Loro őrgrof így ír: „Az ország leggazdagabb emberei rendelkeznek a nyájakkal, azok, akiknek jurisdicchiojuk van és a szegényeket a maguk akaratának vetik alá.”⁵³ Ezek a gazdag juhtenyésztők nem egy esetben felvásárlókként is szerepelnek. Az egyik legnevesebb spanyol történetíró, R. Altamira-y-Crevea, a következőket írja róluk: „Egyes gazdag földesurak, mint pl. Campo Alange és mások, gyakran felvásárolták jónéhány körzet gyapjútermését azért, hogy külföldre adják azt tovább.”⁵⁴

A források tehát arról tanúskodnak, hogy a nagyméretű juhtenyésztésből fakadó gazdagság, mint magántulajdon, főképpen a nemesség kezében volt.

Ezen túlmenően a források arról is szólnak, hogy a „kereskedők” is rendelkeztek hatalmas nyájakkal.⁵⁵ A kapitalista viszonyok fejlődése nem hagyta érintetlenül a Mestát. Sajnos, nem tudjuk, hogy kik is voltak ezek a „kereskedők”. Csupán feltételezhetjük, hogy egy részük a nemességhez tartozott, hiszen tudjuk: a burzsoázia törekedett arra, hogy a nemesség soraiba bekerüljön, és ez az igyekezetük valóban sikerrel is járt.

⁵³ Memorial de 1771, 113.

⁵⁴ R. Altamira y Crevea: Historia de España y de la civilización española. Barcelona, 1911. t. IV. 283. Emlékeztetni szeretnénk arra, hogy az 5. sz. jegyzék szerint Campo Alange grófnő Madrid leggazdagabb juhtulajdonosa volt.

⁵⁵ Uo. 180.

A gazdag juhtenyésztők társadalmi megoszlásáról levont következtetéseinket a jegyzékek elemzése is alátámasztja. Ha a tulajdonosokat név szerint említő 5. és 6. sz. jegyzékekről kiválasztjuk a címeikkel rendelkezőket, valamint azokat, akiknek a neve előtt ott áll a „de”, azaz a nemeseket, s egy csoportba soroljuk őket az egyházi testületek juhtenyésztőivel, akkor a következő táblázatot nyerjük.

12. táblázat

A nemesség és a papság juhtenyésztése az 5., 6. és 7. jegyzék alapján

a jegyzék neve	a juhok száma összesen	ebből a nemesség és a papság tulajdonában lévő juhok
a madridi állattenyésztők	561.847	477.210
„szétszórtak”	63.584	20.771
egyházi testületek	120.839	120.839
összesen:	726.270	618.820

A sierrai egyházi testületek azonban rendelkeztek olyan juhokkal is, amelyek nem szerepeltek a sierrai jegyzékekben⁵⁶ és az egyházi testületeket tartalmazó 7. sz. jegyzék sem tüntette fel őket. Éppen ezért számukat sem ismerjük. Ezen kívül azt is tudjuk még, hogy 55.976 juhkal öt gazdag sierrai juhtenyésztő rendelkezett (mind nemesek), ami az egyházi és nemesi juhtenyésztés általunk ismert adatát 674.796 darabra növeli. Ezen az öt sierrai nemesi juhtenyésztőn kívül, akiknek a juhállományát sikerült megtudnunk, voltak még mások is, akik a nemesi rendhez tartoztak.

Azt is figyelembe kell venni, hogy a név előtti „de” szócska nem kötelező valamennyi spanyol nemes számára. Olyan személyek is tartozhattak a nemesi rendhez, akik a „de” szócskával nem rendelkeztek nevük előtt.⁵⁷ Ebből pedig az következik, hogy a nemesek és az egyházi testületek kezén volt juhok mennyisége több annál, mint amennyit mi a jegyzékek alapján megállapítottunk. Az azonban, hogy mennyivel több, sajnos, nem ismeretes számunkra. Azt is figyelembe kell venni továbbá, hogy – tudomásunk szerint – a leggazdagabb juhtenyésztők jelentősen kevesebbnek tüntették fel juhaik számát. Ilyen módon az általunk végeredményként nyert összegről megállapíthatjuk, hogy a madridi nemesség, a „szétszórt” kategória s a papság több juhkal rendelkezett, mint 674.796 db. Mindabból, amit fentebb elmondottunk, azt a végkövetkeztetést vonhatjuk le, hogy az egész juhtenyésztésen belül az első és a második rend aránya egészében véve magasabb az általunk ismert arányoknál.

⁵⁶ Memorial de Concordia, t. II. 157.

⁵⁷ Sancho de Sopranis a kasztíliai Montalban lakott település XVIII. századi dokumnetumainak a tanulmányozása alapján idézi az itt lakó 23 hidalgo jegyzékét, akik közül 11 főnek a neve előtt nem állt a „de” szócska. Hypolito Sancho de Sopranis, Una villa de señorio en el siglo XVIII. Revista Internacional de Sociología, Año X. oct.–dec. 1952. No. 40. 393–394.

Ha pedig megismerkedünk azzal a 42 személlyel, akiknek a neve az 5. sz. jegyzékben szerepel, akkor meggyőződhetünk arról, hogy az ún. „madridi állattenyésztők” többsége a főnemességhez tartozott. Közülük 27 fő rendelkezett különféle címekkel, grand volt 11 fő,⁵⁸ akkor, amikor 1789-ben az országban összesen 119 grandot számláltak.⁵⁹ Húsz-harmincezer darabot felölölő juhnyájjal rendelkezett két grand (de Bejar hercegnő és de Bélida őgrófnő együttesen 44.383 fővel), valamint egy őgróf, Iturbietta. Az említettek összesen 68.962 darab juhhal rendelkeztek. Harmincezer darabot is meghaladó juhnyájjal három grand rendelkezett: de Campo Alange grófnő, del Infantado herceg és de Portago őgróf. Állományuk összesen 107.025 darabból állt, s de Perales őgrófnak 139.780 db juha volt, azaz hozzávetőlegesen 38%-a annak a juhmennyiségnek, amely az 5. sz. jegyzékben szerepel. Amint szemünk elé tárul, az adott jegyzékben szereplő juhok nagy része a feudális felső uralkodó réteg kezén volt.

Az összesen 43 személyt tartalmazó 5. sz. jegyzékben, valamint a „szétszórtak” jegyzékében 30 fő rendelkezett címekkel akkor, amikor 1787-ben az országban összesen 535 fő volt olyan, aki titulos de Castilla volt.⁶⁰ Nem kétséges azonban az, hogy az országban sokkal több címmel rendelkező személy és – lehetséges – grand volt Mesta-tag. Azért bátor kodunk ezt megállapítani, mivel a Jerez de los Caballeros város jövedelmeit nyilvántartó személy beszámolójából tudjuk, hogy csupán ebben a városban két őgróf foglalkozott vándorlegeltetési juhtenyésztéssel, s amint láttuk, mindkettő gazdag juhtenyésztő volt.⁶¹

A leggazdagabb juhtenyésztők másik csoportját alkotó egyházi testületeket azok az egyházi méltóságok irányították, akik úgyszintén szerepet játszottak az udvarban. Ugyanez a feudális felső uralkodó réteg volt az, amelyik kezében tartotta az állam irányító pozícióit, s a királyi udvarban tevékenykedvén közvetlen befolyást gyakorolt mind a királyi családra, mind a királyi politikára. Nem lehet semmi kétségünk afelől, hogy éppen ez a feudális felső uralkodó réteg szerzett a maga számára olyan hatalmas privilégiumokat, mint amilyeneket a Mesta kapott, hogy így megsokszorozhassa amúgy is kolosszális méretű nyájait. Ha pedig ítéletet akarunk alkotni arról, hogy valójában mi is volt a Mesta, akkor elegendő összehasonlítani az országban szerteszéjjel élő kis- és közép-juhtenyésztőket, azokat, akik jelentős mértékben függtek a leggazdagabb juhtenyésztőktől, ezekkel az utóbbiakkal, akik az udvar körül tömörültek, s máris – szinte önmagától – adódik a kész válasz: Ezért írta Moñino is a következőket: „Minő összehasonlítás volna lehetséges a szegény serranos és a gazdag ... vállalkozás ... között, amelyet a poderoso-k és az egész állam testületei a hatalmuk alá vontak.”⁶² „A Mesta Tanácsa – írta ugyancsak ő –, amely gazdag, s számtalan sok ügynöke és befolyásos embere van az udvarnál, minden lehetőséget felhasználhat arra, hogy kiterjessze azokat a jogokat, amelyekre igényt tart.”⁶³

⁵⁸J. G. Imhof: *Recherches historiques et généalogiques des grands d’Espagne*. Amsterdam. 1707.

⁵⁹*Anonymus*: *Guia de grandeza*, Madrid. 1804.

⁶⁰*Desdévies du Dezert. L’Espagne de l’ancien régime*. Paris. 1897. t. I. 121.

⁶¹*Memorial de 1771*, 32–34.

⁶²*Memorial de 1771*, Respuestas, 15.

⁶³Uo. 12.

Kísérreljük meg az elmondottak összegezését. Amint arról meggyőződhattunk, a Mesta feudális privilégiumokra alapozott szervezete volt. Összetételét tekintve tagjainak többsége, mintegy 90%-a, a kis- és közép-juhtenyésztők soraiból került ki. Ugyanakkor a Mesta juhállományának nagyobbik része (több, mint 50%-a) a gazdag juhtenyésztők, elsősorban a feudális uralkodó felső réteg tulajdonában volt. Ez a feudális felső uralkodó réteg irányította a Mestát, mind szervezeti, mint gazdasági téren alárendelve a saját érdekeinek a kisebb juhtenyésztők bizonyos részét úgy, hogy felvásárló és legfőbb földbérlő képében szerepelt velük szemben. Ilyen módon teljes meggyőződéssel levonhatjuk a következtetést, hogy a Mesta a gazdag juhtenyésztők érdekeit képviselte, elsősorban a feudális felső réteg érdekeit. Ugyanakkor azonban figyelembe véve mind a nemesség elpolgárosodását, a harmadik rend képviselőinek behatolását soraikba, mind a források közvetlen utalásait arra, hogy a gazdag juhtenyésztők soraiban megtalálhatók a „kereskedők” is, tudomásul kell vennünk, hogy a Mesta irányító, legfelsőbb rétegében helyet foglaltak a születőben lévő burzsoázia képviselői is, akik, mellesleg, meggazdagodásuk érdekében felhasználták a maguk javára a feudális privilégiumokat is. Arról viszont, hogy milyen súlya lehetett ennek a rétegnek a Mestát irányítók között, nincs tudomásunk.

Н. Мицкун:

ЧЬИ ИНТЕРЕСЫ ПРЕДСТАВЛЯЛА МЕСТА?

(Резюме)

Mesta была союзом собственников перегонных овец. Обладая многочисленными привилегиями, имевшими силу закона, она играла весьма крупную роль в экономической, в первую очередь аграрной жизни страны. Оценка роли Месты в аграрных отношениях зависит в первую очередь от того, чьи интересы выражала эта организация Дж. Клейн, автор единственной, к сожалению, монографии о Месте, опираясь на многочисленные, в том числе и статистические источники о Месте, и не точно приводя статистические данные о ней, принадлежащие перу великого испанского просветителя и экономиста Кампоманеса, оценивает ее как организацию мелких и средних овцеводов. Большинство историков принимает его концепцию. Противовесим, крупнейший испанский историк Х. Висенс Вивес считает что в Месте „командовали крупные овцеводы” и приводит имена некоторых из них. При этом все историки, в той или мере затрагивающие Месту, признают, что на землях Кастильской короны шла ожесточенная борьба между земледельцами и скотоводами. Поэтому от той или иной оценки социального состава Месты зависит и оценка сущности этой борьбы: была ли это борьба между двумя группами населения, одна из которых занималась земледелием, а другая скотоводством, или же это было угнетение земледелия и земледельческого населения крупными овцевладельцами-феодалами.

Автор публикуемого исследования анализирует, прежде всего, данные и утверждения Клейна. Основываясь на анализе источников, автор показывает, что эти данные представлены не „противниками Месты”, как утверждает Клейн, а членами ее, причем количество овец, принадлежавших феодальной верхушке, значительно преуменьшено. Автор показывает, что Клейн применяет совершенно неправильный, произвольный критерий при оценке среднего овцевладения, коренным образом расходящийся с критерием, установленным автором на основе источников. Тщательно исследуя никем еще не разработанные статистические таблицы количества овцевладельцев и принадлежавших им овец в 1780 г., автор приходит к следующему выводу: 7 537 мелким и средним овцеводам принадлежало 703 131 овца, 211 крупным овцеводам и 9 церковным корпорациям—1 127 446 овец. При этом автор показывает, что из-

вестная часть не только мелких и средних, но и сравнительно крупных овцеводов эксплуатировалась крупнейшими. Исследуя на основе статистики, социальный состав крупных овцевладельцев, автор высчитывает, что они состояли, главным образом, из представителей дворянства и духовенства. Исследуя вопрос, почему Кампоманес в своем известном „Ответе”, помещенном в „Мемориале 771 г.”, приводит цифры, на которые опираются как Клейн, так и другие историки, в то время как эти цифры не соответствуют статистике 1780 г, Автор показывает, что „Отвее” Кампоманеса, написанном в 1770 г., Кампоманес опирался на неполную и неясную статистику бухгалтерии Месты разысканную автором в источниках. Более или менее полные и достоверные цифры количества овцевладельцев и их овец, составленные в 1780 г. и не использованные до сих пор историками, были в 1770 г. не известны, конечно, Кампоманесу.

N. Mickun:

THE MESTA AND THE INTERESTS IT SERVED

(Summary)

The organization called Mesta was one of the sheep proprietors in Spain enjoying numerous privileges and playing a great role in Spanish economy, especially in agriculture. The evaluation of the role of the Mesta from the point of view of agricultural conditions depends primarily on whose interests the organization represented. The author of the only monograph on the subject, J. Klein (*The Mesta: a Study in Spanish Economic History, 1273–1836. Harvard Economic Studies, V, XXI, Cambridge, 1920.*) relies on numerous, mainly statistical sources, gives therefore also unreliable statistical data attributed to the great Spanish enlightened economist, Campomanes. According to J. Klein, the Mesta was the organization of those having small and medium-sized sheep populations. The majority of historians also agree with this view. The great Spanish historian, X. Vicenc Vives, however, states that "it was the proprietors of the largest herds of sheep who controlled the Mesta", and he gives also the names of some of them. All historians concerned with the problem agree that there was an embittered struggle between the peasants and stock-farmers on the royal estates in Castile. The definition of the social composition of the Mesta therefore determines the evaluation of the exact nature of this struggle, too. It was either a struggle between the two groups of the population, namely the husbandmen and the stock-farmers, or the oppression of the ploughmen by the great feudal sheep-owners.

The author of the article analyses above all the data and the statements offered by Klein. On the basis of the analysis of the sources she points out that these data had been given not by „the enemies of the Mesta”. On the contrary, they had been supplied by its members, while the number of the sheep belonging to the feudal ruling classes was significantly diminishing. The author points out also that Klein sets an incorrect and arbitrary criterion in the assessment of those having medium-sized herds of sheep. The analysis of the sources help the author to a quite different criterion. She thoroughly examines the statistical tables from 1780 avoided by other historians so far concerning the numbers of sheep and sheep-owners. It becomes clear from them that 7,537 small and medium sheep-owners possessed 703,131 animals, while 211 big owners and 9 ecclesiastical bodies owned 1,127,446 ones. The biggest sheep-farmers exploited not only the small and medium owners, but also the relatively big ones. On the basis of the statistical data it can be pointed out that socially the big sheep-owners came from the ranks of the nobility and the clergy. The author deals also with the problem why Campomanes in his famous „Reply” — published in his „Memoriale 1771” — quotes the data referred to by Klein and several other historians, these figures being contradicted by the statistics from 1780. Here the author calls attention to the fact that Campomanes wrote his „Reply” in 1770. He relied on the statistics based on the incomplete and obscure book-keeping of the Mesta found also by the author in the sources. The data on the numbers of the sheep-owners and the sheep from 1780 are more or less full and reliable, and so far unexamined by historians. They were of course not known to Campomanes in 1770.

BEREND T. IVÁN – RÁNKI GYÖRGY

GAZDASÁGI ELMARADOTTSÁG
ÉS A KÜLKERESKEDELEM SZEREPE
A XIX. SZÁZADI EUROPÁBAN*

A külkereskedelem és ezen belül elsősorban az exportágazatok szerepének elemzése nemcsak az elmaradottabb régiók világgazdasági bekapcsolódása mértékét és folyamatát mutatja meg, de — ha nem is kizárólagosan — a bekapcsolódás jellegére is rávilágít. „A tőke modern élettörténetét — állapította meg Marx — a világkereskedelem és a világpiac nyitja meg.”¹ A komparatív előnyök és a nemzetközi specializáció teóriája — mely a XIX. században a liberális közgazdaságtan egyik alaptétele volt és kisebb-nagyobb módosításokkal máig is erősen hat — lényegében a külkereskedelemben látta a harmonikus fejlődés biztosítékát.

A marxista gazdasági koncepció, jóllehet a specializáció előnyét és a külkereskedelem szükségességét és hasznát igen jelentősnek ítélte², szembefordult az érdekek egyszerű harmóniáját hirdető felfogással, és az egységes tőkés világrendszer ellentmondásait, az integrálódás különböző szintjeit és lehetőségét hangsúlyozta.

Az újabb — az elmaradott harmadik világ problémájához kapcsolódó — ún. újbaloldali szerzők viszont a liberális közgazdasági szemlélettel gyökeres ellentétben, de a marxista felfogástól is eltérően, a bekapcsolódás folyamatában nem látnak mást, mint periferizálódást, a világméretű akkumuláció egyoldalú előmozdítását, a később fejlődő, gyengén fejlett országok külkereskedelem útján történő kizsákmányolását és külföldi uralom alá vetését.³

Az általunk vizsgált európai elmaradottsági régióknak különleges jelentősége van a teória és a történelem szembesítésében. Az európai periféria ugyanis azon kevés térségek közé tartozik, ahol egy történelmileg korábbi szakaszban vizsgálhatók a gyengén fejlett területek modern világgazdaságba való bekapcsolódásának körülményei és módjai. Annál is inkább, mivel itt jelentkeztek először a fejlett kapitalizmus első világgazdasági hatásai az elmaradott területekre, s ez lehetőséget nyújt a történeti folyamatok hosszú távú vizsgálatára is.

Bármennyire is eltérő az általunk tanulmányozott országok külkereskedelmének mérete, nemzetközi jelentősége és összetétele, aligha vonható kétségbe az a közös vonás,

*Részlet egy készülő monográfiából.

¹Marx: A tőke. I. Bp., 1948. 159.

²„Nem képzelhetünk el tőkés nemzetet külkereskedelem nélkül.” Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bp, 1949. 47.

³Lásd többek között Samir Amin: L'accumulation à l'échelle mondiale. Paris, 1970. A. G. Frank: Multilateral Merchandise Trade Imbalances and Uneven Economic Development. The Journal of European Economic History, vol. 5. No. 2. 1976.

ami általában a fejlettebb és fejletlenebb országok kereskedelmi kapcsolatát jellemezte. Valamennyi vizsgált ország esetében az export túlnyomó részét a nyersanyag és mezőgazdasági vagy élelmiszeripari termékek tették ki. Behozatalukat pedig az iparcikkek ugyancsak egyoldalú túlsúlya jellemezte.

Vajon milyen szerepe, hatása volt ennek a külkereskedelemnek az elmaradottabb régiók gazdaságára? E kérdésre választ keresve mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy a XIX. századi gazdasági folyamatok eredményeként a belső és nemzetközi munkamegosztás fejlődése nyomán a külkereskedelem volumene ugrásszerűen, az ipari termelés és nemzeti jövedelem növekedését messze megelőzve fejlődött.

Paul Bairoch legfrissebb számításait idézve a következő kép tárul elénk:

Az európai export a bruttó hazai termék %-ában⁴:

1830	4,0
1860	9,4
1890	12,6
1913	14,0

Mindez azt jelentette, hogy az export folyó áron számított értéke 645 millió dollárról 10.550 millió dollárra, vagyis huszonhatszorosára ugrott. Ezek az adatok már önmagukban is arra utalnak, hogy a külkereskedelem a kapitalista világ gazdasági rendszer kiépítésének egyik legfontosabb eszköze és mutatója. A külkereskedelemből kiindulva az európai periféria országainak gazdasági fejlődését kereslet-orientációjú növekedésnek tekinthetjük, melynek már Adam Smith is igen nagy jelentőséget tulajdonított a gazdasági növekedés tényezői között. Számos gazdaságtörténész még az ipari forradalom vezető országainak gazdasági növekedését is elsősorban a nemzetközi kereskedelem rohamos terjedésével magyarázza. Érvelésük szempontjai között mindenekelőtt azok az adatok szerepelnek, melyek arra utalnak, hogy Angliában is az ún. export iparágak termelése bővült a leggyorsabban.⁵

A kérdéssel foglalkozó történészek többsége azonban végülis a belső piac növekedését tekinti az ipari forradalom országaiban döntőnek, annál is inkább, mivel a külkereskedelem – bizonyos természeti, termelési adottságoktól meghatározott feltételektől eltekintve – a társadalmi termelés meghatározott szintjének függvénye. A keresleti és kínálati görbe találkozása más termelési tényezők – tőke, munkaerő – mozgásának vizsgálata nélkül ugyanis aligha lenne érthető. Mégis először azt kell megvizsgálnunk, vajon az ipari forradalom első hullámába való bekapcsolódást illetően a történeti fejlődésben olyannyira eltérő és mégis egységes – általunk vizsgált – európai régiókban miként jelentkezett az igény és a lehetőség az ipari forradalom által teremtett új és megsokszorozódó nemzetközi áruforgalomba való bekapcsolódásra. Egyik országnak sem kellett újonnan bekapcsolódnia az európai külkereskedelembé. Az olasz városállamok a középkorban, Spanyolország és Portugália pedig a XVI. században a világkereskedelem

⁴P. Bairoch: Commerce extérieure et développement économique de l'Europe. Paris. 1976.

⁵Lásd M. R. Hartwell: The Causes of the Industrial Revolution. The Economic History Review, 1969.

központjában álltak. A Balkán országai ugyanakkor külkereskedelmi szempontból marginálisnak voltak tekinthetők. Mégis valamennyi országnak — különösen a XVI–XVIII. század között — voltak már külkereskedelmi kapcsolatai. Ennek volumene azonban viszonylag csekély volt. Ez nemcsak a világkereskedelem korábbi szintjéből, de az érintett országok alacsony termelékenységéből, csekély többleteiből, fejletlen munkamegosztásából is következett. Ami pedig a külkereskedelem szerkezetét illeti, az a periféria országaira a XVI. századtól jellemző vonásokat tükrözte. Ettől az időtől bontakozott ki a tömegfogyasztású iparcikkek és mezőgazdasági termékek cseréje, valamint bizonyos ipari nyersanyagok viszonylag nagy mennyiségű exportja. A vizsgált európai országok zömében agrárcikkeket szállítottak Nyugat-Európába. Svédország és Oroszország jelentős mennyiségű rezet, vasat és fát exportált. Mégis a XIX. század előtti kereskedelem még *nem* vagy *alig* tekinthető a nemzetközi specializáció kialakulásának és az egyes országok gazdasága szempontjából inkább kiegészítő, mintsem a gazdasági fejlődést alapjaiban meghatározó jelentősége volt. A rendelkezésünkre álló töredékes és korántsem teljesen megbízható adatok szerint Oroszország részesedése az európai kereskedelemben a XIX. század harmincas éveiben viszonylag jelentős volt (közel 8%). A Habsburg Monarchia viszont ugyanebben az időszakban közel 5%-kal, Spanyolország több mint 2%-kal, Portugália másfél százalékkal, Svédország pedig több mint 1%-kal részesedett Európa kereskedelméből. Az egy főre jutó külkereskedelmi forgalmat illetően Európában ekkor Portugália állt az élen, mely feltehetően a gyarmatokkal való intenzív kereskedelem, továbbá az Angliával való különleges kereskedelmi kapcsolatok következménye volt.⁶

Az ipari forradalom kibontakozása Angliában, majd elterjedése a kontinens nyugati felén új helyzetet teremtett az európai kereskedelemben. Európa elmaradottabb, de gazdasági, politikai és kulturális szempontból Nyugat-Európához erősen kapcsolódó országai különböző formákban és következményekkel, de egyaránt az új helyzet hatása alá kerültek. A kapitalizmus eredményeinek átvételére és a gazdasági specializáció számára új feltételek jöttek létre. A XIX. században jórészt ez határozta meg a külkereskedelem fejlődését. A külkereskedelem két fő jellegzetessége bontakozott ki. Egyfelől a fejlett országok — bár Anglia és a többi fejlett ország között jelentős színvonalkülönbség volt — egymással folytatott növekvő cseréje, mely a termelés fejlődéséből fakadó fokozott specializáció eredménye volt és a termelési tényezők különbségéből fakadó előnyök kihasználása jellemezte. Másfelől ugrásszerűen nőtt a fejlett országok külkereskedelme az elmaradottabbakkal, melyet az előbbiek ugrásszerűen növekvő mezőgazdasági és nyersanyagszükséglete határozott meg, s melynek kielégítéséhez természetesen kínálkozott a legközelebb eső, jól ismert elmaradott európai országok gazdasága. A világkapitalizmus kiterjesztésének tehát természetes első lépcsője volt az ipari forradalom eredményeinek és követelményeinek továbbterjesztése Európa periferiáira. Ez utóbbi térség országai nemcsak földrajzi fekvésük következtében voltak könnyen bekapcsolhatók, de maguk is törekedtek kapcsolatok kiépítésére és politikai-társadalmi átalakulásuk, kiépülő polgári intézményrendszerük is lehetőséget teremtett ehhez. A tőkebefektetésekkel kiépített vasutak aztán a technikai lehetőséget is biztosították a világkereskedelmi kapcsolatokhoz.

⁶ A XVIII. század közepén az angol export 15%-át vette fel a portugál piac. Bairoch — túlzottnak tűnő — számításai szerint a portugál export 1800 körül az európai export 5–7%-át tette ki. P. Bairoch: Commerce extérieur et développement économique de l'Europe. Paris, 1976. 266.

Európa elmaradottabb országai végül is egyidejűleg töltötték be az iparosodott Nyugat-Európa növekvő áruszállítási igényeinek felvevője, valamint élelmiszer- és nyersanyag-szállítója szerepét. Ebben az időszakban, amikor az Európán kívüli kontinensek bekapcsolódása az ipari forradalom által formált új világgazdaságba még csak kezdeteinél tartott, néhány speciális, természeti (trópusi) feltételek által meghatározott terméktől eltekintve az európai centrum számára legfőképpen Dél- és Kelet-Európa és bizonyos fokig Észak-Európa töltötte be a periféria szerepét.⁷

A fejlett ipari országok igénye tehát feltétlenül mozgásba hozta, exportra orientálta az addig erősen önellátó vagy kisárutermelő gazdaságokat. E hatás mértéke, valamint eredménye azonban a külső és belső tényezők együttes következményeként formálódott. Nem kétséges, hogy az európai periféria földrajzi közelsége – bár a XIX. század közlekedési forradalma, a vasúthálózat kiépítése és a szállítási költségek erős csökkenése másodlagossá tette ezt a szempontot – önmagában is potenciális előnyt jelentett. A külkereskedelmi kapcsolatok mértéke és hatása azonban attól függött, hogy a fejlett országok kereslete és az elmaradottabb országok kínálata (vagy potenciális kínálata) mennyiben találkozik. Melyik import igény kielégítésére képes a fejletlen ország. A centrális jelentőségű, nagy keresleti elaszticitású nyersanyagok szállítói például az adott fejlődési szakaszban – anélkül, hogy ezt elméletileg általánosítani lehetne – előnyben voltak a kisebb keresleti elaszticitású mezőgazdasági termékek szállítóival szemben. Nem volt kevésbé fontos, hogy a külkereskedelmi igények milyen belső továbbgyűrűzést váltottak ki, vagy tettek lehetővé. Az a hullámszerűen tovább terjedő fejlődés, mellyel a kapitalizmus újabb és újabb területeket vont be a világgazdaságba, és előbb érte el Skandináviát, mint a Balkánt, valóban „egységes folyamatnak”⁸ tekinthető, ennek ellenére a korán induló és későn jövő országok kapcsolatát még sem lehet egyszerűen valamiféle időbeli késésként felfogni, és a funkcionális kapcsolatot a komparatív költségek alapján kialakult természetes specializációként megjelölni.

A centrum szívó hatása kapcsán utaltunk már arra, hogy a XIX. századi ipari forradalom hihetetlen mértékben növelte a centrum import igényét. Az új gépek ették a gyapotot, a gyapjút, a szentet és az érceket. Az egyre növekvő ipari lakosság ellátásához még a korabeli alacsony életszínvonal mellett sem volt elégséges a hazai mezőgazdasági termelés. A centrum iparosodása tehát hihetetlenül nagy lehetőséget biztosított az elmaradottabb európai országok számára a mezőgazdasági cikkek és különböző nyersanyagok szállításának ugrásszerű növelésére. A periféria országaiban ennek alapján a legfőbb és legáltalánosabb exportágazattá a mezőgazdaság vált. A hagyományos agrár-szállító országok gazdaságára ugyanis Nyugat-Európa rohamosan növekvő élelmiszer-importja a legközvetlenebb hatást gyakorolta. Az egy főre jutó nyugat-európai élelmiszer-behozatal változatlan. 1913. évi áron számítva az 1872. évi 6%-ról 1900-ra 12,2%-ra,

⁷Nem feladatunk az egyre gazdagadó centrum-periféria irodalom részletes elemzése. Meg kívánjuk azonban jegyezni, hogy több vitatható tézisük között egyik gyengéjüket éppen abban látjuk, hogy nem törekednek a fejlett és fejletlen Európa közötti kapcsolatot teóriájukban elhelyezni. Megelégednek azzal, hogy Európa elmaradott részeit félperifériának, vagy centrum később kifejlődő részének tekintsék. Megkerülük azonban a kérdést, hogy miért vált vagy válhatott ez a félperiférikus terület a centrum részévé.

⁸Vö. S. Pollard: *Industrialization and the European Economy. The Economic History Review*, 1973. 4. sz.

1913-ra pedig 13,9%-ra emelkedett.⁹ Ennek megfelelően Skandináviától Oroszországon és Görögországon át Spanyolországig az európai periféria egyre nagyobb mennyiségben szállította Angliába, Németországba és Ausztriába nyersanyagait és élelmiszcikkeit.

Az export növekedésének üteme¹⁰ évi átlag %-ban

Ország	1860–80	1880–90	1890–1910	1860–1910
Magyarország	–	1,5	3,6	2,7*
Bulgária	–	9,4	3,3	5,3*
Görögország	2,1	6,7	2,9	3,3
Románia	–	2,1	3,9	3,3*
Szerbia	–	1,9	4,2	3,4*
Oroszország	4,1	3,5	3,6	3,8
Svédország	4,9	3,7	3,2	4,0
Norvégia	3,3	1,8	3,8	3,2
Finnország	6,6	1,6	5,5	5,1
Dánia	7,2	1,8	4,8	5,1
Olaszország	3,4	–2,0	4,2	2,6
Spanyolország	4,4	2,9	0,9	2,7
Portugália	2,0	0,5	2,1	1,7
Európa	3,2	1,3	3,2	2,8

*1880–1910

Az első következtetés, amit a táblázatból levonhatunk, hogy az érintett országok túlnyomó többsége esetében az export fejlődésének mértéke meghaladta az európai növekedési ütemet. A legnagyobb exportnövekedést elért országok Finnország és Dánia voltak 5% fölötti évi növekedési ütemmel.¹¹ A másik szélsőséget az Ibériai-félsziget két országa és Itália képviselte. Az exportnövekedés ez esetben elmaradt az európai átlag mögött. Ezek az országok tehát nem voltak képesek intenzíven bekapcsolódni a nyugat-európai centrum által teremtett exportkonjunktúrába.

Más összefüggésben fejezi ki az európai periféria bekapcsolódását az áruforgalomba az itt következő táblázat, mely – a szállítás értéke alapján – az egyes országok részesedését fejezi ki az európai külkereskedelmi forgalomban:¹²

⁹ Ch. Kindleberger: Foreign Trade and National Economics. New Haven, 1962.

¹⁰ A számításokat P. Bairoch European Foreign Trade in the XIXth Century: The Development of the Value and Volume of Exports (The Journal of European Economic History. 1973. 1. sz.) című tanulmányából vettük át. Magyarországra Scott Eddie: The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade. The Journal of Economic History, 1977. June. No. 2.

¹¹ Bulgária esetében az adat csak az utolsó harminc év átlaga és az 1880–90-es szakasz számai eléggé megbízhatatlannak tűnnek, ezért Bulgáriát nem emeljük ki.

¹² Bairoch Magyarországra nem terjesztette ki számításait és az európai külkereskedelem össz volumenének megállapításánál is csak a monarchiai exportot számolta, ha a két országrész egymás közti kereskedelmét is figyelembe venné, a Monarchia részesedése lényegesen nagyobb lenne Európa külkereskedelmében az általa közölt adatoknál. Természetesen mi Magyarország teljes – tehát az osztrák területekre irányuló – exportját is figyelembe vettük.

Ország	1860	1890	1910
Magyarország	—	4,4	3,8
Bulgária	—	0,1	0,3
Görögország	0,2	0,3	0,3
Románia	—	1,1	1,3
Szerbia	—	0,2	0,2
Oroszország	5,6	8,3	8,9
Svédország	1,0	1,8	1,8
Norvégia	0,7	0,7	0,8
Finnország	0,2	0,4	0,6
Dánia	0,5	1,0	1,5
Olaszország	5,1	3,8	4,5
Spanyolország	2,3	3,4	2,2
Portugália	0,7	0,5	0,4

A növekvő tendencia itt is egyértelmű, jóllehet egyes esetekben – mint látni fogjuk – oly csekély még a külkereskedelem volumene, hogy a gyorsabb növekedés sem eredményez lényeges arányváltozást. Visszaesés ismét a dél-európai államok esetében tapasztalható. Portugália részesedése állandóan csökkent. Spanyolországban 1860 és 1890 között még erősebb exportkonjunktúra jelei mutatkoznak, de az utolsó húsz év kedvezőtlen eredményeket hozott. Olaszország esetében viszont az 1860–80-as évek jelentik a mélypontot, melyből az 1890-es évektől és a századfordulót követően lassú kiemelkedés tapasztalható.

Mindebből egyértelműen rajzolódik ki a viszonylag gyors exportnövekedés képe, mely az importigények hasonló arányú emelkedése mellett a gazdasági fejlődés meggyorsulását, a gazdaság tőkés átalakulását mozdította elő. A külkereskedelmi forgalom és az export emelkedése azonban önmagában válaszolja meg, hogy ez milyen hatással van a gazdaság általános fejlődésére, mennyiben vezet a jövedelmek tényleges emelkedéséhez, illetve a megtakarítások és beruházások révén a növekedés ütemének felgyorsulásához. Aligha kétséges e kérdés társadalomtörténeti összefüggése. Ebben a vonatkozásban azonban csak utalni szeretnénk a polgári átalakulás részlegességére, számos országban a régi uralkodó osztályok hatalmának átmentésére, a feudális eredetű nagybirtokrendszer fenntartására. Mindez az exportjövedelmek tekintélyes részét koncentráltá végül is a lakosság aránytalanul kicsiny, s méghozzá nem is maradéktalanul a tőkés értékrendeket követő rétegének kezén.

A külkereskedelem szerepének gazdasági összefüggéseit előtérbe állítva, hadd utaljunk mindenekelőtt a közgazdasági irodalomban axiómaként kezelt tételre, ami szerint a nyersanyagszállításra alapozott külkereskedelmi szerkezet bizonyos értelemben az elmaradottság jele.¹³ Ugyanígy úgyis szólván általánosnak tekinthető kiindulás, hogy a nyersanyagok és élelmiszerek, illetve az iparcikkek cseréje veszteséges az előbbi és előnyös az utóbbi cikkek eladóinak. Az ilyen típusú csere ezért, a cserearányok tartósan a kész iparcikkek eladóinak (az iparosodott centrum országoknak) kedvező jellege követ-

¹³ Lásd: Samir Amin: L'accumulation à l'échelle mondiale. Paris, 1970. 472.

keztében újratermelheti a gazdagok meggazdagodását és az elmaradottak elmaradását. E tendencia lehetősége kétségtelenül benne rejtett a mezőgazdasági cikk (nyersanyag) – iparcikk csere XIX. századi gyakorlatában. Erre utal, hogy a gépipari cikkek ára a világpiacra 1900-ban átlagosan 16%-kal magasabb volt, mint 1872-ben, majd 1913-ra újabb 31%-kal emelkedett. Ugyanakkor a gabonaárak, melyek még a XIX. század harmadik negyedében emelkedtek, a század utolsó negyedében bekövetkezett árzuhanás nyomán – rendkívüli mértékben csökkentek. A búza ára a koppenhágai piac árain számolva 1855–64 és 1885–94 között kerekén 1/3-dal, a rozsé közel 1/4-del, a zabé viszont csak 10%-kal csökkent, az árpa ára pedig nagyjából változatlan maradt. A fa ára 1872 és 1913 között mintegy 1/6-dal, a szén és koksza ára hasonlóképpen csökkent. A nyerstermékek ára 1872 és 1900 között átlagosan is mintegy 1/3-dal esett. (Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy nem valamiféle „vastörvény” érvényesüléséről volt szó. Ennek ellene szólt a gabonaárak már említett emelkedése a megelőző szakaszban, továbbá az állati termékek árának egész periódusban emelkedő tendenciája.) A tények azt mutatják, hogy a cserearányok nem *általában* voltak kedvezőek a centrum országai számára és kedvezőtlenek a periférián. Ez mindig a kiviteli és behozatal konkrét áruösszetételének és a világpiaci ármozgásának együttes függvénye volt.

Kétségtelen, hogy az európai periféria szempontjából sorsdöntő félévszázadban, 1860 és 1914 között Anglia cserearányai például 20%-os javulást mutattak, vagyis ugyanazon egységnyi export fejében Anglia a korszak végén egyötöddel több importárut kapott, mint félévszázaddal előbb. A centrum országok közül hasonló tendenciát mutattak Belgium cserearányai. Ehhez is érdemes azonban hozzátenni, hogy a megelőző közel félévszázadban, 1820 és 1860 között, amikor Anglia ipari monopóliuma sokkal egyértelműbben érvényesült, a cserearányok kedvezőtlenül alakultak a szigetország számára, s a korszak végén ugyanazon egységnyi importáruért Angliának 50%-kal többet kellett exportálnia.¹⁴ Ugyanezen évtizedekben azonban a francia és német cserearányok viszont kedvezőtlenül alakultak. 1880 és 1913 között Németország cserearányai például nem kevesebbel, mint egyötöddel romlottak. (Ebben nagy szerepet játszott, hogy a vegyipari termékek árszínvonala 1900-ban az 1872. évi szint 25%-át érte csupán el, 1913-ban pedig már csak az 1900. évi szint 45%-át!)

A nyersanyag- és élelmiszerexportőr Svédország cserearányai viszont ugyanezen időszakban 50%-kal emelkedtek, ugyancsak javult Dánia cserearánya is, viszont – a szállítási költségek hanyatlása folytán – romlott Norvégiaé. Katus Lászlónak Magyarországra vonatkozó számításai – a Monarchia századforduló utáni agrárprotekcionista intézkedései hatására – ugyancsak a cserearányok javulását tükrözik.¹⁵ Nyilvánvalóan nem így állt azonban a helyzet az Ibériai félsziget országában.

¹⁴ A. Mitchell – Ph. Deane: *British Historical Statistics*. Cambridge University Press, 1962. 331–332.

¹⁵ J. Pedersen – O. Pedersen: *An Analysis of Price Behaviour*. Copenhagen, 1938; W. Hoffmann: *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*. Berlin, 1965; C. Kindleberger: *The Terms of Trade*. New York, 1956; Katus L.: *A Magyarország története VII. kötetének gazdasági fejezeteként írott tanulmánya* (kézirat); S. Eddie: *The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade. 1882–1913*. *The Journal of Economic History*, 1977. 2. szám.

Bizonyos általános tendenciák ellenére tehát az egyes országok külkereskedelmi nyereségét, vagy veszteségét a konkrét viszonyok határozták meg. A búzaexportáló ország például nyilvánvalóan kedvezőtlenebb helyzetben volt, ha világgpiaci áron kellett értékesítenie (Magyarország esetében nem ez volt a helyzet a monarchiai piacon), mint a hús, illetve állati termékeket exportáló ország, holott mindkettő „mezőgazdasági exportőr” volt. A gépkivitel nagyobb cserearány előnyöket, míg a vegyi cikkek exportja súlyos cserearány veszteséget eredményezett, holott mindkét esetben „ipari termékek” kiviteléről beszélhetünk.

Mindez arra utal, hogy a cserearányok révén bekövetkező nyereség vagy veszteség sem egyszerűen a centrum, illetve periféria szituáció automatikus következménye volt, hanem az egyes országok konkrét termelési és kiviteli tevékenységétől függött. Ez utóbbi viszont a piaci viszonyokhoz való alkalmazkodás, illetve alkalmazkodóképesség hiányának hatásai alatt állt. Méginkább így volt ez, ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy a külkereskedelem vajon mennyiben válik a fejlettebb országhoz való alárendelő alkalmazkodás eszközévé, vagy a magasabb fejlettségre jellemző gazdasági szerkezet kifejlődésének ösztönzőjévé. Erre a kérdésre ugyanis – mint az előző vizsgálat eredményei ezt bizonyítani látszanak – csakis a nemzetközi és belső gazdasági rendszer összes elemeivel való együttes elemzés alapján válaszolhatunk.¹⁶ Ebben az összefüggésben elfogadható H. Myint megfogalmazása – „A nemzetközi kereskedelemről származó előnyöket nem lehet megfelelően mérni a cserearányok hagyományos fogalmaival, sem az ebből származó jövedelemnek a résztvevő országok közti megoszlása alapján. Figyelembe kell vennünk emellett a gazdasági tevékenység gyarapodását, a származékos beruházások hatására a foglalkoztatottságban, a technikai tudás gyarapodásában bekövetkező változásokat, és mindazokat a dinamikus ösztönzéseket, melyek egy országban a kereskedelem volumenének gyarapodásából származnak.”¹⁷

Ez adhat magyarázatot arra a gyakorta megfigyelhető történelmi tényre, hogy jónéhány fejlett ország, fejlődésének kezdeti szakaszán, de nem egyszer hosszú ideig még azon túl is, elsősorban nyersanyag- és élelmiszerszállítások révén tudta jelentősen meggyorsítani tőkefelhalmozását. Több esetben éppen a nyerstermények révén fejlődő exportágazatok váltak az általános gazdasági fellendülés és iparosodás szerkezeti átala-

¹⁶ Ezért találjuk túl általánosnak a függőség fogalmi használatát a centrum és periféria kapcsolatát tárgyaló közgazdasági irodalom számos munkájában. Ennek a függőségnek a kritériumait két ország kapcsolatában D. Senghaas a következőkben összegezi:

- a) a különböző dimenziók folytán keletkezett aszimmetrikus kiindulópont
- b) aszimmetrikus struktúra (nyersanyag-ipar-csere, egyhangú vagy diverzifikált exportstruktúra)
- c) pénzügyi eredmények egyenlőtlen továbbhatása
- d) egyenlőtlen fejlődési lehetőségek

D. Senghaas: *Imperialismus und strukturelle Gewalt. Analysen über abhängige Reproduktion.* Frankfurt, 1972. 23.

¹⁷ Mindehhez S. Kuznetz még hozzáteszi, hogy a külkereskedelmi függést a külkereskedelemnek a nemzeti termékhez viszonyított arányán túl meghatározza a kulcsszektorok súlya, illetve a külkereskedelem diverzifikációjának mértéke is. A külkereskedelemről származó előnyök nagy mértékben függenek a behozott áruk helyettesítési lehetőségeitől, illetve az exportcikkbe fektetett termelési tényezők mobilitásától. S. Kuznets: *Modern Economic Growth.* New Haven–London, 1966. 302.

kulásának alapjává.¹⁸ A kérdés tehát nem az, hogy *önmagában* a nyersanyagok és élelmiszerek kivitele előnyös, vagy hátrányos-e, hanem hogy vajon a térség országai mennyire rekedtek meg a nyerstermékek exportjának szintjén, illetve mennyiben voltak képesek ennek alapján és ebből fokozatosan tovább haladva megfelelő belső gazdasági szerkezetváltozást elérni.

A fejlett belső ipari szerkezet kialakítása, a nyugati szívó hatásra való megfelelő reagálás és a sikeres verseny a fejlettebb országokkal természetesen több tényező bonyolult kölcsönhatásának lehetett csak eredménye. A természeti, földrajzi tényezők és erőforrások gazdagsága, a közlekedési lehetőségek, a proto-iparosítás előzményei, a tőkefelhalmozás, a külföldi technológia átvételének lehetősége és nem utolsósorban a kormány-politika nyilvánvalóan mind közrejátszhattak formálódásában.¹⁹ Mégis hadd utaljunk arra, hogy meg kell különböztetnünk a nyersanyagok és élelmiszerek túlzottan általános kategóriáján belül olyan termékeket, melyeknek exportja eo ipso kedvezett a belső iparosítás megindításának, valamint olyanokat, melyeknek átalakító, fejlesztő ipari technológiai hatásai, továbbgyűrűzési lehetőségei kedvezőtlenebbek voltak, vagy teljesen hiányoztak.²⁰ Nagyon fontosnak ítéljük, hogy éppen ez utóbbi technológiai és termelési körülményeket találhatunk azon országok exportált termékeinél, mely országok export-növekedési üteme elmaradt az átlagtól, vagy éppen csak a körül mozgott. *Görögország* esetében például a mezőgazdasági cikkek álltak az exportlista élén. 1887-ben az export közel 75%-a mezőgazdasági nyerstermékből állt. Nem mutatkozott lényeges változás 1912-ben sem, hiszen a mezőgazdasági termékek aránya a kivitel 78%-át tette ki. Milyen mezőgazdasági termékekről volt azonban szó? 1887-ben a három legfontosabb kiviteli cikk a mazsola (az összes kivitel 56,5%-a), a bor (4,9%) és az olajbogyó és étolaj (4,5%). 1912-ben a mazsola részaránya a kivitelből visszaesett (28,8%), s megnőtt a dohány (14,1%), az olajbogyó, olajtermék (14,9%), valamint a bor (11,8%) részesedése. Ezek a

	Élelmiszer és nyersanyag		Élelmiszeripari termék és félkészáru		Ipari készáru	
	USA	Kanada	Kanada	USA	USA	Kanada
1850	68	—	—	19	13	—
1868–70*	54	95		29	16	5
1914**	42	87		33	26	13
1926–1929	31	47	30	24	45	23
1936–1939	23	32	40	25	52	28

*Az USA esetében 1861–1870.

**Az USA esetében 1901–1910.

¹⁸ Érdemes ebből a szempontból felidézni Kanada és az Egyesült Államok exportstruktúráját:

Idézi: Ch. Kindleberger: *Foreign Trade and National Economics*. New Haven, 1962. 41., 43.

¹⁹ Lásd ezeket a szempontokat, mint az európai iparosítás tényezőit: S. Pollard: *European Industrialization. The Economic History Review*. 1973. 4. sz.

²⁰ „A nyerstermékek a ráfordítások, az ebből eredő jövedelemmegoszlás, a társadalmi hatások és technikai követelmények függvényében különböző hatása van a gazdasági növekedésre.” Ch. Kindleberger: i. m. 201.

termékek, még ha kiszállításukat minimális feldolgozási folyamat is előzte meg (a dohány szárítása, elsődleges ipari feldolgozása, olajpréselés, mazsola készítés a szőlőből stb.), jelentősebb élelmiszeripar kiépítését még sem igényelték. A minimális ipari feldolgozás technikai igénye különlegesen jelentéktelen volt, hiszen ismeretes, hogy a kor dohánygyárai közelebb álltak a hagyományos manufaktúrákhoz, mint a modern gyárakhoz. A mazsola, az olaj vagy a bor előállítása sem teremtett új ipari feladatokat.

Az iparosítás első lehetséges lépései és az exportágazatok között tehát ez esetben nem volt szerves kapcsolat.

A görög exportágak azonban nemcsak ebben az értelemben nem válhattak tartós gazdasági fellendülés és ipari átalakulás kiindulásává. Nem kevésbé lényeges, hogy a legfőbb görög exportcikk nem kapcsolódott Nyugat-Európa gazdasági fejlődésének kulcságazataihoz. A mazsola, olaj, dohány keresleti elaszticitása csekély volt, áralakulásuk ennek megfelelően kedvezőtlen. A lendítő hatás hiánya természetesen az import alakulásában is megmutatkozott. Súlyosbította a helyzetet, hogy Görögország élelmiszerből is behozatalra szorult. Behozatalának 1887-ben 38%-át, 1912-ben 19%-át gabona, további 5%-át a cukor tette ki. Jelentős (12%) a szénbehozatal aránya is. Végül a viszonylag kicsiny volumenű iparcikk-behozatal az elmaradottság jól ismert jelenségeit tükrözte: a legfontosabb ipari behozatali tételt a textilárak tömegfogyasztási cikkei jelentették, ugyanakkor a gépek, beruházási javak importja (az összes import alig 1,5%-a) még minimális. Görögország esetében tehát az évi 3%-os exportnövekedés a görög gazdaság erősen külkereskedelemre utalt jellege ellenére – a külkereskedelem aránya a nemzeti jövedelemhez viszonyítva 26% volt – inkább magasabb szinten konzerválta, semmint megújította vagy átalakította a gazdaság szerkezetét. Voltaképpen egyetlen iparág, a hajóépítőipar fejlődését lehet közvetlen kapcsolatba hozni a külkereskedelemmel. A kereskedelmi hajók befogadóképessége ezekben az évtizedekben tízszeresére ugrott. Megfelelő tőke, technológia és szakemberek hiányában azonban a régi, elavult hajókat pótló modern, nagy hajókat jórészt nem Görögországban állították elő.²¹

A *portugál* példa még a görögnél is kedvezőtlenebb. Ez az ország korábban igen nagy szerepet játszott Anglia külkereskedelmében. Már a XVIII. században megszületett a híres meutheni kereskedelmi megállapodás, mely szerint a szabad angol textílexport fejében Anglia a portugál borokat jelentős kedvezményekben részesíti. Az angol textilárak és a portugál borok cseréje Ricardo óta a szabad kereskedelem, a komparatív költségek teoretikusainak alapvető példája. Nem feladatunk a komparatív költségek elméletének általános bírálata. E bírálat részben éppen Európa, mindenekelőtt Portugália tapasztalataiból vonható le. A bor iránti kereslet növekedése ugyanis messzeemenően nem tartott lépést a kor fontosabb nyerstermékei vagy fogyasztási cikkei iránti keresletnövekedéssel.

Bairoch három tényezőre vezeti vissza a portugál exportszektor stagnálását: 1. a Brazíliával való kereskedelem monopóliumának elvesztése, 2. a borexport stagnálása, 3. a rendkívül gyenge export-diverzifikáció (1890-ig Portugália exportjának 50%-a körül mozgott a borexport).²²

²¹ Az adatokra lásd B. Szerjosz megjelenés alatt álló, „Az ipari forradalom Görögországban” című tanulmányát.

²² B. Bairoch: Commerce extérieur et développement économique de l'Europe. Paris, 1976. 267. A borexport 1800-ban 200.000 hl volt, és ezt a mennyiséget nem haladta túl 1870-ig.

Portugália külkereskedelmének lassú fejlődése mindenekelőtt arra utal, hogy exportcikkei nem voltak elég kelendők az új, dinamikus világpiacon. (A szardínia export ugyan a századforduló után rohamosan emelkedett.)²³ Ilyen körülmények között Portugália állandóan kereskedelmi mérleghiánnyal küzdött. Az ország export iparágai, ha nem is voltak gyarmati jellegű enklavéknak tekinthetők, mégis olyan ágazatokat alkottak, melyeknek csak minimális indító hatásuk volt a belső gazdasági átalakulásra. Ezek az ágazatok még a mezőgazdaság részleges korszerűsítéséhez sem igen járultak hozzá, s időlegesen sem töltötték be a gazdaságot előrehajtó vezető szektor szerepét. A textil-export és a textilipar megfigyelhető fejlődése a századforduló körül jórészt a portugál gyarmati piacokkal állt kapcsolatban. A „vezető szektor” teoretikusainak, S. Kuznetsnek és W. Rostownak abban feltétlen igaza van,²⁴ hogy egy-egy ágazat gyorsabb fejlődése még távolról sem elegendő ahhoz, hogy az valóban „vezető szektorrá” váljék. A tényleges átalakulás lehetőségéről, a nekilendülésről csak akkor lehet szó, amikor olyan gazdasági ágazat, illetve iparág emelkedik ki, mely megfelelően széles összefüggés és kapcsolati rendszerrel épül a nemzetgazdaság egészébe, tömeges igényt teremt más nyersanyagok, iparcikkek és a munkaerő iránt, s további iparágak megteremtésére ad ösztönzéseket (akár úgy, hogy szűk keresztmetszeteket hoz létre, akár úgy, hogy csökkenti más iparágak befektetési költségeit). Mindezzel úgyszólván általános láncreakciót indít el. Nem elégséges tehát az exportiparágak vagy exporttermékek termelésének növekedése és ezzel összefüggésben a tőkés viszonyok fejlődése. A változások olyan dinamikus sorozatára van szükség, melyben a kezdő lökés továbbgyűrűzik és újabb helyettesítő és kiegészítő iparágak létrehozásával végső soron az egész belső gazdasági szerkezet átalakítására vezet.²⁵

Ebben a helyzetben a hatalmas külföldi hitelek már azért sem gyakoroltak ösztönző hatásokat a portugál gazdaságra, mivel egyrészt jelentős importtöbblet mellett a külföldi tőkebefektetések törlesztése és kamatainak fizetése egyre nehezebb terheket rótt a gazdaságra és úgyszólván megoldhatatlan feladatnak látszott,²⁶ másrészt a külföldi tőke túlnyomórészt olyan szektorokba irányult, melyeknek továbbgyűrűzési hatása minimális volt és ezért nem teremtett olyan termelési többletet, mely új, fejlettebb gazdasági szerkezet megalapozásával a terhek és előnyök mérlegét az utóbbi javára billenthette volna. A külföldi tőkebefektetések ugyan gyorsították a gazdasági fejlődést, bővítették a belső piacot, de csak csekély mértékben, az iparosodás szempontjából nem megfelelően. Az Európában egy főre számítva legmagasabb eladósodást tehát igen alacsony nemzeti jövedelmi szint és lassan átalakuló gazdasági szerkezet kísérte. Portugália ezért alacsony szinten rekedt meg és a gazdasági függő viszony úgyszólván klasszikus kritériumai szerint alkalmazkodott a fejlett ipari országok, mindenekelőtt Anglia gazdaságához. Mivel a külső hatások továbbgyűrűzése elakadt, egyre jobban eme hatások struktúratörzítő és gátló vonásai kerültek előtérbe. Valóban tipikus és az európai periféria esetében távolról sem elszigetelt esettel állunk szemben. A külföldi hatások bizonyos fokig felgyorsítják, de távolról sem oldják meg a gazdasági fejlődés kérdését. Az alapvető feltételek, melyek a

²³ A. Castro: *A revolução industrial em Portugal no século XIX*. Lissabon, 1972. 73.

²⁴ W. Rostow: *The Leading Sectors and the Take-off*. In: *The Economics of Take-off into Sustained Growth*. London, 1963.

²⁵ Vö. A. Hirschmann: *Strategy of Economic Development*. Yale, 1958.

²⁶ A. Castro: *A revolução industrial em Portugal no século XIX*. Lissabon, 1972. 146. 1898 és 1910 között a behozatal általában kétszeresen meghaladta a kivitel értékét.

világgazdasági kapcsolatok és a külföldi tőkebefektetések hatását és irányát is meghatározták, Portugália esetében jórészt kedvezőtlenek voltak. A beruházások területei, valamint azok jövedelmi hatása és nem utolsó sorban az ország gazdasági szervezete, amelybe a befektetések beépültek és melyek az export bázisát szolgálták, nem segítették elő a gazdasági átalakulás folyamatát. Ezen az export kétségkívül bekövetkező növekedése sem változtatott, részben mivel a portugál exportszektor alacsony produktivitás jellemezte. A növekvő export és a külföldi beruházások, melyek inkább a kereskedelmi, semmint az ipari tevékenységet lendítették fel, csak minimális accelerator és multiplikátor hatást gyakorolhattak. A belső kereslet nem emelkedett lényegesen, a beruházások szétforgácsoltak maradtak, a tőke profitja részben kiszivárgott az országból, s lendítő hatások végül is csak korlátozottan érvényesültek.²⁷

Aligha van okunk kételkedni, hogy a *Balkán-országok* exportszektorainak fejlődése — mely jóval később indult és rendkívül dinamikus volt, a XIX. század közepétől 1913-ig Szerbia exportja 4,7 millió dollárról 23,4 millió dollárra, Romániáé 9,4 millió dollárról 135,9 millió dollára, Bulgáriáé (1870 és 1913 között) 4,4 millió dollárról 36,9 millió dollárra ugrott — jórészt hasonlónak tekinthető a görög és a portugál típushoz. Az öt vezető exportcikk — valamennyi mezőgazdasági termék — végig megőrizte mintegy háromnegyedes-négyötödös részesedését az egyes országok exportjában. Az export-bevételek pedig csak arra voltak elégségesek, hogy a mezőgazdaság árutermelő tevékenysége valamelyest növekedjék, s meginduljon a modern XIX. századi infrastruktúra bizonyos elemeinek kiépítése. Bár egyes balkáni országok, különösen Románia olyan export-cikkkel is rendelkeztek, melyeknek európai kereslete végig igen intenzív volt, árai pedig nem alakultak kedvezőtlenül, mégis többé-kevésbé ezekben az országokban is csupán a kapitalista fejlődés első lépéseivel találkozunk. A szívó hatás az exportigényen keresztül minden esetre kimozdította a korábban stagnáló gazdaságú országokat és felgyorsította fejlődésüket. Radikális szerkezeti átalakulás és színvonalemelkedés azonban nem következett be, annál is kevésbé, mert ezekben az esetekben a szívó hatással egyidejűleg különlegesen erőteljesen érvényesültek a fejlett és periférikus országok gazdasági kapcsolatainak ellentmondásai is. Sok esetben a szívó hatás sem egyszerűen a világpiac automatikus mechanizmusán keresztül jelentkezett. Nem egyszer az ipari nagyhatalmak adminisztratív-politikai beavatkozására volt szükség — mint erre utaltunk is — a tradicionális jogi-intézményes akadályok elmozdítására. A belső feltételek azonban annyira kezdetlegesen maradtak, hogy a minimális infrastruktúra kiépítése is csak külföldi közreműködéssel volt lehetséges. Ilyen körülmények között a szívó hatással egyidőben fellépő korlátozó, deformáló hatások erősen érvényesültek. A fejlett országok nemcsak nyersanyag- és élelmiszerexportot ösztönöztek, hanem egyidejűleg elárasztották ezen országok gyenge, fejletlen belső piacát a tömegcikkeket gyártó iparuk termékeivel. A korábban kizárólagos, s itt-ott virágzó helyi kis-, kézművesipart ez a verseny hamarosan tönkretette, anélkül, hogy a nagyipar belső fejlődését, bizonyos minimális szinten túl, előmozdította volna. A külkereskedelmi növekedés belső fejlődést előmozdító hatásai még csak korlátozottan jelentkeztek. Ezek között már figyelmet érdemel a nyersanyag-kitermelő ágazatok bővülése, valamint bizonyos élelmiszerek már iparszerű feldolgozása. Ehhez járult még a

²⁷ A kérdésre teoretikusan lásd G. M. Meyer: *The Problem of Limited Economic Development in: The Economics of Underdevelopment*. Szerk. Agarwala Singh, New York, 1963.

kezdődő városiasodás, valamint a modern szállítás elemi gazdasági szükségleteinek hatása. A centrum ösztönző hatása tehát ez esetben csak arra volt alkalmas, hogy ezeket az országokat is bekapcsolja a világ gazdaság rendszerébe, konzerválva azonban alacsony fejlettségi szintjüket, elmaradott gazdaság szerkezeti vonásaikat. Az exogén erők annyira uralkodtak a modern gazdaság kezdeti kialakulásánál, hogy az endogén erőket is saját szükségletrendszerükhöz igazították. Az exogén erők meghatározó szerepe azonban nyilván nem érvényesülhetett volna ilyen mértékben, ha az endogén erők megfelelően erősek lettek volna, ha az indulás belső feltételei kedvezőbb növekedési lehetőségeket biztosítottak volna. Az iparosodás belső feltételei azonban ebben a régióban még nem voltak eléggé érettek. Az iparosodási folyamatokat ugyan nem a szabad verseny fojtotta meg, de kétségkívül nemcsak megerősítette belső korlátozottságait, de újakat is teremtett. Egyidejűleg szűkebb területeken és egyoldalúan lendítő hatásokat gyakorolt azokban az ágazatokban, melyekben a nyersanyag-adottságok, kedvező mezőgazdasági termelési feltételek, illetve a centrum ipari igényei ezt lehetővé tették. Bár ezen ágazatok túlsúlya kétségkívül elmaradottabb termelési szerkezetre utalt, de az iparosodás spontán belső lendítőerőinek gyengesége mellett mégis alkalmasak voltak a gazdasági növekedés felgyorsítására.

Természetesen arra ritkán volt már mód, hogy az ipari forradalom úttörő országainak fejlődését másolva haladjanak előre, hogy ún. „imitatív” gazdasági fejlődési utat járjanak. Kisebb országok esetében azonban a fejlődés olyan lehetősége nyílt meg, hogy a fejlett centrum „kiegészítő” (komplementer) gazdaságaivá válhassanak. Annál is inkább, mivel az exportszektor jellegét és lehetőségeit végső soron nem csak a centrum igényei szabják meg, de a periférián induló ország belső feltételei és a nemzetközi feltételekhez való alkalmazkodás körülményei is.²⁸

Nincsenek teljesen megbízható adataink ugyan a cserearányok alakulására, általában azonban ez az időszak nem volt egyértelműen kedvezőtlen a nyersanyagok és mezőgazdasági termékek exportja számára.²⁹ Megítélésünk szerint azonban nem is ebben kereshető a kérdés lényege. Sokkal inkább arról van szó, hogy ezekben az országokban az exportszektor kiépülése, a világkapitalizmus rendszerébe való beilleszkedés jórészt nem jelentett mást, mint addigi gazdasági szerkezetük magasabb szintű reprodukálását. Gyakorlatilag alig történt több, mint pótlólagos termelési tényezők (föld, munka) bekapcsolása a termelés mennyiségi növelése érdekében, anélkül, hogy az érdemlegesebb lökést adott volna a termelési tényezők átcsoportosítására, vagy hatékonyabb kihasználására, vagyis az iparosodás valóságos nekilendülésére. A megnövekedett exportbevételek nagy részét ezért vagy az importpiac, vagy az állami költségvetés improduktív tételei szívták fel, s nem utolsósorban a vezető osztályok, társadalmi rétegek luxusfogyasztása emésztette fel. Ezeket a folyamatokat megerősítette a fejlett országok hatalmas előnye az ipari produktivitás és tőkeellátottság terén, valamint a kormányok kereskedelem-politikája is.

²⁸ Berend T. Iván — Rónki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. II. kiad., 1976.

²⁹ Mivel a búza és a kukorica volt a legfontosabb exportcikk, s ezeknek ára a századfordulótól a világpiacra emelkedett, a mezőgazdasági cikket szállító országokra vonatkozóan ebben az időben nincs okunk feltételezni a cserearányok romlását. Lásd: J. Lampe: Varieties of Unsuccessful Industrialisation. The Balkan States before 1914. The Journal of Economic History, 1975. I. 65. Az egyenlőtlen csereére vonatkozó Arghiri Emmanuel: L'échange inégal. Paris. 1969. c. munkájának kidolgozott elméletét nem tartjuk viszont bizonyítottnak és alkalmazhatónak.

Az ún. továbbgyűrűzési hatások tehát ezekben az országokban kevéssé érvényesültek. Mivel a fejlett országok esetében a fokozott ipari növekedés felgyorsuló gazdasági és társadalmi hatásait figyelhettük meg, a nemzetközi munkamegosztásban a gazdaságilag erős, technikailag fejlett és magas fejlettségű belső gazdasági szerkezettel rendelkező centrum országok a gazdaságilag gyenge, erőtlen, elmaradott szerkezetű és külső effektusok által meghatározott gazdaságokkal álltak ez esetben kapcsolatban. Ez nemcsak automatikusan biztosította az előbbi országok fölényét, de lehetővé tette, hogy a fejlett gazdaság a fejletlent a maga igényeihez alakítsa, vagy deformálja.³⁰ Mindezzel összefüggésben a külföldi tőkebefektetések növekedést előmozdító hatásai sem ellensúlyozhatták azokat a negatív következményeket, melyeket a beruházott produktív tőke rendkívül alacsony mértéke és a gyenge hazai iparnak súlyos versenyt támasztó, csírákat megfojtó, – tőkeimportot kísérő – külföldi árubehozatal okozott, anélkül, hogy az iparfejlődés lényeges ösztönzést kapott volna. A súlyos eladósodás, ami később a gazdasági szuverenitás formális korlátozására is vezetett, megindított ugyan bizonyos gazdasági átalakulási folyamatot, de ez nem vezetett el az ún. önfenntartó növekedés szintjére, a modern gazdasági szerkezet kialakulására, hanem megrekedt a fejlett gazdaságokhoz alkalmazkodó, elmaradott szint és szerkezet megmerevített formáinál. Az ösztönző hatások tehát csak korlátozottan és torzan érvényesültek. Egyrészt a kölcsönök tekintélyes részét az új államok apparátusának, hadseregének kiépítésére fordították.³¹ Ezek a jórészt improduktív befektetések hatalmas pénzügyi terheket raktak az országokra anélkül, hogy közvetlen gazdasági haszonra vezettek volna.³² Mi több, az adósságok visszafizetésére – mivel gazdasági megtérülés alig jelentkezett – csakis az adóterhek növelése útján nyílt lehetőség. Az állami költségvetés növekedése és ezen belül a közvetett és fogyasztási adók fokozódó szerepe tükrözte ezt a tendenciát. Romániában az állami bevételek 50%-a, Bulgáriában 42%-a ebből a forrásból származott. Ennek következtében a bolgár paraszt jövedelmének mintegy 20%-át vonta el az adó.³³ Ez viszont tovább szűkítette az amúgy is gyenge belső piacot és tovább nehezítette a továbbgyűrűző hatások kibontakozását azon szektorokból, melyekben a külföldi tőkebefektetés gazdasági ösztönző hatása erőteljesebben érvényesült.³⁴

³⁰ A kérdésre általában lásd: *D. Senghaas: Imperialismus strukturelle Gewalt. Analysen über abhängige Reproduktion.* Frankfurt, 1972. 19; továbbá *J. Galtung: Eine strukturelle Theorie des Imperialismus.* Természetesen az olyan felfogást, mely a Balkán-országok gazdasági elmaradottságát csak vagy elsősorban a fejlett világgal való gazdasági kapcsolatokból, vagy az ún. strukturális erőszakból vezeti le, mint mondanivalónk egészéből kitűnik, aligha fogadhatjuk el.

³¹ Lásd *Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.* 2. kiad. Bp. 1976.

³² Szellemesen nevezi az új független államok ilyen beruházásait Galbraith szimbolikus modernizációnak. *J. K. Galbraith: Economic Development.* Boston, 1964. 51. „Az ország gazdasági jóléte ritkán növekszik a szimbolikus modernizáció révén. Sőt visszavetheti azokat, akik a számlát fizetik.”

³³ *A. Milward – S. B. Saul: The Development of the Economies of Continental Europe. 1870–1914.* 461.

³⁴ Viszonylag magas volt a fizetendő kamat is. Románia kölcsöne után 5 1/2 és 5 3/4 % kamatot követeltek. Szerbia és Bulgária 6 1/2%-ot fizetett, az 1900-as évek elejéig, a háború előtt pedig 5 1/2 %-ot. Ld.: *J. Lampe: Varieties of Unsuccessful Industrialization. The Balkan States before 1914. The Journal of Economic History, 1974.* 1. sz. 76.

Ha a jórészt improduktív célokra fordított államkölcsönöktől eltekintünk, akkor a fejlett országok ösztönző hatása — a technológia-kölcsönzéstől eltekintve — a mezőgazdasági export révén a vasúthálózat részleges kiépítésében és bizonyos kitermelő iparágakban történő tőkebefektetésekben realizálódott. (Bányakincsek exportja a Balkánról — a századforduló után megjelenő román olajtól eltekintve — még jelentéktelen volt).

A mezőgazdasági export a továbbgyűrűző hatások hiánya, valamint a nemzetközi piacon játszott jelentéktelen szerepe következtében nem válhatott az általános gazdasági fellendülés alapjává. (Románia ebből a szempontból kivételt jelentett, hiszen 8%-kal részesedett a világ búzaexportjában.)

A vasúthálózat — bár kiterjedtsége és nemzetgazdasági szerepe messze elmaradt a nyugat-európai ipari országok vasútsűrűségétől, sőt az olasz vagy a magyar vasútvonalak kiépítettségétől is — részben betöltötte a nemzeti piac bizonyos egységesítésének, a nemzetközi gazdaságba való bekapcsolódásnak a feladatát. Nem kétséges, hogy mind gazdasági, mind társadalmi szempontból továbbgyűrűző hatásuk is érvényesült. Ennek ellenére sem töltötték be a konjunktúra központi tényezőjének szerepét, mint Nyugat-Európában vagy akár Olasz-, Magyar- vagy Oroszországban is, ahol a vasútépítés által indukált gazdasági folyamatok tartós gazdasági konjunktúra alapjává váltak.

A külföldi tőke, melynek oroszlánrésze volt a vasútvonalak létesítésében, természetesen elsősorban a nemzetközi vonalak kiépítését szorgalmazta. A belső piac teljes egybekapcsolását célzó vasútvonalak kiépítését sem politikai, sem stratégiai érdekek nem sürgették és profitszempontok sem ösztönözték. A külföldi tőke vasút befektetéseinek gazdasági hatása tehát egyoldalú és extravertált volt, alapjában főként a nemzetközi munkamegosztás tényezőjévé és mint ilyen, sajátos módon az elmaradottság konzerválásának is eszközévé válik.³⁵ Még a román olajipar esetében is mindazokkal a tipikus negatív jelenségekkel találkozhatunk, melyek a külföldi tőke tevékenységével fellendülő export-orientációjú gazdaságokat jellemzik. Néhány szektor gyors növekedése viszonylag csekély továbbgyűrűző hatást gyakorolt a gazdasági élet egészének fejlődésére és átalakítására. A kitermelő iparágak fellendülése alig befolyásolta a feldolgozó iparágakat. Az ágazati kapcsolatok elégtelenek voltak, mivel a beruházási javak továbbra is import útján kerültek az országba, sőt, a kibányászott olaj feldolgozása is jórészt külföldön történt. Finomított olajból Románia a háború előtt még behozatalra szorult. Románia esetében — az olajkitermelés iparágakat teremtő hatásától eltérően — a belső ágazati kapcsolatokat az olajkitermelés növekedése viszonylag kis mértékben módosította. A profitot vagy a kitermelő szektor további bővítésébe fektették, vagy külföldre vitték.

A külföldi tőke tevékenysége tehát a Balkán-országokban meggyorsította a fejlettebb termelési mód elemeinek átültetését, az árutermelés és piaci viszonyok kiszélesítését, fejlettebb technikán alapuló üzemek, olykor egyes iparágak létesítését, de a nemzetközi munkamegosztás rendszerében, megfelelő belső tényezők híján az elmaradottság áttörésére ez nem volt elegendő. Ugyanakkor olyan fékező tényezők is megjelentek, melyek az elmaradott szerkezet szintjén való megrekedést, az elmaradottságot konzerválták. Az exportszektorok elszigetelt, ún. enkláve-jellege, ha természetesen nem is

³⁵ Berend T. Iván — Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. II. kiad., Bp. 1976.

a klasszikus gyarmati értelemben³⁶ (ahol a külföldi tőke segítségével létrehozott ágazatok vagy üzemek és az elmaradott tradicionális szektor szembenállásig élesedő különbsége volt jellemző), de sajátos kettősségre vezetett, az ún. duális gazdaság jelenlétére utalva.

Az eddig vizsgált görög, portugál és balkáni folyamatokhoz legközelebb állónak a spanyol fejlődést és jellegzetességeit tekinthetjük. *Spanyolország* exportnövekedése nem volt túl gyors, valamivel elmaradt az európai átlagtól, és ami különösen érdekes, csökkenő tendenciát mutatott. Míg az 1860–80-as időszakban az export évi 4,4%-kal, addig az 1880-as évtizedben évi 2,9%-kal, 1890 és 1910 között pedig már csak évi 0,9%-kal gyarapodott. Az exportfejlődés ütemének lelassulását azzal a változással hozhatjuk összefüggésbe, mely a spanyol export szerkezetében a XIX. század közepe és a XX. század eleje között bekövetkezett. 1850-ben a spanyol export 28%-át a bor és borpárlat tette ki. Az első tíz exportcikk közül kilenc mezőgazdasági termék volt és az ipari nyersanyagok közül csupán a nyers ólom szerepelt ezek között. Ezekben az évtizedekben Spanyolország még többnyire búzát is exportált.³⁷ Az ipari forradalom országaival való kezdeti kapcsolat tehát ez esetben is a mezőgazdaság ártermelésének növekedésében jelentkezett. A nyugat-európai iparosodás előrehaladása azonban egyre nagyobb igényt támasztott a fémek és ércék iránt. A XIX. század hetvenes éveitől ezt a keresletet elsősorban az európai periféria már ismert és a világgazdaság rendszerébe már bekapcsolt országaiból igyekeztek kielégíteni. A külföldi tőke rohamos beáramlása tehát a perifériára nem utolsósorban éppen az ásványi nyersanyagok kiaknázását is célozta. Ezzel függött össze, hogy 1913-ban már nem a bor, hanem az ércék (12%) álltak a spanyol kiviteli lista első helyén. A bor második helyre szorult vissza, s azzal majdnem azonos nagyságrendben (11,5%) szerepeltek a fémek. A tíz legfőbb kiviteli termék között ugyanakkor már a textilárakkal is találkozhatunk. A kiviteli szerkezet változásának jellegzetes mozzanata volt a gabona export háttérbeszorulása. Sőt, a világháborút megelőző negyedszázadban Spanyolország többnyire már gabonabehozatalra szorult. Ezzel szemben a kivitel, értékben már negyedik legfőbb tételévé vált (8,4%) a friss gyümölcs, Valencia virágzó citrusültetvényeinek terméke.

A külföldi tőke beruházásai – e belső folyamatokkal összefüggésben – Spanyolországban tehát kevésbé voltak szétforgácsoltak, fontos világpiaci termékek kitermelésére irányultak, s ezért képesek voltak bizonyos autonóm beruházási tevékenységet is elindítani. Az ország exportbevételei lényegesen magasabbak voltak Portugáliáénál. A vasútépítésre és a bányászatra koncentrálódó külföldi tőkebefektetések fejlett infrastruktúrát hoztak létre. Ez megteremtette a vassfeldolgozás alapjait is és – önálló beruházási tevékenység segítségével – bővülő belső piacra, valamint a textilipar hagyományaira is támaszkodva, kiépült az erős katalán textilipar.³⁸ Ennek ellenére Spanyolországban sem az indító, ösztönző hatások váltak jellemzővé. A külföldi tőke-tevékenység nem vált az önfenntartó gazdasági növekedésbe való átmenet alapjává, bár

³⁶ Az „enkláve”-jellegű exportszektorra általánosságban lásd: *Szentes Tamás*: Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban. Bp., 1976. 360. kk., *J. Lewin*: Export Economics. Cambridge, 1966.

³⁷ A XIX. századi spanyol gabonaexport kérdésére lásd: *N. Sanchez Albournoz*: Los Crises de substancias de España en el siglo XIX. Rosaria, 1963.

³⁸ *H. Vasquez de Roda*: El proceso de l'industrializacion en España. A L'industrialization en Europe. Lyon, 1974. c. kötetben.

ennek elemei kétségkívül megjelennek. Alapjában mégis a megrekedés, a strukturális átalakulás gyengesége, a gazdaság függő kapcsolódása vált jellemzővé.

Spanyolország bekapcsolódása a nemzetközi gazdaságba tehát, ha emlékeztet is a korábban vizsgált elmaradottabb országok folyamataira, mégis már ellentmondásosabb formában ment végbe. Nem egyszerűen a régi szerkezeti keretek között lejátszódó mennyiségi fejlődés esete áll előttünk, hanem mind a gazdasági fejlődés forrásaiban és ösztönzőiben, mind annak hatásában és a fejlődés vezető szektoraiban kétségtelen változások következtek be. A külső hatásokra nekilendülő gazdasági fejlődésben megjelennek a belső, ún. önfenntartó növekedés elemei és következményei. A régi gazdasági szerkezet változásnak indul, bár nem alakul radikálisan át. A megrekedés és nekilendülés birkózó erői határozzák meg a gazdaságot.

Valamivel jelentősebb mértékben és határozottabb változásokat előidézve játszódik le ez a folyamat *Olaszország és Magyarország* esetében. Ezekben az országokban ugyancsak meghatározónak ítéljük a külső kereslet erői hatását. Az exportágazatok jelentős szerepet játszanak a gazdasági fejlődés meggyorsításában és a tőkés gazdaság kialakításában.

Magyarország exportja 1850 és 1913 között 30 millió dollárról 368 millió dollárra ugrott. Ezen belül a világháborút megelőző 40 esztendő tekintve is több mint háromszorosára emelkedett a kivitel, ami 3% feletti évi növekedésnek felel meg.

A legfőbb exportcikk a gabona volt, mely a kivitel több mint 50%-át tette ki. A gabona, legalábbis a századfordulóig minden értelemben előnyös exportcikknek számított. Kereslete az Osztrák-Magyar Monarchia nyugati területeinek iparosodása és a fogyasztás növekedése folytán állandóan emelkedett. Árviszonyai — míg az olcsó amerikai gabona európai beözönlése le nem törte az árakat — igen kedvezően alakultak, s ezek az árárányok a Monarchia védett piacán továbbra is fenntarthatók voltak. Magyarországon — ismét elsősorban a dualista Monarchia keretében — jóval előbb jelentkeztek Nyugat-Európa gazdaságának szívó hatásai, mint a környező országokban, és mintegy három évtizeddel korábban is tudott erre reagálni. A reagálás gyorsasága természetesen már a belső fejlődés-tényezők erősebb jelenlétére is utal. A korábbi indulás ugyanakkor az elmaradottság szintkülönbségét és a bekapcsolódás formáit és lehetőségeit is kedvezően befolyásolta. A gabonakivitel méretei azonban nem csupán a mezőgazdasági termelés igen gyors ütemű, a dualizmus kerekén félévszázadában tartós, átlagos évi 2%-os növekedésére vezettek. Nem is egyszerűen arról volt szó, hogy a mezőgazdaságban új termelési tényezőket alkalmazva a produktivitás növelését érték el. Magyarország mindezek mellett és segítségével már viszonylag korán, az 1860-as évek végétől kezdve egyre jobban kiaknázza a gabonakivitel ipari fejlesztési lehetőségeit is. Míg számos mezőgazdasági termék közvetlen ipari feldolgozásra nem is volt alkalmas, vagy pedig termelési, technikai és munkaerő szempontból nem gyakorolhatott átfogóbb hatást a gazdasági szerkezet változásaira, addig a gabona-feldolgozásban ennek bizonyos lehetőségei inkább biztosítva voltak. A malomipar — bár munkaerő igénye és ennek megfelelően közvetlen társadalom-átalakítási lehetősége korlátozottabb volt — mindenképpen a tőke magas szerves összetételét, tehát nagyarányú technikai beruházást, komoly tőkebefektetést és — ha nem is nagy létszámú — szakképzett munkaerőt kívánt. Bizonyos helyi jellegű malomipar természetesen Európa minden országában kialakult, de Magyarország Európában úgyszólván egyedül állt abban a tekintetben, hogy képes volt mezőgazdasági exportját részben élelmiszeripari exportra változtatni. Ez nem csupán intenzívebb gazdasági

tevékenységre, az ipari forradalom szívó hatására utalt, hanem bizonyos belső szerkezeti átalakulás megindulására is.

Magyarországon hamarosan világméreteken is jelentős export-malomipar épült ki. Budapest malomipari kapacitása az Egyesült Államok-beli Minneapolis után a második legnagyobb volt a világon. Mi tette lehetővé ennek az exportipárnak a kiépítését? Mindenekelőtt az, hogy Magyarország nemcsak a gabonatermelés révén élvezte a komparatív költségek előnyeit, de malomiparában is megteremtette azt, mégpedig nem, vagy nem csupán az olcsóbb nyersanyag, hanem a magasabb produktivitás, jobb technológia révén is. Igaz ugyan, hogy a malmok gépparkját részben külföldről hozták be, de a konjunktúra döntő szakaszában hazai technikai találmány (hengerszék) és ipari termelési bázis biztosította a magyar malomipar technikai fölényét, minőségi és termelékenységi előnyeit. Aligha kétséges, hogy ez esetben a külső hatások kedvezőbb belső fogadási feltételeiről van szó. Ha Magyarországon nem lett volna már bizonyos belföldi technikai felkészültség, akkor aligha lehetett volna ilyen produktivitási fölényt teremteni, mint ahogy a belső felhalmozás bizonyos szintje, megfelelő tőkés vezető réteg is szükséges volt, hiszen a malomipar úgyszólván kizárólag hazai tőkebefektetések eredményeként jött létre. A századforduló utáni Magyarországon mindezek hatására a búza és a liszt kiviteli aránya 33:67 volt, míg Románia esetében 92:8, Oroszország esetében pedig 98 : 2.³⁹ Nemcsak az élelmiszeripar kiépítését hangsúlyozhatjuk azonban a mezőgazdasági termékek nyers, feldolgozatlan kiszállítással szemben. Amint a fejlődés első szakaszában a mezőgazdasági terménykivitel haszna az országon belül a malomipar kiépítése formájában halmozódott fel, úgy a későbbiekben – legalábbis részben – a malomipar tőkefelhalmozásának hatása ugyancsak tovább gyűrűzik és az iparosodás, részleges szerkezeti átalakulás forrásává válik. A külkereskedelem szempontjából ez tükröződik a magyar exportstruktúra részleges módosulásában is. A világháború előtt ugyanis a magyar kivitelben a mezőgazdasági nyersanyag-kivitel már nem az export 75–80%-át tette ki, mint korábban, vagy több környező országban, hanem csupán mintegy a felét. Mind az export, mind az import szerkezetében jól tükröződik a megindult iparosodás első szakaszának hatása. Míg a magyar kivitelben az élelmiszeripar és más iparcikkek megjelenését kell kiemelni, addig a behozatalban az ipari fogyasztási termékek uralkodó szerepe mellett egyre nagyobb jelentőséget nyernek a beruházási javak. Spanyolországban például 1850-ben még több pénzt fordítottak a fahéj, mint a gépek behozatalára, s 1913-ban is a behozatal mindössze 8,7%-a volt gép, Magyarországon a háború előtti konjunktúrában az import 12%-át már gépek tették ki.⁴⁰

A búzakivitel helyett a liszt-kivitelre való átállás és ennek tőkefelhalmozási, ipari és technológiai fejlesztési hatásai tehát már kiemelték Magyarországot abból a kategóriából, ahol a szívó hatás csupán a külföldi igényekhez tapadó fejlesztés gyorsító következményével járt. Az alapvető gazdaságszerkezeti átalakuláshoz azonban ez még nem lehetett elegendő. A külföldi tőke tevékenységének is ehhez kapcsolódó jellegzetességeit

³⁹Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. II. kiad. Bp, 1976.

⁴⁰Berend T. Iván – Ránki György: Magyarország gyáripara 1900–1914. 1955. 190. old. kk.

kell kiemelnünk, hogy Magyarország gazdasági fejlődését elhelyezhessük az ipari centrum és annak vonzáskörébe került európai periféria bonyolult kapcsolatrendszerében.

A vasútépítésekbe fektetett tőke — mely a külföld befektetésének legalább felét tette ki — autonóm fejlesztési hatására már más országok összefüggésében is rámutattunk. Utaltunk arra is, hogy továbbgyűrűző hatása mind keresleti, mind kínálati vonatkozásban — ha nem is nyugat-európai mértékben — igen nagy volt, s bizonyos fokig betöltötte a multiplikátor szerepét. Viszonylag korán, a kilencvenes évektől jelentkezett a külföldi működő tőke befektetések hatása is. Magyarország ekkor indul meg az intenzívebb szerkezeti átalakulás, az iparosodás útján, s ebben a folyamatban a külföldi tőkebefektetések szerepe változatlanul igen jelentős, amire egyértelműen utal, hogy az ipari részvénytőke mintegy egyharmada külföldi csoportok kezén található.

A külföldi tőke magyarországi szerepét vizsgálva mind a jövedelemlecsapolási, mind az egyoldalú gazdaságszerkezettorzító hatások is fellelhetők. Mégis, Magyarország esetében is fontosabbnak tekinthető az a lendítő hatás, mellyel az ország belső erőit a stagnáció szakaszából kimozdította, hozzájárulva a tartós gazdasági növekedés kialakulásához.⁴¹ Ha 1900 után a magyar gazdasági fejlődés és iparosodás egyik legjelentősebb szakaszában, az ország tőkeszükségletét már háromnegyed részben belső forrásokból fedezték, az jól mutatta, hogy olyan autonóm gazdasági erők működtek már Magyarországon, melyek kizárták, hogy az ország gazdasága egyoldalúan az exogén erők függvénye legyen.

A belső erők alapján megteremtették a külső hatások továbbgyűrűztetésének emeltyűit. A külső hatások ezért mindinkább a sokoldalú belső fejlődés közegébe illeszkedve érvényesültek. Magyarország tehát sajátos középső helyet foglalt el azon országok között, melyek a nyugat-európai iparosodással kapcsolatba kerülve képesek voltak átvenni és részévé válni az iparosodás által elindult folyamatoknak, illetve azon területek között, melyek legalábbis hosszú ideig képtelenek voltak követni az átalakulás folyamatait, viszont mint specializált kapcsolt gazdasággal rendelkező függő területek integrálódtak a fejlett centrum által uralt világ gazdaságba.

Sok hasonló vonás jellemezte az olasz fejlődés útját is. *Olaszország* kivételében kezdetben mindenekelőtt a selyem játszott megkülönböztetett szerepet. A nagy hagyományú észak-olasz selyemtermelés az 1860-as évek végén az export mintegy egyharmadát biztosította. A szicíliai kén és márvány szerepelt az exportlista második és harmadik helyén. Ezt néhány érc, közöttük a vasérc követte és csak ez után találjuk a mezőgazdasági cikkeket, főként a bort, az olívaolajat és gyümölcsöket.⁴² A mezőgazdasági cikkek exportja Olaszországban — a görög, a spanyol és a portugál példához hasonlóan — sem volt alkalmas ipari továbbgyűrűző hatások kiváltására. A bor és az olívaolaj mellett a déligyümölcs export volt a legjelentősebb tétel. (1862-ben 454 ezer mázsa, 1900-ban 2 millió mázsa, 1913-ban 4,3 millió mázsa.)⁴³ Ennek ipari feldolgozása és az erre alapozott erős élelmiszeripar kiépítése a kor technológiai színvonalán még nem volt lehetséges.

⁴¹Lásd: *Katus László* két tanulmányát: A kelet-európai iparosodás és az önálló tőkés fejlődés kérdéséhez. Történelmi Szemle. 1967. 1.sz., valamint *Economic Growth in Hungary during the age of dualism. Studia Historica*. 62. Bp. 1970. 52.

⁴²*G. Luzatto: L'economia Italiana dal 1861 al 1914. Volume I. Milano, 1963. 193–194.*

⁴³*F. J. Coppa: The Italian Tariff and the Conflict between Agriculture and Industry: Commercial Policy of Liberal Italy. The Journal of Economic History, 1970. 4. sz. 755., 764.*

Más volt a helyzet a selyemexport esetében, ami szélesebb háziipari, illetve kisipari tevékenység háttérére épült. Olaszország külkereskedelmének a fejlett ipari országok ösztönző hatására meginduló átalakulását a jelentősebb korábbi belső tőkefelhalmozódás, városiasodás és a fejlettebb kereskedelmi és manufaktúra ipari előzmények is elősegítették. Bár a gazdasági fejlődés az egység megteremtését követő évtizedekben igen lassú volt, mégis hamarosan világossá vált, hogy Olaszország nem csupán megnövekedett nyerstermék export révén kapcsolódik a világgazdasághoz és nem is csupán a külkereskedelem és az exportbevételek növekedéséből származó előnyök⁴⁴ gazdasági pezsdítő hatásai érvényesülnek. A növekvő külkereskedelem és gyarapodó exportbevételek nyomán ugyanis úgyszólván egyidejűleg megindul a gazdaság szerkezeti átalakulása is. Ennek jelei már a századforduló külkereskedelmi struktúrájában kifejezésre jutottak. A nyers selyem helyett például erősen növekedett a selyemszövetek exportja (1913-ban 17%). A pamutfonalak exportja tízszeresére, a szöveteké pedig húszszorosára ugrott.

Olaszország tehát igen korai stádiumban megszabadult az elmaradott országok importszerkezetére jellemző textiláru behozataltól, sőt, a textilipar hamarosan exportiparrá fejlődött. A gépek behozatala is egyre nagyobb szerephez jutott, összefüggésben a századfordulót követő olasz nehézipari konjunktúrával⁴⁵. Olaszország gazdasági életében azonban a külkereskedelem viszonylag kisebb szerepet játszott (az export a nemzeti jövedelem 11%-át érte el⁴⁶), mint az elmaradottabb régiók többségében. Ezeket a jellegzetességeket erősítik meg a külföldi tőke olaszországi szerepéből levonható következtetések is. A külföldi tőketevékenység ez esetben – mint láttuk – nem volt kiemelkedően nagy volumenű és hosszan tartó. Ennek ellenére döntő periódusokban és döntő területeken járult hozzá a gazdaság fejlődéséhez s bizonyos kritikus pontokon való túljutásához. Ahhoz azonban, hogy Olaszország a gyors gazdasági fejlődés útjára lépve ne maradjon export-orientált, külföldi tőkétől függő gazdaság, nyilván a belső fejlettségnek, a külső hatások befogadásának volt döntő szerepe. A külföldi tőkebefektetés továbbgyűrűző hatásai, mint az olasz példa is mutatja, nem korlátozódtak az export-orientált nyersanyag-kitermelés területeire, mivel – megfelelő belső alapok és lehetőségek hatására – integrálódtak a gazdaság általános, minden ágazatra kiterjedő fejlődés-folyamataiba, s ezért inkább pozitív, mint negatív hatásai érvényesültek. Nyilván mindez elképzelhetetlen lett volna a balkáni típusú tradicionális gazdaság előzményeinek talaján. Olaszország XIX. századi fejlődése nyilvánvalóan érthetetlen lenne annak figyelembevétele nélkül, hogy Itália a XVI. századig az európai gazdasági-társadalmi fejlődés élvonalához tartozott. Kiterjedt kereskedelme, virágzó kézműipara, magas fokú városiasodása felülmúlta Európa más területeit. Igaz, hogy a későbbiekben mindez már nem tartott lépést a fejlődés további követelményeivel és hanyatlásnak is indult, s Itália nemcsak elvesztette vezető szerepét, de egyre inkább „félperiférikus” helyzetbe jutott, mégis, az ipari forradalom új hatásai idején – elsősorban északi területen – kedvezőbb belső feltételekkel rendelkezett mint a vizsgálatunk körébe vont más országok.

⁴⁴E fontos szempontot *J. Viner* fejtette ki. (*The Economics of Development in the Economics of Underdevelopment*. New York, 1963.) Bár tanulmánya néhány szempontból vitatható, azt a megállapítást, hogy a külkereskedelem haszna szempontjából nem elegendő csak a cserearányok alakulását figyelembe venni, maradéktalanul osztjuk és fontosnak tartjuk.

⁴⁵*L. Cafagna*: Italy 1830–1914. Fontana Economic History of Europe. 4/1. Glasgow. 300. kk.

⁴⁶*A. Madison*: Economic Growth in the West. New York, 1964. 67.

A külső tényezők szerepét és hatását természetesen egyetlen esetben sem korlátozhatjuk a külkereskedelemre. A külföldi tőkebefektetések szerepe mindenhol szorosan összekapcsolódik az exportágazatok fejlődésével is. Talán egyik országban sem annyira elválaszthatatlan azonban e kapcsolat, mint éppen *Oroszországban*. A cári birodalomban a XIX. század végétől kibontakozó nagy gazdasági fellendülésnek egyik rendkívül fontos tényezője volt a nagyjából egyenletesen fejlődő külkereskedelem, mely 1860 és 1910 között évi 3,8%-kal, vagyis az európai átlagnál gyorsabban növekedett. Az ország területének és lakosságának hatalmas méretei és a gazdag, változatos nyersanyagkincsek következtében Oroszország alacsony gazdasági fejlettsége ellenére is nagy szerepet játszott az európai kereskedelemben. Oroszország volt ebben az időszakban a világ legnagyobb gabonaszállítója, hiszen egymaga a világ búzabevitelének 25–33%-át fedezte. Ugyanakkor számottevő mennyiségben exportált vasat, ércet és pamutot is. A századforduló körül a kaukázusi olajmezők feltárt olajkincse is kiviteli cikkek között található.⁴⁷ Oroszország exportszerkezete jellegzetesen tükrözte az elmaradott országok kivitelének vonásait. Bár történtek belső arányváltozások, a mezőgazdasági cikkek, érc, ipari nyersanyagok domináns szerepe a kivitelben összességében alig csökkent. A kivitel és az általa támasztott ösztönzések továbbgyűrűző szerepe a fejlődés megindításában aligha vonható kétségbe. A külkereskedelem volumenének növekedése ugyanis – különösen az első stádiumban – nemcsak ösztönözte a kapitalizálódást, de hozzá is járult ahhoz. Az export bevételek fedezték ugyanis a megnövekedett ipari importot, valamint az infrastruktúra kiépítéséhez történő hozzájárulás költségeit. Az export bevételi többlete még a fizetési mérleg súlyos nehézségeinek ellensúlyozásához is hozzájárult, s a rendkívüli mennyiségben beáramló külföldi tőke kamat- és törlesztés terhére is részben fedezte. A külkereskedelmet tehát ez esetben sem tekinthetjük a fejlett ipari országok igényeihez passzívan igazodó gazdasági tényezőnek, melyen keresztül a fejlett és elmaradott országok munkamegosztását erőltették rá Oroszországra. Alaposan félreértenénk a bonyolult gazdasági folyamatokat és hatásokat, ha nem állapítanánk meg, hogy megfelelő *belső* gazdasági, társadalmi és politikai tényezők alapján vette kezdetét az exportkereslet révén a gazdaság dinamikus fejlődése és vált lehetővé, hogy a külföldi tőke erőteljes közreműködésével Oroszország gazdasági átalakításának nehéz folyamata végül is megindulhatott. Oroszország nemzetközi politikai jelentősége, méretei, gazdasági forrásainak egyedülálló gazdagsága, az iparosításra különösen alkalmas adottságai – a vas és szén nagy mennyiségű előfordulása –, óriási kiterjedésű, bár alacsony színvonalú belső piaca is hozzájárult, hogy Oroszország úgy illeszkedhetett be a világgazdasági munkamegosztásba, hogy gazdasága általában is mozgásba lendült és korántsem korlátozódott egyoldalúan az exportágazatok külső piacokhoz kötött fejlődésére. Az export-bevételek, a kedvező ármozgás és cserearányok következtében alkalmasak voltak az e területen elért jövedelmek átszivattyúzására a gazdaság más szféráiba is, s ezzel a belső piac bővítésére. A vasúthálózat kiépítése is összekapcsolta a belső piac kialakulását a világgazdaságba való bekapcsolással. A külföldi tőke a legnagyobb ipari fellendülés idején a beruházások 47%-át az exportszektorok mellett az autonóm gazdasági növekedés, valamint a technikai, technológiai szempontból különös fontosságú nehézipar kiépítésére fordította. Mindez aligha lenne reálisan értelmezhető annak figyelembe vétele nélkül, hogy Oroszország más,

⁴⁷P. A. Hromov: *Ekonomika Rosszija perioda promüslennovo kapitalismo*. Moszkva, 1963. 191. kk. és P. Bairoch: i. m. 254.

hasonlóan elmaradott gazdasági-társadalmi szerkezetű országoktól eltérően nem utolsósorban nagyhatalmi helyzete révén léphetett erre az útra. A hatalmas birodalom, annak rendkívüli erejű bürokráciája és katonai súlya önmagában is olyan érdekeket testesített meg és juttatott érvényre, melyek a kimozdulás fontos tényezőivé váltak. A századforduló után, nem kétséges, Oroszország – bármennyire elmaradottan, egyoldalú agrártúlsúllyal és a külföldi tőkétől függően – megindult a gazdasági szerkezet átalakításának útján, s belépett az iparosodás szakaszába.^{4 7a}

Az eddig vizsgált dél-európai, valamint magyar és orosz fejlődési folyamatok – bármilyen lényeges különbségek jelentkeznek az egyes országok között – két jellegzetes és lényegesen eltérő csoportba sorolhatók. A Balkánon és az Ibériai-félszigeten, bár a külkereskedelem volumene érdemlegesen növekedett és a külföldi tőke tevékenysége nyomán új gazdasági elemek keletkeztek, érdemleges gazdasági átalakulás és növekedés nem ment végbe. A fejlett centrum országok gazdasági kapcsolatainak hatása tehát a belső tényezőkkel egyetemben fékező, torzító hatások érvényesülésére vezetett.

Az olasz, magyar és orosz fejlődési esetekben – s a felsorolás sorrendje ez esetben érdemleges mennyiségi és minőségi különbségeket is takar – azonban a külkereskedelem lendítő hatásai mellett a külföldi tőke nagyarányú közreműködése a gazdasági fejlődés olyan felgyorsításához vezetett, melyben már a belső erők önálló hatása is érvényesülhetett és ezért a gazdasági átalakulás iparosodás által meghatározott folyamata is elindult, bár annak üteme és különösen elért szintje, belső szerkezeti vonásai az említett országok között igen nagy eltéréseket mutatott. Alkalmazkodás, alárendelődés ez esetben is érvényesül – ez a fejlettség különböző szintjéből és a konjunktúra-tényezők meghatározó jellegéből is következik –, de nem a fejlődés belső elemeinek hiányával, nem a fejlődés előnyeiből való kirekesztéssel, a hátrányok egyoldalú felhalmozódásával.

A skandináv országok ebben az összefüggésben harmadik csoportot reprezentálnak az európai periférián. A XIX. század közepén ezek az országok fejlettebb belső társadalmi szerkezetük és polgári intézményrendszerük, valamint egyes esetekben valamelyest kedvezőbb gazdasági körülményeik ellenére a periféria régióiba sorolhatók. Ezt nemcsak a fejlettség, a nemzeti jövedelem perifériára jellemző alacsonyabb szintje, az országok jellegzetes iparosodás előtti gazdasági szerkezete, de a centrummal kialakult gazdasági kapcsolataik komplementer jellege is bizonyítja. Ezen nem változtat, hogy Svédország évente 40–45 000 t körül mozgó vasexportja révén már a XVIII. században jelentős világgpiaci kapcsolatokat épített ki.^{4 8} Nem csupán az export mértékéről volt azonban szó, hanem ennek közvetlen és közvetett, gazdasági és társadalmi hatásairól is. Bár az ipari forradalom technikai vívmányai következtében, a koksztól a kőszénig megjelentével csökkent a svéd vas szerepe a nemzetközi piacon, mégis a skandináv országok gazdaságában a XIX. század közepén a kereskedelem és a kézművesipar, társadalmában pedig a kereskedők és iparosok már jóval nagyobb szerephez jutottak, mint a periféria más területein.

Svédország 1850 után az angol és nyugat-európai beruházások, valamint a kibontakozó szabadkereskedelmi politika következtében a faexportra kapta az első és legnagyobb

^{4 7a} Az Oroszországra vonatkozó gazdag irodalomból ld.: P. Ljascsenko: *Ekonomicszeskoe razvitie Rosszii v XIX–XX vekah*. Moszkva. 1950; J. G. Rydzjanskij tanulmányát: *Genesis und Entwicklung des Kapitalismus in Rußland*. Berlin. 1973.

^{4 8} K. Samuelson: *From Great Power to Welfare State. 300 Years of Swedish Social Development*. London, 1968.

nemzetközi ösztönzést. A svéd faexport 20 év alatt 0,4 millió m³-ről 1,8 millió m³-re emelkedett. Az 1850-es években a svéd export 34%-a, az 1860-as években pedig 44%-a fa és faáru volt. Ez az arány a századfordulóig sem sokat változott.⁴⁹

Hamarosan azonban újabb lendítő hatások érkeztek. Amilyen mértékben a svéd vasipar át tudta venni az ipari forradalom új angol technológiáját, s amilyen mértékben az angol, illetve nyugat-európai vastermelés nem tudott lépést tartani a közlekedés és ipar ugrásszerűen növekvő igényeivel, olyan mértékben nyílt ismét meg a vasexport lehetősége és vált a svéd gazdasági növekedés másik lényeges ösztönző tényezőjévé. Az 1880-as években a vasipar termékei a svéd exportnak már ismét mintegy 16%-át tették ki. A nyolcvanas évek elejének exportstruktúrája még inkább hagyományos szerkezetre utal. A kivitel 24%-a élelmiszer, 43%-a nyersanyag és 33%-a ipari termék. Mégis hiba lenne figyelmen kívül hagyni, hogy a vas- és faexportra alapozott külkereskedelem potenciálisan különösen előnyös lehetőséget biztosított a svéd tőkefelhalmozás meggyorsítására és ezen keresztül a gazdaság szerkezetének általános átalakítására. Ez esetben nem csupán az exportvolumen növekedéséből eredő, általában ismert hatásokkal számolhatunk. A bor-export, a déligyümölcsök kivitele, vagy fa- és vasexport potenciálisan más és más lehetőségeket teremt a periféria és a centrum országainak kapcsolatában. Míg az első cikkek alig szolgáltatnak alapot a gazdaság átalakításához, mivel az export mennyiségi növekedésének minőségi hatásai jelentéktelenek, míg a gabonaexport megfelelő feltételek esetén továbbgyűrűző hatások kiindulásává válhat, addig a fa- és vasexport ipari hatásai közvetve és közvetlenül is gyorsabban jelentkeznek. Egyrészt a fa és vasérc esetében még nyers állapotban történő exporthoz is elég sok munkaerőt foglalkoztató ipari tevékenységre van szükség. Másrészt a kitermelés — különösen az olyan ipari hagyományokkal rendelkező országban, mint Svédország — hamarosan megteremti az elsődleges feldolgozás kiépítésének indító lehetőségeit is. A kedvező belső feltételek alapján Svédországban a külső piaci konjunktúra hamarosan olyan belső iparfejlődési tényezővé alakult, melyben a fa további feldolgozása, a kifejlődő vegyipar első eredményeivel kombinálva a papír- és cellulózipart és exportot teremtette meg. A cellulózexport az 1876–80 között évente átlagos 7.300 tonnáról 1891–95 között 90.000 tonnára emelkedett, 1911–15 között pedig már 800.000 tonnát tett ki és ez a termelés 3/4 részének exportjával járt együtt. 1911–13-ban a faexport már a kivitelnek csak 26%-át tette ki, miközben a papír- és cellulózexport már 17,6%-ra emelkedett. Az exportágazatok alapján tehát a XX. század elején a korábban elmaradott Svédország már a fejlett ipari országok sorába lépett. Míg a változás korábbi szakaszát tükröző olasz, magyar, sőt még az orosz külkereskedelmi szerkezetben a gépipari import növekedése jelezte a külső szívó hatás továbbgyűrűzését és a gazdaság bizonyos belső átalakulását, addig Svédország már ennél jóval előbbre járt és a svéd ipar speciális tejipari és elektromos gépek területén nagyméretű exportra is képessé vált már. A háború előtt a svéd export 10%-át már gépipari termékek tették ki.⁵⁰

⁴⁹ F. Fridliziuz: Sweden's Export 1850–1960. Economy and History, 1963, E. F. Söderhund: Short Terms Economic Fluctuation and the Swedish Timber Industry. The Journal of Economic History 1953.

⁵⁰ Svédországnak mindehhez még vámvédelemre sem volt szüksége, úgyszólván mindvégig a szabadkereskedelem alapján, eleinte főleg komplementer típusú fejlesztést követve alakította át gazdasági struktúráját. Az adatokra lásd Jörberg tanulmányát: Fontana Economic History 4. kötetben. London. 1972, K. G. Hildebrand: Les traits caracteristiques de l'industrialisation des pays scandinaves. A L'industrialisation en Europe. Lyon, 1973 c. kötetben.

Még határozottabban kiegészítő, komplementer típusú fejlődési út jellemezte *Dániát*, melynek exportszerkezete jóval tradicionálisabb volt és a világháborúig lényegében az is maradt. Dánia területén nem voltak nagyobb mennyiségben ásványkincsek és az ország nem rendelkezett Svédországhoz fogható ipari múlttal sem. Dánia exportja számára a környező piacok élelmiszerszükséglete adta az első lökést, különösen a XIX. század első felének utolsó évtizedétől támasztva állandó igényt és lehetőséget a dán élelmiszertermékek exportja számára. A mezőgazdasági termelés mintegy 80%-os növekedése mögött is elsősorban az exportigények húzódtak meg. Ebben az időben ugyanis a dán export 80%-a mezőgazdasági cikkekből állt, melyben a gabona mellett a hús és a tejtermékek játszották a vezető szerepet. Az amerikai gabona európai behatolása után viszont Dánia a gabonatermelést annyira visszaszorította, hogy gabonaexportálóból importáló országgá vált. Ezzel szemben gyorsan és radikálisan átállt az állattenyésztésre, amit eleinte a német piacra irányuló élősertés kivitel támasztott alá, majd a német piac védővamos elzárkózása nyomán jelentős hús- és élelmiszerfeldolgozó ipart fejlesztett ki – ebben olyan találmányok, mint a tejszeparátor, lényeges szerepet játszottak – és a századforduló után exportjának több mint 90%-a mezőgazdasági, illetve élelmiszeripari termékekből állt. A vaj a dán export 47%-át, a szalonna és a sonka 26%-át, a tojás 8%-át tette ki. Ez a rendkívül intenzív és kimondottan az angol piacra specializált (a kivitel mintegy 50–60%-a irányult Angliába, egyes fogalmazások szerint az angolok „reggeliző asztalára”) exporttevékenység végig kedvező cserearányokat biztosított Dánia számára, igen jelentős exportjövedelemhez juttatva az országot. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem e kritikus időszakban megkétszereződött, ami a belső piac jelentős kibővüléséről tanúskodott. A nemzeti jövedelem évi 3,3%-os növekedése – aminek egyik legfőbb tényezője az évi 4–5%-os exportnövekedés volt – az importhelyettesítő iparosítás folyamatát is megalapozta és elindította.⁵¹

Ez az iparosítás azonban kizárólag a belső piacra épült. Az ipari export a világháború előtt is csak a dán kivitel 6–9%-át tette ki. A fogyasztási iparcikkek túlnyomó részét azonban már a hazai ipar állította elő, a viszonylag fejlett belső piac számára. A beruházási javakat viszont továbbra is főként importálták. Dánia tehát mint viszonylag elmaradt agrárország, kimondottan agrárexportra alapozva indult meg az iparosodás útján, ami a világháborúig végül is magas nemzeti jövedelemmel rendelkező országgá emelte. A tőkés világ gazdaságba való beilleszkedés igen sajátos esetével állunk szemben, melyhez nyilván az ország korábban vázolt belső adottságai, társadalmi struktúrája, oktatási rendszere is lényegesen hozzájárult. Mégis a dán példa világosan mutatja, hogy a konjunktúra-ciklushoz megfelelő rugalmas alkalmazkodás, az exporttermékek jó vagy jövedelmező árelaszticitása, megfelelő keresleti rugalmasság és megfelelő belső továbbgyűrűzési hatások mellett a centrum és periféria XIX. század közepén kialakult kapcsolata távolról sem értékelhető eleve zárt, merev rendszernek. Az ipari forradalom fejlettebb országai által kiváltott impulzusok és az általuk egyszersmind kialakított keretek és korlátok ellentmondásában az uralkodó tendenciát a beilleszkedő ország endogén erői is formálták. Ezek között – a dán példa felhívja erre is a figyelmet – az exogén tényezők érvényesülését, a nemzetközi konjunktúra benyomuló hatásait is befolyásolja az illető országok természeti forrásainak és földrajzi helyzetéből eredő lehetőségeinek rugalmas

⁵¹ Lásd: S. A. Hansen: *Ökonomisk vaekst i Danmark*. København, 1974.

kihasználása. Dánia különlegesen külkereskedelem-érzékeny ország volt. Az export a nemzeti jövedelem egynegyedével ért fel. Amikor külgazdasági szempontból még változatlanul a fejlettebb periféria vonásait mutatta, belsőleg már az előrehaladó városiasodás, iparosodás tendenciái kerekedtek felül. A külkereskedelmi hatások tehát ez esetben nem lezárták, hanem meggyorsították az ország gazdasági szerkezetének átalakulását. Hasonló jelenség tanúi lehetünk Norvégia esetében is. A fejlődés eredménye azonban ez esetben szerényebb volt. Norvégia exporttermékei inkább a faiparhoz és a halászhathoz kapcsolódtak, de mindenekelőtt a tengeri kereskedelemben betöltött kiemelkedő nemzetközi szerepe révén jutott „export” jövedelmei legnagyobb részéhez.⁵²

A klasszikus közgazdaság megközelítése, mely arra utal, hogy a kereslet közvetlen hatása mellett közvetetten is hat a régi attitűdök megváltoztatására, a gazdasági növekedés társadalmi akadályainak eltávolítására és a gazdaság szűk keresztmetszeteinek új mód-szerekkel való áthidalására⁵³, a skandináv országok esetében vitathatatlanul érvényesült. A nemzetközi konjunktúra külkereskedelem révén érvényesülő lendítő hatásai ez esetben is összekapcsolódtak a külföldi tőke tevékenységével. A skandináv országokban kisebb-nagyobb különbségekkel a külföldi tőke fontos szerepet játszik a gazdaságban, de nem torzítja el annak fejlődését, nem marad elsődleges eszköze fejlesztésének, hanem legfeljebb a szükséges és fontos emeltyű, kiegészítő szerepét játsza. A külföldi tőke közvetlen vagy járulékos hatása végül is a beruházások megoszlására, a gazdaság szerkezetére, a külgazdasági kapcsolatokra, valamint a fizetési mérleg helyzetére nem gyakorolt kedvezőtlen befolyást, nem vezetett elmaradottsági elemek konzerválódására. A skandináv országok gazdasági fejlődése úgy indult, hogy abban az export-orientált alkalmazkodás érvényesült. A fejlődés itt is komplementer jellegű. A világ-gazdaságba való beilleszkedést azonban még sem a későn induló országok függő kapcsolódásának rögződése jellemzi az ipari forradalom úttörő országai gazdasági igényéhez, hanem a fokozatos önállósuló, de egyre inkább a gyors, sokoldalú fejlődés és szerkezeti átalakulás alapjává való ösztönzés hatásai kerekednek felül.

A külföldi hatások végül is nem a modern világgazdaság függő-kiszolgáltatott periferiáján való megrekedés, hanem a felzárkózás, a centrumba való felemelkedés, betagozódás tényezőivé válnak.

Eddigi fejtegetéseink — remélhetőleg — meggyőzően igazolják, hogy az európai centrum és periféria XIX. századi kapcsolatában ellentmondásos elemek és lehetőségek érvényesültek. E kapcsolatot semmiképpen sem lehet a XX. századi fejlett országok és a mai harmadik világ kapcsolatának jellege alapján megítélni. Az ipari forradalom világtörténelemformáló hatása, s az általa életre hívott világgazdasági rendszer Európa elmaradott régióinak mozgásba lendítésével mindenütt alapvető szerepet játszott. Kétségtelen azonban, hogy az ösztönző hatások sem érvényesültek egyformán és még inkább eltértek a válaszok, illetve a válaszadás képessége.

A természeti erőforrások állapotát (viszonylagos szűkösségét vagy gazdagságát) az új világpiaci követelményhez való alkalmazkodás képességét, a földrajzi helyzet, illetve közlekedés kiépítésének természetes adottságait, illetve kiépítésének költségeit tekintetjük az első lényeges tényezőcsoportnak, mely a válasz lehetőségeit meghatározta.

⁵² J. Bierke: Trends in the Norwegian Economy 1865–1960. Oslo, 1966.

⁵³ A. Cairncross: Factors in Economic Development. London, 1962. 13. fejezet.

A külföldi technológia átvételének képessége, az exportlehetőségek meghatározottsága a kereskedelmi kapcsolatok intenzitása és történelmi előzményei, illetve a rugalmas alkalmazkodó-képesség révén – a válaszadás további tényezői.

Végül tehát – e tényezők mellett és azokkal összefüggésben – a reagáló gazdaság korábbi fejlettségi szintje, elmaradottságának mértéke, társadalmi szerkezete, oktatási rendszere, ideológiája és értékrendje, nemzetközi politikai státusza, önálló államiságából származó kormánypolitikája (állam szerepe), azaz belső erők határozzák meg a válaszadás lehetőségét, mértékét és jellegét a külső kihívásra. Az exogén és endogén erőknek azonban korántsem valamiféle harmonikus találkozásáról van szó, sokkal inkább küzdelemről, de interdependenciájáról is. Az európai periféria különböző országcsoportjainak reagálását a nyugat-európai ipari forradalom kihívására – a híres elmaradottság-teoretikus terminológiájával – valahol a „zero sum” – azaz az olyan gazdaság, mely képtelen változásra, illetve csak gyarmati típusú változás megy végbe –, illetve a „positiv sum” – mikor a nemzeti jövedelem gyarapodását eredményező tevékenység, gazdasági változás, a produktív ágazatok gyarapodása indult meg⁵⁴ – között helyezhetjük el. Világosan kell látnunk azonban, hogy a kihívás Európában nemcsak korábban jött, de más jellegű is volt, mint ami az afrikai és ázsiai kontinensen érvényesült, hiszen a fékező, torzító hatások nem közvetlen katonai-politikai uralommal, a belső döntési lehetőség teljes megfosztása révén, a gyarmati rendszer pusztító közegében érvényesültek, hanem inkább megmaradtak az ún. jórészt legfeljebb a szorosan vett „strukturális erőszak”⁵⁵ keretein belül, természetesen megfelelő politikai nyomással is kiegészítve.

Az európai periféria történelmi tapasztalatai lehetetlenné teszik az egyoldalú hivatkozást a külső, nemzetközi vagy belső, gazdasági-társadalmi problémákra. A külföldi tőke tevékenységéről – mint láttuk – még a legkedvezőtlenebb variáns esetében sem állíthatjuk, hogy az csupán a reáljövedelmek növekedését gátolva, a nemzeti jövedelem jelentős részét kiszivattyúzva egyértelműen a belső megtakarítás és piac elmaradottságának konzerválásához vezetett. A Balkán-országok vagy az Ibériai-félsziget országai esetében viszont tapasztalható az a gyarmati országokra jellemző körülmény,⁵⁶ hogy a beruházások elsősorban az exportszektorban növekedtek a külföldi kereslet következtében és ezeket a tőkehiány miatt főleg tőkeimportból finanszírozták. Kétségtelen az is, hogy az exportspecializáció – már amennyire ez megtörtént – erős pénzügyi függés kibontakozása közepette jött létre, s – az indító feltételek kedvezőtlensége miatt – hiányzott a Galbraith által ellensúlyozó erőnek nevezett tendencia a külföldi gazdasági uralom korlátozására.⁵⁷ Azon országok esetében, ahol – mint Olasz-, Magyar- vagy Oroszország példázza – a külföldi ösztönző hatás eredményei pozitívabbak, vagy – mint Skandinávia esetében – egyértelműen azok, ott sem egyszerűen a nemzetközi kereskedelem komparatív előnyeinek érvényesüléséről van szó. A nemzetközi gazdasági kap-

⁵⁴ H. Leibenstein: *Economic Backwardness and Economic Growth*. New York, 1957. 188–189.

⁵⁵ D. Senghaas: *Kritische Friedensforschung*. Frankfurt, 1971 c. kötetben John Galtung használja a „strukturális erőszak” kifejezést a fejlett és fejletlenebb országok gazdasági kapcsolataira. A terminológia alkalmazása nem jelenti Galtung felfogásának teljes elfogadását.

⁵⁶ Lásd: Szentcs Tamás: *Elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világ gazdaságban*. Bp. 1976. 145. A szerző G. Meier és R. Baldwin nézeteit foglalja össze.

⁵⁷ Lásd: Uo. 146–147.

csolatok, munkamegosztásra ösztönözve a termelési tényezők gazdaságosabb kihasználását mozdították ugyan elő és jövedelem-maximalizáló hatást gyakoroltak. Elfeledkezhetünk-e azonban a résztvevő partner-országok egyenlőtlenségének következményeiről? Az uralkodó és igazodó gazdaság ellentéte akkor is fennállt, ha — mint ezt az angol-dán példa mutatta — az adott történelmi szakaszban Dánia részére éppen az igazodás teremtette meg a gyors fejlődés feltételeit. Minden esetre a cserearányok romlása — mint láttuk — az európai periféria országaiban ebben a szakaszban nem volt általános törvényszerűség, a skandináv országok többségében pedig határozottan javult, vagyis a jövedelem-lecsapolásnak ez a módja sem érvényesült. Ha igaz, hogy a nyugati ösztönző hatások az európai periféria egyes országaiban nem vezettek kiegyensúlyozott, a gazdaság egészét átfogó növekedéshez, úgy az is tény, hogy más periféria országokban viszont igen erős volt a továbbterjedési hatás, sőt, azt mondhatjuk, hogy a skandináv országokban mindenekelőtt ez érvényesült. „Minél magasabb a gazdasági fejlettség elért színvonala — állapítja meg G. Myrdal —, rendszerint annál erősebbé válnak a terjedési hatások. Magasabb átlagos fejlettségi színvonal ugyanis tökéletesebb közlekedéssel és kommunikációval, magasabb oktatási színvonnallal és az eszmék, valamint az értékek dinamikusabb elterjedésével jár együtt. Minden abban az irányban hat, hogy erősítse a gazdasági expanzió centrifugális terjedése számára az erőket, illetve, hogy eltávolítsa ezen erők útjából az akadályokat.”⁵⁸

Myrdal szerint tehát a terjedési hatás a fejlettség függvénye is, de céltudatos állami beavatkozással is előmozdítható. Nem kétséges, az európai periféria országai fejlődésének, a nyugati ipari centrum kihívására való reagálóképességének magyarázatát a külkereskedelem jellege és lehetősége, a tőkeimport mennyisége és iránya mellett végül is ebben kell keresni. A gazdasági növekedés, a differenciálódás, a helyettesítés és abszolút gyarapodás formájában⁵⁹ kumulatív folyamatná ott válhat, ahol a nemzetközi hatásokat megfelelő belső szerkezettel, intézményrendszerrel és adaptációs képességgel tudták az országnak szükséges irányba terelni. Az eredmény és a kudarccal így vált a világkapitalizmus rendszere és a belső erők találkozásának, küzdelmének és kölcsönhatásának eredményévé.

Иван Т. Беренд — Дьердь Ранки:

ЕКОНОМИЧЕСКАЯ ОТСТАЛОСТЬ И РОЛЬ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ В ЕВРОПЕ XIX. В.

(Резюме)

Авторы изучают внешнюю торговлю, как часть своей статьи „Экономическая отсталость, выходы и неудачи. Европейская периферия во время индустриализации”, как одну из главных форм связей европейских стран, проникнутых промышленной революцией и вставших на путь индустриализации. В их изучении авторы — исходя из всасывающего влияния развитых стран (нужда в сырье и продовольствии, потребность рынка промышленных товаров) стремятся показать, каким образом претензия, то есть спрос создает предложение, в какой мере влияние внешней торговли зависит от характера спроса (положение цен, размер спроса),

⁵⁸ G. Myrdal: *Economic Theory and Underdeveloped Regions* c. könyvéből idézi *Szentcs Tamás*: i. m. 180.

⁵⁹ Gelei Anna: *Növekedési trendek a gazdaságban*. Bp. 1971. 24. kk.

от внутренней реактивности на спрос, а также от качества спроса. Когда приводит количественный рост просто к расширению секторов экспорта (испанская железная руда, португальское вино, греческий изюм), которые не имеют ведущего к дальнейшим отраслям влияния, (spin-off), итак оно практически не приводит к внутреннему структурному преобразованию и индустриализации. Когда вызывает рост секторов экспорта какое-то внутреннее технологическое, экономическое и социальное преобразования (экспорт пшеницы или муки из Венгрии, экспорт из России), где индустриализация и качественные изменения были в то же время исходными пунктами – естественно при подходящих внутренних условиях – также возрастающей возможности внешней торговли. Наконец авторы статьи изучают тот случай, когда очень выгодные внешние условия сектора экспорта – высокие цены, большой спрос – связывались с внутренней адаптацией и имели вполне ведущее к дальнейшим влияние в индустриализации, и они приводили к прогрессу полного преобразования (страны Скандинавии, экспорт дерева и железа).

Авторы статьи изучают проблему внешней торговли территорий от Иберийского полуострова через Италию к Балканам, Венгрии, России и скандинавских стран.

I. T. Berend – G. Ránki:

ECONOMIC BACKWARDNESS AND THE ROLE OF FOREIGN TRADE IN NINETEENTH-CENTURY EUROPE

(Summary)

The present article being part of the authors' study on "Economic backwardness, solutions and failures: the peripheries of Europe at the time of industrialization", it analyses foreign trade as one of the main forms of connection between European countries on the road towards industrialization and saturated by the spirit of industrial revolution. The analysis – starting from the suction effect of the developed countries, i.e. their demand in raw material and food as well as their need for a buyers market for their industrial products – tries to illustrate, how demand creates supply, how far the effect of foreign trade is dependent on the character of this demand in the more backward countries (namely price conditions, the extent of demand, etc.), on the inner capacity to react on demand, and the quality of demand; when does quantitative growth lead simply to the expansion of the export sectors (e.g. Spanish iron, Portuguese wine, Greek raisin), involving no spin-off effect and leading consequently to no inner structural changes, no industrialization; when does the growth of the export sector launch a certain inner technological, economic and social change (e.g. the wheat export or that of meal in Hungary, or that in Russia), where the greater possibilities of foreign trade formed – parallel of course with certain adequate inner circumstances – the basis also of industrialization and substantial qualitative changes.

Finally the authors analyse the situation when the very favourable outer circumstances of the development of the export sector (such as high prices and great demand) combine with an inner capacity to accommodate and have a spin-off effect on the whole of industrial development leading to a complete change, i.e. industrialization (see the example of the Skandinavian countries, their wood and iron ore export).

The article covers the foreign trade of the European countries from the Iberian peninsula via Italy to the Balkans, Hungary, Russia and the Skandinavian countries.

BUR MÁRTA

A BALKÁNI KERESKEDŐK ÉS A MAGYAR BORKIVITEL A XVIII. SZÁZADBAN

A XVII. században a magyarországi árucseré lebonyolításában jelentős szerephez jutottak az idegenek. A magyar kereskedőket egyre inkább kiszorították a németek, örmények, a görögök és a zsidók. A XVIII. században ez a folyamat jelentősen előrehaladt. Ebben az időszakban előtérbe kerültek a görögnek nevezett balkániak. Ezek a jövevények, az Oszmán Birodalom alattvalói, jelentős pozíciókat szereztek a bel- és a külkereskedelelem területén, jórészt ők szállították külföldre a magyar termékeket és ők közvetítették a magyar fogyasztónak a nyugati árukat.

A magyar történetírásban a görög kereskedők problémáját Horváth Mihály vetette fel először, s azóta a történetkutatók szükségszerűen beleütköznek az idegen elem gazdasági életünkben betöltött szerepének kérdésébe.¹ Horváth Mihály után Thallóczy, Eckhart Ferenc, Takács Sándor, Schäfer László foglalkoztak a görögök kérdésével.² A helytörténeti kutatások szintén értékes anyagot tártak fel a balkáni elem konkrét tevékenységére vonatkozóan.³ A marxista történetírás a felszabadulás után megjelent összefoglaló munkák keretében vetette fel a kérdést, de napvilágot láttak kisebb-nagyobb közlemények és tanulmányok is.⁴

Az idegen elem, elsősorban a görög kereskedők előretörésének időpontját illetően történetírásunkban nem alakult ki egységes álláspont. Az 1958-ban kiadott „Magyarország története” a XVII. század második felében, az 1964-ben megjelent kétkötetes „Magyarország története” pedig a XVIII. század első felében látja a görög kereskedők tevékenységének kibontakozását, s általában az idegen elem túlsúlyra jutását a magyar

¹ Horváth Mihály: Az ipar és a kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda, 1840.

² Thallóczy Lajos: A keleti kereskedelem története Magyarországon. Bp. 1882; Takács Sándor: A török alattvalók kereskedése Magyarországon 1720–1735-ben. MGSz, 1905; Eckhart F.: Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században. Századok, LII. Bp. 1918; Schäfer L.: A görögök vezető szerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában. Bp. 1930.

³ A legfontosabbak: Zoltai L.: Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen, 1935; Gárdonyi Albert: Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században. Historia, Bp. 1930. Hajnóczy Iván: A kecskeméti görögység története. Bp. 1939; Hodinka A.: A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságának ügye. 1735–1772. AET. 1912.

⁴ Füves Ödön: Görögök a Duna-Tisza közén. Antik Tanulmányok. 1965. 1. sz.; uő.: Katalog der bedeutendsten griechischen Kolonien in Ungarn. Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit. Berlin, 1968; uő.: A pesti görögök önállóságáért folytatott harca 175 évvel ezelőtt. A. T. 1964. 1–2. stb.; Bihari József: Újabb adatok az egri szerbek és görögök történetéhez. Eger, 1959. Az Egri Ped. Főisk. füzetek, 114; Bánkuti Imre: A németi görögök Tokajba telepítése 1705-ben. Történelmi Szemle, 1969. 3–4 sz.

gazdasági élet egyes szektoraiban. A kérdést csak alapos részletkutatások után lehet megnyugtatóan lezárni, azonban annyi már ma is világos, hogy ezt a folyamatot az „örökös” jobbágyság rendszerének megszilárdulásával kell összefüggésbe hoznunk. A mezőgazdasági termékek iránt a nyugati piacokon megnyilvánuló kereslet a majorsági gazdaság kiterjesztésére ösztönözte a földesurakat és az árutermelésben játszott fontos szerep tovább erősítette a politikai és gazdasági életben elfoglalt pozícióikat a városok és a városi polgárság rovására. A magyar városi polgárság fejlődésének lehetőségeit a rendkívül kedvezőtlen politikai viszonyok, az ország három részre szakadása, később a Habsburg uralom még tovább rontották. A különböző bel- és külpolitikai, valamint gazdasági tényezők együtthatása kedvező feltételeket biztosított az idegen, köztük a balkáni elem prosperitása számára.

A görög kereskedők magyarországi térhódításának alapvető oka tehát a polgárság fejletlensége, gyengesége volt. A görögnek nevezett balkáni elem magyar területekre való húzódásának azonban megvoltak az Oszmán Birodalom társadalmi-gazdasági fejlődésében gyökerező okai is.

A XVII. században az Oszmán Birodalom hanyatlása szembeszökő volt, ami első-sorban a katonai ütőképesség csökkenésében nyilvánult meg. Ennek ellenére a törökök Magyarországról való kiszorítása a század végéig a korszak nagy kérdése maradt. Egészen természetes, hogy a fényes Porta ellenőrzése alatt álló területeken az alattvalók különösebb nehézségek nélkül közlekedtek, sőt mi több, a pravoszláv egyház a maga szervezetével követte a hódítás határvonalait. Így pld. az Athos hegyi Zoograf kolostor számára adakozók 1527–1728-ból származó névsora temesvári, szerémségi, nagybecskereki stb. lakosok neveit is tartalmazza. Ez azt jelenti, hogy e vidékekről zarándokok jártak Athosba, ugyanakkor az athosi szerzetesek gyűjtő útjaik alkalmával felkeresték a számukra oly távoleső falvakban és városokban élő híveiket is. Az egyik athosi kolostornak a XVIII. században ún. metoch-ja, fiókja volt Újvidéken, ahol a kolduló szerzetes (taksidiot) lakott.⁵

A XVII., de még inkább a XVIII. században az Oszmán Birodalom európai tartományai egyre nagyobb mértékben kapcsolódtak be az európai gazdasági élet áramába. Ennek következményeként rendkívül fontos változások következtek be az oszmán feudalizmus rendszerében. Még a XVI. században megindult a katonai szolgálat ellenében kapott szpáhi birtok örökletessé válása, ugyanakkor megjelentek a személyes szolgálathoz nem kötött birtokok, az ún. csiflikek, amelyeknek keretében megindult az árutermelés. Az árutermelő csiflik keletkezését elsősorban az élénkforgalmú, nemzetközi kereskedelmet lebonyolító városok, Vidin, Nikápoly, Rusze körzetében, de még inkább Szaloniki és a Földközi-tengeri kikötők vonzáskörébe tartozó területeken figyelhetjük meg.⁶ Az európai piacokon a mezőgazdasági termékek iránt mutatkozó kereslet az

⁵ *Йордан Иванов*: Български страини из Македония. София, 1970. Зографски поменик. 489–526. A török alattvalók Újvidéken készült összeírásában olvassuk: *Ананас Georgievics* . . . „Ex Monasterio Lavra in Monte Sancto Athos situato”, az említett szerzetes lakik: „Neo Plantae, ubi praedictum Monasterium Domum habuit continuo comoratus”. OL.HTT.LT. C 42 Acta Miscellanea, Fasc. 2. N. 8–16.

⁶ *Хр. Гандев*: Зараждане на капиталистическите отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII век. София, 1962. *Христо Христов*: Аграрните отношения в Македония през XIX век и началото на XX век. София, 1964.

oszmán-török uralkodó osztályt a saját kezelésben tartott földbirtokok kiszélesítésére serkentette. A csiflíkek kialakulásának sokféle módját tartja számon a tudomány. A legsűrűbben lakott, legfejlettebb vidékeken gyakran előfordult a parasztoknak földjükről elűzése is.

Az oszmán katonai-feudális rendszerben bekövetkezett változások szembetűnő jele volt a központi hatalom ellenőrző, irányító szerepének gyengülése. Birodalomszerte eluralkodott az önkény, napirenden voltak a törvénysértések, a hatalmasok semmitől sem riadtak vissza, ha egyéni érdekeik érvényesítéséről volt szó. Az erőszak és a rablás a vagyongyűjtés gyakori eszköze lett. A paraszt, ha tehetett, elmenekült a földjéről és a városokban keresett menedéket. A XVII–XVIII. században megszorodott a faluközösségektől elszakadt, a viszonylagos szabad mozgással rendelkező emberek rétege.

Az Oszmán Birodalom európai tartományaiban a lakosság jelentős részének nem a földművelés jelentette az egyetlen megélhetési forrást. A hegyvidékek alkalmatlanok voltak a földművelésre, itt állattenyésztéssel foglalkoztak, s az ún. transhumance pásztorodást folytatták. A pásztorok évszakonként változtatták szálláshelyüket és gyakorlatilag eléggé laza függőségben voltak az elnyomóktól, inkább közösségeik iratlan törvényei szerint éltek. Az adókat természetesen tőlük is beszédtek, de jellemző módon az állatadószedők, az ún. dzselep-ik rendszerint keresztények voltak, akik a XVII. században már adóbérlet formájában kapták adószedési jogukat az oszmán hatalomtól, s igen gyakran kereskedelemmel is foglalkoztak.

A hegyvidéki lakosság más része vándormunkásként, pontosabban vándoriparosként kereste kenyerét. Kőművesek, kereskedők, szabók, takácsok stb. kerültek ki közülük, előszeretettel keresték fel a székvárost, Konstantinápolyt és az Oszmán Birodalom más nagy városait. Ezek voltak az ún. gurbetsik, akik hosszú éveket töltöttek távol szülőföldjüktől és családjuktól. Keresetüket azonban haza vitték vagy küldték. Az idegenben végzett munkát átmeneti állapotnak tekintették, szinte kivétel nélkül szülőföldjükön alapítottak családot és öregségükre oda tértek vissza.

A viszonylagos mozgási szabadsággal rendelkező réteghez kell sorolnunk a különböző privilégiumokkal rendelkező ráját, amelyet bizonyos szolgálatok – útbiztosítás, a szultáni ménés gondozása, solymászság stb. – fejében felszabadítottak a legnehezebb, leg súlyosabb adók fizetése alól, s kötelezettségeinek teljesítése eleve mozgásra kényszerített. Így a XVII–XVIII. századi balkáni gazdasági-társadalmi viszonyok, az oszmán feudalizmus rendszerében bekövetkezett változások kedveztek egy mozgékony, vállalkozó típus megjelenésének, amely kényszerűségből elszakadt a földtől, a faluközösségtől s valamilyen kézműves kereskedő tevékenységgel tartotta fenn magát és övét. Ami a kereskedői-vándorkereskedői tevékenységet illeti, igen komolyan esett latba a mezőgazdasági és kézműipari termékek olcsósága az Oszmán Birodalomban. Ez a jelenség minden külföldi és természetesen minden magyar utazónak szemet szűrt, nem mulasztották el dicsérni a városi piacok bőségét, csodálkozva emlegették az alacsony árakat.⁷ A mai kutatások az európai árforradalommal összefüggésben vizsgálják a termékek árának

⁷ Hopp Lajos: „Misia vagy Bolgárország” régi magyar krónikásai. Fil. Közöny, 1974, 1–2.;

Marta Bur: Berichte aus dem XVII. Jh. über bulgarische Städte aus Tagebüchern ungarischer Reisender. Studia Balcanica, Sofia, 1970.

alakulását.⁸ Az európai, valamint az Oszmán Birodalomban érvényes árak közötti különbségeket a vándor elemek is kihasználták nyereszkeskedés céljából.

A Balkán-félsziget különböző vidékeiről származó, mozgásra kényszerült csoportokból sokan eljutottak Erdélybe és Magyarországra is. A középkorban, mind az oszmán hódítás előtt, mind az idegen uralom időszakában, egészen a XVII. sz. közepéig a balkáni kereskedelem legfőbb közvetítői a dubrovniki kereskedők voltak, akik bőrt, viaszt, gyapjút, élelmiszereket stb. szállítottak a nagy olasz városok piacaira. Az olasz városok felé irányuló kivitel mind a tengeri, mind a szárazföldi utak igénybevételével folyt. A XVII. sz. második felében a dubrovniki kereskedők jól szervezett kolóniai fokozatosan eltűntek a balkáni városokból. Az állati eredetű termékek és élelmiszerek nagybani kivitele nyugati – francia, holland, angol – kereskedők kezébe került. A dubrovniki kereskedelem hagyatásával egyidőben megnövekedett az északi és észak-nyugati irányban folytatott kereskedelem jelentősége, amely elsősorban az Erdéllyel, Havasalfölddel, Moldvával, Magyarországgal való kapcsolatok élénkülését jelentette. Az észak felé irányuló kivitel végpontja Lengyelország, az osztrák örökös tartományok, Szászország és Szilázia voltak.

A Balkán-félsziget és Közép-Európa kereskedelmi kapcsolatainak jellegét, tárgyát igen jól megítélhetjük többek között a legfontosabb víziútra, a Dunára vonatkozó adatokból. A XVI. század második feléből származó budai török számadáskönyvek, valamint a dunai városokra – Vidin, Nikápoly, Szvistov, Rusze stb. – számára kiadott oszmán törvények azt bizonyítják, hogy az említett városok közvetítésével különböző textiliák, gyapot-, gyapjú- és selyemkelmék, vászonfélék, bőrök és a balkáni kézművesipar egyéb termékei, valamint szárított gyümölcs és fűszerek, rizs került északi piacokra s cserébe finom szöveteket, szerszámot, vasat szállítottak a balkáni fogyasztóknak.⁹ A XVII. század folyamán az észak felé irányuló kereskedelem tárgya lényegesen nem változott. A verestoronyi harmincad naplók bejegyzései az említettekkel megközelítőleg azonos áru-fajtákról beszélnek. A XVII. század második feléből származó értékes forrás arra enged következtetni, hogy a Balkán-félsziget és Erdély közötti kereskedelmi kapcsolatok igen élénkek és rendszeresek voltak.¹⁰

A harmincadnapló viszonylag nagyszámú kereskedőt-vámalanyt jegyez fel – 1685-ben pl. 126 személyt. Azonban a szállított áru mennyisége kicsi, az egy személyre eső harmincad alacsony volt, s a kereskedők többsége évenként egyszer vámolttatott. Ez azt jelenti, hogy a verestoronyi harmincadon nem az ismert középkori kereskedő típus jelent meg, hanem olyan vámalanyról van szó, amely úticéljánál hosszán időzött, s a balkáni városokban, illetve Erdélyben tett látogatásai nem feltétlenül a hivatásszerűen űzött kereskedői tevékenységgel függött össze. Ezek az adatok tehát bizonyos fokig a

⁸ Любен Беров: Движението на цените на Балканите през XVI–XIX в. и европейската революция на цените. Исторически преглед. 1975, № 3.

⁹ Fekete L. – Káldy-Nagy Gy.: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Bp. 1962; Бистра Цветкова: Проучвания на градското стопанство през XV–XVI век. София, 1972; д-р. Боянич-Душанка Лукач: Видин и видиският санджак през 15–16 в. София. 1975.

¹⁰ L. A. Demény: Le commerce de la Transylvanie avec les Régions du sud du Danube effectué par la Douane de Turnu Roşu en 1685. Revue Roumaine d'Histoire. T. VII. 1968, N 5; Lajos Demény: Comerţul de tranzit spre Polonia prin Țara Românească şi Transilvania. Studii Revista de Istorie. T. 22. 1969. N. 3.

gurbetcsik észak felé húzódását tükrözik vagy legalább is szülőföldjükön tett látogatásaikat jelzik.

A XVII. századi Erdély gazdasági életében a balkáni kereskedők nagyon fontos helyet vívtak ki maguknak. A század első felében fejedelmi privilégiumokat nyertek, Brassóban és Nagyszebenben népes kolóniákat alapítottak, kompániákat szerveztek.¹¹ Működésük feltételei meglehetősen bizonytalanok voltak, mert az erdélyi fejedelmek politikai-gazdasági érdekeiktől indítva hol lazára eresztették a gyeplőt, hol meg szigorú törvényekkel korlátozták az idegen kereskedők tevékenységét.¹² Bornemisza Anna gazdasági naplói, gr. Bethlen Miklós önéletírása szerint a görög kereskedők a XVII. sz. második felében harmincadok, sóbányák, portusok bérlői, a fejedelmi udvar szállítói voltak,¹³ jól felszerelt raktárakkal, boltokkal rendelkeztek, ahol az angol, francia, olasz szövetektől és drága keleti kelméktől kezdve a durva balkáni abaposztóig minden kapható volt. Az északmagyarországi és jaroslávi vásárokat járva gyakran teljesítették a fejedelem-asszony megbízásait is. Ők jártak lovat venni a fejedelem számára Havasföldre, vették, adták a kenesőt. E nagystílusú, fejedelmi megbízások teljesítésében forgolódo, az európai nagy városokat rendszeresen látogató kereskedők közül csak 12 személy nevét találjuk meg a verestoronyi harmincadnaplóban. Kis Kristóf pl. (görög aláírása szerint Hristos, Strotos fia) az egyik erdélyi harmincad bérlője, udvari szállító 1685-ben csak egyszer vámoztatott Balkánról érkező árut; Kis Miklós szebeni nagykereskedő, Bornemisza Anna számadásainak állandó szereplője hét szállítmányt kapott Verestornyon keresztül, a szebeni görög kompánia bírása, Kis Tódor 9 alkalommal kapott árut és fizetett 363 Ft. harmincadot stb. Tehát az Erdélyben letelepedett és ott komoly gazdasági szerepet játszó balkáni kereskedők tevékenységének csak egy részét tette ki a balkáni áruk forgalmazása. Létük, gazdaságuk alapja és záloga az idegen országban kínálkozó lehetőségek kihasználása volt. Ebből következik, hogy a XVII. sz. második felében Erdélyben és Magyarországon működő, viszonylag nagyszámú balkáni kereskedő nem a balkáni gazdasági élet, a fejlett árutermelés kiszolgálója, jelenlétük és a közép-európai áruforgalom közvetítésébe való aktív bekapcsolódásuk inkább a fejletlen belső piac és az Oszmán Birodalom gazdasági életében végbemenő változások és bizonyos fokig a válságjelenségek következménye. Ugyanakkor nem szabad lebecsülnünk a Balkán-félszigetről Erdélybe és Magyarországra behozott kézműipari termékek jelentőségét sem. A balkáni eredetű textíliáknak Erdélyben, Magyarországon igen jó piaca volt, a parasztok, pásztorok szívesen vásárolták az abaposztót, bőrkészítményeket, a pamut kelméket, bulyavásznat, szattyánt, karmazsint stb.

A XVIII. században az új államhatárok, a Habsburgok berendezkedése Magyarországon és Erdélyben lényegében nem akadályozta a balkániak bevándorlását, sőt az 1750-es évekig az növekvő tendenciát mutatott. Ebben az időszakban a Balkán–magyarországi áruforgalom sem csökkent, de jellege a század folyamán, különösen annak

¹¹ *Мартъ Буръ: Икономически връзки между Трансилвания и Балканските земи през втората половина на XVII и началото на XVIII век. Studia Balcanica, Sofia. 1970.*

¹² *Zsolt Trócsányi: Gesetzgebung der fürstlichen Epoche Siebenbürgens und die Rechtstellung der Balkan griechen in Siebenbürgen. Etudes balkaniques, 1971. N. 1.*

¹³ *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Bornemisza Anna gazdasági naplói. 1669–1690. Bp. 1911; Gróf Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1952.*

második felében megváltozott. Egyre inkább előtérbe kerültek a nyerstermények, pontosabban a manufaktúrák szükségleteit kielégítő nyersanyagok – gyapot, gyapjú fonal és bőrök – behozatala. A hivatalos iratokban török áruként emlegetett kézműipari termékek azonban még a XVIII. század hatvanas-hetvenes éveiben is megtalálhatók a balkáni kereskedők üzleteiben, jelezve az irántuk megnyilvánuló keresletet és azt a tényt, hogy a Habsburg gazdaságpolitika a század utolsó negyedéig nem tudott monopolhelyzetet teremteni az osztrák áruk számára a magyar piacon. A török áruk iránt megnyilvánuló kereslet persze azt is jelentette, hogy az oszmán hódítás időszakában kialakult gazdasági kapcsolatokat hosszú ideig nem lehetett felszámolni, sem a balkáni termelőközpontok vonzását semlegesíteni.

Az oszmán alattvalók jogi helyzetét Magyarországon és általában a Habsburg tartományokban a különböző békeszerződések határozták meg (1699 – Karlovác; 1718 – Pozsarevác; 1739 – Belgrád), amelyek mindkét birodalom alattvalói számára biztosították a kereskedelmi tevékenységhez szükséges feltételeket. Az oszmán alattvalók egyszeri 3 majd 5%-os vám lefizetése után nagyban hozhattak be török árut és vihettek ki osztrák birodalmi termékeket. A kicsiben való kereskedést, fonttal, rőffel való mérést és árusítást csak az országos vásárokon engedélyezték számukra. A török áruk nagybani behozatala – s ezalatt a bécsi kormányzat elsősorban gyapjút, gyapotot, bőrt, fonalat értett – megfelelt a birodalmi gazdasági érdekeknek. Az államközi szerződések kereskedelmi forgalomra vonatkozó rendelkezései a nagy exportöröket tartották szem előtt, illetve ezek tevékenységét tételezték fel. A valóságban nagyszámú gurbetcsi is kihasználta a kedvezményeket, s mint idegen alattvalók szabadon hozták Magyarországra az angol, francia stb. ipari termékeket és szállították a balkáni, de még inkább a hazai nyerstermékeket a nyugati piacokra. Az oszmán alattvalókra nem vonatkoztak a bécsi udvar speciális vámszabályzatai sem, amelyekkel irányítani igyekezett Magyarország külkereskedelmét. Ily módon az oszmán alattvalók a helyi kereskedőkkel szemben óriási előnyöket élveztek és versenyképességük összehasonlíthatatlanul nagyobb volt.

A balkáni kereskedők magyarországi térhódítását bizonyos szubjektív tényezők is elősegítették. Sikereiket legalább annyira köszönhették jólszervezettségüknek, mint a békeszerződések által biztosított privilégiumaiknak. A XVII. sz. második felében és a XVIII. század első negyedében az erdélyiekhez hasonlóan Magyarországon is görög kompániák alakultak. Tudomásunk szerint a legrégibb a tokaji görög kompánia (1667-ben alakult), azután Miskolcon (1687), Kecskeméten (1708), Gyöngyösön (1711) hozták létre a balkáni kereskedők szervezetüket. Kompánia működött Diószegen, Egerben, Újvidéken. A kompánia, mint minden feudális kori korporáció elsősorban a szervezeten kívül állók versenyét igyekezett megszüntetni és tagjai számára maximálisan kedvező tevékenységi lehetőségeket biztosítani. A görög kompániák esetében, mivel a tagság idegen alattvaló és ráadásul pravoszláv vallású volt, ennél valamivel többről is volt szó. A görög kompániák bizonyos pénzösszeg, adó lefizetése ellenében elnyerték és biztosították a maguk számára a központi kormánysszervek vagy a helyi hatóságok védelmét, fixálták jogait és kötelezségeiket. Ugyanakkor a kompánia nagyon intenzív belső életet élt. Választott vezetősége bíraskodott, üzleti-kereskedelmi ügyekben jogerős, a helyi hatóságok által is elismert határozatokat hozott, gondoskodott a tagok hitéletéről, a balkáni kolostorokból lelkipásztort, kalugyert hozatott, templomot, iskolákat tartott fenn, szerződéseket hitelesített, vagy érvénytelenített, váltókért szavatolt, hitelügyletekben

kezesként szerepelt stb. A kompániák viszonylag széles hatásköre természetesen megkönnyítette a tagok tevékenységét.

A balkáni kereskedők nagy előnyöket húztak üzleti társulásaikból. Vállalkozásaikat rendszerint ketten-hárman hajtották végre. A társulások célja elsősorban a tőkeegyesítés volt, de igen fontosak voltak az egyéb funkciók is. Az együttműködés feltételeit, célját, a nyereség felosztásának módját szerződésben rögzítették, amit hosszabb együttműködés esetén periódikusan megújítottak. Az új szerződés megkötését összekapcsolták a közös tevékenység eredményeinek felmérésével. A nyereséget vagy veszteséget a közös vállalkozás számára rendelkezésre bocsátott tőke arányában osztották el. A társak között munkamegosztás volt. Az egyik tag feladata az áru beszerzése, piacra szállítása volt, a másik tag állandó jelleggel a nagy piac- vagy vásárhelyeken tartózkodott (Bécsben, Pesten, Lipcsében, Boroszlóban), ahol az áru eladásáról gondoskodott. Egy 1766-os bécsi összeírás szerint egy-egy görög cég 3–5 vállalkozót is egyesített, s a tagok Szmirnában, Thesszáliában, Zimonyban vagy Triesztben, Boroszlóban, Lipcsében tartózkodtak.¹⁴ Ez a társulási rendszer enyhítette a rendezetlen hitelügy okozta gondokat és lehetővé tette a viszonylag gyors áruszállítást és értékesítést.

A XVIII. században Magyarországon működő balkáni kereskedők létszámára, elhelyezkedésére vonatkozó adatokat többek között két országos jellegű összeírásból meríthetünk. A Magyar Helytartótanács rendeletére 1754–1755-ben, majd 1769–1771-ben a megyék és a szabad királyi városok elkészítették a területükön élő oszmán alattvalók névsorát.¹⁵ Ez a hatalmas anyag igen értékes adatokat tartalmaz, de csak részleges képet nyújt az országban élő balkáni kereskedőkről. Teljes létszámuk ezidő szerint ismeretlen, minthogy a hivatalos szervek csak az idegen alattvalókat tartották számon, a polgárjoggal vagy honossággal rendelkező balkániak nem szerepelnek az összeírásokban.

A rendelkezésünkre álló összeírások szerint 1754–1755-ben a Helytartótanács fennhatósága alá tartozó megyékben, valamint a Nagy- és Kis-Kunság, Jászság területén, a hajdúvárosokkal együtt 221 helységben volt oszmán alattvaló. Másfél évtizeddel később, 1769–1771-ben pedig 274 helységben írtak össze török alattvalót. Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy az egész ország területén kimutatható a balkániak jelenléte. A létszámot tekintve az összeírások adatainak összesítése után a következő eredményre jutunk: 1754–1755-ből 1318 oszmán alattvalóra vonatkozó adatunk van, ezek közül 580 önálló kereskedő, 231 társ és 410 alkalmazott. A családtagok száma 97 személy. Az 1769–1771-es összeírások szerint 1697 oszmán alattvaló volt Magyarországon. A számbeli növekedés azonban nem jelent újabb, lényeges térhódítást. Az aktív, kereső elem létszáma – önálló kereskedő, társ, alkalmazott – csak igen kis mértékben emelkedett. Az ötvenes években 1221 az aktív keresők száma, a hatvanas években – 1288 fő. A növekedés, a közel 1700-as létszám a Magyarországra költöző hozzátartozókból adódik. Számuk 97-ről 409-re emelkedett. Függetlenül attól, hogy nem rendelkezünk a Magyarországon élő balkániak létszámára vonatkozó pontos adatokkal, az idézett forrásokból kiolvasható,

¹⁴P. K. Enepekides.: Griechische Handelsgesellschaften und Kauflaute in Wien aus dem Jahre 1766. Thessalonika. 1959.

¹⁵MOL. HTT. LT. C 42. Acta Miscellanea, Fasc. 2. N. 8. 1732–1755–14; uo. Fasc. 2. N 8, 1755–1771, 15. 16, 17.

hogy a hatvanas években a balkániak Magyarországra való áramlásában törés vagy megtorpanás következett be, megszűnt a tette kész, aktív vállalkozók beszívargása. A magyar gazdasági életbe már bekapcsolódott idegenek helyzete megszilárdult, egy részük vagyonossá lett, s volt mire alapozni a szülőföldről behívott családtagok jövőjét.

A balkáni kereskedők gazdasági szerepéről, tevékenységük jellegéről sokat elárul földrajzi elhelyezkedésük. Mindkét összeírás azt mutatja, hogy az oszmán alattvalók 75–80%-a a Duna vonalától keletre telepedett le, nevezetesen Borsod, Heves-Szolnok, Pest megye, a Kis- és Jászkunság, Bács megye területén, valamint Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Bihar, Arad, Békés, Csanád és Csongrád megyékben. Nagyobb, jelentősebb kolóniák Gyöngyösön, Miskolcon, Egerben, Tokajban, Kecskeméten, Újvidéken és természetesen Pesten alakultak. Gyöngyösön 1769-ben 39 önálló kereskedő volt, Miskolcon 1754-ben 27, majd 22, Egerben 16, Tokajban 17, Kecskeméten 20 illetve 33 önálló kereskedőt írtak össze. Újvidéken mindkét összeírás alkalmával 22 önálló kereskedőt tüntetnek fel. Pesten alakult a legnépesebb kolónia, 46, majd 130 önálló kereskedővel. A vállalkozóknak természetesen társaik, alkalmazottaik, hozzátartozói voltak, így az említett városokban 60–80, Pesten pedig 500 főre is felment a balkániak száma.

A Magyarországon élő és görögnek nevezett oszmán alattvalók – amint ezt a kérdéssel foglalkozó irodalom is hangsúlyozza – a Balkán félszigeten élő különböző népcsoportokból kerültek ki. A görög elnevezés elsősorban vallásukra, a görögkeleti egyházhoz való tartozásukra utal. Voltak köztük szerbek, bolgárok, görögök, cincárok. Származáshelyüket tekintve a kereskedők túlnyomó többsége Dél-Makedóniából, Kozsáni, Kosztur, Sjatista, Negus, Selca, Seresből és a híres kereskedő városból, Moszkopoléből és környékéről vándorolt el. Számosan jöttek a bolgár városokból – Tirnovából, Melnikből, Szvistovból és Lovacsból.

Az idegen kereskedők Magyarországon igen sokoldalú tevékenységet fejtettek ki. Általában rendelkeztek valamilyen bolttal vagy boltocskával, ahol a falusi vagy a városi lakosság igényei szerint a legkülönbözőbb árucikkeket tartották – textíliákat, az ún. török árut (bőr, fonal, gyapot, abaposztó, selyem, vászon, gyapotkelmék), háztartási eszközöket, szerszámot, rövidárut, készruhát, élelmiszert. A boltban rendszerint a segéd vagy az egyik társ üldögélt, esetleg faluról-falura járva kínálta áruját. A tulajdonos üzleteket kötött, szarvasmarhával, borral vagy egyéb termékkel kereskedett. A bolti áruval és mezőgazdasági termékekkel való kereskedés jól kiegészítette egymást. Igen sok esetben a bolti vásárlás értékét termékkel egyenlítették ki. A kereskedelmi tevékenység sokoldalúsága, az ipari és a mezőgazdasági termékek forgalmazásának egy kézben való összpontosulása az adott gazdasági és társadalmi környezetben természetes volt, különösen a görögök esetében. A balkáni elem élvezve az idegen alattvalóknak biztosított privilegiumok előnyeit maximálisan ki tudta használni azt a nagy nyereszkeségi lehetőséget, amit a XVIII. században a fejlődő manufaktúrák nyersanyag igénye támasztott és amelyet jórészt a kelet-délkelet-európai mezőgazdasági termékekkel elégítettek ki. A legnagyobb, leggazdagabb görög kolóniák ott keletkeztek, ahol lehetőség nyílt a magyar vagy a balkáni nyerstermények közvetítésére, eladására. A jólszervezett, neves iskolát és szép templomot fenntartó miskolci görög kolónia a magyar bort szállította Lengyelországba és annak eladásából gazdagodott meg. Az egriek borral, viasszal, gubaccsal kereskedtek. A Jászkunság görögjei marhakereskedelemmel foglalkoztak, az újvidékiek viaszt szállítottak az olasz városokba és közvetítették a török árut a nagy

európai piacoknak. Pest a balkáni gyapot, gyapjú, veresfonal és béráru egyik fontos vásárhelyévé fejlődött. A kecskeméti kolónia, lévén a város az egyik Bécs felé vezető balkáni kereskedelmi út állomása, rizs, gyapot, dohány raktárakat tartott fenn, tagjai pedig közvetlen kapcsolatban állottak Béccsel és Sziléziával. A nyugatra szállított nyers-termékek ellenében a görög kereskedők textíliákat, rövidárut, szerszámokat és egyéb manufaktúratermékeket hoztak be az országba, illetve szállítottak tovább Törökországba.

A nagy görög kolóniák a közép-délkelet-európai áruforgalom csomópontjain keletkeztek, de jelentős volt a vidéken élő balkániak száma is. A Magyarországon összeírt oszmán alattvalók kb. fele a falvakban és mezővárosokban telepedett le, s csak 25 olyan, a Magyar Helytartótanács fennhatósága alá tartozó helység akadt, ahol a balkániak létszáma meghaladta a 10 főt.

Aligha szorul bizonyításra, hogy a Dunától keletre eső területeken a falvakban élő kereskedők, inkább házalók számára nem nyílt nagy lehetőség a meggazdagodásra. Az 1771-ben készült összeírások erre vonatkozóan érdekes adatokkal szolgálnak. A Helytartótanács ezúttal a katolikus és pravoszláv kereskedők vagyonára illetve árukészletére vonatkozó adatokat kért. Kiderült, hogy a kecskeméti, újvidéki kereskedők 5, 10, 20, 30, 50 000 vagy annál is nagyobb értékű vagyonával szemben pl. az Arad megyében élő balkániak 58%-a 100 forint értéket meg nem haladó áruval rendelkezett. Bács megyében az újvidékiek jelentős raktárai javítják az egy főre eső érték-átlagot, a falvakban élő kereskedők azonban ott sem rendelkeztek nagyobb mennyiségű áruval az Arad megyeiekénél. A Bács megyei kereskedők 68%-a 500 forint értéket meg nem haladó készlettel rendelkezett. A Békés megyei görögség helyzete ennél lényegesen jobb volt: 100–500 ft. értéket képviselő áruja a kereskedők 38,5%-nak, 500–1000 ft.-nyi áruja 15,4%-nak, 1000–3000 ft. értékű áruja a kereskedők 30,8%-nak volt.¹⁶ De ezek a megyei, falusi viszonylatban jelentősnek számító árukészletek sem hasonlíthatók az említett nagy kolóniákba, kereskedő-társaságokba tömörült görögök vagyonához. Ebből az következik, hogy a Magyarországon működő balkáni gurbetsik jelentős része nagyon szerény anyagi körülmények között élt és eleve nem volt lehetősége arra, hogy különösebben nagy pénzmennyiséget, értékeket vigyen ki az országból. Ezeket a tényeket azért tartjuk fontosnak megemlíteni, mert történetírásunkban kissé leegyszerűsítve az idegen, elsősorban a görög kereskedők tevékenységéhez az országra káros tőkekivitel fogalma kapcsolódik. „Ami kereskedelmi tőke az országban a gyarmati viszonyok között felhalmozódik, az idegen kereskedők kezén van, rendszerint külföldre kerül, nem a hazai ipart fejleszti” olvassuk az 1958-ban kiadott „Magyarország története”-ben.¹⁷ E kérdés átfogó vizsgálata nem lehet célunk. A görög kereskedők Magyarország gazdasági életében betöltött szerepét igen sok vonatkozásban, összefüggésben vizsgálhatjuk, a továbbiakban csupán egyetlen kérdést, a magyar bor kivitelében való részvételüket igyekszünk megvilágítani.

*

¹⁶ *Марта Бур*: Балканские купцы в Венгрии XVIII век. *Études balkaniques*, 1972, n. 3.

¹⁷ Magyarország története. 1526–1790. I/1. Bp. 1958. 292.

1671-ben a Szepesi Kamara erélyesen védelmére kelt a Sárospatakon élő görögöknek, akiket a megyei hatóságok porcióztatni akartak.¹⁸ A Kamarának ez az akciója azt jelenti, hogy a sárospataki görögök már jó ideje megtelepedtek e vidéken, s bizonyos adó ellenében sikerült kivonniok magukat a megye fennhatósága alól, ami kétségtelenül megkönnyítette kereskedői tevékenységüket. A XVII. század 90-es éveiben balkáni eredetre utaló néven szereplő személyek ingatlannal is rendelkeztek: 1692-ben Görög Tamás egy sárospataki lakos házáat zálogba vette;¹⁹ 1699-ben helyi lakos pincét vett bérbe Görög Zsigmondtól.²⁰ 1724–1728-as évekből származó adatok szerint 5–6 görög nevű személy rendelkezett szőlővel, pincével Sárospatak határában.²¹ Ugyanakkor két görög személy, Margarét Márton és Roza István 300 frt.-ért megvásárolták egy sárospataki lakos házáat, amelyet aztán a pravoszláv egyházközség rendelkezésére bocsátottak.²²

Tokaj város jegyzőkönyveiben a görög névvel 1651-ben találkozunk először,²³ 1667-ben már létezett a görög kompánia is, amely jelentős kedvezményeket tudott biztosítani tagjai számára. A XVII. század 90-es éveiben Tokajban is, akárcsak Sárospatakon a görögök ingatlannal, házzal, szőlővel rendelkeztek, 1694-ben pedig már saját lelkészüket is volt Esxias archimandrita személyében, aki házat is vásárolt Tokajban.²⁴ Az itt letelepedett görögök – akiknek létszáma 1705-ben a németi illetve a szatmárnémetiekkel is szaporodott, t. i. Rákóczi fejedelem a szatmári vár megvívása után az ottani görögök Tokajba való áttelepítését rendelte el²⁵ – igen aktív tevékenységet fejtettek ki. Boltokat tartottak, marhakereskedéssel foglalkoztak, pénzt hiteleztek, legelőket béreltek stb. 1736-ban Tokajban 23 balkáni kereskedőt írtak össze. Ekkor már Táján és Liskán is megtaláljuk őket.²⁶ A tokaji jegyzőkönyvek és hivatalos iratok igen sok zálogügyletet örökítettek meg, amelyeknek szenvedő alanya rendszerint egy-egy tokaji lakos, akinek szöleje kisebb-nagyobb adósság fejében görög kereskedő kezére került.²⁷

A hódoltsági területen lévő Egerbe még a török uralom idején nagyszámú szerb család költözött be, de kimutatható a görögnek nevezett egyéb nemzetiségű balkáni elem jelenléte is. Az Egerben élő balkániak számát, helyzetét érdekesen világítja meg egy 1719-ből származó összeírás a „Püspöki Eger várossába Lakos Görögök és Rácok Regestruma”.²⁸ E Regestrum szerint 1719-ben 82 szerb és görög férfi, valamint 76 nő élt

¹⁸ Kazinczy Levéltár, Sátoraljaújhely, Fasc. 187. N. 230.

¹⁹ Református Egyházkerületi Levéltár, Sárospatak. A–II–309.

²⁰ Román János: A sárospataki szőlőművelés XVI–XVII. századi történetének forrásai. Sárospatak, 1963. 155.

²¹ Református Egyházkerületi Levéltár, Sárospatak. Sáros Nagy Patak városa örökvallások protocolluma, T. 6. 1719–1781. 54. 77, 85, 11, 121, 140.

²² Uo. 168; Román János: Sárospatak település és építészet történetéhez. Sárospatak, 1965. 233.

²³ Sasvári László: Elkallódott tokaji görögök és rácok nyomában. Borsodi Szemle, 1961. V. N. 24.

²⁴ Kazinczy Levéltár, Sátoraljaújhely. Tokaj város jk. 1688–1725. 120, 139, 142, 167.

²⁵ Bánkuti Imre: A német görögök Tokajba telepítése 1705-ben. . .

²⁶ Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. T. VI. 21.

²⁷ Kazinczy Levéltár, Sátoraljaújhely, I./A–33, 1764, 1766.

²⁸ Egri Érseki Gazdasági Levéltár, 318 rsz. Fasc. D. 167–1719. Ezen értékes iratot Sugár István úr egri tudományos kutató bocsátotta rendelkezésemre, amiért köszönetemet fejezem ki.

Egerben. Az összeírtak több mint fele 1695 után költözött a városba. Foglalkozásukat tekintve 19-en kereskedtek, 9-en pedig valamilyen mesterséget űztek, a többség földművelő volt, illetve valamilyen ingatlannal, mezőgazdasági felszereléssel rendelkezett. Az összeírtak több, mint fele bort is tartott, némelyek 168–208 köből mennyiségben.

Az 1719-ben, Egerben összeírt balkáni kereskedők 19 főnyi csoportjában csak két fő volt szerb nemzetiségű, a többiek albánok, görögök, cincárok voltak. A kereskedők többsége házzal is rendelkezett az újjáépülő Egerben, hét kereskedőnél pedig bort is találtak 100–200 köből mennyiségben. Ennek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a jövevények a bolti árusítást vagy szatócskodást borkereskedelemmel kötötték össze. Ezt megkönnyítendő, a későbbiek folyamán a tehetősebb balkáni kereskedők szőlőbirtokot és pincéket szereztek. Az egri kereskedők vagyonleltárában rendszerint ezt a fajta értékes ingatlant is megtaláljuk. 1749-ben Görög Lukács 2 db szőlőről (kb. 1000 frt. értékben) végrendelkezik. Az 1775-ben tönkrement Markó Demeter csődtömegének részét képezte egy szőlő, pince és 23 hordó bor; 1773-ban Rákó György és Tsa szőlővel, pincékkel és 255 hordó borral rendelkezett. 1785-ben készült el Csetiri György és Tsa vagyonleltára. E szerint a társak 2583 Rh. frt. értékű szőlővel, 1006 Rh. frt. értékű borral rendelkeztek, ezenkívül Eperjesen 1400 Rh. frt. értékű tokaji bort tartottak raktáron.²⁹

A balkániai egri kolóniája a XVIII. század folyamán megnövekedett. A végleg letelepedett szerb családok mellett ott találjuk a nyerészkedés céljából érkező oszmán alattvalókat is. Az utóbbiak száma az 1754–1755-ös összeírás szerint 57 fő volt; 16 önálló kereskedő 16 üzlettárral, 28 segéddel és inassal dolgozott. Az alkalmazottak magas számaránya eleve nagykereskedők jelenlétére utal. Az egri levéltár gazdag anyagából tudjuk, hogy a pravoszláv kereskedők egy kis csoportja ipari termelésbe fektette a pénzét. A XVIII. század utolsó negyedében az egri pravoszláv kolónia iskolát, templomot tartott fenn. Iskolamesterük az Oszmán Birodalomból érkezett és görög nyelven oktatott.

A közösség azonban igen sok nehézséggel küzdött, helyzete ellentmondásos volt. A gazdag balkáni kereskedőkkel egyház és földesurak szívesen léptek üzleti kapcsolatba. Görög kereskedők szállították – rendszerint hitelbe – a püspöki háztartás számára a szükséges cikkeket, hitelt adtak a földesuraknak, vagy jelentős összegeket vettek fel tőlük kamatoztatás céljából. Görögök kezén voltak az egyházi alapítványi pénzek és városi gyámhatóságok által kezelt összegek. Az üzleti, pénzügyi téren kialakult érdekközösség nem zárta ki az üldöztetést, az idegen alattvalókkal szemben elkövetett törvénytelen-ségeket. Az egri magisztrátus a helyi polgári elem érdekeinek védelmében mindent elkövetett a jövevények tevékenységének akadályozására. A város földesura, a püspök a görögök ügyeiben felemás álláspontot foglalt el, magatartása nem volt egyértelműen ellenséges, bizonyos esetekben a jövevények érdekeit védelmezte. Az egri görög kolónia így püspök és magisztrátus között lavírozva igyekezett biztosítani a tevékenységéhez szükséges feltételeket. A közösség életét még tovább bonyolították a belső ellentétek, amelyek a XVIII. sz. vége felé fejlődtek antagonizmussá. Amint láttuk, Egerben szerbek és görögök, ill. görögnek nevezett nem-szláv elemek telepedtek le. A viták, a hajdan egységes vallási közösséget alkotó kolóniát pártokra szaggató nézeteltérések az iskolai oktatás és az istentisztelet nyelve miatt robbantak ki. A szerb vagy görög nyelv kötelezővé tétele miatti

²⁹ Állami Levéltár, Eger. B XXV/b 24–109, 1751; B XXIX–78, 1755; B CXVI/a – 363; MOL HTT. LT. C 42, Acta Misc. Fasc. 2. N. 8. 1755–20.

harcok természetesen a nemzetiségi ellentétek megnyilvánulása voltak. A pesti görögök életében hasonló folyamatok játszódtak le és a közösség szétesését eredményezték.³⁰

A Miskolcon letelepedett balkániak – többségükben bizonyíthatóan Moszkopoléből származó cincárok vagy más néven kucovlachok – a XVII. sz. második felében, 1687-ben alakították meg kompániájukat. Ez a kolónia aránylag zavartalanul fejlődött és a szervezetség igen magas fokát érte el. A városban lakás feltételeit, jogokat és kötelezettségeket a magisztrátussal kötött egyezmény szabályozta, amit időnként megújítottak, korrigáltak. A közösség tagjai görög és vlach nyelven beszéltek, s többségükben Moszkopoléből és környékéről származván komoly városi tradíciókat hoztak magukkal. Nyilván ezzel magyarázható, hogy a közösség belső életét szigorú előírások szabályozták. A miskolci levéltárban található a kolónia jegyzőkönyve, amelyben többek között egy 1801-ből származó szabályzat olvasható. Ez a 38 §-ból álló dokumentum egy régebbi regláment megújított és az új idők követelményeihez alakított változata. E páratlanul értékes iratból ismerjük a miskolci közösség belső életét, szervezetét, fogalmat alkothatunk arról, milyen követelmények, normák szerint éltek a kereskedők. Különösen érdekesek a kolónia vezetőségének gazdasági funkcióit szabályozó paragrafusok. Kiderül, hogy jelentős közpénzekkel rendelkeztek, amit a tagoknak adtak kölcsön, iskolát, templomot, szegényházat tartottak fenn.³¹ Szép lakóházaik, épületeik a város piacán vagy annak közelében helyezkedtek el, ami magában véve is jelzi gazdagságukat.³²

A balkáni kereskedők térhódítását a helyi polgárosodó elem igyekezett megakadályozni, – különösebb siker nélkül. Az idegenek elleni harcról többek között a városi jegyzőkönyvek adatai tanúskodnak. 1707-ben arról hallunk, hogy a miskolci lakos Ötvös Mátyás tiltakozik zálogban lévő házhelyének Pál Deák nevű görög kezére juttatása ellen.³³ A XVIII. század első évtizedében tehát a görögök már komoly pozíciókat vívtak ki maguknak, minden bizonnyal ingatlannal is rendelkeztek, hiszen a zálogos föld vagy ház rendszerint a hitelező kezére került. A továbbiakban a balkániak gazdasági téren aratott sikereinek egyre több jelével találkozunk. A város boltjait ők bérelték, s kőboltokat maguk is építettek. 1720-ban a város a boltbéreket felemelte és határozatban mondta ki, hogy „... városunkban áros botos görögök avagy arnótok az városnak minden bóttul fizessenek 10–10 tallérokat”. 1724-ben a balkániak már közösségként léptek fel a várossal szemben és tevékenységük feltételeit, kötelezettségeiket írásban rögzítették. A városi jegyzőkönyv szerint Görög János nevű bírjuk az egész közösség nevében vállalja évenként hatvan magyar forint fizetését, „... azért hogy itten veszik a hasznót”. Ezen túl, igen jellemzően Görög János társával együtt engedélyt kapott arra, hogy 220 juhot a miskolci teritoriumon legeltessen.³⁴ Ezek szerint a balkáni kereskedők a húszas években saját gazdaságokkal, állatokkal rendelkeztek. Lassanként megszerezték bizonyos cikkek

³⁰ Füves Ödön: A pesti görögök önállóságért folytatott harca. . .

³¹ Állami Levéltár, Miskolc. „A görög communitas jegyzőkönyve”. Görög nyelvből fordította Afrodita Zurmalieva tud. kutató. Szófia. BAN.

³² Marjalaki Kiss Lajos: Görög kolónia Miskolcon a XVIII. században. Borsodi Szemle, 1960. IV. 6.

³³ Állami Levéltár, Miskolc. Miskolc város jegyzőkönyve 1554–1724. 1707, ápr. 2.

³⁴ Dr. Szendrei János: Miskolc város története. II. k. Miskolc. 1904. 598–600.

egyedárusítási jogát. Pl. 1743-ban György Tamás görög húsz Rh. forintokért megkapta a tea, kávé és rozsolis árusításának monopóliumát.³⁵

A boltbeli kereskedés, az ingatlanbírás, a legelőhasználat jogát a balkániak a XVIII. sz. első negyedében különösebb nehézségek nélkül megszerezték, gyakorolták, s e téren nem látjuk nyomát a helybeliek jelentősebb tiltakozásának. Nem így áll a helyzet a borkereskedéssel. Az idegenek térhódítását tapasztalva a városi tanács és a lakosság igen erélyesen lépett fel. 1722-ben a miskolci lakosok és a városi tanács gyűlésben tárgyalták a borkereskedés területén elharapódzott visszaállásokat. Kiderült, hogy némely miskolci lakos, sőt vidékiek is a városba falusi és „... más egyéb határokon termett borokat, túl a Tiszán és Gyöngyös táján termetteket is bé szoktak hol palam hol titkon hordani, de ami sérelmesebb a város népének, az itt közöttünk kereskedő rácok, görögök és arnótok is városunk injuriájával tele pince borokat raknak, mely nagy kárára vagyon a városnak.”³⁶ Az idegenek borkereskedői tevékenységét erélyes intézkedésekkel igyekeztek akadályozni – kevés eredménnyel. 1727-ben újabb határozat született, amelyben már arról van szó, hogy „... a görögök, arnótok sidók és egyéb kereskedők... az borokkal való kereskedésben annyira elmerültenek, kik miatt a város szegény lakosai magok borait immáron nem is disztrahálhatják...” Ebben az időben már nem is annyira az idegenek borkereskedésének megtiltásáról volt szó, hanem a magisztrátus a bortaxa szigorú behajtásáról igyekezett gondoskodni.³⁷

Az 1720-as években Miskolcon 43 balkáni kereskedőt tartottak számon,³⁸ később az 1754-es országos összeírás alkalmával az oszmán alattvalók száma 62; 1769-ben pedig 88. A jelentős létszámnövekedés okait nyilván a nagy üzleti lehetőségekben kell keresnünk. A Miskolcon lakó balkániak vezetőszerepre tettek szert a Lengyelország felé irányuló borkivitel lebonyolításában. E téren elért sikereik egyik előfeltétele a saját borpince és szőlő bírása volt.

Az 1769-es összeírás szerint Miskolcon 22 önálló kereskedőcég volt, ezek 12 üzlettárral működtek. Tehát az önálló, ingó és ingatlan vagyonnal rendelkező kereskedők száma 34 fő. Közülük 29-en szőlőbirtokkal, pincékkel és kisebb-nagyobb mennyiségű borral is rendelkeztek. Ugyanakkor ezeknek a kereskedőknek boltjaik voltak, ahol textilt, fűszert stb. árultak. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a balkániak egyidejű részvételét az ipari-kézműipari termékek és (nyers) mezőgazdasági termények forgalmazásában. Miskolcon csak négy olyan kereskedőről tudunk, aki bolttal nem rendelkezett, bevallása szerint csupán pincéje volt, tehát feltehetően csak borkereskedéssel foglalkozott.

Az ingatlanszerzésnek megvoltak a jól bevált módszerei. Többek között a kereskedők a boltbeli adósság fejében megkapták vevőik szőlejét, pincéjét vagy egyéb ingatlanát. E tekintetben jellemző példával szolgál Sámby Tamás tevékenysége. Ez a kereskedő 1738-ban vagy 1739-ben, 12 éves korában került Magyarországra – Moszkopoléból, tehát minden valószínűség szerint cincár (kucovlach) volt. 1746-ban Sámby megkapta Jenei István miskolci lakos szőlejét – 108 frt. adósság fejében; 1754-ben Sámby kérésére megbecsülik és kezére juttatják nemes Forray Istvánnak a Bábonyi Bérc nevű promon-

³⁵ Állami Levéltár, Miskolc. Miskolc város jegyzőkönyve, 1743, II. 8.; 1744. I. 10.

³⁶ Dr. Szendrei János: i. m. 598–600.

³⁷ Uo.

³⁸ I. m. 594.

toriumon lévő szőlőjét — 327 frt. adósság fedezésére; ugyanezen évben 1128 frt. adósság fejében a kereskedő megkapta Csáti Szabó István ingatlanainak jó részét, házhelyet, házat és szőlőt.³⁹ Az 1769-ben készült összeírás adatai szerint ebben az időben Sám-bik 40–42 éves volt a görög kompánia bírja és eléggé gazdag ember. Mindenekelőtt bolttal rendelkezett, ahol bécsi, pesti, debreceni, valamint török portékát tartott, ezen kívül jelentős mennyiségű bora is volt. Miskolcon volt egy háza, 2 pincéje és egy darab szőlője; Tapolcán 4 szőlője, Sajó-Szentpéteren pedig 6 darab szőlője. Sám-bik jellemzésének kiegészítéseként hozzá kell tennünk, hogy rendszeresen járt Lengyelországba, nyilván borkereskedés végett.⁴⁰

A XVII–XVIII. sz. fordulóján a balkáni kereskedők jelentős szerepet vittek a magyar borvidék nagyobb mezővárosainak életében. Hogyan használták fel gazdasági pozícióikat, mikor és milyen mértékben kapcsolódtak be a jövevények a magyar bor külföldre való szállításába?

A középkorban a magyar bor legjobb piaca Lengyelország volt. A bortermelés és a borkivitel kérdése jelentős publikációk tárgyát képezi, amelyek a borkereskedelemmel kapcsolatos fontosabb problémákat, köztük a borkivitellel foglalkozó kereskedők kérdését is felvetik.⁴¹

A magyar–lengyel kereskedelemnek az évszázadok folyamán kialakultak a maga tradíciói, útvonalai és ennek megfelelően létre jött az országhatár mindkét oldalán elhelyezett harmincadhely hálózat is. A kereskedők nagyobb kényelmére a határmenti helységek egyike-másikában raktárakat szerveztek és tartottak fenn. A XVIII. században a borkereskedelemben leginkább érdekelt magyarországi városok Lőcse, Kassa, Bárfa, Eperjes, lengyel részről Muszina, Piwniczna. Nowy Targ voltak. Ezek a helységek az észak-nyugati irányban, Krakkó felé vezető kereskedelmi út fontos állomásai és vámhelyei. Észak-északkeleti irányba találjuk Grybow, Nowy Sacz, Gorlice, Biecz helységeket. Az itt vámozt bort és egyéb árut Lublin és Varsó felé szállították tovább. Piwniczna és Biecz helységekből nagy raktárak voltak, az innen szállított magyar bor távoli, — pl. lublini — vámhelyeken is szerepel. A bort ebben az időben 3–4 ló által vontatott szekereken szállították. Egy-egy társzékérre rendszerint 3 hordót raktak fel. A forrásokban nem találunk útmutatást a hordók nagyságára, űrtartalmára vonatkozóan, ezért a legújabb kutatások eredményei alapján a kiviteli célokra használt hordó nagyságát 135–152 literesnek vesszük.⁴² A kereskedők általában nem saját fogatukon szállítottak, hanem a

³⁹ Állami Levéltár, Miskolc. Miskolc város jegyzőkönyve, 1746, II. 9., III. 5.; 1754, IV. 11.

⁴⁰ Állami Levéltár, Eger. B LIX/b-90-1779.

⁴¹ *Divéky Adorján*. Felsőmagyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal. Bp., 1905; *Takács Sándor*: Magyarország borkivitele Sziléziába 1735–1756. M. G. Sz. 1903; *Komoróczy György*: Borkivitelünk észak felé. Kassa, 1944; *Orosz István*. A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. Agrártörténeti tanulmányok, Bp. 1960; *Péter Katalin*: Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. sz. végén. Agrártörténeti Szemle, IV. 1964. 1–2. A magyar és lengyel levéltárakban végzett kutatásaink során a balkániak tevékenységére általában és nem a magyar borkivitelre összpontosítottuk figyelmünket. Kiderült azonban, hogy a magyar összeírásokban szereplő moszkopolei, koszturi, kozsani stb. származású török alattvalók a lengyel forrásokban magyarokként szerepelnek, mivel Magyarországról szállítják a bort. Így a rendelkezésünkre álló forrásokból minden magyar vonatkozású adatot ki kellett emelnünk, aminek eredményeként bizonyos időszakokban a borkivitel egészére vonatkozó adatokat is nyertünk.

⁴² *N. Kiss I.*: Mérték, állam és társadalom. Agrártört. Szemle, 1975. 3–4.

határmenti helységeiben lakó bor, illetve áruszállításra specializált fuvarosok szolgálatait vették igénybe.

A külföldi piacokon, elsősorban Lengyelországban eladásra kerülő magyar bor mennyiségét nehéz megállapítani. Még nem végeztük el a magyar harmincadok és a lengyel vámnaplók adatainak összesítését és egybevetését. Tagányi adatai alapján a XVII. sz. első felében a kivitelre kerülő bormennyiség évi átlagát 10–12 000 hordóra kell becsülnünk.⁴³ A XVII–XVIII. század fordulóján a borkivitel hanyatlásnak indult, a XVIII. sz. 20-as, 30-as éveiben a csökkenés komoly méreteket öltött. Ennek legfőbb okát a kortársak az idegen kereskedők, görögök, zsidók, örmények által üzött borhamisításban látták. A bajokon az idegenek ellen hozott törvényekkel igyekeztek segíteni, megtiltották számukra a borkereskedést.⁴⁴

A kétségtelenül elterjedt borhamisítást azonban – ahogyan erre Komoróczy idézett munkájában rámutat – nem lehet csak az idegenek számlájára írni. Magyarok, lengyelek, kereskedők és termelők egyaránt próbálkoztak törvénytelen eszközökkel nagyobb jövedelemhez jutni. A hamisítás leggyakoribb formája a borpancsolás volt és az Abaúj-Borsod, tiszantúli borok hegyaljai néven való eladása. A borkivitel csökkenésének, a borhamisításon kívül más, objektív oka is lehetett. A hegyaljai szőlőhegyek talaja kimerült, s talán más, természeti okok is közrejátszottak a minőség és mennyiség csökkenéséhez.

A borkivitel csökkenésének tendenciáját jól tükrözik a krakkói vámkönyvek adatai. A XVII–XVIII. században a városban forgalomba kerülő áru jelentős része Magyarországról érkezett. A krakkói kereskedők évszázadokon keresztül közvetítették a sziléziai piacra a magyar termékeket, jelentős szerepet játszottak a borkereskedelemben is. Így a krakkói vámadatok mérvadónak tekinthetők a Magyarországról érkező árumennyiség növekedésének vagy csökkenésének megítélésénél.

A magyar bor elnevezés a lengyel piacon a hegyaljai borokat illeti. Ugyanakkor nagyon sok szentgyörgyi bort is vámoztak Krakkóban. A hegyaljai borok csökkenésével növekedett a szentgyörgyi borok kivitele. A XVIII. század első évtizedében Krakkón keresztül jóval több szentgyörgyi bor került a lengyel piacra a hegyaljainál.

A krakkói vámkönyvek adatai alapján a magyar bor kivitele a következőképpen alakult:

1659-ben – 707 1/2 hordó	1701-ben – 753 1/2 hordó
1663-ban – 1197 hordó	1702-ben – 948 hordó
1669-ben – 4600 1/2 hordó	1703-ban – 1180 hordó
1670-ben – 3117 1/2 hordó	1704-ben – 1089 1/2 hordó
	1705-ben – 1127 hordó

magyar bort vámoztak.⁴⁵

Ebben az időszakban a magyar bor közvetítői a lengyel fogyasztók számára elsősorban a krakkói polgárok, általában a lengyel kereskedők voltak. Az

⁴³ Tagányi K.: Borkivitelünk Lengyelországba. 1637–1641. MGSz. 1898.

⁴⁴ Illésy János: A tokaji bor védelme 1737-ben. MGSz. 1900.

⁴⁵ Archiwum Akt Dawnych miasta Krakowa (AADMKR) Regesztza thelonei Cracoviensis N. 2175, 2179, 2185, 2186, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207.

1659–1663–1669-es években összesen 116 borszállító személy nevét jegyezték be a vámkönyvekbe. Többségük lengyel városokból származott. Krakkói polgár 33 volt közöttük, a magyar városokból összesen 20 személy – feltehetően kereskedő vámolttatott; Eperjesről 9, Késmárkból 5, Besztercebánya, Kassa, Lubló városokból 1–1 ill. 2–2 személy érkezett. 1669-ben a vámkönyvekbe jegyzett bor 51%-át krakkói kereskedők szállították. Turczinski, Zibenecher, Szalevicz nevű polgárok 200–300–350 hordó bort is vámolttattak. A hetvenes években elvétele, egyszer-kétszer Sárospatakról és Tolcsváról érkező kereskedők nevével is találkozunk. Az általuk szállított bor mennyisége azonban nem haladja meg a 10–15 hordó mennyiséget. A század utolsó negyedében a borvidék lakói is megkísérelték, hogy betörjenek a régi kereskedő városok polgárai által uralt piacra. 1673-ban még egy Daniel Grek (Görög) nevű, tokaji illetőségű, valószínűleg balkáni származású személy nevével is találkozunk.⁴⁶

A XVIII. sz. első évtizedében a magyar bor közvetítői szintén a már említett lengyel és magyar városokból kerültek ki. A krakkóiak ebben az időszakban is megtartották vezető szerepüket a jövedelmező foglalkozási ágban. A jelzett 5 esztendőben (1701–1705) a krakkói vámosok csak 19, magyarországi városokból származó kereskedő nevét jegyezték fel. A magyar kereskedők részvétele nem volt sokkal jobb az egyébfajta termékek kivitelében sem. Más források szerint 1706–1708-ban Magyarországról, Krakkón keresztül 180 szállítmány bőrt, viaszt, mézet, fémet, dohányt, fagyút irányítottak Boroszlóba. Boroszlóból Magyarországra pedig 165 szállítmány sziléziai áru érkezett. Ezt a forgalmat 35 kereskedő bonyolította le. 14 lengyel kereskedő 192 szállítmányt vitt, 13, magyar területről származó kereskedőre 112 szállítmány esett. (8 személy lakóhelyére vonatkozó adat nincsen. Ezekre 39 szállítmány esik.)⁴⁷ Bár adataink töredékesek, emeli értéküket az a tény, hogy az észak felé irányuló kereskedelem fő útvonalán lebonyolított forgalomról nyújtanak információt. Ez pedig arra enged következtetni, hogy a XVII–XVIII. sz. fordulóján a csökkenés ellenére a borkivitel eléggé jelentős, és ennek fő hasznélvezői a lengyelországi kereskedők voltak. A magyarországi kereskedők részvétele a borkereskedelemben jelentősen kisebb és az eperjesi, késmárki, kassai, lubló stb. városok polgárainak kezén volt. Az észak felé irányuló borkivitel fő útvonalán görög kereskedőt ebben az időszakban nem találunk, annak ellenére, hogy a XVII. sz. második felében a magyar borvidéken valamint a vele közvetlen kapcsolatban álló városokban – amint láttuk – a balkániak jelenléte kimutatható.

Bár a XVII–XVIII. sz. fordulóján a balkáni származású kereskedők elkerülték a krakkói vámot, ez nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem szállítottak bort Lengyelországba. A varsói Album Civium bejegyzései arra engednek következtetni, hogy a magyar borvidéken biztos bázissal rendelkező balkáni kereskedők az 1710-es, 1720-as években bekapcsolódtak a magyar bor lengyelországi exportjába.

1729-ben (febr. 19-én) kapott polgárjogot az Eperjesről Varsóba származott Konstantinus Roza. Foglalkozása – borkereskedő.⁴⁸ A lengyel főváros első balkáni

⁴⁶ AADMKr. 2189.

⁴⁷ Percepta Depositoris Cracoviensis. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. N. 1566.

⁴⁸ Muzeum Historyczne m. st. Warszawy. Kartoteka żródło do dziejów miasta. Album Civium. A varsói polgárkönyv adatai 1974-ben feldolgozás alatt álltak. A már elkészült kartotékokat dr. W. Szaniawska ig. h. bocsátotta rendelkezésemre, amiért köszönetemet fejezem ki.

eredetű polgára azonban nem az Eperjesről érkező Roza, előtte már hárman kaptak polgárjogot; 1721-ben a janinai származású Anasztaz Ekonomivics, 1726-ben a moszkopolei születésű Nikolaus Kapomai és 1728-ban a tirnovói (Thessalia) Demetrius Morgan. Az ő nevük mellől hiányzik a bejegyzés — „borkereskedő” —, csak annyit tudunk meg róluk, hogy kereskedelemmel foglalkoztak. Az 1740-es években a varsói polgárjog megszerzésének feltételeit megnehezítették. A szokásos vagyoni census mellett két ajánlóra is szükség volt.⁴⁹ Így minden egyes balkáni származású polgár felvételével kapcsolatban a már korábban letelepedett honfitársakról is tudomást szerzünk. Az 1745–1749 közötti időszakban 25 kereskedő nyert polgárjogot, köztük két balkáni eredetű borkereskedő.⁵⁰ 1753–1762 között újabb 5, Moszkopoléból illetve Makedóniából származó borkereskedő nevét jegyezték be a varsói polgárkönyvbe.

A varsói polgárkönyv adatait, a balkáni borkereskedők csoportjának varsói jelenlétét csak egyféleképpen értékelhetjük: a XVIII. sz. első negyedében a balkáni kereskedőknek sikerült bekapcsolódni a Magyarországról Lengyelországba irányuló borkereskedelembe, de ebben a korai időszakban Krakkó elkerülésével, a kelet-északkeleti irányba haladó kereskedelmi utak igénybevételével elsősorban a lengyel főváros által nyújtott üzleti lehetőségeket használták ki. Ugyanakkor történtek kísérletek a krakkói piacra való betörésre is. Egy Kislengyelország áruforralmával foglalkozó munkából arról értesülünk, hogy a XVIII. sz. elején a krakkói polgárság komoly erőfeszítéseket tett az árumegállító jog fenntartása és érvényesítése érdekében. „S e politika éle a magyarok, görögök, örmények ellen irányult, akik a krakkói kereskedők nagy kárával borral kereskedtek” — olvassuk a szerző számunkra értékes megállapítását.⁵¹

A balkáni eredetű, de a magyar borvidéken letelepedett kereskedők lengyelországi tevékenységéről magyar források is beszélnek. Komoróczy tesz említést munkájában Deák Pál miskolci kereskedőről, aki 1723-ban 17 és fél hordó bort vitt ki Lengyelországba. A balkániak eléggé széleskörű borkereskedői tevékenységére utal a Szepesi Kamarának az Udvari Kamarához küldött — szintén Komoróczy által idézett — javaslata; „... úgy véljük, hogy a görögöket és rácokat a Lengyelország felé irányuló nagyobb mennyiségű bor kivitelétől el kellene tiltani”.⁵² Közismert tény, hogy az illetékes szervek nem elégedtek meg a tiltó javaslatok felterjesztésével. 1723-ban és 1729-ben törvény, 1741-ben pedig királyi dekrétum született a borhamisítók, valamint az idegenek borkiviteli tevékenysége ellen. Ezenkívül 1736-ban a Helytartótanács bizottságot szervezett a borhamisítás és ezzel kapcsolatban a borkivitel kérdésének tanulmányozására. Tudjuk, hogy a tiltó rendelkezéseknek — különböző okoknál fogva — nem volt foganatja. Görögök, örmények, zsidók továbbra is adták, vették a bort, s éppen az 1736-ban kiküldött bizottság munkája során derült fény e kereskedők módszereire, akik a termelők kiuzsorázása útján tettek szert nagy nyereségekre.⁵³

⁴⁹ Kr. Zienkowska. Obywatelstwo mieskie starej Warszawy. Spoleczenstwo polskie XVIII i XIX wieku. Warszawa. 1970.

⁵⁰ Kr. Zienkowska: i. m. és a varsói Album Civium adatai.

⁵¹ M. Kulczykowski: Kraków jako ośrodek towarowy Małopolski zachodniej w drugiej połowie XVIII. wieku. Warszawa. 1963. 61.

⁵² Komoróczy Gy.: i. m. 109, 149.

⁵³ Illésy János: i. m.

Az 1764–1766 közötti időszakból Muszina, Nowy Targ, Gorlice, Biecz és Lublinban levő vámhelyekről származó töredékes adatok állnak rendelkezésünkre. A szállított bor mennyiségét mindenütt hordóban jelölték meg.⁵⁴

1. táblázat

	1764	1765	1766
Muszina	—	1379	—
Nowy Targ	2190	3899	6464
Gorlice	826	458	—
Biecz	—	360	—
Lublin	64	126	—
Összesen	3080	6222	6464

Az itt felsorolt adatok alapján, bármennyire töredékesek is azok, némi fogalmat alkothatunk az északnyugati és az északkeleti irányba szállított bor mennyiségéről. A Nowy Targon keresztül Krakkó és Szilézia irányába szállított bor mennyisége sokszorosan felülmúlja az északkeleti irányba haladó szállítmányokat.

Gorlicében főleg vásznat és dohányt vámoztak. A forgalom általában nem volt különösebben nagy. 1765-ben 74 alkalommal jegyezték be különböző szállítmányokat. Magyar borból 826 ill. 458 hordónyi mennyiség került vám alá. Ezen az útvonalon a balkáni kereskedők eléggé gyakran megfordultak; Anasztazi Baranovski 18 hordó bort szállított, Miskolci Dadani a jelzett igen rövid időszakban 101 hordó magyar borért fizetett. Róla megtudjuk, hogy Lublinban élt. 1776-ban egy Mihail Dadani nevezetű, moszkopolei születésű személyt Varsó polgárai közé vettek fel. A balkáni kereskedők között szokásos munkamegosztást ismerve biztosra vehetjük, hogy ez a két személy rokoni és üzletlátsri viszonyban állt egymással. Magyar bort szállított továbbá Mikolai Belanyi (30 hordó), Thomas Butzin (33 1/2), Konstantin Dizi (14 hordó) és Kozminski (41 hordó). A balkániak összesen 237 1/2 hordó bort szállítottak, ami az össz mennyiség 18%-át teszi ki.

A lublini vámanyagból csak 1–1 félév bejegyzéseit ismerjük. Az erre szállított magyar bor mennyisége nem különösebben jelentős. A lublini adatokra inkább azért kell felfigyelnünk, mert a bor után vámot fizető személyek többsége balkáni származású. A vámnaplók szerint a Lublinnál vámost bort Varsóba, Brest-Litovskba és Grodnoba szállították. Érdekes, hogy ezek a kereskedők a piwnicznai lerakatokból kapták és szállították tovább a magyar bort. Az itteni vámkönyvekben szerepel a már említett Dudani cég, továbbá Konstantin Despo moszkopolei születésű kereskedő, aki 1766-ban Varsó polgára lett, Jan Grabowski, Adam Laskanowski és Mihail Skalski. Ezeket a kereskedőket a vámkönyvek „magyarokként” tüntetik fel, ami a lengyelesen hangzó név ellenére balkáni származású személyt takar. Elég megemlíteni, hogy a magyarországi összeírásokban jónéhány Grabovski nevű oszmán alattvaló szerepel.

⁵⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Archiwum Kameralne III/1622; III/1594; III/1611; III/1504; III/1541.

A nowy-targi vámadatok elemzése lehetőséget ad arra, hogy megjelöljük az északi és északnyugati irányba szállított magyar bor legfontosabb piachelyeit. A mennyiségek ezúttal is hordóban értendők:

2. táblázat

A bort szállító kereskedő lakóhelye	1764 jún.–dec.	%	1765 jan.–dec.	%	1766 jan.–dec.	%
Krakkó	1516 1/2	69,2	2276	58,3	3064	47,3
Poznań	129 1/2	5,8	458	14,3	1184	18,3
Nowy Targ	147 1/2	7,1	40		128 1/2	1,9
Varsó	83		122 1/2	3,1	42	
Widawa	20		80		211	3,2
Kalisz	—		40		31	
Piotrków	40		152	3,8	55	
Wieliczka	55		—		70	
Miechów	30		53 1/2		86 1/2	
Myslenice	—		8		25	
Biała	—		38 1/2		69 1/2	
Lőcse	100 1/2	4,5	124 1/2	3,1	107	1,6
Késmárk	—		—		14	
Miskolc	20		24		—	
Fuvarosok	48		245	6,2	514 1/2	7,9
Vám nélkül	—		220 1/2	5,6	817	12,6
Ismeretlen	—		16 1/2		47	
Összesen	2190		3899		6464	

A nowy-targi adatok szerint az északnyugati irányba szállított magyar bor legfőbb piachelye Krakkó. A hajdani lengyel fővárosban viszonteladásra vagy fogyasztásra kerülő magyar bor mennyisége természetesen ennél jóval nagyobb volt. Több forrásból származó adatok összesítése után a már idézett Kislengyelország áruforgalmával foglalkozó munka a Krakkóba szállított magyar bor mennyiségét a következőkben állapítja meg, szintén hordókban számítva:^{5 5}

3. táblázat

	1750	%	1755	%	1760	%	1763	%
Összmennyiség hordóban	2973		3852		3806		4441	
Krakkói keresk. által szállított mennyiség	2075	69,8	2542	66,0	2604	68,4	3019	67,9
idegen keresk.	478	16,1	449	11,7	391	10,3	877	19,7
nemesek	186	6,2	413	10,7	485	12,7	204,5	4,6
papok	234	7,9	448	11,6	326	8,6	340,5	7,8

^{5 5} Kulczykowski, M. i. m.

Az itt bemutatott adatokból kiderül, hogy a krakkói kereskedők a század második felében is megőrizték vezetőszerepüket a magyar bor behozatalában, ezzel együtt az idegen kereskedők, s feltehetően a balkániak is bizonyos teret kaptak e jövedelmező üzletágban való tevékenységre. Az idegenek, tehát a nem-krakkói polgárok között kellene elsősorban keresnünk a balkáni kereskedőket. A rendelkezésünkre álló adatok alapján azonban nem tudjuk megnyugtatóan lezárni a kérdést – az itt szereplő idegenek csoportjában voltak-e görögök vagy sem. A nowy-targi vámnaplóban a jelzett 1764–1766-os években 33 magyar bort szállító krakkói kereskedő szerepel. Köztük azonban balkáni származásra utaló névvel nem találkozunk.

A Nowy Targon vámolt bor 30–40%-át, amint az a táblázatból (N 2) kiderül, tovább szállították az ország nyugati vidékei felé. A nyugati irányba vezető kereskedelmi utak egyike Krakkó közelében kanyargott és a Visztula ún. wielicki hídján haladt át. Így a beszedett hídpénz adatai szintén tájékoztatnak az átmenő magyar bor mennyiségéről. 1775-ben 4195 hordó, 1780-ban 4299 és 1785-ben 3503 hordó bor után fizettek hídpénzt. Az itt szereplő mennyiségek 50–70%-át Krakkóba vitték, a többit Poznańba, Kalisz, Gniezno, Konin Piotrków, Widawa stb. városokba.⁵⁶

Mind a krakkói, mind a nowy-targi vámhelyek adatai azt bizonyítják, hogy Krakkó után a magyar bor legnagyobb piaca a távoli Poznań volt.

Nagylengyelország e fontos gazdasági-kereskedelmi központja a XVI. században élte virágkorát. Ebben az időszakban 30 000 lakosa volt s fontos szerepet vitt a Kelet-Nyugat közötti árucseréjének közvetítésében. A XVII. században Poznań polgárai 187 európai várossal tartottak fenn üzleti kapcsolatot. Magyarországról Krakkó közvetítésével kapták a különböző szállítmányokat, elsősorban bort és mézet.⁵⁷ A kézműipar különböző ágai igen magas fejlettségi fokot értek el, de Poznań életében a vezetőszerepet a kereskedők játszották. Szervezeteik még a XV. sz.-ban létrejöttek és hosszú időn keresztül eredményesen védték érdekeiket. A XVII–XVIII. sz.-ban a lengyel gazdaságra jellemző hanyatlás jelei Poznań életében is jelentkeztek. A lakosság száma 1732-ben nem haladta meg a 3–4000 lelket.⁵⁸ Ennek ellenére közép-európai viszonylatban Poznań piaca élénk volt, eljutottak ide a magyar, de még a balkáni termékek is.

A magyar-poznańi gazdasági kapcsolatok feltárása, vizsgálata igen hálás feladat, a jólrendezett poznańi levéltár gazdag anyagot kínál ehhez. A XVIII. században a magyarországi áru, akárcsak a megelőző időszakban Krakkón keresztül érkezett Poznańba. A különböző forrásokból származó adatok azt mutatják, hogy ezek az árukapcsolatok rendszeresek és állandó jellegűek voltak. 1744–1745-ben (októbertől-októberig) a poznańi városkapunál szedett taxa elszámolása szerint 52 Magyarországról érkező szekér után fizettek, tehát átlag hetenként egy szállítmány érkezett. 1747–1748-ban (októbertől-októberig) 102 szekér érkezésének maradt nyoma a városi elszámolásokban.⁵⁹

A Krakkó közelében levő wieliczki hídon szedett hídpénz elszámolások szintén tükrözik a Magyarországról Poznańba tartó szállítmányokat. 1762-ben 11 bort szállító

⁵⁶ M. Kulczykowski.: I. m.

⁵⁷ Marian Gryc.: *Handel Poznania 1550–1655*. Poznań, 1964.

⁵⁸ J. Leitgeber.: *Z dziejów Handlu i Kupiectwa poznańskiego za dawnej Rzeczpospolitej polskiej*. Poznań, 1929.

⁵⁹ *Archiwum Państwowe, Poznań (APP). Akta m. Poznania I. N 949, N. 954.*

társzekér után fizettek hídpenzt, 1763-ban 20 volt a Poznań felé igyekvő szállítmányok száma. A befogott lovak száma után ítélve 165–170, illetve 325–350 hordó bort vittek az említett társzekerek. Egy évtizeddel később, 1775-ben Kulczykowski adatai szerint a wieliczki hídon 157 hordó, 1780-ban 808 és 1785-ben 801 hordó magyar bort szállítottak Poznańba.

Láttuk, hogy a balkáni kereskedők a magyar borral eljutottak Lublinba, Varsóba és jónéhányan közülük a borkereskedésen meggazdagodva a lengyel főváros polgárai lettek. A XVIII. századi Poznańban, a poznaí polgárok soraiban szintén megtaláljuk a balkániakat, összesen 15 személyt, kivétel nélkül borkereskedőket. A polgárjog megszerzése itt is, mint mindenütt vagyoni cenzushoz, városi ingatlan bírásához volt kötve. A balkániak aránylag gyorsan, feltűnésüktől számított 20–25 év alatt jutottak el a végleges letelepedést, bizonyos anyagi jólétet és biztonságot jelentő polgárjog megszerzéséig. A városba való befészkelődésük természetesen a helyi polgárság ellenállásának leküzdésével mehetett végbe, hiszen a magyar bor – amint ismeretes – a XVI. sz. óta kedvelt fogyasztási cikk volt Lengyelországban és jónéhány poznaí polgár is meggazdagodott a magyar borral való kereskedésből. A XVIII. sz. első negyedében megjelenő versenytársak ellen érthető módon a helyi kereskedők igen erélyesen léptek fel.

A már idézett helytörténeti feldolgozás szerint a görögök II. Ágost (1697–1733) uralkodása alatt tűntek fel Poznańban és különböző keleti árukat kínáltak eladásra.⁶⁰ A huszas években a helyi kereskedők szervezete varsói kormánysszerveknél emelt panaszt Jerzy Roza és Jan Kozma görögök ellen, akik a város nagy kárára, az alkotmány és az állam törvényeinek megsértésével kereskedtek. Kiderül az is, hogy az említett Roza és Jan Kozma más görögökkel együtt a közeli, egyházi protektorátus alatt lévő városkában, Chwaliszewben magyar bort és egyéb árut is tartanak, azokat áruba bocsátják, megsértve a város árumegállító jogát, lábbal tiporva a polgárság érdekeit. Ezek szerint a balkániak a poznaí polgárság erélyes fellépése miatt a század első negyedében még nem férkőzhettek a városba, ezért nyilván megfelelő anyagi áldozatok árán az egyházi protektorátus alatt lévő közeli városkában vetették meg a lábukat, amely a későbbiek folyamán is megbízható bázisnak bizonyult számukra. A negyvenes években a balkániaknak már sikerült beférkőzniük Poznańba, 1745-ben Antoni Roza borkereskedő polgárjogot nyert. Ezzel kezdetét vette a balkáni jövevények térhódítása.

Poznań városának jövedelmei között előkelő helyet foglalt el a bortaxa (ungelt), a városba szállított szeszes italok után fizetett összeg. Az ezekről készített elszámolások szerint balkáni eredetű kereskedő 1748-ban fizetett először bortaxát. A jelzett évben Antoni Roza 33 hordó magyar bort szállított Poznańba. Ebben az időszakban 10–12 helyi polgár, köztük tekintélyes nagykereskedők adták-vették a magyar bort. A poznaí piacon a magyar boron kívül jelentős mennyiségű francia bor is eladásra került. Ez utóbbi behozatalával azonban balkániak nem foglalkoztak. A városi árszabályzat szerint a XVIII. század 30–40-es éveiben 5–6-féle minőségű bor állott a vásárlók rendelkezésére. A legjobb bor mérőjét (garniec) 10 tynf-ért (ezüst pénzegység), a leggyengébb minőségűt 3 tynf-ért adták. 1764-ben az árakat emelték és 14 tynf-ben szabták meg a legjobb minőségű bor árát.⁶¹

⁶⁰ J. Leitgeber.: i. m.

⁶¹ APP Akta m. Poznanian I. 277, 278, 280.

Antoni Roza jó ideig egyedül képviselte a balkáni kereskedőket a poznańi bürgerek sorában. Egy évtized múlva adták ki a következő balkáinak a polgárlevelet. 1756-ban Georgius Szabelski (... vinipola in oppido Szepiska in Macedonia oriundus), majd 1757-ben Thomas Roza (... vinipola in Macedonia Moscopolii oriundus) nyertek polgárjogot,⁶² s ezt követően kisebb-nagyobb mennyiségű magyar bort kezdtek Poznańba szállítani. A bortaxa (ungelt) elszámolások nyomán módunkban van felvázolni a balkáni kereskedők térhódításának folyamatát és egyúttal képet adni a Poznańba szállított magyar bor mennyiségéről.

4. táblázat
A magyar bor Poznańban

Év	Össz-mennyiség hordóban	Magyar bort szállító kereskedők					%
		helyi polgár	szállított bor	%	balkáni	szállított bor	
1743	130	6	130	—	—	—	—
1744	271	6	271	—	—	—	—
1745	289	6	289	—	—	—	—
1747	316	8	316	—	—	—	—
1748	489	9	456		1	33	6,7
1749	159	6	150		1	9	5,6
1750	434	12	382,5		1	51,5	11,7
1751	423	11	370		1	53	12,5

5. táblázat

Év	Össz-mennyiség hordóban	Magyar bort szállító kereskedők					
		helyi polgár	szállított bor	%	balkáni	szállított bor	%
1752	537	10	523	—	1	14	2,6
1753	312	8	294		1	18	5,7
1754	417	8	408		1	9	2,1
1755	523	8	485,5		2	37,5	7
1756	247	3	156		2	91	36,8
1757	240	6	80		4	160	66,6
1758	637	7	368		3	269	42,2
1758/59	826	9	438		3	388	46,9
1759/60	668	7	430		2	238	35,6
1760	364	7	195		2	169	46,4
1761	962	9	583		3	379	39,3
1761/62	1092	11	648		3	444	40,7
1763/64	1198	15	585		5	613	51,2
1764/65	729	12	458		5	271	37,1
1765/66	1185	12	534		6	651	54,9
1769/70	806	7	344		6	462	57,3
1770/71	474	7	278		5	196	41,5
1771/72	706	9	268		6	438	62,0

⁶² APP Akta m. Poznańia, I 273, 274.

Az itt bemutatott adatok szerint a Poznańban áruba bocsátott magyar bor mennyisége a XVIII. sz. folyamán bizonyos ingadozásokkal jelentősen növekedett, s ebben kétségtelenül nagy szerepe volt a balkáni kereskedőknek, akik ötöd-hatodmagukkal a piacra kerülő magyar bor 40–60%-át szállították. A hetvenes évek végéig a borszállítmányok és a borbehozattal foglalkozó kereskedők száma növekedett. 1773-ban 1265 hordó bor érkezett Poznańba, 1774-ben 1233 és 1776-ban 2567 hordó magyar bor után fizettek taxát.⁶⁴

Bár a bortaxa elszámolások a poznańi piacra kerülő bor mennyiségének megítélésénél megbízható és alapvető forrásként szolgálnak, azok mégsem tájékoztathatnak a borkereskedelem egészének állapotáról. A legújabb helytörténeti kutatások – a különböző forrásokból származó adatok egybevetése és feldolgozása után – a balkáni kereskedők szerepét jelentősebbnek mutatják be, mint a bortaxa elszámolások alapján sejteni lehet. 1780-ban pl. Poznańban 84 kereskedőt tartottak számon, közülük 38-an foglalkoztak borkereskedelemmel. A 38 borkereskedő közül 25-en balkáni származásúak voltak.⁶⁵ Ezek az adatok félreérthetetlenül a balkániak nagyarányú térhódítását bizonyítják a távoli piacon. A fenti táblázat szerint (n 4) a balkániaknak az 50-es évek végén sikerült fordulatot kicsikarni a maguk javára. A bortaxa elszámolásokban szereplő hat balkáni kereskedő, valamint a helytörténeti feldolgozások által megjelölt 25-ös létszám között azonban nincs ellentmondás, ugyanis a poznańi piacon kialakult helyzetet nagymértékben befolyásolta a balkániak – úgy látszik egyre növekvő – chwaliszewi kolóniája. A városi elszámolásokban igen gyakran szerepelnek a tranzit szállítások, valamint az olyan bejegyzések, amelyek azt bizonyítják, hogy poznańi polgárokká lett vagy más balkáni származású személyek a közeli Chwaliszewből kapják vagy szállítatják tovább az árut. 1757-ben és a következő években Thomas Roza polgár, úgyszintén Mikolai Tauszinski kereskedő jónéhányszor kaptak bort Chwaliszewből. Egy pan Dimiternak nevezett személy 20 hordó bort szállított Chwaliszewből Stettinbe stb.

A Poznańban és környékén tevékenykedő balkáni kereskedők természetesen kapcsolatokat tartottak fenn a magyar borvidékkel, jól bevált módszerüket, a kereskedői társaságokat itt is alkalmazták. Üzleti kapcsolataikat kutatva kiderül, hogy a magyarországi összeírásokban szereplő oszmán alattvalók és balkáni származású honossá lett kereskedők vagyona, gazdagsága a lengyel piacon kifejtett tevékenység eredménye.

A Roza családnév eléggé elterjedt volt mind Magyarországon, mind Lengyelországban működő balkáni kereskedők között. Természetesen nem tételezzünk és nem is tételezhetünk fel közvetlen rokoni kapcsolatot a magyar és lengyel forrásokban szereplő Roza nevű személyek között, bár azonos származáshely esetén teljes joggal gyanakodhatunk vérségi kapcsolatokra is.

⁶³ APP. Akta m. Poznania. Percepta Ungieltowego od win. I. 947, 954, 955, 957, 958, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 973, 974/a.

⁶⁴ Dr. Kr. Kuklinska.: Handel Poznania w II. połowie XVIII wieku. A munkát 1974-ben kéziratként használtam, amit dr. Kuklinska volt szíves a rendelkezésemre bocsátani a poznańi „Akta Consularia” balkániakra vonatkozó adataival együtt. Az „Akta Consularia” hatalmas anyagát átnézni nem tudtam, így az onnan származó adatok minden esetben dr. Kuklinska közlésein alapulnak. Az elfutó segítségért őszinte köszönetemet fejezem ki.

⁶⁵ Dr. Kr. Kuklinska.: i. m.

Az első poznaí polgárjogot nyert balkáni kereskedő, Antoni Roza nem ért el különösebben nagy anyagi sikereket. Évenként 18–20, maximum 51 hordó bort szállított Poznańba. E mennyiség árubabocsátása azonban aligha merítette ki üzleti tevékenységét. Két üzlettársa volt, Konstantin Popovics és M. Czeszelski (Akta Consularia, Poznań). A halála után elkészített hivatalos vagyonleltár szerint 14 785 zloti értéket hagyott maga után, többek között két házat. Ingóságai jó részét vas, réz és gabona tette ki.⁶⁶ Nagyon valószínű, hogy társaival együtt a boron kívül ezekkel az árukkal is kereskedett.

Poznani levéltári adatok szerint (Akta Cons.) a század 40-es éveiben működött a Jerzy (Georgius) Roza, Jerzy Kamponai és Stefan Roza nevű kereskedők által alapított kompánia. Stefan Roza nevű személy előfordul az 1755-ben elkészített egri összeírásokban is. A Magyarországon említett Roza üzlettel, személyzettel rendelkezett, sőt családja is vele volt.

Thomas Roza poznaí polgár borkereskedői tevékenységét 1757–1770 között tudjuk nyomon követni. Ebben az időszakban évenként 80–85 hordó bor után fizetett taxát a városnak. 1766-ban a neve a nowy-targi vámnaplóban is szerepel; 33 hordó magyar bort szállított. E tényből arra következtetünk, hogy T. Roza közvetlen kapcsolatban állt a magyar borvidékkel, esetleg ott üzlettársa is volt.

1770 októberében a miskolci magisztrátus Bulsu Teodor budai lakos kérésére vizsgálatot folytatott Mukolovski Teodor és Toso Georgius miskolci lakosok ügyében, akiket Bulsu tudatosan és előre megfontolt szándékkal elkövetett károkozással és üzletrontással vádolt. Bulsu benyújtott panasza abban állott, hogy a két vádlott neki adása lévén, tartozását nem fizette meg, illetve két évi késéssel kapta meg a pénzét, miután Lengyelországban utazó adósainak keresése közben jelentős költségekbe verte magát, s különböző szerencsétlen véletlenek összejátszása folytán a nevezettek miatt nagy károkat szenvedett.⁶⁷ A kereskedők hitelügyletei általában elég sok gondot okoztak mind a városi hatóságoknak, mind a görög kompániák vezetőségének. A Bulsu-Mukolovski ügy számunkra csak azért érdekes, mert a tárgyalás és a tanúk kihallgatása közben fény derült a miskolci és poznaí kereskedők rendkívül szoros kapcsolatára.

Maga a fővádlott Mukolovski Teodor az 1769-es, oszmán alattvalókról készített összeírás szerint moszkopolei születésű, a jelzett időben kb. 50 éves, családja Miskolcon tartózkodik, 1774-ből származó adat szerint pincéje is volt. Üzletmenetére, kereskedői tevékenységére méreteire lengyel levéltári adatokból következtethetünk. A poznaí Akta Consularia iratainak tanúsága szerint Mukolovskinak Poznańban két üzlettársa volt – egy Tuszinski nevetű kereskedő és valószínűleg testvére, Anastazius Mukolowski. 1769-ben, hivatalos úton készült leltár szerint T. Mukolovski és Tuszinski poznaí raktárában 653 hordó bort találtak a hivatalos közegek. 1772-ben Anastazius és Teodor keresetet nyújtottak be adósuk, Heling poznaí polgár ellen, akitől 330 (czerwone) zloti kifizetését várták. A két Mukolovski neve 1762 és 1766 között rendszeresen szerepel mind a nowy-targi vámnaplókban, mind a wieliczki híd bevételeit rögzítő elszámolásokban. A jelölt években kisebb-nagyobb mennyiségű bort szállítottak Poznańba.

⁶⁶ Inwentarze Mieszczańskie z wieku XVIII. T. II. 1759–1793. Poznań, 1965.

⁶⁷ Állami Levéltár, Miskolc. XII. Fragmentum Inquisitionis pro parte et ad Instantiam Graeci Theodori Bulsu contra et adversus Graecas Theodorum Mukolovski et Georg Toso, die 3. Okt. Anno 1770. Extract.

Az 1770-ben, Miskolcon lefolytatott tárgyalás illetve tanúkihallgatás egyik főszereplője a már említett Jerzy (Georgius) Szabolski nagykereskedő, aki 1755-től évenként 100–120 hordó bor után fizetett taxát a poznańi városkapunál. 1766-ban Nowy-Targnál 348 hordóval vámosták. Szabolski állandó kapcsolatban állt a magyar borvidékkel, a wieliczki hídon vezetett feljegyzésekben rendszeresen szerepel a neve. 1755-ben pl. egyetlen, Poznań felé tartó szállítmánya 40 hordóból állott. 1762-ben május-nov. hónapokban hatszor kapott árut Magyarországról.⁶⁸ Üzlettársaként testvére, Anastazius Szabolski szerepelt, aki 1780-ban lett Poznań város polgára.

A tanúvallomások során Szabolskiről kiderült, hogy a miskolci görög kompánia tagja, sőt jelen volt, amikor a panaszos Bulsu és a vádlott Mukolowski a kompánia vezetősége előtt a kölcsönügyletet írásba foglalták. Georgius Szabolski feladata lett volna a Mukolowski által Demetrius Grabowskinál (poznańi lakos) letétbe helyezett pénzüsszeget Baro Tamás egri kereskedőnek elküldeni (akinek Bulsu nyilván tartozott). Miután Mukolowski a pénzt rosszindulathoz visszavette és így Szabolski nem teljesíthette Bulsu kérését, társával együtt a bajba jutott kereskedő segítségére sietett. Anastazius Szabolski 50 aranyat adott kölcsön Bulsunak, aki azért utazott Poznańba, hogy pénzét végre Mukolovskitól megkapja. Georgius Szabolski pedig hajlandónak mutatkozott Bulsu Chwaliszewben elhelyezett húsz hordó jó hegyaljai borát kedvező áron átvenni.

A Bulsu-Mukolowski ügyben tanúként szerepelt még a 37 éves Martinus Grabowski (a miskolci jegyzőkönyv szerint „Graecus quaestor Posmaniensis”), aki 1781-ben lett Poznań polgára, a 33 éves Nikolaus Csetiri poznańi kereskedő, ugyanakkor egri lakos. Amint fentebb említettük, Egerben működött egy Csetiri György és Tsa. cég. A perben szereplő személy valószínűleg üzlettárs vagy Lengyelországban működő megbízottjuk, alkalmazottjuk volt. Miskolcon találjuk Adamus Szein moszkopolei születésű kereskedőt is, aki Bulsu igazát bizonyítva tett tanúvallomást. Nevével csak a poznańi Akta Consularia anyagában találkozunk. 1776-ban Gniezno nagy lengyelországi városban volt 804 lengyel zloti követelése. Ezek szerint Szein és Bulsu érdek és üzlettársak voltak és Szein a Szabolski, Bulsu, Csetiri és más, a magyar borvidékkel szoros kapcsolatban álló kereskedők által szállított áru viszonteladásával foglalkozott.

A Bulsu-Mukolowski ügyben tanúként szerepelt egy Demetrius (másutt Dimitri) Grabowski nevezetű személy, Mukolowski bizalmasa, akinél a kérdéses összeget letétbe helyezte. Róla megtudjuk, hogy Poznańban háza volt, 1780-ban polgárjogot nyert és 1769–1772 között a poznańi városi szerveknek 211 hordó bor után fizetett taxát. A Grabowski név, akárcsak a Roza gyakran fordul elő a lengyel és a magyar forrásokban. Egy Anastazius Grabowski nevű igen élénk tevékenységet fejtett ki a poznańi piacon. 1762–1766 között, két év alatt 266 hordó bor után fizetett taxát Poznańban, rendszeresen feltűnt Nowy Targ-ban és a wieliczki hídon, tehát áruját közvetlenül Magyarországról kapta. Itt kell megemlékeznünk a miskolci illetőségű Grabowski Georgius nevezetű kereskedőről, aki az 1769-es összeírásokban is szerepel, 45 évesnek tüntetik fel és családjával együtt él Miskolcon, ahol pincével is rendelkezik. Poznańi levéltári adatokból megtudjuk, hogy 1761–1765 között 785 hordó bor után fizetett taxát és 6312 zloty tartozás miatt perelte Jerzy Powa görög kereskedőt (Akta Cons.).

⁶⁸ AADMKr. N. 2233. Pontalia.

A magyar bor balkáni közvetítőinek egy másik csoportjával ismerkedünk meg Dona Miklóson keresztül, aki egyben a görög kereskedőnek eddig figyelmen kívül hagyott típusát képviseli.

1776. jan. 18-i keltezéssel vezették be Miskolc város jegyzőkönyvébe „... Dona Miklósnak, azelőtt miskolci lakos, mostan pedig Nagy Lengyelországban, Poznań nevű városban lakos Graeci Ritus, sed non uniti kereskedőnek...” végrendeletét, amelyet a nevezett miskolci szállásán, Szalai András főbíró és több tanácsbeli személy jelenlétében keze keresztvonásával hitelesített.⁶⁹

Dona Miklós az 1754-es összeírás idején már Miskolcon tartózkodott, tagja volt a görög kompániának, inast tartott, tehát üzlete is volt. Származására nézve moszkopoleinek tartjuk. Szülővárosát időnként felkereste, többek között 1763-ban is odajárt és visszafelé jövet egy fiatal embert is hozott magával, aki hamarosan miskolci kereskedőnél állt szolgálatba.

Dona Miklós neve az 1769-es összeírásokban már nem szerepel, ebben az időben már Poznańban tartózkodott. A moszkópolei kereskedő magyarországi illetve lengyelországi karrierjét szülőföldjéről behozott tőkéjének köszönhetette. E fontos kérdésről így vall végrendeletében: „Az első feleségemnek Tisztelendő Lazarethi Anasztazius úr leányát, Máriát elvévén és több gyermeke nem lévén az édesattyjának minden tehetségei és javai a feleségemre maradtak és annak utánna együtt pénzzé tévén azon jószágokat exsurgalt az ára 4000 török tallérokra vagy Magyarországra folyó 1090 aranyakra, mely summával mind ez idáig is kereskedtem és előmenetelemnek fundamentoma is volt...” A balkáni kereskedők tevékenységével foglalkozó kutatások mai állása még nem teszi lehetővé annak megállapítását, hogy a bevándorló kereskedők tőkebehozatala milyen méretű volt. Annyi azonban logikus és természetes, hogy a magyar borkivitelben résztvevő balkániakról nem tételezhetjük fel, hogy egytől egyig üres kézzel vagy valami kis aprólékos szatócs áruval jöttek be az országba. A magyar borkereskedelem, különösen a lengyelországi borexport komoly nyereszkesedési lehetőségeket biztosított, amibe érdemes volt befektetni. Nem csodálkozhatunk azon, ha a szülőfölddel állandó kapcsolatot tartó balkáni kereskedők igyekeztek a Dona Miklóshoz hasonló „fundamentumot” teremteni a maguk számára. Hogyan sáfárkodott Dona a kezére jutott összeggel?

Dona Miklós, mint a balkáni kereskedők általában, társakkal dolgozott. Tevékenységének egy bizonyos szakaszában üzlettársai Belényi Tamás⁷⁰ és Vretovski György voltak. Ezenkívül Dona Miklóst szoros üzleti kapcsolatok fűzték testvéröccséhez, Dona Mihályhoz, aki rendszeresen szállított neki bort Lengyelországba (a végrendelet szerint 1026 arany értékben) fizette adósságait, többek között Dona Mihály rendezte a miskolci Görög Kompániával szemben fennálló tartozását. Dona Mihály eleget tett rokoni kötelezettségeinek is, ő nevelte, iskoláztatta Miklós kisebbik fiát.

⁶⁹ Áll. Levéltár, Miskolc. Miskolc város jk. 1776, jan. 18.

⁷⁰ Belényi Tamás neve szerepel az oszmán alattvalók 1769-es összeírásában; ebben az időben 56 éves, családja, felesége és két fia, Mihály és Demeter vele éltek. Az ország határait 1729-ben lépte át először, amikor is bátyjával, Belényi Demeterrel utazott. Miskolcon üzlete volt, ahol pesti és debreceni árut tartott, ezenkívül két pincét bírt közösen Vretovszki Györggyel és Pap Miklóssal. 1776-ban Dona Miklós végrendelete, mint elhalálozottnak említi.

A Dona-féle kompánia az eddig rendelkezésre álló adatok szerint a következő munkamegosztással dolgozott: Belényi Tamás, mint miskolci lakos és pincetulajdonos vásárolta fel a bort, Vretovszki György pedig a szállító szerepét vállalta. A nowy-targi vámkönyvek szerint 1764-ben Jerzy Wretowski 42 hordó, 1766-ban pedig 383 hordó bort szállított. Dona Miklós Poznańban tartózkodván az áru forgalmazásának feladatát látta el. Lengyelországi ügyfeleiről, illetve azok tartozásairól és ezen keresztül a kompánia által üzött borkereskedés méreteiről Dona Miklós végrendeletéből értesülünk. Itt kell megjegyeznünk, hogy Dona maga is rendelkezett pincével, ahogyan végrendeletében írja: „... Miskolc város mellett a mindszent Földön egy pincém vagyon, mely nékem vagyon in Auris N 340”. A mindszei értékes pince, valamint a végrendeletben szereplő aktívák osztályozása személyes és kompániát illető kintlevőségekre azt mutatja, hogy Dona az említett társakkal folytatott kereskedés mellett saját veszélyére és felelősségére is adta a magyar bort. Ez egyébként a balkániak általános gyakorlata volt. A kompániában való részvétel, az üzletlársi viszony nem zárta ki a tagok önálló tevékenységét.

A Dona–Belényi–Wretowski-féle társulás legjelentősebb üzletfele Pova György (a már említett Jerzy Powa) volt, aki a Dona-féle végrendelet szerint 1200 arannyal tartozott a társaknak. A poznańi Akta Consularia anyagából megtudjuk, hogy 1773-ban Jerzy Powának borraktára volt a városban és áruját Miskolcra kapta. Powa egyébként Gnieznóban lakott, nyilván oda szállította a magyar bort, ott kereste őt fel 1780-ban Vretowski György, hogy 1185 (czerwone) zloty névértékű váltóját rajta behajtsa (Akta Cons.). Pova neve a miskolci városi jegyzőkönyvekben is szerepel. 1785-ben még mindig Gnieznóban élnek említik és 70 arannyal tartozik egy miskolci kereskedőnek.⁷¹ Egy Vretowski György nevű személy, Peszkár Zsuzsanna fia (1776-ban már nincs az élők sorában) 600 arannyal tartozott a Dona-féle kompániának. A társak szétválásának időpontjában a közös vagyon tartozékát képezték a „clenodiumok” – 158 arany értékben.

A Dona saját felelősségére és veszélyére üzött kereskedéséből származó kintlevőségek is jelentősek voltak. Ezek a poznańi piachoz fűződő kapcsolatait tárják fel. Galopa Dement 540 arannyal, Szain vagy Szachini Ádám és Csetiri Naum szintén 540 arannyal, a poznańi Szmolincki Katarina 80 arannyal, a poznańi lakos Kürti (Kurtovski) György 232 arannyal tartozott Donának. Kürti György egyébként mind a nowy-targi vámnaplókban, mind a poznańi bortaxa elszámolásokban rendszeresen szerepel, a 70-es években háza is volt Poznańban. Dona adósai között szerepelt Mukolovski Teodor (80 arany), Bulcsi Tamás (20 arany), Makra Tamás (30 arany).

Dona. Miklós legbizalmasabb emberei, végrendeletének végrehajtói Kozmicki Anastazius, Szabelski György és Dona Mihály voltak. Szabelski és Dona Mihály személye némileg ismert számunkra. Kozmicki Anastaziusra azért kell felfigyelnünk, mert rajta keresztül derül fény Donának a legnagyobb borszállítókhoz fűződő kapcsolatára.

A borkereskedéssel foglalkozó balkániak között eléggé gyakran találkozunk a Kozmicki névvel. 1744-ben Kozmicki György és Demeter kért borkiviteli engedélyt a királynőtől.⁷² 1756–1766 között a Kozmicki Demeter név többször előfordul mind a Krakkó környéki vámhelyeken, mind pedig Nowy Targ-ban. Ezt a Demetert Checiny nevű

⁷¹ Áll. Levéltár, Miskolc. Miskolc város jk. 1785, VI. 19. p. 248.

⁷² *Komoróczy Gy.*: i. m.

városka (Krakkótól északra, a Varsó felé vezető kereskedelmi út állomása) lakójaként említik, aki a jelzett időpontban a wieliczki hídon havonként 25 horó magyar bort szállított ismeretlen irányba.⁷³ A nowy targi feljegyzések szerint 23–62 hordós szállítmányai voltak.

Kozmicki György nevű borkereskedő a fent említett források szerint Nowy Targban lakott és egyike volt a legnagyobb borszállítóknak. 1757-ben 35 hordó magyar bort szállított Kaliszba, 1762-ben a wieliczki hídon 21 különböző szállítmányért fizetett hídpenzt.⁷⁴ A poznańi Akta Consularia anyagában található Heling borkereskedő Kozmicki György és Anastazius üzlettársak ellen 1776-ban benyújtott panasza, akik szerződésben vállalt kötelezettségeiknek nem tettek eleget és tokaji bor helyett miskolcit szállítottak. A nowy-targi Kozmicki György és a poznańi források által szerződésszegéssel vádolt kereskedő – minden bizonnyal egy és ugyanazon személy – Kozmicki Anastazius nyilván a poznańi piacon tevékenykedett, mint a kompánia áruértékesítője, itt került szoros kapcsolatba Dona Miklóssal, aki végrendeletében a tutor feladatát bízta rá. Kozmicki Anastazius jóval fiatalabb lehetett az eddig említett kereskedőknél. Az általunk idézett forrásokban 1762-ben szerepelt először a neve; 1764-ben, Nowy Targban 61 hordó borért, 1766-ban 162 hordó borért fizetett; 1785-ben Miskolcon találjuk őt, ahol a városi jegyzőkönyvbe lengyelországi követelését vezetteti be (496 lengyel forint).⁷⁵

Dona Miklós végrendeletében összesen 3742 arany őt illető értékről tesz említést, s ennek túlnyomó része kintlevőség. Ingatlanról a Miskolc környéki pincén kívül nem beszél, készpénze, arany, ezüst ékszerei, drágakövei 1160 arany értéket képviselnek. A Donához hasonló hagyaték eléggé ritka. A balkáni kereskedők végrendeleteinek elemzése azt mutatja, hogy vagyonuk nagyobb részét az árukészlet és ingatlan tette ki. Itt feltűnően nagy a készpénz és a drágaságok részaránya, az áru és ingatlan felsorolás hiányzik, ellenben igen nagy a kintlevőség, ami természetesen megnehezíti a végrendelet végrehajtását. Ez a nehézség a Dona-féle végrendelet esetében is jelentkezett, mert a poznańi Akta Consularia anyagában nyoma maradt egy pernek, amit a Dona örökösök kezdtek Jerzy Powa a hajdani Dona-Belányi-Vretovski társulás főadása ellen.

Dona Miklós Moszkopoleból Magyarországra, majd Lengyelországba származott kereskedő tevékenységére, kapcsolataira vonatkozó adatok nem elégségesek ahhoz, hogy üzletmenetéről, nyereségeiről, veszteségeiről reális képet kapjunk. A végrendelet adatai szerint 25–30 éves kereskedői tevékenysége alatt a Balkánról behozott tőkéjét megháromszorozta. Más kereskedők kezdőtőkéjére vonatkozó adatok ezidő szerint nem állnak rendelkezésünkre, a magyar és a lengyel levéltárakban őrzött végrendeletek, vagyonleltárak és egyéb források azonban némi bepillantást engednek a kereskedői tevékenység eredményeibe, a bevándorlók vagyoni helyzetébe.

A magyar borvidéken a legnagyobb vagyonok az Egerben letelepedett balkániak kezén halmozódtak fel. – 50–60 000 forint értékű vagyonokról is tudunk. Jelentős tőke birtokában az egri nagykereskedők már az ötvenes években megpróbálkoztak termelői tevékenységgel. Rákó György és Társa mundérgyártással foglalkoztak, s a szükséges kellékek egy részét (öv, zsinór) egy rozsnyói céh szállította a számukra. 1775-ben a

⁷³ AADMKr. N. 2226, 2233, Pontalia.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Állami Levéltár, Miskolc. Miskolc város jk. 1785, III. 4, N 98.

vállalkozásban 25 460 frt. feküdt. A társulás résztvevői, Rákó György, Emanuel György és Ádám Nikola egri nagykereskedők fokozatosan emelték a vállalkozásba fektetett tőkéjüket, 1775-ben azonban a mundérgyártást beszüntették.⁷⁶ A balkáni kereskedők tevékenységét korlátozó intézkedéseket ebben az időben már szigorúan végrehajtották, helyzetük bizonytalanná vált, jónéhányan felszámolták üzletüket, mások tönkre mentek, a nehéz idők nem kedveztek a vállalkozásnak. A 70-es évekig azonban a mundérgyártás aligha mehetett rosszul, a résztvevők valószínűleg megtalálták a számításukat. 1766-ban Konstantin Demeter, Rákó László, Kapitány Mihály és Zsupán Ferenc egri kereskedők egyenruha szállítási engedélyért folyamodtak az illetékesekhez. A Szerémségben és Szlavóniában állomásozó katonai egységeket óhajtották egyenruhával ellátni.⁷⁷ Jelentős összegeket fektettek be a balkániak az 1782-ben alakuló, Eger környéki timsógyárba is.⁷⁸ Ezek a vállalkozások — tudjuk — rövidéletűek voltak és nem fejlődhettek át jelentősebb kapitalista termelőüzemmé, de jelzik a balkániak hajlandóságát, hogy tőkéjüket, amit többek között a borexporttal szereztek meg, Magyarországon fektessék be.

A Miskolcon letelepedett balkániak, akik a lengyelországi borkivitel fő szervezői voltak, tudomásunk szerint nem tették meg azt a kezdő lépést sem az ipari termelés felé, amelyet az egrieknél tapasztaltunk. A miskolci görögök főleg ingatlanba fektették pénzüket. Egész tevékenységüket, annak eredményeit jól jellemzik a kérvények, amelyeket néhány tekintélyes kereskedő a városi tanácshoz nyújtott be erkölcsi-vagyoni bizonyítvány jellegű irat kiadása végett. 1792 áprilisában Demtsa Naum Todor és Kiss Tamás pl. a következőket szeretné az óhajtott „bizonyító levélbe” foglaltatni: 1. Hogy az esedezők nagyattyok n. Demtsa Todor, édesatyjok Demtsa Ferenc és az esedezők is régi időktől fogva itt lakozván, mint személyekre való nézve becsületesen viselték magukat, mind az bor és boltbeli kereskedéseket mások kára és botránkozása nélkül, közjónak pedig előmozdításával folytatták. 2. Hogy borkereskedések által Lengyelországból sok ezereket Magyarországra hozván azzal a közjónak használtak. 3. Hogy itt Miskolcon ötezer Rh. frt-on Gróf Töröknétül, öméltóságátúl quantumos fundust épületekkel együtt megvén, az épületek mind megégtek, esedezők mindazáltal oly házat építettek az város díszére, hogy 20 000 frt.-nál is többbe kerülhetett. . . 5. Hogy az esedezők oly karban helyeztettek, hogy az kereskedésben senkinek is nem engednek.” Pampéri János és Mukolovski Demeter jámbor, szelíd és keresztényi erkölcsükről akarnak bizonyítványt szerezni, no meg arról, „hogy mi ezen nemes város határában mind ketten nem kis summájú jószágot bírnak és hogy eleitül fogvást a mű általunk gyakoroltatni szokott borbéli kereskedésünkkel az ittvaló lakosoknak is feles hasznoknak és előmeneteknek alkalmatosságuk voltunk és vagyunk. . .”⁷⁹ A kérvényezőket nem gyanúsíthatjuk azzal, hogy a maguk javára szépítették meg az igazságot. A mai helytörténeti kutatások eredményei — úgy látjuk — igazolják az itt mondottakat: „Egy nagy érdemük azonban van. . . ők voltak a század utolsó évtizedeinek legbuzgóbb építetői! Tőkéjük felhalmozott részéből sok szép kőházat, köztük néhány emeletes házat is építettek s ezzel hozzájárultak Miskolc belső városrészének városiasabbá alakulásához”; 1776–1777-ben meg-

⁷⁶ Állami Levéltár, Eger B LXXVI/b–62.

⁷⁷ Állami Levéltár, Eger. B XLI/a–67.

⁷⁸ *Soós-Szőkefalvi*: Az első magyarországi „timsógyár”. Eger, 1967.

⁷⁹ Állami Levéltár, Miskolc. IX. 909, 915.

kezdődtek a görögkeleti templom építésének előkészületei, a szükséges anyagi eszközök biztosítása, építési tervek elkészítése stb. A templom 1785–1806 között épült fel a kereskedők áldozatkészségének eredményeként.⁸⁰ Ebben az időben a kolóniának már volt iskolája és szegényháza is. E létesítmények fenntartásának anyagi terheit mindössze 80–85 család viselte – tanújelét adva a kolónia gazdagságának.

A Poznańban letelepedett balkániak anyagi helyzetéről az 1759–1793 között eltelt időszakban keletkezett polgárvégrendeletek ill. hagyatéki leltárak alapján alkothatunk némi fogalmat.⁸¹ A többévtizedes peródusból 4 balkáni kereskedő hagyatéki leltára maradt fenn és került nyilvánosságra. Antoni Roza 14 785 zl., Demetrius Wretowski 6972 zl., Konstantin Tauszinski 3143 zl. értéket hagyott maga után. A hagyaték legnagyobb értékét kitevő része mindhárom esetben a városi ház (Roza esetében két ház), az ingatlan volt. Jelentősen kisebb értéket képviseltek az ingóságok, házi felszerelés, réz, vas, cin, szövet. Ez utóbbiakkal a nevezettek valószínűleg kereskedtek. Bor, pince vagy hordó nem szerepel a leltárakban, annak ellenére, hogy egyéb adatok szerint mindhárman borral is kereskedtek. A balkániak hagyatéka rendkívül szerénynek tűnik az őslakos polgárok – szintén borkereskedők – vagyona mellett. Nem egy közülük 45–70–74 000 zl. értéket hagyott maga után.

E gazdag kereskedők közé küzdötte fel magát a Grabovából (ma Jugoszlávia) Poznańba elszármazott kereskedő, Mikolaj Tauszinski. Az ő hagyatéki leltárában 61 852 zl. érték szerepel: ház – 15 000 zl., kinlevőség – 11 700 zl. bor – 18 382 zl. Ez a Tauszinski 1778-ban lett poznańi polgár. Neve az általunk használt vám és bortaxa elszámolásokban nagyon ritkán szerepel. 1763–1772 között a poznańi városkapunál mindössze 195 hordó magyar borért fizetett taxát. Nowy Targnál csak 85 hordó bort vámmoltatott. A hagyatékában szereplő óriási borkészlet alapján arra kell következtetnünk, hogy Tauszinski vásárolta fel a Magyarországról érkező bor jelentős részét, anélkül, hogy ő maga ületársak segítségével vagy szőlő, pince bírásan keresztül közvetlen kapcsolatot tartott volna fenn a magyar borvidékkel. A fejtegetéseink során említett balkániak közül valószínűleg többen is szállították neki a bort. Adósainak jegyzékében csak lengyel neveket találunk, tehát közvetlenül a fogyasztóknak, ill. a helyi viszonteladóknak közvetítette áruját.

*

Az elmondottak néhány konkrétummal teszik kézzelfoghatóbbá a magyar történetírásban eddig is ismert tény – a balkáni elemnek borkivitelünkben való részvételét. A XVIII. sz. első negyedében jelenlétük a lengyel piacon már kimutatható, főleg északkeleti (Lublin, Varsó, Breszt-Litovsk) és északnyugati (Nowy Targ, Poznań, Gniezno) irányban szállították a magyar bort. A borkivitelbe való bekapcsolódásukat kb. egy félévszázados periódus előzi meg (XVIII. sz. második fele), amikor is a magyar borvidéken kialakítják kolóniáikat. A balkániak Tokaj, Sárospatak, Eger, Miskolc mezővárosok gazdasági életébe még a török időkben kapcsolódtak be, sokan közülük városi ingatlant, szőlőbirtokot, pincéket szereztek.

⁸⁰ Horváth-Marjalaki Kis Lajos: Miskolc. Budapest, 1962, 41.

⁸¹ Inwentarze Mieszczańskie. . .

A magyar bor exportálása terén a Miskolcon letelepedett, többségükben Moszkopoleból és környékéről származó kereskedők vitték a főszerepet. A lengyel piacon működő balkániak egyik legnagyobb bázisa Poznańban és környékén (Chwaliszew) alakult ki. A XVIII. század negyvenes éveitől kezdve az általuk szállított magyar bor mennyisége növekedett. A Poznańban vagy környékén élő görögök állandó kapcsolatot tartottak fenn a magyar borvidékkel. Miskolcon és Egerben lakó üzlettársak rendszeresen szállították az olyannyira keresett árut, a magyar bort. Az idegenek térhódítását a magyar gazdasági élet e fontos területén sem a helyi, sem a központi hatóságok nem tudták megakadályozni. Idegen alattvalóként élvezett jogaik, szervezethezük, társulásaik segítségével összpontosított tőkéjük versenyképessé tették őket a lengyel és a magyar kereskedőkkel szemben. A magyar bor kivitele igen jó üzletnek számított körükben, a borvidéken kialakult kolóniák létszáma és anyagi ereje a század folyamán növekedett. A kereskedők egyes esetekben szülőhelyükön bírt értékeiket pénzzé vagy áruvá téve kapcsolódtak be a magyar bor lengyelországi exportjába.

A balkáni kereskedők a magyar bor forgalmazásával felhalmozott nyereségük egy részét minden bizonnyal a szülőföldön maradt hozzátartozóknak vitték ki. Ennek megvoltak a kipróbált és a kereskedők körében általánosan gyakorolt módszerei.

A magyarországi és általában a balkáni-közép-európai áruforgalomba bekapcsolódó balkáni kereskedők tevékenységének a szülőföldön mutatkozó eredményeiről aránylag keveset tudunk. A helytörténeti kutatások számára a török időkben uralkodó elmaradott viszonyok miatt nem kínálóznak túl nagy lehetőségek. A speciális kutatások⁸² azonban jelentős kulturális fellendülésről, az árutermelés fejlődéséről, a városi lakosság rétegződéséről számolnak be. Dél-Makedóniában, Thessaliában és a mai Albánia területén fekvő helységeken, ahonnan mind a Magyarországon, mind Boroszlóban, Bécsben, Leipzigben működő kereskedők származtak (Moszkopole, Larissza, Kosztur, Melnik, Kozsani, Janina Szelce Siatista stb.) iskolák alakultak, templomok épültek, javult a kolostorok anyagi helyzete, szépültek a városkák. A század első felében Moszkopolében könyvnyomdát és akadémiát szerveztek. A moszkopolei nyomda fenntartásában és irányításában oroszán-része volt az ochridi Szent Naum kolostornak, a sláv írásbeliség egyik legrégebbi központjának. A miskolci kolónia jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy az ottani balkáni kereskedők Szent Naumot védőszentjüknek tartották, róla nevezték el a mai templom előtt használt kápolnájukat is (Szechenyi út 12.). A moszkopolei nyomda kiadványai között szerepelnek kifejezetten a Magyarországon élő kézműveseknek és kereskedőknek szánt vitairatok és könyvek, amelyek a pravoszlavia igazát, egyedül üdvözítő voltát bizonyítják a katolikus vallással szemben.⁸³ Az egyház gondoskodott az idegen környezetben élő és unitus térítés veszélyének kitett híveiről. Mindez természetesen bizonyíték a kereskedők szoros balkáni kapcsolatairól és jelentős tőkekivitele mellett. Ezzel együtt figyelembe kell vennünk a balkániak magyarországi tevékenységének pozitív oldalát is, amely adataink szerint jelentős építkezésekben nyilvánult meg. Az egriek még tovább is mentek, tőkéjüket a termelésbe fektették.

⁸² A. E. Vacalopoulos: History of Macedonia. 1354–1833. Thessalonika, 1973; H. Тодоров: Балканският град XV–XIX в. София, 1972.

⁸³ Иван Снегаров: Историята на Охридската архиепископия – патриаршия от падането ѝ под турците до нейното унищожение. (1394–1767). София, 1932.

A balkániak borkivitelben való részvétele csak egy részét képezi tevékenységüknek, a magyar gazdasági élet egyéb területeit vizsgálva szintén megtaláljuk jólműködő társulásaikat. Nem kevésbé érdekes és fontos a pesti, brassói, szebeni, temesvári, újvidéki piacon kifejtett tevékenységük vizsgálata, ahol a Balkánról behozott gyapot, gyapjú, bőráru stb. adásvételével, Bécsbe, Boroszlóba, Leipzigbe stb. szállításával foglalkoztak. A Magyarországon és Erdélyben fogyasztásra kerülő textilneműek egy része a bolgár városokban és falvakban készült, közismert tény az is, hogy a Rákóczi hadsereg számára a szaloniki zsidó textilmanufaktúrákban készítették az egyenruhához való posztót. A század közepéig, vagy talán jóval későbbi időpontig is a hossz- és űrmértékek egységesítésének az ország jelentős részében egyik fő akadály a török mértékek elterjedtsége és általános használata volt.⁸⁴ A magyar gazdasági élet balkáni kapcsolatainak vizsgálata nem lehet érdektelen a magyar történettudomány számára.

Марта Бур:

БАЛКАНСКИЕ ТОРГОВЦЫ И ВЫВОЗ ВИНА ИЗ ВЕНГРИИ В XVIII В.

(Резюме)

В первой части статьи автор в общем занимается деятельностью балканских торговцев в Венгрии: она показывает, как принимает более массовый характер процесса их поселения в Венгрию во второй половине XVII в., формы их организаций и общественного быта, методы торговли, потом их ставшую всесторонней деятельность в течение XVIII в. Автор определяет к двум датам численность торговцев, происходящих из Балкан и торгующих в Венгрии, она делает и вывод относительно имущественного положения по материалам их наследств, доказывая их сильное имущественное расслоение.

Во второй более обширной части статьи автор занимается из разносторонней деятельности балканских торговцев только одним – хотя очень значительным видом их торговли – виноторговлей. В этой области играли ведущую роль колонии городов Эгер и Мишкольц, и их главным вывозным местом являлся город Познань. Автор доказывает, что не только количество вывезенного вина поднималось значительно между 1743 и 1771 гг., но это документирует также очень сильное продвижение балканских торговцев в виноторговле. Автор коротко останавливается на вопросах ввоза и вывоза капитала балканских торговцев, хотя считает далее исследуемой задачей.

M. Bur:

THE BALKAN MERCHANTS AND THE HUNGARIAN WINE EXPORTS IN THE 18th CENTURY

(Summary)

The first part of the article deals with the activity of the Balkan merchants in Hungary in general, introduces the way they settled down here in ever growing numbers in the first half of the 17th century, their forms of organization, methods of pursuing their trade, and their extensive activity

⁸⁴ N. Kiss István: i. m.

in the course of the 18th century. It gives their numbers at two dates in the 18th century, tries to find out their wealth on the basis of inventories of estates, and points out strong stratification according to wealth.

The second, more comprehensive part of the article introduces only one – though very significant – branch of the Balkan merchants activity, namely wine-trade. In this respect it was the Eger and Miskolc colonies that played the leading role, their market being primarily Poznań. The author points out that the quantities exported rose sharply in the years between 1743 and 1771 reflecting a strong advance of the Balkan merchants in Hungarian wine-trade. Although she considers it a problem to be elaborated later by further research, the author mentions briefly the significance of the import and export of capital through these channels.

A TÖRTÉNESZ ÉS A MÉRÉS – EGY MODELL KORLÁTAI

A társadalomtudományok iránt érdeklődők szélesebb köre előtt is ismert, hogy az elmúlt másfél évtizedben a történészek egyre gyakrabban fordulnak segítségért a számítástudományhoz. Ilyenkor új, korábban nem ismert viszonylat keletkezik. Az egyik oldalon áll a magányos történész, a másikon a számítógép a maga titokzatos *software*-jeivel. Középputt, de inkább a gép közelében a matematikus szakember. Ő képviseli a számítástudományt, s azt vállalta, hogy közvetíteni fog.

Különleges helyzet ez. Egy nagy hagyományokra visszatekintő tudomány, amely mindig a társadalmat foglalkoztató problémák, a társadalmat jellemző beállítottság, tágabb értelemben a jól meghatározható filozófiai elkötelezettség hatása alatt fogalmazza meg kérdéseit, hirtelen szembe találja magát valamivel, ami eddig különösebben nem érdekelte. Mi a viszonya az eszközeihez?

A történész általában természetes szimbíózisban él munkája eszközeivel. Forrásait nagy körültekintéssel kell kezelnie, amihez részben segédtudományi ismeretek, nyelvtudás, részben a kutatáshoz nélkülözhetetlen széleskörű tapasztalatok („tárgyismeret”) szükségesek. A heurisztika és a forráskritika szintjén a történettudomány rendkívül fejlett módszertant dolgozott ki, amely mintául szolgálhat a többi társadalomtudomány számára. Bármilyen különleges lehet tehát a téma, a szakma általában képes arra, hogy a tanulmányt a lényeges pontokon ellenőrizze, van mód a tudományos bírálatra.

Az a benyomás, hogy újabban, a számítógép megjelenésével a kritika, az ellenőrzés lehetősége kérdésessé válik. Egyébként valószínűleg a kritika körüli zavarok magyarázzák, miért is idegenkednek oly sokan a kvantitatív módszerek alkalmazásától és a számítástudomány által kínált kutatási lehetőségektől. Valójában bonyolultabb dologról van szó, de azt hiszem, kiindulásként jogom van egyszerűsíteni.

A kérdés eszerint az lenne, hová és hogyan kövessük azokat, akik mostanában például a kvantifikációval, netán matematikai modellekkel „kábitanak” bennünket, táblázatokat, képleteket, grafikonokat öntenek elénk. Jóllehet közel tíz éve foglalkoztat a válasz (pontosabban: a lehetséges válaszok köre), ma sem mernék átfogó ígérennyel fogalmazni. A következőkben is csupán a kérdéskör egy részével foglalkozom. Elöljáróban azonban két megjegyzése: Meggyőződésem, hogy a számítástudomány a tömeges számszerű adatokat tartalmazó források feldolgozása mellett más történészi feladatok megoldásához is kínál eszközöket. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az alkalmazási területek korlátozottak és a történészi érdeklődésnek jelenleg csekély szféráját érintik.

Az alábbiakban szintén korlátokról lesz szó, ezek azonban elméleti jellegűek. A hetvenes évek elején adták ki nálunk George Steiner, amerikai-angol irodalom kritikus

esszéket, amelynek címadó írása, az *Egyre távolabb a szótól*, jól emlékszem, ismeret-ségi körömben többször is visszatérő társalgási téma lett. Egy barátom határozott kaján-sággal mutatta meg azokat a részeket, amelyekben a szerző a történettudomány elmaradottságáról, hasznavehetetlen eszköztáráról és ósdi kifejezésmódjáról beszélt. Steiner azt fejtette ki (még 1961-ben), hogy a társadalomtudományok képtelenek elsajátítani a matematika nyelvét, s ezért menthetetlenül elszakadnak az igazi tudományoktól. Korunkban a szó, a nyelv egyre kevésbé képes kifejezni a megismerhető valóságot, bizonyos matematikailag kifejezhető dolgok egyszerűen lefordíthatatlanok.

Steiner a laikus ember egyszerűsítő módján fejezte ki egy, az 1950-es években kialakult elképzelést, amelyről tájékozott értelmiségiként szerzett tudomást.¹ A gondolatot Lévi-Strauss 1955-ben így fejezte ki: „Néhány év leforgása alatt tehát olyan távoli területeken dolgozó kutatók, mint a biológusok, nyelvészek, közgazdászok, szociológusok, pszichológusok, távközlési mérnökök és matematikusok hirtelen egymás mellett találják magukat és félelmetes fogalmi (konceptuális) eszköz birtokába jutnak, amely közös nyelvet képez számukra.”²

Saját példámat felhasználva megkísérlem most röviden kifejteni, miért válhat a történész illúziók rabjává, ha elfogadja az említett feltevést. Bemutatok egy leíró jellegű modellt, amely korszerű informatikai eszközök segítségével készült. Ezután kísérletet teszek arra, hogy megfogalmazzam, történészként milyen nehézségekkel és tanulságokkal kerültem szembe a munka elvégzése után.

*

A kísérlet témája a feudáliskori magyar város társadalmi tagozódása. Forrásai: Kassa város népességösszeírásai és adójegyzékei a XVI. századból. Eszközei a mechanikus kartográfia és a faktoranalízis. Megjegyzem, hogy közös munkáról van szó, amelyet Michel Demonet kollégámmal (Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales – Párizs) végeztünk.

Néhány szót a két eljárásról. Esetünkben a mechanikus kartográfia lehetővé teszi, hogy a város házanként rekonstruált alaprajza segítségével finom rajzolatú, tehát kevésbé torzító térképeket készíttessünk a számítógéppel. A térképen a háztelkek az alapegységek, amelyeken az egyes változók értéknagyságának megfelelően váltakozó méretű fekete, köralakú foltokat lehet elhelyezni. Bizonyos térképeknél, többek közt azoknál is, amelyek a faktoranalízissel készültek, 5–8 házat tömbökbe (szigetekbe) vontunk össze. Ezek a térképek pontatlanabbak, de jobban áttekinthetők.³

A faktoranalízis összetett leíró statisztikai eljárás, amelynek itt egy különleges változatát használjuk. A technika arra jó, hogy megtaláljuk egy n dimenziós összefüggő halmaz fix tengelyeit, másként fő faktorait. Alkalmazása által a változók szóródásának nagy részét meg lehet magyarázni. Magukat a változókat olyan közös faktorok lineáris

¹ A Steiner által elemzett problémáról – nevezzük szindrómának – más összefüggésben írtam Mit ad a matematika a történelemnek? c. cikkemben (Magyar Tudomány 82. k. 1975. 29–30).

² Les mathématiques de l'homme Bullt. Int. d. Sc. Soc. 6. k. 1954. 644.

³ Az ún. Bertin-féle eljárás leírását ld. a történész Guy Arbellot könyvében: La cartographie statistique automatique appliquée à l'histoire. Paris, 1970. 4–21.

000 EPHE75BC0001

001

002

003

004

005

006

007

008

009

010

011

012

013

014

015

016

017

018

019

020

021

022

023

024

025

026

027

028

029

030

031

032

033

034

035

036

037

038

039

040

041

042

043

044

045

046

047

048

049

050

051

052

053

054

055

056

057

058

059

060

061

062

063

064

065

066

067

068

069

070

071

072

073

074

075

076

077

078

079

080

081

082

083

084

085

086

087

088

089

090

091

092

093

094

095

096

097

098

099

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

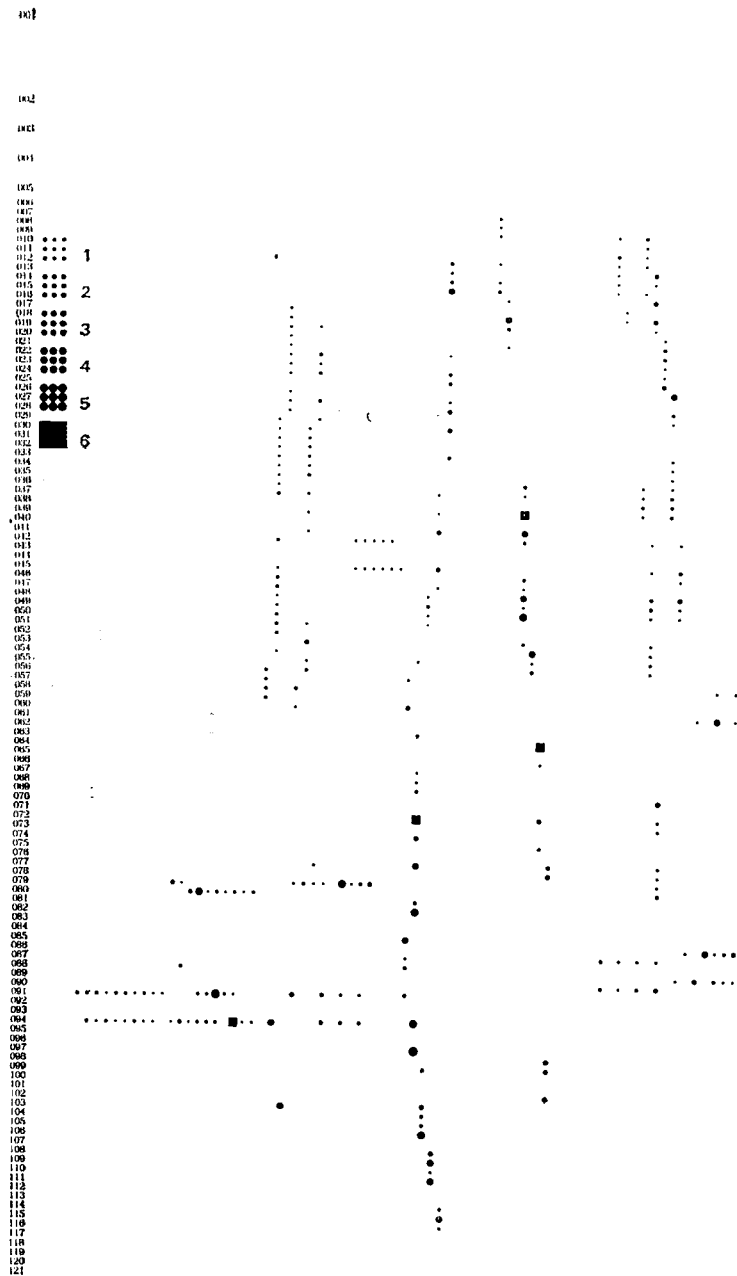
117

118

119

120

3. A háztartások száma (1554)

4. A fegyverképesek száma (1554)

1001

1002

1003

1004

1005

1006

1007

1008

1009

1010

1011

1012

1013

1014

1015

1016

1017

1018

1019

1020

1021

1022

1023

1024

1025

1026

1027

1028

1029

1030

1031

1032

1033

1034

1035

1036

1037

1038

1039

1040

1041

1042

1043

1044

1045

1046

1047

1048

1049

1050

1051

1052

1053

1054

1055

1

2

3

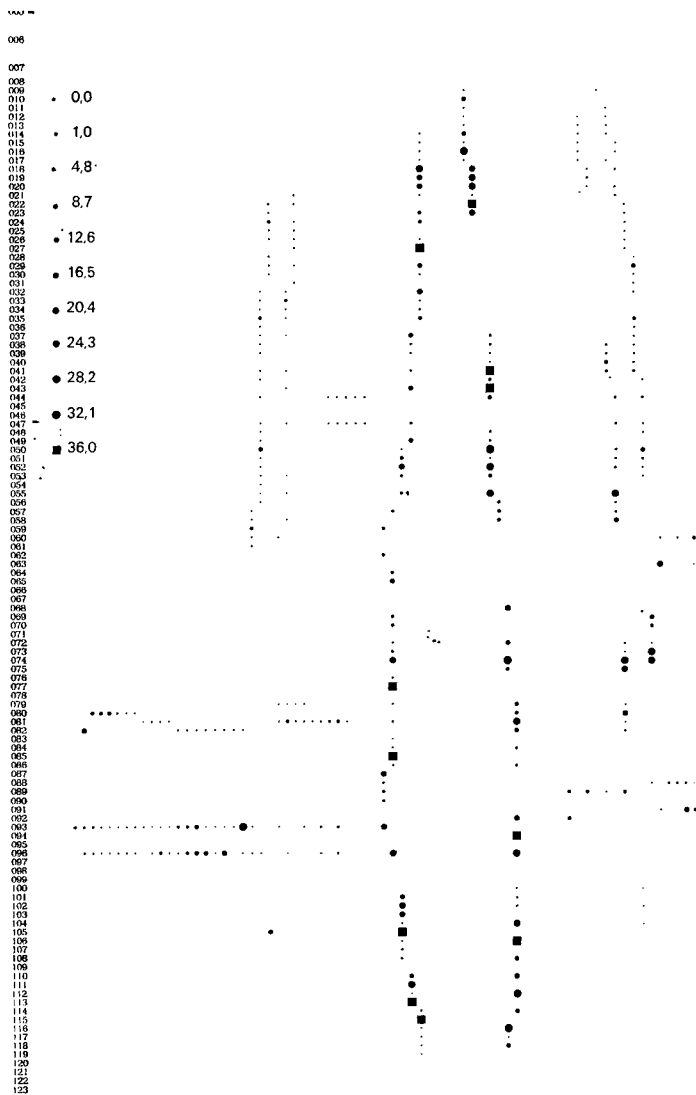
4

5

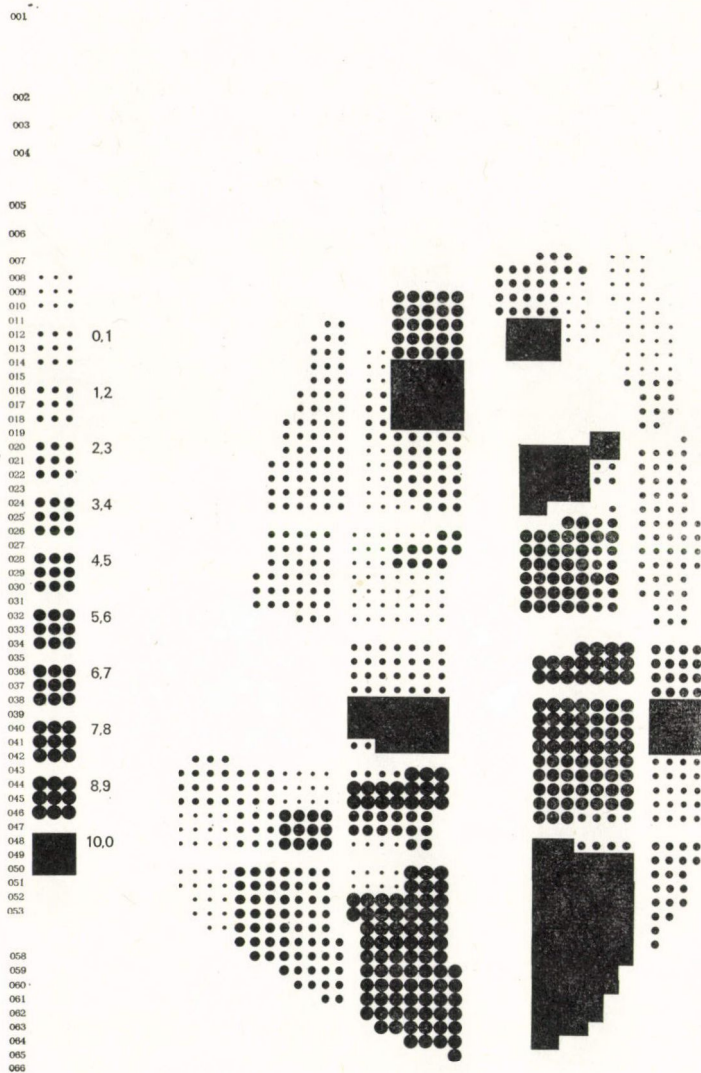
6

7

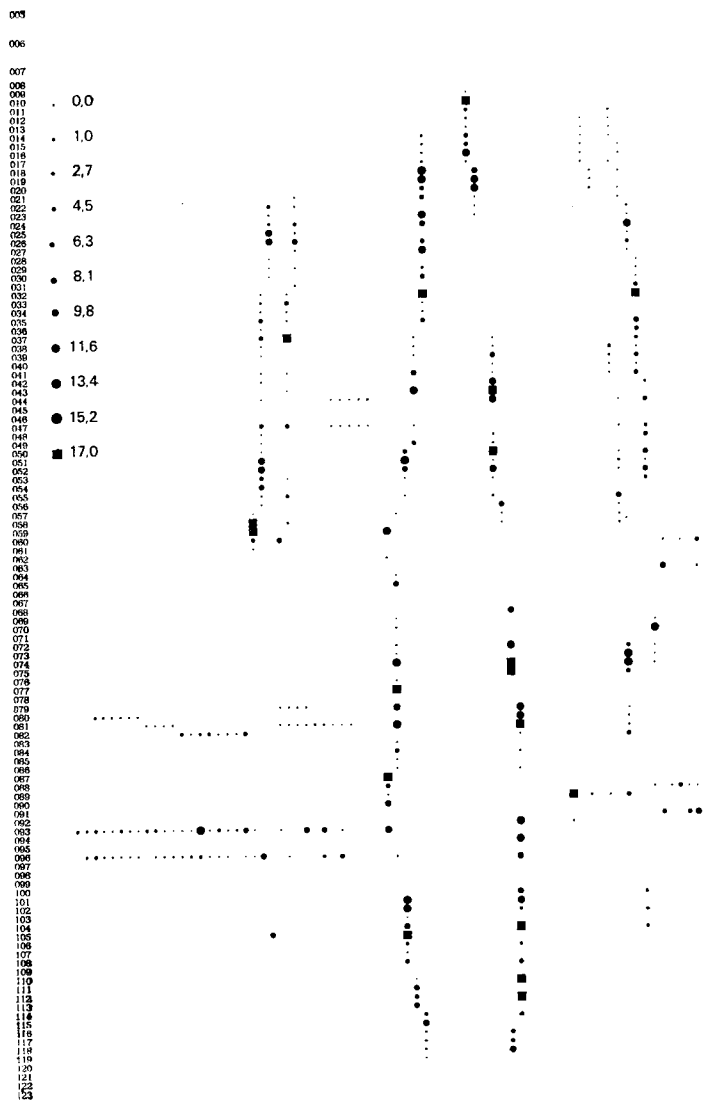
5. Egyéb személyek száma (1554)

7. Vidéki (hegyaljai) borkészletek (1557)

8. Vidéki (hegyaljai) borkészletek (1557)

9. Kassai borkészletek (1557)

001

002

003

004

005

006

007

008

009

010

011

012

013

014

015

016

017

018

019

020

021

022

023

024

025

026

027

028

029

030

031

032

033

034

035

036

037

038

039

040

041

042

043

044

045

046

047

048

049

050

051

052

053

054

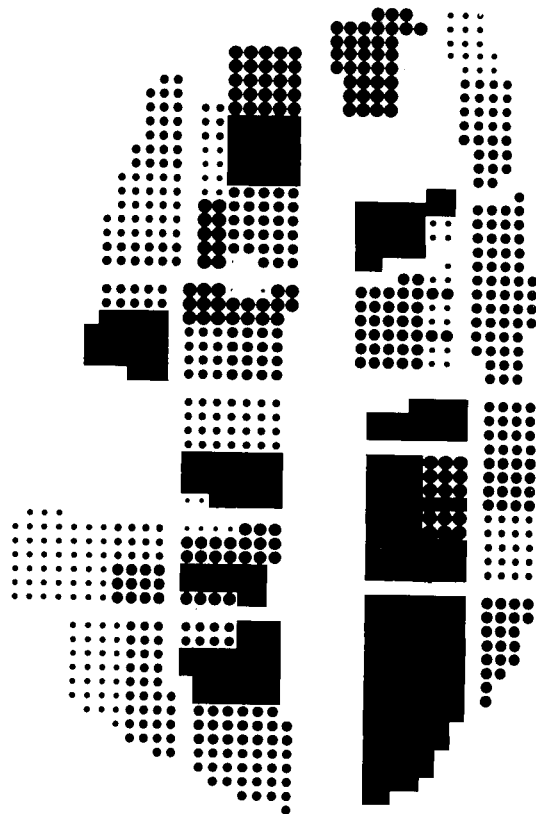
055

056

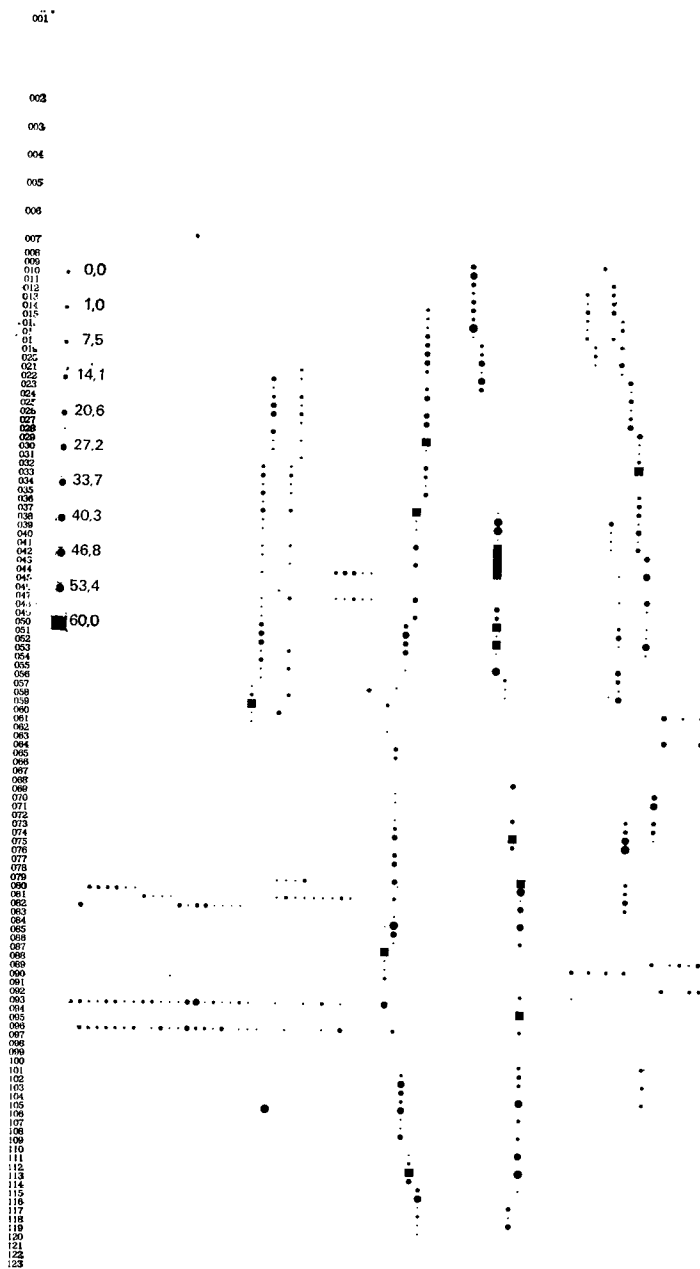
057

058

059

10. Kassai borkészletek (1557)

11. Gabonamennyiségek (1557)

001

002

003

004

004

005

005

006

007

008

009

010

011 0,1

012 0,1

013 0,1

014 0,1

015 2,0

016 2,0

017 2,0

018 4,0

019 4,0

020 4,0

021 6,0

022 6,0

023 6,0

024 8,0

025 8,0

026 8,0

027 10,0

028 10,0

029 10,0

030 12,0

031 12,0

032 12,0

033 14,0

034 14,0

035 14,0

036 16,0

037 16,0

038 16,0

039 18,0

040 18,0

041 18,0

042 18,0

043 18,0

044 18,0

045 18,0

046 18,0

047 18,0

048 18,0

049 18,0

050 18,0

051 18,0

052 18,0

053 18,0

054 18,0

055 18,0

056 18,0

057 18,0

058 18,0

059 18,0

060 18,0

061 18,0

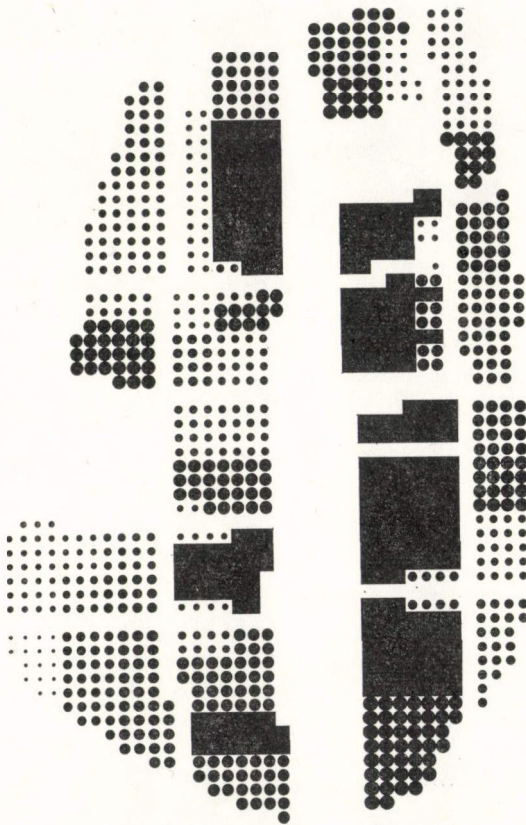
062 18,0

063 18,0

064 18,0

065 18,0

066 18,0

12. Gabonamennyiségek (1557)

001

002

003

004

005

006

007

008

009

010

011

012

013

014

015

016

017

018

019

020

021

022

023

024

025

026

027

028

029

030

031

032

033

034

035

036

037

038

039

040

041

042

043

044

045

046

047

048

049

050

051

052

053

054

055

056

057

058

059

060

061

062

063

064

065

066

067

068

069

070

071

072

073

074

075

076

077

078

079

080

081

082

083

084

085

086

087

088

089

090

091

092

093

094

095

096

097

098

099

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

• 1,0

• 18,2

• 35,4

• 52,6

• 69,8

• 87,1

• 104,3

• 121,5

• 138,7

■ 156,0

13. A „taxa” eloszlása (boradó nélkül — 1557)

001

002

003

004

005

006

007

008

009

010

011

012

013

014

015

016

017

018

019

020

021

022

023

024

025

026

027

028

029

030

031

032

033

034

035

036

037

038

039

040

041

042

043

044

045

046

047

048

049

050

055

056

057

058

059

060

061

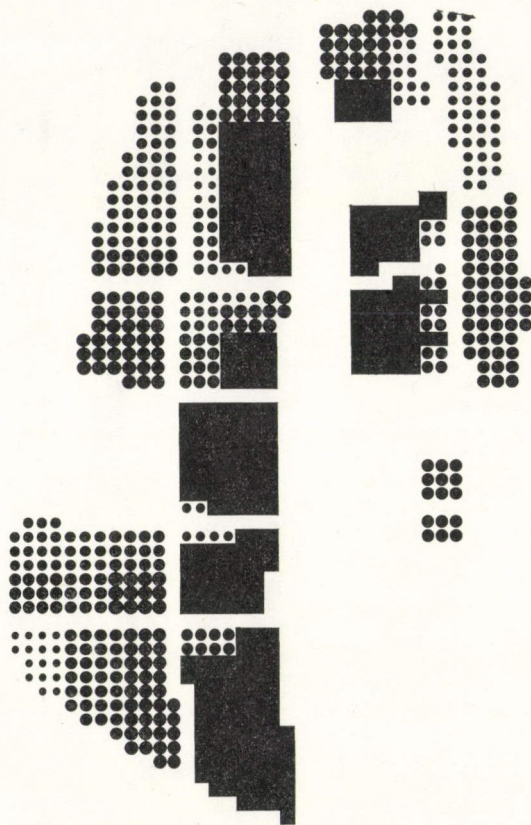
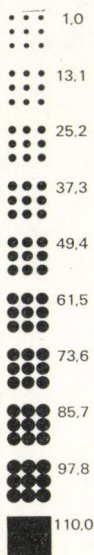
062

063

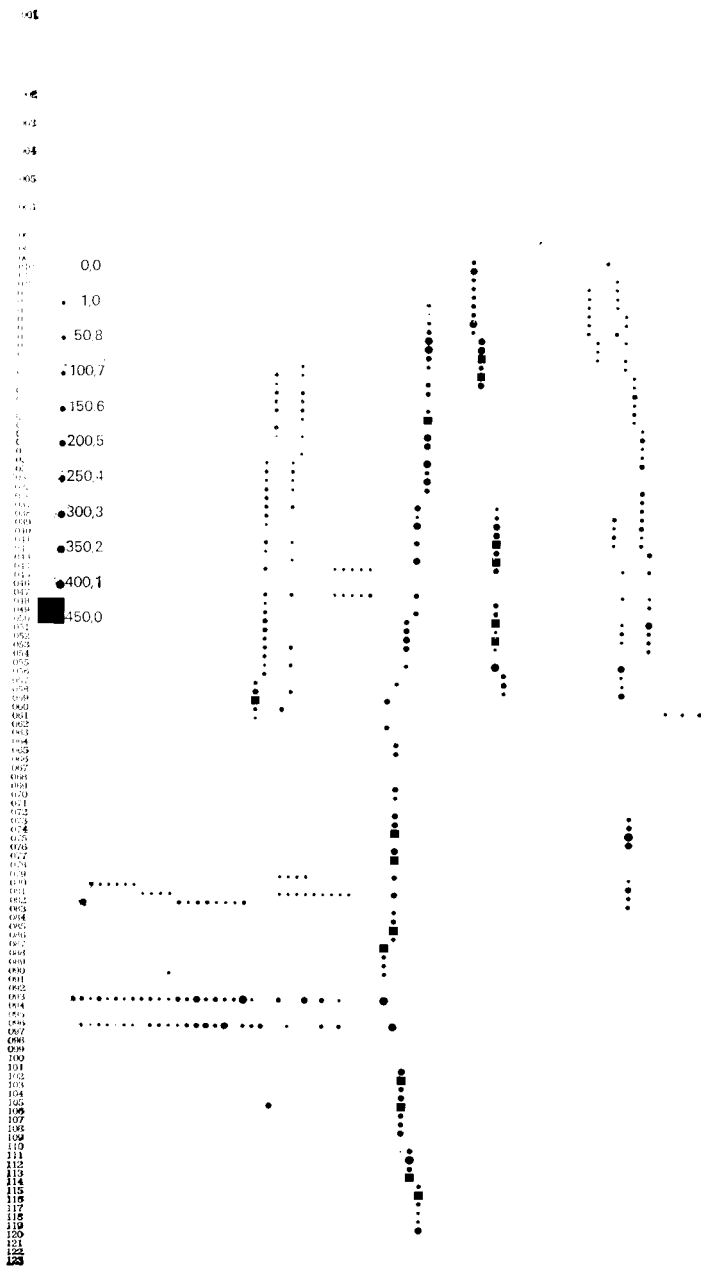
064

065

066

14. A „taxa” eloszlása (boradó nélkül — 1557)

15. A teljes adó eloszlása (1557)

001

002

003

004

005

006

007

008

009

010

011

012

013

014

015

016

017

018

019

020

021

022

023

024

025

026

027

028

029

030

031

032

033

034

035

036

037

038

039

040

041

042

043

044

045

046

047

048

049

050

051

052

053

054

055

056

057

058

059

060

061

062

063

064

065

066

067

068

069

070

071

072

073

074

075

076

077

078

079

080

081

082

083

084

085

086

087

088

089

090

091

092

093

094

095

096

097

098

099

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

125

126

127

128

129

130

131

132

133

134

135

136

137

138

139

140

141

142

143

144

145

146

147

148

149

150

151

152

153

154

155

156

157

158

159

160

161

162

163

164

165

166

167

168

169

170

171

172

173

174

175

176

177

178

179

180

181

182

183

184

185

186

187

188

189

190

191

192

193

194

195

196

197

198

199

200

201

202

203

204

205

206

207

208

209

210

211

212

213

214

215

216

217

218

219

220

221

222

223

224

225

226

227

228

229

230

231

232

233

234

235

236

237

238

239

240

241

242

243

244

245

246

247

248

249

250

251

252

253

254

255

256

257

258

259

260

261

262

263

264

265

266

267

268

269

270

271

272

273

274

275

276

277

278

279

280

281

282

283

284

285

286

287

288

289

290

291

292

293

294

295

296

297

298

299

300

301

302

303

304

305

306

307

308

309

310

311

312

313

314

315

316

317

318

319

320

321

322

323

324

325

326

327

328

329

330

331

332

333

334

335

336

337

338

339

340

341

342

343

344

345

346

347

348

349

350

351

352

353

354

355

356

357

358

359

360

361

362

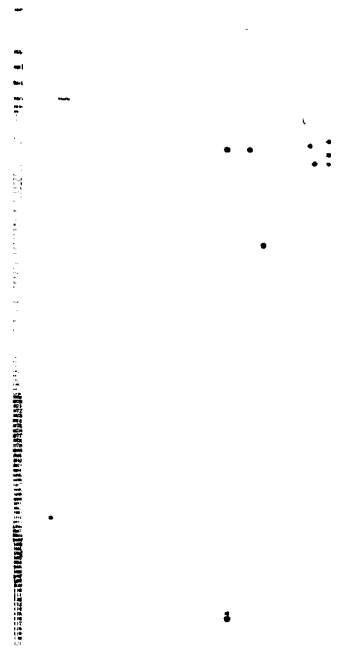
363

364

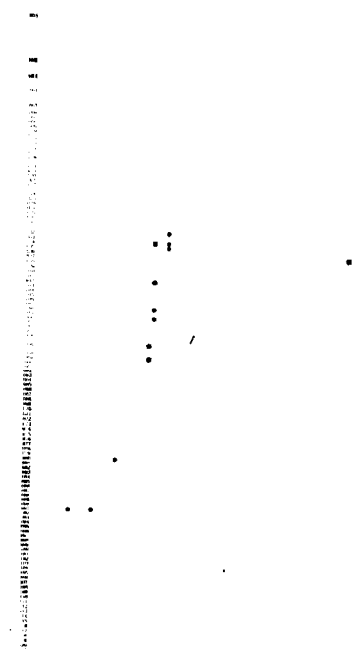
365

366

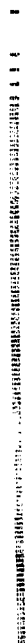
367

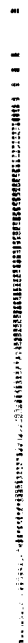
17. A kovácsok (1554)

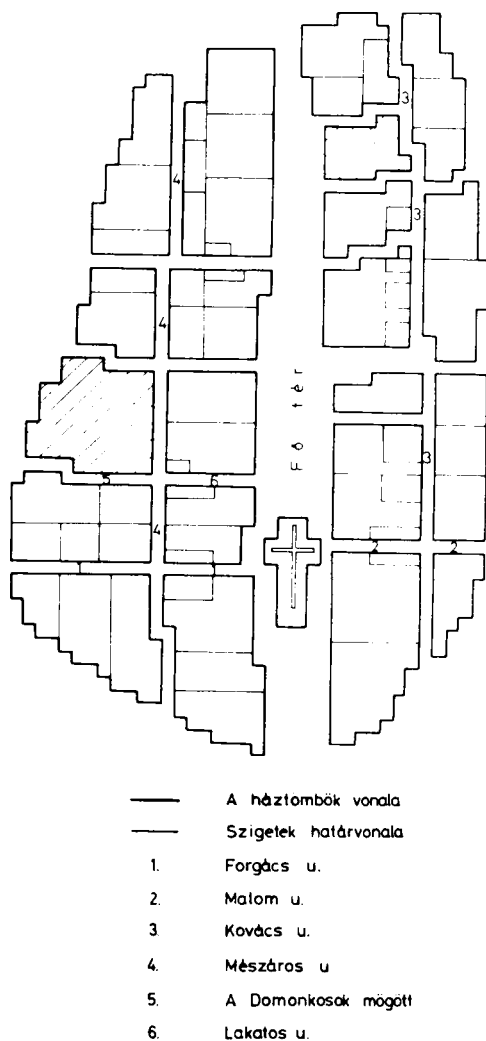
18. A mészárosok (1554)

19. Az ötvösök (1554)

20. A szabók (1554)

2. Alaptérkép a kassai adatok számítógépes ábrázolásához

Ez a számítógépet igénylő eljárás esetünkben arra alkalmas, hogy néhány, sok változót tartalmazó és bizonyos információk tekintetében páratlanul gazdag, emellett egységes egészt alkotó összeírást átfogóan elemezzünk. A topográfiai adatok mellett demográfiai és a foglalkozási tagozódásokra vonatkozó információk állnak rendelkezésünkre.

Kassáról tudott, hogy egykor a történeti Magyarország egyik legfontosabb városa volt, a magyar-lengyel kereskedelem fő csomópontja. Fallal védett területe, amelyre kutatásunk irányul, mintegy 40 hektár. 1554-ben itt 2 283 személyt írtak össze 457 háztartásban (ld. 1. és 2. ábra).

Lássuk elsőnek a változók térképeit. A házanként készült térképek esetében összesen 399 pontot vettünk figyelembe a Ringen és a mellékutcákban. A háztartásokat a házakon belül összevonjuk, így vizsgáljuk az egyes változókat. A 3. ábra mutatja, hogy három háztartás házanként már ritkán fordult elő.

A 4., 5. és 6. ábra az összeírás lélekszám-adatait mutatja. Fegyverképes felnőtt férfiakat és fegyverképteleneket (nő, gyermek, nőrokon, cseléd) különböztettek meg egy-egy háztartáson belül. A térképeken azt látjuk, hogy a Ring viszonylag népesebb, amit egyrészt a háztartások magasabb létszáma, másrészt a fegyverképesek nagyobb száma okozott.

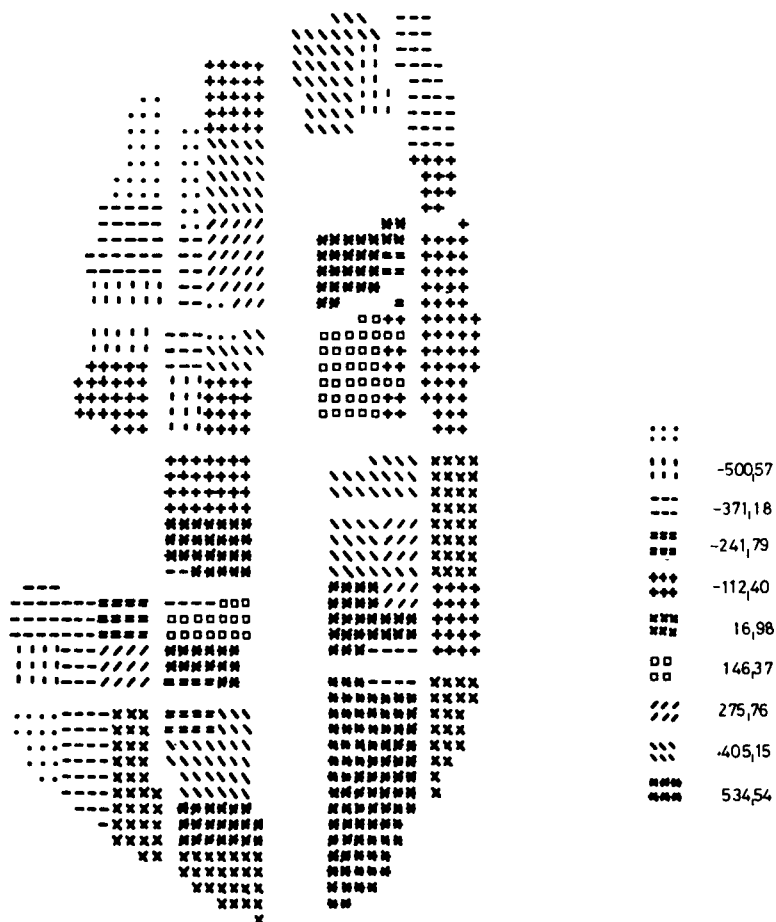
A 7–8. és a 9–10. ábrák a borkészletek megoszlását mutatják. A város határában silányabb minőségű bor termett, amelyet a helyszínen fogyasztottak el. Nagy exportot bonyolított le viszont Kassa a drága és jó minőségű hegyaljai borokból. A tokaji bor készletei a Fő-téren koncentrálnak, sok van a két kapu közelében és néhány központi fekvésű házban (7–8. ábra). A helyi termésű bor készletei nagyobb szóródást mutatnak a mellékutcákban, bár a Fő-tér ezúttal is vezet (9–10. ábra). A gabonamennyiségek eloszlása a két véglet között van (11–12. ábra). A nagy mennyiségek ismét a Fő-téren találhatók, kisebb mennyiségeket a mellékutcákban is felhalmoztak. Egyébként a háztartások kétharmadának nem volt gabonája, de a városban őrzött készletek bőségesen kitarítottak az aratásig.

Az adót részben a borkészletek nagysága, részben az ingatlan értéke és a kereső tevékenység után vetették ki. Ez utóbbi járulékot fejezi ki a „taxa” eloszlásának két következő térképe (13–14. ábra). A különbség most nem olyan éles a Ring és a mellékutcák között. A teljes – tehát már a bortaxát is magában foglaló adó – házankénti eloszlása viszont azt mutatja, hogy a Fő-tér elkülönülésében az ott őrzött hegyaljai bornak igen nagy szerepe volt (15–16. ábra). A város legszegényebb részei a két oldalsó utca északi végein találhatók, valamint a domonkos kolostor környékén. Megjegyzendő, hogy térképeink azért nem teljeseek, mert az egyik negyedből csak a bor- és gabonakészletek jegyzéke maradt fenn.

A sorozat befejezéséként bemutatunk néhány foglalkozási térképet. A kovácsoké (17. ábra) egyértelmű: tömböt képezve az északi kapu közelében különülnek el. A mészárosok (18. ábra) szintén, az ő céhük gazdagabb volt, s egyébként kizárólag alföldi magyarokat fogadtak maguk közé. Elkülönülésüknek tehát több oka is volt. Az ötvösök (19. ábra) korszakunkban a város elitjéhez tartoznak, különleges helyzetüket mutatja, hogy valamennyien a Ringen laktak. A szabók (20. ábra) nagy száma a tokaji borvidék gazdasági fellendülésével magyarázható. A Krakkból importált posztóból sok-sok konfekcionált ruha készült, amelyeket a mezővárosok szélesebb fogyasztó rétege vásárolt. A szabók mestersége nagy konjunktúrát élvezett, többségük magyar volt és a város nyugati felében élt.

Áttérünk a faktoranalízisekre. Az általunk használt ún. koreszpondenciák faktoranalízisét J-P. Benzecri dolgozta ki.⁵ Lényege, hogy a változók halmazára rávetíthető az egyedek halmaza. Ezáltal megvalósítható az adatbázis térképes elemzése. Egyedeknek tekintjük az analízis során *először*: a város házaiból összevont összesen 54 szigetet,

⁵ L'analyse des données. 2. k. Paris, 1973.

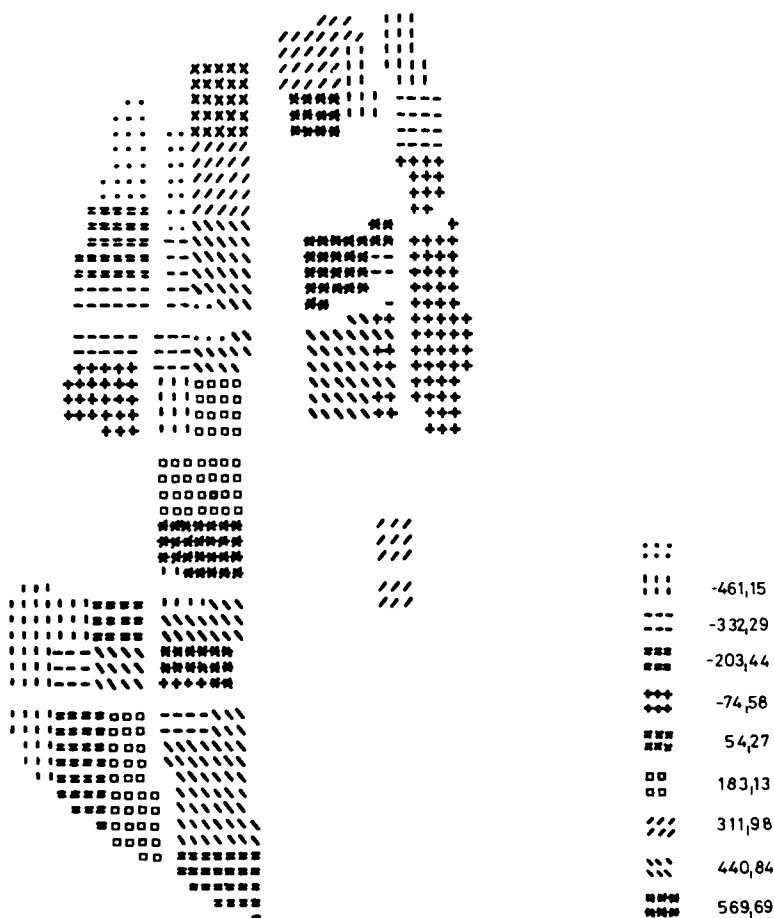

21. Kassa térképes faktoranalízise (1554–57)

1. tengely, valamennyi sziget

másodszor: a 22 megkülönböztetett foglalkozást. A térképes analízisnél 47, a foglalkozások szerint végzett analízisnél 38 változót vettünk figyelembe.

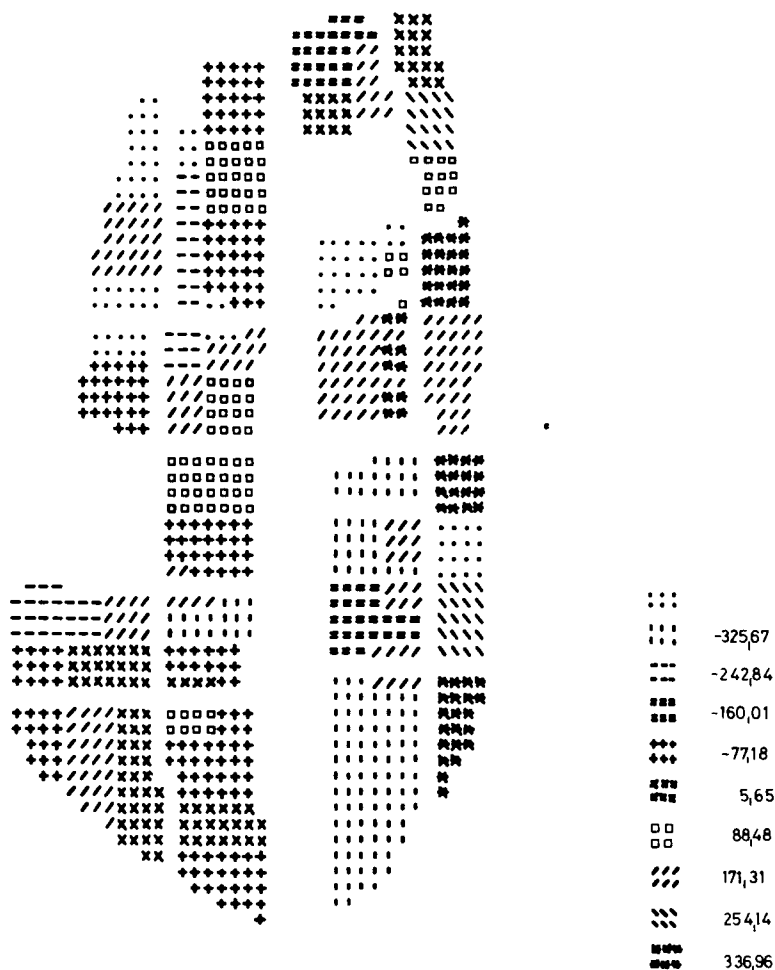
Terjedelmi okokból az analízisek egy részét mutatjuk csak be. Az ismertett 1554–57. évi összeírások két térképes analízise kiegészíti egymást. Az adójegyzék csonka volta miatt ui. az egyik esetben minden ismert változót figyelembe vettünk, de kihagytuk a város 4. negyedét. A második esetben valamennyi sziget szerepel térképeinken, de hiányoznak az adó összegével kapcsolatos változók. (A bor- és a gabonamennyiségek tehát mindkét esetben szerepelnek!) Az első tengely a két analízisben egyaránt az információ kb. 18 százalékát foglalja magában, a második tengely 7 és fél százalékot. Az első analízisben a terület 42, a másodikban 38 tengely dimenzionálja. Mindkét analízis esetében (21–22. ábrák) szembeötlik a Fő-tér jelentős túlsúlya. A Fő-tértől legjobban a Kovács

22. Kassa térképes faktoranalízise(1554–57)

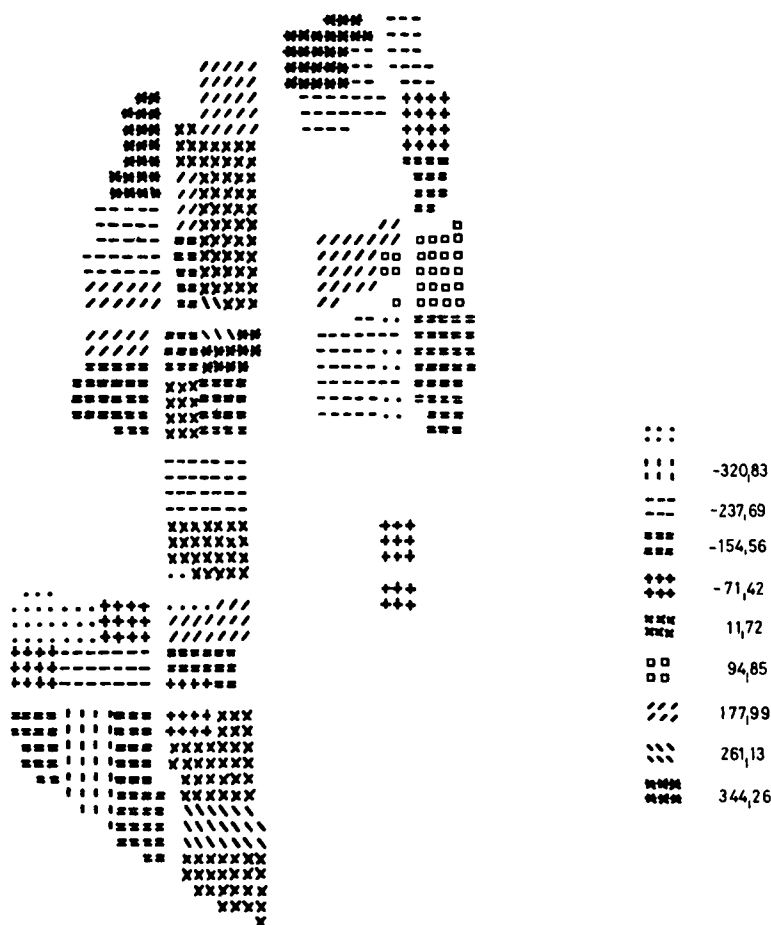
1. tengely, valamennyi változó

utca és a Mészáros utca felső vége tér el. A Fő-tér elkülönülését a nagy bor- és gabona-készletek, a magas taxa összegek okozzák, valamint azok a háztartások, amelyekben nagy volt a felnőtt férfiak száma. Csak kereskedők laktak itt az ismert foglalkozásúak közül. A másik véget jellemző változók: a kislétszámú háztartások (1–1 fegyverképes és fegyverképtelen személy), alacsony adó, nincs gabona és bor, az ismert foglalkozásúak közül szövőiparosok, faiparosok bukkannak fel. Következtetésünk az, hogy az első tengely a társadalmi dinamizmust fejezi ki. Kiderül, hogy szoros összefüggés van bizonyos demográfiai és vagyoni változók, valamint a topográfiai tagozódás között. Mindemellett hangsúlyozni kell, hogy a változóknak a tengelyen elfoglalt szélső vagy középső helyzete nem a társadalom hierarchikus tagozódását fejezi ki. Az első tengelyen kialakult hierarchia csupán azt tükrözi, hogy egyes tényezők milyen irányban és milyen mértékben osztották meg a társadalmat.

23. Kassa térképes faktoranalízise (1554–57)
2. tengely, valamennyi sziget

A második tengely térképei gyökeresen eltérő képet mutatnak a városról (23–24. ábra). Bebizonyosodik tehát, hogy a társadalom tagozódását egyedül az első tengely alapján nem lehet leírni. Figyelmünket először Kassa északi része kelti fel, amelyet erős ellentét jellemez. Az egyik zónában (Mészáros u. felső vége és a Fő-tér vége) kisebb adót fizettek, de több bort és gabonát tároltak. Foglalkozásukat nem ismerjük, háztartásaikban csak 1 felnőtt férfi volt. A másik csoport (a Domonkosok mögött, Lakatos u. stb.) tagjai magasabb adót fizettek, de nem volt boruk és gabonájuk. Kézművesekről van szó, háztartásaikban élt egy második felnőtt férfi is (rendszerint legény). Kassa keleti peremén még egy középréteg is elkülöníthető.

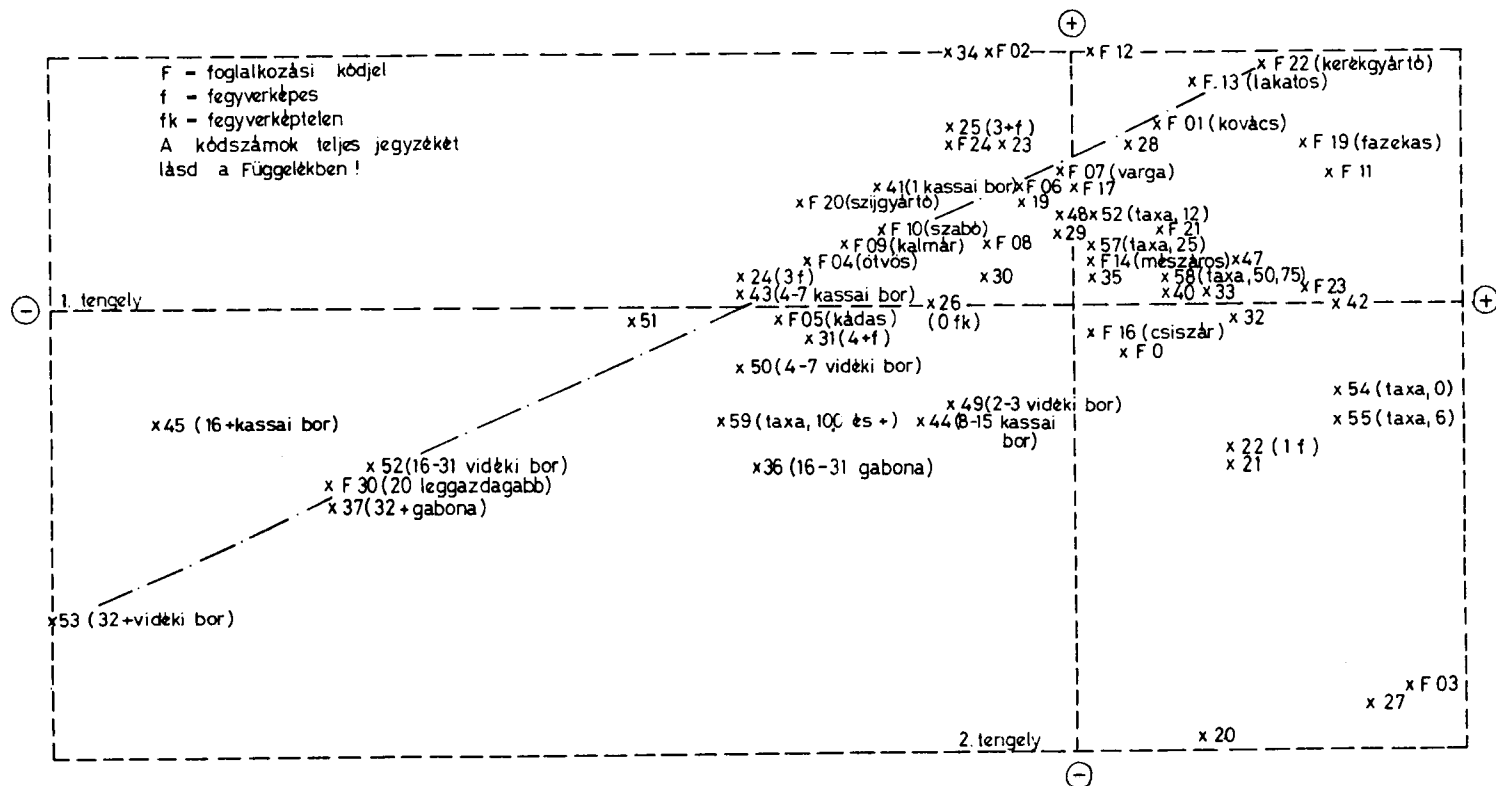

24. Kassa térképes faktoranalízise (1554–57)

2. tengely, valamennyi változó

Ezek a társadalom tagozódásának helyi tényezői, amelyek az alaprajz funkcionális osztottságát tükrözik. Korántsem véletlen jelenségekről van szó, hanem az életforma különbségeiről. A különböző csoportok ezért különültek el s az elkülönülésnek a helyi adottságokkal magyarázható rendszere volt.

A két tengely együttes értékelése a következő megállapításhoz vezet: Kassa polgársága megosztott. Vagyonos elit sajátítja ki a Fő-teret, amely nagy adót fizet, kiterjedt földjei és szőlői vannak, ellenőrzi a borkereskedelmet. Háztartásai népesekek. A csoportot a dinamikus tényezők erősen tagolják. A polgárok másik, nagyobb része közepes vagyonú, a dinamikus tényezők kevésbé osztják meg. Tagolódik ellenben funkcionális szempontból. Egy részük elsősorban helyi szőlőjét művelte, gazdálkodott. A másik csoport ellenkezőleg, kizárólag kézműves hivatásának szentelte az életét. Néhány félreeső utcában jól megfigyelhető az elkülönülésük. A gazdálkodó polgárság a kapuk közelébe húzódott.

25. A foglalkozások faktoranalízise (1554–57)

A foglalkozásonként végzett faktoranalízis természetesen már nem ábrázolható térképen. Most azonban lehetőségünk lesz arra, hogy a két tengelyt együtt vizsgáljuk. Megjegyzendő, hogy csupán azokat a túlnyomórészt kézműves foglalkozásokat vettük figyelembe, amelyeknek 1554-ben legalább három művelője volt. Így alakítottunk ki 20 „egyedet”, amelyek halmaza kiegészül az ismeretlen foglalkozásúak nagyszámú csoportjával, valamint a hús leggazdagabb polgárával. Utóbbiak foglalkozási csoportjának elkülönítésére azért volt szükség, mert ezek a gazdagok monopolizálták a borkereskedést. Az analízis 24 tengelyből áll. Az elsőn van az információ 25,3 százaléka, a másodikon 16,9 százaléka (25. ábra).

A faktoranalízis két első tengelyén újból felismerjük a dinamikus és funkcionális tagozódást. A kép – elvontsága ellenére – igen szuggesztív. A gazdasági-társadalmi ellentmondást egy egyenes vonal fejezi ki rajta, amely a két legszélső pozíciót köti össze. A mezőgazdasági árukkal folytatott kereskedelem (és vagyon) áll szemben a szegény kézművesek zárt tömbjével (kerékgyártók, fazekasok, lakatosok). Hangsúlyozni kell, hogy bonyolult kettős ellentétéről van szó. Nagy általánosságban az ellentét abból következik, hogy a városban bizonyos fajta gazdasági tevékenységek, kézműves-iparos foglalkozások összeegyeztethetetlenek a gazdagsággal.

Néhány nagyobb társadalmi csoportot tudunk elhatárolni. Az első (42%) a bortermelő, gazdálkodó, borkereskedő lakosság, amely vagyoniilag erősen megosztott. A második, homogénabb csoport posztó kereskedőkből, ötvösökből és más vagyonosabb kézművesekből áll. Bár vannak borkészleteik, mégis távolabb állnak a gazdálkodástól. Háztartásaik az átlagosnál népesebbek, 2–3 férfi is van bennük (16%). A kézművesek népesebb csoportja a harmadik. Vagyonuk csekély, alig gazdálkodnak (23%). A szegénység a társadalomban szemmel láthatóan elkülönül, félreeső helyzetben van.

*

S most visszatérek ahhoz a kérdéshez, hogy lehet-e, kell-e új nyelven beszélnie a társadalmi jelenségek kutatójának. Munkámon végigtekintve korábban egy ideig igenlő választ adtam, de véleményemet megváltoztattam.

A történeti igazsághoz tartozik, hogy a társadalomtudományokban a kijózanodás korán megkezdődött. Maga Lévis-Strauss 1964-ben így írt a problémáról: „Mindenki másnál jobban tudjuk, milyen bizonytalan értelemben használunk olyan fogalmakat mint a szimmetria, inverzió, ekvivalencia, homológia, izomorfizmus. Olyan nagy csomagokat képező viszonylatok jelölésére használjuk őket, amelyekről csak zavarosan érzékeljük, hogy valami közös van bennük.” Ezután arról beszél, hogy minden kategóriát gondosan és szabatosan meg kell határozni, mert csak ekkor lesz lehetséges, hogy a mítoszokat valódi logikai-matematikai elemzésnek vessék alá.⁶

A probléma lényege, hogy hamar kiderült: a társadalomtudományokat veszély fenyegeti, ha a tudományelmélet és módszertan ideológiailag látszólag semleges formalizmusába vonulnak vissza. Igen tanulságos volt ezzel kapcsolatban az a híres vita, amely

⁶Mythologies. Le cru et le cuit. Paris, 1964. 39.

1961-ben folyt Popper és Adorno között a társadalomtudományok logikájáról. Popper kárhóztatta a szcientizmust, Adorno azonban igen finom elemzést adva Poppernek is ellentmondott, amikor kifejtette: „Az állítólagos szociológiai nem-tudás messzemenően pusztán a tárgy és a hagyományos módszer széttartó voltát jelöli; ezt pedig aligha lehet behozni olyan tudással, mely *tagadja tárgya szerkezetét módszertana kedvéért*”⁷ (kiemelés tőlem! – G. Gy.).

A veszély, amelyre Adorno céloz az, hogy a természettudományos megismerés bizonyos eszméit átviszik a társadalom kutatásba. Ez a pozitivistikus jellegű valóság-feltárás a társadalmi történetet vagy jelenséget tapasztalati szabályszerűségek és ismétlődések funkcionális összhangjaként kívánja megérteni.

Itt érkezünk ahhoz az elméleti problémához, amely a XVI. századi kassai társadalom faktoranalízissel képzett modellje kapcsán vetődik fel. Előttünk van egy társadalom szerkezeti tagozódása. Státusokat határoztunk meg, amelyekhez ismérvek csatlakoznak. Egymástól gyökeresen különböző dolgokat sikerült homogenizálnunk. Elemek alakultak ki, amelyek hierarchikus rendbe szerveződtek. Eljárásunk tehát alkalmas arra, hogy a rendszer működését magyarázzuk.

Döntő körülmény azonban, hogy a város társadalma nem redukálható erre a modellre: azaz a komplexumra, az elemekre és a komplexumon belül kimutatható mozgásukra. Léteznek olyan elemek és törvényszerűségek, amelyek a modellen kívül hatnak, s amelyek nem ragadhatók meg sem a változókon, sem a kialakított egyedek, sem a még részletesebb, akár az egyes személyekig viszonyuló egyéb eljárások segítségével. A társadalom egésze, mint rendszer és a statisztikai adatainkban megragadott részletek, mint egyediségek egymást kölcsönösen meghatározzák. Csak kölcsönhatásukban (reciprocitásukban) foghatók fel.

A feudáliskori magyar városok társadalomtörténete nem érthető meg, ha nem vesszük tudomásul, hogy a polgár nálunk „homo oeconomicus” volt. Erre a szerepre szorította vissza a feudális társadalom, így fogta fel önmagát is. Megvan tehát a konkrét történelmi magyarázata, miért vannak jó forrásaink a gazdasági tevékenységek meghatározásához. A kollektív adózás, valamint a középrétegek bizonyos ellenőrzési joga a pénzügyek felett. Valóban, a XIII–XIV. századi kezdetek óta az országban kialakult rendi felfogás szerint a városoknak a feudális állam háztartásában jutott a legnagyobb szerep, mert a királyi kincstár elsősorban bevételi forrásokat látott bennük. A XIV–XV. század fordulójától a városi társadalmak Magyarországon bezárultak. Polgárságuk nem alkotott rendet, ami azzal járt, hogy az uralmat kisajátító elit a falakon belül *modus vivendi*-t alakított ki a középrétegekkel, korlátozott részvételt biztosított számukra a hatalomban. Forrásaink már csak ebben a zárt közegben jöhettek létre. Azaz egy jellegzetes szituáció tipikus termékei.

A társadalmi viszonyok megértéséhez a forrásainkból kiolvasható demográfiai, vagyoni és foglalkozási tagozódás tehát még nem elegendő. Sohasem kapunk választ az etnikai összetétel változásaira és a bevándorlási tendenciákra, a vallási megoszlásra és az ebből származó mentalitásbeli eltérésekre, a város környezetében lezajló gazdasági

⁷ Tény, érték, ideológia. Vál. Papp Zsolt. Bp. 1976. 304.

változásokra, amelyek nem módosították a városi gazdaság szerkezetét, de csökkenthették a város súlyát. Nem tudjuk felmérni, milyen következménye volt a városi autonómia hanyatlásának a XVI. század második felétől kezdve stb. E tényezők kihatnak a faktoranalízissel vizsgálható tagozódásokra, befolyásolják adatainkat, bár nem mérhetők. Olykor a következtetések súlyát csökkentik.

Súlyos megállapításokról van szó, amelyek a munka alapjait érintik, szűk területre korlátozzák a modell érvényességét. Ha vita keretében hangzanának el, biztosan szólásra jelentkeznék az a bíráló, aki még tovább menne és a következőket jelentené ki: 1) Nem ért a matematikához, számára mindez értetlenül hangzik, de 2) felveti, hogy a felsorolt eredményeket sokkal egyszerűbb úton is el lehetett volna érni, sőt 3) egyáltalán szükség van-e a kvantifikációra, nem divatról van-e inkább szó. Végre is a közölt igazságok nem mondhatók falrengető újdonságoknak. Nevezzük e véleményt a továbbiakban kritikus álláspontnak. A leírt vitahelyzet egyre gyakrabban áll elő, mert nő a „számolósdival” végzett kutatások száma. A kritika során, mint az máskor, más körülmények között is előfordul, a tárgyra vonatkozó, kézzelfogható bírálat általánosabb megállapításokba, az axiómák magaslataira vagy mélységeibe torkollik. A védők válaszaik természetesen a helyzettől függően alakulnak, de érvelésük felépítése általában hasonló.

Először igyekeznek kimutatni, hogy a munkának igenis vannak új eredményei. Majd általánosabban fogalmazva kifejtik, hogy egy ismert tétel számszerű igazolása – mérése – önmagában is eredménynek tekintendő. Mégis, minthogy magát a művet kell védeni, ritkán tudják véleményüket elméleti alapokról kifejteni. Ráadásul a vita olykor arra kényszerít, hogy olyasmit is védjenek, amivel szemben fenntartásaik vannak. Szerke a világon sokszor feltették már a kérdést, hogy szükség van-e a kvantifikációra. Hosszú ideje kialakultnak mondható azoknak az érveknek a köre is, amelyek a kérdésre adott választ támasztják alá. Összefoglalva, ilyenkor azt szoktuk mondani, hogy a kérdés hibás. Az a feltevés bújik meg mögötte, hogy mintha két út között lehetne választani. A valóságban ilyen választási lehetőség nincs, mert bizonyítható, hogy a történész okfejtéseiben gyakran rejtőznek képletekben kifejezhető, kvantitatív jellegű levezetések. Igaz, szavakba öltöztetve, kvalitatív megállapítások képében jelennek meg. Elvileg arról van tehát szó, hogy tudományos gondolkodásunkat ilyen esetekben formálisabbá, fegyelmezettebbé tegyük. Másként kifejezve az implicit kvantitatív megállapítások explicite is azok legyenek. A felelet arra is rávilágít, hogy nem lehet merev álláspontra helyezkedni, a gyakorlat dönt a módszerek megválasztásában.⁸

A gyakorlatot az az újfajta együttműködés jelenti, amely a matematikussal alakul ki. Ő javasolja, hogy milyen eljárást használunk a problémák megoldásához. Ő mondja meg tehát, hogy adott esetben „faktoranalízist” használjunk. Ezt a műszót – megjegyzem – a beavatottak szűk körében mostanában sűrűn hallani. Az elegancia, az áramvonalas mű színönimája kezd lenni. Sőt vannak, akik már elavultságáról tudnak, újabb, egyelőre még titokzatosabb szavak röpködnek. Azt hiszem, ez a másik véget, amelynek érzelmi indítékai ugyanott gyökereznek, mint a mindent elutasító kritikus állásponté. Ezúttal is az eszöközről van szó, nem a tartalomról. Mindkét fél bonyolult és titokzatos eszöközöket,

⁸ A problémáról írtam már a Történész és a számítógép kapcsolatáról c. cikkemben (Magyar Tudomány. 78. k. 1971. 481–482).

rendszereket lát maga előtt. Egyiküknek a látvány ellenszenves, a másik vakon lelkesedik érte.

Maradjunk továbbra is a kritikus álláspontnál. Kifejtettem, miért nem lehet az ismertetett és a hozzá hasonló leíró jellegű modelleket a kutatás végcéljának tekinteni. Nem vitás, hogy már a faktoranalízis legfontosabb eredményei: a faktorok vagy tengelyek értelmezése is döntően történeti feladat volt. Még akkor is, ha tudjuk, hogy több matematikai eszközt lehet hozzá felhasználni (kontribúció, korreláció, rotáció — ezek nem kerültek bemutatásra). Egy negatívumra mutattam rá tehát. A matematikai eljárások használata, tágabb értelemben a matematika nyelvének bevezetése, nem változtatott a történetírás lényegén. Nem helyettesíthetik azt a fajta összegezést, amelyre csak a történész képes, s amelynél majdnem mindegy, hogy milyen nyelven történik. A lényeg az, hogy az eredmények közlése legyen összefüggő és érthető.

Már ebben a megközelítésben is van egy pozitív tartalom, amelyre fel kell hívnom a figyelmet. A kvantifikáció által nyert eredmények — legfejlettebb formájukban a modellek — akkor használhatók, ha a kutatás tárgyához, mint teljességhez képest lényeges mozzanatot hoznak elénk. Eredményeinknek rendszert kell alkotniuk, amelyeket nem lehet egyedi megfigyelésekre lefordítani. Ki merem mondani, hogy ebben az összefüggésben az egyedi megfigyeléseknek nincs is súlya.

Lássunk egy példát! Alig tíz éve Kassa egyik történetírója azt az egyedi megfigyelést tette, hogy 1799-ben a város néhány főtéri házában átlagosan 11 fő lakott. Az átlagból szorzószám lett, amelynek segítségével felbecsülte a korábbi évszázadok lélekszám-változásait. Minthogy eljárása hemzseg a hibáktól, az általunk elemzett XVI. századi időszakra a ténylegesen megszámlálható lakosság kétszeresét kapta eredményül.

Tekintsünk el attól, hogy megítéljük, milyen súlyos volt a hiba. Tünetről van szó, amely a hiba miatt felnagyítva mutatja, hogy a mérés során mi a különbség az információk sűrített és sűrítetlen felhasználása között.⁹ Másként is lehet fogalmazni: adott esetben szembeállíthatjuk a történetírásban általánosan elterjedt informális mérési módszereket a szigorú (formális) mérési eljárásokkal.¹⁰

Nem azért kell elvi különbséget tenni a mérési módszerek között, mert az egyik rossz, a másik ellenben jó. Ritka a hibás informális vagy sűrített mérés. Többségük jó, vagy hipotézisként megállja a helyét. Gyakran nincs is mód más mérésre. A most leírt hiba arra alkalmas, hogy rámutassunk a hagyományos történeti kritika bizonyos egyoldalúságára. Itt az alkalom, hogy a modell korlátairól, mint pozitívumokról beszéljek.

Amikor megbíráljuk a szerzőt, történeti tényeket hozunk fel ellenvetésül. Például azt, hogy a XVIII. század végén a barokk Kassán két telek összevonásával nagy házak, paloták épültek, a bennük lakó személyek száma sem a kisebb főtéri polgárházak, sem a szegényes mellékutcai házak átlaglétszámára nem lehetett jellemző. Ez a fajta kritika volt és marad a történeti kritika alapja, lényege.

A matematikai eljárások gyakoribb alkalmazása azzal a fontos következménnyel jár, hogy növekszik a formális gondolkodás szerepe. Alaposabban végig gondoljuk a megoldás logikai lépcsőit, algoritmusát. Fegyelmezetlen, mert túlzottan előreszaladó gondolkodá-

⁹ Erről részletesebben vö. Mit ad a matematika. 32–33.

¹⁰ R. W. Fogel: The Limits of Quantitative Methods in History. The American Historical Review, 80. k. 1975. 337.

somat sok esetben a matematikus észrevételei terelték a megfelelő keretek közé. Az elrontott lélekszámbecslésnél például a mintavétel hibáira, az átlag mellett a szórás fontosságára stb. lehet felhívni a figyelmet.

Amikor a kvantifikáció terjedéséről, a körülötte szükségképpen felcsapó nézeteltérésekről van szó, a tudománynak nem az a gondja, hogy az újonnan bevezetett eszközöket csak szűk elit képes ellenőrizni. Ez hamis beállítás. Azokról a lebontandó határokról van szó, amelyek a mérések során az ösztönös mindennapi gondolkodást elvlasztják a formális gondolkodástól. Szép a megfogalmazás, mondhatja a kritikus álláspont képviselője – de nem látjuk a gyakorlati különbséget.

A várható hasznót kritériumokkal lehet megjelölni. Így nézve a szigorú (formális) mérés a sűrítetlen információhalmazból a lehető legtöbb adat kinyerésére törekszik.

Utolsó példaként most saját hibámat említem. Sopron XVI. századi adójegyzékeinek információit lyukkártyákra vittem azzal, hogy az anyag alkalmas lesz más városokkal való egybevetésekre. Információmát azonban sajnálatos módon sűrítettem. Magamévá tettem az akkoriban általánosan elfogadott álláspontot, miszerint városainkban a XVI. században a vezetéknev már kialakulóban volt, ezért a foglalkozásnév csalóka, nem a tényleges foglalkozást jelöli. Minthogy így a géprevitel is olcsóbb lett, a névanyagot nem rögzítettem. Kártyáim használhatatlanok, mert az információk egy része lemaradt róluk, s melleleg rájöttem, hogy a kiinduló feltevés nem is állja meg a helyét.

*

A történeti kutatásokban alkalmazható szigorú mérés fogalma, a „formális mérés” gondolata árnyaltan, óvatosan kezelendő. Fogel, az amerikai „új gazdaságtörténet” legismertebb képviselője két kategóriát különböztet meg: a közvetlen és a közvetett mérést. Az előbbi a számolást jelenti. Egyet kell érteni Fogel-lel abban, hogy az összeszámlálás során következik be az a drámai változás, amikor az impresszióból számítás lesz. Nem fogadom el viszont a másik meghatározást. Erről kifejti, hogy a közvetlen mérés igen gyakran nem végezhető el. „Ilyenkor – folytatja – a történésznek egyenleteket kell használnia, a közvetett mérésekhez függvénykapcsolatokra van szüksége azok között a dolgok között, amelyeket a kutató meg akar mérni, valamint azok között a dolgok között, amelyeket meg tud mérni.”¹¹

A nehézség abból származik, hogy Fogel a meghatározással átvezeti a problémát a tudományelmélet köréből az ideológiai megfontolások közébe.

Az új gazdaságtörténet napjaink egyik sokat vitatott történész irányzata, amelyről joggal állapítja meg magyar bírálója, hogy sokkal több hívet toborzott magának, mint a kvantitatív történetírás általában.¹² Az irányzat követőinek legfőbb érdeme, egyben legátmadhatóbb újítása a modellek rendszeres és következetes használata. Elvileg a modellt ők is úgy fogják föl, mint ahogy én tekintettem az előzőekben: a modell a változók közti formalizált logikai kapcsolatok együttese. Gyökeresen elvlaszt viszont felfogásuktól az a *mód*, ahogyan modelljeiket kialakítják. Ennek lényege a következő:

¹¹ Fogel: uo. 337–338.

¹² Ránki György: Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet választútjai. Bp. 1977. 54.

Kutatásukat az általuk legalkalmasabbnak ítélt teóriával összhangban, bizonyos számú kifejezetten leírt összefüggésre korlátozzák. Az összefüggéseket azután számos matematikai, statisztikai és ökonometriai módszer segítségével tesztelik.

Itt tehát, az „új gazdaságtörténet” által bevezetett kifejezés szerint, tény-ellenes (*counter factual*) modellek kerülnek kidolgozásra. Elképzelt helyzetet hoznak létre, s azt mérik, hogy mi történt, mi lett volna, ha... Fogel még egy hagyományosabb utat követett, amikor világhírű korai könyvében azt kutatta, hogy mi volt a szerepe a vasútnak az amerikai gazdaságban. Megvizsgálta, miként alakult volna az amerikai nemzeti jövedelem, ha nem lett volna vasút.¹³ Elvileg részleges egyensúlyon alapuló szimulációs modellt alkotott, amelyben egy tényezőt (változót) vizsgált, míg a többiekre feltételezte, hogy nem mozdulnak a változások hatása alatt. Újabban az iskola követői már általános egyensúlyi helyzetet szimulálnak, a változtatások hatását is mérik a modell valamennyi tényezőjén.

Befejezésül tehát el kell határolnom saját modell felfogásomat. Megítélésem szerint a szimulációs modellnek három esetben van jelentősége. 1) Forráskritikai vizsgálatoknál, amikor egy nagyobb és gazdagabb információ halmazhoz igazodva próbáljuk a szegényebb, vagy hiányos forrás anyagát értékelni. 2) Metodikai jelentőséget tulajdonítok a szimulációs modellnek olyan esetekben, amikor egy nagyobb, átfogó teória logikai szerkezetét próbáljuk ki (ennek sok tipológiai, például földrajzi variáns esetében van jelentősége). 3) Elfogadhatónak tartom szimulációs modell alkalmazását akkor, ha a kapott eredmények más úton, forrásszerűen ellenőrizhetők. Ilyesmihez többnyire csak sajátosan gazdag és csak rövidebb időszakra vonatkozó modernkori forrásanyag nyújt lehetőséget.¹⁴

A modell helyét a történész tudományos gondolkodásában nem ott látom, ahol az új gazdaságtörténeti iskola. Szerintem elsősorban a leírásban van jelentősége, a szigorú mérések elvszerű megvalósításakor. Ami ismét világnézeti kérdés. Lukács erről a következőképpen ír: „A tudomány gyakorlata csak viszonylagos transzcendenciát ismer, vagyis a még-nem-ismert, a tudományos gondolatok által még-nem-uralt objektív valóságot, mely tudatunktól függetlenül létezik.” Majd rámutat, hogy az idealista filozófia a tudományok módszertanát és ismeretelméleti alapjait a transzcendenciát abszolutizálva értelmezi.¹⁵ A tény-ellenes modelleket is ide sorolom. Azért tartom az eljárást elfogadhatatlannak, mert a tudomány objektív világképe nem szólít fel semmilyen előre meghatározott cselekvésre és magatartásmódra. Márpedig a részleges, valamint a továbbfejlesztett, általánosan kiegyensúlyozott szimulációs modellek messzemenően ezt teszik, s nem veszik figyelembe, hogy az emberi cselekvést közvetlenül is, végső soron is a társadalmi lét határozza meg. Ezen visszamenőleg sem tudunk változtatni. A tudományos megismerés éppen arra való, hogy az eleve meghatározott, szubjektív következtetéseket megszüntesse, kiküszöbölje.

¹³ Railroads and American Economic Growth. Washington, 1964.

¹⁴ Korábbi nézetemet, melyet a Mit ad a matematika c. cikkben (38. l.) fejtettem ki a matematikai modellről, most gyökeresen módosítottam.

¹⁵ Az esztétikum sajátossága. 1. k. Bp. 1965. 119.

ERIC HOBSBAWM

ÉSZREVÉTELEK A MARXIZMUS ÉS NACIONALIZMUS VISZONYÁRÓL*

A nacionalizmus, megjelenése óta a (nem nacionalista) politikusok és teoretikusok számára mindig rejtélyes jelenség volt. Nem értették, miként tehetett szert ilyen erős befolyásra annak ellenére, hogy nélkülözött minden felismerhető racionális elméleti alapot. Alakja és funkciója pedig állandóan változott. Némileg ahhoz a felhőhöz hasonlóan, mellyel Hamlet Poloniust gúnyolta, mondván, az ember tekintheti tevénnek, menyétnek vagy bálnának, ténylegesen azonban egyikkel sem azonos. A hiba talán ott van, hogy meteorológiai jelek helyett állattani ismertetőjeleket akarunk alkalmazni. A metamorfózist folytatva azt mondhatjuk, hogy jelenleg olyan korszakban élünk, amikor bizonyos klimatikus változások észrevehetően befolyásolják az ilyen típusú meteorológiai jelenségeket.

Észrevételeinket kezdjük talán ezen változások feltérképezésével. A mai nacionalizmus politikai lényegét abban foglalhatjuk össze, hogy igényt támaszt az „önrendelkezés” biztosítására, azaz nemzeti állam létrehozására. Ez a nemzeti állam a mai értelemben egy szuverén és ideálisan homogén területi egységet jelent, melyen a „nemzet” – határozzuk meg ezt a fogalmat hagyományos módon: etnikai, nyelvi, kulturális, történelmi szempontok szerint – tagjai, a „polgárok” laknak. Normálisnak tehát azt a helyzetet kell tekintenünk, midőn az állampolgárok ilyen területi alapon alakítanak ki egy nemzetet, s azoknak, akik nem illelnek ebbe, a kisebbségeknek vagy más nemzetiségűeknek szükségszerűen saját külön állammal kellene rendelkezniök. Ma már ott tartunk, hogy hajlamosak vagyunk összecserélni a nemzet és az állam fogalmát (United Nations – Egyesült Nemzetek). Bármilyen legyen azonban mai meghatározásunk a nemzetekről, nemzetiségekről stb., tisztában kell lennünk azzal, hogy ez a meghatározás történelmileg teljesen új, különösen abban az általánosított formájában, mely nagyon divatosá vált, s mely eme jelenség nem elég gondos tanulmányozóját könnyen félrevezetheti. A modern területi államok, melyeket mai szemmel teljesen elfogadottnak tartunk, egészen a XIX. század közepéig inkább kivételes jelenségek voltak, függetlenül attól, hogy a területükön élők nemzetnek vallották magukat vagy sem. Azok a rendkívüli nehézségek és kegyetlenségek (beleértve az államok egymástól való elszakadását, felosztását, emberek tömeges kiűzését és kiirtását), melyek ebben a században éppen Európa homogén nemzeti államokra való beosztása során történtek, már önmagukban utalnak arra, hogy itt egy történelmi újdonsággal állunk szemben.

A nemzeti állam a XIX. században

Jóllehet a XIX. századot tekintették a nemzeti államtípusok kialakulása időszakának, mégis úgy érzem, hogy ezeknek nagyon kevés közül van a mai értelemben vett nacionalizmushoz. Legfeljebb csak annyiban, hogy mindkét esetben jelentkezik az érzelmi kötelékeknek vagy polgári vallásnak egy olyan megfelelő formája, mely összeköti ezen államok polgárait, akiket az osztálytagozódás vagy más

*Eric Hobsbawm kisebb tanulmánya Tom Nairn: *Break up of Britain* c. könyvének kritikájaként készült. Tekintettel arra, hogy a könyv a magyar olvasók előtt nem ismeretes, Hobsbawm professzor jóváhagyásával elhagytuk a tanulmány utolsó részét, mely a konkrét kérdésekkel foglalkozik, és csupán azokat az elvi részeket közöltük, melyek aktualitásuknál fogva érdeklődést válthatnak ki a magyar olvasókból is.

formák választanak szét. Az ilyen nemzetállamok, a fejlett világot jellemző polgári társadalmukkal, fejlődésük hosszú ideje alatt a világkapitalizmus fő építőelemei voltak. Ahogyan Marx is felismerte ezt, midőn a Kommunista Kiáltványban a társadalmat egyfelől globális nemzeti egységként, másfelől nemzetközi egységként jellemezte. Ezek a nemzetállamok alkották azt a döntő elemet, amely a nemzetgazdaságok fejlődésének belső feltételeit (pl. nemzeti piac) és külső körülményeit az állami szervezet és tevékenysége révén kifejlesztheti és biztosíthatja. Valószínűleg, ahogy a mai marxisták, mint Perry Anderson és Immanuel Wallerstein érvelt, a különálló államok nemzetközi együttesének létezése a kapitalizmus általános növekedéséhez is szükséges volt. A világkapitalizmus végső soron gazdasági áramlatokból állt, melyek az ilyen fejlett nemzeti gazdaságokból származtak és ezek között mozogtak. Marx, bár munkásságát távolról sem uralták nemzeti szempontok, mégis elismerte egy bizonyos számú ilyen nemzeti állam történelmi szerepét. Ez egyébként a XIX. század általános feltételezése volt.

Az ilyen nemzetállamtípusok azonban nem a mai értelemben véve voltak nemzetiek. Ebben az időben még nem a nemzetállamok egy olyan világrendszerének kialakulására gondoltak, mely nem veszi tekintetbe az egyes államok méreteit és erőforrásait. Ez a világrendszer olyan „életképes”, közepes illetve nagy területű államok világrendszere lett volna, melyek természetszerűleg kizártak igen sok nemzetiséget az önálló államiságból, s egyidejűleg eltekintettek a már elfogadott nemzeti államok lakosságának nemzeti homogenitásától. Eme világrendszerelképzelés klasszikus megnyilvánulása volt Mazzini tervezete, melyet 1858-ban készített, s a „Nemzetek Európája” címet viselte. Mazzini – aki történetesen (Cavourhoz hasonlóan) nehezen tudta terveibe beleilleszteni a kor egyik legfontosabb tömegmozgalmát, az ír mozgalmat – azt képzelte, hogy Európa 11 államból, illetve azok szövetségéből fog állni. Valamennyi állam (a fontos kivétel Olaszország lett volna) többnemzetiségű állam lett volna, nemcsak a mai kor mércéje alapján, de a XIX. századból származó, Wilson felfogásának alapján is, melyre ténylegesen az 1918-as békerendezéseket alapozták.

Az említett tervezet jól bizonyítja, hogy ebben a történelmi szakaszban a nemzeti mozgalmak középpontjában még nem általában az állami függetlenség megteremtéséért folytatott küzdelem állt, hanem „életképes” államok létrehozását célozta. Ebben az értelemben inkább az „egyesítés”, mint az „elkülönítés” volt a fő szempont, még akkor is, ha ezt a tényt elleplezte, hogy a legtöbb nemzeti mozgalom a még élő, de elavult birodalmak – mint Ausztria, Törökország és Oroszország – szétbontására irányult. De nemcsak a német és olasz mozgalom irányult az egyesítésre, hanem a lengyel, román, jugoszláv mozgalom is (melynek vegyes államiságára még nem volt történelmi példa). Egyesülni akartak a bolgárok (Makedóniával), természetesen a görögök, sőt még a cseheknek is az a (a korban történelmietlennek tekintett) törekvés mutatkozott, hogy egyesülni kívántak a szlovákokkal. Ezzel szemben a kis nemzetek (népek) mozgalmai még rendkívül ritkán tűzték célul az állami függetlenséget, és inkább a nagyobb államokon belül különböző fokú autonómiát és más nemzeti jogok elismerését célozták. Nairn tehát téved, amikor a XIX. századi skót törekvést a kor tendenciáitól gyökeresen eltérőként kezeli. A skótok nyilvánvalóan nemzetet alkottak és tudatában is voltak ennek, de számos más kisebb európai nemzetből eltérően nekik nem kellett követelniük olyan jogokat, melyeket – ők vagy inkább vezető osztályaik – már birtokolhattak. Tiszta anakronizmus viszont azt várni tőlük, hogy ebben az időben már önálló államot követeljenek. Mindezen körülményekben gyökerezik a korban az államok széttűzésével, a kisállamokkal szembeni előítélet, mely mélyen rögződött legalábbis a korabeli Európában. A kis német fejedelemségek vagy a közép-amerikai köztársaságok állandóan csak tréfálkodás tárgyát képezték, és a balkanizálás egy elitélő, rosszalló kifejezés volt. 1918 után az osztrákokat nem lehetett meggyőzni kis államuk életképességéről, jóllehet 1945 után ez világosan bebizonyosodott. Danzig önállóságát kudarcnak tekintették, nem úgy, mint ma Szingapurét. Az ilyen kis államok nemzetközi elismerése elsősorban azt célozta, hogy nemzetközi részvénytársaságokat lehessen bejegyezni és bélyegeket lehessen kibocsátani.

A jelen szeparatista mozgalmai

A jelen helyzet teljesen más. Először is a mi korszakunk nemzeti mozgalmainak jellemzője a szeparatizmus, mely a létező államok széttörését tűzte ki célul, beleértve olyan, a legrégebben fennálló nemzetállamokat is, mint Anglia, Franciaország és Spanyolország, sőt még Svájc is, ahol a Jura

szeparatizmus jelentős. Teljesen elképzelhető ad hoc magyarázatot találni ezekre a felbomlási kísérletekre, ahogyan Nairn is tette ezt könyvében Nagy-Britannia esetleges felbomlását vizsgálva. Ezek a jelenségek azonban – mint ezt Nairn is aláhúzza – még nem jutottak el arra a pontra, hogy belőlük általánosan érvényes következtetéseket vonjunk le és azokat megmagyarázzuk. Tény, hogy a probléma nem tekinthető csak Nagy-Britannia kérdésének, jóllehet itt világosan mutatkoznak sajátos körülményei.

Másodszor: az életképes állam-felfogás teljesen megváltozott. Ez nyilvánvaló abból a tényből, hogy az ENSZ-tagállamok többsége hamarosan a késő XX. századi (közársági) változata lesz a Szász-Coburg-Gotha és Schwarzburg-Sondershausen jellegű XIX. századi német fejedelemségeknek. A jelenség kialakulása talán főleg a dekolonizációs folyamatnak tudható be, mely a fél világon olyan kis területű államokat hozott létre (illetve nagy területű államokat csekély lakossággal), melyeket nem lehet nagyobb egységekben vagy szövetségekben egyesíteni. De eme sajátos helyzet kialakulása a nemzetközi körülményekből is fakad, mely néhány kivételtől eltekintve, ha önállóságuk törvényesen elfogadott, még a nagyon gyenge kis államokat is védi a nagyobb államok hódításaival szemben. Ha másért nem, azért, mert attól tartanak, hogy bármiféle változás a nagyhatalmak közötti háborúhoz vezethet. Igaz, a nemzetközi helyzet, jóllehet kisebb mértékben ugyan, de a nagyobb államokat is védi a széteséstől, hiszen kevés új állam törekszik azokat a mozgalmakat bátorítani, melyek veszélyeztetnék saját törekény egységüket is.

Az államok rendszerének „balkanizálása” (vagyis inkább az ENSZ átváltoztatása valamiféle Szent Római Birodalommá) a világkapitalizmus helyzetében bekövetkezett változásokra is utal, amit a nacionalizmusról szóló vitákban a marxisták mindeztideig nem vettek kellő komolysággal figyelembe. Nevezetesen: az utóbbi időben a közepes és nagy nemzetállamok és a „nemzetgazdaságok” – melyek a világ gazdaság rendszerének fő építőelemeiként funkcionáltak – szerepe viszonylagos hanyatlásának lehetünk tanúi. Függetlenül attól a tényről, hogy a nukleáris szuperhatalmak korszakában még egy viszonylag nagy termelési kapacitás, emberi és gazdasági erőforrás sem elegendő azon katonai státus megszerzésére, mely régen a „nagyhatalmiság” kritériuma volt, a nemzetközi monopóliumok és nemzetközi gazdasági irányítás megváltoztatta mind a nemzetközi munkamegosztást és annak mechanizmusát, mind az államok gazdasági életképességének kritériumát. Ma már senki sem feltételezi, hogy kielégítő, ha egy gazdaság megfelelően nagy a „nemzeti piac” ellátására és kellően diverzifikált ahhoz, hogy az élelmiszerektől a beruházási termékekig az árucikkek nagy skáláját termelje meg. Ma már világos, hogy az is követelmény, hogy az integrált világ gazdaság komplex áramkörében stratégiai fontosságú helyet szerezzen, mely biztosítja a megfelelő nemzeti jövedelmet. Amíg a korábbi kritérium szerint a méret alapvető fontosságú volt, az új kritériumból ez jórészt hiányzik. Hasonló volt a helyzet a kapitalizmus fejlődésének ipari forradalom előtti szakaszában is, amikor Genova vagy Hamburg semmi okot nem látott arra, hogy államaik életképességét Spanyolország vagy Nagy-Britannia kritériumával mérjék. Az új mérce szerint Szingapur ugyanolyan életképes, sőt sokkal virágzóbb, mint Indonézia, Abhu Dhabi jobb helyzetben van, mint Egyiptom és bármely kis szigetcseke a Csendes-óceánon reménykedhet függetlensége megszerzésében és az elnökének egy jó állásban, ha sikerül véletlenül egy olyan hajózási támaszponttal szereznie, melyért fekvése miatt a fizetőképes nagy államok versenyeznek, vagy ha szerencsés természeti adottsága van (pl. gazdag mangánlelőhelyek), sőt elég lehet egy szép tengerpart és csinos lányok, hogy az ország turisztikai paradicsommá váljék. Természetesen katonai terminológiával a legtöbb kisállam elhanyagolható, bár ma már jórészt a nagy államok is. Ma már inkább mennyiségi, semmint minőségi különbség van Anglia és Barbados között.

A nemzetközi gazdasági fejlődés új szakasza, párosulva a sajátos nukleáris félelem következtében kialakult nemzetközi egyensúllyal, nem megteremtette a mi idők osztódással szaporodó nacionalizmusát, csupán levette a féket álmaikról. Ha a Seychelles-szigetek ugyanolyan szavazati joggal rendelkeztek az ENSZ-ben, mint Japán, és Kuwaitot az olajgazdaságánál fogva úgy kezelhetik a világban, mint régen az angol lordokat kezelték, akkor minden bizonyos, hogy a határ a Man sziget vagy a Channel szigetek számára is (csupán azt a két esetet kívántam megnevezni, ahol a függetlenség igénye a mai mérce alapján jogosabb, mint máshol (vagy a Kanári és Korzika szigeteket), akiknek szeparatista mozgalmait valamilyen módon sokan a marxizmusra hivatkozva támogatják). Természetesen a kis-függetlenségek kilátásait egyidőre megváltoztatta az új helyzet.

Anélkül, hogy a kérdésben érdemben állást foglalnánk, mindenesetre megállapíthatjuk, hogy Észak-Írország egy részének államválasa vagy 60.000 nomád törzs hatalmas saharai köztársaságának

létrehozása már aligha zárható ki a priori a gyakorlati viták komoly megfontolásából. Sőt mi több, a kis fejlett állam ma valóban potenciálisan sokkal virágzóbb, életképesebb és komolyabban vehető, mint néhány évvel ezelőtt. Ha Izland és Luxemburg virágzik, miért nem virágozhat Bretagne és Biscay. A nacionalistáknak, akiket éppen azért nevezünk így, mert csak a saját közösségükkel törődnek, optimizmusuk vad szárnyalásai miatt az ilyen érvek teljesen elegendők. Legtöbbnek alkalomadtán megzavart az éjszakai pihenője az ún. Shettland-hatás miatt, pontosabban a gondolat, hogy nem kell öreg vagy nagy államnak lenni, hogy az osztódás megsebezze. Másoknak észre kell venniük az új osztódó nacionalizmus megjelenését szélesebb összefüggésben.

Szuverenitás, mint függőség

Mindenekelőtt abból kell kiindulnunk, hogy a független, szuverén államok számának megszorozódása lényegesen megváltoztatta a „függetlenség” fogalma tartalmát. A legtöbb esetben ugyanis a „függettség” szinonimáját láthatjuk benne, ahogy ezt egy, a modern neokolonializmus egyik történelmi őse a XIX. századi Latin-Amerikában előre látta. Elhanyagolhatjuk azt a nyilvánvaló tényt, hogy a független államok közül jónéhány csak hallgatóságos elismeréssel, vagy nemzetközi védelem segítségével tudja önállóságát biztosítani. (Ciprus, a volt portugál gyarmat Timor és Libanon jó példa arra, hogy mi történhet akkor, ha ezen feltételek egyike sem érvényesül.) Gazdaságilag a kisállamok két módon is függőségben vannak: általában függnek a világgazdaságtól, melyben nem remélhetik, hogy önállóan befolyásos szerephez juthatnak, és különlegesen, mondhatnánk a méreteikkel fordított arányban függnek a nagyobb hatalmaktól és a multinacionális vállalatoktól. Az a tény, hogy ma már inkább a neokolonialista viszonyt részesítik előnyben, vagy tartják elviselhetőnek, mint a formális függőséget, nem vezethet félre minket. Ezért egy neokolonialista transznacionális gazdaság számára az optimális stratégia pontosan az, hogy minél több legyen a hivatalosan szuverén államok száma, viszont minél kisebb az átlagos nagyságuk és erejük (pl. az erejük arra, hogy a külföldi hatalmak és külföldi tőke működése számára kedvező feltételeket teremtsenek). Az igazi banánköztársaságok kicsik voltak még 1920-ban is. Nicaragua inkább, mint Columbia. És manapság eléggé nyilvánvaló, hogy az USA és Japán és vállalataik, ha gazdasági érdekről van szó, szívesebben üzletelnének pl. Albertával mint Kanadával, Nyugat-Ausztráliával inkább, mint az ausztrál nemzetközösséggel. (Ténylegesen mindkét esetben tapasztalhatunk önállósági törekvést.) Nem szabad tehát eltekintenünk az új állami rendszer ezen aspektusától, jöjjék ez hiba lenne burkoltan a priori érvként a nagy államok mellett a kicsikkel szemben felhasználni, még kevésbé az egységes államok mellett a ténylegesen felbomlott, vagy szövetséges államokkal szemben. Figyelembe kell továbbá vennünk azt a körülményt is, hogy a különböző nemzeti érdekből származó előnytől függetlenül a mai helyzet azt a feltételezést erősíti, és nemcsak a nacionalisták között, hogy állami függetlenség, vagy ami ezzel jár, jelenti a normális módját annak, hogy bármely etnikumú csoport pl. potenciális nemzeti (ország) igényét területi alapon kielégítette. Ez a felfogás nézetünk szerint három szempontból téves. Először is semmi elméleti, történelmi, vagy akár gyakorlati bizonyíték nincs erre a feltételezésre igazán. Másodszor, ez a feltételezés burkoltan vagy nyíltan elveti azokat – a még jórészt kidolgozatlan – formulákat (összes problémáival együtt), melyek akár a nemzeti egység összevonás útján történő megteremtésére, akár az államon belül decentralizációra, vagy népek között föderációra irányulnak. Hogy csak néhány ilyen történelmi példát említsünk, USA, Kanada, Ausztrália, NSzK, Olaszország, Jugoszlávia, Svájc és Ausztria. Más szavakkal, hajlamos átsuhanni olyan problémákra, mint a „nagy államok elleni lázadások” és „területi önkormányzati igény”, melyeket nem lehet nacionalista célkitűzésekhez kapcsolni és melyeket így egyszerűen szeparatizmusnak lehet nyilvánítani. Bretagne problémája látható számunkra, de Normandiáé már nem.

Végül, és talán ez a leglényegesebb érv, az a kérdés, hogyan lehet megszervezni a különböző etnikai, faji, nyelvi és más csoportok együttélését olyan állami területen, mely szinte feloszthatatlan, még csak érintve sincs. Ezek természetesen lényeges problémák. S mondjuk a flamand nacionalizmus lényegének értékeit vitatjuk-e, ha azt mondjuk bárkinek – kivéve a szenvedélyes flamandokat –, hogy objektíven ennek a nemzetnek az elégedetlenségével sokkal könnyebb foglalkozni, mint mondjuk a feketék helyzetével az USA-ban, vagy a letelepedett bevándorló munkások helyzetével bárhol Európában.

Marxizmus és nacionalizmus

Nem teszi-e elkerülhetetlenné a mai nacionalizmus, hogy a marxisták állásfoglalása e nemzeti kérdésben megváltozzék? Ha Nairn könyvéből valamit tanulhatunk, akkor a könyv mindenekelőtt arra a tényre kell, hogy figyelmeztessen – sokkal inkább az e téren mutató elméleti hiányosságra utaló rituális mellveregetést igényelné –, hogy ha valaki marxista, az nem lehet nacionalista. Nem lehetnek tehát nacionalisták elméleti szempontból, ha a nacionalizmus elméleti jellemzőit figyelembe vesszük. (Természetesen, mint történészek sem lehetnek azok, ha csak Ernest Renan régi és igaz észrevételére gondolunk, mely szerint a nemzetek lényeges jellemzője, hogy rosszul értelmezik a történelmüket.) De a marxisták a gyakorlatban nem lehetnek nacionalisták, miután ismeretes, hogy a nacionalizmus lényegéből adódóan minden más érdeket alárendel saját „nemzeti” érdekeinek. Nem szükséges a luxemburgi álláspontot figyelembe vennünk ahhoz, hogy kategorikusan kijelentsük, bármely marxista, aki legalábbis elméletben nem kész arra, hogy saját népe érdekeit alávesse az átfogóbb érdekeknek, az jobban teszi, ha átgondolja ideológiai hovatartozását. Ez nemcsak a marxistákra vonatkozik. Az izraeliek vagy palesztinok gondolhatják úgy, hogy megfelelő államaik fenntartása, illetve létrehozása mégér egy világháborút, vagy legalábbis úgy tesznek, mintha ezt hinnék, de a világ fennmaradó, kb. 4 milliárd lakosa aligha ért egyet velük. Az igazi próba a marxisták számára mindig saját országuk vagy népük kérdése pszichológiai és más indokokból egyaránt. Egy zsidó marxista próbája – még annak is, aki meg akarja tartani az Izraelben megalapított zsidó államot – az, hogy nem cionista. Ez a mutatis mutandis a skótokra is vonatkozhat.

Gyakorlatban természetesen a próba soha sem olyan valóságos, mint az elméletben. Ez nem azért van így, mivel a marxisták – kezdve Marxszal és Engelszel – büszkéek voltak és ma is büszkéek arra a nemzetre, etnikai, kulturális és más közösségre, melyhez tartoztak, de azon nyilvánvaló okból következően is, hogy a mai marxista szocialista mozgalmak néhány állam vagy nép keretei között működnek, a legsikeresebb esetekben úgy, hogy mozgósítói és képviselői a népeknek és azok elnyomott rétegeinek és sokszor az ilyen nemzeti egységek érdekei távolról sem egybehangzóak és egyirányúak. A nemzeti politika marxista racionalizálására és bizonyítására ez nagyon sok feladatot ró. A probléma lényege abban rejlik, hogy megkülönböztessük, mi a tényleges valóság és mi tekinthető tisztán racionalizálásnak. Még egyszer újra, ez könnyebb a kívülállóknak. Kevés olyan nem kínai marxista van, aki egyetért annak a kínai külpolitikának marxista szólamokkal való védelmezésével, amely a jelen időkben aligha viszi előre a nem-kínai szocializmus ügyét. Napjainkban Eritrea és a Szomáliai Köztársaság (az utóbbi marxistának vallja magát), Lenin-idézetekkel akarják bizonyítani az etióp állam szétszakításának szükségességét, minthogy a (marxista) etióp kormány ugyanúgy kívánja igazolni egysége fenntartásának szükségességét. Egy kívülálló könnyen felismerheti, hogy (ha talán érveik nem is, de cselekedeteik bizonyára) ugyanilyenek lennének akkor is, ha nem vallanák magukat marxistáknak.

Ha a marxisták, akik hisznek a nemzeti fejlődésben és a saját nemzetük odaadó hívei, nem is nacionalisták, akkor is tudomásul kell venniük a nacionalizmus politikai tényét és tisztázniuk kell a nacionalizmus speciális megnyilvánulásaival kapcsolatos álláspontjukat. Marx óta ez többnyire és szükségszerűen nem elméleti kérdés volt (kivéve talán a luxemburgi kisebbséget, mely eleve gyanúsnak tartotta a nemzeteket), hanem a változó körülmények gyakorlati problémája. Elméletben a marxisták sem ellene, sem mellette nincsenek bármely nemzet független államiségének (ez ugyanis nem azonos Lenin elméletével az önrendelkezési jogot illetően), mégha feltételezzük is, hogy a változó körülmények között nemcsak pragmatikus megegyezést lehet létrehozni abban a kérdésben, hogy mit tekintünk „nemzetnek” bármely különböző helyzetben. Még természetesebb ez mások esetében – beleértve a nacionalistákat is –, kivéve saját nemzetük esetét. Ha a marxistáknak lehet valamiféle történelmi elképzelésük a jövő világ-szocializmus nemzetközi elrendezéséről, akkor ez bizonyára nem homogén szuverén nemzetállamok mozaikjaiból állna össze – legyenek ezek az államok nagyok, vagy ahogy láthatjuk, inkább kisebbek –, a marxizmus inkább a nemzetek társaságának vagy szervezeti egységének valamilyen előrehaladó formájára számított; – bár ebben a feltételezésben ritkán bíztak meg a Kiáltvány óta –, a nemzeti beolvad a világ általános kultúrájába. Miután a nemzeteket jogosan tekintik modern értelemben történelmi jelenségeknek, szemben az emberi társadalom, a priori örökké adott formájával, a politikájukat sem lehet abszolútként kezelni. Valóban hogyan is lehetne ez pl. a Közel-Keleten, ahol a háború vagy béke kérdése két olyan „nemzettől” függ, melyeket alig, vagy talán

egyáltalán nem ismertek, mint területi nemzetállamokat 1918-ban. Röviden, a marxista álláspont a nacionalizmussal mint politikai programmal kapcsolatban sok szempontból hasonlít Marx álláspontjához, a saját korában jelentkező úgynevezett kispolgári radikalizmus egyes absztrakt elképzeléseivel szemben, mint pl. „demokratikus köztársaság”. Nem állnak vele szemben, de támogatásuk feltétele és sohasem abszolút. A pragmatikus marxista bírálat alapvető kritériuma mindig is az volt, hogy vajon a nacionalizmus mint olyan, vagy annak bármely sajtósági típusa előre viszi-e a szocializmus ügyét. A kérdés mindig az, miként lehet megakadályozni, hogy a nacionalizmus útját állja a haladásnak, vagy pozitívabban: miként lehet a nemzeti érzést mozgósítani, hogy erejével elősegítse a fejlődését. Néhány marxista úgy érvelt, hogy semmiféle nacionalista mozgalmat nem lehet támogatni. De egyetlen marxista sem mondta azt, hogy minden nacionalizmus automatikusan a szocialista célt szolgálja és ezért mindig támogatni kell azt. Minden marxista (legalábbis az adott népen kívül állók) csupán gyanakvással szemlélheti azokat a marxista pártokat, amelyek saját népük függetlenségét mindentől elvonatkoztatva a legfontosabb célkitűzésnek tekintik.

Lenin és a nemzeti felszabadítás

Lenin óta azonban a marxisták egy olyan politikát bontakoztattak ki, mely elég erős ahhoz, hogy a marxizmust és a nemzeti felszabadítási mozgalmakat a világ nagy részein összetársítsa és hogy néha ezeket a nemzeti mozgalmakat marxista vezetés alá helyezze. Ez a politika lényegében három pillére épült. Először: kiszélesítette azoknak a „nemzeti” mozgalmaknak a kategóriáját, melyeket hatásukat tekintve haladónak tartottak, túl azon, ahogy ezt Marx és Engels megfogalmazta. Ma a XX. század nagy nemzeti mozgalmainak többségét magába foglalhatja, különösen miután – az antifasiszta idők alatt – ez annyira kiszélesedett, hogy bármiféle, a legveszélyesebb reakciós hatalmakkal szembeni nemzeti ellenállás idesorolható. Bár úgy tűnik, Nairn nincs azzal tisztában, hogy a „progresszív” nacionalizmusnak nemcsak az imperialista kizsákmányolás elleni mozgalmak voltak tekinthetők és az elmaradott országok fejlődésének „burzsoá-demokratikus” szakaszával sem azonosíthatók. Másodszor: ez a körülmény lehetővé és kívánatossá tette, hogy a marxista mozgalmak ne csak az elnyomott és kizsákmányolt osztály osztálymozgalmaként szerepeljenek, de egyidejűleg az egész népet átfogó emancipációért harcoló mozgalmak vezetőiként is felléphetnek. Hadd utaljunk itt olyan mozgalmakra, mint a kínai, vietnami, jugoszláv, sőt még a Gramsci-féle kommunizmust is idesorolnám. Harmadszor: a lenini politikai felismerte azt a társadalmi erőt, mely a nemzeti mozgalmat győzelemre vitte, az ilyen mozgalmak politikai erejét azzal sokszorozta meg, hogy elvileg elfogadták az önrendelkezés jogát, beleértve az elszakadást is. Bár ténylegesen Lenin csak speciális és pragmatikusan meghatározható körülmények között ajánlja a szocialistáknak, hogy támogassák országuk elszakadását. Ez a lenini politika azonban jelentős sikerei ellenére sem maradhat kritikátlan. Aligha lehet azt a tényt letagadni, hogy a marxistáknak csupán néhány esetben sikerült a nemzeti mozgalmakon belül vezetőerővé válniuk. A legtöbb esetben – különösen, amikor a nemzeti felszabadító mozgalmak komoly politikai erőként jelentkeztek, vagy esetleg az állami kormányzat támogatását élvezték, a nem-marxista, vagy anti-marxista mozgalmak alárendeltjévé vált a marxista áramlat, illetve beleolvadt az előbbieik közé. Ebben az értelemben a luxemburgi felfogás nem mutatkozott teljesen irreálisnak. Ha visszatekintünk az ír mozgalomra, például joggal vitatható, vajon ma egy ír munkáspárt politikailag sokkal jelentősebb és ígéretesebb lehetne-e, ha Connolly a lázadásaival és halálával az ír nemzeti felszabadulás ügyét nem azonosította volna a katolikus-nacionalista Fenianizmussal, s így nem tette volna ténylegesen lehetetlenné az észak-dél egységes munkásmozgalmát. A marxista szárny nem változtatta meg az ír nacionalizmust, nem produkált mást, mint még egy nacionalista szentet és mártírt és egy szocialista forradalmi árnyalatot az IRA radikális szárnyán, mely mint ahogy 1968 óta Ulster eseményei is bizonyítják, egyáltalán nem volt elég erős ahhoz, hogy legyőzzön olyan tradíciókat, melyeket az ideiglenesek (ír radikális nacionalisták) oly könnyen mozgósítottak saját érdekében. Az ír kommunizmus pedig jelentéktelen és az ír munkáspárt pedig gyengébb, mint bárhol másutt a brit szigeteken. Nem állítom – még akkor sem, ha egyáltalán lehetséges lenne egy ilyen történetietlen szemlélet – pl. hogy az ír szocialista mozgalom jobban tette volna, ha a proletariátus és a parasztság osztályérdekére összpontosította volna figyelmét, másokra hagyva a nemzeti lázadásokat. Én csupán azt akarom kiemelni, hogy a marxista terminológiája alapján a Connolly marxista-nacionalista politikát

kudarcnak kell tekinteni. Nincs okunk eleve feltételezni, hogy a skót vagy walesi forradalmi marxistáknak több esélyük volna, hogy a Skót Nemzeti Pártot vagy Plaid Cymru-t átalakítsák valamilyen Vistkonggá csupán azzal, hogy felajánlják szolgálataikat és vezetésüket a nemzeti ügynek.

Bármilyenek is legyenek az absztrakt lenini nemzeti politika melletti és elleni érvek, nem feledkezhetünk el arról, hogy a jelen helyzet, legalábbis négy összefüggésben, különbözik azon időszakról, melyben Lenin élt. Először – mint ahogy erre már utaltunk – a nemzeti államok és a globális kapitalista fejlődés közötti kapcsolat már nem az, ami volt. Másodszor, a korábbi birodalmak tulajdonképpeni eltűnése (kolonializmus) jórészt megszüntette az anti-imperializmus és a nemzeti örendelkezés közötti fő kapcsolatot. Bármennyire is valós a neokolonializmus függési rendszere, az ellene vívott harcot nem lehet már továbbra is akoré a jelszó köré kristályosítani, mely az önálló politikai állam megalapítását szolgálja, mivel a legtöbb érdekelt területen ilyen önálló politikai állam már létrejött. Harmadszor, a kialakult nagy szocialista tábor megjelenése újabb problémákat okozott – pl. nemzeti súrlódás és potenciális szeparatizmus –, mely nem úgy kapcsolódhat a kapitalizmus megdöntéséhez, mint a gyarmatokon és a kapitalista anyaországok esetében. Nyilván ugyanez vonatkozik a nem-szocialista, a harmadik világ országaiban jelentkező nemzeti problémákra is. Végül, ahogy már láttuk, napjaink nacionalizmusának látható problémája főképpen a „fejlett” kapitalista államok szétszakadása. Röviden, a nacionalizmus és mind a kapitalizmus, mind a szocializmus (jelen vagy jövő) közötti viszony alapvetően megváltozott.

Ez természetesen a nacionalistákat aligha érdekli, ők ugyanis nem törődnek azzal, hogy milyen is ez a kapcsolat, addig míg Ruritania (vagy bárki) mint nemzet szuverén államhoz jut, mint ahogy nem törődnek azzal sem, hogy valójában mi történik azután. Az utópiájuk – ma már a gyakorlat által ugyanúgy túlhaladott, mint sok más tétel – pontosan tartalmazza a Ruritania függetlenségének kivívására és (ha lehetséges Nagy-Ruritánia feletti) uralmára vonatkozó részleteket és ha kell, a köztük élő nem-ruritániánusok feletti uralmát célozza. A marxizmus és a nemzeti kérdés megváltozott kapcsolata más oldalról viszont jelentős intellektuális akadályokat emel azon nacionalisták elé, akik marxistának próbálják álcázni magukat, vagy olyan marxisták elé, akik a változatosság kedvéért a győzők oldalán akarnak lenni, vagy bárki olyan elé, aki a nacionalista kürt megfújására törekszik a történelmi materialista zenekarban. Mivel a probléma nem ott van, hogy elismerjük a tényt – bármennyire kelletlenül vallja is ezt be sok marxista –, hogy a legtöbb esetben az osztály hatékony közösségi, területi, kulturális, faji vagy nyelvi csoport, vagy állam keretében létezik, azaz egy „potenciális” vagy „tényleges” nemzet keretében. Röviden, ma már a marxisták között a fő vita a „nemzeti kérdésben” nem a leninisták és a luxemburgiak között tapasztalható.

A „nacionalista-marxizmus” ellentmondásai

A nacionalista-marxisták két valós problémával kell, hogy szembenézzenek. Először, azt a tényt kell tudomásul venni, hogy a „nemzeti közösségek” formálását, azaz a nemzetállamok megsokszorozódását aligha tekinthetjük olyan történelmi gépezetnek, amely a marxista történelmi mechanizmus helyett, vagy azt kiegészítve, a szocializmushoz vezet. Ez, mint ahogy már láttuk, magába foglalja néhány nemzetállam kialakítását, melyet a kapitalista fejlődés lényeges részének tekintenek és így alapvető stratégiai szerepet töltenek be néhány nemzeti mozgalom számára, de valójában nem ad egy olyan igazolást, melyet a nacionalizmus követel valamennyi hasonló állam vagy mozgalom számára. Valóban Nairn saját, eléggé improvizált elmélete a nacionalizmusról, nem ilyen mechanizmus kidolgozását célozza, csupán megállapítja, hogy a független államok folytonos megsokszorozódása (társadalmi-politikai szétrepedés) egy meghatározhatatlan beteljesedésig, a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének egy elkerülhetetlen mellékterméke és ezért úgy kell tekinteni, mint a szocialista törekvések elkerülhetetlen és változtathatatlan következményét. Ez lehet, hogy így van, lehet, hogy nem, de mindenesetre csak akkor válhat olyan érvvé, melyet a szocialisták mint szocialisták örömmel üdvözölhetnek, ha a szeparatizmus önmagában is egy lépés lenne a forradalom felé. Másodszor, és lényegében inkább a nacionalisták számára, semmint a marxisták számára, nincs mód arra, hogy a növekvő balkanizáció általános érvét úgy használjuk, mint egy speciális érvet bármely „vélt” nemzet függetlensége mellett. Azt feltételezni, hogy a független államok megsokszorozódása befejeződik, az olyan, mintha azt feltételeznénk, hogy 1. a világot fel lehet osztani egy határozott

számú homogén potenciális nemzetállamra, melyek már immunisak a további felosztástól – pl. 2. hogy ezeket előre specifikálni lehet. Ténylegesen nem ez a helyzet és mégha ez is lenne, nem eredményezné szükségszerűen a nemzetállamok világát. A brit imperializmus természetesen felhasználta az indiai szubkontinensen a nyelvi csoportok sokszerűségét az indiai nacionalizmus elleni érveként. De ha mi elméletileg nem is tagadjuk meg az önrendelkezés jogát, akkor sem nyilvánvaló, hogy vajon az Indo-burmai-kínai határterület felosztása 20 önálló szuverén nemzetállamra gyakorlati és kíváncsatos aktus lenne. Nem kell itt megvitatnunk azt a feltételezést, hogy minden „nemzet” számára szükségszerű-e önálló, szuverén államok létrehozása, de azt itt is leszögezhetjük, hogy bármennyi legyen is az ilyen államok végső száma, néhány potenciális jelöltet ki kell zárjon az államiságból. Röviden, bárhogyan is tekintsünk az általános történelmi tendenciára, önálló nemzetállamok létrehozására vonatkozó érvek mindig ad hoc érvek kell, hogy legyenek, mely alássa az univerzális önrendelkezés ügyét a szeparatizmus révén. A nacionalizmus ironiája az, hogy Skócia Angliától való szétválása mellett szóló érv teljesen analóg a shetlandiek Skóciától való elválásának érveivel és ugyanazon érveket lehet felsorakoztatni mindkét szétválással szemben is. Természetesen abszurd lenne azt kétségbevonni, hogy a nacionalizmus és szocializmus közötti kapcsolat lényeges nehézségeket támaszt a nem nacionalista szocialisták számára. Az amerikai marxisták szubjektív dilemmája, hogy országuk a nemzetközi kapitalizmus (és reakció) fő tartóoszlopa és valójában nem számolhatnak, a belátható jövőben, a szocialista átalakulással és akiknek a nacionalizmus lényegében abból áll, hogy elkülönítenek hozzájuk hasonló népeket, mint, „nem-amerikaiakat”. A nációk alatt a német antifasiszták is avval vigasztalták magukat (bár kevés meggyőződéssel), hogy az „igaz nemzetet” képviselik, szemben a meghamisított „nemzettel”, de a valóságban nem kerülhették el, hogy „halottként ússzanak a patriotizmus örvényében”. Van azonban egy sokkal általánosabb és sajnálatosabb tény is, nevezetesen, hogy a marxista mozgalmak és államok sem tudtak még teljes megoldást találni a „nemzeti kérdésre”. Soknemzetiségű szocialista államok – szemmel láthatóan – ugyanazokkal a helyi nacionalista problémákkal küszködnek, mint a nem-szocialisták. Más oldalról úgy tűnik, a marxista mozgalmak és államok nemcsak formájukban hajlamosak nacionalistává válni, de lényegükben is. Semmi sem feltételezteti velünk azt, hogy ez a tendencia nem fog folytatódni. Ha ez így van, akkor a szakadék a marxizmus, mint annak analízise, ami van, vagy ami lesz, vagy a marxizmus, mint annak irányítójáé, amit akarunk között nyilvánvalóan szélesedik. Egy kicsit több utópiáról kell lemondani, vagy a megjósolhatatlan jövőn túlra eltenni. A szocialista világ – ha a jelen történelmi helyzetben megvalósul (de ki mer ebben fogadni), – nem lesz a nemzetközi béke, testvériség és barátság világa, melyről filozófusok és forradalmárok álmodtak. Nem mindenki fogja ezt olyan gyorsan – mint Nairn – leírni és a „nagy univerzális tradíciót” (mely visszamegy túl Marxon), mint csupán egy, az eurócentrizmus, a „metropoliszok álma” aberrációjának tekinteni. Szerencsére Nairn nacionalizmusról szóló elmélete sokkal kevésbé meggyőző ahhoz, hogy arra csábítson minket, hogy így tegyünk. Bár éppen elég időnk volt 1914 óta, hogy tudomásul vegyük: a nemzetközi szocializmus – akár mint mozgalom, akár mint állam – nem tudja megvalósítani régi álmait és reményeit. A marxisták valós veszélye az a kísértés, hogy a nacionalizmust nemcsak mint valós ténytet, mint olyan tényezőt, melyet a szocializmusért vívott harcukban figyelembe kell venniük fogadják el, de mint ideológiát és programot is. (Mi végeredményben nem üdvözöljük azt a ténytet sem, hogy a kapitalizmus sokkal ellenállóbbnak és gazdaságilag életképesebbnek bizonyult, mint ahogy Marx és Lenin remélte, még akkor sem, ha kénytelenek vagyunk elfogadni ezt.) Eltekintve attól, hogy egy ilyen álláspont nemcsak a felvilágosodás, az ész és tudomány értékeiről való lemondást is feltételezi, de azt is magába foglalja, hogy a világviszonyok marxista vagy bármilyen más reális elemzésétől eltekintsünk. Ez az, amiért az olyan könyveket, mint pl. Nairn könyve kritizálni kell, annak ellenére – vagy éppen azért –, mert a szerző tehetséges és jó meglátású. Karl Kraus mondása a pszichoanalízisről (akár igaz, vagy téves volt ez Freuddal kapcsolatban) ebben a vonatkozásban is alkalmazható: az ilyen nézetek annak a betegségnek a tünetei, melyet gyógyítani szándékoznak.

KÖVÉR GYÖRGY:
AZ OROSZ OBSCSINA* TÖRTÉNETÉHEZ
(Áttekintés a hetvenes évek szovjet szakirodalmáról)

Bár nemzedékek nővik ki az iskolapadot anélkül, hogy az orosz obscsináról tankönyveikből tudomást szerezhetnének, az érdeklődő magyar olvasó számára a témában már régóta színvonalas könyvészetet lehet ajánlani. Nemcsak Tagányi Károly tudósít a múlt század végén az orosz földközösség „fölfedezéséről”¹, de a Németországból frissiben hazatért, későbbi debreceni jogakadémiai tanár, Kovács Gábor több tanulmányt is szentel a „mir-szervezet” kérdésének.² Wellmann Imre uradalomtörténeti alapmunkájában is értékes szempontokat, utalásokat találunk az orosz mirrel kapcsolatban.³ 1960-ban Horváth Pál publikált jelentős jogtörténeti összefoglalást a középkori falusi földközösségekről, amely az európai problémák vizsgálata során komoly figyelmet fordít az oroszországi fejlődés elemzésére.⁴ Művében elsősorban a múlt századi orosz polgari ill. az 1940–50-es évek szovjet történetírását vette alapul. A kelet-európai „őstörténettel”, valamint a jobbágy- ill. parasztkérdéssel kapcsolatos újkori kutatások is fontos információkat tartalmaznak az obscsináról.⁵ A Szovjetunióban különösen az utóbbi években jelentős viták bontakoztak ki e kérdés körül, részletkutatások (és V. A. Alekszandrov kiváló monográfiája) váltak ismertté, s mindez talán megérdemel egy szolid ismertetést. Rögtön meg kell jegyezni, hogy az orosz obscsina, mint társadalmi intézmény történetét elsősorban belső fejlődésében próbálom nyomunkövetni, főként a központi orosz kormányzóságok területére összpontosítva.

Ez az észszerűnek tűnő leegyszerűsítés azonban újabb kérdést vet fel. Az orosz obscsina fejlődéstörténete (amely elsorvadást, átalakulást, újjászületést és keletkezést egyaránt jelent), a régi Oroszország (Rusz) létrejöttétől a mezőgazdaság szocialista átszervezéséig (1930-as évek), nemcsak változó termelési viszonyokhoz, hanem több társadalmi formációhoz is kötődik. Az aligha vitatott manapság, hogy tiszta társadalmi formáció – soha és sehol nem volt a történelemben. Ez a logikai kategória a különmemű valóságalelemek domináns tendenciáját ragadhatja meg. Egy megszilárdult társadalmi-gazdasági rendszerben ez a főcsapás könnyebben kijelölhető, a formációváltás korszaka azonban bonyodalmakat okoz. Lenin 1917 utáni írásából kiindulva eléggé elterjedt a szovjet történetírásban a „mnogoukladnoszty” (szűkítő, bevett „magyarításban”: többszektorúság) kategóriája. Így például elismerten kevert formációs elemek jellemzik a Régi Ruszt, de a vezető formáció megítélésében alapvető nézetkülönbségek vannak a feudális (L. V. Cserepnin), az archaikus (I. Ja. Frojanov) sőt a rabszolgatartó (V. J. Goremükina) „uklad” javára.⁶ A „mnogoukladnoszty” problémája kieleztetten

*Az obscsina fogalmát nem tudom pontosan magyarítani. Inkább meghagytam fordítatlanul, mivel ez a historizált késői név a magyar szaknyelvben is elég közismert. Sem a 'faluközösség', sem a 'földközösség', de még a 'falusi földközösség' kifejezések sem tükrözik az obscsina fogalmi gazdagságát, sokrétűségét. A közvetlen szövegösszefüggés határozta meg, hogy 'közösség'ként lefordítottam-e. A 'faluközösség' orosz megfelelője 'szel'szkaja obscsina' a 'földközösségé' 'pozemel'naja obscsina'. Az egyetlen valóban ezeréves történeti terminus: a 'mir' (nem véletlenül) a fogalomnak elsősorban adminisztratív-jogi oldalát jelenti.

¹ Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Magyar Gazdaságtörténeli Szemle, 1894. I. 199–238.

² Kovács Gábor: Az orosz mir-szervezet socialgazdaságtani értéke. Közgazdasági Szemle, 1904. 445–463 és uő.: Az orosz- mir-szervezet történelmi fejlődése napjainkig. Budapesti Szemle, 1904. 334. sz. 177–205.

³ Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása Bp. 1933. 56, 60.

⁴ Horváth Pál: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Bp. 1960.

⁵ Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968, Niederhauser Emil: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp. 1962. Menyhárt Lajos: Az orosz politikai irányzatok állásfoglalása az agrárkérdésben a századelőn. Egyetemes történeti tanulmányok V. Debrecen, 1971. 11–52.

⁶ Ld. erről V. D. Nazarov, V. T. Pasuto, L. V. Cserepnin: Problemü obszcsesztnenno-politicseszkoj isztorii feodalnoj Roszszii v novejszej isztioriografii. Voproszú isztorii (a továbbiakban: V. I.) 1976/4, 26–29 és I. Ja. Frojanov: Kievszkaja Rusz. Ocserki szocialno-ekonomicsezkoj isztorii. Leningrad. 1974 és L. V. Cserepnin: Escse raz o feodalizme v Kievszkoj Ruszi. Iz isztorii ekonomicsezkoj i obszcsesztnennoj zszizni Roszszii. M. 1976.

vetődött fel a jobbágyszabítás utáni Oroszország társadalmi-gazdasági fejlődésének megítélésakor. Némelyek a kapitalista viszonyokat tekintik az uralkodónak (P. G. Ründzjunszkij), van aki ezt vitatja (M. Ja. Gefter).⁷ A viták egyik forrása az „uklad” kifejezés fogalmi tisztázatlansága is.

Szembeötlő nehézséget okoz az orosz feudalizmus belső periodizációja. Nemcsak azért, mert bizonyos nézetekben a XVI. sz. az érett feudalizmus kezdete Oroszországban, mások ugyanebben a században a korakapitalista tendenciák megjelenését sejtik. Ezek a szélsőségek. Viszont könnyen belátható, hogy ha a Kijevi Oroszország fejlettségét (IX–XII. sz.) nem túlozzák el a virágzó feudalizmus színvonaláig, akkor a mongol hódítás időszakában (XII–XV. sz.) ez aligha következett be, s a moszkvai állam központosítása és az örökös jobbágyság rendszere (kreposztnoje pravo) tulajdonképpen a feudális viszonyok elmélyülését, megérését jelentik. A kései feudalizmus XVII–XVIII. századi periódusa tehát „nem a feudális jobbági rendszer bomlási időszaka (vagy hanyatló stádiuma volt) Oroszországban, hanem ellenkezőleg megerősödésének és legnagyobb virágzásának a kora”.⁸ Danilova szerint nemcsak a feudalizált terület és népesség növekedése bizonyítja ezt (ami persze egyúttal állandó konzerváló tényező is volt szerintem), hanem a feudális-jobbági viszonyok mélységében való fejlődése is, ami az örökös jobbágyság rendszerének megszilárdulásában, a robotoltató rendszer elterjedésében és a feudális viszonyoknak a változó konjunktúrához való alkalmazkodásában, az áru- és pénzviszonyoknak mind az uradalmi, mind a paraszti gazdaságban megfigyelhető növekedésében fejeződött ki. Az obszcina állapotának, minőségének, szintjének kérdése mindenkor szorosan összefügg a társadalmi fejlettség színvonalának megítélésével.

A történetírás öröksége és az obszcina szekció

Történelmi kérdések ritkán tehetnek szert olyan politikai aktualitásra, mint százhusz éve az obszcina értékelése a zapadnyikok és a szlavofilek vitájában. A jobbágyszabítás megelőző feszült légkörben a történetírók is (B. N. Csicserin és I. D. Beljajev) összecsaptak a két eszmerendszer képviselőiben. Az álláspontok élesen polarizálódtak, a vélemények nyomán széles és hosszantartó vita bontakozott ki, átörökölte a szembenállást a polgári és narodnyik történetírásra is. A vita elindító aligha sejtették, hogy kérdésfeltevésük – minden tudományon kívüli aktualitását elveszítve – még egy évszázaddal később is nehezen meghaladható lesz. Hajlam kérdése, hogy ebben a régóta világos probléma-exponálást, vagy épp az elhibázott tételezést lássuk. Az örökség mindenestre arra kötelez, hogy tájékozódjunk a hagyaték első írásos rögzítése felől.⁹

⁷ Ld. Voproszű isztorii kapitaliszticeszkaj Roszszii. Problema mnogoukladnoszti. Szverdlovsk. 1972.

⁸ L. V. Danilova: K voproszu o pricsinah utverzszdenija kreposztnicestva v Roszszii. Ezsegodnik po agrarnoj isztorii Vosztocnoj Evropü (a továbbiakban: EAI VE) 1965 g. Moszkva, 1970. 134. Az orosz feudalizmus periodizációjáról ld. még: Bartha Antal: Oroszország feudalizmus-kori történetének periodizációs problémái a Voproszi Isztorii 1945–1962-es évfolyamainak hasábjain in: Vita a feudális-kori magyar történelem periodizációjáról. Bp. 1968. 4–70.

⁹ A historiográfiához felhasználtam: Horváth P.: i. m. 32–46, 69–87. Sz. M. Dubrovskij: Roszszijakja obszcina v literature XIX i nacsala XX. v. (Bibliograficeszkij obzor) in: Voproszű isztorii szel'szkogo hozjajszta, kreszt'jansztva i revoljucionnogo dvizsenija v Roszszii. M. 1961. 348–361. P. F. Laptin: Obszcina v ruszskoj isztoriografii poszlednej treti XIX. nacsala XX. v. Kiev. 1971; L. N. Vdovina: Voprosz o proiszhozdenii kreszt'janszkaj obszcini v ruszskoj dorevoljucionnoj isztoriografii. Vesztnik Moszkovszkogo Universziteta. Isztorija, 1973/4. 33–51. A. L. Sapiro: Problemü geneziszta i haraktera ruszskoj obszcini v szveta novüh izüszkanij szovetszkij isztorikov in: Ezsegodnik po agrarnoj isztorii, vüpuszk VI. (Problemü isztorii ruszskoj obszcini) Vologda. 1976. 36–47; V. A. Alekszandrov: Szel'szkaja obszcina v Roszszii (XVII–nacsala XIX v.) M. 1976. 3–47. V. P. Danilov: K voproszu o haraktere i znacsenii kreszt'janszkaj pozemel'noj obszcini v Roszszii in: Problemü szocial'no-ekonomesicszkaj isztorii Roszszii. M. 1971. 341–359. Sz. P. Trapeznikov: Leninizm i agrarno-kreszt'janszkij voprosz. M. 1967. t. 1. 370–377. E. A. Luckij: Novaja szovetszkaja literatura po isztori agrarnoj revoljucii v Roszszii. Isztorija SzSzSzR (a továbbiakban: I. Sz. R.). 1969/1. 126–134. V. P. Danilov: Osznovnüe itogi i napravlenija izucszenija isztorii szovetszkogo kreszt'jansztva in: Problemü agrarnoj isztorii szovetszkogo obszciesztva. M. 1971. 212–253.

Szinte természetes, hogy az orosz obcsina a XIX. sz. közepén csak az európai külföld számára jelenthetett szenzációs „felfedezést”. Haxthausen báró könyvének fogadtatása nem választható el a korabeli nyugat-európai történetírás iskoláitól sem. Csicserin tehát nemcsak az akkor ismert történeti adatokat sorakoztatja fel, hanem összegzésként, kiélezve pontokba szedi véleményét. Mondanivalója lényege a következőkben summázható:

1. A mi faluközösségünk sem patriarchális, sem nemzeti, hanem állami. Nem önmagától az emberek természetes szövetségéből alakult, hanem az állam hozta létre.

2. Nem hasonlít a többi szláv nép patriarchális közösségeire.

3. A faluközösségnek – a társadalmi és állami életnek megfelelő – saját története van Oroszországban. Nemzeti obcsinából földesúrivá alakult, földesúriból államivá. A középkori és a mai közösségi intézmények között semmiféle hasonlóság nincs. Akkor a faluközösségnek tisztán földesúri és pénzügyi jelentősége volt (adó összegyűjtése és szolgáltatások teljesítése a földtulajdonos számára). Hiányzott a földbirtoklás közössége, a tagok örökösödési jogának korlátozása, a föld újrafelosztás, a költözködés korlátozása, a földművesek nagyfalvakban történő egyesülése, a belső bíróság és gazdasági intézmények.

4. A mai szervezet a XVI. sz. végétől alakult ki.¹⁰

Méltó vitapartnerének, az orosz parasztság első történetírójának Beljajevnek a tollából inkább a Csicserin koncepcióját és adatait elemeiben bíráló megjegyzések születtek, a pontokba szedett (sarkított) konfrontációt egy szerkesztőségi utószó tartalmazta:

1. Az obcsina nálunk nem patriarchális, nem nemzeti, hanem állami, hanem elsősorban társulási („tovariszeszkaja”) jobban mondva mir („mirszkaja”)(!?)

2. Sajátosságai ellenére fő vonásai hasonlóak a szláv népekkel.

3. Élesen különbözik a nyugati germán és egyéb obcsinától.

4. A falusi közösségek mai szervezete nem a XVI. sz. végén a földművesekre rótt rendi kötelezettségekből, nem helyhez kötésükből, nem a fejadóból származott, hanem az orosz nép és állam ezeréves történetéből. (vagy ahogy Beljajev a szövegben pontosabban megfogalmazta: „a népeletből, a társadalmi élet körülményeiről alkotott népi fogalmakból, a népjellemből, amit a történelem alakított ki”).¹¹

A tézisekből is kitetszik: a vita tulajdonképpen paradoxon. A nézeteltérés lényege nem az, vajon természetes vagy mesterséges, korai vagy késői képződmény-e az orosz obcsina. Mindketten tagadják őseredetiségét. Egységesen szembefordulnak Haxthausennel: semmiképp sem patriarchális. Még az sem állítható – ami egyébként felmerült a vita során –, hogy egyikőjük történeti és a másik történetietlen. Hiszen Csicserinél „a nemzeti közösségből *alakul* a földesúri, a földesúriból az állami”, Beljajevnél pedig még a varégek bejövetele előtt megszűnt a nemzeti közösség, s az egyébként misztifikált népjellemet „a történelem *alakította* ki”. Jelentéktelen részletkérdéseken kerdőző szakmai beharc lenne az egész, vagy félreértés? Aligha. A fő különbség az obcsina fogalmának értelmezésében rejtőzködik. Beljajevnél a szociális és intézményi oldal áll előtérben, Csicserinél pedig a földhasználati, földtulajdonosi, adózási funkciók. Beljajevnél a belső szerveződés, Csicserinél a kívülről szervezethez. Ez a dilemma – amint még látni fogjuk –, ha nem is az egymást formálisan kizáró ellentét értelmében, nem pusztán elmeszülémény, hanem történelmi termék volt. Furcsa az is, hogy mindkét felfogás a történelemre hivatkozik, és egészen más ért azon. Az a koncepció, amelyik fejlődési szakaszokban próbálja meg értelmezni az obcsinát, a történelemben csak a megszakítotttságot veszi tudomásul, a stádiumok egymásra épülése, egymástól való elválásztásukat szolgálja. A szemközti szlavofil gondolatmenetben a „nép és állam története” – „ezeréves”. A parasztság röghöz-kötésének folyamata – szerinte – fokozatosan ment végbe a XVII–XVIII. században. A történelem elsősorban a folytonosságot, a „történeti idő” kitágítását és megritkítását jelenti.

¹⁰ B. Csicserin: *Obzor isztoriceszkogo razvitija szel'szkoj obcsinü v Roszszii. Ruszszkij Vesztnik t. I. fevral': kn. (1)–2. 600–601.*

¹¹ I. Beljajev: *Obzor isztoriceszkogo razvitija szel'szkoj obcsinü v Roszszii. Szocs. B. Csicserina. Ruszszkaja Beszeda 1856. t. 1. 145–147.*

Nem szükséges tovább részletezni az álláspontok mozgását. Az orosz obscsina kutatásának nagy korszaka a XIX. sz. utolsó harmadában bontakozott ki. Az orosz pozitívista agrártörténészek első nemzedékének (M. M. Kovalevszkij, P. G. Vinogradov, I. V. Lucsickij) tollából világtörténeti perspektívát felmérő alapmunkák születtek. A századfordulón már a zemsztvo-statisztikusok által gyűjtött kortárs anyag általánosítására is kísérletek történtek (V. P. Voroncov, A. A. Kaufman, K. A. Kacsorovszkij).

Néhány magányos kísérletől eltekintve (A. L. Sapiro) a szovjet történetírás hosszú ideig alig foglalkozott a kérdéssel. Nagyobb vita az első törvénykönyvek *verv'* kategóriája körül bontakozott ki. Az 1940-es években Sz. V. Juskov a nagycsaládként, B. D. Grekov a szomszédsági faluközösségeként való értelmezés mellett kardoskodott.¹² A hatvanas években M. O. Koszven (Grekov ellentmondásos érvelését vitatva) patronimiumként (többé-kevésbé elkülönült, de kapcsolatot tartó rokonsaládok, amelyek származásukat közös őstől vezetik le) próbálta megfejteni a kifejezés tartalmát. Talán nem is kell említeni, hogy ezek a nézetpárok is öröklődtek a jelenkorra.

Az obscsina utolsó korszakaival, sorsával kapcsolatos tanulmányok megjelenése még későbbre tehető. Korábbi munkáira is támaszkodva jelentős empirikus anyag elemzésével az elsők között Sz. M. Dubrovcszkij járult hozzá újra az obscsina kutatásának fellendítéséhez.¹³ Hosszú ideig vagy elhallgatták, vagy csak félve említették az obscsina létezését a szovjethatalom első évtizedeiben. Az 1950-es évek második felében nyílt lehetőség az obscsinával (is!) kapcsolatos történeti valóság helyreállítására az irodalomban. Az akkor megfogalmazódó nézetek egyformán elismerték az obscsina újjászületését 1917 után. Eltérnek viszont az álláspontok: átalakítás vagy megszüntetés lett-e a sorsuk a mezőgazdaság kollektivizálása során.

Az 1958 óta megrendezésre kerülő Kelet-Európa agrártörténeti szimpóziumok bizonyára kiemelkedő értékelést kapnak majd egy eljövendő historiográfiában. Aligha véletlen, hogy a köztársaságok közötti ülészak-sorozat adott intézményes keretet az obscsina-kutatás újjászületésének a 70-es években. 1970 és 1974 között négy alkalommal került sor a szimpóziumok munkája során annak a „tematikus szekciónak” a megrendezésére, amely 1970, 1971-ben „Az agrárnépesség társadalmi intézményei”, 1972 és 1974 során pedig „Az agrárnépesség obscsina-szervezetei” címen szerepelt.¹⁴ A szekció történetéhez tartozik, hogy megindulásakor a szimpózium nem foglalkozott a XVI. sz. előtti és az 1917 utáni agrártörténeti kérdésekkel. A kérdés napirendre tűzését a XVI–XVII, XVIII és a XIX. sz. második fele és a XX. sz. eleje kutatói szorgalmazták 1969-ben. Ahogy az első szekcióülés 1970-ben megfogalmazta: a problémafelvetés „a tudományos gondolkodás fejlődésének halaszthatatlan szükségleteiből következett”. Ez alkalommal hangzott el pl. V. A. Alekszandrov előadása, amelyik már említett monográfiájának alapkövetelése lett. 1972-től már az egész szimpóziumon kiszélesedtek a kronológiai keretek a IX. sz.-ig ill. a szovjet periódus irányában. Így eltűnt a korai közösségre vonatkozó vitákat kirekesztő formális akadály is. Ugyanitt történt kísérlet széles összehasonlító-történeti szempontok (etnográfusok, keletkutatók, Nyugat-Európa történetének kutatói) bekapcsolására a

¹² B. D. Grekov: Az orosz parasztság története a legrégebbi időktől a XVII. sz.-ig. I. Bp. 1956. 83–84.

¹³ Sz. M. Dubrovcszkij: Sztolupinszkaja zemel'naja reforma. M. 1963.

¹⁴ A hatvanas évek elején a szimpóziumok egyik központi vitakérdése a jobbágyparaszti rétegződés volt. Ld. Orosz István: A parasztság rétegződésének vitás kérdései a legújabb szovjet történelmi irodalomban. Világtörténet, 1964. 2–3. 53–75. A szimpózium legújabb anyagai elég nagy csúszással jelennek meg. Így az obscsina-szekció terméséből jelenleg csak a XII. (Vilnius) és a XV. (Vologda) ülészak néhány előadása látott napvilágot: EAIIVE 1971. g. Vilnius, 1974, és a már idézett XV. ülészakról az Ezsegodnik agrarnoj isztorii, 1976. kötetekben. A szekció munkáját a sokszorosított tézisekből tanulmányoztam: Téziszű dokladov i szoobscsenij XII. szeszszii mezsresz-publikanskogo szimpoziuma po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropü (Riga-Szigulda, okt. 1970. g.) M. 1970. N° 1., Téziszű dokladov i szoobscsenij XIII ... (Vilnius-Kaunas, szept. 1971. g.) M. 1971. Téziszű dokladov i szoobscsenij XIV ... (Minszk-Grodno. 25–29. szept. 1972. g.) vüp. II. M. 1972. Felhasználtam még I. V. Ledovszkaja beszámolóit a tanácskozásokról: ld. I.Sz.R. 1970/4, 1971/3, 1972/2, 1973/3, 1975/2. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani V. P. Danilovnak, aki értékes tájékoztatásával segített abban, hogy eligazodjam a kérdés és a viták szövevényében.

szervezett munkába. Az 1974-es vologdai tanácskozás a vizsgálatok további elmélyítéséhez elsősorban a regionális sajátosságok megajzolását kezdeményezte. Az 1976 őszére tervezett XVI. ülésszakra a következő tematikát javasolták: „az obscsina kérdés a forradalom előtti és a szovjet történetírásban; az obscsina, mint a történelmi fejlődés prekapitalista stádiumának társadalmi intézménye; az obscsina felbomlása a tőkés fejlődés körülményei között; az obscsina, mint a parasztság földszervezete a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után és szerepe a kollektivizálás előkészítésének és megvalósításának időszakában. Mint utóbb kiderült, a tematikus szekciók nem működnek állandóan és csak akkor hívják össze, ha a felhalmozott és kikutatott anyag indokoltá teszi.¹⁵ Az obscsina-szekció 1976-os megrendezéséről nincs tudomásunk.

Nyilvánvaló, hogy a hetvenes években az obscsina történetének kutatása nem kötődött kizárólag a szekció működéséhez. A részletkutatások révén újabb tudásanyag halmozódott fel, historiográfiai kísérletek születtek az örökölt álláspontok értelmezésére – mindez (lassabb vagy gyorsabb ütemű) spontán fejlődés eredménye is lehetett. De a tematikus szekció működése tette lehetővé, hogy egy-egy korszakon és forrástípuson túltekintve az orosz obscsina történetének egésze látókörünkbe kerüljön. Ez együtt járt az eredeti – és máig eldöntetlen – vita újraéledésével, s szükségessé teszi a vitacsomópontok megválaszolását, vagy a kérdésfelvetés újrafogalmazását.

Marx és az ún. stadiális tipológia

A szovjet történetírás e témánál is erőteljesen törekszik arra, hogy a marxizmus klasszikusainak álláspontját rekonstruálja.¹⁶ Ugyanakkor eléggé hangsúlyos az igény, miszerint „az orosz történetírás hagyományos vitájához való visszatérés azt jelzi, az obscsina kutatását szükségképpen konkrét történelmi anyagon kell végezni, figyelembe véve a gazdag historiográfiai hagyatékot”.¹⁷

Az orosz obscsina periodizációja egyenlőre nem tekinthető eléggé kimunkáltnak. A korszakolás elválaszthatatlan a prekapitalista közösségek világtörténeti szerepétől. A szovjet történeti irodalom két alaptípust különböztet meg: ősi, vérrokonsági ill. szomszédsági, területi közösségeket.¹⁸ Az öt kontinens néprajzi adatai alapján ez tovább árnyalható, öt ún. stadiális típus elkülönítésével: 1.) vadászok, halászok és gyűjtögetők korai nemzetségi közössége, 2.) a félig v. egészen letelepült földművesek és állattenyésztők nemzetségi obscsinája, 3.) szomszédsági-nemzetségi, 4) szomszédsági-nagyszalados és 5.) szomszédsági (területi, falusi) közösség.¹⁹ Ez az öt típus is végeredményben az előbbi két alaptípusra vezethető vissza, amelyeken belül a konkrét történeti formák és változatok sokfélesége állapítható meg a természeti-történeti környezettől, a gazdasági tevékenység jellegétől és az etnikai komponensektől függően.

A Tőke nyersfogalmazványában Marx a hegeli felosztás szerint még három alapformát (fokot, stádiumot) vázolt fel (ázsiai, antik, germán), amelyek mindegyikében a közösségi és egyéni elvnek (elsősorban földtulajdonnak és földhasználatnak) a kettőssége figyelhető meg, a súlypont azonban változó. Ez a kettősség később a felbomlás csírájává válhat. Már ekkor megjelennek az alapformán belüli módosulatok, valamint a másodlagos formák is. Az ún. stadiális tipológia elvi alapvetése

¹⁵ Ld. V. L. Janin, A. P. Tjurina: Szimpozium po izucseniju problem agrarnoj isztorii pri Otdelenii isztorii AN SzSzsZR. I.Sz.R. 1976/4. 213.

¹⁶ Sz. D. Zak: Ruszszkaja pozemel'naja obscsina vtoroj polovinu XIX. v. v trudah Marksza i Engelsza EAIIVE 1971. Vilnius. 1974. 367–380. V. V. Mavrodin, I. Ja. Frojanov: F. Engels i nekotorie voproszű obscsinnogo zemlevladienija na Ruszi IX–XII. vv. Szovetszkaja Etnografija (a továbbiakban: Sz. E.) 1972/1. 14–23. V. A. Alekszandrov: V. I. Lenin o szel'szkoj obscsine v kreposztnoj Roszszii. Sz.E. 1970/1. 59–71. A sort még hosszan lehetne folytatni, de csaknem minden munka bevezetőben hivatkozik a klasszikusokra. Magyar szerző tollából e kérdésre konkrétan ld. *Tőkei Ferenc*: Lenin és az obscsina-kérdés. Valóság, 1973/5. 21–27; uő: Az ázsiai termelési mód új vitájához M. F. Sz. 1970/6. 1129–1139.

¹⁷ Vdovina 1973 i. m. 50. Hasonlóan nyilatkozik pl. Ju. A. Kizilov: Szpornue voproszű isztorii drevneruszszkogo feodalizma. I. Sz. R. 1973/5. 162.

¹⁸ L. V. Danilova, V. P. Danilov: Obscsina. Bol'saja Szovjetszkaja Enciklopédija 3. kiad. t. 18. M. 1974. 252–256.

¹⁹ Ju. V. Muretin: Sztadial'naja tipologija obscsin in: Téziszű... 1972. II. 166–169.

azonban nem támaszkodhat kizárólag a Grundrisse elemzéseire, hanem a késői Zaszulics-levélfogalmazványok történetibb terminológiája is előtűnik: „Az ősi közösségek (communautés primitives) nincsenek egy kaptafára szabva. Ellenkezőleg, összességük olyan társadalmi csoportosulások sorát alkotja, amelyek mind típusban, mind korban különböznek egymástól és amelyek különböző fejlődési szakaszokat jelölnek. E típusok egyike, amelyet földművelő közösségnek ('commune agricole') szoktak nevezni . . .” (Kiemelés – K. Gy.) Geológiai párhuzamból nő ki a társadalom alakulatainak problémája: „Mint a társadalom ősi alakulatának utolsó fázisa, a földművelő közösség ugyanakkor átmeneti fázis a másodkori alakulathoz, tehát átmenet a közös tulajdonon alapuló társadalomból a magántulajdonon alapuló társadalomba. A másodkori alakulat tehát felöleli a rabszolgaságon és a jobbágyságon nyugvó társadalmak sorát.”²⁰

A formációelméleti háttér itt csak abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy míg az ötvenes években a szláv közösségeket Marx az ázsiaival rokonította (annak módosult formájaként), addig az 1880-as évek fogalmazványaiban az orosz közösség típusa az idézett földművelő közösség, amelynek „nyugati megfelelője a germán közösség, amely nagyon új keletű. Még nem létezett Julius Caesar idején, és már nem létezett, amikor a germán törzsek Itália, Gallia, Hispánia meghódításához fogtak.” A germán közösségnek itt már saját története is van és nem pusztán egy világtörténeti fejlődési séma eleme. A földművelő közösséget „archaikusabb típusú közösség” ('communauté du type plus archaïque') előzte meg az ősi közösségek sorában. Maurer nyomán úgy vélte, hogy a Tacitus korabeli germán földművelő közösségből „származott az új közösség” ('la nouvelle commune qui en sortit'), amelyet „minden meghódított országban bevezettek”, de amely „másodlagos alakulású közösség”. A szláv közösség összehasonlításakor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az ötvenes években írt „Secret Diplomatic History”-ban Marx egyrészt a normann elmélet alapján állva ír a Kijevi Oroszországról, „gót periódusáról”, másrészt szláv államnak a későbbiekben Novgorodot tartja, amelyet hagyományai, politikájában és fejlődéstendenciáiban antagoniztikusként szembeállít a modern Oroszországgal, az egyik csak a másik romjain létezhet – írja.²¹

A használt terminológia szempontjából nem mellőzhető, hogy a fogalmazványok szövegében a különböző, egymáshoz viszonyítva archaikusabb közösségek sorát számbavéve „elpusztulásukról”,

²⁰ Marx-Engels Művei (A továbbiakban: MEM) 46/I. Bp, 1972. A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai 355–391; a módosulatok pl. 358., 379. (szláv); másodlagos formák 369–370. (Pera, Wales)] és MEM. 19. k. Bp. 1969. 261–281. [ősi közösségek (3. fogalm) 276, másodkori alakulat (3) 278 és másodlagos alakulású közösség (1) 263–264.] Az értelmezésekre: Danilova, Danilov: i. m. 252–254, Ju. A. Kizilov: A feudalizmusra való áttérés a keleti szlováknál i. m. Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. I. Bp. 1972. 46–55. A kérdésre továbbra is alapvető Tőkei Ferenc interpretációs kísérlete: A társadalmi formák elméletéhez 2. kiad. 1971. 114–164, ahol azonban a Zaszulics leveleket nem vizsgálta. A marxista társadalmi formációelmélettel kapcsolatos viták távolról sem jutottak nyugvópontra. Ld: pl. Komoróczy Géza: A földtulajdon az ókori Mezopotámiában és az ún. ázsiai termelési mód elmélete. MTA. Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 1975/1. 129–144 és Hahn István: Az elméleti általánosítás és határai. Magyar Filozófiai Szemle, 1976/4. 662–666. Ez nem is várható, amíg az elméletet magát nem filológiai teljességre törekedve történeti alakulásában rekonstruálják. Megalapozatlan azt állítani, hogy a nyersfogalmazványban és a Zaszulics-levelekben föllelhető „két történelmi tipológia teljesen egybeesik” (Tőkei F.: i. m. M. F. Sz. 1970/6. 1137). A fogalmazványokon keresztül Marx műhelyébe kellene eljutni, feltárni Marx törekvését a terminológia egyneműsítésére, lemérni a hetvenes évek új olvasmányainak pontos hatását (Maurer, Kovalevszkij, Morgan), a vázlatokat egymással is felelő válaszadási kísérleteknek tekinteni. Csak így magyarázható meg, hogy végül miért a történelmi párhuzamokat mellőző kurta negyedik fogalmazvány tisztázását kapták kézhez (és különös módon megfélemlítettek róla) a „Fekete Ujrafelosztás” csoport tagjai (Plehanov, Zaszulics, Akszelrod), v. ö.: D. Rjazanov szerkesztői előszavát Arhiv K. Marksza i F. Engelsza. pod. red. D. Rjazanova. kn. I. M. 1924. 265–268. A vitában egy ponton itthon is teljes az egyetértés: a konkrét kutatásokat kell előtérbe helyezni.

²¹ Ld. Karl Marx: Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century in: The unknown Karl Marx. ed. Robert Payne. London–New York. 1971. 297–299. A normann elméletet és a csekély irodalmi bázist hangsúlyozza: Karl Marx. Életrajz 1971. 326.

„átváltozásukról”, (Morgan nyomán) „újjaszületésükről” és „keletkezésükről” egyránt szól. A marxizmusra épülő ún. stadiális tipológia tehát a prekapitalista közösségek elemzésekor annak *típusát* és a fejlődés *szakaszát* figyelembe veszi ugyan, de nem számol azok keletkezési *korával* (vö. fentebb is a kiemeléseket). Nem megoldott még a közösségek ún. „újjaszületésének” problémája, amely – aligha közös okból – a történelem különböző periódusaiban, eltérő területeken ismeretes. A germán Mark például, bár genetikusan kapcsolódik is a korábbi közösségtípusokhoz, kétségtelenül új, tisztára középkori képződmény volt.²² A prekapitalista közösségek végleges megsemmisítése a kapitalista viszonyok behatolásának volt a következménye. Marx véleménye szerint: „Oroszország az egyetlen ország Európában, ahol a közösségi tulajdon nagy, országos méretekben fennmaradt, egyidejűleg pedig Oroszország egy modern történelmi környezetben létezik, kortársa egy magasabb kultúrának, össze van kapcsolva egy világpiaccal, amelyen a tőkés termelés uralkodik.”²³ Marxot (és a narodnyikokat) természetesen elsősorban a kortárs orosz intézmény értéke foglalkoztatta és másodlagosnak tartotta azt a módot, „ahogy ez a tulajdonforma (történelmileg) kialakult Oroszországban”. Szerinte „az úgynevezett történelmi fejlődés egyáltalában azon nyugszik, hogy az utolsó forma a múltbelieket önmagához vezető fokoknak tekinti...” – jegyzi meg a politikai gazdaságtan módszeréről írott bevezetésében.²⁴ Az orosz közösség – amely maga is átment egy egész sor evolúción – alkati kettőssége alternatívát mutatott: „tulajdoneleme felülkerekedik kollektív elemén” vagy fordítva. „Minden attól a történelmi környezettől függ, amely a közösséget körülveszi” – vélte. Így lehetőséget látott arra is, hogy „közvetlen kiindulópontjává válhatik ama gazdasági rendszernek, amely felé a modern társadalom tendál...”, de ehhez „előbb ki kellene küszöbölni azokat a pusztító befolyásokat, amelyek minden oldalról ostromolják, azután pedig biztosítani kéne számára egy spontán fejlődés normális feltételeit”. Egy évvel később veti papírra Engelszel együtt a híres sorokat: „ha az orosz forradalom jeladás lesz egy nyugati proletárforradalomra, úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani orosz közös földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek.”²⁵ Érthető tehát a klasszikusok törekvése, amellyel az orosz közösséget próbálják megóvni a *szétromolástól*: „A gyakorlatban persze, az egyetemleges kezesség megszüntetése... a rendi tagolódás felszámolása, a költözködési szabadságnak és a földdel való szabad rendelkezés jogának biztosítása minden egyes paraszt számára – elkerülhetetlenül és gyorsan megszünteti az olyan kincstári-hűbéri terheket, mint amilyen háromnegyed részben a mai földközösség...” – állapítja meg tárgyilagosan Lenin 1902-ben, de rögtön hozzáteszi – az obscsinát mint a helyi kormányzat demokratikus szervezetét, mint társulást, vagy szomszédok szövetségét, feltétlenül védeni fogjuk a bürokraták minden merényletétől...²⁶ Nyilvánvaló, hogy a kortárs vélekedések az orosz obscsina funkcióinak sokféleségéről, az egyes funkciók különböző sorsáról, elvont lehetőséget takarnak e funkciók múltjának történeti szétválasztására is.

Régi források – új viták

Visszakanyarodva a szovjet történetírásnak az orosz obscsina periodizációjáról vallott álláspontjához Danilova és Danilov már említett kísérletéből lehet kiindulni. A következő szakaszokat ill. típusokat határolják körül a világtörténeti tipológiába ágyazva: a *verv'* a keleti szlávoknál és a kijevei Rusz kezdeti időszakában; a középkori obscsina-voloszt'; a kései feudalizmus örökös jobbágyi obscsinája, annak transzformációja a kapitalizmus körülményei között; a nacionalizált föld egyenjogú használóinak szabad szövetsége 1917 után. Ugy vélik, hogy az orosz obscsina fejlődésének sajátossága „stabilizációja és megerősödése volt a kései feudalizmus korszakában”.²⁷

²² L. B. Alajev: Problema szel'szkoj obscsinü v klaszszovüh obscsesztvah (isztoriografia voprosza). Teziszü II. 1972. 171–172.

²³ MEM. 19. k. 272–273. 2. fogalm.

²⁴ MEM. 33. k. 557. Ny. F. Danyiel-zonhoz írott levél 1873 márc. 22. és MEM 46/1. 31.

²⁵ MEM. 19. k. 273. (2); 278. (3) és MEM. 4. k. 566. Előszó a Kommunista Kiáltvány 1882-es orosz kiadásához.

²⁶ LÖM. 6. k. 318–319. Az orosz szociáldemokrácia agrárprogramja. Ld. még a lenini álláspont sokrétűségére Danilov: 1971. i. m. (fordítva és pontosítva az eredeti szöveg és L. M. 6. k. 141. alapján).

²⁷ Danilova, Danilov: i. m. 254.

Egy „nemzeti méreteken elterjedt” intézmény történetének ezer éve nyilvánvalóan nem alapulhat azonos forrásokon. A különböző korszakok kutatói eltérő forrástípusokból alkotnak képet az obscsina szakaszairól. Az egész fejlődés megítélése jelentős mértékben attól függ, hogy a részek ábrázolása mennyire lehet teljes.

A keleti szlávok korai közösségei csak a régészeti leletek, az írott emlékek és az etnográfiai analógiák szembesítésével vizsgálhatók meg. Az eddigi kísérletek azt mutatják, hogy bármely forráscsoport előtérbe állítása tendenciózus értelmezéseket szül.²⁸ A VIII–XII. századi obscsinára vonatkozó dokumentumok így is rendkívül töredékesek. Külön nehézséget okoz az adott időszakban a történeti mozgás, a változások érzékelése a heterogén forrásbázison keresztül.

A hagyományossá merevedett vitakérdés annak megítélése, hogy a X–XII. század orosz államában a Ruszszkaja Pravda „*verv*” kategóriája szomszédsági-területi közösséget avagy rokonsági köteléket takart-e.²⁹ Már a negyvenes években is a kérdésfelvetés erősen deduktív volt és szinte kizárólag az írott forrásokban gyökerezett. Az első törvénykönyvek pedig a közösséget elsősorban tagjainak büntetőjogi felelőssége szemszögéből láttatják, egy olyan periódusban, amikor a fejedelmi hatalom már nyilvánvalóan deformálta azt. Grekov, bár megemlítette, hogy a legrégebb Kisebb Pravda novgorodi átiratban maradt ránk és a *verv* kategóriáját nem ismeri, csupán a „*mir*”-t nevezi meg, mégis azonosította a jóval későbbi és elsősorban a déli területekre vonatkozó Nagyobb Pravda eltérő tárgyú cikkének *verv* terminusával. Így jött létre a *mir-verv*, amely nyilvánvalóan nagyobb területet jelentett, ahol „nyomon követték” („*gonenie szleda*”) a tolvajt, ill. kollektíve büntetést fizettek („*dikaja vira*”) a fejedelmeknek. Bizonyítékként szerepel még egy dalmát tengerparti törpeállam (Polica) statútuma a XV–XVII. századból, bár azóta bebizonyosodott, hogy a *verv* Policában rokonsági köteléket is jelentett. Koszven, aki a patroniniumként való értelmezés mellett tört lándzsát elsősorban etnográfiai analógiák és régészeti anyagok segítségével próbálta koncepcióját illusztrálni.

A grekovi értelmezés helyrebillentését Rapov kísérte meg, igen erősen támaszkodva a hatvanas évek régészeti eredményeire. A források egyoldalú kezelésével – amint azt Frojanov meggyőzően bizonyította – arra a következtetésre jutott, hogy a szláv települések Kelet-Európában a VI. századtól „szomszédsági területi közösségek” voltak. A nagycsaládok létének tagadására a félig földbe-süllyesztett lakóépületek kis mérete (10–20 m²), s a csatlakozó gazdasági építmények kicsinyisége aligha elegendő érv, nem beszélve az ellenpéldákról. A viták háttérében természetesen a prekapitalista közösségek marxi tipológiájának többféle értelmezése is meghúzódik. Frojanov, a régészeti leletek számbavétele után, az írott emlékek alapos textológiai elemzésével azt mutatja ki, hogy a *verv* átmeneti formaként „rokonsági és szomszédsági kapcsolatokat egyesített magában, közbülső helyet foglalva el a családi és a területiális obscsina között, azaz faluközösség (‘obscsina szel’szkaja’) és nem szomszédsági volt.” Igen érdekes, ahogy ezt az átmeneti jelleget a közösség változó szerkezetében feltárja. A Nagyobb Pravda 8. cikke ugyanis különös módon fogalmaz: „aki belép a (‘dikaja vira’)-ba”. Grekov ezt a társadalmi differenciálódás jeleként interpretálta, aki akart (vagy aki nem tudott), az megtagadta a fizetést. Frojanov szerint itt főként a *verv*-be bekerülő idegenekről volt szó, akik megtartották a vérrokonsági sémát. Vagyis a közösséget nem eredendő elszigeteltségben, hanem történelmi mozgásban ragadja meg.

Ez az igény érdemesíti Goremükina (korábbi munkájával szemben önkritikus) tanulmányát is figyelemre, bár Kizilov vitacikke világos okfejtéssel bírálta (elsősorban az állam kialakulását közvetlenül megelőző időszak kutatási eredményei alapján) az archeológiai forrásbázis szelektív kezelését és a XVI–XIX. századi történeti és néprajzi analógiák közvetlen historizálását. Goremükina tulajdonképpen Koszven koncepcióját kíséri meg továbbfejleszteni, tudatosan vallva, hogy az egykorú forrás-

²⁸ A régi Rusz közösségeinél különösen a következő irodalomra támaszkodtam: Grekov: i. m. 70–96, 320–331. Ju. M. Rapov: Büla li *verv* „Ruszszkoj Pravdu” patronimiej? Sz. E. 1969/3. 106–117. I. Ja. Frojanov: Szem’ja i *verv* v Kievskoj Ruszi (po povodu sztat’i Ju. M. Rapova) Sz. E. 1972/3. 90–97. uő: i. m. 1974. 13–44. V. I. Goremükina: Ob obscsine i individual’nom hozjajsztve v Drevnej Ruszi. I. Sz. R. 1973/5, 128–145. Ju. A. Kizilov: Szpornüe voproszú isztorii drevneruszszkogo feodalizma. I. Sz. R. 1973/5, 146–165. Ja. N. Scsypov: O funkcijah obscsinü v drevnej Ruszi in: Obscseszto i goszudarsztvo feodal’noj Roszszii. Szb. sztatej. M. 1974. 13–21.

anyag kevés a kérdés megítéléséhez, ezért nyúl későbbi (északi, szibériai és déli) párhuzamokhoz. Talán épp ez a tényező vezeti el olyan kérdésekhez, amelyek az obscsina későbbi történetében gyökereznek. Az irtásos földművelés uralmából indul ki Kelet-Európa erdőövezetében, amely szerinte nagyfokú munkaköoperációval járt az egyes családok között, a X–XIII. századból feltárt falvak többsége 3–6 udvarból áll. Ugyanakkor a földmagántulajdon az uralkodó rétegekben jelent meg és csak a XI. századtól kezdett alulról kiegészülni. Tulajdonképpen a legeredetibb, ahogy a közösségek szerkezetének, jellegének átalakulását tárgyalja. Mivel a mir kategóriája régebbi törvénykönyvekben fordul elő mint a *verv'*, a *mir* a régi nemzeti közösségnek tekintti, amelyekben az aprófalvak települések szétszórtsága miatt a rokonsági kapcsolatok lazulni kezdtek, patriarchális családokra ill. patronimiumokra töredeztek. Ugyanakkor a mirek bizonyos állami funkciókra tettek szert, az osztatian szabad földek birtokosai maradtak: falu- ill. földművelő közösséggé alakultak át (ez volt a több települést összefogó ún. *mir-voloszt'*). A *verv'* viszont, amelynek központja később várossá is fejlődhetett, a tulajdonképpeni aprófalvakat jelentette, amelyek patronimiumok voltak, maguk is tovább osztódtak, de fennmaradtak, és a feudalizáció során más néven szerepelnek a forrásokban (ezzel magyarázza a terminus gyors eltűnését). A patronimiumok felbomlása elsősorban a városokban figyelhető meg, ezek környékén és a folyók mentén jelenik meg a parcellás szántóföldi művelés is a X. századtól. Ugyanakkor a régi *mir* is kisebb körzetekre tagolódott, de ezekre örököltette a nevét. A tetszetős koncepció valóságtartalmát illetően Kizilov joggal hangsúlyozta (a szövegelemzések felületeségén túl), hogy a patronimium kategória kidolgozása, feltárása eléggé elszigetelt, zárt közösségek anyagán született, amelyek nehezen alkalmazhatóak a korai orosz történelemre, ugyanakkor az obscsina szerkezetének megfejtésére nem tett érdemi javaslatot.

Újabban mindenesetre az eltérő álláspontok közeledése figyelhető meg. Már Frojanov és Kizilov tanulmányaiban is egy sor kompromisszumos elem található. Archeológiai és írott emlékekre támaszkodva, új egyházi okleveles anyag bevonásával Scsapov azt a nézetet fogalmazta meg, hogy a szomszédsági közösségen (*verv'*) belül a IX–XII. században mindkét családtípus megfigyelhető, de a nagycsalád fokozatosan elveszíti termelői jellegét, megőrizve bizonyos adminisztratív-jogi egységet (örökösödési jog, vérbosszú, egzogámia), de a termelés alapvető mikroszerkezete a kis család lesz. A régi orosz obscsina átalakulása szerinte csak a szomszédsági közösség kategóriáján belül értelmezhető, tekintettel a szlávok VII–XII. századi betelepülésére, a kelet-európai síkság belső kolonizációjára, ahol keverve különböző etnoszok és szláv nemzetségek, törzsek éltek. Az őstársadalomból származó közösségek sorsát három nagy „nyomás” határozta meg (bizonyos funkciók elvesztésével, újak ráruházásával tagozódik be az osztálytársadalomba, vagy szétrombolják): 1.) a IX–XI században az állam kialakulása és megerősödése, 2.) a XI. századtól az egyházszervezet kiépülése, 3.) XI–XII. században (ahol színre lépett) a votcsina (örökletes adománybirtok) benyomulása. Frojanov viszont az óorosz votcsináról azt állapítja meg, hogy a „XI–XII. században szigetekcskékhez voltak hasonlóak, amelyek elveszték a szabad paraszti földbirtok és gazdaság tengerében”. Kizilov ezzel szemben úgy véli, hogy „nem ezek a (statikus) parcellák határozták meg a keleti szlávok társadalmi fejlődésének útjait”.²⁹

A középkori „*obscsina-voloszt'*” csak a XV. századi forrásokban lép elő a történelem homályából. A szó maga is többértelmű: jelentheti a földesúri kezelésben lévő földterületet, de a szélesebb értelemben vett adminisztratív-területi egységet is. Ezúttal az állami földön élő parasztok (ún. fekete adózók – 'csernoszosnoje zemlevladienie') összetett közösségeként szerepel. Grekov nagy összefoglalója érdemben nem tárgyalta ezt a kérdést s a hetvenes években nagy viták bontakoztak ki a paraszti földbirtok vagy épp tulajdon megítélése körül. Az mindenesetre kétségtelen, hogy legkésőbb a XVI. századra a *voloszt'* feudális függésbe került. Ez a folyamat Oroszország középső területén volt a leggyorsabb ütemű. Éppen ezért itt található a legkevesebb forrás is, mindössze tucatnyi adománylevél és perirat maradt fenn néhány kolostori archívumban, s az is nagyon valószínű, hogy a szerzetesek az állami parasztokkal folytatott harcnak csak győztes mozzanatait őrizték meg dokumentumként, (az okleveleket az 1950–60-as évtizedekben publikálták).³⁰ Az iratokból így is szemléletesen bontakozik

²⁹ Frojanov: i. m. 1974. 158, ill. Kizilov: i. m. 1973/5. 156.

³⁰ Ld. erről: Ju. G. Alekszejev: Kreszt'janszkaja voloszt' v centre feodal'noj Ruszi XV. v. m. Problemü kreszt'janskogo zemlevladienija i vnutrennej politiki Roszszii. Leningrád. 1972. 71–103. Ld. erről még: Horváth P.: i. m. 1960. 138–141.

ki előttünk a voloszt' szerkezete és működése. Az egy-három portából álló aprófalvak ('derevnja') egy-egy nagyobb falu ('szelo') vonzáskörzetét alkotják. Az aprófalvak lakói legtöbbször rokonok is, a központi falvak népe viszont saját örökletes telkein ül. Teljesen valószínű, hogy a föld újrafelosztására valló adatok hiánya, magának az újrafelosztásnak a nemlétét jelzi az erdőzónában a XVI. század előtt.³¹ Mindez nemcsak a természeti környezettel és a településhálózattal függött össze, hanem a XV. század előtt domináns határhazsnálati formákkal, amelyekben az irtásnak és a szabad foglalásnak döntő szerepe volt. A határ három nyomásra osztására vonatkozó első forrásutalások a XV. századból valók.³² A voloszt' adott szerkezetének állandó újratermelődéshoz a XIV–XV. század folyamán lejátszódó nagy belső kolonizáció jelentősen hozzájárult. A kényszerűségből minimális-forrásbázisra támaszkodó történeti demográfia a régi Rusz koránál joggal hívja fel a figyelmet a nagy mobilitásra, a népességtömörülés súlypontjainak változására. Már a X–XII. században a Kijevi föld fokozatosan elvesztette lakosságának jelentős részét, akik a nomádok nyomása elől az erdőövezetbe húzódtak, s a Volga-Oka közötti termékeny talajú terület népsűrűsége megnőtt, amint ezt a nagyfejedelmi székhely Vladimir-Szuzdal'-ba való áthelyezése is jelzi. A XIII. század azonban nem hozta meg a stabilizációt, a feudális széttagoltság és a tatár-mongol támadás újabb nagyméretű áttelepülésre vezetett, a súlypont nyugatra tolódott el a Moszkva folyó partjai mentén. Homokos, erdős területen nagyobb (10/km² körüli) népességkoncentráció alakult ki. Az eredeti államterületek közül egyedül az észak-nyugati novgorodi köztársaság képvisel esedéktörténeti állandóságot a XV. századi Moszkvához hasonlóan. A lakosság többsége az 1470-es évek után innen északi és nyugati irányba húzódtott.³³ Mindez nem vezetett az aprófalvak komolyabb méretű felduzzadásához, mert a családok osztódása vagy a földesúri telepítés révén újabb törpetelepülések is keletkeztek az irtások nyomán. A folyamat belső automatizmusát az aprófalvak pusztásodása is szabályozta: a votcsina és a voloszt' között kölcsönös áramlás figyelhető meg az uraság benyomulása következtében. A területi közösség funkcióit tisztségviselői (tizedes, ötenedes, százados, sztarosztja) gyakorolják, de alárendeltek a feudális állam pénzügyi érdekeinek. Az adók és szolgáltatások behajtását, a vitás ügyekben a jogszolgáltatást a fejedelmi apparátussal (intéző, volosztel', udvaros) együttműködve végzik. A földdel való rendelkezés átmenetiségét igen jellemzően illusztrálja, hogy amíg a paraszti telekre ültetéshez a voloszt' területén szükség volt a voloszt' képviselőinek beleegyezésére, a terhek teljesítése alól csak a nagyfejedelem adminisztrációja adhatott felmentést. A részfejedelemségek (tulajdonképpeni arisztokrácia) feudális votcsinává való átalakulása a XIV–XV. században elsősorban a kisebb részfejedelemségekben szembetűnő. A földesúri benyomulás az átlag húsz porta körüli központi falvak ('szelo') felől figyelhető meg, itt épülnek ki a majorsági gazdaságok is.³⁴ Ezzel nemcsak az aprófalvak ('derevnja') tegnap még viszonylag szabad obcsina-telek allostistái válnak függő birtokossá, hanem gazdaságuk is a fejedelmi falu függelékévé degradálódik. Alekszejev itt ismertetett tanulmánya a főleg XV. század utolsó harmadából származó periratokból is a fenti folyamat történeti alakulását az egész évszázad hosszmetében tudja rekonstruálni. Az 1420–30-as évek természeti csapásai („nagy járvány”) és háborúi nyomán beállt pusztulásból a votcsina lábalt ki hamarabb. Terjeszkedéséhez a feudális állami „légkör” (és az apparátus) is hozzájárult, bár egyáltalán nem elszigetelt jelenség a paraszti önkormányzat szívós ellenállása a határvitákban, – a kolostorra panaszkodó folyamodványaik sora érkezik a nagyfejedelem bíróságai elé. A XV. század végén a Moszkva központú egységes állam megeremítésével, a tatár iga

³¹ Ld. még Sapiro: 1976. i. m. 42–43.

³² A feudális kori határhazsnálati formák alakulása körül is több vita volt a szovjet történetírásban. Nincs semmiféle forrásbázisa azoknak a megnyilatkozásoknak, hogy a háromnyomásos, ugaroltató gazdálkodás már a kijevi Ruszban használatban lett volna. Ld. V. I. Dovszonok: Zemledelie u vosztocsnuh szlavjan v I. túszejacsileti n. e. i v epohu Kievskoj Ruszi in: Materialü po isztorii zemledelija v SzSzsZR. szb. 1. M. 1952. 156–158. vö. ezzel a józanabb álláspontokat: A. D. Gorszkij: Nekotorie itogi izucsenija zemledelija drevnej Ruszi (IX–XV. vv.) v szovetszkoi isztoriografii EAIVE 1961 g. Riga. 1963. 75. A. L. Sapiro: O podszecsnom zemledelii na Ruszi XIV–XV. m. EAIVE 1963. g. Vilnius. 1965. 122–125.

³³ B. V. Vilibahov: Nekotorie demograficeszkie problemü v isztorii Ruszi. Studia historiae oeconomicae v. 6. 1971. Poznań. 1972. 24–31.

³⁴ Ld. erre még: M. G. Rabinovics: Poszelenija in: Ocserki ruszskoj kul'turü XIII–XV. vv. cs. 1. M. 1968. 233–236.

lerázásával, a részfejedelemségek likvidálásával egyidejűleg III. Iván korában olyan „agrárpolitika” figyelhető meg, amely „bizonyos mértékig a paraszti voloszt’ földtulajdon megőrzésére törekedett, anyagi tartalékot biztosítva a különböző állami szükségletek számára”.³⁵ A földtulajdon feudalizációja azonban tovább fejlődött, csak most elsősorban a szolgálati birtok (pomeszt’e) formájában. Alekszeevnek az ún. észak-keleti, Sapironak a novgorodi föld közösségeire vonatkozó kutatásai azt a következtetést alapozták meg, hogy a „csornaja voloszt’”, – természetesen formatipológiai értelemben – prefeudális eredetű volt.

Az orosz földek egyesítésétől a XIX. századi birodalom legnagyobb kiterjedésig nemcsak óriási területgyarapodással, hanem jelentős népességnövekedéssel kell számolni. A legkorábbi – a XVII. század közepi összeírásokon nyugvó – becslés a lakosságot 7 millióra teszi, míg a tizedik revízió adatai szerint 1857-ben a cárnak 59 millió alattvalója volt. Az új területek feudalizációja jelentős népességmigrációval járt, ami nemcsak vándorlást, hanem telepítést is jelentett. A népességtörmörülés gócpontjai egyrészt a vizsgált észak-keleti területen (a későbbi központi iparvidék egy része), másrészt a kelet-európai tábla délnyugati részén (Ukrajna) volt található. A két centrum egymás felé áramló lakossága kolonizálja a XVII. sz. második felétől kezdve a központi földművelő körzetet. Szintén a XVII. századtól jelennek meg a szláv telepések rajai Szibériában is, jelentős részük az északi, észak-keleti területekről felkerekedve vagy menekülve. A XVIII. sz. során azután a központi földművelő körzet, a középső-Volga-vidék is benépesül, – itt jön létre az örökös jobbágyság centruma – s így a XIX. sz. első felében a déli és dél-keleti volt sztyeppe-övezet gazdasági meghódításában a központi iparvidékhez társul, mint jelentős népességkibocsátó.³⁶

Az oroszországi feudalizmus kiterjedésének és megszilárdulásának a jobbágyságot röghözköltő kései korszakában a földművelő közösségnek is regionálisan eltérő típusai térképezhetők fel. Mint arról a bevezetőben szó esett, ez az ismertetés elsősorban a központi orosz területek viszonyait érinti. Mégis meg kell említeni, hogy például az északi és tengermelléki területek obcsinája a parcellás földbirtoklás és földhasználat útján haladt a XV–XVII. században és csak a XVIII. sz. végére alakult ki az újraosztásos földközösség.³⁷ A szibériai obcsina szintén az északival állt genetikus kapcsolatban. A földúraosztás gyakorlata itt csak a XIX. sz. második felében terjedt el. Ezzel szemben a birodalom nyugati, volt lengyel területein a jobbágytelek már megszilárdult és a XVIII. sz. végén a földközösség vagy ismeretlen volt, vagy rendkívül korlátozott formában, pl. a legelő közös birtoklásaként élt csak. Itt az ún. törzsörökösödési (osztatlan) rendszer volt az uralkodó, és jóval nagyobb mértékű volt a paraszti differenciálódás, mint az eredeti orosz területeken.³⁸

V. A. Alekszandrov monográfiája³⁹ a központi orosz területek faluközösségeit elemzi a XVII–XIX. sz. eleje közé eső periódusban. Munkája nemcsak a historiográfiai előzmények megvilágításában szabatos, hanem sorra veszi az örökös jobbágyi obcsina alapvető funkcióit, helyét a jobbágytartó votcsinában; a mir szervezeti felépítését; részletesen tárgyalja szerepét a földművelésben, a szolgáltatások szétosztásában, az újoncok kötelezettség teljesítésében; de röviden érinti az obcsina és a parasztszalád élete közötti összefüggéseket is. Nem foglalkozik ugyanakkor a közösségek vallási és morális funkcióival.⁴⁰ A faluközösségek ilyen árnyalt bemutatásához két alapvető levéltári forrás-

³⁵ Alekszeev: i. m. 1972. 101.

³⁶ Vilinbahov: i. m. 32–36 és Ja. E. Vodarszkij: Naszelenie Roszszii za 400 let (XVI–nacsalo XX. vv.) M. 1973. 27, 41–43, 85–88; és A. A. Preobrazsenszkij: Sztruktura zemel’noj szobsztvennoszti v Roszszii XVII–XVIII. vv. EAIVE 1966. g. Tallin. 1971. 128–130.

³⁷ P. A. Kolesznikov: Osznovnue etapü razvitija szevernoj obcsinü in: Ezsegodnik po agrarnoj isztorii. 1976. 3–35.

³⁸ Niederhauser E.: i. m. 1962. 164 és I. D. Koval’szenko: V. I. Lenin o karaktere agrarnogo sztroja kapitaliszticeszkoy Roszszii. V. I., 1970/3. 49–50.

³⁹ V. A. Alekszandrov: i. m. 1976. Ld. a 8) jegyzetben. Könyve anyagából több tanulmányt folyóiratokban is publikált, pl. uő: Szel’szkaja obcsina i votcsina v Roszszii (XVII–nacs. XX. vv.). Isztorieszkie zapiszki t. 89. M. 1972 és uő: Zemel’noperedel’nüj tip szel’szkoy obcsinü v pozdnefeodal’noj Roszszii. V. I., 1975/10 53–71 stb.

⁴⁰ Ezeket is említette B. N. Mironov előadása: Ruszszkaja szel’szkaja obcsina. Optüt szociologiceszkogo analiza in: Teziszü ... 1970. 27–31, amely mindenképpen eredeti kísérletnek

csoportot használ: mintegy ötven feldesúri instrukciót, és a mirek határozatait, de alkalmanként az adó- és rekrutaösszeírásokra is támaszkodik. A birtok intézőjének (prikazcsik) vagy a falubírónak (burmistrz) küldött utasítások a magánföldesúri jogalkotás dokumentumai, így a birtok irányítói és az obscsinák közötti viszony általános sémái követhetők segítségükkel nyomon. A jobbágyfalvak mindennapi életében az obscsina konkrét működési mechanizmusa azonban csak a mir-határozatok és ítéletek adatai alapján tárható fel. Az utóbbiak tükrözték a közösség beleegyező (vagy elutasító) magatartását a kívülről rájuk aggatott funkciókkal és kötelezettségekkel szemben. Alekszandrov a votcsina és obscsina kapcsolatainak rendszerében – az egysíkú általánosításokat elkerülendő – három típust különít el: 1.) az obscsina földesúri „kisajátítását”, ahol tulajdonképpen rendőri irányítási rendszer uralkodott (ez elsősorban a robotoltató birtokoknál figyelhető meg), 2.) a birtokok obscsina-szervezetre épülő igazgatását, ami a többé vagy kevésbé széles önkormányzati jogok meghagyását, az adminisztráció választhatóságát jelentette, elsősorban az obrokos (tehát a rögzített termény- vagy pénzjáradékkal tartozó) közösségekben. Itt figyelhető meg, inkább a belső vagyoni differenciálódás is. 3.) Valószínűleg a legelterjedtebb irányítási típus a kettő összefonódása volt, ahol a falu mir-képviselői az uradalmi adminisztráció legalsó fokává váltak. A tipológiai sokrétűség ellenére általában az állapítható meg, hogy a földesúri utasítások elsősorban a parasztek feletti igazságszolgáltatást igyekeztek hatáskörükbe vonni, a közösség mindennapi életébe kevésbé próbáltak beavatkozni, s érthetően nagyobb önállóságot engedtek az állami kötelezettségek teljesítésében, mint a sajátjukéban. Csak a XVIII–XIX. sz. fordulóján, amikor a földesúr gazdagsága minél teljesebb intenzifikálására törekedett, találkozunk olyan esetekkel, amikor az uraság lerombolni próbálja az obscsina-szervezetet.

A mir-szervezet tevékenységére vonatkozó adatok elsősorban az obrokos közösségekben maradtak fenn, ahol legtisztábbban tanulmányozható a parasztság rendi⁴¹ szervezetének életképessége. Formuláink egyneműségéből – szemben a földesúri utasítások sokféleségével – világosan látszik, hogy hagyományos intézményként a szokásjogban gyökereztek. Legfőbb szerve a mir-gyűlés, és a tisztviselők kiterjedt illetékességgel bírtak. Választották az obscsina-adminisztrációt, ellenőrizték a szolgáltatások teljesítését, felelősek voltak az egyes porták teherbíróképességéért, megtárgyalták a magánpanaszokat. Alekszandrov már a földesúrral megosztott funkciók alapján is tarthatatlannak ítéli Csicserin álláspontját a szervezet állami eredetéről, ugyanis az állami jogalkotás a XVIII. században az adott esetben szokásjogon és a magánföldesúri jurisdikción alapult. Amikor viszont az obscsina szerkezetét elemzi, egyértelműen leszögezi, hogy csak a régi voloszt'-közösségek *szervezetében megőrzött hagyományozódásáról* lehet szó. A szolgálati birtokrendszer és az örökbirtok adásvétele közepe a birtoktestek méretétől függően széthullottak a feketeadózó voloszt'-közösségei. Különböző méretű obscsinák keletkeztek: egy faluból álló egyszerű és tucatnyi településből álló összetett közösségek. A birtokforgalom következtében állományuk is cserélődhetett, így *területileg* nem feleltek meg a nem privilegizált szabad paraszti voloszt'-nak.⁴²

A középoroszországi övezetben alakult ki (leghamarabb) az *újraköltözési földközösség típusa*. Létrejöttének okait Alekszandrov csak futólag érinti. Egyrészt a XV. század végén és a XVI. század folyamán gyorsan növekvő magánföldesúri (pomeszt'e és votcsina) birtokok határainak megszilárdulásával hozza összefüggésbe, amelyek politikailag és strukturálisan uralkodóvá váltak a központi földeken és körülzárták az alárendelt falvakat. Másrészt mivel igen előrehaladt a művelésre alkalmas területek belső elsajátítása, – szerinte – kifejezetten gazdasági és agrotechnikai okok is szerepet játszottak, így a mindinkább szűkössé váló szántókon a legracionálisabb művelési rendszernek, a háromnyomás szisztémának a térhódítása. Megállapítja, hogy a forradalom előtti történetírásban nem a társadalmi hanem a gazdasági, demográfiai és adózással összefüggő okokat állították előtérbe. Hogy mindezzel az újraköltözések kialakulása még nincs kellően megmagyarázva, az eléggé nyilvánvaló, de erre csak a közösségi funkciók teljes szövevényének bemutatása után érdemes visszatérni. A

tekinthető, bár sok kritika érte formalizáló szociologizmusa és történetietlen megközelítése miatt. Vö.: *Ledovszkaja*: i. m. I. Sz. R. 1971/3. 235.

⁴¹ Hogy az egész orosz fejlődésre nem a nyugat-európai értelemben vett rendiség jellemző a XVIII. század előtt, arra ld. *Varga Ilona*: A zemszkij szoborok és az orosz rendiség kérdése. Századok, 1970/3. 652–654.

⁴² *Alekszandrov*: i. m. 1976. 176–177, ill. 187.

nagyobb birtokok összetett közösségeiben ellentétes tendenciák jelentkeztek. A parasztagazdaság alapját (szántók, rétek) az egyes települések alkották, amelyeket – a régi szokásjog „feléledésével” – a falvak között lélekszám szerint határoltak el. Ugyanakkor az összetett obscsina folyamatosan rendelkezett a legelőkkel, vizekkel, erdőkkel és a használaton kívüli tartakétföldekkel. A XVIII–XIX. században tehát együtt jelentkezett az összközösségi és az aprófalvas földhasználat. Az adatok alapján Alekszandrov kétségbevonja a rendszeres összközösségi földfelosztásokat, ezek szerint ritkán következtek be, amikor különböző okok miatt az egész földkészlet használatának újraszabályozására volt szükség. Az obscsina mindennapjaiban csak részleges újraelosztás volt gyakorlatban. Korlátozott mértékben a földátadás és hosszúlejárati bérlet is divott. A konkrét eseteket megvizsgálva lehet csak eldönteni, hogy a paraszti földforgalom a vagyoni differenciálódáshoz járult-e hozzá, vagy csak az adóképessegtől függő sajátos „átömlesztés” volt. Az esetek többségében az utóbbiról lehetett szó, bár földszűke esetén ez is jelentős polarizációt teremthetett. A vagyonosabb parasztnak nagyobb parcellával rendelkezhettek, de nagyobb terhet is kellett viselniük, és a falunak a piaccal való korlátozott kapcsolata miatt nem is tudták azt mindig teljesíteni.

Az újraelosztásos földközösség nem választható el az adórendszer történeti alakulásától. A telek (vit') szerinti adózás a XVIII. századra két irányban fejlődött. Azokban a földesúri gazdaságokban, ahol majorsági gazdálkodás épült ki [és ahol felszámolták a zsellérseget ('bobul')⁴³] a házaspárok (venec) váltak adóegységgé, tekintettel a munkaerőszükségletre és a szolgáltatások természetes jellegére. Ahol viszont jobban megerősített az obscsina jogköre a terhek elosztásában (mint láttuk ez elsősorban, de nem kizárólag az obrokos falvakra jellemző), ott gondosan differenciálva figyelembe vették minden udvar teherbíróképességét és itt átmentődött a telek utáni járadék-szolgáltatás. (Ez persze nem biztos, hogy mindig földterületet jelent!) Az egy összegben kirovott revíziós lélekszám szerinti állami adó az ún. fejadó (podusnaja podat') elosztását a közösség végezte.

Mind a föld, mind az adóelosztás szempontjából ellentétes tendenciák figyelhetők meg a XVIII. század összetett közösségeiben. A magánbirtoklási tendenciák uralma csak ott kapott erőre, ahol az ipari foglalkozások túlsúlyra kerültek a földműveléssel szemben. A közösségek ezeket a termékeket is igyekeztek betudni a szolgáltatások közé.

Súlyos terhet jelentett az újoncadási kötelezettség is a XVIII. században. Kezdetben a nőtlen férfiakat adták rekrutának, bár ez a gyakorlat valószínűleg nem lett általánossá. A votcsina és az obscsina igyekezett a nagycsaládos telkekre hárítani az újoncadást, ezzel is kedvezni próbáltak a kisebb adózási potenciállal bíró parasztcsaládoknak. A XVIII. sz. közepétől a „rekrutcsina” mindinkább elvesztette közösségi jellegét és egyéni alapon minden férfi-korcsoportha kiterjeszkedett. Az áru- és pénzforgalomba bevont parasztnak ez társadalmi töltéssel is bírt, mert végül azok kerültek a keserves katonasorba, akik nem tudták magukat megváltani, (vagy akiket máshonnan vásárolt az obscsina). Mindez akadályozta a jobbágyok nagycsaládi szervezetének felbomlását.

A földesúr és az obscsina érdekei ellentétben voltak a családi élet dolgait tekintve is. Amíg a földesúr a jobbágyfiúk és lányok korai házasságát szorgalmazta, hogy növelhesse az adóköteles párok számát, addig a parasztnak a családi munkaerő megőrzése miatt igyekeztek nem férjhezadni a lányukat. A menyasszonyvásárlás szokása jelzi, hogy a hasonló vagyoni helyzetben lévő családok között jöttek létre elsősorban rokoni kapcsolatok.

Ez a nagyvíví tabló, amit Alekszandrov az örökös jobbágyi obscsináról rajzol – szerintem – további adalékokat nyújt az újraelosztásos rendszer kialakulásának körülményeihez. Egyéb vizsgálatok is azt mutatják, hogy az obscsinák körülzárása a földszűke és a háromnyomás elterjedése több okból sem fogadható el kielégítő magyarázatként. A művelési kényszerrel összekötött háromnyomásos gazdálkodás Nyugat-Európában is legfeljebb a XII–XIII. században, Közép-Európában pedig a XIII–XIV. századnál korábban nem alakult ki, mégsem vezetett az újraelosztásos rendszer megjelenéséhez; bár kétségtelen, hogy a külsőtelki szántóparcella „szilárd” birtoklása nehezen realizálható a rotáció mellett.⁴⁴ Nyugat-Európában a periodikus újrafelosztásnak a VI. század elején már nyoma sem

⁴³A. L. Sapiro: Perehod ot povütnoj k povenecnoj sziszteme oblozsenija kreszt'jan vladel'cseszkimi povinnosztjami. EAI VE 1960. g. Kiev, 1962. 216–217.

⁴⁴Zsabadfalvi József: Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. 1970. 125 és Belényessy Márta: A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban. Ethnográfia, 1960/1. 103.

volt.⁴⁵ Hasonlóképpen felbomlottak az összetett (tulajdonképpen Mark-típusú) közösségek is a közép-kor folyamán. Miért vezettek Oroszországban hasonló jelenségek más következményekhez?

Vdovina mikrometszete a moszkvai kormányzóság néhány kolostorának levéltárából az 1720–50-es évek anyagán vizsgálja a felosztásokat.⁴⁶ Bár ez már az állami rendeletekkel is szentesített szakasz, mégis érdekes, hogy milyen motívumok váltják ki – az egyébként szerinte sem periódikus és ritkán teljes – újrafelosztást. A kutatott időszakban a leggyakoribb ok a jobbágyporta adóköteles tagjainak számában beálló változás volt. Vagy csökkent vagy gyarapodott a teherképes családtagok száma, akár egész porta vált pusztává, akár zsellér jelentkezett telekigénylésre, mind ürügy lehetett az újrafelosztásra, amihez a tagosítatlan határban szétszórt parcellák is állandó ösztönzést adtak. A kiegyenlítés gyakran még a belső telek udvarát is érintette, bár elvben az építmények magántulajdonban voltak. Az obscsina szerkezetét a szerzőő nem elemzi, a szövegből úgy tűnik, hogy itt általában egyszerű közösségekről van szó, vagyis az általa rajzolt kép kiegészíti az előzőt, ahol főleg összetett obscsináról olvashatunk. Sor kerülhetett még újrafelosztásra a lélekösszeírások illetve tűzvések után, vagyis külső nyomás hatására.

Az eddigiek alapján feltételezni lehet, hogy a szántók, házhelyek stb. újraosztása a XVII–XVIII. században az aprófalvak lakosságának felduzzadásával egyidejűleg jelentkezett az egyszerű közösségekben. Ez egyrészt összefüggött a terjeszkedési lehetőségek lezárulása miatt újra feléledő (vagy fennmaradó) nagycsaládok többmagvú háztartásaival (a kérdésnek ez az oldala még alig vonta magára a kutatók figyelmét). Ugyanakkor épp a vizsgált központi sávból rajzanak ki telepések az adott időszakban észak-keleti és dél-nyugati, déli irányban, nem pusztán a földszűke, hanem a súlyosbodó feudális terhek miatt is. Nagy méretű pusztasodás figyelhető meg, ahová immár rokonsági kapocs nélkül telepít a földesúr idegeneket vagy zselléreket. A járadék- és adószedésben, újoncszedésben bekövetkező változások pedig egyre zártabbá, szorosabbá vonták a közösségi kereteket. Az összetett közösségek hagyományában rejlő helyzeti energia azt is lehetővé tette, hogy az eredetileg csak a rokonok között szokásos porta és szántó újraelosztás kiterjedjen a szomszédsági és területi közösségekre is.⁴⁷ Egyet lehet érteni V. A. Alekszandrov megállapításával, miszerint az újraosztásos típus kialakulásánál nem csak demográfiai, gazdasági, adózási, hanem társadalmi szempontokat is figyelembe kell venni. Az örökös jobbágyi obscsinára nehezedő társadalmi nyomás azonban nemcsak a szélesebb társadalomból fakadt, hanem a parasztság belső társadalmi rendszeréből is.⁴⁸

Talán meglepőnek tűnik, de a feldolgozások kevesebbet mondanak a XIX. század időszakáról. Nyilván összefüggésben van ez a kortárs irodalom bőségével, bár még ez sem kellő indoklás. Közismert, hogy 1861-ben a jobbágyságot úgy szabadították föl, hogy megőrizve az egyetemes közösséget hozzákötötték a mir-hez.⁴⁹ A mir és választott előjárói irányították a közügyeket a gazdasági szempontból összetartozó faluközösség (szel'szkoje obszesztvo) és a közigazgatási és bírósági szempontból egyesült voloszt' (tulajdonképpen területileg a volt egyházközségnek megfelelő paraszti önkormányzati szervek) keretein belül. A kései feudalizmus korából megismert szerkezet tehát fennmaradt, vagy épp ekkor próbálták világosan elkülöníteni a funkciókat. A meginduló tőkés fejlődés körülményei között a reform utáni obscsinát belső ellentmondások bizonyos értelemben lazítják, másrészt szorosan összetartják, hozzájárulnak további átalakulásához. A születő paraszti burzsoázia harcolt az újrafelosztások ellen, tehát szembeszegült a közösségi földtulajdon formájával, ugyanakkor, mint a mir hagyományos vezető ereje konzerválni is igyekezett azt. A tönkremenő szegényparasztság, vagyoni helyzetének rendbehozatala érdekében az obscsinán belüli egyenlősítést szorgalmazta, de fellépett a közösségi intézmények demokratizálásáért.⁵⁰

⁴⁵ M. A. Barg összehasonlító történeti szempontokat felvető ismertetésében Alekszandrov könyvéről. I. Sz. R. 1976/5. 203.

⁴⁶ L. N. Vdovina: Zemel'nue peredelü v kreszt'janszkoi obscsine v 20–50-e godü XVIII. veka. (Po materialam monasztürszkij votcsin) I. Sz. R. 1973/4. 140–154.

⁴⁷ Vö.: Sapiro: i. m. 1976. 42–43.

⁴⁸ Vö. még: E. R. Wolf: Parasztok in: Vadászok, törzsek, parasztok. 1973. 412–416.

⁴⁹ P. A. Zajonckovszkij: Otmena kreposztного права v Roszszii. M. 1960. 124.

⁵⁰ P. N. Zürjanov: Nekotorie csertü evoljucii kreszt'janszkogo „mira” v poreformannuju epohu EAI VE 1971. g. Vilnius. 1974. 386–387.

Mindenesetre az 1905-ös statisztika szerint európai Oroszország ötven kormányzóságában a paraszti földbirtokok 77,2%-a közösségi, 22,8%-a magánföldhasználati elven (podvornij princip) nyugodott. A földterületet tekintve az obscsina részesedése még magasabb (83,4%) volt. Míg az orosz birodalom nyugati részén a Baltikumtól a Fekete-tengerig (lényegében a Dnyeper jobb partja mentén) gyakorlatilag teljesen obscsina nélküli sáv mutatkozott, a fennmaradó terület szinte nem is ismerte a magánbirtoklást.⁵¹ Ez a jogi formalizmus, ami lényegében eltakarja a földközösség bomlását, komoly veszélyt rejt magában az egész XX. századi fejlődéstörténet szempontjából. Itt ugyanis elsősorban a törvényhozás dokumentumai, rendeletek és a statisztikai adatbázis dominál, amely kevésbé alkalmas az obscsina működési mechanizmusának, konkrét szerkezetváltozásának megismeréséhez. Az sem látható, hogy a földművelő közösség kettőségén belül az 1861 utáni fejlődés ideiglenesen megerősítette-e a kollektív elvet, vagy a parasztság felbomlása feltartóztathatatlannul rombolta az obscsinát. Az bizonyos, hogy nem rombolta szét.⁵² A felbomlás időszakos felgyorsítására tett sztolipini kísérlet (1906. nov. 19.) sem hozta meg a remélt eredményt. A birtokaprózódást, az osztásföld eladását, a tagosítás révén különtelekre (otrub) ill. a tanyára (hutor) kerülést is figyelembe véve 1916 elején 47 kormányzóságban még mindig a magánbirtoklás a parasztagazdaságok kb. 27–33%-át tette csak ki. Ez együttjárt a mir-szervezet tömeges továbbélésével.⁵³

Az 1917 október 26-án kiadott földdekrétum, az agrárforradalom alapdokumentum nyomán (amely végrehajtási rendelkezésként az eszer szellemű 242 helyi paraszti választói utasítást tartalmazta) az obscsina újjászületése figyelhető meg Szovjet-Oroszországban. A gyakorlatban 1918 során a mir-önkormányzati szervek és a földújrászó apparátus végezte a földesúri földek szétoztását, de a parasztságon belüli egyenlősítésre, tulajdonképpen ún. középparasztoztásra is sor került.⁵⁴ A parasztság szervezetei a forradalom idején három síkban rendeződtek el. A paraszti (kormányzósági, járási, körzeti, falusi) szovjetek vonalán, ezek többsége 1918 során jött létre. Egy másik organizációs láncban (körzeti, falusi) földbizottságok szerepét kell kiemelni. Ezek kutatása még a kezdeti lépéseknél tart, jóllehet 1917 során jóval nagyobb szerepük volt mint a tanácsoknak. Csak nemrég vetődött fel az igény a földközösségek (a szovjet törvényhozásban – zemel'nye obscsesztyva) konkrét szerepének vizsgálatára a forradalom idején. A helytörténeti kutatás még ezután alapozhatja meg az eddigi általánosítások konstrukcióit. Az 1922-es Földkódex mindenesetre megőrizi a földközösség duális jellegét (az adminisztratív-politikai funkciók gyakorlását a tanácsokra bízva), ami ellentétes fejlődési tendenciák kiindulópontja lesz. A föld elsőként a kódex forgalmazott így – állami tulajdonba került, amit a földközösség rendelkezésére bocsátottak. A közösségen belül a házhely, a szántó és a rét magánhasználatba jutott, a legelők, a víz, a művelésen kívüli földek osztatlanul a közösség kezében maradtak. Lehetőség nyílt az osztott birtokrészek időszakos újrafelosztására is vagy fogyasztói, vagy munkaerő-norma szerint, azzal a kikötéssel, hogy egyenlősítést az adott határhaznázati formától függően háromszori fordulónál (tehát pl. 3 nyomáznál, 9 évnél) gyakrabban nem hajthatnak végre. Ilyenkor mindig csak a jelenlevő népességből indultak ki és csak a katonákat és diákokat volt szokás figyelembe venni. A közösségbe újonnan érkező ki kellett hogy várja a soron levő földfelosztást. Kollektív gazdaság alakításakor, bár a tagosításra rendelet volt, a földközösség igyekezett a következő felosztásig halasztani a dolgot. Mintavételes korabeli felmérések és levéltári kútfők tanulsága szerint az újrafelosztás szokásszerűként élt az 1920-as években, bár általános újrafelosztást 1927-ig nem rendeltek el. A földközösség szabad önkéntes szövetségévé vált (a fejadót már az 1880-as években, az egyetemes kezességet pedig a XX. század elején eltörölték). Mégsem lehet az orosz obscsina utolsó, organikus fejlődési szakaszát úgy értékelni, hogy „semmi más rendeltetése nem volt, mint a paraszti szükségletek

⁵¹ Dubrovskij: i. m. 1963. 570–573.

⁵² Ezzel kapcsolatban csak utalni lehet Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban (LÖM. 3 k. 1964. 137–138, 154–155 és 299–300 stb) c. művére és a narodnyikokkal folytatott polémiára.

⁵³ V. P. Danilov: Ob isztoricseszkih szud'bah kreszt'janszkaj obscsinü v Roszszii in: Ezsegodnik po agrarnoj isztorii 1976. 103–106. Dubrovskij adatai alapján bizonyítja be a fölbomlást eltulzó nézetek fogyatékosságait.

⁵⁴ Ld. E. A. Luckij: O szusnosztij uravnitel'nogo zemlepol'zovanija v Szovetszkaj Roszszii. V. I., 1956/9 59–71. Uő.: Kreszt'janszkaja obscsina v agrarnoj revoljucii 1917–1918. gg. Teziszü... 1972. Trapeznikov: i. m. I. 370–373 és Danilov: i. m. 106–107.

kielégítése”.⁵⁵ Nem lenne itt helyes elvonatkoztatni a meghatározó gazdasági környezettől, az ipar és mezőgazdaság közötti cserearánytól, a parasztságra (nem a földközösségre) progresszívan kirótt állami adótól. A gazdagparasztságra kirótt növekvő (1921-től termény, 1924-től pénzbeli) adó korlátozta a kisárutermelők felhalmozási lehetőségeit, ezzel hozzájárult, hogy az egyéni gazdák mir-szervezetében az összekapcsoló ellentétes elvek egyensúlyban maradjanak.

Az orosz föderációban egy 1927-es statisztikai kimutatás szerint a paraszti földhasználat a földterület 95,4%-án közösségi formában valósult meg.⁵⁶ A társadalmasított szektor 1,2%-nyi területen gazdálkodott. A tanyarendszer és a különtelek a nyugati és északnyugati vidékeken képviselt nagyobb arányt, de itt is a földközösség dominált (80–88%). Az összetett szerkezetű közösség a legelterjedtebb az európai Oroszország északi erdős sávjában, észak-keleten és az Uralban maradt, de előfordult a sztyeppe és erdős-sztyeppe övezetben is. A földközösség legfőbb szervében, a gyűlésben már nemcsak a családfők, hanem – nemre való tekintet nélkül – minden tizenennyolc éven felüli részt vehetett. Előírás szerint a földközösségnek és a helyi tanácsoknak együtt kellett működni, de a földdel kapcsolatos ügyeket az obscsina lényegében önállóan intézte.

Jelentős mértékben változott a helyzet 1925, de a gyakorlatban alapvetően 1927 (XV. pártkongresszus) után, a helyreállítás megvalósításával, az iparosítást és a mezőgazdaság szocialista átszervezését meghirdető irányvonal és az első ötéves terv beindulása nyomán. Az a célkitűzés, hogy a földközösségeket a „kollektív mezőgazdaság támaszpontjaivá” változtassák – a kuláksággal szembeni osztályharc következtében – alapvető hatalmi kérdésként jelentkezett. A gazdagparasztság számára, mivel a tanácsi választásokban nem vehetett részt, a földközösség volt az egyetlen intézményes fórum a falvakban. Ráadásul, míg a szovjetek jelentős része a húszas években költségvetéssel egyáltalán nem rendelkezett, a földközösségek saját kiadásai fedezését biztosító önadóztatási joga és ebből származó bevételei révén, a jogi mellérendeltség ellenére sokszor épp a tanácsok fügtek anyagilag a földközösségtől. 1928 végén ezért hivatalosan is alárendelték az obscsinát a tanácsnak, valamint a mir-gyűléseken döntési-szavazati joguktól megfosztották azokat, akik a tanácsválasztásokon nem élhettek állampolgári jogaikkal. 1929 májusában az egyre több anyagi önállósággal rendelkező szovjetek megkapták a földközösségi jövedelmek feletti rendelkezést, mindez persze csak a határozattól lemaradva lett realitássá.

A földközösség fölötti rendelkezés megszervezése és az átalakulásukért folytatott küzdelem több csatornán folyt. Fontos szerepet töltött be a termelési szerződések rendszere a szegény- és közép-paraszti gazdaságokkal, a földközösségek megbízottainak kijelölése, a termelési tanácskozások osztályharcos fórumainak térnyerése. A terveköttelezettséget agrárminimum formájában a falvakra is kiterjesztették. Rendkívül jelentős lépés volt a közös szántók („obszsesztvennaja zapaska”) szervezése, amelyeken a munka is kollektív volt, de amelyek kezdetben vagy valami konkrét cél (pl. hitelfizetés) miatt választottak külön, vagy munkaigényes növénykultúrát telepítettek ide. Ezzel az obscsina már tulajdonképpen új vonásokat kezdett ölteni magára, bár a társas művelés nagyobb méreteket csak 1928–29 idején nyert a szovhosszervezéssel összefüggésben. Módosulást jelentett a traktor- és gép-állomásokkal kötött obscsina-szerződés is, mivel ilyenkor az egyéni parcellák határait elszántották, egyetlen táblát alakítva ki, itt a munkát is közösen végezték. (A mezőgazdasági technika állapotát ismerve itt a folyamat elindulását kell kiemelni.) Ugyanakkor a végzett munka arányát és a terményszeresedést az egyéni juttatott telek nagysága szerint számították. Az átalakuló funkciók mellett a hagyományosokat is igyekeztek felhasználni a kollektivizálás érdekében. 1927 után a kisebbség határozatára sürgős újrafelosztást lehetett végrehajtani a közösségben. (Az 1922-es földkódex is módosításra került.) A kiélezett osztályharc időszakában ezt, az agrotechnikai hátrányok ellenére, a „jobb gazdasági formákra való átmenet” és „a kulákság elleni harc szükségszerűsége” indokolta, avagy földek igénybevétele társadalmi és állami célokra.⁵⁷ A tanyákról és különtelekekről az obscsinába való visszatérésre, a húszas évek második felében már igen gyakran találunk példát, természetesen elsősorban a nyugati, központi és északi területeken. Ott viszont, ahol nagyobb szabad földek álltak

⁵⁵ Vö.: *Danilov*: i. m. 1976. 102.

⁵⁶ Uo. 119.

⁵⁷ Uo. 123.

rendelkezésre (így a Volga-vidéken és Észak-Kaukázusban) 1925 után épp a széttelepülés, a földközösségek kiterjesztése figyelhető meg Trapeznikov adatai alapján.⁵⁸

A nagy átalakítás előkészítésének időszakában tehát bár bizonyos elmozdulás tapasztalható a kollektív elem túlsúlyra juttatása irányában, a szervezet kettőssége szívósan, rugalmasan tovább él. Az obscsinát épp társadalmi beágyazottsága miatt valójában nem sikerült pusztán földközösséggé degradálni. Belső ügyeinek intézésében alapvető önkormányzati intézmény maradt, s a társadalmi egyenlősítés is az adott szerkezeten belül volt képes újratermelni. Az összetartó szálak ahelyett hogy egymástól elválának, összegubancolódnak látszanak.

Az obscsina sorsát eldöntő események a harmincas években mentek végbe. Az általános kollektivizálás megindítása a gabonatermelő övezetekben egybefonódott a kulákság likvidálását kitűző határozatokkal. A gyorsított ütemű kolhozosítás menetében – némi sajtóelőkészítés után – 1930 július végén határozat született a földközösségek *megsemmisítéséről* az általános kollektivizálás körzeteiben.⁵⁹ Mint látható volt, a déli, dél-nyugati és dél-keleti vidékek mezőgazdasági fejlettségi színvonala, a földközösségek széttelepülése itt zárta ki legvilágosabban az obscsina szerves belenövését a kolhozokba. A nyugati és észak-nyugati tájegységek település- és határhaználati képe tette leg-hosszadalmasabbá, hogy a földbirtokbiszonyok átalakulását a földhasználat szabályozása követhesse. Minden valószínűség szerint itt is az obscsina szétrombolása valósult meg a harmincas évek végére. A központi iparvidék és a feketeföld-övezet paraszti földközösségével foglalkozó szakirodalom egyenlőre nem nyújt egzaktt képet arról, vajon lehet-e, akár a szokásjogban, akár az obscsina területének határvonalaiiban, akár az egyszerű munkatársulásban továbbélést, vagy maradványokat kimutatni. Ennek eldöntése a további helytörténeti (levéltári, topográfiai, toponimiai, néprajzi) munkák sorára vár. Az kétségtelen, hogy a közösségek duális jellege és a társadalom hagyományos alapsejtjeinek önkormányzati funkciója végleg felszámolódott. Ha a tovább kutatások országosan is az obscsina „erőszakos halálát” bizonyítanák be, a kolhozok és a földközösségek történelmi érintkezése (ezúttal nem forma-tipológiai értelemben) sajátos volt és az egyetemes fejlődésen is markáns történelmi nyomot hagyott.

*

Az orosz obscsina egészének története csak kollektív tudományos vállalkozás keretében lesz megírható. A hetvenes évek új szovjet tudományos eredményei egy-egy korszak vizsgálatával alapvető hiányokat pótolnak. Az eredmények szemlélője úgy érezte, hogy a részkutatások rövid áttekintése is indokolt lehet az obscsina körüli félreértések és mítoszok eloszlátása érdekében, a probléma konkrét és reálisabb közegbe helyezéséhez. A tematikus historiográfiai kísérlet igényéből azonban újabb kérdések és elvárások is keletkeznek, amelyekből néhányat felvetek a tartalmi összefoglalás helyett.

Mindenekelőtt a hosszú távú vizsgálatok szükségességét kell említeni. A történeti szemlélet korszerűsítése jegyében tovább kellene lépni az „ezeréves” intézmény évszázados felfogásán, mivel az orosz obscsina historiájában a leszármazási folytonosság mellett lüktetés és megszakítottság is megállapítható. Emellett hosszmetzetben nyomon kellene kísérni az egyes közösségi *funkciók történetét* (adózás, katonaadás, egyetemes kezesség stb.), valamint (a település és határhaználat, népesedés és családstruktúra szempontjából) az obscsina *szervezetének történetét* szintén fontos lenne egészében áttekinteni. Ehhez az eddigi kutatások reális induló bázist jelentenek. Sokkal elhanyagoltabb viszont a paraszti közösség és a külső környezet viszonyában a *földrajzi adottságok* és az *iparosodás* szerepének tanulmányozása.

Mivel a korai időszakra nem várható nagy mennyiségű új forrásanyag feltárása, a XIX–XX. századra pedig az országos statisztikai adatok épp a folyamatok dinamikájának megítélésakor hagyják cserben a történészt, feszítő igény jelentkezik az *összehasonlító szemlélet és kutatás* kitágítására is. Vissza kellene térni Grekov méltatlanul feledésbe merült lengyel párhuzamához,⁶⁰ ahol a hasonló földrajzi környezetben elvált történelmi utak érdekfeszítő problémája is megragadható lenne. Így nem csak az etnikai (jelenleg elsősorban délszláv) szempontú összevetés és a nyugat-európai (eddig főleg angol, francia, spanyol) ill. ázsiai komparáció révén kerülne világtörténeti megvilágításba az orosz obscsina.

⁵⁸ Trapeznikov: i. m. II. 74–75.

⁵⁹ Danilov: i. m. 1976. 132–133.

⁶⁰ I. Grekov i. m. 320–332.

BÖLÖNY JÓZSEF SACRA REGNI CORONA

Magyar–amerikai közös közlemény számolt be az 1977. december 16-i napilapokban arról, hogy „az Amerikai Egyesült Államok elnöke megállapította, hogy helyénvaló és időszerű visszaadni Magyarországnak népének Szent István koronáját és a koronázási ékszereket, amelyek a második világháború befejezése óta az Amerikai Egyesült Államok őrizetében vannak.”

A koronát és a koronázási jelvényeket hozó amerikai különrepülőgép 1978. január 5-én este 1/2 10-kor szállt le a Ferihegyi repülőtéren, ahol katonai tiszteletadással fogadták a koronát. Az ünnepélyes átadás másnap, január 6-án du. 4 órakor történt az Országház kupolacsarnokában. Cyrus Vance külügyminiszter az Egyesült Államok elnökének személyes képviselőjeként hosszabb beszéddel adta vissza Magyarországnak népének „Szent István koronáját”, melynek megóvása – Carter elnök levele szerint – „az Egyesült Államok számára megtiszteltetés volt”. Angol nyelvű beszédét Tóth Csanád, a washingtoni külügyminisztérium nemrég kinevezett vezető beosztású tisztviselője tolmácsolta, evégből külön beosztva a külügyminiszter mellé. Apró Antal, az országgyűlés elnöke vette át „Szent István koronáját és a koronázási ékszereket, népünk e felbecsülhetetlen értékű nemzeti ereklyéit”. Kiemelte válaszbeszédében, hogy „az államforma, a társadalmi rendszer gyökeres megváltozása nem csökkentette népünk tiszteltetését és megbecsülését államiságunk ezen ezeréves jelképei iránt.”

December 18-tól napilapjaink és időszaki sajtótermékeink a történelmi jelentőségű eseményhez és annak tárgyahoz méltó sorozatos cikkekben emlékeztek meg hazatért nemzeti kincsünkről és annak történetéről. A magyar államiság ezeréves jelképének megfelelő értékeléséhez nem mellőzhetjük azonban a fogalmak tisztázását, az események sodrával és a legutóbbi történelmi hézaggal együttjáró tévedések, félreértések és ellentmondások eloszlátását sem.

1. Szent István koronája és kardja

Az évezredes közfelfogás szerint első királyunk koronájának tekintett magyar királyi koronát mindig is *Szent István koronájának* nevezték és annak nevezzük ma is. Hivatalosan is kifejezésre jutott ez január 6-án Cyrus Vance amerikai külügyminiszter átadó és Apró Antal országgyűlési elnök átvevő beszédében. Mégsem felesleges ennek hangsúlyozása, mert első királyunkat még négy hasonló nevű király követte az Árpád-házból, tehát kronológiákban stb. I. Istvánnak is nevezik, mégha ő maga nem is használta ezt a sorszámozást.

A koronát azonban nem nevezhetjük I. István koronájának, nemcsak azért, mert – többek között – koronája volt II.–V. Istvánnak is, hanem mert államalapító királyunk főként a kereszténység felvételével érdemelte ki a *szent* jelzőt, azzal a ténykedésével, mellyel biztosította az addig nomád, pogány magyar népnek az idők során bővebbre és szűkebbre szabott, de állandó helyét az akkor már keresztény Európa szívében. Épp a koronához fűzte tovább a nemzeti közfelfogás az ország függetlenségét – néha csak részben és korlátozottan, de végeredményben mindig – alátámasztó azt a meggyőződést, hogy Magyarország állami létét nem az eltiprására már abban az időben is készen állott német császári hatalomtól nyerte, hanem annak riválisától, az ország fölött inkább csak a lelkiekben uralomra törő, de függetlenségét sohasem veszélyeztető pápaságtól. Ruffy Péter utalása szerint: „A pápai adományozást egyébként megerősíti III. Ince pápa egyik 1209-es levele, amely a magyar birodalom koronájának szentszéki eredetét hangsúlyozza.” (Magyar Nemzet, 1977. dec. 25.)

Helyesen állapítja meg Nemeskürty István, hogy jöllehet ez „korántsem biztos, bár valószínű; ám ha így történt is, ez a korona semmiképpen sem azonos ama István homlokát körülfont ékességgel, mert későbbi ötvösmű. A fontos az, hogy a korona, készült legyen ez a mindannyiunk számára kedves és becses jelvény bármikor: már a sötétnek nevezett középkorban is a magyar nemzet függetlenségének és hatalmának jelképe volt.” (Élet és Irodalom, 1978. jan. 7.)

Vagy Unger Mátvás a Magyar Nemzetben megjelent cikkeiben: „A tudomány mindezek ellenére sem zárja ki a pápai koronaküldés lehetőségét... A hagyományos álláspont védelmében viszont el kell mondani, hogy miután történelmünk számos periódusában éltük át a német terjeszkedés veszélyét, a történelmi hagyományt is az ideológiai ellenállás fegyvereként lehetett forgatni.” (1977. dec. 18.) „A leglényegesebb azonban ebben a vonatkozásban nem is az, hogy a korona eredeti-e, hanem az, hogy

annak hitték, tartották, s ennek megfelelő erőt, jelentőséget tulajdonítottak neki." (1978. jan. 11.) (Kiemelés tőlem B. J.)

Lényegében ugyanennek a felfogásnak ad kifejezést már Ipolyi Arnold *A Magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása* c. munkájában (Budapest, 1886).

Ugyanez vonatkozik a koronázási kardra is. Már elég régen ismeretes, hogy a koronázási jelvények között használt és őrzött kard csak a XV. századból származik. Mégis mindig Szent István kardjának tekintették és nevezték, nemcsak a közbeszédben, hanem hivatalosan is. Így pl. a főrendi- és képviselőház vegyes küldöttsége által történt leírása az 1867. június 8-i koronázási ünnepélynek, melyet mint hiteles leírást, jegyzőkönyvileg terjesztett az országgyűlés elé, a koronázási jelvényviselők felsorolásában: „a m. kir. főpohárnokmester sz. István kardjával”.

2. A szent korona

A közlemények általában „a magyar korona” hazaérkezéséről, átadásáról, történelmi és műtörténeti múltjáról számolnak be, „a magyar királyi koronáról” beszélnek. Csak Nemeskürty István nevezi *szent koronának* (id. cikk) és Szuhay-Havas Ervin a Népszabadság karácsonyi számában.

Szent István koronájának ezt a „szent” jelzőjét azonban semmi okunk sincsen mellőzni, még akkor sem, vagy talán akkor a legkevésbé, ha ezt pusztán epitheton ornansnak, díszítő jelzőnek tekintjük. Ezt a díszítő jelzőt ti. évezredes hagyomány fűzi a koronához, amely ezzel a jelzővel vált „az ezeréves magyar államiség szimbólumává”.

Mit is jelent koronának ez a „szent” jelzője? A magyar „szent”, a német „heilige”, az angol „holy”, a francia „sainte” jelző kevés támpontot nyújt ennek tisztázásához. Nem kell azonban idegenben keresnünk a kérdés eldöntését, mert a múlt század derekáiig hivatalosan használt hazai latin nyelvünk világosan különböztet ebben a kérdésben.

Nem a magyar „szent” és az idegen nyelvek hasonló jelzőinek elsősorban megfelelő értelemben szerint nevezi ti. koronánkat, nem „sancta corona” néven, hanem *sacra* koronának. Szentnek (sanctus, -a) nevezi az Istent, a katolikus egyház szentjeit, az Istennek tetsző személyeket és személyi fogalmakat. Sacer (*sacra*) jelzőt fűzött a szent, *megszentelt* tárgyakhoz, dolgokhoz. Ez a „szent” jelző jóval tágabb körű amannál. Nem függ szentté avatástól, még csak vallási értelemben vett szentségtől, Istennek tetszésétől sem. A Szentatya (pápa) megszólítása Sancte Pater, az apostoli Szentszék (pápaság, római Curia) latin neve Sacra Sedes (Apostolica). A régebben „Ő szent felségének” is nevezett királyoknak ez a jelzője latinul Sua *Sacratissima* Maiestas, mert *sanctus* (sanctissimus) csak kettő volt közülük: Szent István és Szent László.

A *sacra corona* nem egy szentnek nyilvánított, vallási fogalom, hanem a katolikus egyház által szentté avatott s a magyar nép által szentekként tisztelt nagy Árpád-házi királyainkon kívül a többi nagy királyunk által is viselt, általuk mintegy megszentelt, a hagyomány által szentnek (*sacra*) tekintett évezredes jelvénye a magyar államiségnek (az 1836 : II. tc. „az ország szentséges koronájának őreiről” rendelkezik), nem az uralkodó (rex), hanem az ország (regnum), a magyar állam folyamatos fennállásának a jelképe. Nem *sacra regum corona*, hanem *sacra regni corona*.

Szentnek tekintik és nevezik már a XIII. század közepétől (IV. Béla többek között 1256-ban) a koronát, amely a király személyét is megszenteli. 1388-ban már a dalmáciai városok is „Magyarország szent koronája” iránti hűségüknek adnak kifejezést.

„A szent korona” őrzéséről rendelkezik már az 1464: II. tc., „az ország szent koronájának” őrzéséről az 1492 : III. tc., az 1498: XXV. tc., az 1500 : XXIII. tc., „Magyarország koronájáról” és a „Szent Koronáról” szól Perényi Péter 1527. november 11-én elhangzott koronaőri esküje. Az 1655 : XLV. tc. úgy rendelkezik, hogy a koronaőrök közül „legalább egyikük állandóan a szent korona mellett maradjon”, az 1715 : XXXVIII. tc. az ország szent koronája őrzésének helyéről és őrei megválasztásáról szól, az 1790 : VI. tc. arról, hogy az ország szent koronája Budán őriztessék, az 1867: VI. tc. „az ország szent koronája őreinek megválasztásáról” stb.

A szent koronát tárgyalják természetesen a legújabbban idegen nyelven megjelent munkák is, így Patrick J. Kelleher: *The Holy Crown of Hungary* címmel (Róma, 1951), Deér József: *Die heilige Krone Ungarns* címmel (Bécs, 1966), Radvánszky Antal: *Das Amt des Kronhüters in Staatsrecht und Geschichte Ungarns* címmel (Mainz, 1972), Bárányné Oberschall Magda: *Die Sankt Stephans-Krone* címmel (Bécs, 1974).

Anélkül, hogy ennek különösebb jelentőséget tulajdonítanánk, inkább csak az elnevezés megszakítatlan folytonosságának jellemzésére említjük meg, hogy az Új Magyar Lexikon 1961-ben megjelent 4. kötetének *korona* szócikke is a *szent koronára* utal és az 1962-ben kiadott 6. kötete tartalmazza a *Szent Korona* szócikket, amely szerint „*Szent Korona*: a magyar királyi korona neve I. István szentté avatása (1083) óta”.

3. A koronázási jelvények

Amint a koronát ősidőktől – ha talán nem is éppen István király szentté avatásától – szent koronának nevezték, úgy nevezik 1928-ig úgyszólván kizárólag, és azóta is *koronázási jelvényeknek* – az 1928 : XXV. tc. erősen kifogásolható utólagos szóhasználatával – „a hozzátartozó drágaságokat”, bár még a miniszteri indokolása is azt állapítja meg, hogy „A korona és a többi *koronázási jelvények* (kiemelés tőlem B. J.) gondviselésére elsősorban az ország koronaőrei hivatottak”. A „drágaságok” a latin szövegekben előforduló „clenodia” szolgai fordítása. A javaslat eredeti helyes szóhasználatával szemben csak a képviselőházi bizottság javasolta, hogy a törvényjavaslat címének és egész szövegének „koronázási jelvények” kifejezései helyébe „a hozzátartozó drágaságok” szavak tétessenek.

Még inkább kifogásolható az a szóhasználat, mellyel a *koronázási jelvényeket* a szent korona mostan történt átadásával kapcsolatban is többnyire „koronázási ékszereknek” vagy „korona-ékszereknek” nevezik. „Szent István koronáját és a koronázási ékszereket” említi a magyar–amerikai közös közlemény 1977. december 15-én, kijavítás helyett átvette a hibát Bertényi Iván a Magyar Hírlap december 18-i számában közölt *Koronázási ékszereink* című cikkének már a címében is. Melyiket nevezhetjük vajon ékszernek a koronázási jelvények közül? A királyi palást ruhadarab (kisebb hibáit a koronázás előtt a királyné szokta kijavítani); Szent István kardja fegyver; a királyi pálcá (a különleges alakú és hosszúságú jogar helyesebb neve) épp oly kevésbé ékszer, mint ahogy nem az pl. a marsallbot; az országalmá lenne ékszer, melyet csak kézben lehet tartani?

Koronaékszerekről és koronázási ékszerekről beszélnek pedig többnyire a január 6-i ismertetések, vezércikkek, hivatalos közlemények, az ünnepség alkalmával maga Cyrus Vance és Apró Antal.

A *koronázási jelvények* egyike sem ékszer, hanem a királyi hatalom jelvényei, melyekkel a nemzet övezte fel a megkoronázott és ezzel teljes jogúvá vált királyát. Ezért latinul *clenodia regni* néven is nevezték őket, ami nyilvánvalóan az *ország jelvényeit* jelenti, nem pedig „az ország ékszereit”.

A koronázási jelvényekhez sorolható távolabbról még az esztergomi kincstárban őrzött három kereszt: a kettős kereszt, az eskükereszt és a kiskereszt, az ún. pax vagy pacificale.

A *koronázási jelvényviselők* az alábbi sorrendben következtek:

1. a főkamarmester az *eskükereszt*tel;
 2. a főpohárnokmester *Szent István kardjával*;
 3. a tárnokmester a paxszal, vagyis *kiskereszt*tel;
 4. a horvát bán az *országalmával*;
 5. az országbíró a *jogarral*;
 6. a nádor, illetőleg az országgyűlésnek a nádori teendőkkal megbízott választottja a *szent koronával*.
- Távolabbról: a nádort, illetve nádorhelyettest követő király előtt oldalvást haladt jobbról a rangban legfiatalabb püspök a *kettős kereszt*tel (apostoli kereszt), balról a főlovászmester az *ország kivont kardjával*.

A koronázási ünnepélyeknek az országgyűlés mindkét házának vegyes küldöttsége által készített és mint hiteles leírást, jegyzőkönyvileg az országgyűlés elé terjesztett leírásai *országos jelvényeknek* is nevezték a koronázási jelvényeket, a korábbi clenodia regni szóhasználatnak megfelelően.

Az 1608. évi koronázás előtti IV. tc. az ország koronájáról „és ennek a régi jelvényeiről” (a latin szövegben: clenodia) rendelkezik; a koronázás utáni XVI. tc. a koronáról „a lajstromba foglalt összes jelvényekkel együtt”; az 1715 : XXXVIII. tc. azt határozza, hogy az ország szent koronája a hozzá tartozókkal együtt (cum suis accessoriis) Magyarországon őriztessék.

4. A szent korona közjogi jelentősége

Az ország szent koronája (Sacra Regni Corona) jelképezte az alkotmányos közhatalmat, a teljes állami szuverenitást. A királyra is csak a szent korona által történt megkoronázásával szállott át a teljes királyi hatalom. Történelmünk során több ízben előfordult, hogy a hiányzó szent korona helyett más koronával kellett megkoronázni a királyt. Hiába határozták azonban el a rendek, hogy a szent korona erejét átviszik erre a másik koronára, a nemzet az ilyen koronázást sohasem ismerte el, nem tekintette érvényesnek.

Jogérvényesen *királyt koronázni* csak a szent koronával lehet. II. András egyik oklevelében Pétert és Aba Sámuel nem számítja a királyok sorába. A pápa pedig I. Gézát sem ismerte el királynak a koronás királlyal, Salamonnal szemben. III. András 1293-i levelében utal azokra a törekvésekre, hogy „koronáztatása idejére ne kaphassa meg a szent király koronáját, hogy ezzel uralkodásának tekintélye kérdésessé váljék”. (Kovachich: Vestigia comitiorum, Pest, 1790. 150. l.)

Hiába jelentette ki az országgyűlés Károly Róbert első (egyes történetírók szerint második) koronázásakor, hogy a korona igazi ereje, misztériuma nem a klenódiumban, hanem a nemzet akaratában rejlik, Károly Róbert kénytelen volt magát harmadszor (negyedszer?) is megkoronáztatni, „ut opinione tamen Gentis Hungaricae satisfierit et ut scandalum de medio vulgi tollentur” (‘hogy a magyar nemzet véleményének elég tétessék és a nép kebeléből a megütközés kiirtassék’ – Fejér: Codex diplomaticus, Buda, 1829. 62–69. l.). Ugyanígy hiába kívánták átruházni I. Ulászló koronázásakor a szent korona erejét és hatályát a Szent István hermájáról (fejereklýe-tartójáról) levett koronára, a nemzet sem ezeket a határozatokat, sem az új korona megáldását a pápai legátus által, sem pedig az át nem hidalható vis major fennforgását nem vette figyelembe, hanem *mindent koronázást érvénytelennek tekintette*. Az 1453 : V. tc. még csak el sem ismerte magyar királynak „a Várnánál megölt László lengyel királyt”.

Mátyás már nem is kísérletezett, hanem várt a koronázással addig, amíg súlyos áldozatok árán vissza tudta szerezni a szent koronát Frigyes császártól. (1464 : II. tc. 1. §.: „s minthogy . . . e korona csak nemrégiben sok munka, fáradság után és nagy költséggel volt az országközönség (communitas regni) pénzén visszaváltható”).

A szent korona nem királyi ékszer, hanem *az ország szent koronája*, s mint ilyen, jelképe a magyar államhatalomnak és annak alanyának. Az országtanács pecsétjének körirata az 1401-i interregnum idejében: „Sigillum sacrae coronae regni Hungariae”; az országtanács a szent korona joghatóságának tekintélye alapján jár el.

A koronázás a kezdetben tisztán egyházi szertartásból 1205 óta válik fontos *alkotmányjogi intézménnyé*, amikor is II. András koronázásakor esküt tesz arra, hogy „országja jogait és a korona méltóságát sértetlenül fenn fogja tartani”.

A teljes királyi hatalmat *a nemzetet képviselő országgyűlés* ruházta át a királyra a koronázással. Világosan kitűnik ez a felfogás az országgyűlésnek I. Ulászló koronázásáról 1440. július 17-én kiadott nyilatkozatából (Kovachich: Vestigia comitiorum, 235. l.) és az 1453 : V. törvénycikkéből, amely utóbbi érvényteleníti a hősi halált halt Ulászló adományait, mert nem volt a szent koronával megkoronázva.

A szent koronával megkoronázott V. Ferdinánd 1848. december 2-i lemondása a trónról Magyarország tekintetében érvénytelen volt s csak utólagosan cikkelyezte azt be az ország részéről a törvényhozás az 1867 : III. törvénycikkkel. *1867. június 8-ig* – Ferenc József megkoronázásáig – tehát *V. Ferdinánd volt de jure magyar király*, I. Ferenc József pedig csak osztrák császár. 1867. június 12-én azonban – a törvény szentesítésével – utólagosan elismerte a magyar törvényhozás visszamenőleges hatállyal I. Ferenc Józsefet 1848. december 2-tól magyar királynak és V. Ferdinánd lemondását e naptól kezdve érvényesnek. 1867. június 12. óta tehát Ferenc József örökös király (rex hereditarius) volt 1848. december 2-tól 1867. június 8-ig, az utóbbi naptól – koronázásától – pedig koronás, azaz törvényes király (rex legitimus); V. Ferdinánd uralkodásának végső időpontjaként pedig 1867. június 12-től fogva 1848. december 2-t kell tekinteni.

A korábban csak a királyi méltóságot jelképező korona tehát csakhamar megszemélyesítette az államhatalom alanya – a mindenkori király – mellett magát *az államhatalmat* is. A szent korona ezzel már a XV. században államszemélyiséggé, az állami cselekmények jogalanyává fejlődött, melyet külföldön is erkölcsi személynek tekintenek, akaratáról beszélnek, s vele szerződésre lépnek. Az ország

lakosait a király személyéhez fűző hűség a XIV.–XV. században a szent korona iránti hűséggé alakul át, s ezzel megjelenik az állampolgári hűség első fejlődési fokozata. A szent korona iránti hűség fűzi az államhoz nemcsak az egyes polgárokat, hanem a birodalom egyes részeit, országait, az utóbbiak urait is, aminek különösen a távol fekvő dalmát városok – elsősorban Ragusa – adtak számtalanszor kifejezést (1413, 1454, 1502 stb.).

Ezt a fejlődési fokot már csak egy lépés választja el attól, amikor a szent korona iránti hűség, a szoros hozzátartozás érzete kialakítja a korona tagságának fogalmát. Nagymértékben megkönnyíti ezt az organikus államszemlélet, amely egyházi hatásra már régtől fogva (1318) az ország tagjainak (membra regni) tekinti mindazokat, akik részt vehetnek az ország ügyeinek intézésében; a XV. század közepén pedig már minden nemeset annak tekint.

Mátyás király már „az ország szent koronájának jogaiért és tulajdonáért” viselt háborúkat, ő és utódai az ország szent koronájának tett szolgálatokat jutalmazták. A király birtokjogai a korona jogává váltak. Már az 1439 : XVI. tc. megtiltja a királyi és koronajogok elidegenítését. A magvaszakadás vagy hűtlenség esetére fennálló visszaháramlási joga a királynak is átalakul még Zsigmond alatt a korona jogává.

5. A korona és a koronázási jelvények utolsó vándorútja

A legutóbbi távolléte előtt szentségtörő kezek felhasználták még a koronát annak megkísérlésére, hogy legalizálják a nyilas puccsot és ünnepélyessé tegyék a „nemzetvezetői” eskütétel komédiáját. A korona és a koronaörök ezzel kapcsolatos szerepéről Radvánszky Antal számol be a 2. pontban feltüntetett munkájában.

Radvánszky Miklós koronaőr a következőket jegyezte fel 1944. november 4-nek eseményeiről: „Perényi (a másik koronaőr) hozza fel a koronát a várba (a márványterembe) és a hivatalos aktus után (Szálasi eskütétele) ismét visszahelyezték azt a vasládába”, visszavitték őrzési helyére, a várpincébe. Zárójelben a következő megjegyzést fűzte ehhez Radvánszky koronaőr: „Október 25-től november 6-ig Radvánszky Albert vakbélirritációval kórházban feküdt és semmiben sem vett részt”. Radvánszky ugyanis diplomatikusan beteget jelentett, mert nem akart jelen lenni Szálasi hivatali eskütételénél, aki ragaszkodott hozzá, hogy az esküt a szent koronára tegye le. Perényi koronaőr ezzel szemben azt az álláspontot képviselte (ezt Radvánszky Albert említette nekem – mondja tovább Radvánszky Antal – egy beszélgetés alkalmával 1948 nyarán), hogy Szálasi mindenképpen hatalmába tudja keríteni a koronát, mivel a korona már nem volt a lezárt páncélkamrában, hanem csak a vasládában, melynek eredeti kulcsa a miniszterelnökségen volt. Ezért nem akarta elhagyni a koronát és annak az állásfoglalásnak adott elsőbbséget, hogy elkísérje azt az eskütételhez. Hiábavaló lenne azon vitakozni, hogy Szálasi már akkor (1944. november 4-én) megkockáztatta volna-e egy koronaőr közreműködése nélkül felhozatni a koronát a várpincéből a királyi palota márványtermébe.

Nem nélkülözi az érdekességet az sem, hogy mindkét koronaőr tagja volt a felsőház elnökségének – Perényi mint elnök, Radvánszky mint első alelnök –, amely az eskütétel előtti napon, november 3-án tüntetőleg lemondott testületileg, úgyhogy az eskütétel napján a felsőház már csak korelnök vezetésével működhetett.

Mikor és milyen körülmények között hagyták el ezután az országot a történelmünkben leghosszabb ideig tartó és legmesszebb vezető útjukra a korona, és a jelvények közül a jogar, az országalma és a koronázási kard?

Erre a kérdésre szintén az 1963-ban Budapesten elhunyt utolsó koronaőr, Radvánszky Albert báró feljegyzései és szóbeli közlései nyújtják a leghitelesebb választ. Az előbbieket vázlatosan ismerteti Komjáthy Miklós az Országos Levéltárban található, 1945. december 20-án készült gépelt példány nyomán (Élet és Tudomány, 1978. jan. 6.), úgyszintén a néhai koronaőr unokaöccse, Radvánszky Antal a jelenleg – közlése szerint – az Országos Levéltárban P 56675, fasc. 4. szám alatt elhelyezett feljegyzésekről még a koronaőr életében készített kézírásos kivonat és nagybátyjának személyes közlése alapján (id. m.).

November 6-ról feljegyezi a koronaőr, hogy a koronaörtség Veszprémbe vitte a koronát a Magyar Nemzeti Bank óvóhelyére. Ez a koronaörök és a Szálasi-kormány egyetértésével történt. A vasládát a koronaörök lepecsételték, mielőtt átadták elszállítás végett a koronaörség parancsnokának. November

közepén a koronaőrök ösztönzésére a koronázási palástot a pannonhalmi benecés főpátságra vitték és Kelemen Krizosztom főpátnak adták át megőrzésre és oltalomra. (A tokjában üveg alatt kifeszített palástot falra akasztva őrizték Pannonhalmán egy nehéz függöny mögött.) Szöllősi miniszterelnök-helyettes is elkísérte a palástot Pannonhalmára. Ezt az alkalmat felhasználták a koronaőrök, hogy nyomtatékosan közöljék vele azt a kívánságukat, hogy a szent koronát és a többi koronázási jelvényt is átszállítsák Pannonhalmára. Mindszenty József veszprémi püspök erőteljesen támogatta kívánságukat és átadta Szöllősinek Serédi bíboros-hercegprímásnak e tárgyban hozzá intézett levelét. Szöllősinek egy mellékesen elejtett megjegyzéséből következtettek arra a koronaőrök, hogy a nyilaskeresztes kormány a katolikus magas klérus legitimista beállítottsága miatt ellenezte a korona pannonhalmi megőrzését. A koronaőrök azért akarták ezt a megoldást elfogadtatni a kormánnyal, mert a főmonostor a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt állott és ők, a koronaőrök, esküjükhöz híven „meg akarták tartani a koronát az országnak”. A fejlemények teljes mértékben igazolták a koronaőrök álláspontjának helyességét.

December 6-án a nyilaskeresztes kormány a már az 1715 : XXXVIII. törvénycikknek a „fenyegető veszély vagy szükség esetére” utaló szakasza alapján a szent koronát a koronaőrök tudta és beleegyezése nélkül az osztrák határ mellett fekvő Kőszegre vitette. Említésre érdemes, hogy még a nyilaskeresztesek de facto kormánya is súlyt helyezett legalább a jogosság látszatának a megőrzésére ennél a cselekedeténél, ezért utólag írásban értesítette a koronaőröket, akik ezt december 8-án kapták meg. Már másnap elindultak gépkocsin Kőszegre a korona után. Útközben megálltak Sopronban, ahol akkor a Szálasi-kormány tartózkodott, hogy újból megkíséreljék rábírní a kormánnyt a koronának Pannonhalmára vitelére. A kormány megtagadta ezt és „hatalmi eszközei alkalmazásának terhe alatt megakadályozta a koronaőröket a továbbutazásban”. Szóbelileg azonban megígérte nekik Szöllősi miniszterelnök-helyettes, hogy a koronát Kőszegen elássák; erről azonban ismételt szorgalmazásuk ellenére sem adott írásbeli közlést. Így csak 1945 tavaszán tudták meg a koronaőrök, hogy a koronát külföldre vitték.

Radvánszky Antal a szent korona misztikus erejének kissé groteszk példájaként említi meg ezzel összefüggésben azt a szélesebb körben ismeretlen tényt, hogy Ausztria amerikai megszállási övezetéből Szálasi „külgyminisztere” a menekült kormány nevében „jegyzéket” intézett az amerikai külügy-minisztériumhoz 1945 június elején vagy május végén, amelyben azt indítványozta, hogy a menekült Szálasi-kormánnyal tárgyaljanak Magyarország sorsáról, mert ez még „a száműzetésben” is gyakorolja a teljes állami szuverenitást, mert birtokában van most is Szent István koronájának. Nevetve mutatta neki ezt az írásművet 1945 nyarán Svájcban Mr. Tyler, aki 1938-ig népszövetségi pénzügyi főbiztos volt Magyarországon és akinek, mint a magyar ügyek szakértőjének adták át ezt véleményezésre az ausztriai USA megszálló hatóságok.

A korona és a koronázási jelvények további sorsáról összefoglaló áttekintést nyújt Zsiday Csaba *Budától Augsburgig* című cikkében (Magyarország, 1978. jan. 8.). Megszólaltatja a Pajtás Ernő ezredes, parancsnok vezetésével amerikai fogságba esésükig a koronát kísérő és már 8. később 6 főre olvadt koronaőrsgnek szerinte utolsó élő tagját, Bunda Józsefet is, akinek közlése szerint december 11-én vitték egy ponyvás teherautón a koronálását Veszprémből Kőszegre; 18-án lépték át az osztrák határt és a Salzburg melletti Mattsee községbe mentek. Itt a nyilasok erőszakos fellépése és a front közeledése miatt a korona és a jelvények elassása mellett döntöttek, ami május 5-én meg is történt a tóparton. Az egykori augsburgi kihallgató-csoport vezetőjének emlékiratai szerint az amerikaiak felkutatták az elásott koronát, „amelynek belseje, bélése – a szövetrész – már teljesen el volt rothadva, ki is kellett szedni belőle”.

Ehhez a most idézett közléshez meg kell jegyezni, hogy ezzel természetesen semmiféle károsodás sem érte a koronát, mert abba minden koronázás előtt a megkoronázandó király feje méreteinek megfelelő bélést készítettek. A korona kerülete 72 cm, tehát mintegy 10–20 centiméterrel meghaladja a férfi fejméretet. Ennek áthidalására szolgált a süvegyszerű, különleges bélés, az ún. koppa, melyet a legutóbbi két koronázásra 1867-ben és 1916-ban a Váci utcai Pörfi-féle kalapüzlet tulajdonosa készített. A tönkrement és kiszedett bélés tehát csak az 1916-os koronázásra készült.

A 7. hadsereg parancsnoka megengedte Pajtás ezredesnek, a koronaőrsg parancsnokának, hogy a koronát elkísérje, amikor beszállították Frankfurtba. 1956. augusztus 22-én az Actio Catholica egy magyar-német feliratú emléktáblát helyezett el Mattsee-ben a plébánia falán ezzel a szöveggel; „Itt őrizték 1945-ben a Magyar Szent Koronát”.

A Hétfői Hírek 1978. január 16-i számában a tévé által készített filmről beszámoló cikk azzal egészíti ki a fenti közlést, hogy a 22 tagú koronaórségnek Bunda József mellett még két tagja van életben: a filmen szintén szereplő Kocsis József, és Borbély János.

Bertényi Iván szerint „az amerikai kormány 1951-ben különleges jogállású tárgynak nyilváníttotta” a koronát (id. cikk). A State Departement 1965 végi hivatalos nyilatkozata szerint a koronát „úgy kezelik, mint a magyar nép speciális státusban lévő tulajdonát, amely az Egyesült Államok hatóságainál van letétben”. Hazahozatala előtt a koronázási jelvényekkel együtt a történelmi amerikai erődtámaszból, a Kentucky állambeli Fort Knoxból szállították Washingtonba és a különgép a Washington melletti Andrews katonai légitámaszpontból indult velük haza az óceánon át. Vance külügyminiszter idézte beszédében Carter elnöknek Losonczy Pálhoz, az elnöki tanács elnökéhez intézett levelét, amely szerint büszkeséggel adja vissza „Magyarország népének ezt a felbecsülhetetlen értékű kincset, amelyet megővni a második világháború szörnyű pusztítása óta az Egyesült Államok számára megtiszteltetés volt”.

6. Koronaőrök és koronaórség

Érdekes és értékes adatai mellett egy súlyos tévedést is találunk Zsiday Csaba *Budától Augsburgig* című cikkének már a második alcímében is, amely így hangzik: „Egy koronaőr visszaemlékezései”. Ez a „koronaőr” a ma is élő Bunda József, aki a cikk szerint 1942-től tartozott a koronaórséghez. Ezt az utóbbi helyes megállapítást megelőzi azonban a cikk szövegében is az alcímmel egybehangzó ez a közlés: „egy Pajtás nevű ezredes és nyolc magyar koronaőr ült körül egy ládát”; jöllehet magyar *koronaőr* sohasem volt több kettőnél.

Cyrus Vance beszédének magyar fordításában is félreértésre adhat okot egy kifejezés, amely szerint „Szent István koronáját . . . a korona őrei Budapestről . . . Nyugat-Magyarországra vitték”. Ez ebben a formájában ti. a két koronaőrről utalna, nem pedig a koronaórségre, bár mindjárt a következő mondat enyhíti a félreértés lehetőségét, amikor azt mondja, hogy „az órség azokat magyar földről Ausztriába vitte”.

A „koronaőrök” és a „koronaórség” kifejezés ti. két egymástól alapijában és lényegében eltérő fogalmat jelöl. Egyetlen, bár igen jelentős közös vonásuk: kötelezettségük a korona őrzésére.

A magyar nyelv *őr* szavának két eltérő jelentése van. A latin különbséget tesz *conservator* (itt: *regiorum insigniorum*) és *custos*, a német *der Hüter* és *die Wache* között.

A *conservator* és *Hüter* jelentésben használt *őr* szó valamilyen kincs, drágaság *gondviselője* értelemben használatos; a *custos* és *Wache* jelentésében pedig *őrködő*, órség, felügyelő értelemben. *Der Kronhüter* (többes számban: *die Kronhüter*) tehát a korona gondviselésére rendelt, azért felelős személyt (személyeket), a két koronaőrt jelenti, *die Kronwache* pedig az őrszolgálatot teljesítőket, az őrséget ellátó fegyveres erő tagjait, a koronaórséget.

A két koronaőr *közjogi tisztség* volt, az ország főméltóságai közé tartozott, rangban az országzászlósok és a pozsonyi gróf után következett (1688 : X. tc.). Méltóságuk alapján tagjai voltak az országgyűlés főrendi táblájának, majd az 1918-ig működött főrendiháznak, végül az 1927-ben felállított felsőháznak.

A koronaőri intézményt I. Mátyás létesítette 1464-ben, okulva abból, hogy a szent korona 24 éven keresztül III. Frigyes császár kezén volt, kitől csak súlyos áldozatokkal tudta megszerezni. Az intézménynek 1464–1944 közötti csaknem fél évezredes fejlődésében Radvánszky Antal az idézett munkájában öt szakaszt különböztet meg. Felosztását egészen csekély korrekcióval elfogadhatjuk.

Eszerint az első fejlődési szakasz 1464–1608 között az intézmény keletkezését és kialakulását, a második szakasz 1608–1790 között az abszolutizmus és a felvilágosodás korszakát öleli fel, a harmadik 1790–1867 közt a jozefinizmustól a kiegyezésig terjed, a negyedik 1867–1918 között a dualizmus, az ötödik pedig 1919–1944 közt az ideiglenes államjogi berendezésünk, illetve a kormányzóí intézmény korát foglalja magában.

Törvényeink egész sora rendelkezik már korábban is a szent korona és a koronázási jelvények (*clenodia regni*) őrzéséről, 1500-tól pedig a véglegesen kialakult koronaőri hivatalról (*Officium Conservatorum Sacrae Coronae*) és a két koronaőr rendelkezése alatt álló koronaórségről (*Custodes Coronae*). Így az 1464 : II. tc. a szent korona megőrzéséről, II. Ulászló 1490. évi *conditió*inak 4. §-a a koronának Visegrád várában a koronaőrök által történő megőrzéséről, az 1492 : III. tc. arról, hogy az ország

koronáját hogyan, kik és hol őrizték, az 1498 : XXV. tc. a szent korona őrzéséről: hogy azt a bárók és ne a főpapok őrizték, az 1500 : XXIII. tc. arról, hogy a korona őrzésével két világi urat kell megbízni, az 1608 : k. e. IV. tc. a korona visszahozásáról és őrzéséről, az 1608 : k. u. XVI. tc. arról, hogy az ország koronáját kik és hol őrizték, az 1618 : II. tc. 16. §. arról, hogy a korona az országban mindkét vallású (katolikus és protestáns) világi személyek által őriztessék, az 1622 : IV. tc. az ország szent koronájának ismét a pozsonyi várban őrzéséről és a koronaórság létszámának felemeléséről, az 1622 : XXXIV., 1625 : XXVI. és XXVIII. tc., az 1630 : VI. tc. (conservatores ac custodes sacrae coronae – a szent korona őrei és felvigyázói), az 1635 : LXXXVII., 1638 : I. tc. 11. §., az 1638 : VIII. tc. (conservatores – örök, custodes – órság), az 1647 : III., IV., XXXIII. és XXXIV., 1649 : XCVI., 1655 : XV. és XLV., 1659 : I. tc. 11. §. és X. tc., 1662 : XLIX., 1681 : XXXVI., 1688 : X., 1715 : II. tc. 6. §., az 1715 : XXXVIII. tc. az ország szent koronája őrzésének helyéről s őrei választásáról, az 1741 : II. tc. 4. §. és VI. tc., 1751 : IV., 1765 : IV., 1791 : II. és VI. tc., az utóbbi arról, hogy az ország szent koronája Budán őriztessék, az 1791 : VIII., 1792 : II. tc., végül az 1928 : XXV. tc. a Szent Korona és a hozzátartozó drágaságok gondviseléséről; nem említve az egyes koronaörök beiktatását és felmentését tartalmazó újabb törvényeket.

A korona őrzésének felügyeletére a király által valláskülönbőség nélkül kijelölt négy-négy világi rendű született honfi közül az országgyűlés két háza együttes ülésében két koronaőr választott. Hagyományos szokás szerint egy katolikus és egy protestáns vallásúra esett a választás; ugyancsak jogszokás volt – 1867 óta szigorúan betartva –, hogy az utóbbiak felváltva tartoztak a református és az evangélikus vallás hívei sorába. Ha tehát csak az egyik koronaőr tiszttség üresedett meg, a katolikus koronaőr mindig katolikus, a reformátust evangélikus, az evangélikust pedig református vallású követte. Említésre érdemes, hogy az 1867. június 4-i koronaőrválasztáskor a nyolc jelölt már nemcsak a három vallást, hanem az ország különböző részeit és nemzetiségeit is képviselte.

Ennek a gyakorlatnak a követésével az országgyűlés félig-meddig feladta a választási jogát. Választási lehetősége ti. csak a katolikus koronaőr tiszttségének betöltésekor maradt fenn a négy jelölt között levő két katolikus vallású közül; a református, illetve az evangélikus koronaőr tiszttségének betöltésekor azonban már az egy-egy evangélikus, illetve református jelöltet kellett „megválasztania”, akik ilyenkor újabban első helyen is voltak jelölve.

Az országgyűlés által megválasztott és a király által többnyire nyomban megerősített koronaörök a király kezébe tettek esküt az országgyűlés színe előtt a koronának az ország területén tartására és megőrzésére; többnyire még ugyanazon a napon, folytatódólagos együttes ülésben. Megválasztásuk, lemondásuk és a felelősség alóli felmentésük, haláluk esetén pedig örökösök felmentése, törvénybe volt iktatandó. Országos koronaöröknek, vagy az ország koronaöreinek is nevezték őket.

A kulcstartásra vonatkozó legújabb rendelkezéseket az 1928 : XXV. tc. tartalmazza. Eszerint a szent koronát rejtő koronáláda zárának kulcsa a miniszterelnököt, a kulcs két másodpéldánya közül egy-egy példány pedig az ország koronaöreit illette meg. A láda őrzési helyéül szolgáló páncélkamra három zárpárjának eredeti kulcsai az ország törvényesen beiktatott koronaöreit illették meg, másodpéldányú kulcsait – a miniszterelnöknek és az ország koronaöreinek pecsétjével ellátott páncélládácskába elhelyezetten – a központi állampénztár páncéltermének e célra kijelölt páncélszekrényében kellett tartani. A lepecsételt páncélládácska egyetlen kulcsa, valamint az állampénztári páncélszekrény egyik kulcsa a miniszterelnököt, a páncélszekrény másik két zárának kulcsa pedig a koronaöröket illette meg.

Amíg tehát a korona a páncélkamrában volt, nem lehetett hozzáférni a koronaörök megkerülésével. Minthogy azonban a koronáládat a miniszterelnök egyedül is ki tudta nyitni, ez adott lehetőséget 1944-ben a koronának bombabiztosabbnak vélt új őrzési helyére szállítása után a kulcs birtokában lévő de facto kormányelnöknek arra, hogy a koronát a koronaörök tiltakozása ellenére – külföldre vitethesse.

A koronaörök mellé már régtől fogva külön őrcsapatot rendeltek törvényeink. Perényi Péter 1527. november 11-i koronaőri esküje szerint a visegrádi várban lévő korona őrzését a várnagy és a várórság segítségével látta el (Kállay István: A koronakronikához. Magyarország, 1978. jan. 1.). Az 1608 : k. u. XVI. tc. szerint a pozsonyi várban kell őrizni egy házi órséggel (koronaórséggel). Az 1622 : IV. tc. száz főben állapította meg a koronaórság létszámát, melyhez hasonló számú német gyalogost bocsát az uralkodó a koronaörök rendelkezésére. (Radvánszky Antal megállapítása szerint egyedülálló kuriózum a magyar alkotmánytörténetben.) A XVII. században még erősödött a korona-

örök bíráskodási és fegyelmi hatalma a koronaörökség fölött. Mária Terézia korában a pozsonyi várban két gránátos, ún. koronaőr-zászlóalj adta az őrséget.

A koronaörökség 1848-ig a koronaörök parancshatalma alatt állott. Az utóbbiak visszavonulásakor Ürményi koronaőr Bónis Sámuel országos biztosnak adta át 1848. december 30-án a koronát, aki az őrséget haladéktalanul feleskette a honvédelmi bizottmányra. Az 1871. május 27-i királyi elhatározás szerint a korona és a koronázási jelvények őrzésére szolgáló koronaörökség önálló csapattestet képez és különleges alkalmazásánál fogva fegyelmi hatóság szempontjából a két koronaőr alatt áll. A koronaörökség parancsnokát a honvédelmi miniszter előterjesztésére a király, később a kormányzó nevezte ki.

A koronaörökség külön laktanyája a várbástya alatt volt, az I. ker Váralja utca 14. szám alatt.

7. A koronáról szóló cikkek egyéb tévedései.

II. József nem mint a „felvilágosult abszolutizmus” képviselője nem koronáztatta meg magát, hanem azért, hogy *ne kelljen kiadnia a koronázási hitlevelet* (diploma inaugurale) és *letennie a koronázási esküt* (juramentum decretalis) az ország alkotmányának, függetlenségének, törvényeinek, szokásainak és területi épségének a fenntartására. Halálának másnapján, február 21-én pedig nem Bécsből indult el a díszmenet a koronával, hanem *már Budára érkezett* (a még január 28-i rendelkezése alapján). Ferenc József nem a „szent korona nevében” uralkodott, még kevésbé mondottak abban az időben a bíróságok „a szent korona nevében” ítéletet, hanem „*Öfelsége a király nevében*”. IV. Károly király pedig sem „az őszirózsás forradalom idején” nem mondott le „a trónról és természetesen a koronáról”, sem később. (Szuhay-Havas Ervin a Népszabadság 1977. dec. 25-i számában.)

Perényi és Radvánszky koronaörök nem „a nyilasok által összehívott országgyűlést” nem tekintették „méltó fórumnak” esetleges lemondásuk elfogadására (mert az 1939 óta együtt lévő országgyűlést nem a nyilasok hívták össze), hanem helyesen: a nyilasok által *csonkán működésben tartott* országgyűlést nem tekintették *illetékesnek* erre. (Komjáthy Miklós az Élet és Tudomány 1978. jan. 6-i számában.)

I. Ulászló nem volt Nagy Lajos unokája, mert Nagy Lajosnak egyáltalában nem volt unokája. Csak a korábbi vejének volt a fia annak a harmadik feleségétől, akit *nem húszesztendőskorában választottak magyar királlyá*, mint akkor már tíz éve lengyel királyt, hanem csak tizenhat éves korában, mint csak hat éve lengyel királyt. (Nemeskürty István az Élet és Irodalom 1978. jan. 7-i számában.)

Szálasi nem 1944. november 2-án tett esküt és nem a „koronázási teremben” (?), hanem november 4-én a *fehér márványteremben*. (Zsiday Csaba a Magyarország 1978. jan. 8-i számában.)

Végül IV. Károly nem az *Eskü téren tette le a koronázási esküt*, tehát Pesten, hanem a Szentháromság téren, tehát Budán. Koronázási menete ti. le sem jött a Várból. Az Eskü téren csak 1867-ben hangzott el a koronázási eskü. Szent István koronája pedig nem most „jutott el először az országgyűlés épületébe”, hanem *82 évvel ezelőtt, 1896. június 8-án*, mégpedig ugyancsak a kupola-csarnokba, az akkor még egyedül elkészült terembe. (Boldizsár Iván az Élet és Irodalom 1978. jan. 14-i számában. Az utóbbi dátumot már Kállay István is említi a 13 nappal korábban megjelent idézett cikkében.)

EÖTVÖS JÓZSEF

NAPLÓJEGYZETEK

1870 augusztus [6]-tól kezdve 1870 november 30-ig.¹

Augusztus 6.

Ma 4 órakor érkeztem meg kifáradtan, mint már rég nem valék. Szokott lakásomat² rendben, a kávéház előtt több régi ismerőst találtam s első pillanatban úgy látszott, mintha csak tegnap mentem volna el, de rövid idő múlva észre volt vehető a roppant változás. Mindenki hírlapot vagy telegramot tart kezében és minden gondolat egy ponton központosul: – Éppen ma, velem csaknem egyszerre

¹Eötvös József e kézirata 1948 szeptember 20-án került a Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kéziratárába. A kollégium egyik tanítványa adta azt a könyvtárnak szerény térítés ellenében. A főkönyvtárhoz írt levelében az adományozó elmondotta, hogy a kéziratot a második világháború felszabadító harcai során (1944/45) egy elhagyott és feldúlt kastély területén a megsemmisüléstől mentette meg. A vele való beszélgetés során kiderült, hogy a feldúlt kastély nagy valószínűség szerint a Földeák (Csongrád m.) községben levő Návay-féle kastéllyal azonos. Ismeretes, hogy Eötvös József Ilona nevű leányát Návay József vette feleségül. E naplóban is többször esik szó Földeákról és Eötvös ott lakó leányáról.

A napló 150 x 95 mm. nagyságú zsebkönyv s oldalainak száma: számozatlan címlap (verzója üres) + 1–282 számozott oldal. A kézirat első számozott oldalán a naplójegyzetektől független néhány emlékeztető feljegyzés van (A felnőttek oktatására szavazott. . . A budget mikénti felhasználására nézve írni Tanárkynak – A kisdédóvó praeparandia iránt írni Ürményinek – A budai praeparandiára nézve írni Tanárkynak és ? – nek). A naplójegyzeteket Eötvös ceruzával írja kevés törléssel vagy javítással s az még ma is jól olvasható.

A kéziratot mai helyesírással közöljük, a ma már régiesnek ható kifejezéseket is megtartva. Néha problémát okozott a szövegnek mondatokra való tagolása, szétválasztása. Eötvös gyakran él bonyolult szerkesztésű összetett mondatokkal s az írás sodrában az írásjeleket elhagyja. Az írásjelek pótlásában a szöveg összefüggésére és az értelmére igyekeztünk hagyatkozni. A naplójegyzetek kezdetén a dátumot Eötvös németesen 6/8 írja, közlésünkben augusztus 6-ot írunk, ott pedig, ahol a keltezésben csak a napok naptári számát írja ki, azt minden esetben kiegészítjük a megfelelő hónap kiírásával.

Lukinich Imre írja Eötvös József Naplójegyzetek-Gondolatok. 1864–1868. Bp. 1941 c. kiadványa előszavában, hogy a szakemberek előtt ismeretes volt, hogy „Eötvösnek kora ifjúságától kezdve szokása volt kis zsebkönyvekbe írni munka vagy séta közben támadt gondolatait és ötleteit. . . Az eredeti zsebkönyvecskéket azonban kevesen látták. . . Ezekben személyekkel és tényekkel szemben erős kritika nyilvánul, bizonyára ez az oka annak, hogy családja nem foglalkozott az egyébként értékes feljegyzések közzétételének kérdésével.” – A mi zsebkönyvünk megerősíti a Lukinich által idézett vélekedést s azt is, amit azok tartalmával kapcsolatban mond. Az is valószínű, hogy Eötvös jó néhány ilyen könyvecskét teleírt.

A most közlésre kerülő naplójegyzeteket különösen két szempontból tartjuk jelentősnek:

Eötvös 1871. február 2-án halt meg, a halálát megelőző hónapkból kevés írása (csupán néhány levele) ismeretes. A most közlésre kerülő naplójegyzetekre joggal tekinthetünk úgy, mint a nagy író utolsó, összefüggő, nagyobb és lényeges írására.

E jegyzetek értékét növeli, hogy oly időben születtek, melyet kritikusként szoktunk mondani. Eötvös a napló első mondatait a francia–német háború kitérésének napján kezdi írni a különösen nagy

érkezett a worthi győzelem híre.³ A németek diadali örömmel hirdetik, a lengyelek szomorúan suttognak egymás között. Szegények annyira meg vannak győződve, hogy a franciák diadala hazájukat visszaállítaná, hogy az utolsó vereség előttük mint egy nemzeti csapán tűnik fel. – Reánk nézve bármely félnek teljes győzelme szerencsétlenség volna. Az egy mit óhajtanunk kell az, hogy a küzdelem nagy eredmények nélkül folyjon le és hogy semmi által magunkat neutralitásunkból ne ragadtassuk ki, ha ezt feltartjuk – s pedig a lehetőségig készülve a háborúra, – a békekötésnél nagy szerepünk lehet. Bár Bécsben lehetnék Andrássy⁴ oldalán.

Az apály és dagály e föld szívlükettései.

érdeklődéssel figyeli és értékeli az eseményeket. Sőt Európa e tragikus eseménye e jegyzetek első részének központi, sok vonatkozásban motiváló eseménye. – Mivel a háború sorsa nagyon hamar, néhány hét alatt eldőli, az író a napló második felében e háború következményeivel, hatásával foglalkozik, de sok helyet szentel a népnevelés ügyének s a belbolitikát érintő kérdéseknek is.

² Karslbád (Karlový Vary) híres fürdőhely, hová a hatvanas évek vége felé gyakran ellátogat. Orvosai küldik ide pihenni, hol az Alte Wiese-n lakott, a fekete elefánthoz címzett házban (Voinovich Géza: B. Eötvös József. Bp. 1903. 286).

³ Mivel e napló első része a francia–német háború eseményeivel foglalkozik s mert azok az író számára gyakran ugródeszkául szolgálnak, hogy velük kapcsolatban elmondja véleményét népekről és országokról, az események várható alakulásáról, azoknak múltban gyökerező okairól stb., éppen ezért szükségesnek tartjuk, hogy e háború kirobbanásával kapcsolatban néhány tényt emlékezetünkbe idézzünk.

Amint ez lenni szokott, a háborúskodó felek egymásra igyekeznek hárítani a háború kitörésével kapcsolatos felelősségét. Az igazság azonban, hogy az sem a németek, sem a franciák nem tettek meg mindent, hogy elkerüljék a vérontást, sőt alapjában véve mindkét nép akkori vezetői számoltak egy elkerülhetetlen leszámolással, amire készültek is s korábbi diplomáciai mesterkedésüket e várható s elkerülhetetlennek hitt leszámolás motiválta.

1870. július 3-án közölte a Havas Távirati Iroda azt a hírt, hogy a spanyol kormány úgy döntött, hogy a trónt Hohenzollern Lipót porosz hercegnek ajánlja fel és hogy a küldöttség már el is utazott, hogy a herceget erről a döntésről tájékoztassa és neki a koronát felajánlja. Ugyanezen a napon Le Sourd, francia ügyvivő, megjelent a berlini külügyminisztériumban és annak a kínos érzésnek adott kifejezést, amit a fenti hír Párizsban előidézett. A minisztériumban az ügyvivő azt a választ kapta, hogy Berlinben nincs spanyol kérdés.

Az igazság az volt, hogy a spanyolok a porosz királlyal és a francia császárral rokonságban lévő katolikus fejedelmet kerestek a trón számára s ezt vélték megtalálni Lipót porosz herceg személyében. Vilmos porosz király, mint a család feje, tudott az előzetes tanácskozásról, de ezt ő mint családi eseményt s nem mint kormányára tartozó ügyet értelmezte. A franciák az európai egyensúly felborulását látták a terv megvalósulásában. A spanyolok szándékát így értelmezve tájékoztatja Gramont herceg, francia külügyminiszter a porosz követet és kéri, hogy ilyen értelemben tájékoztassa királyát arról a nyugtalanságról is, amelyet a fenti hír Párizsban és a franciákban keltett.

Gramont herceg július 5-én a képviselőházban (corps législatif) Cohery képviselő interpellációjára az ügygel kapcsolatban azt a választ adja, hogy nem fogja tűrni, hogy Európa egyensúlya megbontassék és hogy V. Károly trónjára egy idegen, sőt ellenséges hatalom hercege kerüljön. A herceg kijelentését óriási lelkesedés fogadta. – A spanyol követ július 8-án Párizsban hiába nyilatkozott, hogy Prim generális a tárgyalásokat nem a porosz kormánnyal, hanem közvetlenül Lipót herceggel folytatja, az izgatást a sajtó nem hagyta abba s a felháborodás nem ült el.

Július 9-én gróf Benedetti Vincent francia berlini követ felkeresi az Emsben tartózkodó porosz királyt és a francia kormány ama követelését terjeszti elő, hogy a porosz király fejezze ki rosszallását Lipót herceg szándéka felett és parancsolja meg neki, hogy a spanyol trónt utasítsa vissza. A porosz király e követeléseket elutasította s kijelentette, hogy mint a család feje nem hajlandó rokona személyes természetű ügyeibe beavatkozni, még kevésbé hajlandó neki parancsot adni. Alapjában véve ugyanezt válaszolta a francia kormány július 11-én megújított még nyomtatékosabban előterjesztett követelésére is. – Az események kifejlésén már nem segített az sem, hogy július 12-én Lipót herceg édesapja, Hohenzollern-Sigmaringen bejelentette: fia a spanyol trónra való jelöltségétől visszalépett.

augusztus 7.

A hírek mindig komolyabbak lesznek, úgy látszik, a weissenburgi linea⁵ elvétele, mely a poroszoknak sikerült, csakugyan nagyobb csatát vont maga után, melynél Mak Mahon,⁶ ki előbbi állását visszafoglalni akarta, megveretett. Ha igaz – mit Sabatier⁷ mond, – hogy e háború egész déli Franciaországban nem népszerű s hogy a munkások és marimum ellene dolgoznak, akkor e veszített csatának s a nyugtalanságnak, mely a távirda szerint Párizsban uralkodik, nagy következményei lehetnek. Általján véve egy van, mi által a harc egyenetlenné válik, s ez az, hogy a franciának nem szabad csak egyszer is erősen megveretni, míg ily esemény a németnek nem veszélyes, részint más nemzeti jelleménél fogva, mely mint a vas, melyet acéloznak, csapások alatt mindig keményebbé s rugékonyabbá válik, részint a politikai helyzetért, de főképp azért, mert e háborúnak megkezdése minden morális érzetet annyira sért, hogy – ha e nagy erkölcstelenséget egy nagy siker nem takarja el –, a világ még századok után borzadással fog emlékezni e tetre, s a francia nemzet bosszút fog állni azokon, kik nyomora szegényének okozói valának.

aug. 8.

A hírek, melyek a harctérről érkeznek, Franciaország helyzetét mindég aggasztóbb színben tüntetik fel. – A porosz had előre nyomul. Franciaország több városában republikánus mozgalmak ütöttek ki. A kormány minden férfit, ki 40-ik évét nem haladta meg, fegyverre szólítja. Egy szóval mind azon jelenségek mutatkoznak, melyek csak akkor tűnnek fel, ha valamely állam végveszélyben látja magát. Reánk nézve az ügyek ily sebes lefolyása legalább azt eredményezi, hogy a vereségek által melyeket a híres francia hadsereg szenved, a folt, melyet utolsó porosz háborunk zászlóinkon hagyott, eltűnt. Engem az egésznél csak az események gyorsasága lep meg, mert azt, hogy a francia nép hanyatlásnak indul, rég hittem, s az, hogy egy nép, mely erkölcsiség tekintetében annyira süllyedett, s csak anyagi élvezet után sóvárog, harcias erőnyeiben is süllyedni fog olyanok előtt, kik a történetet

A franciák az események ilyen egyszerű befejezésével most már nem elégedtek meg, azt követelték, hogy a „porosz király, mint a Hohenzollern ház feje hivatalosan is hagyja jóvá Lipót herceg lemondását és azon túlmenően garantálja, hogy a herceg nem támaszt többé hasonló igényt.” A porosz király válasza alapján véve elutasító volt és ezt Bismarck oly formában hozta nyilvánosságra, hogy a franciák a háborút elkerülhetetlennek látták, 1870. július 19-én a francia ügyvivő Berlinben átadta a hadüzenetet tartalmazó jegyzéket.

A meginduló francia-porosz háború első jelentősebb csatája Wörth nevű városkában és környékén zajlott le (augusztus 6.). A harcok hevességére jellemző, hogy a győztes németek 489 tisztet és 10,153 közkatonaát veszítettek (ebből halott volt 106 tiszt és 1483 közkatona), a franciák közül fogságba került 200 tiszt és 9000 közkatona (Der deutsch-französische Krieg. 1870–71 I. Theil. I. Bd. 291 és a 12. Beilage. Berlin. 1874).

⁴Andrássy Gyula gróf (1823. március 8. – 1890. február 18.) miniszterelnök és honvédelmi miniszter (1867. febr. 17-től 1871. nov. 14-ig.) 1870 novemberében Beust utóda lett a Monarchia külügyminiszteri székében, állásáról 1879. október 8-án mondott le. – Eötvös naplójának egyik főszereplője s igen gyakran csak A. rövidítéssel említi vagy Gyula keresztnévvel utal rá.

⁵Weissenburg kisváros a Landau, Bitsch és Strassburg felé vezető utak csomópontjában s erős fallal volt körülvéve, bár 1867-től már nem volt erődtítmény. A város közelében folyik a nehezen járható Lauter folyó, sőt a várost 20–30 lábnyi széles árok veszi körül, mely néhol a hat láb mélységet is eléri, a város két oldalához „Weissenburger Linien” néven az előző háborúkból ismert magas földhányás csatlakozik (Der deutsch-französische Krieg. 1870–71. I. m. 177).

⁶Mac Mahon (Marie-Edme-Patrice de) duc de Magenta francia marsal (1808–1893), e háborúban az első hadtest parancsnoka s akire Strasbourg és környékének védelme volt bízva. A háború után a francia köztársaság második elnöke (1873–1879).

⁷E nevet azonosítani nem tudtuk.

ismerik, nem lehet kétséges. – Többször kifejeztem e meggyőződést barátaim előtt, még a múlt héten a harc megkezdése előtt, s állításom mosolyogva fogadtatott, mint az, mit 10 év előtt Németország közlegő egységéről és nagyságáról írtam, s pedig hány analóg esetet találunk. – A francia nép múltjának emlékei, a nagy frázisok hazaszeretetéről, s a nagy glóiról, melyre visszagondolva a nép a háború üzenetet öröm újjongással fogadta, elvakítottak mindenkit. – De vajon nem volt-e ez úgy Rómában is az impérium behozatala után? Nem környezé-e itt is a régi dicsőség emléke a légio sassait⁸, melyek az első imperátorok alatt még mindig győzhetetleneknek tartattak, s mi kellett, hogy mindez eltűnjön már egy pár vereségnél. Ki mondja, hogy a római nép egyszerre gyávává vált? Mily bátran halt meg annyi sztoikus és epikureus a hóhér és saját keze alatt! – Csak a küzdelem a fáradságok elviselésére, a kitartásra vezetett el a bátorság, s pedig ez kell, hogy vitéz sereg legyen. – Mikor a régi patricius csak élvezet vagy miveltség után vágyódott, az új nobilitas csak pénzt keresett, a szuverén demokrácia csak kenyeret s mulatságot akart –, Rómának vége volt, s a pár század, mely alatt neve még a történetben fennmaradt, nem más egy hosszú haldoklásnál, mert egyben igazságos a sors, s ez az, hogy az uralom soha egy erkölcsi romlott nép birtokában nem maradhat. Nem régi dicsőség, nem is egyedül a műveltség, hanem csak morális tulajdonok által lehet azt feltartani, s ha Németország – mint én hiszem, a közelebbi időben arra van hivatva, hogy ezen uralmat ő gyakorolja, ezt annak fogja köszönni, mert századunkban nincs nemzet, mely moralitás tekintetében a nép nagy zömét tekintve a németnél magasabban áll.

Egy feltűnő van a jelen esetben, s ez azon egyetértés, mely az események iránti nézetekben a lengyelek és oroszok között létezik. Talán soha eddig nem volt pillanat, hol a két nemzet egyetértett, s egy vereség felett együtt szomorkodott. A lengyelek a franciák győzelmétől hazájuk helyreállítását várták. Az oroszok Poroszország győzelme által balti tartományait látják veszélyezve. S ki tudja, e pillanatnyi egyetértés nem lesz-e állandóbb. – Mert ha valami van, mi ez egymást gyűlölő szláv fajt kiengesztelheti, az azon közös gyűlölet, melyet a németek ellen viseltetnek, s azon veszély, mely a szláv faj minden részeit ez oldalról fenyegeti.

Egy óriási küzdelem csírái fekszenek itt, mely kikerülhetetlen. Feladatunk gondoskodni, hogy a magyar e küzdelemnél, mely egyszersmint a szabadságé és civilizációé, a germánokkal fogjon kezét.

Oroszország állása veszélyes civilizációnkra, csak egy nyugtat meg s ez éppen az, mitől mások félnek, – Oroszország haladása a civilizációban, melynek melegítő világa, úgy látszik, úgy fog hatni ez óriás birodalomra, mint a nap sugarai a jéghegyre, nem termékenyítve de feloszlatva.

[aug.] 9.

Egész nap érdekesebb távirat nem érkezvén, az emberek hazugságokkal vigasztalták magukat. Reggel valaki azon hírt terjesztette, hogy egy frankfurti bankár telegramot kapott, mely szerint Bazain⁹ a poroszokat teljesen legyőzte és ezek 7,000 halottat és 50 ágyút vesztettek, délután már 15,000 halottról és 300 ágyúról beszéltünk, este, mikor az első telegramok érkeztek, melyek csak az utolsó ütközet részleteit közölték, külsült, hogy Frankfurtról egy bankár és általián véve semmi frankfurti nincs itt. – Valóban pszichológiai rejtély azon gyönyör, melyet sokan a hazudásban találnak. A beszélgetés természetesen a háborúról s vele rokon tárgyakról folyik. – Laube¹⁰ nagy

⁸ „A légio hadijele az ezüstbe foglalt rúdon ülő vagy álló szárnyait fölfelé, vagy szétterjesztő, karmai közt villámcsomót tartó ezüst sas (aquila) volt.” A hadijeleknél taktikai jelentőségük volt, ezekkel s a kürtjelekkel intézték a csatavezetést. (Wagner József: Római régiségek. 8. kiad. Bp. 1910. 103–104.)

⁹ Bazaine, François Achille (1811–1888) francia marsal, e háborúban a franciák harmadik hadseregének parancsnoka. Metz védelme volt rá bízva és mert azt feladata, 1873-ban hazaárulás vádjával halálra ítélték, de az ítéletet kegyelemből börtönbüntetésre változtatták.

¹⁰ Heinrich Laube (1806. szept. 18. – 1884. aug. 1), író. Fiatal éveit az „ifjú német mozgalom”-ban való részvétele határoz meg. Sokat ír. Jelentősebb műve: Das junge Europa. 1–4 köt. Mannheim. 1833–37. – Das neue Jahrhundert, 1–2 Bd. Fürst–Leipzig. 1832–33. Összegyűjtött írásai Bécsben jelennek meg (1875–1882) 16 kötetben, míg drámai művei Leipzigben 1880-tól 16 kötetben. – Bényei Miklós tanulmányában (Eötvös József olvasmányai. Bp. 1972) neve nem fordul elő.

filozófiai nyugalommal elmélkedett azoknak bornírozottságáról, kik azt hiszik, hogy idő jöhet, midőn a mostanihoz hasonló háborúk lehetetlenek lesznek, mert a haladás sokkal lassabb, mint gondoljuk s az emberek mindig hasonlóknak fognak maradni. – De vajon hatszáz esztendővel nem mondta volna-e ugyanezt valószínűleg valamely bölcs püspök vagy apát, ha barátjai közül valaki az ököljog megszüntetéséről szólt volna? És ha a dolgokat igazán vesszük, csakugyan oly lassú-e haladásunk? Vajon, ha a középkor épületeit a mostaniakkal összehasonlítjuk, főképp a magány lakokat, melyeken a 13-ik században még a városokban is üveglak vagy fűtési készlet nem volt, és összehasonlítjuk az embereket, nem találunk-e ezeknél még nagyobb különbségeket; és Darwin teóriája, ha ezt az anyagi természetre nézve nem fogadjuk is el, nincs-e igazolva éppen erkölcsi és szellemi tekintetben?

[Aug.] 10.

A csatatérről újabb hír nem érkezett, ellenben Párizsból a távirda jelenti, hogy miután a törvényhozás csak oly minisztériumnak ígéri támogatását, mely az országot megvédni képes, Palikao¹ biztatott meg a kabinetalakítással. Egyszersmint tudósítunk, hogy a hadsereg vezetése Mac Mahontól elvételével, s Bazainnak adatott át. Mindez csak azt bizonyítja, hogy a szenvedett vereség fontosnak tartatik; egyébiránt az esetek ritkák, midőn valamely állam helyzete azáltal jobbá vált, hogy veszély pillanatában kormányát megváltoztató.

[Aug.] 11.

Párizsból komoly hírek érkeztek, Favre² a törvényhozásnál indítványt tett, hogy a császár a hadsereg vezetéséről mondjon le. Kératry³ éppen az abdikációt kívánta és nem tartozik a lehetetlenségek közé, hogy néhány nap múlva Napoleon⁴ császársága már a történeté lesz. Mi lesz ennek ítélete? Szigorú mindenestre, de meggyőződés szerént inkább a francia nép, mint ennek császára felett. Mert hogy ily aventurier⁵, kiben tulajdonkép semmi nem nagyszerű, mint ambíciója, és a

¹ Palikao, Cousin-Montauban, Károly Vilmos Maria Apollinaire gróf (1796. jún. 24. – 1878. jan. 8.), tábornok, a császár híve. Eugénia császárnő 1870. aug. 4-én az Olivier-minisztérium bukása után a császárhű és megbízható bonapartista kabinet, az ún. mameluk-minisztérium élére állította s ebben P. a hadügyi tárcát is elvállalta. A császárság bukása után külföldre menekül.

² Jules Favre (1809–1880) ügyvéd, politikus. Már 1830. júl. 29-én a királyság eltörlését és az alkotmányozó gyűlés összehívását követeli. Az 1848-as februári forradalom kitörése után államtitkár a belügyminisztériumban. Majd képviselő lesz. 1867-től az Akadémia tagja. 1870. júl. 15-én ama kisebbekkel szavazott, mely az Olivier által kért hitelt megtagadta. Aug. 9-én ő javasolja az öt képviselőből álló bizottság kinevezését s annak teljhatalommal való felruházását a német invázió visszaverésére. Javaslata némelyek a forradalom kezdetének mondják. Javaslata rá buktatták meg a képviselők III. Napóleont (szept. 4.). A köztársaság kormányában külügyminiszter lett. de Gambetta menekülése után a belügyminisztérium vezetését is átvette. Ő tárgyal Bismarck-kal (1871 jan.) a megadás feltételeiről, a frankfurti végleges békekötésnél is ott van (1871. máj. 10.), 1876-ban szenátorrá választják. Könyve: *Gouvernement de la Défense Nationale* Vol. 1–3, több kiadást ért meg.

³ Emile Kératry gróf (1832–1905) politikus és író. 1869-től szabadelvű ellenzéki programmal képviselő. A háború kitörése után támatta Lebeuf hadügyminisztert, a szeptember 4-i kormány Párizs prefektusává nevezi ki, de feladatát nem tudja megoldani, ezért okt. 12-én lemond. Nehéz, szertelen természet. Írt néhány politikai művet, de színdarabokat is.

⁴ III. Napóleon, francia császár (1808. április 20. – 1873. január 9.) Bonaparte Lajos holland király és Beauharnais Hortense fia. A reichstadti herceg halála után (1832. júl. 22.) a bonapartisták őt tekintik a család fejének s a francia trón jogos örökösének. Kalandos élet során jut el 1851. dec. 10-én a köztársasági elnöki székbe, 1852. nov. 21-én népszavazás útján örökös császárrá választják. Miklós cár fölötti győzelme hatalmát megszilárdítja, mely különösen a párizsi kongresszuson (1856) látványosan megmutatkozik. – Olaszországi politikája, de különösen a mexikói expedíció megnyirbálja népszerűségét. 1870. szept. 2-án a németek fogságába esik Sedannál, szept. 4-én a Bonaparte családot örökre megfosztják a tróntól. Angliában hal meg. Ir politikai és katonai témájú tanulmányokat.

⁵ Aventurier (francia szó) szélhámos, kalandor.

kíméletlenség, mellyel személyes céljainak mindent feláldozott, 20 évig ily szerepet játszhatott, az bizonyosan még többet bizonyít a nemzet, mint azon ember ellen, ki ezt tette. — Egy mindenesetre érdekes lesz s ez azon dűh, mellyel nem sokára éppen azok fognak a megbukott nagyság ellen fordulni, kik azt leginkább bámulták. Falk¹⁶ megkezdte már, a többiek követni fogják, mert hisz a gyávák és szolga lelkek semmit nem bocsátanak meg nehezebben, mint azt, hogy féltek s rossz helyen hízelegtek. — En azon bámulatot, melyről sokan Napóleonnól, mint politikusról szóltak, soha sem foghattam meg. — Miután a befolyás, melyet Franciaország már századok oltá Európa gyakorol, s melyet sem a nemzet tulajdonai, sem száma nem indokol, főképp azon szétदारaboltságnak eredménye, mely az olasz és a sokkal nagyobb német nemzetet elbénítá és Franciaországot nemcsak minden megtámadások ellen biztosítá, hanem néki a kis szomszéd uralkodók rivalitásában eszközöket nyújtott, melyeket saját érdekében felhasználhatott: az kétségen kívül már azon politikát sem foghatta meg, melyet Napoleon Olaszországban követett. Mindenesetre ellentéte vala ez annak, mit Franciaország nagyobb uralkodói és államférfiai eddig tettek, s az mi Nizza és Savoya annectálása¹⁷ által később történt, éppúgy mint az, hogy Velence¹⁸ az osztrákok kezében hagyatott, s Róma megszállva tartatott, legfeljebb azt bizonyítja, hogy Napoleont az olasz háborúban nem a nemzetiség eszméje vezette, s azt eredményezé, hogy Olaszországot felmenté a háládatosság terhe alól. — De mit mondjunk a politikáról, melyet 66-ban Németországban követett? — Eltűri, hogy Ausztria Németországból kizárassék. Maga dolgozik, hogy a dualizmus, mely Németország életerét kettévágta, megszűnjék, s azon összeköttetés, mely a déli tartományokat Ausztriához csatolta, felbontassék, mintha azon pillanatban, melyben a kis államok magokra hagyatva maradnak, azok nem esnének szükségképp Poroszország befolyása alá, még azon esetben is, ha ezen befolyást, sőt Németország egységét, a Zollparlament¹⁹ nem készítette volna elé. Ezen eljárás oktalanságát csak azon örültség múlja fel, mellyel a jelen harc megkezdett, látszólag csak azért, hogy miután előbb a német szövetség gépezete darabokra töretett, azok a nemzeti lelkesedés lángjainál egy nagy egésszé forrjanak össze. Napoleon magát mindig providenciális eszköznek tekinté, ha eljárását látjuk csakugyan annak kell őt tartanunk, nem volt talán soha ember, ki többet tett annak elérésére, mit maga nem akart.

[Aug.] 12.

A harcterről ismét csak az utolsó események részletei érkeztek. Ha igaz az, mit több telegram hírdet, hogy Franciaország Metznél legfeljebb 150.000 embert koncentrálhat, míg velek szemközt 400.000 német áll, úgy az előbbieknél új veresége — bármi erős legyen a pozíció, melyet elfoglalnak — csaknem bizonyos. De a veszély, nézetem szerint, nem azon túlnyomó befolyásban fekszik, melyet Poroszország ezen győzelmei után kivi. — Azáltal, hogy azok Németország nevében, sőt részben nem porosz németek által vívattak ki, a nagyhatalmi állás, mely első pillanatban a porosz királynak jut, specifikus porosz nem lehet, s összes Németország uralmával a Hohenzollerek megszűnnek prosozok lenni. Nagyobb veszélyt látok azon forradalmi lökésben, mely Napoleon bukásával ismét Franciaországtól várható, s mely a jelen pillanatban ugyan nem fogja veszélyeztetni a szociális rendet, de annál

¹⁶ Falk Miksa (1828. okt. 7. — 1908. szept. 10.). publicista, politikus, a reformeszmék egyik jelentős képviselője, Deák Ferenc munkatársa.

¹⁷ Nizza és Savoya annectálása, Franciaországhoz való csatolása az 1860. március 24-i turini szerződés alapján következik be.

¹⁸ Velence esetében mintha cserben hagyná Eötvöst az emlékezete. Ugyanis Velence nem marad az osztrákok kezében, hiszen Bismarck diplomáciai sikerei és a porosz fegyverek diadalai arra bírták I. Ferenc Józsefet, hogy 1866. júl. 4-én III. Napóleonnak engedje át az egész velencei királyságot s ez év okt. 17-én az osztrákok el is hagyják a várost. A szerződés szerinti népszavazás október 21-én és 22-én ment végbe, melynek eredménye az volt, hogy néhány szavazattól eltekintve az egész lakosság helyeselte az olasz királysághoz való bekebelezést.

¹⁹ Bismarck 1867. júl. 8-án a dél-német államokkal vámszerződést kötött, amely szerint a törvényalkotásra vámkérdésekben egy olyan parlament illetékes, melyben az észak-német államok többséget élveztek, a parlament mindenkor elnökét Poroszország adta s a szükségnek megfelelően gyűlt össze. — A Zollparlamentet az egyesülés első állomásaként értékelik.

inkább a szabadságot. A republikának kikiáltása Franciaországban, melyet nagy olasz mozgalmak követhetnek, egy porosz, orosz, osztrák szövetséget vonhatna maga után, s nem ismerek semmit, mi különösen reánk, magyarokra veszélyesebb lehetne.

[Aug.] 13.

Fiam²⁰ tanácsára Darwin könyvét olvasom. Rendkívül érdekes, habár alig képzelhető szomorúabb. Az életért való küzdelem, mely egész teóriájának egyik sarkpontját képezi, tulajdonképp nem más, mint Hobbes²¹ elvének, a mindenkinek harca mindenki ellen – kiterjesztve az egész organikus világra, mely által e szép föld egy nagy csatatérre változik, melyen le a békés növényig létéért küzd minden, s minden lény saját életét csak más gyengébbek elnyomása által tartja fel, míg végre csak az marad, ami tökéletesebb, azaz erősebb. Az, hogy ezen eszme oly világosan állíttatik fel, új lehet; az eszme maga azonban bizonyosan nem az, sőt a Siva²² tisztetnek s azon népek vallásának, melyek a gonosz, a rontó szellemet imádják, ugyanezen, habár homályosan észlelt felfogás valószínűleg alapja. – A legszomorúbb az, hogy a teóriát valóban kell tartanunk. Legalább mi az embereket, s főképp a népeket illeti, bizonyosan az, egész történetünk nem lévén más egy hosszú küzdelemnél, melynek lefulttöbbedt eredménye az, hogy a nemzeti egyéniségek mindég fogynak, s végre csak néhány küzdő marad a téren. Az egyetlen, mi még vigasztaló, az, hogy a küzdelem eredménye mindég csak a magasabban álló, a tökéletesebb egyéniségeknek győzelme lehet, s hogy az embereknél az, mi erősebbé tesz, csak a szellemi magasabb kifejlődés.

Montalembert²³ átlátta, hogy ha korunkban, midőn mindenki, ki a szabadságra hivatkozik, rokonszenvre számolhat, e tekintetbe csak a kató[li]kus egyház irányában tétetik kivétel, ez csak azon szoros összeköttetésnek tulajdonítható, melyben az egyház az állammal állt, csak annak, mert az emberek még mindég nem felejték el, hogy a katolicizmus egykor minden szabad törekvés elnyomására, minden zsarnokság szentesítésére használta hatalmát, s mert az emberek azt, mi a helyzetnek következtetése volt, ezen vallás természetes irányának tartva, most is félnek, hogy a katolicizmus a szabadság által megerősödve, hatalmát most is hasonló irányban használná fel. – Hogy minden ellenszenvnek, mely a katolicizmus ellen mutatkozik, csakugyan ez alapja, azt világosan bizonyítja az, hogy ott, hol e félelem nem létezik, és a vallás csakugyan elnyomás ellen küzd, mint Irlandban vagy Lengyelországban, a népek rokonszenve az egyház küzdelmeit támogatja.

Ezen meggyőződésnek következtetése, hogy ha a katolicizmust biztosítani, ha azt erősíteni akarjuk, a legjobb mód abban áll, ha annak ügyét az államhatalom ügyétől elválasztjuk, ha azt úgy állítjuk, hogy az ne a szabadságnak veszélye, hanem egy erős támasza legyen, s ne civilizációnkkal ellentétben, hanem avval egy irányban haladjon, mi egyszersmint ezen vallásnak egyedül természetes irányát képezi, mert hisz miként lehetne ellentétben a vallás azon civilizációnak, melynek alapját képezi.

A keresztyén vallásnak nagy revelációja a morális világ körében az emberek egyenlősége. Revelációnak mondom, az ókor egy népe vagy bölcse sem fogta fel azt oly általánosságban, mint a keresztyénység; és valóban, ha valaminél, itt szükség volt a revelációra, hogy azt, minek minden tények ellentmondanak – az egyenlőséget – higgyük és azt elfogadjuk, ha nem is mint tényt, legalább mint célt, mely után törekednünk kell. – És végre is az, hogy ezt tisztán felfogtuk, képezi legújabb korunk fejlődésének nagyságát.

²⁰ Eötvös Lóránd a neves fizikus, s későbbi egyetemi tanár, miniszter, a MTA tagja, a gravitációs tér kutatója és tudósa (1848. júl. 27. – 1919. április 8.). E sorok írása évében, 1870-ben tesz doktori szigorlatot s fejezi be egyetemi tanulmányait.

²¹ Thomas Hobbes (1588–1679) angol mechanikus materialista filozófus, „a baconi materializmus rendszerbe foglalója” (Marx) és továbbfejlesztője.

²² Siva (a jószágos) a hindu vallás egyik főistene. A természet féktelen erejének megszemélyesítője, aki éppúgy teremt, mint rombol.

²³ Charles de Montalembert, (1810–1870) francia író, publicista és politikus, a liberális katolicizmus irányzatának képviselője. *Bényei Miklós*: i.m. (175–177) ismerteti Eötvös és M. kapcsolatait és az ezzel kapcsolatos irodalmat.

[Aug.] 14.

A harctérről újabb tudósítások nem érkeztek. Érdekes a tökéletes változás, mely az utolsó napokban a közvéleményben történt. A múlt héten, aki a poroszok győzelmének csak lehetőségét tette fel, csaknem őrlöttnek tartatott, most éppen úgy néznek arra, ki azt teszi fel, hogy a franciák még ellentállhatnak, sőt a németeket a Rajnán vissza is hajthatják. Mint előbb a francia, úgy most a porosz hatalom túlbecsültetik s ha a beszélgetéseket halljuk, melyek az utóbbi események következtetéseiről folynak, látható, miként a legnagyobb résznek az, mi a küzdelem következtetéseiben valóban nagyszerű, még eszébe sem jutott. — Én, habár a harc kockái fordulnak is, — mit még mindég lehetőknek tartok — a küzdelem végeredményeire nézve tisztába[n] vagyok. Az a germánok győzelme lesz a románok felett és vele megkezdése azon nagy küzdelemnek, mely a szlávok és németek között kikerülhetetlen és Európa jövőjére döntő lesz. De ezen kívül a háborúnak még egy nagy eredménye lesz, s ez az, hogy e harcot, melyet Napoleon és Vilmos kezdett meg, a francia és német nemzet által fog folytatni és hogy valamint a poroszok eddigi győzelmüket főképp a német nemzeti lelkesedésnek köszönik, úgy Franciaország védelme, — ha az még sikerülhet — csak a francia nép által eszközölhető. Meglehet, Napoleon még kiűzheti a poroszokat határaiból, de dinasztijával együtt követni fogja őket és ha a porosz királynak sikerül megalázni Franciaországot, megsemmisítette Poroszországot, melynek helyébe a nagy Németország lép.

Általán véve nagy s részben legalább távolabb jövőre nézve talán üdvös következtetése e háborúnak 1-ször az, hogy a monarchiai eszmét gyengíti, mert valamint a harcnak kezdete azokat, kik a monarchiában a béke biztosítását látták, megingatta hitében, úgy a harc folyama szükségképp nevelni fogja a népek önértetét. 2-ször: Hogy azon előítélet[et], mely állandó hadseregnek hasznáról s arról, hogy a katonák 8–10 évig a seregnél tartassanak, létezett, meg fogja szüntetni. A porosz rendszer oly közel áll a milicrendszerhez²⁴, hogy győzelmei szükségképp ezen rendszer általános alkalmazásához fognak vezetni, s alig gondolható valami, mi a polgári szabadság biztosítására és financiai bajaink megszüntetésére üdvösebb lehetne.

Írtam Andrásynak és Ilonának²⁵.

[Aug.] 15.

Ma van Napoleon ünnepe²⁶. Valószínű, hogy a franciák, kik e napot máskor a császár éljenzésével töltötték, ma ellenkező demonstrációkkal mulatják magokat, végre mindkettő egyet demonstrál és az Franciaország jelen erkölcsi állapota. — Minden valószínűség szerint Napoleon kormánya nemsokára a történeté lesz, de hogy az korunkban s Európa legműveltebb nemzeténél húsz évig fenntarthatta magát, szennyfoltja lesz századunknak, s komoly aggályra ad okot civilizációnk jövője iránt. — Első Napoleon állásában nincs semmi rendkívüli. Hogy az, ki nagy politikai mozgalmak után hazájának belbékét ad, hatalomra vergődik s azt feltartja hadi dicsősége által, ebben nincs semmi rendkívüli. A nemzet, melynek uralkodását az egész világ elismeri, könnyen megfelelkezik a politikai szabadságról és oly kormány, mely mint az első császárság, annyi ambíciót kielégíthet azokban, kik neki veszélyesek lehetnének, saját hatalmának eszközeit találja. De hogy Napoleon Lajos, kiről minden francia még azt is tudja, hogy nem Napoleontól származik s ki pályáját két oly kudarccal kezdé, mint a strassburgi és boulogni, végre húsz esztendei uralomra emelkedhetik pusztán azáltal, mert a becsületes emberekkel el tudja hitetni, hogy nélküle egy új forradalmon kell keresztül mennie s hogy ezen ember mindent elkövethet még a legnagyobb politikai hibákat is anélkül, hogy állása ingadozna, míg azt külső hatalom nem rontja szét, — ez a morális érzület oly hanyatlásának, oly kimerültségnek jele,

²⁴ A hadseregszervezés egyik módja, a hadsereget nem sorozás vagy verbuválás útján szervezik, hanem azt az egyes közigazgatási egységek formájuk polgáraikból, azaz a milícia oly fegyveres erő, melynek tagjai békeidőben polgári foglalkozásuk mellett teljesítenek csak szükség szerint fegyveres szolgálatot.

²⁵ Eötvös legidősebb gyermeke, Ilona, szül. 1846. május 21-én, férje: Návay Lajos (házasságkötés ideje 1868. augusztus 2.). Ilona férje birtokán él Földeák községben (Csongrád m.).

²⁶ I. vagy Bonaparte Napóleon szül. napja: 1769. augusztus 15.

minőt a Caesarok alatti Rómán kívül sehol nem találunk, s mely annival szomorúbb, mert az, mit Franciaországban látunk, magasabb fokon, de hasonló állapotok következése, minőket Európa más országaiban is találunk. A vallási érzület s vele az erkölcsi szigor hanyatlása oly tünemény, mely kétségtelenül azon befolyás következése, melyet Franciaország több, mint egy század óta az egész világra gyakorolt, de minek mindenütt csak hasonló következései lehetnek, s nézetem szerint ez korunk legaggasztóbb jelensége.

[Aug.] 16.

Tegnap este érkezett egy hír, hogy a franciák a Moselen való átmenetnél megverettek. Ma a távirda azt hozza, hogy hosszabb ütközet után 4,000 embert veszve Metzbe szorítottak vissza. Ugy látszik az eredmény iránt nincs kétség többé s a német nemzet nagysága meg van alapítva. — Adja az ég, hogy vele a civilizáció érdekében éljen, mire némi kilátás lehet, a német nép jelleménél fogva, melynél az egyényi szabadság és háziasság inkább van kifejtve, mint más népeknél s mely éppen azért sem a cézárizmus elfogadására, sem arra, hogy hódító nemzet legyen, hivatva nem látszik. — Hogy jelen civilizációnkban a német nemzet foglalja el az első helyet, az tulajdonképp természetes, miután Európa és Amerika civilizációja a germán fajnak mive. Szeretném tudni, vajon császáruk és családjának most, midőn a Hohenzollerek ily dicsőségre emelkedtek, nem jut-e eszébe, hogy e helyet ők foglalhatnák el és hogy a hibák véghetlen sorára volt szükség, hogy ettől megfosztassanak. — Az első ötödik Károly követte el²⁷, midőn mint a katolicizmus bajnoka lépett fel. A protestantizmus a német jellemnek kifolyása; nem képzelhető vallás, mely e nép szükségeinek inkább megfelelne, mint ez, mely egyrésztől a szabad vizsgálat elvét állítva fel a gondolkodásnak szabad tért nyit, és mégis K[risztus] istenségét és a trinitást feltartva egyszersmint azon misztikus hajlamokat elégíti ki, mely a német jellemnek egyik sajátja. De Károly után is mily eljárást követtek utódai. Volt-e valaha uralkodó család, mely népeitől oly egészen különvált és mindég csak saját családi érdekeit tartotta szemei előtt? S bámulható-e, ha a nemzet azokat, kik magokat soha hozzá nem számították, végre idegeneknek tekinté és őket elhagyva az első fejedelemehez csatlakozott, ki mint német lépett fel, s ez II. Friedrich volt²⁸, ki ha könyveit franciául írta is, mint német fejedeleme vitte háborúit, s kinek győzelmeiben a nemzet nemzeti dicsőségét látá. — Poroszországnak II. Friedrich oltá nem volt nagy fejedelme. Maga Poroszország 813-ig²⁹ nem jutott missziójának öntudatához, de ha ezen állam történetét az utolsó század alatt figyelemmel követjük, azon meggyőződéshez jutunk, miként minden sikerét annak köszöni, hogy egy nagy eszmének volt képviselője. Mit jelenleg látunk csak végső manifesztációja azon szellemnek, mely már akkor nyilatkozott, mikor II. Friedrich győzelmei egész Németországot lelkesedésre ragadták. — De éppen ezért meg vagyok győződve arról is, hogy a jelen háborúnak semmi eredménye nem biztosabb, mint az, hogy a specifikus porosz állam be fog olvadni Németországba. — Semmi nem állhat fel tovább, mint míg hivatását betöltötte.

[Augusztus] 17.

Új nagyobb hír a csatáról nem érkezett, csak az előbbi ütközetek részleteit olvassuk a lapokban és semmi nem érdekesebb, mint azon benyomás, melyet e hírek mindenkire tesznek. — Még azon németeknél is, kiket egyébként nemzetök nagy diadalmi boldoggá tesznek, a dicsőségnek érzetét háttérbe szorítja az undor és borzadás, melyet mindenki e mészárlásoknál érez. Ez részben azon haladásnak köszönhető, melyet az utolsó 50 év alatt a humanitásban tettünk, de úgy gondolom

²⁷ V. Károly, német-római császár és spanyol király (1500. febr. 24. — 1558. szept. 21.). Császár 1519-től 1556-ig, választása előtt szavát adja a pápának, hogy ez eretnekséget (a lutheri reformációt) elnyomja.

²⁸ II. Frigyes Vilmos porosz király (1712. jan. 24. — 1786. aug. 15.), 1740. május 31-én lépett a trónra azzal az elszánt akarattal, hogy országát, Poroszországot nagyhatalommá teszi.

²⁹ I. Napóleon legyőzte Poroszországot, Berlint megszállta s az országra ráerőszakolta a tiltsiti békét (1807. júl. 9.), III. Frigyes Vilmos porosz király volt az, aki a sokszorosan megalázott ország népét fegyverbe szólította (1813) s erőfeszítései némileg javítottak országa helyzetén.

méginkább a jelen hadviselés rendszerének, mely mellett az egyén úgyszólván eltűnik s csak a tömegek maradnak, egymás ellen vezetve, hogy egymást megsemmisítsék. – A háború eszméje már magában véve ellentmond egész keresztény morálunknak, de midőn a háborúban az egyénnek még tér nyílt a kitüntetésre, s az egyes csapatok vezérei, sőt az egyes vitézek erélyek és bátorságuk által az eredményre befolyást gyakorolhattak, a bámulat és meglegedés, mellyel férfias erények látása mindenkit eltölt, egy bizonyos pontig ellensúlyozta a brutalitást, mely minden háborúnál felszínre jut. – Most midőn maga a hadvezér is csak ügyességét tüntetheti ki s a hadviselés mesterséggé, vagy nem bánom tudománnyá vált, melynek célja nem más, mint ez: mily módon lehet legtöbb embert megölni a lehető legrövidebb idő alatt, éppen a legcivilizáltabb népek harcai csak undok mészárlások. És vajon hát meddig fognak ezek még tartani?

Aug[usztus] 18

Ma ünnepeltetett a császár születésnapja³⁰. Érdekes, mi pontosan jelent meg minden magyar a templomban végighallgatva a Gott erhielt (!) a negyedik strófáig. – Ki hitte volna ezt csak 4 esztendő előtt, és pedig, ha van valami, mi nemzetünk politikai képességét bizonyítja, ez kétszegtelenül a gyorsaság s általánosság, mellyel újabb helyzetét felfogta s éri, miként a nemzet jövője ezentúl attól függ, hogy birodalmunk legalább egy ideig, azaz addig tartassék fel, míg Magyarország emelkedve miveltségben Ausztria helyére léphet, azaz, egy nagy birodalom alkotására képes lesz. Mert hogy azon pillanatban, melyben Németország mint állam teljesen kifejlődött, birodalmunk német részei ahhoz csatlakozni fognak, ezt alig vonhatja valaki kétségbe, és én a dualizmus felállítását soha nem tekintetem másnak, mint átmeneti állapotnak egy önálló magyar birodalom alkotására.

Lesz-e ehhez időnk? Lesz-e főképp a nemzetben elég belátás helyzetének felfogására, mely tőlünk azt kívánja, hogy a politikai haladást egy időre elnapoljuk és minden törekvéseinket az ország anyagi és szellemi kifejlődésére központosítsuk?, – ez az a kérdés, melytől jövőnk függ, s melyre nem gondolhatok aggodalom nélkül. – Már jelen politikai helyzetünk is nehéz és veszélyes. Ha, mi már most is valószínű, a németek teljes győzelmet vívnak ki, a félelem, egyes államok érdekei, de főképp az irigység, mely népek életében ép oly tényező, mint az egyeseknél, azt fogják eredményezni, hogy Anglia kivételével minden állam szövethetni fog az ifjú óriás ellen. Még azon esetben is, ha ennyi szerencse és dicsőség a németeket nem kábítaná el – és ehhez miután a németek élén poroszok állnak – kevés kilátásunk lehet, Franciaországnak és Oroszországnak el kell mindent követniök, hogy szövetségeket találjanak s így az, hogy kezet fogjanak, a dolgok természetében fekszik. Törökország a franciákat régóta szövetségeseinek tekinti, s így, habár valóságos érdekei mást kívánnának, valószínűleg ugyanezt teendi. Dániát újabb sérelme teszi a poroszok ellenségévé³¹ és Olaszországot azon küzdelmek emléke, melyeket századokon át a német császárok ellen folytatott, vezetik talán az új Németország ellenségei közé. Fog-e Ausztria e pressziónak ellentállhatni, lesz-e Andrássy elég erős, hogy mindazon tényezőknél ellentálljon, kik szövethetni fognak, hogy birodalmunkat hasonló irányba tereljék. – Meggyőződésem szerint maga fejedelmünk belsejében ellenséges indulattal viseltetik Poroszország iránt, a dinasztia bizonyosan. Minden, ami a birodalomban szláv, vagy a szlávokat pártolja, ezen irányban dolgozik. Ezt óhajtja az egész katonai párt, és nem kétkem a papság is, és mégis attól, hogy Andrássy mind ezeknek ellentálljon, függ a monarchia és főként hazánk jövője. – Németország legyőztetésének Ausztriára nézve legfeljebb azon előnye lehet, hogy német tartományait³² egy pár évvel tovább tartja meg, míg azon esetben, ha Poroszországgal szövethetnek legalább hosszabb időre biztosítja német tartományait is, melyek a birodalomhoz való tartozások ellen csak

³⁰ Ferenc József osztrák császár és magyar király 1830. augusztus 18-án született. – Az osztrák himnusz kezdő mondata: Gott erhalte. . . , melynek szövegét Haschka Leopold, zenéjét Haydn írta.

³¹ Az osztrák és porosz csapatok 1864. febr. 1-én Dániát megtámadják, a túlerővel szemben a kis ország elbukott. Az 1864. okt. 30-án megkötött bécsi békében elveszti Schleswig, Holstein és Lauenburg nevű hercegségeket, ezeken Ausztria és Poroszország osztozkodik. E területek elvesztése nagy elkeseredéssel töltötte el a dán népet.

³² Ausztria német tartományai: Alsó- és Felső-Ausztria, Salzburg, Voralberg, ezeket kizárólag (nagy többségben) németek lakják.

akkor lázadnának fel, ha ezáltal arra kényszerítenének, hogy német rokonaik ellen harcoljanak és még azon esetben is, ha később birodalmunk német tartományai nem lennének feltarthatók, Ausztria nem fogja ezeket elveszteni teljes kárpótlás nélkül, melyet a Dunafejedelemiségekben³³ nyerhet.

Ma van Ilonám neve napja, tartsa az ég boldogan e kedves gyermeket.

[Augusztus] 19.

A városban mindenféle hírek szárnyalnak, melyeknek azonban semmi pozitív alapjuk nincs, mert az egész nap új telegram nem jött, s a 16-iki ütközetnek eredménye Párizsban s Berlinben ellenkező módon adatik elő. Mint én a dolgot értem, a megítáadásnak, melyet ez ízben a franciák intéztek a poroszok ellen, célja nem lehetett más, mint hogy ezeket Verdunból kiűzve maguknak a visszavonulást Párizs felé megnyissák és ha a poroszok, mint a berlini telegram jelenti, a csatátért megtartották és a franciák Metzbe visszatértek, az előny a németeké lenne. E rejtély nemskára meg fog magyaráztatni. Addig is azonban érdekes a közvéleménynek teljes megváltozása. Valamint a poroszok első győzelme általános meglepetést okozott, s sokak által kételkedéssel fogadtatott, úgy most, ha itt ott egy a franciáknak kedvező hír érkezik, egy pár lengyelen kívül, nem talál hívőkre. A francia nemzet sokat veszített e hadjáratban, de semmi által nem annyit, mint az által, hogy nimbuszát veszítette el.

[Augusztus] 20.

Ma ünnepeltük Sz[en]t István napját, egy csendes magyar által tartott misével, melynél a magyarok, ideszámítva még a magyarországi izraelitákat is, csaknem mind megjelentek. Éppen a mise előtt érkezett a telegram, mely a poroszok újabb metzi győzelmét és azt jelenti, hogy a francia sereg Párizstól elvágtatott, képzelhető a hatás, melyet e hír honfiaink között okozott, kik nagy részben mind a franciákkal rokonszenveznek, Horváth³⁴ szokása szerint nagyokat sóhajt, Somsich³⁵ legmélyebb szónoki megilletődéssel mondja, hogy most Magyarországnak vége van s hogy egy év múlva Salzburg, Tyrol is és Felső-Ausztria nem fognak többé birodalmunkhoz tartozni. — Hasonlóan ír Tanárky³⁶ a hatásról, melyet a poroszok győzelme Pesten előidézett. — Mondhatni századokig az volt óhajtásunk, hogy a magyar önálló államot képezzen vagy amennyiben más országokkal dinasztiaja által összeköttetésben [áll] a birodalomban övé legyen az első szerep. S midőn erre felhivatunk, midőn a távolban még Magyarország teljes függetlenségének lehetősége merül fel, megijedünk a feladat nagysága előtt. És vajon kevesebb veszély fenyegette-e hazánkat Oroszországtól, midőn oly hatalmat nem láttunk, mely azt féken tarthatá, az ország lakosainak szláv része csaknem nyíltan konspirált ellenünk, s a lehetőség, melyre jövőnk biztosítását építettük Lengyelországnak helyreállítása volt — mint most, midőn Németország hatalma biztosít Oroszország ellen, s Németország elnyomása ellen biztosít Európa érdeke, mely nem engedi, hogy birodalmunk legnyűgöztesse.

Tekintve az erélyt és gyorsaságot, mellyel a német ügy halad, elismerem, hogy a birodalom német tartományai veszélyeztetnek, de ez is első pillanatban csak oda vezet, hogy a dinasztia hatalmának súlypontját Magyarországra keresi. Hogy pedig Poroszország ezen irányban nem fog egyelőre semmit tenni, az iránt biztosít a kimerültség, mely e győzelmes hadjáratot követni fogja. És így minden esetre időnk marad, mely alatt készülhetünk s a kérdés végre is csak az, bírunk-e képességgel annyira fejleszteni nemzetünk anyagi és szellemi képességét, hogy az egy erős állam[ot] képezhessen és fentarthasson. — Ha bennünk e képesség hiányzik, úgy is hasztalanok voltak minden

³³ Moldva és Oláhország egykori neve: Dunafejedelemiségek.

³⁴ Nagy valószínűség szerint Horváth Boldizsár (1822–1898) liberális politikus, jogtudós, igazságügyminiszter, az MTA tagja. Barátság fűzte Deákhoz és Eötvöshöz.

³⁵ Somssich Pál (1811–1888) Széchényi és Deák párhíve, 1868–72 években a képviselőház elnöke.

³⁶ Tanárky Gyula (1815–1887) kultúrpolitikus, az MTA tagja, Eötvös mellett a minisztériumban államtitkár.

törekvéseink. De ha nem, itt van az alkalom, hogy e képességet bízonyítsuk és valóban csak sajnálatot gerjeszt, midőn azok, kik arra lennének hivatva, hogy a nemzet jövőjét alapítsák meg, ily pillanatban mint a mostani, csak sopánkodni tudnak.

[Augusztus] 21.

Mennyit beszélünk civilizációnkról, humanitásunkról, mily szép beszédeket tartunk a halál-büntetés ellen, a birtok szentségéről s azon kötelességekről, melyekkel a népek tartoznak s mennyire ellentmond mind ezeknek a jelen háború, melynél soha öldöklőbb nem volt, mely akkor kezdetett meg, midőn annak már ürügye is megszűnt, s melyben hetek alatt megsemmisítetik, mit milliók szorgalma egy fél század alatt alkotott. S így lesz-e ez mindég? Vajon az emberi nem haladása mindég csak eszméiben lesz észrevehető és soha sem fog terjedni a gyakorlati térre? Bármint lássak, nem fogadhatom el e kétségbeesítő nézetet s ha megengedem is, hogy az, mit a béke apostolai hirdetnek a jelen pillanatban még csak utópia és ha elismerem, hogy bármennyire haladjunk civilizációnkban mindég lesznek alkalmak, midőn egyes népek harcba szállnak, teljes meggyőződésem az, hogy valamint az ököljogot megszüntnek mondhatjuk, ámbár egyes esetekben egyesek most is ököltre kerülnek, úgy a háború mint rendezett institúció, melynek eredményét a foglalat, mint jogalapot ismerünk el, hasonlóképp meg fog szünni s pedig aránylag rövid idő alatt, s éppen a jelen hadviselésnek módja jogosít e reményre. Miután az általános hadkötelezettség által a háború legfájdalmasabb következményei a nemzetek minden osztályát közvetlenül érik és miután a jelen hadviselés minden személyes kitűnést csaknem lehetetlenné tesz, egyrésztől nő azoknak száma, kiknek a béke fenntartása érdekében fekszik, míg azok, kik a háborúban személyes ambíciójuk kielégítését keresik, mindég kevesebben lesznek, míg végre a harcok előidézése csak a fejedelmeknek lesz érdekeiben, kik jól tudják, hogy biboruk színe elhalványul, ha az időnként vérrel nem frissítetik fel. — Azonban a jelen hadviselési rendszer nagy változást idézett elé a fejedelmek hatalmára nézve is. — Ki a történetet ismeri, hogy az abszolút királyság, miként az jelenleg létezik, fejlődését az állandó seregnek köszöni. Ezek alapították meg, ezek tartották fel és erősítették a királyságot és valamint az ókorban tirannus nem létezett testőrség nélkül, úgy jelenleg ott, hol állandó sereg nincs, abszolút királyságot alig képzelhetünk. És vajon az általános hadkötelezettség, melyet Franciaország példájára egész Európa elfogad, mi más, mint a hadseregnek régi értelmében megszüntetése s átmenete az amerikai milicrendszerhez, melynél minden polgár katona, de épp ezért minden katona egyszersmint polgár is.

Augusztus 22.

Egész nap rosszul éreztem magamat. Több levelet kaptam hazulról, egyiránt a levertséget festi, melyet a poroszok győzelme okozott, főképp azért, mert mindenki azt hiszi, hogy Poroszország ez alkalommal Elsaást és Lotharingiát^{3 7} visszafoglalva mihelyt ezt bevégezte Ausztria ellen fog fordulni és német tartományait elszakítja a monarchiától. — Nem csodálatos-e, hogy miután annyian, sőt mondhatni az ország többsége, Magyarország teljes önállásáról ábrándozott és kész volt forradalomra, csak hogy azt elérje, most annyira megijed még azon lehetőségtől is, hogy a német tartományok elszakadván magunkra hagyatunk. Ki hitte volna, hogy annyi bátor aspiráció ily gyávaságot takart, s hogy mindazon honfiúi vágy, mely függetlenségért sóvárgott, csak addig tartand, míg biztosítva leszünk, hogy az nem teljesülhet.

[Augusztus] 23.

Ma szokásom ellen hosszasán beszéltem többekkel jelen állapotjainkról. Nem képzelhető mennyire ferdén fogja fel a legnagyobb rész állásunkat. — Csaknem valamennyien jövőnk biztosítását a külpolitika helyes vezérlésétől várják, egyesek majd a francia, majd a német szimpátiákra támasz-

^{3 7} Elsaass egyrészt a harmincéves háborúban szerezték meg a franciák, 1815-ben Poroszország ugyan javasolta, hogy vegyék el e tartományt Franciaországtól, de a nagyhatalmak e kívánságot nem teljesítették. Felső-Lotharingia 1766-ban lett Franciaországé, Szaniszló lengyel király halála után.

kodnak vagy egy európai kongresszust óhajtanak, mely mint 815-ben az államok kölcsönös viszonyait ismét egy századra elhatározza és az osztrák-magyar birodalmat garanciája alá veszi. Csak ez: hogy fennállásunk egyedül magunktól függ, azon haladástól, melyet szellemi s anyagi kifejlődésünkben teszünk, nem alkotmányunktól, hanem azon erőttől, mellyel azt megvédeni képesek vagyunk. S hogy eszerént egy helyes politikánk van, melyet követnünk kell, az, hogy dolgozzunk minden téren, hogy fejlődésünket eszközöljük – ez, mi minden józan eszű ember előtt világos lehetne, nem jut senkinek eszébe. – De végre miért bámuljuk ezt. Hisz ez oly politika volna, melynél nem beszélni, hanem cselekedni kell és ez nem tejkintetes urainknak való.

[Augusztus] 24.

Egész nap esett és minthogy a rossz idő főképp itt deprimálva hat mindenkinek kedélyére, az egész világ buskomor arcokkal járt körül vagy visszavonult szobájába, unva magát, vagy untatva másokat, miben főképp itt sokan főmultságokat keresik. Én a látogatásokat távol tartom magamtól s mert igen beteg s főképp igen rossz kedvű embernek tartatom, biztosítottam nyugalمامat. – Ma időmet Eckhardt³⁸ egy igen érdekes írásával mulattam. Az orosz agrikul viszonyokról a szolgaság megszüntetése óta. Sok, mi ennek rossz következményeiről mondatik, talán túlzott. Érdekes mindenesetre azon rész, mely a községeknek engedett autonómiáról szól, s hol azon károk adatnak elé, melyeket e látszólag szabadelvű institúció, mely által a miveltebb osztályok elébb gyakorlott befolyásuktól megfosztattak, a haladásnak okozott. Ha van valami, mi indítványunkat igazolhatja, hogy a legtöbb adót fizetőknek a comunéban³⁹ is befolyásuk biztosításáék, ez a példában fekszik.

[Augusztus] 25.

Miután a csaknem folytonos eső sétáimban akadályoz, időmnek egy részét avval töltöm, hogy Eckhardt több munkáit olvasom, melyeket részint a balti tartományokról, részint egész Oroszországról s különösen a parasztok emancipációjának eredményeiről kiadott.

Csaknem bámulatos, mennyire tudatlanok vagyunk Oroszország viszonyaira nézve, melyek mégis oly közéről érdekelnek. Mindenki aggodalommal néz a nagy kolosszusra, de mintha a félelem elbénítaná érzéinket, nem merünk oda nézni, s majd azon elcsépezt frázissal nyugtatjuk meg magunkat, hogy e kolosszus agyag lábakon áll, vagy pedig azon meggyőződésben keressük vigasztalásunkat, hogyha csakugyan veszély fenyegetne, ez legalább még távol fekszik, s hogy egy hosszú időre hátultöltő fegyvereink biztosítanak. Az, hogy a veszély nem ott fekszik, hol azt közönségesen keressük s hogy éppen azért közelebb áll, semmint gondoljuk, nem jut senkinek eszébe és éppen azért nem, mert Oroszország belső állapotjait és főképp azon eszméket nem ismerjük, melyek e nagy birodalmat mozgásban tartják.

Sok mondatott és iratott annak bébizonyítására, hogy Oroszország minden költség és megérőltetéssel nem vezethet 400,000-nál több katonát egy megtámadási háborúra s nincs a nagyobb államok között egy sem, mely jelen harcoló szervezetünk mellett, ennyi ellen nem védhetné meg magát, még azon esetben is, ha a seregek miveltségi állapotára nem tekintünk is, melyre nézve Oroszország csaknem minden más államoknál alantabb áll.

Nem is ily megtámadásoktól félhetünk. Bármennyit beszéljünk az elpuhulásról, melyet a magasabb miveltség okoz. Azon eszközök mellett, melyeket a tudomány a civilizációnak védelmére nyújt, nincs okunk félni a barbároktól, még ha azok mind azon tulajdonokkal bírnának is, melyekkel a germánok az Óvilág népeit legyőzték. Félbarbárok, minők az oroszok, még sokkal kevésbé veszélyesek.

³⁸ Julius Eckardt (1836–), publicista, történész, politikus. Jogot és történelmet tanult Wolmarban (Litvánia), 1867-ben Németországba költözik, Lipcsében és Hamburgban újságot szerkeszt, 1882-től Poroszországban él. Több írásában Oroszország irodalmi és politikai állapotával foglalkozik (Die baltischen Provinzen Russlands (2. kiad. Leipzig. 1869), Russlands ländische Zustände seit Aufhebung der Leibeigenschaft (Leipzig. 1870) etc. Eötvös talán ez utóbbi könyvet olvassa. – *Bényei*: i. m. nem ismeri őt.

³⁹ Comune szabad itáliai város a középkorban, melyet tanácsa és polgármestere vezet.

És, ha aggályra mégis okunk s pedig nagy okunk van, ezt nem Oroszország anyagi hatalmában, hanem azon eszmékben találok, melyek a nagy északi birodalomban uralkodók és azon rokonságban, mely ezen eszmék és bizonyos irányok között létezik, melyek Nyugat-Európában a francia forradalom óta észrevehető és egész civilizációinkat alapjaiban támadják meg.

Miután nincsen ország, melyben az abszolutizmus magasabb fokon állna, mint Oroszországban, természetes, hogy az egyenlőségnek eszméje, legalább az egyén és az államhatalom között létező viszonyt illetőleg, sehol nincs oly fokon létesítve, mint itt. — Ehhez jön, hogy az egész parasztság a régi orosz tartományokban házán és kertjén kívül nem ismer egyéni tulajdont, mert a föld, mely nem a földesúré, nem egyeseké, hanem a közösségé, mely azt — többnyire minden 9 évben újra kiosztja. — Végre az orosz nép nem ismer szabad egyházat, minőket a kereszténység Nyugat-Európában alkotott. Oroszországban az egyházi és világi hatalom egy kézben van, vagy más szavakkal, az egyház csak egy hatalmas eszközzel több, melyet a világi hatalom saját céljainak kivételére felhasznál.

S ha már most ezen eszméket bizonyos demokrata iskolák tanaival egybevetjük, kik az egyenlőséget minden egyébbnek elébe teszik, s kik által Napoleon húsz évig uralkodott. — Ha összehasonlítjuk szocialistáink álmait avval, mi Oroszországban tetteleg létezik, a föld közös tulajdonával és avval, hogy az időről időre ujonnan a fejszám, azaz a szükség után felosztatik. — Ha végre szabadulvú zszurnalisztáink aspirációira gondolunk, melyek szerint minden független egyház az állam eszméjével összeférhetetlen s a természetes viszony az állam s egyház között, mely egy mivel nemzethez illő, nem lehet más, mint minden egyháznak teljes alárendelése az állam abszolút hatalma alá, amennyiben tudniillik civilizációnk még nem fejlődött annyira, hogy minden vallást nélkülözhetünk s azon nihilizmushoz jutottunk, melyben Oroszország miveltebb osztályai Nyugat-Európát megelőzték. Vajon kérdem, ha ezeket összehasonlítva helyzetünket meggondoljuk, nem látunk-e veszélyt abban, hogy Oroszország eszméi propagandát találhatnak. Kevés ország van Európában, hol nem találkoznának sokan, kik azokat örömmel elfogadják.

Ha civilizációnkat megmenteni, ha ezt biztosítani akarjuk, nem fegyvereinket, hanem azon eszmék uralmát kell erősíteni, melyek civilizációnk alapját képezik. A szabadság, az egyéni tulajdon, a szabad egyházak eszméit. A küzdelem, mely a jövőre vár, nem Oroszország és a Nyugat fegyveres hatalma, hanem a szláv és germán eszmék között fog lefolyni, s csak akkor lehet részünkről győzelmes, ha a szláv eszme civilizációnk körében mentül kevesebb frigyest talál.

[Augusztus] 26.

A hadviselők helyzetében nem változott semmi. Bazain Metzben van körül fogva a poroszoktól, úgy hogyha azon hír valósul, hogy a hadsereg a várban élelmet, sőt még lőport sem talál, talán arra fog kényszeríteni, hogy magát megadja. Párizs erősítettik s a német seregek nagy, de véres győzelmet várhat. Annál nagyobb azon változás, mely a közvéleményben észlelhető. Egy része az embereknek, kik midőn a franciák győzelmét biztosnak gondolák, mellettek rajongtak, most, mert a legyőzött úgy csak Catoknak tetszik, most éppen úgy lelkesülnek a poroszokért. Míg ellenben sokan azok közül is, kik a német fegyverek győzelmét óhajtották, most aggódni kezdenek s úgy látszik nem bánnák, ha a szerencse kereke most egyet fordulna. Némelyeknél ennek okát jó indulatokban kereshetjük, mely őket sajnálatra gerjeszti, sokkal többeket az irigység vezet, mely fájdalom az emberek legköznösebb tulajdona és minden nagy szerencse által sértve érzi magát még akkor is, ha az olyanoknak jutott, kik iránt hajlammal viseltetnek, a gondolkozókat azon aggodalom szállta meg, nem fog-e a német nép elszédülve a magasságon, melyet egyszerre elért, visszaélni győzelmével. Hisz már Luther mondá: *Der braucht starke Schultern, der ein grosses Glück erkriegen soll*⁴⁰. Azon kívül előre látható, hogy ily nagy eseménynek szükségképp óriási következményei lesznek, s ki láthatja ezeket előre.

A lapok már is szólni kezdenek a balti tartományokról, Franciaország forradalmi felkeléséről, melyhez önvédelem által kényszerítetik és azon lehetőségéről, hogy a porosz király hatalmát, melyet győzelmei által szerzett, a szabadság elnyomására használhatja fel s hogy Párizsnak elfoglalását egy új

⁴⁰ Az idézetet nem találtuk meg a Weimarer Ausgabe (1–99 Bde) kötetéhez készült mutató segítségével sem.

szent szövetség s oly idők követhetik, minőket [18]15-től [18]48-ig éltünk. Mi az első két valószínűséget illeti, egyetértek s mindjárt a háború kitörtésénél figyelmeztettem Andrássyt ezekre. A harmadikra nézve egészen ellenkező nézeten vagyok. E háború vezethet a forradalmi irányok megfékezéséhez, de a polgári szabadság elnyomásához bizonyosan nem. Először, mert e háború tulajdonképp a cézárizmus ellen folyik és annak egyszerre kitüntette veszélyeit és nyomorultságát. – Másodszor, mert e harc, mely dinasztikus érdekekben kezdetett, népek harcává változott s a diadal nem egy imperator bérenc serege, hanem a nemzet lelkesedése által vívatik ki. Azonkívül nem hagyhatjuk ki a számításból azon nagy morális hatást, melyet a háború szükségképp elő fog idézni, s melyet én azon egyedüli nagy nyereségnek tartok, mely a kiszámíthatatlan károkat és szenvedéseket némiképp pótolhatja, melyeket az óriási küzdelem még okozni fog. Teljes meggyőződésem, hogy e harc jótekonyságát lesz az erkölcsiségre, mind a győzőknél, kiknek az önérzetét emeli és hazaszeretetét fokozni fogja, mind a győzettekre, kik miután diadalra nem hivatkozhatnak, büszkeséggel fognak mutatni azon nagy hazafiúi eredményekre, melyeket egyesek a harc alatt kitüntettek, s kik e hosszú orgia után, melyen Franciaország 20 éven át keresztül ment, végre ismét bé fogját látni, hogy a sikeren kívül van más is, mit bámulni s mire hivatkozni lehet. – Valamint semminek az erkölcsökre károsabb hatása nem lehet, mint midőn oly uralmat, melynek alapja erkölcsatlanság, tisztelést és siker környezi, úgy ily uralomnak lerontása az ellenkező eredményhez vezet, s ha az állás, melyet Napoleon annyi ideig elfoglalt, kétségtelenül nagy hatással volt azon süllyedésre, melyet moralitás tekintetében csaknem minden államok vezetésénél tapasztalunk, úgy bukása szinte nem maradhat hatás nélkül. – Vannak szomorú időszakok, midőn a népeket a süllyedéstől csak nagy példák menthetik meg, s francia császárság bukása ilyenül fog szolgálni.

[Augusztus] 27.

Folyvást esik s ezért jobb mulatság hiányában a lapok, melyek különböző utakon naponként háromszor érkeznék, képezik fő élvezetünket. Évek óta nem olvastam annyi hírlapot és soha nem undorodtam el inkább századunk e hatodik nagy hatalmától, melyhez a történelemben csak egy hasonlót ismerünk: Athen szofistáit, kik rágalmaikkal Socratest ölték meg.

A mai lapokban olvastam a hírt, hogy Grim, a porosz királynak orvosa, fiát és vejét vesztette a wörthi ütközetben. Ő az, ki most 10 év előtt Gasteinban⁴¹ Ágnesem⁴² életét mentette meg, kevés ember van, kire nagyobb hálával emlékezem s midőn nagy szerencsétlenségét olvastam, szívem fájt. – És mennyi hasonló eset fordul elő most naponként! és miért?, – hogy két nemzet megmutassa, melyik az erősebb közöttük, melyik elég hatalmas arra, hogy a többieket elnyomhassa. Mert hisz e háborúnak egyéb oka nem létezik, sőt még az, mi annak ürügyéül hozott fel, megszűnt még mielőbb a harc megkezdettét, mindaz, mit a lapok a megzavart egyensúly helyreállításának szükségéről beszélnek, nem egyéb pusztá beszédnél.

Soha ezen egyensúly nem létezett s nem fog létezni, míg óriás hatalmak lesznek, melyek azt naponta megzavarhatják. – Ha az államokat úgy osztjuk fel, hogy egynek se legyen egy négyszög mérfölddel, vagy egy emberrel többje, mint másoknak, az ki a másikat megtámadja s erejét mozgásba hozza, vagy ki mással szövetezik, hogy egy harmadikat megtámadjon, mindig fel fogja zavarhatni az egyensúlyt. Csodálatos, éppen azok, kik az egyenlőséget az egyének között leginkább lehetetlennek tartják, konzervatív államférfiaink, törik fejüket az államok közötti egyensúly, azaz egyenlőségnek megalapítására, nem is gyanítva, hogy utópián dolgoznak. – Ha van valami, mi e szomorú állapotoknak idővel véget vethet, az nem az anyagi, hanem az erkölcsi egyensúly, mely akkor állandó elő, ha Európa népei kivétel nélkül a miveltség s vele a moralitás egy bizonyos fokára emelkednek. De mikor lesz ez. – Bármikor későn, de egykor meglesz. Feladatunk, hogy e pillanatnál sietessük s ez csak azáltal lehetséges, ha az emberek kedélyi és szellemi mivelődésén dolgozunk. – Mert e morális káosz, melyben élünk, mint az, mely jelen világunkat megelőzte, csak akkor szűnhetik meg, ha majd világosság terjed el felette.

⁴¹ Bad-Gastein kis falu Salzburg környékén a Salza völgyében.

⁴² Rosty Ágnes Eötvös felesége, házasságkötés dátuma: 1842. szept. 13.

[Augusztus] 28.

Naponta többen s többen mennek el és kevesen vagy senki nem érkezik. Ily földi hely ősz felé olyan, mint életünk egy bizonyos koron túl. Az ismert arcok száma fogy és nem jön ki helyekbe lépne, mert egy bizonyos koron túl kevesen keresik ismeretségünket s mi nem igen vágyódunk újak után. Se baj!, csak azok maradjanak meg, kiket szeretünk. Ugy is ismerőseink, a rokonok s azok, kiket barátainknak nevezünk, inkább bajunkra, mint hasznunkra vannak a világon. — Midőn atyám bukása után segedelemre lett volna szükségem, a Gothai kalendárium állításának dacára, nem volt rokonom. — A kis szoba, melybe vonultam, beillett volna remeteségnek, később csak akkor vettem észre, hogy ismerőseim vannak, ha valamelyik közülük segedelemre szorult és most midőn hivatalokat oszthatok, napontként jön levél, melyben kedves rokonoknak neveznek.

[Augusztus] 29.

Ma van a mohácsi vész napja. Évenként meg kellene erről emlékezni, nem azért, hogy honfiúi fájdalmunkat elégiákban fejezzük ki, de hogy e nagy csapás okairól gondolkozzunk. — Mindaz, mi a mohácsi vészt előidézte, mivel az nemzetünk jellemének kifolyása volt, most is veszélyeztetni jövőnket.

Elvonatkozva az egyesek hibáitól és bűneitől, melyeknek befolyása volt, mint minden nagyobb katasztrófánál, kijelölhető, de mely itt, mint máshol, hol a bukásnak oka mélyebben fekszik, csak az időpontra és azon módra terjed ki, melyen az esemény történt. A mohácsi vésznek vagy inkább annak okát, hogy Magyarország egy veszített ütközet után állami létét három századra elvesztette, három körülményben találjuk.

1-ször annak, hogy a magyar nemzet azon hetedfél század alatt, melyet Európában töltött, erős államszerkezetet alkotni képes nem volt.

Őseink midőn e földön letelepedtek, nem találtak itt az óvilág kultúrájának maradványira és ez az egyik s reánk nézve kedvezőtlen körülmény, mely azon különbséget magyarázza, mely, a magyar és azon germán fajhoz tartozó barbár népek között, azon haladás gyorsaságára nézve látszik, melyet a két fajnál találunk. Míg a germán népek, ahová jöttek Galliába, Olasz és Spanyolországba az ó-civilizációnak még fennálló maradványait találták, városokat, melyeknek municipális szerkezetek, habár elsatnyulva is, működött; utakat, épületeket és bár elsatnyult, de oly népeket, melyek a római miveltségnek maradványait megtartották, úgy hogy például Olaszországról, sőt még Gallia egy részéről is elmondhatjuk, miként ott a civilizáció soha nem veszett ki, addig a mi elődeink e tekintetben pusztát országot foglaltak el. Jelen hazánk századokon át a vándorló népek országútjául szolgált. Mi Pannóniában az ó-kultúrából létezett, rég, mielőtt a magyarok a Dunához érkeztek, meg volt semmisülve s a szláv és bolgár népek, melyek általok meghódítottak sem álltak a mivelfőzés azon fokán, hogy meghódítóik fejlődésére befolyást gyakorolhattak volna.

A mivelfőzés alapjai nálunk csak a kereszténység által rakattak le, s ámbár ennek mindjárt kezdettől nagy befolyása volt és pedig nemcsak egyházi dolgokra, hanem mit az Analógia Sz[en]t István decretumai és a Capitularisok⁴³ között tanúsít minden egyéb viszonyokra is e mivelfőzés annyira idegen maradt, hogy az a nemzet életére befolyást nem gyakorolhatott. Ha majdan históriánk jobban ismerve lesz, s azon előítéletektől kibontakozunk, mely múltunkban magasabb, vagy legalább Európa szomszéd országaival egy fokon álló civilizációt keres, azon meggyőződéshez fogunk jutni, hogy ily kultúra nálunk nem létezett, s mindaz, ami e hazában az Árpádok alatt a mivelfőzést képviseli, — az egyház, kevés városaink, sőt az adminisztráció — idegen. — A magyar faj, mint egy nagy sereg telepedett meg az általa meghódított földön, s alkotmányából talán semmi sincs kifejtve, mint hadi szerkezete. Így maradt ez egy bizonyos pontig Anjouk alatt is, — ámbár ezek alatt váltunk tulajdonképp európai állammá — s ha nemzeti mivelfőgünk ezen fejletlenségén kételkedni akarnánk, maga az, hogy

⁴³ Analógia, decretum, capitulare jogi, ill. jogtörténeti fogalmak. Analógia bizonyos életviszonyokra nézve megállapított jogszabályoknak szabályozatlanul hagyott hasonló viszonyokra való alkalmazása. — Capitulare a frank királyok rendeletei, melyek jogszabályokat vagy adminisztrációs intézkedéseket foglalnak magukban. — Dekrétum hazánkban 1848 előtt az országgyűlés alkotta és a király által szentesített határozat neve.

nyelvünknek a pár halotti beszéden kívül nincsenek emlékei, melyek a 15. századnál hátrább mennének, elég volna kedvezőbb nézetűek megcáfolására.

A kultúra egy bizonyos foka alatt erős államot csak az abszolútizmus alkothat, s mert ez nálunk nem létezett, részint mert uralkodóink között kevés kitűnő egyéniséget találunk, részint nemzetünk szelleme miatt, mely szolgaságot nem tűr; a magyar állam – főképp miután az Árpádok kihaltak s benne a kapocs eltűnt, mely a nemzet egységét feltartá – mindég gyenge, sőt ingadozó szervezet maradt, mely egyes nagyobb uralkodók alatt, minő Nagy Lajos vagy Mátyás vala, elég erősnek látszott, de állandóan azzá nem lehetett, mert a nemzet egyre reagált minden hatalom ellen, soha nem keresve a szabadságot másban, mint azon teljes függetlenségben, melyet semmi nem fékez.

Igy találta a nemzetet a mohácsi ütközet.

A 2-dik ok, mely e csapást előidézte az, hogy nemzetünk sem feladata, sem azon veszélyek iránt, melyek jövőjét fenyegetik, tisztába nem volt és nem látta át, hogyha nagy jövő után vágyódik, ezt nem Csehország vagy Ausztria meghódításában, hanem keleti és déli határainak kiterjesztésében kell keresnie és azért főképp a moslimok hatalmának fékezésében. Ha Mátyás jobban méltányolja helyzetét és nagyapjának nyomdokait követve, azon erőt, melyet Friedrich és Podiebrad ellen elfecsérelt, a török ellen fordítja, ezek soha határainkon nem léptek volna át.

A 3-dik ok végre elbizakodásunk, mely Mohácsnál mint Nikápolynál feltűnt. Ki főképp az utóbbi ütközet történetét olvassa, kiengesztelve gondol vissza a hibára, miután azok, kik ez ellenséget ennyire megveték, mint hősök haltak meg, de dicső halálok nem mentette meg a hazát.

És vajon mind azon okok, melyek a mohácsi vészt előidézték, nem léteznek-e maiglan s nem fenyegetik-e most is jövőnket?

[Augusztus] 30.

Úgy látszik a birodalom Lajtán túli felében az egész világ Mirabeau véleményét követi, mely szerint politikában soha nem érünk továbbra, mint mikor nem tudjuk, hová megyünk. Én kétlelem, hogy birodalmi társunk politikusai között egy legyen, ki tisztán formulázni tudná, mit akar, vagy ki, ha erről némi sejtelmek vannak, meg tudná magyarázni, miért járt el éppen úgy, mint teszi. Leginkább találjuk ezt Csehországban, hol a nacionális és államjogi opposzició, az ó és új csehek, a feudálisok és demokraták, a klerikálisok és Husz utódjai vad zavarban zajongnak egymás mellett és nincs egyéb, mi őket összetartaná, mint a közgyűlölet a németek ellen, kikben egyik a szláv szupremácia, másik a feudális túlkapások ellenét vagy az egyházi reformáció képviselőjét látja. – Szomorú helyzet ez, melyben monarchiánkat látjuk, midőn annak elemeit tulajdonképp nem tartja össze más, mint a régi megszokás és azon véletlen, hogy a birodalom szomszédai, kikhez az elváló részek csatlakozhatnának részint e csatlakozást legalább a jelen pillanatban nem kívánják, részint Ausztria népeinek egy része előtt a jelen állapotnál még gyűlöletesebbek. – De ha ez pillanatnyilag megnyugtathat is, annyi bizonyos, hogy egy nagy birodalom tisztán negatív alapon nem állhat fenn s a helyzet nehézsége, sőt veszélye abban fekszik a jövőre, miben keressük azon erőt, mely a birodalom részeit összetartsa, miután az, mi annak egységét alkotá s fentartotta, a monarchikus elv iránti tisztelet, e feladatnak korunkban többé meg nem felelhet.

A szláv népségekre nézve ily kapocsul szolgálhat a vallás, mely a birodalom szlávjait a többiektől elválasztja és ehhez hasonlóvá válhatik a biztosság, jólét és szabadság, melyre nézve a birodalom szláv lakóinak sokkal többet nyújthat, mint mit akár Orosz- akár Törökországban várhatnának, s ez áll a románokra nézve is, úgy hogy a feladat a magyar korona országaiban, ha nehézségekkel is megoldható. – De mit nyújthatnak a németeknek, ha azok a szupremáciától megfosztatnak, melyet előbb élveztek? – Magában véve a nemzeti lelkesülést éppen birodalmunk németjeinél nem tartanám veszélyesnek. E lelkesedés legfőbb mivelt osztályok egy részénél s annyiban létezik, mennyiben az anyagi érdekekkel ellentétben nem áll, a veszély csak abban fekszik, hogy nem létezik semmi, mit a nemzeti érzet ellensúlyozására felállíthatnánk, s ily viszonyok alatt még egy magában véve gyenge eszme is nagy következtetéseket idézhet elé.

Legtöbb bizalmunk még a porosz prépotenciában helyezhető, melyet a jelen győzelme bizonyosan nem kevesítették, s mely azon vágyat, melyet németjeink egy része a nagy Németországhoz érzenek talán kisebb mértékre fogja redukálni. – Mi Ausztria államférfiainak nem sikerül, az, hogy a birodalom német lakói megelégedjenek és birodalmunk fentartásáért lelkesüljenek ismét, azt talán a porosz junkerek fogák eszközölni.

[Augusztus] 31.

Lesz-e jelen háborúnak hatása az államok teritoriális viszonyainak megváltoztatására, nem tudom és igen óhajtom, hogy ilyen ne legyen, mi által a két nemzet között kifejezett gyűlölet még fokoztatnék és csak új véres küzdelmek magyai hintetnének el; de hogy ezen háborúnak az emberek nézeteire és meggyőződéseire nagyszerű hatása lesz, az iránt már most sem lehetnek kételyeink s én nem ismerek eseményt, mely ily rövid idő alatt az emberek eszméiben nagyobb átalakulást idézett volna elő. — Csak ha a harc zaja megszűnt s az ágyuk füstje elvonult, fogjuk látni sokaknál — még a porosz királynak is nem nagy öröme, az embereken kívül mennyi, előbb kétségbe nem vont elv és bölcs politikai maxima fekszik örökre eltemetve a csatamezőkön.

Mindenekelőtt e háború végkép megsemmisíti az előítéletet, mely a régi rendszer elvei szerint szervezett hadseregeknek előnyeiről létezett. — Mi a porosz-országról hadjárat után még kétséges lehetett, az — most midőn a német haderő Európa elismert, legkitűnőbb seregével mérkőzött — bizonyossá vált: az, hogy oly sereg, mely rövid szolgálati idő mellett a polárokból áll, kik polgári keresetjüket félre téve fognak fegyvert, s háború után ismét foglalkozásaikhoz visszatérnek, bármily sereggel, — melynek harcosai hosszabb prézencia mellett gyakorlottabbak, — megmérkőzhetnek. A jelen háború a legerősebb ok a milic-rendszer mellett s ennek behozatalához fog vezetni minden országban, habár eleinte a porosz rendszerhez hasonló szigorúbb szervezettel. — A következtetések, melyeket a régi értelemben vett hadseregek megszűnése s oly védelmi rendszer, mely mellett minden polgár katona s így minden katona polgár, főképp a királyi hatalomra gyakorolni fog, felszámíthatatlanok. — Oly seregnél, mely polárokból áll a hadúr nem a fejedelem, hanem a törvényhozás, habár most, midőn e rendszer csak még Poroszországban, azaz a föld legmonarchikusabb népénél hozott be, ez még nem tűnt fel.

E háborúnak ok, sőt minden védhető ürügy nélkül megkezdése sokakban, kik a monarchiát eddig a béke garanciájának tekintették, megingathatta ezen meggyőződéseket és talán még többeknek jutatja eszébe, hogy azon garancia, melyet alkotmányos törvényhozások a pénz és katona ajánlás jogában bírnak, a népek legfontosabb érdekeinek védelmére, nem elégséges mindaddig, míg a fejedelem a háború üzenés korlátlan javával felruházva, a nemzetet — melyet mint jelenleg Napoleon okatlanul harcba kevert — oly helyzetbe hozhatja, melyben önvédelemre és az evvel járó minden áldozatokra kényszerítheti.

E háború el fogja oszlatni azon előítéletet, melyet részben magam is osztottam, hogy az abszolutizmus, mely egy nagy nemzet erejét egy kézben összpontosítja, a nemzeteket külföldi megtámadások ellen erősebbé, s más nemzetekkel szemközt hatalmasabbakká teszi, mi jóformán eddig az egyetlen cáfolhatatlan ok volt, mi az abszolutizmus mellett felhozott, és hiú nemzeteket minő a francia arra biztatja, hogy szabadságukat külső befolyások biztosítására áldozzák fel. És e háború ezen kívül megmutatta azt is — és ennek úgy hiszem közvetlen következtései is lesznek — minként arra, hogy Németország biztosnak érezze magát, sőt e világ egyik leghatalmasabb állama legyen, nem szükséges, hogy a történetben eddig tanúsított jellemét megváltoztassa, hogy gazdag sokféleségéről lemondjon és az egyéni fejlődést merev centralizációnak áldozza fel, de hogy a német nép megtarthassa mind azt, minek nagyságát köszöni, anélkül hogy állásáról, mely őt mint nagy nemzetet megilleti, lemondani kénytelen lenne.

Végre, ha a jelen háború következtéseihez gondolunk, nem hagyhatjuk ki számításainkból azon hatást, melyet ez undok mészárlás mondhatjuk általánosan előidézett, s ha meggondoljuk azon befolyást, melyet napjainkban a közvélemény még Oroszországban is gyakorol, lehetetlen bé nem látnunk, a jelen eseményekben jövő békének egy garanciája fekszik. — Az örök békének apostolai sokak előtt neveltség tárgyának vétettek, de az ágyuk a Rajna mellett meggyőzőbben fognak szónokolni még ezeknek is és éppen hogy ily óriási harc úgy szólván ok nélkül, egyes uralkodók jószántából kezdetet meg, s hogy az a 19-ik században így folytattatik, ki fogja tüntetni a rendszer egész abszurditását, melyet a háború üzenésében és viselésében eddig követünk, s mely jelen mivelt-ségünknek nemcsak morális elvével ellentétben áll, de azon haladások után, miket a tudomány tett, s melyek öf eszközeink tökéletesítéséhez vezettek, egy hetekig tartó harc oly pusztításokat okoz, melyek előtt maga Tamerlan elborzadna.⁴⁴

⁴⁴Tamerlan v. Timur v. Timur Lenk, nagy mongol fejedelem (1333–1405).

Szeptember 1-én.

E napokban olvastam ismét Goethe *Dichtung und Wahrheit*-jében a strassburgi Münster leírását,⁴⁵ tegnap érkezett az első hír bombázatásáról. – Annyira lehetetlennek tartottam, hogy, ámbár az újság több hírlapban adatik elé, fogadásokat ajánlottam. – A gondolat, hogy a német művészet egyik legremekőbb művét németek rontják el, pedig anélkül, hogy arra kényszerítve legyenek, mert hisz Strassburgnak pár héttel előbbi elfoglalása a hadjáratban lényeges befolyással nem lehet, hogy ezt azon pillanatban teszi, midőn Elsaszt annectálni akarják és semmi nem fekszik inkább érdekökben, mint az, hogy a népet, mely fájától elidegenedett, a visszakapcsolás eszméjéhez édesgessék – mindez nekem oly hihetetlennek tetszett, hogy az egész hírt koholmánynak tartottam. De nincs többé kétség. Az *Allgemeine* és több porosz lap a helyszínről vett levelek szerint elmondja e herostratosi tett részleteit. Ennyire vihette csak néhány hétig folytatott háború Európa egyik legmiveltebb nemzetét. Mit mondana az öreg Goethe, ha látná, hogy azon mű, melyet Ervin von Steinbach a német nép dicsőségére épített, most romjaiban a német nép gyalázatát fogja hirdetni. Mert ha e tett nem gyalázatos, úgy nem ismerek ilyet.

[Szeptember] 2.

Ma végzem kurámat s ma van az első nap, midőn ittlétem alatt rosszul érzém magamat s mi e négy hét alatt nem történt velem, ismét aggódtam egészségesen. Ma végzem 57-ik évemet, vajha holnap ujonnan születve indulnék hazám felé, legalább a tekintetben, hogy nem foglalatloskodom egészséggemmel.

Az embernél, ki egész életén át mindig reflektál, természetes azon tárggyal is foglalkozik, mely mindenkihez legközelebb fekszik s mint mindennek, úgy egyes érzéseinek okait kutatja és lehető következei felett elmélkedik, s így minden gondolkozó hajlammal bír a hypochondriához, de ennek ellenszere, mint azt már Kant kijelölte abban fekszik, hogy meggondoljuk mennyiszert mentünk keresztül hasonló érzéseken minden rossz következés nélkül, s hogyha a baj komoly lenne, nem segíthetünk rajta. Még jobb ellenszer az, ha minden önzéstől kivetkezve magunkat is objektíve tekintjük, s halálunkat oly eseménynek tekintjük, mely a világra nézve nem fontos, s melynél, miután a jövőt előre nem látjuk, még kérdés, bajnak vagy szerencsének tekintsük-e? Hisz már Kempis Tamás megjegyzé, hogy legtöbb bajunknak oka az, mert magunkat szerfelett szeretjük. – Csak hogy mindezen okoskodások éppen akkor, mikor reájok szükségünk volna, elvesztik hatásukat és kellemetlen érzéseinket, melyeket a reflexió okozott, maga a reflexió nem gyógyítja meg.

Regensburg.[1870.szeptember] 3.

Ma töltöttem be 57-ik évemet. Létünk mérföldkövei azon korban, melyet elértem, nem igen kellemesek és ismertem többeket, kik öregebb korukban rossznéven vevék, ha valaki őket a napra emlékezteté vagy éppen szerencsekívánataival közeledett. Hisz minek emlékeztessük magunkat arra, hogy pályánknak már csak egy kis és kellemetlen része van hátra, mely alatt nem tehetünk mást, mint hogy a vándorként, ki egy szép hegyi vidékből a síkra jött, mindég vissza és visszanézzünk a szép hegyekre, melyek most a távol kékében eltűnnek és melyek között oly boldogoknak éreztük magunkat, és ezen emlékek által vigasztaljuk magunkat a fáradtság és unalom között, mely reánk vár. – De annyira bizonyos-e ez? Vajon, ha csak rövid út választ el a tetőtől, s csak rövid időt tölthetünk mielőtt a sötét völgybe kell leszállnunk, a tág kilátás, melyet addig még élvezni fogunk, nem ére fel örömeiben egész utunkkal, melynek célja tulajdonképp nem is volt egyéb, minthogy ezt magunknak megszerezzük? S ha a tikkasztó napok, midőn a kalászkok megértek, nem hasonlíthatók a kellemes tavasziakkal, mikor a földeket bevetik, vajon a munkás, midőn homloka izzadságában felgyűjti és behordja termését, nem érzi-e boldogabbnak magát, mint mikor remény s aggodalom között a vetéssel foglalkozott. Avagy a kandallónkban a vígan pattogó tűz lassanként lelohad s a lángok helyett csak parázs marad, nem terjeszt-e ez talán több és mindenesetre kellemesebb meleget.

⁴⁵Sämtliche Werke. Vollständige Ausgabe in sechs Bänden. Stuttgart. 1860. 4. Bd. 163.

Tekintsünk reménnyel a jövőbe, habár rövid lenne az.

Ma hagytam el Carlsbadot, még mielőtt elindultam, távirát kaptam fiamtól, hogy Salzburgban találkozunk. Nagy öröm volt ez, melyet egyik gyermekemnek köszönök. Fogadjuk ezt kedvező előjelnek születésem napjára. Este Egerben⁴⁶ kaptuk a vasúti konduktor által a hírt Napoleon elfogatásáról. Az úton több falutornyon lobogókat, több nagyobb helyet kivilágítva láttunk, így itt Regensburgban is, ámbar csak féltizenkettőkor érkezünk meg, több házat kivilágítva, mint Svandorfban⁴⁷, hol a vonat egy óráig állott, a beszélgetésekből észre volt vehető, az öröm itt Bajorországban koránt sem általános.

[Szeptember] 4. Regensburg.

Midőn felketünk az egész várost fellobogózva találtuk, sok helyen a bajor mellett csak a sárga-vörös-fekete német szízló dislelt, a legtöbben ehhez még egy porosz lobogót szegtek ki, mások a déli német ország minden színeit s azok között egy fehér-vörös-fekete szízlót, melynek jelentőségét kérdezve azon választ nyertem, hogy ez a jövő egységes Németországot illeti, úgy látszik a sárga színnek felcserélése a fehérrel, azt akarja jelenteni, hogy a hely, melyet eddig az osztrákok foglaltak el a poroszké lesz. — Sajnálatos volna, ha Németország átalakulása csak ennyiben állna, mert ekkor a nyereség, melynek szomszédaink most örülnek, a békák országának azon változására emlékeztetne, midőn a brekekő nép Jupitertől a tuskó király helyett golyát kapott. — Egy bizonyos s ez az, hogy a reformáció óta, mely Németország feldarabolását századokra szükségessé tévé, a jelennél nagyobb eseményt a világ nem látott, nemcsak Németország jövő alakulására, hanem Európára nézve és ezen esemény, — mint minden mire előkészülve nem vagyunk, — veszélyes nemcsak az osztrák-magyar birodalomra, hanem Németországra is: főként az első pillanatban. E veszélyektől csak a németek önmérséklete menthetne meg, de vajon várhatjuk-e ezt még e föld legphilosophobb népétől is diadalának első pillanatában? Később — a népnek jelleme, mely, valamint annak eddigi történetére befolyást gyakorolt, úgy befolyással lesz annak jövőjére is, a felsőbb-séget, mellet e nemzet ily rögtön elért, azon korlátok közé fogja szorítani, melyek között az a civilizációnak érdekében fekszik. De várható-e, hogy miután e nemzet egységének eszméjét minden várakozáson felett néhány heti küzdelem után kivívta, most nem fog fellépni oly követelésekkel Franciaország irányában, melyeket jelenleg talán megtagadni nem lehet, de mellyel Európa két nagy nemzete között egy élet-halál harcot fognak előidézni? A kormányok, maga Bismark kétségen kívül átlátják a veszélyt, mellyel az Elsass és Lothringen visszacsatolása jár, de ily győzelmek után lesz-e elég hatalmas és erős még ő is, hogy az egész német nemzetnek minden oldalról nyilatkozó ebbeli kívánatának ellentálljon? És nem mondhatjuk-e előre biztonsággal, hogy miután ez elérve lesz, a német nemzet ki fogja nyújtani kezét a balti tartományok után és később Ausztria német tartományaira, annnyival inkább, mint azon vágy, melyet magok e tartományok a visszacsatolás után érzének, azon mértékben erősebbé fog válni, melyben a befolyás, melyet a német elem a birodalomban gyakorolt inkább természetes mértékére szállíttatik le s a nagy német nemzet dicsősége emelkedik? — Mindez a dolog természetében fekszik s ilyen, az is, hogy miután a német nemzet győzelmei Poroszország hatalma és csak azáltal vívattak ki, hogy Bismark a hatalom érdekében az alkotmányt megszegé, sőt lábbal tiporta és miután azon célok, melyekért most minden német lelkesül, csak ismét a porosz hegemonia és minden erőknél ily koncentrációja által érethetnek el, melyeket csak az abszolutizmus eszközölhet, a német nemzet egyes részeinek autonómiaja, sőt még szabadsága követeléseiben is annyira engedékeny lesz, hogy a föderáció eszméje, sőt maga az alkotmányosság, pusztá formává sorvad le. — Igaz, hogy ez ellentétben áll a nemzet múltjával. De nagy s váratlan szerencse nem változtatja-e meg sokszor az egyének egész életét, s nem tapasztaljuk-e ezt nemzeteknél is?

Valamint Németország győzelmét egész Európára nézve szerencsés eseménynek tartom, úgy a veszélyek előtt, melyek azáltal, hogy e győzelem ily módon vívatott ki, főképp birodalmunkra nézve támadtak, nem hunyhatjuk be szemünket s főfeladatunk, hogy ezeket a lehetőségig kikerüljük.

Mit a jelen pillanatban szükségesnek tartok a következőkben áll:

1. Kerülni a jelen pillanatban mindent, mi Poroszországgal konfliktusokat idézhetne elő s megszerezni minden áron ezen állam barátságát, ha szükséges, még áldozatokkal is.

⁴⁶ Csehországi kisváros, mai neve Cheb.

⁴⁷ Schwandorf (Bajorország).

2. Szoros szövetségbe lépni a birodalom németjeivel s felhasználni állásukat a szláv követelések félékezésére.

3. A lehetőségig kifejtetni Magyarország szellemi és anyagi képességét, hogyha majdan a birodalomnak német része elszakad, — mit már csak idő kérdésének tarthatunk, Magyarország egy önálló állam alkotására képes legyen, s ugyan ezért lehetőségig megegyezni a románokkal.

4. Elkövetni mindent, hogy ezen érdekesség, mely az utolsó események által a dinasztia és Magyarország között támadt, mindkét részről elismertessék, s hogy valamint hazánkfiak belátják, hogy nemzetünk jövője csak a dinasztia fentartása által biztosítható, úgy a dinasztia meggyőződjk, miként hatalma, sőt fennállása ezentúl Magyarországnak s benne a magyaroknak megerősödésétől függ.

Salzburg. [1870. szeptember] 5.

Ma délután érkeztem meg. Miólta Szalay⁴⁸ meghalt, e hely, melyen ugys számkivetésem egy idejét töltöttem, mindég csak szomorú bényomást tesz reám, ma először érkeztem meg más érzelmekkel. Itt vártam fiamat, s itt találtam őt. Csak egy órával érkezett meg ép egészségben. Tirolból jött, hol a Gross Venedigert⁴⁹ mászta meg, s a szép kilátásért ott hagyta, ha nem is egész, legalább arca bőrért. Nem láttam soha amerikai indiánust, de ha a vörösbőr elnevezés találó, úgy nézhetnek ki, mint most Lórándom. Szalonban e vörös arc, melynek félbőre léhámlik, úgy hiszem nem igen tetszenék, én nem győztem reá nézni. Valóságos képe a fiatal erőnek és férfiaságnak. Frugalis thea⁵⁰ mellett víg estét töltöttünk együtt, melyet a hazulról vett hírek még fűszereztek.

Salzburg. [Szeptember] 6.

Gyönyörű napot töltöttem fiammal és Molnár Aladárral⁵¹ Bertholsgardenben⁵² s a királyi tavon, melyen végigeveztetjük magunkat. A vidék bájló és soha szebb időben nem láttam azt. Ha volt valami, mi élvezetem közé egy kis keserűséget vegyített, az azon tapasztalás, hogy oly sétálás, melyet még pár év előtt észre sem vettem, most már kifáraszt. — Szomorú lenne, ha ez nem múltó tünemény, hanem korom következése lenne már. Még erőre lenne szükségem, hogy annak, mit eddig megkezdtem, csak egy részét fejezzem be. — Már késő estve volt, mikor visszatértünk. Újabb tudósítások érkeztek. — Párizsban kikiáltották a respublicat és a császárné Belgiumba utazott, s így ismét Napoleonida⁵³ nincs Franciaország határain.

E hírek, ámbár azokat mindenki előre tudhatá, nagy érdekel bírnak.

1-ször Párizs ez ízben ismét Franciaország nevében határoz, s midőn azon dinasztíát, melyet pár hónap előtt a francia nép többségének milliói erősítettek meg trónusokon, egyszerűen elkergeti, mértékét adja azon biztosságnak, melyet az általános szavazat kormányoknak adhat. Párizs ez ízben ismét, mint Franciaország lép fel s a provizórius kormány, midőn a szenátust és törvényhozást feloszlatja, elismeri ezen igényét. Hisz e felosztatás után a párizsi nép az egyetlen hatalom, melyet a provizórius kormány a háború folytatása vagy béke megkötés kérdésénél respektálni kénytelen.

⁴⁸ Szalay László (1813–1864), történétíró, reformpolitikus, MTA tagja, Eötvös egyik legjobb barátja. *L. Nizsalovszky Endre–Lukácsy Sándor: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Bp. 1967.*

⁴⁹ Venediger v. Grossvenediger, a Hohe Tauern legmagasabb csúcsa (3660 m) a Grossglockner és a Glocknerwand (3721 m) közelében, vízvázasztó a Salzbach és Drau között Tirol és Salzburg határában.

⁵⁰ Frugalis tea, talán gyümölcsből való teát jelent, bár „frugalis” szónak van derék, alkalmas jelentése is.

⁵¹ Molnár Aladár (1839–1881) pedagógus, író, tanár, 1867-től a közoktatásügyi minisztériumban titkár, 1869-től osztálytanácsos s Eötvös munkatársa.

⁵² Berchtesgaden Salzburgtól délre fekvő kisváros, ismert kiránduló- és nyaralóhely. Közelében van a Königssee, mely 11 km hosszú és 1 km széles alpesi tó.

⁵³ Összefoglaló neve I. Napóleon francia császár összes rokonainak s ezek utódainak.

Még érdekesebb a tragikai igazság, mely ezen eseményekben nyilvánkozik. Csakhogy a tragikai hős nem III. Napoleon, nem is a Napoleonidák, hanem a francia nép, mely utolsó évek fúrfangságában nagy uralkodóját azért emelte a trónra, mert benne annak képviselőjét látá, ki által a dicsőség tetőfokára emeltetett s mely ezáltal meghálálni akarta az I. Napoleon érdemét, hogy Franciaországot leigázva, mintegy pótléku szabadságáért, egész Európa jólétét és milliók életét áldozta fel dicsvágyának s mely most ezért ugyanazon napoleoni elvek képviselője miatt a legnagyobb megaláztatást szenvedí, melyen nagy nemzet valaha keresztül ment, és mindentől, mit nemcsak Napoleon alatt, de elébb is igazságtalan harcaival szerzett, egyszerre megfosztaték.

Salzburg. [Szeptember] 7.

Gaisbergre⁵⁴ akartam menni, de oly fáradtnak éreztem magamat a tegnapi séta után, hogy Aigenben⁵⁵ maradtam, s az egész délelőttöt, míg fiam a hegyről visszajött, a kertben töltöttem. [1]849-ben öt hónapot töltöttem itt. Rövid idő, de nem hiszem, hogy valaki ily időben többet érzett, többet szenvedett volna, mint akkor én s midőn ma több mint húsz év után a szép őszi napon körüljártam, felkeresve a régi kedves helyeket, melyeken azóta épügy nem változott semmi, mint a felséges kilátáson, mely minden felől nyílik, szívemet leírhatatlan érzelmek tölték el. Mintha régi sebeim megnyílnának, de nem hogy fájdalmat okozzanak, hanem csak hogy helyeket lássam és érezzem, hogy kigyógyultak.

[1]849 tavaszán jöttem ide. Elveim s meggyőződéseim nem engedé, hogy Kossuthot azon pályán kövessem, mely a haza vesztéhez vezetett s mert ellene nem léphettem fel anélkül, hogy szakadást okozva hazám elleneinek győzelmét még könnyebbé tegyem, önként számkivettem magamat. Remény nélkül, mint hontalan álltam a világon. Minden min 35 éves koromig dolgoztam, romokban feküdt és semmi kilátás nem nyílt. – Mert hisz a győzelmek, melyeket fegyvereink kivittak – honfiúi büszkeséggel tölték szívemet, de még ha azoknak állandóságában bíztam is volna, nem hoztak közelebb hazámhoz, mert hisz e győzelmek azok által vívattak ki, kiket sokkal jobban ismertem, semhogy velek valaha ismét együtt járhattam volna. – Azon legszerencsétlenebb helyzetben találtam magamat, midőn a haza érdekei személyes érdekeikkel csaknem ellentétben állnak, s erényre van szükségünk, hogy saját zászlónk győzelmén örülni tudjunk. Egyetlen vigasztalásomat családomban találhattam volna s még az is csak fájdalmamat nevelé. Hisz, ha mindent felégetve, gyermekeim ártatlan játékaik néha örültem, a jövő percben helyzetem jutott eszembe, hogy az ártatlanokat talán csak nyomorra nevelem s nem adhatok nekik semmit, még nevet sem, mióta az enyém csak gyűlölet tárgyává vált. – És most mennyire megváltozott mindez, mennyire visszanyertem mindent, mit akkor örökre elveszettnek gondolték, sőt többet, mert hisz több az állás, melyet a haza elfoglal; jobb, mint azt fiatal korunkban csak reményleni mertük. Mindez az öt óra alatt, melyet ma az Aigen-i kertben töltöttem, átvonult lelkemen és szívemet mély meg hatás és hála töltötte el az isteni gondvelés iránt, mely ily csodálatos utakon, sok fájdalom között idáig vezetett és talán soha ember meglegedettebben s ily hálás szívvel nem hagyta el e kertet, mint én ma, midőn fiam a hegyről visszatérve, velem a városba kocsizott.

Salzburg. [Szeptember] 8.

Bármi történik, a természet nem változik meg, s így miután már harmadnapja vagyok e városban, ma esni kellett, és esik is, mintha megbánva a több napi szünetet, most pótolni akarná a több napig elmúlászott öntözést. – Abtenau⁵⁶ helyett, hová már kocsit fogadtunk, e napot nyugodtan töltjük kocsmánkban, olvasva s levelezve, mintha otthon volnánk.

A távirda semmi újabb nagyobb hírt nem hozott. A lapok az utolsó eseménnyel s népünnepekkel foglalkoznak, melyekre az alkalmat adott. A lelkesedés általános és Napoleon uralkodó

⁵⁴ Gaisberg Salzburgtól keletre fekvő, 1286 m magasságban fekvő kirándulólhely.

⁵⁵ Aigen kiránduló hely Salzburgtól keletre szép parkkal és kastéllyal. (Pethő Tibor – Szombathy Viktor: Ausztria. Bp. 1969. 301, 416).

⁵⁶ Abtenau kirándulólhely Salzburg közelében.

kodásának legalább egy nagy eredményét mutathatja elé: az egész német nemzet egyetértését, mely előbb sokak által éppoly lehetetlennek tartott, mint a mobile perpetuum. Az mit Franciaországban látunk, nem méltó ellenképe e nagyszerű diadali örömnnek. — A fájdalomban vagy haragban, mely ott nyilatkozik, nincs semmi nagyszerű és nagy frázisokon kívül, mely mind a [1]793-iki reminiscenciákkal telvők, nincs semmi bámulható. — Az egyik kiáltványban, melyet tegnap olvastam, az mondatik, hogy az ellenségeket, kik [1]792-ben Franciaországot megszállták, a Respublica üzte ki és hogy a Respublica ki van kiáltva. — Nem emlékeztet-e ez a baculus stat in angulo⁵⁷ okoskodásra, melyről mint logikusok tanultunk. — Egy más manifestumban a francia munkások felszólítják a német seregben szolgáló munkásokat, hogy miután a zsarnok el van űzve s a népek testvérek, ők menjenek haza s folytassák munkájukat vagy fogjanak kezét a francia munkásokkal a zsarnokok elűzésére. S ugyanakkor az oficiális lap hirdeti, hogy a francia külügyér rendeletet küld minden követjeihez, hogy senki a béke iránti értekezésekbe ne bocsátkozzék, — mert Franciaország a békéről addig senkivel még szóba sem áll, míg egy ellenség határain lesz. Nem nyomorúságos-e mindez 1814 és 15 után, nem élmegőző (!)-e, ha e törpe, elkorcsosodott faj a forradalom nagy korszakára hivatkozik, melynek csak vadságát és gonosz indulatait tartotta meg, de nemes lelkesedését nem is érti már. — Egy új [1]792-öt reméltek. Első kelléke a Braunsveigi herceg lenne⁵⁸, kinek a respublicai fegyverek győzelme nagyrészen köszönhető, a második az, hogy az összes német nemzet helyett, mely most fegyverben áll, ismét oly hadsereg álljon szemközt [velük] veletek, minőt a braunsveigi Herceg vezetett. — De ha a megtámadók különbözők az akkoriaktól, még nagyobb a különbség a védelmezőkben s főképp az ügyben, melyért a küzdelem folyik.

Akkor a megtámadott Franciaország volt. Megtámadva a legigazságtalanabb ürügy alatt, hogy alkotmányának megváltoztatásában akadályoztassék. Most Németország támadtatott meg, egyedül azért, mert fejlődése francia túlsúlyt veszélyeztetett s bámulható-e, hogy valamint [1]792-ben az egész francia nép indigválva fegyverhez fogott, úgy most ugyanazt teszi a német, felkelve azon eréllyel s hatalommal, melyet minden jóra való nemzetnek éreznie kell, midőn legszentebb jogaiban sértetik.

[1]792-ben a francia nép nem felsőbbiséért, de szabadságért küzdött. Zászlóit nagy eszmék lobogtatták. A németeket most az idegen zsarnok fenyegető állása kényszeríté a harcra, most ők azok, kik nagy eszmékért küzdenek s ha [1]792 év története valakit bátorít, ez éppen a német nemzet.

Abtenau. [Szeptember] 9.

Ma jöttünk Salzburgról Gollington⁵⁹ át idáig. Gollington megnéztük a vizesést a legszebb időben. Tizenkét esztendeje, hogy a gyermekeimmel itt valék. Akkor igen szomorú helyzetben, mert Ágnes komolyan megbetegedett Gasteinben és aggódtunk életéért. Akkor is ily szép idő volt. Míg én a gyermekeket a vizeséshez vezettem, ő a korcsma előtti nagy hárs alatt fogott helyet s onnan nézte a vidéket. Mikor visszajöttünk a gyermekek zajjal fogták körül, mindenik külön elmondva a látottakat, s ő mint monda, hetek óta nem érezte magát jobban. Első derültebb pillanataim voltak, több szomorú hét után. Mindez oly elevenen állt előttem, mintha tegnap történt volna. — Általján véve gondolataim jó felét emlékeim képezék és nem az események, mert ezekre nézve nincs, ki inkább felejtene. Vannak

⁵⁷ Logikai példamondat iskolai tankönyvben. Eötvös tanára Imre János volt, az ő logikai tankönyvében e mondatot nem találtuk meg.

⁵⁸ Célzás az 1792. április 20-án kitört francia-osztrák háborúnak a braunschweigi herceg szerepére. E harcok során kezdetben a francia forradalmi hadsereg több csatát veszített. A franciák magára találását, a belső erők koncentrációját és a belső ellenség legyőzését nagymértékben segítette az a kiáltvány, melyet a francia határon összevont porosz hadsereg parancsnoka, a braunschweigi herceg intézett a francia lakossághoz. A herceg ugyanis e kiáltványban kijelentette, hogy a háború célja a királyi hatalom visszaállítása, a „zendülő” megbüntetése. E kiáltvány óriási felháborodást keltett a franciák között s csak siettetten az ellenség elleni összefogást.

⁵⁹ Golling kisváros Salzburgtól délre (476 m) kedvelt kiránduló hely. Abtenau és Golling közelében van a nevezetes schwarzabachi vizesés, ahol a kétágra szakadt víztömeg mintegy 95 m magas falról esik alá. (Pethő T.—Szombathy V.: i. m. 501–502).

egész évek életemben, melyekről nem tudnék számot adni, de amit éreztem, mit gondoltam, továbbél bennem, egy része létemnek, mely csak velem vesztet el. Goethe beszélgetéseiben Kanzler Müllerrel mondja⁶⁰, hogy az Erinnern csúnya szó, mert az, mit magunkban csak öröklődve kell felkeresnünk, nem is érdemi az emlék nevet. Csak az, mi létünkkel összeforrt, mi annyira eggyé vált valónkkal, az igazi emlék és éppen azért emlékeink becse és a hatás, melyet reánk tesznek, nem is függ a külső eseményektől, sőt mindenki tapasztalhatja magán, miként igen sokszor látszólag kis körülmények, egyes pillanatok nyájas vagy sértő benyomása felmarad gyermekségünkől legkésőbb korunkig éppen mert talán lágyabb hangulatban valánk s azért képesebbek, hogy mélyebb benyomásokat fogadjunk el, főképp pedig kétségen kívül, mert e pillanatokban mélyen éreztünk s a magában véve érdektelen körülmény érzelmeink és gondolataink irányát megváltoztató.

S mi egyesekről áll, az áll nemzetekről is. A hatás, melyet egyes események vagy személyiségek fejlődésekre gyakorolnak, itt is, nem azoknak nagyságától, hanem más magyarázhatatlan körülményektől függ, és egyes a történetre látszólag kevés befolyást gyakorolt egyéniségek vagy bizonyos adomák, feltartják kedvességüket a nép előtt és mint ideálok hatnak nemzetök jellemére még akkor is, mikor nagyobb kortársaik s a legnagyobb diplomáciai sőt harci események csak a történészek érdekét vonják magokra. — Csak az hat az emberre, s így tulajdonképp csak az fontos, mi valamely fejlődés csiráit hordja magában.

Aussee.[Szeptember] 10.⁶¹

Ismét élvezetes napunk vol. Eltérve utunktól felmentünk a Gosaui tóhoz⁶². Nagyon fáradtnak éreztem ugyan magamat, de fiam vágyódott e séta után, mert mikor vele utolszor itt valék, ez volt azon hely, hol a természet szépsége őt először megragadta. Bőven meg lettem jutalmazva fáradtságomért. Az ég tiszta vala s még egészen fellegettelen, mi ily kilátásoknál a legkedvezőbb. Soká ültünk a parton gondolatainkba merülve. Fiam, hihetőleg közelebb fekvő, kedves emlékekkel foglalkozott. Én visszagondoltam az időre, midőn gyermekeimmel utolszor itt voltam, és vidám lármájok és csengő gyermek nevetésök kedves zajjal töltötte körömet. Leányaim akkor a parttól néhány lábnyira a vízből kiálló nagyobb sziklához töltést csináltak. Nagy fáradsággal összehordva a köveket s egymásra rakva míg a szikla a parttól össze volt kötve s ők száraz lábbal mehettek volna rá, ha Ilona el nem csúszik s ez alkalommal térdig nem ázik meg. — Nagy volt az öröm a roppant mű felett, mely — mint Ilona komolyan hívé — bizonyosan meg fog maradni, mert hisz kőből van. Felkerestem s megtaláltam a sziklát, a töltésnek nincs nyoma. A tizenkét év, mely azolta eltelt, nagyobb dolgokat mosott el.

Az út, a Gosau és a Hallstatti tó között, rendkívül vad és ezért még a legszebb világítás mellett is inkább szomorú benyomást tesz. Szűk völgy meredeken felnyúló mészkősziklák között, melyeken meredekségek miatt csak keskeny szalagokban vonul fel a fenyves, többnyire fiatal vagy a sovány talaj miatt eltörpült fák, melyeken az itt sokszor dühöngő szélvész és zápor nyomai látszanak. A völgyön végig a gosau patak zúg le a tó felé, s miután ez számtalanszor kiöntve a völgy simább részét használhatatlanná teszi, csak a hegy alsóbb, de már meredek részére szorul a mezőgazdaság. Eszembe jutott áldott alföldünk, mely csaknem munka nélkül tartja el lakóit, míg e szegény nép oly helyeket szánt s trágyáz évenként, hátán puttonokban hordva fel a trágyát, hová restelne felmenni és sokáig gondolkoztat a hatásról, melyet a geográfikus viszonyok különfélesége az egyes népekre előidézett, — nemcsak életmódokra és nézeteikre, hanem egész jellemekre is, mely végre, ha Darwin teóriáját az emberekre alkalmazzuk, kiknek fejlődésére nézve az kétségbe vonhatatlan — csak azon viszonyoknak eredménye, melyekben valamely nemzet hosszú ideig élt s melyek alatt bizonyos tulajdonai és

⁶⁰ „Ich statuere keine Erinnerung in eurem Sinne, das ist nur eine unbeholfene Art, sich auszudrücken. Was uns irgend Grosses, Schönes, Bedeutendes begegnet, muss nicht erst von aussen her wieder erinnert. . . , es muss sich vielmehr gleich vom Anfang her in unser Inneres verweben, mit ihm eins werden. . . ” (Goethes Unterhaltungen mit dem Kanzler Friedrich von Müller. Hrsg. von. C.A.H. Burkhardt. 3. verm. u. verbess. Aufl. Stuttgart u. Berlin. 88).

⁶¹ Aussee kisváros Ausztriában, kedvelt kiránduló hely a Traun lábainál, Ischl-től délkeletre.

⁶² Gosau (7–800 m) Aussee-től nyugatra, falu, melynek közelében van a Gosausee másfél km hosszú és fél km széles tó.

képességei inkább vagy kevésbé fejlődtek ki, egy bizonyos típust alkotva, mely azután a nemzés által feltartja magát még akkor is, mikor a viszonyok, melyek azt előidézték, rég megszűntek.

A magasabb hegylakónak tulajdonai mind geográfiai helyzetökben találják magyarázatukat. Hogy a folytonos küzdelem, melyben a természettel él, jellemét megedzi s bátorságát kifejti, éppoly természetes, mint az, hogy a veszélyek, melyek őt környezik s melyektől minden erélye s előrelátása mellett magát nem oltalmazhatja meg, őt vallásosabbá teszi. — A szeretet is, mellyel mostoha szülőföldjéhez ragaszkodik, megmagyarázható, miután mindazt, mi azt lakhatóvá teszi, a kevés kényelmet, melyet élvez, elődei és saját fáradtságának teremtményeit láthatja, s ki ne ragaszkodnék ahhoz, mit maga alkotott. De meggyőződésem, hogy e viszonyok talán még nagyobb befolyást gyakorolnak a kultúra kifejlődésére.

Egész civilizációnk egyrésztől szükségének eredménye, másrésztől azon lehetőségnek, melyet magunkban s a körülöttünk levő természetben e szükségek kielégítésére találunk. Amint egy népnek szükségei nagyobbak lesznek, úgy terjed civilizációja is, de csak addig [ameddig] a viszonyok a szükség kielégítését lehetségessé teszik, s így meg vagyok győződve, hogy azon népek, melyek e hegyek közé szorultak, aránylag sokkal hamarabb emelkedtek a műveltségnek egy bizonyos fokára, mintha például alföldi rónáinkon telepedtek volna meg, hol századokon át a pásztorkodással eltarthatták volna magokat. Ellenben ily népek civilizációja csak igen nehezen emelkedhetik egy bizonyos fokon túl, mert ha más népekkel való érintkezés által újabb szükségeket éreznek is, egy bizonyos fokon túl, a természet ellenáll minden törekvésnek, míg ellenben kedvezőbb viszonyok alatt, csak a szükség érzetének kell támadni, hogy a haladás biztosítva legyen.

Civilizációnk jelen fokának nagyszerű eredményei éppen onnan várhatók, hogy a közlekedési eszközök tökéletesedése s azon haladás által, melyet a természet ismeretében tettünk, a civilizált élet szükségének érzete mindig tágabb körökben terjed el, s vele egyszerre a lehetőség azoknak kielégítésére, s hogy így, valamint a törekvés a haladás után, úgy a haladás lehetősége nagyobb, mint az eddig valaha volt.

Rottenmann. [Szeptember] 11.⁶³

Az egész napot kocsiban töltöttük, a legszebb vidéken, de esőben s így nem láttunk semmit, de azért napom fiam társaságában igen kellemesen folyt le.

Marburg.⁶⁴ [Szeptember] 12

Az egész napot vasuton töltöttük változó idővel, mely néha felderült, néha borongós vala, de éppen ezért a vidéket legalább kedvem szerint még szebbé tévé. Mint az egyiránt kedvező vagy sanyarú körülmények alatt az emberek jelleme, úgy a vidéknek szépsége, nem fejlődik ki mindig egyenlő világítás alatt. A bércek magasabbaknak látszanak, midőn annak oldalain felhők fekszenek és a völgy még nyájasabban nyílik előttünk, midőn azt csak részben világítják napsugarak. Út között sokat beszélünk fiammal, a mivelődés és főképp az ismeretek terjedésének nagy hatásáról az életre. — Csudálatos, hogy miután annyi hivatkozás történik a Bibliára és az századokon át nem csak a morál, de a tudományok kútforrásának tekintetett, éppen azon tan, mely mindjárt elején áll, oly kevéssé vonta magára az emberek figyelmét. Az, hogy Isten teremtését a világossággal kezdé — miből azon meggyőződést kellett volna levonniok, hogy mi is, ha teremteni akarunk, mindenekelőtt világosságot kell terjesztenünk az átalakítandó anyag felett. — Korunk haladásának gyorsasága egyedül ennek köszönhető és eldőideink [elődeink] hagyományából nem az a fontosabb, amit tettek vagy építettek, de amit gondoltak. — Meggyőződésem szerint nincs gondolat, mely egy ember elméjében megfogamzik, mely nyom nélkül tűnnék el. — Néha magunk megfélekedünk róla és későn talán évek után, a gondolat saját agyunkban vagy másban, kivel azt közöltük, csírázni kezd és az sokszor egészen változott formában vagy csak mint az első gondolatnak következése, újra feltűnik s gyümölcsözővé válik. — Mint a levegő tele van növény csírákkal, melyeknek a vegetációt, mely egy kivágtott erdőben egyszerre támad, köszönjük, úgy van a szellemi élet körében is.

⁶³ Rottenmann Steyrtől délre kb. 30 km-re fekvő kisváros a Strechau-i vár közelében.

⁶⁴ Marburg a hesseni fejedelemség székvárosa az Iln folyó mellett, régi egyetemi város.

Berény.⁶⁵ [Szeptember] 13.

Ma 28 éve, hogy Ágnessel élek. A napot távol tőle három kedves gyermekkel töltöm, kik mindazt, mit szülők gyermekeikben óhajthatnak, észben és jellemben, teljesíték. Nem gazdagodtunk meg, sőt életem gondok között folyt el, melyek talán még szaporodni fognak, de áldom Istenemet nagy jótéteményeiért és nem kívánok mást a jövőtől, mint hogy kedveseimet meglegedve mint eddig, még sokáig lássam magam körül s tevékenységem által embertársaim javát előmozdítva, azon szerencsére érdemessé tegyem magamat, mellyel a gondviselés családomban elhalmazott.

Pest. [Szeptember] 15.

Két napot töltöttem Jolántámnál (!). Közelebb érzem magamat hozzája, mióta a kört ismerem, melyben mozog s őt új otthonában gondolhatom magamnak. Az unalmas utat, mely a Balaton partjainak kivételével, egészen érdektelen, az utolsó lapok olvasásával töltöttem. A helyzet nem változott, csak a meglepetés szűnt meg, melyet a porosz győzelemnek első híre okozott. Maholnap az emberek a német nemzet nagyságát éppúgy megszokják, mint előbb Napoleonét, s talán egy év után senki sem fogja érteni azon bámulatot, mellyel korunk cézárjának minden tetteit kísérel. — Ő maga, ki mindég providenciális embernek tekinté magát, bátran teheti ezt ennek utána is, mert eljárása mind [18]59-ben, mind [18]66-ban⁶⁶, mely egy francia uralkodó helyzetét tekintve minden józan ésszel ellentétben áll, csak úgy magyarázható, ha benne a gondviselés vak eszközét látjuk.

Egyáltalában soha a történetben ennyi látszólag magyarázhatatlan tüneményt nem találunk, mint korunkban. Ilyen a befolyás, melyet a nemzetiségi érzet minden fejlődéseinkre gyakorol oly korban, mely egyszersmint a civilizáció terjesztését tűzte ki céljául. S ki nem látja, hogy semmi nem áll inkább ellentétben nemzetiségi aspirációinkkal, mint éppen a haladás, mely az egyes nemzetiségekre épp azon hatást gyakorolja, mint a vizekre. Mert végre, hogy a patak nevét s külön folyását elveszítve a másokkal kis folyóvá egyesüljön, s hogy e folyók egy nagy folyót alkossanak, míg végre ez hosszú útján felgyűjtött vizeivel a tengerben eltűnjön, csak az kell, hogy haladjanak.

Ma voltam hat heti szünet után ismét hivatalomban. Estve minisztertanácsban s így megkezdtem tevékenységemet. Adja Isten áldását reá. Mert ha azon feladatnak fontosságát s nehézségeit tekintem, mely előmbe tüzetett, néha elborzadok a felelősségtől, melyet magamra vállaltam.

Vasuton. [Szeptember] 17.

Nincs szomorúbb, mint azon érzés, mely magyar emberben támad, ha mai nap egy ideig a külföldön tartózkodva, hazájába visszatér. Előbb az utazás lassúsága elkészített a változásra. Most ez rögtön történik, egy óra alatt egy új világban találjuk magunkat, s a gondolat, hogy otthon vagyunk csak neveli a kínos érzést, melyet mindennek elhagyott állapota bennünk ébreszt. — Vidékünk — nagy rónáink kivételével — hasonló Német- s Angolország legszebb részeihez. Földünk termékenyebb. Sőt népességünk száma, eltekintve az elosztásától, nem csekélyebb mint a szomszéd tartományok legmiveltebb részében — és mégis, mely különbség mindenben. És ha meggondoljuk, hogy mindennek oka csak mivelődésünk állapotában fekszik, mert tagadhatatlan, miként azon hibák is, melyeknek hátramaradásunk sokak által tulajdonítatik: fényűzési hajlamaink, a tunyaság, rendetlenség, szinte csak kulturái viszonyaink következtetése, nem kell-e belátnunk, miként fontosabb ügyünk nincs, mint hogy mivelődésünkön dolgozzunk s hogy ez kizárólag nemzeti ügyünk, mert e nemzet jövője ettől függ. —

⁶⁵ Iharosberény, Eötvösnek Jolán nevű leánya él itt, ki Inkey István felesége. A házasságkötés ideje: 1870. júl. 17.

⁶⁶ III. Napóleon az olaszok védelmezőjének szerepében tetszelgett s 1859-ben háborút kezd az osztrákokkal s azokat több csatában legyőzi, váratlanul Villafrancában megköti Ferenc Józseffel a fegyverszünetet, elfelejtkezve korábbi ígéretéről, hogy ti. Olaszországnak szabadnak kell lennie az Alpoktól a tengerig. — 1866-ban pedig az osztrák-porosz háború küszöbén Bismarck semlegességre bírta őt, s aki csak e háború után ismerte fel politikájának hibáját.

És mégis hányan vannak, kik ezt még most sem látják be, sőt kik a mivelődésben csak oly elemet látnak, mely nemzetiségeinket veszélyezteti. Hisz nem kell-e a külföldre folymodnunk, nem idegen kultúra-e az, mely közöttünk terjed? — És ez első pillanatban igaznak látszik. — Ha setétben vagyok a szomszédhoz kell mennem, hogy szövétnekem meggyújtsam. De vajon azért, mert másnál gyújtottam meg, nem az én szövétnekem, s nem nekem adja-e világítását? És áltján véve mit az egyes nemzetek külön mivelődéséről beszélnek, nem azon szójárások közé tartozik-e, melyek a valónak nem felelnek meg? Civilizációnk nem egy vagy más népnek vagy valamely korszaknak, hanem az egész emberiségnek mive. — Nincs nemzet, mely kimutathatná melyik része miveltségének az, melyet magából merített. Adtunk s kölcsönöztünk valamennyien, s amit bírunk az az összes emberiség hosszú munkájának eredménye, melyen ameddig történetünk terjed, sőt még az előtt ezer meg ezer nép dolgozott, s azért a civilizáció nem egy vagy más nemzetiséghez kötött, hanem általános, mint a világosság, mely minden látszó különbségek mellett mindig egy marad, habár az anyag szerént, melyből szövétnekünk készült színe s a köz, melyre az terjed, változik is.

Feldeák.⁶⁷ [Szeptember] 18.

Tegnap este érkeztem és leányomat anyával (!) s gyermekével együtt a legjobb egészségben találtam. Ma reggel azon örömhírről költöttek fel, hogy egészséges unokám született. Kedves Ilonám fáradtan, de jól érzi magát. Az új világpolgár rendkívüli fürgeséggel mozgatja tagjait s oly elevenen néz körül, mintha csakugyan meg tudná különböztetni a tárgyakat s tudni akarná, hol van. Ha vannak szerencsés auspiciumok — s ha vannak ilyenek, akkor azokat csakugyan nem a csillagok, hanem azoknak állásában kell keresnünk, kik között a született élni fog, úgy e fiúnak jó horoszkópiumot állíthatunk, kinek születéséhez véletlenül mind találkoztak, kik őt leginkább szeretni fogják, s ki oly pillanatban lépett az életbe, melyben semmi azon körnek örömet nem zavarta, melybe lépett. — Adja az ég, hogy az első nap legyen képe egész életének, s habár ezen esetben a sírás nem marad el, legyen olyan, mint a mai sírása volt, csak pillanatnyi fájdalom vagy türelmetlenségnek jele. — Engem a gyermek születése mélyen meghatott. Isten különös jótéteményét látom benne, ki a nagy örömet adta anélkül, hogy azt csak egy percnyi aggodalommal vásárolta meg. — Oltalmazza s boldogítsa Ő e kedves gyermeket életének minden útjain.

Pest. [Szeptember] 20.

Tegnap estve érkeztem meg, s ma kezdtem meg hivatalos foglalatosságaimat. Igen sok elmaradt munkán kívül, melyben rögtön intézkednem kellett, sok más nem hivatalos kellemetlenség is várt reám. De elviselem panaszz nélkül. Nekem a gondviselés annyi boldogságot adott családomban, hogy a házi gondok s egyéb bajaim ehhez mérve eltűnnek. Életünk mint e föld, melynek egyik felén mindig éj van, soha minden részében egyiránt derült nem lehet, áldom Istenemet, hogy szerencsémeket éppen ott mérte ki, hol azt leginkább élvezem, családomban s bajaimat ott, hol azokat legkönnyebben viselem el.

[Szeptember] 21.

Még kevés emberrel szóltam, de már is észre vehető a változás, melyet az utolsó nagy események a pártok s egyesek állására tettek. — A legnagyobb rész még egészen tájékozatlan, de mert érzi, hogy az, ami történt nagy következtetéseket fog vonni maga után, s hogy mert egészen más, mint amit várt, valószínűleg más eredményekhez fog vezetni, mint melyeket jósol, aggodalommal néz a jövőbe s főként balközépünk⁶⁸ nem igen tudja, mily állást foglaljon el. Évekig hirdeté, miként Magyar-

⁶⁷ Földeák (Csongrád m.) község Makó közelében, itt Náray Lajosnak volt biroka, kihez Eötvös Ilona nevé leánya férjhez ment.

⁶⁸ Balközépnek vagy baloldalnak az alkotmány helyreállítását megelőző és követő időknek az a politikai pártja, melynek kezdetben Ghyczy Kálmán, később Ghyczy és Tisza Kálmán volt a vezére, majd később egyedül Tisza. Lapjuk: Hon, Ellenőr, Bolond Miska.

országnak jóléte attól függ, hogy azon kötelékektől megszabaduljon, melyek azt Ausztriához fűzik, s most midőn a lehetőség közelebb lép, hogy a birodalom német tartományai nagy hazájukhoz csatlakozva Magyarországot magára hagyják, különválásunk legbuzgóbb pártolói megijednek a gondolattól, hogy az, mit oly régen óhajtanak, végre mégis teljesülhetne. — Az egész reggelt aktáim között töltöttem.

[Szeptember] 22.

Egész nap hivatalommal voltam elfoglalva. Fogadtam 76 kérelmezőt és nem volt gondolatom, mely nem lett volna ex offo, ily nap után nem marad más elégtétel, mint hogy elmúlt. A legcsudálatosabb az, hogy ily foglalkozás között, mely alatt folyton unatkozunk, az idő aránylag hamar múlik. — Fogadásom napjain nagy bajt okoz természetes türelmetlenségem. Az első 30–40 ember még megjárja, de később össze kell szedni minden erőmet, ha midőn annyi apró panasszal jönnek s oly tárgyakról beszélgetnek, melyekhez semmi közöm, az illetőket meg ne szidjam s pedig nem kellene elfeledni, hogy mi a miniszternek apróság, a panaszlóra nézve életkérdés lehet. Irtam Ágnesnek és Andrásynak.

[Szeptember] 23.

Egész nap hivatalos dolgaival voltam elfoglalva. Itt az egész világ külpolitikával van elfoglalva s gyönyörködik a konjekturákban. — Amivel tulajdonképpen foglalkoznunk kellene: az ország szellemi és anyagi kifejlődése, nem érdekel senkit s míg Európa államainak jövő rendezése felett tanácskoznak, a rendtelenség, melybe közigazgatásunk minden ágai jutottak, naponta nő. — Mintha azon kérdést, mily helyet foglalandunk el, nem annak kellene megelőzni, mily helyet tölthetünk be.

[Szeptember] 24.

Egész nap hivatalomban voltam elfoglalva. Az estét miniszteri tanácsban töltöttem, csak most lefekvés előtt volt egy kellemes óráim, melyet fiammal beszélgetve töltöttem. — Nem láttam soha fiatal embert, ki a tudományt annyira csak magáért a tudományért szerette volna minden személyes ambíció nélkül.

[Szeptember] 25.

Jelen voltam a jogászok megnyitó gyűlésén. Dolgoztam hivatalomban. Megnéztem Stoczekkel⁶⁹ a műegyetemben tett változásokat. Estve olvastam egy értekezést, melyet Max Müller⁷⁰ a khieli philológok gyűlésén tartott. Ha meggondoljuk, hogy a két vallás, mely a világon leginkább elterjedett, arra fordítja fő törekvését, hogy az embereket ezen élet semmiségéről meggyőzze, a kereszténység abban nyújtva vigasztalást, hogy híveinek egy szebb jövőt ígért, a buddhizmus pedig éppen abban, hogy a nirvánát — a tökéletes megsemmisülést — állítja elejekbe, mint azon legfőbb boldogságot, melyet erény és tökéletesülés által elérhetnek, kell-e más bizonyosság arra, hogy az emberek nagy része szerencsétlennek érzi magát. Ha mást teszünk fel, ha nem indulunk ki azon meggyőződésből, hogy az emberek többségének e világon vigasztalásra van szükségök, akkor ily vallások elterjedése, melyek csak az élet örömeit keserítik el s ahhoz ragaszkodásunkat gyengítik, nem áldásai, de átkai lennének nemünknek. Vannak, kik a Világfájdalmat korunk különös betegségének tartják, melyet Goethe Wertherje, Byron és más újabb írók művei idéztek elé és terjesztettek. Kik ezt hiszik, olvassák az evangéliumokat vagy a buddhizmus szent könyveit s meg fognak győződni, hogy mit korunk kedélyi bajának tartottak, több száz millió ember vallásos meggyőződésének alapját képezi, mely a leg-

⁶⁹Stoczek József (1819–1890) mérnök, műegyetemi tanár, az MTA tagja, a Természet-tudományi Társulatnak 1865–1872 közötti években elnöke.

⁷⁰Friedrich Max Müller (1823–1900), keleti nyelvész, gazdag irodalmi munkássága van (ld. *Bényei M.*: i. m. 185, 186).

különbözőbb éghajlatok alatt századokon át feltartotta magát s fel fogja magát tartani mindég, míg emberi sorsunk lesz, hogy mentül magasabbra emelkedünk, annál kisebbnek látszik minden, mi e földön létezik, anélkül, hogy az éghez és csillagaihoz, melyek felé törekszünk, közelebb találóknak emelkedésünk által.

[Szeptember] 26.

Egész nap hivatalom foglalt el.

[Szeptember] 27.

Bevégeztem budgetemet. Dolgoztam népoktatási jelentésemem és megvizsgálatam a laboratóriumban távollétem alatt tett munkát. — Bécsből vett hírek szerint A[ndrássy] hajlandó a közöskülügy minisztérium elfogadására. — Nem ő lenne az első, ki azt, mit nagy ambíciója által bűzditva véghezvitt, hiúságának feláldozza és éles ítéletét, mellyel a legbonyolodottabb viszonyok belátására bír, azonnal elveszti, ha saját személye forog kérdésbe. A[ndrássy] egész állása abban találja magyarázatát, mert Magyarországon még az ellenzéknek is jól esik, hogy magyar miniszter az egész birodalomra befolyást gyakorol s mert Bécsben azon öntudattal léphet fel, hogy Magyarország nagy többsége áll háta megett, s mert ekként az állás, melyet a fejedelemnél elfoglal: Magyarországon [tekintélyt], és befolyás, mellyel Magyarországon bír, állását a fejedelemnél biztosítják — s ő mindezt személyes talentumának tulajdonítja!

Mintha talentum maga bárhol a világon elég lenne, hogy valakit miniszteriális helyzetében megtartson s főkép ausztriai uralkodó alatt, ki nagy talentumokat, mint A[ndrássy] legfeljebb kegyesen megbocsát.

[Szeptember] 28.

Reggel minisztertanács a fiúmei ügyben. Dolgoztam bureauban. A botanikus kert vízvezetését néztem meg.⁷¹

[Szeptember] 29.

Dolgoztam tanácsnokaimmal. Fogadtam vagy 50 embert. Este miniszteri tanács 10-ig. Bámulható-e ily élet mellett, ha a hivatalnok tehetségeiben mindég visszafelé mozog s mind inkább géppé válik.

[Szeptember] 30.

Egész nap hivatalom dolgai foglaltak el. Mily nehéz e pályán eredményhez jutni. A nehézségek, melyek a haladást a tudomány körében akadályozzák, látszólag nagyobbak. Szédtő magasságban áll a cél, mely felé törekszünk, mint az Alpok vándorainak minden lépés küzdelembe kerül és bátorságra van szükségünk, hogy tízszer tévesztve az utat, ne hagyjunk fel feltételünkkel. A haladás a hivatalos pályán hasonló annak útjához, ki homoksivatagon jár. Látszólag nincs akadálya. A cél előtt fekszik s mégis mily fáradságos minden lépés, mily nehéz, sőt lehetetlen a haladás, midőn a szél minden percben új homokhalmokat emel előtte, amelyeken átgázolva, ismét hasonlókkal találkozik, míg ereje végkép elfogyott.

Október 1.

Egész reggel dolgoztam részint jelentésemem, részint hivatalomban. Délután a Múzeumban⁷² néztem meg a távollétem alatt történeteket. Ha minden oly arányban haladna, mint ezen intézet, hivatalom gyönyörűség lenne. És minden hasonlóan haladhatna, hacsak felsőbb rendelet és pénzre

⁷¹ A botanikus kert a pesti egyetem növénykertje (ld. *Gombóc Endre: A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története 1770–1866. Bp. 1914*).

⁷² A Magyar Nemzeti Múzeum legfőbb felügyeleti szerve a közoktatásügyi minisztérium.

volna szükség. De nálunk éppen az hiányzik, mi legszükségesebb, a dologhoz értő emberek és a külügyeket és az elnökséget kivéve a többi minisztériumban sokkal több függ a másodrendű tisztviselőktől, kik az egyes szakokat vezetik, mint a minisztertől. A legkitűnőbb miniszter legfeljebb nagy eszméket adhat és célszerű organizmust hozhat be, de mi a legszebb eszme ott, hol minden a részletek pontos kivitelétől függ?, s ha helyes teóriában, hogy azért is a miniszter felelős, mert ő választja tisztviselőit, — mi történjék, ha a legtöbb tárgyra, mint minisztériumban — egy alkalmas egyén sem található.

[Október] 2.

Reggel jelentésem összeállításával foglalkoztam. Délután budgetemet közöltem Kerkápolyval.⁷³ Bevégezve munkánkat soká beszélgettünk együtt s ő közölte eddigi eljárása részleteit, s terveit a jövőre. Ritka tehetségű ember, és egész minisztériumomban kétségen kívül az, ki helyét legjobban betölti, s kinek működése az országnak leginkább hasznára lesz, csak lenne ideje!, de van-e erre kilátás? Ausztria jelen állapotjai tarthatatlanok, s ha ezek a Lajtántúl változnak, nem áll-e kérdésben nálunk is minden?

[Október] 3.

Ma fogadtattam el az Akadémiában azon indítványomat, hogy conte rendu-nket⁷⁴ a magyaron kívül más európai nyelven is kiadhasuk. — Az előbbi időhöz képest ez is nagy haladás. — A hadi események szünetelnek. Ugy látszik Bismark a franciákra bízta, hogy magokat a harc folytatására képtelenekké tegyék. — Az osztályok közötti háború kezdetének jelei mutatkoznak. Egy helyen a garde mobile⁷⁵ saját tiszteit támadta meg úgy, hogy azok szökni kénytelenítettek, Párizsban az erőszakos rablások megfenyítésére külön hadi törvényszékek állítottak fel. Lyon és más városok a vörös zászlót tűzték ki, mely nekik a provizórius kormány által megengedtetett, máshol progresszív adó indítványoztatik a nagyobb tőkére — és ha ez még egy ideig tart s a zavar, mint mindig napról-napra nő, Napoleon restaurációjának nem lesznek akadályai s ha kell az általános szavazat újra meg fogja őt erősíteni uralmában. Hisz a terrorizmus soha mást, mint [despotizmust] despotiat nem alapíthat meg, mely azoknak, kik ahhoz szoktak, hogy mindég s mindenkitől rettegjenek, valóságos jótéteménynek tűnik fel, mert uralma alatt legalább csak egytől kell félniük. — Irtam Ágnesnek és Jolántának.

[Október] 4.

Egész reggel dolgoztam hivatalomban. Este Lónyay⁷⁶ volt nálam. Sokáig beszélünk jelen helyzetünkről, melyet úgy hiszem A[ndrássy]nál helyesebben fog fel, legalább amennyiben azon meggyőződését fejezte ki, hogy még ha Beust⁷⁷ tarthatatlan lenne is, nem Andrássy, hanem valamely

⁷³ Kerkápoly Károly (1824–1891) politikus, közgazdász, egyetemi tanár, az MTA tagja, 1870. május 23-tól pénzügyminiszter.

⁷⁴ A MTA Értesítője (4. évf. 1870. 14. szám, 207) 252. tárgysorozati pont alatt olvasható a határozat: „Az Akadémia elnöke indítványképen kérdést intéz a tagokhoz, nem volna-e szükséges. . . az Akadémia tudományos munkálatai eredményét (Comtes-Rendus) rövid kivonatban. . . időről-időre közre bocsátani. . . Ez indítvány feletti bővebb tanácskozársra egy bizottság határozottatott ki-küldetni. . .”

⁷⁵ Garde mobile v. garde nationale mibile 1848 tavaszán Párizsban a forradalom leküzdésére alakult csapat, amit egy év múlva feloszlattak. 1868-ban a februári törvénnyel újból felállították azon hadkötelesekből, akik fegyverképeseknek találtattak ugyan, de sorshúzás, kiváltás stb. által a hadseregben való szolgálat alól felmentettek.

⁷⁶ Lónyay Menyhért (1822–1884) politikus és publicista, miniszterelnök, az MTA tagja. Közel állt Eötvös centralista csoportjához s lapjának, a Politikai Hetilapnak munkatársa, 1870–71-ben közös pénzügyminiszter.

⁷⁷ Beust Frigyes Ferdinand gróf (1809. jan. 13.– 1886. okt. 24.) szász miniszter, majd az Osztrák-Magyar Monarchia külügyminisztere. 1866-tól befolyása hathatósan érvényesül az osztrákok Magyarország iránti politikájában.

feudális fogná őt követni, vagy ha A[ndrássy] egy időre kinevezetnének is, ez csak azért történne, hogy miután bizonyos célok kivetelére felhasználtatott, félre tolassék, mert a németek nem fogják tűrni, hogy az összbírodalom nem csak tényleg, de látszólag is magyar által kormányoztassék. — Hosszasan szoltunk személyes helyzetéről is, a hírről, mely szerint a miniszteri elnökség ő vagy én általam lenne átveendő. Ő nem ringatja magát illúzióban, tudja, hogy politikája a mostani többséggel és minisztériummal nem lenne kivihető, de észrevehető, miként azért sem annak célszerűségén, sem kivihetőségén nem kételkedik, s ez utóbbira nézve egyetérték vele. — Alapgondolatja, hogy Magyarország az alkotmányos szabadság azon fokán, mely most létezik, nem kormányozható, s hogy ezért ennek megszorítása a nemzet érdekében fekszik és ha a fent uralkodó rokonszenveket s azon emberek nagy részét tekintjük, kik politikánkra még mindég elhatározó befolyást gyakorolnak, nézetei nem fognának támogatás nélkül maradni, sőt a körülmények nem lesznek mindég kedvezőtlenek, mert miután mindaz, mit Németország az utolsó években elért, csak azáltal éretett el, mert Bismark minden alkotmányos elveken túltette magát, az államférfiak körében reakcionárius szellem kezd mutatkozni, mely ha oly viszonyokat nem idézhet is elé minőket [1]1815-ben láttunk, mégis az alkotmányos szabadság megszorítását fogja vonni maga után. — Miután Lónyay elment egy óránál tovább sétáltam a legszebb holdvilágnál a Dunaparton, gondolkoztam mindenféléről, saját helyzetemről is.

A főök, melyért a gyakorlati élet terén sokkal kevesebb eredményre jutok mint kellene, abban fekszik, mert minden egyes lépésnek felette nagy fontosságot tulajdonítok. Ki valamit elérni akar, tartsa szem előtt a célt, s haladjon bátran előre, nem gondolva avval, ha néha oly helyre lép is, hol magát bemocskolja. Ilyen Lónyay s ez oka, miért ő az államn vezetésére nálamnál sokkal többet ér, habár minden, mit az államról életében önállólag gondolt, talán nem töltene be három nyomtatott lapot. — Végre is a leghelyesebb elmélet az államról napjainkban alig más egy szép álmónál, csak hogy logika van benne. Melyet Trefort szerént az élet kinevet.

[Október] 5.

Egész nap rosszul érezvén magamat, csak hivatalos dolgaimat végeztem. Holnap indulok a pécsi és esztergomi intézetek megtekintésére.

Pécs. [Október] 6.

Estve hétkor érkeztem ide. Mohácsra küldöttség várt, innen Pécsig az állomásoknál a községek vártak, Pécsen a város képviselői a polgármester vezetése alatt.⁷⁸ Itt fátylasmenet obligált beszéddel, — mely kivétel képpen igen józan volt, s inkább a nevelési ügy, mint a nevelési miniszterrel [foglalkozott] foglakoztam s most van az első pillanat, melyben szabadon mozoghatok, s mégis kevésbé vagyok elfáradva, mint post tot discrimina rerum vártam. Ez nagy részben az idő szépségének tulajdonítható, szinte megnyugtató koromban, ha látjuk, mi szépek lehetnek az őszi napok is. — Igaz a lomb sárgul, sőt hulni kezd, de miért nézzük a lombot, ha felettünk tisztán boltozik az ég s még meleget érezünk, s szellő frissítő, s oly kellemes, mintha a közelgő tavasz fuvalmai lebegnének körül. — Magában a tájban nincsen semmi, mi az utasra kellemes benyomást tenne, sőt talán nincs folyó — legalább a mérsékelt éghajlat alatt, melynek partjai ily hosszúságban annyira érdektelenek lennének, mint Pesttől Mohácsig. Mihelyet a főváros közelebb környékét elhagyjuk, a kép ugyanaz marad. Jobbról halmok, melyeket itt-ott sok helyen a Duna elmosott s melyek helyett most agyagfalak láthatók, balról a pesti s bácsi rónaság, melyet a folyó közelében rétek, fűzesek és bozót foglalnak el, valóságos erdőről szó sincs, sőt egyes magasabb csoportok minden rendes gazdát csak azzal győzhetik meg, miként az egész vidéken az erdőmivelésnek még első kezdetei sem ismertetnek. — E vidéken elszórva s főképp a pesti oldalon, igen ritkán egyes falvak s városok tornyai látszanak, melyek a nézőre csak azon benyomást teszik, hogy sajnálja azokat, kiket kegyetlen sorsuk e sárfészek

⁷⁸A Budapesti Közlöny ad hírt a pécsi látogatásról: „A felállítandó főreáltanodák ügyében érkezett...” Az indóházánl roppant néptömeg lelkesültséggel fogadta. A püspöki lakba 30 díszhintó kísérté. Fáklyásmenet, dalárdák, zene. Másnap 15 különféle tanintézetet látogatott meg. Az elhangzott beszédek olvashatók a fenti lap 1870. évi 232. számában.

egyikének lakóivá kárhoztatott. — Az egész, főképp a hazafira, szomorú bényomást tesz, mert soknak, mi jelen viszonyainkban aggasztó, magyarázatul szolgál. — Ez egész vidék, s mint ez, úgy az ország tetemes része, kulturai helyzetében az utolsó 20 év alatt alig változott. Csaknem középkori állapotokban maradtunk e tekintetben és az arc nem fejezi ki annyira az egyesnek jellemét, mint a vidék lakóinak kultúra állapotját, és ha azon teljes átalakulást meggondoljuk, mely politikai és nemzetgazdasági állapotjainkban azolta történt, nem bámulhatjuk, ha jelen helyzetünk nem kielégítő.

Azon politikai intézmények, melyek a 19-ik század kultúrájából fejlődtek, nem felelhetnek meg teljesen célokra oly viszonyok között, melyek a középkorból maradtak fel és természetes, hogy a szabad versenynek inkább veszélyei, mint jótékonyasága érezhető oly népnél, mely arra előkészítve nincs. Mindezen bajok azonban — meggyőződésem szerint csak azon beteges állapothoz hasonló, melybe az ifjú esik, ki sokáig hátramaradva rögtön erős növésnek indul s mely csak úgy válhatik veszélyessé, ha attól, ki benne sínlődik nagy erőfeszítést követelünk, vagy ha azt, mit a természet mindég, de csak a természet gyógyíthat, mesterségesen orvosolni akarjuk.

Ma voltam először Mohácson és a hely emlékei s főképp, hogy éppen e napon voltam ott, mélyen hatott reám. Mohács és október 6-ika hazánk legnagyobb katasztrófáira emlékeztetnek és mégis mindkettőben van valami megnyugtató: mert hisz e nemzet mindkét esetben dicsőségesen küzdve bukott meg és szomorúsággal, de öntudattal emlékezhettek mindkét eseményre és végre bármely súlyos volt a csapás, mely október, mint Mohács után végsőnek tekintett, nem tartottuk-e fel magunkat mind e mellett? És nem tekinthetjük-e ezt egyszerűen nagy tanúságnak a jövőre nézve is. Mert ha e nemzet még ily csapások után is fenáll, ezt annak köszöni, mert mind a 16-ik, mind a 19-ik században egy nagy ügyért küzdve bukott s mert maga ezen ügy, — mely nem más, mint a civilizáció ügye — legyőzhetetlen, habár egyes seregei egy időre leveretnek is. — Új formák alatt e küzdelem tovább folyik s nemzetünk jövője, meggyőződésem szerint, azon kitartástól és sikertől függ, mellyel ebben részt vesz és a műveltség hasznos előharcosának mutatja magát, mert minden nemzet fennmaradása problematikussá válik, mihelyt annak léte az emberiség általános érdekében feleslegesnek látszik.

Pécs. [Október] 7.

Az egész napot tanintézetek meglátogatásával és tisztelgésekkel töltöttem. Nem sajnálom fáradságomat, mert sokat tanultam, s ha mást nem értem is el, legalább hatottam arra, hogy az emberek a tanúgy fontosságát belássák. És nálunk minden siker attól függ. Egészen véve sok jó akaratot tapasztaltam és elég áldozatkészséget is, úgy hogy itt legalább aránylag rövid idő alatt nagy sikert láthatunk.

Berény. [Október] 8.

Délben értem ide s kedves leányomat jó kedvben, egészségben találtam. Úgy látszik, már beélte magát új viszonyaiba.

Berény. [Október] 9.

Ma voltam Csurgóban⁷⁹, hogy a preparandiát megnézzem. Megvallom, ha a helyi viszonyokat ismertem volna, soha e helyet nem választottam volna ezen intézetnek. Sem a konvent⁸⁰ által átengedett helyiségek, sem a helybeli körülmények nem olyanok, minőket vártam és bizonyos, hogy a képezde itt még több és nagyobb nehézségekkel küzd, mint minők máshol ily intézetnek útjában állanak. Egy, — s nem a kisebb, a többiek között az általános műveletlenség. De miután egyszer ide telepedtünk, meg kell küzdeni e nehézségekkel, s ha azok legyőzhetők, mindenesetre nagy előny,

⁷⁹ A városba október 9-én d.e. érkezett. A lakosság a ref. kollégium s az állami tanítóképezde előtt várta s ez iskolákat látogatta meg először, majd a város többi iskoláját. Ezt követte a különböző küldöttségek fogadása. (Budapesti Közlöny okt. 20-i száma.)

⁸⁰ A magyarországi református egyház legfőbb közigazgatási szerve.

hogy a község községi iskoláját, mint mintaiskolát, az államnak akarja átadni, s így lemond minden befolyásról, mely oly iskolaszékekkel, minő ily népesség által választatnék, csak káros lehetne.

A néhány szép nap után az idő egyszerre rosszra változott. Hideg szél, eső, borult ég, egy szóval az ősz minden kellemetlenségei és végre alig panaszkodhatunk, hiszen október van s el kell készülnünk a rossz időre és úgy mint egy bizonyos korban, — csak ne lenne oly nehéz megszokni a gondolatot, hogyha egy évben, vagy egy ember életében a virágok időszaka elmúlt s már a gyümölcsök is leszedettek, nem a hideg és kellemetlen, de a szép napok a kivételesek.

Pest, [Október] 10.

Egy van, mi hazánk vidékeit, legalább azokat, melyeket én ismerek, jellemzi és ez a szomorú benyomás, melyet az utasra tesznek. — Alig képzelhető nyájásabb táj, mint az, melyen csaknem az egész út Berényből Budáig átvezet. Szelíden emelkedő halmok, melyek völgyeit viruló rétek, oldalait többnyire a legszebb növényzetű erdők takarják, a Balaton környéke, Fehér vármegye gazdag térségei s a Duna, a budai hegyekkel, oly elemek, melyekből tájfestő száz nyájas képet alkothatna és mégis, az egész úton nincs egy hely, mely az utasra valóban kellemes benyomást tenne, olyat, mint például déli Németország vidékei reánk tesznek, hogy midőn vonatunk rajtok átrobog, száz helyen vágy támad szívünkben, vajha mindig itt maradhatnánk. Nálunk mindenütt a kultúrának már több nyomait találjuk, minthogy a természet vad szépségén gyönyörködhetnénk és mégis kevesebb, minthogy egy valóban mivelt vidék kellemei tűnnének fel. Minden még az átmenet színét viseli magán, semmi nem kész, úgy hogy a néző inkább avval foglalkozik, ami a vidékből egykor válhatik, mint avval, amit lát. — Már estve volt, midőn Velencén átmertem,⁸¹ de a ház, melyben egykor laktunk, meg volt ismerhető. A fák, melyek alatt akkor még kis gyermekeim játszottak, igen keveset nőttek. Anyám akkori szobájában gyertya világított s a tó tulsó partján a velencei templom tornyára a holdvilág éppen akkor kibontakozva fellegeiből világot vetett, melynél az egész vidék körrajza kitűnt, a lovasberényi hegy, a sukorói és szadabi halmok, melyeknek alján a velencei temető fekszik, hol szegény atyám sírköve áll. — Elmerültem emlékeimbe és szívemet mély fájdalom töltötte el, midőn mind azon szenvedésekre gondolék, melyekben szegény atyám e helyen keresztülment, míg végre sírjában megpihenhetett. — Mily irigyelhető azon ember, kinek a kedveseire visszagondol, nem jut eszébe, hogy nincs miért sirassa halálokat, mert ez csak szenvedéseiknek vége, csak egy nagy szabadulás volt.

Pest. [Október] 12.

Tegnap és ma csaknem az egész napot minisztertanácsban töltöttem, hol — mint nálunk közönségesen sok beszélgetés miatt — igen kevés végeztetett. A[ndrássy], ki két holnapot töltött Bécsben sokat beszélt az ottani viszonyokról és az utolsó idő diplomáciai eseményekről. Mindenből kitűnt, mennyi kedve lenne a külügyi tárca átvételére. Minthogy azonban ezt biztossággal csak úgy tehetné, ha helyét én foglalnám el, alkalmasint ezen vágy nem fog teljesülni. — Ugy látszik, kissé neheztel reám, de én meg vagyok győződve, hogy eljárásom az ő érdekében is a legjobb. A[ndrássy]-nak nagy talentumai vannak, több tulajdonnal bír, mely a diplomatánál a legbecsesebb, de ebből még nem következik, hogy diplomáciai helyét hosszabb ideig sikerrel bétölthetné. Ha más nem, már az is alkalmatlanná teszi őt ily hivatalra, mert felette közlékeny.

[Október] 13.

Dolgoztam jelentésemem és hivatalomban, fogadtam nem tudom hány embert s alig maradt annyi időm, hogy csak az újságokat olvashattam el, melyek ma ismét a poroszoknak egy győzelmi hírdetik.

⁸¹ Eötvös Ignác ercsi birtokát 1845-ben adta el s Velencén (Fejér m.) haszonbérbe vett földön gazdálkodott. Itt is halt meg 1851. augusztus 21-én. E. József atyja halála előtt fél évvel érkezett haza emigrációjából s többször felkereste itt a nagyon szerény körülmények között élő édesatyját. A Velencei térségét nagyon szerette (ld. *Környe Elek*: Eötvös József Ercsiben. Székesfehérvár. 1959. 23–24.).

[Október] 14.

A ma érkezett hírek szerint az orleansi ütközet és főképp a franciák vesztesége elég nagy volt. Mennyi szüksége lenne Franciaországnak ismét egy orleansi szűzre, de kétkélem, hogy találkozik, miután a tiszta erkölcs s a hit, mellyel a nép a szűzet követé és győzhetetlenné vált oly sokáig, gúny tárgyául szolgál. — Kellemetlen napot töltöttem gyötörve a hipochondria minden neme által. Mennyi napot, sőt életem mily nagy részét rontotta el gyengeségem, mely nélkül a szerencsés emberek közé számíthatnám magamat. — Életem hasonló utazáshoz a hegyek között, rázós szekeren, töretlen utakon, melyeken körülhánva minden fájni kezd, de nem volt-e ezen látszólag kellemetlen utazás között néha bájló, néha nagyszerű, de mindég szép kilátásom, s nem ez-e a földolog? Pályám kényelmesebb lehetett volna, de nem lehetett érdekesebb és valóban nincs okom panaszkodni.

[Szentés] Szt-Tes. [Október] 15.

Évek óta kevés időt töltöttem az Alföldön, csak leányom látogatására és néha átutazva jártam itt, s így csaknem oly szemekkel nézem a vidéket, mintha idegen lennék, csakugyan alig képzelhetni valami unalmasabbat. — Előbb, mikor még vasutak nem léteztek és mértföldekre csak legelők látszottak, melyeken toronyirányban szabadon járhattunk s legfeljebb valamely gulyával vagy egyes lovassal találkozánk, az egészben még volt egy neme a poézisnak, most ez is elveszett, s a táj, mint társadalmi állapotjaink, a félmivelttség stádiumában áll, mely a barbárság és civilizáció kellemetlenségeit egyesíti magában, s melyet látva, még a teljes miveletlenség is kíváncsúnak tűnik fel.

Arad. [Október] 16.

Pusztámon⁸² egy érdekes, de reám nézve kellemetlen dologról győződtem meg. Egy ellenzéki lapban hozatott fel, hogy a közoktatási miniszter, ki a népnevelés ügyéről oly lelkesedéssel szól, saját jószágán a törvény végrehajtásáról még nem gondoskodott. Főképp azért mentem le, hogy ez után nézzek s fájdalomra láttam, hogy a panasz alapos. Annyira meg voltam győződve, hogy a tanfelügyelőm, ha valahol, itt pontosan fogja teljesíteni kötelességét, hogy nem is kérdezősködtem s most kislát, hogy egész Békés V[árme]lje pusztáin sem az iránt, hogy az iskolakötelezettség végrehajtassék, sem az iránt, hogy a [1]868-ban megszavazott adó behajtassék, semmi lépés nem történt, pedig ha az 5 percent valahol a szükségnek megfelel, ez bizonyosan V[árme]ljénk ezen részében remélhető. — Ebből kettőt tanultam. Először azt, hogy tanfelügyelőim még csekély várakozásimnak sem felelnek meg, másodsor, hogyha iskola törvényünk végrehajtásával lassan haladunk, ennek okát nem a birtokos osztály rossz akaratában, hanem inkább gondatlanságában kell keresnünk, mely nálam talán nagy elfoglaltságom mellett menthetőbb, de melybe én is estem. — Hogy a pusztai iskola ügyét rendbe hoztam, s hogy ezentúl szigorúbb leszek felügyelőimmal, magától értetik.

Aradon magán a liceum-épület pár hét múlva fedél alá kerül. Palotaszerű, s kik a nevelésnek állapotját hazánkban ismerik, talán túlzottnak fogják tartani a fényűzést, mellyel a tanintézetet építettük. De akartam, hogy a tudomány palotában lakjék. Nálunk, hol az értelem még gyenge, hatni kell a képzeletre is, és én azt hiszem, hogy éppen az, hogy a tudományok s pedig a reál tudományok műhelye ily nagyszerű, hatni fog az Alföld minden lakóira, kik Aradon gyakran megfordulnak.

Temesvár. [Október] 17.

Fárasztó napot éltem reggeli 6-tól, mikor Aradról kiindultam, mostanig egész napom üdvözlő beszédek hallgatásával válaszolással telt el, s miután semmit nem utálok inkább, mintha nagy urat vagy nagy férfiút kell játszanom, mi mindég a komédiának egy nemével jár, csakugyan nagyon kellemetlenül

⁸² Pusztaszent-Toronya (Békés vm.), ma Pusztaszenttornya néven Orosháza egyik külterülete. Itt volt Eötvösnek nagyobb földbirtoka s azt gyakran meglátogatta (ld. bővebben Voinovich Géza: B. Eötvös József. Bp. 1903. 285).

éreztem magamat, de még sem sajnálom fáradságomat, mert végre mind ezen orációk azon meggyőződés megszilárdításához vezetnek, hogy a nevelési ügy fontos dolog és ez a lényeges, miután minden siker ettől függ. Mind azon nevelésügyi szuperlatívuszokból, melyekkel érdemeiről szólnak, egy pár jut a nevelési ügy fontosságának is, s itt a szuperlatívuszok helyén vannak. – Egy érdekest láttam utamban és ez a nagy különbség, mely e vidék lakói között nemzetiségek szerint létezik és sehol nem feltűnőbb, mint a Bánátban, hogy e nemzetiségek ennyire vegyesen, egészen hasonló s pedig legkedvezőbb viszonyokban élnek és így szabadon fejlődhetnek ki. Mert, ha hazánkban, egyes helyeken bizonyos nemzetiségek elnyomottak, ez soha e vidéken nem történt. Sem a kincstár, sem a nagyobb birtokosok, kiknek egy része maga is nem a magyar nemzetiséghez tartozott, s kik összességében inkább nagy vagyonunk élvezetének, mint szellemi céloknak éltek, nem tettek semmit a magyar nyelv terjesztésére s így minden nemzetiség teljes szabadságban fejlődhet ki, s mégis, mily óriási különbség ezek között, nemcsak anyagi jólétekre nézve, mely egyedül a szorgalomnak, azaz egy tulajdonnak következtetése, hanem minden egyébre, főként műveltségi állapotjaikra nézve. – A németek az osztrák parasztokkal körülbelül egy műveltségi fokon állnak, csak több intelligenciával. A románok a legprimitívebb állapotokban maradtak, s ki Temesvárra való bevonulásunkat látta volna s a 200 oláh lovast, ki zászlókkal jatreaszke, éljen, zsvió és vivotat kiáltozva a püspöki palotához kísért, az e menetet inkább egy török basa, mint egy nevelési miniszter diadalmenetének nézte volna, vagyha az ünnepély céljáról értesítetik, bizonyosan azt mondta volna magában, hogy a nevelési miniszter nem érdemes ily dicsőítésre. – Az iskolák – kivéve a román – mely nyomorult, mint mindenütt, tűrhetők, csak hogy itt is mint minden városainkban a gyermekeknek alig fele fér az iskolában. Mennyi beszédet mondottam különböző nyelven, nem tudom, de úgy hiszem, ha nem is szóközi tehetségemről, de a nevelés fontosságáról meggyőztem hallgatóimat s ez apostolatusom feladata. – Díszpolgári oklevéllel ajándékoztattam meg.

Feldeák. [Október] 18.

Reggel a József külvárosban³³ még egy pár iskolát látogattam meg. Este kedves leányomnál voltam, kit Ágnessel s az unokákkal együtt legjobb egészségben találtam. – Mennyivel többet ér egy óra kedveseim körében, mint oly nap, mint a tegnapi! De tunám-e élvezni ily boldog órákat ennyire, ha azokat ily napok nem előznék meg. A világnak setét háttérre, a csendnek megelőző zajra van szüksége, hogy az feltűnjék, csak ellentétek által jutunk a boldogság öntudatához.

[Október] 19.

Az egész napot kedveseimmel töltém, nem érezve, nem gondolva mást, mint mennyire boldog vagyok. Maga az ég kedvezett s a legszebb őszi nappal világítá boldog körünket. Ach, wenn es doch immer so bliebe! – gondoltam magamban.

Pest. [Október] 20.

Kellemetlen napot töltöttem. Kocsim telve volt emberekkel, s mi még nagyobb baj, ismerősökkel, kik az őszi versenyhez utazva az egyes lovak érdemei felett vitakoztak. Míg világos maradt olvasással töltöttem időmet, de miután elestéledett, nem maradt más hátra, mint hogy hallgassak, míg végre meggyőződtem magam is, hogy Longbow ménnél³⁴ tökéletesebb teremtes nem létezik a világon. Hozzá mérve Plutarch nagy férfiai nyomorultak, ennyi sebességet és kitartást egyikben sem találunk.

³³ Temesvárott „Gyár város” és „Uj Német Majorok” városrészek felépítését 1744-ben engedélyezte egy udvari rendelet. Amikor II. József 1773–74-ben meglátogatta a várost, a város vezetői azzal a kéréssel fordultak hozzá, hogy engedje meg, hogy az Uj Német Majorok nevű külvárost nevével Józsefvárosnak nevezzék el (Temesvár. Szerk. Borovszky Samu. Bp. é. n. 83–84).

³⁴ A Budapesti Közlöny (1870 239. száma, 7449, illetve 7491. l.) arról ad hírt hogy a nagy handicapre „Nádasdy Ferenc gróf Kinsky Zdenko gr. 4 é. p. k. Love-to-Pau” nevű lovát a versenyre benevezte s azon a 8. lett”. E név elhallása minden valószínűség szerint a Longbow név.

[Október] 21.

Egész napot fogadással és hivatalos foglalatosságaimmal töltöttem. Ma írtam alá a rendeleteket, melyek által 4570 iskola a szükséges tanszerekkel láttatik el, úgy hogy azok — mi felszerelésüket illeti, a külföld bármely hasonló intézeteivel versenyezhetnek. Igen sokat várok ezen intézkedésnek főképp morális hatásáról.

[Október] 22.

Ma kezdődött az új ülészek, éppúgy, mint az előbbi végződött, haszontalan szószaporítással: interpellációkkal, melyekre az interpelláló a választ előre ismeri, indítványokkal, melyeket csak azért támogatnak néhányan, mert tudják, hogy kisebbségben maradnak és lehetetlen határozati javaslatokkal, mint például Simonyi,⁸⁵ hogy a kormány Francia- és Poroszország között békét eszközölködjön. Ugy látszik, hogy sokaknak a parlamentáris kormányforma egyedüli célja az, hogy bőséges beszédeknek alkalmul szolgáljon, s hogy a szólásszabadság képviselőinkre ugyanazon hatást teszi, mint híres echók az utasokra, melyeknél mindenki, nem gondolva az értelemmel, a lehetőségig hosszú, s hangzatos szavakat kiált és csak annak örül, ha a visszhang esztelenségeinek mennél nagyobb részét ismételi.

[Október] 23.

A jelen események fontossága nézetem szerint, nem a porosz és francia állam hatalmi állásának megváltozásában, hanem abban fekszik, hogy a hegemonia, mely századok óta a francia nép által gyakoroltatott, a vezérszerep, mely főképp szellemi fejlődésünkben neki jutott, most a német népre megy át. Hogy a francia nép e szerepe hivatva nem volt, azt a tapasztalás megmutatta. Ki újabb korunk történetét ismeri, s tudja mivé váltak azon dicső elvek, melyek [17]89-ben felállítottak néhány évvel a Convent alatt,⁸⁶ ki azon gyalázatos következetlenséget látja, mellyel e nép, mintha a forradalom alatt ontott vértől megrészegült volna, mámorában a cézárizmus és anarchia között tántorog, s meggondolja azon befolyást, melyet Franciaország az egész kontinensnek nemcsak politikai fejlődésére, hanem irodalmára, erkölcsére, sőt egész életére gyakorol, az Franciaország hanyatlását nem fogja szerencsétlenségnek tartani. — Én legalább azt, hogy minden küzdelmeink után a szabadságot [megvalósítani] megállapítani nem bírtuk, főképp Franciaország kártékony befolyásának tulajdonítom. Más kérdés az, vajon a német hegenómia üdvünkre lesz-e? Hogy a porosz győzelmek első következtése nem a politikai szabadság lesz, ez bizonyosnak látszik. A kérdés csak az, vajon a német nép természete utat tör-e magának a porosz kormány mesterséges szervezetén vagy megomlik a szerencse által, mint a római Karthago bukása után, — s csaknem minden nép, mert én nem ismerek a történelemben nemzetet, mely ily nagy szerencsét elbirt volna. — Egész jövőnk ettől függ s én aggodalommal gondolok a jövőre, nem annyira a külső veszélyek, mint erkölcsi s társadalmi állapotjaink miatt. Tagadhatatlan, hogy utólsó években sokkal többet veszítettünk moralitásban, mint műveltségben nyertünk. Felsőbb osztályaink elsajátították a francia civilizáció minden hibáit és mert a nép osztályainak mindegyike azt utánozza, mely nálánál egy fokkal magasabban áll, a métely elterjedt a mágnaóktól a főbb nemesekre, innen a középosztályokra s csaknem a nemzet minden részeire, és bizonyos, hogy nemzetek feltarthatják magokat, sőt kitűnő állást foglalhatnak el, még civilizáció nélkül is, de soha nem moralitás nélkül.

⁸⁵ Simonyi Ernő a következő határozati javaslatot nyújtja be: „... felszólítja a kormányt, hogy a többi semleges hatalmakkal egyetértésben a humanitás, a népszabadság, a civilizáció s az európai közérdek által kárhozottatott további harcnak jogos és méltányos feltételek mellett berekesztésére minden kitelhető módon munkás legyen.”

⁸⁶ A Nemzeti Konvent (convent nationale) 1792. szept. 20-án tartotta meg első ülését.

[Október] 24.

Ma kezdődtek vitatkozásaink. — Horváth előadva a 64 törvényjavaslat címeit,⁸⁷ melyek részint már a Ház asztalán fekszenek, részint a napokban fognak elébe terjesztetni, nagy ékesszólással figyelmessé tévé a képviselőket a roppant feladatra, mely előttük áll, s mely kötelességévé teszi, hogy az idővel takarékosak legyenek.

Erre Tisza, cáfolat helyett egy határozati javaslattal lépett fel,⁸⁸ mely külön hadsereget követelve az egész kiegyezést újra kérdésbe teszi, s ismét több nap meddő vitatkozásnak alkalmul szolgál. Ezután pedig Miletich elzáratásának alkalmából a képviselői immunitás kérdése tárgyalatott,⁸⁹ s az ellenzék azzal bizonyítá be alkotmányos érzelmeit, hogy a főbb törvényszékeket legyalázta, s kimondá, hogyha majd kormányra jut, a bírói kart epuralni fogja. — Látni ebből, hogy bármily nagy változásokat idéztek elő az utolsó események, ellenzékünk legalább érintetlenül maradt, s hogy bármennyi villám cikázzék Európa egén, tisztelt barátainkat nem fogják felvilágosítani. Általján véve, ha törvényhozó test[ület]jünket látjuk, (s nem valószínű, hogy új választások több intelligenciát hoznának a képviselőházba) csaknem kételkednünk kell hazánk jövőjén, ha a történet nem nyújtana azon vigasztalást, hogy valamint Oxenstierna szerint,⁹⁰ a világ kevés bölcsességgel kormányoztatik, úgy nemcsak kevés bölcsességgel, de néha ennek teljes hiányával is, századokig fenntarthatják magokat azon egyszerű oknál fogva, mert azok, kiktől őket veszély fenyegethetné, bölcsesség tekintetében velek egy fokon állanak.

Október 25.

Az egész délelőttöt a képviselőház ülésében vesztegettem el, estve körünkben üléstünk s egész napom eredménye derekas főfájás, melyet pipás tanácskozásunkból haza hoztam. — Mintegy háromfőtály nyolckor szép északi fény látszott. Az ég egyik fele a zenitig viola s piros színbe borult, melynek hatása alatt a csillagok fénye elhalványult.⁹¹ — Az utcákon nép csoportosodott s nézve az égi tüneményt tanakodott annak jelentősége felett. Egy vén asszony említé, hogy 48-ban épp ily pirosba borult az ég, mire azután a véres háború következett. Bámulatos hívsága nemünknek, mely mindenben, mit a természetben rendkívülit lát, jóslatként fogadja el, mintha nemünk legnagyobb eseményei, háborúink s nagy államok felforgatása, a természet nagyságához mérve nagyobb fontossággal bírna, mint az, ha egy hangyátúrás, valamely átmenő által eltiportatott.

⁸⁷ Horváth Boldizsár igazságügyminiszter beterjeszti azon törvényjavaslatok címeit, amiket a Ház a második ülésszak alatt tárgyalni fog: A pénzügyminiszter 15, a közlekedésügyi 6, belügyminiszter 4, kereskedelmi 7, igazságügyi 26, közoktatásügyi 6, összesen 64 törvénytervezet (Budapesti Közlöny 1870. 7532).

⁸⁸ Tisza Kálmán javaslata: „Határozatilag mondja ki a képviselőház, hogy Magyarországnak és a magyar trónnak biztosítékát csak is egy országos, az országban elhelyezett és egy helyesen felszerelt hadsereg minden kellékével bíró oly haderőben lehetvén látnia, a mely felett a magyar király kizárólag magyar felelős minisztériuma útján rendelkezik, és amely a törvényhozás ellenőrzése alatt áll. . .” (Budapesti Közlöny, 1870. 7533).

⁸⁹ A Házban október 24-én Irányi Dániel indítványt nyújtott be azzal a céllal, „hogy a Ház határozatilag mondja ki, hogy Miletich Svetozar képviselő a ház engedélye nélkül, a képviselői immunitas sérelmére fogatott el. . .” — Horváth Boldizsár igazságügyminiszter válasza: az immunitásról konkrét törvényünk nincs, továbbá a Ház egy korábbi határozatával engedélyt adott a perbefogásra. (Budapesti Közlöny, 1870. 7533–35).

⁹⁰ Oxenstierna Gábor János svéd politikus és költő (1750. júl. 4. – 1818. júl. 29).

⁹¹ „Gyönyörű északi fény ragyogott kedden este a legtisztább időben Pest fölött. A fényes tünemény 7 órakor gyűlt ki északon és gyorsan terjedt nyugatig, úgy hogy a fél ég bíborfényben lángolt, míg alatta az ég egy félkörben derült és sárgás kék maradt. Az óriás nagyságú bíbor szírványba koronkint fénysugarak löveltek föl párhuzamosan a láthatárból, melyek hol eltűntek, hol élénkebbek lettek. A tünemény csak fél óra múlva kezdett nyugatról halványulni, míg éjszaka teljes bíborba égett. Másfél óráig lehetett az egészet látni” (Budapesti Közlöny, 1870. 7577).

[Október] 26.

A hivatalos élet legnehezebb része nem a munka sokasága, s nem azon küzdelmek és kellemtelenségek, melyek parlamentáris miniszterségnél kikerülhetetlen, de azon temérdek idővesztés, mellyel a hivatal jár. Elfogadása oly embereknek, kiknek velünk s kikkel nekünk semmi dolgunk nincs, tisztelgések, díszebédek, egy szóval a száz haszontalanság, melynek semmi eredménye nincs, s melynek elmulasztását s nagybecsű publikum nehezebben bocsát meg a legnagyobb hivatalos hanyagsággal (!) [hanyagságnál]. — Az egész mai napot így töltöttem, s így, vagy még unalmasabban fogom töltöni a holnapot, mert fogadásom [fogadónapom] van. Mily unalmas komédia mindez, s hozzá én magam mily nyomorult komédiás.

[Október] 27.

Véletlenül a Karthausi került a kezembe, s elolvastam egy fejezetet. Mennyivel gazdagabb voltam akkor, eszmékben, erőben reményekben, mégis mennyivel szerencsétlenebbnek éreztem magamat. Mindennek helyébe korom csak valamivel több nyugalmat adott, s ez pótol minden egybet. Általján véve féltem az öregségtől, s csak most látom, hogy csalódtam. Mint az ősz ködös napjaiban a kevés derült órát, melyek alatt a nap melegen süt le reánk, inkább élvezzük s mint akkor, midőn utunkat lehult száraz levelek takarják, a lomb, mely még a fákon maradt szebb színű, s vörös és sárgára festve csaknem virágokhoz hasonló, úgy azon örömöket, melyeket a jelen nyújt, csak akkor élvezzük egészen, midőn a jövőtől kevés új örömet várhatunk.

[Október] 28.

Ma érkezett a telegráfi tudósítás Metz átadásáról. Ismét 150.000 francia letette fegyverét, s evvel a harc eldőlt, s a kétségbeesés végküzdelmei csak hosszabbíthatják a szenvedést, de az eredményt nem változtathatják meg. — A történelem egy fordulópontján állunk, melynél Európa vezérszerepe a francia néptől a németre megy át, s mely az egész civilizáció fejlődésére elhatározó befolyást fog gyakorolni. Eddig francia eszmék, francia felfogás határozott mindenben. E szerep ezentúl a német szellemnek jut s ez csaknem mindenben egy teljes átalakulást von maga után, mert alig képzelhető nagyobb különbség, mint minő a két nemzet jelleme között létezik. — Ha a polgári erényeknek, a tudós munkásságának, vagy a szellemi emelkedettségnek mintáit keressük, alig találhatunk tökéletesebbeket, mint Németországban. Luther, Kant, Goethe, kik együttvéve egyesítik mindazt, együttvéve képviselik a német nemzet tulajdonait. De, ha egy nemes katonának mintáját keressük, hadvezért, ki, mint Bajard, a lovagi erényeknek eszményképe,^{9 2} ezt a német történetben alig fogjuk találni, holott a francia éppen ebben a leggazdagabb. A német nép csak a polgári, a francia csak a lovagias tulajdonokkal bír s éppen ebben fekszik magyarázata annak is, hogy e nép a demokrácia uralma alatt, melynek kellékei éppen legnemesebb tulajdonaival ellentétben álltak, mindig mélyebbre süllyedt. — Meggyőződéseim szerint csak most, miután a német felsőbbség biztosított, tekinthetjük biztosítottnak a demokrácia uralmát is.

[Október] 29.

Mikor ma a klubba jöttem, arról folyt a beszélgetés, hogy az összes történetben a mienkhez hasonló nagyszerűség kor nem található! — S ez meglehet, csak hogy korunk, egész nagyszerűségével, gondolkozó embernek semmi egybet nem bizonyít, mint minden emberi dolgok hiábavalóságát. Ha ennyi eszme, mely fiatal korunkban örök igazságnak tartott, még életünkben lejárhatta magát, ha Európa elsőnek tartott népének hatalma, jóléte s nemcsak dicsősége, de becsülete egy pár hónap alatt megsemmisülhetett. Ha annyi ezer család azt, mit nemzedékek fáradsága szerzett, elveszthet minden bűne nélkül s biztosnak tartott jólét helyett most a nyomornak néz elébe, mire számolhatunk, mit tarthatunk biztosnak a világon?!

^{9 2} Pierre du Terrail Bayard „a félelem és gáncs nélküli lovag” (1476–1524), a középkori lovag mintaképe.

[Október] 30.

Reggel hosszú ülés az Akadémia igazgató tanácsával. Estve konferencia a körben még hosszabb s még unalmasabb, hol a felett tanácskoztunk, miként tanácskozzunk holnap, száz beszélt és senki sem határozott s mindenkinek nézete eltért attól, mit szomszédja mond és sajátképpen senkinek nem volt saját véleménye. A vigasztaló csak az, hogy az ország dolgairól ugyan beszélünk, de nem határozunk, s hogy jövőnk a sorsától függ, mely bármily mostoha legyen, mindig jobban fog gondoskodni rólunk, mint mi magunk, mint a mostoha meglehet rossz ételeket tálal a gyermekeknek, de mégis jobban tartja, mintha a főzés magokra bíztnék.

[Október] 31.

A képviselőházban 3 egyiránt nevetséges indítvány tárgyalatott. Simonyi,⁹³ melyben a franciák iránti rokonszenvünket akarta kifejeztetni. Tiszáé,⁹⁴ ki, mert veszélyben forgunk, közös hadseregünk felosztását és egy külön magyar hadseregnek felállítását sürgeti és Irányié,⁹⁵ ki éppen azt kívánja, hogy az egész [1]867-ben kötött egyezségünket bontsuk fel. Ezen indítványok mindegyike elég esztelen, hogy közkedvességben részesüljön s leginkább egy heti diszkuszióra voltam elkészülve, bámulatomra ez egyszer megmenekültünk az áradástól. – Ugy látszik Metz megteszi hatását nálunk is és magok az indítványozók miután beszédjeiket páthosszal elmondták, – mi úgy látszik egyedüli céljuk volt – éppoly meglepéssel fogadták vereségüket, mint mi azt, hogy győztünk s most ez egyszer legalább az elcsépelet tárgy feletti szóvitát kikerülhettük.

[1870.] November 1.

Szerencsénk sokkal kevésbé függ helyzetünkötől, mint kedélyi állapotunkról. Vannak emberek, kik a legtikkasztóbb napon egy kis árnyékos helyet tudnak találni magoknak. Fájdalom, hogy nem tartozom azok közé. Kevés ember van, ki több lelki fájdalomkon ment keresztül, mint én, és mégis azt hiszem a legnagyobb rész helyzetemben boldognak érezte volna magát és mert ezt tudom, rég megszűntem magamnak bármit kívánni. – Tudom, hogy oly valamit nem adhat a sors, mi által boldoggá lehetnék, s ez alapja filozófiámnak, mely egyébiránt csak személyemre szorítkozik, mert ha gyermekeimre gondolok, nincs vágyaiban telhetetlenebb. A világ kincseit s örömeit halmoznom reájok, s itt is, legalább fiamnál, hasztalanul, mert, ha jellemét helyesen fogom fel, ő is hasonló hozzám. – Családi bajunk ez, melyet apánktól örököltünk s mely ha családunk felmarad, át fog szállni utódainkra, mint az egyedüli örökség, mely reájok maradt. – De minek aggódni, mért törni fejét a jövőn, melyet gondoskodásunk által éppúgy nem biztosíthatjuk, mint azon száz és ezer család, mely talán több századig dolgozott és nélkülözött, hogy jövőjét biztosítsa, s mely, miután e célt elérve gondol, most egyszerre koldusbotra jutott. – Soha a vanitas vanitatum-nak igazsága ily tisztán nem állt előttem, mint utolsó események után. Ha egy nemzet, mely két századik az elsőnek tartatott és mindenek felett dicsőségért lelkesült, két hónap alatt a nyomor és megaláztatás ily fokára süllyedhetett, akkor mire számolhatunk e világon?!

Reggel dolgoztam, azután nem tudom hány püspököt látogattam meg, kik közül azonban csak kettőt találtam otthon s ez egyetlen kellemes esemény, mit a mai napon feljegyezhetek.

⁹³A Ház Simonyi javaslatát – hogy ti. a kormány mindent kövessen el egy a franciák által is elfogadható béke kimunkálása érdekében – elveti (Budapesti Közlöny, 1870. 7653).

⁹⁴Tisza Kálmán indítványát a korszerű magyar hadsereg felállítása tárgyában elveti a Ház. Igennel 92, nemmel 149, távol van 184 képviselő (Budapesti Közlöny, 1870. 7653).

⁹⁵Irányi Dániel (aki 1869-től a 48-as párt elnöke) határozati javaslata, mely szerint az Ausztriával való kiegyezés alapját képező 1867-ki XII. tc.-t megszüntetni a személyes unió alapján új törvényjavaslat előterjesztését kívánja – nem nyeri el a Ház többségének szavazatát (Budapesti Közlöny, 1870. 7653).

[November] 2.

Reggel hosszú konferencia a Horváth (!) ügyekben.⁹⁶ Később dolgoztam hivatalomban. Este sokáig beszélgettem Falk[k]al. Csudálatos, mily ferdén fogják fel a jelen eseményeket még azok is, kik egyébiránt helyesen szoktak ítélni. Általános vélemény, hogy mi most Franciaországban történik, egyes, a vezényletben követett hibáknak eredménye. Ha a franciák rögtön a Renuson (!) átkelnek, ha Basin (!) Verdunre megy, vagy Mak Mahon nem megy Sedanra, Franciaország győzött volna. Mások mindenben csak árulást látnak. — Holott mindaz, ami történik csak Franciaország belső pretisfactiojának⁹⁷ következése. És ebben fekszik a helyzet reménytelensége is. — Az ellenséges seregek el fognak vonulni, Franciaország most is még el nem foglalt területén 25.000.000 lakossal bír, az mi a védelem folytatását lehetetlenné teszi s az ejtett sebek orvoslását akadályozni fogja, a belállapot. Gyengülése a morális érzetnek, általános elvtelenség és hiánya minden komolyságnak. — Ha az emberek mások példáján okulni tudnának, soha a világtörténet nagyobb szerű oktatást nem adott a népeknek, de azért mindenki folytatni fogja cancanját⁹⁸ és maga a francia nép még szorgalmasabban fogja folytatni e nemes mulatságot azon öntudattal, hogyha minden egyéb dicsőséget elvesztett is, azt tőle senki nem veheti el, hogy a cancanak ő a feltalálója.

[November] 3.

Reggel nem tudom hány embert fogadtam, úgy hogy alig dolgozhattam valamit. Ebéd után látogatásaim voltak. Egész nap esett. A lehetőségig kellemetlen nap.

[November] 4.

Hasonló nap a tegnapihoz, azon különbséggel, hogy este 11-ig még minisztertanácsunk is volt.

Vásárhely. [November] 5.

Ma érkeztem ide Molnár Al[adár] és Szilágyi társaságában⁹⁹. Hosszú beszéd a vonaton. Lovas kíséret. Eljenzés. Harangozás és mozsarak durrogatása, mint közönségesen. Nem tudom hány tisztelgő küldöttség, melyeknek szónoi a nevelés szükségéről, hátramaradásunkról, a hazaszeretetről és hasonló közkedvességű témáról beszélnek, s melyeknek pénzét hasonló értékben fizettem — Gemeinplatz für Gemeinplatz. Azután vacsorának nevezett kettős ebéd, húsz tál étellel. Obligat toasztok, fáklás menet. Ismét hosszú beszédek. Egyszóval minden a szokott mód szerint. Adja Isten, hogy az eredmény is, ha nem nagyobb, legalább olyan legyen, minőt látogatásommal más helyeken elértem. — Magyar miniszternek jó gyomor kell; pedig nemcsak morális, a sok badarság és kellemetlenség miatt, mivel tartják, hanem valóságosan jó gyomor is, hogy mindazon hosszú ebédeket felemészthesse, melyeket számára tálalnak. De ha a hivataloskodás emiatt nálunk kellemetlenebb, mint bárhol, tagadhatatlan; hogy a hivatalos állás nálunk több befolyást ad, mint más alkotmányos országokban, s pedig nemcsak a tisztviselőkre vagy azokra, kik a kormány kegyéből valamit viselnek, hanem a legfüggetlen[ebb] embereknél is. — Nemzetünk forradalmi hajlamai — főképp a demokratikus irány, melyről annyit

⁹⁶ Az országgyűlési bizottságok között igen jelentős volt az ún. horvátügyi bizottság, melyet a képviselőház 1866. március 17-én választott meg. Valószínűnek tartjuk, hogy e bizottság üléséről szól Eötvös (ld. *Ferenczy Zoltán*: Deák élete. 3. köt. Bp. 1904. 129–130).

⁹⁷ Pretium affectionis = érték, belső becs.

⁹⁸ A francia Marokkóból származó, főleg mulatóhelyeken táncolt gyorsütemű tánc. Eötvös nem szerette. Leveleiben is utal rá (ld. *Levelek*. Bp. 1976. 662), az elpuhulás, elsatnyulás jelének mondja.

⁹⁹ A hódmezővásárhelyi látogatásról a Budapesti Közlöny (1870. 7767) is hírt ad: Az indóháznál a vendégeket a polgárnagy üdvözölte, honnan egy lovas bandérium által 4 fogatú hintón számos fogat kíséretében harangok zúgása a mozsarak dörgése közt Lichtner Gábor plébános lakására kísértetett.

beszéltünk, csak a fölszínen van, s nincs nemzet, mely szívesebben hajol meg minden autoritás előtt. – A magyar mindenekelőtt demonstrálni akar, s ha az, ki körében megjelenik, nem olyan, hogy ellene demonstrálhat, demonstrálni fog mellette, ha erre éppoly kevés oka volna, és ha egyéniségét éppen nem tiszteli. – Erősen hiszem, hogyha újabb megyei rendszerünkben, mely által az adminisztráció minden lényeges részei az alispánra bizattak, a főispányi hivatal meghagyásának más okát nem hozhatnók is fel annál, hogy legyen valaki, kit installálni lehet, ez egy is igazolja eljárásunkat. A magyar embernek kell valaki, kit időről-időre megszónokolhasson, ki előtt bandériumban lovagolhasson s a díszmenetnél, mellyel a nagy hivatalnokát a megye házához kísérik, az ünnepelt tulajdonképpen csak ürügy, mely alatt mindazon tisztelgők saját kedvöket öltik. – Kevés józanság kell, hogy hasonló tisztelgések való becse iránt tisztában legyünk, de a dolognak van egy jó oldala is és ez ebben áll, hogyha az alkalmat felhasználjuk, ez nagy dolgok kivitelének eszköze lehet. – Az emberek annyira beleszónokolják magokat a tiszteletbe és lelkesedésbe, hogy amit oly hévvel elmondanak, egy rövid időre érzik is és e pillanatokban oly dolgokra is készek, mikre más körülmények között bírhatók nem lennének. – Többször tapasztaltam s felhasználtam ezt népnevelésünk ügyében, kíváncsi vagyok, sikerülni fog-e Vásárhelyen is, hogy egyébiránt a tér lehetőségig rosszul van elkészítve arra, hogy kulturái célokra felhasználtassék.

Feldeák. [November] 6.

Remény felett jó s könnyen végeztem dolgomat. A szónoki fogás, melyet valahányszor a néppel dolgom van, felhasználók s mely eddig még mindég megtette hatását, ez abban áll, hogy előadásomban kerülök mindent, mit népiesnek tartanak s mi többnyire csak pórias, és hogy úgy szólok a dolgokról, mint azoknak természete kívánja, csak hogy a lehető világosság után törekszem, résztint azáltal, hogy mindent kerülök, mi szorosan véve a dologhoz nem tartozik, résztint azáltal, hogy oly dolgokat is megmagyarázok, melyeket minden miveltebb ember, sőt hallgatóimnak egy része is ért. – Egy bizonyos hosszadalmasság a népszónoklatnál nem árt, sőt sokszor szükséges. Oly emberek, kik gondolkozó tehetségeket nem gyakorolják, nem mehetnek át rögtön egy gondolattól a másikra és mi miveltebb hallgatóknál csak unalmat okoz, az, ha két eszmét akarván összekötni, mindazon egyes tételeket elmondjuk, melyek közöttük fekszenek s azokat összekötik, az a nép irányában sokszor szükséges és a legjobb mód, mely által szónok egy nem miveltebb hallgatóságot meggyőzhet az, ha vele gondolkodik. – Fontos ezenkívül még az is, hogy a hasonlatok, melyekkel élünk, s melyek a népnél legtöbb hatást tesznek, oly tárgyakról vétessenek, melyeket a hallgatók tökéletesen ismernek. – Így a hasonlat többet ér minden okoskodásnál, de oly hasonlat, melyek nem a legközönségesebb tárgyakról vétettek, csak elzavarják fogalmait. – Azonkívül egy szükséges még a népszónoklat és az a legnagyobb pozitívítás. Amit állítunk, mint olyat kell felállítanunk, min józan embernek kétkedni nem szabad, s mit a szónok biztosan tud, jobban mint bárki más, minek megmutatására tudományára, korára, állására vagy akár mire hivatkozhatik. A nép nem hisz sem kételkedőknek, sem olyanoknak, kik előtte szerényen lépnek fel.

Mai szónoklatom úgy látszik teljesen sikerült, s a legszebb egyetértésben váltunk el egymástól, a felsőbb népiskola pedig még az idén állni fog.

Minden szónoki sikerem mellett azonban örültem, mikor, a város végéig kísérő küldöttségtől elválva, végre magam maradtam, paraszt szekeremen s a város lovaival Feldeák felé ballagtam.

Ha valami lehet, mi helyzetemben még a lelketlent is kötelességének búzgó teljesítésére bírhatná, az azon állapot, melyben e vidéket látja. – Minden a legnagyobb termékenységre mutat, kinek a mezői gazdaságról legkisebb fogalma van, első tekintetre meggyőződik, hogy olyan vidéken jár, mely produkció képesség tekintetében Európának minden országait felülmúlja, melyekre eddig a civilizáció kiterjedt és mégis mily állapotok. – Elvonatkoztatva a közlekedési eszközöktől, melyek vasutak által még leggyorsabban megjavíthatók, mily állapotok a mezői gazdaság, az ipar s főként az általános kultúra tekintetében? Soha nagyobb feladat közoktatási miniszternek nem jutott, de soha nehezebb sem, mint itt, hol a miveltségnek maga az anyagi jólét, melyben a lakosok élnek, akadályul szolgál, mert a nép megelégedve helyzetekkel, a haladásnak szükségét nem érzi. – Bármilyen nagyok legyenek azonban a nehézségek, ha Isten éltet és erőt ad, le fogom győzni. – Egy francia marsalról, nem tudom Turrene vagy Conderől olvasám, hogy egy négyszöget nem tudván szétvetetni, végre

ezredének zászlóját vetette közéje, felszólítva katonáit, hogy most vegyék vissza zászlójukat,¹⁰⁰ mire az, mi előbb lehetetlennek látszott, sikerült. Hasonló helyzetben vagyok. E vidékre hoztam azt, kit talán legjobban szeretek e világon. Hogy helyzete, mely – mi a vidék viszonyait illeti, a legkellemetlenebb, idővel jobbra változzon, az egész vidéket kell civilizálnom és véghez fogom vinni. – Kinek egy olyan feladat jutott, mely nagy erőmegfeszítést igényel, annak azon kell lenni, hogy e feladatát személyes indokaival összeköttetésbe hozza, hogy az, minek teljesítése kötelessége, egyszerűsmint egoizmusát elégítse ki. Ez a polgári erények politikája, s oly gyengék vagyunk valamennyien, hogy ily fortélyokra van szükségünk, ha főképp oly ügyekben, melyek hosszú és kitartó erőfeszítést kívánnak, ne lankadjunk búzgóságunkban.

[November] 7.

Az egész napot kedves Ilonámnál töltöttem. Gyermekai gyönyörűen fejlődnek és az idősebb, ha korábban erre szólni lehet, intelligenciát mutat, amennyiben mindent észre vesz (így például a hold felkelését), mindenre figyel, minden iránt érdeket mutat. – Midőn leányom megházasodott, fájdalommal váltam el tőle. Gyermekeim között egyel sem foglalkoztam annyit és semmit nem kívántam inkább, minthogy mindég közelemben maradjon. Ugy látszott, mintha az érdek, melyel éppen ő az irodalom s művészet iránt viseltetett, s társasági talentumai őt inkább a városi élethez kötnék, és most e pusztán lakik, magányban, minden társasági élvezet nélkül és talán nincs boldogabb asszony a hazában. Szeretete meletet s világot terjeszt körére s e pusztá vidék megszépül (!) befolyása alatt. Az elhagyottság helyett csak a béke képét látjuk, és ki tudja, nem fogok-e én is, ha majdan napszámomat leszolgáltam, ide vonulni, hogy megpihenjek, s mint első éveimet töltém, úgy tölteni az utolsókat, nem látva mást körömben, mint szeretetet.

Pest. [November] 8.

A felvidéki ház Kaulbach Goethe képeivel szobáiban¹⁰¹ s az asztalokon kirakva jó képek és fotográfiai s udvarán túl a vásárhelyi országot, melyen 4 jó lóval három óra alatt egy mértföldre mehetünk. Vásárhelytől kezdve a legszebb vasút. Az indóházakban piszkos nép, mely a vonatra vár, s ha az megérkezett, lármával a kocsikhoz tolakodik. És ismét kényelmes vasút, míg Ceglédre érve, a pipa-füstös és tisztátalan ebédülőben, ismét Ázsia közepében találjuk magunkat. Pestnek gázvilágított utcái, melyeken át hajtva újra a civilizáció körében képzeljük magunkat, míg a kocszi zökkenései kellemes álmunkból felébresztenek. Ilyenek állapotjaink. A legcsudálatosabb[nek] és legkellemetlenebb[nek] vegyülete, a civilizációnak és félbarbárságnak – és ugyan bámulható-e, ha alkotmányt nem találunk, mely e viszonyoknak megfelelne, ha régi törvényeink s azok, melyeket más országok példáját követve alkotunk, egyaránt nem felelnek meg szükségünknek, azok, mert az új viszonyoknak, melyek az utolsó években támadtak, nem felelnek meg; ezek, mert ellentétben állnak a régi állapotokkal, melyeknek egy része még fennáll. Mikor vergődünk ki e bajból és miként? azt senki meg nem mondhatja; egy bizonyos, hogy nem bölcsességünk által. És én már sokszor gondolám, vajon az ily viszonyok között, mint a miénk, nem éppen jelen kormányunk-e a legjobb, azaz oly kormány, mely nem kormányoz. Sok betegségben legjobb, ha a beteget természetére bízuk s ez a mi kormányrendszerünk. – Ha a nemzet, átküzdve bajain, fejlődésnek indul, az utódok bámulni fogják bölcsességünket, hisz az utódok, ha siker követé, ennél még kisebb bölcsességet is bámulni szoktak.

¹⁰⁰ Henri de la Tour d'Auvergne Turenne, francia hadvezér (1611–1675), aki a harmincéves háborúban nagy sikerrel vezette seregét. – Louis II. Condé, (le Grand Condé) herceg, francia hadvezér (1621–1686).

¹⁰¹ Kaulbach német festőcsalád, több tagja él és dolgozik a XIX. században. Talán Wilhelm von Kaulbach-ról van szó (1805–1874), aki I. Lajos bajor király udvari festője s a müncheni akadémia igazgatója. – Kaulbachot azért is szerette Eötvös, mert Goethet illusztrálta (ld. *Voinovich Géza*: i. m. 286).

[November] 9.

Egész napon hivatalomban dolgoztam egy pár kellemetlen levelet kivéve, melyet személyes ügyben írnom kellett. — Ha az emberek tudnák, mennyi gonddal s kellemetlenséggel kell küzdenem, talán még ellenségeim is megsajnálánának. — De talán jobb így. Ha kellemesebb viszonyokban élnék, néha talán elragadna fantáziám, nyomorúságaim naponként eszembe juttatják, mily ügyetlenül vittem a legjobb akarat mellett saját dolgainkat s ezen tapasztalás a kellő határok közé szorítja ambíciómat.

[November] 10.

Ebéd alatt érkezett Andrássyhoz a távirati tudósítás, hogy Oroszország circular által kinyilatkoztatá, miként magát az [18]56-iki szerződés azon pontja által, melyben a Fekete-tenger neutralitása kimondatik, lekötelve nem érzi.¹⁰² — Miután a többi vendégek elmentek, még két óráig maradtam [Andrássy] Gyulánál és hosszasan értekeztünk az eshetőségekről. Nézetei itt, mint mindenben, mi a külpolitikát illeti, helyesek és osztom azon meggyőződését is, hogy a kellemetlenségeket, melyek Oroszország ezen fellépéséből következni fognak, Beust ügyetlenségének köszönjük, kit Bismark babérjai nyugodni nem engednek s ki erőnek erejével szinte kitüntetni akarná magát s e célból notát írt nota után, egy valószínű diplomáciai kofa, ki valamint ezen asszonyok beszéd-árjuknak, úgy diplomatikai írás viselkedésének ellentállni nem képes. — A kérdés azonban mindenesetre az, mennyiben állnak a prémissák, mikből Andrássy okoskodásaiban kiindul, azaz mennyiben igaz, hogy Oroszország a háborúra előkészülve nincs és hogy saját seregünk új szervezésében annyira haladtunk, hogy Oroszországgal mérkőzhettünk, s félek, hogy Andrássy e tekintetben kissé optimista, főképp amennyiben azt hiszi, hogy Oroszország circularját Bismark tudta és akarata ellen adta ki. — Miután Gorcsakov ezen lépésének következtetését előre látható, nem képzelhető, hogy azt anélkül, hogy magának a poroszok legalább morális támogatását biztosítsa, tette volna és végre talán Oroszország sem oly készületlen, mint azt állítják. — Hogy Poroszország maga, — minden győzelmei után is sokkal kritikusabb állapotban van, semhogy Oroszországot támogathatná, és hogy mi, ha Anglia és Olaszország támogatására számolhatunk (Törökországa nem forog kétségben), Oroszországot a szerződések megtartására kényszeríthetjük; ez bizonyosnak látszik. De ki számolhat Angliára, melynek egy idő óta úgy szólván európai politikája többé nincs is, és mely támaszt várhatunk akár Olasz-, akár Törökországtól. — Mindenesetre a pillanat fontos; és habár — mint katonáink állítják reánk nézve kedvezőbb, ha a konfliktus, mely Oroszországgal kikerülhetetlen, inkább most tör ki, midőn e birodalom sem Franciaországtól, sem poroszoktól segédet nem remélhet, mégis alig tekinthetünk aggodalom nélkül a jövőbe.

[November] 11.

Holnap utazik Andrássy Bécsbe, hogy a circularéről tanácskozzon. Oroszország ezen fellépése által helyzetünk nehezebbé válik, mint eddig volt, mert oly politikai kérdéseket hoz szőnyegre, melyeknél semlegesek nem maradhatunk. — Ha mindazt látom, mi körülöttünk történik, Franciaországban az iszonyú vérontást; a veszélyt, mely hazánkat fenyegeti s hogy maholnap talán egész Európa fegyverben áll és egy nép a másikat irtja s hogy mindennek (!) [mindezt] vigre mégis néhány embernek nagyravágyása okozza mindezen szerencsétlenséget (!), szívemet elkeseredés tölti el és természetesen találok a gyűlöletet, mellyel sokan a monarchiáról szólnak. Tagadhatatlan, hogy mindezen bajok közvetlenül a királyságnak következtetése, csak hogy a királyság államainak nagyságának következtetése és éppen úgy, mint e bajok fel fog maradni mindaddig, míg roppant államaink nem oszlanak fel. — Erős meggyőződésem miként addig, míg ez nem történik, az emberiség helyzete lényegesen nem változik. De van-e erre kilátás és mikor?

¹⁰² Gorcsakov herceg, orosz külügyminiszter az 1865-iki párizsi szerződés ama rendelkezésének megszüntetését követelte, mely megtiltotta Oroszországnak, hogy a Földközi tengeren hajórajt tartson. Körlevele 1870. okt. 31-én kelt, Circulaire du prince Gorcsakov 19–31. Október 1870. Rotbuch des k. u. k. gemeinsamen Ministeriums des Aeussern, 4. sz. 135 (Monori Wertheimer Ede: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. 1–2 köt. Bp. 1910–1913. 1. köt. 754. l. és a 4. jegyz.)

[November] 12.

E napot hivatalos foglalatosságaimmal töltém. Este jöttek leányaim s kettősen kellemetlen a bizonytalanság, melybe Andrásy hiúsága által minden viszonyaink jutottak, mert örööm, melyet kedveseim körében élvezhetnék, elrontaték.

[November] 15.

Folyvást dolgoztam részint jelentésem összeállításán, részint budgetem tanulmányozásával, mely most a bizotmány által vétetik fel. — Az egész várost a Bécsből érkező hírek foglaltatják el, melyekkel majd Andrásy külügyvérsége, majd Lónyay miniszterelnöksége hirdettetik s a kellemetlen az egészről csak az, hogy amint a dolgok állnak — magamat kivéve — az egész világ possibilisnak csak engem tart s hogy Andrásy is tervét ezen kombinációra alapítja, s így minthogy elhatározott feltételem az elnökséget visszautasítani s minthogy ezáltal Andrásy legfontosabb vágyai és reményései talán meghiúsulnak, a legkisebb baj, mi mindezen sürgős-forgás következtében reám vár, az, hogy Andrásyval való barátságom megszakad. — Amennyiben bajnak mondható oly ember barátságának vesztese, ki magán kívül tulajdonkép senkit sem szeret igazán.

[November] 17.

Tegnap és ma hivatalos teendőimen kívül délutánjaimat budgetem tárgyalása foglalta el. Ha valaki kétkedik a közoktatás szükségéről hazánkban, az jöjjön e tárgyalásokhoz, hol a képviselőház legkitűnőbb tagjaiból választott bizotmány működik és csaknem megfoghatatlan tudatlanság ellen kell küzdenem. Egyszer a bizotmány többsége nincs tisztában azon különbségről, mely rajziskola és Akadémia között létezik. Ma Csengery azt vitatja, hogy mer[t] a törvény polgári iskolák felállítását a községeknek kötelességül tévé s ily iskolákban ugyanaz taníttatik mint az alreál iskolában, az államnak köztanodák felállításáról gondoskodni nem kell. Egy szóval angyalnak megszakadna türelme s hát még az enyém, kinek idegességét még a forró szoba és gázvilágítás is neveli.

[November] 19.

E két nap is úgy folyt, mint az előbbie, csaknem folytonos fejfájásban szenvedek. — Ma a többi élvezetekhez még a királyné nevenapja járult s ennek következtében nagy mise és ebéd s pedig rossz ebéd Frohnernél, (?)¹⁰³ az obligált s ez ízben elég unalmas felköszöntésekkel. Egyébiránt Bécsből jó hírek érkeztek. Gyula felmeneteléről jelenleg nincs többé szó. Azon hír terjesztetett, hogy erővel a háborún dolgozik s erre bécsi népszerűsége elpárolgott, s midőn percre kinevezése biztosnak tartott, a börzén minden papír alábbra szállt.

[November] 20.

Ma volt konferencia a császár elnöklete alatt. Nagy részt a katonai készülétekre vonatkozó tárgyak kerültek fel. — A császár egészben véve elég nyugodtnak látszik. Gyula izgatott s e két jel — úgy hiszem — egyre mutat, hogy Oroszországgal egy vagy más módon rendbe jövünk. Meglehet, Gyula felfogása a helyes — legalább annyiban, hogy miután a harc Oroszországgal később vagy előbb kikerülhetetlen — jobb, ha azt most kezdjük meg, mint később, mikor ellenünk megerősödik, csak hogy fájdalom nem vagyunk oly állapotban, hogy e látszólag kedvező helyzetet felhasználjuk. — Birodalmunkra nézve az egyetlen lehető politika a legnagyobb szerénység, — csaknem a megláztatásig — míg jobban készülve nem leszünk. És Poroszország, mely [1850]-ben Prágában megláztatását eltűrte és még [1863]-ban a német fejedelmi gyűlés alkalmával nem lépett fel, megmutatta az utat, melyet oly államnak követni kell, mely magát egy nagyobb harcnak folytatására elég erősnek nem érzi. Poroszország nagy állása csak annak köszönhető, mert várni tudott.

¹⁰³Nehezen olvasható szó. A Családi Kör (1870. nov. 27-i 48. sz.) szerint az ebéd a Frohner-vendéglő termében volt.

[November] 22.

Napjaim ülések és konferenciák között folynak le. – Csaknem megfoghatatlan mennyit fecsegnek az emberek. Ha Magyarország elvész, bizonyosan nem azért történik, mert a ludak hiányoztak a capitoliumunkban, csak a harcosok ébredjenek fel, mikor rájuk szükség lesz.

Ugy látszik vannak emberek, kik komolyan azt hiszik, hogy az alkotmányosság lényege a sok és bátor beszélésben áll s ez ezen kormányformának egyik veszélye. Ugy is elég ember találkozik, kiknek a beszélés élvezet, hát ha ezekkel még elhitetjük, hogy beszélni polgári kötelességük!

[November] 23.

Ma végződött be a szavazásig a hosszú vita, mely a közös pénzügyminiszter által, a két külön pénzügyminiszter helybenhagyásával, a közös aktívák hypothekájára kötött 12 milliónyi kölcsön felett két napig folyt. Heves volt és keserű, mint nálunk mindég, ha nem a lényeg, hanem a forma felett vitatkozunk.¹⁰⁴ – Felvilágosított-e másokat a kérdés felett – nem tudom, engem tökéletesen felvilágosított aziránt, hogy ily nemzet, melynek még képviselői is ilyenek, a való alkotmányosságra nem értek meg, mely a leghasznosabb eszköz és hatalmas fegyver, de nem arra való, hogy vele játszanak, főképp gyermekek. – A vita végén Gyula szólt, talán nem egészen miniszteriális modorban, de gyönyörűen. Az intés, hogy semmi sem veszélyesebb nemzeteknek, mint az elbizakodás; Franciaország jelen helyzetének felemlítése s kimondása annak, hogy e nemzet csak azért jutott jelen gyászos sorsára, mert alkotmányos szabadságával éppúgy visszaélt, mint mi. Mert minden párt, pozitív program nélkül, mindig csak arra törekedett, hogy a kormányt megbuktatva helyére lépjen, míg e törekvések, melyeknél mindenkinek kiindulási pontja a taps vala, annyi könnyekkel végződtek, – mindez nagy hatást tett a házra, még az ellenzék soraiban is a becsületesebbekre. – Haszna ezen expektorációnak épúgy nem lesz, mint más igazságoknak, melyek eddig kimondattak. Casandra nem áll egyedül, sorsa közös minden prófétával, s ha ezeknek egész serege a zsidó népet nem mentheté meg bukásától, a zsidó nép e részben nem rosszabb másoknál. – A nép mindég csak azt hiszi, mi neki kellemes, vagy mire kényszerítve látja magát, s ha néha javára bölcs és becsületes ember vezetése alá kerül, ezt is nem azért követi, mert bölcs és becsületesnek tartja, hanem mert uralkodójának ismeri, kinek ellentállni nem mer.

[November] 24.

Delegáció, országgyűlés, pénzügyi bizottmány, akadémia, ülés ülést éri és határozat határozatot, csak hogy abba, mi a legfontosabb, mindég egy helyen maradunk. Sadowa¹⁰⁵ óta a birodalom elvesztette önbizalmát s valamint előbb állami öntudatában legyőzhetetlennek képzelte magát, úgy most, túl szerénnyé vált. – Való az, hogy gyengék vagyunk. A [18]66-iki vereség után nem történt semmi, mi felbátorítana. – Új vérendszerünkkel régi hadseregünk egész szervezete felbontatott s az új még nem alakulhatott meg s pesszimistáinknak talán igazok lehet, kik azt állítják, hogy jelenleg tulajdonképp nincs hadseregünk. Még szomorúbb, hogy nincs patriotizmusunk sem. Ausztriai patriotizmus úgy szólván soha sem létezett s ha katonai tisztikarban s hivatalnokokkal létezett, az egykori Ausztriával együtt elenyészett. A dualisztikus Ausztriáért már a dolgok természete szerint mindenki csak félig lelkesül, mert a másik felet magára nézve idegennek tartja. Sőt még a külön magyar hazaszeretet is tetemesen megfogyott, mióta sérelmeink megszűntek s azon állást foglaljuk el tetteleg, melyért előbb csak küzdöttünk. – Mindebből következik, hogy a magyar-osztrák birodalomnak jelenleg csak egy politikája lehet. Tűrni, ha kell még Orosz- és Poroszország impertinentiáit is – és

¹⁰⁴ Kerkápoly és elődje, Lónyay pénzügyminiszterek gazdasági és pénzügyi politikájáról valamint az ország pénzügyi helyzetéről s a különböző hitelügyletekről jó összefoglalás olvasható *Halász Imre*: Így lettünk nemzedék. Bp. 1911 könyvében.

¹⁰⁵ Sadowa kisfalu Königrätz mellett. A Königrätz melletti csatát a francia és angol irodalomban sadowai csatának mondják, melyet az osztrákok a poroszokkal szemben 1866. júl. 3-án elveszítettek. E súlyos vereség előkészítője az 1867-es kiegyezésnek.

fegyverkezni. – Csak egy a kettő között nem elég. A türelem maga elnyomatáshoz vezetne. A fegyverkezés idő előtt küzdelmet idézne elé, mely végvesztünket vonhatná maga után. De ha a helyzetünk által kijelölt eljárást követjük, jövőnket biztosítva látom. – Igaz, semmi nem nehezebb, mint ily politikának gyakorlati kivitele, mely attól, aki arra vállalkozik, a legnagyobb önmegtagadást kívánja. – Azonban vannak az államférfiúi pályán helyzetek, midőn csak az szerez érdemet, ki dicsőséget nem keres és utódai nagyságának áldozza fel saját állását és ilyen a miénk. Lesz-e erre Andrásynak elég patriotizmusa.

[November] 26.

A két delegáció, ha talán nem lép is fel egyenes ellentétben egymással, legalább ellenkező irányokat követ. A magyar nem hajlamból, de mert Andrassy reá határozó befolyást gyakorol, harcias, a német minden áron békét óhajt, habár megaláztatáson vásárolná is meg. S ez ellentét már magában is biztosítja a békét, miután háborút kezdeni a birodalom felének akarata ellen, képtelenség. – S ez magyarázza a nagy változást is, mely a közvéleményben Andrassyra nézve történt. A porosz háború kezdeténél azt hitték, hogy Beust háborút akar s tudták, hogy Andrassy a semlegesség mellett dolgozik. Akkor Andrassy volt a bécsi kapitalisták embere. Most Andrassyról az ellenkezőt hiszik, ha nem is háborút akar, legalább veszélyes fellépést, mely esetleg háborúhoz vezethetne s most mikor egy fél napig a külügyhöz való kinevezése biztosnak látszott, a tőzsde általános besszel felelt. Hiába, mindenki azt szereti, kinek jobb hasznát veheti.

[November] 28.

Ha valaki kételkedett, hogy a delegáció nem oly intézmény, mely a birodalom két felét közelebb hozza egymáshoz, a jelen tapasztalás meggyőzheti erről. – Senki nem tagadja, hogy a birodalom jelen helyzete komoly. Ha nem is létét, legalább tekintélyét veszélyek fenyegetik s mégis találni-e csak nyomát is azon közösségnek az érzésekben, mely az érdekekben létezik. – A Lajtán túliak a keleti kérdésről, mint olyanról szólnak, mely kizárólag Magyarországot illeti, s így szólnak vagy így fognak szólni kortársaink, ha egyszer a német kérdés kerül szőnyegre. Engem e tapasztalás nem lep meg. Én azon alkotmányos formákat, melyeket [18]67-ben alkotánk, soha nem tekintettem állandóknak, s elfogadtam, mert általuk Magyarországnak annyi szabadság biztosított, mennyire kifejlésünkre szükségünk van, de tudni szeretném, vajon Andrassy és Deák szinte kiábrándultak-e már. – Ujabb időben ismét többször említettk rópiratom *Über die Macht und Einheit Österreichs*,¹⁰⁶ s most is hiszem, hogyha tervem [1]861-ben elfogadtatik és Smerling, kivel ez ügyben értekeztem csak valamivel kevésbé korlátozott eszű, akkor jelenleg másképpen állunk. – Ha, amint akartam, a birodalmat a történelmi nemzetiségekre alapítjuk s minden egyes koronának saját területén belső dolgaiban autonómiáját biztosítjuk, közös ügyeire pedig nem delegációkat, hanem egy közös törvényhozást állítunk fel, akkor a cseh kérdés soha nem támadott volna, a faji nemzetiségek a történelmi nemzetiségek által féken tartatnának és még Magyarország is eddig megelégedett volna, mert habár különállásának egy részét feláldozá, azon befolyás, melyet a magyar korona kitejedéséhez és népességéhez mért képviselői által közös törvényhozásra gyakorolhatna, bőven pótolná pozitív előnyei által ideális veszteségeit. – De ezen túl vagyunk. Az, mi még [18]61-ben sem lett volna kivihető nehézségek nélkül, jelenleg kivihetetlenné vált s egészen új téren állunk. – Az egyetlen cél, mely után dolgozhatunk, nem a monarchia megerősítése (konszolidációja), mi delegációinkkal elérhetetlen, hanem az, hogy akkorra, mikor majd a német tartományok nagy hazájukhoz szaladnak, Magyarország az osztrák birodalom helyére lépjen. Az elemek egy elég erős birodalom alkotására nem hiányzanak. A lengyel, román és magyar nemzet, hozzávéve még katolikus szlávjainkat, elég erős elemeket képeznek, miből oly állam alakulhat, mely még a pánszlávizmus és egységes Németország között is felállhat. A kérdés csak az, bír-e a magyar nép elég képességgel, hogy ily birodalom magja legyen és lesz-e időnk? – minden ettől függ.

¹⁰⁶ A könyv teljes címe *Die Garantie der Macht und Einheit Oesterreichs*. Leipzig. 1859. F. A. Brockhaus.

November 30.

Másfél óránál tovább voltam a királynál. Közöltem vele nézeteimet a bétöltendő püspökségek és azon álláspont iránt, melyet az alapítványi ügyekben elfoglalni akarok. – Később szoltunk az általános viszonyokról, melyekre nézve őt nyugodtnak találtam. Egy előttem kétségtelen s ez az, hogy a külügyek vezetésénél nem gondol változásra s miután Andrássynak szíve ezen függ, annyira, hogy többször monda miként, inkább, minthogy Beust felelősségét megossza, Terebesre¹⁰⁷ megy, komoly bajoktól félek. – Előttem világos, hogy azok, kik Andrássyt hirdetik egy ideig mint Ausztria egyedül lehetséges külügyminiszterét, ezt azért tevék, hogy Beustot Andrássy által kimozdítva, később őt mellőzzék el, mi, ha egyszer Bécsben van, s Magyarország támaszától megfosztatott, éppoly könnyű, mint most kivihetetlen. – A baj csak az, hogy Gyula e tervet, melyet mindenki bélát, nem vette észre, a kelepcébe ment s elragadva szenvedélyessége által oly állást foglalt el Beust irányában, mely csaknem tarthatatlan. – Miként fognak a dolgok később kifejlődni, bizonytalan, annyi kétségtelen, hogy már most is több történt, mint hogy a baj elsimíttatható. – Ha Gyulának türelme van megmaradni helyén, győzelme bizonyos: de ha elragadtatja magát – mitől félek, nagy kárt tesz hazájának, s magát tönkre teszi. Egész politikájának az lévén sarkpontja, hogy Magyarország legyen a birodalomban a döntő, azáltal, ha a külügyminisztériumot elfogadná, magával jönne ellentétbe: s ezt nem bocsátják meg.

(Közzé teszi s jegyzetekkel ellátta Czeglé Imre)

¹⁰⁷ Andrássynak birtoka és szép kastélya Töketeremesen (Zemplén m.) volt

GLATZ FERENC:

TRIANON ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY*

A felbomlás és a tudományos élet

Azt a pályázati felhívást, amelyet 1920-ban egy „magyar hiszekegy”, egy magyar imádság megírására kitűztek — ezekkel a verssorokkal nyerték meg: „Hiszek egy Istenben! Hiszek egy hazában, Hiszek Magyarország feltámadásában!”

— A kis versikét, amelyet azután iskolában tanítás kezdetén közösen mormoltak a gyerekek, egy döntőbizottság, melyben a Magyar Tudományos Akadémia fontos szerepet töltött be, választotta ki a pályázatokból. S ez nem véletlen. Annak a propagandának a megindításában, amely a háborús vereség, Habsburg Károly lemondása, a Monarchia összeomlása után Magyarországon kibontakozott a történeti Magyarország szétdarabolása ellen, a magyar tudományos világ aktív, s igen gyakran indítványozó résztvevője volt.¹ A béketárgyalásokra utazó magyar delegáció — amely inkább csak átvevője volt a békeszerződésnek, mintsem valódi alakítója — tiltakozását előkészítő tervezetek, tanulmányok kidolgozásában éppen úgy részt vett a magyarországi tudományosság (földrajzprofesszorok, közgazdászok s nem utolsósorban történészek), mint azon többnyelvű brosúrairodalom megfogalmazásában, mely irodalom a Monarchia, s így a történeti Magyarország felbomlásának időszakában íródott, s mely — tegyük hozzá — valószínűleg olvasatlanul elfeküdt a korabeli publicisztikai irodalom mérhetetlen garnizonjában. A budapesti egyetem *La Hongrie* című térképes füzetje Magyarország nemzetiségeinek elhelyezkedését mutatja be a IX. század végén, a XII., XIII. és a XV. században, érzékeltetve, miként jönnek a későbbi évszázadokban fokozatosan az országba a magyarországi nemzetiségek. A pozsonyi egyetem irata (*Pro Hungaria*) azt igyekszik bizonyítani, hogy a szlovákoknak Magyarország állami keretein belül milyen jó helyzetük volt, sőt kedvezményeik, kiváltságaik voltak, s a létrehívandó csehszlovák nemzeti egység mennyire nem „történelmi valóság”, s hogy a szlovákoknak nemzeti mivoltukat tekintve egy Csehszlovákiában jobban kellene félniük, mint a régi Magyarország keretében. Ugyanígy „szózat” fordul a „művelt világ egyetemeihez” a debreceni egyetem, történész tollából származó írással igyekezvén bizonyítani, hogy Magyarország a Kelet és Nyugat közötti konfliktusok áldozata, valójában pedig nem más mint egy „közvetítő nép” Kelet és Nyugat között, s mennyire hagyománya Magyarországnak a nemzetek érzelmi és érdekközössége. Mindezek után azt hiszem, elegendő, ha

*Előadásként elhangzott 1976 novemberében az erlangen-nürnbergi egyetemen.

¹ Igen jól példázzák ezt az Akadémia Főtitkári Hivatalának iratai az 1920. évből. Régi Akadémia Levéltár (a továbbiakban RAL) Főtitkári iratok 1920.

csak utalok azokra a tényekre, hogy a történettudományos közélet központjában álló és a két világháború között kulcsszerepet betöltő Domanovszky Sándor írja meg a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája alapelveit összefoglaló történetpolitikai broszúrát „A magyar kérdés történeti szempontból tekintve” címmel, hogy a fent említett röpiratok megfogalmazói jónevű történészprofesszorok (Holub József, R. Kiss István), s hogy az Akadémia Szózatát a „művelt világhoz” szintén történész, Angyal Dávid fogalmazta meg.²

Ha e tényhez hozzászámítjuk még azt is, hogy a magyar történetírók közül szinte mindenki (az európai hírű Marczali Henrik, a „fiatalok” közül Domanovszky Sándor, Szekfű Gyula, Hóman Bálint) megírja a maga „trianoni” művét, akkor már világossá válik, hogy nem azért történészek a magyar revíziós iratok elsőszámú megfogalmazói, mert valamiféle véletlen folytán történészek ültek volna a különböző tudományos intézmények vezető pozícióiban, hanem egyrészt a Monarchia s így a történeti Magyarország szétesése hívta elő a történelmi érveket, keltette fel a történetírás figyelmét. Másrészt az a tény, hogy a társadalmi és állami intézményektől függetlenül is szükségét érzik a régi államalakulat széteséséről – mint nemzeti sorskérdésről – beszélni s írni, mutatja már a mai kutató számára, hogy a legszorosabb értelemben vett napi politika, a politikai ideológia és a történeti szaktudomány érintkezésének egy igen sajátos esetével állunk szemben.

*

A politikai tény ismeretes. A világháborúban győztes antant hatalmak európai politikai céljainak érvényesülésével egybeesett a Monarchia kis nemzeteinek és a Monarchia szomszédos államainak (Románia, Szerbia) törekvése: a háborús vereség után a soknemzetiségű Monarchia kis államokra töredezett. A politikai felbomlás majd kétértelmű folyamatában Magyarország sajátos helyet kapott és sajátos szerepet játszott. Mint ismeretes, 1867, az osztrák–magyar kiegyezés óta a dualista államrendszeren belül Magyarország viszonylagos önállóságot élvezett, s területileg, közjogilag kiterjeszkedett azokra a Habsburg tartományokra, melyek a történelem folyamán korábban is a magyar koronához tartoztak. Vagyis a magyar nemzet Magyarországon belül az „államnemzetet” alkotta: az állam hivatalos nyelve a magyar volt, s noha a liberális felfogásnak megfelelően egyénileg minden állampolgár használhatta anyanyelvét, az állami kultúrpolitikában, a bürokráciában a magyar nemzeti szempontok domináltak. Azaz a magyar nemzet, illetve a magyar uralkodó réteg uralmi helyzetben voltak a magyarországi szlovák, román, német, szász, horvát és szerb nemzetiséggel szemben. Ugyanakkor az államközösségen belül folytonos küzdelemben álltak a Habsburg örökös tartományokkal, illetve azokkal a Bécsből eredő politikai-gazdasági törekvésekkel, amelyek a Habsburg-Monarchia egységes államszervezetének kiépítése, a Gesamtmonarchie felfogás szellemében a magyarok önál-

² La Hongrie. Cartes et nations géographiques, historiques, ethnographiques, économiques et intellectuelles 48. – Pro Hungaria. Magyarország igazsága, szózat a békekonferenciához. Kiadja a pozsonyi magyar tudományegyetem. Pozsony, 1918. 64. – *A debreceni magyar tudományegyetem szózata* a művelt világ egyetemeihez. Debreczen, 1918. 32. – A magyar kérdés történeti szempontból tekintve. Írta: Domanovszky Sándor ny. r. tanár Bp., 1920. 40.

lósági, nemzeti törekvéseit minduntalan vissza akarták szorítani. Amíg egyfelől nem akart a magyar politikai vezetés tudomást venni a nemzetiségek nemzeti törekvéseiről, addig folyton sértve érezte magát, ha Bécs ugyanígy nem volt hajlandó a magyar nemzeti szempontokat akceptálni.

Magyarország helyzetének másik sajátossága az volt, hogy az összeomlást nyomban forradalmak követték, először a polgári demokratikus forradalom, majd a Tanácsköztársaság, s ez a tény — noha a forradalmakat ellenforradalom követte — enyhén szólva nem ösztönözte az európai nagyhatalmakat a magyar uralkodó osztályok területi-nemzeti igényeinek kielégítésére.

Az 1920-ban aláírt békeszerződések gyökeresen új helyzetet teremtettek Közép-Kelet-Európában, s mindenekelőtt a magyar nemzeti fejlődés számára. Mintegy tragikomikus mozzanataként a történelemnek, létrejött a most már független Magyarország, de úgy, hogy egyidőben ezzel a korábbi államterület majd 70%-át, lakosságának több mint felét veszítette el. S ami azután ellenkezőjére fordította a magyar és a szomszédos nemzetek korábbi viszonyát: a történeti Magyarország magyar anyanyelvű lakosságának mintegy 40%-a került az új Magyarország területén kívülre, s lett most már az új államokban kisebbséggé, nemzetiséggé. Vagyis a térség nemzeteinek fejlődési irányai, melyek már a XIX. század derekától feszegették a Monarchia és a történeti Magyarország államkereteit, a Monarchia felbomlásával ismét szembekerültek egymással. A historiográfiai és módszertani célzatú tanulmány kereteit teljesen szétfeszíténé, ha belebocsátkozánk annak kimutatásába: mennyire és hogyan szorította ez a „politikai tény” a magyar nemzeti fejlődést tragikus ellentmondásokba, vergődés felé, miként szorította a XX. század államhatalmi apparátusának kiépülése, kiterjedése a társadalmi élet mind nagyobb részére az „új” kisebbségeket a korábbi államrendszernél is keményebb harapófogóba, s miként töltődött újra, miként erősödtek meg a térség nacionalizmusaiban a retrográd elemek, nemzedékekre előrevetítve a nemzeti ellenségeskedések árnyékát. A magyar történetíró, aki — eltekintve a korabeli Magyarországon kiszorítása miatt sem lényeges szerepet játszó marxista történetfelfogástól — nemzeti alapon nézte az emberiség történelmét, szenvedélyesen élte át a számára a történelemből is hihetetlennek tűnő „nemzeti tragédiát”. Ahogy a dualizmus korának történetírása sohasem tudott megszabadulni a hol közvetlenebbül, hol áttételesebben hangot kapó közjogi kérdésektől s az ezekhez kapcsolódó történeti érvrendszerek hálózatától, úgy a Trianont átélő magyar történész sem tudott, s nem is tudhatott megszabadulni a nemzeti sokkhatástól.

Hogyan hat e nemzeti átrendeződés a magyar történetíráásra, hogyan alakítja a magyar történészek koncepcióját Közép-Kelet-Európa népeinek történetéről, s miként fogható meg most már forrásszerűen a politikatörténeti tény kisugárzása a történeti szaktudomány egészére? Már a részelemzéseket megelőző kérdésfeltevés is szükségessé teszi, hogy szemügyre vegyük azokat a tényezőket, amelyek a hatás közvetítésében egyáltalán szerepet kaphatnak, s kaptak a trianoni béke korának Magyarországn.

Történetíró, ideológiai közeg, tudománypolitika

A trianoni sokkhatásnak mindenekelőtt azokat a mozzanatait kell felvillantani, amelyek a korabeli történetírást mint szaktudományt érték. A kor történetírása, mely a politikai események, a háborúk, az országgyűlések történetét tárgyalta elsősorban (nem

kis mértékben természetesen a magyar nemzeti dicsőséget keresve azokban), Magyarország területeinek ilyen elvesztésével szinte egész *történeti* színpadát veszítette el. A határokon kívülre került a törökellenes végvári harcok, az előszeretettel tárgyalt középkori hódítások helyszíneinek jelentős része, a Bécsellenes élel annyiszor megénekelt függetlenségi háborúk több színtere, a török időkben, a XVI–XVII. században az önálló magyar államiség szimbólumának tekintett Erdély, az ország történetileg korábbi politikai fővárosa, Pozsony. S a történeti színpad színpalai – a várak, építmények, templomok –, melyekre mint a magyar nemzet államalkotó képességeinek bizonyítékaira oly szívesen hivatkozott az 1918 előtti magyar történetírás, most elsüllyedni látszottak. Ugyanakkor elveszni látszottak a magyar történelem forrásai is. Hiszen a magyar történelemre – éppen a központi hatalom viszonylagos gyengesége miatt is – a központi igazgatási szervek iratanyagai csak bizonyos vonatkozásokban jelentenek elsődleges forrásanyagot. Az a kutatónemzedék, amely a feltétlen forrástisztelet korában nőtt fel, s a legtermészetesebbnek gondolta akármely kicsiny politikai eseményt is nyommonkövetni, ha kell, a nyugat-európai levéltáraktól, könyvtáraktól a belgrádi, sőt a lassan kutathatóvá váló konstantinápolyi levéltárakig, nehezen tudta elfogadni a Monarchia s különösen a Magyarország felbomlásával előállott helyzetet a történeti kutatás terén. Az pedig bizonyára ismert, hogy az 1920-as évek elején a szomszédos államok levéltáraiban kutatni szinte lehetetlen volt, mint ahogy a Magyar Országos Levéltárban is furán néztek volna akár ugyanarra a román Lupas Jánosra vagy a cseh Emil Kroftára, akik néhány évvel korábban még ugyanazon levéltári asztalnál kapták magyar kollégáik kezéből a cseh vagy a román történelemre vonatkozó középkori okleveleket vagy a koraujkori aktákat.

Szinte a szó szoros értelmében e történészek *személyét* is érintette Trianonnak egy *társadalomtörténeti következménye*: a magyar középrétegek katasztrofális egzisztenciális válsága. Mivel az állam hivatalos nyelve korábban magyar volt, ezért a hivatalnok- és értelmiségi kar, ha nem magyar anyanyelvű volt, gyorsan asszimilálódott. De azt is tudjuk, hogy nagy részük csak magyarul tudott. Így a magyar állam összeomlása után a szomszédos országokhoz került területek értelmiségi-hivatalnok kara megindult Magyarország felé: állását, hivatalát, lakását, társadalmi presztizsét veszítve el. A magyar történészek, levéltárosok pedig szinte kivétel nélkül a Monarchia középrétegeiből kerültek ki, s már ezért is kitermelődött mindegyikben egy társadalmi sorsközösségérzés a menekültekkel. Nem szólva most arról, hogy a századelőn képzett történészek sajátos módon elsősorban a többnemzetiségű területekről származtak, a személyi levelezésekből minduntalan kiderül a számszerűen sohasem megfogható tény: szinte minden magyar „középosztálybelinek” volt rokona, hozzátartozója az elszakadt területeken, s így a hazai történészeknek is. Ennek alapja kétségtelen az a mindeddig nem eléggé vizsgált összefüggés, hogy a Monarchia értelmiségi-hivatalnok rétege, ha horizontálisan rendkívül kiterjedt és vegyes volt is, vertikálisan legalább ennyire zárt.

Ugyanakkor elveszni látszott a magyar *történetíró közönségének* nagy része is éppen ezen társadalmi mozgás következtében: a színvonalas értelmiséggel rendelkező polgárosult, iparosodott vidéki városok közönsége a történeti munkák elsőszámú fogyasztójává nőtte ki magát a századfordulóra.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a történetírói koncepcióalkotásra a méltányolt-nál sokkal erősebben ható szellemi, *ideológiai közeget* sem, amely a technicizált kultúrának a mindennapi tudat szintjén szinte észrevétlenül tapossa ki a társadalomtudós számára

is egy-egy gondolatmenet útját. A tömegkultúrának e sajátossága, hogy egyszerre nagy mennyiségben és azonos szabványok szerint juttat el gondolati fordulatokat, standardizált szövegeket a társadalom széles rétegeihez, újságok, felhívások, plakátok útján, s azután mindezek már mint köztudat, mint társadalmi-ideológiai igény jutnak vissza a kitermelők szintjére – éreztette hatását a történettudományban is. A tudományos közéletet elárasztják a különböző „honmentő” revíziós ligák, szövetségek meghívói: hol azért keresik meg az Akadémiát, hogy adományozzon szalagot és képviselője tűzze fel azt a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája zászlójára, hol az elszakadt területeket szimbolizáló szobrok leleplezésén kell megjelennie a tudományos világ képviselőjének. Kialakulnak a történeti sloganok, szimbólumok, sőt előadástípusok is: az Erdélyi magyar-székely szövetség a székely légió szerepéről tart előadást, a Délvidéki Liga és a Muraközi Szövetség a XVII. század híres horvát bánjának, Zrínyi Miklósnak emlékét kívánja „a nemzet köztudatában állandóan ébren tartani”, ápolni. Célja, mint írja, a Jugoszláviához került Muraköznek és „a magyar hazához törhetetlen hűséggel ragaszkodó lakosságának érdekei megóvása” akkor, „amikor az ország ugyanolyan kétségbeejtő helyzetben vergődik, mint Zrínyi Miklós idejében”.³ De ugyanilyen történeti sloganné vált pl. a mohácsi csatavesztés (és a középkori magyar állam felbomlása), valamint Trianon állandó párhuzamba állítása. Egy-egy revíziós töltésű *történelmi szimbólummá* merevedik III. Béla, mint a három tenger által határolt középkori magyar birodalom kiépítője, a magyar vitézséget a keleti határokon képviselő I. László, a Trianon utáni belső építőmunka igényének jelképe, Széchenyi István, a türelmes nemzetiségpolitika historizált alakja, I. István. Gondolom, nem szorul itt bizonygatásra, hogy ezek a nap mint nap újságokban, előadásokban elhangzó történelmi sloganok mennyire befolyásolták a történetisést – mint említettük: legtöbbször anélkül, hogy ez tudatosult volna benne – a szaktudományos munkák megfogalmazása közben is. Különösen, ha egyéb – a már említett – társadalmi-tudati tényezők mintegy alkalmassá is teszik ezek észrevétlen befogadására.

S itt kell röviden utalnunk a revíziós propaganda és a magyar történelem idézése közötti, már korábban is említett összefüggésre: miért volt ennyire történeti ihletettségű e propaganda? Azt hiszem, nem egyszerűsítjük le túlságosan a köznapi gondolkodás egyébként bonyolult mechanizmusait, ha azt mondjuk: elsősorban azért, mert a békerendszer besorolása ellen az egyetlen kifogástalannak látszó érvrendszer a *történeti érvelés* volt. A gazdasági megfontolásokat Magyarország együtt tartása érdekében, visszajára is lehet fordítani, az etnikai érvek csak részben voltak használhatóak, hiszen az elszakadt területeken a magyar lakosságnak csak kisebbik része élt egy tömbben a határok mellett, s e téren egyébként is a nemzetiségek relatíve fölényben voltak. Maradt tehát a történeti indoklás: a valós történeti együttélés, a történetileg kialakult közös kultúra, közös történeti hősök, a vállvetve együtt harcolás történeti mitizálása. S egészében: a múlthoz fordulás mindig egy dicsőbbnek látszó, a „magyarság nagyságáról tanúskodó” időszak idézését jelentette. A magyar történelem idézése jobban politikum lett, mint korábban bármikor.

Ha korábban utaltunk arra, hogy Trianon és a történeti Magyarország szétesése milyen sokkot idézett elő az értelmiség s így a történetírók gondolkodásában is, s milyen

³ A zászló-szalagról RAL. Főtitkári iratok 722/1920. Az „elszakításra ítélt területeket” szimbolizáló szobrok leleplezéséről uo. 770/1920. – A Zrínyi idézet: uo. 390/1920. Ugyanitt a Délvidéki Liga és a Muraközi Szövetség meghívója és az akadémiai Zrínyi-ünnepség szervezéséről (ad 390/1920).

erősen megnövelte a történeti érvek súlyát az 1919 után uralomra kerülő rendszer ideológiai közegében, akkor nyugodtan elmondhatjuk, hogy ezeknek a köztudatot alakító tényezőknek a hivatalos ideológia szintjére emelésében, majd abban, hogy befolyással voltak a háború utáni korszak történeti munkáinak, sorozatainak tematikájára, témaválasztásaira, abban nagy szerepet játszottak az 1919 utáni tudománypolitika intézményrendszerének, mindenekelőtt a bennünket érdeklő *történettudomány intézményeinek kialakítása* s az 1920 utáni Magyarország helyzetének megfelelő ideológiai alaptézisek *programszerű összefoglalása* a szaktudomány részére.⁴

A magyar történettudománynak egy központi szervezete volt, a Történelmi Társulat, amely alapítványokból tartotta fenn magát, s így erősen függvénye volt a támogató arisztokrácia és a köznemesi réteg nézeteinek. A társadalmi-politikai, történelmi reprezentációt is ellátó Társulat mellett a történettudományt valójában a levéltárak tisztviselői, az egyetemi oktatók művelték. 1919 után azonban változott a helyzet: a Társulat élére még a háború utolsó éveiben kerülő gróf Klebelsberg Kuno államtitkár nagyszabású tervet dolgozott ki a tudományos kutatás állami kézbe vételére. Mint kultuszminiszter (1922-től) összevonja a tudományos intézményeket s mint a történelem iránt szenvedélyesen érdeklődő politikus létrehívja az első történettudományi intézetet Bécsben. Az újkori magyar történelem forrásainak kiaknázására, a legnagyobb gazdasági nehézségek közepette kiadó-vállalatot alapít a tudományos kiadványok – mindenekelőtt a történettudományos kiadványok – részére, nagyszámú ösztöndíjat ad a fiatal magyar történészeknek az európai országokba. Véghezviszi, hogy az Országos Levéltár ne belügyi, hanem kultuszminisztériumi hatáskörbe kerüljön, ami gyakorlatilag tudományos intézménnyé változtatta a levéltárat. Politikai-társadalmi befolyását felhasználva a magyar újkori történelem programszerű feltárására sorozatot indít *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris* címmel. A sorozat, amelynek kiadásánál foglalkoztatták – s ezzel jelentős mértékben anyagilag is segítették – a korszak szinte minden számottevő történészét, bevallottan illeszkedett egy politikai-ideológiai konstrukcióba.

Ez az eszmerendszer abból indult ki, hogy Magyarország számára 1919 után gyökeresen új helyzet állott elő Közép-Kelet-Európában. A nemzeti törekvések korábbi célja, az osztrák–magyar államközösség tagadása már nem aktuális, tehát egy új nacionalizmusra, ahogy Klebelsberg nevezte, „neonacionalizmusra” van szükség.⁵ A nemzet fő gondja most már az új állam berendezése, intézményeinek, kultúrájának rendszerezett kiépítése kell hogy legyen: azaz egy ún. pozitív alkotó nacionalizmus, mely nem merülhet ki többé az osztrák–magyar Habsburg-ellenességben. Ugyanakkor a nemzeti kérdés súlypontja – noha erről a miniszter, a társulati elnök beszédei politikai okokból nem szólnak, csak a kézíratos programtervezetek, feljegyzések – áthelyeződik a magyar nemzet és a volt nemzetiségek, a szomszéd népek együttélésének témakörére.

S mivel Klebelsberg a történetiség és a napi politika korábban említett köznapi szinten történő együttmozgását, a történeti érvekben rejlő lehetőséget felismerte, programszerűen hirdeti, hogy a történelem idézése „nem retrospektív, a múltakba visszate-

⁴ *Glatz Ferenc*: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1969. 5–6. sz.

⁵ Elnöki megnyitó beszéd. Mondotta dr. gr. *Klebelsberg Kuno* a Magyar Történelem Társulat 1928. május 10-én tartott évi rendes közgyűlésén. Századok, 1928. 4–6. sz. 593–604.

kintő kíváncsiság csupán, hanem hatalmas erkölcsi erő, melynek ha ismerete és szeretete a lelkekből kivész, akkor a nemzet olyan, mint az emlékezőtehetségét veszített ember, aki nem okul, hanem oktalanul rohan a veszedelembé, a veszébe. A társadalom tehát önmagát, saját rendjét védi, ha történetírását pártolja”.⁶ E mondat, mely különböző variációkban visszatér a korabeli politikai beszédekben, már jelzi, milyen helyet kap a történettudomány a politikai-ideológiai programban. Hosszan elemezhetnénk most természetesen a politikai-történeti programtörödéket, rámutathatnánk már bizonyított forradalomellenességre, hogy miként rejlik a történelemnek mint erkölcsi erő idézésének háta mögött a nemzetietlennek mondott proletárforradalom elítélése, s azt is hosszan lehetne taglalni: társadalmilag mennyire konzervatív álláspontot képviselt mindez a kor közgondolkodásában.⁷ Témánk szempontjából fontos: a nemzeti történelem aktív társadalmi mozgósító erejének kiemelése, a történelem, s így az azt vizsgáló tudományszak, a történettudomány helyének meghatározása, elhelyezése a rendszer politikai ideológiájában. De Klebelsberg továbbmegy: felismeri, hogy a társadalmi mozgósító erő sokkal inkább az újkori, mintsem a középkori témákban rejlik. A hozzánk közelebb eső korok története magyarázhatja meg a jelen helyzetünket — mondja —, s a megindítandó hatalmas forráskiadványsorozat két központi témáját jelöli meg: a XVIII. századtól a belső államberendezkedések történetének és a nemzeti, nemzetiségi kérdés történetének feltárását. Az előbbiekből születnek az újkori magyar közigazgatás történetének dokumentumkötetei, az utóbbiakból a nemzetiségi kérdés történetének kiadványai. Mindkettőn érződik az összeomlás utáni Magyarország fő nemzeti gondja: egyrészt a független állam apparátusának kiépítése, másrészt a nemzetállami kereteinek széthullása. Vessünk egy pillantást a bennünket most közelebből is érintő utóbbira.

Nemzeti-nemzetiségi kérdés a történetírásban

Az elmondottak után nem érhet bennünket váratlanul az, hogy a magyar történetírásban a nemzeti problematika szinte elsőprő erővel minden mást háttérbe szorít. Nem arról van szó, hogy korábban a történetírás nem állott volna ún. nemzeti alapokon s nem feltétlenül nemzeti keretek között gondolkodott volna. De a felbomlás előttihez képest felerősödik s megváltozik tartalma is. Ez a felerősödés nemcsak a már említett nagy történettudományos programon érződik, azon, hogy a Fontes sorozat köteteként megszületik a magyar nemzettudat történetének egyik máig legfontosabb alkotása, az Iratok a magyar államnyelv történetéhez, illetve hogy a magyar nemzettudat talán legnagyobb-XIX. századi klasszikusának, Széchenyi Istvánnak műveit, iratait hatalmas kötetekben adják ki, hanem a történeti irodalom egészének bizonyos deformitásán: azon, hogy a magyar történetíráson belül háttérbe szorul — ha egyes esetekben átmenetileg is — a századelő több, európai szintre emelkedett művelési területe. A filológia, ha rövid időre is, de a székelykérdés s bizonyos mértékig ezzel összefüggésben a hunprobléma rabja lesz (amelyben mint ismeretes, a fő kérdés: vajon a székelyek nevezhetők-e a hunok és a magyarok rokonainak s hogy ők voltak-e Erdély — a most már, 1920-ban Romániához

⁶ Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. Bp. 1927. 37.

⁷ Balogh Sándor: A bethleni konszolidáció és a magyar neonacionalizmus. Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz.

csatolt Erdély – őslakosai), s figyelemre méltó, hogy a korábban hatalmas pénztörténeti munkákat, társadalomtörténetet író Hóman Bálintnál a gazdaság- és társadalomtörténet szinte teljesen a háttérbe szorul; a korábban majd minden munkájába ragyogó gazdaságtörténeti fejezeteket illesztő Marczali Henrik most a „Béke könyvében” dolgozik (ahol hatalmas politikatörténeti anyagon kimutatja a trianoni békéről, hogy igazságtalansága egyedül áll a békekötések történetében),⁸ a korábban filológiai, de mindenekelőtt maig alapvető középkori gazdaságtörténeti tanulmányokat író Domanovszky, mint említettük, a Területvédő Liga részére írja meg a magyarság és a nemzetiségek harcának történetét, az általa szerkesztett Századok pedig bőven ismerteti a békeszerződés elleni broszúrákat, az összeomlás körülményeiről írott pamfleteket, majd a külföld számára nemzeti céllal egy rövid magyar történetet, s csak később tér vissza eredeti témáihoz.⁹ És ugyanígy említhetjük a művelődéstörténeti iskola teljes szétesését. Amikor Nyugat-Európában már a szociológiával együtt a modern társadalomtörténet bontogatja szárnyait, Magyarországon a történeti irodalom tematikáit a nemzeti témák, s elsősorban a politikatörténet határozza meg. Ami ez alól kivétel, a valóban magas szintű településtörténet – megalapítója Mályusz Elemér – végeredményben bevallotta annak köszönhetett kifejlődését, hogy alkalmas volt a történeti Nagy-Magyarország geográfiai-történeti egységének bizonyítására, amint kötetei is az elszakított megyékről íródtak. Tegyük hozzá: nagy tudományos alapossággal.

De nem lényegtelen az a *változás* sem, ami a *történeti irodalom nemzetfelfogásában* is lejátszódik. Arról már szóltunk, hogy a politikai ideológia síkján hogyan fogalmazódik meg ez a váltás: a magyar nacionalizmus fő kérdése már nem a Bécs-ellenes közjogi harc. A történetírásban is szinte egy csapásra megszűntek a függetlenségi harcokkal kapcsolatos kutatások, illetve a hagyományos témák átranzponálódnak: a függetlenségi harcok kultusza – mely a Monarchián belül szinte uralta a politika-történetírást – megszűnt, s a függetlenségi nacionalizmus most a nemzetiségi kérdésben találta meg Bécs-ellenességének kielégítését; s Erdély történetének kutatása sem csak a Habsburgoktól független magyar állam témájára szűkült, hanem „kitágult” a szervesen az anyaországhoz tartozó Erdély bemutatására, Erdélynek, mint az európai és a magyar kultúra XVI–XVII. századi kapcsolata megtestesítőjének megajzolására.

A legnagyobb változás az állam és nemzet viszonyának beállításában mutatkozott. Az 1919 előtti magyar történetírás – összhangban a már említett államnemzet politikai-ideológiai alapjával – az államot tekintette kulcskategóriájának. A magyar állam kezdetektől erős volta egyrészt historizálta azt az önállóságot, amelyet a Habsburgok országai között, a birodalmon belül Magyarország mindig szeretett volna magának biztosítani, másrészt bizonyítani hivatott, hogy az államot a magyarok lakták. Ez utóbbit természetesen az ország nem magyar népeivel szemben. Erre az alapgondolatra fűződött fel az a nagyszabású munka, mely az Árpádok államát tárgyalta (benne a magyarság államalkotó képességét bizonyítva a középkorban itt élő más népekkel szemben), majd mindenekelőtt

⁸ *Marczali Henrik: A béke könyve. A múlt tanulsága.* Bp. 1920.

⁹ Vö. erre a Századok 1919. 1–2. sz. 74–79. l. (Itt maga Domanovszky ismerteti a propaganda iratok közül a történeti vonatkozásúakat.); 3–10. sz. 171–174. l.; 1921. 1–5. sz. 94–100. l.; 6–10. sz. 259–261. l. Megjegyzendő, hogy a Századok általában meglepő gyakorisággal tér vissza a kortörténeti irodalomnak a Monarchia felbomlását, a világháborút és a forradalmak történetét érintő broszúra-irodalom ismertetésére. – Domanovszky német nyelvű magyar történelme: *Die Geschichte Ungarns von Alexander Domanovszky.* München und Leipzig, 1923.

a magyar országgyűléseknek előszeretettel tárgyalt története, tanúsítva mintegy, hogy a Habsburg király alatt is az ország legfontosabb politikai szervében, az országgyűlésben a magyarok maguk alakították mindig sorsukat. Ez a felfogás azután – jórészt a német történetírás hatására – a századelőn fel is építette állam- és nemzettörténeti konstrukcióját: a magyar államot a magyarok alkották, s annak feladata hatalmával, apparátusával az országon belül a magyarság nemzeti érdekeit képviselni. A magyar állam a magyar nemzet gszentebb kincse – mondja. – Az állam azonban 1918–1920-ban szétesett, sőt a gyarság jelentős részei más „államalkotó” nemzetek mellett nemzetiségekké lettek, tehát az államnemzet elvvel nem lehetett mihez kezdeni 1920 után. S most ugyanaz a Szekfü Gyula, aki a fentebbi alapgondolatot megfogalmazza a magyar állam történetéről 1916-ban, 1920-ban hatalmas történeti esszéjében (a Három nemzedékben) már a nemzet erkölcsi erejét, a tudatos nemzetszeretetet tartja egy nemzet, s így a magyar nemzet életében a legfontosabbnak, s néhány évvel korábbi elveit – anélkül természetesen, hogy önmagát bírálná – formális felfogásnak mondja. A magyar történetírás – ha nem akart lemondani a határokon túlra került magyarságról – az államot és nemzetet nem hozta egymással szoros kapcsolatba, s az állam szerepe a két világháború közötti kutatásokban háttérbe szorul, illetve a belső közigazgatás, intézmények történetére korlátozódik. Az azután „természetes”, hogy egy csapásra megszűnnek a – szakmailag egyébként rendkívül fontos – országgyűlés-történeti kötetek és tanulmányok.

Annál nagyobb teret kap a *nemzetiségek történetének* – illetve egy aspektusának, a magyarság és a nemzetiségek viszonyának – kutatása. Az „egy aspektust” azért kell hangsúlyozni, mert ezek a kutatások nem a korábbi Magyarország nemzetiségeinek – románok, szlovákok, szerbek – történelméről folynak, hanem a *nemzetiségi kérdésről*.

A magyar történetírásban volt természetesen hagyománya a nemzetiségtörténeti kutatásoknak. Ezek – most már mondhatjuk: természetesen – mindig függvényei voltak azoknak a nemzeti-politikai összeütközéseknek, amelyek a XIX. században lejátszódtak a magyarság és a nemzetiségek között. A politikai viták azonnal megjelennek a történetírás területén is: ilyen összefüggés áll fenn az 1840-es években kiéleződött horvát–magyar ellentéték és a horvát kérdés első történeti tárgyalása között magyar nemzeti szempontból, s ugyanígy együttmozognak a Monarchia és a történeti Magyarország utolsó időszakának politikai küzdelmei a történetírással. De a Magyarország területén együttélő nemzetek jelenkori (azaz XIX. századi) együttélésének mikéntjéről kialakított álláspontja határozta meg azt is, hogy a történetíró hogyan közelítsen a témához. Az a liberális felfogás, amely az egy politikai nemzet ideáját természetesen nem feladva, mégis messzemenő engedményeket kívánt tenni a nemzetiségek nemzeti fejlődésének, jobbra valóban a magyarországi nemzetek (nemzetiségek) történetéről írt. Ilyenek: Szalay László tanulmánya az 1860-as években a szerbekről, Margalits Ede tanulmányai, Zsilinszky Mihály írásai; de ilyenek azok a kötetek is, melyek az első világháború előestéjén, a nemzetiségekkel való politikai megegyezés politikájától indítva születtek az egyes magyarországi nemzetiségekről: ezek mind (külön kötetben a ruténekről, szlovákokról stb.) a nemzetiségek „an sich” történetét, etnikumuk, politikai intézményeik fejlődését adják elő, természetesen azzal a végső kicsengéssel, hogy a magyarság és a nemzetiségek együttélését a történeti Magyarország keretein belül minél inkább elfogadtassák.¹⁰ A tanulmányok másik típusa

¹⁰ Gondolunk itt a Szabó Orest által szerkesztett, az 1910-es években, a Tisza-féle nemzetiségpolitikához kötődő Nemzetiségi Ismertető Könyvtár köteteire.

azt igyekezett állandóan bizonygatni, hogy a magyaroknak idetelepülésük elsőbbségénél fogva van joguk a politikai vezető szerepre. Ahogy az éledő közép-kelet-európai nemzeti mozgalmak, különösen a szerbek, horvátok, románok történelmükhöz fordultak és politikai törekvéseiket — valós vagy nem valós — történeti érvekkel igyekeztek alátámasztani, úgy a magyar politikai irodalom, s ennek nyomán a történeti irodalom is a „történeti jog” fegyveréhez nyúlt.¹¹ Csak éppen arra nem gondolt senki sem, hogy a XIX. századi nemzeti ellentétek valódi társadalmi-gazdasági és politikai alapjainak végeredményben semmi objektív kapcsolata nincs a „történeti jog” konstrukcióival, s hogy egy nemzet fejlődése a XIX. vagy a XX. században egyáltalán nem áll összefüggésben azzal, hogy ki mikor települt be egy területre, s hogy a másik a történeti körülmények során csak később „települt oda”. Ha van összefüggés, akkor ez nem más, mint az aktuális nemzeti törekvéseknek a történeti propagandával történő alátámasztása, vagyis a nemzettudat hibás konstrukcióján belüli összefüggések.

Nos, az összeomlás utáni helyzet félretolta e kérdésfeltevéseket. A békeszerződések időszakában még megtalálhatjuk az előráncigált „történeti jog” érveléseket, a háborús vereség, az összeomlás, majd a békeszerződés ténye azonban újabb irányt ad a történeti érdeklődésnek. Mint ismeretes, amikor a Monarchia felbomlását nem katonapolitikai, egyetemes történeti összefüggésekbe és a térség kis nemzetei önállósulási törekvései eredményeként próbálták beállítani, hanem valamiféle szent igazságszolgáltatás beteljesülésének, akkor elhangzott először az érv: a Monarchia, de különösen Magyarország rosszul bánt nemzetiségeivel, ezért igenis „jogos” a feldarabolás. S a magyar történeti irodalom azonnal ráállt a támadás hullámhosszára: a napi sajtótól a történeti szaktudományig a főkérdés a nemzetiségtörténeti kutatásokban az lesz: bizonyítani, hogy a magyarok mindig is jól együttéltek az országban levő más népekkel, illetve a magyar nemzetiségpolitika mindig méltányos volt a nemzetiségekhez. Azt, hogy valójában miként ítéltük meg a monarchiabeli nemzetiségpolitikát, külön stúdium tárgyalja. A mi szempontunkból itt lényeges: a magyar történeti irodalom 1920 után a nemzeti kérdést még jobban összeköti a nemzetiségi kérdés történetével, hiszen úgy látja, hogy felbomlása, szétesése történetileg ide vezethető vissza: igaz, hogy hátat fordít a „történeti jog” poros érveinek, de nem képes a nemzetiségek „an sich” történetének kutatására, hanem a nemzetiségi kérdést helyezi középpontba. Vagyis azt, hogy az ország nem magyar népei milyen szerepet játszottak a magyar nemzeti fejlődésben, és ezzel összefüggésben a magyar kormányok nemzetiségpolitikáját vizsgálja.

A nemzetiségtörténet ilyen felfogása magyarázza azt is, mikor, hogyan kerül az a magyar történetírás most már tudománypolitikai szinten meghirdetett programjába. Az újkori magyar történelem forrásainak kiadása ugyanis — ha igen szerény méretekben is — 1918 februárjában, a háború idején merül fel már a háború utáni időre gondoló Klebelsberg programjában. Ekkor még csak áttételesen, a magyar történelem vallásügyi és telepítési politikájáról készítendő forráskötetek témájaként. A forradalmak és az összeomlás utáni első programtervezetben egészen csekély formában kap helyet a nemzetiségi problematika; csak az Ausztriával való vitás kérdés, Burgenland történetének megvilági-

¹¹ Vö erre Karácsony János tanulmányait a horvát és román történetírás ellen, illetve „összefoglaló” munkáját: A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig. Nagyvárad, 1916.

tásával. 1920 októberében viszont – 3 hónappal a trianoni békeszerződés aláírása után – hirtelen a program középpontjába került a nemzetiségek és a magyarság összeütközésének története 1849-ig valamint – a szabadságharc és a kiegyezés között. A következő fél évben azután még tovább differenciálódik a program: minden egyes nemzetiségi kérdés reformkori története önálló kötetet kap, s egy másik figyelemre méltó jelenség: mindinkább 1848–1849 kerül a kötetek tematikájának középpontjába. 1848–1849, *a magyarság és a nemzetiségek összeütközésének első nagyobb korszaka*, mely mintegy historizált előképévé válik annak a szembekerülésnek, mely a magyarok és a térség szomszédos nemzetei között 1918–1919-ben bekövetkezett.^{1 2}

S ezzel a kör bezárult. Azok az ellentétek, melyek a XIX. században újra és újra szembeállították Közép-Kelet-Európa kis népeit, az ellentétek feloldásának imperialista hatalmi, területszerző módon történő kísérlete révén 1919–1920-ban létrehívták a kis népek újabb évtizedekre kiterjedő, a korábnál még élesebb ellentéteit. Élesebbeket, mert a *nemzeti ellenségeskedések* most már a Monarchia romjain létrejött államalakulatok külső és belső *hatalmi apparátusának közreműködésével állami szintre emelkedtek*. A területi-nemzeti átalakulásokból kétségtelenül óriási veszteségekkel kikerülő Magyarországon a konzervatív polgári ellenforradalmi államrendszer kiépülése folytán a történeti tudat, a politikai ideológia s ennek intézményrendszere is „elfoglalta” a maga pozícióját a politikai frontokon: az „irányított” köztudat, majd a szervezett tudománypolitika révén programszerűen állította a történetírás középpontjába a magyarság és nemzetiségei, a magyar nemzet és a vele együttélő szomszédos nemzetek szembekerülését. . .

^{1 2} Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. A Magyar Történelmi Társulat iratai. – Valamint: Károlyi Árpád, Domanovszky Sándor Klebelsberg Kunóhoz intézett levelei. Uo. Levelestár.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Н. Мицкун:</i> Чьи интересы представляла Места?	229
<i>И. Т. Беренд–Д. Ранки:</i> Экономическая отсталость и роль внешней торговли в Европе XIX. в.	253
<i>М. Бур:</i> Балканские торговцы и вывоз вина из Венгрии в XVIII. в.	281

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

<i>Д. Гранастои:</i> Историк и измерение – преграды одного модели	314
---	-----

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ

<i>Э. Гобсбаум:</i> Замечания в связи марксизма и национализма	330
<i>Д. Кевер:</i> К истории русской общины (Рассмотрение о советской специальной литературе семидесятых годов)	338
<i>Й. Белени:</i> Святая королевская корона (Sacra Regni Corona)	355

ДНЕВНИК

<i>Й. Этвеш:</i> Записки. 6 августа 1870 г. – 30 ноября 1870 г. (<i>И. Цегле</i>)	364
---	-----

КУЗНИЦА

<i>Ф. Глац:</i> Распад исторической Венгрии и венгерская историческая наука	411
---	-----

CONTENTS

ARTICLES

<i>N. Mickun</i> : The Mesta and the interests it served	229
<i>I. T. Berend</i> — <i>G. Ránki</i> : Economic backwardness and the role of foreign trade in nineteenth-century Europe	253
<i>M. Bur</i> : The Balkan merchants and the Hungarian vine exports in the 18th century	281

THEORY AND METHODOLOGY

<i>G. Granasztói</i> : Historians and quantification: the limits of a model.	314
--	-----

OBSERVER

<i>E. Hobsbawm</i> : Remarks on marxism and nationalism	330
<i>G. Kövér</i> : Contribution to the history of the Russian obshchina. (A survey of Soviet historiography on the subject in the 1970' s.)	338
<i>J. Bölöny</i> : Sacra Regni Corona	355

DIARY

<i>J. Eötvös</i> : Diary. 6. Aug. 1870—30. Nov. 1870. (<i>I. Czegle</i>)	364
--	-----

WORKSHOP

<i>F. Glatz</i> : The break up of the Historical Hungary and the Hungarian Historical Science	411
---	-----

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

<i>N. Mickun</i> : Les intérêts de qui servait la Mesta?	229
<i>I. T. Berend—Gy. Ránki</i> : Le sous-développement d'économique et le rôle du commerce extérieure en Europe au 19 ^e siècle	253
<i>M. Bur</i> : Les marchands de Balcan et l'exportation du vin hongrois au 18 ^e siècle	281

THÉORIE ET MÉTHODOLOGIE

<i>Gy. Granasztói</i> : L'historien et la mesure — les limites d'une modèle	314
---	-----

OBSERVATEUR

<i>E. Hobsbawm</i> : Observations à propos du marxisme et du nationalisme	330
<i>Gy. Kövér</i> : Contributions à l'histoire d'obchina russe (Vue d'ensemble de la littérature d'his- toire soviétique dans les années 70).	338
<i>J. Bököny</i> : Sacra Regni Corona	355

JOURNAL

<i>J. Eötvös</i> : Notes de journal. le 6 août 1870 — le 30 novembre 1870 (<i>I. Czegle</i>).	364
---	-----

ATELIER

<i>F. Glatz</i> : La dissolution de la Hongrie historique et la Science Historique Hongroise	411
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>N. Mickun</i> : Wessen Interessen diente die Mesta?	229
<i>I. T. Berend—Gy. Ránki</i> : Wirtschaftliche Zurückgebliebenheit und Außenhandel im Europa des 19. Jahrhunderts	253
<i>M. Bur</i> : Kaufleute aus den Balkanländern und der ungarische Weinexport im 18. Jahrhundert	281

THEORIE UND METHODOLOGIE

<i>Gy. Granasztói</i> : Historiker und Messung — Schranken eines Modells	314
--	-----

BEOBACHTER

<i>E. Hobsbawm</i> : Bemerkungen in Verbindung mit Marxismus und Nationalismus	330
<i>Gy. Kövér</i> : Zur Geschichte der russischen Obschtschina (Übersicht der sowjetischen Fachliteratur der siebziger Jahre).	338
<i>J. Bölöny</i> : Sacra Regni Corona	355

TAGEBUCH

<i>J. Eötvös</i> : Tagebuchaufzeichnungen 6. August 1870–30. November 1870 (<i>I. Czegle</i>)	364
---	-----

WERKSTATT

<i>F. Glatz</i> : Der Zerfall des historischen Ungarns und die ungarische Geschichtswissenschaft	411
--	-----

1828–1978
MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. III. 17. – Terjedelem: 17,5 (A/5 ív)
78.5608 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116--269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 44,— Ft

1 szám ára: 14,— Ft

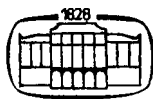
Index szám: 25.812

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 14,— Ft

Előfizetési ára egy évre 44,— Ft

INDEX: 25.812
ISSN 0040 — 9634

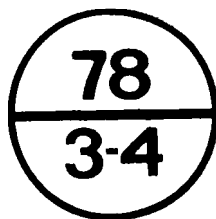

AKADÉMIAI KIADÓ; BUDAPEST

55686

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Karl Nehring: Mátyás külpolitikája

L. Nagy Zsuzsa: Magyar határviták a béke-
konferencián

Benczédi László: Habsburg-abszolútizmus
Magyarországon az 1670-es években

A Rákóczi-szabadságharc külpolitikai
helyzetéről

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ,
KERÉKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL,
ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, SOMLYAI MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Üri u. 51–53. – Telefon: 160–160

Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 64,– Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Karl Nehring*: Mátyás külpolitikája 427
L. Nagy Zsuzsa: Magyar határviták a békekonferencián 1919-ben 441

KÖZLEMÉNYEK

- Pritz Pál*: Gömbös Gyula külpolitikai nézeteinek alakulásához (1918–1932) 458
Joseph Goy: Adalékok a szokástörténet tanulmányozásához. Ház, házasodási és örökösödési szokások Bearn-ban és Bigorre-ban a XIX. században 485

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

- Horváth Pál*: Újkori jogfejlődésünk összehasonlító vizsgálata előtt álló akadályok leküzdéséhez 497

FÓRUM

- A Rákóczi-szabadságharc külpolitikai helyzetéről 513
Benda Kálmán: A Rákóczi-szabadságharc és az európai hatalmak 513
Karl Otmar von Aretin: Magyarország és I. József császár politikája 520
V. A. Artamonov: Magyarország és az orosz–lengyel szövetség (1707–1712) 527
Jacek Staszewski: Lengyelország és Magyarország a szabadságharc idején 532

MŰHELY

- Benczédi László*: A Habsburg-abszolutizmus indítékai és megvalósulása az 1670-es évek Magyarországon 535

ELSŐ DOLGOZATOK

- Poór János*: A. L. Schlözer történetiszemléletéről 557
Bessenyei József: Mindszenti Gábor emlékiratának történeti forrásértéke 570

FIGYELŐ

- Gyáni Gábor*: A várostörténetírás új irányzata (New Urban History) 588
Soós István: A második világháború utáni lengyel historiográfiáról 601

ÉLETMŰVEK

- Mályusz Elemér műveinek bibliográfiája 609

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan, vita stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Tanulmányok

KARL NEHRING

Mátyás külpolitikája

Mátyás külpolitikájának kutatása csaknem száz éves múlta tekinthet vissza. Ha figyelmen kívül hagyjuk az Emericus Kelcz¹ és Stephanus Kaprinai² által kiadott első forráspublikációkat, akkor Nagy István és Nyáry Albert³ azok, akik a XV. század második felének magyar külpolitikájával kapcsolatban az első átfogó levéltári kutatásokat végezték és eredményeiket közzétették. A döntő áttörés ezen a téren azonban elsőként Fraknoi Vilmosnak sikerült, átfogó forráspublikációival és számos tanulmányával Mátyás külpolitikájáról.⁴ Túlzás nélkül állítható, hogy Fraknoi klerikális-nacionalista felfogásával mind a mai napig a legtartósabb befolyást gyakorolta Corvin Mátyás történeti képének kialakítására. Ez érvényes mind a magyar, mind pedig különösen az osztrák és a német történeti kutatásokra. Szekfü Gyula nem kevésbé nemzeti interpretációja után, amely Mátyásban mindenekelőtt a renaissance állam renaissance uralkodóját látta, Elekes Lajos⁵ a második világháborút követően lényegesen eltávolodott Fraknoi és Szekfü nemzeti koncepciójától és a társadalom- és gazdaságtörténet fontosságát hangsúlyozta a Hunyadiak külpolitikájának szempontjából, jóllehet az erre vonatkozó források feltárása és interpretálása még a kezdeteknél tart. Öröndetes lenne, ha Fügedi, Kubinyi, Mályusz, Szűcs és mások ilyen jellegű kezdeményezései folytatódna és kibővítené. A magyar külpolitika itt következő összegzése az előbbieken említett alapvető munkákra támaszkodik. Ezekon túlmenően felhasználja Rázsó Gyula munkáját⁶ és a saját levéltári kutatásokat, valamint értekezéseket Mátyás és III. Frigyes császár kapcsolatairól.⁷

¹ *Emericus Kelcz*: Epistolae Matthiae corvini . . . 3 kötet. Cassoviae 1743–1754.

² *Stephanus Kaprinai*: Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad, Regis Hungariae. 2 kötet, Vindobonae 1767, 1771.

³ *Nagy Iván és Nyáry Albert*: Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából. 4 kötet. Budapest. 1875–1878.

⁴ A számos publikációról és kiadásról ld.: *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, 1. kötet. Budapest. 1951. 170, 174–179.

⁵ *Elekes Lajos*: Mátyás és kora. Budapest. 1956.

⁶ *Rázsó Gyula*: Hunyadi Mátyás török politikája. Hadtörténelmi Közlemények, 22 (1975), 305–348.

⁷ *Karl Nehring*: Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. Und das Reich. München. 1975. – Uő: Quellen zur ungarischen Aussenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Levéltári Közlemények, 47 (1976), nyomtatásban. Ebben a regeszta- és forráskiadványban, amely számos levéltárban folytatott kutatás alapján készült, tájékozódhat a legegyszerűbben az olvasó jelen tanulmány bővebb forrásairól. Ezen túlmenően a szerző az újonnan feltárt levéltári anyagokat mikrofilmgyűjtemény formájában a Magyar Országos Levéltár rendelkezésére bocsátotta („K. Nehring gyűjtése” Filmtár 30173–30174. sz.) és ezzel a további kutatások számára is hozzáférhetővé tette azokat.

Corvin Mátyás trónralépésekor ismét az a hatalmi konstelláció, ami mindig változó koalícióival, perszonalunióival, szövetségeivel Kelet-Európa későközépkori külpolitikai helyzetét jellemzi: Magyarország, Csehország Podjebrád György, Lengyelország IV. Kázmér uralma alatt és Ausztria, mely rövidesen teljesen III. Frigyes császár uralma alá kerül. Zsigmond kora óta, a XV. században Magyarországnak nehezen felbecsülhető külpolitikai tényezőként kell számolnia a török veszéllyel.

Már Mátyás kormányzásának kezdeteire rányomja bélyegét az ellentét közte és III. Frigyes császár között, akinek a birtokában volt a királyi korona, s akit a Mátyással szemben ellenséges magyar főnemesi liga magyar királyként elismert. Nem utolsósorban a pápai közvetítésnek köszönhető, hogy a Magyarország és Ausztria közötti számos határvizsoly a bécsújhelyi békével egyelőre megszűnt, amennyiben a császár kiszolgáltatta Mátyásnak a koronát, de Magyarország királyának címéről nem mondott le, és – arra az esetre, ha Mátyás legitim férfi örökös nélkül hal meg – biztosította a Habsburgok utódlását Magyarországon. Ezzel a III. Frigyes és Mátyás közötti konfliktust ideiglenesen áthidalták, hiszen a császárnak lényegében sikerült érvényesíteni követeléseit. Mátyás számára a szerződés mindenekelőtt az ellenséges főnemesi csoporttal szembeni belpolitikai helyzete miatt volt fontos. Úgyesen korlátozta a mágánasoligarchia befolyását és 1464-ben megkoronáztatta magát az igazi magyar koronával.

A török elleni boszniai hadjáratot Mátyás 1463-ban Jajce bevételével lezárta, anélkül, hogy Bosznia legnagyobb részét ismét visszaszerezte volna. Szerencsés kimenetelű volt számára az erdélyi felkelés is, melynek végén biztosítékot nyert István moldvai fejedelem és Szapolyai Imre lojalítására vonatkozóan. Figyelmét azonban valójában birodalmának nyugati határa kötötte le, ahol a cseh utraquisták Podjebrád György vezetése alatt, akit a pápa „eretnekként” kiátkozott, a legjobb fogódzót jelentették Mátyásnak külpolitikája átalakításához. Követve a pápa felszólítását minden Podjebráddal való szövetség felmondására, Mátyás II. Pálnak írott válaszában rögtön beleegyezett a Csehország elleni esetleges háborúba és a kereszténység védelmezőjeként ajánlkozott a cseh utraquizmussal szemben. Egyfajta lépésenkényszerként Mátyás elébe akart menni a Kúria terveinek, melyek Podjebrád utódának a lengyel király egyik fiát szánták; hiszen a Jagellók nem adták fel örökösödési igényüket Csehországra és Magyarországra és a katolikus szövetség Morvaországban Zdenek von Sternberg vezetése alatt szintén szimpatizált a Jagellók trónöröklésével a Cseh Királyságban.

III. Frigyes császár volt az, aki Podjebrád fiának, Viktorinnak 1468-as hadüzenete után segítséget keresve Mátyáshoz fordult, mivel sem a lengyel királyság, sem a birodalmi fejedelmek nem biztosították aktív támogatásukról a Csehország elleni háborúban. Mátyásnak sikerült Egerben meggyőznie a magyar rendeket arról, hogy az utraquisták elleni harc fontosabb, mint a török elleni. Mivel III. Frigyes hiába várt az osztrák rendek támogatására, a Csehország elleni háború mindinkább a Mátyás és Podjebrád közötti harcra szűkül. Mátyásnak ebben a harcban sikerült a katolikus szövetség, nevezetesen Sternberg és Prothas olmtüzi püspökök támogatását megnyerni, akik Morvaország és Szilézia elfoglalása után mindjobban Hunyaditól függő helyzetbe kerültek. Csehország mindazonáltal megmaradt Podjebrádnak, bár a cseh királyi cím megszerzésére vonatkozó igény jogosságát Mátyás kétségbe vonta, amikor 1469-ben Olmtützben Csehország királyává választotta magát a katolikus szövetség élharcosai által, a pápa és a császár akarata ellenére. Morvaország, Szilézia és mindkét Lausitz hűbéruraként Mátyást immár sokoldalú

kapcsolatok fűzték Brandenburg és Szászország választófejedelmeihez, valamint a bajor hercegekhez, amennyiben ők is a cseh korona hűbéresei voltak. Mátyás azt remélte, hogy bennük szövetségesre talál a Magyarországra vonatkozó Jagelló és Habsburg örökösödési igényekkel szemben.

Mátyás Csehország királyává történő koronázásával ismét kiújult a háborúság III. Frigyes császár és a magyar király között. Amikor Vitéz János hiába adta elő Bécsben a magyar követelést a Habsburg örökösödési igény megszüntetésére, csak a pápai legátusoknak volt köszönhető, hogy III. Frigyes és Mátyás között 1470-ben Bécsben mégis találkozára került sor; az eretnekek elleni harc miatt ugyanis a Kúriának rosszkor jött volna az Ausztria és Magyarország közötti háború. Bécsben azonban nem értek el pozitív eredményt. A császár még azt is habozott megígérni, hogy lányát, Kunigundát Mátyáshoz adja feleségül. Fraknoi feltevése, hogy ebben az összefüggésben felmerült Mátyás lehetséges örökösödési igénye a német királyságra, a megalapozatlan spekulációk körébe tartozik.

Podjebrád halálával 1471-ben kiéleződött az ellentét Mátyás és a Jagellók között, akiknek sikerült IV. Kázmér fiát, Vladislavot az utraquista cseh rendek által Csehország királyává választatni. Vladisláv mellett Mátyás és Albrecht, Szászország hercege pályázott a Cseh Királyság koronájára. Míg a Kúria hiába támogatta Mátyás jelölését, a császár a cseh örökösödési kérdésben tartózkodóan viselkedett és ezzel a status quot, Vladislav már megtörtént megválasztását erősítette meg. Az 1471-es regensburgi birodalmi gyűlésen sem sikerült a magyar követnek megnyerni a császár és a birodalmi rendek támogatását Mátyás cseh királlyá történő megválasztásához és elérni választófejedelemmé való hűbéri beiktatását, jöllehet Mátyás reménykedett Ernst és Albrecht szász hercegek támogatásában, minek fejében kilátásba helyezte a Wettineknek a cseh korona hűbértokaitól való részesedést.

A Vitéz János vezette főúri összesküvéssel összeköttetésben IV. Kázmér, Lengyelország királya azt tervezte, hogy hasonló nevű fiát ellenkirályként a magyar trónra ülteti. A Lengyelországot, Csehországot és Magyarországot magában foglaló Jagelló nagybirodalom tervét azonban Mátyás hamarosan megghiúsította, amikor sikerült mind Kázmér herceg betörését visszaverni, mind a magyar főurak ellenállását megtörni. Mátyás jellemző módon a császárból látta a főnemesi összeesküvés és a lengyel támadás okozóját. Ezzel túlértékelte III. Frigyes befolyását, aki látszólag habozó magatartásával a Hunyadi–Jagelló ellentétből csak hasznot húzhatott.

A magyar király tárgyalásai a Wettinekkel, a Hohenzollernekkel és a császár ellenségeivel, a Wittelsbachokkal, nem tudták megakadályozni az első Habsburg–Jagelló koalíció létrejöttét Magyarország ellen. A fenyegető koalíciót csak Mátyásnak a számszerűen túlerőben levő lengyel sereggel szemben 1474-ben Boroszlónál aratott fölényes győzelme robbantotta szét. A Jagellókkal még ebben az évben megkötött fegyverszünetet – amelyhez a császár is csatlakozott, nem akarván különbékét kötni Mátyással – használta fel Mátyás arra, hogy szövetségi tárgyalásokat folytasson Burgundiával és a német lovagrenddel. A török elleni közös harc reményében Velence és a pápa örömmel üdvözölték a fegyverszünetet. Az is mutatta Mátyás megerősödött helyzetét, hogy István moldvai fejedelem Moldva lengyel hűbéri fennhatóságát felcserélte a magyarral. Ezekre a sokoldalú diplomáciai előkészületekre támaszkodva, melyekhez még hozzátartozott Mátyás védelmi szövetsége Ermland püspökével és a német lovagrenddel Lengyelország ellen, a magyar

király 1475 októberében megindította a török elleni háborút, amely Szabács várának bevételével győzelmes véget ért.

A siker, valamint a császár és a Jagellók általi fenyegetettség ügyes túlhangsúlyozásával Mátyásnak ismét sikerült elérnie, hogy úgy tünesse fel magát, mint a kereszténység önzetlen védelmezőjét és megerősítse a Kúriát ama hagyományos meggyőződésében, hogy ami Magyarországnak használ, az a kereszténység megerősítéséhez is hozzájárul. Erre annál is inkább szüksége volt, mivel az egész cseh királyságra vonatkozó igényét többé nem igazolhatta a cseh eretnekek elleni harccal. Fenyegetőnek tűnhetett Mátyás számára a Habsburg–Burgundi örökösödési szerződés, ami nemcsak hogy megerősítette III. Frigyeset birodalmon belüli hatalmi politikájában, hanem Magyarország számára egy potenciális nyugati szövetséges elvesztését is jelentette. Hiába gyanúsította Mátyás a császárt Károly, Burgundi herceggel szemben azzal, hogy a várható burgundi–svájci háború kezdeményezője és hiába tett javaslatot Burgundi Mária és saját jövőbeli felesége, Beatrix öccsének házasságára.

Az Aragóniai Beatrix-szel 1476-ban megkötött házasság Mátyás külpolitikája szempontjából inkább további teher lett, mint Magyarország helyzetének megerősítése Kelet-Európában. Miután a császár és a lengyel király ismét csak vonakodtak lányaikat Mátyáshoz feleségül adni, Mátyás – jobban, mint szerette volna – belebonyolódott az itáliai félsziget konfliktusaiba. Háttal fordítva leghatalmasabb – és a török elleni harc szempontjából legfontosabb – támogatójának, csatlakozott a pápa, Nápoly és Firenze Velence elleni ligájához.

Hunyadi figyelmének előterében azonban továbbra is a császár állt, egy birodalmi háború lehetősége, amely – sub colore mittendi contra Turcos – veszélybe sodorhatta magyarországi uralmát. A császár és Mátyás közötti kölcsönös bizalmatlansághoz hozzájárult az elégedetlenkedő osztrák főnemesek támogatása a magyar király által, valamint az esztergomi érsek, Johann Beckensloer menekülése a császárhoz 1476 februárjában. Ebben a feszült helyzetben, 1477 júniusában III. Frigyes Vladiszlavnak adományozta a cseh királyság regáléit és hűbéreit, valamint ráruházta a választófejedelmi méltóságot a főpohárnoki tisztséggel. Mátyás túlságosan elkötelezte magát a cseh kérdésben ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyhatta volna a császár provokáló lépését: a Habsburg–Jagelló érdekszövetség demonstrálása Mátyás számára casus belli volt.

A pénzügyek és a királyi közigazgatás korszerű központosítása, a zsoldos hadsereg kiépítése, valamint a főúri ellenzék visszaszorítása megerősítették Mátyás helyzetét. Emellett Mátyás jól értett ahhoz, hogy jelentős világi és egyházi pozíciókat saját híveivel töltsön be, akik nagyrészt a magyar kismemesi rétegből rekrutálódtak, vagy mint külföldiek, a királynak különösen lekötöleztetteiké váltak. Mégis, még a császár és a Jagellók elleni Mátyás által keresett háború előtt, hallatszottak olyan hangok – mint a Báthory Istváné –, amelyek az Ausztria, a „Hydra Autrica” elleni háborútól óvták a királyt, mivel a török elleni háborút fontosabbnak tartották. Ez a kisebbség azonban nem zavarhatta Mátyás elképzeléseit, aminek középpontjában a bécsújhelyi szerződés revíziója állt, ama „iniqua conditio”, ahogy Mátyás nevezte, amellyel a császárnak sikerült a magyar király szuverenitását megkérdőjelezni, s örökösödési igényét Magyarországra kinyilvánítani. Erre a császár elleni hadjárat egyik vezére, Kinizsi Pál is felemelkedett és figyelmeztetett a császár bitorló politikájára, ami sokkal veszedelmesebb Magyarországra nézve, mint a

törökök előnyomulása, akik szinte naponta követelnének nemcsak fegyverszünetet, hanem békét is.

1477. július 12-én Mátyás hadat üzent III. Frigyes császárnak. Hadüzenetében kiemelte azt a segítséget, amit a császárnak az „eretnekek” ellen nyújtott és azt állította – a Csehorszáért folytatott hosszas vita során először –, hogy III. Frigyes pecsétetes levélben tett ígéretet arra, hogy Viktorin Ausztriából történő kiűzése fejében hűbérként neki adományozza a cseh királyság regáléit. Így most kényszerítve látja magát, hogy a törökök elleni harcot beszüntetve a császári örökös tartomány ellen vonuljon. Az ügyesen megfogalmazott hadüzenetet, mely kifejezetten kivételt tett a birodalmi rendekkel, Mátyás politikai röpiratként terjesztette, azzal vádolva a császárt, hogy a kereszténység ellenségeivel folytatott harcban – ami a középkori felfogás szerint valójában a császár feladata lett volna – hátba támadta. Amikor Mátyás a fő sereggel betört Ausztriába, Vladiszlav, a császár szövetségese már visszavonult Csehországba. III. Frigyes császár – minden ellenállásra képtelenül – tehetetlenül elmenekült Stájerországba, addig, amíg pápai közvetítéssel tárgyalásokra került sor Mátyás és a császár között. A tárgyalások 1477 decemberében a gmundeni ill. klosterneuburgi szerződéssel zárultak le.

Ha Mátyás nem is érte el a bécsújhelyi szerződés módosítását, arra mégis rákényszerítette a császárt, hogy a békeszerződésbe felvegyen egy lényeges pontot, amivel megbontja a Habsburg–Jagelló szövetséget: III. Frigyes, hasonló formában, mint röviddel előtte Vladiszlavnak, megígérte Mátyásnak, hogy Csehországot hűbérbirtokként neki adományozza. Ezen túlmenően a császár arra kötelezte magát, hogy kártérítésként 100 000 guldent fizet Magyarországnak. A kölcsönös ígéret, hogy egyik sem avatkozik a másik belügyeibe, megmaradt a szándéknál, egyik fél sem tartotta magára nézve kötelezőnek. Arra az esetre, ha a kártérítési összeget a megállapított határidőn belül nem kapná meg, Mátyás fenntartotta magának az intervenció jogát. Előrelátható volt, hogy ez a helyzet hamarosan bekövetkezik, tekintettel a császár nehéz pénzügyi helyzetére és a maga korában jól ismert gyanakvó természetére és fös vénységére. A mélységes bizalmatlanság, amit III. Frigyes Mátyással szemben táplált, tartotta vissza attól, hogy beleegyezzen a Mátyás által ügyesen tálalt titkos megállapodásba, amit a békeszerződéshez kívánt csatolni. A titkos klauzula azt tartalmazta, hogy a császár a nápolyi Ferdinánd király Frigyes nevű fiát – a magyar királyné egyik fivérét – juttassa hozzá, hűbérként, a milánói birodalmi vikáriátushoz, amely Galeazzo Maria Sforza meggyilkolása után megüresedett. Mátyás megígérte, hogy lemond a 100 000 guldenről, ha III. Frigyes három éven belül lányát is nápolyi herceggel jegyzi el. Ha nem is valósult meg a titkos klauzula, mégis világosan mutatta a magyar külpolitikai terveket, amelyeket Mátyás – nem mentesen Beatrix királyné befolyásától – tartogatott. Egészében, a gmunden/klosterneuburgi béke a magyar külpolitika nagy sikere volt. Maga a hűségreverzális, amit Mátyás Csehország királyaként tett, még egyszer aláhúzta a magyar korona szuverenitását a birodalommal szemben: „... salvis semper per omnibus et singulis libertatibus regum et regni Hungariae, qui ab ipso sacro imperio prorsus exempti semper extiterunt et existunt”. Mátyás már 1478 januárjában felszólította Alsó-Bajorország hercegét, II. Ottót, Württemberg grófját, V. Ulrichot, Albrechtet, Szászország hercegét és János brandenburgi örgrófot, hogy jöjjenek Boroszlóra, tegyenek neki, mint Csehország királyának hűbéri esküt és vegyék át a nekik járó hűbéreket.

Mielőtt Mátyás tárgyalási lehetőséget keresett Vladiszlavval és IV. Kázmér királlyal, 1478 februárjában országgyűlést tartott Budán, amelyen sikerült elérnie a portaadó kiírását újabb 5 évre. Az előzetes tárgyalások a magyar és cseh tanácsok között, melyeket Mátyás a maga javára tudott fordítani, a következő megállapodáshoz vezettek: azokat a területeket, amelyeket Mátyás a cseh korona jogán birtokolt — Morvaországot, Sziléziát, Lausitzet és a hat várost — és azok örökösödési jogát Vladiszlav zálogkölcsonként Mátyásra iratta, s leghamarabb Mátyás halála után lehetett kiváltani 400 000 guldenért. Kötelezettséget vállaltak a „Csehország királya” megszólításra és abban állapodtak meg, hogy a szerződést — melyhez a lengyel király is csatlakozhat — ünnepélyesen hirdetik ki az Olmützben tartandó hercegi találkozón.

Hiába vártak azonban a lengyel király részvételére, aki — harcban az ermlandi püspökkel és a német lovagrenddel — látta a magyar király által tervezett színjáték mögött meghúzódó szándékot. Vladiszlav, aki már júniusban megérkezett a Mátyással tervezett találkozó színhelyére, Mährisch-Neustadtba és nem akarta tovább magára vállalni a hercegi találkozó Mátyás szándékozta halogatását, már azzal a gondolattal foglalkozott, hogy visszatér Prágába. Olmützbe ekkor már megérkeztek II. Ottó és Kristóf bajor herceg, valamint Albrecht, Szászország hercege, hogy közvetítsenek a Mátyás és Albrecht Achilles brandenburgi választófejedelem között Glogau sziléziai hercegség miatt folyó vitában. Mátyás július 2-án érkezett meg nagy udvartartással és parádéval, a királyné és több magas méltóság kíséretében Olmützbe. A pompa és a költséges ünnepek tükrözték a magyar király hatalmát és hatalmi igényét is. Olasz és német követek voltak tanúi a fényes látványosságoknak, melyek közepette megtörtént a vlach megyei nemességből királyi nemzetséggé felemelkedett Hunyadi-ház uralkodói legitimációja. „Nimis appetens glorie Mathias erat; inter duos orbis imperatores se situm esse conspicabatur” tudósíthatott Bonfini és a boroszlói városi írnok számára a Nagy Sándorral való összehasonlítás sem bizonyult elegendőnek. Egész Európának látnia kellett, hogy Hunyadi Mátyás a Habsburgok és Jagellók régi uralkodói nemzetségei fölé emelkedett, s hogy hűbéresei Európa legelőkelőbb német hercegi házaiból származtak.

Július 21-én Mátyás és Vladiszlav aláírták a békeszerződést, ami megerősítette a területi status quot. A cseh korona országaihoz tartozó rendek csatlakozó okmányaikban fogadalmat tettek a szerződés betartására. Mátyás sikerét a katonai eszközök bőséges igénybevétele, ügyes azonosulása a „defensor ecclesiae” szerepével és politikai pragmatizmussal folytatott diplomáciája határozták meg, mely diplomácia egyfelől felismerte Vladiszlav csehországi pozíciójának gyengeségét, másfelől nem táplált illúziókat Csehország magvának legyőzésével kapcsolatban. Így az olmützi békeszerződés mindkét fél számára lehetővé tette birtokállományuk konszolidálását, amit Mátyás Sziléziában energikus centralizációs törekvésekre és több sziléziai hercegség családi birtokként való megszerzésére használt fel.

Eközben béketárgyalásokra került sor a lengyel királlyal, aki azonban csak 1479 áprilisában járult hozzá a Mátyással kötendő békéhez, amikor Mátyás feladta szövetségét az ermlandi püspökkel és a német lovagrenddel. A Lengyelország ellenségeivel kötött szövetség betöltötte feladatát. Mivel a lengyel tanácsok még 1473-ban úgy nyilatkoztak, hogy „... Mátyás nemessége csúfság tárgya, nem valódi, semmit sem számít”, ezzel a szerződéssel Mátyás elérte magyarországi uralmának elismerését. Nem félt a Kúria politikájának, amely a német lovagrendet támogatta, ellenére cselekedni, mivel látta, hogy

IV. Sixtus pápát túlságosan lefoglalják az itáliai belviszályok és azt remélte, hogy Mátyás a jövőben hatékonyan támogatni fogja a Kúria és Nápoly Velence elleni ligáját. A gmunden/klosterneuburgi és az olmtüzi béke, valamint a kiegyezés Lengyelországgal a magyar külpolitika csúcspontját jelentették a XV. század második felében; meghozták Mátyás számára a magyar vezető szerep elismerését a Duna vidékén.

A nyolcvanas évek magyar külpolitikáját a Mátyás és a III. Frigyes császár közötti ellentét jellemezte. A török elleni harcot csak félszívvel folytatta tovább és az 1483-as fegyverszünet után be is szüntette. Mátyás a kenyérmezei ütközetben (1479) és a Bosznia–Szerbia elleni portyázásokban (1480/81) személyesen már nem vett részt és külpolitikájában a legnagyobb fontosságot a császárral való konfliktusnak tulajdonította. Ehhez a császár is hozzájárult azáltal, hogy a szerződésben vállalt 100 000 gulden kifizetését nem teljesítette hiánytalanul és Mátyás csak erre várt, hogy éljen intervenciók jogával. A salzburgi és passauai püspökségek közötti viszály Mátyás számára a legjobb alkalmat kínálta a beavatkozáshoz.

A salzburgi érsekhez, Bernhard von Rohr-hoz fűződő kapcsolata, akit Mátyás már 1467 és 1472 között védelmébe vett a császárral szemben, ismételten lehetőséget nyújtott arra, hogy III. Frigyes a saját örökös tartományaiban hozza fenyegetett helyzetbe. A Magyarországról elmenekült esztergomi érsek, Johann Beckensloer arra ösztönözte a császárt, hogy számára biztosítsa a salzburgi érsekség utódlását, amikor ismeretessé vált, hogy Bernhard von Rohr vissza akar vonulni hivatalából. Mátyás beavatkozásának tulajdonítható, hogy a salzburgi érsek feladta lemondási szándékát, miután Mátyás 1478-ban biztosította védelméről a püspökség összes ellenségeivel szemben. Beckensloer aztán már hiába tett lépéseket annak érdekében, hogy visszatérhessen Esztergomba, az érsekséget Mátyás feleségének egyik fivérével kívánta betölteni. Ez csak 1482-ben sikerült a királynak, a császár és néhány magyar mágns ellenére, akik felléptek az egyházi birtokoknak idegen kézre juttatásával és a nápolyiak növekvő magyarországi befolyásával szemben.

A védelmi ígéret megerősítése érdekében Mátyás 1479-ben szerződést kötött Bernhard von Rohr-ral, ami a magyar király számára megnyitotta a salzburgi érsekséghez tartozó valamennyi várat és birtokot, ameddig a király háborúban áll a törökökkel, vagy „*alios quoscumque nostros et dicte ecclesie adversarios*”. Így anélkül, hogy hadat kellett volna üzennie Ausztriának, Mátyás hozzájutott a Karinthiában és Stájerországban levő salzburgi birtokokhoz, melyek közül a legjelentősebbek a Dráva és a Száva mentén közvetlenül Magyarországgal voltak határosak. Rövid idő múltán a salzburgi birtokokat magyar csapatok foglalták el, s innen indították támadásaikat a császári örökös tartományok ellen. A Beckensloer és Rohr személye körüli viszály éveken át alapul szolgált a császár és Mátyás közötti vádak és ellenvádak kibogozhatatlan szövevényéhez. Mindketten óvakodtak azonban attól, hogy a valódi ok – a hegemoniára törekvés – napfényre kerüljön.

A salzburgi viszályal párhuzamosan Mátyás a passauai püspökségi vitát is megkísérelte felhasználni a császárral szembeni pozíciójának erősítésére. Míg III. Frigyes hűséges tanácsadóját, Georg Hessler-t kívánta a püspöki székbe ültetni, a Mátyással szövetséges Wittelsbachok az ő jelöltjüket, Mauerkirchert akarták püspöknek. A salzburgi beiktatási viszályhoz hasonlóan, Mátyás Mauerkirchert védelmébe vette, aki ennek fejében 1481 októberében a püspökséghez tartozó Sankt Pölten és Mautern helységeket 100 000 guldenért zálogként átengedte Mátyásnak. Bár a pápa nem engedett Mátyás követelésének, a passauai püspökség körüli vita Mátyás és a császár ellenségei – a Wittelsbachok –

javára oldódott meg 1482-ben, amikor Hessler meghalt. Mautern és Sankt Pölten birtoklásával Mátyás megszerezte az első szilárd támaszpontokat Alsó-Ausztriában, melyek Alsó-Ausztria későbbi meghódítása szempontjából jelentősek voltak.

Fenyegetően kiéleződött a helyzet Mátyás számára, amikor a birodalmi gyűléseken a magyar követek alig találtak meghallgatásra és a szászországi és brandenburgi választófejedelmekkel folytatott tárgyalásokon kiderült, hogy a német birodalmi hercegek egy része a császárnak a „törökök” elleni harchoz csapatkontingenseket bocsátott rendelkezésére. A „sub colore mittendi contra Turcos” tervét a valódi politikai és stratégiai célok leplezésére Mátyás túlságosan is jól ismerte ahhoz, hogy ne látta volna előre, hogy itt magyarországi uralmának a fenyegetéséről van szó. Azt, hogy Mátyás teljes mértékben a császárral való harcnak szenteli figyelmét, mutatta Itáliával szembeni politikája is.

A törökök által 1481-ben elfoglalt Otranto város felszabadítására Mátyás Magyar Balázs vezetésével expedíciós sereget küldött; a magyar csapatok sikerén felbátorodva, Nápoly és Ferrara arra használták fel rokoni kapcsolataikat, hogy Mátyást bevonják a Velence elleni háborúba. Hiába kísérelte meg azonban Beatrix királyné is, hogy férjét megnyerje a Velence és a pápa elleni itáliai liga számára. Harmadik frontot a magyar király aligha engedhetett volna meg magának, főleg nem merészelt volna a Velencével szemben gyakorolt minden kritika mellett sem, hogy közvetlenül megtámadja. Az itáliai ligákon belüli gyakori változások is hozzájárultak ahhoz, hogy a továbbiakban katonailag ne kötelezze el magát az itáliai félszigeten. Ennek ellenére Nápoly és Ferrara a nyolcvanas években tovább folytatták erőfeszítéseiket Beatrix segítségével, hogy Mátyást elvonják a császár elleni háborútól és maguknak biztosítsák a magyar támogatást. A Mátyás és Beatrix külpolitikai célkitűzéseiben meglevő különbség később még a magyar trónutódlás kérdésében éleződött ki. A külpolitikai elszigetelődés megelőzése céljából Mátyás 1481 nyarán követeket küldött a Svájci Államszövetséghez és XI. Lajos királyhoz. A svájci szövetségi gyűlés azonban tartózkodott attól, hogy svájci zsoldosokat küldjön III. Frigyes ellen és XI. Lajossal sem sikerült szövetséget kötni a Svájci Államszövetség és Franciaország közötti ellentét miatt.

Ebben az időben már szaporodtak a határvillongások a magyar és a császári zsoldosok között az osztrák–magyar határ mentén. Ebben már szerepet kaptak a Szászország és Brandenburg által küldött kontingensek is, jóllehet megbízásuk csak a török elleni háborúra szólt. Mielőtt a birodalmi kontingensek további megerősítésére került sor, Mátyás 1482 áprilisában hadat üzent a császárnak, mint Ausztria főhercegének. Mátyásnak három éven belül sikerült meghódítani Alsó–Ausztria legnagyobb részét és Bécset, miután a birodalmi rendek visszavonták segélycsapataikat, hiszen kevésbé állt érdekükben a Habsburgok hatalmának biztosítása és kiterjesztése, akik legutóbbi szerzeményükhöz, Burgundiához, már a birodalmi seregek bevetése révén jutottak. Mindinkább világossá vált ugyanis a birodalmi rendek számára éppúgy, mint a magyar rendek számára, hogy a Hunyadi–Habsburg ellentétben a két uralkodóház érdekellentéteiről volt szó. Túlzás nélkül megállapítható, hogy Mátyás külpolitikáját uralkodásának utolsó éveiben az az elképzelés uralta, hogy Magyarország megszerzett hegemon helyzetét a Hunyadi-ház vezetéséhez kösse; külpolitikai szempontból egyedül a császár volt az, aki, veresége ellenére, magyarországi trónigényével Mátyás célkitűzésének megghiúsítására törekedett.

Már a bécsújhelyi szerződésben a császár egyetlen fiát, Maximiliánt említették név szerint Magyarország trónörököseként, ha Mátyás legitim örökös nélkül halna meg. Nem úgy,

mint Maximilian, aki a burgundi örökség megszerzésével és biztosításával már tekintélyt és befolyást szerzett magának a birodalomban, Corvin János, Mátyás egyetlen fia, egészen az apja árnyékában maradt. János, aki 1473-ban Budán született és a nagyapja nevére keresztelték, mesalliance-ból származott és így nem tett eleget a „legitim férfi utód” követelményének, amit a bécsújhelyi szerződés rögzített. Legitim örökösét várva a Beatrixszel kötött házasságtól, Mátyás úgy határozott, hogy fia egyelőre pap legyen. Amikor az évek során egyre halványult a remény, hogy az Aragóniaival való házasságból trónörökös származik, Corvin Jánost neveléssel és világi birtokkal a trónutód szerepére készítették elő. Mialatt még a német és cseh nyelv elsajátítása kötötte le, Mátyás már azon fáradozott, hogy nagyobb birtokokat biztosítson számára Sziléziában és Morvaországban. 1485 elején Mátyás nyilvánosságra is hozta szándékát, hogy a fia kövesse Magyarország trónján. A bécsújhelyi megállapodásokkal szemben Mátyás a Hunyadiak örökösödési igényét demonstrálva még Bécs polgárságát is arra ösztönözte, hogy a fiának esküdjenek hűséget. A Habsburgok jogos örökösödési igényével Mátyás szembeállította a Hunyadiak tényleges elismerését Alsó-Ausztriában. Olyan korszakban, amikor apósa Nápolyban „fattyúként” került a trónra és VIII. Ince pápa nem is igyekezett eltitkolni számos törvénytelen fiát, Mátyás semmi rendkívülit nem talált abban, hogy Jánost tekintse utódának, ha már a maga uralkodásának törvényességét a belső és külső ellenséggel szemben kiharcolta. Podjebrád Györggyel ellentétben, aki uralmának végén politikai belátásból minden dinasztikus tervét feladta, Mátyást mind a magyarországi és csehországi központosítási törekvések, mind a „két király és két császár” elleni harc sikerei és dicsősége, ahogy ismételten kiemelte külpolitikai eredményeit, megerősítették abban a szándékában, hogy a Hunyadi-ház számára biztosítsa az uralmat a Duna-medencében. Mint ahogy ő is hiába próbálkozott először a császárnál meg a lengyel királynál és uralmának pótlólagos tekintélyt és elismerést a nápolyi királyi ház leányával kötött házassággal szerzett, azon fáradozott – szemben a királyné intrikáival –, hogy fiát összeházasítsa az elhunyt Galeazzo Maria Sforza milánói herceg gazdag lányával, azzal a Biancaval, aki később Maximilian második felesége lett. Mátyás már azokon a házassági tárgyalásokon, melyeket Bécs bevétele előtt folytatott Ludovico il Moro-val, Bianca nagybátyjával, kilátásba helyezte János számára – arra az esetre, ha mégis születne fiú örököse – Csehország és Bosznia királyának méltóságát, valamint minden ausztriai hódítását és különböző sziléziai hercegségeket. Ha az osztrák birtokra szóló ígéret kissé elszáradt volt is, Sziléziában Mátyás számos területet a királyi ház tulajdonába vehetett.

A Vladislavval kötött olműtzi szerződés határozataival szemben Mátyás sziléziai hercegségek sorozatos birtokbavételével igyekezett aláaknázni a Magyarország által meghódított cseh területek zálogkölcson státuszát. 1475-től 1485-ig többek között a következő területek kerültek a Hunyadiak örökbirtokába: Leobschütz, Loslau, Tost, Beuthen, Ratibor és Kosel egyes részei. Viktorin herceget, Podjebrád legidősebb fiát, aki pártot ütött Mátyással szemben, 1485-ben arra kényszerítették, hogy Troppau hercegségéről lemondjon a király javára. Mint azokat a magyar főnemeseket, akiknek felső-magyarországi birtokaikról le kellett mondaniuk, Mátyás Viktorint is Szlavóniában kárpótolta, ami nemcsak gazdasági szempontból számított veszteségnek, hanem állandó fenyegetettséget is jelentett a törökök által meghódított Bosznia felől. Nem volt hiány olyan kísérletekben sem, amelyek a jogi különbséget igyekeztek elmosni Magyarország és a cseh korona Magyarország által meghódított területei között. A sziléziai rendek azonban, haragudván a

magyar helytartó könyörtelen adópolitikája miatt, visszautasították azokat a kísérleteket, hogy privilégiumaik és jogaik magyar pecséttel nyerjenek megerősítést. Mátyás aztán megtalálta a kompromisszumos megoldást a további joggyakorlathoz, amennyiben magyar–cseh dupla pecséttel látta el az okmányokat.

Corvin János, Hunyad grófja és Liptó hercege a sziléziai szerzeményekkel a troppai hercegi méltóság birtokosa lett, s ezzel őt évre a leggazdagabb hercege Sziléziának. János Magyarországon is tekintélyes birtokkal rendelkezett, ami visszaszállt hűbértokokból, kisajátított főnemesi birtokokból és 1484-ben meghalt nagyanyjának, Szilágyi Erzsébetnek az örökrészből alakult ki. Hogy a csak 13 éves Jánost messzemenően megvédje a mágnásoknak a királyválasztásnál érvényesülő befolyásától, Mátyás 1485-ben új királyválasztási törvényt bocsátott ki, amely a hozzá hű Szapolyai Imrének, mint nádornak döntő előjogokat biztosított a királyválasztásnál. Amikor Szapolyai 1487-ben meghalt, a nádori méltóságot többé nem töltötték be, valószínűleg az utód szerepével szembeni bizalmatlanságból: Beatrix ugyanis megkísérelte János és Bianca ugyanazon évben per procuracion kötött házasságát követően, amely az ellentéteket a Sforzák és Aragóniaiak között még jobban kiélezte, hogy magának biztosítsa az utódlást a magyar mágnások segítségével. Amennyire Mátyásnak hatalmában állt, belpolitikailag megteremtette a feltételeket a Hunyadiak trónutódlására. Most már azon volt a sor, hogy János örökösödésének legnagyobb külpolitikai akadályát leküzdje és minden Magyarországot illető Habsburg igényt Ausztria teljes meghódításával lehetetlenné tegyen.

A birodalomban ugyan egyfelől kedvezőbb helyzetbe kerültek a Habsburgok Maximilián német királlyá választása révén (1486), másfelől azonban attól tartott a császár, hogy Maximilián inkább feladná a Habsburg trónigényt Magyarországon, csak azért, hogy zavartalanul a burgundi örökségnek szentelhesse magát. Abban, hogy Vladiszlavot, mint választófejedelmet nem hívták meg Maximilián választására, Mátyás szabadulási lehetőséget látott külpolitikai elszigeteltségéből. Míg Mátyás három évvel azelőtt a cseh választófejedelmi méltóságot egyedül a maga számára követelte, most kihasználva a császár és a választófejedelmi kollégium hibáját, a Jagelló választófejedelmi jogát támogatta, aki már panaszt emelt a választófejedelmeknél az Aranybulla megsértése miatt. A császár elleni közös eljárás megbeszélése céljából a két király 1486 szeptemberében Iglauban találkozott. A határviszályok szabályozása mellett Mátyás biztosította a Jagellót, hogy támogatja cseh választófejedelmi jogainak gyakorlásában. Így Vladiszlav második, a választófejedelmekhez intézett panaszlevele már világosan elárulta a magyar király tervét. A pénzüsszeg követelése mellett, amit az Aranybulla értelmében a választófejedelmek tartoztak fizetni Vladiszlavnak választói joga figyelmen kívül hagyása miatt, Vladiszlav azokat a panaszokat ismételte meg, melyeket eddig egyedül Mátyás hangoztatott a császárral szemben. Maximilián német királlyá választása ebben a Hunyadi-házzal ellenséges értelmezésben egyenértékűnek minősült a birodalmi rendek Magyarországgal szembeni kötelezettségvállalásával. Most Vladiszlav is azt bizonygatta, hogy Mátyás harca nem a birodalom, hanem csak a Habsburg-ház ellen irányul. Bár az itáliai követjelentések Iglauból már a két király császár elleni közös eljárásáról tudósítottak, csakhamar kiderült, hogy a cseh rendek haboznak megerősíteni Mátyás helyzetét, aki az ország legnagyobb részét uralta. A cseh országgyűlés felszólította Vladiszlavot, hogy ismét szakítson Mátyással és a császárral, s a választófejedelmekkel kössön szerződést. Mátyás számára Vladiszlav visszavonu-

lása mind stratégiaileg, mind politikailag nagy veszteséget jelentett a császár elleni harc folytatása szempontjából.

Ha Mátyásnak sikerült is Alsó-Ausztria utolsó jelentős városát, Bécsűjhelyet bevenni és Karinthia, valamint Stájerország nagyobb részeit is uralni, Felső-Ausztriába tett előnyomulási kísérletei meghiúsultak a birodalmi kapitánnyá választott Albrecht szászországi herceg ellenállásán. Emellett mindkét fél saját pénzügyi lehetőségeinek határába ütközött. Mátyás javaslatára fegyverszünetet kötöttek, amit Mátyás és Albrecht herceg írt alá 1487 decemberében és ami de facto az osztrák–magyar háború befejeződését jelentette.

Mátyás, aki Bécsűjhely bevételétől a birodalmi hercegekkel folytatott levelezésében Ausztria hercegének nevezte magát, most arra törekedett, hogy a császárral szemben, aki az Albrecht herceggel kötött fegyverszünetet nem ismerte el, külpolitikai biztosítékokat szerezzen. Ide sorolhatók a magyar király kísérletei a Svájccal, Milánóval, Tirollal és Bajorországgal történő szövetségekötésre. Nikolaus Köckeritz, aki 1484-ben lépett át szász szolgálatból magyarba, kapta azt a megbízást, hogy Zürichben tárgyaljon Magyarország csatlakozásáról a Svájci Államszövetség és Milánó tervezett ligájához, de a terv már kezdettől kudarcra volt ítélve Luzern és Milánó ellenségeskedése miatt. A nagy megvesztegetési összegek ellenére Köckeritz kénytelen volt belátni, hogy a svájciakat nem lehet megnyerni a császárral szembeni offenzív szövetségre; de Ludovico il Moro is, aki a Magyarországgal folytatott házassági tárgyalások ellenére szoros kapcsolatot tartott fenn Maximiliánnal, svájci követének azt az utasítást adta, hogy Köckeritznek semmiféle ígéretet se tegyen.

Nem végződött szerencsésebben a váradi püspök, Filipec János missziója sem, aki, míg Köckeritz a svájciakkal tárgyalt, a francia királyt, VIII. Károlyt Dsem kiadatására kérte. II. Mehmed menekült fia ezidőtájt nagyon kíváncsian zaloggá vált, olyan megfontolásból, hogy kijátszhassák II. Bajezid szultánnal szemben. VIII. Károly és a Kúria, amelynek a francia király 1488-ban kiszolgáltatta Dsemet, egyetértésben Velencével megakadályozták Dsem Magyarországnak történő kiadatását. Mátyás ezzel elvesztett egy lehetséges zsarolási eszközt a törökkel szemben. Franciaországból hazatérőben Filipec János még meglátogatta Zsigmond tiroli herceget, aki Velence elleni háborúja és a bajor hercegekkel III. Frigyes hatalmi tervei ellen kötött megállapodása révén Magyarország számára az ideális szövetséges lett volna. De Zsigmond is, Albrecht szászországi herceg veje, elutasította a magyar ajánlatot. Így az utolsó reménysugár a bajor Wittelsbachokkal való szövetséghez fűződött.

IV. Albrecht, aki azáltal, hogy megszerezte Regensburg szabad birodalmi várost és házasságot kötött a császár akarata ellenére a császár leányával, Kunigundával 1487 januárjában, a végsőkéig kiélezte kapcsolatát a birodalom fejével, most Mátyás ajánlatával szemben óvatosságot mutatkozott. A Magyarország és a Wittelsbachok közötti régi barátsági szerződés alapján Mátyás 1487 novemberében követséget hozott létre, azzal a feladattal, hogy a Bajorország és Magyarország közötti szoros együttműködésről folyamatosan tárgyalásokat. A következő év elején a magyar követek IV. Albrecht herceg elé terjesztették a III. Frigyes ellen irányuló magyar szövetségi kívánalmat. IV. Albrecht azonban csupán a birodalmi gyűléseken Magyarországgal szemben tanúsított hűségére emlékeztetett, sohasem bocsátván pénzt és segélycsapatokat a császár rendelkezésére a Magyarország elleni háborúhoz. Nagyobb engedményt, mint pl. megtagadni Magyarországot valamennyi ellenségétől a Bajorországon történő átvonulást, a herceg nem mert tenni.

Az egyetlen külpolitikai sikert Mátyás számára az oszmán birodalommal folytatott tárgyalások hozták. 1488 szeptemberében két évvel meghosszabbították az 1483-as fegyverszünetet. Ha a törökökkel kötött szerződés meg is szabadította Magyarországot a délről jövő látnis fenyegetettségől, Mátyás mégis számolt az oszmánok további előnyomulásával. II. Bajezid számára a szerződés lehetőséget nyújtott arra, hogy mind mélyebben hatoljon be Moldvába. István, moldvai fejedelem már 1485-ben behódolt a lengyel koronának, mivel még egyedül Lengyelországban találhatott hátvédre a törökökkel szembeni reménytelen helyzetében. A császárral folytatott harc prioritását biztosítandó, Mátyás uralkodásának utolsó évei nemcsak az oszmánok előnyomulásának kedveztek, hanem a Jagellóknál is elősegítették a nagy Jagelló birodalom tervének felidézését; az utóbbi veszélyének a fékezésére szolgálhatott a III. Iván cárral szövetekezés, azonban a megkezdett tárgyalások nem hoztak konkrét eredményt.

A számos külpolitikai csalódást még betetőzte Beatrix királynő nyílt opposíciója Corvin János trónöröklésével szemben. Itáliai rokonságára és az olasz pártnak a budai udvarban gyakorolt befolyására támaszkodva, amit Beatrix unokaöccse, Este-i Hippolit primássá való kinevezésével ügyesen meg is erősített, a királyné maga tartott igényt Magyarország trónjára. Mátyás nem mert nyíltan szembeszállni Beatrix-szel, hanem 1489 tavaszán sógorához, kalábriai Alfonz herceghez, a nápolyi trónörököshez fordult, hogy kérje meg az Aragóniakat, ne támogassák Beatrixet trónigényében. A királyi instrukció, amelyet a magyar követek Nápolyban átadtak, egyfajta politikai testamentum és egyzersmind hatásos bizonyítéka annak, milyen körültekintően teremtette meg Mátyás a feltételeket a Hunyadi-utódlásra, s hogy ugyanakkor tudatában volt a veszélynek, hogy a magyar rendek a királyné lemondása esetén is a fia ellen dönthetnek. Ennek ellenére Mátyás továbbra is a Habsburgok örökösödési igényében, III. Frigyes személyében – „totius Regni nostri capitalis hostis” – látta fia jelölésének fő veszélyét, mivel a császár kihasználta a fegyverszünet időszakát arra, hogy a birodalmi hercegeknél nagyobb támogatást szerezzen a Magyarországgal szembeni háborúhoz. A birodalmi gyűlés azonban a tárgyalás mellett döntött és ezzel indirekte elébement Maximilián szándékának. Maximilián a kiegyezést kereste Mátyással, aki hozzá eszmeileg és politikailag sokkal közelebb állt, mint az introvertált császár. A császár mindaddig megakadályozta fiát a Mátyással való megegyezésben. A Sforzákhhoz, Velence ellenségeihez fűződő kapcsolataikban találkoztak Mátyás és Maximilián észak-itáliai érdekei. Velence, jóindulatú semlegességet tanúsítva a császárral szemben, gyanakvással szemlélte, hogy Ludovico il Moro-nak sikerült mindkét uralkodóval szoros kapcsolatot kiépíteni, s arra készülnek, hogy közös megegyezésre jussanak. Velence, azzal a céllal, hogy megakadályozza a római király együttműködését Mátyással, 1489-ben sikertelen kísérletet tett arra, hogy közveátsen a császár és Maximilián között. Most Maximilián vette kezébe a kezdeményezést, s tanácsosait – a császár tudta nélkül – Magyarországra küldte. A fegyverszünet meghosszabbításán (1489 végéig) túlmenően a tanácsosok megállapodtak Mátyás és Maximilián Melkben történő személyes találkozásában.

A tervezett találkozó Mátyás betegsége miatt nem valósult meg, helyette Mátyás 1489 októberében követet küldött a császárhoz Laibachba, arra kérve III. Frigyeset, hogy ismerje el Corvin Jánost Bosznia és Horvátország királyának. Mátyás kész volt a stájerországi és karinthiai magyar hódítások visszaszolgáltatására. Csak alsó-ausztriai hódításait, amelyekért olyan súlyos árat fizetett, akarta haláláig megtartani. Beatrix királyné és a

magyar főnemesek Corvin János utódlásával szemben tanúsított ellenállása miatt Mátyás a császárnál próbálta elérni fia legitimációját. Ennek fejében Mátyás kész volt majdnem mindent feladni, amiért eddig a császár ellen harcolt, hiszen Corvin János Bosznia és Horvátország királyaként való elismerése fejében Mátyás még azt is megígérte, hogy a magyar főnemeseket rábeszéli a szerződés teljesítésére, azaz a Habsburgok magyarországi trónigényének elismerésére. Mátyás magatartásának hirtelen megváltozása III. Frigyeszt megerősítette merev, kivárázó álláspontjában és abban, hogy kompromisszum nélkül követelje a magyar csapatok teljes kivonását a császári örökös tartományokból. Azok a tárgyalások sem hoztak semmi kézzelfogható eredményt, amelyeket Mátyás ezzel párhuzamosan Maximiliánnal folytatott. Mátyás 1489 decemberében mereven kitartott azon követelése mellett, hogy Alsó-Ausztriát csak három millió gulden megváltási összeg fejében, halála után lehet visszaadni. Maximilián számára teljesen logikátlanak tűnt, hogy Alsó-Ausztria visszanyerésére Mátyás haláláig várjon és ráadásul rövid időn belül megfizethetetlenül nagy összegre kötelezze magát. Politikai rövidlátás volt, hogy Mátyás nem mutatott hajlandóságot a Habsburgok számára elfogadható kompromisszumra, arra, hogy a fia érdekében törlesszen valamit azokból a terhekből, melyekkel a fiának már rögtön a halála után, 1490 áprilisában szembe kellett nézni. Éppen a megoldatlan Habsburg-ellentét és az abból következő harc Magyarország utódlásáért tette lehetővé a magyar főnemesek számára, hogy megszabaduljanak a Hunyadi-centralizmus igájától és megmeneküljenek a növekvő Habsburg-birodalomba való betagozódástól. Így Mátyás külpolitikájának utolsó szakasza sikertelennek bizonyult külpolitikai háttérrel nélkülöző és belpolitikai ellentétet kiváltó hatalmi politikája miatt. A nagy politikai és diplomáciai siker, amit Mátyás 1477-ben a császárral való kiegyezéssel és 1479-ben uralma Jagellók általi elismerésével elért, nem az oszmánok elleni nagyszabású hadjárat alapjára fordította, hanem politikai és katonai erejének legnagyobb részét a császárral szembeni harcra összpontosította.

Külpolitikájában Mátyás messzemenően központosított államhatalomra támaszkodhatott. Ellentétben a császárral, valamint Csehország és Lengyelország királyaival, Mátyás a rendek és az uralkodó későközépkori dualizmusát a maga javára döntötte el. Ez az anyagi és katonai erősség mellett politikai céljainak gyors megvalósítási lehetőségét és messzemenően független döntési hatáskört is jelentett. Mint „rex legibus solutus”, aki gyakorlatilag is képes volt országának gazdasági és társadalmi erőforrásait személyi politikájának szolgálatába állítani, Mátyásnak a magyar történelemben utoljára sikerült kiharcolni Magyarország uralmát a Duna-medencében. Olyan mértékben azonban, amennyire ez a teljesítmény személyéhez és az általa teremtetett politikai rendszerhez kötődött, jelentkeztek a Hunyadi-külpolitika folytatásának nehézségei is.

К. Нэринг:

Внешняя политика венгерского короля Матиаса Корвина

(Резюме)

Автор статьи подытоживает развитие внешней политики Венгрии во время царствования Матиаса Корвина (1458–1490). Его исходным пунктом является мирный договор, заключённый в Винер-Нейштадте (в 1463/64 гг.), который обозначал с одной стороны признание королевства Матиаса Корвина, а с другой основу враждебности к императору Фридриху III. Автор анализирует внешнюю политику Матиаса Корвина с точки зрения традиции управления и леги-

тимации королевской власти. Венгеская внешняя политика достигает своего зенита после многих столкновений с легитимистическими властями Габсбургов, Ягеллонцев, Веттинов и Гогенцоллернов и после успешного ограничения против турок в 1477–79. гг., путём признания управления династии Гуняди в Венгрии императором Фридрихом III., польским королём Казимиром IV и чешским королём Владиславом II. Усилия Матиаса обеспечить наследственность династии Гуняди в Венгрии продолжали противостоять претензиям императора на престол Венгрии. Последняя фаза внешней политики Матиаса Корвина характеризовалась этой поляризацией, которой подчинялись все другие точки зрения внешней политики, включая наступательную оборону против турок. Насколько эта внешняя политика была определена личностью венгерского короля и желанным им централизмом в экономике и обществе, показывается реакцией венгерских сословий, препятствовавших после смерти Матиаса захват престола династией Гуняди, а также Габсбургов на основе наследственного права в Венгрии.

K. NEHRING:

The Foreign Policy of King Matthias I. of Hungary

(Summary)

The author summarizes in his article the development of the Hungarian foreign policy during the reign of King Matthias (1458–1490). His starting point is the Peace Agreement of Wiener Neustadt (1463/64) meaning on the one hand the recognition of Mathias' kingdom, and on the other hand the basis for the hostile approach towards Emperor Friedrich III. The foreign policy of King Matthias is analysed here above all from the point of view of the traditions of rule and of the legitimation of the king's power. The Hungarian foreign policy comes to its peak in 1477–79 after numerous hostilities with the legitimist Habsburg, Jagellonian, Wettinger, and Hohenzollern powers and a successful campaign against the Turks. It was then that Emperor Friedrich III, King Kasimir IV of Poland, and Wladyslaw II of Bohemia recognized the Hunyady rule in Hungary. The effort of Matthias, however, stood firmly against the claims of the emperors to the Hungarian throne. He wanted namely to found a dynasty himself. The last phase of Matthias' foreign policy is characterized by this polarization of efforts putting all other considerations in foreign policy to the background, including even an offensive against the Turks as a means of defense. That the Hungarian Estates blocked the way before a Hunyady heir to the throne after the king' death as well as before the Habsburg succession, shows clearly how strongly this foreign policy depended on the person of the king and on the centralized economy and society he stood for.

L. NAGY ZSUZSA

Magyar határviták a békekonferencián 1919-ben

Előkészületek

A páduai fegyverszünet megkötésétől (1918. november 3.) a békeszerződés aláírásáig (1920. június 4.) Magyarországnak nem voltak nemzetközileg elismert, rögzített határai; a vitatott, sőt a neki ítélt területek egy része (a Tiszántúl, a baranyai–bajai háromszög) 1920–1921-ig idegen megszállás alatt állt. A nagyhatalmak formálisan nem tárgyaltak a legyőzöttekkel a békeszerződésekről, 1918 novembere és 1919 novembere között egyetlen magyar kormányt sem tartottak alkalmasnak a béke aláírására. Ez a körülmény lényeges szerepet játszott az ország politikai konszolidációjában.

A magyar békeszerződésnek a közvéleményt leginkább foglalkoztató, a területi kérdésekre vonatkozó része az antant katonai győzelme alapján, különböző hatalmi érdekek egyeztetése révén alakult ki. 1918 őszére már eldöntött tény volt, hogy a történeti Magyarország nem maradhat meg. A békeszerződés s benne a területi kérdések a közép-kelet-európai újárendeződést irányító nagyhatalmi érdekeknek és a szovjetellenes politikának rendelőtek alá. A viták magán a párizsi békekonferencián ebben az összefüggésben tulajdonképpen részletek, a határok vonalának pontos meghúzásával kapcsolatban folytak, bár néhány terület hova-ítéléséről nem volt előzetesen kialakított, egységes álláspont. A részletek és viták az egyes nagyhatalmak általános érdekeit, illetve azok ütközését tükrözték, és természetesen nem voltak közömbösek az érintettek számára.¹

A békeszerződésnek szükségszerűen tükröznie kellett a nem magyar népek önállósulásának tényét s azt is, hogy Magyarország, mint az Osztrák–Magyar Monarchia társuralkodó állama, katonailag és politikailag vereséget szenvedett. A háború számlájához nemcsak a jóvátétel, de ez is hozzátartozott.

Az sem volt közömbös, hogy a nyugati közvélemény a háború folyamán – ha nem előbb – magyarellenessé vált; ítéletalkotásában a hivatalos magyar politika, a nemzetiségi sérelmek, a magyar demokrácia törekvéseit elhallgató propaganda játszottak döntő szerepet.²

¹ Magyarország nemzetközi helyzetére, a békekonferencia politikájára ma már egy sor összefoglaló munka áll rendelkezésre. Ezek lehetővé teszik, hogy az egyes nagyhatalmak célkitűzéseire és más általános kérdésekre ne térjek ki. *L. Nagy Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Bp. 1965; *Hajdú Tibor*: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1965; *Hajdú Tibor*: A Magyar Tanácsköztársaság. Bp. 1969. *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Átdolgozott kiadás. Bp. 1975; Magyarország története 1918–1945. Főszerk. Ránki György. Bp. 1976; *Arno J. Mayer*: Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counter-revolution at Versailles, 1918–1919. New York. 1967.

² Ld.: *Jeszenszky Géza*: A Times Magyarországról a századfordulón. Valóság, 1976. 6. sz.; *Arday Lajos* kandidátusi disszertációja: Az angol–magyar kapcsolatok 1918–1919-ben. Kézirat.

A nagyhatalmak a békeszerződéssel összefüggésben nem területek hova-ítélésével manipuláltak a Tanácsköztársaság ellen, hanem azzal, hogy a békeszerződést nem voltak hajlandók átadni a Forradalmi Kormányzótanácsnak. A „kis szövetségesek” (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia – akkor még SHS államként) viszont területi igényeiket nemegyszer a bolsevizmus, a Tanácsköztársaság elleni harc jelszavával próbálták igazolni és kiterjeszteni, azt remélve, hogy Tanács-Magyarország rovására ez könnyebben elérhető. Ez alól Ausztria sem volt kivétel.³

A Magyarországgal kötött békeszerződés területi, de egyéb kérdéseinek rendezése paradox módon azért is vált oly hosszadalmassá, azért is váltott ki annyi heves vitát, mert e kérdések előtörténete bizonyos fokig megkötötte a „nagyok” kezét, s ők e kötelekeket lazítani igyekeztek, míg partnereik e szerződések vagy ígérek megvalósítását kívánták. Ehhez járult még, hogy a hadihelyzetnek megfelelően tett különböző ígérek nemegyszer egymásnak is ellentmondtak.

1915. augusztus 18-án az antant (Anglia, Franciaország, Oroszország) aide mé-moire-ban ígérte oda Szerbiának Boszniát, Hercegovinát, Dalmácia egy részét, Szlavóniát, Horvátországot, Fiumét s a történeti Magyarország délszlávok lakta területeit, ha az antant oldalán vesz részt a háborúban.⁴

A hadihelyzet következtében az antant akkori tagjai közül elsősorban Oroszország volt érdekelt abban, hogy Románia semleges maradjon. Szazonov orosz és Brătianu román külügyminiszter 1914 szeptemberében megindult tárgyalásai az október 1-én Péterváron aláírt kétoldalú szerződéssel zárultak. Ebben a cári Oroszország teljes mértékben elismerte a román királyság igényét Erdély egész területére, Brătianu pedig mérsékelte Bukovinával kapcsolatos óhaját. Ezek után Románia semlegességi nyilatkozatot tett.⁵

A román semlegesség azonban nem volt elég az antantnak. A tárgyalások tovább folytak Románia hadbalépéséért s ezek során Brătianu megnövelte igényeit. Mivel közben Bulgária a központi hatalmakhoz csatlakozott, az antant, amely kezdetben megütközéssel fogadta Brătianu követeléseit, most már sokkal inkább elfogadhatóaknak tekintette őket (a Bánát, amelyre a délszlávok is aspiráltak, a teljes Bukovina, Erdélyen túl az Északra-Északkeletre fekvő megyék, Dobrudzsa, Besszarábia). Az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között szintén folytak tárgyalások. Ezek többek között azért sem lehettek eredményesek, mert a központi hatalmak csak saját területükből elégíthették volna ki Romániát, ez pedig lényegesen nehezebb feladat volt, mint az antanté. 1916. augusztus 17-én Franciaország, Anglia, Oroszország és most már Olaszország, aláírta a szövetségi szerződést Romániával. E szerződésnek nemcsak a területi ígéretekre vonatkozó pontjai, hanem olyan kikötései is sok vitára adtak okot később, mint az, amely megtiltotta Románia számára különbéke kötését a központi hatalmakkal. Az igények és az adakozás nagyvonalúságát mutatja, hogy Szegedet, Orsházát, Békéssámsont is elígérték, bár Debre-

³Ld. pl.: Otto Bauer utasítása Cnoblochnak 1919. máj. 27-én: „... esélyeink a nyugat-magyarországi kérdésben sokkal kedvezőbbek egy Szovjet–Magyarországgal, mint egy olyan Magyarországgal szemben, amelyben antant orientációjú kormány uralkodik.” Idézi: *Alfred D. Low: The First Austrian Republic and Soviet Hungary. Journal of Central European Affairs*, 1960. Vol. XX. No. 2. 186.

⁴*Ivo J. Lederer: Yugoslavia at the Paris Peace Conference. New Haven–London 1963. 12. sk. Lloyd George: The Truth about the Peace Treaties. London. 1938. I. 39.*

⁵*Carszkaja Rosszija v mirovoj vojne. Szerk. Pokrovskij. Leningrád. 1926. I. 166.*

cent már nem, s hogy „megfelelkezve” az 1915-ös aide mémoire-ról, a Bánátot e szerződésben Romániának is odaadták.⁶

Mindenesetre Románia politikáját, a különböző kérdésekben kialakított magatartását az 1916-os szerződés határozta meg; mindvégig és hajthatatlanul nem mást, mint ennek betartását követelte. Viszont Oroszország és Franciaország nyomban a szerződés aláírása után, még 1916-ban, megállapodásban rögzítették, hogy a Romániának tett ígéreteiket a háború utáni általános helyzet lehetőségein belül fogják csak beváltani.⁷ Oroszország 1917-ben kivált az entente cordiale-ból. Azt az elvet azonban, hogy ígéreteiket csak korlátozottan teljesítik, nem annyira Franciaország, mint inkább az Egyesült Államok és Anglia igyekezett a gyakorlatba átültetni.

A fentiekhez hasonló formális megállapodás nem születhetett a Masaryk és Beneš vezette emigrációval. A csehszlovák emigráns kormányt azonban valamennyi nagyhatalom szövetségesként ismerte el 1917–1918 folyamán s ezzel jogukat is a függetlenségre „területeik történelmi határain belül”.⁸ Amikor 1918 novemberében az egyes nagyhatalmak pontosabban megfogalmazták békeprogramjukat, elsősorban az angolok, kisebb részben a franciák, már némi fenntartással kezelték a „történelmi határok” csehszlovák értelmezését.⁹

Az Egyesült Államok hadbalépése után sem csatlakozott a korábbi szerződésekhez és Wilson 14 pontja a Monarchia sorsát illetően meglehetősen félreérthetően fogalmazott. A 14 pont újraértékelésére létrehozott bizottság azonban már formálisan is rögzítette, hogy Szlovákia a csehszlovák állam része legyen, s hogy Erdélynek Romániához kell tartoznia, de az angoloknál is nagyobb nyomatékot adott az etnikai elv érvényesítésének. Ebből következően az amerikaiak egyes területek odaiteléről másként vélekedtek, mint az angolok és a franciák.¹⁰

Az antant egykori tagja, Oroszország 1917-ben a barikád másik oldalára került. Szovjet-Oroszország a békekonferencia munkájában nem vehetett részt, az új államhatárok kialakítása nélküle, sőt jelentős részben ellene történt, a katonai intervenciónak a szovjet kormány megbuktatása volt a célja.¹¹ Lenin és a szovjet kormány álláspontja a békéről s az új európai rendről mégis nagy hatást gyakorolt. Az Októberi Forradalom határozata a békéről elítélt minden erőszakos területátcsatolást, a legyőzöttek megsarcolását és leszögezte: a népeknek maguknak kell dönteniök nemzeti hovatartozásukról és államformájukról.¹² Azt, hogy Kelet-Európában saját államokat teremthessenek az egyes nemzetek, Lenin egy történeti folyamat részének tekintette, de sohasem abszolutizálta.

⁶ A szerződést közli: *H. W. Temperley: A History of the Peace Conference of Paris. London. 1921. IV. 516–517.*

⁷ *Sherman David Spector: Rumania at the Paris Peace Conference. A Study of the Diplomacy of Ioan I. C. Bratianu. New York. 1962. 37.*

⁸ *Piotr S. Wandych: France and Her Eastern Allies 1919–1925. Minneapolis 1962. 10., 14–15; F. J. Vondracek: The Foreign Policy of Czechoslovakia 1918–1935. New York. 1937. 24. s. köv.*

⁹ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. I–XII. Washington. 1942–1947. (A továbbiakban FRUS PPC) II. 376–377. Cambont idézi Wandych 22–23.*

¹⁰ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1918 Supplement I. Vol. 1. 405. s. köv. FRUS PPC I. 34, 41, 85.*

¹¹ *Ld. FRUS PPC II. és III. vitáit, L. Nagy és Mayer vonatkozó fejezeteit.*

¹² *Lenin Összes Művei 35. 13–14.*

Az 1918. november 3-i üzenet arra figyelmeztette a Monarchia népeit, hogy „nem a saját nemzeti burzsoáziával szövetségben, hanem az Ausztriában élő összes nemzetek proletariátusának szövetségében van a győzelem záloga.”¹³ Lenin az 1918-ban Németországnak és a Monarchiának diktált békefeltételeket sokkal rosszabbaknak ítélte, mint amilyen a breszti béke volt és bizonyosra vette, hogy az érintett népek gyorsan elvesztik majd az angol és francia imperializmushoz fűzött illúzióikat.¹⁴

A békekonferencia határozataiban Leninnek és a szovjet kormánynak az álláspontja sem a népek önrendelkezését, a területátcsatolásokat, sem az államforma megválasztásának jogát illetően nem érvényesülhetett.

Amikor a békekonferencia 1919 januárjában megnyílt, nem azt kívánta eldönteni, hová tartozzék Erdély, Szlovákia, a Dráva–Száva köze stb., mert ezt akkor már egyáltalán nem tartották kérdésesnek, hanem a pontos államhatárokról határozott. Az érdekeltek már jó előre igyekeztek biztosítani magukat, figyelembe véve, hogy a hasonló zűrzavaros viszonyok között legelőnyösebb kész helyzetet teremteni, amely gyakran véglegesíthető. Az 1918. november 3-án Páduában, olaszok által kijelölt demarkációs vonal egyedül a magyarokat elégitette volna ki,¹⁵ ha a francia Balkán-hadsereg előnyomulása nem tette volna oly rövid életűvé. Az 1918. november 13-i belgrádi katonai konvenció módosította a déli-délkeleti demarkációs vonalat a románok és délszlávok javára, viszont északon nem érintette a történeti Magyarország határait.¹⁶ Ez természetesen sértette a csehszlovák érdekeket, s mivel Beneš párizsi közbenjárása kezdetben nem mutatott kielégítő eredményt, a csehszlovák kormány már 1918. november 8-án elindította csapatait, hogy a demarkációs vonalat átlépve birtokba vegye a sajátjának tudott területeket. Párizs Beneš sürgetésére és Pichon francia külügyminiszter előterjesztésére 1918. december 3-án azután felhatalmazta a csehszlovák kormányt a megszállásra.¹⁷ (Egyidejűleg jóváhagyták azt is, hogy a csehszlovák csapatok megszálljanak olyan területeket Bécs közelében, amelyek Ausztriához tartoztak.¹⁸) December 6-án a magyar csapatok – véres harcok után – megkezdték visszavonulásukat, de mivel a Pozsony–Érsekújvár–Ipoly–Rozsnyó–Kassa vonaltól délre eső területek, beleértve e városokat is, magyar fennhatóság alatt maradtak, Foch jóváhagyásával tovább folyt a csehszlovák csapatok előnyomulása. 1918 karácsonyára a szövetségesek újabb jegyzéke nagyjában úgy jelölte ki a demarkációs vonalat, ahogyan azután az államhatárokat meghúzták.¹⁹

Noha Romániának volt szerződése az antant hatalmakkal, igényeinek érvényesítése nehezebben haladt előre, mint a csehszlovákoké. Az 1918. május 7-i bukaresti (külön)-béke következtében akkor, amikor a Monarchia hadserege letette a fegyvert, Románia egyszerűen nem volt hadiállapotban a központi hatalmakkal, az új hadüzenetre közvetle-

¹³ Lenin Magyarországról. Bp. 1965. Második Kiadás. 46–47, valamint Lenin Művei 20. 416–418, 22. 153–154, 356–357.

¹⁴ Lenin Összes Művei 37. 150–154.

¹⁵ Temperley IV. 121 s. köv., *Hajdú*: Az 1918-as . . . 121. s. köv., *L. Nagy* 7. s. köv.

¹⁶ Uo. és *The Hungarian Peace Negotiations*. I–III. Bp. 1920–1922. I. 343. s. köv.

¹⁷ A szöveget közli: *The Hungarian Peace Negotiations* I: 383–384. Ld., még: *Wandycz* 62. *E. Beneš*. Světova válka a naše revoluce. Praha. 1927. II. 487.

¹⁸ FRUS PPC II. 382–383.

¹⁹ A szöveget közli: *The Hungarian Peace Negotiations* I. 384. *Hajdú*: Az 1918-as . . . 159. *Vondracek* 33. s. köv.

nül a német fegyverletétel előtt került sor. Ez formai ürügyet adott arra, hogy a nagyhatalmak vitassák a román igényeket, noha Romániát hadviselő félnek ismerték el. A román hadsereg, amely november végén a Belgrádban kijelölt vonalig nyomult előre, az 1916-os szerződésre és az erdélyi románság december 1-i, gyulafehérvári gyűlésének határozatára hivatkozva átlépte a demarkációs vonalat. Ehhez azonban előzetesen megkapta az antant jóváhagyását: december 2-án Franchet d'Esperey engedélyezte az erdélyi városok/megszállását, s ezzel megindult a román csapatok fokozatos előnyomulása a Marostól északra. December közepén kapott újabb felhatalmazásuk alapján karácsonyra Kolozsvárra értek, 1919 január közepére elérték a Máramarossziget–Nagybánya–Zilah–Csucsá–Vaskoh vonalat. A szövetségesek a véres román–magyar összeütközések miatt Aradra francia egységeket vezényeltek.²⁰

1919 január közepéig a vezető politikusok a békekonzferenciaszervezésével, a német fegyverletétellel voltak elfoglalva s a Duna-medence térségében dúló fegyveres konfliktusokkal, atrocitásokkal, melyek csehszlovák–osztrák, csehszlovák–lengyel, délszláv–román oldalon is jellemzőek voltak, magas szinten nem foglalkoztak. Ez ideig jórészt a katonák irányították vagy befolyásolták az eseményeket. Január közepén is Wilson erőszakolt ki olyan határozatot a „tizek” tanácsában, amely elítélte a fegyverrel biztosítani vélt jogokat.²¹ A határozat post festam született és a majdani döntéseket sem befolyásolta. A csehszlovák és román, illetve a jugoszláv kormány által igényelt területek nagyobb része már birtokukban volt, amikor a békekonzferencia megkezdte a területi kérdések tárgyalását.

Viták és egyezkedések

Szervezetileg több fóruma volt a területi vitáknak: a nagyhatalmak képviselőinek tanácsai, a központi területi bizottság és annak albizottságai. A központi területi bizottság az öt nagyhatalom két-két képviselőjéből, valamint szakértőkből alakult, elnöki tisztségét André Tardieu töltötte be.²² Az albizottságok (magyar–csehszlovák, magyar–román stb.) készítették elő a Magyarország határaitra vonatkozó javaslatokat. Mintegy e munka nyitányaként került sor a „meghallgatásokra” a „tizek” tanácsában, amikor a csehszlovák, román, délszláv békedelegáció szóban is ismertethette igényeit. A részleteket a területi bizottságok tárgyalták, s a kész javaslatok kerültek vissza a „tizek” elé.

Brătianu a román követeléseket az 1916-os szerződésre alapozta, első helyre állítva Erdélyt, amelyhez hozzákapcsolta a Bánátot és a galíciai Kárpátokig, valamint a Tiszáig nyúló vidéket. „Románia követelései – mondotta – soha nem voltak imperialista jellegűek. Követelései csupán a nép nemzeti aspirációit fejezték ki és a románoknak azt a vágyát, hogy ismét egyesüljenek azon az etnikai területen, amelyet a történelem nekik

²⁰ The Hungarian Peace Negotiations I., 374; *Hajdú*: Az 1918-as... 133–134, 161–162; *Spector* 69.

²¹ FRUS PPC III. 715.

²² A bizottság működésére, általában területi vitákra: *Jules Laroche*: Ambassadeur de France. Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré 1913–1926. Paris. 1967. A szerző Tardieu mellett francia részről volt tagja a bizottságnak s ennek megfelelően kommentálja az eseményeket.

adott.”²³ Ezen a területen 15%-nyi magyar lakosságot ismert el s leszögezte, hogy Debrecenre, noha körülötte román falvak fekszenek, már nem tartanak igényt. Amikor 1919. február 1-én mindezt hosszú beszédben tárta a „tízek” elé, egy sor kellemetlen kérdésre is válaszolnia kellett, amelyeket Orlando és Lloyd George tett fel Erdély, Bukovina, Besszarábia, a Bánát lakosságának nemzetiségi összetételére s arra nézve, vajon a lakosság kívánja-e a csatlakozást. Lloyd George hosszabban foglalkozott azzal, vajon Románia csupán anektálni akarja-e a régiókat, vagy azok szabadon létrehozott gyűléseken dönthetnek az unióról és annak feltételeiről. Példaként Skócia és Anglia egyesülésére hivatkozott. Brătianu mindenféle népszavazásos megoldást kategorikusan elutasított, a jövőre nézve megígérte a kisebbségek jogainak biztosítását, de kijelentette azt is: „Románia azért harcolt, hogy érvényesítse nemzeti akaratát Erdélyben a magyar kisebbség felett. Bizonyos, ha a magyarokat megkérnék, hogy a román egyesülés mellett szavazzanak, nehezen lenne elvárható tőlük, hogy ezt megtegyék.”²⁴

Lloyd George makacskodása mögött – többek között – az az aggodalom állt, hogy a nemzeti követelések túlzó érvényesítése a revans gondolatát erősíti a legyőzöttekben és a forradalom táptalajává szolgál. Annál inkább, mert szerinte a franciák szovjetellenes politikájának célszerűtlen módszerei egyébként is súlyos gondokat okoznak a nagyhatalmaknak. Aggályait március 25-én bizalmas memorandumban tudatta Wilsonnal, Clemenceauval és Orlandoval.²⁵

Noha a franciák a „tízek” tanácsában nem foglaltak állást a román igények ellen, a többieknek már itt kifejezésre jutó ellenkezése kétségtelenné tette, hogy Bukarest nem kapja meg mindazt, amit kér.²⁶

A területi bizottságban azután több napon át, élénk vita közepette tárgyalták, érvényes-e az 1916-os szerződés, s jogos-e az erre alapozott román területi igény. Azt senki sem vitatta, hogy Erdélynek Romániához kell tartoznia. Tardieu a szerződés érvényessége mellett szavazott. A Jugoszlávia gyengítésére törekvő olasz delegáció is hajlandó volt elfogadni a Tisza vonaláig nyúló román határt. A román kormány Jugoszlávia rovására is területekhez akart jutni s Lengyelországgal szintén közvetlen összeköttetést kívánt teremteni. A vitát tulajdonképpen az amerikai szakértők provokálták, akik a térségben kevésbé érdekelték lévén, az etnikai elv nagyobb mérvű alkalmazását erőltették. Elleneztek a francia álláspontot, és – többek között – Szatmárnémetit, Nagyváradot, Aradot magyar kézen akarták hagyni. Az angolok e kérdésben végül a franciákhoz csatlakoztak, s ez eldöntötte a vitát.²⁷

Az angolok nem voltak hajlandóak olyan messzire elmenni, mint az amerikaiak, viszont arra sem voltak hajlandóak, hogy teljes egészében támogassák a francia tervet. Így készült el április 6-ra, francia beleegyezéssel, a határozati javaslat, amely az 1916-os

²³ FRUS PPC III. 849.

²⁴ Uo. 840. s. köv. Az idézet: 845. Lloyd George hosszan fejtegette, hogy a nemzeti kisebbségek Romániában nem szenvedhetnek el olyan sérelmeket, mint korábban a dualista Magyarországon. Uo. 851.

²⁵ D. H. Miller: *My Diary at the Conference of Paris*. New York. 1926. XV 367. s. köv.

²⁶ FRUS PPC III. 840. s. köv.

²⁷ Miller V. 246–247; *Spectator* 103–108. – 1919 őszén, amikor a nagyhatalmak a Magyarországot megszálló román csapatok kivonását erőltették, Berthelot azzal ijesztgette Bukarestet, hogy felülvizsgálják az Erdélyre és Besszarábiára vonatkozó döntésüket: FRUS PPC IX. 124. s. köv.

szerződésen alapult, de az abban foglaltaknak nem teljes egészét vette át s ez Magyarország kedvezően érintette. (A teljes Békés és Csanád megye például nem került Romániához.) A román államhatárokat április 15-én elfogadta a központi területi bizottság, május 12-én a békekonferencia vezető tanácsa is véglegesítette – az amerikaiak aggályai ellenére.²⁸

Ezek az előzmények jórészt magyarázzák, miért a területi bizottságban merült fel először, 1919. február 17-én annak a semleges zónának a terve, amely a nagy szovjetellenes katonai akcióhoz kapcsolódott. Foch marsall, e terv bábája, megkapta a román kormány önként felajánlott támogatását, s így teljes mértékben felkarolta a román területi kívánságokat is. A semleges zóna vonala úgy haladt volna, hogy a magyaroknak Debrecen is ki kellett volna üríteniök.²⁹

Ha Romániának a „magyar bolsevizmus” elleni harca mögött nem területi igények és a békekonferenciában való csatlódottsága állt volna, aligha érthetnénk, miért volt elszántabb a Tanácsköztársaság elleni harcban, mint Csehszlovákia, miért került egyre élesebb összeütközésbe a békekonferenciával, amely szintén arra törekedett, hogy mielőbb felszámolja a magyarországi proletárdiktatúrát.³⁰

Noha a csehszlovák igényekről is vitáztak, a csehszlovák delegáció mindvégig meg tudta őrizni jóviszonyát a nagyhatalmakkal. Masaryk és Beneš nemcsak a francia diplomaták és katonai vezetők támogatását élvezték, hanem az angolokét is. Nemcsak Lloyd George viseltetett nagyobb rokonszenvvel a csehszlovák polgári demokrácia képviselői iránt, szemben Brătianuval, de a Foreign Office-nak is nagy csehszlovák lobby-ja volt. A csehszlovák államférfiak sokkal inkább összhangba tudták hozni törekvéseiket a békekonferencia politikájával, mint a románok. Kitűnt ez a Szovjet-Oroszország ellen folytatott intervencióban is. Míg a román hadsereg és politikai vezetés Besszarábia megtartására törekedve keresztezte a békekonferencia által támogatott Gyenyikin akcióit is, addig a Csehszlovák Légión Szibériában igen nagy szolgálatot tett az USA-nak, Angliának, Franciaországnak.³¹

Beneš 1919. február 5-én hallgatta meg a tízek tanácsa. Előterjesztésében Szlovákia déli határa a Duna vonalát követve Vácig, onnan eléggé egyenes vonalban Miskolcnál haladt volna, majd a Tisza mentén északkeletre fordulva az Unghoz ért. A dunai vízi út mellett az Adriára való kijárást is kérte a csehszlovák–jugoszláv korridor révén. Az érvelés, amely a VI. sz.-ban már egységes államot alkotó Csehország, Morvaország, Szilézia, valamint a X. sz.-ban a magyarok által átmenetileg megszakított cseh és szlovák

²⁸FRUS PPC V. 497–499, 620.; *Paul Mantoux*: Les délibérations du Conseil des Quatre (24 mars – 28 juin 1919). Paris. 1965. II. 5–8, IV. 672–674, 503–504.

²⁹FRUS PPC IV. 59–60, 145–147, 157–159. A semleges zóna létrehozásának francia részről is voltak ellenzői, mint Charpy tábornok, Franchet d'Espérey vezérkari főnöke. Uo. VII. 180 Foch, d'Espérey és Tardieu felhatalmazására, a zóna-terv alapján vették birtokba a románok azokat a vasúti csomópontokat, amelyeknek végleges sorsáról ekkor még nem döntöttek. *Spector* 110.

³⁰Brătianu a legélesebben támadta a békekonferenciát Magyarország iránti gyenge politikája miatt. *Spector* 136–137. Románia a Tanácsköztársaság megdöntése után sem alkalmazkodott a nagyhatalmakkhoz, mint az az ellenforradalmi rendszer berendezkedésének, a román csapatok kivonásának problematikájából is ismert.

³¹*Beneš*: Svetová... II. 513. *E. Beneš*: Problémy nové Evropy a zahraniční politika Československa. Praha. 1924. 19–16. *L. Nagy*: Az „orosz kérdés” a párizsi békekonferencián. In: *Ötven Év. A Nagy Október és a magyarországi forradalmak*. Bp. 1967. 145. s. köv.

egység helyreállítására vonatkozott, tulajdonképpen csak abból a szempontból érdekes, hogy a különböző érvek mennyire alárendelt szerepet játszottak.³²

A tízek tanácsában senki sem vitatta, hogy egész Szlovákiát a csehszlovák államhoz kell csatolni. Lloyd George azonban itt is felvetette a lakosság döntésének jogát, s mivel ő, Wilson, Sonnino úgy vélte, ha a határ a Duna vonalát követné, amihez Beneš ragaszkodott, túlságosan nagy magyarlakta terület kerülne csehszlovák fennhatóság alá, egy keskeny dunai kijárási biztosítást hozta szóba lehetőségként.³³

A csehszlovák területi bizottság Jules Cambon elnökletével március 27-én hagyta jóvá a „nagyok” elé terjesztendő javaslatot.³⁴ Ennek alapjaként – francia javaslatra – Beneš expozéját fogadták el. A csehszlovák határt illetően nagyobb érdeklődést váltott ki annak német és lengyel vonatkozása, mint a magyar, noha utóbbit illetően is voltak heves viták. Cambon szerint ui. az amerikaiak nem mutattak kellő megértést Prága stratégiai szempontjai iránt és az etnikai elvet itt is nagyobb mértékben akarták érvényesíteni, mint kollégáik. Ez esetben az angolokra sem igen számíhattak, mert a Foreign Office emberei Lloyd George-dzal szemben úgy vélték, „hadd kapják meg csehszlovák barátaink, amit kívánnak.”³⁵ Mivel azonban az amerikaiak készek voltak egyéb, nem magyar vonatkozású engedményekre, a többiek elfogadták az ő álláspontjukat, s ennek megfelelően Vác, Sárospatak, Sátoraljaújhegy, Tokaj, a salgótarjáni szénmedence és a város, Miskolc és környéke, Csap magyar kézen maradt. A Csallóköz sorsának eldöntésében viszont az amerikaiak engedtek, s így az Csehszlovákiához került. Kárpátukrajna hovatarozásáról hosszabb vita folyt. A békekonferencia ugyanis e területet semmiképpen sem kívánta Ukrajnához csatolni s eredetileg nem tartottak rá igényt a „kis szövetségesek” sem. Így azután az a lehetőség is felmerült, az amerikaiak részéről, hogy Magyarország kapja meg. Végül mégis Csehszlovákiának ítélték, noha követelései között nem szerepelt.³⁶ A csehszlovák–magyar határ egy ponton (Pozsony és környéke) Ausztriát is érintette. Az olaszok Pozsonyt magyar kézen akarták hagyni, akár azon az áron is, hogy Szeged Romániához kerüljön.³⁷ Máramarost illetően – az olaszok ellenére – a román és csehszlovák érdeklődés nyertese ismét Csehszlovákia lett. Ez esetben az amerikaiak is az angol és francia álláspontot támogatták.³⁸

A Magyarországgal kapcsolatos csehszlovák követelések egy szélesebb horizontú koncepció részét alkották. A Duna-medencében 1918-ban elkezdett hatalmi vákuum betöltésére ugyanis Csehszlovákia is aspirált. Prága úgy vélte, vezető szerep illeti meg e

³² FRUS PPC III. 877–887.

³³ Uo. 883–886.

³⁴ Wandycz 56.

³⁵ Idézi Wandycz 56–57.

³⁶ FRUS PPC IX. 748, s. köv.; Wandycz 67–69; Vondracek 36, 41. Masaryk hajlott volna bizonyos területi engedményekre a magyarok javára, hogy biztosítsa a Pozsonnyal szembeni Duna partot. (Ld.: Smuts és Masaryk tárgyalásait Prágában 1919 áprilisában. FRUS PPC IV. 669.) Vele szemben Beneš elutasította a Csallóköz, a Kassa körüli vidéket érintő egyezkedést és lakosságcserét ajánlott. Ez a megoldás akkor még túlságosan szokatlannak és szükségtelennek is tűnt, tehát a nagyhatalmak nem támogatták. Documents on British Foreign Policy 1910–1939. First Series. I–IX. London 1947–1960 (a továbbiakban: Documents) VI. 497.

³⁷ Papers and Documents relating to the Foreign Relations of Hungary. Vol. I. 1919–1920. Bp. 1939. Szerk. F. Deák–D. Ujváry. 165–166.

³⁸ Spector 127–128.

térsebben nemcsak a meggyengült Ausztriával, Magyarországgal, hanem hozzá hasonló szövetséges társaival szemben is. Csehszlovákia különleges pozíciójának megteremtésére egyidejűleg többféle eszközt is igyekeztek felhasználni,³⁹ s kiaknázni azt a kedvező helyzetet, amelyet Csehszlovákia a békekonferencián élvezett.

A csehszlovák vezető szerepet szolgált volna a közvetlen kijárási biztosítása az Adriára gazdasági és politikai következményei révén. Ezt már a háború alatt az angol kormányhoz intézett memorandumban egyik legfontosabb követelésként emelték ki.⁴⁰ Kramař 1918 novemberében az amerikaiak figyelmét is felhívta a korridorra, s mivel ők főleg a gazdasági szempontokra voltak érzékenyek, azokat hangoztatta nekik.⁴¹ A korridor-igény a békekonferencián előadott csehszlovák kívánságok között is szerepelt, még-hozzá több alkalommal. A nagyhatalmak tanácsa, a területi bizottság azonban elvetette a tervet, mert a magyar és osztrák területek további csökkentését az amerikaiak és az angolok már ésszerűtlennek tartották volna, mert Jugoszlávia tökéletes érdektelenséget mutatott iránta, s mert az elképzelés túlságosan bizarrnak tűnt az akkori Európában. Ennek ellenére 1919 júliusában a csehszlovákok ismét elővették. Ekkor készítette elő Foch marsall most már a békekonferencia közvetlen szervezésében a Tanácsköztársaság elleni újabb, véglegesnek szánt intervenciót. Prága nem nagyon lelkesedett a részvételért, de egy esetben mégis vállalta volna: akkor, ha ellenszolgáltatásként a korridort kérheti.⁴²

A vezető szerep igényével függött össze Prága erőfeszítése az észak-magyarországi és a tešini szénmedence megszerzésére. Masaryk 1919. január 5-én azt írta Benešnek: „Meg kell szerezünk Karvinát s ha lesz elegendő szénünk, módunk lesz ellátni Bécset, Budapestet és Bajorországot és ilyen módon befolyásunk alatt tartani ezeket az államokat.”⁴³ A lengyelekkel fegyveres konfliktusba is keveredtek emiatt, magyar vonatkozásban pedig a demarkációs vonal sorozatos átlépésétől, a Tanácsköztársaság elleni intervenciótól remélték tervük megvalósítását. Beneš ezt, a Négyek Tanácsában lefolyt vita során egyáltalán nem tagadta, sőt nyíltan elismerte.⁴⁴

Mindezeket túl Prága már ekkor foglalkozott egy olyan blokk kialakításával, amelyben az egymással területileg is érintkező utódállamok mintegy gyűrűbe fognák Magyarországot s amelyben Csehszlovákia hangadó lenne. Ebben az összefüggésben a korridor a közös jugoszláv–csehszlovák határt biztosította volna, hacsak egy keskeny sávon is. A magyar–csehszlovák határviták egy része arra irányult, hogy a közös csehszlovák–lengyel határral együtt közvetlen területi érintkezést teremtsenek Romániával is. Masaryk 1919 februárjában úgy nyilatkozott, hogy ilyen módon Lengyelországtól Görög-

³⁹ A koncepcióról részletesen: *Vondracek* 147–148, 181–182.

⁴⁰ Uo. 31. s köv. *Elisabeth de Weiss*: Dispute for the Burgenland in 1919. *Journal of Central European Affairs* 1943. 2. sz.

⁴¹ *LL George* II. 930; *Wandycz* 63; *FRUS PPC* XII. 275.

⁴² *Wandycz* 65, 69, 72.

⁴³ Idézi *Wandycz* 92–93. Más helyen Masaryk így nyilatkozott: „Mihelyt készen leszünk a magyarokkal, Bécset leckéztetjük meg. Elnyújtják az elszámolást velünk, milliókat tüntetnek el és iparkodnak becsapni bennünket.” Idézi: *Vaclav Kral*: A csehszlovák burzsoázia intervenciósi háborúja a Magyar Tanácsköztársaság ellen 1919-ben. H. n. 1956. 253.

⁴⁴ Ez a négyek tanácsa jún. 10-i ülésén történt, ahol *LI. George* ismét vitát provokált Benešsel. *FRUS PPC* IV. 286–287. 1919 decemberében azért nem akartak szén szállítani Magyarországnak, mert, mint mondták, nem kapták meg a salgótarjáni szénmedencét. Uo. IX. 403.

országig terjedő szövetség jöhetne létre, amely a Balti-tenger és a mediterrán vidék között uralná Európát.⁴⁵ Ez a szélesebbre tágitott szövetségi terv ekkor is igen jól hangzott Párizsban, hiszen maga a békekonferencia, s különösen Clemenceau valami hasonló szovjetellenes övezet létrehozására törekedett.

A terv majdani megvalósításának alapjait a békekonferencia megteremtette, de Csehszlovákia nem kapta meg a korridort, a salgótarjáni szénmedencét, s egyáltalán, a szénszállításokkal való manipulálás sem sikerült. A nagyhatalmak adott határon túl Csehszlovákia megerősítését sem kívánták; blokk terve túlságosan sok érdeket keresztezett és 1919 folyamán még nem tisztázott kérdések sorát vetette fel. Nemcsak a Duna-medence viszonyai voltak még rendezetlenek, hanem az európai nagyhatalmak tervei is.

Magyarország és Jugoszlávia államhatárainak megvonása összehasonlíthatatlanul kevesebb konfliktussal járt. Az okok nyilvánvalók: az érdekütközések volumene (lényegében véve a Bácska, illetve a baranyai–bajai háromszög) és politikai súlya nem volt mérhető Erdély vagy Észak-Magyarország problémájához. Jugoszlávia elsősorban az 1915-ös aide mémoire értelmezésével, olasz riválisával és részben Romániával volt elfoglalva, nem szólva belső problémáiról. Pasić, Trumbić, Vesnić 1919. január 31-én fejtették ki a „tízek” tanácsában álláspontjukat. Az ezekkel kapcsolatos viták, a békekonferenciát válsággal fenyegető összetűzések nem magyar vonatkozásúak voltak.⁴⁶ A korábban mind Romániának, mind Szerbiának odaígért Bánátot most kettejük között osztották meg. Pécs és a baranyai háromszög birtokbavétele, amelyet Magyarországnak ítélték, csak 1921-ben történhetett meg. A pécsi szénmedencét Jugoszlávia szívesen megtartotta volna.

Az osztrák–magyar határ kialakítása a Nyugat-Dunántúl, Burgenland hova-tartozása, megosztása körüli vitákat és összecsapásokat jelentette elsősorban. A probléma helyét és súlyát a békekonferencián az határozta meg, hogy – miután a korridort elvetették – a döntés két, bár távolról sem azonos módon kezelt legyőzött ügyévé egyszerűsödött. E kérdéskör hazai feldolgozottsága sokkal teljesebb, semhogy itt meg kellene ismételni az ismert tényeket.⁴⁷

A nagyhatalmak döntéseire jellemző, hogy a Szlovákiával kapcsolatos magyar veszteségek enyhítésére magyar kézen hagyták Csornát, Szentgotthárdot, mivel pedig Pozsony mégis a csehszlovák államhoz került, a magyaroknak meghagyták Szegedet, amelyet Románia szeretett volna birtokolni.⁴⁸

Miután az egyes területi szakbizottságok befejezték munkájukat, május 8-án – a „négy nagy” instrukciója alapján – a külügyminiszterek tanácsa egyesítve tárgyalta javaslataik magyar vonatkozásait és rögzítette Magyarország határait.⁴⁹ Ezek a korábbi ígéreteken túl gazdasági, stratégiai szempontokra épültek; az etnikai elv sérelmeit a

⁴⁵ Uo. XII. 403–404.

⁴⁶ Uo. III. 822. s. köv.; *Lederer* 117. s. köv. A polgári demokratikus magyar kormány és vezető jugoszláv politikusok között komoly tárgyalások folytak a szorosabb együttműködésről, a vitás kérdések kétoldalú rendezéséről, amilyenekre nem került és nem kerülhetett sor a csehszlovák és a román kormánnyal; *L. Nagy*: A párizsi békekonferencia 63. s. köv.

⁴⁷ *Gábor Sándorné*: Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. 46. s. köv., 131. s. köv. *G. Soós Katalin*: A nyugat-magyarországi kérdés (1918–1919). Bp. 1959. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 25. *Vondracek, Weiss* vonatkozó részei.

⁴⁸ *Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary*. I. 165–166; *Wandycz* 53. Az olaszok Pozsonyt Magyarországnak akarták ítélni, a franciák és angolok nem.

⁴⁹ A határokat közli: *FRUS PPC IV*. 505–507, 814–817.

népszavazás, az önrendelkezés lehetősége nem csökkentette. (A magyar vonatkozásban egyetlen soproni népszavazást 1921-ben nem a békeszerződés vagy annak alapelvei, hanem más körülmények tették lehetővé.) A népszavazás elrendelése – alapelveként – még vitás területek esetében sem szerepelt a békekonferencia eszméi között. Mindössze négy esetben (Tešin, Felső-Szilézia, Klagenfurt, Sopron) került rá sor. A vezető politikusok közül egyedül Wilson hajlott volna arra, hogy a népszavazás módszerét nagyobb mértékben alkalmazzák, de ő sem akarta ezt a rendezés általános elvévé emelni. Beneš és Brătianu az egy-két, csak mellékesen és igen gyengén odavetett megjegyzést, mely népszavazás lehetőségére vonatkozott, a leghatározottabban visszautasították.

A nagyhatalmak már 1918 őszén, amikor a békeszerződésekre vonatkozó elveiket megfogalmazták, valamilyen formában jelezték azt a problémát, ami a nagy területváltozással, igen jelentékeny népességmozgással szükségszerűen járni fog. A békekonferencián magán – főleg amerikai és angol részről – kifejezték aggályaikat amiatt, hogy pl. Lengyelországhoz, Csehszlovákiához, Romániához stb. igen jelentős nemzeti kisebbség került.⁵⁰

Wilsonnak, aki igen érzékeny volt e probléma iránt, az volt az elgondolása, hogy minden új állam ún. kisebbségi szerződést ír alá, amelyben vállalja, hogy országa a nem az uralkodó nemzetiséghez tartozó többinek is egyenlő jogot biztosít az állampolgári élet minden területén. A szerződés végrehajtását a Népszövetségre, arra az intézményre akarta bízni, amelyet a béke őrzőjének tervezett. A javaslatot a békekonferencia májusban szervezett egyik bizottsága („új államok bizottsága”) dolgozta ki. A nagyhatalmaknak, beleértve természetesen Olaszországot is, a szerződést nem kellett aláírniuk.⁵¹

A javaslat május 29-i első tárgyalására meghívták a csehszlovák, román, jugoszláv delegációt is, mivel e kisebbségi szerződést beillesztették a békeszerződésekbe, amelyeket azoknak alá kellett írniuk. Brătianu, mint a „kis szövetségesek” szószólója, egyelőre csak haladékat kért és kapott a szöveg tanulmányozására.⁵² A május 31-i tanácskozáson már kirobbantak az ellentétek. Az új államok azt kívánták, hogy a nagyhatalmak is vállaljanak hasonló kötelezettséget, de Olaszország feltétlenül írja alá a kisebbségi szerződést. Csehszlovák részről úgy látták, helyesebb lenne az egyes államok saját törvényeivel garantálni a nemzeti kisebbségek jogait. Brătianu viszont kereken megtagadta a kisebbségi szerződés aláírását, mint amely beleavatkozás belügyeikbe. Wilson, Clemenceau és a többiek érvelése sem tudta megváltoztatni a román álláspontot.⁵³ Szeptember 10-én alá kellett volna írni Ausztria békéjét, benne a kisebbségi szerződést. Ezt a román kormány kategorikusan elutasította, a jugoszláv lemondásával hátrította el a színvállást, Prága azonban nem követte példájukat.⁵⁴

⁵⁰ Uo. IV. 363, 414–415. *Spector* 100.

⁵¹ *Lederer* 239; *Spector* 206. A kisebbségvédelmi rendszerrel részletesen foglalkozik: *Rehák László*: A kisebbségek Jugoszláviában. Novi Sad. 1967. Az első rész a békekonferencia munkáját és annak eredményét, a második a jugoszláviai helyzetet tárgyalja.

⁵² FRUS PPC III. 391–393; *Spector* 140.

⁵³ FRUS PPC III. 394. s. köv.; *Spector* 140. s. köv.; *Lederer* 239. Brătianu, amikor Párizsból visszautazott Bukarestbe, az angol követnek kijelentette, úgy bántak vele, mint egy ellenséggel. Documents VI. 74–75, 323.

⁵⁴ *Lederer* 242. s. köv., 255. s. köv.

Románia, mint ismeretes, a kisebbségi szerződés aláírásának megtagadásával kettős célt kívánt elérni: egyrészt elhárítani a kisebbségi jogok intézményes biztosítását, másrészt az itt teendő engedmények fejében kárpótlást kívánt kapni Magyarországtól, illetve Szovjet-Oroszországtól rovására, az 1916-os szerződés területi ígéreteinek jegyében. A huzakodás, összefüggésben a Magyarországot megszállva tartó román csapatok kivonásának ügyével, az 1919-es év őszén át tartott és csak decemberben ért véget. A nagyhatalmak engedtek Romániának, míg az viszonzásul és területi nyeresége fejében aláírta a kisebbségi szerződést.⁵⁵

A viták során különösen sok szó esett arról, hogy Romániában 1914 előtt nem volt állampolgárságuk a zsidó vallású lakosoknak, s hogy a nagyhatalmak (főleg Anglia és az Egyesült Államok) szerint az 1919. május 22-i román királyi dekrétum sem volt kielégítő e téren. Felháborítónak tartották azt is, hogy a kisebbségi szerződésbe a román delegáció olyan pontokat akart bevetetni, amelyek nemcsak lejáratják volna annak komolyságát, de sértették volna a zsidóság vallási érzeit.⁵⁶

A kisebbségi szerződés végső szövegét 1919. december 9-én amerikai szakértő referálta s így kifogásainak is nagy nyomatékkal adott hangot. A javaslat és előterjesztője ragaszkodott ahhoz, hogy szerződésileg is biztosítsák a zsidóságnak a román állampolgárokéval egyenlő jogait.⁵⁷

Noha a fenti probléma – éppen kirívó volta miatt – nagyobb hangsúlyt kapott a konferencián, Románia nemzetiségi összetételét ismerve nem kétséges, hogy Bukarest ellenállása a kisebbségi szerződéssel szemben nem ebből, hanem a magyar, német, délszláv és egyéb népesség jelentős számából fakadt.

Az amerikai és angol szakértőket az Erdélyben kialakult helyzet aggodalommal töltötte el, s 1919 őszéig próbálkoztak azzal, hogy szövetséges missziót küldjenek a helyszínre. Bukarest kategorikusan elutasította a tervet: „... a Szövetséges Misszió megérkezése – mondotta Maniu – jel lenne az erőszakos irredentizmus kitörésére és bátorítaná a magyarok hiedelmét, hogy Erdélynek Romániához való csatolása még nem elhatározott dolog... Erdély egész magyar lakossága, akárcsak maga Magyarország, úgy tekintené ezt, mint égből küldött lehetőséget a sérelmeik miatti bosszúállásra és arra, hogy Erdélynek a magyar államba való visszaintegrálására használják fel.”⁵⁸

⁵⁵ FRUS PPC IX. 537–540. A kisebbségi szerződés körüli huzavona során feszült viszony alakult ki az angolszász politikusok és Bukarest között. Sir Eyer Crowe kifejezetten ellenezte, hogy egyezkedjenek Bukaresttel. Documents VI. 272–273, 277. Clerk bukaresti tárgyalásai 1919 októberében részben szintén e problémához kapcsolódtak. FRUS PPC VIII. 552. Végül, de csak 1919. nov. 25-én, azzal fenyegették meg Romániát, hogy nem fogják szövetségesként kezelni. Uo. IX. 330–331. Mindenesetre nov. 27-én a románok nem írták alá a bolgár békeszerződést. A kisebbségi szerződés és a magyarországi kivonulás révén azonban biztosították maguknak Besszarábiát. Uo. IX. 915–917.

⁵⁶ FRUS PPC IX. 351. s köv. Az inkriminált részek többek között egyes zsidó vallási ünnepek megtartására vonatkoztak.

⁵⁷ Uo. IX. 537–540.

⁵⁸ Documents VI. 433. Rattigan Curzonnak 1919. nov. 27. – Ez időben Berthelot is úgy nyilatkozott: Erdélyben „a lakosság nincs oly mértékben a Romániával való egyesülés mellett, mint azt gondolni lehetett volna”. FRUS PPC IX. 126.

A nemzetiségek jogainak, az új államokban kialakítandó státusának kérdése nemcsak ilyen összefüggésben merült fel. A számtalan ismert probléma közül elég emlékeztetni a szlovák autonómia ügyére, a cseh és szlovák viszony alakulására.⁵⁹

A Tanácsköztársaság ellen megindított fegyveres támadás sikertelensége készítette a békekonferenciát arra, hogy már júniusban ismertesse az érdekeltekkel a határookra vonatkozó döntéseit. Június 11-én a külügyminiszterek tanácsában ez szóbelileg történt meg, majd jegyzékben is megkapták a döntést az egyes kormányok, a Forradalmi Kormányzótanács szintén, június 13-án.⁶⁰

Noha a határok vonala a résztvevőket nem meglepetésként érte, Brătianu drámai módon reagált és tiltakozott a Romániát ért sérelmek, veszteségek miatt. A román koronatanács nem fogadta el a döntést, Brătianu július 3-án lemondott. (Ez utóbbi alkalmat adott a kisebbségi szerződés körüli viták elhúzására is.) Ezzel új szakasz kezdődött Bukarest ama küzdelmében, hogy a nagyhatalmaktól a lehető legkedvezőbb területi döntést erőszakolja ki.⁶¹ A csehszlovák delegáció nevében Kramař elfogadta a döntést, amely kielégítette Prágát és csupán két pontot kifogásolt; a Losonc-Csata vasútvonal birtoklása kapcsán és Pozsonnyal szemben, a Duna partján javasolt még további, számukra kedvező kiigazítást. Ezeket meg is kapta.⁶² A jugoszláv delegációnak nem voltak érdemi kifogásai az államhatárok magyar vonatkozásai ellen.

A győztesek a békeszerződések kidolgozásába a legyőzötteket nem vonták be, azok csak a kész szövegeket kapták kézhez. Még kevésbé voltak hajlandók arra, hogy a békeszerződés aláírásáról a Forradalmi Kormányzótanáccsal tárgyaljanak. Ha ugyanis tárgyaltak volna a Forradalmi Kormányzótanáccsal, ha az írja alá a békeszerződést, akkor a nagyhatalmak megteremtették volna a proletárdiktatúra konszolidációjának fontos nemzetközi feltételét. Céljuk éppen az volt, hogy a Tanácsköztársaságot mielőbb felszámolják, s ezt szolgálta a június 13-i jegyzék is.

A magyar békedelegáció meghívásával ennek ellenére több alkalommal (1919. április 26., 30., május 1.) foglalkoztak. Noha a vezető politikusok többsége nem értett egyet vele, sok más esethez hasonlóan, elfogadta Wilson álláspontját. Ennek értelmében Henri Allizénak, a bécsi francia megbízottnak kellett volna továbbítania a Forradalmi Kormányzótanácsnak szóló meghívást.⁶³ Ő is osztotta azonban bécsi kollégáinak azt a felfogását, amelyet Coolidge fogalmazott meg: „... ha kézbesítik a Párizsba küldendő képviselőkre vonatkozó meghívást, ez nagymértékben megnöveli (a Tanácsköztársaság) tekintélyét és megerősíti pozícióját.”⁶⁴ A Tanácsköztársaság válságos helyzete május 1-e körül kiváló alkalmat adott a meghívás elsüllyesztésére. Amikor május 6-án Wilson a

⁵⁹ Documents VI. 261–262: Osusky Clemenceaunak 1919. szept. 24-én a Hlinka-féle mozgalmról „en vue d’une autonomie complète de la Slovaquie”, amit ráadásul a lengyelek is bátorítanak. Ld. még: *Arató Endre*: A magyar–csehszlovák viszony ötven éve. Bp. 1969. 29–31 és II/1. fejr.

⁶⁰ FRUS PPC IV. 804. s. köv., 814–815. Az ezt megelőző ülésre, ahol a határozat született: uo. VI. 284. s. köv.

⁶¹ Uo. és *Spectator* 152. Románia kedvező pozíciója lehetővé tette, hogy a magyar–román határmiai sérelmei fejében a békekonferenciával kárpótoltassa magát Szovjet–Oroszország rovására. Documents VI. 323., 406.

⁶² FRUS PPC IV. 811.

⁶³ Uo. V. 368–369, 392–393, 406.

⁶⁴ Uo. XII. 455–456.

magyar válasz felől érdeklődött, Clemenceau azt közölte, hogy ilyen nem érkezett, sőt a budapesti kormány megbukott.⁶⁵ Ezzel, függetlenül a valóságos helyzettől, az ellenforradalom hatalomrajutásáig s a Huszár-kormány megalakulásáig az ügyet lezártak tekintették.

A magyar béke delegáció végülis 1920 januárjában, Apponyi Albert vezetésével utazott Franciaországba és tette meg észrevételeit a békeszerződésre. Közismert általánoság, hogy az ellenforradalmi rendszer a történeti Magyarország szétesését nem fogadta el, hogy a revízió volt politikájának egyik alappillére, mégha érvényesíteni hosszabb ideig nem is tudta. Azonban a magyar béke delegáció előterjesztése sem utasíthatta el eleve a békeszerződésben kijelölt határokat, hanem úgy próbált érvelni ellenük, hogy azok gazdasági, etnikai, kulturális szempontokra épüljenek. A népszavazás kívánsága – minden hátsó gondolata ellenére – angol és amerikai füleknek jól hangzott.⁶⁶ A magyar delegációénál józanabban és reálisabban megfogalmazott ellenérvek méltánylására sem lehetett azonban már ekkor számítani, mert a magyar békeszerződés megbolygatása szükségszerűen az egész Duna-medencét érintette volna.

Ilyen formán az a vita, amely Lloyd George kezdeményezésére a párizsi döntések után egy évvel, 1920-ban, Londonban kibontakozott, a magyar országhatárokat már nem módosíthatta.⁶⁷ Ennek ellenére fényt vetett arra, hogy az angol–francia ellentétek a Duna-medence vonatkozásában nem csökkentek az eltelt idő során, sőt, hogy a döntések következményei a korábban is aggályoskodók körében növekvő aggodalmat váltottak ki. Llyod George, Nitti támogatásával, a magyar határkérdések feletti vita újranyitását akarta kieroszakolni,⁶⁸ ami ekkor már lehetetlen volt. Ezt nemcsak a franciák állhatatos tiltakozása⁶⁹ akadályozta meg, de a Foreign Office állásfoglalása is, amely ez esetben szintén

⁶⁵Uo. V. 494.

⁶⁶The Hungarian Peace Negotiations I. 165. s köv., FRUS PPC IX. 884. – A magyar béke delegációt már Neuillyben meglepte, hogy Clemenceau határozott kívánságával szemben Ll. George módot adott megbeszélésre Apponyi beszédét követően. Papers and Documents Relating to the Hungarian Foreign Relations I. 861. – A magyar békeszerződésre és aláírására ld.: *Juhász* I/3. fej.

⁶⁷Miközben a nagykövetek tanácsa Párizsban folytatta a békekonferencia munkáját, Ll. George Londonban összehívta a miniszterelnökök konferenciáját 1920. febr. 12.–ápr. 10. között. Rajta kívül Millerand és Nitti volt jelen, a japánokat londoni nagykövetség képviselte csupán, míg az Egyesült Államok – visszavonulva a békekonferencia és Európa politikai ügyeitől – nagykövétet sem küldte el. A vezető politikusokhoz külügyminiszterek és szakértők is csatlakoztak. A konferencia főkérdése a török békeszerződés volt, de a magyar is itt került napirendre. Ld.: Documents VII.

⁶⁸Ll. George – a magyar előterjesztés ürügyén – akarta a főkérdéseket újra vitatni, mint ahogyan a német esetben is behatóan tanulmányozták a választ. Ha nem ezt tennék, mondotta, „az igazságtalanság benyomását keltenék” (Documents VII. 248.). Úgy látta, nehéz dolguk lesz, ha meg akarják védeni javaslatukat s a közel 3 millió magyar nemzetiség más államhoz csatolását (uo. 384). Nitti szerint nemcsak vitára, de korrekcióra, „méltányos eljárás”-ra is szükség lenne, hogy erősítsék a magyar ellenforradalmi rendszert (Uo. 387–389). Az angolok és az amerikaiak már 1919 májusában is próbálkoztak Szlovákia déli határának újravitalásával Smuts jelentése alapján. A franciák és Beneš nyomására azonban meghátráltak. FRUS PPC. IV. 666.

⁶⁹A franciák, s köztük Berthelot, aki a Ll. George-dzal való vitát folytatta, nehezen tudta megőrizni higgadtságát (Documents VII. 384–385), amikor az angol miniszterelnök így fordult hozzá: „Berthelot úr valóban azt hiszi, hogy békéhez vezethet Közép-Európában, ha utóbb felfedezzük, hogy a magyar kívánságok megalapozottak voltak és hogy a magyaroknak egész közössége adatott, mint nyáj (like cattle) Csehszlovákiának és Erdélynek, egyszerűen azért, mert a konferencia visszautasította a magyar eset tanulmányozását?” (Uo. 386.)

miniszterelnökével ellentétes volt.⁷⁰ Nem csodálható, ha Jugoszlávia, Csehszlovákia, Románia is közös jegyzékben tiltakozott a korábbi határozatok esetleges felülvizsgálata és mindennemű népszavazás ellen.⁷¹ A londoni konferencián lezajlott vitának figyelemre méltó és következményeiben jelentős eseménye volt, hogy itt született meg az a formula, amely azután belekerült az ismert Millerand-levélbe. Curzon angol külügyminiszter, az ellentétek áthidalása érdekében vetette fel: „Nem volna lehetséges, hogyha ezek a bizottságok beható vizsgálat után úgy találják, hogy bizonyos területeken igazságtalanság történt és módosításokra van szükség, akkor joguk legyen következtetéseiket a Nemzetek Szövetségéhez továbbítani?” Ajánlotta azt is, hogy „bármely fél”, tehát nemcsak a bizottságok, kapjanak hasonló jogot. Ez a formula tökéletesen megfelelt a franciák és az utódállamok céljainak. Elfogadták a javaslatot az olaszok is, akik azonban továbbra is kifogásolták a magyar kormánynak adandó válasz egyes pontjait.⁷²

A londoni vita tehát nem módosíthatta a már 1919-ben meghozott területi döntéseket. Az ellenforradalmi rendszer érvelését sem vették figyelembe.

A magyar békeszerződés tető alá hozása több mint egy esztendeig elhúzódott, egyes vitás kérdések végleges rendezése (Sopron, Baranya) még később történt meg. Mindez elkerülhetetlenül kihatott a magyarországi belpolitikai konszolidáció folyamatára: részét alkotta azoknak a nemzetközi tényezőknek, amelyek hozzájárultak a Tanácsköztársaság bukásához, de nehezítette a hatalomra segített ellenforradalom megszilárdulását is. A magyar ellenforradalmi rendszer a békekonferencia területi döntéseiért a forradalmakat tette felelőssé – minden alap nélkül. Ugyanakkor elfogadta a békeszerződést, mint nemzetközi elismertetésének alapfeltételét, egész bel- és külpolitikájához felmentést talált annak feltételeiben; ha alá is írta a békét, soha nem tekintette véglegeseknek a trianoni határokat.

A békekonferencia döntéseivel azonban nemcsak a magyar kormányzat volt elégedetlen, nem elégítette ki teljesen Magyarország szomszédait sem. A békeszerződések különböző érdekek egyeztetése, engedmények láncolata révén nyerték el végleges formájukat. Az adott viszonyok között nem lehetett másra számítani, mint arra, hogy az érdekegyeztetés mindenekelőtt a háborúban veszteseket sújtja. De a többiek is azt kifogásolták, hogy nekik is engedniök kellett. Bukarest, bár megvalósította Nagyromániát, kifejezetten kárvallottnak tüntette fel magát és elsősorban az angolokat hibáztatta ezért, mivel „az angol politikát legfőképpen a nemzetközi és zsidó tőke megfontolásai befolyásolták”.⁷³ Csehszlovákia rendkívül kedvező elbánásban részesült, olyan területeknek is birtokába jutott, amelyeket eredetileg nem követelt magának. Mégis, Beneš például a tešini vitában azért nem volt hajlandó egyezkedni a lengyelekkel, mert túl sokról kellett lemondaniuk Szlovákiában.⁷⁴ Egyedül Jugoszlávia sérelmei estek távol a magyar vonatkozásoktól. Saint-Aulaire nem állt egyedül azzal a véleményével, hogy az angolszászok

⁷⁰ Uo. 440–444.

⁷¹ Uo. 444.

⁷² Uo. 448–449. Curzon azokra a szakbizottságokra utalt, amelyek a magyar válasz és a magyar békeszerződés részleteivel foglalkoztak.

⁷³ Documents VI. 371. Károly király Poincaréhoz intézett levelében szintén a Romániával szemben megnyilvánult ellenségeséget panaszolta. FRUS PPC IX. 376.

⁷⁴ FRUS PPC III. 105–106.

miatt kellett engedniök a franciáknak, többek között az utódállamok esetében is. Nem csekély túlzással állapította meg: „Le Congrès parlait anglais et pensait américain”.⁷⁵

Függetlenül attól, hogy a kívánságok mennyire voltak megalapozottak, hogy a sérelmek mennyire voltak valóságosak, tény, hogy a nagyhatalmak, bár messzemenő jóindulattal kezelték kis szövetségeseiket, területi és politikai megerősödésüknek egy ponton határt szabtak. Így bár a magyar területi döntések során az etnikai elvet a lehetőség határain belül sem alkalmazták, bár népszavazásra jelentős területek sorsának eldöntésében nem került sor, a nemzet fennmaradásához szükséges területet és életkeretet — az ezeket sértő igényekkel szemben — megteremtették. Bizonyos, hogy a francia politika mindig kész volt messzebb elmenni Prága és Bukarest támogatásában, mint az angol; hogy a franciák maguk nem kezdeményezték pártfogoltjaik követeléseinek korlátozását, értelemszerűen, a magyar vonatkozásban kedvezőbb döntéseket. Ezek angolszász és részben olasz oldalról indultak ki. A végső határozatok azonban úgy jöttek létre, hogy maguk a franciák is elfogadták őket.

Mindeme jelenségek hátterében az munkált, hogy az itt egyszerűség kedvéért emlegetett „angol”, „francia”, vagy „olasz” politika távolról sem volt egységes és kiforrott, különböző csoportok és irányzatok egyidejűleg hatottak a tárgyalások folyamán és azokat követően. Nem volt teljesen egységes az amerikai delegáció sem. 1919 folyamán, azon túl, hogy a Duna-medence térségében önálló államokat kell létrehozni, s hogy ez szükségszerűen a történeti Magyarország rovására történik, az egyes nagyhatalmaknak nem volt határozott és végleges tervük a Duna-medence egészére vonatkozóan, s a Magyarországot, valamint szomszédait illető elképzeléseikben is különböző, egymással olykor ellentétes törekvések kaptak helyet.⁷⁶ Politikájuk formálódásában az egyik és legmesszebb ható következményekkel járó szakasz a békekonferencia ideje volt, mivel az itt hozott döntések keretet adtak az eseményeknek és bizonyos mértékig előre jelezték mind a nagyhatalmak, mind az érintett kis országok további magatartásának alakulását.

Ж. Л. Надь

Споры о границах Венгрии на мирной конференции в 1919 г.

(Резюме)

Автор подытоживает великодержавную политику, которая определила территорию, границы новых государств, образовавшихся после первой мировой войны и распада Австро-Венгерской Монархии. Она подчеркивает, что на счет войны шли не только репарации, но и разлом исторической Венгрии, и реорганизация Центрально-Восточной Европы была подчинена великодержавным интересам и антисоветской политике.

В первой части статьи, носящей заглавие „Приготовления”, автор напоминает о договорах, обещаниях, данные державами Антанты в интересах военной победы, которые большей частью обязали мирную конференцию. Автор говорит о тех военных акциях, с помощью которых „малые союзники” до конца 1918 г. стремились обеспечить свои территориальные претензии.

⁷⁵ „A konferencia angolul beszélt és 'amerikaiul' gondolkozott.” *Comte de Saint-Aulaire, Ambassadeur de France: Confession d'un vieux Diplomat.* (Paris). 1953. 484.

⁷⁶ Ld.: *Ádám Magda és Ormos Mária* kutatási eredményeit.

Автор противопоставляет политике держав-победительниц позицию Советской-России о мире, о национальном самоопределении.

В дальнейшем (Споры и переговоры) автор более подробно занимается территориальными претензиями Чехословакии, Румынии и Югославии и относящимися к ним американской, английской и французской претензиями. Она указывает на то, что к времени открытия мирной конференции в основном была определена судьба важнейших территорий, на мирной конференции уже больше занимались их кодификацией, обсуждением подробностей. Мирные договоры получили свою конечную форму посредством уравнивания разных интересов, серии компромиссов. В данных условиях можно было считать только тем, что согласование интересов сильно заденет в первую очередь проигравшие войну страны. Автор констатирует, что великие державы в связи с мирным договором манипулировали против Советской Республики не путем передачи различных территорий, а тем, что они не передали мирный договор Революционному Управляющему Совету потому, что это обозначило бы признание революции.

Наконец автор намекает на то, что хотя в решениях относительно венгерских территорий этнический принцип не использовался даже в рамках возможностей, хотя в решении судьбы значительных территорий не прибегали к плебисциту, необходимые для сохранения нации территория и условия жизни были обеспечены мирной конференцией, в конечном счёте великие державы не исполнили в полной мере принятые в годы войны обещания.

Zs. L. Nagy

Debates over the Hungarian border at the peace conference in 1919

(Summary)

The author of the article summarizes the great-power policy determining the territory and borders of the new states coming about after the First World War and the disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy. She underlines that the war created not only the problem of the reparations, but also the breaking up of old historic Hungary, and that the reorganization of East-Central Europe followed the interests of the Great Powers and their anti-Soviet policy.

In a chapter entitled „Preparations”, Mrs. L. Nagy reminds the reader of the contracts and promises made by the member states of the *entente cordiale* in order to attain military victory. They have greatly bound the hands of the powers at the conference. The military actions trying to secure the fulfilment of the territorial demands of the „little allies” up to the end of 1918 are also dealt with. The author confronts the standpoint of the victorious Great Powers and the Soviet Union on peace and national sovereignty.

In another chapter on the „Debates and negotiations”, Mrs. L. Nagy discusses in fuller detail the Czechoslovakian, Rumanian, and Yugoslavian territorial claims, and the opinion of the Americans, the English and the French on them. She points out that by the beginning of the peace conference, the fate of the most important territories had already been settled upon, and the conference itself served largely only its codification and the discussion of details. The peace treaties gained their final form after the reconciliation of the various differing interests and after a chain of compromises. Under the given circumstances one could not expect anything else than that this policy of reconciling the various interests would afflict the losers of the war. The author states that the Great Powers operated against the Hungarian Soviet Republic not by giving certain territories to other countries, but by not giving the peace treaty to the hands of the Revolutionary Governing Council, since this would have meant the official recognition of the revolution.

Finally, the author points out that although the ethnic principles were not applied even within the given narrow possibilities in the case of the border problems, and though no plebiscite was held in connection with large territories, the peace conference secured the territory and framework of life necessary for the survival of the nation, and the Great Powers did not finally fulfil their promises made during the war years.

PRITZ PÁL

Gömbös Gyula külpolitikai nézeteinek alakulásához (1918–1932)

Gömbös Gyula főleg és elsősorban a belpolitikai küzdelmeknek volt részese, egyik irányítója. Az ország mérete és nemzetközi helyzete folytán azonban – a korszak más politikusaival hasonlóan – arra kényszerült, hogy lépésénél a nemzetközi kapcsolatokra, várható alakulásukra fokozottabb figyelmet fordítson; politikájának hatása pedig az ország külpolitikájában is megmutatkozott. Miniszterelnöksége idején már nemcsak időnként és kisebb-nagyobb mértékben, de folyamatosan és meghatározó módon befolyásolta Magyarország külkapcsolatainak alakulását. Úgy gondoljuk, e két szempont indokolja azt, hogy a későbbi kormányfő külpolitikai nézeteinek alakulása önálló vizsgálódás tárgya legyen. Tanulmányunkkal e munka elvégzéséhez szeretnénk elsősorban hozzájárulni.¹ Mindazonáltal több ponton – ahol indokoltnak véljük – a témát a politikatörténet irányába bővíteni fogjuk. Ellenben – megfelelő mélységű kutatások és kielégítő szakirodalmi támpontok híján – nem vállalkozhattunk a Gömbös által vezérelt szervezeteknek a szomszédos országokban kifejtett szubverzív tevékenységének bemutatására; mellőznünk kellett a külállamokba irányuló propagandahadjáratban vitt szerepének a taglalását, és hiányzik tanulmányunkból a német nemzeti szocialistákhoz a húszas évek elején fűződő nexusának a feltárása.

*

Amikor 1919 januárjában a MOVE országos elnökévé választják, alig több mint 32 esztendő. A Tolna megyei Murgán, az „egészen német nyelvű és egészen magyar szívű” faluban apai ágon elszegényedett nemesi, anyai ágon sváb gazdagparaszti családból született tanítógyerek katonai pályára lépett, a politikai kérdések iránti érdeklődés azonban hamar kiütközött belőle. 1912 őszén bekerült a bécsi hadiiskolába, a Monarchia vezérkari tiszteit kiképző intézménybe, és itt hamarosan az önálló magyar hadsereg eszméjének hangoztatásával hívja fel magára a figyelmet.² Ezirányú fellépéseiben megnyilvánuló erős nacionalista beállítottsága világnézeti-politikai felfogásának központi mozgója, amely a későbbiekben is megtartja ezt a szerepét.

¹ A téma első marxista szellemű megközelítésére ld. *Székel Lajos*: Gömbös és a fasiszmus külpolitikai koncepciójának alapvonásai. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* XIV. Szeged. 1963. 3–17 (a továbbiakban: *Székel*), valamint lényegében ugyanez a Valóság 1962. évi 6. számában (Gömbös Gyula külpolitikai koncepciójának kialakulása).

² *Révay József*: Gömbös Gyula élete és politikája. Bp. 1934 (a továbbiakban: *Révay*) 5–7, 68–71, 91–92, *Gömbös Gyula*: Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról. Bp. 1920 (a továbbiakban: *Gömbös*) 5, 7.

Nacionalizmusa hamar szélsőjobboldali tartalmat nyer. A Monarchia egyre jobban elmélyülő súlyos válsága Gömbösre sem maradhatott hatás nélkül. A kiutat — sokakhoz hasonlóan — H. S. Chamberlain munkájának gondolataiban találta meg. Pontosan nem lehet tudni, hogy mikor olvasta először e — számára „az élmény varázsával” ható — könyvet,³ de bizonyos, hogy még a világháború előtti években többször alaposan átforogtatta. Határozottan lehet állítani, hogy olvasmányainak ekkori nem túl széles körében ennek a hatása volt a legnagyobb.

A liberalizmust elvetette, a zsidóság számarányának csökkentésére az állami beavatkozást tartotta szükségesnek.⁴ A totális fasiszta állam kiépítésére irányuló későbbi törekvéseinek ez lehetett a kiindulópontja.

A világháború utolsó hónapjaiban extrém jobboldali nézetei jegyében már cselekvőleg lép fel: az év derekán írt tanulmányában a zsidók számarányának csökkentése végett sürget intézkedéseket, szeptemberben pedig — egy másik írásában — a Károlyi Mihály körül kialakuló polgári demokratikus tömörülést akarja felszámolni.⁵

Az őszirózsás forradalom kirobbanásának híre Bécsben éri és ellene gyorsan cselekedni akar. „November 2-án azt vetettük fel Tombor és Julier alezredekkel Hazai Samunak, hogy a Wienben levő Andrássy Gyula gróffal együtt álljanak az olasz és francia frontról hazaérkező magyar csapatok élére, abból a célból, hogy ezen csapatok segítségével a forradalmi magyar kormányt megbuktassuk.”⁶ A tervből nem lett semmi, hiszen a polgári demokratikus forradalom mindent elsőprő erővel diadalmaskodott, a volt uralkodó osztályok teljesen cselekvésképtelenné váltak.

Forradalomellenes beállítottsága mellett is volt egy törekvése — a magyar függetlenség kivívása —, amely valamelyes lehetőséget nyitott számára, hogy az új rendszer keretein belül magának helyet találjon. November 8-án már az újonnan kinevezett zágrábi magyar követség tagjaival együtt, katonai attaséi megbízatással, utazik új állomáshelyére.⁷ Zágrábban — mintha Budapesten semmi sem történt volna — főleg azt fontolgatta, miképpen lehetne a formálódó Jugoszlávia belső viszonyaiból hasznot húzni, hogyan lehetne a várhatóan elvesző területekből valamit megtartani. Ezért a Muraköz mielőbbi katonai megszállását szorgalmazza, illetve azt javasolja, hogy „látszólag se szerb, se horvát irányzatot ne támogassunk... A valóságban támogassuk azokat, akiktől többet várhatunk. Tehát egyelőre a szerbeket.” Úgy látja, hogy a szerbek a helyzet urai, azonban mivel „Jugoszlávia leple alatt Nagyszerbiát készítik elő”, ezzel óhatatlanul kihívják a horvátok szervezett ellenállását, amelyet Gömbös a békekötés utáni időkre vár. Elismerően nyilatkozik arról, hogy a szerbek higgadtan, szervezeten, körültekintően vették, illetve veszik kézbe az alakuló ország politikai-hatalmi pozícióit. Jelentéseiből kitűnik, hogy a politikai kérdések megítélésénél milyen nagy jelentőséget tulajdonít a szervezettségnek, illetve annak hiányának.

November 10-én a Zágrábi Nemzeti Tanács honvédelmi biztosával jegyzőkönyvi megállapodást ír alá a két országot érintő aktuális kérdések rendezéséről. 21-én azonban

³ Révay 247, 381, 204.

⁴ Révay 204, Szózat, 1920. VIII. 10. Köszönetet mondok Kónya Sándornak, aki a Szózat és a Magyar Újság politikai cikkeit tartalmazó gyűjteményét rendelkezésemre bocsátotta.

⁵ Révay 97.

⁶ Gömbös 20.

⁷ Révay 101.

már jegyzéket kap a horvát féltől, amely – formailag ugyan a jegyzőkönyvi megállapodások végrehajtásának elmaradása okán, ám feltehetőleg sokkal inkább a november 13-án Belgrádban aláírt katonai konvenció határozmányaitól indítva – Gömbös misszióját nyersen befejezettnek nyilvánítja. Válaszjegyzékében Gömbös cáfolja a horvát jegyzék megállapításait és összefoglalóan azzal érvel, hogy magyar részről „az egész ügy folyamatban van”. Egyben megbízólevelének visszaadását kéri. 28-án újabb jegyzéket kap, amelynek kíséretében visszaküldik Balla Aladár követ és az ő megbízólevelét. Ugyanezen a napon megérkeznek a Hadügyminisztérium utasításai, de ezeket már nem használta fel, mert úgy ítéli meg a helyzetet, hogy Zágrábban „a velünk való összeköttetést mindenáron meg akarják szakítani”. December 2-án – miután Balla már korábban elutazott – a követség személyzetével elhagyja a horvát fővárost.⁸

Kudarca – ha lehetséges – még inkább szembefordította az időközben mindinkább balratolódó, a nemzeti-nacionalista érdekek védelmezésében újabb és újabb vereségeket szenvedő forradalommal. Mert úgy látta, hogy informáltságának hiánya, a november 10-i megállapodásban Budapesten elmaradt döntés okozta a fiaskót. Nacionalizmusa ezért tovább erősítette jobboldaliságát. Igen jó szervezői képességének és a háború idején végrehajtott hadseregszervezési feladatai során szerzett jártasságának kamatoztatására a szervezkedő és egyben polarizálódó tiszteknek a forradalommal igazából szembenálló irányzatához csatlakozik, azok között iparkodik vezető szerepre szert tenni.⁹

Fellépései gyorsan eredményt hoznak. Január 19-én – immár mint a „fehér tisztek” legmarkánsabb alakját¹⁰ – a MOVE országos elnökévé választják. Az elkövetkező hetekben az újdonsült elnök taktikája arra irányul, hogy az egyesület ellenforradalmi törekvéseit elleplezze és ekképpen a szervezet legális működésének fennmaradását elősegítse. Mégis ekkortájt elhangzott megnyilvánulásában található egy-két olyan mozzanat, amely felfogását, javasolt programját valósághűen fejezi ki.

„Nem pártpolitikáról van szó: – hirdeti a gólyavári elnökválasztó közgyűlésen – arról van szó, hogy a nemzeti és nemzetközi világnézetek közti harcban a MOVE milyen álláspontra helyezkedjék . . . Eltekintve attól, hogy a nemzeti eszmék imádásában nevelkedtünk és eltekintve attól, hogy csak egy nagy és nemzeti Magyarorszáért tudunk lelkesedni, realpolitikai okokból is a nemzeti világnézet mellett kell döntenünk. Nézzünk körül: a csehek, a lengyelek, ukránok, románok, jugoszlávok és német-osztrákok most kezdik nemzeti létük igazi alapját elhelyezni, és mi internacionalisták legyünk? . . . Az Isten is azért teremtett egymástól különböző nemzeteket, hogy ezek egymással versenyezve, a verseny útján haladjanak.”¹¹

Gömbös tehát itt egyrészt nyíltan ellenforradalmi álláspontot foglal el és ugyanakkor azt realpolitikai megfontolásokkal indokolja. Sovinizmusa révén felismeri, és egyúttal elismeri a közép-kelet-európai térségben szinte elemi erővel jelentkező nemzeti-nacionalista mozgalmak létét, jogosultságát.

⁸ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL), Külügyminisztérium politikai osztályának iratai 1933–16/7–5940.

⁹ A tiszti szervezkedésekre *Böhm Vilmos*: Két forradalom tüzeiben. 2. kiadás. Bp. 1946 (a továbbiakban: *Böhm*) 150, 154, *Dósa Rudolfné*: A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944. Bp. 1972 (a továbbiakban: *Dósa*) 32–44.

¹⁰ Magyarország története tíz kötetben. VIII. kötet. Bp. 1976 (a továbbiakban: VIII.) 201.

¹¹ *Gömbös* 27–28.

Amikor a Népszava 1919. január 21-i számában támadást intéz a MOVE ellen és az új elnök nyilatkozatban kísérli meg az egyesület elleni baloldali támadást elhárítani, akkor arról „biztosítja” a haladó közvéleményt, hogy „a MOVE . . . törhetetlen híve a népköztársaságnak és a *nemzeti szociális* (kiemelés — P. P.) iránynak”.¹² E nyilatkozat állításai a kiemelt rész kivételével természetesen valótlanok, ám a kiemelt részt másképpen kell elbírálni. Hiszen itt bukkan fel az a gondolata, hogy a letűnt világ nyomán kibontakozó helyzetben a szociális kérdések megoldatlanságát nacionalista jelszavakkal már nem lehet elsikkasztani, hanem azokat programba kell venni.

A MOVE betiltása után, február végén Gömbös Bécsbe szökik és ott is bekapcsolódik az ellenforradalmi szervezkedésekbe. E mozgalmak a komolytalanság jegyeit csak úgy tudták levetkőzni, ha eredménnyel folyamodnak támogatásért a tegnapi ellenséghez. Miképpen lehetett mindezt az engesztelhetetlen nacionalista felfogással, érzelmvilággal összeegyeztetni? „Hazafiúi szempontból mindig undorodtam attól, hogy magyar ügyben idegenek segítségéhez kell folyamodnunk — vallja ezzel kapcsolatban Gömbös —, a bolsevizmus letörésére azonban az ördöggel is szövetkeztem volna.”¹³ E vallomás világosan mutatja nacionalizmusának korlátjait, szélsőjobboldali velleitásából fakadó meghatározottságát. „Ma — mondja 1920 tavaszán —, midőn a bolsevizmus le van küzdve, elitélek mindenkit, aki a magyarság belügyeit külföldiek ítélőszéke elé viszi. Kifelé csak a kormánynak legyen joga tárgyalni. *Kifelé a nemzet mindig egy legyen!*”¹⁴ (Eredeti kiemelés — P. P.)

És a köpönyegfordítás — éppen az osztályérdekek meghatározó nyomása alatt — a szereplők számára is meglepően gyorsan, őszintén következett be. Lévéen, hogy az antant hatalmak közül főleg a franciák jelenléte volt meghatározó a délkelet-európai térségben, a franciákkal szemben többnyire animózus ellenforradalmárok — ahogy Prónay feljegyezte — egyszerre lelkesedni kezdtek a franciákért.¹⁵ Persze ez a „lelkesedés” annak a függvényében erősödött, illetve gyengült, hogy a megszálló francia haderő mennyire segítette, illetve akadályozta az ellenforradalmi kibontakozást. A magyar ellenforradalmárok és a megszálló francia hatalom között teljes volt az egység a Tanácsköztársaság megdöntésének célja tekintetében. De már a tekintetben, hogy a proletárhatalom bukása nyomán bekövetkező politikai vákuumot milyen jellegű politikai struktúra töltse ki, az ellenforradalmárok táborát számtalan ellentét szabdalta. Ebben a küzdelemben Gömbös Gyula vezető helyet vívott ki magának, a szegedi tábor „szürke eminenciása” lett.¹⁶ A bázist feltehetően a MOVE adhatta, amely ugyan február végén nem kerülhette el betiltását, de a tagság újbóli megszervezésére Szegeden adva voltak a feltételek. Szervező talentumát Gömbös nemcsak a MOVE újbóli feltámasztására fordította, de, felismervén a kibontakozást elősegítő szervezetek jelentőségét, ebben a cseppfolyós állapotban arra törekedett, hogy mindenütt — és hangadó módon — ott legyen, ahol ilyenek alakítására adódott alkalom. Energikussága mellett természetesen kiterjedt személyi kapcsolatokkal is kellett rendel-

¹² Böhm 154.

¹³ Gömbös 33, idézi: Dósa: 52.

¹⁴ Gömbös 33.

¹⁵ A határban a Halál kaszál . . . Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerkesztette és bevezető tanulmánnyal ellátta: Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin. Bp. 1963 (a továbbiakban: *Prónay*) 67.

¹⁶ VIII. 305.

keznie, és érdekes módon – jóllehet prepotens modora többekben ellenérzést váltott ki – rendelkezett is.

Jelentős a Bethlen Istvánhoz való – még 1916-ra visszanyúló – kapcsolata, valamint Horthyhoz fűződő szoros viszonya. Ez előbbi abból a szempontból is jelentős volt Gömbös számára, hogy a színvonalasabb politizálás mesterségébe kezdhett el beletanulni. Bethlennel folytatott beszélgetései külpolitikai nézeteinek formálódására is befolyást gyakorolhattak.¹⁷

A politizálás alapvető elemeit Gömbös már 1919-ben elsajátíthatta. Erre vall például az is, hogy Szegeden tárgyalásokba kezdett Varjassyval, tehát politikai eszközökkel iparkodott egységet létrehozni a szegedi táboron belüli, meglehetősen eltérő irányzatok között. De a megegyezésből nem lett semmi, sőt Gömböst a franciák – Varjassyék közbenjárására – kiutasították Szegedről. Ez másfelől – egyebek mellett – kétségkívül arra vall, hogy az ellenforradalmi táboron belüli ellenfelei eredményesebben forgatták a politikai fegyvereket. A Gömbös ellen felhozott vádpontok közül – németbarátság, a franciák lefitymálása és az ellenük való szervezkedés, a Habsburg Albrecht melletti propaganda, reakciós beállítódás¹⁸ – igazából és elsősorban a franciaellenesség és a németbarátság vádjai eshetett latba. Egyben „megteremtette” az alapot arra, hogy később Gömbös egyértelmű és egyoldalú németbarátságának gyökereit eddig, sőt még korábban lehessen visszavezetni.

Gömböst, annyi más magyar tisztársához hasonlóan, valóban bámulattal töltötte el a német militarizmus szervezettsége, átütő ereje, világháborús sikerei; a *győztes* franciákkal pedig nemigen rokonszenvezhetett, katonai értéküket nem tartotta nagyra. Könnyen elképzelhető, hogy amikor nem kapta meg a megszálló franciáktól a kívánt támogatást, lappangó ellenszenvét akkor feltehetően indulatosan fejezte ki és ezzel ellenfelei kezébe jól kiaknázható ürügyet adott. E magatartást azonban a merev külpolitikai orientáció szintjére emelni feltehetően nem helyén való.

A két forradalom ténye, eseményei szélsőjobboldali beállítottságát tovább erősítette. Meggyőződésévé vált, hogy olyan ellenforradalmi rendszerre van szükség, amely a kapitalista rend visszaállítása során nem a dualizmuskori politikai szisztémát restaurálja. „Modernebb” államtípust kell megvalósítani, amelyik a belső osztályharcot lehetetlenné és feleslegessé teszi, ekképpen egy újabb forradalmi átalakulás felé vezető utat eleve elrekeszti. Az állami beavatkozásnak a korábbiaknál sokkal nagyobb teret nyit, a közszabadságokat jogilag is a totalitarizmus követelményeinek rendeli alá. Ebbe az irányba az első lépéseket a fehérterror, annak is a legbrutálisabb, legvéresebb változata jelentette, amely – kiváltképp intézményesült formájában – a demokratikus berendezkedésű Anglia és Franciaország számára visszatetsző volt.

1919 nyarán a békeszerződés aláírása ugyan még távolinak tűnhetett, de az már aligha volt kétséges, hogy feltételei igen súlyosak lesznek, és kiszabásukban a szárazföldi hegemoniára törő Franciaországnak meghatározó szava lesz. A trianoni békediktátum azután ezeket a várakozásokat messzemenően igazolta. Ezt a békét – a politikai közvélemény széles köreihez hasonlóan – Gömbös véglegesnek sohasem fogadta el. A feltételek kirovásában nagy szerepet játszó, később a status quo megőrzéséhez mereven ragaszkodó

¹⁷ Révay 83–84, 331.

¹⁸ Gömbös 47.

Franciaországgal szemben — ennek okán is — mindvégig alapvetően ellenszenvvel viseltetett. (Ellenben érdekes módon Anglia ismert külpolitikai nézeteinek összességében alig-alig bukkan fel, ami egyben külpolitikai horizontjának határait is jól érzékelteti.)

Hosszútávú külpolitikai koncepciójában ezért azokkal a hatalmakkal kereste a szövetkezés lehetőségét, akikkel való együttműködés a trianoni béke határozmányainak megsemmisítését reális színben tüntette fel.¹⁹

A trianoni béke — és tágabban az egész békerendszer — olyan súlyos ellentmondásoktól volt terhes, a Szarajevóhoz vezető feszültségeket olyannyira nem oldotta fel, hogy nagyon sokan gondolták-tudták: a változtatásnak szükségképpen meg fognak érni a feltételei.²⁰ Gömbös Gyula is ezek közé tartozott.

Annak felismerése sem igényelt az átlagosnál nagyobb tájékozottságot, több judiciumot, hogy a status quo megbontásához vezető utat a legyőzött országokkal — elsősorban a legnagyobb, a nagyhatalmi jellegű ekkor is megőrző Németországgal — való szövetkezésben kell keresni. A jövőt firtató spekulációkban nem ritkán helyet kapott annak a mérlegelése is, vajon a „megcsonkított győzelem” — a „vittorio mutilata” — miatt elégedetlenkedő Olaszország berendezkedése mennyiben fog a revíziós törekvések irányába mutatni.

„Hogy miképpen orientálódjunk az antant nagyhatalmak, elsősorban Franciaország felé — hirdeti 1920 nyarán —, az a közeljövő szempontjából nem bír olyan fontossággal, mint a közvetlen szomszédok felé való orientálódás.” Több ok is késztethette Gömböst ennek a kijelentésére. Egyrészt jól tudta, hogy a francia irányzat ellen nem elegendő önmagában küzdeni, a negációnak másirányú pozitív programmal kell hangsúlyt adni. Ezen túlmenően nem hagyhatta figyelmen kívül a kurzus nemzetközi izoláltságát: „belső rekonstrukciónk, a gazdasági, politikai és katonai beilleszkedés a kelet-európai államalakulatok rendszerében lényeges nehézségekbe ütközik”. És tekintettel kellett lennie a kiépülő kisantra, amely a közvetlen elszigetelődés veszélyével fenyegetett.

Kikre gondol Gömbös? Nem Csehszlovákiára és nem Ausztriára. „Csehszlovákia bolsevik mentalitásánál, Német-Ausztria politikai kiforratlanságánál fogva nem jöhet számításba”.²¹ Viszont a Jugoszláviával való kiegyezés szükségessége az egész vizsgált időszakban foglalkoztatta és időnként felvetette a Romániához való közeledés gondolatát is.

A délszláv orientáció már a szegedi táborban felmerült — közvetlen összefüggésben az ellenforradalmi szervezkedés igényeivel. Teleki Pál — mindkét szegedi kormány külügyminisztere — több ízben tárgyal Belgrádban.²² „Ránk, szegediekre nézve — emlékszik vissza erre az időre Gömbös — mi sem volt természetesebb, mint Belgráddal keresni az összeköttetést. Jugoszlávián keresztül vezet az út a tengerhez, Jugoszlávia vitte el a legkevesebbet tőlünk, Jugoszlávia harcos nemzet, egy esetleges jugoszláv barátság közelebb áll a nép lelkéhez, mint akár a cseh, akár a román barátság”.²³

¹⁹ Ld. erre még: Székely 8.

²⁰ Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Második, átdolgozott kiadás. Bp. 1975 (a továbbiakban: Juhász) 74.

²¹ Szózat, 1920. VIII. 24.

²² Tilkovszky Loránt: Teleki Pál. Legenda és valóság. Bp. 1969. 59.

²³ Gömbös 57–58.

A délszláv orientációban kevésbé bízók vagy azt éppen ellenzők a fiatal jugoszláv állam tényleges belső nehézségeire, a soknemzetiségű államalakulatot feszítő – legfőképpen a szerb–horvát – ellentétekre, a horvátok önállósulási törekvéseire, mint a hatékony fellépést bénító problémákra utaltak. A Szegedről kiutasított és Zágrábon keresztül Bécsbe tartó Gömbös másképp látta a helyzetet és ezt 1920 tavaszán is szükségesnek tartotta rögzíteni. „Zágrábot a legnagyobb rendben találtam, szó sem volt a horvátok forrongásáról. Sokan a jugoszláv helyzetet így szeretik beállítani. Az volt a benyomásom, hogy a horvátok önállóságáért vagy azért, hogy hozzánk visszajöjjenek, forradalom (értsd: politikai válság, belső felfordulás – P. P.) nem lesz. A szerbek nagyon vigyáznak. A legtöbb, amit a horvát ellenforradalmárok már (ti. ezek után – P. P.) elérhetnek, egy eléggé szűkre szabott föderáció lesz.”²⁴ Gömbös tehát a jugoszláv belső helyzet viszonylagos belső szilárdságával számol, amikor fontosnak tartja a délszláv külpolitikai orientációt.

Amikor tapasztalni kell, hogy nemcsak nem sikerül a kisantant államok egyikével – e blokkot fellazítandó – megegyezni, de a kisantant mind egységesebben lép fel az ellenforradalmi Magyarország ellen és időnként a jószomszédi viszony feltételeként a rezsim bizonyos fajta demokratizálódását szorgalmazza, akkor nyíltan feladja – tegyük hozzá: átmenetileg – délszláv orientációját és egyben a külkapcsolatok alakulását félreérthetetlenül a belpolitika primátusának rendeli alá. „Lehet, hogy ezen kis államok (sic!) egy más mentalitású Magyarországgal szívesen kötnének szerződést, elsősorban olyan Magyarországgal, amely a nyugati államok mintája szerint van berendezve, de *mindaddig nem akarunk senkivel sem kezet fogni, míg a nemzeti keresztény Magyarországot nem akarják faktorként elismerni*”²⁵ (kiemelés – P. P.).

Abból a viszonylag elterjedt nézetből kiindulva, mely szerint a békerendszer hosszabb távon tarthatatlan és annak megmésztására a legyőzött, illetve elégedetlen országok fognak irányt venni, Gömbös igen korán kialakította a Németország és Olaszország szükségzerű és nagy horderejű szövetkezéséről vallott felfogását, amelyhez azután mindvégig hűen ragaszkodott.

Újév napján 1921-ben a magyar külpolitika feladatait nem kevés magabiztossággal meghatározó, ugyanakkor több ponton irreális – „a világ-, de különösképpen a kelet-európai eseményekbe való helyes bekapcsolódás” lehetőségeit kereső beállítódása ellenére, szemléletének provinciális vonásait is megmutató – írásában írja a következőket: „A német és olasz blokk ellentétei az Alpések gerincében valószínűleg kiegyenlítést nyernek, nyugvópontra jutnak 1921-ben.

E két állam tengelyét képezendi az európai eseményeknek. Köröttük vagy ellenük fognak csoportosulni az államok.

Kieszelni: melléjük vagy a francia mellé álljunk és meglátni az angol aspirációkat, ez a magyar külpolitika negyedik feladata 1921-ben.”

1922 derekán pedig – miután megállapítja, hogy a győztesek pozíciói töretlenek – így nyilatkozik: „Én mégis úgy látom, hogy az európai politikának tengelye Berlinbe Rómán át fog vezetni. A német és olasz ellentétek kiegyenlítése után – Gömbös most már óvatos: nem mond konkrét időpontot –, azt hiszem, ezen politikai tengely körül fognak

²⁴ Uo. 59. ld. még Szózat, 1925. VIII. 7.

²⁵ Az 1922. június 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója (a továbbiakban: Napló) II. kötet 295.

csoportosulni a nemzetek a közeljövőben. Ezért *mindaddig, amíg ez a helyzet világos nem lesz, nekünk csak egy kötelességünk lesz a külpolitika terén: várni, várni, – belpolitikai téren pedig erőt gyűjteni*”²⁶ (kiemelés – P. P.).

Mindkét állásfoglalás közös abban, hogy a majdan kialakuló tengely felvetésével erősen elszakad az adott politikai szituációtól. Míg azonban az újévi cikk – az 1920-ban folytatott és nagy horderejűnek ígérkezett, néhány pontján feltehetőleg Gömbös által is rokonszenvvel fogadott francia–magyar tárgyalások kudarcba fulladása után – a francia orientáció felvetésével, minden látszata ellenére valójában távol marad a politikai aktualitásoktól, addig az 1922-es nyilatkozat éppen a benne foglalt – kivárást ajánló – javaslat folytán konkrét reagálás az adott politikai körülményekre. Más megközelítésben e felvillantott differencia – a már jelzett óvatosságon, illetve elhamarkodottságon túl – azt jelenti, hogy újévi cikkében Gömbös aktív külpolitikát sürget és ezen belül a nagyhatalmakhoz való viszonyt alternatív módon veti fel, másfél évvel később viszont az aktivitással szemben kivárást tart helyesnek, de már nem a megfelelő választási lehetőség megteremtéséért, hanem – kimondatlanul is – a majdan kialakuló tengely melletti állásfoglalás cselekvési szabadságának megőrzéséért.

Gömbös nemcsak nyilvános állásfoglalásaival kísérte meg a magyar külpolitikát befolyásolni. 1920–21-ben konkrét gyakorlati tevékenységének van egy olyan része, amely lényegesen nagyobb befolyást gyakorol a magyar külpolitikára, közelebbről annak egyik áramlatára. Az osztrák–bajor–német szélsőjobboldali szervezetekhez fűződő kapcsolatairól, a velük kovácsolt tervekről van szó.²⁷

A Max Bauerékkal való együttműködés a szélsőjobboldali erők nemzetközi együttműködésének jegyében zajlott. A tárgyalások-szervezkedések a hivatalos Magyarország, a Külügyminisztérium tudtával, befolyásával, segítségével zajlottak. Ezt azért tartjuk fontosnak hangsúlyozni, mert jól mutatja, hogy az ellenforradalmi rendszer jellegéből és helyzetéből fakadóan a hivatalos, „felelős” külpolitika és a szélsőjobboldali, „felelőtlen” szervezetek, azok képviselői külföldi tevékenysége között gyakorta nem minőségi, legfeljebb mértékbeli differencia volt. Kapcsolatukat bizonyos fajta munkamegosztás jellemezte.

A kapcsolódást például olyan egyszerű tény is mutatja, mint az, hogy a titkos szélsőjobboldali kamarilla egy hangadója, Eckhardt Tibor – akiről az 1920 júliusi EX-MOVE-Orgesch–Orka tárgyalások kapcsán Kozma Miklós azt jegyezte fel, hogy „az idea, az elgondolás Tiboré”²⁸ – ekkor Teleki Pál miniszterelnök sajtópolitikai osztályának vezetője. És arra, hogy a sajtófőnök nem a miniszterelnök előtt konspirálva folytatta ezirányú tevékenységét, a legmeggyőzőbb bizonyosság Teleki felszólalása a Minisztertanács 1920. augusztus 12-i ülésén, amikor arról beszélt, hogy ő minden külpolitikai eshetőségre gondolt és így a bajorokkal is vannak kapcsolatai, „*akik a magyar kormány jelenlegi álláspontjához a legközelebb állnak*”²⁹ (kiemelés – P. P.). Így aztán semmi meglepő nem

²⁶ Szózat, 1921. I. 1., Napló II. kötet 295, Révay 208, Székely 8.

²⁷ A témakörre ld. részletesen *Karsai Elek*: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követ-ségnek. Bp. 1969 (a továbbiakban: *Karsai*) III., V. és IX. fejezet, valamint *Soós Katalin*: Burgenland az európai politikában 1919–1921. Bp. 1971. 65–75, 90–96.

²⁸ Idézi: *Karsai* 73.

²⁹ Idézi: *Karsai* 93.

lehet abban, hogy a Budapestre tartó Bauer ezredest Gratz Gusztáv bécsi magyar követ látja el hamis útlevelel.³⁰

Ennek az élénk külpolitikai együttműködésnek nyilván a bel- és külpolitikai helyzet tisztázatlansága, az új status quo kiforratlansága volt az oka. A francia–magyar tárgyalásokkal párhuzamosan — ismeretesen — különböző szinteken és formákban, több irányú külpolitikai kísérletezések folytak.³¹

És nemcsak a kétfajta külpolitikai áramlat egyidejűségéről és munkamegosztásáról, de egymásrahatásáról is kell beszélni. A már említett szélsőjobboldali tanácskozás tervei kapcsán ugyancsak Kozma említi meg, hogy „mindez antibolsevista alapon, *ha lehet, francia támogatással*”.³² (kiemelés — P. P.). Másrészt Eckhardték a megbeszéléseken tudatosan arra használják fel az akkor zajló magyar–francia tárgyalásokat, hogy a németek szemében növeljék a saját értéküket.³³

Ha arra keresünk választ, hogy mégis miben különbözött a hivatalos külpolitika a szélsőjobboldali tervektől, akkor a fentebb említett mértékbeli differencia fogalmán belül a körültekintőbb, óvatosabb, reálisabb magatartást kell hangsúlyozni. Így pl., amikor 1920. augusztus végén a Külügyminisztérium részvételével Teleki villájában magyar–osztrák–bajor megbeszélésekre kerül sor, akkor megegyeznek ugyan az osztrák Renner-kormány eltávolításában, de Kánya leszögezi: „Katonai beavatkozás részünkről nincs tervbe véve”.³⁴ A különbségre mutat az a tény is, hogy a szélsőjobboldali körök a tárgyalásokat akkor is továbbviszik, amikor Teleki abban már nem vesz részt.

Arra vonatkozóan nem rendelkezünk megfelelő fogódzókkel, hogy e tervekben belül Gömbösnek milyen elgondolásai voltak. El lehet fogadni valószínűleg azt a feltételezést, hogy a tárgyalásokon Eckhardté volt a döntő szerep. Eckhardtot — akit egyébként is Gömbösnél tehetségesebbnek tartottak — főleg a külpolitikai kérdések vonzották és mindig is a külpolitikai szaktekintély rangjára és pozíciójára pályázott.³⁵ Az elképzelésekhez azonban feltehetően Gömbösnek is volt hozzátennivalója. Különben kapcsolatuk akkortájt még harmonikus és baráti volt. Kettejük „közül egyik sem tesz semmit anélkül, hogy ahhoz előbb hozzá ne járult volna a másik.”³⁶

*

Az első és kiváltképp a második királypuccs megghiúsításában, a nyugat-magyarországi kérdés kiéleződésében, majd megoldódásában Gömbös jelentékeny szerepet játszik, ám ezen események hatalmi pozíciójának növekedésére ugyancsak ellentmondásosan hatnak. Az első Bethlen-kormány megalakulásakor kútba esik Gömbös államtitkárságának a terve, mert a legitimisták merev ellenkezése — akik számára Gömbös aktív, hatékony

³⁰ Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rendezte Szinai Miklós és Szűcs László. Bp. 1962. 33.

³¹ Ormos Mária: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban. Századok, 1975. 5–6. sz. 948–949.

³² Idézi: Karsai 74.

³³ Uo.

³⁴ Idézi: Karsai 109.

³⁵ Trebitsch–Lincoln jellemzése. Idézi: Karsai 58. Vö. még: OL Kozma Miklós iratai (a továbbiakban: K 429.), Kozma 1930. IX. 11-i feljegyzése, 1931. XI. 6-i bejegyzése, levele 1932. X. 3-án Mecsér Andrásához. 3. csomó 3., illetve 4. dosszié, valamint 4. csomó 1. dosszié; Talpassy Tibor: Betöltötte hivatását. Bp. 1975. 195.

³⁶ Trebitsch–Lincoln megállapítása. K 429. I. csomó 2. dosszié.

antilegitimizmusa vörös posztó – Bethlent (feltehetően könnyen is vállalt) visszakozásra készíti. Így Gömbös már eleve kedvezőtlenebb helyzetből veszi fel a harcot az ekkortól látványosabban kibontakozó konszolidációval szemben. A konszolidációs folyamat kezdetén Bethlen feltehetően kisebb tényleges hatalommal rendelkezett, mint a számos társadalmi szervezet, titkos társaság, fegyveres különítmény felett komoly befolyást gyakorló Gömbös. A kiépülő intézményesült államhatalomban azonban Gömbös nem tudott magának helyet szerezni. Azok a szervezetek, amelyek felett rendelkezett, jellegük-ből fakadóan nem képeztek konstans hatalmi tényezőt. Legalábbis az államhatalommal szemben nem, csupán abba beépülve. De a beépülés egyben már alárendelődést is kellett, hogy jelentsen. Így a vezető számára is kényszerűen vetődött fel a beilleszkedés-alárendelődés, illetve szembenállás alternatívája. Gömbös nem fogadja el a konszolidációra vonatkozó bethleni koncepciót, fokozatosan szembekerül Bethlennel. És érdekes módon szembenállásuk annak arányában válik mind világosabbá, ahogy Bethlen hatalma növekszik, az övé pedig csökken. Ezen folyamat önmagában is jelzi Bethlen ügyes taktikázását, aki nagyon ügyel arra, hogy kenyértörésre csak akkor kerüljön sor köztük, ha már győzelme is biztosnak vehető. Ebben a küzdelemben az államhatalom birtoklásának döntő szerepe van. Ennek révén tudta Bethlen megtenni azt, hogy a MOVE-ból kiparancsolta a katonákat, és így a nemrég oly rettegett egyesület hatalma egyszerre megcsappant.³⁷ Ennek révén volt módjában a korrupció eszközével legcsahosabb ellenfeleit a megfelelő pillanatokban elhallgattatni vagy éppen a maga oldalára vonni. Mint Zadravecz írja az Ex hangadóinak elcsendesedésével kapcsolatban: „A konc, mit Bethlen mindig idejében eléjük dobott, elnémította őket, sőt hűségese csatlósáivá tette.”³⁸

De nemcsak erről van szó, hanem arról is, hogy e folyamatban – éppen annak jelentős részben leplezett jellegéből fakadóan – ellentmondásossá vált Gömbös viszonya saját hatalmi bázisához is. Mivel maga az ellenforradalmi rendszer igényelte a konszolidációt, a létét nem sokkal korábban még elősegítő eszközök felszámolását, ezért (bizonyos értelemben vett társadalmi nyomás hatása alatt) maga is fellépett a szélsőséges módszerek, a spontán jobboldali terror alkalmazása ellen. Ezzel azonban lehetetlen feladatra vállalkozott. Meg akarta rendszabályozni a megrendszabályozhatatlant, a különítményeseket, az ébredőket. Holott ezeket csupán felszámolni, megőrizve megtartani csupán az államhatalom intézményeibe betagolva lehetett. Így egy pontig Gömbös kényszerűen együtt mentelt Bethlennel, segítséget nyújtott neki a különítmények felszámolásában, a nyugat-magyarországi bandaharcok megszüntetésében. Ezért sajátos módon nemcsak saját hatalmi bázisának felmorzsolásához adott aktív segítséget, de egyben ezen felmorzsolódó erőket saját maga ellen is bősztette. A Prónayval való huzakodása, illetve a kivégzésére szőtt tervek világosan mutatják mindezt.³⁹

Hogy Gömbös felismerte-e 1921 nyarán e veszélyt vagy Bethlen ügyes taktikája elaltatta ekkor éberségét, arra nem tudunk feleletet adni. De a lényeg az, hogy politikai karakterének feladása nélkül ekkori sorsán semmiképpen sem változtathatott. 1921 őszén már – Prónayhoz írott levelei alapján tudjuk – világosan látta a kibontakozott tendencia

³⁷ Péter Zadravecz titkos naplója. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Borsányi György. Bp. 1967 (a továbbiakban: *Zadravecz*) 141, Dósa 119.

³⁸ *Zadravecz* 141.

³⁹ *Prónay* 19, 246, 276, 280, 282, *Zadravecz* 172.

irányát, de a király második visszatérésének megakadályozásában játszott tényleges szerepe és az annak jelentőségéről saját maga számára alkotott kép⁴⁰ minden bizonnyal abban az irányban hatott, hogy a nem egészen 2 év múlva bekövetkező vereségének előrevetülő árnyékát ne lássa meg.

Még 1922-ben is számos jel megtévesztőleg hatott. Gömbös ügyvezető alelnöke az ismert bethleni furfanggal létrehozott Egységes Pártnak, ő kap megbízást a párt programjának összeállítására, amit nagy buzgalommal végez,⁴¹ majd az ő kezébe adja Bethlen 1922 derekán a képviselőházi választások lebonyolítását. Mindez nagy hatalmat jelent Gömbös kezében, de ez a hatalom már egyre inkább Bethlentől függ, ellene kevésbé, inkább érdekében lehet felhasználni.

A külpolitikai helyzet kialakulatlansága, saját külpolitikai elképzeléseinek akkor még időszerűtlensége, illetve az eredménytelensége okán átmenetileg fel is adott jugoszláv orientációja egyfelől, másfelől annak egyértelmű számbavétele, hogy a politikai élet súlypontja a belpolitikai küzdelmeken van – készíthette 1922 őszén arra, hogy a kormány külpolitikájával szemben konciliáns álláspontra helyezkedjék. Kozma Miklós egy ekkortájt lezajlott Bethlen–Gömbös diskurzusról – mintegy Gömbös felfogását összegezve – jegyzi fel: „Gyula (a) külpolitikában minden politikát akceptál, (ha) a végső célja jó”, viszont a belpolitikában „lehetetlennek tartja az elvi jelentőségű irány látszólagos elejtését is, mert lejárata viz”⁴²

A Bethlen és Gömbös közötti belpolitikai ellentétekről a politikai közvélemény ekkor már különböző verziókban tud és azokat színezi. Az ezidőben már hivatalánál fogva is jól értesült Kozma Miklós József főhercegnél november 21-én tett látogatásán Gömbös elégedetlenségének fő okát az elégtelen mértékű fegyverkezésben, a háborúra való rendszeres felkészülés hiányában jelöli meg. Emellett „másik ok (a) passzív külpolitika. Szerinte (ti. Gömbös szerint – P. P.) a bajorokat diszguztáltuk, Kemállal érintkezés nincs, olaszokkal való összeköttetésünk véletlen eredménye”.⁴³ Úgy véljük, hogy Kozma itt nem tudja Gömbös elégedetlenségének, ellenzékiekedésének lényegét visszaadni, mert azt nem belpolitikai téren, nem a rendszer kiépítésének még eldöntetlen kérdéseit illető nézeteltérésekben keresi. Amiről Kozma beszél, az önmagában feltehetően így lehetett, mégis torz optikát kap azáltal, hogy nem a valóságos helyére kerül. Gömbös feltehetően szisztematikusan fel akarta készíteni az országot a háborúra, amelynek megnyerése révén látta az integer Magyarországot ismét megvalósíthatónak. De tudjuk, Bethlen számára is világos volt, hogy a revízió célkitűzését (legalábbis a teljes revíziót) háborús konflagráció nélkül nem lehet elképzelni.⁴⁴ Lényegi különbség tehát etekintetben nemigen lehetett közöttük. Még az időpontot illetően sem lehet alapvető eltérésről beszélni, hiszen egyikük sem gondolta, hogy közeli terminusról lehet szó. Mindketten egyetérthettek abban, az

⁴⁰ *Zdravec* 217.

⁴¹ Ld. erre például Négyessy Lászlóhoz intézett levelét. MTA Kézirattára Ms 743/c.

⁴² K 429. 1. csomó 2. dosszié. 1922. XI. 2-i naplófeljegyzés.

⁴³ Uo. 1922. XI. 21-i naplófeljegyzés. Tartalmilag, illetve részben szó szerint idézi: Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. II. kötet. A fasiszta rendszer kiépítése és a népnem Magyarországon 1921–1924. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Nemes Dezső. Bp. 1956. (A továbbiakban: Iratok II.) 104.

⁴⁴ *Ormos Mária*: Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Történelmi Szemle, 1971. 1–2. sz. (a továbbiakban: *Ormos* 71.) 154.

országot mennél előbb abba az állapotba kell hozni, hogy az az európai helyzet kedvező alakulása esetén cselekvően és eredményesen tudjon az események alakításába bekapcsolódni. Az alapvető eltérés közöttük annak megítélésében volt, hogy a rendszer milyetén való kiépítése szolgálja e célkitűzést helyesebben, és ebből következőleg a fegyverkezést illető konkrét kérdésekben könnyen támadhatott közöttük véleményeltérés. (Magától értetődően ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a Bethlen és Gömbös között, a rendszer jellegét illető különbséget innét lehet elsősorban vagy kizárólag megragadni, csupán azt, hogy Kozma nem helyénvaló megállapítását lehet innét korrigálni.)

Ami pedig a másik okot, a passzív külpolitikát illeti: Gömbös nyilván bírálta a kabinettet ezekben a kérdésekben, de ezeket csak bizonyos megszorítással lehet a külpolitika fogalma alá vonni. Inkább arról van szó, hogy a szóban forgó pontokon való kapcsolatok erősítése-ápolása esetén a jobboldali erők nemzetközi összefogásának ügye jutott volna a megvalósuláshoz több lépéssel közelebb. A hivatalos állami külpolitikára ez nyilvánvalóan igen erős hatást gyakorolt volna, ám még ebben az esetben is indokolt lenne a különbségtétel. De akárhogy is ítéljük meg ezeknek a kérdéseknek a külpolitikához való viszonyát, aligha lehet kétséges, hogy megvalósulásuk a Gömbös által igényelt belpolitikai vonal realizálódásának függvényében volt elképzelhető, tehát itt is inkább csupán következményről lehet beszélni.

*

A bethleni konszolidáció előrehaladásában ismeretesen a külföldi kölcsön megszerzésének döntő jelentősége volt.⁴⁵ A kölcsönakció hosszan elhúzódó ideje egyben az általa kiváltott belpolitikai küzdelmektől is feszült volt. Nem lehetett kétséges, hogy a kölcsön megszerzése a Bethlen által képviselt kormányzati forma megszilárdulását is fogja jelenteni, ezért a Bethlent jobbról támadó Gömbös-csoport egyszerre bírálta a bethleni „középút” politikáját és helytelenítette az azt megszilárdítani hivatott kölcsönért folyó akciót.

A „kölcsönpolitikát” ért belpolitikai támadásoknak tehát külpolitikai színezetük és egyben jelentőségük is volt. Bethlennek, mielőtt nyugat-európai körútját 1923. május elején megkezdte volna, meg kellett szereznie Gömbös egyetértését, akivel az ügyben több ízben személyesen beszélt – eredménytelenül. Gömbös attól tartott, hogy a kölcsön nemzetközi ellenőrzése számukra kedvezőtlen bel- és külpolitikai következményekkel fog jární; ezirányú aggodalmait az ország szuverenitása féltésének hangoztatásában jutottak kifejeződésre.⁴⁶ Az április 11-i pártértekezleten azonban a szélsőjobboldaliak vezére – amint Kozma írja – „deferált” Bethlennek.⁴⁷ Kozma mérföldkőnek látja e pártértekezletet, innét számítja „a jobbszélső szárny letörését, illetve azt az időpontot, amikortól kezdve a tempót nem ő diktálja”. Önmagában a fogalmazás is mutatja, hogy az MTI elnökgazdájának állásfoglalása korántsem egyértelmű, hiszen egészen más egy politikai irányzat letörése, mint a tempódiktálási lehetőség elvesztése. Úgy véljük, hogy az utóbbi

⁴⁵ A téma átfogó feldolgozását nyújtja Sz. Ormos Mária: Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése című értekezésében. Bp. 1964 (a továbbiakban: Ormos).

⁴⁶ Vö. Ormos: 110 „Bethlen... kétségtelen, hogy gyakorlatilag feladta az ország gazdasági függetlenségét.”

⁴⁷ K 429. 1. csomó 3. dosszié. Belpolitikai helyzetkép 1924. V. Ld. még: Ormos 40–41.

fogalmazás áll közelebb a valósághoz. Talán akkor közelítjük meg az igazságot a leginkább, ha azt mondjuk, hogy Gömbös olyan – számára kedvező – lehetőséget mulasztott el ekkor, amilyenre már közeli vereségéig nem adódott (tegyük hozzá: belpolitikai sikon) alkalom.

Ám külpolitikailag felcsillanni látszott egy lehetőség. Ismeretes módon a kormány minden igyekezete arra irányult, hogy a kölcsönt a nagyhatalmaktól és úgy kapja meg, hogy abba a kisantantnak ne legyen semmi beleszólása. Ez a kisantant országainak és főleg vezetőjének, Csehszlovákiának a Bethlen-kormányral való mind elkeseredettebb szembenállását váltotta ki. Május 9-én a francia kormánynál közös jegyzékben tiltakoznak az ellen, hogy a Magyarország számára nyújtandó kölcsön ügyében nélkülük szülessen döntés.⁴⁸ A Csehszlovákia és Magyarország közötti viszony jellemző adaléka, hogy, jóllehet a Monarchia e volt két tagállamát jó ideig még a gazdasági élet számos szála kötötte össze és így Csehszlovákia gazdaságilag érdekelt volt déli szomszédja szanalásában, mégis a presztizskérdést minden más elé helyezte és mindenekelőtt minden eszközzel a kölcsönakció meghiúsítására – az akkori budapesti csehszlovák követ szavával élve –, a magyar kormány „megalázására” törekedett.⁴⁹

Ebből a nem csekély mértékben ilyen szubjektív, szociálpszichológiai attitűddel színezett helyzetből fakadt, hogy a prágai kormány közeledni kezdett Gömböshöz, attól a felfogástól indítatva, hogy az egyébként elkerülhetetlennek tartott Gömbös-kabinet számára feltehetően inkább elfogadható lesz, mint a jelenlegi.

A budapesti osztrák követ, Franz Calice egy sor jelentésében foglalkozik ezzel az érdekes intermezzóval, amelyet elsősorban e dokumentumok alapján kísérlünk meg rekonstruálni.

Első ízben az 1923. május 3-i jelentésében tesz említést arról a követ, hogy Vavrečka budapesti csehszlovák követ neki a fenti értelemben nyilatkozott. Vavrečka állította, értesülései vannak arról, hogy Gömbös mind szorosabban csatlakozik a kisgazdákhoz és ugyanakkor „sikerrel keres közeledést a zsidó pénzarisztokráciához”. (Ez utóbbi értesülést Calice is igazolja.) Ezen momentumok alapján kombinált Vavrečka úgy, hogy egy Gömbös-rezsim agrárdemokratikus alapon fog nyugodni, és – Mussolinihez hasonlóan – „a hatalomátvétel pillanatában egy sor, a kormányhatalommal összeegyeztethetetlen harci eszközét, így az aktív antiszemitizmust is feladja, az agrárkérdést pedig megoldja”. A Mussolini–Gömbös párhuzamot a külkapcsolatok területén is érvényesíti a csehszlovák diplomata: ha Mussolini nyomdokain fog Gömbös haladni, úgy Magyarországnak a szomszédaival reális és elviselhető viszonya alakul ki. Ha ellenben mégis megkísérli az integer Magyarország megvalósítását, akkor legalább tudni lehet végre, hogy kit kell ezért felelőssé tenni, ami ma – füzi hozzá Vavrečka igen figyelemreméltóan – lehetetlen, „hála a magyar taktikának és a ’felelős’ és ’felelőtlen’ tényezőkre való felosztásnak”.⁵⁰ E megjegyzés is mutatja, hogy a magyar külpolitikában, ha torz és satnya formában is, kialakult egy bizonyos fajta munkamegosztás. Jellemzője, hogy az a kormány, a „felelős” tényező és – majdnem mindig – szélsőjobboldali ellenzéke, a „felelőtlenek” között jött

⁴⁸ Ormos 54, 144.

⁴⁹ A budapesti osztrák követ 1923. VI. 9-i jelentése. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Neues Politisches Archiv (a továbbiakban: NPA) Fasc. 18.

⁵⁰ Uo.

létre. E munkamegosztás igen fontos sajátosságának gondoljuk azt is, hogy határozottan rendszert stabilizáló funkciója is volt. Mert külpolitikailag a „felelőtlenség” „előrefutásai” bizonyos mozgási teret, visszavonulási (és azt jól hasznosítható) lehetőséget nyújtottak a kormány számára. Ugyanakkor az ilyen akcióikkal is hozzájárultak a szélsőjobbboldaliak ahhoz, hogy belpolitikailag a kormány, amikor annak idejét elérkezettnek látta, kordába szorítsa őket és ezt a külföld felé „békés egymás mellett élési szándékaként” dokumentálja. (Természetesen könnyűszerrel lehetne számos ténytet felhozni, amely a fentieket nem támasztja alá. Azonban úgy gondoljuk, ezek a fenti sémának nem létét, csupán érvényességi körét érintik.)

Calice idézett jelentésében egyúttal beszámol Szembek gróffal, a budapesti lengyel követtel való beszélgetéséről is. Ebből kiviláglik, hogy Vavrečka nem csupán egyéni véleményének adott hangot. „Állítólag úgy tűnik neki – írja Calice, kifejezésre juttatva hitetlenkedését –, mintha Beneš úr egyenesen azon dolgozna, hogy Bethlennek nehézségeket okozzon és a gömbösi mozgalmat támogassa.” Ez – a későbbiek ismeretében – nemcsak a csehszlovák diplomácia új irányzatának kibontakozását, de azt is valószínűsíti, hogy ezen politika már indulása pillanatában sem maradt titokban.

Éppen két héttel későbbi jelentésében Calice már lényegesen pozitívabb hangnemen tudósít. Prágának Budapesttel való szembenállását olyan számottevőnek mondja, hogy szerinte a kölcsönrel kapcsolatos helyzetnek a kulcsa a prágai kormány elszántságában keresendő. A kölcsönkérdéssel kapcsolatban a nemzetközi politikában két áramlat alakult ki. Az elsősorban franciák által képviselt irányzattól – amelyik Bethlen személyében és politikájában látja a legjobb garanciát – Csehszlovákia „az utóbbi időben feltűnő módon eltért”. Nagyjából megismétli a május 3-i jelentésének e szempontból való lényegét. Új momentum Gömbös antilegitimizmusának, mint olyan momentumnak a számbavétele, amely Prágának „nem unszimpatikus”. És újdonság az is, hogy most már Calice kísérletet tesz arra, hogy maga is magyarázatot adjon „a cseh politikusok Gömbös úr iránti hirtelen szimpátiájának”. Szerinte Bethlennek a legitimista mágnáscsoport-hoz való közeledése a kiváltó ok.⁵¹

Az osztrák diplomatának, aki csupán 1922. decembere óta teljesített Budapesten szolgálatot, addig lehet feltehetően igaza, hogy a kérdés megválaszolásához ezt a mozzanatot is figyelembe kell venni. De nyilvánvalóan az általános helyzetről korábban mondtak, valamint a Vavrečka által említett tényezők a fordulatban nyomósabbak voltak.

Másnap, május 18-án Calice szükségesnek tartotta, hogy újabb jelentésben tájékoztassa külügyminiszterét. A budapesti csehszlovák ügyvivő – olvashatjuk a jelentésben – jó forrásokkal rendelkező bizalmi emberétől hallotta, hogy Gömbös gróf Batthyány Tivadarral keresett kapcsolatot és vele együtt tervet készített a Bethlen-kabinet szeptemberi megbuktatására. „Ha e hír igaznak bizonyul – vonja le a következtetést –, úgy tökéletes megerősítést nyújtja a Gömböstől várt politikai pálfordulásnak.” E következtetés pusztán semleges logikai konklúzió, de aztán az igen óvatos osztrák diplomata egy lépéssel továbbmegy: „Minthogy Gömbös a Károlyi-rendszer idején mint katonai attasé Zágrábban akkori főnökével, Balla Aladárral bizalmas viszonyban volt és Balla pedig Batthyány

⁵¹ Uo., 1923. V. 17-i jelentés.

legbizalmasabb barátai közé tartozott, ezért e kombináció kevésbé kalandos, mint az első pillanatra hangzik.”⁵²

Néhány nappal később már arról tudósít, hogy Doulcet budapesti francia követ egész nyíltan beszélt előtte egy Gömbös–Nagyatádi Szabó-rezsim lehetőségével és előnyeivel kapcsolatos csehszlovák nézetekről. A francia követ e felfogást „kétségtől mentesen életképesnek” ismeri el, bár ebben a számításban, véleménye szerint, még igen bizonytalan elem van. Bethlen tovább orientálódik balra, Nagyatádiék pedig túl okosak arra, hogy egy Gömbössel való bizonytalan kombinációra lekössék magukat.⁵³

A helyzet mind feszültebbé vált. A kölcsön megszerzése ügyében ekkor még eredményt elérni képtelen Bethlen számára most már a vázolt eseményekből kifolyólag is elodázhatatlanul sürgőssé vált az Egységes Párton belül való rendteremtés, a Gömbössel való leszámolás.

Ismeretesen Gömbös június 19-én mondott le a kormánypárt alelnöki tisztéről, Bethlen június 15-i felszólító levelének hatására, de nem kétséges – a levél szövege is ad támpontokat erre –, hogy az akció már közvetlenül Bethlen hazaérkezése után, május végén megindult.⁵⁴

Az osztrák követ már június 1-i jelentésében konstataálta Bethlen készülődését, csupán azt nem tudta eldönteni, hogy ennek oka a miniszterelnök kellő ereje vagy a kérdés elodázhatatlan szükségyszerűsége.⁵⁵ A kérdésfeltevést mesterségesnek éreztük, hiszen ugyanannak a dolognak a különböző aspektusairól van szó: Gömbösök kiszorítása a kormánypártból mind sürgősebbé vált, hiszen számolni lehetett már ekkor annak a valószínűségével, hogy a kölcsön megszerzéséhez szót kell érteni a kisantant országok vezetőivel is. Márpedig ha ez bekövetkezik, akkor Gömbös belpolitikailag mind ingatabbá váló pozíciói ugrásszerűen meg fognak erősödni. Így az alaptendenciával szemben – ti., hogy az idő előrehaladása a Bethlen neve által félmjelzett konszolidáció megismosodásának kedvez – kibontakozni látszott egy éppen azt gyengítő ellentendencia. Nevezetesen az, hogy Gömbös külpolitikai csatornakon keresztül igyekezett pozícióit megerősíteni. Ezt kellett megakadályozni és ehhez Bethlen ekkor már (a fentiekből következően: még) elég erőt érezhetett.

Calice utóbb érintett jelentésében a bethleni tervet akadályozó tényezőként már *expressis verbis* arról ír, hogy időközben Gömbös „a kisantant jóakarására és védelmére számíthat”. Majd azt állítja, olyan híresztelések vannak, melyek szerint Gömbös már egy Jugoszláviával való kész szerződéssel rendelkezik, és ezzel az érvel a kormányzót tervei számára teljesen megnyerte.

Bethlennek tehát cselekednie kellett és cselekedett is.

Gömbösnek az alelnöki tisztségről való lemondása Bethlen győzelmét jelentette, amelynek megvolt az a számottevő eredménye, hogy e lépés egyszeriben végetvetett a kisantant Gömbössel kapcsolatos kombinációinak, de a Gömbössel való tusakodás ezzel még nem ért véget. A küzdelem súlypontja megint a belpolitikára helyeződött, amelybe a

⁵² Uo.

⁵³ Uo., 1923. V. 23-i jelentés.

⁵⁴ A levelet közli: Bethlen István titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta: Szinai Miklós és Szűcs László. Bp. 1972. 141.

⁵⁵ NPA Fasc. 18.

külpolitikai momentumok — látni fogjuk — bele-belejártszanak, de most már nem Gömbös, hanem Bethlen harci eszközeként.

Gömbös bent maradt az Egységes Pártban — úgymond —, „megfigyelő álláspont”⁵⁶ helyezkedett, valójában lázas tevékenységbe fogott, hogy a szélsőjobb oldali velleitású elemekből mennél ütőképesebb politikai tömörülést kovácsoljon össze, amelyek kiszivárgó híreit nem győzték cáfolni.⁵⁷ Az új helyzetben Gömbös megint szembe fordul a „kölcsonpolitikával”, az 1923-ban „gondviselésszerűen nagyinak mutató”⁵⁸ termés apropójából összehívítja a kormánypárt Közgazdasági Bizottságát, javasolja, hogy a termésfelesleg révén teremtsék meg a magyar jegybank alapját, és ezzel kimondatlanul is a kölcsönfelvétel szükségletelensége mellett érvel. Gömbös azonban tudja, hogy a fórumot már csupán a propaganda céljaira használhatja fel, ezért nem kíván azonnal állásfoglalást, a bizottság pedig taktikusan úgy határoz, hogy „a kérdést állandóan napirenden tartja”.⁵⁸ A Bethlen-ellenes politikai tömörülés terve nem járt sikerrel, a „megfigyelői álláspont”-ot nem sikerült kamatoztatni, a kilépő Gömböst „nyomorúságosan”⁵⁹ kevesen követik az ellenzékiiség útjára. A kilépők száma azonban nem fest hű képet az erőviszonyokról, mert a párton belül szép számmal maradtak a Bethlen-ellenes elemek, másrészt pedig a szélsőjobb oldal nagyhatású propagandahadjáratot indított a kormány ellen az ismeretes ingyenszervény botrány kipattanásával és dagasztásával.⁶⁰

Erre azután Bethlen sem habozott, hogy beindítsa a propagandagépezetet Gömbös lejáratására. Méghozzá igen taktikus módon.

A liberális Magyar Hírlap közvetlenül Gömbösnek a pártból való kilépése után szenzációs tálalásban hozta, hogy Gömbös két héttel a kisantant július 28–30-i sinai konferenciája előtt Balla Aladáron keresztül messzemenő biztosítékokat adott a budapesti jugoszláv követnek egy, a közvetlen közelben hatalomra jutó Gömbös-kormányának a kisantanttal szembeni magatartását illetően. Majd néhány nappal később arról cikkezett, hogy Gömbös elfogadta az októbristák programját és Batthány Tivadarral akar kormányt alakítani.⁶¹

Feltehető, hogy a liberális lap a dolog lényegét adta vissza. Mint Hornbostel, a magyar viszonyokat kitűnően ismerő ekkori budapesti osztrák ügyvivő írja augusztus 16-i jelentésében: „Nem kétséges, hogy Balla Gömbös megbízására, a Magyar Hírlap állította értelemben beszélt Milojević úrral. (A budapesti jugoszláv követ ekkor — P. P.) A többi részletet, *különösen ami az ezen tárgyalások időpontját illeti* — folytatja Hornbostel —, azt bizonyára a Magyar Hírlap fantáziájának vagy annak az inspirátornak a javára lehet írni, akit, nem joggal, a miniszterelnökségen vagy a kormánypártban kereshetünk”⁶² (kiemelés — P. P.).

Úgy gondoljuk, hogy a tárgyalások időpontját egyáltalán nem a Magyar Hírlap fantáziája, hanem az inspirátor tudatos szándéka szabja meg. A tárgyalások időpontjának ilyenén való rögzítésének kifejezetten Gömböst kompromittáló hatása lehetett. Két szem-

⁵⁶ Ld. erre: Iratok II. 318.

⁵⁷ Szózat, 1923. VII. 6.

⁵⁸ Uo. 1923. VII. 20.

⁵⁹ Hornbostel budapesti osztrák ügyvivő kifejezése 1923. VIII. 11-i jelentésében. NPA Fasc. 18.

⁶⁰ Ld. erre: Iratok II. 321–328.

⁶¹ Magyar Hírlap, 1923. VIII. 7., 8., 9., 14., 18., 23. és 28. sz.

⁶² NPA Fasc. 18.

pontból is. Egyrészt a sinaiai konferenciával való – kimondatlan – kapcsolatba hozása (ahol olyan állásfoglalás született, amely Magyarországon megdöbbenést keltett⁶³) Gömbös ezzel kapcsolatos felelősségét sugallta és ugyanakkor meglehetősen furcsa színben tüntette fel azt a Gömböst, aki a kölcsöntől folyton az ország szuverenitását féltette. Másrészt Gömbös hataloméhetségét „bizonyította”, hiszen a hirdetett időpont pontosan azzal a terminussal vágott egybe, amikor Bethlen Gömböst kikerülhetetlen válaszüti elé állította.

Gömbös a Magyarságban és a Szózatban, illetve a kiskundorozsmai választók előtt cáfolja azokat a nézeteket, mintha ők a háborút és Kelet-Európa békéjének megbontását akarnák. „Akinék józan esze van, az tudhatja, hogy Magyarország a jelen kül- és belpolitikai és gazdasági helyzetében nem gondolhat másra, mint békés belső munkára és újjáépítésre... Józan ember *ma* háborúra nem gondolhat. Aki tehát azzal gyanúsít bennünket, hogy háborúra törekszünk, az politikánk komolyságát igyekszik hamis színben feltüntetni, másrészt arra is törekszik, hogy *kifelé* bennünket megrágalmazzon”⁶⁴ (kiemelések – P. P.). Az első kiemelés egyértelműen mutatja, hogy Gömbös a széles nyilvánosság előtt sem tagadja meg önmagát, ti., hogy a háborút elkerülhetetlennek tartja. De ez – hangsúlyozzuk – nem azonos azzal, hogy az adott helyzetben konflagrációra törekedett volna.

Gömbös most világosan kijelenti: „...szükségesnek láttam a külállamoknál ellenünk és irányzatunk ellen terjesztett álhírek, gyanúsítások és rágalmak ellen védekező lépéseket tenni és megfelelő felvilágosításokat nyújtani arra nézve, hogy a mi irányunk külpolitikai szempontból mit jelent.”⁶⁵

Nyilatkozataiban ennyi, amit Gömbös elismer és ezzel védekezés helyett ügyesen a támadásra helyezi a hangsúlyt. (Egyébként a kisantanthoz történt közeledésének csupán ezt a mozzanatát ismeri el, a többi tagadja, szemenszedett hazugságnak, átlátszó politikai manővrozásnak mondja.⁶⁶

A propagandahadjárat megtette a magáét. Gömbösök szeptember végén, október derekán a kölcsönnel kapcsolatban úgy foglalnak állást, hogy azzal most már elvileg egyetértenek, de óvnak attól, hogy az súlyos belpolitikai következményekkel fog járni. Gömbös különösen a pénzügyi ellenőrzést tartja az ország függetlensége szempontjából veszedelmesnek.⁶⁷

A kiprovokált Ulain-puccs leleplezésével Bethlennek újabb csapást sikerült mérnie a fajvédőkre.⁶⁸ Így azután – mindent összevéve – amikor Gömbös 1923 végén a költségvetési, 1924 áprilisában pedig a külföldi kölcsön megszerzéséről szóló parlamenti vitában nagy beszédeit tartja, akkor azoknak már sokkal inkább csupán propagandisztikus, politikai-ideológiai jelentőségük, mint konkrét politikai hatásuk volt.⁶⁹

*

⁶³Ormos 65, 145.

⁶⁴Szózat, 1923. VIII. 18., 22.

⁶⁵Szózat, 1923. VIII. 22.

⁶⁶Szózat, 1923. VIII. 18.

⁶⁷Szózat, 1923. VIII. 28., X. 2.

⁶⁸Prónay 329, 210; K 429. 13. csomó 3. dosszié. Kozma 1923. XI. 26-i helyzetjelentése. Közli: Iratok II. 330–331.

⁶⁹Napló XVIII. kötet 156–165, XXIII. kötet 407–416.

Az elszenvedett kudarcot – ellenzékbe szorulásukat – Gömbösék korántsem tekintették végleges vereségnek. Megszabadulva az első hónapok depresszív hatásától, lendületes szervező munkába fogtak, 1924 őszén részletes program alapján országos párttá alakultak át.⁷⁰

Ellenzéki szerepköréből fakadóan Gömbös ezekben az években gyakrabban lépett a széles nyilvánosság elé, hiszen hatalmi bázisának kiszélesítése érdekében most ez a harci módszer kellett, hogy előtérbe kerüljön. Külpolitikai kérdésekről is gyakrabban nyilatkozik, bár a hangsúlyt változatlanul a belpolitikára fekteti. Ebben a periódusban sem tekinthető a párt külpolitikai szaktekintélyének; nemzetközi kérdéseket rajta kívül Eckhardt Tibor, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Kádár Lehel, Ulain Ferenc, Éva Lajos is boncolgatnak-interpretálnak a nyilvánosság előtt.

Vajon Gömbös nézetei mennyiben tükrözték a szélsőjobboldali erők – ekkoron konkrétan a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt (vagy közismert nevén: a Fajvédő Párt), – külpolitikai nézeteit, vajon volt-e számbaveendő különbség közte és a szélsőjobb karakterisztikus figurái között? Teljesen megnyugtató véleményt majd csak a korszak külpolitikai gondolkodását feltáró kutatások nyomán lehet formálni, de az nem lehet kétséges, hogy etekintetben is a közös világnézeti állásfoglalásnak, az extrém nacionalizmusnak, a szélsőjobboldali, fasiszta tendenciájú diktatorikus törekvéseknek volt meghatározó jelentősége. Azonos belpolitikai alapállásukból bizonyos értelemben logikusan következett a lényeges külpolitikai kérdések egyívású megítélése.

Riadót fújtak minden olyan törekvéssel szemben, amely a status quo rögzítése irányába hatott. Tiltakoztak minden olyan kísérlet ellen, amely Trianon egyetlen pozitívumát, a nemzeti különállást akarta csorbítani. Két különböző szempontról van szó, mégis – a sajátos helyzetből fakadóan – a két nézőpont egymásra kopírozódott.

Amikor a Monarchia bármiféle visszaállításának plánuma ellen tiltakoztak,⁷¹ amidőn az újból és újból felbukkanó különféle vámunions,⁷² Duna-konföderációs elképzeléseket nagy szorongások közepette opponálták,⁷³ elutasították az ún. keleti Locarno tervét,⁷⁴ közvéleményük figyelmét a Népszövetség alapvető funkciójára irányították⁷⁵ – akkor magatartásukat mindig a fentebb említett alapvető szempont motiválta.

Amikor viszont, ugyancsak egységesen, dühödt támadásokat intéztek a Szovjetunióval való kapcsolatok felvételére készülő kormány ellen,⁷⁶ akkor ezen alapvető orientációs pontnak egyszerűen nyoma vész, hogy helyét egy másik – immár nem kül-, hanem kimondottan belpolitikai természetű – ugyancsak alapvető szempontnak, közvetlenül az ellenforradalmi rendszer remegve féltett védelmezésének adja át. E tény önmagában is jelzi, hogy a fajvédők – és köztük Gömbös is, aki ekkor nem győz eleget beszélni „a tiszta világnézet iránytűjéről”⁷⁷ – mily közvetlen, merev módon kezelik a nemzetközi kapcsolatoknak a társadalmi-gazdasági viszonyok általi meghatározottságát.

⁷⁰ Szózat, 1924. X. 21.

⁷¹ Szózat, 1924. X. 21., 1925. V. 1., 1926. I. 1.

⁷² Szózat, 1926. I. 1.

⁷³ Szózat, 1925. II. 8., 20., III. 12., IV. 26., V. 1.

⁷⁴ Szózat, 1926. I. 1., III. 6.

⁷⁵ Szózat, 1925. X. 15., XII. 19., 1926. III. 20.

⁷⁶ Szózat, 1924. IX. 30., 1925. I. 9., 16., X. 2.

⁷⁷ Szózat, 1925. I. 9.

Végül egységes álláspontot vallanak a mezőgazdaság fokozottabb felkarolásának, az – úgymond – túlzott iparpártolás mérséklésének és ezzel összefüggésben a mezőgazdaságnak jobban kedvező vám- és kereskedelmi politika megvalósítása érdekében.⁷⁸ Ezen alapjában belpolitikai természetű kérdést külügyi vonatkozásai miatt gondoltuk helyenvalóan itt felemlíteni.

Különbséget csupán a korabeli hivatalos magyar külpolitikával való szembenállás mikéntjében – nem mibenlétében! – tudunk felfedezni. Ismeretesen a kormányzat már a kölcsönért folyamodóban, majd annak birtokában – és egyben következményeinek koloncával a nyakán – felhagyott a revízió követelésével, fő külpolitikai programjává az új európai rendbe való beilleszkedést, a győztes hatalmakkal szembeni békés, konciliáns politikát tette. Ezzel az iránnyal a Fajvédő Párt – és így Gömbös is – messzemenően szemben állt. De míg társai szembenállásuk hangsúlyát a – nem ritkán vehemens – kritikára helyezték,⁷⁹ addig Gömbös (bár ő sem hallgatta el, kiváltképp az 1926-os választások idején, bíráló észrevételeit) szembenállását, korábbi taktikájának megfelelően, inkább a kivárási politika propagálására összpontosította.

Ezen évekbeli megnyilvánulásai – összevetve és kiegészítve a korábban megfogalmazott gondolataival – módot adnak külpolitikai koncepciójának rekonstruálására. Felfogását úgy lehet összefoglalni, hogy Magyarországot kezdettől fogva a majdan kialakuló, a békerendszert megváltoztató Berlin–Róma tengely oldalán kívánta látni, mint független, a Duna-medencében és a Balkán felé önálló misszióval rendelkező államot. E koncepció tehát két nagy, bizonyos fokig egymástól függetlenül létező, kapcsolódásukban súlyos ellentmondástól terhes gondolatkörből tevődött össze.

Külpolitikai nézeteinek kiindulópontja – a politikai közvélemény széles köreihez hasonlóan – az integer Magyarország eszméjéhez, a magyarság szupremáciájához való feltétlen ragaszkodás. A magyar uralkodó osztályok e hosszú múltra visszatekintő ideológiáját változatlanul megvalósítandónak tartotta. A megvalósíthatóságot illetően azonban nem voltak illúziói. Tudta (akárcsak Bethlen),⁸⁰ hogy azt majd csupán az európai rend átrendezése keretében lehet kivívni. A majdani tengelyhez való csatlakozást ezért tartotta szükségesnek. Szerinte „logikus az, ha Magyarország *függetlenségének teljes fenntartása mellett* olyan külpolitikai orientációt keres, amely egyrészt Berlinben, másrészt Rómában gyökerezik és talán messzebb, Londonban keresi azt a bázist, amely a maga külpolitikai elhelyezkedéséhez szükséges”⁸¹ (kiemelés – P. P.).

Jól tudta, hogy egy kis ország számára a nagyhatalmi partner szövetségesként sem veszélytelen. A pángermán veszedelemmel – más-más hangsúllyal – többször foglalkozik. 1923. decemberében megy e tekintetben a legmesszebbre. Akkor ugyanis arról beszél,

⁷⁸ Szózat, 1925. VII. 11.

⁷⁹ „Ennél csüggedtebb, passzívabb, reménytelenebb politikát a mennyei birodalom sem vitt az ópiumháborúk előtt” – harsogja például Kádár Lehel. Szózat, 1925. III. 4.

⁸⁰ Ormos 71. 135, 154. .

⁸¹ Az 1927. január 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának Naplója (a továbbiakban: Napló 27.) II. kötet 85. Az utóbbi évek elemző kutatásai – érdemes megemlíteni – meggyőzően világítottak rá arra, hogy Bethlen István hosszútávú külpolitikai koncepcióját szintén a német–olasz együttműködés reményére alapozta, és a közöttük levő ellentétek csökkentése érdekében közvetítő szerepet próbált játszani. Ld. erről részletesebben: Ormos 71, valamint Fejes Judit: A magyar–német kapcsolatok történetéből 1925–1933. c. kézirat munkáját.

hogy a Németország „regenerálódása” nyomán feltörő pángermán veszéllyel szemben „Magyarország évszázados szerepét fogja újra betölteni Európa keletén.” A magyar függetlenségi gondolat németellenes vonalának ilyen egyértelmű felelevenítése magával vonta azt is, hogy Gömbös ekkor a tengelyről vallott nézetét feledve-feledtetve Róma–Budapest–Bukarest együttműködésében jelöli meg a megfelelő – pángermán és pánszláv törekvéseket paralizáló – ellenerőt, amelyhez még hozzászámítja Törökország és Bulgária Magyarország szempontjából pozitív szerepét.⁸²

Kiindulópontja azonban nem tette lehetővé, hogy e felvetés több legyen mint pillanatnyi ötlet, rögtönzés, amelyre talán a póruljárt puccsistáktól, Hitleréktől, Ulaintól való elhatárolódási törekvés készíthette. Amikor néhány hónappal későbbi külpolitikai eszmefuttatásaiban – mint említettük – a Németországra és Olaszországra való támaszkodást nyíltan a „leglogikusabb” megoldásnak minősíti, a német veszélyről akkor sem feledkezik meg: „... számítanunk kell sajnálatosképpen arra, hogy a német nép... vagy túlságosan kemény és érdes, vagy túlságosan sokat akar markolni.” (Gömbös keménységről, érdességről beszél, ezzel azonban arra akar utalni – és e felfogása a magyar politikai körökben nem volt elszigetelt –, hogy a németek általában rosszul, helyzetüket helytelenül felmérve politizálnak.⁸³) „Hiszen ma is előfordul az, hogy pángermán agitátorok jelennek itt meg, akik ahelyett, hogy a saját maguk bajaival törődnének odahaza, itt megnézik, vajon Budapest mellett kis sváb falucskákban, amelyekben boldog német lakók élnek évszázadok óta, nem nyomjuk-e el az ő faji mivoltukat.” Amikor évek múlva egyszer megint nyíltan színt vall a tengely mellett, és kijelenti, hogy „Németországgal mi egy sorsra vagyunk utalva”, akkor rögvest hozzáfűzi: „habár a pángermanizmus organizmusai ellen a leghatározottabban állást foglalunk”.⁸⁴

Mindez azt jelenti, hogy Gömbös a Németország talpraállásával és feltételezett expanziójával együttjáró veszélyeket alárendeltnek tekintette az ettől várt előnyökhöz képest. Több okból is. A revízióhoz – nagyhatalmi relációban gondolkodva – nem látott más járható utat, mint a Németországgal való szövetkezést, így szükségszerűen alá kellett rendelnie a vele szemben érzett aggodalmait. Ugyanakkor ezeket a fenntartásokat igen jelentős mértékben szelidítette az abban való bizakodás, hogy a Németország szekerét a revízió útjára irányító tényezők – szélsőjobboldali erők, fasiszta mozgalmak – világnézetiileg velük lényegében azonos állásponton vannak, tehát együttműködésük több lesz mint a közös érdek kiváltotta egyszerű szövetség: a Gömbös által oly sokszor hangoztatott bajtársiasság mögött az ez iránti bizakodás húzódnak meg.

A pángermán veszedelmet lebecsülhette végül a magyarság potenciális lehetőségeinek – történelmi útján kialakult erényeinek, kedvező földrajzi adottságainak – mértéktelen túlbecsülése okán is.

Gömbös külpolitikai kérdésekkel kapcsolatos nézeteinek is központi kategóriája a nemzeti öncélúság eszméje volt. Elnevezéséből kitetszően ez az eszme – külpolitikai értelemben – az ország, a magyarság érdekeinek minden mást alárendelő szempont,

⁸² Napló XVIII. kötet 157, Napló 27. II. kötet 86.

⁸³ K 429. I. csomó 4. dosszié (Wildungen 1923. július); uq. 4. csomó 1. dosszié (Koppenhágai konferencia 1932. I. 11–14); uo. 3. csomó 3. dosszié (Berlini út 1930. XI. 21–25.); uo. 3. csomó 4. dosszié (Brüsszeli konferencia. Olaszországi út 1931. III. 21 – IV. 19.).

⁸⁴ Napló XXIII. kötet 411, Magyar Újság, 1927. I. 28.

természetesen azon a határon túl, ahonnan már az ellenforradalmi rendszert létében fenyegető veszélytől reálisan nem kellett tartani. (A nemzeti öncélúság fogalmának megvolt a maga belpolitikai tartalma is, amelyet Gömbös gyakorta szeretett hangoztatni. Ez az egyént rendelte alá minden feltétel nélkül a nemzet érdekeinek. Így, érthető módon, a fasiszta jellegű autoritatív törekvéseknek volt igen alkalmas ideológiai eszköze.⁸⁵) E szempont – amely sok más ideológiai tényezőnél is erőteljesebben szövevényes érzelmi-emocionális közegbe ágyazódott – visszafogó erőt jelentett, annak mérleget, vajon az integrális revízió érdekében számbajöhető nagyhatalmi szövetséges másfelől nem jelent-e veszélyt az ország érdekeire. A nemzeti öncélúság eszméje – amely a nemzeti államok korában, politikai értelemben a nemzeti függetlenség védelmezését jelentvén, lényeges alkotó eleme lehet a helyes külpolitikai tájékozódásnak – gömbösi értelmezésébe a történelmi Magyarország, illetve a magyarság Duna-völgyi szerepéhez való feltétlen ragaszkodás szervesen beleépült. Ez pedig a nemzeti öncélúság fentebb említett helyesen orientáló funkcióját erősen csorbitotta. Már akkor is, amikor az még lényegében csupán egy külpolitikai kérdésekkel kapcsolatos eszmevilág központi kategóriájaként funkcionált. Amikor pedig a gyakorlati nagypolitika tényleges és vélt lehetőségeivel, a megismételhetetlenségből fakadó vonzásával kerül szembe, akkor szánalmasan gyengének fog bizonyulni.

Gömbös tehát a Németország – „regenerálódása” után várható – Magyarországra is veszélyes aspirációinak tényleges horderejét nem mérte fel, ám az oly sokszor hangoztatott kelet-európai útkeresésének egyik célját a nagyhatalmak – köztük Németország – expanzív törekvéseinek megakadályozásában látta. 1927 elején – a formálódónak hitt tengellyel összefüggésben fejt ki: felfogása „– miután olyan idöket élünk, amikor nagy államalakulatok csoportosulnak s a kis államok állandóan veszélyeztetve vannak a nagy államok szövetségeitől és akaratától –, hogy olyan külpolitikai bázist kell keresnünk, amellyel a mi *csonkaságunkban is más kis államokkal egyetértve* olyan külpolitikai koncepciót biztosítsunk magunknak, amellyel a magyar nemzeti egység biztosítva lesz”⁸⁶ (kiemelés – P. P.).

Jugoszláv orientációjának is ez az egyik mozgatója. „Belgrád és Budapest a történelem során számtalanszor támaszkodott egymásra, s a keleti népeknek be kell látniok, hogy a nyugati hatalmakkal szemben a kisebb államok érdekközössége biztosítékot jelent”⁸⁷. Erre a biztosítékra annál inkább kellett gondolnia, mert Ausztriának Németországgal való egyesülését teljesen biztosra vette,⁸⁸ a magyar–német közös határ megszületését – ámbár

⁸⁵ Révay 258, 304–305; K 428. 840. csomó. 1932. XII. 20-i jelentés (Gömbös szegedi beszéde). Ormos Mária–Incze Miklós: Európai fasiszmusok 1919–1939. Bp. 1976. 133–134, Kónya Sándor: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp. 1968 (a továbbiakban: Kónya) 48.

⁸⁶ Napló 27. II. kötet 86. 1926 második felében Németország és Olaszország között közeledés történt, döntőbírói szerződés aláírására majd nyomában újabb tárgyalásokra került sor. Ld. Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. kötet. A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. I. 1. – 1931. VIII. 24. A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta: Karsai Elek. Bp. 1967. 14. E hírek alapján vonta le Gömbös elhamarkodott következtetéseit. Vö. Nemes Dezső: A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben. Bp. 1964. 48, Kovács Endre: Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp. 1971 (a továbbiakban: Kovács) 115.

⁸⁷ Magyar Újság, 1927. I. 28.

⁸⁸ Szózat, 1925. V. 1., VIII. 7., Magyar Újság, 1927. I. 28.

„Németország megerősödését a kis Magyarország szomszédságában” maga sem tartotta kívánatosnak⁸⁹ — elkerülhetetlennek látta.

Külpolitikai elképzeléseinek nagy belső ellentmondása, hogy egyfelől a keleti országok szövetkezését biztosítéknak szánta a nagyhatalmi aspirációkkal szemben, másfelől viszont a magyarság számára involvált kelet-európai vezető szerepet éppen a „*Lajtnál* a nagy németiségre támaszkodva”⁹⁰ akarta elérni (kiemelés — P. P.). Hozzátehetjük, hogy koncepciójának konstrukciójából szükségszerűen következett ez a logikai törés. Hiszen az igényelt szupremáciáról még akkor sem volt hajlandó lemondani, amikor másfelől világosan tisztában volt azzal, hogy önerőből pusztán Trianon revízióját sem lehet megvalósítani.

Mit is jelentett a Gömbös — és általában a fajvédők — által gyakorta emlegetett kelet-európai útkeresés, orientáció? Jelentette egyrészt és elsősorban a soha el nem ejtett szupremácia-igény realizálására való törekvést. Gömbös már 1924 nyarán — amikor kiindulási pontként leszögezi: „külpolitikai programunk defenzív, vagyis várakozó, mert jól tudjuk, hogy az idő nem alkalmas a kezdeményezésre” — perspektivikus célként nem habozik kijelenteni: „Magyarország vezető szerepekre hivatott a Keleten.”⁹¹

Egyértelműen seholsem definiálja, hogy a Kelet fogalmán mit is ért pontosan, de a különböző kijelentéseinek tartalmi elemzése alapján a Duna-medencére, valamint a Balkán térségeire lehet következtetni. 1926–1928 között — feltehetően a bontakozó, illetve Gömbös által meghíúsulása után is tovább szorgalmazott jugoszláv orientációval szoros kölcsönhatásban — főleg a Balkánról beszél.

„Nekünk a Balkán élére kell állnunk és kultúrát kell közvetítenünk az alacsonyabb műveltségű nemzetek felé”.⁹² A magyarság közép-európai elhelyezkedéséből fakadó híd-funkciójának szerteágazó eszmetörténeti előzményekből táplálkozó elméletét felelevenítve határozza meg a közvetítendő kultúra tartalmát. „A mi államunk földrajzi fekvése és maga a mi régi kultúránk arra predesztinál . . . , hogy a nyugati kultúrának ezer éven keresztül leszűrt tanulságait közvetítsük kelet felé, a Balkán felé.”⁹³

Az igényelt vezető szerepet a magyar iparcikkek balkáni exportjával is meg kívánta alapozni. Egyik parlamenti felszólalásában — feltehetően a hagyományos társadalmi bázisát is kiszélesítendő — emlékeztet azokra a nézetekre, amelyeknek képviselői a magyar gyáripár jövőjét Keleten és Délkeleten látják megvalósulni. Ebből a szempontból is fontos — mondja — a kulturális és egyéb összeköttetés megteremtése. E politika megvalósítása érdekében hiányolja, hogy az angol és francia nyelv elsajátítása mellett „például szerbül, bolgárul, törökül nem tanulunk”.⁹⁴ Mindezen vágyait azzal a kijelentésével foglalja össze és tetőzi be, hogy „mi Kelet-Európa angoljai szeretnénk lenni”.⁹⁵

A kelet-európai orientáció hangoztatásának a számbavett indítékokon kívül, volt egy jól kivehető, markáns mozgatója, nevezetesen a kormány külpolitikájának hol leplezett, hol kevésbé burkolt támadása.

⁸⁹ Szózat, 1925. V. 1.

⁹⁰ Szózat, 1925. VIII. 7.

⁹¹ Szózat, 1925. VII. 15.

⁹² Magyar Újság, 1927. III. 15.

⁹³ Napló 27. I. kötet 411.

⁹⁴ Uo. 411–412.

⁹⁵ Magyar Újság, 1928. VI. 3.

A hazai külpolitikai gondolkodás kritikáján keresztül is az antant hatalmakkal szembeni konciliáns politikát támadja, amikor így beszél: „nyugati orientációhoz szokott szemünk a legmesterkéltőbb kombinációkat látja meg nyugat felé és hisz azok realitásában, a Balkán felé azonban mintha a látóhatár a Duna medrénél véget érne”. Gazdaság-földrajzi indokokra hivatkozva szintén a hivatalos magyar külpolitika megváltoztatásáért agitál: „lehetetlen, hogy a Duna vízrendszere a maga földrajzi hatását ne éreztetné a gazdasági életen keresztül politikailag is . . . Meg kell vizsgálni a természetadta vízhalózat rendszeréből kiindulva, hogy a magyar történelmi fejlődés vonala nyugat helyett nem inkább dél felé, a Balkán felé mutat-e.”⁹⁶

A Balkán felé irányuló kultúraközvetítő funkciónak is ilyen élt ad. „Ezerszer inkább a balkáni államok felé nézek, mert így Magyarország lehet a kultúra közvetítője és elfoglalhatja az őt megillető pozíciót, míg *nyugat felé nézve csak eszköz lehet Magyarország*.” A fejlettebb társadalmakkal szemben elzárkózó nacionalizmus hagyományos kelléktárából merít, amikor még hozzáfűzi, hogy a „Nyugatról mi csak erkölcsrombolást kaptunk”⁹⁷ (kiemelés – P. P.).

Az említett híd-funkciónak is ebbe az irányba mutató, sajátos értelmezést kölcsönöz. 1927 márciusában a külföldi magyar intézetek és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról szóló törvényjavaslatok vitájában Klebelsberg koncepcióját kifogásolja. Fél – mondja –, „hogy megint túlságosan a régi hibába esünk, ha a Nyugatot fogjuk túlságosan imádni . . . Az a veszély fenyeget minket, hogyha kizárólagosan nyugat felé orientálódunk, akkor megmaradunk abban az alárendelt kulturális . . . gazdasági és politikai helyzetben, amelyben Ausztria idejében (értsd: az Ausztriával való együttélés időszakában – P. P.) voltunk: csak appendixe maradunk . . . a nyugati kultúrának.”⁹⁸

Bármily sok szó esett is a kultúraközvetítő szerepről, Gömbös és pártja nem osztotta, inkább bírálta Klebelsberg kultúrfölény koncepcióját. Káros illúziókat ébresztőnek tartották, ezért a húszas évek kultuszminiszterének törekvését a maguk módján újrafogalmazva egyrészt egy szélesebb bázisra kiterjedő kulturális munkát igényeltek,⁹⁹ másrészt a szellemi nevelés mellett elengedhetetlenül fontosnak tartották az erkölcsi (értsd: közvetlenül nacionalista) és testi kultúra kifejtését, ennek révén felnevelését egy öntudatos, erős nemzedéknek, amely, ha kell, fegyverrel is vissza tudja szerezni azt, amit a világháborús nemzedék elveszített.¹⁰⁰

A jugoszlávokkal való megegyezéstől azt reméli, hogy „nem lesz többé szükségünk (a) Nyugatra, amely ezer éven keresztül volt hálátlan Magyarországgal szemben”.¹⁰¹

Sokat hangoztatott kelet-európai orientációja keretében Gömbös többször kísérel meg olyan külpolitikai programot felvázolni, amely révén e térség több állama blokkot alkotna. Elképzelései etekintetben a legnagyobb változatosságot mutatják, gyakorta nem többek egy-egy rövid életű, részletesebb kifejtés nélküli ötletnél. Mégis mindmegannyiukat közös nevezőre hozza a magyarság szupremáciájához való ragaszkodás és egyúttal – a szomszédokkal szemben – a területi követelés. Ilyenformán fantasztikus, megvalósíthatat-

⁹⁶ Szózat, 1925. VIII. 7.

⁹⁷ Magyar Újság, 1926. IX. 21.

⁹⁸ Napló 27. I. kötet 411.

⁹⁹ Magyar Újság, 1927. III. 18.

¹⁰⁰ Magyar Újság, 1927. VI. 5.

¹⁰¹ Magyar Újság, 1927. IV. 1.

lan elképzelésekről van szó, amelyek alkalmatlanok voltak a térséget fenyegető nagyhatalmi hódító törekvések elhárítására.

Ezen elképzelései közül a húszas években jugoszláv orientációja bizonyult a legtartósabbnak. Területi igényei azonban ezt is megvalósíthatatlanná tették. A legtermészetesebb hangon követelt — abban a vehemensen nacionalista korban, amikor akár egy-egy rögről való lemondási hajlandóságért is nagyon sokan azonnal készek voltak hazaárulást kiáltani — jelentős területeket vissza, miközben a viszonzás szükségessége fel sem merült benne. És megint csak azt mondhatjuk, hogy felfogásával Gömbös nem állt egyedül. Eleendő csupán Bethlen kívánságaira utalni,¹⁰² amelyek önmagukban is elégségesek voltak arra, hogy a magyar–jugoszláv közeledést ne engedjék a megegyezésig eljutni. Bethlen és Gömbös alapállása etekintetben lényegében jottányit sem különbözött. Persze Bethlen nem mondta azt ki, amit Gömbös világosan megfogalmazott. De a miniszterelnök a diplomácia hímes nyelvén ugyanarról beszélt, mint a szélesebb és a szóból értő politikai közvélemény előtt a fajvédő vezér.

Azt is hozzátehetjük, hogy az ellenforradalmi Magyarország szellemi atmoszférájában Gömbös nem is teljesen jogtalanul hitte — és hirdette —, hogy területi követeléseivel nem lép az illúziók világába. Hiszen ő „csak” a még néhány esztendővel ezelőtt magyar adminisztráció alatt élő területek visszakerülését óhajtotta s a történelmi Magyarországhoz tartozott egyéb területek igénylését tartotta volna utópiának.¹⁰³

Gömbösnek egyébként a jugoszláv orientáció mellett a fajvédő sajtóban megfigyelhető szorgoskodásai meglepő módon arra vallanak, hogy a magyar diplomácia tevékenységébe ekkortájt nem volt betekintése, informáltsága a napi sajtó szintjét nemigen haladja meg.¹⁰⁴ Ez valószínűsíteni látszik azt a feltételezést, hogy a két ország közötti közeledésben — természetesen azon túlmenően, hogy a Fajvédő Párt a kormány ilyen irányú lépéseit társadalmi súlyával támogatta — tevőleges szerepet nem játszott.

Amikor 1927 elején hírek érkeztek Olaszország Magyarország iránti megnövekedett érdeklődéséről, Gömbös — a hirtelen adódott alternatív lehetőségre utalva — nem habozik nyíltan kijelenteni: „annak az ajánlatát választjuk, amely (ország) jobb feltételeket kínál”.¹⁰⁵ Felismerte az olasz–jugoszláv érdekellentétek relációjában Magyarország jelentőségét, de — azt megintcsak túlbecsülve — nem látta meg, hogy az ellenforradalmi Magyarország súlyos bel- és külpolitikai kötöttségei folytán nem képes a két ország közötti lavírozásra. „Amikor Olaszország és Jugoszlávia között ellentétek vannak, nem mondhatok mást, mint azt, hogy itt az állásfoglalás sem az egyik, sem a másik ország érdekében helyénvaló nem volna... eme érdekellentétek mellett Magyarországnak bizonyos szerep jut.”¹⁰⁶ A megkötött magyar–olasz szerződésnek a jelentőségét mégis hamar átlátta. „A szerződést helyesli és örömmel üdvözli. Jónak találja azt a lépést, sokat nem kutat, mert azt tartja, hogy most kezdődött meg az a sakkjátszma, amelyre régen várunk, s amelyhez az szükséges, hogy az egész magyar közvélemény s főleg az összes magyar pártok kifelé egységet mutassanak.”¹⁰⁷

*

¹⁰² Juhász 105.

¹⁰³ Szózat, 1925. VIII. 7., Magyar Újság, 1927. V. 5.

¹⁰⁴ Szózat, 1926. III. 6., Magyar Újság, 1927. III. 25., IV. 1.

¹⁰⁵ Magyar Újság, 1927. I. 28.

¹⁰⁶ Napló 27. II. kötet 86.

¹⁰⁷ Magyar Újság, 1927. V. 5.

Ellenzékiségét feladva 1928 őszén Gömbös feloszlatta a Fajvédő Pártot és visszatért a kormányzó pártba. Fel kellett ismernie, hogy „extra muros nem képes érvényesíteni akaratát”.¹⁰⁸ Gömbös elhatározásának időbeliségét azonban mindezekon túlmenően döntően motiválta az is, hogy ekkorra olyan helyzet alakult ki, amelyben a Bethlen-rendszer már elbírta (és ugyanakkor további erősítése szükségessé is tette) Gömbös integrálását. A Honvédelmi Minisztérium politikai államtitkári, majd egy esztendővel később miniszteri posztjának Gömbössel való betöltésében ez jutott kifejeződésre. A helyzet sajátosságához tartozott az is, hogy Gömbösnek Bethlennel szemben kötelezettséget kellett vállalnia: csupán szakmai kérdésekkel fog foglalkozni, a politikától tartózkodik, illetve Bethlen egyetértésével politizál.¹⁰⁹ A kicsikart „reverzális” a miniszterelnök érdekét is szolgálta, de megszerzésére őt is szorították a Magyarországon jelentős erőt képviselő legitimisták. Az a tény, hogy Apponyi Magyarország Népszövetségénél való további képviseletét csak a fenti, lényegében hasonló tartalmú kötelezettség esetén vállalta el,¹¹⁰ arra vall, hogy a különböző közeledési kísérletek¹¹¹ ellenére az évtized elejéhez képest mit sem változott a legitimisták és Gömbös viszonya: a szélsőjobboldal vezérért változatlanul a restauráció egyik legszámottevőbb belpolitikai ellenlábasának tartották.¹¹²

A Honvédelmi Minisztériumban eltöltött éveket mégsem lenne helyes a tárca szakigazgatási kérdéseivel való kizárólagos törődés esztendeinek tekinteni. Igaz, Gömbös nagy lendülettel vetette bele magát a munkába, a személyéhez fűzött várakozásoknak megfelelően sokat tett a magyar véderő szervezettségének erősítéséért, ütőképességének növeléséért.¹¹³ (Mindennek természetesen a korabeli Magyarország politikai-gazdasági helyzetéből fakadóan szerények voltak a keretei és a kisanatant erőfölényét számbavehető módon nem tudta csökkenteni.) Ugyanakkor azonban a későbbi, miniszterelnöki évek szempontjából el nem hanyagolható jelentősége volt annak, hogy Gömbös betekinthezett, majd jártasságra tehetett szert a magyar államigazgatás legfelső régióiban, közigazgatási ismereteit gyarapította.¹¹⁴ Témánk szempontjából fontosnak gondoljuk annak számbavételét, hogy Gömbös a Honvédelmi Minisztérium 6. osztályának rendszeresen megküldött külügyi iratok révén az eseményekkel egyidőben és kellő mélységben követhette nyomon a nemzetközi kapcsolatok alakulását, a magyar diplomácia munkáját. Állami funkciójának köszönhette Gömbös azt is, hogy számukra kedvező módon tudott – a Bethlen által engedélyezett mozgási körön túl nem lépve – a róla alkotott kedvezőtlen olasz megítélésen változtatni és az akkori olasz vezető személyiségekkel jó kapcsolatokat kiépíteni.¹¹⁵ Ezekben az években merev szovjetellenessége (értvén ezen a Szovjetunióval, mint külpolitikai faktorral szembeni magatartást) némileg enyhült.¹¹⁶

¹⁰⁸ K 429. 16. csomó 2. dosszié Mecser levele Gömböshöz és Eckhardthoz 1931. XI. 1-én.

¹⁰⁹ Antal István visszaemlékezései. (kézirat) MTA Történettudományi Intézete. 16 Idézi: Kónya 37.

¹¹⁰ OL Filmtár (a továbbiakban: X) 10932. sz. doboz K 112383–85. a budapesti német követ 1930. VIII. 26-i jelentése.

¹¹¹ Ld. erre a budapesti osztrák követ 1925. I. 10-i jelentését. NPA fasc. 18.

¹¹² K 429. 3. csomó 3. dosszié Kozma levele Bárdossy Lászlóhoz 1930. XI. 18-án.

¹¹³ X 10.932. sz. doboz K 111824–25. a budapesti német követ 1929. X. 10-i jelentése; Kozma levele 1930. III. 5-én Bárdossynak, X. 10-én Mecsernek. K 429. 3. csomó 2. és 3. dosszié.

¹¹⁴ K 429. 16. csomó 2. dosszié Mecser – idézett – 1931. XI. 1-i levele.

¹¹⁵ Uo. 3. csomó 1. dosszié Küldöttség Mackensen 80. születésnapjára c. feljegyzés, uo. 16. csomó 2. dosszié Mecser 1931. XI. 1-i levele.

¹¹⁶ Hadtörténelmi Intézet Levéltára (a továbbiakban: HIL) Vkf. 2. 1930. szn. gyűjtő.

Mindezek mellett e közel négy esztendő két szakaszra lehet bontani. Az első, mintegy két éves periódusban Gömbös fegyelmезetten tartotta magát ígéréthez. A bethleni kormányzati forma válságba jutásának mind nyilvánvalóbb jelei azonban arra bátoríthatták, hogy ezen kötelezettségét egyre lazábban értelmezze. 1930 nyarán több beszédével és konkrét intézkedésével bősíti fel a legitimistákat.¹¹⁷ 1931 tavaszán a koronatanácsai üléseken már burkoltan Bethlen ellen fordul.¹¹⁸

Megélénkülő külpolitikai érdeklődésének jele, hogy az osztrák–német vámuniós terv kipattanása után, 1931. március 28-án személyesen utasítja a berlini és a bécsi katonai attasét annak megállapítására, hogy az adott ország katonai körei miképpen ítélik meg azt és hogyan vélekednek a terv Magyarországra való kihatásáról.¹¹⁹

A gazdasági válság e térségben is mind pusztítóbb jelenlétének is szerepe lehetett abban, hogy az intranzigens nacionalista Gömbös egyre több jelét adta annak: szélesebb összefogásban keresi a válságból kilábalás lehetőségét. Nem fordul szembe, hanem diplomatikusan helyesli – amennyiben másfél évvel későbbi kijelentésének hihetünk – Briand Páneurópa koncepcióját, „jóllehet (mondja ugyanekkor, 1932 decemberében) reálpolitikailag nem tartottam megvalósíthatónak.”¹²⁰ Gömbös a nemzeti elzárkózás és az egész kapitalista Európát átfogó megoldások szélsőségei között a regionális megegyezések irányában próbál megoldást találni.¹²¹ Persze az út ebben az irányban is számtalan helyről alá volt aknázva.

Hantos Elemér, aki 1931 őszén tette ismertté egy dunai föderáció megszervezésére irányuló tervét, e terv iránt legtöbb érdeklődést tanúsító Csehszlovákia képviselői előtt úgy nyilatkozott, hogy a magyar politikusok között Gömbös Gyulát tartja alkalmasnak elképzelése hathatós támogatására. Csehszlovák forrásból tudjuk, hogy Hantos Gömbössel több ízben tárgyalt erről a kérdéőről. A budapesti csehszlovák követ – akinek feltehetően tudomása volt az 1923-as intermezzóról – Gömbös elejtett megjegyzései alapján „hajlamos volt egy új külpolitikai kurzus előjeleit felfedezni”.¹²²

Gömbös azonban – egyáltalán nem egyedülálló módon – a válságból a revízió ügyének összekapcsolásával próbált kiutat találni. A krízist motiváló gondolatként a revízió kérdése mindkét oldalon felbukkant, mert a status quo Duna-medencei védelmezői viszont arra következtettek, hogy Magyarország náluknál is szorultabb helyzetben van, tehát az együttműködés áraként joggal igényelhetik a határkérdés elejtését. Mindkét fél felfogása reális elemekből táplálkozott: két ellentétes irányú tendencia bontakozott ki, ám a magyar politikusok építettek az akkor erősebbre, az európai status quo szükségzerű átrendeződésére.

¹¹⁷ Ld. erre a budapesti német követ már idézett 1930. VIII. 26-i jelentését. X 10.932. sz. doboz K 112383–85.

¹¹⁸ Ld. erről részletesebben *Márkus László*: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Bp. 1968. 37–44.

¹¹⁹ HIL Vkf. 2. 1931. 119.751/eln.

¹²⁰ K 428. 840. csomó. 1932. XII. 17. MTI Pápa.

¹²¹ *Szuhaý Miklós*: Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Bp. 1962. 175.

¹²² *Kovács* 181–183; ld. még *Ádám Magda*: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp. 1968. 50.

Így a kisantant országokat is magában foglaló együttműködésének nem sok esélye maradt. De Gömbös külpolitikai gondolkodásában állandó tényezőként megmaradt a regionális megegyezésre törekvés, amely majd Olaszország, Ausztria és Magyarország gazdasági és politikai együttműködésében, annak betetőzéseképpen a római jegyzőkönyvekben ölt testet.

A fentiekből logikusan következik, hogy ebben az időszakban Gömbös ismét nagy gondot fordít a revizionista erőkkel való kapcsolatainak kiépítésére, valamint a korábban megszakadt összeköttetések újrafelvételére. Az olasz vezetőkkel kialakított jó viszony ápolása mellett a német katonai körökhöz fűződő szoros kapcsolatokra helyezett nagy súlyt,¹²³ valamint ismét felvették Hitlerrel a hosszú évek óta megszakadt érintkezést. Eckhardt Tibor 1932 január első felében Németországban járt, amikor is – útijelentéséből kitetszően – célja „az ottani politikai és gazdasági helyzet tanulmányozása és az éveken át megszakadt kapcsolat felvétele a Hitler-Párttal volt”.¹²⁴ Gömbös 1933. február 1-i híres-hírhedt üzenete is egyértelműen arra vall, hogy kapcsolatuk a húszas évek közepe felé megszűnt: „Hivatkozzon arra, hogy 10 évvel ezelőtt Scheubner-Richter úron keresztül az elvközösség és világnézeti közösség alapján érintkezésben voltunk . . .”¹²⁵ (kiemelések – P. P.).

Így következett be az az időszak, amikor a magyarországi belpolitikai válság saját érdekeik szerinti megoldása érdekében a hatalmi pozíciókat kézben tartó, illetve arra közvetlen befolyást gyakorolni képes társadalmi erők az „erős kéz” embereként ismert Gömbös Gyula előtt megnyitották a miniszterelnöki szék felé vezető utat. Annak vizsgálata, hogy az új kormányfő gyakorlati politikai tevékenységében miképpen érvényesültek a külpolitikát illetően a kormányra jutásáig kiformalódott nézetei, illetve, hogy e nézetek a gyors sodrású politikai gyakorlat hatására miképpen módosultak, az már újabb stúdiumok feladata.

¹²³ A budapesti német követ 1932. X. 1-i jelentése. X 10.932. sz. doboz. K 111850–55.

¹²⁴ HIL Vkf. 2. 1932. 118460/eln. Az iratot részletesen ismerteti *Fejes Judit* idézett kéziratosa munkájában.

¹²⁵ Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Az iratokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányokat írta: Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos. Bp. 1959. 46.

**Adalékok a szokástörténet tanulmányozásához.
Ház, házassági és örökösödési szokások Bearn-ban
és Bigorre-ban a XIX. században**

Annak ellenére, hogy amióta Henri Klimrath¹ szokásokról szóló munkái megjelentek, s forrásműként szolgáltak a legtöbb ősi francia joggal foglalkozó szakembernek, egészen a legutóbbi időkig a történészek kevéssé foglalkoztak a családi vagy örökösödésével kapcsolatos szabályok tanulmányozásával. Az 1950-es, 1960-as évekig kellett várni arra, hogy egy jogász, Jean Yver, számos cikk után, végtelen türelem árán és nagy tudással megírja művét a szokások geográfiájáról.² A művet a történelmi antropológia szemszögéből Emmanuel Le Roy Ladurie elemezte,³ sok történésznek lehetővé téve így, hogy tanulmányozzon, vagy újratanulmányozzon egy gazdag, azonban mindazok számára nehezen érthető művet, akik nem rendelkeznek legalább minimális jogi képzettséggel. Az öröklődő javak szerepének fontossága a családon belüli házassági stratégiákban és a családi szerkezetek fejlődésében⁴ a jogászokon kívül elsősorban az antropológusokat, a szociológusokat, a demográfusokat és a legutóbbi időktől a történészeket foglalkoztatja.

Van azonban olyan franciaországi terület, Aquitánia és Languedoc délnyugati része és a Pireneusok, amely az elmondottak ellenére a szociológiai és antropológiai tanulmányok sokaságának köszönhetően a XIX. századtól a mai napig különleges helyzetet élvezett. Amikor Frédéric Le Play a Code Civil bevezetésének a házasság intézményére gyakorolt hatásait vizsgálta, tulajdonképpen a Pireneusokba helyezte az ideális törzs-család modelljét, szembeállítva azt a patriarkális családdal és a „laza” családdal, gyógyíthatatlan optimizmussal hirdette a törzs-család típus előnyeit: „Azzal, hogy minden generáció egyetlen örököst választ ki, a mezőgazdasági törzs-család nem áldozza fel a fiatalabb testvéreket a legidősebb érdekében. Ellenkezőleg, hiszen az utóbbit arra kényszeríti, hogy egész életén keresztül mondjon le az öccsei, majd gyermekei javára munkája tisztja jövedelméről. Ezt az anyagi áldozatot erkölcsi kárpótlással, az atyai ház birtoklásával járó

¹ Henri Klimrath: „Études sur les coutumes” in: Travaux sur l’histoire du droit français. Paris–Strasbourg, 1843.

² Jean Yver: Égalité entre héritier et exclusion des enfants dotés. Essai de géographie coutumière. Paris, 1961.

³ Système de la coutume. Annales, E. S. C. 1972. július–október.

⁴ Ehhez a témához ld. még J. L. Flandrin e kérdéstről írt tanulmányát: Familles, parenté, maison, sexualité, dans l’ancienne société. Paris. 1976; Laslett és az École de Cambridge értekezésének vitáját a nukleáris családok túlsúlyáról; Jean Hilaire-nek Dél-Franciaországról, Peyronnet-nak és Lemaître-nek a Limousin-ról és Alain Collomb-nak Provence-ról írt munkáit. Különös figyelmet érdemel két mű, Jean Hilaire: Le régime des biens entre époux dans la région de Montpellier du début du XIIIe siècle à la fin du XVIe siècle, Paris. 1957, és Jacques Poumarède: Les successions dans le Sud-Ouest de la France au Moyen-Age, Paris, 1972.

tekintéllyel viszonozza.”⁵ A Lavedan-ban, azaz a Gare du Pau magas völgyében élő Melouga családot tanulmányozó, nagyon híres tanulmányból kiindulva ennek az örökösödési rendszernek az előnyeit méltatta: „A nehéz feladatokért kárpótlásként biztosítja az örökösnek az ősök otthonához és műhelyéhez fűződő tekintélyt. Azoknak a családtagoknak, akik egy másik családba házasodnak be, biztosítja a törzs-ház támogatását a függetlenség minden örömével együtt. Azoknak, akik az atyai házat választják, megadja a nőt-lenség nyugalmát a családi örömök biztosítása mellett. Mindannyiuknak megadja életük legvégéig azt a boldogságot, amit a gyermekkori emlékek felidézése jelent az apai házban.”⁶ Függetlenül attól, hogy Le Play egy nagyon is kivételes és már elvult példából kiindulva eltúlozta a pireneusi csalárendszer ősi jellegét, nyilvánvaló, hogy a hegylánc kö-zépső és nyugati részén az eredeti szokásjognak sikerült részben megóvnia a római jogot a kontaminációtól, lehetőséget teremtve ezzel a kétségkívül rendkívül ősi örökösödési jog fennmaradásának a Francia Forradalom és elsősorban a Code Civil bevezetésével létrejött változások ellenére is. Frederic Le Play előtt és után számos jogász és történész tanulmányozta a szokásokkal foglalkozó szövegeket (a pireneusi szokásjogokat) és a szokás-gyakorlatok látszólag változatlan fennmaradását, úgy adva számot e rendellenességről, hogy feltételezéseikben egyszer a fajt és az őslakók tulajdonságait – mint a baszkok példájában is –, másszor a földrajzi és történelmi tényezőket,⁷ vagy éppen a szokásjogot konzerváló völgyi-közösségi szervezettséget emelték ki, mint a mozdulatlanság fő tényezőjét.⁸ Henri Lefebvre kiadatlan értekezésével (A pireneusi parasztközösségek eredete, fejlődése és hanyatlása . . . Történeti-szociológiai tanulmány) és a Campan völgyről szóló érdekfeszítő monográfiájával⁹ a kutatás új fázisba lépett. A „pireneusi rendszer” marxista magyarázatának keresése során Henri Lefebvre a házat és a völgyet, vagyis a pireneusi vidék két legjellegzetesebb társadalmi és kulturális jelenségét a túl merev faluközösség intézményének egészébe helyezte, holott a Ház, mint elsődleges társadalmi egység, éppúgy, mint a Völgy, egy szélesebb faluközösség, önmagában is megérdemelt volna egy tanulmányt. Az utóbbi megközelítést választotta Pierre Bourdieu és neki köszönhetjük a legizgalmasabb és a leginkább gondolatébresztő tanulmányokat a házról és annak a faluközösségben elfoglalt helyéről. E bearni esettanulmány két cikk formájában jelent meg: „Célibat et condition paysanne”¹⁰ – (Nőt-lenség és paraszti életmód) és „Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction”¹¹ – (A házasodási stratégiák az újratermelés rendszerében).

Idézzük fel röviden Bourdieu-nak az 1914 előtti bearni-i társadalomra vonatkoztatható legfontosabb feltételezéseit.

⁵ *F. Le Play: L'organisation de la famille selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps.* Paris. 3e édition, 1884. 114. et Ouvriers européens, Tours, 1867.

⁶ Uo. *L'organisation de la famille* . . . 36–37.

⁷ Tanulmányozni lehet az „École géographique française”-ban a DNY-ról és a Pireneusokról megtalálható összes disszertációt.

⁸ A legérdekesebb tanulmányok közül ld.: *L. Laborde: La dot dans les Fors et Coutumes de Béarn.* Bordeaux. 1909. *G. Dupont: Du régime successoral dans les coutumes du Béarn.* Paris. 1914. *Pierre Luc: Vie rurale et pratique juridique en Béarn aux XIVe et XVe siècles.* Toulouse. 1943. *J. Saint-Macary: Les régimes matrimoniaux en Béarn avant et après le Code Civil.* Bordeaux. 1942.

⁹ *La vallée de Campan. Étude de sociologie rurale.* Paris. 1963.

¹⁰ *Etudes Rurales*, 1962. 5–6. sz.

¹¹ *Annales E. S. C.*, 4–5. sz., 1972. július–október.

a) „A házasság elsődleges funkciója az, hogy biztosítsa a család folyamatosságát a családi vagyon integritásának veszélyeztetése nélkül. Ez lehetővé teszi a „ház” fennmaradását, amely a család és a családi vagyon megtestesülése is egyben. Ez az elv tehát kizárja az örökösök közötti házasságot.”

b) „A házasság legfőbb célja az, hogy biztosítsa a családi vagyon védelmét. Az elv egyszerűnek tűnik, a folyamat azonban olyan társadalomban játszódik le, amelynek jellemzője a pénzszűke és amelyet három kényszer is szorongat: a legidősebb és a gyakran nőtlenségre kárhozott fiatalabb fiú szembeállítás, az összefonódó házak viszonylagos társadalmi pozíciója, a családi vagyon kezelésében a férfiak elsőbbsége. Mindebből érthetővé válik az, hogy a házasság miért inkább a család ügye mint az egyénéké.

c) Az öröklés jogát nem lehet az elsőszülött jogának tekinteni, még akkor sem, ha a megjelenési forma azonos, hiszen az öröklési jog egy meghatározott társadalmi funkcióhoz kapcsolódik, a „tulajdonosként való cselekvés feladatához”.

d) A hozománynak hármasként funkciója van: be kell olvadnia a házasság révén létrejött család vagyonába és alkalomadtán a többi örökös „kártalanítását” is fedeznie kell, garantálva a hozományt hozó jogait; a hozomány egyben a házasság gazdasági formában megjelenő záloga és szimbóluma. Érthető hát, hogy az örökös miért törekedett mindig arra, hogy a „megfelelő szinten” házassodjék, ne „túl magasan” és ne is „túl alacsonyan”.

e) A béam-i örökösödési szokás „következtesen előnyben részesíti a családi vagyon védelmét,” vagyis a ház fenntartását a fiatalabbak jogainak teljes feláldozása nélkül, de a „fiatalabbak kárpótlása csak a méltányosság követelményének tett kényszerű engedmény”.

f) Figyelembe véve e kényszerítő elvek összességét, amelyek azonban nem abszolút szabályok, az örökös házassága egy összetett stratégia végeredménye, a „habitus” ill. a játékszabály, azaz olyan magától értetődő elvek terméke, amelyekben a házassági stratégiák termékenységi és pedagógiai stratégiákkal kombinálódnak, vagyis „biológiai, kulturális és társadalmi újratermelési stratégiák összességéről van szó.”

A hipotézisek ilyen gyors felsorolása természetesen nem adhat számot Pierre Bourdieu helyszínen gyűjtött szóbeli információinak gazdagságáról és ezek alapján készült tanulmányáról, de az az előnye mégis megvan, hogy kiemelhetünk néhány vezérelvet, melyeket etnológiai, történelmi vizsgálódásaink során „kipróbálásra” érdemesnek tartottunk. A helyszín Baronnies, előpireneusi vidék, amely a szomszédos Bigorre-hoz és az Hautes-Pyrénées megyéhez tartozik: egy izolált, földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó vidékről van szó, kis földtulajdonokra épülő gazdasággal, de a közös tulajdont képező kiterjedt hegyi legelők, erdők használatával. A Baronnies a közép-pireneusi vidék egyik legjellemzőbb „rezervátuma”, melynek három kantonja az ipar és a turizmus átalakító tevékenysége hiányában a szokásosnál erősebben őrzi a szokásokat.

A különös figyelemmel tanulmányozott három község: Esparros, Laborde és Lomné kutatási eredményeinek itt csak egy kis részét mutatom be. A kutatásokat a Társadalmi Antropológiai Laboratórium és a Történelemtudományi Kutatóközpont* etnológusai, geográfusai és történészei végezték. A szociológiai, etnológiai, gazdaságföldrajzi és történelmi kutatások összegezése 1978-ban és 1979-ben jelenik majd meg három kötetben.

*

*Laboratoire d'anthropologie sociale és Centre de Recherches Historiques. Az École des Hautes Etudes en Sciences Sociales két szekciója (szerk. megj.).

A Baronnies-ban a XIX. században és XX. század elejétől¹² a ház (maison vagy casa) fogalom négyes jelentéssel bír. A háznak, mint termelési és fogyasztói egységnek nem elsősorban gazdasági szerepe van (a ház a főépület¹³ veteményes kerttel, gyümölcsösrel és az azt körülvevő családi földbirtokkal), a ház egyben a családrendszer tengelye is, a család szimbóluma és a társadalmi struktúra alapeleme. Olyan vidéken járunk, ahol a közvetlen szomszédi kapcsolatok, egy lakókörzet házai között fennálló kapcsolatok alkotják a társadalmi érintkezés vázát.

1. A ház az egyén azonosításának legfontosabb eleme. A mindennapi életben a Baronnies emberek a házuk neve után nevezik meg magukat és a környezetük őket. Ezt követi a családnév, de az is lehet, hogy csak a ház nevét használják. Minden lakosnak van egy vagy több utóneve, egy ragadványneve és a ház neve. Falusi szinten kétségtelen előnyben részesítenek néhány családnévet (15–20%-ban) egy bizonyos mérvű endogámia miatt, de ez a sokféle azonosítási lehetőség ellensúlyozni tudja a homonímiából származó nehézségeket. Az azonosító felsorolásból a háznév¹⁴ a legállandóbb elem, hiszen a ház és a birtok ugyanazt a nevet viselte a kezdetek óta. Ez azt is jelenti, hogy ez a név viselőjétől független és nem befolyásolja a családfő nevének változása sem (akkor sem, ha a házat véletlenül eladják). Másképp fogalmazva ez annyit jelent, hogy minden személyt a születésétől a házasságáig, annak a háznak a neve alapján lehet azonosítani, amelyben született és él. A házasság pillanatában a kijelölt örökös, aki az apa halála után a családi vagyon birtokosa lesz, megőrzi a ház nevét, hiszen a „ház folytatása” a feladata. Ezzel szemben felesége elhagyja a saját ősi háza nevét, hogy felvehesse azét a házét, ahol ezentúl élni fog. Ez a szabály elméletileg egyaránt vonatkozik nőkre és férfiakra, de ha egy férfi „vő” minőségben kerül egy új házba, akkor mindkét ház nevét viseli egy ideig, később pedig csak a felesége házának nevét, ill. azét a házét, ahova beházasodott. Ez az eset valójában kivételes, mert annak a férfinak a helyzete, akit vőnek választottak, hogy az örökös lányt feleségül vegye, nem mindig könnyű. Még az is előfordulhat, hogy amikor a gyerekek felnőnek, a család kiközösíti, kiveti őt. Ez az azonosítási és birtokbavételi rendszer, aminek

¹² A család-ház egység történetének kutatásában felhasznált forrásokat elsősorban a névszerinti összeírólisták, a polgári anyakönyvek, a telekkönyvek, a házassági szerződések és a vagyonmegosztásról szóló dokumentumok képezték. A lakosokkal folytatott beszélgetések lehetővé tették a valóságos „örökösödési gyakorlat” megállapítását, melyek feltárása a közjegyzői okiratok alapján gyakran ütközik nehézségekbe.

¹³ Egy középméretű egyszintes házról van szó, amelynek széles lapos kövekből épített falain levő réseket sárból készített vakolattal tömték be. A XIX. sz.-ban még zsúptetős házat ma pala fedi. A legkisebb házakban csak egy helyiség van (konyha- nappali-háló egyben) a kémény körül. A legelterjedtebb típus konyhából, egy szobából, disznóólból és tyúkólból áll. A pajta, amely egy pár tehenet és néhány juhot fogad be, a házhoz kapcsolódik vagy annak folytatásaként, vagy derékszögben.

¹⁴ Ezek a nevek mesterségekre, funkciókra, helyi különlegességekre, utónevekre, eseményekre vagy ragadványnevekre utalnak; például:

DUTHU	Jean-Jacques	Boiteux	LABOURIE
↓	↓	↓	↓
csnév	utónév	ragadványnév	háznév

A gyakorlatban DUTHU-t csak a Labourie néven fogják emlegetni, Jean-Jacques Labourie-ként azonban sohasem fogják a családnévén, DUTHU-ként emlegetni, kivéve az idegenekkel folytatott beszélgetésekben.

az alapját a ház és a családi vagyon közötti kapcsolat képezi, igen különös eseteket is eredményezhet. Amikor a második legidősebb fiú vagy a legifjabb épít és alapít új otthont minden családi vagyon nélkül, előfordul, hogy megtartja az apja házának nevét, némiképp megváltoztatva vagy kicsinyítőképzővel megtoldva. Abban az esetben, ha egy lányanya alapít otthont (elég gyakori ezen a vidéken, amit a házasságon kívül született gyermekek magas arányszáma is mutat, és aminek a magyarázatát a nem házasodók jelentős számában és a nagy szexuális szabadságban kell keresni) a családjától távol és családi vagyon nélkül, az új házat a családi ház nevével illeti. A XIX. sz. végén erre a vidékre került mezőgazdasági munkások és bérlők neve is a tulajdonos háznevével együtt került fel a választási listákra.

2. A ház egy olyan társadalmi rendszer jellemzője, amelyben a családi földtulajdon megtartása és átadása a legfontosabb feladat, ami a legtöbb esetben meghatározza az egymást követő generációkban a családi csoport stabilitását és újratermelését.

A Baronnies-ban levő házakat a leggyakrabban egy vagy két különböző generációba tartozó házaspár lakja: a szülők, az egyik fiú és felesége, ezen kívül a fiatal pár gyermekei és egy egyedülálló nagybácsi vagy nagynéni. Általában két azonos generációba tartozó házaspár együttélése egyazon házban elképzelhetetlen. Csak egyetlen személynek, az örökösnek vagy az örökös nőnek lehet és kell megházasodnia, és élettársát családja befogadja. A többi gyermek választása elég nyilvánvaló: ha nem sikerül megházasodniuk, „beházasodniuk” egy másik házba, vagy elmennek a szülői házból, vagy nőtlenek maradnak és így tulajdonképpen az örökös vagy egy másik gazdaság szolgálóivá válnak.

Könnyű belátni, hogy egy olyan rendszerben, amely előnyben akarja részesíteni a főörököst, a családi tűzhely és a családi vagyon őrzőjét, az örökösödés nagyon komplikált, hiszen a Code Civil értelmében minden gyermeknek joga van az örökséghez. Azokat, akik nem első örökösök, kártalanítani kell, tehát ki kellett dolgozni egy olyan (közjegyzői és családi) gyakorlatot, amely lehetővé teszi a családi vagyon osztatlan vagy majdnem osztatlan megőrzését. A XIX. század első évtizedeitől és a Code Civil egyenlőségi elveire válaszként a helyi örökösödési szokás a „negyedelés”¹⁵ lett: a főörökösnek joga van a vagyon egy negyedére, míg a vagyon további háromnegyed részét annyi részre osztják, ahány gyermek van, a főörököst is beleértve. Miután a becslés megtörtént, amely során a részek összessége általában a főörökösre szállt, a kártalanítást, hozomány vagy érték-különbözet formájában, elvben pénzben kellett kifizetni, de az is előfordulhatott, hogy a felosztás csak fiktív módon történt meg. De honnan származott a pénz a bankhitel és a segélypénztárak elterjedése előtt, amikor az általános szokás szerint a családi vagyonhoz nem nyúltak? Elsősorban takarékoskodásból, néhány állat eladásából, a helyi pénzkölcsönzőktől kapott kölcsönökből és főként a főörökös házastársának hozományából, ami persze a társválasztást alapvetően meghatározta. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a főörökös kiválasztása sokféle megfontolás alapján történt. Amennyiben a férfiágot része-

¹⁵ *Henri Lefebvre*, i. m. kimutatta, hogy Luz kantonban is ugyanez a gyakorlat. A témához ajánljuk még *P. Bidart* művét, *Le pouvoir politique à Baigorrie village basque*. Bayonne. 1977. 105. Az író egyben arra is rávilágít, hogy a tulajdon egyenlő részekre osztásának intézményesítése gátolta volna az örökösödési rendszer működését és megváltoztatta volna a legidősebbek és az utánuk következők közötti kapcsolatot. Végül is az érintettek és a joggyakorlat által kialakított gyakorlat lehetővé tette a „negyedelés” típusát helyettesítő megoldások megtalálását. A teljes egészében az apa kezében levő *pireneusi* „negyed” az elsőszülött jogának egyik legutolsó nyoma lehetett.

síttették előnyben (a vizsgált esetek 80%-ában), a főörökös egyaránt lehetett a legidősebb, az utána következők vagy éppen a legfiatalabb.¹⁶ Nőnemű örököszt csak akkor választottak, ha lány volt az egyedüli gyermek, vagy ha kizárólag lányutódok voltak. Nincs tehát szó a legidősebb jogának szigorú betartásáról a Baronnies-ban, mint ahogy azt a Pireneusokról írók írták a XIX. században. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy Luz kantonban, néhány kilométerrel távolabb, a legidősebb jogának gyakorlatát mind a lányok, mind a fiúk esetében sokkal szigorúbban betartották.

E hallgatóságos szabályok együttesének az volt a funkciója, hogy lehetővé tegye a helyi „habitusnak” leginkább megfelelő házasodást és a javak átörökítésének módját. A XIX. sz-ban például, mivel lehetetlenné vált az elvek betartása, realisabb megoldásokat kerestek. Mint általában mindenhol, ezen a vidéken is két erőteljes demográfiai fellendülési periódus következett be, az első 1795–1800 között, a második pedig 1810–1836 között. A kritikus periódus 1850–60 közöttre tehető, amikor nagylétszámú korosztályok kerültek házasodási korbá és ezzel megingatták az örökösödési egység elvét. A faluközösségek válasza ebben a nehéz helyzetben a következő volt:

– Művelésre alkalmassá tették (1792–1825 között) az addig műveletlen gyenge minőségű földeket; elfoglalták a jóminőségű hegyi legelőket és a fel nem osztott közös területeket; és az új területeken *házakat*, azaz inkább kunyhókat építettek.

– Azok az utódok, akik kézművessé, fa- vagy faszénkitermelőkké lettek, új házakat építettek.

– Az 1860-as évektől megindult az elvándorlás a szomszédos kis városokba (Bagnères, Tarbes), Bordeaux-ba, Párizsba vagy épp Amerikába.

De a rendszer nem volt elég szilárd ahhoz, hogy ilyen demográfiai nyomásoknak ellenálljon, és a legszegényebb házak végül is arra kényszerültek, hogy javaikat felosszák és ezzel el is tűntek. Ugyanerre a sorsra jutottak azok a házak is, ahol csak kézműves tevékenység folyt. A község szintjén ez a birtokok újrafelosztásához vezetett, aminek hasznát elsősorban a „jó házak” látták, azok, amelyek birtoka a legjobb és a legnagyobb volt.

A megmaradó házakban módosították az örökösödési szokásokat. Egyes házak két azonos generációba tartozó házaspárt is befogadtak, amennyiben a másik kézműves mesterséget űzött és ezzel úgy biztosította saját megélhetését, hogy a családi vagyonhoz nem nyúlt. A két házaspár jelképes függetlenségét azzal tudták biztosítani, hogy két, egymás mellett álló házat építettek egy tető alá, külön bejáratral. A legtöbb esetben a tényleges felosztás elkerülése érdekében kialakult a fiktív felosztás gyakorlata. A másodlagos örökösök, akik nőtlenek voltak és az apai házban éltek, csak „élvezet nélküli” birtokosai voltak a rájuk jutó résznek, melyet visszaadtak a következő örökösnek, az unokaöccsöknek, vagy újra eladták, többé-kevésbé fiktíven, a főörökösnek, mint elővételi joggal rendelkezőnek. Természetes, hogy a rendszer működésének alapfeltétele volt a nagyon erős erkölcsi kényszer és az a törekvés, hogy minden eszközzel megőrizték az osztatlan családi birtokot, még a legidősebb után következők kisemmizésének árán is, amit pedig a Code Civil elvben elítélt.

¹⁶ A XIX. század végén a nagymértékű taníttatás eredménye az lett, hogy a legidősebb fiú középiskolába ill. gimnáziumba járt és később a városba került és ezzel az utána következő fiú (valaha szolgáló) lett a családi birtok örököse, hiszen ennek kezelését már nem tartották olyan fontosnak, mint a legidősebb fiú alkalmazottá vagy tisztviselővé válását.

3. Az örökös házassága esetén a ház a házassági stratégia részévé válik, melynek elsődleges célja a családi birtok fennmaradása és lehetőség szerint gyarapítása. Abban az esetben, ha az örökös himnemű, a társvalasztás rendkívül kényes ügy, hiszen nem szabad megfeledezni arról, hogy a hozománynak fontos szerepe volt az örökösödésben. Hagyományosan a hozomány a lányos család javainak körülbelül egyötödét teszi ki és inkább élőállatból áll, mint pénzből és gyakorlatilag sohasem földből. Ez elsősorban az örökös birtokának értékétől függ, attól a háztól, ahova a menyasszony kerül. A feleség és a hozomány „átkerül x-től y-hoz”: ez ideális esetben kiegyensúlyozott házassági stratégiát hoz létre, amely szerint nem szabad sem „nagyon felül”, sem „nagyon alul” házassodni, csak a saját helyzetüknél egy kevéssel jobban, hogy biztosítani lehessen az örökletes családi birtok bizonyos mérvű gyarapodását. Az ellenkező esetben, amikor a lányörökös feleségül megy a leendő „vőhöz”, a vő által hozott résznek vagy hozománynak „alacsonyabbnak” kell lennie, mint annak a háznak a vagyonszintje, mely őt befogadja, hogy ezzel elejét vegyék az újonnan érkezett uralmának. Ezt az uralmi helyzetet annál is nehezebb megteremteni, mivel ezen a vidéken éppúgy, mint Luz kantonban, a „legidősebb nővér férje”, ahogy nevezik, eleve hátrányos helyzetbe kerül, nemcsak azért, mert nem ülhet a feleségével egy asztalhoz, de ki kell szolgálnia őt állva és fedetlenül, mielőtt ő is enni kezdene egyedül, vagy a szolgáló- nagybácsi társaságában.

Két gyermek cseréje messze a legjobb megoldás, még két egyke házasságánál is jobb, mely ritkán fordul elő és amely ebben a bizonytalan egyensúlyi rendszerben egyfajta eltérést eredményez: a családi birtokok legalább átmeneti formában való egyesülését. Az „A” család fiúörököse feleségül veszi a „B” család második lányát, a „B” család fiú- vagy lányörököse összeházasodik az „A” család fiával vagy lányával.

Ezeknek a „figyelemre méltó” házasságoknak megvan az az előnyük, hogy sértetlenül megőrzik a családi vagyont és megakadályozzák a hozományok „kikerülését”, mert, ahogy ezt Baronnies-ban mondják, „egyenlővé teszi a házakat”(!). A családi földbirtok védelme érdekében unokatestvérek is összeházasodhatnak. Másik megoldás: a „közepes házak” esetében előfordul a „háromszög kapcsolat”: két, házasság révén már egyébként is összekötött házzal egy harmadik közvetítő házon keresztül teremtenek kapcsolatot.

Minden eddig tanulmányozott esetben nyilvánvaló, hogy legalábbis elméletben, a legtöbb házban csak két gyermek házassodhat meg. Azoknak a nem örökös lányoknak, akiknek nem sikerül egy örököshöz feleségül menniük, vagy otthon kell maradniuk (szolgáló nagynéniként), vagy el kell hagyniuk a házat. Azoknak a nem örökös fiúknak, akiknek nem sikerül egy lányörököst feleségül venniük, vagy kézművessé ill. szolgálóvá kell válniuk, vagy el kell menniük a házból. Ugyanakkor a házassági stratégiát nem lehet csak a falu területére korlátozni, annak ellenére, hogy van olyan irányzat, amely a falun belüli házasságkötéseket szorgalmazza és előnyben részesíti a nagyon közeli vagy nem túl távoli falvak házai között létrejött házasságokat. Különösen az ún. „jó házak”, azaz a leggazdagabbak keresik előszeretettel a saját szintjüknek megfelelő házasságot, amire néhány generáció után a saját falvaikban már nincs lehetőség.

Agnes Fine-Souriac, aki a XIX. sz-i pireneusi törzs-családról írt, nemrég megjelent cikkében¹⁷ megmutatta, hogy egy másik pireneusi zónában, a Pays de Sault-ban (Aude)

¹⁷ Annales E. S. C. 1977. május–június.

az egy háztartásban élő személyek számában nagy az állandóság (3–6 személy). Ez a tény összefügg egy bizonyos társadalmi homogenitással, a családi birtok osztatlanságával, az egyedülállók távozásával és a késői házassággal jellemzett örökösödési rendszer hatásával. Megannyi mód arra, hogy ez a társadalom a törzs-családon keresztül újratermelje önmagát és az örökösödési szokások és a házassági stratégiák révén összeegyeztesse a gazdasági rendszer működését a demográfiai robbanás okozta kényszerhelyzettel.

A Pays de Sault-ban és a Baronnies-ban épp úgy, mint a Pierre Bourdieu által vizsgált béarn-i társadalomban ezeket a stratégiákat nem szigorú elvek és nem is kötött szabályok vezérlik, hanem igen összetett gyakorlatról van szó a „mezallianszok” elkerülése és a házastárs ésszerű megválasztása érdekében. Azonban minden ilyen jellegű rendszernek két tényező szab nyilvánvalóan határt: néhány különleges családi helyzet és az elképzelhető házastársak száma. Mivel elég gyér népességű falvakról van szó¹⁸ és a házak „egyenlősítésének” törekvése is csökkentette a szóbajöhető házastársak számát, bizonyosnak tűnik, hogy a választás lehetősége a XIX. sz.-ban és méginkább a XX. sz. első évtizedeiben elég szűk volt. Az utóbbi megjegyzések semmit sem vonnak le annak a ténynek az érvényéből, hogy ezen a vidéken paradox módon az örökösödési rendszer legfőbb aktusa nem a végrendelet, hanem a házasságkötés!

*

Ezek a szokások, melyeket a XIX. század elejétől 1914-ig vizsgáltunk meg részletesen, valójában nagyon régiek, s eredük vitatott.

Anélkül, hogy csatlakoznánk a jogtörténetesek vitájához a pireneusi ház- és örökösödési rendszer¹⁹ ibériai-baszk, illetve tágabb értelemben vett mediterráni jellegét illetően, egyéb magyarázat híján megállapíthatjuk, hogy az általunk leírt családi struktúrák és az „emberemlékezet óta” fennálló gyakorlat fennmaradását és megerősödését kétségtávan az erős faluközösség, a basis-ek és véziaux-k (szomszédok) közösségének léte és állandósága tette lehetővé.

Pierre Bonnaise nemrég megírt értekezése a hegylánc keleti területéről, La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle” (Katalónia a X. sz. közepétől a XI. sz. végéig),²⁰ világosan jelzi, hogy a nyugati gót és római hatás következtében a pireneusi szokás (feltéve, hogy már ezt megelőzően is létezett ebben a térségben) az egyenlősítés felé mutató rendszerré változott. Az örökösödési jog valójában abszolút elsőbbséget

¹⁸ A lakosok száma:

	1806	1856	1911	1968
Esparros	523	844	562	218
Laborde	431	568	402	157
Lomné	243	303	142	61

¹⁹ Ehhez a témához ld.: *G. Dupont* már említett művét; *A. Fougères*: *Les droits de famille et les successions au Pays Basque et en Béarn d'après les anciens textes*, Paris. 1938; *P. Luc* i. m. *J. Saint-Macary*; i. m. *J. Poumarède*; i. m. *P. Ourliac*: „La famille pyrénéenne au Moyen Age” in: *Recueil d'études sociales*, Paris. 1956; *H. Lefebvre* „Structure familiales comparées” in: *Villes et campagnes*, Paris. 1953 et *La vallée de Campan*, már idézett művet.

²⁰ Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail, 1975.

biztosít az egyenesági örökösöknek, a gyermekeknek, annak ellenére, hogy a hagyomány megköveteli, hogy az ingó javak egyharmada az egyházra szálljon alamizsna formájában. Ami megmarad, azaz az ingatlan javakat a fiúk és lányok közötti egyenlőség szabályának megtartásával felosztják. De az esetben is a melioratio gyakorlata módosítja az egyenlősít, mert a szülőknek megvan az a lehetőségük, hogy előnyben részesítsék egyik fiukat vagy lányukat azzal, hogy még az osztzkodás előtt nekik juttatják az örökség egész értékének egyharmadát meg nem haladó, vagy azzal egyenértékű részt.²¹ De a fő korrigáló tényező a meg nem osztás gyakorlata, amely legalább is időlegesen, megvédi a nem elsőszülött utódokat, fenntartja a birtok struktúráját, de hosszú távon veszélyeztetheti annak egységét. A helyzet sokkal áttekinthetőbb Haute-Bigorre-ban és Lavedan-ban a XI. és a XIII. sz. során, hiszen a legidősebb előjogát nagyon szigorúan betartották, a fiatalabbakat valósággal rabszolgasorsra kárhoztatták és a „vő minőségben” beházasodó férj hozományt vitt és felvette a felesége házának nevét.²²

E. Le Roy Ladurie megmutatta, hogy valamivel később, a XIV. sz.-ban, Ariège-ben a „ház-család érzelmi, gazdasági és genealógiai szerepe elsőrendű”.²³ Ez a Montaillou lakosoknak egy olyan hivatkozási ideált jelentett, amelyet a járványok, az özvegység, az újraházasodás és az Inkvizíció tett újból és újból bizonytalanná(!) Az Ariège-i „ostal erkölcsi személy, melynek javai oszthatatlanok és bizonyos jogokkal rendelkeznek”: a ház az épület és a család együtt, „a javakat és embereket egyesítő elv”; a ház feje általában férfi, ritkán nő, akit egy „táguló” vagy éppen „összehúzódozó” családi csoport vesz körül a kor szükségleteinek megfelelően, így a sejtcsalád és a nagy család (két formája) között ingadozik. Hogy az ostal (vagy domus) mikrorendszere rendben működjék, a házassági vagy rokonsági stratégia megvalósításához három ház összefonódása szükséges: „két domus-é, amely lehetővé teszi a fiatalok összeházasodását . . . , és egy harmadik domus-é, amely a két előző háznak a családi ciklusban és a gazdaság rangsorában elfoglalt helye szerint fiatal pásztorokat, gulyásokat és szolgálókat ad, illetve kap. A későbbiek során ezeket a pásztorokat örökösöknek is megtehetik, ha szükséges”.²⁴ Négy-öt generáció során kialakul a házakból és azok leszármazottaiból álló genealógiai háló.

Paradox módon éppen a XVI–XVIII. sz.-i pireneusi házakra vonatkozóan áll a legkevesebb pontos adat a rendelkezésünkre. A jogászok már említett művein kívül, a Baszk Földdel, Béam-nal vagy Bigorre-ral kapcsolatban még egyáltalán nem folytattak érdemleges kutatómunkát a közjegyzői levéltárakban. Ezért részben az itteni szokásokról publikált munkákból, részben pedig az ezek összegyűjtéseként nemrég megjelent két műből²⁵ vett szórványos idézetek egymás mellé helyezésére kell szorítkoznunk. Induljunk ki abból a szép szövegből, amit Pierre de Lancre Bordeaux-i tanácsos írt 1617-ben a Baszk Földről²⁶: „Nem akarok megfedkezni arról, hogy Labourt-ban a legszegényebb

²¹ Bonnaise i. m. 263–266.

²² Vö.: Davezac-Macaya: Essais historiques sur la Bigorre. Bagnères. 1923, és a la Glossaire Larcher. B. M. de Tarbes. XIX.

²³ E. Le Roy Ladurie: Montaillou, village occitan de 1294 à 1324, Paris. 1970, 52.

²⁴ E. Le Roy Ladurie: i. m. 614.

²⁵ Jean-François Soulet: La vie quotidienne dans les Pyrénées sous l'ancien régime du XVIe au XVIIIe siècle, Paris. 1974. – B. Bennisar: „Mentalités, comportements, croyances” in: les Pyrénées. De la montagne à l'homme, Toulouse. 1974.

²⁶ J. F. Soulet: i. m. 221.

falusi férfiak és nők a legszokványosabb és legszegényebb ház, vagy éppen csak egy disznóólnyi terület tulajdonosai, a ház urainak és úrnőinek nevezetik magukat. Holott ezek közül egy házat sem találunk falu utcájában, csak távolabb a soron és a renden kívül, egy kis földterülettel körülvéve, úgy hogy az ott élő emberek elhagyják a családnévüket, még az asszonyok is levetik a férjük nevét és a saját házuk nevét veszik fel . . .”

A család és a családi birtok találkozási pontjaként a ház tehát már ettől a kortól kezdve az egyén azonosításának legfőbb eleme, és mindaz, amit a szokásokról szóló és közjegyzői szövegek elárulnak, megerősíti azt, hogy a családi birtok védelme marad a rendszer legfontosabb tevékenysége. Ezért maradt fenn valószínűleg az elsőszülött joga a hegylanc egész nyugati területén. Legalább is ezt látszik igazolni a Barège-i szokás, melyet 1604-ben a völgy képviselői fogalmaztak meg és 1670-ben elevenítették fel:²⁷ „Az elsőszülöttek függetlenül attól, hogy férfiak vagy nők, egy örökös fidei-commis által örökösei a törzs-javaknak és a háznak, amelyből származnak, minden fiatalabb testvért kizárva abból, akiknek csak a saját részük jut örökölni. Az anya és az apa, a szokás szerinti örökösök, nem rendelkezhetnek csak a javaik egynegyed részével, beleértve az egyéb járulékos költségeket is, mint a temetés vagy a hagyatéki eljárás költségei.”

A szövegben idézett negyedek nem szabad összetéveszteni a forradalom utáni négy részre osztással, még azt is mondhatnánk, hogy épp az ellenkezőjéről van szó! Valójában, az apa, ha úgy kívánta és ha elhatározta, hogy megszegi a rendszer tilalmait, nem módosíthatott az elsőszülött jogán csak a javainak egynegyed részéig. Ez a negyed a római jog egyik legősibb elvét idézi fel, amely a kisemmizettek számára lehetővé tette, hogy az örökség egynegyedét követelhessék maguknak.²⁸

Az ugyanilyen Barège-i szokás szerint, a legidősebb lány a házasságban is megtartja a saját nevét és továbbadja a gyermekeinek. Ő kezeli az összes javakat, a férje hozományát is beleértve és rendelkezhet is felette a szokás szabta lehetőségen belül. A férfi örökös megkapta az apja házat és az örökséget, amihez a „szomszéd” (bezi) cím is társult. Ez lehetővé tette, hogy a szomszédok gyülekezetének (a veziau vagy beziau) tagja legyen. A fiatalabb testvéreknek, akiket sokatmondóan „rabszolgáknak” hívtak, minden keresetüket át kellett adniuk a ház urának vagy úrnőjének, még akkor is, ha elhagyták a családi házat. 1768 után egy szokásreformot követően úgy tűnik, hogy a fiatalabb testvérek és a vők helyzete valamit javult: ezt követően a vők mintha bizonyos jogokat szereztek volna a hozományuk és a házaspár közös szerzeményei felett, a fiatalabb testvérek pedig, akik háziszolgaként vagy pásztorként dolgoztak az örökös mellett, megszerezték azt a jogot, hogy néhány kisebb állatot a saját hasznukra nevelhessenek.

A fiatalabb testvérekre vonatkozó szokás módosítása a köztük és az örökösök között fennálló nagyon régi keletű konfliktus eredménye lehetett, amelyről számos szórványos információval rendelkezünk a XVII. és a XVIII. sz.-ra vonatkozóan. Azok a fiatalabb testvérek, akiknek sikerült megházasodniuk, de nem voltak elég szerencsések ahhoz, hogy egy örökös lányt vegyenek feleségül, a családi „tanyán” telepedtek le, vagy még gyakrabban a közös földeken, művelés alá véve és elkerítve az addig legeltetésre fenntartott földet.

²⁷ Uo. 222.

²⁸ Lásd: *H. Lefebvre: Les communautés . . .* 33–34.

Ezt a mechanizmust a Baigorry-i alsó völgyben P. Bidart²⁹ tanulmányozta behatóan. Az erős demográfiai robbanások következtében ez a folyamat megbontotta a közösség egyensúlyát, és az új házak alapításának ténye az elsőszülött jogának és a gyűlés, „veziau” hatalmának megkérdőjelezéséhez vezetett.

Úgy tűnik, a modern korban két óvintézkedéssel próbálták elejét venni a családi vagyon felaprózódásának. Két örökös közötti házasság általában tilos volt, hiszen ez azzal a következménnyel járt volna, hogy az egyik ház megsemmisül. Csak feltétlen szükséges esetben lehetett elfogadni ezt a megoldást, amennyiben ez lehetővé tette valamelyik elkövetkező generáció számára a családok „újra kiegyenlítését”, vagy ennél is gyakrabban a házastársak egyikének kivetését. Másrészt minden eddig említett környéken érvényben volt az a gyakorlat,³⁰ amely lehetővé tette azon szülőknek, akiknek a gyermekei a vagyonukat eladták, hogy vevőkké váljanak a szabad rendelkezés alá nem eső saját vagyon elve alapján.³¹ Az intézkedés teljes hatása akkor mutatkozott meg, amikor a nem főörökös gyermekek a habitustól megszabadulva elhatározták, hogy eladják a családi vagyon rájuk eső részét, és abban az esetben, amikor a törvényes részt a saját vagyonból vonták le. Ehhez az egyenesági örökös beleegyezése kellett, aki az esetleges tranzakció lebonyolításának megakadályozása érdekében megtartotta azt a jogot, hogy a saját részeit egy hosszú időszakon keresztül (a Pays de Soule-ban ez 41 év) változatlan áron vásárolhassa vissza. De az örökség visszavonásának elvét a potenciális örökös is felhasználhatta, hogy megakadályozza, hogy az apa a családi vagyont eltékozzolja. Az elv vonatkozhatott egy tágon értelmezett rokonságra is, például a gyermek nélküli családapa és anyja esetében. A „törzsinek” nevezett szokás nevében azt „keresték generációról generációra, hogy ki vitte a családba azt a vagyont, azt a földparcellát”, amit az ősök teremtettek meg és amely vagyonból az egyenesági leszármazottak örökölnek. Ezt a szokást a XVII. sz.-tól kezdve valószínűleg felváltotta az oldalági örökösödési szokás, amely az apai és anyai unokatestvéreket tette meg örökösnek ab intestat és gyermektelen örökösödés esetében.³²

*

Béarn-ban, Lavedan-ban éppúgy, mint Baronniesban, a ház a XIX. sz.-ban bonyolult tulajdonosi, jogi és kötelezettségi rendszer epicentrumaként jelenik meg, amelyben az apa (vagy a családanya) megtartja a házat és a hozzátartozó földet, azaz a családi birtokot. Ezzel megszerzi a szomszéd címet, a szomszédsági gyűlés tagja lesz, segítséggel és támogatással tartozik a szomszédainak, de ellenszolgáltatásként maga is a közös tulajdon, a legelők, vizek és erdők élvezőjévé válik. Ebből is világosan látszik, hogy a családi birtok és a vonatkozó jogok helyes átörökítése a családi és a faluközösségi élet központi kérdése.

Ez a rendszer különböző mértékben érvényesült a pireneusi lánc egység mentén, az írott, azaz római jogról híres vidéken, a fáradhatatlanul publikált és újrapublikált szokásszövegekre vagy a közösségi tradícióra támaszkodva. A XIX. sz.-ban és a XX. sz. elején

²⁹ P. Bidart: i. m. 76. és „Pouvoir et propriété collective dans une communauté basque au XVIIIe siècle”. *Études Rurales*, 1976. július–december.

³⁰ Ez a gyakorlat ma is érvényben van az Hautes-Pyrénées közjegyzőinek állítása szerint. De a jelenséget ellenőrizni kellene.

³¹ Ld. ebben a témában Poumarède: i. m. 363.

³² Ld. Henri Lefebvre: i. m. 331.

nem hivatkoznak többé a szövegre, a habitus határozza meg a szokások összességét. Ebből a szempontból azt is mondhatnánk, hogy ha az írott jog a maga negatív voltában a „baj hordozója”, akkor a szokás, ill. a szokásgyakorlat a maga pozitivitásában a működő rendszerről ad számot.

Még nagyon távol állunk azonban attól, hogy a pireneusi vidék szokásai és társadalma között fennálló összefüggésekről teljes képünk legyen. Ehhez még nem áll rendelkezésünkre elegendő összehasonlítási alap. Ezért szorgalmaznánk a régi és a jelenlegi szokásokkal foglalkozó monografikus tanulmányok létrejöttét, amelyek a regresszív módszer segítségével lehetővé tennék számunkra, hogy a jelenségekből kiszűrjük a tényleges szokásokat. Egy fontos és nehezen megoldható kérdésről nem esett szó ebben a tanulmányban: mi a helyzet a szokásokat leíró szövegekkel? Vajon nem tükröznek-e hosszú konfliktusok után hozott döntést és nincsenek-e állandó késésben a szokásokhoz képest, s nem tárolnak-e elavult viselkedési formákat? Ez fontos kérdés annak, akit érdekelnek a szokások, melyeknek a faluközösségben betöltött funkciói valószínűleg kevésbé lényegesek, mint azt a jogászok (különösen a Pireneus vidéki jogászok) állítják, de sokkal meghatározóbbak, mint ahogyan a történészek gondolják.

HORVÁTH PÁL

Újkori jogfejlődésünk összehasonlító vizsgálata előtt álló akadályok leküzdéséhez

Az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka jelentős nemzetközi fórumainak egyikeként tartjuk számon – immár több mint négy évtizede – a Société Jean Bodin¹ 1935-től rendszeresen összehívott kongresszusait.² Legutóbb a Jean Bodin Társaság 1976 május 25–30-ra invitálta az összehasonlító kutatómunka reprezentánsait a COMMUNAUTÉS RURALES témakörben rendezendő kongresszusára.³ A világszerte nagy reputációval rendelkező fórumnak ez alkalommal a Lengyel Tudományos Akadémia adott otthont, és a kongresszus gazdag programjának közreadása által⁴ a felszínre hozott tudományos eredményekbe is betekintést nyújtott számunkra. A viszonylag szerénynek mondható kutatóbázisaink ellenére az adott témakör összehasonlító jogtörténeti vizsgálata méltán keltette fel figyelmünket,⁵ miután a falusi közösség jogtörténeti vonatkozásainak feltárása – a hazai jogfejlődés egészére kiterjedően – még számos megoldatlan feladatot tartogat számunkra. Pedig e témakör beható tudományos vizsgálata szinte egyidejű a hazai marxista jogi historizmusunk kibontakozásával,⁶ amely mint ismeretes, a

¹ Ld. Société Jean Bodin pour l'Histoire comparative des institutions. Secrétaire général John Gilissen, professeur aux Universités de Bruxelles c/o Institut de Sociologie Centre d'Histoire et d'Ethnologie juridiques 44 avenue Jeanne 1050. Bruxelles (Belgique). Vö.: *Bardach, J.*: Metoda porównawcza w zastosowaniu do powszechnej historii państwa i prawa. Czasopismo Prawno-Historyczne XIV(1962) 2. sz. 51.

² Ld. Les liens de vassalité et les immunités (1935), le servage (1936), la tenure (1937), le domaine (1938), la foire (1951), la ville (1952–1954), la statut de l'étranger (1955), le statut de la femme (1956–1957), l'organisation de la paix (1958), la preuve (1959), la monocratie (1960), gouvernants (1962), les sûretés personnelles (1964), les grand empires (1966), les grand escales (1968), l'enfant (1972) c. témakörökre behatárolva az összehasonlító vizsgálódásokat. Vö. *J. Gilissen*: Historia porównawcza prawa a nauki historyczne i nauki prawne. Czasopismo Prawno-Historyczne XXVII. (1957) 2. sz. 27–28.

³ Congrès international consacré à l'histoire comparative des COMMUNAUTÉS RURALES. Varsovie 25–30. mai. 1976.

⁴ Ld. Programme COMMUNAUTÉS RURALES. Wyd. Polska Akademia Nauk Komitet Nauk Historycznych i Komitet Nauk Prawnych. Varsovie, 1976. 176.

⁵ Ld. a kongresszus hazai referátumai sorában: *Csizmadia Andor*: L'organisation et les fonctions des communautés rurales en Hongrie entre 1848 et 1944, *Degré Alajos*: Les villages nobles en Hongrie jusqu'à 1848, *Halász József*: Les communautés rurales et l'administration locale en Hongrie depuis 1945, *Horváth Pál*: Les communautés paysannes du moyen âge comme instrument de la justice et de la taxation féodale en Hongrie. Vö. Programme communautés rurales (1976) 131–135.

⁶ Ezt jelzi az ismert Tagányi, Acsády, Murarik és mások által megkezdett vizsgálódások eszmeileg megalapozott újjáéledése már az 50-es években. Ld. *Székely György*: A földközösség szerepe az

klasszikusok idevágó tanításainak megismerése által nyert indítást. Legalább ilyen korai persze ama fehér foltok felismerésének tudatosodása is, amelyre éppen az utóbbi Jean Bodin kongresszus tapasztalatai alapján utaltunk. A részletkutatásokban mutatkozó előre-lépés (ill. a hiányok) elemzése nélkül mondhatjuk azonban, hogy az ide kapcsolódó törekvéseinkben implicite mindig jelen volt egy annak idején még kellően nem tudatosult igény az összehasonlító kutatások iránt, sőt talán az is mondható, hogy éppen az adott témakörben felhalmozódó nemzetközi tapasztalatok hatottak ránk elsődlegesen, szinte a felfedezés erejével. Eme pozitívumok kétségtelenül hatottak jogi historizmusunk világ-képének kiszélesedésében, de a kapcsolódó, sajátosan magyar jogtörténeti feladataink megoldásában még átütő eredményekhez nem vezettek.

Az ilyen és hasonló jelenségek egész sorát ismerjük ma már jogi historizmusunk utóbbi negyedszázados fejlődésében, és a nyilvánvaló hiányok leküzdésének módozatait a maga konkrétságában keressük, miként az legutóbb a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottsága elé került tudományági helyzetelemzésünk anyaga alapján is látható.⁷ Le nem becsülhető eredményeink számbavétele mellett a nem kis erőfeszítést igénylő hiányok tudatosítását jelenti mindez, amely hiányok akár a középkori, akár az újkori, ill. a legújabb korokhoz tapadó feladatainkban jelen vannak. Ezek sorában érthetően előtérbe kerültek újabban a hazai burzsoá állam- és jogfejlődés megoldatlan problémái, miután e téren a hiányok nyilvánvalóbban jelentkeznek, és a joggal remélhető új kutatási eredmények közvetlenebb módon hatnak közgondolkodásunkra.

A jogfejlődési modellek szerepe újkori jogtörténetünk összehasonlító vizsgálatában

A jogfejlődés összehasonlító vizsgálatát célzó mindenfajta törekvés velejárója „a nemzeti jogrendszerek megszabta keretek túllépése, az idegen országok jogának megfelelő ismerete”. Az eddigiekben kifejtettek nyomán pedig az is érthető már számunkra, hogy az adott ismeretanyag pusztá rendszerezésében is a kiinduló pontot minden esetben a jogi jelenségek meghatározott típusához való tartozás jelenti.⁸ Hazánk és a szomszédnépek újkori jogfejlődésének (burzsoá jogrendjének) egész történelmi korszakára vonatkozóan is

osztályharcban. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp. 1955. Vö. e sorok írójától A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Bp. 1960. 7–8, 48–50 stb.

⁷ Vö.: az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottság 1976. február 16-i ülésének anyagával: Tudományági helyzetelemzés a római jog és a jogtörténet köréből. Az elemző vizsgálatás közreadott anyagaként ld. *Nagyné, Szegvári Katalin*: A jogtörténettudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után. Jogtörténeti Értekezések, 7. sz. Szerk. Kovács Kálmán. Bp. 1975. 128. Az előzményeket illetően ld. *Sarlós Márton*: A magyar jogtörténetírás jelenlegi helyzete és feladatai. i. h. (1958) 321–327, *Kovács Kálmán*: A magyar jogtörténeti kutatások útja és jelenlegi feladatai. MTA Gazdaság- és Jogtud. Oszt. Közl., III/1969. 55–75. Vö. e sorok írójától A módszertani és koordinációs problémák szerepe a modern jogtörténetben. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Univ. Budapestensis. Tom, XVIII(1976), 3–5.

⁸ Ld. *Péteri Zoltán*: Célok és módszerek a jogösszehasonlításban. Állam- és Jogtudomány, XVIII. (1975) 1. sz. 63, 68.

találó tehát a regionális komparatiztika talaján álló A. N. Csisztozvonov megállapítása, hogy az adott „termelési mód már megszületése stádiumában túllép a nemzeti kereteken”. Az adott területen végzett bárminő kutatás sikere (tehát) jelentős mértékben attól függ, hogy a „szerzőnek mennyiben sikerül a tények és a jelenségek statikus ábrázolása helyett a folyamat dinamikáját ábrázolnia, az egy-egy országra összpontosított izolált vázlat helyett a nemzeti, avagy a regionális variáns sokoldalú jellemzését nyújtania”. Tagadhatatlanul igaz, hogy ezek a felettébb munkaigényes módszertani követelmények a hagyományosan deskriptív eszközökkel el nem érhetők, ugyanakkor a feladat lehetetlen voltát hangoztatók ellenvetéseit is alaposan megrendítették éppen a marxista komparatiztika legfrissebb eredményei.⁹ Témánkra adaptálva eme tanításokat, a burzsoá jellegű jogrend közép- és kelet-európai formája áll elénk, mint tágabb értelemben vett modell, amelynek fejlődése térbeli és időbeli összetettsége által eleve arra utal, hogy egy olyan történelmi képződménnyel állunk szemben, amely jellegében azonos vagy közelálló al-régiókban ölt testet. A tágabb értelemben vett közép- és kelet-európai modell mint jogcsoport maga is a burzsoá jogtípus egészen belül lezajlott elkülönülés eredménye,¹⁰ amely az adott jogtípusra való áttérés bonyolult történelmi feltételeinek következményeként hordja magán a megkésett vonásokat. A közép- és kelet-európai burzsoá jogcsoport legmarkánsabb jellemzője talán az áttérés felemás, késleltetett voltában ragadható meg, amely a porosz-német, osztrák, ill. az oroszországi minták nyomvonalán haladva válik számunkra empirikusan érzékelhetővé. A jobbára még a Porta befolyása alatt élő népek jogrendjének átalakulását illetően azonban már jóval bizonytalanabb szemléletünk még a hivatásszerűen jogtörténettel foglalkozók körében is. Valójában tehát a megkésett polgári átalakulás kontinentális modelljét összetevő al-régiók tagozódásának megoldatlan problémáiról van itt szó, amely esetenként az egyes jogfejlődési tényezők szerepének megítélését és általában az összehasonlító kutatómunka eredményességét teszi kérdésessé.

Érdemes ebből a szempontból ismét felidézni a Jean Bodin Társaság legutóbbi kongresszusán alkalmazott eljárást, amely az adott témakörben a nyugat- és közép-európai régiót¹¹ határozottan elkülönítette az ún. délkelet-európai régiótól, és ez utóbbihoz szervesen besorolhatónak tekintette a magyar falusi közösségre vonatkozó ismereteket is.¹² A sok értékes tapasztalati anyagra épült megoldás következtetlensége azonban főként

⁹ A felidézett módszertani kutatások tapasztalatain túl ld. *Csisztozvonov, A. N.*: Nekotorie asznovnie teoreticeszkije voproszu problemu genezisa kapitalizma v europejszkih sztranah. Teoreticeszkije i isztoriograficeszkije problemu genezisa kapitalizma. Moszkva, 1969. 101, *Uő.*: A kapitalizmus keletkezési folyamatának általános és sajátos vonásai Közép- és Kelet-Európa országaiban. Világtörténet, 22. (1972) 53–54.

¹⁰ Kronológiailag is besorolva a korai, a klasszikus (következetes), burzsoá jogcsoportok kialakulása után következő időkbe, mint a késői (ill. késleltetett) jogcsoport. Eme fontos történelmi összefüggések felismerését a hazai jogtudományban ld. *Eörsi Gyula*: A tulajdonjog fejlődése. A kapitalizmus tulajdonjoga. I. Bp. 1951. 157, *Uő.*: A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása. Jogcsoportok a burzsoá magánjogban. MTA Gazdaság- és Jogtud. Oszt. Közl. III. (1969), 245–247. *Vő.*: *Asztalos László*: A magyar burzsoá magánjog rövid története. Polgári jogi tanulmányok I. Bp. 1970. 11–12.

¹¹ Europe occidentale et centrale.

¹² Ld. Europe occidentale et centrale (non méridionale) depuis le moyen âge. Rapporteur général: M. R. Ganghoffer (Strassbourg), Europe du Sud-Est depuis le moyen âge. Rapporteur général: A. Csizmadia (Pécs). *Vő.* Congrès International consacré l'histoire comparative des COMMUNAUTÉS RURALES. Varsovie, 1976. 12–14, 17–18.

azáltal vált nyilvánvalóvá, hogy a nyugati és a keleti szlávok faluközösségi viszonyainak elemzését a közép-kelet-európai alrégiótól elhatárolva¹³ kívánta tárgyalni.¹⁴ Ez a rangos nemzetközi tudományos fórum is kiterjesztette vizsgálódásait a modern polgári jellegű jogrend korszakára, következésképpen az általa alkalmazott regionális modell problematikája egészében hasznos tapasztalati anyagot nyújt számunkra. Utaljunk azonban a jogfejlődési modell-képzés¹⁵ megoldatlan problémáira ama tapasztalati anyag nyomán is, amely a már többször említett cseh–szlovák–magyar jogtörténeti tudományos együttműködés eredményeként kialakult jogtörténeti konferenciák munkája nyomán tapasztalható.

Hazánk és a közel-környező országok jogtörténetészeinek együttműködése alapján az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka termékeny nemzetközi fórumai tűntek fel az utóbbi évtizedek folyamán. Ezek egyik legutóbbi példáját szolgáltatta a Prágában, 1975. szeptember 23–26-án megrendezett jogtörténeti tudományos konferencia, amely már a legújabbkori jogfejlődésünk kontinentális modelljének a problematikáját is felszínre hozta.¹⁶ Václav Vaněček akadémikus megnyitó előadása ezúttal nem véletlen hívta fel a figyelmet a szocialista jellegű állam- és jogtípus összetettségére, illetve a szélesebb kontinentális modell alrégióiban kirajzolódó összefüggések feltárásának szükségességére.¹⁷ A tematikusan is kapcsolódó nemzeti referátumok közreadása nyomán nyilván ezek az összefüggések majdan kitapintható tapasztalati anyaggá érnek, főként és elsősorban az európai szocialista országok jogtörténetészei számára adva indítást legújabbkori jogtörténetünk összehasonlító vizsgálatára.

Az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka egyes területein, de főként a módszertani követelmények kimunkálása folyamán látható, hogy a közel-környező népek újkori és legújabbkori jogfejlődésének regionális tagozódása már a 60-as években felszínre került. Heinrich Schröder idevágó összehasonlító jogtörténeti tanulmányára, még korábban a lengyel Julius Bardach tanításaira¹⁸ utaljunk csak, amelyek már alapul szolgáltak a közép- és kelet-európai megkésett burzsoá jogtípus regionális tagozódásának fokozottabb figyelembevételére. A Smolenicén, Brnóban, Krakkóban, Budapesten, Pécsen, Mamiában stb. rendezett nemzetközi tudományos konferenciák szinte mindegyikén jelen volt – ilyen előzmények után – a probléma, hogy a nemzeti referátumok eredményeiben implicite benne volt a lehetőség a burzsoá jogtípus regionális összefüggéseinek felismerésére, maguk az egyes részletkutatások azonban csak a legkritikább esetben jutottak el az adott jogfejlődési modell mibenlétének feltárásáig. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a lehetősé-

¹³ Mondhatni kiszakítva.

¹⁴ Pays Slaves orientaux et occidentaux. Ld. Congrès international 19–20.

¹⁵ Célszerűbb volna persze a közhasználatban is a valóságot jobban kifejező modellé-formálódás kifejezését használnunk.

¹⁶ Ld. Rechtshistorische Konferenz „Entstehung und Entwicklung des sozialistischen Rechts”. Praha vom 23. bis zum 26. Sept. 1975. vö. (rec.) Správa o konferencií „Entstehung und Entwicklung des sozialistischen Rechts”, Právní Obzor (1976), 4. sz. 369–374.

¹⁷ Ld. a Prágában megrendezett konferencia anyaga alapján, amely várhatóan a közeljövőben publikussá lesz a Prágai Károly Egyetem gondozásában. Red. Karel Malý. vö.: V. Vaněček: K metodickým základům právněhistorické vědy. Právník (1973), 413–414.

¹⁸ Ld. H. Schröder: Über das komparative Prinzip der marxistischen Rechtsgeschichtsmethodik. Wissenschaftliche Schriftenreihe der Humboldt Univ. Berlin, 1968. 71–101, J. Bardach: Metoda porównawcza i. h. (1962) 9–61.

geknek a kiaknázása egyfajta sajátos koordinációt¹⁹ igényel, és ezt a felismerést fejezi ki az az újabb törekvés is, amikor meghatározott témakörre (institúciókra), jogágazatra stb. behatárolt jogtörténeti tudományos fórumok megteremtésére került sor.²⁰ A burzsoá magánjogtörténeti, büntetőjogtörténeti, közigazgatástörténeti témakörökre behatárolt nemzetközi konferenciák valóban számottevő előrelépést hoztak a módszeresen feltárható történelmi összefüggések kitapintásában. Így a burzsoá magánjogi jogalkotásra (kodifikációra) szűkített, Krems-Steinben rendezett (1974) konferencia²¹ is legutóbb azt a törekvést igazolta, hogy a tematika szigorú behatárolása által a jogtörténeti kutatómunka koordinálásának újabb lehetőségei érlelődnek.

A vázlatosan felidézett előzményekkel párhuzamosan az európai szocialista országok jogtörténetírásában kifejlődött a komparatív jogtörténeti kutatómunka módszertani megalapozása,²² amely a jogfejlődési modellek feltárását célzó újabb törekvéseinknek is kedvezett. Eme törekvések egynemelyikének láttatása érdekében vissza kell utalnunk arra a módszertani tételre, miszerint az összehasonlító kutatómunka modellje lehet akár egy adott nép története is, ha az adott konkrét fejlődési tényezőket pl. az összehasonlítás útján kívánjuk ellenőrizni. A legújabbkori magyar történelem kutatóinak egy ilyen értelmű törekvését állította elének pl. az 1975-ben Visegrádon rendezett nemzetközi konferencia²³ „Az európai népi-demokratikus forradalom és a népi-demokratikus fordulat sajátosságai Magyarországon” címmel.

Az újabb történetkutatás területén egyre gyakoribb az ilyen és hasonló tartalmú törekvés,²⁴ amely jogi historizmusunk figyelmét is magára vonta.²⁵ Hasonlóan a szocialista jellegű állam- és jogrend kontinentális modelljének vizsgálata felé irányította jogtörténészeink figyelmét a leningrádi A. I. Koraljov professzor előadása is, amely röviddel később az ELTE-Zsdanov Egyetemek összehasonlító jogtörténeti konferenciáján hangzott el.²⁶ Joggal nyert hangsúlyt ezúttal, hogy főként az elméleti jogtudományok eredményeiben realizálódó előrelépéseink a komparatiztikát illetően végre a jogtörténeti kutatások-

¹⁹ A jogtörténeti kutatómunka ún. külső koordinációjában rejlő lehetőségekről van szó.

²⁰ Ilyennek mondhatók talán az elsők között az 1967-es (május 22–24.) budapesti (burzsoá magánjogtörténeti), az 1973-as kakkói (büntetőjogtörténeti), az 1972-es pécs-siklósi (közigazgatástörténeti) konferenciák. Vö.: *Csizmadia Andor*: A nemzetközi összefogás hatása a jogtörténeti tananyag fejlődésére. Felsőoktatási Szemle XXIV. (1976), 6. sz. 356–358.

²¹ Ld. Rechtsgeschichtliche Konferenz in Krems-Stein vom 21. bis 24. April 1974. über die Zivilgesetzgebung des 19. Jahrhunderts in Mittel- und Südosteuropa. Közreadott hazai referátumait ld. Rechtsgeschichtliche Abhandlungen. Heft 6. Rechtsgeschichtlichen Studien zum Zivilrecht. Herausg. K. Kovács. Bp. 1974. 177.

²² Ld. a módszertani kutatások megalapozására vonatkozó szakirodalmi támpontokat illetően *Horváth Pál*: A jogfejlődés összehasonlító vizsgálata a szocialista jog történetében. Jogtudományi Közlöny XXX (1975), 9. sz. 511–512.

²³ Ld. 6–9. október 1975 g. Naucsnaia Konferencia „Europejszkie narodno-demokratsieszkie revoljucii i aszobennoszti narodno-demokratsieszkiego perevorota v Vengrii” címmel.

²⁴ És ezekről főként az ún. történész vegyesbizottságok munkája nyomán közlemények is magukra vonják figyelmünket a Századok ill. a Történelmi Szemle hasábjain.

²⁵ A Visegrádon rendezett konferencia neves külföldi résztvevői mellett pl. a magyar alkotmányfejlődés bemutatására is sor került. Vö. *Takács I.*: Razvitie Vengerszkoj Konsztitucii. (1945–1975) címmel.

²⁶ Ld. A jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának szerepe a jogtörténeti tudományos kutatásban (rec. Ijjas József). Jogtudományi Közlöny XXXI. (1976), 4. sz. 222–223.

ban is alkalmazásra kerüljenek. Valójában azonban ez a műhelytanácskozásnak mondható fórum jogtörténetírásunk számára azoknak a nemzetközi tapasztalatoknak az összefoglalását adta elsődlegesen, amelyek az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka módszertani követelményeit tisztázták.²⁷ Ezek sorában ismét kiemelt figyelemben részesült a jogfejlődési modell problematikája is. A konferencia a hazai és a közel-környező népek jogrendjének összehasonlító elemzése területén ismét a regionális komparatiztika kiterjedtebb alkalmazása mellett foglalt állást, amely a megkésett burzsoá jellegű jogcsoport kontinentális formáinak feltárásában csakúgy, mint a szocialista jog fejlődésének vizsgálatában szilárd támaszt jelent. Ugyanakkor a résztvevők az azonos jogtípusba tartozó, releváns történeti tényanyagok, illetve tudományos tapasztalatok modellekké formálódásának sokszínű lehetőségét hangsúlyozták. Témákra vonatkoztatva, eme tapasztalati anyag alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a közép- és kelet-európai népek újkori jogfejlődésének alrégióiban — időben és témakörönként is változó módon — de minden esetben csak a módszeres feltárási munka eredményei nyomán jelentkezik a modell,²⁸ amely maga is szakadatlanul változik a jogfejlődéssel. Az újkori és legújabbkori jogfejlődésben meghatározó szerepet játszó két jogrendszer típusunk keretein belül tehát akár az intézményi, akár pedig az ágazati jogfejlődés regionális modelljeinek egész sorával lehet számolnunk anélkül, hogy azokat az adott földrajzi, nemzeti, etnikai stb. jellemzőkkel felruházva leegyszerűsíteni törekednénk. Az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka tudományosan megalapozott eredményei tehát nem vezethetnek sematikus modellekhez, ami ismét nem zárja ki annak lehetőségét, hogy kutatástechnikai modellként pl. a porosz–német–osztrák minták befogadásának terepnumaként ismert közép- és kelet-európai burzsoá jogcsoport, avagy a török uralom alól fokozatosan felszabaduló és polgárosodó délkelet-európai jogcsoport fogalmát használjuk.

Joggal mondható, hogy a magyar jogi historizmus egész területén communis opinio-vá lett végre az a felismerés, miszerint a magyar jogtörténet csak lényeges szempontokkal gazdagodhat, ha az a szomszédnépek jogfejlődésébe beágyazva, azzal szoros összefüggésben kerül vizsgálatra. A polgári jellegű jogrend történeti feltárását szolgáló kutatásaink ezt a meggyőződést többnyire igazolták, mégis látnivaló, hogy az adott konkrét kutatási feladatok jobbára a porosz–német–osztrák minták (modellek) hatókörének felismeréséig terjednek, és ezen túl a történelmi összefüggések keresése is enerválódik. Innen van az, hogy a rangos nemzetközi konferenciáink valóban gazdagnak mondható eredményei ellenére részletkutatásaink, pl. a Balkán térségében élő szomszédnépek jogfejlődésének akár egyidejű (szinkron), ill. a jellegében azonos, vagy éppen a konkrét kölcsönhatást kifejező összefüggéseit is csak a legritkább esetben vesszük figyelembe. A megkésett polgári átalakulásban objektíve jelenlevő összefüggések nem kellő figyelembevételre jelentkezik újabban a kifejezetten kelet-európai (az európai orosz-

²⁷ A tanácskozásban A. I. Karaljov, N. I. Vaszileva, V. A. Kozlov, hazai részről Péteri Zoltán, Halász József, Horváth Pál, Volczer Árpád, Pecze Ferenc, Kállai István, Hamza Gábor, Márkus Ferenc és Szűk László léptek fel. A konferencia anyagaként ld.: *Rol'szravnitel'nogo issledovanij pravovogo razvitija v oblaszti isztorii prava*. Red. I. Kállai i G. Hamza. Bp. 1977.

²⁸ Ide is érvényes tehát a klasszikus gondolat, hogy nem lehet a történelmi összefüggéseket konstruálni, hanem azok a tények alapján tárulhatnak csak fel egy módszeresen végzett elemző vizsgálódás nyomán. Vö. K. Marx–Fr. Engels: *Werke*. Band 19. Berlin, 1962. 112.

országi) analógiák számbavétele területén is, megfelelkezve kissé a Lenin által oly találóan megfogalmazott igazságról, miszerint a „rég Magyarországnak tudvalevőleg nem csak földrajzilag áll közel Oroszországhoz...”²⁹ Eme körülmények fonákját ismét a jogfejlődési modellek megoldatlan problémáinak nyomvonalán haladva próbáljuk a maga valóságában érzékeltetni.

Közismert az a tény, hogy a viszonylag rövidéletű, polgári jellegű jogfejlődésünk módszeres vizsgálata során a kutató a legnagyobb gyakorisággal a porosz modell egyik vagy másik jellemzőjével, sőt gyakran a bizonyítható történelmi kapcsolatok jelenlétével, ill. az uralkodó osztályérdekek és a korabeli jogi közgondolkodás meglepően közelálló tükröződésével találkozunk. A kép, amely ilyenénképpen kibontakozik, az esetek nagyobb részében nyilván nem válhat a nemzeti jogfejlődésünk önállóságának hízegő példájává. Az ilyen tartalmú komparatív vizsgálódások eredményei ennek ellenére egy, a korábnál realisabb világkép kialakulásának eszközeivé válhatnak a hazai jogi historizmus fejlődésében. Mégis éppen a modellképzés területén jelentkező egyoldalúsága nem hallgatható el e nemes törekvéseknek. A feltárt eredményekben ugyanis egyoldalúan a bevételt látjuk tükröződni és a konkrét történelmi összefüggés a kölcsönhatásoktól megfosztva (tehát ahistorikusan) áll elénk. Pedig nyilvánvaló, hogy idővel (esetenként egyidejűleg is) a tágabb értelemben vett modell (a megkésett burzsoá jogtípus) szerves alkotóelemévé válik a hazai jogfejlődés, és az alrégiók egyikében-másikában maga is átadó szerepet játszik. A kölcsönhatásokat pedig még a porosz-német-osztrák minták irányában sem tekinthetjük elhanyagolhatóknak, ezúttal mégis a hazai talajon kifejtett regionális modell egynemű, eddig kevésbé ismert jogtörténeti összefüggéseire (közvetítő szerepére) irányítjuk a figyelmet.

Többször az újkori jogfejlődésünk feltárásával hivatásszerűen foglalkozó kutatóink számára is úgy tűnik, hogy a dualizmus rendszerében izmosodó burzsoá jogrendünk a szomszédos délkelet-európai népek tapasztalatai alapján számottevő impulzust nem kaphatott. A Porta hatalma alól fokozatosan csak a XIX. század második felében felszabaduló Bulgária, Szerbia, ill. a két román fejedelemség polgárosodása előtt még századokkal korábbi időkhöz tapadó akadályok tornyosultak, amikor — bár a teljes nemzeti függetlenség hiányában — a hazai feudál-kapitalista jogrend egyes területein már a klasszikus burzsoá jog kodifikált formáinak meghonosítása is realissá válhatott. A török hosszantartó uralma, a Balkán egészének polgárosodását jellemző sajátosságok és sok más tényező hatása alatt jogi közgondolkodásunk is magáévá tette ezt a részgazságot tartalmazó felfogást. A modern jogtörténetírás újabb eredményei nyomán azonban a kölcsönhatások egyneműsége szemléleti alapállásunk kiigazítását teszi szükségessé.

Az előrevetített gondolat kapcsán nem tehetünk kísérletet arra, hogy a burzsoá jellegű jogi kodifikáció előtörténetének bonyolult útvesztőit a délkelet-európai térségben akár csak vázlatosan is feltárjuk.³⁰ Jelezni kell azonban, hogy ez a számunkra távolról

²⁹ Ld. a témánkat illetően ma is nagyon tanulságos megállapításokat: *W. I. Lenin: Werke* 19. Berlin, 1962. 300.

³⁰ Ld. alább az alapvető támpontok bemutatását Bulgária, Szerbia és a két román fejedelemség XIX. századi jogfejlődésében. A hazai jogtudomány elméleti kutatások útján is érdekeltnek tűnik e téren. Ld. *Varga Csaba: Kodifikáció-fogalom és a kodifikációs jelenség történetisége. Állam- és Jogtudomány, XVIII (1975), 3. sz. 436–463. Uő.: Kodifikáció-típusok. Uo. XIX (1976), 1. sz. 26–54.*

sem érdektelen témakomplexum a maradandó, ill. átmeneti értékű modellek rendkívüli változatosságával vonja magára a figyelmet, ami a Balkán sorsának meghatározásában érdekelt nagyhatalmi törekvésekkel csakúgy, mint az ébredő polgári nacionalizmussal összefüggésben volt. A kor jogfejlődését elemző újabb szakirodalomban ismertté váltak azok a kísérletek, amelyek a délkelet-európai népek társadalmi-gazdasági fejlettségét meghaladó, polgárosult minták átvételét célozták. Ezek egynémelyike már a Porta elavult jogrendjének válsága idején, ill. a század első felében megszülető török reformjogalkotásban jelentkezik. Így történik, hogy az elnyomó hatalom kényszerű reformjogalkotása csakúgy, mint az újjászülető nemzetállamok a francia—olasz, ill. a porosz—orosz—osztrák minták felhasználása útján törekedtek jogrendjüknek a kor követelményeihez történő igazítására. A sokféle minta beáramlása nyomán főként a polgárosodás iránt leginkább reagens magánjogi jogalkotásban, de a büntetőjogi kodifikációban és a közjog fejlődésében is a hatóerejében még nagyon is változékony alrégiók egész sora tűnt fel. A magánjogban nagyobb gyakorisággal a francia—olasz minták átvétele vezet el egyfajta, a konkrét történelmi feltételekhez igazított modell megjelenéséhez. Az ipari forradalom közelségében hasonló intenzitással lépnek felszínre a porosz—német, ill. az orosz birodalmi minták. Ezek sorában, gyakran azokkal összefonódva lépnek be a hazai jogminták és kölcsönhatások is.

Ez utóbbi törekvések jellemzik pl. az immár több mint egy évszázaddal ezelőtt újjászülető Bulgária jogalkotását a 19. század utolsó harmadában. Bulgária chartális alkotmányra (1879) támaszkodó jogalkotása ugyanis annak a gyűlölt török (bár megreformált) kereskedelmi jognak az alternatíváját keresi pl., amely már a francia Code de Commerce intézményeit is jócskán átvette. Így az 1897-ben születő bolgár Kereskedelmi Törvénykönyv már csak töredékeiben (a fizetéseképtelenség, csőd stb.) tartalmazott francia mintákat. Ezen túl mondhatni, hogy az említett kódex szinte egészében a magyar kereskedelmi törvény (1875 : 37. tc.) átvételét jelentette.³¹ Számos hasonló jelenség feltárása nyomán a jelenkori bolgár jogtörténetírás arra a következtetésre jut, hogy a magyar, ill. az orosz polgárosodást kifejező jogalkotás állt közel ebben az időben a bolgár társadalom igényeihez. Az érintett példák modellté formálódásának azonban számottevőbb bizonyítékai is feltárultak a kutatómunka újabb eredményeinek fényénél. Így a nemzetközileg ismert Michail Andrej módszeres vizsgálódásaira utalva látjuk pl., hogy az 1895-ös bolgár Btk. a magyar Csemegi-kódex (1878 : 5. tc.) adaptálása a bolgár társadalom igényeinek megfelelően, azzal a szembetűnő kísérő jelenséggel, hogy egynémely szakasza az orosz birodalmi büntető törvénykönyv egyidejűleg elkészült tervezetének átvétele alapján módosult.³² Tipikusan burzsoá (klasszikus) modell átvételére került sor — mondja az idevágó bolgár szakirodalom —, amely csak az 1923-ban lezajló fasiszta hatalomátvétel után nyert lényeges módosítást. Szembetűnő az is, hogy ez a hitelesen feltárt magyar—bolgár jogfejlődési összefüggés milyen harmonikusan megfért az ugyancsak orosz mintaként átvett büntető

³¹ Eme fontos mozzanatot tekintve a mai bolgár jogtörténetírás kiemelkedő reprezentánsának eredményeire utalhatunk. Ld. *M. Andreev: Isztorija na bõlgarszkata burzsoazna dõrzsava i pravo. Szofija. 1975. 137–140, 142–152.*

³² Ld. A bolgár jogfejlődés 1887–1900 között *M. Andreev: i. m. (1975) 141, 164–169.*

eljárásjogi normákkal,³³ amelyek hazájukban ekkor már az ún. ellenreformer-reakció dühödt támadásának célpontjaivá váltak.³⁴

Nyilván nem célja a modern jogtörténetnek, hogy a régi ahistorikus illúziók helyébe újakat alkosson, ellenkezőleg a felszínre hozott példák csupán annak igazolásul szolgálhatnak, hogy az azonos, vagy közelállóan analóg társadalmi igény miként formálja a maga számára modellé — az állami kapcsolatok, ill. az oktroj nélkül is — olyan, jellegében közelálló minták egész rendszerét, amely valójában hazájában sem mondható eredeti alkotásnak. Az ún. Csemegei-kódex közelgő száz éves évfordulóján nyilván érdemesülhet e témakör az érintett országok jogtörténeteinek közreműködését igénylő vizsgálódásaink tudatos koordinálására is.

A felidézett bolgár–magyar jogfejlődési összefüggések nyilván csak egy metszetet jelentenek a példák sorából, amelyek az újkori és legújabbkori jogfejlődésünket a délkelet-európai népek történetével összekapcsolják. Megélénkült tudományos együttműködésünk eredményeinek mondhatjuk, hogy ezek a feltárt történelmi kapcsolatok jogi historizmusunk világpépet is számottevően módosíthatják.³⁵ Mindez nyilván alkalmas eszközül szolgál annak a célkitűzésnek az elérésére, hogy a hazai jogtörténetnek a polgári tudományosság által elhanyagolt utóbbi két évszázadát maradandó tudományos eredményekre építsük. Az érintett délkelet-európai népek újkori és legújabb kori jogfejlődésének rendelkezésünkre álló tapasztalati anyaga azonban csak a fentiekhez hasonló metszeteket nyújt a kutatómunka koordinálására. Ez a körülmény jobbára abból fakad, hogy a hazai jogtörténetírásnak valójában napjainkig sincs áttekintése a megkésített burzsoá jogcsoport délkelet-európai alrégiójában lezajlott változások egészéről. Henryk Grajewski éppen „A bolgár jogtörténet problémái” című munkájában tehát jogosan hívta fel a figyelmet arra, hogy a szóban forgó jogcsoport térrénumában élő államok jogtörténeteinek kellene fokozottabb mértékben támaszkodniuk az összehasonlító kutatásokra.³⁶ Ez a jogos elvárás azonban kellően még nem tudatosodott a jogtörténeti kutatómunka mindennapos gyakorlatában.

A mulasztások, amelyekről mint az adott jogfejlődési modellek mibenlétének felismerését gátló tényezőkről beszélünk, már nem azonosíthatók a polgári tudományosság mulasztásaival,³⁷ problémáink gyökerei azonban ma is ide nyúlnak vissza. Az újkori jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának mégoly szegény historiográfiai előzményével sem rendelkezünk, miután jogtörténetírásunk még a két világháború közti időkben is hivatalos ideológiává formálta a tudománytalan elzárkózást azokkal a népekkel szemben, amelyek

³³ Az 1860-as évek orosz bírósági reformtörvényeinek átvételéről van szó.

³⁴ Ld. B. V. Vilenskij: Szudebnaja reforma i kontrreforma v Rosszii (Moszkva, 1969), V. A. Subalova: Szudebnaja reforma 1864. goda (Irkutsk, 1965) c. művek nyomán. Vö. M. Andreev: i. m. (1975) 169–172.

³⁵ Melynek példáira utalhatunk ismét a bolgár, ill. magyar ellenforradalmi jogalkotás tapasztalatai nyomán. Ld. Horváth Pál–Kállai István: A jogfejlődési modellek feltárását célzó újabb törekvéseink az összehasonlító jogtörténeti kutatásokban. Jogtudományi Közlöny XXXII. (1977), 9. sz. 530–538.

³⁶ Ld. Czasopismo Prawno-Historyczne Tom. XIII. (1961), 1. sz. 134.

³⁷ Amiről a kortárs írta találoán, hogy „a legnagyobb mulasztások éppen Magyarországnak a szomszédaihoz való kapcsolatait illetően terhelik a hivatalos történetírókat és az ő nyomukban haladó publicisztikát (Erős János). Ld. Magyarország és Kelet-Európa. Bp. 1947. 31.

állami önállóságuktól (átmenetileg) megfosztva sorsközösségben éltek velünk. Ez a szemlélet a hazai jogfejlődés megértésének kulcsát Nyugat vezető államainak történetében kereste és a polgári nacionalizmus előítéletei által önmagát fosztotta meg a legalapvetőbb összefüggések megértésétől.³⁸ Ma már ismerjük, hogy ez a káros szemlélet még azoknak a kutatóknak a törekvéseit is tévútra vezette, akik a magyar jogi historizmus útvesztését felismerték és a kivezető utat is keresték. Le nem értékelhető nemes törekvések egész sorát idézhetnénk fel e tárgyban, amelyek pl. a polgári kor utolsó negyedszázadában felszínre törtek, de a jogi közgondolkodás beidegzett torzképeibe ütközve hajótörést szenvedtek. Még az ún. regionális komparatiztika modern követelményeit megsejtő Murarik Antal „kultúrkör-tipológiája” is csak lazán értelmezett (etnikai-kulturális tényezőkön nyugvó) közép-európai jogcsoport felismeréséig jutott el.³⁹ A nélkülözhetetlen összehasonlító kutatások reményét hordozó egyetemes európai jogtörténetet pedig már a századforduló reakciós nacionalizmusa gyűrte le, még mielőtt az, az újkori burzsoá jogtörténet legalapvetőbb összefüggéseit legalább a leíró jogtörténet eszközeivel megfogalmazhatta volna. Ilyen előzmények után a születő marxista jogi historizmus szerves alkotóelemeként önállósuló általános jogtörténet felé fordult a várakozás, hogy a hazai jogtörténet világképének súlyos hiányosságait kitöltse. Alig lesz valaha is elvitatható, hogy az idesorolható szovjet tudományos tapasztalatokat átvevő egyetemes jogtörténeti kézikönyv alkotói ezt a várakozást számottevően igazolták.⁴⁰ E törekvés továbbfejlesztéseként született hazánkban egy erőteljes forráskiadás, amely közgondolkodásunk számára az átfogó tájékozódási lehetőséget is megteremteni törekedett. A kútfők és a mértékadó tudományos tapasztalatok számbavételével született ezt követően az első kísérletünk, hogy a közel-környező népek jogfejlődésének tapasztalati anyagát rendszerbe foglaljuk.⁴¹

A szomszéd népek jogfejlődésének főbb irányait és összetevőit elemző, összehasonlító vizsgálódásaink ezúttal a Közép- és Kelet-Európa, ill. a Balkán térségében uralkodó feudális jogrendszerek több mint egy évezredes előrehaladását összegzik. E nagy történelmi korszak egységes egészként történő tárgyalását célkitűzéseinkben is indokolni törekedtünk, amit egyetlen gondolattal úgy fejezhetnénk ki, hogy a magyar jogtörténet-írás által oly hosszú idő óta hiányolt összefüggő képet kívántunk adni ama népek jogfejlődéséről, amelyek történelmileg közvetlenül vagy közvetve kapcsolatba kerültek a hazai feudális jellegű állam- és jogrendünkkel. A környező szocialista országok

³⁸ Ld. az 1945-ig kézikönyvként tekintett *Illés József*: Bevezetés a magyar állam- és jogtörténetbe. A források története. Bp. 1930. 21–26.

³⁹ Ld. az idevágó jobbra középkori jogtörténettel foglalkozó alkotásaiban: *Murarik Antal*: A szabad rendelkezési jog Szent István törvényeiben. Századok, 1937. *Uő.*: Szláv és magyar jogtörténet. Bp. 1937, Az ósiség alapintézményeinek eredete. Bp. 1938. *Vö.*: *Degré Alajos*: A magyar jogtörténet-írás a Horthy-korszakban. Ld. *Gazdaság és Jogtudományok Osztály Közl.* III (1969), 69–96.

⁴⁰ Ld. a Bónis–Sarlós-féle Egyetemes állam- és jogtörténet (Bp. 1957) c. alkotást, amely a szovjet tapasztalatokon túl a lengyel Karol Korányi-féle szintézisekre és a hazai európai jogtörténet pozitív értékeire is támaszkodott. *Vö. J. Bardach*: *Metoda porownawcza i. h.* (1962) 85.

⁴¹ Ld. e sorok írójától: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp. 1968. 495. A szakirodalom hazai és nemzetközi reagálását illetően ld. T. I. (rec.) *Állam és Igazgatás* XVIII (1968), 8. sz., 755–756, *Niederhauser Emil* (rec.) *Századok*, 104. évf. (1970) 2. sz. 418–420, *Lentze H.* (rec.) *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung* Bd. 99 (1969), 420–421, *L. Bianchi*: *Hlavné východoeurópských národov.* (Bp. 1968) *Právny Obzor*, 1969. 2. sz. 162–163 stb.

jogtörténetírásában mutatkozó előrehaladásra támaszkodva lehetőséget láttunk arra, hogy képet alkossunk — az ún. reprezentatív összehasonlítás eszközeit alkalmazva — az európai feudális kori jogfejlődés ama regionális összetevőiről, amelyek releváns tényezőkké válhattak a hazai jog fejlődésében. Az alapot képező történelmi forrásanyag feltárásában a burzsoá jogtörténet-kutatók értékálló eredményei, a nemzeti jogtörténetírás, a különböző jogterületek kapcsolatait elemző komparatív vizsgálódás és a történettudomány egyes ágazataiban felszínre került modern tapasztalati anyag nyújtott támaszt e törekvésünkben. Hangsúlyozottan előtérbe állítottuk az európai szocialista országok jogtörténeteinek újabb eredményeit és a forráskiadást, amely az eddig jórészt ismeretlen kútfők hatalmas anyagát tette megismerhetővé számunkra.⁴² Ezek az eredmények a környező országok jogtudományában és különösen a szélesebb kutatóbázisokkal rendelkező szovjet, lengyel, csehszlovák jogtörténetírásban a részletek sokoldalú, monografikus feltárásával is kiegészültek. Mindez a komparatív vizsgálódásaink alapját képezve helyenként olyan intenzitással jelentkezett az utóbbi évtizedek folyamán, hogy nemzetközileg ismert szakfolyóiratok, periodikák, ill. a rendszeres forráskiadás alapját is megvetette.⁴³ Joggal mondható tehát, hogy a közel-környező országok jogtörténet-tudományának erőteljes fellendülése valóban alapot teremtett a felidézett összehasonlító kutatások megkezdésére. Ezt a marxista jogtörténetírásban eleve benne rejlő lehetőséget végül az utóbbi évtizedek módszertani kutatásai is alátámasztották.

A felületes szemlélő is könnyen látja, hogy a kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének szentelt összehasonlító vizsgálódásaink azonban még a 60-as években is azt az útkeresést fejezik ki, amely a hazai jogtörténetünk megoldatlan problémáiból fakad, és konzekvenciáiban is ide tér vissza. Nem vagyunk tehát abban a helyzetben, hogy a hazai viszonyok közt jobbra általános jogtörténettel foglalkozók az egyetemesség igényével léphetnének fel összehasonlító kutatásaikban. A modern jogtörténeti kutatómunka ún. külső koordinációjának célszerű alátámasztását annál inkább feladatának mondhatja ez a törekvésünk. A hazai jogtörténetírás megoldásra váró feladatai ugyanis sokrétűen állítják elénk a környező népek jogfejlődésében való tájékozódást. Jogi gondolkodásunk új generációi nőttek fel, és ezek a generációk már természetes szükségletnek tekintik azokat a tudományosan igazolható ismereteket, amelyek jogi historizmusunk világképének vulgáris leegyszerűsítésétől távol tartanak. Talán ezért is van az, hogy napjainkban még a szakjogtudományok maradandó értékű eredményei is szervesen tapadnak egy szélesebben megragadott történelmi előzményhez. A jogtudomány elméleti és gyakorlati problémáinak ilyen irányú törekvése azonban eleve korlátozott lehetőségekkel rendelkezik, miután az általa megkezdett historikus vizsgálódás a hazai jogfejlődés távolabbi összefüggéseit sem érheti el, ugyanakkor a legszükségesebb komparatív támpontot is csak vázlatosan idézheti fel. Ez az önmagában hasznos, kitekintő összehasonlítás azonban csak a legkritikább esetben támaszkodik az újkori jogtörténet közép- és délkelet-európai jogcsoportjai-

⁴² Ez utóbbi előrelépés átütő erejét mutatja az általunk felhasznált külföldi forráskiadás, amely a marxista történet szemlélet és a modern forráskritika eszközeinek egyesítésével szélesre tárta az egyes népek jogfejlődésében történő tájékozódásunk lehetőségeit és sok tekintetben alapot teremtett a jogfejlődés általános összefüggéseinek feltárására is.

⁴³ Ezek sorában ld. a *Právněhistorické Studie*, a *Czasopismo Prawno-Historyczne* önállósult jogtörténeti sorozatait, a forráskiadásban a *Pamjatnyiki russzkogo prava*, a román *Crestomatie pentru studiul istoriei statului și dreptului* köteteit stb.

nak tapasztalataira. Mindez a legtágabb értelemben állította eléánk a követelményt, hogy a konkrét történeti forrásokon nyugvó áttekintést adjunk elsődlegesen a szomszéd népek újkori jogfejlődéséről.

Összehasonlító jogtörténeti vizsgálódásaink jövődi feladatainak behatároltsáát is érzékelteti továbbá az az igény, hogy mielőbb felzárkózzunk a történettudomány aktuális feladataihoz. A jogtörténettel érintkező hazai történeti, gazdaságtörténeti, művelődéstörténeti tudományok ugyanis olyan eredményekhez jutottak el az utóbbi évtizedek folyamán, amelyek már a koordinált nemzetközi tudományos együttműködést, és elsődlegesen a szocialista országok kutatóinak komplex vizsgálódásait igényelték.⁴⁴ Nyilvánvaló, hogy azok a törekvéseink, amelyek még a közel-környező népek feudális jogrendjében való általános tájékozódást szolgálták, nem válhattak cselekvő részeseivé ezeknek.⁴⁵ A felidézett munkák tehát csak egy szélesebb és a korábbinál adekvátabb világkép kialakítására törekedtek, és jelezni próbálták az idevágó újabb tudományos előrehaladás elemző és forrásfeltáró értékeit.

A környező népek állam- és jogfejlődésének szentelt összehasonlító törekvéseink azonban a részletek kutató-elemző, polemikus vizsgálatát sem nélkülözhetik. Jól szolgálták ezt az igényt a cseh–szlovák–magyar jogtörténeti együttműködés talaján kifejtett nemzetközi fórumaink, és az elért eredmények bebizonyították, hogy lehetőségeink adóttak egy ilyen természetű összehasonlító kutatómunka kifejlesztésére is. Ezek a lehetőségek elsődlegesen abból fakadtak, hogy a magyar jog közel egy évezredes fejlődése a koronként változó kontinentális jogcsoportok szerves összetevőjeként haladt előre. Jogtörténetírásunk előtt ma már nem ismeretlenek ezek az összefüggések, gyakorta mégis a pusztá megsejtésnél többnek nem tekinthetők, ha azokat a módszeres összehasonlításnak alá nem vetjük.

Alapvető támpontok a burzsoá állam- és jogfejlődés összehasonlító vizsgálatához

A hazai jogtörténetírás megoldásra váró feladatait tekintve a burzsoá állam- és jogtípus feltárása került előtérbe, ami azonban nem feledtetheti a hiányokat, amelyekre utaltunk a feudális jog összehasonlító problémái kapcsán. Jogosnak érezzük ugyanakkor a modern jogtudomány elvárását, amely korunk jogi közgondolkodásának formálása érdekében irányítja figyelmünket az utóbbi két évszázad, közelebből a polgári jellegű jogrend összehasonlító vizsgálata felé. Ami történeti, az nem csak a múlt megértése számára jelent gyakorlati értéket – mondja ez az elvárás –, hanem a jelen számára is, mert a jelen

⁴⁴Ld. pl. a kelet- és nyugat-európai agrárfejlődés elváló útjainak történelmi gyökereit, az állami központosítást, a soknemzetiségű államok szerepét és az eszmetörténeti kutatásokat stb.

⁴⁵A történeti periodizáció, a hazai történelemmel összefüggő (feudális) államfejlődési fokozatok, a hivatal- és tudománytörténet, ill. sok más napirendre került nemzetközi tudományos polémia volna említhető, amelyekből inkább csak meríteni törekedtünk. Összehasonlító vizsgálódásaink szorosabb logikai kapcsolatban állnak már pl. a rendiség, az állami központosítás és a feudális abszolutizmus, a közép-kelet-európai népek gazdaságtörténeti fejlődésének feltárásával, avagy a humanizmus és a reneszánsz, ill. a felvilágosodás szerepének feltárásában mutatkozó előrehaladással.

történeti szükségszerűséggel fejlődik a múltból. Ha már most a jelenkor jogtörténetírása helyénvalóan fogja fel a gondolat lényegét, úgy az, minden eddiginél előbb kapcsolatot teremt korunk jogi közgondolkodásával. Ilyen értelemben ez az alkotó kapcsolat persze általános érvényű, de éppen az újkori burzsoá, ill. a legújabbkori szocialista állam- és jogtípus vizsgálatát illetően kiemelten jelentős szerepet játszik. Indokolt ez az elvárás, amit az elért újabb hazai eredményeink is igazoltak, a koordinált jogtörténeti kutatómunka külső forrásait elemző vizsgálódásaink pedig arra utaltak, hogy az európai szocialista országok jogtörténetírása éppen az említett jogfejlődési korszakok vizsgálatában nyújtja számunkra az együttműködés gyümölcsöző lehetőségeit. Ezek a lehetőségek azonban a korábbiaknál is inkább igénylik az összehasonlító jogtörténeti kutatásokat, melynek indoklásaként az adott térség újkori jogfejlődésének néhány jellemzőjére irányítjuk a figyelmet.

Gyakori az a leegyszerűsítő szemlélet, amely a közép- és délkelet-európai népek burzsoá jogfejlődését csupán az utóbbi évszázadra behatároltan vizsgálja. Főként a jogtörténetirodalom ténamegragadása is gyakran azt a látszatot kelti, hogy a feudális jogrend évezredes uralma és a szocialista jog közé beékelt, kérészerűen burzsoá jogrendünk csak néhány évtized történelmi elemzését teszi indokolttá. Való igaz bár, hogy a modern tőkés gazdaság kialakulása ebben a térségben „egyetlen évszázadra esik”,⁴⁶ az ide vezető történelmi folyamatok eredői azonban jóval korábbi időkben gyökereznek. A. N. Csisztozonov mondja találóan, hogy valójában a közép- és kelet-európai országokban „az eredeti tökefelhalmozódás és a kapitalizmus kibontakozása nem mint szétszórt sporadikus jelenség, hanem mint a társadalmi-gazdasági fejlődés fővonala, kronológiai szempontból a XVIII. század végén és a XIX. században bontakozik ki”.⁴⁷ A modern kapitalizmus világrendszerre válásának korszaka ez, amely bár közvetve, de szembetűnően hatással volt azon országok és régiók történelmi szerepének növekedésére is, amelyek megkésve jutottak a polgári átalakulás közelségébe. Az áttérés több mint fél évszázados előtörténete ugyanis a társadalmi-gazdasági viszonyok szférájában már felszínre hozta a „tradicionális jogrenddel történő ütközést”, vagyis a feudális jogrend válságát, amely a klasszikus megállapítás szerint nem egyéb, „mint a régi rend széthullásának előhírnöke”.⁴⁸ Nyilván indokolt tehát a jelzett szemléleti egyoldalúsággal szakítani, hiszen akár a porosz mintákat követő jogi és államszervezeti reformokban, akár a hazai reformjogalkotásban eme változások tükröződését is kitapinthatjuk a XIX. század első felében.⁴⁹ Ilyen és hasonló okok teszik indokolttá azokat a törekvéseket, amelyek az áttérés előzményeit a nemzeti történelem kereteit meghaladó módon, az eredők gyökeréhez visszanyúlva elemzik. A környező népek újkori történetének vizsgálata ugyanis felszínre hozta a megkéssett burzsoá állam- és jogrend fejlődésének ama sajátosságait, amelyek

⁴⁶ A XIX. század második felében kiteljesedő folyamat alapvető tényezőit a munkamegosztásban, az árutermelés általánossá válásában, a városiasodásban és a bér munka kiszélesedésében jelöli meg a modern gazdaságtörténeti kutatás. Ld. *Berend T. I. – Ránki Gy.: Közép- és Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.* Bp. 1969. 21–22.

⁴⁷ Ld. A. N. Csisztozonov: A kapitalizmus keletkezési folyamatának általános és különös vonásai, i. h. (1972) 49–50.

⁴⁸ Ld. V. I. Lenin: *Werke.* Band 2. Berlin, 1962. 183–185.

⁴⁹ Ezért tűnik indokoltnak az a felismerés, hogy nálunk is az átmenet már a XIX. század elején megkezdődik. Vö. *Asztalos László:* i. m. (1970) 21–22, 24.

hosszú évszázadok történelmi előzményeihez tapadnak, és az áttérés formáiban is jóval szélesebb történelmi fejlődés elemzését teszik szükségessé.⁵⁰

A radikális polgári átalakulás társadalmi-gazdasági feltételeinek hiánya következtében a közép- és délkelet-európai népek jogfejlődésében kétségtelenül bizonyítható lemaradások észlelhetők az újkor századaiban. A feudális jogrend több mint három évszázados továbbélését azonban nem elégséges csupán megállapítani. A hazai és a közél-környező népek feudális jogrendjének tartós konzerválódása ugyanis elszakíthatatlanul összefüggött már e korban a burzsoá jogrend korai, életképes elemeinek megjelenésével és fokozatos térhódításával a Kontinens nyugati területein. A közép- és délkelet-európai népek jogfejlődése a XVI–XVIII. század folyamán is szervesen összefügg a Kontinens egészének előrehaladásával. A történelmileg szükségszerű kapcsolatban azonban átmenetileg a negatív tendenciák váltak uralkodóvá. Nyugaton a polgári társadalom felemelkedése a tőkés jogtípus fokozatos térhódítását hozta, a korai polgári átalakulás mögött álló társadalmi-gazdasági erők azonban még elégtelenek voltak a Kontinens egészének átformálására. Az okok lényegére tapintva mondjuk, hogy „Nyugat polgárosodása hosszú idő óta csak ösztönözte a kelet-európai mezőgazdasági árutermelést”,⁵¹ de nem hatott a fennálló jogrend megváltoztatása irányában. A jogi felépítmény érzékenyen reagált a különböző népek társadalmi-gazdasági viszonyaiban lezajlott változásokra, ami Nyugaton a burzsoá jogrend – még helyi jellegű – uralomra juttatásában, Keleten pedig a feudális jogtípus tartósnak tűnő megszilárdításában jutott kifejezésre. A változás mibenlétének a jogrend leginkább érzékeny területén mutatkozó sajátosságaira utalva azt mondhatjuk azonban, hogy amennyire szükségszerű volt az egyik oldalon a tőkés árúviszonyok általánossá válása, olyannyira elkerülhetetlenné lett az Elbától keletre élő népek számára a földesúri árutermelő viszonyok átmeneti megszilárdulása. A két ellentétes történelmi tendencia azonban az európai népek jogfejlődését egy időre megosztotta, illetve Keleten a feudális jogrend válságát a XVIII. század végéig elodázta. A későfeudális jogrend tehát az, amelyben egyre határozottabb formát öltöttek a közép- és délkelet-európai népek újkori jogtörténetének sajátosságai; a majorsági (földesúri) árutermelés, az örökös jobbágyság, a robotrendszer és általában a feudális termelési viszonyok korábbi normáihoz való visz-
szatérés stb. Ezek a helyenként évszázadokat átívelő negatív tendenciák hosszú ideig eltakarták és rendkívül bonyolulttá tették a társadalmi haladás új elemeinek a kibontakozását. Évszázadok teltek el a feudális jogrend osztatlan uralma alatt e területeken, miközben Nyugaton már a klasszikus burzsoá jog kialakulásának korszaka is elérkezett.

⁵⁰ Csak a főbb támpontokra utalva ld. *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963., *Niederhauser Emil*: The Problems of Bourgeois Transformation in Eastern and South-Eastern Europe. Nouvelles Etudes Historiques. Bp. 1965., *Nichtweiss, J.*: Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten preussischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ost-deutschlands. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin, 1953. 2. sz., *Sz. D. Szkazkin*: Osznovnue problemu tak nazivaemogo vtorogo izdanija kreposztnicsesztva v Szrednej i Vosztocsoj Evrope. Voproszű Isztorii, 1958. 2. sz., *J. Kuczynski*: Studien zur Geschichte des Kapitalismus. Berlin. 1968., *J. Groszűl, N. Mohov, P. Szovetov*: Ob oszobennosztjah perehoda ot feodalizma k kapitalizmu. Voproszű Isztorii, 1965. 11. sz., *N. N. Constantinescu*: Aspecte ale dezvoltării Capitalismului premonopolist în România. București, 1957., *A. Oreteu*: Considerație asupra trecerii de la feudalism la Capitalism în Moldova și Țara Românească. Studii și materiale de istorie medie. București. 1960 stb.

⁵¹ Ld. *Berend, T. I.* – *Ránki Gy.*: Az ipari forradalom. i. h. (1968) 43.

A közép- és délkelet-európai népek feudális jogrendjének érlelődő válsága azonban a XVIII. század utolsó harmadában érzékelhetővé teszi már az áttérés újabb, eddig ismeretlen formájának előtörténetét. Ettől az időtől kezdve a konkrét jogi viszonyok területén (és az ún. reformjogalkotásban) is feltűntek és fokozatosan erősödtek azok az elemek, amelyek a XIX. század folyamán – némi időbeli eltéréssel – megkésve lezajlott, és féléton sorozatosan elbukott polgári átalakulások örökségeként teljesedhettek csak ki.

Az az átalakulás, amelyről előrevetítve beszélünk, a burzsoá jogrend új, kompromisszumos (késleltetett) formáját hozta felszínre az emberi társadalom fejlődésében. Dimenzióit tekintve ez a forma a korai, ill. a klasszikus burzsoá jognál is szélesebb hatókörű, jellegében és összetételében azonban az előbbieknél jóval heterogénebb. Ennek, a burzsoá állam- és jogrend világrendszerré válásában is jelentős jogcsoporthégióknak szerves része és alkotóeleme a hazai jogfejlődés. A szélesebb értelemben vett modellt tehát – miként a hazai jogfejlődésünket is – a jog megkettőződésének (feud.-kap.) folyamata, sőt helyenként a földbirtokos osztály politikai hatalmának átmentésére való törekvés, a burzsoá jogi viszonyok fejlődésének fokozatossága és az államhatalom különleges szerepe jellemzi. Valójában az áttérés konkrét történelmi körülményeiből fakadnak ezek a sajátosságok, nevezetesen abból, hogy e térségben a feudális jogrend évezredes uralma nem radikális társadalmi forradalmak útján dőlt meg, hanem a kompromisszumokhoz vezető, késleltetett polgári átalakulás, ill. a felülről végrehajtott reformok eredményeként. A feudál-kapitalista jogalkotás, ill. az államhatalom különleges szerepének a jelentőségét azonban nem csak a féléton elakadt polgári forradalmak örökének végrehajtásában, hanem már a XIX. század első felében kibontakozó reformjogalkotásban is láthatjuk.

A közép- és délkelet-európai népek polgári jellegű jogrendjének kialakulását a porosz, orosz, osztrák, illetve a széthulló török birodalom feudális jogának hosszan tartó válsága előzi meg. A kontinens keleti területein tehát e nagy, gyakran népek egész sorát magukba foglaló, soknemzetiségű államok keretei közt érlelődtek a burzsoá jogrend életképes elemei csakúgy, mint az áttérés történelmi feltételei. Utaljunk csak azokra a birodalmi, gyakran nagyhatalmi, állami érdekeket kifejező reformokra, a fejlődő polgárságnak, illetve a földesúri árutermelő viszonyokból kisarjadó tőkés érdekeknek tett engedmények sorára, amelyek az említett hatalmak jogalkotását már a század első felében jellemzik. Azok a konkrét történelmi feltételek tehát, amelyek a XIX. század első felében feltárnak, már nemcsak a szélesebb értelemben vett modell (a késleltetett kontinentális burzsoá jogcsoporth) általános jellemzőit, hanem a jogcsoporth körén belül formálódó alrégiók sajátosságait is magukban hordják.

A koordinált jogtörténeti kutatómunka lehetőségeit elemző vizsgálódásaink arra utalnak, hogy a porosz–német, az osztrák, illetve az orosz birodalom hatalma alatt élő szomszéd népek polgárosodását illetően tájékozódási lehetőségeink megalapozottabbak, és a konkrét összehasonlító kutatások megteremtésének feltételei is inkább adottak.

Az ide sorolható népeknek bár a polgárosodás megkésített formájával összefonódó nemzeti függetlenségi harca az első világháború végéig sikertelen maradt, jogrendjük azonban osztozott azokban a modell típusjegyeit formáló változásokban, amelyek az említett soknemzetiségű feudálkapitalista államalakulatok kereteiben lezajlottak. A modern jogtörténetírás újabb eredményei azonban meggyőzően igazolták, hogy a jogrend változásai ezeknek az államalakulatoknak a keretei között távolról sem egységesen érintették az önálló jogfejlődéstől megfosztott népeket, sőt gyakran – miként a lengyel területe-

ken láthatjuk — a különböző hatalmak által birtokolt területek jogfejlődésében is számottevő eltérések keletkeztek. Nem kétséges azonban, hogy a cseh, a szlovák, a lengyel és az ukrán népek polgárosodását, az e térségben uralkodó feudál-kapitalista jog változásait illetően jóval gazdagabbnak tűnő ismeretanyag birtokában vagyunk, mint a szomszédos délkeleti (jobbára balkáninak mondott) jogcsoporthoz képest. Az a furcsa helyzet áll elő, hogy jogi historizmusunk éppen azokat a területeket illetően nem rendelkezik az áttekintés tájékozódásával sem, ahol az adott korban már a nemzeti függetlenségi harc részleges eredményekhez vezetett, és főként a XIX. század harmadik harmadában jobbára már a nemzetállamok keretei közt fejlődött az alapjaiban polgári jellegű jogrend. A két román fejedelemség viszonylagos függetlenségének fennmaradása, majd a század második felében történt egyesülése, a szerb fejedelemség, ill. Bulgária függetlenné válása⁵² hozza felszínre azokat a létező, és fokozatosan de jure is elismert államjogi státusokat, amelyek keretül szolgálhatnak ebben a térségben a burzsoá jogfejlődés legalapvetőbb összetevőinek megismerésére. A probléma súlyát és a megoldás nehézségeit keresni nyilván nem volna hasztalan, mégis célszerűbbnek láttuk az eddig jobbára ismeretlen jogfejlődési összetevőket bemutatni.⁵³

⁵² Ha a sajátosan mediterrán jellegűnek mondott Görögország szerepét ezúttal nem is tudjuk közelebbi megvilágításba helyezni.

⁵³ Ld. a témakör átfogó jogtörténeti feltárásaként e sorok írójától: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe c. monográfia alapján. (Kiadás alatt a Közgazdasági és Jogi Kiadó gondozásában.)

A Rákóczi-szabadságharc külpolitikai helyzetéről

BENDA KÁLMÁN

A Rákóczi-szabadságharc és az európai hatalmak

Rákóczi kezdettől fogva világosan látta, hogy a másfélévszázados török uralom és a törökkel folytatott háborúk során meggyöngyült, elpusztult Magyarország ereje önmagában nem elegendő a Habsburgoktól való elszakadásnak a kivívására. Ha a szabadságharc a Habsburg-Monarchia belső erőviszonyaitól függő belháború marad csupán, nincs lehetőség a függetlenség kivívására. Ezért első perctől kezdve arra törekedett, hogy a magyar felkelés ügyét európai ügyvé tegye, politikai támogatást, sőt katonai segítséget szerezzen az országnak.

A katonai támadás időpontja 1703-ban kitűnően volt megválasztva. Az 1702. május 15-i hadüzenettel a spanyol örökségért vívott harc európai háborúba torkolt, mely a Habsburgok teljes katonai erejét igénybe vette. Magyarországról kivonták a katonaság nagyobb részét, hogy az olaszországi és Rajna-menti hadszínterekre vezényeljék, – ezért is járhatott 1703 nyarán a kuruc támadás olyan gyors sikerrel.¹

A spanyol örökösödési háború azonban nemcsak katonailag, hanem diplomáciai téren is kedvező helyzetet teremtett a szabadságharc számára. Európa nyugati része két táborra szakadt: egyik oldalon állt Franciaország, az akkori Európa leghatalmasabb állama, igaz, csaknem egyedül, csupán a bajor választó, Portugália, a savoyai herceg és a kölni érsek szövetségében. A másik oldalon a Habsburgok, Ausztria és a német birodalom urai, továbbá szövetségesként a francia hegemoniától rettegő tengeri hatalmak, Hollandia és Anglia. Az erők ilyen csoportosulása szinte magától kínálta egy francia–magyar együttműködés lehetőségét.

Rákóczi már első terveiben a franciákkal való politikai és katonai együttműködésre épített.² Az osztrák történetírás sokáig úgy vélte: a kezdeményező nem is ő, hanem XIV. Lajos volt. Még olyan felfogással is találkozunk, mely a magyarországi felkelést francia emisszáriusok működésére vezette vissza.³ Adatokkal igazolható, hogy nem így volt. Bár a Bécs ellen támadó erdélyi fejedelmek és a francia udvar közötti együttműködés a XVII. század eleje óta hagyományosnak mondhatjuk, XIV. Lajos nemcsak hogy nem kezdeményezte a magyarországi elégedetlenség fegyveres kirobbantását, hanem amikor Rákóczi megkereste őt, akkor is éveken át elzárkózott minden támogatás és kapcsolat elől.⁴

Rákóczi két évtizeddel az események után készült Emlékirataiban azt írta, hogy soha nem merte volna vállalni a felkelés megindításának kockázatát, ha nem látszott volna kivihetőnek a Habsburgok

¹ A szabadságharc katonai eseményeire és kérdéseire általában ld. *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc, a hadvezér. Bp. 1934; *Die Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*. I. Serie 1–9. Bd., II. Serie 1–11. Bd. és Registerband. Wien 1876–1892. Ld. még *Perjés Géza*: Az 1703. évi november–decemberi felvidéki hadjárat (Hadtörténelmi Közlemények 1976. 2. sz.)

² *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel (Századok 1936. 579–597.)

³ *Arneth, Alfred*: Prinz Eugen von Savoyen. I. Wien 1858. 469.

⁴ *Köpeczi Béla*: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp. 1966. 32. s. köv.; *Pillias, Emile*: La France et Rákóczi. Origines véritables de l'intervention de Louis XIV. 1700–1703. (*Pillias, Emile*: Études sur François II. Rákóczi, Prince de Transylvanie. Paris 1939. 3–50); ld. még *Mandrou, Robert*: Louis XIV. en son temps. Paris 1972. (Peuples et Civilisations 10.) 516.

ellenségeivel, mindenekelőtt a franciákkal való együttműködés. „Ez a remény volt egyetlen alapja annak, hogy belefogtam a háborúba – írta –, amelynek nehézségeit nagyon is előre láttam.”⁵ 1700 végén, amikor néhány főnemessel először latolgatta a fölkelés lehetőségét, első dolga volt, hogy levélben megkereste a francia királyt, az azonban nem is válaszolt ajánlkozására. 1702-ben, már lenyelországi emigrációjában, újra XIV. Lajoshoz fordult. A spanyol örökösödési háború már megindult, s Rákóczi felajánlotta, hogy a Habsburgok hátában fegyveres fölkelést indít, ha ehhez katonai és pénzügyi támogatást kap. Tervének megnyerte Du Héron varsói francia követet, aki maga is meleg szavakkal ajánlotta a támogatást, XIV. Lajos azonban továbbra is elzárkózott. Nem bízott a távoli, sem pénzzel, sem katonasággal nem rendelkező menekült nagyúrbán. Rákóczi – aki ekkor még nem is gondolt arra, hogy parasztok élén indítsa meg a háborút – látva XIV. Lajos elzárkózását, kapcsolatot keresett II. Ágost lengyel királlyal és XII. Károly svéd királlyal, de eredménytelenül. Mindkét uralkodó állásfoglalását az ekkor induló északi háború magyarázza. Ágost, aki a svéd támadás ellen Habsburg segítségben reménykedett, császár-barát politikát folytatott, annyira, hogy még Rákóczi elfogásától és kiszolgáltatásától sem idegenkedett. XII. Károly pedig azért zárkózott el minden közeledés elől, nehogy okot adjon Lipót császárnak a svéd–oroszlengyel háborúba való beavatkozásra. XIV. Lajos csak a harcok megindulása után, az első sikerek hírére fordult svédországi követe, Bonnac márki közvetítésével Rákóczihoz, havi tízezer tallér támogatást és tüzér megutász tisztek küldését helyezve kilátásba.

A XIV. Lajos által felajánlott pénzügyi segítség inkább csak jelképes volt (mintegy 2000 katona zsoldját fedezte, amikor Rákóczi seregében már 1704-ben 80 000 ember harcolt), annál nagyobb reményekkel kecsegtetett azonban a katonai együttműködés.

1073-ban a francia hadak mindenütt fölényben vannak. Míg a szövetségesek táborában az együttműködés még sürölődásokkal jár, nincs egységes hadvezetés, sőt a katonai teendők terén gyakran ellentétes elképzelések érvényesülnek, az egy kézben tartott francia hadsereg sorozatos győzelmeket arat. Ausztria egyébként is a pénzügyi csőd szélén áll, a vállalt 82 000 katonából csak 50 000-et tud kiállítani, baj van a felszereléssel és akadozik az utánpótlás. Hogy Károly főherceggel, azaz a spanyol hadszíntérrel biztosságot az összeköttetést, a császári sereg zömét Itáliába küldik, Lombardia és Nápoly védelmére, miközben az osztrák tartományok szinte védtelenül állanak.⁶

A francia hadvezér, Villars, majd utóda Marsin marsall, éppen erre alapozza tervét: a gyors győzelmet magára Ausztriára, sőt Bécs városára mért csapással akarja kierőszakolni. Ahogy Villarsnak Chamillart hadügyminiszterhez írt levelében olvassuk: az egyetlen lehetőség, „ha a rettegést a Birodalomba visszük és ezzel kényszerítjük a császárt békére.”⁷ A terv szokatlan és merész volt, megvalósításához számos nehézséget kellett leküzdeni, hiszen a csapatok több száz kilométerre távoztak volna ellátási bázisuktól, az élelmiszerraktáraktól. Amellett az ausztriai belső ellenállás is ismeretlen veszélyeket rejtett. Marsin felismerte, hogy éppen ebben a vonatkozásban milyen fontos a magyarok támadása, s a katonai együttműködés érdekében közvetlen kapcsolatba lépett Rákóczival. Már 1703 nyarán elküldte emberét a fejedelemhez, ezt a Baulin nevű tisztest azonban a császáriak elfogták és kivégezték. Újabb megbízottja, Coulon pedig csak 1704 elején érkezik a kuruc táborba.⁸

⁵ *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai.* Fordította Vas István, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla. Bp. 1978. (Archivum Rákócianum III. Osztály 1. k.) 341. – 1705 márciusában Des Alleurs márkinak adott első kihallgatásán is ezt mondotta Rákóczi: „l'heureuse réussite de la guerre, sans quelque secours étranger, ... est assez douteux.” (Köpeczi Béla: *Hogyan látta Rákóczi 1705 elején a szabadságharc helyzetét.* Századok 1956. 213.)

⁶ *De Courcy:* La coalition de 1701 contre la France. I/1. Paris, 1886; *Braubach, Max:* Prinz Eugen von Savoyen. II. Wien 1964.; *Frey, Matsha Lee:* Austria's Role as an Ally of the Maritime Powers. Ann Harbor 1971.

⁷ „... porter la terreur dans l'Empire, et forcer l'Empereur ainsi à la paix.” Villars Chamillart-nak 1703 május 30: *Villars, Claude-Louis-Hector de:* Mémoires. Paris 1887. II. 295.

⁸ Az első küldöttre: Mercure historique et politique (à la Haye) XXXVII., 1704. július 136–138. – A második küldött, Culon jelentései Miksa-Ernánuel bajor választóhoz 1704–1705-ből: Paris, Archives du Ministère des Affaires Étrangères (a következőkben: AE): Correspondance politique: Hongrie t. 12. (Sajtó alatt a Rákóczi és XIV. Lajos diplomáciai kapcsolatainak okmánytára, közléteszi Benda Kálmán és Köpeczi Béla c. kiadványban.)

A franciákkal való együttműködés irányította Rákóczi hadműveleteit is. Ez magyarázza, hogy a kuruc hadak, még mielőtt uralmukat az ország keleti részében, Erdélyben és délen biztosították volna, nyugatnak fordulnak és Bécs irányában törnek előre, majd pedig 1704 első napjaiban átkelnek a Dunántúlra, hogy megszállják az osztrák határmentét és így biztosítsák a franciákkal való együttműködés feltételeit. Hadjáratuk számottevő császári erőt kötött le. Az 1704 elején meginduló Bécs körüli és stájerországi portyázások, az osztrák parasztok által „Krucitürk”-nek nevezett kuruc csapatok beütései elsősorban azt a célt szolgálták, hogy gyöngítsék a belső ellenállást és ezzel megkönnyítsék a franciák előnyomulását.⁹ A francia sereg közben a Duna völgyén nyomul kelet felé, s ebben az időben már Passaunál van.

A kettős támadás katasztrofális helyzetbe hozta Bécset. Ahogy Diselle, Savoyai Eugén titkára 1704 nyarán Pétervárad parancsnokának, br. Nehembnek írta: A rebellisek mindenfelől nagy erővel támadnak. „Ugy tűnik, egyáltalában nem akarnak megegyezni és csak azt várják, hogy a franciák sikeresen átkeljenek a Fekete Erdőn, hogy aztán egyesüljenek a bajor választó csapataival. Ha ez a vállalkozás sikerül, könnyen olyan zűrzavart idézhet elő, amit nem lesz könnyű rendbehozni.”¹⁰ A bécsi holland követ, Hamel-Bruyninx is azt jelentette, hogy Ausztriában a helyzet kritikussá vált, „úgy tűnik, a császári ház uralma végveszélybe került, s az egész katonai szervezet szétesik.” Hacsak – teszi hozzá – valami váratlan esemény nem jön közbe.¹¹

A váratlan esemény bekövetkezett, mégpedig a hadtörténetírók egybehangzó véleménye szerint, Miksa-Emánuel bajor választó hibájából. A választó ugyanis, Passau elfoglalása után nem folytatta az előnyomulást Bécs felé, hanem serege egy részével Tirolba kanyarodott, ahol a belső ellenállás hónapokra megbénította katonai tevékenységét, miközben Vendôme marsall a seregek másik részével várakozásra kényszerült. Oskar Redlich, az ismert osztrák történetíró megállapítását idézzük: Ha a két sereg együttes támadása megindult volna, Bécs katasztrofális helyzetbe került volna.¹²

Az ekkor elmulasztott alkalom többé nem tért vissza. Valamivel később Tallard marsall csapatai behatoltak ugyan a német birodalomba, de nyomukban már ott vannak az időközben felzárkózott angolok, Marlborough herceggel az élükön. Az erők kiegyenlítődtek, s 1704. augusztus 13-án a höchstädt-blenheimi csatában a szövetséges seregek Savoyai Eugén és Marlborough vezetésével nagy győzelemmel megállítják a francia előnyomulást.

Az együttműködési tervek azonban tovább élnek. 1705-ben Rákóczi felújítja korábbi javaslatát, hogy létesítsenek francia–magyar összeköttetést az Adriai-tengeren át, s délről próbálják meg gyűrűbe fogni Bécset.¹³ A hadihelyzet azonban minden együttműködési lehetőséget keresztülhúzott. Marlborough 1706. május 30-i Ramillies-i győzelme a szövetségesek birtokába juttatja Németalföldet. Ettől

⁹ Ld. Posch, Fritz: *Flammende Grenze. Die Steiermark in den Kurutzenstürmen*. Graz–Wien–Köln 1968. (A kuruc beütések politikai-katonai hátterét nem ismeri fel.) – Károlyi Sándornak 1704. június 21-én Kőszegről, Ausztria és Stájerország lakóihoz kibocsátott kiáltványában olvassuk: ha a kurucoknak ellenállnak, akkor „*armorum nostrorum vim experiri, quorum Deo auxiliante brevi temporis spatio, cum invictissimi Galliarum Regis et serenissimi Ducis Bavariae armis determinata conjunctio infallibilis fiet.*” (Közlj: Bánkuti Imre: *Iratok a kurucok első dunántúli hadjárata történetéhez*. Somogy megye múltjából. 7. 1976. 60.)

¹⁰ „Il semble qu'ils [les Hongrois] n'ont rien moins en vue qu'un accommodement et n'attendent que le succès du passage des François par la Forest Noire et leur jonction avec l'Électeur de Bavière. Si ce coup réussit, tout courre risque de se voir en confusion peut-être pas sitost remédiable.” (A kurucok által elfogott levél Fierville le Hérissy ezredes jelentésének mellékleteként: *AE Correspondance politique*: Pologne t. 114. fol. 272–273.)

¹¹ Weensche Gezantschapsberichten. Kiadta: G. von Antal és J. C. H. de Pater. II. 281.

¹² Redlich, Oskar: *Das Werden einer Grossmacht. Österreich von 1700 bis 1740*. Wien 1912. 40. – Ld. még Perjés Géza: *A höchstädti csata, 1704. augusztus 13.* (Hadtörténelmi Közlemények 1958. 3–4. sz. 151–169.)

¹³ Márki Sándor: *Rákóczi adriai tervei*. Bp. 1915. – Rákóczi már 1704-ben javasolta „de bien favoriser le mouvement de Croatie, en faisant faire quelque fausse descente dans les Etats de l'Empereur dans le Golf de Venise et tâchant par ce moyen de faire pénétrer dans la Croatie quelques hussards affidés qui y répandroient le bruit d'un secours que Vostre Majesté vouloit jeter dans ce pays-

kezdve a kezdeményezés már az ő kezükben van. 1706 szeptemberében Savoyai Eugén torinói győzelme kiszorítja a franciákat Itáliából is, 1707-ben pedig a szövetségesek már francia területen járnak.

A szabadságharc tehát katonailag magára maradt. De magára maradt diplomáciai téren is. XIV. Lajos végül sem volt hajlandó írásban elkötelezni magát Magyarország mellett, hiszen tudta, hogy Rákóczi nem fordulhat ellene, s akarva-akaratlan szövetségese kell, hogy maradjon. Csupán félhivatalos szinten vette fel a kapcsolatot a magyarokkal, amikor elküldte Des Alleurs márki altábornagyot megbízottként a kuruc táborba. Rákóczi pozitívként könyvelhette el, hogy a hivatalos francia sajtó a szabadságharc ügyét törvényesnek ismerte el s megvédte a kurucokat Európa közvéleménye előtt a rebellió vádjától. Az évi 200 000 tallérta emelt, de 1707 után már akadozó, majd teljesen meg is szűnő pénzsegély, a kuruc hadseregben szolgáló mintegy 80 francia tiszt és legfőljebb 2000 katona azonban nem volt elegendő támogatás a függetlenség kivívására. Rákóczi mindent elkövetett, hogy a francia királyt szövetségi szerződéssel is maga mellé állítsa, ezek a törekvései azonban végül sem vezettek sikerre.¹⁴

A francia–bajor katonai és diplomáciai támogatás megszerzése készítette a fejedelmet arra, hogy Miksa-Emánuel bajor választónak ajánlja fel a magyar trónt; a gyorsan romló harctéri helyzet azonban ezt a tervet is keresztülhúzta.¹⁵

Franciaország meggyöngülése arra készítette Rákóczit, hogy másutt keressen támogatást. Köveit sorrajárják az európai udvarokat. Megkeresik a porosz királyt, járnak a dán udvarban, s ismételten jelentkeznek XII. Károlynál,¹⁶ – de eredményt sehol sem érnek el. A porosz és dán királyság érdekei egyaránt a császárral való jóviszonyt írják elő, s bár titokban mindkét udvar rokonszenvez a magyar protestánsokkal, nyíltan Lipót császárnak ad katonai segítséget. XII. Károly már Lengyelországban hadakozik Nagy Péter orosz cárral és II. Ágost lengyel királlyal, érthető, hogy továbbra sem kívánja súlyosbíttatni helyzetét azzal, hogy a magyarok miatt szembe kerül a Habsburgokkal. Rákóczi ekkor francia közbenjárással a pápaság megnyerésével próbálkozik, XI. Kelemen pápa azonban nem látja elérkezettnek az időt, hogy nyíltan színt valljon és a franciák mellé álljon az európai küzdelemben, akkor, amikor a császári csapatok egyre győzelmesebben nyomulnak előre Észak-Itáliában.¹⁷ Ugyanez a megfontolás tartja vissza Velencét is a kurucokkal való tárgyalástól.¹⁸ Hosszas habozás után ekkor határozza el a fejedelem, hogy megpróbálja a Porta támogatását megnyerni, különösen miután tudomást szerzett róla, hogy Bécs felajánlotta az országot Budáig a szultánnak, ha hátba támadja a kurucokat. A török birodalom azonban súlyos belső bajokkal küszködik, nem vállalja a hadbalépést

lâ.” A királynak is előnyös volna egy horvátországi felkelés, mert a fölkelők „couperont la communication de l’armée de l’Empereur en Italie, et la priveront des secours d’hommes et de vivres qu’Elle tire de l’Istrie.” (Bonnac márki jelentése XIV. Lajosnak, Dancka. 1704. március 12.: AE Correspondance politique: Suède. t. 9. fol. 292–293.)

¹⁴ Minderre ld. *Köpeczi*: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország, i. m. különösen 115–116.

¹⁵ *Heigel, K. Th. von*: Die Beziehungen des Kurfürsten Max-Emanuel von Bayern zu Franz Rákóczi. 1703–1715. (Sitzungsberichte des philosophisch-philologischen und historischen Klasse der königl. bayerschen Akademie der Wissenschaften zu München. 1885. 117–146.) – A választónak ezügyben XIV. Lajossal folytatott levelezése: Paris. Bibliothèque Nationale. Ms. Nouvelles acquis Nos 486, 493, 495–498. (Sajtó alatt a Rákóczi és XIV. Lajos diplomáciai kapcsolatainak okmánytára c. már idézett kiadványban) – Ld. még *Aretin, Karl Otmar Freiherr von*: Die Politik des Kurfürsten Max-Emanuel und die europäischen Mächte. (Kurfürst Max-Emanuel. Bayern und Europa um 1700. Herausgg. von *Hubert Glaser*. I. München 1976. 35–50.) és *Hartmann, Peter Claus*: Max Emanuel im Exil. (Uo. 108.)

¹⁶ A követi utasításokat és jelentéseket ld. Ráday Pál iratai. I–II. Bp. 1955–1961. (Archivum Rákócziánium I. sorozat XIII–XIV.) Ld. még *Benda Kálmán*: Le projet d’alliance hungaro-suédo-prussienne de 1704. (Études Historiques. Bp. 1960. I. 669–694.)

¹⁷ *Benda Kálmán*: Rákóczi és a Vatikán. Brenner apát küldetése XI. Kelemen pápához. 1707–1708. (Történelmi Szemle 1959. 8–24.)

¹⁸ Ráday Pál iratai, i. m. II. 45–46.

egyik fél mellett sem, s bár évekig hitegeti Rákóczit, végül még azt sem engedi meg, hogy a fejedelem saját költségén zsoldosokat toborozzon Albániában.¹⁹

A külpolitikai elszigeteltség volt egyik fő oka, hogy Rákóczi 1706-ban Nagyszombatban tárgyalásokat kezdett a császári udvarral. A közvetítők a tengeri hatalmak megbízottai, az angol és a holland követ voltak, akik őszintén törekedtek a szembenálló felek kibékítésére. Mint a császár szövetségesei tisztában voltak a fölkelés által okozott nehézségekkel, azzal, hogy Magyarország a szövetségesek 25–30 000 katonáját köti le, bizonytalanságban tartja Ausztria keleti részét, arról nem is szólva, hogy kiesik az ország adója és újonckontingense, pedig mindkettőre nagy szükség volna. Mint protestánsok ugyanakkor bizonyos rokonszeggel kísérik magyar hitsorsosaik küzdelmét.²⁰ A császári udvar azonban csak részben ígérte a kuruc követelések teljesítését s nem volt hajlandó elismerni Rákóczi erdélyi fejedelemségét, a magyarok viszont nem bíztak Bécs pusztá ígéletében; így a megegyezés nem jöhetett létre. Igaz, hogy a felkelés külpolitikailag és katonailag magára maradt, a Rákóczi államszervezése során bekövetkezett belső megerősödés viszont lehetővé tette, hogy a kurucoknak ne kelljen bekülniök bármilyen áron. Volt erejük a harc folytatására.

1707-ben Rákóczinak váratlan lehetősége mutatkozott az európai nagyhatalmi politikába való bekapcsolódásra. I. Péter orosz cár, aki már megkezdte harcát a Baltikum birtokáért XII. Károly svéd királlyal, maga is elszigeteltnek érezte magát. Korábbi szövetségeseit, II. Ágostot, a svéd hadsereg kiszorította országából, majd lemondatta a lengyel királyságról, hogy helyébe svéd jelöltet, Leszczyński Szaniszlót ültesse. A lengyel rendek sandomierzi konföderációja a svédek ellen az oroszokhoz fordult támogatásért, egyszersmind II. Ágost Habsburg-barát elgondolásaival szemben megkísérelte a hagyományos francia-lengyel politikai együttműködés felélesztését. A cár – aki maga is szívesen vette volna a francia közvetítést a XII. Károlyval folytatott háborúban – Leszczyńskivel szemben Rákóczit jelölte a lengyel trónra; ebben az értelemben jött létre Péter és a fejedelem közt az 1707-es varsói szerződés. Rákóczi vállalta, hogy ha az országgyűlés megválasztja, elfogadja a lengyelt trónt, a cár pedig katonai támogatást ígért erre az esetre a császár ellen.²¹ A svéd katonai erő azonban néhány hónap alatt tárgytalanná tette a szerződést. Végül a sandomierzi konföderáció is elismerte Leszczyński Szaniszlót abban a reményben, hogy ezzel megszabadul a svéd csapatok megszállása alól.

Rákóczi persze közben is ébren tartja a francia kapcsolatokat, a tényleges támogatás reménye azonban egyre csökkent. 1707 után a szövetségesek mind jobban visszaszorítják a francia seregeket. 1709. szeptember 11-én Malplaquet-nál a franciák elvesztik az újabb döntő ütközetet, s 1710-ben XIV. Lajos már a béketalapozatások megindítására kényszerül. Igaz, a gertruydenburgi tárgyalások néhány hét után megszakadnak, s a háború tovább folyik, de Franciaországtól már formális segítség sem várható, XIV. Lajos nincs abban a helyzetben, hogy bármit tegyen a magyarokért.

Péter cár viszont a poltavai csatában, 1709. július 8-án megsemmisítette XII. Károly hadseregét, s ezzel döntő vereséget mért a svéd katonai nagyhatalomra. A külpolitikai helyzet azonban ezzel nem Magyarország javára, hanem hátrányára módosult. Lengyelországba vissztért II. Ágost, a francia-barát lengyel politikai szárny talaját veszítette, és mivel a Baltikumért folyó harc még nem fejeződött be, sőt a török földre szorult XII. Károly a Porta és a Habsburgok támogatását akarta elnyerni, nemcsak II. Ágost, hanem I. Péter is a császárral való jóviszony fenntartására törekedett. II. Ágost még azt is felajánlotta Bécsnek, hogy a magyarok ellen fegyveres segítséget ad, ha a kuruc szabadságharc leverése után, a császár viszonozza a segítséget XII. Károly ellen. Az orosz politika ilyen messzire nem ment ugyan, de a magyarok támogatása elől szintén elzárkózott, s legfőlőbb a Béccsel való közvetítésre volt

¹⁹ *Benda Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc török politikájának első évei. 1702–1705. (Történelmi Szemle 1962. 189–209). – Pápai János törökországi naplói. Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta *Benda Kálmán*. Bp. 1963. (Magyar Századok) Bevezetés.

²⁰ *Áretin*: i. m.

²¹ *Perényi József*: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei. (Kovács Endre szerk.: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Bp. 1956. 52–95.); *Váradi-Sternberg János*: Az 1707-es orosz–magyar tárgyalások előzményei (A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1965. 281–293.); *Ráday Pál* iratai, i. m. II. 208–272; *Kalisen, J. – Gierowski, J.* (szerk): Um die Polnische Krone. Sachsen und Polen während des Nordischen Kriegeres. 1700–1721. Berlin 1962. *Jonanson, Gustav*: Karl XII s polska politik. Stockholm 1968.

hajlandó. Amikor pedig 1710 novemberében a Porta hadat üzent Péter cárnak, a külpolitikai helyzet még inkább a császárral való jóviszonyt írta elő az orosz politika számára, hiszen az egyetlen hatalom, amelynek a török kérdésben való semlegessége Oroszország számára lényeges volt, az a Habsburg birodalom volt. Moszkva nem kockáztathatta, hogy a magyarok miatt szembekerüljön Béccsel, s az a Portát támogassa. Más lett volna a helyzet, ha Rákóczi fegyveres segítséget tud adni a cárnak a török ellen, vagy a franciák révén békét közvetít a Porta és Péter közt. Az 1708 őszi trencsényi csata azonban megtörte a kuruc hadsereg erejét, Rákóczi már a császári csapatok előnyomulását sem tudta feltartani, nemhogy még mást segítsen, – XIV. Lajos pedig elzárkózott az oroszok és svédek közti közvetítés elől.²²

A teljes külpolitikai elszigeteltséghez járult a magyarországi belső helyzet erős romlása. Az ország a nyolcéves háborúban elpusztult, lakossága belefáradt a küzdelembe, a hadakat a pestisjárvány tizedelte. Maga Rákóczi is úgy ítélte meg a helyzetet, hogy ha 1711 februárjában nem sikerült volna kéthetes fegyverszünetet kötnie a császáriakkal, a megfogyatkozott kuruc hadak kiszorultak volna az országból.²³ A kezdeti felismerés igazolódott: a szabadságharc pusztán saját erejéből nem győzhet.

Persze a császári sereg sem volt sokkal jobb helyzetben. Pálffy tábornagy jelentéseiből tudjuk, hogy náluk is fogytán volt az élelem, főleg a lovaknak nem tudtak mit enni adni, s a járvány ugyanúgy tizedelte őket is.²⁴ Mégis más volt a császári sereg helyzete. Az ország háromnegyed része már újra az ő kezén volt, az élelmezés, az utánpótlás és az újoncozás szempontjából a helyzete egyaránt előnyösebb. Egyébként sem Magyarországra támaszkodik, utánpótlási területként az egész Monarchiát számításba kell venni. Az sem közömbös, hogy míg a kuruc csapatok visszavonulnak, a császári sereg a rajnai fronton és Magyarországon is előnyomulóban van.

Mindez azokat igazolja, akik úgy vélték, hogy a külső és a belső körülmények egyaránt ellene szóltak a háború folytatásának és nincs más megoldás: ki kell egyezni a bécsi udvarral. Rákóczi azonban nem látta ilyen reménytelennek a helyzetet. Ugy vélte, ha sikerül az ellenállást valamilyen módon néhány évig elhúzni, akár csak néhány vár megtartásával, a külpolitikai viszonyok változása lehetővé teheti a háború kedvezőbb körülmények között való újraindítását, illetve a magyar kérdésnek a spanyol örökösödési háborút befejező nemzetközi béketárgyalásokon való fölvetését és kedvező formában való lezárását. Nézzük meg tehát röviden, hogyan alakult az európai nemzetközi helyzet 1711 után.²⁵

I. József császár 1711. április 11-én bekövetkezett halálával a Habsburg-Monarchia nemzetközi helyzete lényegesen megváltozott. Miután a Habsburg-családnak immár csak egy élő férfitagja volt, Károly, így a császári győzelem egyet jelentett volna az osztrák és a spanyol birodalom egyesítésével. Az ilyen európai, sőt világ hatalom létrejötte a tengeri hatalmaknak sem állt érdekében. Gyors ütemben kívánnak tehát a hágai szövetségből, és külön békét kötnek Franciaországgal; előbb Anglia, már 1711 végén, majd Hollandia is 1713-ban. Ausztria pusztán a saját erejéből nem tudja megszerezni a spanyol örökséget, sőt a császári és a francia erők egyensúlyba jutnak. Az 1712-es denaini francia győzelem már ezt az új helyzetet tükrözi. A császári politika kénytelen belátni, hogy a spanyol trón megszerzéséről le kell mondania, ez azonban egyszersmind azt is jelenti, hogy az eddig nyugaton lekötött hadserege felszabadul, s ha szükséges, a korábbinál nagyobb erőket vethet be Magyarországon. Mivel Franciaország teljesen kimerült, ő sem tud élni az új helyzettel, így az európai hatalmi egyensúlyban bekövetkezett eltolódás inkább hátrányos, mintsem előnyös a magyar ügy szempontjából.

Nem alakult kedvezőbben az oroszországi helyzet sem. Az 1711. július 22-i Prut melletti béke megmentette ugyan a cári hadsereget a teljes vereségtől, a törökökkel való ellentéteket azonban nem

²² Nyikiforov, L. A.: Vnesnjaja politika Roszszii v poszlednie godü Szevernoj vojnü. Moszkva 1959; Klutchovski, P.: Pierre le Grand et son oeuvre. Moscou 1953.; Feldman, J.: Polska w dobie wilkiej wojny polnocnej. Krakow 1925.

²³ Rákóczi Bercsényinek, 1711. február 6.: Archivum Rákócianum I. sorozat III. 571.

²⁴ Ld. Pálffy János jelentéseit: A szatmári béke története és okirattára. Közzétette Lukinich Imre. Bp. 1925. (Fontes Historiae Hungariae Aevi Recentioris).

²⁵ Az említett irodalmon kívül ld. még: Zeller, Gaston: Les temps modernes. II. De Louis XIV à 1789. (Histoire des relations internationales. Publiée sous la direction de Pierre Renouvin. III. Paris 1955.)

rendezte. Mindkét fél készült az újabb összecsapásra. Nem zárult le a svéd háború sem. Moszkvának tehát továbbra sem volt érdeke, hogy szembekerüljön a császárral. Tudjuk, a szatmári béke után a cár teljesen elzárkózott a már emigrációban lévő Rákóczi támogatása elől, de ugyanígy elzárkózott volna, ha a Beszkidék hegyei közé visszaszorult kuruc csapatok megsegítését kéri. A magyar történetírás többízben elmarasztalta XIV. Lajost, hogy nem ismerte fel a Péter cár Oroszországgal való szövetségzés nagy lehetőségeit. Ez igaz, de azért tegyük hozzá, hogy még egy francia–orosz együttműködés sem fordította volna szembe a cári udvart Béccsel. Az orosz érdekek a török ellen a Krim félszigeten vagy a Balkánon, a svédek ellen a Baltikumban a Habsburgokkal való együttműködést írták elő.

Maradt volna tehát továbbra is egyetlen külpolitikai támasznak Franciaország. XIV. Lajos azonban, ahogy láttuk, nem kötött szövetséget Rákóczival, így arra sem vállalt kötelezettséget, hogy az európai békétárgyalásokon kiáll Magyarországot függetlensége mellett. Tegyük hozzá, még ha vállalt is ilyen kötelezettséget, 1711 után akkor sincs abban a helyzetben, hogy eleget tegyen neki. A háború teljesen kimerítette Franciaország erejét, a királyság a belső összeomlás szélén állt, minden áron békére volt szüksége és ezt nem kockáztathatta a magyar ügy melletti kiállással. Igaz, az 1714-es békétárgyaláson a francia követek felvetették Erdély függetlenségének a kérdését, de csak taktikából, hogy a tárgyalások során legyen mit elejteniük.²⁶

A szabadságharc külső erőkként való újra indítása, vagy a magyarországi és erdélyi kérdésnek nemzetközi tárgyalások útján való rendezése 1711 után is reménytelen volt.

1711-ben viszont a megegyezés gondolata kerekedett felül bécsi politikai körökben. A kuruc hadak, ha megfogyva is, de még fegyverben álltak, leverésük sokáig elhúzódhatott. A császári politika pedig presztízisokból súlyt helyezett rá, hogy az európai békétárgyaláson úgy jelenjen meg, hogy a magyar kérdést lezárta. Ez a politikai megfontolás eredményezte azt, hogy a fegyveres meggyőzés helyett a megegyezéses elintézés került előtérbe. Ezért az udvar engedékenyebbnek mutatkozott, mint bármikor korábban. Ennek a kedvező alkalomnak az elszalasztása, a harc folytatása azt jelentette volna, hogy a belső és külső támasz nélkül maradt kuruc csapatok lassan felőrlődnek, egyes töredékeik kiszorulnak az országból és a szabadságharc a császár feltétlen győzelmével ér véget. Ebben az esetben Bécs bosszúját semmi sem mérsékelte volna; mindaz, ami a szatmári béke előtt császári kézre került magyar területeken végbement, fogalmat adhat arról, mi következett volna országos méretekben. Nemcsak a felkelésben részes nemesség kisemmizése, birtokaitól való megfosztása és idegenekkel való lecserélése következett volna be (úgy, mint száz évvel korábban Csehországban, a fehérhegyi csata után), hanem a harcban fegyveresen részt vett parasztság ellen is rendszabályokat léptettek volna életbe; az ország elvesztette volna különállását és tartományi szintre süllyed. A béke, azon kívül, hogy általános amnesztiát biztosított a harcban résztvevőknek, nemcsak életükre, hanem vagyonukra is, elismerte Magyarország alkotmányos különállását a Habsburg–Monarchián belül, s ezzel biztosította az ország külön fejlődését.

Ugyanakkor a szatmári béke, amelyet tudjuk, Rákóczi sohasem fogadott el, egy biztatóan indult önálló nemzeti fejlődés elbukását jelentette. Elbukott a független magyar államiság kísérlete, ahogy elbuktak azok a társadalmi reformok is, amelyeket Rákóczi megkezdett. A magyar nemességnek elsősorban saját kiváltságainak biztosítására volt gondja, s a béke révén valósággal megkövültek az ország már amúgy is anakronisztikus társadalmi viszonyai. Majd csak 1848 forradalma tud rajtuk változtatni, másfél évszázad múlva.

Végül is azonban azt kell mondanunk, hogy a bécsi udvar kísérlete: Magyarországnak az összmonarchiába való beolvasztása, nem sikerült, s a szabadságharc olyan lecke volt, hogy több mint félévszázadig, egészen II. Józsefig, ezek a tervek elő sem kerültek.

A szatmári békével kapcsolatban, főleg az osztrák történetírásban, többen kiemelték a béke megkötőjének, Károlyi Sándornak érdemeit és reálpolitikai érzékét. Ne felejtsük azonban, hogy Károlyi aligha érhetett volna el bármilyen eredményt, ha nincsenek mögötte a nyolc éves függetlenségi harc erőfeszítései, Rákóczi katonai és politikai tevékenységének, államszervező munkájának az eredményei. Ez azonban egyszersmind azt is jelenti, hogy a Rákóczi-szabadságharc nem volt hiába.

²⁶ Köpeczi: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. i. m. 245. – Jellemző, hogy gr. Strafford, Anglia megbízottja az utrechti békétárgyaláson, boldogan vette a szatmári béke hírért, mondván, hogy legalább ezután nem kell a magyar ügygel foglalkoznia. („J'entendais que la paix exoit fait pour toutjour en Hongrey, ainsy je n'ai pas besoin d'entendre plus sur cet sujet.” – Stafford Rákóczi diplomatájának, Klement Jánosnak, Hága, 1711. május 24: Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Hungarica. Fasc. 1950. Correspondenz des Agenten Klement. Fol. 188.)

Magyarország és I. József császár politikája

Nem célom, hogy megírjam a Rákóczi-szabadságharc történetét.¹ Inkább arra törekszem, hogy meghatározzam, milyen jelentősége volt ennek az eseménynek az európai politikában és I. József császár politikájában. A vizsgálat eredményeként új megvilágításba kerül Rákóczi jelentősége, hibái, eredményei és politikájának sajátos jellege.

Ahhoz, hogy Rákóczinak az európai politikában betöltött jelentőségével tisztába jöjjünk, először a nagyhatalmak álláspontjával kell megismerkednünk. XIV. Lajos kísérlete, hogy unokája, Anjou Fülöp számára úgy biztosítsa a spanyol örökséget, hogy nem mond le a franciáságáról sem, koalíciót hívott életre. Ennek célja az volt, hogy megakadályozza, hogy a Spanyolországgal megerősödött Franciaország egészen a maga uralma alá kényszerítse Európát. A koalíció, amelyhez 1705-ben – I. József császár uralkodásának kezdetekor – Anglia, Hollandia, Ausztria, Portugália és Piemont tartozott, XIV. Lajosra teljes vereséget akart mérni. A spanyol örökösödési háború ezért kezdettől fogva döntő jelentőségű volt az európai történelemre nézve. III. Orániai Vilmos és később a whig-pártiak diktálni akarták a békefeltételeket Versailles-ban. A békefeltételek részeit illetően azonban a szövetségesek nem voltak azonos állásponton. A dolog természetéből adódott, hogy a legnagyobb területi igényrel a Habsburgok léptek fel. Ezért szorgalmazta I. József császár, már mint római király a háborút, amelyet kezdettől fogva döntő küzdelemnek tekintett. Ő szervezte meg a harcot és az 1703-as első válság idején ő emelte a két legfontosabb személyt döntő pozícióba: Eugén herceget az udvari haditanács és Starhemberg grófit az udvari kamara elnöki székébe. I. József céljai jelentősen eltértek apja elképzeléseitől. I. Lipót meg akarta szerezni a spanyol örökséget ifjabb fia, Károly számára. Nyugaton békét akart biztosítani. József törekvése az volt, hogy érvénytelenítse V. Károly döntését, azaz a család ausztriai, császári ágát régi jogaiba visszahelyezze. Ez a következőket jelentette: mindenekelőtt az Itália fölötti uralmat a spanyol hűbéri kapcsolat megszüntetésével, másodszor a nyugati határ biztosítását az ún. barrière révén, harmadszor az itáliai birtokok nélküli Spanyolország megszerzését öccse számára. Eszerint tehát nemcsak Milánó – ahogyan ezt az 1703-as bécsi Favoritákban kötött megállapodás kimondta –, hanem Nápoly és Szicília is közvetlenül a császár uralma alá került volna, Itália többi részét pedig közvetett hűbérrendszer segítségével csatolta volna a birodalomhoz.

Ezekben az elgondolásokban Magyarország egyelőre nem játszott szerepet. Mellőzték a törökkel vívandó döntő harc egész kérdését is. Eppen ez állíthatta azonban I. József császárt nehéz elhatározás elé.

Ha a felsorolt igényeket összességükben tekintjük, rögtön világossá válik, hogy azok összeegyeztethetetlenek voltak a szövetségesek elképzeléseivel. A protestáns tengeri hatalmaknak általában nem állt érdekükben a katolikus Ausztria túlzott támogatása. Érdekeik csak két kérdésben egyeztek

¹Ez a tanulmány az 1972 márciusában a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében Budapestén tartott előadásom átdolgozott változata. Bővített jegyzet-apparátust nem tartottam szükségesnek, mert egészében hivatkozhatom „Kaiser Joseph I. zwischen Kaisertradition und österreichischer Grossmachtpolitik” című cikkemre (Historische Zeitschrift, 215. 1972. 528–606). Itt csak az idézetek helyét és a feltétlenül szükséges utalásokat adom meg.

meg: 1. Spanyolország nem szállhat a Bourbon-házra, 2. Franciaországot meg kell akadályozni, hogy tovább háborúzzon. Egyébként az egyes szövetségesek a következőkre törekedtek:

Anglia szabaddá akarta tenni a kereskedelmet Spanyolországgal és gyarmataival. Ennek érdekében a francia–spanyol blokk felrobbantandó és Spanyolország, gyarmataival együtt az angol kereskedelmi érdektérülethez csatolandó. Anglia gyenge királyt akart a spanyol trónra. Emellett a gyarmatbirodalom kibővítése is szándékában állt, továbbá Dunquerque erődítményének lerombolása.

Hollandia érdekei a következőképpen alakultak: számára is a spanyol kereskedelem kérdése állt a középpontban, azzal a különbséggel, hogy az ország eddig sem volt olyan mértékben kirekesztve ebből a kereskedelemből, mint Anglia. Hollandia a háború egész ideje alatt kereskedett Franciaországgal. Sőt azt lehet mondani, hogy a hollandok ebből a kereskedelemből fedezték a Franciaország elleni háború költségeit. Hollandia számára tehát a valódi problémát nem a kereskedelem, vagy a gyarmatok jelentették, hanem a biztonság. Ezért neki is érdekében állt, hogy erős védelmi sávot (barrière-t) létesítsenek Franciaország határán.

Portugália csak azt kívánta, hogy Spanyolország meggyöngyüljön.

Savoya-Piemont mindenekelőtt területét akarta növelni. A területi gyarapodásra a királyi cím tette volna fel a koronát. Montferratot, Milánót vagy részeit Piemonthoz csatolták volna. Savoyai II. Viktor Amadeus, mint II. Fülöp spanyol király ivadéka, a spanyol örökségnél is szóbajött, erre alapozta jelentős terjeszkedési elképzeléseit. Amikor 1703-ban átállt a császár oldalára, területi igényekkel csábították.

Franciaország elsősorban Spanyolországot akarta megtartani és lehetőleg sértetlenül akart kikerülni a háborúból. Fontos tudni, hogy XIV. Lajos azért volt nagyon érdekelt egész Spanyolország megtartásában, mert annak nemetalföldi birtokai révén Hollandiát, az itáliaiakon át pedig Ausztriát akarta délről bekeríteni és fenyegetni. A spanyol Németalföld emiatt a tengeri hatalmak, az olasz hódítások pedig Ausztria számára bírtak nagy jelentőséggel.

Ezekből a tervekből hiányzik Magyarország és hiányzik vezére, Rákóczi. A valóságban mégis rendkívül fontos helyzetet foglaltak el. Rákóczi szándéka az volt, hogy Franciaország szövetségesevé legyen és a béketárgyalásokon önálló tárgyalófélként léphessen fel. Ezt nem sikerült elérnie. XIV. Lajos csak hitegette, jóllehet pénzügyileg támogatta őt. Ugyanakkor a szövetségesek politikai gépezetének működésében Rákóczi jelentős bonyodalmat okozott; rajta múlt, hogy a szövetségesek kudarcot vallottak és Franciaország végül is ép bőrrel szabadult a háborúból. A dolog nyitját I. József politikája adja.

I. Józsefnek két lényeges célkitűzése volt: az első, az egész Itália fölötti uralom elnyerése, amelyre olyannyira törekedett, hogy még a pápával történő összeütközés elől sem tért ki, a második, a Rajna-barrière felállítása, azaz olyan védőöv kialakítása Franciaországgal szemben, amelyet a Lotharingiából, a Franche Comté-ből és Elzászból alkotott ütközőállam képezett volna. József tervei még ezen is túlmentek. A rajnai határ biztosítása révén olyan módon akart a birodalmon uralkodni, ahogyan V. Károly óta elődei közül senki sem. A történeti irodalomban újra és újra azt hangoztatják, hogy I. József gyakorlatilag feladta a „Rajna-barrière-t”, mivel sokkal fontosabb volt számára Itália.² Előszeretete Itália iránt félreismérhetetlen, de a „rajnai védőöv” létrehozásában is nagyon érdekelt volt. Éppen itt szorította sarokba Rákóczi. A „rajnai védőöv” kérdése három szempontból játszott szerepet a császári politikában:

1. Csak az lehetett császár, aki védelmet és biztonságot nyújtott. Ezt a biztonságot akarta I. József minisztere, Wratislaw egy nyugati ütközőállam létrehozásával megteremteni. Északon a belga erődök képezték volna az erős falat, a nyugati határon, Lotharingiában erődítményrendszert létesítettek volna, hogy megakadályozzák Franciaország további keleti terjeszkedését.

2. Lotharingiának követelései voltak Montferrat–Gonzagával szemben. Montferrat és Milánó egy része viszont Piemontot illette. Abból a célból, hogy politikájának Itáliában szilárd bázist teremtsen, I. József egyesíteni akarta a milánói hercegség megmaradt részét az elszigetelt birodalmi hűbérbirtokkal, Mantovával, hogy így Észak-Itáliában erős támaszpontot szerezzen. Az örökösödési követelés miatt, amelyeket Lotharingia Montferrattal és Gonzagával szemben támasztott, ezeket a terveket csak úgy lehetett megvalósítani, ha Lotharingiát északon Elzásszal és a három lotharingiai

² Uo. 564. s. köv.

püspökséggel, Metzcel, Toulonnal és Verdunnel kártalanítják. József olasz politikája tehát szoros összefüggésben állt a rajnai erődvonallal vonatkozó tervekkel.

A harmadik pont a Hollandiával való rivalitás volt a Nördlingeni Szövetségben. A Nördlingeni Szövetségben a német birodalmi tartományok a mainzi választófejedelem, Lothar von Schonborn vezetésével önálló félként léptek fel. Ezáltal Hollandia, mint védnökük, északon csakúgy, mint nyugaton erős állásokra tett szert. Ez nem volt veszélytelen, mert a protestáns rendek természetsszerűleg szívesebben vették a védelmet és a biztonságot a protestáns Hollandiától, mintsem a katolikus császártól. Ha a császár az általa létrehozott rajnai biztonsági rendszerrel ezen a helyzeten a maga javára változtatni tud, azzal megteremti jövőbeni nagyságának és a német birodalmi uralmának lényegi feltételeit.

Mindenképpen meg kell vizsgálnunk közelebbről a Nördlingeni Szövetséget. Nördlingenben a hat birodalmi tartomány: Frankónia, Svábföld, a rajnai választófejedelemség, Felső-Rajna, Ausztria és az alsó-rajnai Westfália tartomány külön-külön államként szövetséget kötött a tengeri hatalmakkal. Ebben a szövetségben két ígéretet kaptak: megígérték nekik, hogy 1. nyugaton erős határt hoznak létre, az ún. birodalmi barriére-t, 2. a békekonferencián saját küldöttekkel képviseltethetik magukat. Az 1704-es höchstádti csata után a Nördlingeni Szövetségre hárult a birodalom nyugati határának védelme, ami a Türkenlouis-nak nevezett Badeni Lajos vezetése alatt némiképp sikerült is. A támadó védekezés azonban, amit eredetileg terveztek, meghiúsult azon, hogy Ausztria az ehhez szükséges és megígért húszezer embert nem állította ki. Ennek közvetlen következménye a franciák 1707-es áttörése volt a Fekete Erdő vonalain. Bár ez az áttörés nem vezetett döntő csatára, de a birodalmi rendeket, különösen a Nördlingeni Szövetségben egyesült tartományokat, felette elbizonytalanította. Úgy érezték, hogy cserbenhagyták őket. A háború egész lefolyása szempontjából azonban sokkal többet nyomott a latban, hogy a tervezett offenzívát, amelynek során a „rajnai erődvonalat” és különösen Lotharingiát kellett volna meghódítani, nem tudták megindítani. A franciák visszavonulása után csak nagy fáradtsággal sikerült némiképp állandó védelmet kiépíteni. A szövetségesek a torinói és az Oudenarde-i győzelem ellenére sem lépték át az elzászi határt. A birodalmi rendeknek tehát nem sikerült majdani birodalmi erődvonaluk meghódítása. Az elgondolást az hiúsította meg, hogy húszezer császári katona nem hagyhatta el a Habsburg Monarchiát, mert Rákóczi Ferenc csapataival vívtak kemény harcot Magyarországon. Ez a húszezer ember hiányzott a Franciaország elleni hadműveletekből.

Ez volt az oka annak, hogy a tengeri hatalmaknak különleges érdekük fűződött a magyar felkelés – ahogy nevezték – befejezéséhez. Ezért került I. József császár uralkodásának kezdetén, 1705–1706-ban angol és holland közvetítéssel Nagyszombatban tárgyalásokra sor. 1705 október végén Sunderland lord és a holland Rechteren gróf Nagyszombatba érkezett, hogy elősegítse a császár és a magyar rebellesek között a kiegyezést. Mindketten nagyon rokonszenveztek a magyarokkal. Ebben része volt annak is, hogy a szabadságharcos Rákóczi és a protestáns kurucok Németalföldön és Angliában nagy tekintélynek örvendtek. Ha Rákóczi ekkor jólétesült, sok mindent elérhetett volna. Valószínűleg egyik döntő pillanata volt ez a magyar történelemnek: Rákóczi, bízva Franciaországban, túlzott követeléseket támasztott. I. József ha győz, akkor sem tudta volna egykönnyen túltenni magát a feltételeken, hiszen azok a tengeri hatalmak garanciájával jöttek volna létre. Rákóczi elszalasztotta ezt az alkalmat, és a végsőig elmérgesítette a dolgokat, amikor 1707-ben I. József császárt, mint magyar királyt detronizálta. Wratislawnak igaza volt, amikor 1706 júniusában a tárgyalások végén ezt mondta Rákóczinak: „Fenséges Herceg! Ön annak a Franciaországnak az ígéretére támaszkodik, amely a szőszegés révén szerencsétlenül járt fejedelmek menhelye. Ön is ezeknek a számát fogja szaporítani és ezen a menhelyen hal majd meg.”³

A jóslat, bár nem volt rossz, nem vigasztalta Ausztriát, amelynek tovább kellett harcolnia Magyarországon. Különösen hátrányosan hatott, hogy a szövetségesek a nagyszombati tárgyalások sikertelenségét jelentős mértékben Ausztria nyakába varrták, és ez nem is volt alaptalan. Bécsben nagy gonddal néztek a tárgyalások elé. Nem ok nélkül féltek attól, hogy angol és holland nyomásra Rákóczival kedvezőtlen feltételek között lesznek kénytelenek megegyezni, ami magyarországi uralmu-

³ Oswald, Redlich: Das Werden einer Grossmacht. 1942. 165. s. köv. (Rákóczi emlékirataiból idézve.)

kat nagyon kérdésessé tette volna. Bécsben tehát egyáltalán nem szomorkodtak, amikor a tárgyalások eredmény nélkül megszakadtak. Persze ez még korántsem jelentette a bécsi kormány gondjainak megszűnését. A szövetségesek elkedvetlenedése ugyanis nem maradt következmények nélkül. 1706 nyarán és őszén egyre több jel mutatta, hogy Franciaország békét keres. Az 1706-os szeptember 7-i torinói csata felfedte XIV. Lajos számára helyzetének komolyságát. Ezért a következő javaslattal állt elő: az olasz államokat adják Anjou hercegnek, Spanyolországot pedig kapja meg Károly főherceg. Anglia és különösképpen Hollandia számára ez csábító volt. Ezért küldték az osztrák udvari kancellárt, Sinzendorffot 1706 októberében Németalföldre. A Marlborough-val folytatott tárgyalások során Sinzendorff feltárta Bécs egész elgondolását, amit nagyjából-egészében el is fogadtatott. Ausztria számára ez azt jelentette, hogy garantálják számára a mindaddig a spanyol örökséghez tartozó Milánó birtoklását. A három püspökséggel és Elzászal megerősített Lotharingia erős „ütközőállamot” alkotott volna a birodalom és Franciaország között. Ezt az ütközőállamot a burgundiai örgrófsággal bővítették volna ki. A terv gyakorlatilag azt jelentette, hogy Franciaországot az 1654-es pireneusi békében megállapított határookra szorítják vissza.

Amikor azonban Sinzendorff a holland államtanácsoshoz, Heinsiushoz fordult, erős ellenállásba ütközött. Heinsius világosan megmondta, hogy a hollandok a francia javaslat elfogadását tervezik, amely Spanyolországot Károly hercegnek, az olasz birtokokat pedig V. Fülöpnek szánta. A magyar rebellesek, folytatta Heinsius, akiknek a megbékítésére nincs remény, ő császári felségének annyi tennivalót adnak, hogy az Itáliában szerzett előnyök ellenére sem tud kellő erővel fellelni a német birodalom hadbavonultatására, már pedig amúgy a német hercegektől és a nagyra nőtt választófejedelmektől semmi különöset nem lehet várni.⁴ Kemény tárgyalások során sikerült Sinzendorffnak ezeken a nézeteken valamit enyhíteni. Különösen azzal tudta Heinsiust engedményekre bírni, hogy emlékeztetett: Nördlingenben a hollandok magukra vállalták a nyugati birodalmi védővonal létrehozásának kötelezettségét. Sinzendorffnak sikerült a tengeri hatalmakkal általánosságban elfogadtatnia a Habsburg háborús célokat. Azaz, hogy Spanyolország az 1654-es határok közt Károly főhercegre, az olasz birtokok pedig a császárra szállnak, s a német birodalmat nyugaton a megnövekedett és megerősített Lotharingiával együtt a létesítendő védővonal (a barrière) védi.

Ez azt jelentette, hogy I. József már 1706-ban kinyilvánította háborús céljait, és megkapta hozzájuk a szövetségesek jóváhagyását. Fontos volt, hogy a birodalmi védővonal létrehozását mint egyik célt elfogadták; ezt a császár a német birodalom nevében képviselte. Azzal az erővel viszont nem rendelkezett sem a császár, sem a birodalom, amely lehetővé tette volna a védővonalként kijelölt területek elfoglalását. Ausztria terveit illetően ez kettős veszélyt jelentett: először is a császárság megújításának tervét csak akkor lehetett megvalósítani, ha sikerül a birodalom számára nyugaton védelmet biztosítani. Másodszor azokat a terveket, amelyek Észak-Itáliában a milánói hercegség megerősítése révén kívántak szilárd állást kiépíteni, csak akkor lehetett megvalósítani, ha Lotharingiának a vele határos Montferrat-ra támasztott igényeit ki tudják elégíteni. Annak azonban vajmi kevés esélye volt, hogy a tengeri hatalmak akkor is sikraszálljanak a birodalmi védővonal létesítéséért, ha annak egész területét nem tudták elfoglalni, hanem XIV. Lajosnak úgy kellene átengednie. Konkrétan: a meghódított Lotharingiáról, Elzászról és a burgundiai örgrófságról való lemondást szabhatták feltételként, de arra, hogy ekkora területről lemondjon, csak akkor kényszeríthették, ha a békefeltételeket Versailles-ban diktálják. Bár Londonban álmodoztak még ilyesmiről, Hágában időközben kétkezdőbb nézetek lettek úrrá, és Bécsben is tisztában voltak azzal, hogy Franciaország térdre kényszerítésének esélyei évről évre rosszabbodnak.

Éppen, mert a császári seregek Olaszországban és Németalföldön olyan győzelmesen harcoltak, a birodalomban rossz néven vették a császár Rákóczi által kikényszerített óvatosságát a nyugati határon, különösen elkeserítően hatott, hogy a császár ott, ahol arról volt szó, hogy Ausztria számára hódítanak, erős sereggel támadott, a nyugati határt azonban, ahol a birodalom védelméről volt szó, átengedte a birodalmi hadsereg szedett-vedett kötelékeinek. Mivel a német fejedelmek sem tettek semmit a birodalom védelmére, sőt csapataikat jó pénzért átengedték a nagyhatalmaknak, az egyes tartományokban élő nemesek, a császár leghűségesebb hívei úgy érezték, hogy Bécs a Habsburg

⁴ Ld. Sinzendorff 1707. januári zárójelentését: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. Staatskanzlei. Vorträge 12.

nagyhatalmi politika érdekében cserbenhagyta őket. Így a magyar felkelés a birodalom belső összetartó erejére is kihatott. Azok az erők, amelyek a birodalmat Béctől függetlenül akarták szervezni, ösztönzést nyertek.

Franciaország helyzete 1707–1708 között olyan komolyra fordult, hogy 1709-ben és 1710-ben kész volt komoly béketárgyalásokra is. Mivel a birodalmi határ mentén területi hódításokra sem került sor, I. József császár kénytelen volt másodszor is figyelmeztetni a hollandokat a Nördlingeni Szövetségben vállalt kötelezettségükre a birodalmi védővonal létrehozására vonatkozóan. Ez a figyelmeztetés ezúttal nem közvetlenül történt, Lothar Franz von Schönborn mainzi választófejedelem biztatták fel, hogy hívja össze a birodalmi tartományokat és velük ilyen irányú követeléseket támasztasson.

Új elem volt ez a császári politikában, s Ausztriára nézve semmiképpen sem volt veszélytelen, hiszen Bécs aligha befolyásolhatta a birodalmi rendek állásfoglalását, Rákóczi ugyanis megakadályozta abban, hogy a vállalt katona-kontingenst kiállítsa, s ezzel gyakorlatilag kivált a birodalmi szövetségből. Különösen az 1707-es francia előrenyomulás után erősen meglazultak a kapcsolatok, a birodalmi szövetségi tanács üléseire Ausztriát meg sem hívták többé. A birodalmi szövetség vezetése teljesen a mainzi választófejedelem kezébe került. Nem volt tehát veszélytelen, amikor most aktív külpolitikára ösztönözték. 1709 májusában a hágai előzetes béketárgyalásokon Heinsius nem képviselte a birodalmi védővonal létrehozására vonatkozó követelést, Eugén herceg és Sinzendorff, a két császári küldött pedig nem tudta keresztülvinni. Franciaország mindent visszautasított, arra hivatkozva, hogy a szövetségesek a birodalom nyugati határán nem értek el sikert. Ebben a vonatkozásban a háború végéig változatlan maradt a helyzet. Az 1709-es és 1710-es gertruydenbergi tárgyalások az angol követelés miatt futottak zátonyra, hogy ti. XIV. Lajos vegyen részt unokájának, V. Fülöpnek Spanyolországból történő elűzésében. Bár 1708. augusztus 4-én a császári csapatok nagy győzelmet arattak Rákóczi fölött Trencsénél – a magyarokon ezt követően a kimerülés jelei mutatkoztak –, az ország azonban, amelynek parasztjai és kézművesei megbízhatóbb szövetségesnek bizonyultak, mint a nemesség, nem nyugodott meg. A császári csapatokat nem lehetett kivonni. Ehhez járult, hogy a császári pénztár kiürült. Anglia már 1708-ban nem adott kölcsönt Ausztriának, mert a bécsi garancia Londonban nem látszott elég megbízhatónak. Mint lényeges okot, a magyarországi helyzetet is megemlítették. Attól féltek, hogy a protestáns Magyarországot éppen ezzel a pénzzel nyomják el – ilyen politikát a Cityben nem lehetett érvényre juttatni.

A háború kimenetelét azonban valami más döntötte el. Ekkor még az angolok és a hollandok is készek voltak a császári elképzeléseknek megfelelő békekötésre. A hágai és a gertruydenbergi tárgyalások után minden résztvevő előtt világossá vált, hogy ezeket a követeléseket csak akkor lehet elfogadtatni, ha a szövetségeseknek és elsősorban Ausztriának sikerül mélyen benyomulni Franciaországba és a békét Versailles-ban diktálni. Anglia 1709 végétől 1710 tavaszáig erre kész volt. Az 1709. szeptember 11-én Malplaquet-nél lezajlott csata azonban megmutatta, hogy nagyobb erőfeszítés nélkül a fenti elképzelés nem valósítható meg, azaz Angliának hatalmas összeggel kellene Ausztria hóna alá nyúlnia. Az újabb angol és német kutatások kimutatták, hogy ez pénzügyi kockázat nélkül nem ment volna.⁵ 1709-ig az angolok csak biztosíték ellenében adtak pénzt, vagyis addig nem kerestek rosszul a háborún. A győzelmet úgy, ahogyan azt újra és újra a császáriaknak megígérték, csak eleve veszteségre szánt összeggel lehetett volna kioroszakolni. Senki nem tudta azonban bizonyosra megmondani, hogy ezzel az összeggel aztán valóban elnyerhető-e a Franciaország feletti győzelem. Időközben ugyanis egy dolog nyilvánvalóvá lett: bármennyire megingott és törekeny is volt a francia uralom, a bajban Franciaország szívósabbnak és harcképesebbnek bizonyult, mint ahogy a szövetségesek optimista módon feltételezték. Jelentős pénzügyi kockázatra lett volna szükség, a toryk azonban, akiknek a szükséges pénz elő kellett volna teremteniük, nem akartak kockáztatni. A kapcsolat Franciaországgal abban a pillanatban jött létre, amikor XIV. Lajos – felismerve az angol tétovázást – a szigetországnak kedvező kereskedelmi szerződést kínált, amely Spanyolországot a kereskedelmi politikában kiszolgáltatta. Ezzel

⁵Uo. – E. Schuhu: *Handelstaat England. Das politische Interesse am Aussenhandel vom 16. bis ins frühe 18. Jahrhundert.* 1969. 292. s. köv. – H. Kospach: *Englische Stimmen über Österreich und Prinz Eugen während des Spanischen Erbfolgekriegs (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. LXXII. 1965. 50).* – G. Holmes: *British Politics in the Age of Anne.* New York. 1967.

megszűnt az angolok hadbalépésének egyik legfontosabb oka. Most már csak idő kérdése volt, Anglia hogyan szakad el, hogy elszakad-e a szövetségesektől.

Az elszakadás nem volt egészen egyszerű. XIV. Lajost egy évtizeden keresztül az európai szabadság ellenségeként tüntették fel. A háború nem az európai egyensúlyért folyt, hanem a Franciaország felett kivívandó teljes győzelemért és a francia uralomnak a háborúban résztvevők érdekei szerinti visszaszorításáért. Angliában ezért röpirat-háború bontakozott ki, amely főként azzal foglalkozott, milyen mértékben vett részt Ausztria a háborúban. Ebben találták meg ugyanis az angolok befolyásolásának sarkalatos pontját. A háború nem saját hibájukból, hanem a szövetségesek hibájából nem vezetett eredményre. Jonathan Swift Magyarországra és a Rajnánál ki nem állított seregre vonatkoztatva mondhatta, hogy a császáriak saját költségükön a háború egész ideje alatt húszezernél több embert soha nem küldtek harcba. Mondhatni, ezt a háborút csak félvállról vették, abban bizakodva, hogy végsősoron az angolok majd gondoskodnak a Franciaország feletti győzelemről. Az egyre gyarapodó röplap-irodalom, amely valósággal ontotta a császár és a katolikus Ausztria elleni szemrehányásokat, megkönnyítette az angolok politikai irányváltoztatását, amely a császár 1711. április 17-i halálában újabb indokot talált. Ha hadbalépésüket azzal indokolták, hogy meg kell akadályozni Spanyolország és Franciaország XIV. Lajos egyik unokája alatti egyesülését, most azt mondhatták, megengedhetetlen, hogy ugyanilyen egyesülés Spanyolország és VI. Károly birodalmaként jöjjön létre. Egyszeriben újra érvénybe léptek azok a szabályok, amelyeket III. Vilmos állapított meg az európai egyensúlyra vonatkozóan, amelyeket azonban ő maga is elejtett a spanyol örökösödési háború kezdetén. Az említett egyensúlyi helyzet szabályai szerint a spanyol hatalom megosztása látszott az egyik legelfogadhatóbb megoldásnak, még akkor is, ha elismerik, hogy a pusztító háború után sem Spanyolország, sem Spanyolország nem lesz abban a helyzetben, hogy az európai biztonságot fenyegetse.

Ezért nem volt jelentősége annak, hogy kevéssel I. József császár halála előtt megegyezés jött létre a magyarokkal. A magyarokkal kötött béke VI. Károly császárban azt az illúziót keltette, hogy most már Anglia nélkül is lehetséges lesz tovább folytatnia a háborút. Utrecht után azonban hamar megmutatkozott, hogy valójában nem volt ilyen lehetőség.

A birodalom nyugati határán megfigyelt, a magyarországi viszonyokkal lényegében összefüggő császári tétkenségnek I. József számára további következményei is voltak: nehéz helyzetbe került, mint a birodalom legfőbb védelmezője. Láttuk, hogy a császári udvar 1709-ben felszólította a mainzi választófejedelmet, hogy a birodalmi védővonal létrehozására vonatkozó követelést önállóan képviselje. Hollandiát meglehetősen zavarba hozta ezzel, mert egyrészt Hollandia megígérte, hogy ezt a követelést támogatja, másrészt azonban Heinsius tisztaban volt azzal, hogy Franciaország számára ez a követelés a béke aligha leküzdhető akadály lesz. Ezért Heinsius 1709 szeptemberében javaslatot tett a Nördlingeni Szövetség békekötés utáni fenntartására. Az elképzelés lényege, hogy a német tartományok holland segítséggel önálló hadsereget tartanak fenn és erődtítményeket építenének, s így nyugaton a birodalmi védvonal nélkül, a császártól függetlenül hoznának létre védelmi rendszert. Heinsius és a kongresszusokon megbízottja, Rechteren gróf, ebben a birodalmi erődvonal pótlását látták. Lothar Franz von Schönborn és szövetségesei viszont úgy gondolták, a holland javaslat a nördlingeni ígéret alól való kibúvást jelenti. 1709-ben e félreértés miatt szakadtak meg a tárgyalások a hollandok és a német tartományok között. A sikertelen gertruydenbergi előzetes béketárgyalások után, 1710-ben a hollandok megismételték ajánlatukat, hogy a szövetségnek a béke idején való fenntartásával járulnak hozzá a birodalom nyugati határának biztosításához. Lothar Franz hozzájárult a tárgyalások felújításához, de szilárdan elhatározta, hogy ragaszkodik a birodalmi védvonal létrehozásához, úgy, ahogyan azt a Nördlingeni Szövetségben megígérte.

Ezek a tárgyalások I. József számára kényelmetlenné váltak. Függetlenül attól, hogy milyen eredményre vezetnek, a lényeg az volt, hogy Hollandia és a birodalmi tartományok között kapcsolat szövődött, s ez a császárnak nem lehetett közömbös. A westfalai béke 8. cikkelye megengedte ugyan, hogy valamely birodalmi rend külső hatalommal szövetséget kössön, ha az nem irányul a császár és a birodalom ellen. Erre hivatkozott most a mainzi választófejedelem, aki erős védelmi szövetség élére képzelte magát. Szemére vetette a császárnak, hogy a spanyol örökösödési háború tíz esztendeje alatt gyakorlatilag semmit nem tett a nyugati határ biztosítására. A császár, aki aligha tudta ezeket a vádakot kivédeni, a birodalmi tartományok szorosabb együttműködését ajánlotta, de megtiltotta a szövetséget a tartományok és a hollandok között. A mainzi választó ragaszkodott saját álláspontjához, és újólag

nagyon erőteljesen a westfalai béke határozataira hivatkozott, amelyek időközben többé-kevésbé a feledés homályába merültek. A császár birodalmi befolyása szempontjából szinte már veszélyes összeütközésre került sor, amikor József halála ebben a vonatkozásban is megváltoztatta a helyzetet. Lothar Franz a szükség órájában VI. Károly császárrá választásának fontosabb és leghatásosabb propagandistájává vált. Hollandia és a birodalmi szövetség közötti megállapodás ugyan 1711-ben létrejött, de a megváltozott helyzetben nem volt gyakorlati jelentősége.

Foglaljuk össze a mondottakat. A Rákóczi-szabadságharc I. József császár uralkodásának egyik központi kérdésévé nőtt. Ez akadályozta meg a császárt abban, hogy a spanyol örökösödési háborút Ausztria és a német birodalom történetének fordulópontjává tegye. Ha Ausztria megvalósíthatja célját, Közép-Európa központi hatalmává lép elő, még akkor is, ha József halála után Spanyolországot elveszíti. Különösen a császár német birodalmi helyzete erősödött volna meg, így Ausztria jelentősége nem a birodalmon kívül, hanem azon belül bontakozott volna ki. Hogy ez mit jelentett volna a későbbi európai fejlődés szempontjából, nem kell részleteznünk. Rákóczi kitartása Franciaország és az európai történelem szempontjából nagy jelentőségű volt tehát.

Felvetődik azonban az az elmondottakkal már közvetlenül nem összefüggő kérdés is, hogy mindez mennyiben volt Magyarország számára előnyös? Vajon 1705–1706-ban Rákóczi nem mulasztotta-e el az ország számára a nagy lehetőséget? Nem könnyű világosan felmérni, hogy mit érhetett volna el Magyarország. A tengeri hatalmak garanciájával történő megállapodást azonban minden mással szemben előnyben kellett volna részesíteni. 1706-ban Rákóczi nagy tételben játszott, és elkövette azt a hibát, amit előtte már a bajor választó, Miksa Emánuel is: hitt abban, hogy XIV. Lajos azt a néhány szövetségesét, aki kitartott mellette, nem hagyhatja cserben.

XIV. Lajos soha nem tekintette Rákóczit egyenrangú félnek, akivel szemben elkötelezettséget érzett volna. Rákóczi emiatt nem vált soha az európai politika önálló alakjává. Politikájának jelentős következményei, ahogy láttuk, Magyarországnak nem váltak javára. Azt az érdemet azonban joggal igényelheti magának, hogy a Nagy Szövetség XIV. Lajos feletti győzelmét döntő módon akadályozta. Ha nincs Rákóczi, a francia hegemonia már a XVIII. század elején összeomlik.

Magyarország és az orosz–lengyel szövetség (1707–1712)

Az 1703–1711-es Habsburgok elleni szabadságharc mély nyomokat hagyott a magyar népben: erősítette egyedi, sajátos sorsának hitét, megszilárdította nemzeti öntudatát, növelte politikai súlyát, s II. Rákóczi Ferenc személyében hőst adott az országnak.

A nagy erővel fellángoló magyar felkelés figyelmet ébresztett. Arra kényszerítette a pártokra szakadt Európát, hogy foglaljon állást vele kapcsolatban. Számos esetben a politikai centrumokat tevékenységük megváltoztatására készítette.

Milyen helyet foglalt el a magyar kérdés az Északi Szövetség politikai rendszerében? Mikképp alakultak Magyarország kapcsolatai Oroszországgal, valamint a vele 1704 óta „örök védelmi szövetség”-ben álló Lengyelországgal? A kelet-európai országok milyen mértékű segítséget tudtak nyújtani egymásnak az erős ellenséggel folytatott háborúban?

A fentebb említett kérdések megválaszolásához segítségül hívhatjuk a Régi Iratok moszkvai Központi Állami Levéltárában őrzött, részben még feltáratlan fondokat. Igaz, az „Oroszország és Magyarország kapcsolatai” elnevezésű kicsiny fondot már teljes egészében átvizsgálták mind a magyar, mind a szovjet történészek, azonban az egyéb fondok oldalankénti átolvasása újabb ismereteket nyújt.

A spanyol örökösödési, valamint az északi háború különböző politikai rendszerek felé sodorták Magyarországot és az orosz–lengyel szövetséget. 1707-ben az orosz diplomácia olyan partnereket keresett, akik képesek lennének visszatartani a svédeket az Oroszország elleni hadjáratától. Miután a norvég–dán unió és Szászország kivált a háborúból, az egyetlen reális szövetséges, amelyik nem tette le a fegyvert a svédek előtt, a lengyelek sandomierzi konföderációja volt. (Ezzel kapcsolatban nem állíthatjuk, hogy az Északi Szövetség 1706-tól teljesen szétesett.)

I. Péter diplomáciája – a korabeli normáknak megfelelően – egyidejűleg több irányban tevékenykedett, mind hivatalosan, mind titkosan. A cél a Baltikum vidékén való megerősödés volt. Az orosz kormány úgy remélte elnyerni a nagykoalíció szövetség államainak a közvetítő segítségét, valamint garanciáját a Finn-öböl partjai mentén, hogy megígérte: expedíciós hadtestet küld a rajnai frontra. Hasonló célból Franciaországnak azt ígérte, hogy fegyveres segítséget nyújt.

1707-ben a magyar confoederatusok és az északi szövetségesek a lengyel és a magyar koronát vacansként, gazdátlanként hirdették meg az európai uralkodók és fejedelmek előtt. Az ellenség elleni védekezéshez az új királynak kellett volna előteremteni újabb eszközöket, mint Magyarország, úgy az orosz–lengyel szövetség számára is. Éppen ezért Oroszország, Lengyelország és Magyarország egyaránt külföldön nézett jelölt után. Oroszország nem jelölte a lengyel trónra sem Alekszej trónörökösöt, sem Mensikovot, jöllehet a svéd propaganda terjesztett ilyen híreket. A sandomierzi confoederatusok minden lelkesedés nélkül fogadták azokat a terveket, amelyek szerint saját hetmánjaik köréből kellett volna valakit jelölniök. Rákóczit minden valószínűség szerint 1707 márciusában javasolta a lengyel trónra Sieniawski koronai nagyhetmán neje, Lubomirski Erzsébet. Arról a jegyzékről, amely Szent István koronájának jelöltjeit tartalmazta, s amelyen az egyik legbiztosabb hely Alekszejt és Mensikovot illette meg, még a magyar felkelők részéről is hiányzott magának Rákóczi Ferencnek a jelölése.

Az orosz és a lengyel diplomaták közösen és egyidejűleg folytatták megbeszéléseiket az új jelöltekkel, Savoyai Eugénnel, a Sobieski fivérekkal, Rákóczi Ferencsel, az ex-király II. Ágosttal, de a békéről XII. Károlyral és I. Szaniszlóval is Bécsben, Lipcsében és Gdanskban. A bécsi orosz követ, G. Huissen a Nassau-Hessen-i herceget, Mensikovot, kurlandi Ferdinánd vagy Livio Odescalchi herceget, sőt, az ukrán hetmánt, Mazeppát javasolta a lengyel trónra. Az orosz kormány ezeket a

személyeket nem vette figyelembe. A jelöltek pedig a Habsburgokkal vagy XII. Károllyal való összekötéstől tartva nem fogadták el sem a magyar, sem a lengyel koronát.

1707. szeptember 4-én a magyar megbízottak kompromisszumos orosz–magyar szerződést írtak alá, amely kiegészítette az 1704. évi orosz–lengyel „örök védelmi szövetség”-et. Oroszország kötelezte magát, hogy „szelíd eszközökkel” befolyást gyakorol a Habsburgokra, hogy azok „adják vissza Magyarország és Erdély szabadságát”. Ezek a cikkelyek bizonyos ellentmondásban voltak az oroszok balti érdekeivel és élezték a viszonyt I. József császárral, jöllehet a szerződés csak lengyel–erdélyi, nem pedig lengyel–magyar személyi uniót vett tervbe, cserébe a széthullott lengyel–szász unióért.

A magyar követeknek nem sikerült megoldaniok a legfőbb kérdést – a magyar korona kérdését. Elvben a jelöltek cseréjére számíthattak. Az E. I. Ukrainevnek adott, s korábban még meg nem fejtett instrukció egy része bizonyítja, hogy Varsóban esett szó erről a témáról. Az instrukcióból megtudjuk, hogy az egyezményen kívül titkosan és szóbelileg megállapodtak a magyarokkal arról, hogy Oroszország támogatja a bajor választófejedelem igényeit a magyar trónra. Nem vették be az egyezménybe azt a korábbi orosz ígéretet sem, amely szerint a magyarokat megbékítik a császár oldalán ellenük harcoló szerbekkel.

Rákóczi – figyelembe véve a Svédországgal való konfliktus reális lehetőségét, valamint a sandomierzi konföderáció megváltozott pozícióját, a konföderáció vezetői ekkor már úgy vélték, hogy az új királyválasztás meggyorsítja XII. Károly kivonulását Szászországból – csak látszólag egyezett bele a lengyel koronáról szóló veszélyes cikkelybe. Nedeczky Sándor és Ráday Pál lublini tárgyalásai a magyar–lengyel szövetség megkötéséről nem vezettek pozitív eredményre.

Sajnos, az orosz–magyar megállapodás kezdettől fogva nem válhatott valósággá. Éppen úgy, ahogy 1706-ban, Svédország katonai ereje szétzúzta a lengyel–szász uniót, úgy megfosztotta értékétől az orosz–magyar megállapodást is.

1708 nyarán –őszén válság következett be az orosz–lengyel szövetségben, valamint fordulat a magyar szabadságharc menetében. A magyar felkelők Trencsénél elszenvedték legkomolyabb vereségüket. A svéd király közeledett Szmolenszkhez, a Donnál dúlt Bulavin felkelése, a krími–török határon fokozódott a feszültség. A kritikus helyzetben az orosz kormány kénytelen volt elfogadni a sandomierzi konföderáció tervezetét arról, hogy Leszczyński Szaniszlót fogadják el a lengyelek királyának, azzal a feltétellel, hogy Lengyelország semleges lesz az északi háborúban. A kialakult helyzetben az orosz és a lengyel diplomácia lehetségesnek tartotta, hogy kipróbálja az új svéd-ellenes koalíció megszervezésére vonatkozó szász tervet. A koalícióban Szászország, a lengyel reszpublika, Oroszország és Ausztria foglalt volna helyet. A szászok azzal javasolták bevonni Ausztriát az új szövetségbe, hogy szász reguláris csapatok és ukrán kozákok küldését ígérték Magyarországra.

Jöllehet Bécs nem szándékozott kötni Lengyelországgal és Oroszországgal, azonban a tárgyalásoknak a tényét igyekezett arra kihasználni, hogy az északi szövetségeket a magyarokkal való szakításra bírja. Amíg II. Ágost szilárdan tartotta magát ahhoz a tervhez, hogy szászokat küldjön Rákóczi ellen Magyarországra, addig I. Péter úgy vélte, hogy a Moszkva elleni svéd támadás körülményei között hatásosabb volna egy közvetlen szász csapás nyugatról, Leszczyński ellen. Reális segítséget nyújtani a császárnak Magyarországon, avagy ellenük harcolni ugyanott, Oroszország számára azt jelentette volna, hogy a balti problémától vonja el az erőket. Belső iratváltásában az orosz kormány szigorúan ragaszkodott ahhoz a nézethez, hogy lehetetlen irreguláris egységeket Magyarországra küldenie.

Az orosz kormány feltételezte, hogy a császár és a magyarok közti békének – orosz közreműködéssel történő – megkötése után Bécs segíti majd Oroszországot az északi háborúban. 1708 augusztusában elküldték Egerbe E. I. Ukrainevet. Elindulása előtt I. Pétertől azt az utasítást kapta, hogy a Rákóczival folytatandó tárgyalásokon ne érintse az egyezménnyel kapcsolatos témákat. A magyar felkelők arra törekedtek, hogy minél szorosabb kapcsolatot létesítsenek Oroszország és Franciaország közt, amely utóbbi anyagi támogatást nyújtott számukra. Ezzel kapcsolatban külpolitikai tevékenységük egy része nem mindig esett egybe az orosz és a lengyel érdekekkel, elsősorban a svéd–francia kreatúrát, Leszczyńskit illetően, akivel Rákóczi gyakorlatilag egészen a poltavai csatáig élénk kapcsolatban állott. Rákóczi, valamint a francia követ, P. Des Alleurs arról igyekeztek meggyőzni Ukrainevet, hogy szükséges Szaniszló király elismerése, és kilátástalan minden orosz és lengyel remény II. Ágosttal kapcsolatban. Ha figyelembe vesszük a lengyelországi orosz követeknek adott titkos utasítást, hogy ismerjék el Leszczyńskit, feltételezhetjük, hogy Leszczyński 1708 nyarán elismerést

nyerhetett utolsó ellenfelei, Oroszország és a sandomierzi konföderáció részéről. A császár és a magyarok háborújában az orosz közvetítés nem volt sikeres, mindenekelőtt a magyar függetlenséget védelmező magyar diplomácia merev álláspontja miatt, továbbá amiatt sem, hogy Bécs gyakorlatilag nem fogadta el az orosz közvetítést.

1709 különbözőképpen érintette egyrészt az orosz–lengyel szövetség, másrészt Magyarország sorsát. A poltavai győzelem után újjászületett a lengyel–szász unió, kiszorítva Lengyelországból a Magyarország számára kedvező franciabarát varsói konföderációt, Leszczyńskivel együtt. 1709-ben Rákóczi elvesztette Erdélyt, 1709 őszén a császáriak elfoglalták az egész Felvidéket. S ha 1706–1708 során az orosz diplomácia fő figyelme Lengyelországra irányult, mint egyetlen szövetségesre, úgy a poltavai csata után igen jelentősen megerősödtek a nyugat-európai országokhoz fűződő kapcsolatok, hisz jelentős mértékben ezektől függött Oroszország helyzetének megszilárdulása a Baltikumban. Oroszország számára a lengyel és a magyar kérdés háttérbe szorult. A császárral folytatott orosz diplomáciai tárgyalásokból eltűnt az orosz csapatok Magyarországra küldésének a témája.

A magyar felkelők számára megnőtt Oroszország jelentősége. A magyar tervek ettől kezdve bátran épülhettek a svéd-ellenes alapokra. 1709 után Rákóczi jónéhány tervezetet készített, amelyek célja az volt, hogy Oroszországot bevonják a Duna-medence övezetébe. E célból azt javasolta, hogy XII. Károlyt orosz csapatok segítségével fogják el a kárpátaljai megyék területén s télire vigyenek orosz csapatokat Sziléziába és Morvaországba. 1710 októberében Rákóczi javasolta I. Péternek, hogy érje el fia kiszabadítását Bécsből, adja hozzá feleségül az egyik rokonát, támogassa Erdély függetlenségét, adja oda a magyar koronát a cárevicznek vagy Mensikovnak, és Magyarországot helyezze orosz protektorátus alá.

Attól a pillanattól kezdve, hogy az Oszmán Birodalom 1710. november 9-én hadat üzent Oroszországnak, annak külpolitikájában a lengyel szövetség és a magyar diplomácia súlya ismét megnövekedett. Az orosz hadvezetőség arra gondolt, hogy a lengyel csapatokat a dunai hadjáratához csatolja. Válaszképpen a lengyel szövetséges azt kívánta, hogy állítsák vissza a jobbparti Ukrajnában a lengyel kontrollt, adják át Livlandot, az orosz csapatokat vonják ki Lengyelországból, és vázolják fel a megszerzendő moldvai és havasalföldi területek megosztását. A lengyel republika nem volt hajlandó lengyel katonaságot küldeni Moldvába, jöllehet a török veszély megkívánta, hogy a török határon lengyel–litván csapatokat helyezzenek el.

Az orosz diplomaták alapvető vonalvezetése megegyezett a magyarokéval. Mind az egyik, mind a másik fél arra törekedett, hogy a francia diplomácia segítségével békés úton rendezze a konfliktust. Rákóczi és XIV. Lajos is arra számított, hogy a török portát a császár ellen fordíthatják. Rákóczi azt javasolta I. Péternek, hogy amennyiben Oroszország támogatja őt Erdélyben, akkor a magyar királyság „oroszhitű” lakosságát átviszik Oroszország fennhatósága alá, az ő példájukat pedig követni fogják az Oszmán Birodalom pravoszlávjai. Orosz részről segítséget ígértek Rákóczinak; feltehetően elhangzott a 12 000 főnyi csapatra vonatkozó ígéret, amennyiben a francia–magyar közreműködés békét eredményezne. Minden jel szerint mint császár-ellenes tervet kell értelmeznünk azokat a Rákóczi által terjesztett értesítéseket, amely szerint a cár átadja neki a szerb, a moldvai és a magyar egységek feletti parancsnokságot és őt teszi meg a kárpát–dunai fejedelemségek és Magyarország fejének.

Az 1711. évi orosz–moldvai egyezmény értelmében Moldvában megszilárdult a Cantemir dinasztia örökletes uralma. Hasonló egyezmény aláírását tervezték Brincoveanu vajdával is Havasalföldön.

A magyar diplomácia párizsi és benderi aktív tevékenysége – XIV. Lajos és XII. Károly negatív magatartása miatt – nem vezetett a kívánt eredményre.

Ebben az időben a bécsi kormány elhatározta, hogy a végső eszközhöz nyúl: merényletet szervez az orosz udvarban tartózkodó magyar vezetők ellen, avagy eléri, hogy államellenes bűnösök-ként kiadják őket, emlékeztetve arra, hogy 1709-ben a császár megígérte Mazeppa kiadatását. Az orosz kormány 1711 augusztusában demonstratív módon megszervezte Rákóczi védelmét, és kísérletet biztosított Rákóczi, Bercsényi és családjuk részére.

Miután Károlyi Sándor aláírta a szatmári békét, Rákóczi rendelkezést adott ki, hogy a kuruc seregek álljanak át orosz szolgálatba. Mintegy ezer magyar katona az orosz Roppa ezredes parancsnoksága alatt átkelt a Kárpátokon. Roppának 12 000 „jefimokot” kellett szétosztania köztük. Az 1711. és 1712. évi összeírások szerint az orosz hadseregben mintegy 450 kuruc harcos szolgált, akik az oroszokkal együtt bátran harcoltak a Prutnál. Hozzávetőlegesen 500 magyar átvált lengyel szolgálatba,

egy részük pedig – minden jel szerint – elment Benderbe. A Prut-vidéki hadjárat után I. Péter parancsot adott ki, hogy nem kell szétszórni a magyarokat a különböző ezredekben, hanem külön alakulatot kell létrehozni, s azt át kell dobni Pétervárhoz, A. D. Mensikov parancsnoksága alá. Azonban az Isztambulul ismét kiéleződő viszony arra készítette az orosz kormányt, hogy Ukrajnában tartsa a magyarokat, Szeremetyev hadtesténél. Az orosz levéltárakban végzendő további kutatások feladata lesz, hogy fényt derítsenek az orosz szolgálatban álló magyar felkelők sorsára.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy az 1711. év kedvezőtlen volt mindkét ország számára. Az orosz hadsereg vereséget szenvedett a török háborúban, a magyar szabadságharcos hadsereg pedig megszűnt létezni. A magyar kérdés azonban világosan érezette jelenlétét az orosz külpolitikában, legalábbis a szatmári békét követő első évben. A magyar vezetők keresték az új lehetőségeket ahhoz, hogy javítsanak a helyzeten. 1712 januárjában Rákóczi elküldte Isztambulba Pápai Jánost, hogy a győzteseknél érje el legalább a független Erdély támogatását és lehetséges segítséget XII. Károlytól. A Régi Iratok moszkvai Központi Állami Levéltárában őrzött anyagok arról tanúskodnak, hogy az orosz kormány a széleskörű, s még a Porta legmagasabb köreire is kiterjedő kémhálózata folytán jól értesült a magyar követ és a török tisztviselők közti tárgyalásokról. S annak ellenére, hogy Pápai „nem beszélt elítélően a cár öfelségéről”, akciói mégis zavarták az orosz követ, Safirov tevékenységét, aki éles hangú jelentéseket küldött Rákóczi és Bercsényi isztambuli politikájáról.

A magyar felkelés leverése Isztambulba vezette a magyar követeket. A Prutnál elszenvedett vereség, amely csökkentette Oroszország Poltavát követő tekintélyét, valamint a Törökországgal való konfliktus – amely Moszkva és Varsó számára egészen 1714-ig elhúzódott – a Habsburg-monarchiával való erőteljes közeledés útjára taszította az orosz politikát, hiszen az továbbra is a leghatalmasabb törökellenes erő volt. 1712-ben több tervet dolgoztak ki az orosz–osztrák szövetségi szerződésre vonatkozóan. Ezek jelenleg publikálásra készen állnak a „Nagy Péter cár levelei és iratai” (Pisz'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo) c. kiadvány-sorozatban. Figyelembe véve Bécs pozícióját, az orosz kormány, mely korábban egy pillanatra sem ingadozott abban a kérdésben, hogy politikai menedéket biztosítson a sandomierzi konföderáció vezetői számára (1707–1708-ban), valamint Cantemir Demeternak 1711-ben, kénytelen volt elutasítani Rákóczi, Bercsényi és családjuk ilyen irányú kérését.

Rákóczi számára világossá vált, hogy Oroszország – a Törökországgal és a Svédországgal való konfliktus egyidejű fennállása idején – nem képes megfelelő segítséget nyújtani a Habsburgok elleni küzdelemhez, s ezért 1712-ben elutazott Franciaországba, onnan pedig Törökországba.

Ha tisztázni kívánjuk a magyar kérdés helyét az orosz külpolitikában, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy az adott korszakban az orosz állam alapvető érdekei az északi és a török háború területével voltak kapcsolatosak, északról és délről megkerülve a Kárpátokat, s megkerülve a Duna medencét is. Az orosz politika előterében a nyugat-európai nagyhatalmakkal való diplomáciai kapcsolatok állottak, továbbá a Szászországgal, Dániával és a lengyel szövetséggel való kapcsolatok. A lengyel szövetségeshez fűződő viszony jelentősége egyébként 1706–1709-ben életfontosságúvá vált Oroszország számára. Az Oszmán Birodalommal való konfliktus idején egyre fontosabb helyet foglalt el a Moldvával, Havasalfölddel és a szerbekkel való kapcsolat. 1707-ben Magyarország, Oroszország és Lengyelország kísérletet tettek arra, hogy erejüket egyesítsék az ellenség ellen. A szövetség jellegű orosz–magyar szerződés azon egyéb egyenjogú egyezmények sorában kap helyet, amelyeket Oroszország az északi szövetségekkel, Lengyelországgal és Moldvával kötött. Magyarország számára az egyezmény a nemzetközi elszigeteltségből való kijutást jelentette, valamint jó diplomáciai eszközt Rákóczi európai politikájában. Oroszország számára az egyezmény kedvező kapcsolatot teremtett Franciaországgal, és a császárra gyakorolt befolyás eszközévé vált. A lengyel és a magyar korona kérdését azonban nem lehetett megoldani az orosz–magyar kapcsolatok keretében. Sem orosz király a magyar (lengyel) trónon, sem – Moldva példájára – Magyarország avagy Erdély orosz protektorátus alá kerülése (amint azt a magyar tervek képzelték) nem volt lehetséges Oroszország számára, mint ahogy Magyarország számára sem volt kívánatos, hogy Rákóczi fogadja el a lengyel koronát. A nagykoalíció és az északi szövetség politikai rendszerei, valamint az osztrák–magyar háború arra kényszerítették az orosz–lengyel szövetséget és a magyar felkelőket, hogy külön-külön utakon haladjanak.

Magyarország és az orosz–lengyel szövetség ellenfelei nem voltak azonosak. Az egyik fél ellensége potenciális szövetségese lehetett a másik félnek. Éppen ezen ok miatt a Franciaország–Magyarország mechanizmus nem Oroszország javára működött, jöllehet a magyar diplomácia kitartóan törekedett arra, hogy az orosz államot a saját érdekszférájába vonja, s közelítse Párizshoz.

Aligha tagadhatjuk, hogy a francia támogatás minden gyengesége mellett a leglényegesebb anyagi segítséget Magyarország ettől az országtól kapta. Oroszország politikai, diplomáciai és morális segítsége jelentéktelennek tűnhetett. Ugyanakkor viszont a felkelt magyar nép semmi hasonlót nem várhatott sem Svédországtól, sem Törökországtól, sem Velencétől, – túlságosan hatalmas lett a „Szent Római Birodalom” császáranak a törökkel folytatott háborúk során kivívott tekintélye. A XVIII. sz. második évtizedében a Habsburg Monarchia politikai és területi vonatkozásban fénykorának csúcsához érkezett. S éppenséggel Oroszország volt az, amelyik 1707–1711 során a legélesebb császár-ellenes kapcsolatokba került a felkelt Magyarországgal, s úgy tárgyalt annak vezérével, mint független, szuverén hatalommal.

A valamennyi résztvevő maximális erőfeszítését igénylő, súlyos északi háború, megtévezve az Oszmán Birodalommal való konfliktussal, nem tette lehetővé Oroszország és lengyel szövetségese számára – mely szövetséges abban az időben az elgyengülés történetileg átmeneti periódusát élte –, hogy jelentős segítséget nyújthasson.

Annál nagyobb a magyar népnek az érdeme, amely felkelt az elnyomók ellen, és egy évtizeden át, szemtől szembe bátran küzdött a közép-európai nagyhatalmak ellen.

A felkelők vezérének erkölcsi szilárdsága és állhatatossága, akaratereje és céltudatossága napjainkban is a legmélyebb tiszteletet és egyúttérzést váltja ki Magyarországra és a magyar nép nemzeti hőse, Rákóczi Ferenc iránt.

Íme, az 1703–1711 közt nemzeti felszabadító háborút vívó magyar nép örök példája minden nép számára, amely – napjainkig – valaha is küzdött és küzd nemzeti szabadságáért.

Lengyelország és Magyarország a szabadságharc idején

A több évszázadra visszanyúló lengyel–magyar kapcsolatok fejlődéstörténetében különösen nagyjelentőségű az 1703–1711-es szabadságharc.

Lengyelország és a magyar felkelés kapcsolatait három szakaszra oszthatjuk. Az első 1701-ben kezdődik, Bercsényi Miklósnak és Rákóczi Ferencnek a lengyel respublikába érkezésével, s 1706-ig tart. A második az 1707–1709-es évekre terjed, a harmadik 1710–1711-ig tart, ez már a szabadságharc hanyatlásának korszaka, Rákóczi és társai lengyelországi emigrációjának kezdete. Ez a korszakolás Lengyelország belpolitikai és nemzetközi helyzete alakulásának értékelésére épül.

Az első korszak 1701-től 1706-ig azt az időszakot öleli fel, amelyben a szabadságharcot előkészítették, kirobbantották, amelyben a szécsényi országgyűlés meghozta alapvető politikai döntéseit. Ekkor Rákóczi külpolitikájában uralkodó helyzete volt a franciaországi kapcsolatoknak, ezek közvetítésében viszont éppen Lengyelországnak volt fontos szerepe.

A magyar szabadságharc szervezői ebben az időben alakítottak ki politikai kapcsolatokat Lengyelországgal, meghatározva az együttműködés és segítség kereteit, végrehajtásuk módját. Lengyelországban ekkor II. Ágost uralkodott. A lengyelországi francia követnek, Du Héron márkinak lényeges szerepe volt a lengyel segítség megszervezésében. Nem mindig veszik figyelembe viszont, hogy Du Héron működésének eredményei nemcsak a francia–lengyel kapcsolatok alakulásától függtek (pontosabban XIV. Lajos II. Ágost iránti politikájától), hanem egyre inkább a lengyel respublika belső helyzetének alakulásától is. Ami a lengyel–francia kapcsolatokat illeti: miután Franciaországnak az a kísérlete, hogy békét teremtsen II. Ágost és XII. Károly között az éppen folyó északi háborúban, megbukott, majdnem a magyar szabadságharc kirobbanásának pillanatában, 1703 közepén, kölcsönösen a következő akciótervet dolgozták ki: a lengyel király kötelezi magát, hogy nem ad segítséget a császári udvarnak a magyar felkelés elfojtására. Cserébe a francia király megígéri, hogy semmiféle olyan lépést nem tesz, amely gyengítené II. Ágost helyzetét Lengyelországban. Mindkét fél eszerint is járt el az altranstádti békéig: Erős Ágost nemcsak azokat a kötelezettségeket nem vállalta, amelyek a magyar felkelés ellen irányuló bécsi szerződésből (1702) következtek, hanem még támogatta is a felkelést, titkos kapcsolatot tartva Rákóczival. 1706-ig XIV. Lajos nem ismerte el Leszczyński Szaniszlót (akit XII. Károly ajánlására választottak meg Vettin ellenfelei) Lengyelország királyának. Még ennél is fontosabb, hogy a magyaroknak nyújtandó segítség az állam politikájának részét képezte, II. Ágost külpolitikájának fontos tényezője volt.

Ilyen körülmények között Franciaország nagy segítséget adhatott a Lengyelország területén áthaladó magyaroknak, s a lengyel főnemesség is támogathatták őket. Ezeknek a nemeknek a nevét jól ismerjük a magyar és a lengyel történelemből. Nem figyeltek fel viszont történészeink eddig arra, hogy a Rákóczinak nyújtott segítség nem pusztán ezeknek a nagyuraknak Franciaország iránt érzett rokonszenvéből következett.

A magyar szabadságharc kirobbanását megelőző időszakban a lengyel nemesség és főnemesség, valamint II. Ágost viszonyában, Ágost bel- és külpolitikájának kapcsolatában változás következett be. Nem a Franciaország iránti szeretet, hanem az Erős Ágost iránti ellenszenv nyitotta meg a magyarok előtt a lengyel főnemesi paloták kapuit és gazdáik erszényét. A fent említett egyezmény megkötése után, amely megszabta a lengyel király és XIV. Lajos kapcsolatait, Ágostnak lehetősége nyílt arra, hogy az ellenzéket is megfigyelés alatt tartsa, hála annak a ténynek, hogy a magyaroknak adott

támogatás és a franciaországi kapcsolatok politikai központjának irányítása egyaránt Elisabeth Sieniawska kezében volt. Ez a hölgy sohasem hagyta el II. Ágostot, hű maradt hozzá – némi habozás után is. Nem mondhatjuk el ugyanezt a többi főnemesről. Azok, akik közülük elkötelezték magukat a magyarok támogatása mellett, szakítottak II. Ágosttal és XII. Károlyhoz csatlakoztak, következőképpen majdnem fölöslegessé váltak az 1704–1706-os években a Rákóczi-felkelésben.

II. Ágost lemondása az altranstädti béke után, 1706 vége felé egybeesett azzal, hogy Magyarországon is új helyzet alakult ki. 1707-ben az ónódi országgyűlés kimondta az interregnumot, s ezt követően Rákóczi még egyszer megpróbálta megkötni Franciaországgal azt a szövetséget, amelyről olyan régen tárgyalt, majd 1707 végén új szövetségeket keresett. 1707–1709 között, a második időszakban nagyjelentőségű események történtek lengyel–magyar szempontból.

Miután a svéd seregek megérkeztek Szászországba, XIV. Lajos arra számított, hogy végre felhasználhatja XII. Károlyt és katonai támogatását a spanyol örökösödési háborúban. Egyszersmind azt kívánta, hogy Rákóczi ismét járjon közbe a svéd királynál azért a segítségért, amelyre szüksége van. Végül kész volt elismerni Leszczyński Szaniszlót Lengyelország királyának, sőt azt szerette volna, ha a magyarok is jó kapcsolatokat létesítenek ezzel az uralkodóval. Lengyelországban azonban a nemesség és a főnemesség jelentős része Elisabeth férjével, Sieniawski hetmannal az élén Leszczyński ellen foglalt állást. Ez a II. Ágost volt híveiből álló új ellenzék, magára hagyatva, szövetségest keresett, s I. Péter személyében meg is találta. Az orosz cár, akit egyetlen szövetségeseitől fosztottak meg Ágost lemondásával, maga is igyekezett megszilárdítani helyzetét. Köztedési kísérlete Ausztriához megbukott, így megtette első szövetségesevé a lengyel svédellenes ellenzék – élükön a Sieniawskiakkal. Megpróbálta megszerezni a pápai kúria támogatását (Kurakin herceg küldetése) és közeledett a magyarokhoz. Rákóczi, aki éppen ekkor vesztette el utolsó reményét arra, hogy Franciaországgal tényleges szövetséget kössön, elfogadta I. Péter felé nyújtott kezét. Így jött létre az a szerződés, amelyben Oroszország, a magyar felkelők és a lengyel ellenzék elismerték – egyéb lehetőség híján – az együttműködés szükségességét. Valójában azonban a résztvevők alapvető célja más és más volt. Ebből következett e politikai szerződés gyengesége is.

Ez az egyezmény vetette fel Rákóczi fejedelem lengyel királlyá jelölésének gondolatát. A jelölés ötlete egyébként nem volt új. 1704-ben már Elisabeth Sieniawska őt javasolta XII. Károly más jelöltjeivel szemben. XII. Károly azonban – mint már említettük – Leszczyński Szaniszlót támogatta a választásban. 1707-ben Rákóczi jelölését I. Péter támogatta, aki azt remélte, hogy ezzel erős politikai befolyást nyer Lengyelországban Oroszország számára. Rákóczi jelölését azonban a svédellenes ellenzék vezetőinek egy része visszautasította. A mi szempontunkból a legfontosabb tanulság, hogy ezentúl a lengyel–magyar kapcsolatok – a jelölés körüli mesterkedéseket követően – nem az állam politikájának részét képezik, hanem a különböző nemesi csoportok rivalizálásának eszközévé válnak.

Ez volt az oka annak, hogy II. Ágost visszatérése a lengyel trónra 1709-ben nem vezetett az 1706 előtti viszonyokon alapuló lengyel–magyar kapcsolatok újrafelvételéhez. Nem kaptak helyet ezek a kapcsolatok Vettin külpolitikájában, aminek célja a belsőleg szétdarabolt lengyel állam egyesítése volt. A király biztonságos határokat épített ki a svédek, törökök által fenyegetett Lengyelország körül, Ausztriával egyetértésben Oroszország, Poroszország és Dánia szövetségére támaszkodott. Ebben a helyzetben II. Ágost sem nyíltan, sem titokban – mint azelőtt – nem kötelezhette el magát Rákóczi támogatása mellett. A magyar felkelés utolsó szakaszában történt epizód, Potocki kijowi vajda részvételével, élő példája azoknak a bonyodalmaknak, amelyekbe a magyaroknak nyújtandó lengyel segítség kérdése került.

A lengyel–magyar közeledésre csak a felkelés utolsó napjaiban váltak ismét kedvezővé a körülmények. A lengyel király, hogy I. Péter befolyását kiegyenlítsé, még egyszer megpróbált közeledni Franciaországhoz. Ez azonban Rákóczinak és a felkelőknek csak annyit jelentett, hogy zavartalanul élhettek Lengyelországban.

Mikor a politikai viszonyok lehetetlenné tették, hogy a magyar felkelést megmentse, Lengyelországban egyre nyilvánvalóbbá lett – ahogy Bercsényi is megjegyezte egyik lengyelországi útjáról készült beszámolójában –, hogy Magyarország és Lengyelország szabadságának kérdése közös problémája a két országnak. Igaz, hogy Bercsényi itt a nemességről beszélt, mert a nemességet tekintették lengyel nemzetnek, és a szabadságnak sem volt azonos értelme: a magyarok számára a nemzeti függetlenséget jelentette, a lengyelek viszont a rendek szabadságáért akartak harcolni mindenfajta

fenyegetési kísérlettel szemben. A lényeg az, hogy a nemzeteknek – s nem az uralkodóknak, mint korábban – ez a közérdekű fogalma a lengyelek és magyarok mozgalmait több évtizedre egyesítő új elemmé vált.

Ennek az új helyzetnek a megértése semmiben sem változtatta meg a hivatalos politikai irányvonalat. A lengyel udvar, mivel nem értékelte eléggé a magyar kérdés fontosságát az 1710–1711-es években, s különböző objektív tényezők is nehezítették az alkalmas cselekvést, nem nyújtott segítséget Rákóczinak. Következésképpen, Ausztria szabadon felszámolhatta a „magyar problémát”. Kemény csapás volt ez Lengyelország érdekeit tekintve is, mert ezzel utolsó lehetőségét veszítette el, hogy szilárd szövetségest szerezzen arra az időre, amikor a Habsburgok igényt támasztanak majd Lengyelország egyes részeire is.

BENCZÉDI LÁSZLÓ

A Habsburg-abszolutizmus indítékai és megvalósulása az 1670-es évek Magyarországn*

A Habsburg-állam jellegére irányuló vizsgálatok sajátos egyoldalúsága tapasztalható az ilyen tárgyú kutatások elvégzésére leginkább hivatott *osztrák történetírásban*: a rendi erők és törekvések vizsgálatának elhanyagolása – jobbik esetben háttérbe szorulása – a központosító és abszolutista tendenciák tárgyalásával szemben. A kérdés teljes historiográfiai áttekintésére ebben a keretben nincs módunk, de a fenti tendencia jelzésére a maga tipikus vonásaival mégis kiemelnénk H. I. *Bidermann* 1867-ben és 1889-ben Innsbruckban megjelent két kötetes „Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee, 1526–1804” című munkáját, amelynek eljárására az a jellemző, hogy bizonyos XIX. századi osztrák politikai irányzatok egységállami illúzióit vetítette vissza a Habsburg-monarchia korábbi századaiba, aminek következtében kettős értelemben is eltorzította az objektív történeti valóságot: egyrészt túldimenzionálta a birodalmi egység irányába mutató vonásokat, másrészt tendenciózusan alábecsülte, elhalványította a Habsburg-uralom alá tartozó országok és tartományok politikai szervezetének rendi összetevőit. S bár igaz, hogy Bidermann hibás történet szemléleti kiindulópontja, valamint számos tárgyi tévedése ellen A. F. *Pribram* már röviddel a II. kötet megjelenése után óvást emelt a „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung” 1893. évi számában megjelent kitűnő tanulmányában („Die niederösterreichischen Stände und Die Krone in der Zeit Kaiser Leopold I.”), mégsem lehet azt mondani, hogy az azóta eltelt évtizedekben az osztrák történetírás az említett féloldalasságot kiküszöbölte volna. Az újabb- és jelenkori osztrák történetírás ugyanis, néhány figyelemre méltó részletkutatása és összefoglaló kísérlete ellenére is, inkább a monarchia dinasztikus és világpolitikai elkötelezettségeivel összefüggő nagyhatalmi szerepkörét vizsgálja a XVI–XIX. század politikai történetében; a politikai struktúra nem kis fáradsággal járó beható vizsgálatára mindeddig kevésbé volt ereje sort keríteni. Úgyhogy ha Pribram már 1893-ban sajnálattal szögezte le az osztrák rendiség történeti feldolgozásának hiányát, bizonyára nem megalapozatlan, hogy az 1976 májusi sárospataki Rákóczi-konferencián H. *Haselsteiner* osztrák kutató ugyanennek a hiányszágnak a megállapításával kezdte előadását.

Ha ennek ellenére mégis rendelkezünk egy-két újabb keletű kiindulóponttal a Habsburg-monarchián belüli rendiség és abszolutizmus kérdéskörének vizsgálatához, az

*A tanulmány rövidített formában eredetileg előadásként hangzott el a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Szlovák Történelmi Társulat által „Politikai és társadalmi küzdelmek a XVII. században és a XVIII. század elején Szlovákiában” címmel Eperjesen, 1977. november 8–10-én rendezett konferencián.

jószerint a *francia történészeknek*, nevezetesen a nemrégiben elhunyt V. L. Tapié professzornak, valamint tanítványának, J. Bérenger-nak érdeme. Tárgyunk szempontjából főként ez utóbbi „Finances et Absolutisme autrichien dans le seconde moitié du XVIIème siècle” (I–II. Paris, 1975) című munkája érdemel figyelmet, amely eredetiben felkutatott igen tekintélyes levéltári anyag alapján, főként a lipóti korszak pénzügyeinek vizsgálatából von le következtetéseket a korabeli Habsburg-államszervezet jellegére. Feltűnő, hogy az ő végkövetkeztetése homlokegyenest ellentétes az osztrák történetírás uralkodó felfogásával: szerinte a XVII. század második felének Habsburg-államhatalmát a szó semmilyen értelmében nem lehet abszolutizmusnak tekinteni; vizsgálatai alapján sokkal inkább egy olyan több országot átfogó államszövetségről (confédération d’Etats) van szó, amelynek a központi (bécsi) kormánnyal való kapcsolatai meglehetősen lazák voltak, s amelyben az irányító szerepet a feudális uralkodóosztály legfelső rétege, a nagylétszámú és roppant hatalmat képviselő udvari arisztokrácia játszotta. Ha nem is ilyen kiélezett formában, de azonos irányba mutató következtetésre jutott már Bérenger mestere, V. L. Tapié is „Monarchie et peuples du Danube” címmel 1969-ben megjelent monográfiájában: a korabeli Habsburg-hatalom jellegének abszolutista minősítését ő is elvetette, de egyben nagyobb nyomatékkal utalt a politikai szervezet alakulásának folyamatszerűségére, s annak nyitott voltára, rámutatva arra, hogy a XVII. század második felében inkább csak a centralizáció meghatározott fokáról, a monarchiához tartozó országok erőforrásainak egyesítési törekvéseiről lehet beszélni.

Vitathatatlan, hogy az említett francia polgári történészeknek nagy érdemük a kérdések újszerű és bátor felvetése, egy sor figyelemre méltó részletanalízis elvégzése, nagytömegű új forrásanyagnak a kérdéskör vizsgálatába való bevonása. Munkáik amellet tele vannak jó gondolatokkal s kitűnő megfigyelésekkel. Mégsem véljük úgy, hogy a probléma *lényegét* megoldották volna. Az eredményeikkel kapcsolatos fenntartásaink két forrásból táplálkozhatnak. Egyrészt: ha az osztrák polgári történetírók többsége egyfajta XIX. századi osztrák nagyhatalmi gondolkör bővületében még ma is hajlamos az abszolutista vonások túlbecsülésére, a kérdéssel foglalkozó francia történészeket, úgy látjuk, annak az ellenkező irányú elfogultságnak a veszélye fenyegeti, hogy az abszolutizmus kérdéskörében a XIV. Lajos-féle francia abszolút monarchiát fogadják el az egyedüli és kizárólagos mércének, s ehhez viszonyítva találnak (ilyen megközelítésből persze érthetően) könnyűnek minden Franciaországon kívüli, hasonló irányba vágó jelenséget. Másrészt, ami ennél is elgondolkodtatóbb, az az említett francia munkák gyakran tetten érhető metodikai kiegyensúlyozatlansága. S ezalatt nem is annyira a gazdasági–társadalmi alap és a politikai felépítmény dialektikus kölcsönhatásának elégtelen figyelembe vételére gondolunk, bár etéren is tehetnénk kritikai észrevételeket. De még inkább arról van szó, hogy az idézett munkák – s itt elsősorban J. Bérenger történeti tablójára gondolunk – olymódon adnak képet a korszak *politikai intézményrendszeréről*, hogy azt (jóllehet részben talán az előmunkálatok hiánya miatt is) függetlenítik a kor *politikai esemény-történetétől*, ami által ábrázolásuk nagymértékben statikussá, állóképszerűvé, bizonyos mértékig elvont-általánossá válik, nélkülözi a politikai küzdelmek, az egymásnak feszülő erők, pártok, irányzatok harcának egész dinamikáját. Mi sem mutatja ezt a hiányosságot jobban, mint Bérenger könyvének az a nem pusztán szerkezeti, hanem módszertani szempontból is megfigyelhető fogyatékosága, hogy a szerző a tárgyalt félévszázad (ti. a XVII. század második fele) vonatkozásában egy-egy fejtegetésen belül olykor a legkülön-

bőzőbb évszámokat keveri egymással, nem kevésbé az, hogy jónéhányszor vág bele a kronológia szerinti tárgyalásba úgy, hogy időközben mégis elejti az időrendi áttekintés fonalát, stb. Vagyis *summa summarum*, a szerző nem igen tud megbirkózni azzal a feladattal, hogy a történeti valóság sodró dinamikájából bontakoztassa ki a Habsburg-államszervezet jellegére vonatkozó mondanivalóját.

Mindezt nem azért bocsátottuk előre, hogy ehelyütt a Habsburg-kérdés polgári történetírásának valamilyen átfogó kritikáját adjuk. Célunk csupán annyi, hogy éppen a kérdéskör néhány eddigi tipikus megközelítésének mégoly vázlatos áttekintése alapján szögezzük le azt a meggyőződésünket, hogy a késő feudáliskori Habsburg-állam jellegének megállapítására irányuló nemzetközi kutatás egyszerűen *nem nélkülözheti* a hajdani Habsburg-monarchiához tartozó országok történetírásának alkotó, s egyben autonóm, azaz saját történeti valóságából kiinduló hozzájárulását. Nem szólva itt most az osztrák történészekről, meggyőződésünk, hogy a cseh, a szlovák, a lengyel, a magyar, a román, a jugoszláv, illetve ezen belül a szerb, a horvát és a szlovén történetírásnak egyenként és összességében megvan a maga mások által nem helyettesíthető, fontos hivatása a közös múlt e nagyjelentőségű darabjának nemzetközi érvényű tisztázásában. Meggyőződésünk ez akkor is, ha tudatában vagyunk annak, hogy a politikai történelemben hatványozottan nehéz (önmagunkat is beleértve) a nemzeti elfogultságok leküzdése, vagy ami a folyamat másik oldaláról tekintve ugyanaz, a tudományos objektivitás kiküzdése. Erőfeszítéseinket az eddig elért nem csekély eredményeink alapján, s az összes nehézségek számbavételével mégis abban az eltökéltségben érdemes egyesítenünk, hogy ha eltérő megközelítésekől kiindulva is, mindazonáltal egy és ugyanazon cél, az objektív történeti valóság pontos rekonstrukciója felé igyekszünk előrelépni, felismerve annak jelentőségét, hogy a pontos történeti gondolkodás népeink közös internacionalista jövőjének is nélkülözhetetlen feltétele.

*

Magyarországon a bécsi udvar elsősorban az 1670 utáni években tett kísérletet arra, hogy ténylegesen belenyúljon az ország hagyományos kormányzati rendszerébe, s – ahogy azt I. Lipót császár egyik levelében kifejezte – az addigiakhoz képest „másként rendezze be a dolgokat.” Ha mármost a továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy az adott területi keretek között áttekintést adjunk az 1670 után (1681-ig bezárólag) követett magyarországi Habsburg-politikáról – szóljunk annak indítékairól, a megvalósítás mikéntjéről, annak kilátásairól és leküzdhetetlen akadályairól stb. – úgy bevallottan az a szándék vezet, hogy a kérdések elvont-általános felvetése helyett egy *konkrét* társadalom *meghatározott* történeti szakaszának *konkrét* elemzése útján vonjunk le következtetéseket a Habsburg-államszervezet és politika jellegére, hangsúlyozva természetesen azt, hogy vizsgálatunkban *egyetlen* ország példájáról és a kérdések *egy adott* megközelítési módjáról van szó, tehát a feltett kérdésre adott válaszuk és értékelésünk eleve nem formál igényt kizárólagosságra. Amellett tudatában vagyunk annak is, hogy a tárgyalt kérdés sokkalta bonyolultabb annál, semhogy azt egyetlen megközelítésből meg lehessen oldani, ezért következtetéseinket legjobb esetben is arra szánjuk, hogy indításokat adjon a további, remélhetőleg közös kutatásokhoz.

Ismeretes, hogy az új magyarországi kormányzati rendszer bevezetésére azután került sor, hogy 1670 tavaszán Magyarországon és Horvátországban egyidőben kiobbant,

majd heteken belül szinte magától összeomlott az előbb Wesselényi Ferenc nádor, később (a nádor halála után) Zrínyi Péter horvát bán és Nádasdy Ferenc országbíró által vezetett kormányellenes rendi szervezkedés, amely kitűzött célja szerint Magyarországnak erdélyi típusú török behódolását, s a töröktől való külpolitikai függésben a szabad királyválasztást, illetve ennek jelszava alatt lényegében a lengyel mintájú nemesi respublica megteremtését kívánta megvalósítani. Ez a súlyos kényszerűségek hatására kibontakozott, ámde minden ízében elhibázott mozgalom, amely a rendiség és a központi hatalom között fennálló dualista viszonyt úgy akarta a rendiség, pontosabban szólva, a rendi anarchia javára felbillenteni, hogy e belpolitikai indítékú vállalkozást teljes külpolitikai orientációváltással kapcsolta össze, el kell ismernünk, nem ok nélkül hívta ki maga ellen a bécsi vezetőkörök bizonyos ellenrendszabályait. Csakhogy ezek az ellenlépések – ezt már itt előre kell bocsátanunk – nem szorítottak a mozgalom politikai elfojtására, hanem Lipót fenti megjegyzésének megfelelően, a magyarországi viszonyok mélyrehatóbb átalakítását irányozták elő. Azaz, ha a Wesselényi-féle szervezkedés korábban a rendiség oldaláról akarta felborítani a központi hatalommal fennálló kényes egyensúlyi helyzetét, úgy most, a szervezkedés összeomlása után, a bécsi kormány sem a korábbi politikai status quo egyszerű visszaszállítására törekedett, hanem mintegy az ingalengés fizikai törvényét követve, ezúttal a központi hatalom oldaláról készült felbontani a magyarországi rendiséggel fennálló hagyományos viszonyát.

A történeti irodalomból nagyjából ismeretes az a politikai érv- és eszmerendszer, amellyel a bécsi udvar 1670-től követett magyarországi politikáját igazolni törekedett. Ennek egyik legfőbb megfogalmazása Königsberg gróf birodalmi vicekancellártól származik, miszerint: „A magyarok rebelláltak, ezzel egycsapásra elvesztették összes privilégiumaikat, most tehát mint fegyverrel leigázottakkal fognak elbánni velük.”¹ Ez ama nevezetes jogeljáráselmélet, „Verwirkungstheorie” – avagy még nyíltabban szólva, hódítási elmélet, „Eroberungstheorie” – magyar változatának megfogalmazása, amelynek eredetijét a Habsburg-politika irányítói Fehérhegy után, még az 1620-as években, Csehországban sikeresen próbálták ki. Éppen ezért nem véletlen, hanem nagyon is valós történeti párhuzamot fejez ki, hogy a „cseh példa” emlegetése, az „instar Bohemiae” kifejezés számtalan alkalommal és számos változatban tért vissza a vezető bécsi kormánykörök hivatalos aktáiban csakúgy, mint a közös félelem kifejezéséeként, a magyarországi nemesi társadalom mindennapos magánlevelezésében.

Ámde a „cseh példa”, mint „bevált” történelmi tapasztalat vonzásán túl természetesen más tényezőket is számításba kell vennünk, ha az 1670 utáni magyarországi Habsburg-politika indítékait és hajtóerőit keressük. E további indítékok jellegére vet fényt az a körülmény, hogy a bécsi udvar 1665 és 1674 közötti legbefolyásosabb embere és első minisztere, Lobkowitz herceg – mint azt a korabeli bécsi francia követ, Gremonville jelentéseiből tudjuk – a nagy francia államférfit, az elhunyt Richelieu bíborost tekintette politikai eszményképének, akinek a programját szerette volna pontról-pontra megvalósí-

¹Német eredetiben: „Die Ungarn haben rebelliert. Sie hatten einmal alle ihre Privilegien verloren und werden nun als armis subacti tractieret.” E szavakat a Bécsbe akkreditált svéd követ saját hallomás alapján jegyezte fel naplójába. Ld. O. Redlich: Das Tagebuch Esaias Pufendorfs, schwedischen Residenten am Kaiserhofe von 1671 bis 1674. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung (MIÖG), 1917. 589.

tani a maga politikájában.² Ez a tény, úgy véljük, több szempontból is figyelemre méltó tárgyunk szempontjából. Mindenekelőtt arra világít rá, hogy az abszolút monarchiák Richelieu nevében összegezhető politikai eszméje, mint a XVII. századi Európa feudális részének uralkodó – és alapvető tartalmában ekkor még progresszív – államelméleti irányzata, mint annyi más országban (Dániában, Svédországban, Poroszországban stb.), úgy a Habsburg-monarchiában is megtette a maga hatását a hatalom birtokosaira. Ez a hatás részben abban nyilvánult meg, hogy az élenjáró francia abszolutizmus leghatalmasabb képviselői, mint Richelieu, Mazarin, de főként maga XIV. Lajos követésre méltó *belpolitikai* eszményképként jelentek meg az európai uralkodók és államférfiak szemében – s ez a már-már groteszk méreteket öltő „frankománia”, XIV. Lajos-csodálat jellemezte személy szerint magának Lobkowitznak politikai arcélét is –, de talán ennél is fontosabb volt az a *külpolitikai* indítékú kényszerítő hatás, amelyet a „francia példa” az uralkodói udvarokra szerte Európában gyakorolt. Mert ne feledjük: a korabeli abszolút monarchiák „köpenyege alatt” valójában Európa modern értelemben vett *nemzetei* voltak születőben, az ezzel a folyamattal, úgy látszik, óhatatlanul együttjáró feudális hatalmi és dinasztikus konfliktusokkal – márpedig ha ebben a küzdelemben az uralkodók nem kívántak alulmaradni koronás vetélytársaikkal szemben, úgy akarva-akaratlanul rákényszerültek országaik erőforrásainak maximális összpontosítására, amihez viszont elengedhetetlennek tűnt a hatalom megfelelő koncentrációja.³

Már az eddigiekből is nyilvánvaló tehát, hogy az 1670-től követett magyarországi Habsburg-politika indítékait nem lehet egyetlen tényezőre redukálni; a rendi oppozícióval való leszámolás *belpolitikai* motívuma csakúgy szerepet játszott benne, mint a monarchia erőforrásainak *külpolitikai* indítékú összpontosítási szándéka, avagy a kor uralkodó politikai doktrínájának *eszméi-ideológiai* vonzása. De a felsoroltakon kívül, ha nem is mint alapvető indítékkal, mindenesetre, mint fontos kiegészítő mozzanattal, még egy jelentős tényezővel számolnunk kell az 1670 utáni magyarországi Habsburg-politika jellemzésénél – annál is inkább, mert ennek figyelembe vétele nélkül nem igen válnának érthetővé a *következmények*. S ez a kiegészítő-járulékos mozzanat a Habsburg-politika legfőbb irányítóit egyként jellemző válogatás nélküli *magyarellenesség*, az a jobb szó híján „pre-nacionalista”-nak nevezhető mentalitás, amely „a” magyarok „álthatatlan, kielégíthetetlen, hálátlan, féktelen és lázadó természetét” becsmélve, vagy „e nemzet vele született vadságát” ostromozva,⁴ sem földesurak és jobbágyok, sem magyar anyanyelvűek és másajkú országalakók, sem a lázadásban résztvettek és kívülmaradók, sem „vétkesek” és „ártatla-

² Gremonville 1670. szept. 18-án kelt jelentéséből tudjuk, hogy ezt maga Lobkowitz fejtette ki a követnek. Ld. V. Bogičić: Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan, nec non Francisci Nádasdy illustrantia (1663–1671). Zagreb. 1888. 176.

³ A külpolitikai indítékról mondottakat vö. Pach Zs. P.: Európa a XVI–XVII. században c. kéziratban levő összefoglalásával, amely a „Magyarország története” c. sorozat III. kötetéhez egyetemestörténeti bevezetőként készült: „Éppen a Nyugat-Európában kialakuló abszolút monarchiák főlényben levő hatalmi ereje, nemzetközi nyomása volt az a *külső rugózat*, ami egyes közép-kelet-európai kormányzatokat a Nyugat politikai struktúráihoz való igazodásra: hasonlóképpen központosított államgépezet és hadigépezet kiépítésére ösztönzött – hogy biztosítsák ... 'versenyképességüket' az európai államok állandósuló politikai-katonai vetélkedésében.”

⁴ Az előbbieket az udvari haditanács akkori elnökének, Montecuccoli tábornagnak a szavai, az utóbbi kifejezés Hoher udvari kancellártól származik. Mint ismeretes, mindketten a Habsburg-politika legfőbb irányítószervének, a 4–5 személyből álló titkos konferenciának állandó tagjai voltak.

nok” között nem tett különbséget, vagyis az 1670 után bevezetett politikával szubjektív szándéka szerint az egész magyarországi társadalmat kívánta egyfajta kollektív büntetésben részesíteni. Hogy ennek a minden ízében negatív magyarsággépnak volt bizonyos tapasztalati alapja, az véleményünk szerint, éppúgy nem szorul különösebb bizonyításra, mint ahogy megfordítva, az a körülmény sem, hogy „a” németekről kialakult, hasonlóan nacionalista színezetű, elítélő hazai közvélemény sem volt éppen híjával a történeti érveknek és tapasztalatoknak. Mint ahogy arra sem érdemes túl sok szót vesztegetni, hogy a történeti valósághoz való viszonyában mily mértékben alapult mindkét szélsőséges vélekedés egyes felszíni jelenségek elhamarkodott általánosításán. Tárgyunk szempontjából azonban itt most úgysem a nacionalista gondolkodás elemzése, mint inkább az a következmény a lényeges, hogy a fent jellemzett gondolkodásmód milyen mértékben hatotta át a Habsburg-politika eljárását – s mélyítette ezzel még jobban el a kölcsönös bizalmatlanság és ellenszenv szakadékát – méghozzá abban az 1670. utáni történeti helyzetben, amikor a történeti kezdeményezés minden tekintetben a bécsi udvar birtokában volt. Mert hogy ez a nacionalista mentalitás nem maradt meg szűk körben a bécsi Burg falai között, hanem százával és ezrével hurcolták azt szét – és érvényesítették a napi együttélés gyakorlatában – a császári hivatali és katonai végrehajtó közegek, azt a korabeli források megszámlálhatatlan tömege bizonyítja. Hogy csak mutatóban említsünk erről egy-két példát, így panaszkolta 1670. októberében még a minden ízében császárhű Báthory Zsófia is (II. Rákóczi György volt erdélyi fejedelemnek Munkácson élt és rekatolizált özvegye), hogy a megszálló császári tisztek minden megkülönböztetés nélkül „rebellis kutyák”-nak, máskor éppen „ökrök”-nek szólongatják a magyarokat. Mint ahogy ugyancsak ekkoriban jegyezték fel olyan eseteket is, hogy pl. a Szabolcs megyei Kálló várába újonnan behelyezett német kapitány (hogy magyarországi környezetével szembeni mélységes megvetésével tüntessen) a fejedelmi Rákóczi-házról keresztelte el – a vadászkutyáját⁵ stb.

*

Nagyon összevont és vázlatos formában ezek lettek volna tehát azok a politikai–ideológiai megfontolások, amelyek, megítélésünk szerint, az 1670 utáni Habsburg-kísérlet legfőbb indítékául szolgáltak. Ha ezek után most már rátérünk a kísérlet megvalósításának a mikéntjére, úgy előre kell bocsátanunk, hogy a kérdés megnyugtató kifejtése, jól tudjuk, monografikus terjedelmet igényelne. Ezért az *adott* terjedelmi korlátokkal számolva, el kell tekintenünk számos fontos összefüggés jelzésétől, úgyhogy figyelmünket ezúttal csupán három kérdésre összpontosítjuk. Ezek a következők: 1. az 1670 utáni Habsburg-adópolitika – 2. a magyarországi hivatalszervezet reformja – 3. az ellenreformáció 1670 után felújuló nagy rohama. E három terület (persze ugyancsak vázlatos) áttekintése után teszünk végül kísérletet arra, hogy a levont következtetések alapján magunk is véleményt formáljunk az 1670-es években követett Habsburg-politika jellegéről, s hogy számba vegyük egyben az egész kísérlet nyilvánvaló kudarcának okait is. Ebben a befejező

⁵ Mindkét adat a budapesti Országos Levéltárban (OL.) őrzött *Nádasdy-levéltárból* származik. Előbbi Báthory Zsófia 1670. október 1-én panaszolta Rottal Jánosnak, fasc. 17, Nro 591, folio 208. – Az utóbbi esetről Pethő Zsigmond kassai vicegenerális 1670. okt. 18-án kelt levelében számolt be Rottalnak, fasc. 15, Nro 528, folio 189–190.

részben kívánunk sort keríteni arra is, hogy a magyarországi Habsburg-kormányformának a török kérdéssel való összefüggéseiről szóljunk.

Ami tehát a Magyarországon 1670 után alkalmazott *Habsburg-adópolitikát* illeti, előljáróban arra kívánunk utalni, hogy az állami adóterhek ugrásszerű növelése általános jelenség volt a korabeli Európában, mindenekelőtt pedig az abszolút monarchiákban. Nincsen benne tehát semmi meglepő, sőt valójában egészen természetes, hogy a bécsi udvar abszolutista célzatú politikája is éppen új adóterhek kivetésével „mutatkozott be” Magyarországon. Továbbá azt is le kívánjuk szögezni, hogy megítélésünk szerint a magyarországi állami adóemelés ténye *önmagában* teljesen érthető, mi több, indokolt eljárás volt a bécsi udvar részéről. Ha ugyanis tekintetbe vesszük, hogy az 1670 előtti években és évtizedekben az ország lakossága, ha ugyan egyáltalán sor került adó behajtására, jobbágyportánként évi átlagban 4–5 Ft-nál nem igen fizetett többet az államnak (ami a királyi Magyarország 1647-ben megállapított 7215-ös portaszámát véve alapul, 30–35 ezer forintnál több évi bevételt semmiképpen nem biztosított a kincstárnak⁶), úgy el kell ismernünk, hogy az állami adók általános emelkedése idején országunk – még a török hódoltsággal együtt járó háborús terheket és szenvedéseket is beleszámítva – 1670 tájáig *bizonyos szempontból* kivételes helyzetben volt az állami adóztatás tekintetében.⁷ Ami azonban az adóemelés végrehajtásának módozatát, illetve általános *politikai környezetét* illeti, itt már el kell, hogy gondolkoztasson bennünket néhány körülmény. Arról, hogy mit jelentett és milyen következményekkel járt pl. a lakosság hangulatának alakulása szempontjából az adóemelésnek a protestáns templomok elfoglalásával való összekapcsolása, azaz a fokozott adóztatásnak és az ellenreformációnak *egyidejű* erőltetése, arról áttekintésünk további részeiben lesz még alkalmunk bővebben is beszélni. Ha azonban az adókérdés szűkebben vett területén maradunk, akkor is szembeötlő a kellő körültekintés hiánya, az új adóztatási rendszerre való áttérés előkészítésének, a feltételek biztosításának elmulasztása. Mert amikor 1671. március 21-én kibocsátott első adópátensében I. Lipót az ország területén tartózkodó mintegy 20 000 főnyi teljes császári katonaság eltartására kötelezte az országot, ez az intézkedés egyik napról a másikra, hozzávetőleges számítások szerint, kb. 870 ezer Ft-tal terhelte meg a lakosságot, s ezen belül több mint 100 Ft-tal sújtotta az egyes jobbágyportákat.⁸ Ez egyben azt is jelentette, hogy Magyarország töröktől meg nem szállt részeinek adóterhelése, a birodalmi összterhekből ráeső több mint 40 %-kal, egyszeriben fölébeszökkent a monarchia töröktől nem sújtott országai – mind az osztrák örökös tartományok, mind pedig a cseh királyság országai – adókontingensének.⁹ Ennek az aránytalan túlterhelésnek (amelynek a tömegpszichológiai

⁶ Míg ugyanakkor a cseh korona országainak állami adóterhelése az 1660-as években *Bérenger* kutatásai és számításai szerint évi átlagban 4–500 ezer Ft (mások, így pl. *Srbik* szerint 7–800 ezer Ft), a Monarchia bevételei pedig 3 millió Ft körül ingadoztak, i. m. 459, illetve *H. R. Srbik*: *Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia*. Wien–Leipzig. 1907, passim.

⁷ Azért hangsúlyozzuk, hogy bizonyos szempontból, mert az ország bányatermékeinek haszna felett ugyanakkor, tudjuk, nagyjából a császári kincstár rendelkezett.

⁸ Az 1671. márc. 21-i adópátens rendelkezéseit, s a pátens kibocsátását megelőző tárgyalásokat hiteles kútfők alapján ismerteti *Pauler Gy.*: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése, 1664–1671*. Budapest. 1876. II. 246–248.

⁹ A királyi Magyarországnak ezt az aránytalan 1671. évi megterhelését *Bérenger* (i. m. 459) és *Srbik* (i. m. 195) adatai egyöntetűen bizonyítják.

hatását nyilván még csak fokozta az új intézkedések váratlansága, illetve a szükséges kiegészítő rendelkezések hiánya) egyenes következménye lehetett az a már 1671. májusában a Szepességben, Liptóban és Zemplénben kibontakozó kismemesi-, jobbágy-, szegénylegény- és prédikátor-szervezkedés, amely Erdély felől várta a Habsburg-iga alól való szabadulást, s amely, jóllehet ezt akkor még viszonylag könnyűszerrel elfojtották, az első „kuruc”-típusú megmozdulás volt az ország történetében.¹⁰

Mert egészen nyilvánvaló: a jobbágyság, amely teljesen passzív maradt a Wesselényi-féle szervezkedés idején, s inkább a Habsburg-kormányközegek iránt mutatott rokonszenvet a kelet-magyarországi rendek 1670 tavaszi felkelésekor, a szónak akár „pro”, akár „kontra” értelmében abban a pillanatban vált a Habsburg-központi hatalom és a magyarországi rendiség között folyó politikai küzdelemben érdekeltté, amikor annak egyik-másik ütközete, vagy éppen végső kimenetele a saját anyagi érdekeibe vágott – márpedig az 1671 márciusában meghirdetett új adópolitika éppen ezt a fordulatot hozta meg a számára. S ráadásul ez a fordulat, az állami adókövetelések legalább 20–30-szoros felszökkenése olyan körülmények között következett be, hogy a jobbágyság ugyanakkor – s éppen ez az, amit fentebb a kiegészítő rendelkezések elmulasztásának neveztünk – *semmiféle biztatást, ígéretet* nem kapott a már önmagukban is elviselhetetlennek érzett földesúri terhek enyhítésére.

Hogy az 1671 márciusi adórendelet nem várt negatív következményeinek okát a bécsi udvar felelős tényezői maguk is a fenti körülményekben keresték, azt már 1671. június 6-án kibocsátott újabb rendelkezésükkel igazolták. Ebben ugyanis az országra kivetett adót mintegy a felére (összeg szerint 436 ezer Ft-ra), az egyes jobbágyportákra eső terhet is elviselhetőbb mértékre, 40 Ft-ra szállították, ez utóbbi összeg fele részének (tehát portánként 20 Ft-nak) a kifizetésére egyben a földesurakat kötelezték, a hiányzó összegek pótlására pedig *accisa* néven fogyasztási adót vetettek ki a szeszestálok, a hús és a gabona piaci forgalma után. Az 1671 júniusi adópátensnek volt azonban a felsoroltakon kívül még egy figyelemreméltó mozzanata: általánosságban tudtára adta a jobbágyoknak, hogy a földesurak elleni jogos panaszaikkal, természetesen a földesúri jogok csorbitása nélkül, a királyi trón elé járulhatnak.¹¹

Az 1671 júniusi adópátens, a fenti rendelkezésekkel, mindenesetre fontos jelzőköve az 1670-es évek politikai történetének: jelzése annak a felismerésnek, hogy a központi adóigények teljesítésének nélkülözhetetlen feltétele a terheknek a hazai társadalmon belüli arányosabb elosztása, nem kevésbé a társadalmi osztályok között meglevő szakadék csökkentése, de legalábbis további mélyülésének a megakadályozása. Mindez *tendenciájában* kétségtelenül a népjólét felkarolása, az állami jobbágyvédelem *irányába* mutatott, s éppen ebben áll történelmi jelentősége – de sietve hozzá kell tennünk azt is, egyelőre távol állt még attól, hogy annak színvonalát el is érje, s hogy követelményeinek eleget tegyen. Márpedig országunkban, ahol egyes újabb keletű feltevések szerint,¹² legalábbis bizonyos vidékeken és a parasztság meghatározott rétegeinél, egyedül a földesúri kisajátí-

¹⁰ Az 1671 májusi szervezkedésre ld. *Benczédi L.*: A prédikátorperek történeti háttere. Theológiai Szemle, 1975. 203–204.

¹¹ Uo. 204.

¹² L. N. Kiss I.: Hadserg, adóteher és társadalom Rákóczi államában (1703–1711). Valóság, 1976/7, 102. – Vö. F. Hincker: Les Français devant l'impôt sous l'Ancien Régime. Paris. 1971. 187.

tás a megtermelt javak nagyobb hányadát vette el a jobbágháztartásoktól, mint Nyugat-Európában, s jelesül a francia abszolút monarchiában a földesúri és az állami kisajátítás együttvéve, az ugrásszerűen megnövelt állami adóigények nehezen voltak realizálhatók a földesúri kisajátítás adott rendszerének bizonyos fokú módosítása, enyhítése nélkül. Éppen ezért a mi hazai társadalmunkban, meggyőződésünk szerint, *éppen azon fordult meg az abszolutizmus progresszív volta csakúgy, mint kivitelezhetősége, hogy az irdatlan állami terhek ellentételeként tudott-e a központi hatalom, s akart-e egyáltalán aktív védelmet nyújtani jobbágyalattvalóinak a földesúri kisajátítás ellenében.*

Innét nézve a dolgokat, az 1671 júliusi adórendeletkezésben nem is annyira a nemesség megadóztatására irányuló szándék keltheti fel a figyelmünket, minthogy ilyenmire (pl. a 15 éves háború éveiben) már régebben is történt kísérlet — mint ahogy önmagában abban sincsen semmi meglepő, hogy a nemesség ellenállásán, mint korábban, úgy most is meghiúsult a terhek arányosabb elosztása. Nem, az abszolutizmus hazai jövőjének *kardinális kérdése*, megegyszer hangsúlyozzuk, nem a nemesség megadóztatása volt, hanem az, hogy *kifejlődnek-e az 1671 júniusi adórendeletben az állami jobbágyvédelem irányába mutató halovány tendenciák, azaz elszánja-e magát a bécsi udvar a földesúr–jobbágyviszonyba való tényleges beavatkozásra.* Ámde éppen erre a kulcskérdésre végül is nemleges választ adott az események alakulása. Mert amíg a nemesség megadóztatására irányuló óhaját a bécsi udvar, legalábbis 1672 végéig, még úgyahogy fenntartotta, a jobbágysérelmek meghallgatására irányuló készségét többé nem hangoztatta. 1671 júniusi felajánlkozása ilyen értelemben nem egy további fejlődés sokat ígérő kezdetévé vált, hanem (legalábbis a lipóti korszakban) következmények nélküli, magános mozdulat maradt. Sem a jobbágysérelmek meghallgatására, sem azok orvoslására, sem pedig az orvoslás intézményes biztosítására nem futotta — és most már tegyük hozzá, úgy véljük, adott korban és a hazai sajátos körülmények között nem is futhatta — a Habsburg-politika erejéből.

Ezzel szemben 1672 szeptemberében kibontakozott a *kuruc mozgalom*, amely sok szempontból új fejezetet nyitott az 1670-es évekbeli Habsburg-adóztatás történetében. Mert ha az 1670 és 1672 közötti időszakot úgy tekintjük, mint a központi hatalom és a hazai rendiség közötti versenyfutást a jobbágytömegek támogatásának elnyeréséért, akkor e mozgalom kitörése azt fejezte ki, hogy ezt a versenyfutást a magyarországi nemesség nyerte meg: ha ti. korábban csak *egyénilag* gyakorolta a „földesúri jobbágyvédelmet” (pl. az állami adószedők kijátszásával, az ilyen esetek fölötti szemhuntyással, az adócsalásokban vállalt cinkosságával stb.) a központi hatalommal szemben, úgy ez az „összejátszás” immár intézményes formát öltött és politikai színezetet nyert, úgy jelenve meg, mint az ellentétes érdekű osztályok átmeneti együttműködése, függetlenségi küzdelme a Habsburg-abszolutizmussal szemben — vagyis egy olyan hatalom ellenében, amely egy-két erőtlen nekifutás után végülis nem tudta megvalósítani az állami jobbágyvédelmet a földesurakkal szemben. A kuruc mozgalomnak ezt az eredetét, jellegét egyébként mi sem fejezte ki jobban, mint egyik központi jelszava: az 1670 után bevezetett valamennyi új adó (főként a repartitio és az accisa) azonnali eltörlésének követelése.

Kérdés most már: miként reagált minde erre a hivatalos bécsi politika? A tények ismeretében erre csak egyetlen választ adhatunk: *defenzíven*, az adópolitika egész területén végrehajtott általános visszavonulással. Egyes tervezetekben, bizonyos körök részéről elhangzottak ugyan olyan javaslatok, hogy az adópolitika terén előre kell lépni, s hogy

ennek érdekében korlátozni kell a jobbágyok földesúri robotmegterhelését, mint ahogy olyan előterjesztések is készültek, hogy el kell törölni a nemesi vármegyék autonómiáját – de az 1672 végén kieleződött vitákban ezek az erők végül is alulmaradtak az óvatos, a mérsékelt, a konzervatív irányzattal szemben. Ennek megfelelően 1672 végén felhagytak a nemesség adóra fogásának erőltetésével, sőt visszavonulót fűjtak az országra kivetett adó mennyiségében is: 1673 januárjától kezdve a repartitio 30%-os csökkentésével immár csupán 28 Ft-ot kívántak az egyes jobbágyportáktól, majd 1678 tavaszán ezt az összeget is újabb 16%-kal szállították alább. Az accisa területén végrehajtott párhuzamos csökkenéssel együtt ez azt eredményezte, hogy a korábbi adószisztéma 1681. évi eltörlésekor az 1671 márciusában bevezetett adókvantumnak már kevesebb, mint a 20%-a volt érvényben. Amellett számos jel mutat arra (s e jelenség más összefüggéseire később még visszatérünk), hogy a vármegyék jelentős részében a papírforma szerint kivetett adót sem voltak képesek behajtani, s hogy az előző esztendőkből fennmaradt restanciák összege évről-évre emelkedett. Más kérdés, hogy a központilag előírt és behajtott adókontingensek süllyedő tendenciáját nagymértékben ellensúlyozta (ha ugyan nem szárnyalta túl) az ország területén kvártélyozó császári katonaság anarchikus behajtása, amit a legtrikábban számítottak be az egyes vármegyékre eső hivatalos repartitíobá. Ilyen értelemben az 1672 utáni magyarországi adóhelyzetet éppen az különböztette meg az évtized első éveitől, hogy a kezdeti korszak bizonyos rendszerességét, adópolitikai koncepcióját 1672 után a legteljesebb adóanarchia, a káosz és a zűrzavar váltotta fel.¹³

Ha mármost az eddigiek alapján az 1670 utáni magyarországi Habsburg-adópolitika egészét illetően valamiféle összegezésre teszünk kísérletet, úgy nagyjából a következőket állapíthatjuk meg. Míg az új adórendszer 1671-ben történt bevezetésekor a Habsburg-kormánykörök még egy olyasfajta szándék vezette, hogy az ország pénzügyi kiaknázását az ellenzéki rendiség anyagi erejének a gyengítésével, s egyben a rendi társadalom bizonyos fokú reformjával kapcsolják össze (másként szólva, magát az adóztatást az abszolutizmus egyfajta politikai *eszközeként* fogták fel)¹⁴, úgy később, nem utolsósorban a kuruc felkelés hatására, letettek reformtörekvéseikről, s mellőzve az adóztatás bármiféle társadalmi-politikai célzatát, a mindenkori anyagi szükségletek „ad hoc” jellegű kielégítésére korlátozták pénzügyi rendszabályaikat. Ezzel azonban az adóztatás el is vesztette jelentőségét a központi hatalom és a hazai rendiség között folyó küzdelem szempontjából; kicsorbult éllel hozzáilleszkedett a magyarországi társadalom korábbi örökölt, hagyományos együttélési formáihoz.

Alapvető tendenciáját tekintve, nem jutunk más eredményre akkor sem, ha az adópolitika mégoly vázlatos áttekintése után a következőkben a *magyarországi hivatal-szervezet reformjának kérdését* vesszük vizsgálat alá. Az eredeti elképzelések és tervek itt abban összegeződtek, hogy Magyarországon „erőszakos úton kell bevezetni az abszolút uralmat”¹⁵ vagy ahogyan azt – a Verwirkungstheorie-val és Königsseg fentebb idézett

¹³ Fentiekre ld. *Benczédi L.*: i. m. 265.

¹⁴ A felsoroltakon kívül erre utal a nemességre 1672 elején kivetett fejadó, az ún. „capitatio” is, továbbá az az 1672 júniusi rendelet, amely a porták új összeírásáról intézkedett. Előbbire ld. *Gyárfás J.*: A jász-kunok története, Bp., 1885, IV. 347. és *Szederkényi N.*: Heves vármegye története. Eger. 1891. III. 100. Utóbbira ld. *Benczédi L.*: i. m. 205.

¹⁵ „d'établir par la force une autorité absolue” – hangzik francia eredetiben Gremonville 1671. ápr. 2-án kelt jelentése a miniszteri konferencia vonatkozó állásfoglalásáról, *Bogišić*: i. m. 191.

kijelentésével teljesen összhangban – egyik 1672 tavaszán kelt beadványában Lobkowitz Lipót előtt hangoztatta: „Tekintettel arra, hogy a magyarok nagyobb része részt vett a lázadásban és most is továbbfolytatja ellenállását, tökéletesen jogosult úgy tekinteni, hogy Magyarország eljátszotta privilégiumait.”¹⁶ Ha azonban e radikális hangvételű, fenyegető és tetszés szerint szaporítható – ámde kivétel nélkül *általánosságban mozgó* – kijelentések mellé odaállítjuk a magyarországi kormányzati reform alapjául szolgáló *konkrét* tervezeteket is, úgy már első pillantásra is szembetűnő kontrasztokra lehetünk figyelmesek. Mert ha elővesszük pl. a Magyarország jövőendő berendezéséről döntő 1672. március 31-i miniszteri konferenciára valószínűleg Lobkowitz által előterjesztett „tárgyalási direktívákat”, akkor mindjárt az első pontban a következő alapelveket olvashatjuk: a kormányzati reform kidolgozásánál a miniszterek legyenek tekintettel arra, hogy „a közügyekben bármiféle újítás mindenkor veszélyekkel jár”, s minthogy az alaptörvények felbolygatása (*alteratio constitutionum fundamentalium*) általában gyűlöletet kelt, tartsák szem előtt, hogy „a dolgok megszokott rendjét még akkor is könnyebb fenntartani és elviselni, ha az kevésbé igazságos, kevésbé hasznos és kevésbé jó, mint az új”¹⁷. A további pontokban is, ahol új hivatalként egy teljhatalmú királyi kormányzóság felállításáról van szó, végighúzódo vörösfonálként újra és újra visszatér az előterjesztés egyik fő gondja, hogy ti. miként lehetne az új hatóság felállításánál „elkerülni a régtől bevált tisztségek és rendeletek megváltoztatását vagy eltörlését”,¹⁸ s hogyan határolják körül az újonnan felállítandó hivatal politikai hatáskörét úgy, hogy közben „*az ország alaptörvényein semmiféle változtatást, újítást, még kevésbé törlést ne tegyenek*, hanem az ország hivatalai és bíróságai épségben és egészben fennmaradjanak.”¹⁹ stb. stb. (Kiemelés tőlem: BL.) Mindennek a sok kikötésnek, biztosítékokkal való körülbástyázásnak pedig, mint ismeretes, egyetlen – habár természetesen nem lebecsülendő – következménye az volt, hogy a rendi választáson alapuló nádori tisztség helyett, élén a német származású Ampringen Jánossal, felállították a csakis az uralkodónak felelős, tehát a rendi befolyástól független *guberniumot*, amely 1673 márciusában kezdte meg a működését Pozsonyban.

A bécsi udvar fent jellemzett óvatosságát persze még akár a magyarországi viszonyokkal való józan számvetésnek, egyfajta reálpolitikai bölcsességnek is tarthatnánk, ha az általuk óhajtott eredmény igazolta volna eljárásukat. Csakhogy ennek éppen az ellenkezője igaz: hogy az egyik standard osztrák történeti munka kifejezésével éljünk, a sajátos magyarországi körülmények között a gubernium felállítása csakugyan „halva született” elgondolásnak²⁰ bizonyult. Mert ez a szerv, amelyet létrehozói Magyarország legfőbb kormányzékének, az abszolutizmus amolyan csúcsminisztériumának szántak,

¹⁶ L. A. Wolf: Fürst Wenzel Lobkowitz, 1609–1677. Wien. 1869. 342.

¹⁷ Az idézett részek latin eredetiben: „novitates omnes in statu publico semper sint et fuerint periculosae . . . ideo consveta etsi minus aequa, vel utilia, facilius, quam nova, licet meliora et haberi et tolerari soleant.” Wien, Hofkammerarchiv, *Hoffinanz, Ungarn*, fasc. 237, 1672 márc., folio 480–487. Az előterjesztés címe: *Puncta consultationis de modo reordinandae administrationis in Regno Hungariae*.

¹⁸ „fugienda bene positorum antiquitus officiorum et statutorum mutatio vel abolitio.” – Uo.

¹⁹ „Qua ratione et gubernatio plenipotentiaria Hungariae Regni ac publica status eidemque annexa negotia restricta, nihil de fundamentalibus Regni statutis immutatum, vel innovatum, minus vero sublatum, sed et officiis et judiciis Regni salvis et integris . . .” Uo.

²⁰ O. Redlich minősíti így Österreichs Großmachtbildung in der Zeit Kaiser Leopolds I. c. összefoglaló művében. Gotha. 1921. 276.

sehogyan sem találta meg a helyét a korábbi fennálló központi hivatalok (udvari kancellária, udvari haditanács, udvari kamara) és a hagyományos rendi intézmények, ti. a vármegyék között; az ügyek érdemi intézése és eldöntése lényegében a gubernium felállítása után is *ugyanúgy* történt, mint e hivatal létesítése előtt, magyarul szólva, az új szerv alapján véve felesleges láncszemként, afféle „ötödik kerék”-ként iktatódott be a kormányzat gépezetébe. Mi sem jellemzőbb erre, mint hogy a 70-es évek végére a gubernium úgy „múlt ki” szinte önmagától, hogy jóformán intézkedni sem kellett a felszámolásáról.²¹

De a lipóti politika kormányzati reformjának a felszínessége nemcsak annak a szervnek a meddőségében érhető tetten, amelyet a bécsi udvar az abszolútizmus tulajdonképpen egyetlen új intézményeként az 1670-es években hazánkban létrehozott. Nem kevésbé tanulságos annak tekintetbe vétele, hogy *mi mindenhez nem tudott, nem mert, vagy nem akart hozzájárulni a központi kormány*, amikor Magyarország politikai újjárendezését tervbe vette. Mert jóllehet az erről szóló tanácskozásokon szóba kerültek olyan elgondolások is, mint a perrendtartás és a Werbőczy-féle tripartitum átdolgozása, a „zászlós-úri” rendi nagyméltóságok eltörlése, vagy a magyar földesúri-rendi érdekeket a legmagasabb szinten védő magyar udvari kancellária átszervezése, a fennálló kényes politikai helyzetben (amikor is a királyi Magyarország keskeny területsávját teljes hosszában a török és az erdélyiek bármikor beütése fenyegette, illetve a kuruc mozgalom terjedése szorongatta), végülis letettek bármilyen radikálisabb beavatkozásról, s a feudális tulajdon szempontjából különösen érzékeny magánjog területéhez hozzá sem nyúltak. Hasonló óvatosság jellemezte eljárásukat intézkedéseik nyilvánosságra hozatalában is 1673 márciusában: bár a kormányzati újításokat bejelentő pátensből ezúttal kimaradt az ország jogainak és szabadságainak szokásos emlegetése, de ugyanakkor a nádori tisztség eltörlését sem mondták ki benne „expressis verbis”, nem is szólva a királyi trón Habsburg-örökletességéről, amelynek a deklarálásától mindvégig tartózkodtak, jóllehet annak bevezetése az egyik főtörekvésük volt. Valójában azt remélték, hogy a rendi országgyűlés és a nádori tisztség hallgatólagos mellőzésével, illetve a gubernium egyidejű felállításával a magyarországi uralkodóosztályt idővel „hozzászoktatják” az új helyzet tudomásul vételéhez, amelynek a lényege az lett volna a szemükben, hogy a törvényhozási joggal bíró és az ellenzékiiségre mindig hajlamos oppozíciós karakterű rendiséget az uralkodó előtt meghódoló, lojális, tanácsadó rendiséggé szelidítsék meg.²²

A mondottak alapján úgy látjuk tehát, hogy igazat adhatunk Lobkowitz életrajzírójának, aki a bécsi udvar 1670 utáni kormányzati intézkedéseit összességükben véve „félrendszabályok”-nak minősítette (ennek tulajdonítva részben a kísérlet kudarcát is)²³ — ha ugyan nem pontosabb erről szólva még inkább „negyedrendszabályok”-ról beszélni. Mert ha már eleve bizonyos félszegség, felemásság mutatkozott meg az országos kérdések

²¹ A fentieket mindenekelőtt az OL. *Insinuata Regii Gubernii* c. sorozat (vagyis a pozsonyi kamarához intézett guberniumi leiratok) anyagának vizsgálatára alapozzuk.

²² Fentiekre ld.: A. Wolf: i. m. 334–361 – és Károlyi Á.: A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban. Értekezések a történettudományok köréből, 1883. — Meg kívánjuk itt jegyezni, hogy az 1680-as évek végén kidolgozott *Einrichtungswerk* természetesen már jóval mélyrehatóbb reformokat javasolt a magyarországi viszonyok megjavítására, de ennek vizsgálatát, minthogy az már a török kiűzése utáni új történeti helyzetben keletkezett, jelen áttekintésünkben nem tartjuk feladatunknak.

²³ Wolf: i. m. 361.

elbírálásában, úgy e politika saját céljaihoz mért elégtelensége még fokozottabban nyilvánult meg ott, ahol a mindennapi élet fősodra zajlott, ti. a magyarországi rendi társadalom alsó régióiban, a *nemesi vármegyék* szervezeti életében. S noha hangsúlyozni szeretnénk, hogy etéren (mint persze oly sok más kérdésben is) még további kutatásokra van szükség a tisztánlátáshoz, bizonyos tények ismeretében mégis megkockáztatjuk azt a feltevésünket, hogy az 1670-es évek kormányzati intézkedései ezen a szinten oly mértékű ellenállásba ütköztek, hogy annak megtörésére a központi akarat végrehajtói sem megfelelő erővel, sem kellő eszközökkel nem rendelkeztek. Mert a franciaországi „dragonnade”-ok példájára hiába küldött a kormány büntetésül jónéhányszor császári katonai egységeket az adózást megtagadó vármegyékre (hogy ti. azok a helyszínen természetben éljék fel a pénzben megtagadott adót)²⁴, a vármegyei kongregációk tucatnyi módot találtak ki a terhek alóli kibúvársra (igen gyakran pl. úgy, hogy a kvártélyozó katonaságot a kincstárra háramlott fiskális birtokokra irányították), mint ahogy ellenállásokon – mint arra más összefüggésben már korábban is utaltunk – a nemesség megadóztatása és a kivetett repartitíós adók teljes összegben való behajtása egyaránt hajótörést szenvedett.²⁵

De nemcsak a nemesi vármegye hol passzív, hol aktív ellenállásán hiúsult meg a Habsburg-abszolutizmusnak az a szándéka, hogy szorosabb kézbe és rendbe szedje az országot. Hiányzott ehhez a kellő ismeretekkel felszerelt, művelt, tájékozott, *szakképzett hivatalnokgárda*, a központi akaratot ellenkezés nélkül végrehajtó, megfelelő tisztviselők közreműködése is. Az általunk ismert források ennek a hiányosságnak két oldalát világítják meg. Egyrészt felhívják a figyelmet arra, hogy még a központi hatalom érdekeit képviselő (pozsonyi és szepesi) kamarákban is milyen mértékben voltak többségben azok a tisztviselők, akik pusztán a saját meggazdagodásukat tartva szem előtt, szinte minimális érzékkel sem rendelkeztek az uralkodó fenntartás nélküli szolgálatához, illetve akik a bécsi udvar velük szemben felállított elvárásaival szemben, az abszolutista államelmélet követelményeivel kapcsolatos teljes tudatlanságukban, a hibák és melléfogások hosszú sorozatát követték el.²⁶ A másik ilyen elgondolkodtató jelenség az, hogy az 1670 után végrehajtott reformok után a központi hatalom, számos adat tanúsága szerint, a fennálló

²⁴ Ilyen esetekről tudunk pl. 1675 szeptemberében *Vas vármegyéből*, októberben *Győr megyéből*, 1676 februárjában *Liptóból*, áprilisban *Hevesből*, az év őszén pedig *Trencsénből*. Ld. OL. Kamarai levéltár, *Litterae ad cameram exaratae*, fasc. 61, 1675/386 – uo. 1675/409 – fasc. 62, 1676/66 – uo. 1676/118 – fasc. 63, 1676/395.

²⁵ Ez utóbbira egy-két példa: *Veszprém megye* 1677 szeptemberéig az 1672. június 1-től esedékes 12212,50 Ft-ból 7581,37 Ft-ot, azaz a kivetett összeg 62%-át fizette meg (OL. *Litterae ad cameram exaratae*, fasc. 65, 1677/287.) – *Szabolcs megye* 1677 januárjában ott tartott, hogy az 1672–73 után járó hátralékokat igyekezett behajtani, ami ebben az esetben nyilván a bűjdöső kurucok gyakori beütéseivel is összefüggésben volt (*Ung megye levéltára*, Beregszász, fond 4, op. 2, nro. 1030, pag. 1–2, Szabolcs megye 1677. jan. 7-én kelt átirata Ung megyéhez) – *Bars vármegye* az 1672 júniusától 1677 áprilisáig ráeső mintegy 24 950 Ft-ból csupán 6092 Ft-ot, azaz kötelezettségeinek mindössze 24,5%-át teljesítette. (ld. *Botka T.: Jogtörténeti tanulmányok a magyar vármegyék szervezéséről*, Budapesti Szemle, Új folyam, IV. 1866. 250. – Vö. OL. Kamarai levéltár, *Litterae Camerae Posoniensis et aliorum*, fasc. 3059, 1673 jan. 5-i repartitio)

²⁶ Erre nézve a legtanulságosabbak a pozsonyi kamara többnyire Bécsben tartózkodó elnökének, Kollonics Lipót bécsiújhelyi püspöknek a kamara tanácsosaihoz intézett azon levelei, amelyekben az abszolutista államelméleti doktrínákban gondolkodó püspök az uralkodó ellentmondást nem ismerő szolgálatának szükségességéről oktatta ki a pozsonyi, s rajtuk keresztül a szepesi kamara tisztviselőit. Ezek lelőhelye: OL. *Litterae ad cameram exaratae*, passim.

vármegyei és uradalmi igazgatást, még ha akarta volna, sem tudta volna jobbal felcserélni, sőt e feladatok ellátásának színvonala, az új körülmények között, a jelek szerint, több területen vissza is esett. A legszemléletesebben talán az 1671-es perekben elkobzott és kincstári kezelésbe vett egykori magánföldesúri birtokokon mutatkozott meg ez a színvonsüllyedés — méghozzá olyan nyugat-magyarországi területeken, ahol a termelési és igazgatási rendellenességek ekkor még semmiképpen sem voltak a kuruc portyázó csapatok pusztításaival összefüggésbe hozhatók. Azok az adatok pl., amelyek a kincstári igazgatásba vett egykori Nádasdy-birtokokról ilyen szempontból fennmaradtak, egészében arról tanúskodnak, hogy a konfiskálással széthullott, de legalábbis szétzilált magánföldesúri igazgatást a központi hatalom ekkor még képtelen volt azonos színvonalon a magáéval felváltani, vagy akár csak ideiglenesen pótolni.²⁷ Ilyen és ehhez hasonló jelenségek láttán nem túlzás arra következtetni talán, hogy az 1670 után bevezetett új kormányzati rend nem, hogy jobb, hatékonyabb, szakszerűbb közigazgatást honosított volna meg Magyarországon, de bizonyos területeken (a 70-es évekig mindvégig jellemző katonai anarchián túlmenően is) egyenesen a feudális káosz és rendetlenség felélénkülését mozdította elő.

Mindent összevéve, azt kell mondanunk tehát, hogy az 1670 után Magyarországon alkalmazott Habsburg-kormányzati reform, amely mint láttuk, már előzetesen kidolgozott alapelveiben is az ország korábbi törvényeinek és intézményeinek nagyfokú kíméltén alapult, majd még inkább vesztett erejéből a gyakorlati végrehajtás során, egészében nem volt alkalmas arra a szerepre, amelyre kitervelői szánták: nélkülözte a kellő átütőerőt ahhoz, hogy a hazai nemesség ellenállását leküzdve, a magyarországi rendi társadalmat az abszolutizmus elvárásainak megfelelően formálja át. Bármilyen szándék fűtötte is magát Lipótot és tanácsosait a magyarországi viszonyok „máskénti berendezésének” nagy elhatározásában, minthogy az itteni társadalmi rend gyökereihez, a földesúr-jobbágyviszony állami szabályozásához nem mertek hozzányúlni, a dolgok logikájából következőleg, amely a történelem kiemelkedő fordulópontjain csak vagy-vagy megoldásokat ismer (meglehet, néhányuk jobbik meggyőződése ellenére), végül is *rákényszerültek* a hagyományos rendi struktúra fenntartására, sőt a megtörni óhajtott rendi erőkkkel való szoros együttműködésre. A Habsburg-politikának ezt a kezdeti reformtervekhez mért megtorpanását, sőt a hazai rendiséggel, s ezen belül mindenekelőtt a nagybirtokos arisztokráciával kötött politikai és osztályszövetség biztonságát ígérő partjai közé való visszahátrálá-

²⁷ Hogy ismét csak néhány konkrétumra utaljunk: így panaszkolta pl. 1674 márciusában a csejtei fiskális tisztt, hogy a több földesúr magánbirtokát képező Vág menti Beckó várában nem tudják ellátni a katonai szolgálatot, mert az urak elhanyagolják a vár őrzését, nem küldenek drabantokat. Jellemző a kamara emberének ezzel kapcsolatos megjegyzése: „Most nem tartanak senkitől is semmit sem, azelőtt mégis szegény Nádasdytól tartottak, azért is mind drabantok, mind virrasztók pleno numero voltak.” Ld. OL. *Litterae ad cameram exaratae* fasc. 58, 1674/75. — Más esetben a nyugat-dunántúli fiskális birtokok prefektusa jelentette, hogy a légrádi vicekapitány olyan tűrhetetlen zsarolásokat követ el a környék jobbágynépén, amilyenekre „gondolni sem mert Nádasdy Ferenc életében”. Uo. fasc. 57, 1673/69. — De hasonló úr keletkezett a Nádasdy-birtokok kincstári kezelésbe vétele után a rábaközi területek árvízvédelmében is. Nádasdy idején ui. a csornai prépost volt a rábaközi falusi bírák kapitánya a „Rábára való gondviselésben”, de — mint azt az egyik kamaratiszti jelentésből megtudjuk — „mióta szegény úrnak (mármint Nádasdynak) halála esett, mostan immár semmi szavát nem fogadják öngyáságának (ti. a prépostnak)”. Uo. fasc. 58, 1674/122., stb.

sát mi sem fejezte ki jobban, mint az *ellenreformációnak* tendenciájában folytonosan növekvő szerepe az 1670-es évek magyarországi kísérletében.

Rátérve ezek után a magyarországi Habsburg-politika e főösszetevőjére, az *ellenreformáció erőszakos terjesztésének* alapján véve két szakaszát különböztethetjük meg hazánk 1670 és 81. közötti történetében – hozzátéve azonban, hogy ez a periodizálás itt nem jelent merev időbeli egymásutániságot. Az első szakaszt, amely 1671 elejétől nagyjában 1672 végéig tartott, a protestáns templomok tömeges elfoglalása jellemezte, ami nagymértékben járult hozzá a politikai elégedetlenség felszításához, s a kuruc mozgalom széles népi támogatásához. A második periódusban, amely 1672–73 fordulóján váltotta fel az első, az ellenreformáció vezérkara a protestáns egyházak dologi javairól – a templomok, paróchiák, iskolák, egyházi birtokok és javadalmak elvételéről – a két protestáns egyház személyi állományára, az egykorúak kifejezésével élve, a protestáns „eretnység” élő „gyökereire”, a prédikátori karra helyezte át támadása súlypontját. A prédikátorüldözés főhulláma 1673 januárjában a református és evangélikus lelkészek tömeges letartóztatásával vette kezdetét, s több mint 700 személy bíróság elé idézésével 1673 őszén és 1674 tavaszán a Pozsonyban megrendezett két nagy prédikátorperben érte el a csúcspontját. Az itt jellemzett két periódust pedig egyaránt végigkísérte a protestáns felekezetekhez tartozóknak a közeletből való kiszorítására irányuló törekvés: a vármegyei és városi tisztújításokra kiküldött királyi (kamarai) biztosok, többnyire császári katonai segédlettel, s nem egyszer idegkimerítő, hosszas alkudozások útján gondoskodtak róla, hogy a tisztikarok protestáns többségét megtörjék, s hogy a főbb tisztségekben a protestáns jelölteket katolikusokkal cseréljék fel. A központi hatalomnak a megyei és városi autonómiákba való nyílt abszolutisztikus beavatkozása eszerint vallási téren nálunk is bekövetkezett – habár ezen a területen is meglehetősen eltérő hatásfokkal: a korona tulajdonába tartozó szabad királyi és bányavárosok magistrátusainak erőszakos katolizálásában – látszatra és ideiglenesen mindenestre – nagyobb eredményeket értek el, mint a szívósabb ellenállásra képes vármegyei kongregációkkal szemben.²⁸

Eltekintve egyes elfogult katolikus egyháztörténeti munkáktól, nem igen akad ma már olyan történetírói irányzat, de még csak tudományos rangra igényt tartó történeti feldolgozás sem, amely az ellenreformáció e radikális fellépését – akár az indítékait, akár a következményeit, akár a hatásfokát tekintve – ne tartaná alapjában elhibázott, célját tévesztett lépésnek, vagy legalábbis sajnálatos melléfogásnak. Abban sincs különösebb véleményeltérés, hogy az ellenreformáció e szélsőséges, türelmetlen képviselte súlyos nehezékként, káros ballasztként terhelte meg a Habsburgok magyarországi politikáját. Az álláspontok elkülönülése, szóródása ezzel szemben ott kezdődik, ahol az ellenreformációnak a Habsburg-politika egészen belül elfoglalt *helye* vetődik fel kérdésként, vagyis amikor azt kell mérlegelni, hogy magának a bécsi udvarnak mennyi része volt a negatív döntésekben. A legrangosabb osztrák összefoglaló munkák ugyanis többé-kevésbé mind a mai napig azt az álláspontot képviselik, hogy az ellenreformációért *elsőrendűen* a magyar főpapok és mánások felelősek, s hogy az udvar legföljebb abban követett el hibát, hogy az ő hatalmi törekvéseiknek szabad folyást engedett, vagy legalábbis nem fékezte meg

²⁸ Erdemes itt megjegyezni, hogy a templomfoglalásra, tisztújításra kiküldött kamarai biztosok, vagy commissariusok tk. hazai megfelelői voltak a franciaországi intendánsoknak, akiknek, mint ismeretes, kulcsszerepük volt a franciaországi XIV. Lajos-féle abszolút monarchia közigazgatásában.

őket.²⁹ Kérdés tehát, amelyre az 1670-es évekre vonatkozó mai kutatások nem igen kerülhetik meg a választ: vajon mennyiben helytálló ez a vélekedés? Vajon az ellenreformáció csakugyan „kívülről” bevitt irányzatként volt-e jelen a korabeli Habsburg-politikában, vagy ellenkezőleg, ennek a politikának a lényegéből fakadt? Vagy más szóval kifejezve, vajon véletlenszerű körülményeken (időbeli egybeesésen, egyesek szubjektív döntésén stb.) múlt-e az állami politikának az ellenreformációval való szoros összekapcsolódása, vagy éppen ellenkezőleg, szerves része, szükségszerű velejárója volt-e az utóbbi ennek a politikának?

A felsorolt kérdések mérlegelésénél mindenekelőtt abból a figyelemre méltó tényből kell kiindulnunk, hogy a Magyarországon követendő politika irányát illetően a bécsi udvarban már 1671-től kezdve két párt áll egymással szemben. Az ún. „miniszterek” vagy „politikuskok” pártja (ahová elsősorban Lobkowitzot és Montecuccolit sorolhatjuk) az abszolutizmus adóztató, „jogeljárásos” formájának minél radikálisabb alkalmazásáért szállt síkra, s ugyanakkor bizonyos óvatosságot, mérsékellet ajánlott az ellenreformációs rendszabályok alkalmazásában. Ezzel szemben a másik irányzat, amely a pápai nuncius, a katolikus klérus és a jezsuiták köré tömörült, kezdettől fogva az ellenreformációs intézkedéseket, mindenekelőtt a templomfoglalásokat szorgalmazta, s rossz szemmel nézte, helytelenítette a kormányzati újítások, de főként az adórendszabályok radikalizmusát. Ez a két irányzat, minden belső vitája ellenére, az első másfél-két évben egymást támogatva, kéz a kézben haladt előre és nagyjában kölcsönös egyensúlyban tartotta egymást. Ez az átmeneti egyensúlyi helyzet borult fel aztán 1672 őszén a kuruc felkelés hatására, meghozzá úgy, hogy a kuruc támadás tanulságainak levonásakor az adóztató irány (mint azt más összefüggésben már korábban is láttuk) minden tekintetben alulmaradt, a diadalmasan felülkerekedő ellenreformációs csoporttal szemben. A két irányzat küzdelmének ezt az eldőlését fejezte ki egyébként az a körülmény, hogy az adópolitikai visszalépéssel, meghátrálással egyidőben az ellenreformációs irány éppen 1673 elején indította meg a prédikátorok likvidálására irányuló nagy hajtóvadászatát.³⁰

Az eseményeknek ez a vázlatos áttekintése két dologról mindenképpen meggyőzhet. Az egyik az, hogy az ellenreformáció vezérkara (amelyhez Szelepcsényi György esztergomi érsek rendkívüli kormányzati befolyása révén természetesen a magyarországi főpapságot is hozzá kell sorolnunk) tagadhatatlanul *külön erőként* lépett fel a bécsi udvarban, s hogy ezt a csoportot nem lebecsülendő nézeteltérések választották el a politikai reformerektől. A másik, ami szembeötlő, a kuruc felkelés „kívülről jött” hatása, a szónak abban az értelmében, hogy az mintegy katalizátorként lépett fel a bécsi udvaron belül zajló pártküzdelmekben: a maga részéről és a maga módján kétségtelenül hozzájárult a reformirányzat háttérbe szorulásához, s egyben akarva-akaratlanul a társadalmi szempontból retrográd, konzervatív erők felülkerekedését segítette elő. Az 1672-ben kibontakozó kuruc mozgalom rendi-földesúri jellege, e mozgalom hatalmas népi támogatása ellenére is, nem utolsósorban abban is kifejezésre jutott, hogy a bécsi udvart, amely addig egy progresszív (adóztató) és egy konzervatív (ellenreformációs) vasat egyidejűleg tartott

²⁹ Ennek az álláspontnak egyik legpregnansabb kifejtését ld. *Redlichnél*: i. m. 277–282.

³⁰ A „politikuskok” és az ellenreformációs irányzat közötti vita menetére és dokumentumaira a korábban idézett irodalmon kívül ld. még *Vanyó T. A.*: A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról, 1666–1683. Pannonhalma. 1935.

a tűzben, végülis az előbbi elejtésére, illetve az utóbbi még magasabb hőfokú hevítésére ösztökölte.

Mindazonáltal úgy véljük – s éppen ezen a ponton tér el álláspontunk az osztrák polgári történetírás uralkodó felfogásától – a történelem felszínén maradnánk, s egyoldalú, hibás következtetésre jutnánk, ha a magyarországi Habsburg-kísérlet ellenreformáció „eltérülésében” akár a magyarországi katolikus papság fellépésének, akár a kuruc felkelés kibontakozásának tulajdonítanánk a döntő, a meghatározó szerepet. S e vélemény kialakításában elsősorban nem is az a számos egykorú forrással bizonyítható, tömeges jelenség erősíthet meg bennünket, hogy a protestáns templomok elfoglalásához, már jóval a kuruc felkelés kibontakozása előtt, a falvak és városok tucatjaiban a császári német katonaság biztosította a karhatalmat (úgyannyira, hogy közreműködésük nélkül az 1670-es évek „templomfoglaló háború”-ját elképzelni sem lehet)³¹ – bár ez a körülmény, úgy véljük, már önmagában is figyelmet érdemel. Kérdésünk megválaszolása szempontjából azonban ennél mindenképpen nagyobb fontosságot kell tulajdonítanunk az 1670 utáni magyarországi Habsburg-politika genezisének, annak a folyamatnak ti., amelynek során (a fentebb bemutatott mindkét frakciót beleszámítva) e politika bécsi vezérkara adott személyi összetételében kialakult.

Ebben a keretben nincs módunk arra, hogy az ausztriai ház és a politikai katolicizmus, az ellenreformáció közötti szoros összefonódást a korábbi évtizedekre visszamenően, a maga történeti kifejlődésében vizsgáljuk. Tárgyunk szűkebb összefüggésében csupán arra kívánunk utalni, hogy a korabeli abszolutista államelméleti doktrína azon közismert tételének, miszerint a hitbeli egység az abszolutizmus által létrehívandó politikai egység nélkülözhetetlen előfeltétele, roppant mély gyökerei voltak a bécsi udvarban is, s ez a körülmény már eleve arra figyelmeztet, hogy az abszolutizmus és az ellenreformáció hívei közötti minden, jobbra taktikai jellegű politikai nézetkülönbségek ellenére is a két irányzatot ugyanakkor az együttműködés és egymásrautaltság eltéphetetlen kötelékei kapcsolták egymással össze. Amellett a bécsi udvar felelős tényezőinek szemében az egymásrautaltságnak ezt a tudatát a közelmúlt és legújabb történelmi tapasztalatok még inkább megerősíteni látszottak: így nemcsak csehországi politikájuk sikereit hozták egyes összefüggésbe az ottani protestantizmus felszámolásával, de pl. abban is a vallási szempontnak voltak hajlandók a döntő jelentőséget tulajdonítani, hogy az 1670. évi rendi felkelés az egyöntetűen katolikus Horvátországban összehasonlíthatatlanul csekélyebb visszhangra talált, mint a vallásilag kevert és megosztott Magyarországon.³² Ezért hát a legkevésbé sem véletlen – nem egyes személyek szubjektív döntésén és egyéni rokonszenvéen múltott – ha a bécsi udvar irányítói (s azon belül az abszolutizmus legkeményebb szószólói is) tudatos választás eredményeként *kezdetektől fogva* a katolikus nagybirtokos arisztokráciával, s ezen belül is, mint ennek legfőbb politikai érdekképviselével, elsősor-

³¹ Erre vonatkozó dokumentumok különösen a *pozsonyi* és a *szepesti kamara* iratsorozataiban (OL.) találhatók nagy számban.

³² Így fejtegette pl. Badeni Hermann, a bécsi udvari haditanács későbbi elnöke a svéd követnek 1672 augusztusában: Lipót mindaddig nem tekinthető Magyarorszáig igazi urának, amíg az evangélikusokat meg nem alázzák, minthogy a legújabb rebellióban is kitűnt, hogy míg a vallásilag egységes Horvátországban senki nem akart a császár ellen felkelni, addig a protestáns többségű felső-magyarországi városok szinte valamennyien Rákóczi mellé álltak. Ld. *O. Redlich*: Das Tagebuch Esaias Pufendorfs, i. h. 588.

ban a katolikus főpapsággal való együttműködésre alapozták 1670 után követett magyarországi politikájukat.

Hogy a bécsi udvar milyen mértékben tette a maga iniciatívájából abszolutista kísérlete részesévé a magyarországi katolikus főpapságot, annak jellemzésére ezúttal csupán két mozzanatra kívánjuk felhívni a figyelmet. Az egyik tény, amelynek jelentőségét személyi szempontból nehéz volna túlbecsülni, *Szelepcsényi György* esztergomi érsek kulshelyzetbe kerülése az 1670-es évek magyarországi politikájában, ami, tegyük hozzá, Lipót és legszűkebb környezete kifejezett kívánságára történt. Mi sem jellemzőbb erre, mint az a jelenség, hogy a rendi felkelés leverésének másnapján, az 1670-es év nyári és őszi hónapjaiban, amikor az új magyarországi politika irányának kijelöléséről és első lépéseinek a megtételéről volt szó, a bécsi udvar szinte mocanni sem volt hajlandó mindaddig, amíg a teendőket Szelepcsényivel meg nem tárgyalta, illetve maga mögött nem tudta a primás támogatását.³³ A másik mozzanat, amelyre utalni kívánunk, ugyancsak összefüggésben volt Szelepcsényi politikai közszereplésével, de jelentőségében, horderejében egyben jóval túl is mutatott az érsek személyén. Ez a mozzanat pedig az a körülmény volt, hogy bár a (felkezeti hovatartozástól függetlenül kibontakozó, tehát katolikusokat és protestánsokat egyaránt tömörítő) rendi szervezkedésben való részvételért, vagy legalábbis az összeesküvés feljelentésének elmulasztásáért a bécsi kormány, Szelepcsényivel az élén, a magyarországi katolikus főpapság jónéhány prominens személyét (így az érseken kívül Sennyei István veszprémi és Szegedy Ferenc egri püspököt, de másokat is) felelősségre vonhatta, illetve a pápai kúrián keresztül perbe foghatta *volna* — ámde ennek a lépésnek a megtételétől mindvégig óvakodott, és pedig azért, mert nagyon is jól felmérte, hogy minden szempontból népszerűtlen vállalkozásához Magyarországon a legfőbb (sőt szervezeti szempontból tulajdonképpen az egyedüli) támaszként mégiscsak az ellenreformációs egyház kínálkozik. Ami egyben azt is jelentette, hogy a jogeljárás politikai féloldalas (mert a katolikus egyházat teljes egészében mentesítő, a protestáns egyházakat viszont kétszeresen sújtó) alkalmazásával a bécsi kormány tudatos megfontolás eredményeképpen maga alakította ki azt a politikai terepet, amelyen az ellenreformációs irány oly hatalmas, s tegyük hozzá, idővel egyre félelmetesebb erővé növekedhetett.³⁴

Ezek azok a főbb okok, amelyek végülis arra készítetnek, hogy az ellenreformáció erőszakos fellépésében, a korabeli magyarországi Habsburg-politika egészét mérlegelve, ne valamiféle „járulékos” tényezőt lássunk, hanem azt e politika lényegéből fakadó vonásának, sőt mi több, e *lényeg igazi megnyilvánulásának* tekintsük. Mert ha igaz is, hogy a kuruc mozgalom *hozzájárult* a reformirányzat háttérbe szorulásához, illetve a konzervatív-rendi ellenreformációs irány felülkerekedéséhez, a kuruc kihívásra adott válasz tartalma végeredményben mégsem a kihívó, hanem a válaszadó minőségén múlt. Márpedig, ha a bécsi kormány végülis nem progresszív, hanem retrográd irányban vonta le a „fegyverek kritikájának” tanulságait, úgy ebben annak törvényszerű következményét kell látnunk,

³³Ezt a szituációt a bécsi Burg belviszonyait kitűnően ismerő Orbán István magyar kancelláriai referensnek a távollévő érsekhez Bécsből írt 1670. szept. 11-i levele fejezte ki talán a legtömörebben, amelyben ezekkel a szavakkal adta vissza az udvarnak a magyarországi teendővel kapcsolatban várakozó álláspontot tükröző közfelfogását: „sine domino Archiepiscopo Strigoniensi nihil faciemus.” Ld. *Jelentés* a Majláthok bécsi levéltárából. Századok, 1869, 639.

³⁴A protestánsok kétszeres jogfosztására az eddig idézett irodalmon kívül ld. még *Esze T.*: Bársony György „Veritas”-a. Irodalomtörténeti Közlemények, 1971.

hogy 1670-ben kezdett magyarországi vállalkozásához az udvar már eleve az ellenreformációs egyházban kereste és találta meg a maga legfőbb szövetségesét, s mi sem természetesebb, mint hogy egy olyan válsághelyzetben, mint amilyen az 1672 őszi volt, fokozottan vette igénybe e szövetség hatalmi fedezetét. Amihez még hozzátehetjük: ha a történelmi haladás szempontjából eszerint negatívan kell is értékelnünk a Habsburg-politika 1672-ben végrehajtott irány módosítását, a történeti realitásokhoz mérve el kell ismernünk e lépés bizonyosfokú racionalitását, mert a másik irányzat továbbfejlesztésének, meggyőződésünk szerint, ekkor még nem voltak meg a kellő előfeltételei. Csaknem egy évszázadnak kellett még elteltie ahhoz, hogy Mária Terézia, majd főként II. József korára, egész más történelmi körülmények között, egy ilyen kísérlethez a belső és külső feltételek valamennyire is megérlelődjének.

*

Ha mármost a fenti áttekintés után valamiféle összegezésre teszünk kísérletet, s véleményt próbálunk formálni az 1670-es évek magyarországi Habsburg-kísérletéről, úgy a magunk részéről nem vonnánk kétségbe annak abszolutista indítékát és célzatát, de hangsúlyozandónak véljük a *terv* és a *megvalósulás*, a *szándék* és az *eredmény* mélyreható és áthidalhatatlan ellentmondását. A Habsburg-abszolutizmus 1670 és 81 közötti első magyarországi „kiadása” egészében nem az abszolutizmus fokozatos és sikeres kiépülésének, hanem ellenkezőleg, lépésről-lépésre való leépülésének, elsekélyesedésének, az általa legyőzni óhajtott rendiséggel való összefonódásának az évtizede volt hazánk történetében. Ezért úgy véljük, hogy a Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi rendiség átmeneteket nem ismerő, merev szembeállításában az összetett és bonyolult történeti valóság eleve pontatlanul, mi több, sok szempontból hibásan tükröződik, mert adott korban maga a „legtisztább” abszolutista szándék és program is szükségszerűen rendi tartalmakkal telítődött, mihelyt kísérletet tettek a gyakorlatba való átültetésére. Éppen ezért elkerülhetetlennek tartjuk, hogy a magyarországi abszolutista kísérlet jellemzéséhez eleddig ebben a vonatkozásban nem igen használt új jelzőket és fogalmakat vegyünk igénybe, annak *éretlen*, *korai* és egyben *doktrinér* voltára mutatva rá, ami egyúttal azt a meggyőződésünket is kifejezi, hogy a magyarországi gazdaság és társadalom egykorú fejlettségi szintje még meglehetősen távol állt attól, hogy egy ilyen átalakítást a siker reményében napi-rendre lehessen tűzni.

Ezen a ponton természetesen óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy az említett jelenségek hogyan jelentkeztek a monarchia más országaiban és tartományaiban – de ennek érdemi vizsgálatától jelen áttekintésünkben el kell tekintenünk. Annak a meggyőződésünknek azonban még a rendelkezésünkre álló keretek között is hangot szeretnénk adni, hogy adott időpontban még a monarchia Magyarországon kívül eső részei is távol álltak a nyugati típusú abszolút monarchiák fejlettségi színvonalától. Ebben az álláspontunkban mindenekelőtt olyan jelenségek erősítenek meg, mint a Habsburg-centralizáció befejezetlensége³⁵, az alsófokú közigazgatásnak a birodalom egész területén meg-

³⁵ Jellemző erre, hogy a Grazban működő belsőausztriai, illetve Innsbruckban székelő felső-ausztriai kamarai és hadügyi szervek pl. nem a bécsi központi hivataloknak, hanem a tartományi titkos tanácsai kollégiumoknak voltak alárendelve, ami azzal a következménnyel járt, hogy a végrehaj-

mutatkozó rendi jellege, az osztrák ház jogara alá tartozó országokkal, illetve tartomány-csoportokkal szemben alkalmazott egyenlőtlen bánásmód³⁶; s végül, de nem utolsósorban az a jellegzetes körülmény, hogy ha a Fehérhegy utáni esztendőkből a cseh és az osztrák rendek el is veszítették törvényhozási jogaikat, évenként összehívott Landtagjaik továbbra is megtarthatták – mint ahogy Lipót hosszú uralkodásának évtizedeiben is mindvégig gyakorolták – adómegajánlási, újoncozási és sérelmezési jogosítványait.³⁷ A Habsburg-monarchia fejlettségének erre a felemás és elégtelen szintjére, illetve ennek szubjektív felismerésére mi sem jellemzőbb, mint az udvari kamara tanácsosainak egy 1664 szeptemberéből származó önkritikus, s egyben önleplező nyilatkozata, amelyben egy olasz üzletembernek a török háború szükségleteire előteremtendő pénzforrásokkal foglalkozó tervezetét véleményezték. Eszerint: „Ilyen vagy olyan célra valamilyen pénz-alapot létesíteni, s az ehhez szükséges pénzforrásokat megnyitni megvalósítható dolog Franciaországban, amelynek képére dolgozták ki ezt a tervet, vagy másutt, ahol az uralmat abszolút módon gyakorolják . . . *De hogy Felsőleged országaiban, ahol a rendek szabad elhatározásától függ, mihez járulnak hozzá, s ahol a tapasztalat azt mutatja, hogy ha valamihez hozzá járulnak is, úgysem lehet azt megvalósítani*, lehet-e valami hasonló véghezvinni, nagyon is kérdésesnek tűnik az udvari kamara szemében.”³⁸ (Kiemelés tőlem: BL.) Valljuk meg, az ebben az előterjesztésben tükröződő önértékelés az adott történeti szakaszban még sokkal inkább rendi monarchiaként, semmint kiérlelt fejedelmi abszolutizmusként állítja elének az osztrák-Habsburgok formálódó dunai államszövetségét.

Mindezzel persze korántsem kívánjuk azt állítani, hogy a Habsburg-centralizáció folyamata ne haladt volna ténylegesen előre a XVI–XVII. század folyamán; a fentiekkel pusztán azt kívántuk érzékeltetni, hogy magát az abszolutizmus magyarországi „bevezetését”, mint a bécsi udvar bevallott célját és szándékát adott időpontban sem a hazai viszonyok, sem az összmonarchiai állapotok nem tették időszzerűvé.

Más kérdés, hogy a magyarországi rendiség olyan értelemben vett „megrendszabályozása” sem sikerült a Habsburg-politikának, mint amilyen mértékben azt Csehország

tásban igen nagy befolyáshoz jutottak a partikuláris rendi érdekek. Ennek a helyzetnek csak I. József 1705-ben, illetve 1709-ben végrehajtott reformjai vetettek véget, de teljes felszámolására csak Mária Terézia alatt került sor. Ld. *Th. Fellner–H. Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung, Wien. 1907. 88, 242. és 257–266.

³⁶ Hogy a Bécsnek körülvevő alsóausztriai tartomány pl. minden tekintetben (és elsősorban persze az adóztatásban) kedvezményezett helyzetben volt a többi tartományokhoz képest, arra *H. I. Bidermann*: hozott perdöntő adatokat. Jellemző, hogy a tartományi rendek együttes tanácskozásának (egyfajta összmonarchiai parlamentnek) az összehívása is elsősorban az alsóausztriai rendek ellenállásán hiúsult meg Lipót idején, mert egy ilyen tanácskozástól (tegyük hozzá, teljes joggal) kivételezett helyzetük elvesztését féltették. Ld. *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee*, 1526–1804. II. 1889. Innsbruck, 6. és 100.

³⁷ A rendi gyűlések széles hatáskörére és tényleges hatalmára csakúgy, mint az alsó közigazgatás rendi jellegére ld. különösen *Béranger*: i. m. Les ordres et la vie politique c. fejezetét, 172–189. Eszerint Lipót uralkodásának évtizedeiben az alsóausztriai Landtag pl. évi átlagban 8 hónapig, a csehországi rendi gyűlés pedig mintegy 5 és fél hónapon át ülésezett együtt, ámde mindkét helyen előfordult, hogy a rendi tanácskozások éveken át permanenciában voltak. 182. (Csak mellékesen jegyezzük meg ezzel kapcsolatban, hogy éppen a Lajtán túli tartományok rendi gyűléseinek rendszeres tanácskozása láttán válik igazán feltűnővé a magyar országgyűlés összehívásának 19 éven át tartó „szüneteltetése” 1662 és 1681 között.)

³⁸ Ld. *H. Srbik*: i. m., 188.

esetében keresztül tudták erőszakolni. Magunk részéről ennek az eltérésnek döntő okát *a két ország sajátos helyzetének a különbözőségében* látjuk. Az a körülmény ugyanis, hogy országunk területe az ozmán birodalommal és az erdélyi fejedelemséggel volt határos (mint arra már korábban is, a kormányzati reform vonatkozásában utaltunk) már eleve bizonyos óvatosságra készítette a bécsi udvart Magyarország irányában: ez a különleges helyzet olyan „fékeket” épített be itteni eljárásába, amilyeneknek az alkalmazására a 30-éves háború megújuló hullámai sem kényszerítették rá Csehországban. Mert bármilyen szempontból hasonlítjuk is össze az 1620 utáni csehországi és a félévszázaddal későbbi magyarországi rendszabályokat, minden téren azt tapasztaljuk (így a perbe fogottak és kivégzettek számában, a vizsgálat méreteiben és időtartamában, a konfiskációs rendszabályokban, az elkobzott birtokok sorsában, az uralkodóosztály személyi állományának kicserélésében stb.), hogy a régi oppozíciós rendiség elleni Habsburg-támadás már első döntőnek szánt csapásában is összehasonlíthatatlanul súlyosabb kihatású volt Csehországban, mint nálunk Magyarországon. S hogy ebben az eltérésben a mi esetünkben — ti. a Magyarországon alkalmazott büntető rendszabályok viszonylag mérsékeltabb voltában — ismét csak *a török jelenléte* volt a döntő mozzanat, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1671 júniusában, amikor a rendkívüli bíróság a „felségsértők” elleni vizsgálat csehországi méretű *kiszélesítésére* tett javaslatot, ebben a döntő pillanatban maga a császári kormány állította le a vizsgálat kiterjesztését — sőt a még függő ügyek haladéktalan lezárására utasította a bíróságot — mert a porta hadikészülődéseiről szállongó hírek nyomán a török háború bármikor kiújulásától lehetett tartani³⁹ stb.

Mindez sajátosan ellentmondásos színben állítja elénk a *török kérdés* jelentőségét a Habsburg-államszövetségen belül lezajló folyamatok szempontjából. Mert amíg az ozmán-török kihívásnak vitathatatlanul ösztönző hatása volt a Habsburg-központosítás XVI–XVII. századi folyamatára (gondoljunk pl. az 1556-ban felállított udvari haditanács kiemelkedő szerepére mind a török elleni védelem, mind az állami centralizáció előmozdításában), addig ennek a serkentő hatásnak, legalábbis a rendekhez való viszonyában, semmiféle jelét nem láthatjuk a Habsburgok *abszolutista* törekvéseinek kibontakozásában. Ami ti. az 1670-es magyarországi helyzetet illeti, mi a magunk kutatásai során ilyen összefüggésnek eddig mindenesetre nem akadtunk a nyomára. Sőt, visszautalva most már a fentebb mondottakra, úgy látjuk, hogy a török jelenléte adott időpontban sokkal inkább gátja, akadálya, semmint elősegítője, ösztönzője volt a Habsburg abszolutista tervek magyarországi végrehajtásának.

Ennek alapján is igazolva látjuk azt a felfogásunkat, hogy a centralizációs törekvésekkel ellentétben az *abszolutista tendenciák* nem az osztrák ház török elleni európai hivatásával voltak összefüggésben, hanem elsősorban azokból a hatalmi ellentétekből és szükségletekből fakadtak, amelyek az osztrák-Habsburgokat (a dinasztia spanyol ágával együtt) az Európa feletti hegemoniáért folyó küzdelemben tették érdekeltté. Ezért is érezzük indítatva magunkat, hogy ha belpolitikai aspektusában (vagyis országunk történeti adottságai szempontjából) végső eredményében korai és éretlen kísérletnek tartjuk a Habsburg-ház XVII. századi abszolutista próbálkozását, úgy külpolitikai szempontból mindenekelőtt abszolutista törekvések *dinasztikus* célját és jellegét húzzuk alá.

*

³⁹ Ld. *Pauler Gy.*: i. m. II. 376.

Л. Бенцеди:

**Мотивы габсбургского-абсолютизма и его осуществление
в 70-ые годы XVII века в Венгрии**

(Резюме)

В первой части своей статьи после краткого историографического обзора автор изучает мотивы политики Габсбургов в 70-ые годы XVII века в Венгрии. Он перечисляет прежде всего внешнеполитические и внутреннеполитические стимулы попытки абсолютизма и его исторические и идеологические двигатели, отдельно подчёркивая мотивирующее влияние какой-нибудь свойственной пренациональной венгерофобии в поступках венского двора в Венгрии. Во второй части автор переходит к изучению осуществления политики Габсбургов, начатой в 1670 г. в Венгрии, и в ходе этого (кончая с годом 1681) рассматривает три области этой политики: современную налоговую политику Габсбургов, преобразование системы ведомств Венгрии и возобновленное после 1670 г. большое нападение контрреформации. На основе изучения выше перечислённых вопросов автор делает вывод, что в рассмотренное время абсолютистская попытка венского двора пришла в упадок: первые стремления реформа, развёртывающиеся с большим размахом во всех областях довелись до оппортунизма и компромисса со сословно-помещичьими интересами и силами.

Наконец автор статьи суммируя обращает внимание на абсолютистские планы венского двора и на методы осуществления, другими словами на непримиримое противоречие намерения и результата. Согласно этому общественно-политические реальности Центрально-Восточной Европы и отношения власти, тесно связанные с наличием турок в Европе сделали непроходимым абсолютистский путь исторического процесса в тогдашней Венгрии.

Első dolgozatok

POÓR JÁNOS

A. L. Schlözer történetszemléletéről

Talán nem fölösleges utalni rá, hogy Schlözer közel negyven éves tanári tevékenységének színtere, a göttingai egyetem a 18. század utolsó harmadában a magyar nemesség és értelmiség egyik fontos szellemi központja is volt. Az egyetem és Magyarország kapcsolatai a század 80-as éveiben, Schlözer munkásságának fénykorában erősödtek fel. Az egyetem történész, statisztika és politika professzora nemcsak mint a híres intézmény tanárainak egyike, hanem mint Magyarországon is rendszeresen olvasott – Magyarországgal kiemelt jelentőséggel foglalkozó – folyóiratok szerkesztője külön vonzóerőt is jelentett a magyar diákok számára. Ismertek és nagyrabecsültek voltak Magyarországon történeti, államelméleti művei, különösen „Északi történet”-e, melyben az ország történetével, a finnugor nyelvrokonság kérdéseivel is foglalkozott. Több tanítványa játszott a későbbiekben jelentősebb szerepet a magyar politikai vagy tudományos életben: Podmaniczky József, Berzeviczy Gergely, Rát Mátyás, Budai Ézsaiás, Schwartner Márton, Engel János Keresztély.¹

Schlözer lelkész családban született (1735 Jagstadt) és pályáját is teológusként kezdte a wittenbergi egyetemen. Doktori disszertációját még teológiából írta *De vita Dei* címmel.² Átkerülve a göttingai egyetemre (1754), teológiai érdeklődése háttérbe szorult, történelemmel, statisztikával, filológiával kezdett foglalkozni. Legnagyobb hatást közvetlen pártfogója, a történész professzor Michaelis és a statisztikát előadó Achenwall gyakorolta rá. A keleti történelem iránt egyre határozottabban formálódó érdeklődésének megfelelően – egyben a korabeli ideális tudós-eszménynek eleget téve – hosszabb keleti utazást tervezett a már húsz évesen több nyelvet beszélő Schlözer. A keleti tanulmányút előtti két év svédországi házitánítóskodás (1756–1758) az utazás anyagi feltételeit volt hivatott előteremteni. Göttingába való visszatérése után tudatosan készült az utazásra (ekkor tanult meg arabul), amelyet azonban elnapolt, majd mint később kiderült, végleg megakadályozott a közel nyolcéves pétervári tartózkodás. A Pétervári Akadémia történész professzora, Müller már elkezdett, majd abbahagyott történeti forráskiadói tevékenységéhez Michaelistól kért segítőtársat. Így került Schlözer Pétervárra 1761-ben. Feladata – a már 1732-ben elkezdett *Samlung russischer Geschichte* című forráskiadvány szerint (ezt folytatta Müller 1758-tól)³ – orosz történeti források publikálása volt, Müller segítőtársaként.⁴ A kezdeti együttműködést azonban hamarosan ellenségeskedés váltotta

¹ H. Balázs Éva: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Századok, 1963. 1187–1204. I. és ugyanő: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763–1795. Bp., 1967. A göttingai egyetem és Magyarország kapcsolataira lásd: *Dümmert Dezső: Göttinga és a magyar szellemi élet. Filológiai Közlöny*, 1961. 3–4. sz. és *Borzák István: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Bp., 1955.

² F. Frensdorf: Schlözer. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*, XXXI. Leipzig. 1890. 568. Frensdorf munkája Schlözer életének tényszerű leírása. Schlözer életére lásd még uő.: *Von und über Schlözer*. Berlin. 1909. Schlözer önéletrajza: August Ludwig Schölzers öffentliches und Privatleben, von ihm selbst beschrieben. Göttingen. 1802. (ennek orosz fordítását használtuk). *Fia, Christopher Schlözer* munkája: August Ludwig von Schölzers öffentliches und Privatleben. Leipzig. 1828. I–II.

³ Slecer: Nesztor. Russzkije letopiszi na drevle-szlavjanszkom jazüke. 1809. I. mna. (az orosz kiadás oldalszámait betűk jelzik).

⁴ Obscsesztvennaja i csasztnaja zsziny Avgusztja Ludoviga Slecera, im szamim opisannaja. Szanktpetyerburg, 1875. 3, 44. (a továbbiakban: Önéletrajz). Schlözer oroszországi tevékenységére

fel. Az ambíciózus fiatal tudóssal szemben presztízsét féltő Müller egyre inkább akadályozta az önálló koncepcióval jelentkező, a famulusságon túllépni akaró Schlözer tevékenységét.

Éles harcot kellett vívnia – mind emberileg, mind tudományos téren – Lomonoszovval is, az ébredő (részben jogosan németellenes) orosz nemzeti öntudat képviselőjével. Kettejük konfliktusa, amely egy időben Schlözert egzisztenciálisan is veszélybe sodorta, mintegy szimbóluma volt az orosz tudományos élet külföldi irányítottsága ellen megindult nemzeti kulturális mozgalomnak. „Schlözernek sokat kell még tanulnia, hogy az orosz történelem professzora legyen”, mondta Lomonoszov – ha hihetünk Schlözer önéletrajzának –⁵, és minden erejével akadályozta akadémiai alkalmaztatását. Támadta Schlözer orosz nyelvtanát, normann-elméletét, a nyugati hatások túlhangsúlyozását az orosz történelemben, Schlözer viszont az ő „Kratkij rosszizszkij letopiszec” című történeti munkájáról nyilatkozott lebecsülően.⁶ A nagyhatalmú Lomonoszovval szemben azonban megfelelő háttérrel volt Oroszországban Taubert, az akadémiai kancellária vezetője. Neki köszönhető még 1762-ben adjunktusi kinevezését és magántanári állását Razumovszkij herceg iskolájában. Ennél is fontosabb azonban Michaelis atyai pártfogása, melynek eredményeképpen Schlözer már 1764-ben megkapta egyetemi professzori kinevezését. Lomonoszovval szemben pedig maga II. Katalin védte meg s 1765 januárjában, már mint a Pétervári Akadémia rendes tagja, biztos egzisztencia birtokában folytathatta történeti kutatásait.⁷ Több Oroszországban írt műve közül⁸ kiemelkedik a „Neuverändertes Russland”, de itt gyűjtötte az anyagot egyik legnagyobb hatású művéhez, az „Északi történethez” is. Pétervárott kezdte el egyetemes történeti és statisztikai előadásait, majdani göttingai fő kollégiumait.

Oroszországi munkásságának kétségtelen sikerei ellenére fő célja a göttingai egyetem tanári állásának elnyerése volt. Az egyetem szabad szellemében és jól felszerelt könyvtárában látta a tudományos munka feltételeinek igazi biztosítékát, sőt az összegyűjtött orosz történeti források kritikai kiadásának egyetlen lehetőségét; nem különben csábították a Göttingából könnyebben realizálható európai utazások. Mint annyiszor, most is Michaelis segítette: 1769-ben Schlözer a göttingai egyetem rendes professzora lett, egyúttal engedélyt kapott a Pétervárról való hazatérésre.⁹

Pályája Göttingában egyenletesen felfelé ívelt. Először történelmet adott elő, majd 1772-ben átvette volt tanárától, Achenwalltól a statisztikai és politikai előadásokat. Mellékesen, a korabeli egyetemi szisztémának megfelelően útleíró, újságolvasó stb. kollégiumokat tartott. Az 1770-es évektől volt olyan év, hogy háromszáznál is több beiratkozott hallgatója volt. (A göttingai egyetem átlagos létszáma 1770–90 között nyolc- kilencszáz fő.¹⁰)

lásd: August Ludwig v. Schlözer und Russland. Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas, Band IX. Berlin. 1961 (szerk. Eduard Winter); Lomonosov–Schlözer–Pallas. Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas, Band XII. Berlin. 1962 (szerk. Eduard Winter) tanulmányai közül *E. Winter*: Schlözer und Lomonosov; *A. A. Zimin*: Schlözer und die russische Chronistik; *L. Müller*: Schlözer und die Nestor-Chronik; *C. Grau*: Zur Stellung Tatischevs, Lomonosovs und Schlözers in der russischen Geschichtsschreibung; és *L. Richter*: Über Schlözers Beitrag zum deutschen Rußlandbild in den sechziger Jahren des 18. Jahrhunderts.

⁵ Önéletrajz, 193.

⁶ Schlözer und Russland, 5–10.

⁷ Schlözer nem felejtette el leróni háláját II. Katalinnak (Neuverändertes Russland oder Leben Chatarina der Zweiten. I. Riga und Mittau. 1771, Vorrede) és később is II. Frigyes, II. József és III. Gusztáv mellett II. Katalin kormányzatát tekintő államideálja megtestesítőjének. Katalin orosz állami szolgálatot is felajánlott Schlözernek, aki azonban a tudományos pályát nem akarta a politikusi-val felcserélni, bár „ha az élet nem kárpótolta volna, sose tudnám magamnak megbocsátani, hogy nem fogadtam el”, – írta önéletrajzában.

⁸ Ob izbranyii koroljev v Polse, 1764; Probe russischer Annalen. Bremen–Göttingen. 1768; Tableau de l’histoire de la Russie. Göttingen. 1769.

⁹ 1765/66-ban már majdnem egy évet Göttingában töltött szabadságon. A végleges hazautazást azonban nehezítette, hogy nem vihette volna magával az orosz forrásokról készített jegyzeteit (Önéletrajz, 211). 1769-ben azonban a jegyzetanyagát magával víve távozatott Pétervárról.

¹⁰ *Frensdorff*: Schlözer. 593.

Európaszerte – Magyarországon is – ismertté tették nevét folyóiratai: Briefwechsel meist statistischen Inhalts (1774), Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts (1776–1782), majd ezt folytatta Staatsanzeigen címmel (1782–1794). Göttingában írta legjelentősebb műveit: Vorstellung seiner Universalhistorie. Göttingen und Gotha, 1772–1773.; Weltgeschichte nach ihren Haupttheilen im Auszug und Zusammenhange. Wien, 1786.; Allgemeines Statsrecht und Statsverfassungslehre. Göttingen, 1793.; Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I–II–III. Göttingen, 1795–1797.; Theorie der Statistik. Göttingen, 1804., emellett több kisebb jelentőségű munkát.¹¹

Kiterjedt tudományos tevékenysége számos elismerésben részesült: udvari tanácsosi, titkos tanácsosi, I. Sándortól orosz nemesi címet kapott, levelezett Kaunitz-cal, Zedlitz-cel, Hertzsberggel, hívták a hallei egyetemre, díszdoktora lett a katolikus innsbrucki egyetemnek, itáliai útja során fogadta a későbbi II. Lipót, folyóiratára egész Európában figyeltek, az angol királyi család tagjai látogatták házáat.

Emellett azonban nem volt híján ellenségeknek sem, a göttingai egyetemen Heyne, Gatterer, Kästner, Göttingán kívül Herder, Thunmann, Emin, Ewers támadták, a göttingaiak inkább személyes, az utóbbiak tudományos téren.¹² Staatsanzeigen c. folyóirata mindvégig a támadások kereszttüzében állt. A betiltás – többszöri kilátásba helyezés után – végülis 1794-ben, a jakobinus diktatúra idején következett be: hallgatólagos fő oka Schlözernek a francia forradalom korai korszaka iránti szimpátiája volt. Schlözer forradalom iránti szimpátiája azonban még az első éveket illetően sem volt egyértelmű. Nem a forradalmi tömegmozgalommal szimpatizált, azt csak a francia kormányzat reformok iránti érzéketlensége – szükségyszerű, negatív – következményének tartotta, amitől – írja – „minket németeket őrizzen meg az isten”¹³ és már 1789-ben úgy vélte, hogy a franciák döntő többsége „máris átkozza magát” vétkek könnyelműségéért.¹⁴ A francia forradalmat valójában létező társadalmi problémák szükségyszerű, de negatívvá váló – „csőcselék diktatúrájába” torkolló – megoldási kísérletének tartotta, olyan intő példának Európa államai számára, ami felvilágosult reformok általi javításokkal kerülhető és kerülendő el.

Folyóiratának betiltásával Schlözer visszavonult az aktív politikizálástól, a koalíciós háborúk, a napóleoni korszak, különösen pedig Poroszország bukása kiábrándították a felülről irányított felvilágosult államot békés reformokkal megteremteni kívánó Schlözert. A századforduló idején már csak a tudományos munkára összpontosított, az erdélyi szászokorról írt három és a Nesztor krónika öt kötete élete utolsó korszakának eredménye.

*

Amikor rátérünk Schlözer történetiszemléletének vizsgálatára, nem a forrásait kutatjuk, hanem az eredmény az, amit megkísérlünk bemutatni.

Schlözer emberről és történelemről alkotott nézetei, hangsúlyozott törekvése ellenére, hogy a történelmi ismereteknek a dolgok természetéből és a történelemből kell eredniük¹⁵ – deduktívak. Az ember és a történelem megítélésekre ugyanis regulatív elve: a saját korához való politikai viszonyát meghatározó legyen. Célkitűzése: az ember és a történelem törvényszerűségeinek tanulmányozása által irányelveket adni a jelen politikusainak (a cselekvéshez) és gondolkodó egyéniségeinek (a tisztánlátáshoz), a megvalósítás során azonban megfordul a dolog és a múlt törvényszerűségeit, jellegzetességeit a jelenhez való viszonyulás utalja ki. A jelenhez való *kritikai* viszony, ami bonyodalmakat okoz. A

¹¹ Summarische Geschichte von Nord-Afrika. Göttingen. 1775; népszerű formában, gyerekek számára is átdolgozta világtörténetét, egyben ez az egyetlen magyarul is megjelent műve; A világ történeteinek tudományára való előkészület. Soprony. 1795 (fordította Német László, Schlözer volt tanítványa).

¹² Ch. Schlözer: i. m. 342–346; Frensdorf: i. m. 578; Schlözer: Nesztor. V. XVI.

¹³ Staatsanzeigen. XVI. kötet 64. füzet 49. cikk 457. l. (a továbbiakban Staatsanzeigen XVI. 64:49. 457.)

¹⁴ Staatsanzeigen. XIV.53:11.94.

¹⁵ Schlözer: Allgemeines Statsrecht und Statsverfassungslehre. Göttingen. 1793. 27 (a továbbiakban: Statsrecht.)

múlnak, a történelemnek ugyanis ezáltal olyan képet „kell” felmutatnia, aminek törvényszerű konzekvenciájaként a 18. sz. végének – Schlözer szerint feltétlenül szükséges – reformtörvényei is levezethetők. Végsősoron egyszerű dologról van szó, egy előfeltevés konzekvenciájáról: Schlözer saját korában (nagyrészt az angol alkotmányos monarchia idealizált képe alapján) számos reformot tartott megvalósítandónak, de ehhez (a szemléletesség kedvéért leegyszerűsített hasonlattal: a közjog mintájára) nem tartotta elegendő alpnak a hibák racionális felismerését, hanem szükségesnek látta, hogy ezeknek a reformoknak a történelemben felmutatott emberi természettel való megfelelését is ki-mutassa.

A „természeti emberből” levezetett törvényszerűen fiktív emberi-természet kép a felvilágosodás gondolkodója számára kulcskérdés: a történelem ahistorikus kezdete, a jelennel szemben támasztott követelmények vezérlő elve. Schlözernek a természeti állapotról alkotott nézetei Achenwall és Michaelis által közvetítetten a természetjogi iskola tanaira nyúlnak vissza, pozitívan Pufendorfra és Grotiusra, negatívan Hobbesra¹⁶, de nem mondtak ellent az emberi természetet normaként kezelő felfogásnak Montesquieu, Helvetius, Voltaire tanai sem, akikre Schlözer többször is hivatkozik. Rousseau historizált-közömbös természeti állapot képének nincs hatása Schlözer eszmerendszerére, bár Rousseau műveit is jól ismerte és az államjogról írott művében külön fejezetet szentelt a rousseau-i népszuverenitás-elmélettel való polémiaának.

A természeti állapot az a terület, ahol meg lehet alapozni a jelen embereszmény alapjául szolgáló kizárólag természeti (tehát öröknek is vehető) elvek szerint meghatározott ember-képet. Persze ez az ember-kép csak alap, de milyenségétől függ, hogy az államot a természeti állapotú ember ellenére (Hobbes), vagy természete konzekvenciájaként (Grotius, Pufendorf) vezetik le, vagy pedig mint Rousseau-nál, a természeti állapot alternatív, azaz a realizált, abszolút elvetendő történeti fejlődéssel szemben a társadalmi szerződésben megteremteni kívánt állami berendezéséhez is lehetséges alap.

Schlözer történetiszemlélete sok területen a Bibliához kötődik. Az embert Isten hatezer év előtti teremtményének tartotta,¹⁷ Isten azonban az ember meghatározásakor már nem kap a teremő aktusnál túli szerepet. Olyannyira nem, hogy a teremtett ember kezdetben legfontosabb jellemzőinek, a nyelvnek és az észnek is híján van, létében az állatokkal mutat feltűnő hasonlatosságot.¹⁸ Jellemzője a fájdalommal szembeni érzékenység és a meglegedettségre – vidámságra törekvés. Schlözer az ember kiemelkedését az állati létből, az útját az igazán emberi létig, – ami nála csak az államközösségbe való lépéssel valósulhat meg –¹⁹ emberi ösztönök, hajlamok (Instinkt, Trieb) fokozatos aktivizálódásával képzelte el. A hajlamoknak és ösztönöknek kiemelt jelentőségük van. Amennyiben ugyanis azok mint az ember embermivoltából eredő meghatározottságok tételeződnek, a működésükből fakadó emberi sajátosságok evidenciaként kezelhetők és egy sor emberi ösztön bevezetésével tetszőleges ember-kép alakítható ki.

Az emberréválás útjának első fontos állomása az ősemberben „hamarosan megfeszülő rugónak”, a tevékenységnek a megjelenése (ezt Schlözer nem írta pontosan körül). A primitív, állati öröm (Lust) vágyat ezzel egyidejűleg felváltja a boldogságra (Glück) törekvés – szintén nem pontosan megfogható – már emberre jellemző kategóriája.²⁰ Az egyéni boldogságot kereső embertől (minden ember lényegi sajátossága ez Schlözernél)²¹ azonban még több irányba lehetne nyitni a rendszert, akár a bellum omnium contra omnes felé is, az „emberiség ügye ellen” író Hobbes-tól viszont – láttuk – Schlözer elhatárolta magát. A természeti állapot nála nem a mindenki harca mindenki ellen állapota,

¹⁶ Az államelmélet irodalmát áttekintve írja többek között: „A 30 éves háború alatt lépett fel Grotius az emberiség ügyéért, Hobbes és Graswinkel pedig az ellen” (Staatsrecht, 86).

¹⁷ Schlözer: Vorstellung der Universalhistorie. Zweite, veränderte Auflage. Göttingen. 1775. 268 (a továbbiakban: Universalhistorie).

¹⁸ Staatsrecht, 31, 33.

¹⁹ „A politikai kapcsolat az emberiség anyja és az államon kívül sohasem lett volna ember az ember” (Universalhistorie, 231).

²⁰ Az egyéni „boldogságra törekvés minden emberi tett és speciális ösztön forrása” (Staatsrecht, 34).

²¹ Schlözer: Theorie der Statistik. Göttingen. 1804. 30 (a továbbiakban: Statistik).

sem az ösztönök szintjén, sem később, a fokozatosan bontakozó emberi ész felismerése alapján: „Az ember nem tagadhatja” – írta –, „hogy a másik ember hozzá hasonló lény, következésképp azt, vagyis magát a másik énjében szeretni fogja, érdekelni fogja annak fájdalma, öröme.”²² Ez az ember természetébe dedukált társulási hajlam a későbbiek során az ész által is megerősítést nyer. Azonban még ennél is tovább mehetünk. A közösségi, társadalomalkotásra irányuló hajlam Schlözer rendszerében nemcsak az ember természetéből, ösztöneiből, ésszerű felismeréséből következő pozitív törekvés, hanem a szükségleteit egyedül kielégíteni nem tudó ember gyengesége által negatívan is megerősítették: „Gyenge a magányos természeti ember a gyakran ellenséges természettel, az állatokkal és az állati természetű emberekkel szemben. Következésképpen a természeti állapotban nincs szabadság... e gyengeség érzése folytán az ember közösségekbe menekül.”²³ A magány gyengesége kényszeríti, eredendően szociális hajlama pedig lehetővé teszi az ember számára a közösségekben való egyesülést. Ez a természeti állapotkép, amit Schlözer megrajzolt, alkalmas arra, hogy szükségsszerűséggé tüntesse fel az ember közösségekbe törekvését, de ugyanakkor azok első formáinak – házi és polgári közösség – létrehozásához elégségesnek tartsa az ember pusztá ösztöneit.²⁴ Ha az első két közösségi forma megalapításakor nem is zárja ki az ész működésének lehetőségét, azok lényegi sajátosságának mégis azt tartja, hogy tisztán természeti törekvések logikus eredményeként jönnek létre. A tisztán természeti társulási hajlamból tehát Schlözer még nem az államot vezeti le. Az állam ugyanis rendszerében, túl azon, hogy szükségszerű, minőségileg is magasan a természeti állapot fölött álló képződmény, ezért nem akarván azt az ösztönszinthez rendelni, állam előtti közösségi formákat vett fel rendszerébe, amelyekben mintegy megérnek az állam előfeltételei. Ezek a házi közösség (a házastársi, családi viszony) és a sokkal fontosabb polgári közösség.

Mi a polgári közösség?

Az az állapot, ahol „a családok gyengeségük érzete miatt egyesülnek... együtt gondoskodnak szükségletük kielégítéséről, együtt úzik az ellenséget. Mégis minden családfő a saját ura marad... senki sem parancsol köztük, csak tanácsol.”²⁵ A polgári közösség egyúttal az ember tapasztalati felismeréséből is fakad: „amennyiben egy kis társaság is erősíti őt, egy nagyobb – az emberi erők különbözősége folytán – még több előnyt biztosít...”²⁶ A polgári közösségnek két nagyon fontos feladata van. 1. A még „pusztából hozott törvények” hatásosabb védelme, 2. a magasabb szintű közösségi együttéléshez szükséges új pozitív törvények megalkotása és betartása. A pusztából hozott törvényeken Schlözer nem ért más, mint az emberi együttélés természeti szabályait: boldogságra törekvést, védelmet a külső ellenséggel szemben, a másik ember iránti szeretetet, azaz a természeti törvényt. Ez azt jelenti, hogy az ösztönök a természeti törvény elveinek felelnek meg, a későbbiek szempontjából pedig alapvető fontosságú, hogy a természeti törvény és az ösztönök megfelelnek az ész által felismert törvényszerűségeknek is.²⁷ A pozitív törvények pedig nem mások, mint az emberek által hozott – olyan együttélést szabályozó – jogszabályok, amelyek már nem vezethetők le csak az ember ösztöneiből, hajlamaiból, hanem a politikai közösségben való életet az ész alapelvei szerint irányítják (illetve kell, hogy irányítsák).

A polgári közösség differencia specifikuma a természeti állapot és a házi közösséghez viszonyítva: pozitív törvények léte és fokozatos gyarapodása; az államhoz képest viszont az, hogy a már meglevő és a közösség létszámának, erejének növekedésével egyre fontosabbá váló pozitív törvények betartásához nincsenek intézményesített szervei. Átmeneti állapot a még csupán az ösztönei által kijelölt úton járó, illetve a saját magának törvényt szabó és azt tagjaival szemben érvényesítő közösségi formák között. A polgári közösség klasszikus formájában: „Biztos, állandó élet, zavartalan gondosko-

²² Staatsrecht, 38.

²³ I. m. 37.

²⁴ „Az első két közösség, a házi és a polgári, a pusztá ösztönökből megmagyarázhatók, a harmadikba (az államba – P. J.) való átmenet során már a gondolkodó tapasztalatnak kellett hatnia” (Staatsrecht, 5).

²⁵ Statistik, 28.

²⁶ Staatsrecht, 63. és köv.

²⁷ Az ész elvei alapján – pozitív törvények alkotásával – berendezkedő állam ezáltal nem az ember ösztönei, hajlamai ellenére, hanem mint azoknak megfelelő jöhet majd létre.

dás a jövőről és a jobbá levésről. Idegenek ezreinek segítségét élvezzi az ember és kedvére (értse: kényszerítés nélkül) nyújt maga segítséget.”²⁸

Azonban ez, a fennmaradását csak tagjainak belátására, józan ítélőképességére és becsületességére alapozó közösség huzamosan nem maradhat fenn. Ha léte megfelel is az ember természetes ösztöneinek és bontakozó értelmének, nem felel meg minden ember (esetleg a többség) törekvésének. A boldogságát kereső ember nem feltétlenül látja be, hogy törekvésének határt szab a másik embernek ugyanerre való joga, s ha az egyéni érdekek a közösség érdekei fölé nőnek, a sanctiós jogok híján levő polgári közösség anarchiába torkollik.

Schlözer állítja tehát: 1. Az emberi nem arra hivatott, hogy békés, polgári egyéni boldogságát biztosító közösségekben éljen, melynek reális lehetőségét az ember szociális természete biztosítja és az egyetemes észtörvény is erre ösztönöz. Csak közösség biztosíthatja a polgárok boldogságát és így a közösségi élet minden ember érdeke. 2. Állítja viszont, hogy nem minden ember (sőt a többség nem) képes felismerni saját érdekeit, azokon csak önnön vágyainak korlátlan kielégítését érti. Állítja azonban azt is, hogy ez utóbbi nem az ember igazi természete, hanem annak elfajulása.²⁹ Schlözer nagyon tudatosan jutott el ehhez a dilemmához. Feltételezte a közösségi életet, mint az ember természeti törvények meghatározta törekvéseinek célját, egyúttal viszont azt, hogy az pusztán a természeti törvényekre (ösztönökre) alapozva csak felemás lehet, azaz: megteremthető a közösség, de huzamosan nem funkcionálhat. E dilemma feloldásaként lép be az állam, azzal az előfeltevéssel, hogy a politikai-hatalmi szervezet túlléphet a polgári közösségek anarchiáján és az embert pozitív törvényekkel visszavezetheti, már minőségileg magasabb fokon a békés közösségi élethez. A politikai állam keretein belül (és ezzel a felvilágosodás számos gondolkodójának nagy dilemmáját kerülte el – meg) állította az emberi nem összes képességei kifejlődésének lehetőségét (nem valóságát). A feladat (lévén, hogy az állam abszolút evidenciaként, mint az emberiség fennmaradásának kerete tételeződik) annak ésszerű berendezésére, vagy ha ez nem történt meg, az ész alapelveinek megfelelő reformálására redukálódik.

Ennek a felfogásnak az alapja: Schlözer saját korához való viszonya. Meggyőződése volt, hogy a pozitív emberi együttélést csak az állam biztosíthatja és az államnak van egyedül lehetősége a szükséges reformok megvalósítására forradalom és anarchia elkerülésével. Konkrét példája erre az angol alkotmányos monarchia³⁰, a német államok egy részében megindult felvilágosult reformtörekvések³¹, II. Frigyes („aki a trónról hirdeti, hogy az uralkodó az állam első szolgája”³²), II. József és II. Katalin reformrendeletei. A felvilágosult abszolutizmus iránti illúzióiból következő történet szemléletének államközpontúsága, olyannyira, hogy a civilizált emberi életet csak az államban tudja elképzelni: „azon kevesek, akik még nem így (államban) élnek, vadak”, tehát ez a közösségi forma az ember mivoltának ismérve.³³

Hogyan jön létre az állam?

A polgári közösségek története Schlözer szerint megmutatta: ha a nap mint nap felmerülő közösségi ügyek elintézésére nincs egységes irányító szerv, akkor az egyéni érdekek követéséből fakadó diszsonancia felbomlasztja a létrejöttkor pozitív célokat kitűző közösséget. A tapasztalat is arra tanít, hogy az egyes ember nem feltétlenül tudja átlátni a közösség érdekeit. A belső munkák megszervezéséhez, a viszályok rendezéséhez, a külső támadások elleni védekezéshez szükség van egy egységes akaratra. Schlözer gondosan ügyelt arra, hogy az ember természetéből, vagy ha nem abból, legalább ésszerű belátásából, ne annak ellenére vezesse le az államot. Nem tartotta elegendőnek pusztán azt leszögezni: „a népet irányítani kell”, hanem azt is hozzáfűzte, hogy az „irányítás szükségességét a nép maga is érzi”, mivel ősjogával, hogy mindent megtehet mások sérelme nélkül, nem tud élni.³⁴

²⁸ Staatsrecht, 65.

²⁹ I. m. 71. és köv.

³⁰ Staatsanzeigen. XIV. 54 : 20. 181.

³¹ Staatsanzeigen. I. Vorbericht, XVIII. 72 : 65.

³² Staatsrecht, 92.

³³ Statistik, 29.

³⁴ Staatsrecht, 97.

Az önmagát irányítani nem tudó, viszont az ebből potenciálisan következő anarchiát emberi természetével ellentétesnek érző nép ezért „szabad akaratából lemond született felségéről” és azt szerződés révén ünnepélyesen átruhazza egy ettől fogva föléje rendelt hatalomra. (Attól függően, hogy kire száll a főhatalom, Schlözer, a korabeli felfogásnak megfelelően, alapvetően három kormányzati formát különböztetett meg: demokráciát, arisztokráciát és monarchiát. Mivel azonban a monarchiát ismerte el a legjobb kormányformának, az állam elemzése során annak monarchikus formájából indul ki.) Az akaratok egyesítése révén létrejött állam (pactum unionis voluntatum) ezután mint a nép képviselője irányítja a közösség ügyeit, törvényeket hoz, azokat betarttatja, vezeti a külügyeket stb.³⁵ Az alattvaló – írja Schlözer – „megtartja minden korábbi emberi és közösségi jogát, teljes szabadságát tetteiben, a kis mérséklést leszámítva, amit az új államjogok jelentenek.” A természetes emberi közösséget meghaladó állam, célja szerint, a természetes emberi kollektizmus (a polgári közösség által is célzott) hatásos biztosítására jött létre.

A nép érdekeit képviselő uralkodó, a természetes és közösségi jogait jórészt megtartó nép absztrakt-humánus általánossága azonban a fogalmak pontosítása után sokkal merevebb tartalmat kap. A néperdek szolgálata ugyanis – azáltal, hogy Schlözer a néptől megtagadja saját érdekei felismerésének képességét – nem az uralkodónak a nép által kitűzött célokat realizáló tevékenysége, hanem csupán az uralkodó racionális imperatívusza (az viszont igen!). A „kis jogmérséklés” viszont ennek következtében beláthatatlanul nagyra válhat, mert ha a nép nem látja át az állam (saját) érdekeit, akkor vagy azt kell feltételezni, hogy az állampolgár ösztönösen helyesen cselekszik, de ezt Schlözer nem feltételezi³⁶, vagy pedig a nép fel nem ismert „valóságos” érdekei oltárán sokszor kényszerül feláldozni „vélt” érdekeit. A népnek az uralkodóval szemben ellenállásjoga sincs. Az alaphatalom „tagadhatatlanul a népé volt először, de azt átadta, át kellett adnia, mert mint nép nem képes gyakorolni és nem veheti vissza tetszése szerint, még ha tudná sem.”³⁷ – írja. Schlözer a népszuverenitást csak a demokratikus kormányformában ismerte el, de ezt a kormányformát, konkrétan Svájcot kizárólag mint az eredendő rossz berendezkedésű állam megtestesítőjét emlegette folyóiratában³⁸, éppúgy, mint a görög demokráciát, egyetemes történetében.³⁹ Az arisztokratikus és monarchikus kormányformában a szuverenitás az oligarchiához, illetve az uralkodóhoz kötődik. A nép pedig, különösen az egyes alattvaló, ha a szerződéskötés során egyszer átadta a hatalmat, a parancsok elleni engedetlenséggel felség sértést követ el.⁴⁰ Az állam intézményesített szférájából a népet Schlözer egyértelműen kizárta.

Az államban – látjuk – határozott alá-fölrendeltségi viszonyról van szó már annak kialakulása-kor. Nem meglepő, ha azt találjuk, hogy a schlözeri elmélet ennek az alá-fölrendeltségi viszonynak az eredetét is az ember természetéhez rendelte. Előfeltevése az állam abszolút szükségszerűsége, s igyekezett annak minden jellemzőjét pusztá evidenciaként eredeztetni a korábbi állapotokból. Hogyan lesz a még az egyenlők szabad egyesülésében megtestesülő polgári közösségből (igaz, az egyenlőség már ott is csak a családfelek egyenlőségét jelenti) uralkodó-nép viszony? Hogy az államot ne kelljen oktrojálni, Schlözer néhány újabb emberi sajátosságra mutat rá, amelyek különösen aktivizálódnak a természetes közösségekből az államba való átlépés folyamán. Fontos megállapítása: az emberek fizikai adottságai (erős, gyenge, szép, csúnya), erői (gazdag, szegény), szellemi adottságai (okos, buta) már a természeti állapotban sem egyformák s a különbségek később csak növekednek.⁴¹ „Csak félig igaz az a mondat, hogy minden ember természetből fogva egyenlő. Csak jogaikban egyenlők az emberek”,

³⁵ Schlözer államfelfogására lásd: R. Mohl: Die Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften. II. Erlangen, 1856. 440–460; A. Berney: August Ludwig von Schölzers Staatsauffassung. Historische Zeitschrift, 132. 1925. 43–67.

³⁶ Sőt, azt mondja, hogy az emberek többsége buta és gonosz, ezért irányításra van szüksége (Statistik, 30).

³⁷ Staatsrecht, 98.

³⁸ Staatsanzeigen, II. 7 : 34; IV. 14 : 12.

³⁹ Universalhistorie, 70.

⁴⁰ Staatsrecht, 104, 107.

⁴¹ I. m. 40. és köv.

abban, hogy az erősebb a gyengébbet, az okosabb a butábbat, nem használhatja fel saját céljaira,⁴² akkor sem, ha tudja, hogy a nálánál gyengébb érdekében lépne fel. Az alá-fölérendeltségi viszonyt azonban levezeti Schlözer, csak nem felülről, hanem alulról, azáltal, hogy minden olyan alá-fölérendeltségi viszonyt jogszerűnek, a jogegyenlőséget meg nem sértőnek tekint, amely az alárendelt beleegyezésével történik. A beleegyezés szentesítette hierarchia így már az emberi lét kezdeteihez rendelődik és előképévé válik az állami fennsőségeknek, ráadásul az ember bensőjéből eredően, mert az „ember, aki természetből szabad, szereti magát alávetni egy uralkodónak”.⁴³ Így válik az állami politikai intézményrendszer csupán törvényszerű utolsó láncszemmé a természeti állapot fizikai szellemi különbözősége és a házi közösség fokán megjelenő magántulajdonból eredő gazdasági hierarchia láncán.⁴⁴ A korábbi formákhoz képest annyiban más az állam – de ez fontos –, hogy az intézményesített hatalommal rendelkező uralkodó már kényszerítéssel is keresztülviheti akarátát, mivel az alattvalók „beleegyezése” az irányítatásba a szerződés-kötés egyszeri aktsa után visszavonhatatlan.

Összegzésül: Schlözer az államot az ember természetes társulási hajlamának hatásos biztosítására létrehozott politikai szervezetnek tekintette. Ennek célja a polgárok boldogságának biztosítása, ami viszont elválaszthatatlan az egész állam javától. Hierarchikus berendezkedését az alattvalók irányításának szükségessége (előfeltételezés) törvényszerűvé tette. Ez utóbbi kitétel viszont a népet potenciálisan kiszolgáltatta az uralkodónak.

De csak potenciálisan. Mert ha a schlözeri elmélet *conditio sine qua non*-ja a nép irányításának szükségessége, akkor alapkövetelménye az irányítók közérdekre orientálódása is. „A felsőség csak feltételekkel együtt bírja tiszteletre méltó hivatalát, jogai, kötelességei vannak, mint az alattvalóknak, minden viszonyos. A kötelességeiket elfeledő alattvalók rabló vadállatokká lesznek, parasztháborúkat robbantanak ki. Felső hatalmak, melyek elfeledik kötelességüket, türranoszok lesznek és a szabad emberek, akik a teremtető céljai szerint, boldogok kell legyenek a földön, nem pedig egyesek vagy kevesek eszközei vagy áldozatai, máhás állatokká válnak.”⁴⁵

A pufendorfi kötelesség-mítosz mellett azonban Schlözer (mint Pufendorf és Montesquieu is) szükségesnek látott további, az uralkodó belátásán, lelkiismeretén túli intézményes biztosítókat is beépíteni az állam irányításába. Ezek a biztosítékok a rendek, egyrészt a nemesség, másrészt a polgárság s ez utóbbi egyben a nép képviselője is. Schlözer alapelve, hogy „az államot megfelelő ellensúllyal kell terhelni, úgy, hogy maga magát kiegyensúlyozza, ha túlságosan az egyik oldalra billenne.”⁴⁶ Az államirányítás egyensúlyának igazi biztosítékát viszont az úgynevezett szabad rendekben, a társadalmi nyilvánosság megteremtésével a sajtón át szavát hallató értelmiség megerősödésében látta. Ennek a túlságosan a 18. századra emlékeztető követelménynek az elve már az állam kialakulása-kor megfogalmazódik: „Hangosan gondolkodni és beszélni, különösen a közösség javáról nemcsak joga az alattvalónak, hanem kötelessége is.”⁴⁷ Ez az úgynevezett kevert típusú állam – az uralkodó irányítja, a rendek, a saját és a nép érdekeinek képviselésével korlátozzák, az értelmiség pedig a sajtó révén hozzájárul a hibák felkutatásához – Schlözer ideálja; saját korával szemben is.

Schlözer az államot az emberi együttélés örök keretének tartotta, feladatként pedig annak fenti különös formájának megteremtését határozta meg, azzal együtt, hogy e különös formát, ha csak racionálisan teremthető is meg, mint a természeti elveknek leginkább megfelelőt tettezte. Meggyőződése volt, hogy ennek a legmagasabb, már nem meghaladható (és nem meghaladandó) formának eleget tesz az angol alkotmányos monarchia, melynek kivívása a kontinensen is elindult, felülről kiinduló felvilágosult reformok révén. Úgy vélte, hogy ezek a reformok csakis felülről indulhatnak ki – a népnek csak az igénye van-lehet meg rá –, de felülről meg is kell valósítani azokat, nehogy a népi igény fegyveresen törjön utat magának, mint a francia forradalomban. Ez a gyakorlati igénye teoretikusan úgy jelenik meg, hogy az emberi lét szükségszerű keretének már az emberi történelem kezdetén

⁴² Staatsanzeigen. XVII. 66 : 24. 220.

⁴³ Staatsrecht 12.

⁴⁴ Schlözer a magántulajdon egyenlőségéből indul ki. Az eredeti gazdasági egyenlőség meg-bomlását a termelés fokozódásával viszont szükségszerűnek tartotta.

⁴⁵ Staatsanzeigen. IX. 36 : 57. 502.

⁴⁶ Staatsrecht, 146.

⁴⁷ I. m. 108.

az ideális államot mutatja fel. Amikor tehát a történelemben tanulságokat keres a jelen számára – mert ez a történetkutatás célja –, akkor saját 18. századi eszményképét akarja és találja is ott meg. Ezáltal lesz a schlözeri történelemtkép deduktív, s amit a történelem az emberiség kezdeteiről számára „bizonyít”, az csak saját előfeltevéseinek logikus konzekvenciája.

Mi volt a politikai jelentősége ennek a zárt rendszernek? Az, hogy az államvezetés felvilágosítását, ezáltal a feudalizmus aktív reformálását teoretikusan megalapozta, követelő történelmi szükség-szerűségnek tüntette fel.⁴⁸ Az ideális állam elméletileg sokféle értelmezésre adna lehetőséget, hiszen végsősoron a „népboldogítás” nem pontosan körülírható elvére épül, ezért Schlözer számtalanszor konkretizálja a teendőket az állam-ideál kivívásához. Elvetette a nemesi kiváltságokat,⁴⁹ az emberi történelem legsötétebb oldalának tartotta a Leibeigenschaft-ot, különösen élesen kikelt annak livóniai,⁵⁰ holsteini, pomerániai, mecklenburgi⁵¹ formái ellen. A Leibeigenschaft-ban az emberi jogok lábbal tiprását látta, amelyben az ember elveszti méltósága érzését, olyannyira, hogy „felülről” kell újra annak tudatára ébreszteni⁵², és a parasztságot is országgyűlési képviselőhöz juttatni.⁵³ Üdvözölt minden tolerancia-rendeletet⁵⁴, elvetette a katolikus egyház kiváltságait,⁵⁵ a vallási elnyomást a „legrettenetesebb jogsérelemek” egyikének tartotta, követelte a lelkiismereti szabadságot.⁵⁶ A sajtó-szabadságban pedig a despotizmus elleni legfőbb biztosítékot látta.⁵⁷ Ezért is számolt be folyóiratában a még a 18. században is zajló boszorkánypörökről,⁵⁸ a bírói hatalommal, törvényekkel visszaélő úgynevezett Justizmord-okról.⁵⁹

Amikor a népboldogításról, az uralkodó és a rendek köteleességéről beszélt, e követelés tartalmi alapját ezek az elvek képezték és minden olyan államot despotikusnak minősített, ahol ezek a követelmények nem jutottak érvényre. A racionális imperatívus ésszerű reformpolitikát jelent.⁶⁰

Az uralkodó-rendek-értelmiség vezette felvilágosult állam mintájának ugyan Schlözer az angol alkotmányos monarchiát tartotta, objektíve azonban a közép-kelet-európai felvilágosult abszolutizmus politikai ideológiáját képviselte. Tudományos munkásságát az állam érdekeinek szolgálatába állította és nem is tudott elképzelni más beleszólási lehetőséget a politikai életbe, mint a nemesi–hűbéri struktúrát megőrző (csak kinövéseiben reformáló) rendbe való betagozódás által. A német területek, Ausztria, Poroszország, Oroszország viszonyaira szabott elmélet nem kerülhetett meg, hogy itt második jobbágyságról (ha meg is indultak a reformmunkálatok), a polgári fejlődés végzetes lemaradásáról van szó a már kapitalista formációban élő Angliával és az abszolutizmussal szemben már felsorakozott, erős polgársággal rendelkező Franciaországgal szemben. Reformköveteléseinek megvalósítását (melyek nem céloztak társadalmi átalakulást) Schlözer – a korabeli közép-európai reform-értelmiségi törvényszerű sorsaként – tehát nem tehetett egy formálódó polgári mozgalom céljainak részévé (de nem is akarta), hanem a feudalizmust alapvetően megváltoztatni nem akaró felvilágosult államra apellált. Ez ugyan nem az értelmiségi törvényszerű sorsa a 18. századi Közép-Kelet-Európában, mindazonáltal az egyetlen alternatívája, ha politikai szerepet kíván játszani. Ennek azonban az utóbbi esetben logikus következménye, hogy követeléseit hozzá kell nyesegetnie a fennálló hatalom által még elfogadható

⁴⁸ A hibákat fel kell deríteni és „az emberbaráti, felvilágosult kormányoknak maguknak kell kézbe venni a javítások ügyét” (Staatsanzeigen. XVI. 69 : 49. 457).

⁴⁹ Staatsanzeigen. II. 6 : 30. 259; XVI. 54 : 20. A nemesi címet, mint érdemek elismerését – de feudális kiváltságok nélkül – Schlözer nem tartja elvetendőnek. A századforduló után egyébként maga is nemesi címet kapott az orosz cártól, Nesztor krónikája elismeréséül.

⁵⁰ Staatsanzeigen. II. 8 : 60. 432. és köv.

⁵¹ Staatsanzeigen. III. 12 : 55.

⁵² Uo.

⁵³ Staatsanzeigen. XIV. 54 : 20. 183.

⁵⁴ Staatsanzeigen. I. 2 : 25. II. József tolerancia-rendeletét kommentálja, dicsérően.

⁵⁵ Staatsanzeigen. XIV. 56 : 36. 460. felszólal a magyar katolikus papság kiváltságai ellen.

⁵⁶ Staatsanzeigen. IV. 14 : 12. 148.

⁵⁷ Staatsanzeigen. VII. 25 : 3. 77. és köv.

⁵⁸ Staatsanzeigen. II. 6 : 14. 161–167.

⁵⁹ Staatsanzeigen. II. 7 : 34.

⁶⁰ A felvilágosult ész szerinti tevékenységet és az erényt Schlözer összekötötte (Staatsrecht, 20).

reformokhoz és politikai önállósága csak az állam által megszabott keretek között érvényesülhet. Ideológiája viszont így nem más, mint a fennálló felvilágosult abszolútizmus intézkedéseinek apológiája, vagy csak udvarias tanácsadás, de semmiképpen sem önálló társadalmi rétegekre támaszkodó erő. Schlözer államelmélete nem tartalmaz a fennállón lényegesen túllépni akaró célokat, alapját a nemesi-rendi államszervezet újabb, felvilágosult abszolútista kiadása jelenti.

Ha azonban Schlözer nem is akar többet, mint ami potenciálisan a felvilágosult abszolútizmus lehetőségeiben is benne rejlik, s mégis úgy ítéli meg, hogy az még adekvát lehetőségei határáig sem megy el, akkor nem marad más fegyvere, mint az „észre” való hivatkozás, az ideális állam történelemből logikailag levezetett képének felmutatása s a bizakodás, hogy az államvezetéssel azt el lehet fogadtatni.

Ennek az észre és belátásra hagyatkozó elméletnek is megvan azonban a maga pozitív szerepe: ha apológia is, mindenesetre nem a fennálló apológiája, hanem egy, a fennállót – ha felemásan is – reformáló rendszer ideológiai alátámasztása, vagy felvilágosult reformpolitika követelése azokon a területeken, ahol még az osztrák–porosz mintájú reform-munkálatok sem indultak meg. Ebben az értelemben nagyon is előremutató volt Schlözer eszmerendszere Európa számos korabeli államának viszonyaihoz képest.

Elmélete nem utolsósorban azért is lehetett nagyhatású, mert nem követelt sokat. Rámutatott az ész alapján megoldandó, a felvilágosult abszolútizmus reformlehetőségeit túl nem lépő feladatokra, melyek elvégzése úgy kapta meg az erény dicsfényét is, hogy közben a végrehajtóknak nem kellett különösebb áldozatokat hozniuk és a nép államügyekbe való beavatkozásának kizárásával a forradalmak is (a forradalom Schlözernél erőszakos változásokat, zűrzavart jelent) elkerülhetők voltak. Olyan dilemmákkal, hogy a reformpolitika járható út-e, a politikai állam valóban biztosíthatja-e az individuális polgár-boldogságot, hogy az állami hierarchiát kompenzálja-e a jog – azaz a törvény előtti egyenlőség –, hogy az erény alapozható-e az észre, és hogy az ész egyáltalán honnan meríti bizonyosságát – nem terhelte rendszerét.

A világtörténelem, amely szűkebb értelemben az államok történetével azonos (tágabb értelemben a természet története is beletartozik), Schlözer szerint alternatív lehetőségként magában rejtje az ideális államot, de az nem a történelem egy a kezdetektől a jelenig törvényszerűen felfelé ívelő folyamatának betetőzése.⁶¹ A történelmi folyamat schlözeri megítélésének kulcsát az értékek mibenlétének tisztázása adhatja meg. A meglehetősen heterogén értékekből két határozottabb kontúrú csoport bontakozik ki. Az anyagi kultúra eredményei, – tűz, üveg, papír, puskapór, iránytű, könyvnyomtatás feltalálása – a tudományok haladása egyrészt, másrészt és főleg az „emberi jogok” jól berendezett államokban történő érvényesülése, a felvilágosult kormányzati rendszer.

Az anyagi kultúra területén egyértelmű és pozitív előrelépést, növekedést állapít meg Schlözer. Az egyetemes történet egyik fő feladatának tartotta annak bemutatását, hogy a 18. században készen kapott kulturális, technikai és életfeltételek a megelőző korok szakadatlan apró munkájának eredményeként lettek az élet ma már természetes részei.⁶² A világtörténet egyik legfontosabb része ezért a technikai fejlődés leírása és az egyre szaporodó találmányok szerepének megvilágítása. A történelem Schlözernél felfelé ívelő tudományfejlődés is, amit egyértelműen pozitívnak nyilvánított akkor is, ha az emberi kultúra, jólét növekedésével, a „rafinált gonoszság” megjelenésével ugyancsak számolt.⁶³ Azonban a rousseau-i dilemmáig, az egész addigi fejlődés eredményének megkérdőjelezéséig nem jutott el, az anyagi, szellemi haladást, lényege szerint, minden esetleges – de azt is állítja: elkerülhető – negatív kinövés ellenére egyértelműen pozitív tartalomként fogta fel. Az egyetemes történet feladata annak bemutatása is: hogyan alakultak egyre szélesedő kapcsolatok előbb az egyes népek, majd államok között, hogy aztán a folyamat betetőzéseként és pozitív eredményeként, az újkorban a föld minden népe kapcsolatba kerüljön egymással.

⁶¹ Elterjedt az a felfogás, mely szerint Schlözer a történelmet, főleg Goguet és Turgot nyomán – szemben a korai felvilágosodás gondolkodóinak nézeteivel – az alacsonyabb formáktól a magasabbak felé való (végsősorosan töretlen) haladásnak tartja. Így pl. *Schilfert: Schlözer als Historiker des Fortschritts*. In Lomonosov–Schlözer–Palka. 115–131; *B. Warlich: August Ludwig von Schlözer 1735–1809 zwischen Reform und Revolution*. Nürnberg, 1972 (kézirat). 120–130.

⁶² *Universalhistorie*, 246.

⁶³ *Staatsrecht*, 71. és köv.

Ez azonban csak az érem egyik oldala. Vajon az anyagi-technikai-tudományos haladás, ami tény, egyértelmű megítélése, az emberiség egyre szélesedő kapcsolatainak pozitív értékelése, jelenti-e egyúttal Schlözernél, hogy a történelem koronként előre halad és a későbbi korok, legalábbis tendenciájukban magasabb szintűek az előzőeknél? Erre már nem kapunk egyértelműen igenlő választ. Az egyetemes történelem feladata Schlözernél az emberi nem fokozatos *nemesedési* és *romlási* folyamatainak kutatása, az államok születésének, virágzásának és bukásának leírása.⁶⁴ A történelemnek nemesedési és romlási folyamatként való felfogása állandóan visszatér történeti műveiben, sőt ez az egyik olyan alaptétele, amelyet alaposan át is gondolt. Egyetemes történetének 1772-es kiadását recenzáló Herder ugyanis erre rákérdezett⁶⁵, s Schlözer válaszában a következőket írta: „Könyvemben a nemesedés és romlás kategóriát használok a korábbi emberi nem forradalmi kifejezés megvilágítására... Az, hogy az erők, a szellem, a szív és a test egyetemes nemesedéséből több boldogság következne, ismeretes. De miért nem beszél Herder úr a romlásról? Nem vette észre, hogy az emberi nem jellemzőjének... a meghatározatlanságot, azaz nemcsak a tökéletesedést, hanem a hanyatlást is elfogadtam. Maga a nemesedés, ha részleges és egyoldalú, romlássá változhat.”⁶⁶

A határozatlanság Schlözer szerint az emberiség lényegi része: „Ezer erő szunnyad benne és örökre szunnyadni fog, ha azt indítékok a pusztá lehetőségből hatással nem változtatják.” Csak situációk függvénye, hogy az ember értelme felébred és Szókratész, Montesquieu lesz, vagy lesüllyed, megromlik és kannibál, Néró, Pizzaro válik belőle.”⁶⁷ Nem nehéz észrevenni, hogy Schlözer, miként az államot az értelmes ember találmányának, a már megalkotott közösségben való életet is (hogy az kiteljesedés, vagy süllyedés lesz) ésszerű tettek, körülmények és situációk meghatározta függvényének tettezte. A körülmények, situációk viszont nem lehetnek biztosítékai semmiféle egyértelmű tendenciának, hiszen ezek Schlözernél: a klíma, táplálkozás, életmód, más emberek kényszerítő ereje, véleménye, példája. E körülmények hatására az ember átkerülhet a vadságból a kultúra (állam) állapotába, de fordítva is.

Ezért aztán Schlözer szemében a világtörténelem egy nagy színpad, ahol állandó változások, körforgások, haladó és hanyatló periódusok figyelhetők meg, felvilágosult és barbár államok váltogatják egymást. Ki ismerne az oszmán birodalom mai szolgálban a fáraók virágzó korszakának egyiptomi népére, a római naplopókban az egykori világhódítókra és fordítva: a mai kulturált németységben az egykori vad seregekre?⁶⁸ A történelmi hanyatlás példájaként idézi: a törökök kardja elpusztította a virágzó Keletet, a spanyolok vérszomja Perut és Mexikót, Szolón és Lykurgosz egykor nagy államai ma falvak, de ugyanígy járt Babilon és Bagdad. Ezzel szemben nehéz ma már elképzelni, hogy Augustus nem tartotta méltónak a hódításra a „boldog Britanniát”.⁶⁹ Az emberi történelemben születnek, virágoznak és elhalnak az államok, ugyanúgy, ahogy az egyes ember.⁷⁰

Schlözer a történelmet az örök emberi természet megnyilvánulásaként fogta fel, olyannak, amely a történelem különböző korszakaiban és különböző államaiban más-más formákat mutat, de lényege szerint azonos törvényszerűségekre épül. Ha a történetíró – írja – az egyes történelmi korok lényegét vizsgálja, mindenütt frappáns hasonlóságot talál, „az emberek minden fokon emberek, ugyanolyan módon cselekednek, nincs új a nap alatt.” Róma elbukott, mint Bagdad és Kairó, Clodwig, Mohamed és Dzsingisz kán államai ugyanolyan véget értek, Timur ugyanazt jelentette a mongoloknak, mint Nagy Károly a frankoknak, a pápa, a kalifa, a dalai láma csak ugyanazon lényeg különböző megjelenései.⁷¹

⁶⁴ Universalhistorie, 219, 224, 232.

⁶⁵ A. L. Schlözers Vorstellung seiner Universalhistorie. In: Frankfurter Gelehrte Anzeigen, 1772. 60, 392.

⁶⁶ Hrn. Johann Gottfried Herders Beurteilung der Schlözerischen Universalhistorie in den Frankfurter Gel. Anzeig. St. 60, 1772. mit August Ludwig Schlözers Anmerkungen über die Kunst, Universalhistorien zu beurteilen. 276. és köv. (Az Universalhistorie 1775-ös kiadásával van egybekötve.)

⁶⁷ Universalhistorie, 223. és köv.

⁶⁸ Schlözer: Weltgeschichte nach ihren Haupttheilen im Auszug und Zusammenhang. Wien. 1786.

⁶⁹ Universalhistorie, 228. és köv.

⁷⁰ I. m. 232.

⁷¹ I. m. 249.

Az anyagi kultúrában, technikában, a tudományban egyértelműsített haladás–gondolat tehát egyáltalán nem kap helyet Schlözernél akkor, amikor a történelmet az államok egymásutánjában vizsgálja. Azt nem tagadja, hogy az anyagi–technikai vívmányok mindig egy-egy néphez kötvé realizálódnak, ha azonban az államok egymásutánjában mégsem lát haladást, akkor egyértelmű, hogy a haladás több, mint csak a technika és a tudomány növekedése. Mielőtt rámutatnánk, hogy mi az a plusz, még egy részt kell idézni egyetemes történetéből: „Európa államai nagyrészt az 5. században széttűzött Nyugat-Római Birodalom romjaira alapozódtak, de mai alkotmányukat kultúrájuknak azt a magas fokát, mely által nemcsak a mai világot, hanem az egész ókort meghaladják, és azt az elképesztő haladást, amit azóta az emberi nem bennük megtett, csak a 15. századtól számíthatjuk.”⁷² Az újkornál tehát – ez Schlözernél a 15. században kezdődik – cezúrát húz és az utolsó 300 évet, mint minden addigi korszak fölött álló periódust kiemeli a történelem addigi indifferens változásokat mutató folyamatából. Az újkort egyértelműen a történelem csúcsának tekinti. Az anyagi–technikai haladás és a történelmi államok sorsa ettől fogva megszűnik ellentmondásban lenni, mivel az utóbbiak biztosítják az előbbieket realizálódását. Míg a 15. század előtti történelemben csak a haladás lehetősége volt meg, a 15. század után az kiteljesedhet. Hogy ezt a meglehetősen önkényes történetfelfogást megértjük, vissza kell nyúlnunk ahhoz, amit Schlözer a felvilágosult abszolutizmusról tart. Ha állítja a felvilágosult abszolutizmus egyértelműen pozitív voltát és a jelenben való megvalósításának lehetőségét, akkor egyszerű logikai feladatként adódik, hogy az örök emberi természetből kiinduló Schlözer, mikor a felvilágosult abszolutizmus elérkezését hirdeti, annak a történelmi folyamatban így jelölje ki a helyét. Nem akarja, hogy erre a korszakra is vonatkozzanak a történelem nemesedés–romlás törvényei, mert hiszen akkor a nagy ideál elbukásának lehetőségét is felvenné rendszerébe. Az igazi érték Schlözer számára a felvilágosult abszolutista állam. Ebből érthető, hogy egyértelmű történelmi haladásról, helyesebben a történelem hullámmozgásának megszűnéséről és magasabb szintre kerüléséről csak akkortól beszél, amikortól ezen államforma megteremtését valóságosnak látja. Ez a felvilágosult monarchia azonban nem a történelem törvényszerűségeinek működése következtében válik lehetségessé, nem egy bizonyos haladó folyamat eredménye, hanem a felvilágosodás újkori győzelme révén tudatos tettekkel megteremthető forma (amelyet persze az ember természete öröktől fogva mint magának legmegfelelőbbet tételez).

Újra azoknak a történelmi körülményeknek a meghatározó szerepére kell rámutatni, amelyek között Schlözer élt. Ami nyugaton a polgári fejlődés eredménye: az alkotmányos monarchia; azt tünteti fel Schlözer a történelem csúcsának, de ha nincs polgárság, akkor nem marad más, mint az „ész”, amire azt alapozni lehet Kelet- és Közép-Európában. Amikor a korabeli porosz, osztrák, német államokban a felvilágosodás győzelmét ünnepli, akkor egyben a történelem alternatívájának határozott irányba történő kinyílását állítja az ideális állam felé, ezáltal az újkor története az egyenes vonalú haladás koraként kerül szembe a korábbiakkal. Ezért mikor azt mondja: „nincs új a nap alatt”, akkor az elmúlt korszakok felvilágosult állam kivívására irányuló harcait minősíti, amelyeket szemben a jellel nem koronázott siker. Ez csak a felvilágosodás általános győzelmével lesz lehetséges (ami itt és most következett be).

Konkrét történetírói módszere is ezt támasztja alá.⁷³ A történelemben a jelenig nem lát határozott tendenciát, ami köré az eseményeket csoportosítani tudná. Fő tendencia híján kényszerül az „egészet” megragadni. Hogyan? A történetírás feladata szerinte az emberiség egyetemes történetének megírása. Ennek első állomása kell legyen a föld minden népe történetének külön-külön megírása – ez körülbelül kétszáz külön néptörténetet igényelne.⁷⁴ (Ez az úgynevezett aggregátum.) Ezután következne a *szisztematikus* világtörténet megalkotása, alapul véve a kész néptörténeteket. Ezt az utóbbit kétszer kellene megírni, két különböző szempontból. Először Schlözer korszakokra osztja a világtörténelmet: ősi világ (Ádámtól Noéig), elővilág (Noétól Kyroszig), ókor (Kyrosztól Clodwigig),

⁷² I. m. 280.

⁷³ Schlözer konkrét történetírói módszereire – forráscentrakusság, forráskritika, a történeti segédtudományok (oklevéltan, numizmatika, filológia stb.) alkalmazása – nincs helyünk kitérni. Főleg ezzel foglalkozik Wesendonck, H.: Die Begründung der neueren deutschen Geschichtsschreibung durch Gatterer und Schlözer. Leipzig. 1876.

⁷⁴ Universalhistorie, Vorrede.

középkor (Clodwigtól Kolumbuszig) és az újkor (15. századtól).⁷⁵ Ezeket a korszakokat időben egymás után az ok-okozati, vagy csupán egyidejű, de fontos eseményeket bemutatva kell részletezni. Ezáltal kapunk Schlözer szerint egy kronológiai sort, amely azonban szélességében (szinkronisztikusan) is rendezi az eseményeket.

Ezután következnek az újabb kifejtés, immár kronológiai-etnográfiai módszerrel, azaz politikai közösségek szerint. Azonban ebbe a kifejtésbe már nem kerülne bele minden nép, hanem csak azok, amelyek a világtörténet folyamatára – pozitívan vagy negatívan – hatással voltak, a többi nép története megtalálható az aggregátumban. A kiemelt népek az úgynevezett *főnépek*. Egyrészt az uralkodó, hódító népek, amelyek emberek millióinak sorsára gyakoroltak meghatározó befolyást, akár pozitívan, akár negatívan: perzsák, makedónok, rómaiak, németek, arabok, törökök stb. Másrészt a *fontos népek*, amelyek fegyver és erőszak nélkül, de szintén nagy hatással voltak a történelemre: egyiptomiak, föníciaiak, héberek, görögök, pápai állam, Bizánc stb.⁷⁶

Ezzel a hármas kifejtéssel írható meg Schlözer szerint az emberiség története⁷⁷; ezt a világtörténet-koncepciót azonban csak elméletileg fejtette ki, gyakorlati megírását egészen vázlatosan végzte el.⁷⁸

A történelemnek ez a felfogása is tükrözi, hogy Schlözer a történelemben nem lát egyértelmű felfelé ívelő folyamatot a felvilágosult abszolutizmus általa csúcspontként felfogott korszakáig. Figyelme, amikor a történelmi múltra szögeződik, nem tendenciákra akad meg, hanem nagy eseményekre, nagy hatású (nem feltétlenül pozitívan értékelt) államalakulatokra. Nagyállam-központúsága azonban nem azonos a nagy államok feltétlen csodálatával, számára pusztán történeti tény, hogy meghatározó szerepet csak ezek az államok játszhatnak a történelemben.

Saját korára vonatkoztatva is megmarad ebből annyi, hogy nagy államokban látja a pozitív reformok megvalósításának biztosítékát, de az újkor csak a felvilágosodás győzelmével vonhatja ki magát a történelem addigi (bár anyagi javakat felhalmozó) fény-árnyék játékából. Így válik a történelem tanulmányozása által is alátámasztott szükségsszerűvé a felvilágosult abszolutista állam megteremtésére irányuló racionális tevékenység.

⁷⁵ I. m. 3.

⁷⁶ I. m. 299–301.

⁷⁷ 1786-os Weltgeschichte-jében némileg más a korszakolás, de a lényeg nem változik. Meg kell jegyeznünk, hogy Schlözer az egyetemes történet megírását csak az i. e. VI. századtól a XV. századdal bezáróan tartotta lehetségesnek. E korszak előtt – úgy vélte – nem volt olyan kapcsolat az államok között, hogy azt egyetemes történetileg át lehessen tekinteni. A XVI. századtól viszont ellenkezőleg: az események gazdagsága, a jelenhez való túlságos közelség miatt tartotta lehetetlennek a rendszerezést. – A fő szempont híján sok szempontot érvényesíteni akaró felfogását tükrözi, hogy a fentiekén kívül még egy, mesterségek, találmányok szerint rendszerező kifejtés szükségességét is felveti.

⁷⁸ Azt, hogy sokat markol és keveset fog, többen is a szemére vetették, Pl. *Wegele*: Geschichte der deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus. München–Leipzig, 1885. 769, *Mohl*: i. m. 447, *B. G. Veber*: Isztoriograficeszkije problemü. Moszkva. 1974. 28. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Schlözer egyetemes történeti műveit alapelveit tisztázandó írta. Egyetemi előadásai során részletesebben fejtette ki ezeket. Tanúsítják ezt az Országos Széchényi Könyvtár Rummy Károly és az Akadémiai Könyvtár Teleki László jegyzetei. Ezekre a jegyzetekre *H. Balázs Éva* hívta fel a figyelmet (A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Századok, 1963. 1193). A leírt és az előadott anyag közötti különbségekre utal *Fritz Valjavec*: Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland, 1770–1819. München. 1951. 102.

Mindszenthí Gábor emlékiratának történeti forrásértéke*

A mű Szapolyai utolsó napjaival és halálával foglalkozik. A napló eredetiben nem maradt fenn, csak későbbi másolatban. Azt még egyszer lemásolták, s a második másolat szövege alapján jelentették meg az emlékiratot. Ma – igen sajnálatos módon – egyik másolatról sem tudunk, lappanganak, ha ugyan el nem tűntek véglegesen. Ezért kellett igen sokszor az első kiadást használnunk, mintegy a kézirat pótlására. Szükséges volt az emlékirattal foglalkozó irodalom áttekintése, mert, bár a problémákat nem oldották meg, akik az emlékirattal foglalkoztak, a kérdések pontos megfogalmazása az ő érdemük. S pontos kérdések nélkül nem születhetnek pontos válaszok sem.

Különös sorsú napló ez. Érdekes történetét 1837-től kezdjük elbeszélni, amikor „mint nagyon érdekes s e korig mégis ismeretlen”¹ Kemény József és Kovács István az „Erdélyország történeti tára” első kötetében kiadták.² A bevezetésben a forrás kiadói elmondják, hogy Benkő József, a jeles erdélyi historikus is ki akarta adni a naplót, „Erdélyi históriás szekrény” című gyűjteményében. 1782-ben a gyűjtemény első kötete „már készen is állott censura alá. Kétségen kívül ama szekrényben akarta volt Mindszenthí naplóját is kinyomatni; de nem tehette.”³ Hogyan került Benkőhöz a kézirat? Erről Kemény és Kovács így írnak: „Vele (Benkővel) ezen napló 1789-ben Gróf Teleki Lajos által közöltetett egy kötet gyűjteményből, melyben régi, erdélyi országgyűlési törvényczikkelyek foglaltak. Mi itt Benkő másolata után adjuk, miből ő lemásolta, az – mint jegyzetben hagyta – Mindszenthí tulajdon keze írása volt.”⁴ – indítják útjára a naplót a kiadók.

Ezután hosszú ideig senki sem méltatta figyelemre a naplót. Pedig ha valaki elolvasta volna a mű elé írott „Históriai bevezetés”⁴, joggal csodálkozhatott volna azon, hogyan akart Benkő 1782-ben kiadni egy forrást, melynek kéziratát csak 1789-ben közölte vele Teleki Lajos? Ha pedig valaki elolvasta volna a „Nemzeti Társalkodó”-nak⁵ azt a számát, melyben Keményék szerint Benkő a Mindszenthí-emlékirat kiadásáról hírt adott, bizony nem talált volna ott arról semmit sem.

Tovább bonyolódott a helyzet 1853-ban, amikor Bruz Lajos közölte Benkő egy dolgozatát⁶ „Az Erdély históriája íróinak magyar nyelven található kézírásaikról.” Benkő tanulmánya igen sok, birtokában lévő s kiadásra kész történeti munkát, emlékiratot, naplót ismertet, Mindszenthí Gáborét azonban hiába keressük köztük. Ennél is furcsább, hogy az egyébként alapos Toldy, a Benkő-dolgozat utóirataként közzétett megemlékezésében⁷, ahol felsorolja, hogy Benkő gyűjteményéből milyen műveket adtak ki, Mindszenthí Gábor naplóját nem említi (pedig tud az Erdélyország történeti táráról, Bánffy Gergely naplójának ottani megjelenését regisztrálja⁸). Mi lehet a két munka hallgatása-

*A dolgozat az 1977. évi pécsi Országos Tudományos Diákköri Konferenciára készült; 1976 novemberében az ELTE Bölcsészettudományi Karának tudományos diákköri konferenciáján került előadásra.

¹ Kemény–Kovács 5. l.

² Mindszenthí

³ Kemény–Kovács 5–6. l.

⁴ Uo. 6. l.

⁵ Kovács 21. l.

⁶ Benkő

⁷ Toldy

⁸ Toldy 239. l.

nak oka? Benkő kézírata „Az Erdély históriája íróinak . . . kézírásaikról” Tokly szerint 1788 és 1790 márciusa között íródott. Ha feltesszük, hogy 1789 előtt keletkezett, akkor azért nem említi Mindszenth naplóját, mert Telekitől még nem kapta meg a kéziratot. Ha pedig 1789 és 1790 márciusa között keletkezett, akkor az is lehet az elhallgatás oka, hogy Benkő nem bízott feltétlenül a kézirat hitelességében (erről a későbbiekben még lesz szó). Végül a kronológiai okokat sem szabad figyelmen kívül hagyni: Benkő ugyanis Erdély történetével foglalkozik, s mivel Erdélyt csak 1541-től tartja „különös” fejedelemségnek⁹, az 1540-ben történt dolgokról szóló napló nem tartozik a benkői Erdély történetébe.¹⁰

Több mint száz évnek kellett eltelnie, míg Horváth János előadásában feltette a kérdést, „hol van, hová került Mindszenth Gábor naplója?”¹¹ „A kéziratot senkisémet láttam, senkisémet említi azóta, hogy Kemény József napvilágra hozta” – hangzik szinte vádolóan Eckhardt Sándor cikkéből.¹² Ő vállalkozott ugyanis arra, hogy megkeresi a kéziratot, ami sikerült is: „megtaláltam Kemény József kézíratai között azt a másolatot, amiről a Kemény-féle kiadás készült”¹³ – írja, majd közli a kézirat pontos jelzetét és helyét is. Eckhardt új eredményként számol be arról, „hogy a kézirat nem gr. Kemény Józseftől származik, hanem Benkő Józseftől . . .”¹⁴ S most megfelelhetek az előbbi kérdés válaszatlanul maradt felére: Toldy hallgatásának oka valószínűleg az, hogy a naplót ő is – mint Eckhardt a kézirat kézbevétele előtt – Kemény Józseftől származónak gondolta. A kézirat címe: „Első Zápolya János Király utolsó napjai írta le Mindszenth Gábor Iő János király udvari embere most pedig közrebocsátja legelőször közép aítai Benkő Jósef.”¹⁵ A másolat előtt, eligazításként, Benkőtől származó latin nyelvű előszót találunk.¹⁶ Ebben elmondja, hogy a kéziratot 1789-ben Marosvásárhelyt kapta Teleki Lajostól, az egy kézzel írott könyvben található, mely „régí erdélyi, ahogyan mondják, diétai törvénycikkeket tartalmaz”.¹⁷ A kódex vége felé, ahol a napló kezdődik ugyanannak a kéznek írásával, aki ezt a történetet lejegyezte, ez van írva¹⁸ – folytatódik az előszó –: Mindszenth Gábor Diariuma Öreg János királyi halálául. Nem tagadva el a szerző nevét, másik címet illesztettünk elé, ami talán, ha lehet, még jobban is illik hozzá.¹⁹ Ez a mondat többféleképpen is fordítható²⁰ s ez tükrözheti Benkő bizonytalanságát is, de nem fontos a mondattal tovább foglalkozni, hiszen a szóbanforgó új cím az előbb idézett „Első Zápolya János király utolsó évei . . .” amelyben szintén szerepel Mindszenth Gábor neve.

Benkő a „Praefatio”-t azzal fejezi be, hogy „szerző kortárs volt, nincs miért többet foglalkozni ezzel, mert ő maga a történet szövegében mindenhol kijelenti”.²¹ Mivel a „Praefatio”-ból igen fontos következtetések vonhatók le a naplóval kapcsolatban, nem árt megállapításainál hosszabban elidőzni.

Miért változtat Benkő a címen, amikor az általa gyűjtött többi kézirat esetében nem teszi ezt? A kibővített címből elmarad a „diarium” szó. Benkő valóban jó érzékkel különíti el így Mindszenth művét az általa ismert naplóktól. Hogy Mindszenth Gábor „Iő János király udvari embere”, ezt azért tarthatta szükségesnek a címbe kivetíteni, mert a név, önmagában teljesen ismeretlen volt előtte, hisz hogy a szerző kortárs, azt ő is csak onnan tudja, hogy „ő maga a történet szövegében mindenütt

⁹ Benkő 217. l.

¹⁰ A történetírók közül Benkő Mikó Ferencet említi elsőnek, a naplóírók közül Bánffy Gergelyt. Benkő 218, 235. l.

¹¹ Eckhardt 74. l.

¹² Eckhardt Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Az egészét közli Eckhardt uo.

¹⁷ „veteres Transilvaniae Articulos sic dictos Diaetales in se continente.” Eckhardt uo.

¹⁸ „in codice praelaudato circa finem, ubi haec historia incipit, in fronte quasi ejusdem haec leguntur manu eadem, quae historiam hanc descripsit, scripta.” Eckhardt uo.

¹⁹ „Nec retento autoris nomine, alium praefiximus titulum, forte magis (si lubet) convenientem.” Eckhardt uo.

²⁰ Nem titkolva el a szerző nevét, ill. nem tartva meg a szerző nevét.

²¹ „Auctorem vero fuisse coevum, non est cur pluribus doceamus, quum ille ipse historiae contextu ubique palamfaciat.” Eckhardt uo.

kijelenti”²². Ezt azért szükséges megemlíteni, mert Benkő, ahol teheti, más korabeli források segítségét szívesen veszi igénybe egy-egy történetíró személyének meghatározásakor.²³ Benkő a naplón kívül nem használt más forrást, mert ha használt volna, arról említést tett volna.

Fontos lenne tudnunk, mikor keletkezett a kézirat, amelyet Benkő lemásolt. Erről Benkő nem ír, mégis megkísérelhetjük legalább a terminus post quem rögzítését, igaz, elég tág határok között. Mint a „Praefatio”-ból kitűnik, a kódexben „régí erdélyi, ahogyan mondják diétai törvénycikkeket”²⁴ találunk, és ezek után következik maga a napló. Az „articuli dietales” országgyűlési végzéseket jelent. Mikor keletkeztek ezek? Magától Benkőtől kapunk erre választ művének egy másik helyén, ahol az „országos végezések”-ről elmélkedik.²⁵ „Az ilyen végezések, melyek dietalis articulusoknak nevezetnek, és hazánk históriájának legbővebb és tisztább kútfejei közül valók, régen igen nagy számban irattak, és sokak közülök nyomtatásba is mentek: lévén minden esztendőben rendszerént kétszer, úgymint szent György napkor tavaszi, szent Mihály nap tájatt pedig őszi, de rendkívül több országgyűlések is avagy diéták, melyeken mindenkor vagy több vagy kevesebb számú articulusok íratattak.” Trócsányi Zsoltnak az erdélyi országgyűlések történetével foglalkozó könyve alapján megállapíthatjuk, hogy ez az időszak kb. 1580–1622-ig tart. Bethlen Gábor „uralmának első évtizedében még betartja az addigra már szokásnak tekinthető gyakorlatot: legalább évi két országgyűlést kell tartani, az első Szent György napját követően, a másodikat Szent Mihály napja táján, ezenkívül rendkívüli országgyűlések is vannak. Az 1622 szeptember–októberi beszercei országgyűlésen azonban Bethlen eltörölteti a Szent Mihály napi gyűlést... Csak a Szent György-napit hagyja meg fennhagyván rendkívüli országgyűlések lehetőségét. Ettől kezdve 1629-ig évi egy országgyűléssel találkozunk, s onnan kezdve 1657-ig is többnyire évi egy országgyűléssel...²⁶ Trócsányi említi, hogy „kb. 1580-tól állandósul az évi két országgyűlés, s ezt 1607-ben már szokásnak tekintik a közben lezajlott viharok ellenére.”²⁷ Maga Benkő ezzel megegyezően ír „Erdélynek 1613-ban költ egyik rendbéli országos végezései (Dietales articuli)”²⁸ -ról. Valószínűnek tartható tehát, hogy a kézírtos könyvbe beírt országgyűlési végzések is kb. 1580–1622 köztiek voltak, ellenkező esetben hihetőleg Benkő nem hangsúlyozta volna annyira azt a terminus technicust, melyet ő maga pontosan meghatározott s tudatosan használt.

A következő lényeges kérdés: vajon eredeti-e a kézirat, azaz Mindszenth Gábor kézírtása-e? Benkő az előszóban (continetur vero idiographa hujus manuscripti in codice manu exarato)²⁹ ezt mondja, de semmivel sem bizonyítja. Az autographum szó XVIII. századi jelentése nem feltétlenül eredeti kézírás, sajátkezű irat, mint ezt Bartal szótárában találjuk. A fontos történeti értékű kéziratokra is alkalmazták.³⁰ Benkő, az ebből a szempontból semleges címet kibővíti („írta le”), hiszen ez a „ha lehet, még jobban illő cím” valóban inkább sugallja a kézírtat autográf voltát. Benkő valószínűleg nem talált egyetlen olyan utalást sem a kézírtos könyvben, amelyből a leírás körülményeit megtudhatta volna. S mivel a napló más írással íródott mint az országgyűlési végzések, lehetségesnek tűnt az autográfia feltételezése. Nem tartjuk kizártnak, hogy az, amit Benkő sajátkezű kézírtatnak tart, csak – nem sokkal későbbi – másolat. Ha a könyvben például XVII. század eleji országgyűlési végzéseket találunk, nehéz elképzelni, hogy egy Szapolyai-kortárs írta volna a könyv végzések utáni oldalaira a naplót.

A „Praefatio”-hoz fűzött gondolatok után kövessük tovább az Eckhardt-cikk gondolatmenetét. Benkő „a szerzőről... nem tud vagy nem akar többet mondani, mint amit a kézírtatból tudunk.”³¹

²² „ille ipse historiae contextu ubique palamfaciat” Eckhardt uo.

²³ Laskai János esetében Benkő 223. l. Cserei Mihály esetében Benkő 232–233. l.

²⁴ „veteres Transilvaniae Articulus sic dictos Diaetales” Eckhardt uo.

²⁵ Benkő 231–232. l.

²⁶ Trócsányi 17, 18. l.

²⁷ Trócsányi 18. l.

²⁸ Benkő 221. l.

²⁹ Eckhardt.

³⁰ Kazinczy például az általa létrehozott „Autographa archivi comitatus Zempliniensis” gyűjteményben a kézírtatok mellett híres személyiségek kézírtásának másolatait is elhelyezte. Ladányi Erzsébet szíves közlése.

³¹ Eckhardt.

(Véleményünk szerint nem tud, hiszen a szerző kortárs voltát is azzal bizonyítja csak, hogy a szerző azt „a történet szövegében mindenhol kijelenti.”) „Valóban rejtélyes egyéniség ez a Mindszenthi Gábor. Bár Szapolyainak közeli embere, semmi nyoma nincs az egykorú forrásokban . . . Pedig nem csekély műveltségű és kitűnő tollú ember lehetett.”³² Ezután Eckhardt bemutatja a másoló széljegyzeteit, összesen tizenkettőt, amelyeket Benkő kéziratában talált. Ezek vagy szómagyarázó jellegűek, vagy az összövegre utalnak. (Jegyzetben³³ közlöm ezeket). „E jegyzetekben feltűnik különösen a franciául lehetetlen Le Croix (helyesen La Croix) és a szintén különös Kremon alak. Benkő József, aki nem volt a történeti hűség nagy tisztelője, aligha másolta le híven az eredeti kéziratot, mert a kézirat nyelvében feltűnő neologizmusokat találni”³⁴ – folytatja Eckhardt. „Így a XVI. században ismeretlen szóösszetétel fordul elő a mondatban: nagy örömháng lőn, továbbá: akkor láttuk legszembetűnőleg ő felsége gyengülését.”³⁵ Más kifogásokat is megemlítve³⁶ Eckhardt fontosnak tartaná a Teleki-féle kézirat megtalálását. Eckhardt cikke döntő fontosságú a Mindszenthi-kutatásban. Míg előtte mindenki hitelesnek és egykorúnak fogadta el a naplót,³⁷ ezután nem lehetett megkerülni a hitelesség ellen felhozott érveit.

Horváth János szerint „Benkő másolata és Keményék kiadása nyilván nem egész híven tükrözi szövegét. A Napló nyelve, stílusa a korhoz képest szép folyású, csinos, közvetlen és meleg . . . Szinte kételkedünk, nem simított-e rajta jóval későbbi kéz.”³⁸ Megemlíti Eckhardt példáit, hozzátéve még, hogy a „keresztény szó írása az akkor járatos keresztény helyett, aligha hű az eredetihez: a birtokos jelző -nak -nek ragját sem hagyták ki következetesen a XVI. században.”³⁹ Horváth János sem ismeri más forrásból Mindszenthi Gábort, viszont az erdélyi Mindszenthi-családdal való esetleges kapcsolatát ő veti fel. „Mindszenthi Gábor egyszerűbb tanultságú, igénytelenebb, de hű embere lehetett János királynak; őszinte érzése azonban művésszé emelte.”⁴⁰ Tehát Horváth – Eckhardttal ellentétben – nem tartja tudatos, művelt írónak Mindszenthit, egyébként elfogadja annak megállapításait. A művet

³² Eckhardt.

³³ Eckhardt 75. lap.

szöveg	széljegyzet
műes	fert loco műis
mia	i. e. miatt
zabliajat	kardgyát
chiomo	csomó
lu	ló
hasartos	hásartos
Lekró	fert Le Croix
Kremont	Cremonát
Geraddát	
Wrantzus	Werantzjus
ketes	kétes, kétséges
giorgiáknak	gyergyáknak

³⁴ Eckhardt uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Modern XIX. századi fordulatokat érez a következő mondatokban:

volt is nagy zúgás az udvarban
szinte szédülve mene ki
érzünk még annyi erőt mű magunkban
az várt és kért német segítség
mű nekünk több búsulást nem okoz
az mint te Kegyelmed is tudhatja az múltakról.

³⁷ Itt csak azokat a műveket említem, amelyek részletesebben foglalkoztak Mindszenthivel: *Szilágyi* 184. l., *Bodnár* 1–22. l. *Pintér* 150. l. *Szentmártoni* 18–22. l. *Veress* 69–78. l.

³⁸ Horváth 114. l.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Horváth 116. l.

szerinte „nem sokkal az elbeszélt események után”⁴¹ írta Mindszenth, műfaját „emlékiratszerű naplónak”⁴² mondja. Felidézi Acsády sejtését,⁴³ aki valószínűnek tartja, hogy az emlékirat Verancsics ösztönzésére készült.⁴⁴

Legújabbban Nemeskürty – Eckhardtra utalva – ír arról, hogy a mű „értékelése körül... van valami zavar. Ezt a zavart az okozza, hogy nincs meg az eredeti, csupán egy 1837-es, részben talán átsimított kiadása ismeretes. Főlöszleg azonban aggályoskodni: az emlékirat végül is a XVI. században keletkezett.”⁴⁵ Művének későbbi részében Nemeskürty árnyaltabbá teszi ezt a véleményét: a Segesvári disputa Szapolyai-képét megögezőnek találja Mindszenth Szapolyai-portréjával. Szerinte „a Fráter György halála és János Zsigmond halála közötti húsz évben, de különösen a hatvanas években, mikor János Zsigmond ténylegesen uralkodott, volt egy olyan János királyt utólag igazoló szándék, ami János Zsigmond törekvéseinek megfelelt.”⁴⁶ Végkövetkeztetése: „Mindszenth Gábor emlékirata ezek szerint legvalószínűbben ekkor, 1560–70 között keletkezhetett, de mindenképpen Fráter György halála után.”⁴⁷ A mű nem napló Nemeskürty szerint, hanem utólagos följegyzés. A „szerző bizonyítani igyekszik, hogy a király bizalmasa volt, tehát közlései megbízhatóak”.⁴⁸ Nemeskürty feltételezi, hogy a mű a Verancsics-féle gyűjtemény számára készült.⁴⁹

A hatkötetes irodalomtörténetben Varjas Béla Horváth János alapján mutatja be az emlékiratot.⁵⁰ Megpróbálja meghatározni a műfajt: „szinte történeti novellává kerekített visszaemlékezés”⁵¹-nek tartja, „megszerkesztett, irodalmi szándékú alkotásnak”, „nem a címben megjelölt diáriumnak, naplónak”.⁵² Előadása csak abban tér el Horváthétól, hogy szerinte „határozottan érezzük a tudatos művészi megformáltságot”⁵³ az emlékiratból.

Bartoniek Eckhardt felfogását teszi magáévá.⁵⁴ „Eredeti kézírata nem maradt fenn – írja az emlékiratról – kissé gyanús körülmények közt a nem nagyon megbízható Benkő József 1789-ben másolta az állítólagos eredetiről”.⁵⁵ Eckhardttnak ad igazat, aki „Benkő felületes másolásának tulajdonítja a szöveg sok neologizmusát”.⁵⁶ Mindszenth szerinte „Zápolyai belső embere volt, olyasféle szerepet töltött be körülötte, mint Szerémi”.⁵⁷ Az emlékiratot „történeti munká”-nak, „kisigényű kortörténeti kísérlet”-nek tartja, „mely azonban érdekesen, bensőségesen világítja meg Zápolyai budai udvarának életét, gyenge egyéniségének végső elerélytelenedését, amit a jólelkű szerző jószívűségnek vélt, és Zápolyaival elmondott valóban nemes szavakkal illusztrált”.⁵⁸

Az Eckhardt utáni szakirodalom áttekintéséből kitűnik, hogy nem sikerült megállapítani a kézirat keletkezésének pontos idejét, nem sikerült eldönteni, vajon a neologizmusok valóban Benkő gondatlan másolásából kerültek-e – a szövegbe, avagy Keményék vagy Benkő „átstilizálására” kell-e

⁴¹ Horváth 135. l.

⁴² Horváth 114. l.

⁴³ „Az utolsó nemzeti király haláláról számos szemtanú leírása maradt ránk. Kettő közülük a Verancsics irodalmi hagyatékában őriztetik, egyet pedig (talán szintén Verancsics ösztönzésére, ámbár a kézirat az ő hagyatékában nincs meg) a király sok évi kipróbált hűségű belső embere, Mindszenth Gábor írta, ki előbb is, élete utolsó hónapjaiban is, a király melletti személyes szolgálattételre volt rendelve.” Acsády 42. l.

⁴⁴ Nemeskürty 278. l.

⁴⁵ Nemeskürty 276–277. l.

⁴⁶ Nemeskürty 287. l.

⁴⁷ Nemeskürty 287–288. l.

⁴⁸ Nemeskürty 277. l.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Varjas 286. l.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Bartoniek 92. l.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

gyanakodnunk, végül nem történt sok – egy feltevés megfogalmazásán túl – Mindszenthi Gábor személye meghatározásának ügyében sem. A sok megoldatlan probléma indított arra, hogy az emlékirattal foglalkozzunk, ám helyzetünk még nehezebb lett, mint Eckhardté volt. Ugyanis nemcsak a Teleki-kézirat nem került elő azóta (amelynek megkeresését Eckhardt sürgette), hanem a Benkő-féle másolat is lappang valahol (amelyet Eckhardt még használhatott). Le kellett mondanunk továbbá arról a – más esetekben jónak bizonyult – módszerről is, mely a mű helyesírás sajátosságainak alapján határozza meg annak keletkezési idejét (másolat esetében a másolás időpontját is). Benkő tudniillik az emlékiratot nem a korabeli orthographia megtartásával másolta le. Erre utal egyrészt jegyzeteinek némelyike, másrészt egy nyilatkozata, melyben jobbnak tartja a diariumokat „a könnyebb olvashatásért mostani betűk ereje s jelentése szerint adni ki”.⁵⁹

Kézirattal nem rendelkezvén, a papírvizsgálat, írásvizsgálat jól bevált s biztos eredményt hozó módszerei helyett kevésbé kipróbált módját kellett választanunk az emlékirat eredetiségének eldöntésére: a szótörténeti elemzést. Eckhardt cikke adott erre ösztönzést, melyben nem XVI. századnak érzett szavak felsorakoztatásával vonta kétségbe az emlékirat hitelességét. Célszerűnek látszott a módszert az emlékirat teljes szövegére kiterjeszteni, hogy így megbízható képet kapjunk az egész szókincs koráról. A szó valamelyik nyelvtörténeti szótárbeli első előfordulását tekintettük olyan időpontnak, amiktől a szó „él”, a magyar nyelv szerves része, erre az évre fogunk tehát hivatkozni a szó korának meghatározásakor. Tisztában vagyunk természetesen azzal, hogy ez a módszer önmagában megnyugtatóan nem képes megoldani datálási problémákat s egy-egy szó első előfordulása idejéből nem szabad messzemenő következtetéseket levonni. Az emlékirat szóanyaga azonban kb. kétezerszáz szó s ilyen – viszonylag nagy – mennyiségű adat birtokában már megfogalmazhatók bizonyos állítások.

Ezután előre kell bocsátanunk pár megjegyzést, amelyek a használt segédeszközök – a nyelvtörténeti szótárak – értékére, használhatóságára vonatkoznak. A vizsgálatot nem végezhattük tökéletes, precíz segédkönyvek birtokában, mert ilyenek nincsenek, hanem mindegyik szótár esetében hibaforrásokkal kellett számolnunk, mint ezt alább rendre be fogjuk mutatni.⁶⁰

A Magyar Nyelvtörténeti Szótár⁶¹ máig irányt szabó vállalkozásának szempontunkból fő gyengéje az, hogy Mohács utáni anyagában csak nyomtatott munkák szóanyagára támaszkodik, nem dolgoz fel olyan műveket, melyek a szótár kiadásáig kéziratban maradtak, megjelent okmánytárakat sem, nem publikált levéltári anyagot sem. A kiegészítésére hivatott Magyar Oklevél-Szótár⁶² kiadott és nem kiadott okleveles anyagot is feldolgoz, helység- és személyneveket is felölelő gyűjtésben. Gombocz Zoltán és Melich János sajnálatosan befejezetlenül maradt vállalkozása a Magyar Etymológiai Szótár⁶³ azért segítheti a szótörténeti vizsgálódást, mert közli az egyes szavak első előfordulását, sőt minden szó után irodalmat is ad, amely az alaposabb kutatáshoz nélkülözhetetlen. Szabó T. Attila hatalmas munkája, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár⁶⁴ egyként kiterjeszkedik nyomtatott és kéziratos anyag feldolgozására, címszóanyaga is sokkal gazdagabb az eddig említett szótárakénál. Nehéz annak eldöntése, vajon a nem Erdélyben, hanem máshol alkotó író művének vizsgálatakor mennyire fogadhatók el adatai. Mivel pedig Mindszenthi Gáborról eddig senki sem bizonyította be hitelt érdemlően, hogy erdélyi (a viczei Mindszenthiiek Magyarországról kerültek Erdélybe a XVI. században⁶⁵) a Tár első előfordulásra mutató dátumait ennek figyelembe vételével kezeltük. Felhasználtuk még Horváth Cyrill mutatóját, melyet Mohács előtti verseink szóanyagából szerkesztett.⁶⁶

Mielőtt a szóanyag bemutatását elkezdenénk, még egy bizonytalansági tényezőt említünk meg. Amikor egyes szavakat több szótárban is megnéztünk, meglepve vettük észre, hogy több éves, néhol több évtizedes eltérést találni egy-egy szó első előfordulása között, mégpedig aszerint, hogy nyomta-

⁵⁹ Benkő 238. l.

⁶⁰ Saját tapasztalataim alapján, Szabó T. Attila gondolatmenetének figyelembevételével: E 5–6. l.

⁶¹ S

⁶² Z

⁶³ G

⁶⁴ E

⁶⁵ Lázár 627. l.

⁶⁶ H

tásban megjelent műben, vagy kézíratos, nem közzétételre szánt írott forrásban található. Egy szó általában néhány évtizeddel később tűnik fel nyomtatásban, mint nem közzétételre szánt iratokban.^{6 7} Mindszenthí Gábor, miképp a kor többi magyar nyelvű emlékiratírója,^{6 8} valószínűleg nem szánta szélesebb olvasóközönség elé munkáját (legalábbis semmi erre vonatkozó utalás sem az emlékirat szövegében, sem a Praefatióban nem fordul elő), tehát egy szóra vonatkozó több adat esetében mindig azt részesítettük előnyben, amely a nem nyomtatott forrásra vonatkozott.

A mű kétezernégyszázharmincöt előfordulásból áll. Ez a szám kb. 2100–2200 különböző szót tételez fel, hiszen egyes kötőszók, indulatszók, de főnevek és igék is többször előfordulnak. (Az 1550 utáni szóanyagnál az előfordulások számát a szó után írt szám jelzi). Az elemzés során a következő időhatárok kijelölése látszott célszerűnek: 1550 előtti, 1550–1600 közötti, 1600–1700 közötti, 1700 utáni szavak. Az 1500 előtti szavak azok, amelyeket bizonyára a kortárs-emlékiratíró írt le, ez bizonyos fenntartásokkal elmondható a következő kategóriáról is (1550–1600 közötti szavak). Az 1600–1700 közti első előfordulású szavak esetében azt kell feltételeznünk, hogy vagy az emlékirat keletkezése után kerültek annak szövegébe, vagy a XVII. század folyamán másolási gondatlanságból vagy átdolgozás eredményeképp. Nem lehetetlen, hogy később, tehát a XVIII. században a kézirat másolója, Benkő helyettesített be egyes ismeretlen, olvashatatlan, vagy neki nem tetsző szavakat inkább megfelelővel. Végül nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy a kézirat kiadói Kemény József és Kovács István átszilizálták a Benkő-féle kéziratot. (Eckhardt ezt nem ellenőrizte). A XVIII. századi szavak esetében már bizonyosan Benkő vagy Keményék beavatkozását kell elfogadnunk. Most pedig lássuk az adatokat!

Az emlékirat teljes szóanyaga: 2100–2200		a szavak előfordulásának száma: 2435	százalékban kifejezve (az előfordulások alapján)
Ebből			
1550 előtti	kb. 2000	2227	91'5
1550–1600 ^{6 9}	65	83	3
1600–1700 ^{7 0}	53	74	3
1700 utáni ^{7 1}	15	17	1
ismeretlenek ^{7 2}	33	35	1'5

(Az 1550 utáni szavakat jegyzetben feltüntettem.)

^{6 7}	kézíratos szövegben	nyomtatott szövegben
csendesen	1630	1636
alázatosan	1577	1592
kaftány	1634	1670
kisér	1544	1557
házsártos	1575	1608
stb.		

^{6 8} A „Landorfejérvár” emlékirat, Szerémi műve, a Bánffy Gergelynek tulajdonított emlékirat, Martonfalvai Imre emlékirata, Bornemisza Tamás emlékirata mind csak a XIX. században jelentek meg.

^{6 9} A jegyzet felépítése a következő: a szó után + jellel az esetleges további előfordulások számát adjuk meg, majd a hivatkozott szótár betűjele (feloldása a „Jelzetek és rövidítések” között) és az első előfordulás évszáma következik. A betűrendezés az áttekinthetőség érdekében történt.

adott által	+1	S	1592
akkoron		E	1569
alattomban	+1	S	1572
alázatosan		S	1577

anélkül		E	1568
az hol		E	1570
az mint	+1	E	1562
az nap	+2	Z	1550
ámbár	+2	S	1598
bosszankodása		E	1576
bővségesen		E	1576
búcsút vévén		M	1568
búsulást	+1	E	1570
eddig		S	1554
elfoglalták		S	1590
elhatároznak		S	1569
elrendeltünk		S	1551
elé beszélé		S	1551
estve felé	+1	S	1557
ezalatt		E	1553
ezokon		S	1590
fő urak	+1	S	1590
futton futának		S	1555
gyakran	+1	S	1598
haza bocsátá		S	1557
hátas lovai		S	1598
házsártos		S	1575
holnap után		S	1592
hozzá szoktunk		S	1598
itatta meg		S	1551
kétes		S	1588
kifogyni		S	1575
kik		S	Pázmány
kikisér		S	Zrínyi M.
korcsmában		S	1557
kössétek fel		S	1590
között		S	1551
lejövele		Z	1588
maholnap		S	1557
majd		S	1575
meghitt		S	1598
megszeppenének		S	1598
megzavarta		S	1598
menedéket		S	1583
mind		S	1576
mindenekről		S	1580
mint egy	+1	S	1557
mulva		S	1584
nyájasan		S	1592
panaszolkodván		S	1575
sáncz		S	1551
sokan	+3	S	1583
sokkal		S	1583
számára		S	1588
szemire hányták		S	1590
szinte	+3	S	1578
szorult		S	1551
tessék		S	1575

térdeplés		S	1598
tractál		S	1575
ugra		S	1592
újabb		S	1576
válogatott		S	1588
viselő		S	1590
vissza jőne		S	1592
⁷⁰ azontúl		E	1618
bár		S	1636
bízni		E	1602
bízában		S	1636
cseléd	+1	S	1673
csendesen		Z	1630
csúfosan		S	1636
egyezés	+1	S	1668
ekkor		S	1626
elcsábítani	+1	S	1668
elhordozzuk		S	1608
elutazása		S	1653
élesen		S	1643
fájtatván		S	XVII. sz.
felvállalá magára		S	1616
füstbe mene		S	1661
gyengülését	+1	S	1630
hajdon		S	1692
haljon ki		S	1683
hosszas	+6	S	1695
kaftányát		Z	1634
keresztény		S	XVII. sz.
kialuvának		S	1643
kikopunk		S	1668
kipusztított		S	1608
kínos		S	1636
küldést	+1	S	1657
levegő		M	1651
megcsalatkozik (valakiben)		S	XVII. sz.
meghozák	+2	S	XVII. sz.
megjutalmazhassuk		S	XVII. sz.
megörténék		S	1643
megválást		S	1659
meg leszen		S	1630
mentegetni		S	1643
mind inkább		M	1630
mintsem		S	1657
múlik (valamiben)		S	1668
ne hogy		S	XVII. sz.
nem sokára	+3	S	1682
okoz	+1	M	1696
practicáit	+1	S	1624
rosszabbul		S	1683
rosszul		S	1643
sírásra fokadánk		S	1635
tapasztalni		S	1627
többszöri		S	1647

Az „ismeretlen” kategóriába kerültek az Eckhardt által említett szavak (örömhang, legszembe-tűnőleg), amelyeket hiába kerestünk a fentebb említett szótárakban. Ezeken kívül is több olyan szót soroltunk ide, melyeket XVIII. századinak érzünk, de szótárbeli előfordulás híján nem írhattuk oda (végbástyái, gyászír, húzódnának, rendre). XVI. század végi–XVII. század eleji feltehetőleg a pór-nép⁷³ és a délután.⁷⁴

A szavak korának vizsgálata után az alábbi tanulságok vonhatók le: az emlékirat komoly mértékű szövegromlásra nem mehetett át, ezt az 1550 előtti szavak hatalmas száma bizonyítja. A ránk maradt szöveget – kissé megváltoztatott – XVI. századi eredetűnek kell tartani. Szövegromlással kell számolni Benkő gondatlan másolása következtében; erre mutat a viszonylag sok XVIII. századi szó (illetve az ismeretlenek közé sorolt XVIII. századinak tartható szavak). A XVII. századi szavak nagy száma – meglehet – Benkő rovására is írható, de nem tudjuk elképzelni, hogy mindegyik az ő működése folytán került a szövegbe. Fel kell tételeznünk, hogy a kézirat, még mielőtt Benkő olvasta volna, a XVII. században is szövegromlást szenvedett, vagyis lemásolták, esetleg többször is. XVI. századi magyar nyelvű emlékirataink ugyan egy példányban maradtak fenn, de azt hisszük, számolni kell azzal, hogy másolatban tovább éltek keletkezésük után, s ilyen másolatnak lehet tartani azt a példányt is, melyhez Benkő – Teleki Lajos jóvoltából – hozzájutott.

Szeretnénk itt felhívni a figyelmet arra, hogy a korunk szerint elkülöníthető rétegek semmi képpen sem azonosak a mű tartalmi rétegeivel, tehát ha egy részletben XVIII. századi szavakat találunk, az nem jelenti azt, hogy a részlet XVIII. századi betoldásként került a szövegbe.

Ezután rátérünk az emlékirat tartalmi elemzésére, amely több fontos kérdést megválaszolhat. Először azt próbáljuk eldönteni, hogy az emlékirat közvetlenül Szapolyai halála után készült-e avagy később. Megvizsgáltuk, pontosan emlékszik-e arra Mindszenthí, amit leír; elsősorban dátumokat, adatokat tartva szem előtt. Ha ebből a szempontból elemezzük a művet, feltűnő, milyen kevés benne a konkrét dátum s milyen sok az „azonközben”, „eközben”, „akkoron”, „ezeknek utána” s más,

tüstént	+3	S	1645
utoljára		S	1687
várna bé		S	XVII. sz.
visszaadván		S	1643
visszafordulván		S	XVII. sz.
volta (valaminek)		Z	1608
⁷¹ alkudozik		E	1798
amerre		S	XVIII. sz.
belé húzni		E	1770
béparancsolá		E	1793
előre	+1	S	1708
javasolják		S	1771
jókor		S	1749
különös		S	1717
minő		S	1787
nem is csuda		S	1767
oda vesze	+1	S	Bercsényi Lev.
reá bízá		S	1749
részünkről		Z	1700
sajnálják		S	XVIII. sz.
tréfát űz		S	1767

⁷² Délután, elindulásunk, elkapván (az ló), ez iránti, ezekközben, czközben, gyászír, gyűlést, húzódnának, hűtöket megadván, kihallgatta, kötésről, legszembe-tűnőleg, megérkezének, megtudván, mi féle, nagy böjt, neki indulhatunk, neki készülénk, nem kevésbé, örömhang, porrá ronták, pór nép, rendre, szédülve, tartózkodik, terhesedvén, többiek, tractáról, újra, megvitelére, velünk, végbástyái.

⁷³ Geréb könyvében a következő előfordulásokat találtam: pórfi – 1570 (122. l.), pórhad – Pethő Gergelynél (142, 143. l.), pór-madár – 1602 (186. l.)

⁷⁴ Ld. S „dél” címszó.

hasonló jellegű kifejezés. Azt is mutatja ez, mennyire igaza volt Benkőnek, amikor nem diariumnak tartotta ezt a művet, hiszen a XVI.–XVII. századi naplókra éppen az a jellemző, hogy szinte minden napról feljegyeznek valamit, pontosan közölve a történes idejét.⁷⁵ Mégis, néhány dátum alkalmas arra, hogy más – korabeli forrásokkal szembesítsük. Az emlékirat második felében találhatók ezek, ahol a király halála napjából kiindulva, visszakövetkeztetve (az aznap . . . más nap . . . más nap . . . harmad nap . . . nyolcz kínos napok után . . . kifejezések alapján) a következő idősort kapjuk:

VII. 9 – megérkezik a hír Szászsebesre, hogy VII. 7-én Budán fia született

VII. 10 – ágnak esik, „bennünket rendre magához parancsol”

VII. 11 – György baráttal, majd Mindszenthivel beszél

VII. 12 – hívhatja az urakat, egyességre inti őket

VII. 13 – misét kíván, felállítják szobájában az oltárt, a gyertyák nem akarnak meggyulladni

VII. 21 – meghal.

Hogyan tudhatta meg Szapolyai harmadnap Szászsebesen fia születésének hírért? A korabeli közlekedési viszonyokat tekintve véleményünk szerint sehogyan sem. Brassóba is csak VII. 12-én érkezett meg a hír.⁷⁶ Ez az idősor belső ellentmondása. De ellentmondásban van ez a dátum Szapolyai itineráriumával⁷⁷ is, amely szerint a király VII. 11-től tartózkodik Szászsebesen. Az emlékirat szerint azonban VII. 9-én, sőt már 8-án is (s talán még egy-két nappal előbb) Szászsebesen volt. Nyolc napig feküdt szótlan a király, halála előtt – állítja az emlékirat. A király mellett tartózkodó Verancsics azonban – közvetlenül az események után, 1540 VII. 26-án írott levelében – kilenc napról ír.⁷⁸ Rosszul emlékszik Mindszenthinek annak nevére, aki az összeesküvés hírért Budára hozta. András Menyhárd uramról ír,⁷⁹ holott a hírvívó András Márton volt (Majláthék Szentgálon 1540 I. 2-án kelt szövetséglevelének egyik aláírója).⁸⁰ Nem emlékszik, ki adott hírt arról, hogy Majláth Fogaras várát megerősítette, oda akar húzódni.⁸¹ Nem nevezi meg Mindszenthinek a budai prépostot,⁸² aki miséz, pedig bizonyosan ismerte, s akit ismert, azt máskor néven nevezte emlékiratában. Azt gondoljuk, nem emlékezett már művének írása közben, hogy a budai prépostok közül ki celebrálta a misét.⁸³ A meghatározhatatlan dátumok s az előbbieken bemutatott kronológiai ellentmondások alapján bizonyosnak látszik, hogy Mindszenthinek nem az események közvetlen hatása alatt írta meg művét, hanem jóval – évekkel – később. Ezzel nem akarjuk elmarasztalni, mert úgy véljük, nem is azt tekintette céljának, hogy a megtörténtekről pontos, napról-napra haladó feljegyzést készítsen.

Mi lehetett a szerző célja műve megírásával? Hogy erre a kérdésre helyesen válaszoljunk – s egyúttal a keletkezés idejét is pontosabban meghatározhassuk – meg kellett vizsgálnunk a szerző alkotói módszerét: mit tartott fontosnak (miről írt) s főképpen azt, mi az, amiről nem írt; hogyan alakította ki műve koncepcióját. Részletesen leírja Mindszenthinek a király elindulását annak előzmé-

⁷⁵ Pl.: Martonfalvai, Homonnai Drugeth, Borsos, Pataki naplói.

⁷⁶ Veress 75. l.

⁷⁷ Sebestyén 103. l.

⁷⁸ „Nonoque dehinc die, nullo interin sermone edito aut motu facto . . .” – Verancsics levele Statileohoz 1540. VII. 26-án. In: Verancsics 111. l.

⁷⁹ Mindszenthinek 9. l.

⁸⁰ Részletesen ír erről Szabolcsi, adatgazdag feldolgozásában. 180. l. Ő úgy véli, Mindszenthinek az utónevet hibásan írta.

⁸¹ Mindszenthinek 9. l. Valószínűleg Petrus Pythar, Petru Rares moldvai vajda követte vitte a hírt Szapolyainak. Ld. Pray 43. l. és Szabolcsi 181. l.

⁸² Mindszenthinek 81. l.

⁸³ A mise dátuma: hamvazó szerda előtti valamelyik vasárnap; II. 8, vagy még előbb (II. 1, I. 25 stb.). Később olvasható az emlékiratban, hogy „itt lévén már az nagy bőjt . . .” (Mindszenthinek 10. l., a nagybőjt pedig a hamvazó szerdával kezdődik, amely 1540-ben II. 13-ra esett. Ld. Szentpétery 50, 70. l. A budai prépost lehetett volna Verancsics Antal óbudai prépost, aki I. 13–20 között Budán van, innen keltez (majd Erdélybe megy, II. 2-től Gyulafehérvárról tartózkodik). Ennek az mond ellent, hogy Verancsics csak 1569. XII. 5-én tartotta első miséjét. Ld. Sörös 78. l. Ő tehát kizárható. Eszerint a misét vagy Huet Márton a Szent-Zsigmond képtalan prépostja, vagy a felhívzi prépost celebrálta (utóbbi nevét a szakirodalom nem ismeri). Ld. Kubinyi 222, 231. l.

nyeivel.⁸⁴ Nem ír viszont arról, hogy február közepén, a lengyel király követe Budára érkezésének hírére Szapolyai visszatért Erdélyből Budára, hogy megtudja apósa, a lengyel király üzenetét.⁸⁵ 1540. III. 7-e után⁸⁶ indult másodszor is útnak, Egerbe, majd Váradra ment (III. 29-én érkezett meg) s ott fogadta a Majláth által meghirdetett marosvásárhelyi gyűlés követeit.⁸⁷ Az emlékirat Szapolyai útját a valódi Buda–Várad–Buda–Eger–gyulai tábor–Várad–Torda útvonal helyett a Buda–gyulai tábor–Torda útvonalra egyszerűsíti le.⁸⁸ Igazat kell adnunk tehát Kardos Tibornak, aki figyelmeztet arra, hogy nem szabad Mindszenth Gábor emlékiratát útinaplónak tekinteni.⁸⁹ De térjünk vissza a követek fogadásához! Szapolyai a követeket meghallgatásuk után fogságba vetette.⁹⁰ Erről a várad-i epizódról semmit sem ír az emlékirat. A tordai gyűlésről szólva Mindszenth elbeszéli, hogyan bocsájt meg a király Balassának és a szászoknak.⁹¹ Azt írja: „Az gyűlés napjára pedig eljőve Balassa uram”. Ennek a megérkezésnek a következő előzményei voltak: a gyűlés első két hetében sem Majláth, sem Balassa nem jelent meg a király előtt. Ekkor Szapolyai, tanácsadói javaslatára, még egyszer felszólította a vajdákat és három napra menlevelet küldött nekik. Ekkor ment csak Balassa Tordára, ahol Szapolyai megbocsátott neki. A gyűlés után azonban Balassa Diód várába zárkózott, majd annak elfoglalása után Fogarasra menekült, és ott Majláth-tal folytatta az ellenállást.⁹² Szapolyai – erről sem esik szó az emlékiratban! – a tordai gyűlésen büntetést kért a mozgalom résztvevőire. Az országgyűlés a résztvevőket felségsértésben el is marasztalta és halálra ítélte.⁹³ Említettük már, hogy a király halála napját Mindszenth VII. 21-ére teszi. E tény megértéséhez tudni kell, hogy Szapolyai halálának pontos idejéről és annak körülményeiről több, ellentmondó híradást olvashatunk. Titokzatosság és bizonytalanság vette körül Szapolyai halálát.⁹⁴ Magukat a tanácsosokat is megzavarta a haláleset, s azt, Verancsics⁹⁵ szerint több napig, Mazza⁹⁶, a király orvosa szerint, két hétig el is titkolták. A fondorkodás hatására Szerémi aztán azt terjesztette, hogy az olasz orvos mérgezte meg a királyt.⁹⁷ A halál napjában már a kortársak sem tudtak megegyezni.⁹⁸ Az igazság az, hogy Szapolyai VII. 18-án már halott volt, mint ezt Fráter György meg is írta Zsigmond lengyel királynak.⁹⁹ Halálát azonban a tanácsosok eltitkolták, hogy a hatalom felett egyezkedhessenek. Míután ez megtörtént, VII. 23-án Petrovics Péter és Fráter György újra írtak Zsigmondnak, – ez amolyan hivatalos gyászjelentés – s ebben a levélben VII. 21-ét tették meg a király halála napjának.¹⁰⁰ Mindszenth tehát a „hivatalos” időponthoz tartja magát. S itt mindjárt leszögezhetjük, hogy művének nincs tanúskodó jellege, mint

⁸⁴ *Mindszenth* 10, 14. l.

⁸⁵ *Veress* 66–69. l. *Szabolcsi* 188. l.

⁸⁶ 1540. III. 7-én kelt az az oklevele, amelyet Budán adott Bornemisza Lászlónak, s amelyben átirta számára Báthory András cessionját. Ld. *Szabolcsi* 189. l.

⁸⁷ *Horváth–Fráter* 101. l. *Szabolcsi* 189. l.

⁸⁸ *Mindszenth* 13, 14. l. Az idézett kiadásban a gyalui tábor sajtóhiba.

⁸⁹ *Kardos* XXIV. l.

⁹⁰ MOE 151. l. *Majláth*-jelentés 158. l. *Szabolcsi* 189. l.

⁹¹ *Mindszenth* 14–16. l.

⁹² *Majláth*-jelentés 158. l. *Bethlen* 315–323. l.

⁹³ „Damnavit et proscriptis duos wayvodas suos, et meos nepotes suos, bonis confiscatis, que habere potuit = Majláth-jelentés 158. l. „... nemo fuit, qui ipsos vaivodas manifesto crimini laesae majestatis obnoxios esse non judicaverit. Damnati itaque sunt et proscripti quaerunturque ad necem omni diligentia ac studio.” = Verancsics levele Statileohoz 1540. VI. 24-én. In *Verancsics* 104. l. – A szászokról más forrás nem ad hírt.

⁹⁴ Részletesen *Szabolcsinál* 268 skk. l.

⁹⁵ „Decessum ejus iidem consilarii per dies de industria suppresserunt, quotidie ter et quater cum medico de more ad illum ventitantes, donec mutuis sese foederibus devincirent...” = Verancsics levele Statileohoz 1540. VII. 26-án. In: *Verancsics* 115. l.

⁹⁶ TT 1878 183. l., *Rorario* 109. l.

⁹⁷ *Szerémi* 251–252. l.

⁹⁸ Részletesen *Szabolcsinál* 269 skk. l.

⁹⁹ *Fráter* – regeszta. Bőven idézi a levelet *Szabolcsi* 270. l.

¹⁰⁰ *Petrovics–Fráter* – levél. U. erről *Szabolcsi* 270. l.

Nemeskürty gondolja. Ha jólérsülttségét igyekezne bizonyítani, a király halála napjáról többet írna, hisz ez mindenkit érdekelt, jobban mint az, hogy hol tette meg testamentumát a király. Nem hisszük „hogy a szerző tanúként szerepel valamilyen fontos történelmi vitában”.¹⁰¹ Másért íródott ez az emlékirat. Mi lehetett a szerző célja műve megírásával?

Hogy erre pontosabb választ kapjunk, lássuk most már, mit tartott fontosnak Mindszenthii bemutatni Szapolyai utolsó hónapjainak történetéből. Az eseményeket a király haláláig egyetlen drámai ívvé formálja s ami ezt a szerkezetet gyegetné, az kimarad az események leírásából. Ilyen a két elindulás, a huzavona a tordai gyűlésén, a váradi tartózkodás is. A feszes sodrú cselekmény nem tűri meg az ilyen epizódokat. De más, úgy tűnik fontosabb, szempont szerint is válogat Mindszenthii az események között. Szerepel az emlékiratban az, hogy Szapolyai búsul Diód elfoglalásának hírére, mert nem akarta még ilyen súlyosan megbüntetni Balassát. Nem szerepel, hogy Diódot valóban Szapolyai parancsára foglalták el.¹⁰² Az emlékirat elmondja, hogy Szapolyai megbocsát Balassának, de hallgat arról, hogy Szapolyai büntetést kér a Majláth-féle mozgalom résztvevőire. Szapolyai megbocsát a szászoknak (ez bekerült az emlékiratba) – börtönbe záratta Majláthék követeit (nem került be) Látnivaló ebből, hogy a megbocsátó, kegyelmet adó Szapolyai alakja köré csoportosítja az eseményeket az író, nagy tudatossággal, s nem ír arról amikor Szapolyai büntet. Eme koncepció érdekében hagy el eseményeket, remekül tömörít, biztosan szerkeszt. Szapolyai működésének csúcsa így az emlékiratban a tordai gyűlés lesz, ahol – a tényekkel ellentétben – mindenkinek megbocsát.

A cselekmény sodrát megszakítják Szapolyai bölcs mondásai; afféle szentenciák. Szelídek ezek, csipkelődők inkább, mint gúnyosak. Nézzünk ezekből néhányat! Amikor megkívánja a vörösbort, így szól: lám Kegyelmed! iszszuk már az veres bort is, mert majd kikopunk borból, ha Erdélynek indulunk, az hol Mayláth uram kipusztított várainkból és bizonynyal pinczéinkhez is nyúlt, mert szereti ő kegyelme a jó bort; tudja meg te Kegyelmed: hogy az oláh az míg szegény, addig csak az korszmban iszik bort, ha van miből, de ha nagy úr lesz, akkor asztalán tartja drága pinczejét.¹⁰³ „Geszthi uramat” elkapja a ló, az átkelésnél majdnem a Dunába fullad. A király erről azt mondja Losonczy Istvánnak: „Lám te Kegyelmed! Geszthi uramnak igen sok az tüze, azért itatta meg isten ő felsége velle az vizet; vigyázzon te Kegyelmed is, ne hogy az nagy tűz miatt Dunára kellessék te kegyelmedet küldelnünk.”¹⁰⁴ Gyermeke születése után így szól az urakhoz: „No atyámfiai, nagyon megnehezedtünk, de nem is csuda, mert már gyermekünk is nyomott gondot nyakunkra; de te Kegyelmetek segítségével már csak ezt is elhordozzuk.”¹⁰⁵ Tréfálkozni szerető, kedélyes, jó humorú király áll előttünk az emlékiratban, ugyanaz, mint akit Heltai mutat be a „Segesvári disputa”-ban (1570-ben jelent meg). János Zsigmond udvarában volt egy János király tetteinek igazolására törekvő szándék s ezt szolgálta egy Szapolyai-adomakör.¹⁰⁶ Az adomakör meglétéről a „Segesvári disputa” mellett éppen Mindszenthii Gábor emlékirata tesz tanúbizonyságot. A közmondásokkal való gyakori élés a korabeli köznemesi stílus sajátága, mondhatni követelménye.¹⁰⁷ Ezért a király eszményítésének egyik legfőbb eszköze annak bemutatása, hogy a király szinte mindent fűszerezni tud egy-egy bölcs aforizmával. Egy ilyen szerkesztésnek kétféle okát lehet feltételezni: 1. Általában köznemeseknek szánta művét. 2. Az író feltételezhetően maga is köznemes volt.

De vajon mi lehet az emlékirat keletkezésének terminus ante quem-je? Halála előtt Szapolyai magához hívja az urakat „ajánlja vala nekik hazáját, feleségét, gyermekét; fő bizodalmt pedig György barát uramban vetvén, reá bizá gyermeke dolgát.”¹⁰⁸ Nem lehet vitás, hogy itt – a váradi békekötéssel ellentétben – fia örökösödésének biztosítását bizta a barátira. Megegyezett ez azzal a politikai vonalvezetéssel, amely a váradi békét nem hirdette ki; melyet házassága óta követett.¹⁰⁹ Arra

¹⁰¹ *Nemeskürty* 278. l.

¹⁰² *Szabolcsi* 191. l.

¹⁰³ *Mindszenthii* 10. l.

¹⁰⁴ *Mindszenthii* 12. l.

¹⁰⁵ *Mindszenthii* 18. l.

¹⁰⁶ *Nemeskürty* 287. l.

¹⁰⁷ *Gerézdi–Janus* 415. l.

¹⁰⁸ *Mindszenthii* 18. l. A jelenetet leírja *Verancsics* 112–115. l.

¹⁰⁹ *Veress* 58. l.

buzdítja az urakat, hogy ne tartsák be a váradi békét, de ezt János Zsigmond udvarában csakis a speyeri szerződés (1570 VIII. 16) megkötése előtt volt szabad leírni! A speyeri szerződés leválasztja Erdélyt Magyarországról, de az emlékiratban még magától értetődő természetességgel kerül egymás mellé Erdély, Buda, Székesfehérvár mint egy összeiartozó ország részei. Az egységes Magyarország ilyen rajzának csakis a speyeri szerződés előtt volt értelme az udvarban.¹¹⁰ Az emlékirat célja olyan Szapolyai-kép kialakítása volt, amely a János Zsigmond király udvarában meglevő Szapolyai-kultusz táplálására alkalmas lehetett. Az emlékirat rendeltetése pedig az lehetett, hiszen nem akart napról-napra haladó krónikása lenni az eseményeknek, hogy adott, élő problémák megoldásában segítséget nyújtson. Hogyan? Úgy, hogy – mint egy királytűkör – megmutatja az ideális megoldást, ahogyan Szapolyai János cselekedett. János Zsigmond korában is él egy Majláth,¹¹¹ egy Balassa,¹¹² akik elpártolnak a királytól, a szászok mindig ellenségesen állnak vele szemben¹¹³; a Mindszenthi Gábor emlékiratában leírt veszélyek – mutatis mutandis – János Zsigmondot is fenyegették, aktuálisak voltak. S a felkínált orvosszer, a megbocsátás – ahogyan azt Szapolyai János cselekedte – több esetben is követendő példának bizonyult János Zsigmond előtt.¹¹⁴ A váradi békéről szóló rész, ha a speyeri szerződés megkötése után keletkezik az emlékirat, az előbbieket (atyja példájának követése) értelmében már nem időszerű. Az emlékirat ezek szerint Fráter György halála (1551) után (mint ezt Nemeskürty is állítja¹¹⁵) és a speyeri szerződés megkötése (1570) előtt keletkezett, valószínűleg 1556 körül. V. Károlyról ellenszenvvel ír Mindszenthi¹¹⁶, ezt csakis annak lemondása után tehetné. A György barátról mondott vélemény a barát meggyilkolását követő pápai vizsgálat idejének hangulatára utal. Ez a vizsgálat 1552–1555-ben zajlott.¹¹⁷ Az erdélyi rendek (V. Károly lemondása után) az 1556 nov. 22-én kezdődött országgyűlésen mondják ki a szabad választás jogát, szemben a Habsburg örökösödési joggal.¹¹⁸ Az országát a rendek beleegyezésének megszerzése nélkül fiára hagyó Szapolyai alakja az emlékiratban csak az 1556 novemberi országgyűlés előtt lehetett időszerű. Ebben az időben János Zsigmond udvara még nem mond le az egységes Magyarország visszaállításáról. Ezt a reményt visszhangozza az emlékirat Magyarország 3 különböző helyének (Erdély, Buda, Székesfehérvár) egy osztatlan ország részeként történő ábrázolásával.¹¹⁹ Magyarország egységét hivatott kifejezni János Zsigmond címe is: Magyarország választott királya...¹²⁰ Ezt a címet egészen a speyeri szerződés

¹¹⁰ Mindszenthi 18. l.

¹¹¹ Majláth István, fia, Majláth Gábor gyűlöli János Zsigmondot, mert apja Szapolyai János miatt volt fogságban. (Majláth Gábor „in Transylvanum (= János Zsigmond) certissimi odii tam paterno, quam privato homine, prout notum est; manifestissima sunt indicia” = Forgách-emlékirat 196. l. Merényletet tervez János Zsigmond ellen s amikor az nem sikerül, elmenekül. 1562-ben pártol vissza János Zsigmondhoz. Ld. Szentmártoni 145. l., Forgách 270–271. l.

¹¹² Balassa Menyhért, Balassa Ferenc fia (nem Balassa Imre ágából származik), ld. Nagy I. k. 122–124. l. Nyíltan 1562-ben áll át Ferdinándhoz, Ld. Szentmártoni 127. l.

¹¹³ Szentmártoni 126. l.

¹¹⁴ Nem állítom, hogy János Zsigmond kegyes, megbocsátó uralkodó volt. Atyja sem volt az. De nem hagyható figyelmen kívül az, hogy az emlékirat megbocsátó gesztusaira mintegy rímelnék János Zsigmond bizonyos – látványosnak szánt – intézkedései. Pl. az 1561-es tordai országgyűlésen bűnbocsánatot ad mindazoknak, akik előzőleg elpártoltak, de most visszatérnek hűségére. Ld. EOE II. k. 138–140. l. – Az 1565-ös kolozsvári országgyűlésen ugyanígy rendelkezik. Ld. EOE II. k. 289–291. l.

¹¹⁵ Nemeskürty 288. l.

¹¹⁶ Mindszenthi 12–13. l. V. Károly 1555. X. 25-én mondott le Németalföld kormányzásáról. Ekkor mondott beszédében jelezte, hogy összes országáról le szándékozik mondani. Spanyol országairól 1556. I. 16-án mondott le, Ferdinándhoz 1556. VIII. 3-án küldte el lemondó küldöttségét. Ld. Gunst 299–301. l.

¹¹⁷ Szalay 299. l. Sinkovics 22. l. tankönyv.

¹¹⁸ Sinkovics-jegyzet 41. l. Sinkovics professzor úr ezt az állítást szóbeli konzultáció alkalmával is megerősítette.

¹¹⁹ Mindszenthi 18. l.

¹²⁰ „Nos Johannes secundus dei gratia Electus Rex Hungariae” 1568 X. 7-én adott oklevele. Ld. Wenzel 434. l.

megkötéséig használja.¹²¹ Végül az 1556 előtti évek mint keletkezési időpont helyessége mellett szól az is, hogy az emlékiratban Izabella királynőnek nincsen nagy szerepe. Márpedig alig hihető, hogy Izabella 1556–1559 közötti kegyetlenségekkel teli uralkodása¹²² ne hagyott volna valamilyen nyomot az emlékirat szövegében. Mindezek alapján valószínűnek tartjuk, hogy az emlékirat 1556 körül (kevésbé előtte) keletkezett.

Mindszenthi Gábor személyéről az emlékiratból nem sokat tudunk meg, ezért minden történetíró más-más udvari tisztet szán neki. Veress¹²³ szerint öreg szolgál, Kemény Katalin megismétli ezt.¹²⁴ Benkő¹²⁵ a király udvari emberének mondja. Szabolcsi¹²⁶ szerint a királyi udvar papja, Szentmártoni¹²⁷ hűséges komornyiknak teszi meg. Horváth János¹²⁸ úgy véli, „egyszeri tanultságú, igénytelenebb . . . embere lehetett János királynak”, Eckhardt¹²⁹ úgy érzi, „nem csekély műveltségű és kitűnő tollú ember” volt. Az emlékiratból a következő derül ki: gyakran a király mellett tartózkodott, de nem mint egyszerű szolgál: több annál. Erre utal az az epizód, amely leírja Lekró francia követ érkezését „kivel ő felsége későn estvig titkon tractál vala”¹³⁰, majd leírja a beszélgetés tartalmát is. Ezt csak a királytól tudhatta meg Mindszenthi, de Szapolyai egy közönséges szolgát aligha méltatott volna ekkora bizalomra. (Szapolyai szolgáit névszerint is ismerjük:¹³¹ Mindszenthi Gábor nincs köztük). Nem tartozott a főurak közé, ő is megkülönböztette magát tőlük (elküldöttek munket az urak – írja¹³²). Nem túl magas állású, de bizalmi ember, az udvarhoz szoros szálak fűzik. Nemes volt-e? Nem feltétlenül. Nemesi-patriarkális szemléletűnek tartja őt Nemeskürty¹³³, s ezt a következő idézettel bizonyítja: „ilyen volt ez előtt a pór nép: oda hajlik, az merre a szél fúv . . .”¹³⁴ „A pór nép tehát nem magyar; egyszerűen csak pór nép a számára, nem a nemzet tagja”, vonja le a következtetést Nemeskürty. Valójában az idézett mondatot akkor mondja a király, amikor híre jön, hogy a szászok kegyelmet akarnak kérni. „Ilyen volt ez előtt is ez az pór nép . . .” – hangzik a helyes idézet, s az idézett szöveg legfeljebb Mindszenthi Gábor szászellenes érzelmeire enged következtetni. A néptömegek az emlékiratban épp ellenkezőleg, mint Szapolyai uralmának támogatói jelennek meg, őszintén szeretik a királyt. A nép így kiabál: adja isten, hogy legyen magyar hazánknak magyar királyfia ne szoruljunk más nemzetre, és ne haljon ki magyar vér!¹³⁵ Így ír: „szeretik vala nagyok, kicsinyek mind az királyt”¹³⁶, a sok nép „körül véve ő felségét, hogy jámbor királyát elutazása előtt még megláthassa”¹³⁷, a nép „szinte Szeged feléig”¹³⁸ kíséri a királyt, amikor Erdélybe indul, fia

¹²¹ A speyeri szerződésben megállapított címe: „Fenséges János fejedelem úr . . . Isten kegyelméből Erdély és a magyarországi Részek fejedeleme” ld. *Sinkovics*-szöveggyűjtemény 162. l.

¹²² Pl. Bebek Ferenc, Kendy Antal, Kendy Ferenc meggyilkoltatása 1558. IX. 1-én. Ld. *Szentmártoni* 99. l. – Izabella 1559. IX. 15-én hunyt el. Ld. *Veress* 483. l.

¹²³ *Veress* 78. l.

¹²⁴ *Kemény* 192. l.

¹²⁵ *Eckhardt* 74. l.

¹²⁶ *Szabolcsi* 270. l.

¹²⁷ *Szentmártoni* 19. l.

¹²⁸ *Horváth* 116. l.

¹²⁹ *Eckhardt* 74. l.

¹³⁰ *Mindszenthi* 12–13. l. – Lacroix (Lekró) nem járt Magyarországon, 1547-ben állt diplomáciai szolgálatban, a francia király németországi követeként. Ld. *Ribier* I. k. 607–609, 619–620, 624–626, 631–632. l. Neve memóriazavar következtében kerülhetett az emlékirat szövegébe, legvalószínűbben Kmita (ld. *Veress* 66. l.), vagy Rorario (ld. *Rorario*-november) vagy Winzerer (ld. *Veress* 63. l.) helyett, akik a leírt időben a királyi udvarban tartózkodtak.

¹³¹ Kassai János, előtte Boza Bence. Ld. *Szerémi* 252. l.

¹³² *Mindszenthi* 16. l.

¹³³ *Nemeskürty* 280. l.

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ *Mindszenthi* 8. l.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ *Mindszenthi* 12. l.

¹³⁹ *Mindszenthi* 14. l.

születésekor „vala is az nap nagy öröm városban, táborban, mert szeretik vala az népek az jámbor királyt”¹⁴⁰. Az udvari csoportok közül a Fráter Györggyel szembe fordulókkal rokonszenvezett, ezt mutatja az az elítélő jellemzés (ez a meggyilkolását követő pápai vizsgálat alatti közhangulatra utal), melyet, igaz, más szájába adva a barátról készít. Nyíltan azonban nem támadja meg sem őt, sem más a főurak közül, pedig erre kiváló lehetősége lett volna a király halálának tárgyalásakor. Mindszenth Gábor¹⁴¹ azonban nem leplezi le a főurak machinációit, mondhatni hallgatásával azonosul velük.

Kiforrott íróra valló tudatossággal szerkeszti meg az emlékiratot,¹⁴² drámai mozgalmassággal mutatja be a közlendő eseményeket. Nem olyan élettelen és egyhangú, mint a kortárs Gálffy János,¹⁴³ nem unalmas és dagályos, mint az állítólagos Bánffy Gergely.¹⁴⁴ Ez a drámai mozgalmasság messze kortársai fölé emeli. János király halálát nem száraz tényként állítja elénk, hanem mint a részletesen megrajzolt előzmények szomorú következményét. A kor babonáit ügyesen, írói tudatossággal használja fel arra, hogy a főesemények fátumszerűségét a misztikus kísérelő jelenségekkel emelje ki. Különösen költői a kialvó gyertyák rajza az emlékirat elején, amikor a király először rosszul lesz¹⁴⁵. A király halála előtt pedig a meggyulladás nem akaró gyertyák említésével¹⁴⁶ zárja megkapóan szép keretbe az emlékiratot. Gyakran élénkíti idézetekkel előadását, a nép hangja mellett mindig a királyt szólaltatja meg. Nem bőbeszédű és nem cikornyás. A király szavaihoz ritkán fűz magyarázatot. Amikor Szapolyai megbocsát Balassának, gyönyörű, fejedelemhez illő szavakkal, csak ennyit jegyez meg: „Igy bocsátá el az jámbor király megtért szolgáját.”¹⁴⁷ Nem lesz érzélgős Szapolyai halála után sem. Igen hatásos a mű befejezése, amelyben az olvasót előbb megindítja a halál leírásával, majd hirtelen fordulattal rátér a való élet prózaiságára. „Mű pedig még az nap az urak rendeléséből – jámbor szegény urunk többszöri ígéreti szerént – az levelekkel Budára indultunk, ez szomorú gyász hír megvitelére”¹⁴⁸ – írja. Fejlettebb írói készséget árulnak el jellemzései is, mint amilyennel a kortársak írnak. A nem szeretett György barátot például nem úgy jellemzi, hogy maga ír róla rosszat, hanem azt írja meg, mi a barátról a mások véleménye.¹⁴⁹ Losonczy Istvánt pedig a már előbb idézett tréfás Szapolyai-szentencia jellemzi. Az emlékirat azt is elárulja tehát, hogy aki írta, az a kor egyik legkiválóbb írója volt, aki emlékirat-irodalmunk századokig felül nem múlt remekét alkotta meg.

JELZETEK ÉS RÖVIDÍTÉSEK

Acsády	<i>Acsády Ignác</i> : Verancsics Antal és Szerémi György = Irodalomtörténeti Közlemények, 1894, 1–59. l.
Bartal	<i>Bartal Antal</i> : A magyarországi latinság szótára. Bp. 1901 XXX. 722 l.
Bartoniek	<i>Bartoniek Emma</i> : Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Bp. 1975. 586 l.
Bánffy	<i>Bánffy Gergely</i> (?): II. János Magyarország választott királyának II. Szulejmán török császárhoz menetele rendje és módja. 1565–1566. – Erdélyország történeti tára I. k. Kolozsvár, 1837. 23–49. l.
Benkő	<i>Benkő József</i> tudósítása az Erdély történeti íróinak magyar nyelven található kézírásairól. Közli Bruz Lajos. = Új Magyar Múzeum, 1853. 5. sz. 217–238. l.

¹⁴⁰ Mindszenth 18. l.

¹⁴¹ Mindszenth 13. l.

¹⁴² Az emlékirat irodalmi értékeinek bemutatását Kemény Katalin eredményeinek felhasználásával végeztem el.

¹⁴³ Gálffy.

¹⁴⁴ Bánffy.

¹⁴⁵ Mindszenth 8. l.

¹⁴⁶ Mindszenth 18. l.

¹⁴⁷ Mindszenth 17. l.

¹⁴⁸ Mindszenth 19. l.

¹⁴⁹ Mindszenth 13. l.

- Bethlen *Bethlen Farkas*: Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda. Tom. 1–6. Tomum 5–6. recogn. Josephus Benkő. Cibinii 1782–1793. Typ. Hochmeister.
- Bodnár *Bodnár Zsigmond*: Történeti emlékek és naplóiírók a XVI. századból. 1–22. l. = A budapesti VI. ker. áll. főreáliskolának értesítője. 1877–78. 88. l.
- Borsos *Borsos Tamás* első és második portai követségének naplója. 63–85. l. = *Borsos Tamás*: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Bukarest. 1972. 488. l.
- E *Szabó T. Attila*: Erdélyi magyar szótörténeti tár. 1. k. A–C. Bukarest. 1976. 12. 25 l.
- Eckhardt *Eckhardt Sándor*: Hol van Mindszenti Gábor naplója? = Egyetemes Philologiai Közlemények, 1943. 74–75. l.
- EOE Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 1540–1699. Szerk. Szilágyi Sándor. I–XXI. k. Bp. 1875–1898. 1. k. 1540–1556. XVI. 596. l.
- Forgách *Forgách, Franciscus*... Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii libris XXII. Posonii et Cassoviae, 1788. (102) 702 (14) l. lt.
- Forgách- emlékirat... Közli *Kemény József*: Diplomatikai kutatások. 195–198. l. = Új Magyar Múzeum, 1854. 194–214. l.
- Fráter-regeszta *Fráter György* levele Zsigmond lengyel királyhoz. VII. 18. Regeszta. 74. l. = *Óváry Lipót*: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. 2. k. Bp. 1894. 292 l.
- G *Gombocz Zoltán–Melich János*: Magyar etymologiai szótár. Bp. 1914–1944. 1–17. füzet, A–Geburnus. 1599. 1159 l.
- Gálfi *Gálfi János* önéletirata = Erdélyország történetei tára I. k. Kolozsvár. 1837. 69–81. l.
- Geréb A hazai osztályharcok irodalma 1525–1660. Összeáll. bev. jegyz. ell. Geréb László. Bp. 1955. 392 l.
- Gerézdi *Gerézdi Rabán*: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 327 l.
- Gerézdi–Janus *Gerézdi Rabán*: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok. Bp. 1968. 534. l.
- Gunst *Gunst Péter*: V. Károly. Bp. 1976. 322 l.
- H *Horváth Cyrill*: Középkori magyar verseink. Bp. 1921. 531 l. Szójegyzék: 517–528. l.
- Homonnai-Drugeth *Homonnai Drugeth Bálint* naplója. Közli Naményi István. = Tudománytár 1839. V. Értekezések. 172–182, 252–261, 315–324, 363–375. l.
- Horváth *Horváth János*: A reformáció jegyében. Bp. 1957. 537 l.
- Horváth–Fráter *Horváth Mihály*: Utyeszenich Fráter György élete. Pest, 1872. 385 l.
- Kardos *Kardos Tibor*: Bevezetés a „Tündérország” c. kötethez. XIX–XXXIV. l. = Erdély öröksége. Bp. 1941. 164. l.
- Kemény *Kemény Katalin*: Erdélyi emlékiratok = Erdélyi Múzeum, 1932. 180–204, 242–271. l. Mindszenthiről 192–193. l.
- Kemény–Kovács *Kemény József–Nagy Ajtai Kovács István*: Históriai bevezetés = Erdélyország történetei tára I. k. Kolozsvár. 1837. 3–6. l.
- Kovács *Nagy Ajtai Kovács István*: Bírálói észrevételek = Nemzeti Társalkodó. 1834. 2. félév. 17–27, 33–40, 49–61. l.
- Kubinyi *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). 9–240. l. = Budapest története II. Bp. 1973. 467 l.
- Lázár *Lázár Miklós*: Erdély főispánjai. = Századok, 1887–1889. A Mindszenthiekről: 1888: 627–628. l. 732–733. l.
- M A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1967–1976. 1–3. k.
- Majláth-jelentés *Majláth Istvánnak és a magyar helytartótanácsnak Ferdinánd királyhoz intézett jelentése.* = MOE 156–161. l.

- Martonfalvay Martonfalvay Imre napló-töredéke 1555. évből. 177–184. l. = Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századokból. Közli Szabó Károly–Szopori Nagy Imre. Bp. 1881. 313 l.
- Mindszenthi Mindszenthi Gábor naplója. = Erdélyország történeti tára. I. k. Kolozsvár, 1837. 7–19 l.
- MOE Magyar Országgyűlési Emlékek. II. k. 1537–1545. szerk. Fraknói Vilmos. Bp. 1875. 688 l.
- Nagy Nagy István: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII k. Pest, 1800.
- Nemeskürty Nemeskürty István: A magyar széppróza születése. Bp. 1963. 306 l.
- Petrovics–Fráter-levél Petrovics Péter és Fráter György levele Zsigmond lengyel királyhoz = *Bethlen*: i. m. I. k. 326–330 l.
- Pintér Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténet. II. k.: A magyar irodalom a XVI. században.
- Pataki Pataki István naplója. TT 1887. 146–149 l.
- Pray Pray György: *Historia Regum Hungariae* I–III. k. Buda, 1801.
- Rorario Rorario Jeromos, Farnese bíbornokhoz. 1540. VIII. 30. = *Óváry Lipót*: III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezése (1539–1549). Bp. 1879. 214 l.
- Rorario, november i. m. 87–90. l.
- S Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár I–III. k. Bp. 1890–1893. XXXIII. l. 1654 hasáb, 1630 h. 1317 h.
- Sebestyén Sebestyén Béla: A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp. 1926. 109 l.
- Sinkovics-jegyzet Sinkovics István: Az ország három részre szakadása (1526–1571). 5–163. l. = Magyarország története II. 1526–1790. Egyetemi tankönyv. Bp. 1972. 661 l.
- Sinkovics-szöveggyűjtemény János Zsigmond megerősítő oklevele a speyeri megegyezés elfogadásáról I. k. 160–168. l. = Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. szerk. Sinkovics István. I–II. k. Bp. 1968. 1099 l.
- Sörös Sörös Pongrácz: Verancsics Antal élete. Esztergom, 1898. 110 l.
- Szabolcsi Szabolcsi József: A rendek mozgalma és a vajdák pártütése Erdélyben (1539–1941). Kézirat az Egyetemi Könyvtár kéziratárában. Jelzete: Kd. 3056. I–II. k. 596 l.
- Szalay Szalay László: Magyarország története. IV. 1526–1645. Pest, 1864. 647 l.
- Szentmártoni Szentmártoni Kálmán: János Zsigmond. Székelykeresztúr; 1934. 357 l.
- Szentpétery Szentpétery Imre: Oklevéltani naptár. Bp. 1912. 135 l.
- Szerémi Szerémi György: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átd. Juhász László. Bev. jegyz. ell. Székely György. Bp. 1961. 318 l.
- Szilágyi Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete, különös tekintettel történeti irodalmára. = Budapesti Szemle. 1858–1859. A témához: 140–159. l.
- Toldy Toldy Ferenc: Benkő József rövid emlékezete. = Új Magyar Múzeum, 1853. 5. sz. 239–245 l.
- Trócsányi Trócsányi Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Bp. 1976. 217 l.
- TT Történelmi Tár
- Varjas Varjas Béla: A humanista emlékirat. 279–287. l. = A magyar irodalom története. I. k. szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964.
- Verancsics Verancsics Antal összes munkái. Közli Szalay László. VI. k. Vegyes levelek 1538–1549. Pest, 1860. 368 l.
- Veress Veress Endre: Izabella királyné. Bp. 1901. 516 l.
- Z Szamota István–Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902–1906. XXI l. 1210 hasáb.
- Wenzel Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 456 l.

GYÁNI GÁBOR

A várostörténetírás új irányzata (A New Urban History)

Egy 1969-ben megjelent tanulmánykötet alcíme adott hírt elsőként annak az amerikai várostörténeti irányzatnak a színrelépéséről, amely az amerikai ökonometrikus történetírás (New Economic History) mintájára magát a New Urban History elnevezéssel látta el. A kötet előszavában a szerkesztők három pontban foglalták össze a szerintük rájuk elsősorban jellemző főbb jegyeket:¹ 1. törekvés a történelmi (empirikus) és szociológiai (elméleti) megközelítésmód egybefűzésére és egyáltalán az interdiszciplinaritásra; 2. a kvantifikálható források hasznosításának szorgalmazása; 3. a kutatás tárgyának a megváltoztatása azáltal, hogy a várostörténetírás figyelmének középpontjába a társadalomtörténet, ezen belül pedig a hétköznapi átlagemberek sokaságának az életviszonyai kerülnek.

A New Urban History vezéralakja, Stephan Thernstorm egy néhány évvel későbbi cikkében alaposabban kitér az irányzat elnevezéséből következő értelmezésére, historiográfiai helyének és törekvései irányának a meghatározására.² Mit jelent az „új” ebben a címében? – teszi föl a kérdést és válaszként kifejti: korántsem azt, hogy merőben előzmény nélküli, gyökeresen új irányvételről van szó. Ami valóban új, az abban áll, hogy az új várostörténet helyez elsőként nagy hangsúlyt a társadalom számszerűen legkiterjedtebb csoportjainak, az alsó rétegeknek a vizsgálatára, s az irányzathoz tartozó történészek a múltat, a múltbeli társadalmat mintegy „alulról fölfelé haladva” próbálják rekonstruálni.

További novum még a korábban nem hozzáférhető, vagy a valóságos jellegének megfelelő módon nem kiaknázható – elsősorban matematikai, statisztikai apparátus mozgósítását követelő – forrásanyagok a fölfedezése és intenzív hasznosítása. A hagyományos forrásmethodikái gyakorlatlaltal való részleges szakítás nemcsak a tudományos elemzés technikai eszköztárát újítja meg, hanem azzal az eredménnyel is jár, hogy a történetírás közvetlen kapcsolatba kerül azokkal a társadalomtudományokkal (szociológia, közgazdaságtan, antropológia stb.), amelyekről ezeket a módszereket kölcsönzi.

A New Urban History, folytatja Thernstorm, valójában nem is a várost tekinti kutatási szakterületének, s ennyiben félrevezető az elnevezésben szereplő város szó, hanem az urbanizálódást, amely a társadalom egészére vetülő komplex folyamatok gyűjtőmedencéje. Az urbanizálódás kutatása ugyanakkor csakis társadalomtörténeti keretben képzelhető el.

S végül számot vet azzal, hogy a New Economic History és a New Urban History elnevezésbeli hasonlóságából milyen mértékig következtethető a valóságban is analogikus megfelelés a két irányzat között. Noha mind a kettő túlnyomórészt kvantitatív módszerekkel él és ugyanakkor egyaránt háttérbe szorítja a pusztán elbeszélő deskripciót, közöttük mindazonáltal lényeges eltérések húznak mély árkokat. A New Economic History, amely egyébként is erősen deduktív beállítottságú, egy összefüggő (füzzük hozzá: neoklasszikus) közgazdasági elméletnek a birtokában teszi föl a maga

¹ St. Thernstorm–R. Sennett (ed.): *Nineteenth-Century Cities. Essays in the New Urban History*. New Haven–London: Yale University Press, 1969. vii.

² St. Thernstorm: *Reflections on the New Urban History*. In: A. B. Callow, jr. (ed.): *American Urban History. An Interpretative Reader with Commentaries*. New York–London–Toronto, 1973. 673. skk.

kérdéseit a történelmi múltnak.³ A várostörténészeknek, akik szakterületüket mint par excellence társadalomtörténetet értelmezik, az elmélethez fűződő kapcsolata azonban egészen más természetű. Tekintve, hogy nem létezik olyan társadalomelmélet, amelyet közvetlenül vonatkoztathatna a történetész szűkebb tárgyára annak kockázata nélkül, hogy a konkrét elemzés ne silányuljon merő illusztrációvá, az új várostörténetírás a társadalomtudományi (tehát nem filozófiai) elméletekhez *kritikus és szelektív* módon kénytelen viszonyulni. Nem egyetlen elméletet képez le az elemzés konkrét szintjére, mint az ökonometrikus történetírás, hanem a társadalomtudományok és a történelmi ismeretek általánosításainak tág körét építi bele abba az elemzésbe, amely a „történelmi helyzetek elemei közötti összefüggések rendszerét hivatott kimunkálni”. Elképzelhető, hogy majdan megalkotják pl. az urbanizálódás egyetemes modelljét, amely egységes elméleti keretül szolgálhat azután a város mindenkori történeti jelenségének az értelmezéséhez. Szerzőnk azonban szkeptikus az effajta vélekedésekkel szemben, s az a meggyőződése: a történelmi elemzéseket, természetük szerint, nem elégítheti ki az univerzális modellek magyarázó ereje, a történelmi általánosítások sokkal inkább magukban hordozzák önnön strukturális kötöttségeiket, konkrét helyhez és időhöz tapadó érvényességüket.

Mielőtt sort kerítenénk arra, hogy a New Urban History közelebbi bemutatása révén szembesítsük a valóságot a fenti önjellemzés sugallta képpel, szükségesnek látjuk áttekinteni azt a várostörténeti és városszociológiai – mintegy a hatvanas évek közepéig tartó – tudománytörténeti fejlődési ívet, melynek az ismerete nélkül vajmi kevésbé igazodhatunk el közelebbi tárgyunkban.

*

Az amerikai várostörténetírás önszmélését A. M. Schlesingernek egy 1933-ban megjelent könyvétől (*The Rise of the City*) és egy 1940-ben írott összegző tanulmányától szokás számítani.⁴ Schlesinger megkísérlti újraértelmezni az amerikai történelmet, azt állítva, hogy annak mozgatórugói között a városi fejlődés legalább akkora szerepet játszott, mint a Turner tézis által középpontba állított ún. *frontier* tényező. A város ugyanis kezdettől fogva kiindulópontja volt mindannak a technikai, kulturális, politikai és társadalmi megújulásnak, amely mindenkoron kulcsszerepet töltött be az ország fejlődésében. Mindezek nyomán – vonja le a következtetést – itt az ideje, hogy a várost, a városiasodást helyezzük végre az amerikai történetírás érdeklődésének a homlokterébe.

A Schlesinger által javasolt szemléleti és egyben témabeli fordulat, noha akkortájt akadtak a koncepciónak heves ellenzői is (elsősorban Diamond),⁵ hosszabb távon nagyon termékeny gondolatfölvétésnek bizonyult. Rendszeres vizsgálatok kezdődtek az amerikai városiasodás múltjának a feltérképezése céljából. Első lépésben a városi fejlődés kezdeti, mondhatnánk alapozó szakasza került reflektorfénybe.

C. Bridenbaugh még a harmincas években jelentette meg a városiasodás szempontjából élenjáró keleti régió, azaz Új Anglia 18. századi városfejlődésével foglalkozó könyvét,⁶ B. Still egy 1941-ben írott tanulmányában az ország középnagyvárosi (Nagy Tavak vidéki) félig-meddig *frontier* övezetnek a 19. század közepén nekilendülő urbanizációját elemezte,⁷ R. Wade pedig a nyugati *frontier* zóna 19. század elején kibontakozó városiasodási folyamatának szentelt monográfiát.⁸

E tanulmányok szerzői azt a feladatot tűzték célként maguk elé, hogy bizonyosságot szolgáltatnak egyrészt arról, miszerint a városiasodás – bizonyos időszakokban – az ország általuk vizsgált különféle területein igen komoly hatótényező volt, sőt ráadásul már korán mint különösen expanzív

³ Vö. Benda Gyula: *New Economic History. Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 1975. 1. sz. 261–276; Ránki György: *Az új gazdaságtörténet amerikai iskolája. Magyar Tudomány*, 1977. 3. sz. 164–173.

⁴ A. M. Schlesinger: *The city in American civilization*. In: A. B. Callow, jr. (ed.): i. m. 35–53.

⁵ Részletesebben, ld. D. W. Hoover: *The diverging paths of American urban history*. In: Uo. 643.

⁶ C. Bridenbaugh: *Cities in Wilderness*. New York. 1938.

⁷ B. Still: *Patterns of mid-nineteenth century urbanization in the middle west*. In: A. B. Callow, jr. (ed.): i. m. 122–135.

⁸ R. Wade: *The Urban Frontier 1790–1830*. Cambridge, Harvard University Press, 1957.

folyamat érvényesült; másrészt arról, hogy a városi fejlődés olyan sajátos karakterű és öntörvényű társadalmi képződményt hozott létre, amely élesen eltért minden egyéb társadalmasodási formától. Bridenbaugh a koloniális tengerparti városok modelljét pl. szembeállította a falusi-agrás és a „nyughatatlan” frontier társadalmával. Az ez utóbbi 19. századi urbanizációs folyamatait vizsgáló Still és Wade azonban már a frontiert sem találta egységesnek a jelzett időben, e helyett ott is a Bridenbaugh városmodelljéhez hasonlatos várossal és az ezzel ellentett faluval számolt.

Schlesinger óvatosan még csak úgy fogalmazott: a város és a frontier legalább fele-fele arányban részes az amerikai történelem formálásáért. Still és Wade tanulmányai ennél merészebbet sugalltak: a város a 19. század elejétől kezdve már a frontier vidékén is számottevő társadalmi szerephez jutott. A konklúzióként összegzett megállapítást a következőkkel támasztották alá.

1. Az általuk vizsgált tájegységek városai, arculatuk és jellegük alapján a Bridenbaugh által leírt keleti nagyvárosok típusához álltak közel. (Innen érthető az a szembeszökő jelenség, hogy e két történetész tanulmányának a szerkezete, az általuk számbavett összefüggések és szempontok köre teljesen egyezik a Bridenbaugh könyvében foglaltakéval. Céljuk ti. az volt, hogy a keleti és a frontier vidéki városok meghatározó vonásai közül az azonosakra mutassanak rá.).

2. Ezeknek a területeknek a továbbfejlődési lehetőségei egészében a régió városfejlődésének a dinamizmusában rejlettek. Amint Wade megfogalmazta: „[a városok] azáltal gyorsították föl azt az átalakulási folyamatot, melynek során a sötét, vad Nyugat gazdag, sokréti vidékké vált, hogy egész területekre kiterjesztették gazdasági befolyásukat, hogy a civilizáció gyümölcseit eljuttatták a hegyeken túlra és szokásaikkal benyomultak a vidéki életbe”.⁹

Az általuk vizsgált időszak a kereskedelmi városok klasszikus korszaka volt az USA-ban, amikor a városok központi gazdasági szerepköre a fokozatosan ellenőrzésük alá vont környező vidékek árufeleslegének a forgalmazásában, ill. azok anyagi szükségleteinek kereskedelmi úton történő kielégítésében merült ki. Ha az ipari forradalmat megelőző periódusban is szoros összefüggés volt kimutatható a gazdasági–társadalmi fejlődés fő iránya és a városiasodás között, méginkább állt ez az iparosodás megindulását követő időkre. L. S. Marshall egy 1937-ben tartott előadásában¹⁰ még arra helyezte a hangsúlyt, hogy bizonyítsa: Anglia és az Egyesült Államok demográfiai, gazdaság- és társadalomtörténeti, sok tekintetben eltérő körülményei dacára a két ország városfejlődése – az ipari forradalom időszakában – lényegében analóg módon zajlott.

Mindez azonban csupán szerény előjátéknak tekinthető ahhoz a történetírói teljesítményhez képest, amely B. McKelvey munkásságában tetőzött, immár a hatvanas években. McKelvey az amerikai városfejlődést az iparosodásban betöltött szerepében közelítette meg. Első e témában íródott nagyhatalmú könyvének¹¹ központi gondolatmenete szerint: a 19. század végére a régibb keletű települések eddig nem kiaknázott erőforrásainak a mozgósítása végérvényesen pontot tett a frontier korszak végére és az urbanizálódást ill. az iparosodást – az amerikai gazdaság- és társadalomfejlődés ez idő szerint (19. század közepe utáni időszak) két legfőbb motorját – egymás szinonim fogalmaivá avatta.

A városi fejlődés, a fentiekén túl, nagyban hozzájárult az USA gazdasági önállósulásához, sőt gazdaságilag megalapozott nagyhatalmi tényezővé válásához is. Mint írja: „Ily módon a városi ipari fejlődés a nemzetet nemcsak az európai gyáraknak való alávetettségi helyzetből szabadította föl, hanem megszabadította attól is, hogy az új tőkét külföldi bankoktól kelljen importálni”.¹²

Az amerikai várostörténetírást évtizedeken keresztül uraló, Schlesinger hatását erősen magán viselő irányzatnak a korántsem teljességre törő áttekintését ezen a ponton lezárjuk. Röviden a következőkkel jellemezhetjük a szóban forgó historiográfiai irányt.

1. Szembetűnő a szintetizáló látásmódra hajlandóság domináns volta. Noha az itt szóba hozott történészek majd mindegyike megpróbálkozott egyszer-egyszer a „biografikus” műfajjal, azaz egyetlen város történetének a feltárásával is, tegyük hozzá, olykor igen sikeresen, módszerük újszerűségét mégis a Schlesinger előtt szinte kizárólagosságot élvező biografikus várostörténetírással való szakítás tényében jelölhetjük meg.

⁹ *Uő*: Urban life in Western America 1790–1830. American Historical Review, 1958. okt. 30.

¹⁰ L. S. Marshall: The English and American industrial city of nineteenth century. In: A. B. Callow, jr. (ed.): i. m. 172–180.

¹¹ B. McKelvey: The Urbanization of America, 1865–1915. New Brunswick, 1963.

¹² *Uo.* 46.

2. A város fogalma az ő kezükben sokat veszített lokalitás voltából, és egyre inkább fölöldódott általános társadalmi kategóriákban. A város jelenségében ti az osztársadalom olyan helyi képződményeit látták, amelyek sűrítve mindazt felölelik, amely a társadalom makroszintjén esetleg még csak potenciálisan, a fejlődés távolabbi irányába mutató tendenciaként (kereskedővárosok), vagy éppen-séggel már kizárólagos, de legalábbis meghatározó folyamatként (ipari városok) hat. Ezen szemléleti alapállásból következően a városra mint kutatási alapegységre tekintettek, és városfogalmukban a kategória extenzív teljességének a kimerítésére törekedtek. A városoknak és a makrotársadalomnak ez a gyakorlati egy szintre hozatala a várostörténetírásnak a társadalmi egész átfogására alkalmas történetírásban megvalósuló fölöldását célozta. Kimondatlanul bár, de az eljárás logikájából következően az irányzat nem ismerte el az önálló várostörténet létjogosultságát, s helyett olyan – a város történeti elemzéséből kinövő – történeti diszciplínát próbált kimunkálni, amely ténylegesen az országos történet helyét venné át.¹³

*

Az amerikai városzociológia – kialakulásától kezdődően – szinte egynek vehető az ún. humán ökológiával. A 19. század pozitivista tudományosságától örökségbe kapott biologizmus talaján a többnyire empirikus kutatásokban elmerülő humán ökológiát a húszas évek során a chicagói egyetem köré gyűlt szociológusok, élükön R. E. Parkkal és E. W. Burgesssel, fejlesztették ki. Kutatásaik előterében a robbanásszerű átalakulás korszakát élő amerikai nagyvárosok, mindenekelőtt maga Chicago belső – főként térbeli – szerkezeteinek (ld. természetes övezetek elmélete), ill. az ezekben a struktúrákban bekövetkező folytonos átalakulásokat előidéző ökológiai folyamatoknak (migráció, mobilitás, szegregáció, szukcesszió) a törvényszerűségei álltak.¹⁴

A harmincas évek vége felé, a chicagói iskola bomlásának idején, L. Wirth a humán ökológia hagyományos szemléletét – nagyrészt Simmelre építve¹⁵ – akként fogalmazta át, hogy a város általában vett ökológiai adottságát összefüggésbe hozta egy sajátos városi életmód meglétével.¹⁶ A klasszikus humán ökológiát, amely kevés figyelemre méltatta az emberi viselkedésnek, a tudati tényezőknek és értékrendszereknek a város ökológiai és intézményi hálózatára kifejtett hatását, a negyvenes évek közepén, immár az iskolán kívülről, éppen ezen az alapon érte újabb kritika. W. Firey Bostont vizsgálva az ökológiai folyamatokat befolyásoló tényezők sorában kiemelkedő szerepet tulajdonított az emberi döntéseknek, következésképpen az e döntéseket motiváló érzelmeknek (attitűdöknek) és értékeknek.¹⁷

A második világháborút követően, döntően az ötvenes években a klasszikus humán ökológiát új életre galvanizáló, az „orthodox ökológiai” szemlélethez való visszatérést programszerűen meghirdető ún. neo-ökológusoknak (A. H. Hawley, O. D. Duncan, L. F. Schnore) is jelentkezett egy csoportja. Tekintve, hogy a hatvanas évek amerikai várostörténeti irodalmára és azon belül is főként az új várostörténetészekre ez a neo-ökológiai iskola igen nagy hatást gyakorolt, röviden ki kell térnünk nézeteik ismertetésére.

A neo-ökológiai szemlélet képviselői abból indultak ki, hogy a társadalmi szervezetekben lezajló változások a köztük és a fizikai környezetük közötti kölcsönhatásukban, konkrétan, változó egyensúlyi viszonyukban érthetők meg. A társadalom eszerint egy ökoszisztéma részeként működik, amely legsikeresebben az ún. ökológiai komplexum elemzési sémájának a keretében tanulmányozható. Az

¹³ D. W. Hoover: i. m. 645. sk.

¹⁴ Részletesebben ld. Nemes Ferenc–Szelényi Iván: A lakóhely mint közösség. Bp. 1967. 71–122; Szelényi Iván: Bevezető tanulmány. In: *Uő* (szerk.): Városzociológia. Bp. 1973. 7–41.

¹⁵ G. Simmel: A nagyváros és a szellemi élet. In: *Uő*: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Bp. 1973. 543–560.

¹⁶ L. Wirth: Az urbanizmus mint életmód. In: Szelényi Iván (szerk.) i. m. 41–64. A wirthi urbanizmus koncepció ikerpárját, a „népi társadalom” (folk society) kategóriát R. Redfield dolgozta ki.

¹⁷ W. Firey: Sentiment and symbolism as ecological variables. In: O'Brien et. al. (ed.): Readings in General Sociology. Boston. 1964. 103–108.

ökológiai komplexum magában foglalja a fizikai környezetet, a népességet, a technikát és a társadalmi szervezetet. Ez a négy komponens egymással kölcsönhatásban fejti ki a hatását.¹⁸

A neo-ökológiai szemléletmód, legalábbis képviselői szándékai szerint, nem korlátozza magát a városszociológiára, hanem átfogó szociológiai elméleti érvényt tulajdonít önmagának. Mint gyakran megjegyzik: a szociológiai látásmódot eluráló pszichologizmussal szemben az ökológiai megközelítés sokkal alkalmasabb a társadalmi változások elméleti megértésére. A neo-ökológia – hűen a chicagói iskola hagyományaihoz – lemond a tudati-kulturális jelenségek és az anyagi-népességi körülmények összefüggéseinek a komoly számbavételéről, az előbbinek nem is tulajdonít reális hatóerőt. Az ökológiai komplexumban sorsdöntő szerepet játszó népesség-fizikai környezet viszonylat pedig, a benne kifejeződő biologicista és funkcionalista interpretáció talaján, az empirikus kutatásnak első-sorban a demográfiára szűkítését teszi csupán lehetővé.

*

A hatvanas évek elejétől egyre nagyobb figyelem fordult az amerikai városok múltja felé. A várostörténettel foglalkozó kutatók számának a növekedése és a várostörténetnek az amerikai történetírásban belüli megnövekedett súlya nem kis mértékben szervezeti indíttatásokban gyökerezett. 1959-ben létrehozták a Harvard egyetemhez és a Massachusetts Institute of Technology intézetéhez¹⁹ kapcsolódóan a Joint Center for Urban Studies-t, amely a várossal és egyéb regionális egységekkel foglalkozó legkülönbözőbb kutatásokat összehangoló szervezeti központként kezdte meg működését. A „várostudományoknak” (urban studies) ezzel olyan új központi intézményes magja állt csatasorba, először törve meg a chicagói egyetem egyeduralmát, amelyben – ez utóbbitól eltérően – nem a városszociológia, hanem a várostörténet került középpontba.²⁰

A Joint Center for Urban Studies, kitűzött feladatának megfelelően, konferenciákat kezdett szervezni meglehetősen rendszerességgel azon célból, hogy elősegítse egy újfajta interdiszciplináris várostudományi kutatómunka kibontakozását. Az első ilyen természetű konferenciára 1961-ben került sor.²¹ Ugyanebben az évben látott napvilágot E. E. Lampard-nek az a cikke is, amely az utóbbi másfél évtizedben egyike a talán leggyakrabban citált várostörténeti írásoknak.²² Általánosan osztott értékelés, hogy Lampard tanulmánya új perspektívát nyitott az amerikai várostörténeti kutatások számára, s mintegy intonálta a hatvanas évek amerikai várostörténetírásának az új hangjait.

Lampard, szóban forgó írásában, egyrészt kritikailag áttekinti az amerikai várostörténetírás múltját, másrészt új programot vázol föl. Véleménye szerint minden korábbi várostörténetírói irányzat abban a közös hibában szenvedett, hogy tárgyát a város–falu antitézis szellemében kezelte. Ez az alapállás a 19. században moralizáló, a századforduló–századelő időszakában pedig politikai reformizmussal kacérkodó értékrendszerral terhelt meg a várossal kapcsolatos vizsgálódásokat. Ebből a zsákutcából csakis úgy lehet kijutni, ha sort kerítünk a várostörténet tárgyának elméleti tisztázására,

¹⁸ O. D. Duncan–L. F. Schnore: Cultural, behavioral and ecological perspectives. The American Journal of Sociology, 1959. szept. 132–153.

¹⁹ Ez a két egymással összefonódott kutatóközpont a múltban gyakran élen járt az amerikai társadalomtudományok megújításában. Példának okáért a keynesizmust az amerikai közgazdasági gondolkodásban meghonosító A. Hansen, S. Harris és P. Samuelson is itt dolgozott, stb. J. K. Galbraith: Az új ipari állam. Bp. 1970. 266. sk. (5. jegyzet).

²⁰ Csupán jelzésszerűen utalhatunk arra, hogy az amerikai társadalomtudományi kutatások egyik tipikus szervezeti jegye a nagyfokú területi decentralizáltság. H. Alpert: The growth of social research in the United States. In: D. Lerner (ed.): The Human Meaning of the Social Sciences. Meridian Books: Cleveland–New York. 1964. 73–89.

²¹ A konferencia anyagát tartalmazza, O. Handlin–J. Burchard (ed.): The Historian and the City. M.I.T. and Harvard University Press, 1963.

²² E. E. Lampard: American historians and the study of urbanization, American Historical Review, 1961. okt. 49–61.

majd az ennek nyomán meginduló konkrét empirikus vizsgálatok fölszínre hozzák mindazt az adathalmazt, amely ennek a fogalmi keretnek a kitöltésére alkalmas. Lampard, kísérletet is téve ennek a fogalmi bázisnak a meghatározására, a várostörténet tárgyát az urbanizálódás társadalmi folyamatával véli azonosíthatónak. Az urbanizálódás kategóriája, amellyel a társadalmi változások fogalmilag teljes értékűen tükröztethetők, végeredményben a városi populáció számszerű növekedését hivatott leírni.

Az urbanizáció kutatásának, a pusztán mennyiségi paramétereken túl a folyamattal együttjáró népességszerkezeti változásokról is számot kell adnia. Ehhez – szerzőnk szerint – az ökológiai szemléletmódnak a neo-ökológusok által kidolgozott koncepciója kínálja a legmegfelelőbb kereteket.

Az 1961-es, már említett konferencián elhangzott előadásában koncepciójának valamelyest kiegészítve megfogalmazásával találkozunk.²³ Itt világosan leszögezi, hogy az urbanizálódás alapjában három dimenzió mentén vizsgálható: 1. *demográfiai*, amely a népesség növekedésével és térbeli eloszlásával kapcsolatos; 2. *strukturális*, amely a közösség társadalmi szerkezetére, az azon belüli mozgásokra vonatkozik; 3. *viselkedési* (behavioral), amely az egyének életmódját érinti.

Lampard nem hagy kétséget aziránt, hogy az urbanizálódást a társadalom egészét meghatározó folyamatnak tekinti, továbbá hogy ezen belül a népességkoncentrációnak, vagyis a demográfiai mozzanatoknak tulajdonít elsődleges jelentőséget. Az urbanizálódás illetően értelmezése, szerinte, megfelel annak a tudományos szükségletnek, hogy a társadalom mikro- és makroelemzési szintjei egymással kellő összhangba kerüljenek, hiszen: „... a várostörténetnek (ez) a tágabb látókörű megközelítésmódja ugyanazokban a terminusokban képes a helyi szituációkat megvilágítani, mint amelyekben a társadalom általánosabb alakzatait szokás tárgyalni. Az egyes városokat pl. az urbanizációhoz, ehhez a sokoldalú társadalmi folyamathoz való egyedi alkalmazkodási formákként lehet kezelni...”²⁴

Lampard magát a várostörténetírást autonóm tudományterületnek tekinti. S miután az urbanizálódást társadalomtörténeti folyamatként fogja föl, a vele foglalkozó tudományágat a társadalomtörténetírás azon új művelési módjának minősíti, amely képessé válhat a korábban elsatnyult, ténylegesen a „mindennapi banalitások” tanulmányozására szorítókozó és a „könnyed nonfiction népszerű műfajává” visszaminősített társadalomtörténetírás kiszorítására.

Lampard újszerű, noha nem előzmény nélküli,²⁵ urbanizálódás koncepciója, szándékain túlmenően, a valóságban is hidat tudott verni a neo-ökológus városszociológusok tábora és a várostörténészek egyes csoportjai között. Az interdiszciplináris városkutatás égisze alatt a neo-ökológusok, főként Schnore, a történészek oldaláról érkező kíváncságnak eleget téve két pontban módosítottak is korábbi felfogásukon: egyrészt az amerikai szociológiai gondolkodásra hagyományosan jellemző ahistorikus szemlélettel való szakítás szorgalmazása, másrészt a tudati-viselkedési tényezőknek a konceptuális figyelembevétele terén.²⁶

A szociológia és a történetírás különböző irányjaiból egymáshoz közeledő és azonos szemléleti platform kialakítására törekvő várostudomány a véleményegyeztetés nyugvópontján végeredményben két vizsgálati szempont előtérbe helyezésére tett kísérletet az urbanizálódás elméleti körvonalazásakor: a demográfiai és a társadalom-szerkezeti összefüggésekre. Mint olvasható: „A kutatásnak egyre inkább a differenciálódás társadalmi folyamatára kell irányulnia, amely az iparosodás menetében három egymással összefüggő népességi folyamatban erősödik föl: 1. a népesség növekedésében és a népességnek mindenekelőtt a falusi–városi migráció révén zajló térbeli újraeloszlásában; 2. a munkaerő növekedésében és az általi differenciálódásában, hogy a viszonylag szélesebb tevékenységegyüttest magába záró foglalkozásokból a munkaerő átáramlik a specializáltabb és teljes munkaidejű nem-mezőgazdasági foglalkozásokba...; 3. nagyobb számú egyén gazdasági–társadalmi státuszemleke-

²³ Uő: Urbanization and social change; on broadening the scope and relevance of urban history. In: O. Handlin–J. Burchard (ed.): i. m. 225–248.

²⁴ Uo. 233.

²⁵ Az urbanizálódás hasonló értelmezésének a körvonalait egy közel két évtizeddel korábbi, hatását tekintve nem számottevő tanulmányban már meglelhetjük. H. Tisdale: The process of urbanization. Social Force, 1942. márc.

²⁶ L. F. Schnore: Problems in the quantitative study of urban history. In: H. J. Dyos (ed.): The Study of Urban History. London. 1968. 189–209.

désében, amelyet a tulajdonban és/vagy az iskolázottságban való egyre fokozottabb részesedése biztosít...²⁷

Az amerikai várostörténészek és a várossal egyéb rokonságok keretében foglalkozó szakemberek körén belül – az elmúlt másfél évtizedben – kibontakozott pezsgő elméleti-módszertani irodalomba kívántunk röviden bepillantani. Tettük ezt azzal a céllal, hogy ebből a gazdagon burjánzó vitairadalomból²⁸ azt az egyébként jellegadó vonulatot villantsuk föl, amely előkészítette az utat a hatvanas évek közepén, második felében színre lépő új várostörténészek számára.

*

1964-ben jelent meg *Stephan Thernstorm Poverty and Progress* című könyve,²⁹ amely – ahogy gyakran emlegetik – határkő az amerikai várostörténetírásban, tekintve, hogy – miként utóbb kiderült – benne egy új történetíró irányzat iskolateremtő alpművét kell látnunk. Thernstorm kama-toztatni kívánta azt a fentiekben röviden taglalt gondolatfölvetést, amely az 1960-as évek elején, művének publikálását megelőzően, többnyire csupán manifesztum értékű megnyilatkozásnak volt tekinthető.

A könyv, szűken vett témája szerint, egy Új Angliában fekvő kisváros, a Bostonhoz közeli Newburyport munkástársadalmának a 19. századi (közelebbről 1840–1880 közötti) mobilitási viszonyaival foglalkozik. A mű – mondhatnánk – fő kérdésfölvetésében ideológia-kritikai jellegű. Igaz-e az a 19. századi keletű amerikai ideológiai konstrukció, mely szerint a korabeli amerikai társadalom a nagyarányú és tömeges mobilitási lehetőségek színtere, helyesebben olyan világ, amely a társadalom minden rétege, osztálya számára a gyors és nagy ívű társadalmi érvényesülést a beteljesülés bizonyosságával kínálja? Az a nem kevésbé izgalmas további kérdéskör is helyet kap a tárgy elemzésében, hogy miben gyökerezett ennek az ideológiának a korabeli hatékonysága, amelyet viszont időtálló volta kétségtelenül bizonyít?

A mű ideológia-kritikai síkjának van egy további vonatkoztatási pontja is. Köztudott, hogy az amerikai társadalomtudományos gondolkodásban az amerikai társadalom szerkezete viszonylag későn, csak az 1930-as évektől datálhatóan kapta meg az első empirikusan alátámasztott elméleti megfogalmazását. Ebben döntő szerepet azok a vizsgálatok játszottak, amelyek egyes kisebb városi települések kiterjedt, sokágú szociológiai feltérképezésére irányultak, az ún. *community studies*, azaz közösségtanulmányok, s ezen belül kiváltképp az a Yankie City Series néven ismert több éves vizsgálatsorozat, amelyet a volt antropológus, W. L. Warner irányított.³⁰

A Yankie City Series vizsgálatainak egyik színhelye Newburyport városa volt. Warner ennek a szerinte száz éve lényegében stagnáló városnak a társadalomszerkezetét a közösség tanulmányok sajátos szociológiai módszereivel rekonstruálva, az így kapott képletet az amerikai társadalom egészére érvényes rétegződésmórnak feltüntetve, arra a végső megállapításra jutott: a 19. század nagyarányú mobilitási hullámát követően a 20. században a folyamat lendülete megtört, a rétegek közötti mozgás lelassult, megakadt. Az amerikai társadalom időbelileg folyamatos megmerevedésének warneri hipotézise szervesen magába építette a 19. századi „mobilitás ideológiát” (Thernstorm használta kifejezés), s akként vitte tovább, hogy a 20. századra nézve felállította a „megakasztott mobilitás” (blocked mobility) tételét. Ez utóbbit, amely az amerikai szociológiai gondolkodásban sokáig a dogma erejével hatott, sajátos stratifikációs szempontok szerint *létrehozott*, egyes lokális társadalmakban föllelni vélt,

²⁷ L. F. Schnore–E. E. Lampard: Social science and the city: a survey of research needs. In: L. F. Schnore (ed.): *Social Science and the City: a Survey of Urban Research*. New York–Washington–London. 1968. 40.

²⁸ A vita könyvészeti áttekintését ld. *Urban History Yearbook*, Leicester University Press, 1974. 9. (3. jegyzet).

²⁹ *St. Thernstorm: Poverty and Progress. Social Mobility in a Nineteenth Century City*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1964.

³⁰ A community study, a szociológia ezen sajátos ágának kimerítő tárgyalásához vö. C. Bell–H. Newby: *Community Studies*. London. 1971.

de az amerikai társadalom egészére érvényesnek gondolt társadalomszerkezeti képpel kívánta alátámasztani.³¹

Thernstormnak szembe kellett néznie ezzel a másik, látszólag tudományos hitelességű, noha semmivel sem kevésbé ideologikus mobilitás-felfogással is. Thernstorm távolabbi célja ideológia-kritikai ugyan, de az oda vezető út társadalomszerkezeti vizsgálattal van kikövezve. A feladat tehát nem kevesebb és nem több, mint a közkeletű ideológiai formulák alapjául, más esetben tárgyául szolgáló társadalmi valóság történeti-szociológiai elemzése, elfogulatlan leírása.

Az alábbiakban röviden összefoglaljuk Thernstorm elemzésének a legfőbb mozzanatait. 1. Newburyport preindusztriális – federalista – korszakában (az 1840-es éveket megelőzően) a rendi szokásokat konokul őrző amerikai koloniális városi közösség egyik szélsőséges, de a maga nemében tipikus esete (patriarchális kapcsolatrendszer a magán- és közéletben egyaránt, amely a társadalomszerkezet viszonylagos tagolatlanságában gyökerezik).

2. A negyvenes évektől datálhatóan a települést eléri az ipari forradalom (textilipari boom), amely visszacsatolásként jelentős településfejlesztő hatást gyakorol (a tömeges bevándorlás felduzzasztja a népességszámot; 1851-ben a helységet jogilag várossá nyilvánítják). Mindezzel együtt a város társadalomszerkezetében nagymérvű differenciálódási folyamat megy végbe. Az osztályok és rétegek anyagi helyzetükben, a tulajdonhoz való viszonyukban és életmódjukban élesen polarizálódnak, egymás közti kapcsolatukban a patriarchális kötelékek helyett immár az anonim társadalmi kapcsolatrendszer válik jellemzővé. Ez utóbbi fejlemény a társadalmi csoportok érintkezésében a konfrontációt tartósítja, és ezáltal alapvetően módosít a város politikai életének korábbra jellemző deferens természetén is (kiéleződő pártharcok).

3. A munkásság társadalmi mobilitási folyamatainak a vizsgálatában egy alapján a foglalkozási helyzetnek megfelelő társadalomszerkezeti modellel dolgozik: megkülönbözteti a *nem fizikai* és a *fizikai* foglalkozásúak blokkját; ez utóbbin, azaz ténylegesen a munkásságon belül három réteget különít el, úm. a segédmunkásságot (unskilled), a betanított munkásságot (semiskilled) és a szakmunkásságot (skilled). A segédmunkásságból vett minta alapján a munkásság legalsó rétegének negyven év viszonylatában érvényes mozgási tendenciáival kapcsolatban a következő megállapításra jut: a segédmunkásság intragenerációs vonatkozásban többnyire immobilnak, intergenerációs viszonylatban valamelyest mozgékonyabbnak mutatkozott, de a kisebb hányad számára elérhető társadalmi emelkedés útja is kizárólag csak a legközelebbi munkakategóriák irányában állott nyitva, s a réteg mobilitási folyamatai egészében az osztály határain belülre korlátozódtak. Ugyanakkor a réteg számszerűen nem pontosan megfogható, mert folytonosan elvándorló, de feltehetően igen tetemes hányada valószínűleg még lejjebb süllyedt a társadalmi ranglétrán (munkanélkülivé vált).

4. Elemzésébe a szerző bekapcsol egy rendszerint kevésbé figyelembe vett szempontot, a vagyoni-jövedelmi mobilitás csatornáját. Megvizsgálja, hogy a takarékpénztári pénzelhelyezés milyen arányokat öltött; a munkásság milyen széles csoportjaiból kerültek ki a betevők; melyek voltak ezek a csoportok, és milyen céllal akkumuláltak pénzt? Mindezek nyomán választ adhatunk a kérdésre: volt-e, s ha igen, mennyire volt jelentős a vagyoni mobilitás, és hogyan viszonyult a foglalkozási mobilitáshoz? A kérdésekre kapott válaszok summázata a következő: a vagyoni felhalmozás mértéke korántsem érte el azt a szintet, amely a fölfelé tartó mozgáshoz, egyáltalán az elmozduláshoz megfelelő alapul szolgálhatott volna, sőt még egy-két lépcsős foglalkozási mobilitási esélyeiket sem növelte túlságosan. A pénz akkumulálása az önálló lakás megszerzése érdekében történt, és ugyanakkor a munkáscsaládok általános fogyasztási nivójának a javításához szinte egyáltalán nem járult hozzá, sőt éppen az azokban megvalósított túlzott önmegtartóztatás esetén nőtt meg az esély a kiemelt szükségletként kezelt lakás valamikori megvételére.

5. A társadalmi mobilitás foglalkozási és vagyoni dimenzióinak külön-külön történő számbavételét követően a szerző egy 287 családot felölelő mintában a két szempontot egyszerre, egymásra vonatkoztatva veszi szemügyre. A minta 16,4%-a magas mobilitású, 50%-a közepes mobilitású és mintegy $\frac{1}{3}$ -a immobil családokat foglal magában. A mintákból levonható tanulságot Thernstorm abban összegzi, hogy a korabeli társadalmi mobilitás különböző dimenziói, úm. a foglalkozási és a

³¹ Warner stratifikációs koncepciójához, W. L. Warner: *Social Class in America*. Harper Torchbooks: New York. 1960.

vagyoni ill. az inter- és intragenerációs mobilitási formák kevésbé épültek egymásra, a társadalmi mobilitás összetett jelenségkomplexuma tehát nem tekinthető egy belsőleg kumulatív folyamatnak. Mindent összevéve, bár a munkáléltből való kiemelkedés esélyei és valósága kevésbé voltak számottevőek, a város munkástársadalmán belül – ebben az időben – viszonylag élénk társadalmi mozgás zajlott, amely tápot adhatott és adott is a századbeli amerikai „mobilitás ideológia” hamis eszméjének a széleskörű elfogadásához.

Ami ezen a téren sajátosan Newburyportot illeti, itt tartósan nem halmozódtak föl azok a végképp reménytelen helyzetű és perspektívát maguk előtt nem látó bevándorló rétegek, amelyek az ország nagy ipari városaiban, azok gettóiban koncentráálódtak. A város népességének nagyobbik része, a migráció szelektív jellege nyomán éppen azokból a viszonylag sikeresebb sorsú emberekből állott, akiknek a tudatában saját helyzetük – a múltbélivel összevetve – nyilvánvaló közvetlenséggel igazolta az ideológia által sugallt optimizmust.

Thernstorm műve látszatra esettanulmány, valójában azonban több ennél, tekintve, hogy tárgyában az általános társadalmi folyamatokra figyel. Mint írja: „... ez a közösség keresztülment azon az átalakulási folyamaton, amely végsőfokon többé-kevésbé minden amerikai nagy- és kisvárost befolyásolt, és ez valószínűsíti, hogy az urbanizálódás és az iparosodás társadalmi következményei tekintetében e közösségek mindegyike között fontos egyezések álltak fenn.”³²

*

„A múltbeli városi életnek nincs fontosabb vetülete az osztálystruktúránál, ugyanakkor nincs még rajta kívül olyan kérdés, amelyet annyira kevés figyelemre méltattak volna...” – vonja meg az egyenleget Thernstorm.³³ A témával foglalkozó kevesek közé tartozik M. Katz, aki az Ontario állambeli Hamilton város 1850–1880 közötti társadalomszerkezetét elemzi.³⁴ A vagyoni állapot és a foglalkozási helyzet korrelációja alapján felvázolja a város státushierarchiáját, a státushelyzet és a politikai–hatalmi viszonylatok együttes figyelembevételével pedig a városra jellemző osztályszervezethez kíván eljutni. A statikus csoportmodellek rekonstrukcióján túl kísérletet tesz a struktúrán belüli le-föl mozgások fő tendenciáinak a regisztrálására is oly módon, hogy a különböző rétegeképző dimenziókat a kormegoszlással veti egybe.

Az új várostörténetek legkedveltebb kutatási területe mindazonáltal a népesség térbeli és társadalmi mozgásfolyamata: a migráció és a mobilitás. H. G. Gutman pl. New Jersey állam friss alapítású ipari városa, Paterson üzleti vállalkozóinak a 19. századi származási viszonyait vizsgálta, mintasokaságon keresztül.³⁵ Arra az eredményre jutott, hogy a réteg zömmel az alsóbb osztályok felső rétegeiből került ki. Paterson sok tekintetben sajátos helyzete (korai iparosodás = a gründoláshoz szerényebb tőke is elégséges) tehát igazolni látszik a „rongyosból gazdaggá” válás már érintett ideológiai tételét, amely arra figyelmeztet: az amerikai társadalomban túlnyomó módon érvényesülő mobilitási trendek nem zárják ki az attól eltérő helyi trendek előfordulását.

St. Blumin a polgárháború előtti philadelphiai társadalom mobilitási jelenségeit vizsgálja meg.³⁶ Egy előzetes módszertani cikkében tisztázza szempontjait.³⁷ Úgy látja, hogy a társadalmi szerkezet két legfontosabb dimenziójának, a foglalkozási és a vagyoni rétegződésnek az összefüggésében – a közöttük megállapítható alacsony korrelációs érték miatt – a mobilitás nem értelmezhető. A népesség lakóhelyi elhelyezkedésének és foglalkozási szerkezetének a változásai közötti erős korreláció viszont módot nyújt arra, hogy ezt a kettőt, egy dimenzióként kezelve őket, a vagyonossági szerkezetválto-

³² St. Thernstorm *Poverty* ... 206.

³³ St. Thernstorm: *Reflections* ... 679.

³⁴ M. B. Katz: *Social structure in Hamilton, Ontario*. In: St. Thernstorm–R. Sennett (ed.): i. m. 209–245.

³⁵ H. G. Gutman: *The reality of the rags-to-riches „myth”: the case of the Paterson, New Jersey, locomotive, iron and machinery manufacturers, 1830–1880*. In: Uo. 98–125.

³⁶ St. Blumin: *Mobility and change in ante-bellum Philadelphia*. In: Uo. 165–209.

³⁷ Uo.: *The historical study of vertical mobility*. In: M. Drake (ed.): *Applied Historical Studies. An Introductory Reader*. London. 1973. 233–251.

zással hozza kapcsolatba. Egy dinamikus modellben pedig a foglalkozási és a lakóhelyi szerkezeti átalakulások paramétereinek az egymáshoz viszonyított módosulása sokat megmagyaráz a vagyoni tényezőknek a mobilitásban játszott szerepéből, főként ha azok nem együtt mozognak, hanem egymástól távolodnak. Forrásproblémák okán a szerző csupán a város tulajdonnal bíró rétegeire, ill. az azokból vett mintasokaságokra terjeszti ki a figyelmét. Az elemzés végeredményeként azt kapja, hogy a város társadalmi átrétegződése az iparosodás előtti struktúra teljes alárendelődésének a talaján, a régi társadalomszerkezeten belüli pozícióknak az új polgári társadalomstruktúra legalsó szintjére süllyedése mellett zajlott.

A vándorlás, mint ökológiai ill. a mobilitással szorosan összefüggő kérdéskör kelti talán a legnagyobb érdeklődést az új várostörténetesek körében. Felléptükig elsősorban az országba kívülről – mindenekelőtt Európából – érkező vándormozgalom kapott helyet a kutatásokban, főként O. Handlin munkásságát kell ebben a vonatkozásban kiemelni. A belső vándormozgalom, amely pedig – miként Thernstorm rámutat³⁸ – a városok bevándorlásból eredő népességszaporodását döntően megszabta, jelentőségének megfelelő tárgyalásával azonban elsőként csak a New Urban History vizsgálataiban találkozhatunk.

A belső vándorlás egyik iránya rural-urban jellegű volt és abban gyökerezett, hogy az agrár-népesség magas termékenysége ill. az agrártermelés korabeli termelékenységi szintje között egyre nagyobb feszültség támadt. A városok egymás közti népességcseréje, a migráció másik csatornájaként, szintúgy igen jelentős méreteket öltött. Knights pl. úgy találta, hogy Boston 1830–1860 viszonylatában rögzített népességkicsérélődési arányszáma, a tiszta népességyarapodás gyors és töretlen üteme ill. az ún. perzisztenciás (letelepedési arány) állandó emelkedése ellenére folytonosan nőtt, s lényegében a város lakosságának 30–40%-os évtizedenkénti kicsérélődéséről tudósít.³⁹

A szakadatlan népességmozgásnak, amelyben természetesen a legszegényebb munkásrétegek voltak elsősorban érdekeltek, a nyomkövetésére igen alkalmas az ökológiai szemléletmód. A kutatómunka ilyen irányú elmélyítése céljából 1965-ben létre is jött, részint a National Science Foundation, részint a Wisconsin University anyagi támogatásával az az intézményes alap (Ecological Patterns in American Cities: Quantitative Studies in Urban Research), amely programba vette, a munka egyik irányítóját idézve, hogy a „kutatómunka fókuszába állítja a 'társadalmi osztályok' – amerikai városokon belüli – lakóhelyi megoszlását.”⁴⁰

Az egyetlen város teljes ökológiai komplexumának történeti alakulására összpontosító kutatások között említhetjük Schnore és Knights cikkét,⁴¹ ill. Ward komparatív alapon megírt könyvét.⁴² Az előző tanulmányban a szerzők Boston városnövekedésének két szakaszát állapítják meg: az 1880-ig tartó első szakaszban centralizációs, az azt követő évtizedekben viszont decentralizációs (szuburbanizálódás) tendenciák érvényesültek. A lakóhelyi elkülönüléssel kapcsolatban megállapítják, hogy a 19. század közepén az etnikumok számszerű növekedése és szegregálódásuk mértéke között fordított összefüggés állott fenn. Ward könyvében bemutatja, hogy a nagyvárosok központi övezeteiben a bevándorló etnikumokat tömörítő lakóhelyi egységek miként alakultak ki és újraértelmezi magáról a folyamatról, ill. az annak eredményeként előálló társadalmi jelenségekről korábban kialakított elképzeléseket. Egyik leglényegesebb eredménye abban foglalható össze, hogy a szegregálódás és a társadalmi csoportok integrálódása között szoros összefüggés állott fenn.

Az osztályhelyzetben rögzülő lényegi viszonyazonosságon túl, az osztályon belüli rétegződés szintjén is egymáshoz objektíve oly közel álló etnikus népességcsoportok politikai öntudatosulási folyamata, etnikai tudati partikularizmusukat átlépő osztályá szerveződése ebben az országban meg-

³⁸ St. Thernstorm: Urbanization, migration and social mobility in the late nineteenth-century America. In: A. B. Callow (ed.): i. m. 399. skk.

³⁹ P. R. Knights: Population turnover, Persistence and residential mobility in Boston, 1830–1860. In: St. Thernstorm–R. Sennett (ed.): i. m. 258–275.

⁴⁰ L. F. Schnore: Problems... 199.

⁴¹ L. F. Schnore–P. R. Knights: Residence and social structure: Boston in the ante-bellum period. In: St. Thernstorm–R. Sennett (ed.): i. m. 247–258.

⁴² D. Ward: Cities and Immigrants: A Geography of Change in Nineteenth-Century America. New York: Oxford University Press, 1971.

lehetősen elégtelenül haladt előre. C. Griffen pl. kimutatja egy New York állambeli kisvárosnak, Poughkeepsie-nek a példáján, hogy a népesség etnikai összetartozandóságra irányuló törekvése jelentősen fölülmúlta a különböző státuskategóriákat magukban rejtő foglalkozási csoportok szerinti elkülönülési hajlandóságot.⁴³

Egy másik tanulmányban a szerző a mobilitási esélyek osztályon belüli nagy különbségeivel hozza összefüggésbe az amerikai munkásosztály széttagoltságát. Kimutatja, hogy a bevándoroltak mind első-, mind másodikgenerációs sikon hátrányosabb helyzetből startoltak a felemelkedésért vívott harcukban, mint az egy-, vagy többgenerációs amerikai honosságú osztályos társaik.⁴⁴

A kisebb népességcsoportok vizsgálatára gyakorta az intézményi vonatkozások mikroszintjén kerül sor. A városi társadalomban, de egyéb közösségekben is, a család, a háztartás az az intézményforma, amely az egyes egyének számára a legközvetlenebb életkeretül szolgál. A közösségek szervezeti rendszerében elfoglalt funkcionális helye magyarázza, hogy a család igen konzervatív természetű és egyben időtálló intézmény, amely a közösségekben lezajló, mégoly gyökeres strukturális átrendeződések bomlasztó hatásaival szemben is messzemenően immúnis tud maradni. A családnak erről a tulajdonságáról érdemleges bizonyító anyaggal szolgál L. H. Lees egy a 19. századi londoni írekről szóló tanulmányban.⁴⁵ A főként L. Chevalier nyomán elterjedt „munkásosztály = veszélyes osztály” közkeletű beállítással szemben Lees öt londoni anyakönyvi körzet adatait elemezve arra a felismerésre jut, hogy az angol társadalom eme legelesettebb rétegére korántsem a nagyfokú dezorganizáltság és társadalomellenes szubkulturális állapot a jellemző, hanem egy nukleáris családszervezetben testet öltő, erősen ellenőrzött és szabályozott, bár természetesen messzemenően elszigetelődésre hajló életvitel. A munkásosztályról a „veszélyes osztályok” képzetével rokon középosztálybeli ideológia, sőt szociálpszichológiai attitűd kialakulásának szociológiai rugóihoz visz bennünket közel R. Sennett rendkívül érdekes tanulmányában.⁴⁶ A szerző azt vizsgálja, hogy Chicago egyik szociálisan meglehetősen egységes elővárosa, Union Park „tisztos középosztályból” kikerülő lakóinak „... a külföldi (értsd: eredetű) tömegektől való félelmei hogyan tükrözhettek valami egészen mást arról a kapcsolatról, amely ténylegesen fennállott burzsoá és proletár között?”⁴⁷ És úgy találja: nem általában ezt a viszonylatot tükrözte vissza a réteg félelempszichózisa, hanem a városi társadalomban elfoglalt helyéről benne élő és családi szervezete által kimunkált tudata elé tart az tükröt. Eszerint, ha meg akarjuk érteni tömegpszichózisa okát, meg kell ismernünk önértékelését, mely utóbbit viszont a réteg sajátos családi szervezeti rendszerének a leírásából bonthatjuk ki. A különböző családtípusok szétválasztásával a szerző mintegy modellálja azt a viszonyrendszert, amely egy hanyatló középosztályi réteg és a viharos tőkés fejlődés bizonyos szembeötlő jelenségei közötti konfrontációnak az alapját képezi.

*

A New Urban History munkásságának a bemutatását ezen a ponton lezárjuk. Áttekintésünkben az irányzat hatvanas évekbeli termékeire koncentráltunk, közelebbről az 1968-as Yale konferencia anyagát vettük elsősorban figyelembe. Az utóbbi évek fejleményeire nem lehattunk tekintettel, mert pl. az 1970-es konferencia nemrégiben (1975-ben) publikált anyaga ill. egyes itt figyelembe vehető monográfiák, a kézirat lezártáig, sajnos nem jutottak el a szerzőhöz.^{47/a}

A New Urban History, nyugodtan mondhatjuk, a mai amerikai társadalomtörténetírás talán legeredetibb, de mindenesetre egyik legjelentékenyebb vonulata. Mint bármelyik, magát az „új”

⁴³ C. Griffen: Workers divided: the effect of craft and ethnic differences in Poughkeepsie. New York. 1850–1880. In: *St. Thernstorm–R. Sennett* (ed.): i. m. 49–98.

⁴⁴ *St. Thernstorm*: Immigrants and WASPS: ethnic differences in occupational mobility in Boston, 1890–1940. In: Uo. 125–165.

⁴⁵ *H. Lees*: Patterns of lower-class life: irish slum communities in nineteenth-century London. In: Uo. 359–386.

⁴⁶ *R. Sennett*: Middle-class families and urban violence: the experience of a Chicago community in the nineteenth century. In: Uo. 386–421.

⁴⁷ Uo. 400.

^{47/a} A hetvenes évekről jó áttekintést ad C. Griffen: The United States: The 'New Urban History'. Urban History Yearbook, Leicester University Press, 1977. 15–24.

jelzővel felruházó historiográfiai iskolára (New Economic History, New Archaeology⁴⁸), rá is jellemző, hogy sort kerít tárgyának tematikus átértelmezésére. Ennek nyomán a közösségi csoportszerkezetek állapotszerű és működés közbeni elemző magyarázata, további nóvumként, felváltja a hagyományos elbeszélő-leíró eseménytörténetet. Ezek a módosulások szükségképpen új fogalmi rendszert és kutatási módszertant, megismerési technikát követelnek meg. Ennek kifejlesztésére a történettudomány önmagában képtelen lévén, sürgető igényként jelentkezik az ún. pozitív társadalomtudományokkal való szoros együttműködés, az interdiszciplinaritásra törekvés. Az interdiszciplináris irányvétel a történetírás hagyományos induktív kifejtő, elbeszélő-leíró módszerével szemben előtérbe tolja a deduktív analitikus megközelítésmódot, amely némely esetben, pl. a New Economic History esetében, primátusra is szert tehet, máshol viszont, erre a New Urban History példa, a korábbiakhoz képest nagyobb, de nem kizárólagos szerephez jut.

A vázolt, részben tudománylogikai változásokon túl az interdiszciplinaritás magával hozza a kutatástechnika infrastruktúrájának a módosulását is. Általánosan igaz, hogy az itt szóban forgó történetírói irányzatok használják a legkiterjedtebben a kvantifikációs eljárásokat, a modellalkotást stb., amely ugyanakkor a hasznosított forrásanyag jellegében, sőt tömegében is számtalan nóvumot eredményez.

Végül, de nem utolsósorban ezek a historiográfiai tendenciák nem rettennek vissza attól, hogy elemzéseiket általános összefüggésekbe ágyazottan végezzék el, noha konkrét kutatómunkájukban gyakran épp a mikrostruktúrákra helyeződik a fő súly. Az általánosításhoz vezető utat azonban ez a témabeli sajátosság nem torlaszolja el, sőt a mikroszerkezetek összehasonlító kutatási módszere a korábbiakhoz képest sokkal megbízhatóbb módja a történelmi általánosításoknak.

A New Urban History a történetírás, helyesebben a modern historiográfia vele rokon tendenciákhoz képest természetesen számos sajátos vonást, megkülönböztető jegyet is rejt magában. Röviden a következőkről van szó. 1. A hagyományos amerikai várostörténetírástól eltérően a várost nem a maga komplexitásában tárgyalja, hanem szűken társadalomtörténeti aspektusában, s ezáltal a várostörténetet társadalomtörténetként műveli. 2. A hagyományos amerikai társadalomtörténetírással szemben tárgyát nem országos történetként kezeli, hanem mint olyant, amely mikrorendszerek összehasonlító vizsgálatán keresztül tárul föl a történelmi megismerésben. 3. Az irányzat az ökonometrikus történetíráshoz mérten jóval szolidabban adaptálja a deduktív megközelítésmódot, és pl. az ún. *kontrafaktuális* jellegű hipotézisekre épülő modellalkotás teljességgel idegen tőle. Tény, hogy sokat merít a szociológiából akként, hogy a szociológiai fogalmakat, kategóriákat és elméleti posztulátumokat mint kiinduló hipotéziseket alkalmazza konkrét történeti vizsgálataiban. Ez az eljárás persze nem problémamentes. Elég arra utalni, amit már N. Birnbaum, az amerikai újbóloldat vezető szociológusa, az 1968-as konferencia anyagát tartalmazó kötethez írott utószavában is említ: kérdés, hogy az új várostörténeteszek által használt társadalmi csoportkategóriák, rétegződéskonceptiók milyen mértékben képesek hűen visszatükrözni a 19. századi társadalom valóságos viszonyait, vagy ehelyett mennyiben „modernizálják” azt?⁴⁹ Nem tagadható persze, hogy ezekkel a veszélyekkel maguk az új várostörténeteszek is számolnak. Elsősorban Thernstormra kell hivatkoznunk, aki nemcsak elméletileg veti föl a kérdést ugyanilyen értelemben,⁵⁰ hanem konkrét elemzéseiben is törekszik a historizálás ezen buktatóinak a sikeres kikerülésére. Lényegében azt mondhatjuk, hogy az új várostörténet a hagyományos történetírás és az újító irányzatok szélsőségei között valahol középúton halad, hiszen egyaránt él a szociológiai elméletek empirikus anyagra történő leképezésének analitikus eszközeivel, valamint a hagyományos elbeszélő-leíró történetírói módszerekkel. 4. Ez a kettősség érezteti a maga hatását kutatómódszertani, kutatástechnikai vonatkozásban is. Az USA-ban egyébként ma már meglehetősen általános kvantifikációs történetírói módszereknek⁵¹ a társadalomtörténetbe való bevezetése terén az új várostörténeteszek nagy szerepet vállaltak magukra. Jellemző, hogy az 1968-as konferencia kilenc kvantitatív jellegű tanulmánya közül négyben komputeres feldolgozási technikát alkalmaztak a szer-

⁴⁸ Vö. Vekerdi László: Újrégészet. Valóság, 1976. 11. sz.

⁴⁹ N. Birnbaum: Afterword. In: St. Thernstorm – R. Sennett (ed.): i. m. 429.

⁵⁰ St. Thernstorm: Reflections... 681. sk.

⁵¹ Vö. Zimányi Vera: Kvantifikáció az Észak-amerikai Egyesült Államok történetírásában. Világtörténet, 1969. 19. sz. 55-65.

zők. A kvantifikáció sajátos, a maga testére szabott forrásanyagot követel, olyat, amely a viszonylag legkönnyebben formalizálható adatokat foglalja magában. Az új várostörténészek ezt a speciális forrásanyagot elsősorban a népszámlálások nem publikált, levéltárban őrzött kézíratos összesítő tábláiban (census schedule) találták meg. Ezek a statisztikai alapadatokat tartalmazó iratok 1850–1880 közötti néhány évtized vonatkozásában állnak rendelkezésre (innen a kutatások túlnyomórészt 19. századra orientáltsága). Az elemzésre kerülő táblák, amelyek felölelik a foglalkozásra, születési helyre, tulajdon birtoklására, iskolázottságra vonatkozó adatokat, a népszámlálások publikált aggregát adataihoz képest bizonyos szintű nominális elemzési lehetőségekkel kecsegtetnek. Egyetlen hátrányuk, hogy csak dekádonkénti metszetekben szolgáltatnak adatokat. Emellett rendszeresen használják az olyan könnyen formalizálható, társadalomtörténeti szempontból fontos forrásokat, mint a választói névjegyzékeket, az adóíveket, a városi címtárakat, hagyatéki iratokat. A kvantifikációra alkalmas forrásanyag azonban nem meríti ki az általuk mozgósított forrásarzenált. Olyan hagyományos elbeszélő forrásanyagot is szervesen beépítenek kutatásaikba, mint pl. a sajtót, a szakszervezeti irattárakat, továbbá a szépirodalmat, egyházi imákat stb.

A New Urban History-ről adott rövid ismertető áttekintésünkkel elsősorban az érdeklődést szerettük volna felkelteni egy olyan mai historiográfiai irányzat iránt, amelynek alaposabb tanulmányozása termékenyen hozzájárulhat hazai társadalomtörténetírásunk kibontakoztatásához.

A második világháború utáni lengyel historiográfiáról*

A mai lengyel történettudomány – mint ismeretes – régi és gazdag hagyományokra támaszkodik. A középkori krónikairódalom olyan jelentős egyéniséggel rendelkezett, mint Jan Długosz (1415–1480).¹ A felvilágosult abszolutizmus történetírója, Adam St. Naruszewicz (1733–1796) pedig már magas színvonalú művekkel reprezentálta a modernebb szemléletű lengyel történetírást, amelynek megalapítójaként tartják számon.² Az első köztársaság bukása után még inkább megnövekedett a történetírás szerepe a lengyel művelődésben. Hasonlóan a többi kelet-európai nemzethez, a történettudomány itt sem maradt a szaktudomány keretei között, hanem részben a nemzeti öntudatot fejlesztette – a múlt dicsőségének ébrentartásával –, s ezáltal hazafiságra nevelt, részben közvetlen politikai funkciót töltött be. Jól példázzák ezt Hugo Kołłątaj (1750–1812)³ és Stanisław Staszic (1775–1826)⁴, akik tovább építették Naruszewicz kezdeményezéseit, később pedig a lengyel romantika legnagyobb hatású történetírója, Joachim Lelewel (1786–1861), akinek alakja és működése azóta is a lengyel historiográfiai vizsgálatok középpontjában áll.⁵ A kifulladás és saját sematikus maníraiba vesző romantikát a pozitívizmus váltotta föl, amely nem elsősorban francia és angol művek fordításában merült ki, hanem a lengyel művelődésnek értékes és sok újat hozó korszaka lett: az irodalomban új irányt, a történettudományban pedig iskolákat teremtett. A XX. század első évtizedei Lengyelországban is az új utak keresésének jegyében teltek el, amelyeket tömören úgy lehetne összefoglalni: elfordulás a pozitívizmus természetstudományos alapozottságú szemléletétől; a történelmi „optimizmus” áttörése (Szymon Askenazy, Michał Kreczmar, Jan K. Kochanowski, Stanisław Kutrzeba neve fémjelzi ezt a törekvést). Új helyzetet teremtett az önálló lengyel állam megalakulása. A két világ-

*Áttekintésünk – főleg terjedelmi okok miatt – nem törekedhetett teljességre. A lengyel historiográfia és metodológia elmúlt harmincéves történetének csak főbb irányait tudtuk jelezni. Munkánkat megnehezítette, hogy vállalkozásunkhoz hasonló jellegű feldolgozás nem készült; csupán rövidebb terjedelmű, kisebb időszakot átfogó beszámoló.

¹Rozbiór krytyczny *Annalium Poloniae* Jana Długosza z lat 1385–1444. T. I. Opracowali St. Gawęda, K. Pieradzka, J. Radziszewska, K. Stachowska pod kierunkiem Jana Dąbrowskiego. Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. Prace Komisji Nauk Historycznych Nr. 7. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1961. Wyd. PAN. XCIV + 344; Rozbiór krytyczny *Annalium Poloniae* Jana Długosza z lat 1445–1480. T. II. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965, PAN, LXVII + 435; művének teljes latin nyelvű kiadása: Joannis Długosii *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Liber Primus. Liber Secundus*. Varsavia, 1964. PWN, 468; Joannis Długosii *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Liber Tertius. Liber Quartus*. Varsavia, 1970. PWN, 498.

²Korrespondencja Adama Naruszewicza. 1762–1796. Z papierów po Ludwiku Bernackim uzupełnił, opracował i wydał Julian Platt. *Źródła Historycznoliterackie*, I. Wrocław, 1959. 207.

³*Hugo Kołłątaj*: Listy Anonim i Prawo polityczne narodu Polskiego. T. 1. Warszawa, 1954; Rozbiór krytyczny zasad historii początkowej wszystkich ludów. Opracował i wstępem opatrzył Henryk Hinz. Warszawa, 1972. PWN. XLVIII + 896 (Biblioteka klasyków filozofii pisarzy Polscy).

⁴*Stanisław Staszic*: Pisma filozoficzne i społeczne. Opracował i wstępem poprzedził Bogdan Suchodołski. T. I–II. Kraków, 1954. PWN (Biblioteka klasyków filozofii pisarzy Polscy).

⁵*Joachim Lelewel*: Dzieła. T. I–X. Warszawa, 1957–1972. PWN.

háború között széleskörű és szervezett munkálatok kezdődtek, s mód nyílt a történeti intézetek megszervezésére. Ezáltal lehetővé vált a gyakorlati problémák és történeti kutatások mellett az elméleti-módszertani kutatások szervezett megvalósítása. Tulajdonképpen ekkor alapozódott meg az az elméleti érdeklődés, amely azóta is jellemzi a lengyel történettudományt. (Jelentős szerepet vállalt ebben Bogdan Suchodołski, Marcelli Handelsman, Stanisław J. Gostorowski, Wanda Moszczenska, Kazimierz Tymieniecki).

Ez a gazdag hagyomány emelte magas színvonalra a lengyel történettudományt, amely méltán foglal el kivételesen megbecsült helyet az európai történettudományban. Magyarországon – sajnálatos módon – nem elég ismertek a lengyel történészek elméleti, módszertani kutatási eredményei, pedig azok a kérdések, amelyeket a lengyel historiográfia teretett és megpróbált megválaszolni, a magyar történészeknek is problémái. Ezért látszik szükségesnek, hogy egy rövid áttekintést adjunk a második világháború utáni korszak lengyel historiográfiájáról.

A lengyel romantika történetírása (Lelewel)

Az elmúlt harminc év lengyel historiográfiai kutatásainak középpontjában az a kérdés állt, hol lehet megtalálni a lengyel történetírás alapvető problémafelvétéseit; mennyire érvényesek a romantikának és a pozitívizmusnak, mint a XIX. század legfontosabb historiográfiai-történetírói irányzatainak véleményei a lengyel és az európai történelemtől, illetve a korábbi korszakok historiográfiája milyen szerepet játszott a lengyel történelmi tudat megalapozásában. Ugyanis a felvilágosult abszolutizmus (A. Naruszewicz), majd a lengyel radikális felvilágosodás (H. Kołłątaj) történetírása után a romantikában alakult ki az a történetfelfogás, amely sokáig meghatározta a lengyel történelmi tudatot, a múlt megítélését. A lengyel romantika már a felosztott, önálló államiságát veszített Lengyelországban keletkezett, és feladatának a lengyel államiság, függetlenség kivívásáért folytatott harc eszmei alátámasztását, a „nemzeti ébresztést” tartotta, hasonlóan a magyar történetírás megfelelő korszakához. Csakhogy, amikor a lengyel romantikusok java emigrációba kényszerült, akkor közvetlenül ismerkedtek meg a francia történetírói iskolával, és ez nem maradt hatás nélkül a lengyel historiográfia fejlődésére. Egyrészt a lengyel romantikus történetírás megőrizte messianisztikus-utópisztikus jellegét, szemléletének szlavofil vonásait, valamint a haladó demokratikus és népi patrióta jellegzetességeit. A lengyel romantika fogalmazott meg olyan nemzetkarakterisztikumot, tárt föl olyan történelmi fejlődéssort, amely szemlélet mélyen beivódott a lengyel köztudatba. Emellett a romantika kísérelte meg, hogy magyarázatot találjon a lengyel történelem alakulására; és ezek a magyarázatok sokáig éltek a lengyel közvéleményben. Ezért került a lengyel romantika reprezentáns történetírója – J. Lelewel – a vizsgálódás középpontjába. A Lelewel-kutatás reneszánszának ez a magyarázata.

A kutatás föltárta, hogy Lelewel kora történetírásának egyik útját képviselte. Vele szemben áll K. B. Hoffmann (1798–1875) életműve.⁶ Míg Lelewel reprezentálja a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet szakaszát, Hoffmann az új rendszer megszilárdítását. Így történetírói helyzetük és kiindulópontjuk is különböző. Lelewel a világtörténelmet tárgyaló módszerek közül a szinkronikus és az etnografikus részesei előnyben, Hoffmann a széles körű anyaggyűjtésre alapozó eszmélet-történeti aspektust. Míg Hoffmann demokratikus-republikánus állásponton a polgárságot, Lelewel – szintén megtartva a demokratikus és republikánus alapállást – nem a polgárságot, hanem a parasztságot tartotta nemzetfenntartó osztálynak. Ezért is a jövő kibontakozás útját az agrárforradalomban jelölte meg.⁷

A romantika- és a Lelewel-kutatás az 1960-as évek elején új lendületet kapott. A Kwartalnik Historyczny hasábjain élénk eszmecsere igyekezett tisztázni a lengyel romantikus történetírás funk-

⁶M. H. Serejski: K. B. Hoffmann (Studia nad historiografią Polski) Część I. Łódź. 1953. 136 (Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Nr. 8) [K. B. Hoffmann. Tanulmányok a lengyel historiográfiáról].

⁷M. H. Serejski: Próba charakterystyki ideologicznej postawy J. Lelewel jako historyka (Kísérlet J. Lelewel, mint történész ideológiai alapjának jellemzésére). Przegląd Historyczny. T. XL. 1949. 53–72.

cióját és helyét a historiográfiában.⁸ A fő probléma tehát abban állt: hol jelölhető ki a lengyel romantikus történetírás helye az európai történetírás kontextusában. M. H. Serejski szerint Lelewel és Michelet történetírás között bizonyos párhuzamok találhatók, és a közvetlen lengyel–francia kapcsolatok miatt a lengyel és a francia történetírás vethető egybe a legcélszerűbben. Egy másik vélemény szerint Lelewel történetírását a francia forradalom hagyományaihoz kell kapcsolni, valamint az európai nemzeti függetlenségi mozgalmakhoz. A francia forradalomhoz fűződő genetikus kontaktusai magyarázzák Lelewelnek az antik demokráciák és köztársaság iránt érzett rokonszenvét. K. Tymieniecki azt hangsúlyozta, hogy Lelewel a parasztság első lengyel történetírója, és ebben a minőségében a lengyel nemzeti tudatot a demokratizmus irányába tágitotta. F. Bronowski ugyanakkor Lelewel republikánizmusának elemeit tárta föl.⁹ A francia érintkezések mellett kiemelte az angol kontaktusok szerepét és fölvetette: a népfeltség elvének alkalmazása a lengyel történetírásban az angol forrásokra vezethető vissza. Ilyen alapon igyekezett rekonstruálni a XVIII–XIX. század fordulóján kialakult ősi szláv demokrácia-képzet jelentkezését Lelewel életművében. Az ősi szláv demokrácia-képzet Lelewel republikánus szintézisében kiegészült a szabadság értelmezésével és a már említett rajongással az antik demokráciák iránt. Lelewel demokrácia-modellje tehát rendkívül összetett, elemeit mind a francia, mind a korábbi angol (Locke, Hume, Gibbon stb.) historiográfiából kölcsönzi. A Lelewel-kutatás mutatott rá arra is, hogy az említett republikánus szintézisnek fontos része a társadalmi fejlődés gondolata.

Ugyancsak Lelewellel kapcsolatos az a kérdésfeltevés, mely a mai lengyel historiográfiát foglalkoztatja. J. Adamus a lengyel történelmi szintéziseket elemezte,¹⁰ és elemzése során jutott arra a következtetésre, hogy a XIX. századi lengyel történetírásról végighúzódik a *monarchizmus és republikánizmus* antinómiája. Szerinte ezek meghatározzák a szintézisek jellegét. A XIX. századi munkák szintetikus vizsgálatainak eredménye ebből következően a monarchikus és a republikánus hagyomány föltárását is jelenti. Adamus szerint a monarchikus és a republikánus lengyel hagyomány az angol historiográfia tory–whig-hagyományának felel meg. Ebből a szemszögből ítélve meg a romantikát, hangsúlyozza egyes képviselőinek (elsősorban Lelewelnek) republikánizmusát, illetve a lengyel pozitívizmus egyes képviselőinek (pl. M. Bobrzyńskinek) monarchizmusát.

A historiográfiai kutatás föltárta azt is, hogy az angol és a francia, és kisebb mértékben a német impulzusok mellett mennyiben ösztönözték a hazai hagyományok a lengyel romantika történetírását. Éppen Lelewel munkásságában élt tovább a lengyel felvilágosodás korszakában kialakult történeti érdeklődés.

Itt kell röviden utalnunk a lengyel felvilágosodás történetiszemléletéhez, történetírásához kapcsolódó kutatásokra. Lelewel – mint a lengyel romantika történetírásának legkiemelkedőbb alakja – nem volt folytatója Kołłątaj etikai jellegű tudományfelfogásának, de számos vonatkozásban továbbfejlesztette Kołłątaj nézeteit a társadalmi fejlődés törvényszerűségeiről. Mint ahogy az a tény, hogy a lengyel felvilágosodás tekintette a jobbágykérdést nemzeti kérdésként, nem maradt hatás nélkül a romantikus agrártörténeti felfogásra. Éppen ezért nem kerülhette el a lengyel történeti kutatás figyelmét a Kołłątaj-probléma, amelynek külön konferenciát szentelt.¹¹ Hugo Kołłątaj a „harmadik rend” követelményeinek adott hangot, és a politikai radikalizmus nézeteinek szószólója volt. A lengyel történettudományban az elsők között volt, aki az evolucionizmus elvét érvényesítette munkáiban, amelyeket a természettudományos determinizmus is áthatott. Az ő nevéhez fűződött a krakkói Akadémia megreformálása. A Kołłątaj-konferencián derült fény a lengyel felvilágosodás legjelentősebb képviselőinek eszmei-világnézeti elveire, materialisztikus szemléletükre, amelyet a francia mechaniz-

⁸ Kwartalnik Historyczny, 1961. Nr. 4. 853–1012.

⁹ F. Bronowski: Idea gniomowładztwa w polskiej historiografii. (Geneza i formowanie się syntezy republikanckiej Lelewela). (A demokrácia eszméje a lengyel historiográfiában. Lelewel republikánus szintézisének genezise és alakulása). Łódź, 1969. 158. (Łódzkie Towarzystwo Naukowe).

¹⁰ Jan Adamus: Monarchizm i republikanizm w syntezie dziejów Polski. Łódź 1961. 177 (Monarchizmus és republikánizmus a lengyel történeti szintézisekben). Jan Adamus: O kierunkach polskiej myśli historycznej. Łódź, 1964. 78 (A lengyel történelmi gondolkodás irányzatairól).

¹¹ Materiały Sesji Kołłątajowskiej. Referaty i dyskusji. (Przegląd Historyczny 1951. T. XLII. 1368–1468.). (A Kołłątaj-ülésszak anyaga. Referátumok és viták).

tikus materializmus, másrésről pedig a dualisztikus szemlélet hatása jellemez. A lengyel felvilágosításban nemcsak a felvilágosult abszolutizmus sajátosan lengyel körvonalai alakultak ki és kapták meg történetírói igazolásukat, hanem a lengyel nemzeti öntudat messzeható megnyilvánulásának is tanúi voltak a történetírók, és itt érzékelhették a lengyel polgári nemzet kialakulásának csiréit. A felvilágosodás hagyományának eltérő értelmezése is vitát eredményezett a romantikus és a pozitívista történetírás között. A pozitivisták például szívesen hivatkoztak Kollár taj posztumusz munkájára, melyet kritikai történetfelfogásáért és felvilágosult racionalizmusáért becsültek.^{1 2}

A pozitívizmus hatása a lengyel történetírásban (A krakkói és a varsói iskola)

A romantika kifradásakor, az 1863-as januári felkelés leverése után, szükségszerűen következett az elvesztett illúziók, a romantikus álmokból való kijózanodás korszaka a lengyel történetírásban is. Ez a politikai-ideológiai korkövetelmény a társadalomtudományokban – mind az irodalomban, mind a történetírásban – a pozitívizmus természettudományi módszereket érvényesítő bölcselével találkozott. A lengyel társadalomtudományos gondolkodás – így a történetírás is – az 1860-as évektől kezdve igen gyorsan fogadta be Buckle, Taine, Comte, Spencer, Darwin gondolati rendszerét. „A pozitívizmus nem egyetlen ember (Comte) találmánya vagy eszméje, minthogy sok tudós évszázadok óta tartó közös gondolkodásának alapja; így hát végül az új gondolkodók, a pozitivisták elutasítják mindazt, amit A. Comte, akit a pozitívizmus megalapítójának tartanak, eredetileg állított, és meg kell állapítani, hogy a helyesen értelmezett pozitívizmus nem iskola megváltoztathatatlan szabályokkal, hittételekkel és tévedhetetlen autoritással, hanem tudományos módszer, melyet évszázadok óta gyakoroltak és fejlődött ki, és a természettudományos tapasztalatokra épült. Így vezet mindig új és új eredményekhez.”³

Mind idézetünk, mind pedig a lengyel pozitívista történetírói iskolákkal foglalkozó monográfiák és dolgozatok azt tanúsítják, hogy a lengyel pozitívizmus sem filológiai, sem pedig világnézetileg nem hozott újat az európai (főleg az angol és a francia) pozitívizmushoz képest. Viszont a lengyel történetírásban (az irodalomban, általában: a társadalomtudományokban) döntő módszertani áttörést hajtott végre. A romantikus jellegű historizmussal szemben a realiztikusabb, a tények tisztelétén alapuló és a természettudományos és darwinista evolucionizmus elveit érvényesítette a történet-tudományban. A felosztott lengyel állam kulturális központjaiban olyan „történetírói” iskolák jöttek létre, melyek ugyan jelentékeny hagyományra támaszkodhattak, mégis lényegében ekkor, a „pozitívizmus korszakában” szerveződtek iskolákká. Ez a három iskola: a varsói ún. liberális, a krakkói ún. konzervatív és a lwowi. Ezeknek az iskoláknak olyan erős volt a vonzáskörük, hogy a pozitívista történetírás hanyatlásakor sem szűntek meg, hanem még a két világháború között is jelentős hatással voltak a lengyel történetírók gondolkodására. Legkiválóbb egyéniségeik korban is túléltek a pozitívista történetírás „bukását”, a század elején beálltak az új utat keresők közé, majd közülük néhányan (illetve tanítványaik) az önálló lengyel állam megalakulása után is tovább vitték az iskolák által kidolgozott hagyományokat.

A historiográfusok e korszakra vonatkozó kutatásaikat a varsói és a krakkói iskola tevékenységére összpontosították. Szembeállították a liberális burzsoá programot hirdető varsói iskolát a több munkában monarchikusnak, klerikálisnak, arisztokratikusnak tartott krakkói iskolával. Széles körű vita alakult ki a varsói iskola történetészeti nézeteinek értelmezése és a lengyel historiográfiában betöltött helyének kijelölése körül. A vitákból kiemelkedik M. H. Serejski és C. Bobińska néhány tanulmánya. Serejski megállapította, hogy a lengyel polgári fejlődés eljutott az 1860-as évek közepén arra a fokra, hogy átvegyve és a maga viszonyai között fölhasználja a pozitívizmust.⁴ Bobińska ebben kételke-

^{1 2} Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III. 1803–1810 (nyomtatásban megjelent: Warszawa, 1841). (A felvilágosodás Lengyelországban III. Ágost uralkodásának utolsó éveiben).

^{1 3} A. Świętochowski: Auguste Comte e Hervet Spencer: (Przegląd Tygodniowy, 1872. 31. 247).

^{1 4} Wł. Smoleński: Szkoły historyczne w Polsce (Történeti iskolák Lengyelországban). Ateneum, 1886, Warszawa. Új kiadás: Szkoły historyczne. Opracował M. H. Serejski. 1952. Wydawnictwo Zakład Narodowy Ossolium, XC, 155. A bevezető tanulmányt M. H. Serejski írta.

dett,¹⁵ szerinte nagyobb hangsúlyt érdemel az a körülmény, hogy Lengyelországban a polgári forradalom hiányában tovább élt a feudalizmus öröksége, és ez a körülmény határozta meg a pozitivizmus lengyel recepcióját. Serejski realistának nevezte a lengyel pozitivizmus filozófiáját, Bobińska empirikusnak minősítette, szerinte a pozitivizmus a tények és a kísérletezés jelentőségének hangsúlyozásával szerzett érdemeket. Serejski határozott vonásokkal körvonalazta a pozitivizmus gondolatvilágától áthatott varsói értelmiség liberalizmusát és részvételét a lengyel függetlenségi mozgalomban. Bobińska a lengyel pozitivizmus demokratikus vonásait tagadta; szerinte a liberalizmus hamarosan a forradalom-ellenesség szinonimájává vált. A varsói pozitivisták iskola olyan irányzat volt, amely védte a történelmi osztályt a nihilizmussal és a feudális klerikalizmussal szemben. Viszont Bobińska hangsúlyozta, hogy a krakkóiak és nem a varsóiak figyeltek föl először a gazdasági termelésben felbukkanó új elemekre, bár ezeket kizárták az ideológia, a politika történetéből.

A két kiváló történész vitája a lengyel pozitivizmus s ezen belül a varsói iskola képviselte irányzat körül nem zárult le. Serejski Bobińskával szemben¹⁶ méltatta a varsói történetírói iskolának a történelem módszertani feladatairól vallott nézeteit, a laikus szcientizmus és az empirikus racionalista irányzatok szerepét e nézetek formálódásában. Ezek segítették a varsói történetírói iskolát az elmaradottság elleni küzdelemben, és szerinte ezért nevezhető a lengyel felvilágosodás és Lelewel történetírása folytatójának.

További problémát és vitapontot jelentett a leleweli hagyomány pozitivisták értékelésének magyarázata. Bobińska úgy vélte, hogy a varsóiak és a krakkóiak „megbékéltek” egymással, amikor Lelewel életművét bírálták; Serejski szerint a krakkóiak szemben álltak Lelewel demokratizmusával és republikanizmusával. A varsóiak ugyan bírálták Lelewel történelmi koncepcióját, de ezt objektív szemszögből tették, és nemegyszer átvették nézeteit.

Serejski hangsúlyozva, hogy a liberalizmust mindig konkrét történelmi kontextusban kell vizsgálni, rámutatott, hogy az 1870-es, 80-as években a liberalizmus a fő reakciós erők ellen irányult. Védte a vallási türelmet, a tudományos kutatás szabadságát, a polgári szabadságjogokat, szembeszállt a cári önkényuralommal. Csak a század végén fedezhetők föl reakciós vonások a varsói liberális történészeknél. Addig azonban követői hatalmas munkát végeztek. Új módszereket (statisztikai, geográfiai, történelmi összehasonlító) honosítottak meg a lengyel történetírásban.

Külön említést érdemelnek a *pozitivizmus tömeghatásának* le mérésére tett kísérletek. A. F. Grabski tárta föl Buckle hatását¹⁷ nemcsak a lengyel történettudományra, hanem a lengyel ifjúságra általában. Kimutatja, hogy „Az angol civilizáció története” c. munkát széles körben olvasták, átvették és vallották antiteologizmusát, minthogy realiztikusabb és pragmatikusabb történelem- és nemzetfelfogásra ösztönzött. Megállapítja, hogy a lengyel buckleisták az „ifjúság túlzó lelkesedésével” vették át az angol pozitivisták történetész nézeteit, de nem mélyedtek el tanulmányozásában. Az 1860–1870-es évek lengyel ifjúsága így aránylag széles körű, de felszínes ismeretekkel rendelkezett a pozitivizmusról.

Újszerű megközelítéssel élt Grabski, amikor a varsói pozitivistákról készített tömör összefoglalásában¹⁸ – többek között – a tudományos és az irodalmi szalonok jelentőségét vizsgálta. Ezek a szalonok voltak ugyanis a pozitivizmus híveinek gyülekezőhelyei. Nem minden varsói történész volt azonban tagja a varsói pozitivisták iskolának a XIX. század második felében. A varsói iskola négy generáció képviselőiből állt. A legidősebb nemzedék 1810 előtt született (pl. W. A. Maciejowski, L. Rogalski), valamennyi gentry származású, és magas szintű tudományos képzettséggel rendelkezett. A

¹⁵ C. Bobińska: Spór o ujęcie pozytywizmu i historików pozytywistów. W związku ze wstępem do reedycji W. Smoleńskiego „Szkół historycznych” (Vita a pozitivizmus és a pozitivisták történetészek történelem-értelmezéséről. W. Smoleński: Történeti iskolák Lengyelországban című újra kiadott művének bevezetésével kapcsolatban). Kwartalnik Historyczny, 1954. Nr. 1. 178–204.

¹⁶ M. H. Serejski: Miejsce pozytywistycznej warszawskiej szkoły w historiografii polskiej XIX stulecia (A varsói pozitivisták iskola helye a XIX. századi lengyel historiográfiában). Kwartalnik Historyczny, 1955. Nr. 3. 66–98.

¹⁷ A. F. Grabski: Warszawcy entuzjasci H. T. Buckle’a. Z dziejów warszawskiego pozytywizmu. Kwartalnik Historyczny, 1969. Nr. 4. 853–869 (H. T. Buckle varsói hívei).

¹⁸ A. F. Grabski: The Warsaw School of history. (Acta Poloniae Historica, 1972. 26. 153–170. l.)

következő generáció az 1810 és 1830 között születetteket foglalta magába. Nem volt lehetőségük, hogy saját hazájukban végezzék felsőbb iskolai tanulmányaikat. Ezért Oroszországba utaztak (Pétervár, Kijev), néhányan pedig Nyugatra, főleg Németországba. Ők is gentry származásúak voltak, illetve néhány a deklasszált gentryk közül került ki, azonban az arisztokrácia és a középosztály képviselőihez csatlakoztak (A. Bartoszewicz). Azok, akik 1830 és 1851 között születtek, alkották a varsói pozitívista iskola derékhadát. Magas szintű képzéssel rendelkeztek, a 21 történész közül csak 3-nak nem volt akadémiai fokozata. Az 1860-as években újjászervezett Varsói Főiskolán, Krakkóban vagy Oroszországban, ritkábban Párizsban vagy Berlinben tanultak. A legfiatalabbak, akik Varsóban kezdték tudományos tevékenységüket, a XIX. század második felében, 1850 és 1870 között születtek (St. Smoleński). Grabski részletesen elemzi a „varsóiak” felfogását: ők nem teremtettek önálló elméleti rendszert; főleg az angol és a francia pozitivisták tanításait tették magukévá és igyekeztek alkalmazni a lengyel történelemre. Elsősorban a hazai történelem iránt érdeklődtek. Politikatörténeti munkásságuk kisebb jelentőségű. Optimisztikus szemléletüket Grabski szembeállítja a krakkóiak „pesszimiztikus” nézeteivel. Úgy látja – Serejskivel egybehangzóan –, hogy a varsóiak előkészítették a lengyel függetlenségért harcoló mozgalmat támogató, modern szellemű történetírást.

A varsói történetírói iskola kifejlődéséről (1831–63, a két varsói felkelés közötti időszak) sokáig nem szólt a lengyel historiográfia. Az újabb kutatások (J. Maternicki) bebizonyították,¹⁹ hogy a később kibontakozó iskola nem egy gondolatának genezise ezekre az évtizedekre nyúlik vissza. A varsóiak legnagyobb érdeme – kétségtelenül – a társadalmi-gazdasági kérdések iránt tanúsított nagyfokú érdeklődés volt. E kezdeti korszak meghatározó, teoretikus egyénisége J. K. Plebański, a varsói főiskola tanára, akit J. Maternicki Ranke követőjének tart. A korabeli lengyel történetírásban sajátos helyet foglal el Plebański Buckle-recepciója. Plebański elismerte Buckle érdemeit a pozitív és a politikai tudományokban, de – eltérően tanítványai Buckle rajongásától – bírálta annak dilettantizmusát a filozófiában és a történettudományban. Plebański egyúttal polemizált is Buckle-lal, univerzális felfogásával szemben a történelem nemzeti aspektusát hangoztatta. A történeti szaktudományon belül Plebański kétfrontos harcot folytatott: egyrészt a korábbi történetírást jellemző krónikaszerű történelmi ábrázolásmód, másrészt a pozitívizmus keretei között jelentkező és „túlzó” szcientizmus hívei ellen.

A varsói iskola előzményeinek megközelítése élénk vitát váltott ki.²⁰ Azon túl, hogy vitatták a merev periódushatárokat (1832–1869), felvetették: Plebański és a varsói iskola történész-tanárai nem állottak éles ellentétben a krakkóiak történeti koncepciójával. Felhívták a vitapartnereket a figyelmet a novemberi felkelés után létrejött szalonok jelentőségére, s arra, hogy ezek néha pótolták a történettudomány intézményeit. Maternickivel szemben hangsúlyozták az iskola munkásságában a gazdaságtörténeti érdeklődés jelentőségét, s azt, hogy Plebańskinál sem a pozitívizmus teljes átvételéről, de legalább ennyire a közvetlen Ranke-hatásról sem lehet beszélni.

A XIX. századi lengyel történelem alakulása számos megoldandó problémát vetett föl a történészek számára is. A nemzeti függetlenség elvesztése, majd kivívása előhívta kérdésekre másként válaszoltak a krakkóiak, másként a varsóiak, jóllehet mindkét történetírói iskola ismeretelméletileg a pozitívizmus bölcselétét tette a magáévá. Míg a varsóiak részben folytatói és követői voltak Lelewel romantizmusának, a krakkóiak teljesen átvették azt. S bár 1945 után a megújuló lengyel történettudomány a kevésbé problematikusnak látszó varsói iskolát vallotta ősenek, és ezért historiográfiai irodalomban is ennek kutatása került az előtérbe, a jelentős munkákat, szintéziseket produkáló krakkóiak értékelését nem lehetett elodázni. 1969-ben a krakkói Jagello Egyetem Lengyel Történelmi Tanszéke fennállásának 100. évfordulója alkalmából szimpóziumot rendezett a krakkói történelmi iskoláról.²¹ A már korábban többször említett Serejski bevezető referátumában konfrontálta a krakkói

¹⁹ J. Maternicki: *Warszawskie środowisko historyczne 1832–1869*. Warszawa, 1970. PWN 316 (A varsói történészek köre 1832–1869).

²⁰ Kwartalnik Historyczny, 1971. Nr. 4. 886–898.

²¹ Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie Katedry Historii Polski U. J. 1869–1969. Praca zbiorowa pod red. Celinii Bobińskiej, i Jerzego Wyrozumskiego. Kraków, 1972. Wydawnictwo Literackie 374 (Vita a krakkói történeti iskoláról. A Jagello Egyetem Lengyel Történelmi Tanszéke 100. évfordulóján. 1869–1969).

iskolát az európai történetírással, s kimutatta annak genetikus kapcsolatait a német történetkritikai iskolával. E kapcsolatokban a legdöntőbb, hogy a német mesterek szemináriumain sajátították el a krakkóiak a kutatási módszereket. A krakkóiakat szinte kizárólag a lengyel nemzeti történelem érdekelte. A lengyel állam bukását egyesek a külső erőszakkal, mások a belső gyengeséggel magyarázták. Eszerint sorolták a történészeket – a már korábban említett két csoportba –, az „optimista” vagy „pesszimista” szemléletűek közé. Hozzá kell tennünk: a pesszimistáknak tartott krakkóiak olyan korszakban törekedtek a nemzeti történelem átfogó kérdéseinek megválaszolására, amikor Lengyelországban még a modern társadalomtudományi diszciplínák, a történettudományon belül a szakudományos normatívák (gazdaságtan, szociológia, szociálpszichológia) még nem fejlődtek ki, vagy csak kezdetleges fokon álltak. – A krakkói iskola természetesen nem pusztán a történettudomány terén követte a nemzeti történelemben az „igazság keresését”, és nem pusztán a kritikai módszer alkalmazásáért tett sokat a szakdiszciplína keretei között, hanem megfogalmazott történeti tézisének határa kiterjedt a politikai gondolkodás egészére. Vallották, hogy a nemzetet „meg kell őrizni a forradalmi, republikánus doktrínától” (Bobrzyński).

A krakkói iskolával kapcsolatos vita egyik fontos mozzanata volt, hogy felhívta a figyelmet: a krakkóiak már a maguk korában keresték a historiográfia, a tudománytörténet helyét a történettudományon belül, e kérdésfeltevést elsősorban a német történeti iskolából hozva magukkal; ugyanakkor ez a vita irányította rá a lengyel történettudomány egészének figyelmét több olyan korábbi történész profiljának vonásaira, akik (J. Szujski, S. Smolka és különösen M. Bobrzyński) már a maguk korában is a tudományos és ideológiai viták középpontjában álltak. Most vált világossá pl. az a jelentékenyebb hatás, amelyet M. Bobrzyński gyakorolt kora és az utókor lengyel történeti gondolkodására és a történettudományra. (Mindenekelőtt az összehasonlító módszer, az idegen elemeknek a régi lengyel kultúrában való recipiálása terén.)

Ugyanitt bizonyosodott be, hogy a varsóiak és a krakkóiak között kibontakozott vita végeredményben – ismeretelméletileg – a pozitivisták egy táboron belüli vitája volt, amelyet elsősorban nem metodológiai, hanem axiológiai szempontok vezéreltek. A krakkóiak – éppen az említett kritikai módszerek követése révén – elmélyítették és megújították a kutatási módszereket, szorgalmazták a forráskiadást. Politikailag-ideológiailag – a varsóiakkal szemben – konzervatívak és monarchisták voltak, lojálisak a Habsburgokhoz. Ennek szellemében negatívan értékelték a függetlenségi felkeléseket és mindenféle konspiratív-függetlenségi törekvést, ugyanakkor elnézően ítélték meg a klerikalizmus és a katolikus egyház történeti szerepét. Figyelemre méltó az a tanulmány (Serejski munkája)²², amelyik a krakkói és a varsói iskola közötti különbségeket az európai történettudomány fejlődési vonulataiba ágyazva igyekezett feltárni. A két iskola közötti fő különbség okát abban látja, hogy azok egymástól eltérő politikai-társadalmi körülmények között alakultak ki. A krakkói az Ausztriához tartozó országrészben, a varsói az Oroszországhoz tartozóban. A Habsburg-monarchiának liberálisabb légköre tette azt is lehetővé a krakkóiak számára, hogy viszonylag szabadabban érintkeztek a párizsi emigráns lengyel történelmi-irodalmi társasággal, s intézményei, egyetemi katedrái révén szélesebb körben hathattak a lengyel társadalom egyes rétegeire. Az irányzatra jellemző a „történeti igazság” keresése, a források kritikai analízise széles forráskutatás alapján, valamint történeti-szakmai munkásságukra jellemző, hogy az adatok, tények aprólékos föltárása révén e sok apró tényből építették föl történelmi szintéziseiket, történeti koncepcióikra pedig az, hogy az illúziórombolást, az illúziók tagadását tartották egyik fő vezérelvüknek; társadalomszemléletükben kiemelkedő, hogy – mintegy előző téziseik szerves alkotórészeként – elutasítják (elvetik azt a mítoszt, amely szerint Lengyelország Európa történelmében a „nemzetek Krisztusa” lenne) a nemesi „libertas aurea” apologetikus megközelítését. Lándzsát törtek a szellem, az ész és a tudomány „arisztokráciája” mellett.

Míg a XVIII–XIX. századi lengyel történeti gondolkodás már a pozitívizmusban, majd a XX. század elején, a két világháború között és a második világháború után is a kutatás középpontjában állt, addig a XX. század elejének és a két világháború közötti korszak történetírásának és történeti gondolkodásának viszonylag kevesebb figyelmet szentelt a lengyel marxista történeti kutatás. Össze-

²²M. H. Serejski: „L'École historique de Cracovie et l'historiographie Européenne (Acta Poloniae Historica 1972. Nr. 26. 127–151).

foglaló munkák ugyan jelentek meg a legújabb időkben is a lengyel historiográfia fejlődéséről,²³ de ezekben a könyvekben is csupán érintőlegesen, vázlatosan emlékeznek meg a XX. század első felének történettudományáról. Bár napvilágot látott olyan tanulmány is,²⁴ amely a két világháború közötti lengyel történetírás néhány jellegzetességét rendszerezte, inkább az általánosabb fejlődési irányokat vázolta föl. Így szólt az idiografizmus, a perszonalizmus, a pszichologizmus, a moralizmus problémájáról az említett korszak lengyel történettudományában, majd érintette a történelemnek heroikus felfogását, és ennek következtében a korszak nacionalizmusát. Egy-egy kiemelkedő történész életművének fölmérése azonban megkezdődött.²⁵

A XX. század elejére a pozitívizmus Lengyelországban is kimerült, és az önálló államiságot sohasem felejtő, annak megvalósítását mindig napirenden tartó lengyel történész értelmiség új utakat keresett. Ennek az új utakat kereső történész értelmiségnek volt kiváló képviselője M. Handelsman. Hagyatékának tanulmányozása felvetette az imperializmus korának azokat a problémáit, amelyek túlnőttek a lengyel historiográfia történetének speciális kutatási feladatain.²⁶ Ilyen pl. a társadalmi tudat ideológiai elemei megőrzésének kérdése a polgári társadalmi fejlődés történetének egy, virágkorán már túljutott korszakában. Handelsmannál fordulat állt be a lengyel történetfelfogás terén: a parasztkérdést tanulmányozva, a nemzeti kérdésnél fontosabbnak tartotta a társadalmi problémákat. A handelsmani életmű azonban szerves folytatása az elődökéinek; például a század elején írott munkáiban világosan dokumentálható a lengyel történetírás egészére jellemző törekvés: szeretnének ideológiai kapcsolatot teremteni az előző, nemesi, és az új, polgári Lengyelország között, attól a szándéktól vezettetve, hogy a nemzeti egység és a politikai függetlenség gondolatának érdekében elleplezzék a társadalmi konfliktusokat. Handelsman műveiben a társadalmi problematika előtérbe állítása és a korábban uralkodó nézet egyaránt föllelhető, egészében véve azonban az előbbi van túlsúlyban. A handelsmani attitűd általában jellemző volt a haladó polgári értelmiségre, olyannyira, hogy ennek maradványai még jóval később is tanulmányozhatók a lengyel intelligencia körében.

²³ Kazimierz Tymieniecki: *Zarys dziejów historiografii polskiej*. Kraków, 1948. 143 (Polska Akademia Umiejętności. Historia Nauki Polskiej w monografiach XIXA). [A lengyel historiográfia történetének vázlata]. M. H. Serejski: *Zarys historii historiografii polskiej*. Część I. (od połowy XVIII w. do roku ok 1860). Łódź, 1954. PWN 110 (Skrypty dla szkół wyższych. Uniwersytet Łódzki) Część II. (1860–1900) 1956. 103; Część III. (1900–1939). 1959. 278 (A lengyel historiográfia történetének vázlata). *Historycy o historii*. I. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego 1775–1918. Warszawa, 1963. PWN II. 1918–1939. Warszawa 1966. PWN Zebrał wstępem i komentarzem opatrzył Marian Henryk Serejski (Történészek a történelemről).

²⁴ St. Sreniowski: O polskich szkołach historycznych. *Kwartalnik Historyczny*, 1949. 43–72 (A lengyel történeti iskolákról)

²⁵ J. Dutkiewicz: Szymon Askenazy i jego szkoła. Warszawa 1958. (Szymon Askenazy és iskolája). *Uő.*: Szymona Askenazego poglądy na ruchy rewolucyjne (Szymon Askenazy nézetei a forradalmi mozgalmakról). *Kwartalnik Historyczny*, 1956. Nr. 4–5. 368–380.

²⁶ W. Moszczeńska: Społeczno-polityczne wymowa twórczości M. Handelsmana w latach 1905/7 i 1917/18. Zproblematyki badan nad procesem przemian ideologicznych okresu imperializmu (M. Handelsman életművének társadalmi-politikai tartalma az 1906/7 és az 1917/18-as években. Az ideológiai változások problémájához az imperializmus korában). *Kwartalnik Historyczny*, 1956. Nr. 3. 111–150.

Életművek

Mályusz Elemér műveinek bibliográfiája*

1919

Turóc megye vámhelyei és forgalma a középkorban. Századok, 1919–1920. 53–54. évf. 34–56. l. (Klny. is.: Budapest, 1919. Athenaeum Ny. 34–56. l.).

1920

Iványi Béla: *Pro Hungaria Superiore.* Felsőmagyarországért. Debreczen. 1919. 93. l. Századok, 1919–1920. 53–54. évf. 171–174. l.

1921

Die Entstehung des Komitates Turoc. (Ungarische Jahrbücher. Herausgegeben von Robert Gragger. Erster Band mit einer Karte. Berlin und Leipzig. 1921. Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger. Walter de Gruyter et Co. 374 l.) 298–312. l.

Borcsiczky Béla. Történeti Szemle, 1921. 10. évf. 181. l.

1922

Turóc megye kialakulása. Budapest, 1922. Kiadja a Budavári Tudományos Társaság. XII, 196 l., 2 térkép.

Szabó Ervin: *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban.* Bevezeti Jászi Oszkár. Tanulmánya: Szabó Ervin és életmunkája. Bécsi Magyar Kiadó. Bécs, 1921. 383 l. Századok, 1921–1922. 55–56. évf. 410–417. l. (Klny. is.: Budapest (1922), Athenaeum Ny. 7 l.)

Schlitter, H.: *Versäumte Gelegenheiten.* Die oktroyierte Verfassung vom 4. März 1849. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte. 1920. Amalthea-Verlag. Zürich–Leipzig–Wien. 227 l. Századok, 1921–1922. 55–56. évf. 417–420. l. és Ungarische Jahrbücher. Zweiter Band. (Berlin und Leipzig. 1922. Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger. Walter de Gruyter et Co. 232 + XXXIV l.) 226–228. l.

Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története.* I. rész. I. kötet. Oklevelek 1162-től 1406-ig. Sopron, 1921. XL + 315 l. Századok, 1921–1922. 55–56. évf. 563–568. l.

Fraknói Vilmos: *Martinovics élete.* Budapest. 1921. Athenaeum. 286 l. Századok, 1921–1922. 55–56. évf. 569–575. l.

1923

A reformkor nemzedéke. Századok, 1923–1924. 57–58. évf. 17–75. l. (Klny. is.: Budapest, 1923. Magyar Tudományos Társaság Sajtóvállalata. 59 l.)

Toldy Miklós Olaszországban. Irodalomtörténet, 1923. 12. évf. 17–23. l.

*Mályusz Elemér műveinek bibliográfiáját szerkesztőségünk abból az alkalomból teszi közzé, hogy a medievisztika kiváló művelője ebben az esztendőben tölti be 80. évét.

- Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. 1531–49.* Levéltári Közlemények, 1923. 1. évf. (Első közlemény.) 126–149. l.; (Második közlemény.) 287–309. l.
 Anjoukori okmánytár. A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottsága megbízásából szerkeszti Tasnádi Nagy Gyula. VII. kötet. Budapest, 1920. VIII + 704 l. Levéltári Közlemények, 1923. 1. évf. 200–212. l.
 Alapi Gyula: Komárom vármegye levéltárának középkori oklevelei. Komárom, 1917. Századok, 1923–1924. 57–58. évf. 159–161. l.

1924

- A helytörténeti kutatás feladatai.* Századok, 1923–1924. 57–58. évf. 538–566. l.
Városi kiváltságlevél-e az 1257-i turóczi privilégium? Századok, 1923–1924. 57–58. évf. 824–826. l.
A Toldi-monda történeti alapja. Hadtörténelmi Közlemények, 1924. 25. évf. (XXV. kötet) 3–32. l.
La formation d'un comitat dans la Hongrie historique. (Revue des études hongroises et finno-ougriennes sous les auspices de l'Académie Hongroise des Sciences. 1924. 2e Année. Paris, 1924. Librairie Ancienne Honoré Champion. Édouard Champion. 342 l.) 18–30. l. (Kluy. is.: Paris, 1924. 18–30. l.)
Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. (III. közlemény.) Levéltári Közlemények, 1924. 2. évf. 55–69. l.
A nyíregyházai centennáriumhoz. Társadalomtudomány, 1924. IV. évf. 6. sz. 22–24. l.
Szeremlei Samu. 1837–1924. Levéltári Közlemények, 1924. 2. évf. 211–212. l.
 Tragor Ignác: Vác utcái és terei. Vác, 1918. 112 l.
 Tragor Ignác: Vác lakossága a XVIII. század elején. Statisztikai és településtörténelmi tanulmány. Egy térképmelléklet. Vác, 1921. 80 l.
 Tragor Ignác: A váci múzeum-egyesület 25. évi jelentése. Vác, 1921. 48 l. Századok, 1923–1924. 57–58. évf. 777–786. l.
 Két város harca. Domanovszky Sándor: A szepesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért. 1358–1570. Az Ipolyi-díjjal jutalmazott pályamunka. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1922. X + 522 l. Budapesti Szemle, 1924. 197. kötet. 568. szám. 156–160. l.
 Eckhart Ferenc: Bevezetés a magyar történelembe. Pécs–Budapest, 1924. Danubia 169 l. (Tudományos Gyűjtemény 6.) Protestáns Szemle, 1924. 33. évf. 387–389. l.
 Adatok Kiskunhalas város történetéhez. Összegejtötte és kiadta Nagy Szeder István. Kiskunhalas, 1924. Hungária Ny. 127 l. l. t. Levéltári Közlemények, 1924. 2. évf. 183–185. l.
 Lukcsics Pál: A vásárhelyi apácák története. Veszprém, 1923. Egyházm. Ny. 111 l. (Közlemények Veszprémvármegye múltjából l.) Levéltári Közlemények, 1924. 2. évf. 185–186. l.

1925

- Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei.* (IV. közlemény.) Levéltári Közlemények, 1925. 3. évf. 68–85. l.
A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. (I. közlemény.) Levéltári Közlemények, 1925. 3. évf. 100–191. l.
 Salamon Ferenc. Napkelet, 1925. 3. évf. V. kötet. 494–495. l.
 Zsilinszky Mihály. 1838–1925. Levéltári Közlemények, 1925. 3. évf. 317–319. l.
 Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. I. rész. 2. kötet. Oklevelek és levelek 1407-től 1429-ig. Sopron, 1923. XLIV + 442 l. – 3. kötet. Oklevelek és levelek 1430-tól 1452-ig. Uo. 1924. XXXIX + 422 l. Századok, 1925. 59. évf. 279–282. l.
 Horváth Ödön: Bredeczky Sámuel élete. 1772–1812. Sajtó alá rendezte Hegyaljai Kis Géza. Budapest. 1924. 412. l. Századok, 1925. 59. évf. 405–408. l.
 Takáts Sándor: Magyar nagyasszonyok. Genius-kiadás. 538 l. Hely és év nélkül. Levéltári Közlemények, 1925. 3. évf. 264–266. l.

- József nádor iratai. I. kötet. 1792–1804. Kiadta és magyarázatokkal kísérte Domanovszky Sándor. Budapest, 1925. X + 769 l. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Hadtörténelmi Közlemények, 1925. (XXVI. kötet) 550–553. l. és Protestáns Szemle, 1925. 34. évf. 728–735. l.
- A pozsony megyei Réte református egyházának feljegyzési és keresztelési könyve. 1701–1717. A pécsi püspöki könyvtárban őrzött eredeti kéziratból kiadta és bevezetéssel ellátta Asztalos Miklós. Pécs, 1924. 55 l. Protestáns Szemle, 1925. 34. évf. 29–32. l.
- Gróf Tisza István összes munkái. 4. sorozat. II. kötet. Levelek, táviratok, távbeszélőn küldött üzenetek, egyes előterjesztések 1914 júniustól december végéig. Az Országos Tisza István Emlék-Bizottság kezdeményezésére és támogatásával kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1924. VIII + 392 l. Protestáns Szemle, 1925. 34. évf. 260–264. l.
- Kérészy Zoltán: A magyar rendi országgyűlés két táblájának kialakulása. Egyúttal néhány szót kétkamarás országgyűlési szervezetünk visszaállításának kérdéséhez. Budapest, 1925. Hornyánszky Ny. 40 l. Protestáns Szemle, 1925. 34. évf. 497–499. l.
- Bruckner Győző: A Thököly család késmárki magánföldesurasága. Emlékkönyv Berzeviczy Albert működésének félszázados évfordulója ünnepére. 141–210. l. Pécs, 1925. Társadalomtudomány, 1925. 5. évf. 358–360. l.

1926

- Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta Mályusz Elemér. Budapest, 1926. Magyar Történelmi Társulat. XII, 939 l., 2 mell. (Fontes Historiae Hungariae aevi recent.) (Magyarország újabbskori történetének forrásai. Kormányzat- és közigazgatástörténeti iratok.)
- Martinovics és társai. Napkelet, 1926. 4. évf. VIII. kötet. 489–506. l.
- A köznemesség küzdelme a társadalmi vezetőszerpeért 1790-ben. Protestáns Szemle, 1926. 35. évf. 215–227. l.
- Toldi Miklós. Hadtörténelmi Közlemények, 1926. 27. évf. (XXVII. kötet) 225–228. l.
- Az 1514. évi jobbágháború okai. Társadalomtudomány, 1926. 6. évf. 373–380. l.
- II. Lajos király levelei a herceg Batthyány-család körmendi levéltárában (1526). Levéltári Közlemények, 1926. 4. évf. 80–93. l.
- Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. (V. közlemény.) Levéltári Közlemények, 1926. 4. évf. 94–129. l.
- Nagy Szeder István: Adatok Kiskunhalas város történetéhez. II. és III. kötet. 129–383. l. Kiskunhalas, 1925, 1926. Levéltári Közlemények, 1926. 4. évf. 282–283. l.

1927

- Geschichte des Bürgertums in Ungarn.* Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 1927. XX. Band 356–407. l. (Klny. is.: Stuttgart, 1927. Verlag von W. Kohlhammer. 356–407. l.)
- Polgárságunk részvétele a középkori országgyűléseken. Protestáns Szemle, 1927. 36. évf. 142–146. l. (Klny. is.: Budapest, 1927. Sylvester Ny. 5 l.)
- Magyarország kálváriája. Napkelet, 1927. 5. évf. X. kötet 619–622. l.
- Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei (VI. közlemény.) Levéltári Közlemények, 1927. 5. évf. 83–103. l.
- A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (II. közlemény.) Levéltári Közlemények, 1927. 5. évf. 136–209. l.
- Gróf Tisza István összes munkái. 4. sorozat III. kötet. Levelek, táviratok, távbeszélőn küldött üzenetek, egyes előterjesztések és naplószerű feljegyzések. 1915 januártól júliusig. Az Országos Tisza István Emlék-Bizottság kezdeményezésére és támogatásával kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1926. X + 387 l. Protestáns Szemle, 1927. 36. évf. 107–112. l.

Dékány István: A történettudomány módszertana. (A Magyar Történettudomány kézikönyve. Szerkeszti Hóman Bálint. I. kötet, 2. füzet) Budapest, 1925. 74 l. Századok, 1927–1928. 61–62. évf. 59–62. l.

Gárdonyi Albert: A történelmi segédtudományok története. (A Magyar Történettudomány kézikönyve. Szerkeszti Hóman Bálint. II. kötet. 1. füzet) Budapest, 1926. 36 l. Századok, 1927–1928. 61–62. évf. 306–308. l.

1928

Kossuth működésének társadalomtörténeti háttére. Napkelet, 1928. 6. évf. XI. kötet 166–183. l.

Értelmiségünk és a neonacionalizmus. Napkelet, 1928. 6. évf. XI. kötet. 291–295. l.

A Bethlen-család. Magyar Szemle, 1928. 2. évf. 2. kötet., I. (5) szám. 77–80. l.

Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei (VII. közlemény.) Levéltári Közlemények, 1928. 6. évf. 66–86. l.

A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (III. közlemény.) Levéltári Közlemények, 1928. 6. évf. 87–203. l.

A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. Az irományokat kiadta és bevezető tanulmányt írta Miskolczi Gyula. I–II. kötet. Budapest, 1927–1928. 640; 576 l. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Levéltári Közlemények, 1928. 6. évf. 333–337. l.

Jahresberichte für deutsche Geschichte. I–II. (1925–1926) Leipzig, 1927–1928. XVI + 752; XVI + 805 l. Levéltári Közlemények, 1928. 6. évf. 350–352. l.

1929

Milyen történelemre tanítanak hírlapjaink? Magyar Szemle, 1929. 3. évf. 5. kötet., I. (19) szám. 267–270. l.

Falutörténet. Magyar Szemle, 1929. 3. évf. 6. kötet., I. (22) szám. 174–179. l.

Monográfiatírás parancsszóra. Magyar Szemle, 1929. 3. évf. 7. kötet., I. (26) szám. 179–182. l.

Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei (VIII., befejező közlemény.) Levéltári Közlemények, 1929. 7. évf. 231–277. l.

A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (IV. közlemény.) Levéltári Közlemények, 1929. 7. évf. 278–311. l.

Gróf Andrássy Gyula. Napkelet, 1929. 7. évf. XIV. kötet, 104–105. l.

Purébl Győző: Szemelvények Magyarország városainak történeti följegyzéseiből, különös tekintettel azok keletkezésére és középkori fejlődésére. (Megjelent a Budapest székesfővárosi VIII. ker. községi Gróf Széchenyi István felső kereskedelmi fiúiskola 1927/28. évi értesítőjében. 3–43. l.) Századok, 1929–1930. 63–64. évf. 170–173. l.

1930

Az 1498. évi 41. törvénycikk. (Társadalomtörténeti tanulmány.) Századok, 1929–1930. 63–64. évf. 809–839. l. (Klny. is.: Budapest, 1930. Egyetemi Ny. 31 l.)

Történeti regények történelem nélkül. Magyar Szemle, 1930. 4. évf. 8. kötet., I. (31) szám. 255–261. l.

Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál. Széphalom, 1930. 4. évf. 295–300. l.

Wertheimer Ede 1848–1931. Századok, 1929–1930. 63–64. évf. 927–929. l.

A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban (V. közlemény.) Levéltári Közlemények, 1930. 8. évf. 65–111. l.

Előszó (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Szerk. Mályusz Elemér. XIV. évf. Budapest, 1930. 201 l.) 5–10. l.

Propyläen-Weltgeschichte. Werdegang der Menschheit in Gesellschaft und Staat, Wirtschaft und Geistesleben. Herausgegeben von W. Goetz. 7. Band. Die französische Revolution, Napoleon und die Restauration. 1789–1848. Berlin, 1929. Századok, 1929–1930. 63–64. évf. 784–788. l.

1931

- A vörös emigráció.* Napkelet, 1931. 9. évf. XVII. kötet, 2–21., 97–110., 243–250., 329–339., 425–445., 515–539., 623–650., 714–753., 825–837., 901–904., 965–969., 1032–1036. l.
- Sturm auf Ungarn. Volkskommissäre und Genossen im Auslande.* München, 1931. A. Dresler 295 l.
- The Fugitive Bolsheviks.* London, 1931. Grant Richards. 441 l.
- A magyarországi polgárság a francia forradalom korában.* (A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve. I. évf. Károlyi Árpád közreműködésével szerkeszti Angyal Dávid igazgató. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Budapest, 1931. 354 l.) 225–282. l. (Klny. is.: Budapest, [1931]. Egyetemi Ny. 58 l.)
- Az Eckhart-vita.* Századok, 1931. 65. évf. 406–419. l.
- A népiség története.* (A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Kiadja a Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1931. 464 l.) 237–268. l. (Klny. is.: Budapest, 1931. Magyar Szemle Társaság. 237–268. l.)
- Matthias Corvinus.*
- Széchenyi.* (Menschen die Geschichte machten. Viertausend Jahre Weltgeschichte in Zeit- und Lebensbildern. Herausgegeben von Peter Richard Rohden und Georg Ostrogorsky. Wien, 1931. Verlag von L. W. Seidel et Sohn, I–III. Band.) Band II. 187–191. l.; Band III. 182–186. l. (Klny. is.: Matthias Corvinus. Wien (1931), Seidel 187–191. l., 8 l. – Széchenyi. Wien (1931), Seidel 182–186. l.)
- A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban* (VI. közlemény.) Levéltári Közlemények, 1931. 9. évf. 284–315. l.

1932

- Az új német nacionalizmus történetírása.* Magyar Szemle, 1932. 6. évf. 15. kötet., I. (69) szám. 241–253. l.
- A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban* (VII. közlemény.) Levéltári Közlemények, 1932. 10. évf. 92–123. l.; (VIII. közlemény.) 256–286. l.
- Váczy Péter. A helytörténeti kutatás problémái. (Budapesti Szemle, 1931. 233. szám. [53–82. l.]) Századok, 1932. 66. évf. 103–109. l.
- Isbert, Otto Albrecht: Das Südwestliche Ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum. (Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung. Abhandlungen Nr. 1.) Verlag von Julius Beltz, Langensalza–Berlin–Leipzig. 1931. XVI + 240 l. Századok, 1932. 66. évf. 329–333. l.
- Keyser, Erich: Das Wesen des Späten Mittelalters. (Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. 1931. [IX]. 368–388. l.) Századok, 1932. 66. évf. 480–481. l.

1933

- Árpádházi Boldog Margit.* (A magyar egyházi műveltség problémája.) (Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1933. Sárkány Ny. 590 l. 1 t.) 341–384. l.
- A patrimonális királyság.* Társadalomtudomány, 1933. 13. évf. 37–49. l. (Klny. is.: Budapest, 1933. Stephaneum Ny. 37–49. l.)
- Szellemtörténet a helyi monográfiákban.* Protestáns Szemle, 1933. 42. évf. 442–448. l.
- Gróf Bethlen István beszédei.* Napkelet, 1933. 11. évf. XIX. kötet. 353–358. l.

- Herrschaftsformen im mittelalterlichen Ungarn.* (VIIe Congrès International des Sciences Historiques. Résumé des communications présentées au Congrès Varsovie 1933. I–II. Warszawa 1933. Comité Organisateur du Congrès.) Vol. I. 316–321. l.
- A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban* (IX. közlemény.) Levéltári Közlemények, 1933. 11. évf. 58–92. l.
- Megjegyzések.* Századok, 1933. 67. évf. 115–116. l.

1934

- A karizmatikus királyság.* Társadalomtudomány, 1934. 14. évf. 153–178. l. (Klny. is.: Budapest, 1934. Stephaneum Ny. 153–178. l.)
- A Toldi-monda.* (A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. Károlyi Árpád közreműködésével szerkeszti Angyal Dávid igazgató. IV. évf. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Budapest, 1934. 443 l.) 126–149. l.
- Három folyóirat.* Századok, 1934. 68. évf. 45–65. l.
- A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban* (X. közlemény.) Levéltári Közlemények, 1934. 12. évf. 111–154. l.
- Mattia I. Corvino.* Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti. Pubblicata sotto l'alto patronato di S. M. il re d'Italia. Roma, 1934. XII. XXII. kötet. 598–600. l.

1935

- A Rákóczi-kor társadalma.* (Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. I–II. Budapest, (1935) A Magyar Nemzeti Szövetség megbízásából kiadja Franklin Társulat I–II.) II. 25–68. l.
- A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban* (XI., befejező közlemény.) Levéltári Közlemények, 1935. 13. évf. 233–265. l.

1936

- A történettudomány mai kérdései.* A Dunamelléki Református Egyházkerület tanárainak első tanulmányi összejövetelén tartott előadás. (Kecskemét), 1936. Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Ny. 311.
- Magyar renaissance, magyar barokk.* Budapesti Szemle, 1936. 241. kötet. 703. szám 159–179. l.; 704. szám 293–318. l.; 242. kötet. 705. szám. 86–104. l.; 706. szám. 154–174. l.
- A jezsuiták a XVII. sz. közepén.* Protestáns Szemle, 1936. 45. évf. 275–283. l.

1937

- II. József tolerancia-gondolatának eredete.* (Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére 1937. május 27. Budapest, 1937. Egyetemi Ny. 726 l., 1 t.) 450–473. l.
- Kaunitz über die Kulturpolitik der Habsburgermonarchie.* (Südostdeutsche Forschungen. Herausgegeben im Auftrage des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München von Fritz Valjavec. II. München, 1937. Verlag Max Schick, 426 l. 5 mell.) 1–16. l. (Klny. is.: München, 1937. Schick, 16 l.)
- The State in Medieval Hungary.* The Hungarian Quarterly, 1937. Vol. III. No. 3. 495–500. l.
- A Budapest székesfőváros által kitűzött történeti jutalomtétel bíráló-bizottságának jelentése.* (Társzerzők: Gyalókay Jenő, Lukinich Imre.) Akadémiai Értesítő, 1937. 47. kötet. 51–54. l.
- Szabó István: Ugocsa megye.* Négy önálló melléklettel és tizenöt szövegközi vázlattal. Budapest, 1937. Magyar Tudományos Akadémia, Sylvester Ny. 615 l. (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. I. sorozat, 1. kötet. Hóman Bálint és Domanovszky Sándor közreműködésével szerkeszti Mályusz Elemér.)
- Hielscher, Kurt: Siebenbürgen. Banat, Sathmar, Marmarosch. Landschaft, Bauten, Volksleben. Leipzig, 1936. F. A. Brockhaus. XVI l., 148 kép. Századok, 1937. 71. évf. 384–385. l.

1938

- Die Entstehung der Stände im mittelalterlichen Ungarn.* (VIIIe Congrès International des Sciences Historiques. Zürich 1938. Communications présentées. Paris, 1938. I–II.) Vol. II. 300–302. l.
- Jelentés a Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársulat Berzeviczy Albert-alapítványa jutalomdíjának odaítéléséről* (Társszerzők: Eckhart Ferenc, Hajnal István, Madzsar Imre) Akadémiai Értesítő, 1938. 48. kötet. 51–57. l.
- Iványi Béla: A római szent birodalmi Széki gróf Teleki család gyömrői levéltára. (Archivum Gyömröense Gentis Comitum Teleki de Szék). Szeged, 1937. Teleki család, 503 l. Levéltári Közlemények, 1938. 16. évf. 284–287. l.

1939

- A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Budapest, 1939. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Sylvester Ny. VIII, 738 l., 11 t. (A magyar protestantizmus történetének forrásai.)
- A középkori magyar nemzetiségi politika.* Századok, 1939. 73. évf. I. közlemény. 257–294. l.; II. befejező közlemény. 385–448. l.
- A magyar állam a középkor végén.*
Társadalmi viszonyok.
- A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt.* (Magyar Művelődéstörténet. Szerkeszti Domanovszky Sándor. II. kötet. Magyar renaissance. Szerk.: Mályusz Elemér. 1939. Magy.Tört.Társ. 671 l.) 5–82. l.; 83–104. l.; 105–124. l.
- Die Entstehung der Stände im mittelalterlichen Ungarn.* (L'organisation corporative du Moyen Age à la fin de l'Ancien Régime. Louvain, 1939. Bibliothèque de l'Université. XI, 265 l.) (Études présentées à la Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'États 3.) 13–30. l. (Klny. is.: Université de Louvain. Recueil de travaux publiés par les Membres des Conférences d'Histoire et de Philologie. 2. sér., fasc. 50. Louvain, 1939. Bibliothèque de l'Université. 13–30. l.)
- Jelentés Budapest székesfőváros várostörténeti jutalomtételéről.* (Társszerzők: Domanovszky Sándor, Miskolczy Gyula). Akadémiai Értesítő, 1939. 49. kötet. 86–88. l.

1940

- Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters.* Budapest, 1940. Pannonia, 120 l. 1 térk. (Pannonia–Bücher. Kleine Serie 2.)
- A magyar társadalom a Hunyadiak korában. (A hűbériség és rendiség problémája.)* (Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I–II. kötet. Szerkeszti: Lukinich Imre. Budapest, [1940] Franklin Ny.) I. kötet. 309–433. l. (Klny. is.: Budapest, (1940) Franklin Ny., 311–433. l.)
- Iratok a türelmi rendelet történetéhez.* Kiadta és magyarázó jegyzetekkel ellátta Mályusz Elemér. Budapest, 1940. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Sylvester Ny. VIII, 485 l. (A magyar protestantizmus történetének forrásai.)
- Ungarisches Bürgertum im Mittelalter.* Ungarn. Zeitschrift der ungarisch–deutschen Gesellschaft, 1940. 1. J. 66–75. l.
- Ami nincs benne a könyvben.* Protestáns Szemle, 1940. 49. évf. 163–169. l.
- Magyarok.* (Erdély. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. [Szerk.: Deér József.] Budapest, 1940. Athenaeum Ny., Honvéd Térk. Int. 283 l., 136 t., 22 térk., 4 térk. mell.) 51–55. l. (Klny. is.: Budapest, 1941. Athenaeum Ny. 6 l.)
- Die Ungarn.* (Siebenbürgen. [Für die Schriftleitung verantwortlich Josef Deér] Herausgegeben von der Ungarischen Historischen Gesellschaft. Budapest, 1940. 309 l. 138 t., 26 térk.) 55–60. l. (Klny. is.: Budapest, 1941. Athenaeum Ny. 6 l.)
- Gli Ungheresi.* (Transilvania. [Red. Giuseppe Deér.] Budapest, 1940. Societa Storica Ungherese. 304 l. 140 t. 25 térk.) 53–58. l. (Klny. is.: Budapest, 1941. Athenaeum Ny. 6 l.)

1941

- Az egynyelvű ország.* Századok, 1941. 75. évf. 113–139. l. (Klny. is.: Budapest, 1941. Egyetemi Ny. 27 l.)
- Les populations allogènes en Hongrie. Le problème de l'assimilation au moyen âge.* Nouvelle Revue de Hongrie, 1941. 34. (10) évf., 4. 64. szám. 291–301. l.
- Traits orientaux et occidentaux de la société hongroise.* Nouvelle Revue de Hongrie, 1941. 34. (10) évf., 5. 65. szám. 409–436. l.
- Die gesellschaftliche Entwicklung in Ungarn zur Zeit des Tatareneinfalls.* Ungarn. Monatschrift für deutsch–ungarischen Kulturaustausch der ungarisch–deutschen Gesellschaft. 1914. 2. J. 739–749. l.
- Előszó.* (Erdély és népei. Irta: Alföldi András, Bíró Sándor, Elekes Lajos, Fekete Nagy Antal, Gáldi László, Gyallay Domokos, Györffy György, Jákó Zsigmond, Knieza István, Maksay Ferenc, Pukánszky Béla. Szerkesztette: Mályusz Elemér. Kiadta a Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete és a Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda. Budapest, 1941, Franklin 254 l.) 3 l.

1942

- A magyar történettudomány.* [Budapest, 1942] Bólyai Akadémia, 156 l. (Bólyai-könyvek) (Egyes fejezetei megjelentek: Egyedül Vagyunk, 1941. IV. évf. 53. szám. 9–10. l.; és 1942. V. évf. 1. szám. 9–10. l.; 2. szám. 8–9. l.; 3. szám. 8, 10. l.; 4. szám. 7–8. l.; 5. szám. 6, 8. l.; 6. szám. 6, 8. l.; 7. szám. 14. l.; 8. szám. 12. l.; 10. szám. 10, 12. l.; 11. szám. 8. l.; 12. szám. 4. l.; 13. szám. 11. l.)
- A magyar köznemesség kialakulása.* Századok, 1942. 76. évf. I. közlemény, 272–305. l.; II. befejező közlemény. 407–434. l.
- A mai német történetfelfogás és a magyarság.* (Az Országos Evangélikus Tanáregyesület évkönyve az 1940–41-es évekről. Budapest, 1942. 88 l.) 29–38. l. (Klny. is.: Cegléd, [1942] Garab Ny. 12 l.)
- A székelység eredetéről.* (Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Irták: tisztelői, barátai, tanítványai. Budapest, 1942. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 524 l.) 254–262. l. (Klny. is.: Budapest, 1942. Franklin Ny. 10 l.)

1943

- A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog.* Budapesti Szemle, 1943. 264. kötet. 772. szám. 65–71. l.
- Az ágostonrend a középkori Magyarországon.* Egyháztörténet, 1943. I. évf. 427–440. l.
- Mátyás király.* Hitel, 1943. 8. évf. 193–197. l. (Klny. is.: Kolozsvár, 1943. Minerva Ny. 193–197. l.)
- A magyarság a középkori Erdélyben.* Hitel, 1943. 8. évf. 267–289. l. (Klny. is.: Kolozsvár, 1943. Minerva Ny. 25 l.)
- Ludwig der Grosse.* (Ungarische Gestalten aus zehn Jahrhunderten. Zusammengestellt und herausgegeben von Georg Ottlik. Budapest–Berlin, 1943. Pester Lloyd Verlag, Universitas–Verlag, Druck Pester Lloyd. 314 l. 16 t.) 68–78. l.

1944

- Thuróczy János krónikája.* Budapest, 1944. Magyar Tudományos Akadémia, Akadémiai Ny. 63 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXVI. 3.)
- A magyarság és a városi élet a középkorban.* Századok, 1944. 78. évf. 36–62. l. (Klny. is.: Budapest, 1944. Egyetemi Ny. 27 l.)
- Traits orientaux et occidentaux de la société Hongroise.* (La Hongrie entre l'Orient et l'Occident. Série d'études avec un essai sur l'amitié franco–hongroise par le comte Robert de Dampierre. Paris–Clermont–Ferrand, 1944. Hachette (Budapest, Athenaeum Ny.) 313 l. 7 t. 1 térk.) 101–147. l.

Vorwort.

Das Ungartum im mittelalterlichen Siebenbürgen. (Siebenbürgen und seine Völker. Herausgegeben von Elemér Mályusz. Budapest–Leipzig–Milano, [1944] Danubia, 308 l. 7. térk.) 3–4. l.; 36–75. l.
A pálosrend és a Devotio moderna. Budapesti Szemle, 1944. 266. kötet. 778. szám. 95–100. l.
Ila Bálint: Gömör megye. (A települések története 1773-ig.) 2. kötet (A–Ly). Budapest, 1944. Magyar Tudományos Akadémia, Sylvester Ny. 622 l. (Magyarság és nemzetiség, Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. I. sorozat 3. kötet. Szerkeszti: Mályusz Elemér.)

1945

A pálosrend a középkor végén. Egyháztörténet, 1945. 3. évf. 1–53. l.

1946

Történeti feljegyzések Thuróczy krónikájának egyik budapesti példányában. Erdélyi Múzeum, 1946. 51. kötet. 115–118. l.

1948

Chronique. [Hongrie] Revue d'histoire ecclésiastique, 1948. Tome 43, 752–756. l.

1951

Zsigmondkori oklevéltár. I. (1387–1399.) Összeállította: Mályusz Elemér. Budapest, 1951. Akadémiai Kiadó, Budapest Ny. XVI, 795 l. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok I.)

1952

Központi könyvtárunk. Lelkipásztor, 1952. 27. évf. 313–318. l.

1953

A mezővárosi fejlődés.

Az egyházi tizedkiszákmányolás. (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: Székely György. Budapest, 1953. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Akadémiai Ny. 415 l.) 128–191. l.; 320–333. l.

1954

Tájékoztató a Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Levéltára 1952/53. év folyamán rendezett anyagáról. Lelkipásztor, 1954. 29. évf. 177–181. l.

1956

Zsigmondkori oklevéltár. II. (1400–1410) 1. rész (1400–1406) Összeállította: Mályusz Elemér. Budapest, 1956. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. XXVIII, 658 l. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 3.)

A Magyarországi Evangélikus Egyház levéltárügye 1920–1954. Lelkipásztor, 1956. 31. évf. 587–591. l.

1957

A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok, 1957. 91. évf. 46–123. 1.; 529–602. 1.

M. Mollat–P. Johansen–M. Postan–A. Saporì–Ch. Verlinden: *L'économie européenne aux deux derniers siècles du Moyen-Age.* Congresso Internazionale di Scienze Storiche X, Relazioni, VI., 801–957. 1. Roma–Firenze (1955). Századok, 1957. 91. évf. 376–382. 1.

1958

A magyar rendi állam Hunyadi korában. (Klly. Századok, 1957. 91. évf. Budapest, 1958. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. 152 l.)

A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Budapest, 1958. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. 139 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 9.)

Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez. (Budapest régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. 18. Budapest, 1958. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. 607 l.) 301–311. l.

Zsigmondkori oklevéltár. II. (1400–1410) 2. rész. (1407–1410). Összeállította: Mályusz Elemér. Budapest, 1958. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. VIII, 630 l. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 4.)

Beszámoló a „Comité Scientifique du Répertoire des Sources Historiques du Moyen Age” 1956. évi római konferenciájáról. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának közleményei. 8. kötet. 2. szám. Budapest, 1958. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. 145–152. l. (Klly. is.: Budapest, 1958. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. 145–152. l.)

A „Comité Scientifique du Répertoire des Sources Historiques du Moyen Age” 1956. és 1957. évi római konferenciái. Századok, 1958. 92. évf. 511–520. l.

1959

Das Konstanzer Konzul und das königliche Patronatsrecht in Ungarn. Budapest, 1959, Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. 120 l. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 18.)

Elekes Lajos: Mátyás és kora. Budapest, 1956. Művelt Nép, Athenaeum Ny. 188 l. (Magyar Történelmi Társulat. MTA Történettudományi Intézete 5.) Századok, 1959. 93. évf. 550–552. l.

1960

Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon. Történelmi Szemle, 1960. 3. évf. 162–192. l. (Klly. is.: Budapest, 1960. Akadémiai Ny. 162–192. l.)

Die Zentralisationsbestrebungen König Sigismunds in Ungarn. (Études historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I–II. Ed.: Gy. Ember, E. Mályusz, E. Molnár P. Zs. Pach, E. Pamlényi, Gy. Ránki, L. Zsigmond. Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny.) I. 317–358. l. (Klly. is.: Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. 42 l. [Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 50.]

Zakon paulinów i devotio moderna. (Mediaevalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. Warszawa, 1960. PWN, 470. l.) 263–283. l. (Klly. is.: Warszawa, 1960. 263–283. l.)

1961

Megjegyzések. Történelmi Szemle, 1961. 4. évf. 519–524. l.

Az Egyetemes Levéltár és a lelkészi hivatalok adminisztrációs vezetése. Lelkipásztor, 1961. 36. évf. 48–50. l.

1962

- Ankwich-Kleehoven, Hans: Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian. Gelehrter und Diplomat zur Zeit Kaiser Maximilians I. Graz–Köln, 1959. Hermann Böhlau Nachf. XI, 344 l. Századok, 1962. 96. évf. 322–324. l.

1963

- Budai Farkas László. (Tanulmányok Budapest múltjából. 15. Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. Budapesti Történeti Múzeum Kiadványa. 791 l., [Budapest Várostartörténeti Monográfiái 24.] 153–187. l. (Klny. is.: Budapest, 1963. Akadémiai Ny. 153–187. l.)
- Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban. Történelmi Szemle, 1963. 6. évf. 4–10. l. (Klny. is.: Budapest, Akadémiai Ny. 4–10. l.)

1964

- Holtzmann, Walter: Maximilla regina, soror Rogerii regis. (Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters. 19. [1963] 149–167. l.) Levéltári Közlemények, 1964. 35. évf. 253–254. l.

1965

- Les débuts du vote de la taxe par les ordres dans la Hongrie féodale.* (Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I–II. Red.: S. Balogh, Gy. Ember, T. Erényi, E. Mályusz, etc. Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny.) I. 55–82. l. (Klny. is.: Budapest, 1965. Akadémiai Ny. 55–82. l.)
- Dercsényi Dezső: A régi magyar művészet periodizációs problémái. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Elméleti és Módszertani konferenciája 3. anyaga. Budapest, 1965. Akadémiai Ny., Művészettörténeti Értesítő. XIV. évf. 191–214. l. Mályusz Elemér hozzászólása: 203–208. l. (Klny. is.: Budapest, 1965. Akadémiai Ny. 203–208. l.)
- Lhotsky, Alphons: Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. Graz–Köln, 1963. Verlag Hermann Böhlau Nachf. XII, 496 l. (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband XIX) Levéltári Közlemények, 1965. 36. évf. 300–305. l.

1966

- Krónika-problémák. Századok, 1966. 100. évf. 713–762. l. (Klny. is.: Budapest, 1966. Akadémiai Ny. 713–762. l.)
- Die Eigenkirche in Ungarn.* (Studien zur Geschichte Osteuropas. III. Teil. Gedenkband für Heinrich Felix Schmid. Graz–Köln, 1966. Hermann Böhlau Nachf. 175 l. – Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas. Band V.) 76–95. l.
- Thuróczy János krónikája és a Corvina. Filológiai Közlöny. 1966. 12. évf. 282–302. l. (Klny. is. Budapest, 1966. Akadémiai Ny. 282–302. l.)
- Die Anfänge der Steuerbewilligung durch die Stände in Ungarn.* (XIIe Congrès International des Sciences Historiques. Études présentées à la Commission Internationale pour l'histoire des Assemblées d'états, XXXI. Louvain–Paris, 1966.) 13–18. l. (Klny. is. Louvain–Paris, 1966. 13–18. l.)
- Diener, H.: Zur Geschichte der Universitätsgründungen in Alt-Ofen (1395) und Nantes (1423). Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. 42/43. kötet. (1963). 265–284. l. Századok, 1966. 100. évf. 1344–1345. l.

Graus, František: Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa. Historica. Les sciences historiques en Tchécoslovaquie. 10. (1965) 5–65. I. Világtörténet, 1966. 9–10. szám. 129–130. l.

Lehmann, P.: Erforschung des Mittelalters. Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze. Stuttgart, 1959–1962. Anton Hiersemann Verlag, I–V. kötet. 412, 299, 309, 412, 543. I. Világtörténet, 1966. 11. szám. 125–128. l.

1967

A Thuróczy-krónika és forrásai. Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. 207 l. (Tudománytörténeti tanulmányok 5.)

A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai. Magyar Könyvszemle. 1967. 83. évf. 1–11. l.

A magyar medieviztika forráskérdései. (Medieviztika és oklevélkiadás.) Levéltári Közlemények, 1967. 38. évf. 3–29. l. (Klny. is. Budapest, 1967. Szegedi Ny. 3–29. l.)

1526 előtti okleveleink forrásértéke. Történelmi Szemle, 1967. 10. évf. 416–429. l. (Klny. is. Budapest, 1967. Akadémiai Ny. 416–429. l.)

Une colonie bulgare à proximité de Bude au moyen âge. Studia Slavica Acad. Scient. Hung. 1967. 13. T. 113–125. l. (Klny. is. Budapest, 1967. Akadémiai Ny. 113–125. l.)

Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken. Erste Abteilung. 1533–1559. 16. Band. Nuntiatur des Girolamo Martinengo (1550–1554). Im Auftrage des Deutschen Historischen Instituts im Rom bearbeitet von Helmut Goetz. Tübingen, Max Niemeyer Verlag. 1965. XXVIII, 378 l.) Századok, 1967. 101. évf. 733–736. l.

H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795.) Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó. 388 l. Századok, 1967. 101. évf. 1365–1370. l.

A. S. Atiya: Crusade, Commerce and Culture. Bloomington, 1962, Indiana University Press, 280 l. Világtörténet, 1967. 14–15. szám. 131–135. l.

Lhotsky, Alphons: Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. Graz–Köln, 1963. Verlag Hermann Böhlau Nachf. XII, 496 l. (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband XIX). Acta Historica, 1967. 13. T. 199–203. l.

P. O. Kristeller: Iter Italicum. A finding list of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manuscripts of the renaissance in Italian and other libraries. Volume I. Italy, Agrigento to Novara. London–Leiden, 1963. E. J. Brill. XXVIII, 533 l. Filológiai Közöny, 1967. 13. évf. 231–233. l.

1968

Ikach rex Bosnensis. Studia Slavica Acad. Scient. Hung. 1968. 14. T. 259–267. l.

Les problèmes des sources de l'histoire médiévale hongroise. (Publication des chartes médiévales.) Acta Historica, 1968. 14. T. 179–197. l. (Klny. is. Budapest, 1968. Akadémiai Ny. 179–197. l.)

I. István születési éve. Levéltári Közlemények, 1968. 39. évf. 199–204. l.

Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról (Felszólalás.) [Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 45.] (Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. 183 l.) 124–130. l.

A magyar történelem problémái 1526-ig. (Hozzászólás) Történelmi Szemle, 1968. 11. évf. 144–145. l.

Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias. Die Vorträge zum Unterricht des Erzherzogs Joseph im Natur- und Völkerrecht sowie im Deutschen Staats- und Lehnrecht unter Mitarbeit von Gerd Kleinheyer, Thea Buyken und Martin Herold; herausgegeben von Hermann Conrad. (Wissenschaftliche Abhandlungen der Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen. Band 28.) Köln und Opladen, Westdeutscher Verlag, 1964. XII, 800 l. Acta Historica, 1968. 14. T. 373–377. l.

Max Weber: Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik. Mit einer Einleitung von Eduard Baumgarten. Herausgegeben und erläutert von Johannes Winckelmann. Zweite, durch-

gesehene und ergänzte Auflage. Alfred Kröner Verlag. Stuttgart, év nélkül. XXXVI, 580 l. Világtörténet, 1968. 16. szám. 83–86. l.

1969

- La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale.* Le Moyen Age. Revue d'Histoire et de Philologie, 1969, 75. No. 1. 51–86. l.; No. 2. 219–254. l. (Klny. is. Bruxelles, 1969. Impr. des Sciences 51–86., 219–254. l.)
- A „csúti főesperesség”. Levéltári Közlemények, 1969. 40. évf. 271–277. l.
- Az evangélikus egyházi levéltárak aktuális kérdéseiről.* Levéltári Szemle, 1969. 19. évf. 537–544. l.
- Bibliotheca Corviniana. Szerk.: Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára, Szántó Tibor. Budapest, 1967. Magyar Helikon, 386 l. Századok, 1969. 103. évf. 1217–1220. l. és Acta Historica, 1969. 15. T. 137–141. l.

1971

- Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. 398 l.
- Az V. István-kori gesta.* Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. 151 l. 2 t. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.)
- Válaszul Székely György kritikai megjegyzéseire.* Századok, 1971. 105. évf. 135–141. l.

1973

- Királyi kancellária és krónikatrás a középkori Magyarországon.* Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. 109 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 79.)
- Repertorium fontium historiae medii aevi.* A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. 1973. 22. kötet. 103–112. l.
- Der Schriftverkehr zwischen dem päpstlichen Staatssekretariat und dem Nuntius am Kaiserhof Antonio Eugenio Visconti, 1767–1774. Bearbeitet von Andreas Cornaro, Herbert Paulhart, Paul Uiblein, Walter und Gerhard Winner. Gesamtedaktion: Irmtraut Lindeck-Pozza. (Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom. Herausgegeben in Verbindung mit der Österreichischen Akademie der Wissenschaften von Leo Santifaller und Heinrich Schmidinger. II. Abteilung. Quellen. II. Reihe. Nuntiaturberichte 1. Band.) Wien–Köln–Graz, 1970. Hermann Böhlau Nachf. XXIII, 561 l. Századok, 1973. 107. évf. 1013–1017. l. és Acta Historica, 1974. 20. T. 224–228. l.

1974

- A Képes Krónika kiadásai.* (Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerkesztette Horváth János és Székely György. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó, Akadémiai Ny. 385 l.) (Memoria Saeculorum Hungariae 1.) 167–186. l.

1978

- A kancelláriai tevékenység Albert király uralma alatt (1438–1439.)* (Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita. Szerk.: Bollók János. Közzéteszi az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszéke. Budapest, 1978. ELTE soksz. üzem, 499 l.) (Klasszika-Filológiai Tanulmányok. III.) 287–357 l.

Osszeállította:
Soós István

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТБИ

<i>К. Нэринг</i> : Внешняя политика Матиаса Корвина.	427
<i>Ж. Надь Л.</i> : Дискуссии о границах Венгрии на мирной конференции в 1919 г.	441

СООБЩЕНИЯ

<i>П. Приц</i> : К формированию внешнеполитических взглядов Дьюлы Гёмбёша (1918–1932)	458
<i>Ж. Гуа</i> : Материалы к изучению истории обычаев. Дом, брачные и наследственные обычаи в Беарне и Бигоре в XIX в.	485

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

<i>П. Хорват</i> : К преодолению затруднений, стоящих перед сравнительным изучением развития права Венгрии нового времени.	497
--	-----

ФОРУМ

О внешнеполитическом положении освободительного движения Ференца II Ракоци	513
<i>К. Бенда</i> : Освободительное движение Ракоци II и европейские державы.	513
<i>К. Отмар фон Аретин</i> : Венгрия и политика императора Йосифа I	520
<i>В. А. Артаманов</i> : Венгрия и русско–польский союз (1707–1712).	527
<i>Й. Сташевски</i> : Польша и Венгрия во время освободительного движения.	532

КУЗНИЦА

<i>Д. Бенцеди</i> : Мотивы габсбургского абсолютизма и его осуществление в 70-ые годы XVII в. в Венгрии.	535
--	-----

ПЕРВЫЕ СТАТЬИ

<i>Й. Пор</i> : Исторические взгляды А. Л. Шлёцера.	557
<i>Й. Бешшеней</i> : Цена воспоминаний Габора Миндсенти, как исторического источника.	570

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ

<i>Г. Дьяни</i> : Новое направление в городской истории.	588
<i>И. Шош</i> : Об историографии Польши после второй мировой войны.	601

ТВОРЧЕСТВО

Библиография произведений Элемера Маюса.	609
--	-----

CONTENTS

ARTICLES

- K. Nehring*: The Foreign Policy of King Matthias I. of Hungary 427
Zs. L. Nagy: Debates over the Hungarian Border at the Peace Conference in 1919 441

COMMUNICATIONS

- P. Pritz*: On the Formation of Gyula Gömbös' Views of Foreign Affairs (1918–1932) 458
J. Goy: Contributions to the Study of the History of Customs. The Customs of Housing,
Marriage and Inheritance in Bearn and Bigorre during the XIXth Century 485

THEORY AND METHODOLOGY

- P. Horváth*: Tackling with the Obstacles in the Way of the Comparative Study of the Modern
Development of Law in Hungary 497

FORUM

- On the International Situation of Rákóczi's War of Independence 513
K. Benda: The Rákóczi's War of Independence and the European Powers 513
K. O. von Aretin: Hungary and the Policy of Emperor Joseph I. 520
V. A. Artamonov: Hungary and the Polish–Russian Alliance (1707–1712) 527
J. Staszewski: Poland and Hungary during the War of Independence 532

WORKSHOP

- L. Benczedi*: The Motives and Realization of Habsburg Absolutism in Hungary of the 1670's 535

FIRST PAPERS

- J. Poór*: A. L. Schlözer's View of History 557
J. Bessenyei: The Documentary Value of Gábor Mindszenti's Memoirs 570

OBSERVER

- G. Gyáni*: A New Trend in Urban History (The New Urban History). 588
I. Soós: On the Polish Historiography after the Second World War 601

OEUVRES

- Bibliography of Elemér Mályusz's oeuvre 609

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>Karl Nehring</i> : Die Außenpolitik des Königs Matthias	427
<i>Zs. L. Nagy</i> : Ungarische Grenzdebatten auf der Friedenskonferenz 1919	441

BEITRÄGE

<i>P. Pritz</i> : Zur Ausgestaltung der außenpolitischen Ansichten von Gyula Gömbös (1918–1932)	458
<i>J. Goy</i> : Beiträge zum Studium der Gewohnheitsgeschichte. Haus-, Haushalts- und Erbschaftsgewohnheiten in Bearn und Bigorre im 19. Jahrhundert	485

THEORIE UND METODOLOGIE

<i>P. Horváth</i> : Zur Überwindung der vor der vergleichenden Untersuchung unserer neuzeitlichen Rechtsentwicklung stehenden Hindernisse	497
---	-----

FORUM

Über die außenpolitische Lage des Rákóczi-Freiheitskampfes	513
<i>K. Benda</i> : Der Rákóczi-Freiheitskampf und die europäischen Mächte	513
<i>K. O. v. Aretin</i> : Ungarn und die Politik Kaiser Joseph I.	520
<i>W. A. Artamonow</i> : Ungarn und das russisch–polnische Bündnis (1707–1712)	527
<i>J. Staszewski</i> : Polen und Ungarn zur Zeit des Freiheitskampfes	532

WERKSTATT

<i>L. Benczedi</i> : Anstoß und Verwirklichung des Absolutismus der Habsburger im Ungarn der 1670er Jahre	535
---	-----

ERSTARBEITEN

<i>J. Poór</i> : Die Geschichtsanschauung A. L. Schlözers	557
<i>J. Bessenyei</i> : Der geschichtliche Quellenwert der Memoiren Gábor Mindszenthis	570

BEOBACHTER

<i>G. Gyáni</i> : Eine neue Tendenz in der Stadtgeschichtsschreibung (New Urban History)	588
<i>I. Soós</i> : Über die polnische Historiographie nach dem zweiten Weltkrieg	601

LEBENSWERKE

Bibliographie der Werke von Elemér Mályusz	609
--	-----

TABLES DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>K. Nehring</i> : La politique extérieure du roi Mathias	427
<i>Zs. L. Nagy</i> : Discussions sur les frontières Hongroises au Congrès de la Paix en 1919	441

COMMUNICATION

<i>P. Pritz</i> : Contribution au formation de conceptions sur la politiques extérieure de Gyula Gömbös (1918–1932)	458
<i>J. Goy</i> : Contribution a l'histoire de la coutume. Maison, système d'alliance et système successoral en Bearn et en Bigorre au XIX ^e siècle	485

THÉORIE ET MÉTHODOLOGIE

<i>P. Horváth</i> : Pour aborder les difficultés qui sont devant l'essai comparé du développement du droit moderne	497
--	-----

FORUM

Sur la situation de la politique extérieure de la guerre d'indépendance de Rákóczi	513
<i>K. Benda</i> : La Guerre d'indépendance de Rákóczi et les puissances européennes	513
<i>K. O. von Aretin</i> : La Hongrie et la politique de l'empereur Joseph I ^{er}	520
<i>V. A. Artamonov</i> : La Hongrie et l'Alliance russo-polonais (1707–1712)	527
<i>J. Staszewski</i> : La Pologne et la Hongrie pendant la guerre d'indépendance	532

ATELIER

<i>L. Benczédi</i> : Les motifs d'absolutisme des Habsbourg et sa réalisation en Hongrie dans les années 1670	535
---	-----

PREMIER MÉMOIRES

<i>J. Poór</i> : La conception historique de A. L. Schlözer	557
<i>J. Bessenyei</i> : La valeur de source historique du mémoire de Gábor Mindszenthí	570

OBSERVATEUR

<i>G. Gyáni</i> : La nouvelle tendance de l'historiographie urbaine (New Urban History)	588
<i>I. Soós</i> : Sur l'historiographie polonaise d'après la deuxième guerre mondiale	601

BILANS DE LA VIE

La bibliographie des oeuvres de Elemér Mályusz	609
--	-----

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. VIII. 10. – Terjedelem: 17,5 (A/5) ív
79.6191 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.812

**Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.**

Ára: 32,— Ft

Előfizetési ára egy évre 64,— Ft

INDEX: 25.812
ISSN 0040—9634

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST